

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

i. fl. 24. 20. c. m.

Timothei Lukács
Professoris Bács.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A'

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

*Bibliotheca Convent. S. P. Franciscan.
Bajensis.*

HATODIK KÖTET

H. — JYX.

PESTEN,

KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

1833.

OSZK

R
2

288.544

~~MO 2101~~

ORSZÁGOS SZÉGHÉNYI KÖNYVTÁR
M. Növekedésműhely
1955 évi 2501 sz.

Nyomtatta Landerer Pest en.

H.

H, a' romai Abc nyolczadik betűje, nyelvünkben valódi hang gyanánt használtatik, az idegen nyelvekből eredt szavakban pedig mint nyújtó vagy lágyító fordul elő. — Az újabb hangrendszerben H a' hetedik diatonicus hangfokot jeleli, vagy a' tizenkettedik és utolsó hurt a' diatonicus-chromaticus hanglajtorján, mellynek előbb B vala a' neve (I. HANG, HANGLAJTORJA). X.

H A A G, előbb a' németalföldi örökös helytartónak, most pedig a' hollandi királynak rendes lakhelye, egy nyílt város Hollandban, az é. sz. 50° 4' 45" 's a' k. h. 21° 58' 25" alatt, Amsterdamtól délnyugoti irányban majdnem 7 mfdnyire, 2 1/2 mfdnyire Leydentől, 's jó fél órányira az északi tenger partjától. 6200 házban 44,000-nél több lakost számlál. Magasabban és szárazabban fekszik Holland majd minden egyéb városánál; minél fogva levegője is tiszta és egészséges. Környéke a' derék kertek által felette bájoló. Utszáji szélesek 's magas fákkal vannak végig ültetve. Kövezete világos színű 's nagyon sűrűen öszveillesztett téglákból áll. A' város egyik felén széles csatorna van, szüntelen borítva hajókkal, a' másikon egy kies erdő, mellynek áltméroje mintegy fél mfd; a' város többi részeit derék rétek, kertek 's csinos mezei jóságok környékezik. Magában a' városban az ugynevezett Veiver-burg a' legszebb osztály. A' királyi vár, a' hajdani helytartói palota, egy, régi épületekből álló rendetlen halmot tesz. Haag hajdan a' hollandi grófok jóságára volt, 's innét máskép Grafenhaagnak is neveztetett. Az oraniai hercegek jeles muzeuma a' Francziák által elvitetett ugyan, hanem a' béke után ismét visszaállítottatott. Szomszédságában fekszik *Haus im Busch*, kir. mulató kastély, képgyűjteménnyel. Zs. Gy.

H A B, némellyektől „hullám“ értelemben vétetik, mások „tajték“-hoz közelítő képzeteket kötnek össze vele. Habzik p.o. a' magasról hulló viz, különösen ha esése alatt gyakorta kemény testekbe verődik; habot ver maga a' hullám is, ha a' partokhoz vagy hajók oldalához verődik. Ha valamely nedvességben gázfajok fejlődnek ki (chemiai miveletek által), rendszeren habzani vagy tajtékszani szoknak. És így a' hab nem egyéb, lég vagy gáz által feszülő nedvességnél, 's a' buboréktól tartóságára, számának többségére, 'sat. különbözik. Azonban buborék, hab, tajték nem egyebek egy anyának különböző kifejlődésű gyermekeinél. —j—a.

H A B A K U K, zsidó próféta Juda országa utolsó századában. 600 év körül Kr. e., egy magas emelkedésű lantos költeményt hagyott. Panaszok a' Chaldaeusok szörnyű pusztításai ellen Judaeában, 's ezen ország közelgető elenyészése miatt, és vigasztalás 's derült kilátás a' győzedelmes megbukására 's a' Zsidók új boldogságára, teszik annak tartalmát. E' költő geniusa bámulásra gerjeszt mindent, ki az ő szépségeit felfogni képes. Képzelődesének nagy merészsége, tüze 's telisége mellett még is ritka tisztasága a' nyelve, 's versalkatában olyan a' széphanag, hogy ezt még azok is észreveszik, kik a' zsidó nyelvhez egyáltalán nincsenek szokva. Élet és character minden szava; nincs rettentőbb az ő rettegtesítésénél, csipősebb az ő gunyolódásánál, nyugtatóbb az ő vigasztalásánál. Zs.

HABARNICZA. Földinél a' férgeknek egy neme nevezetik így, 's ezen jelei adatnak: Állatja helyhez ragadó, összehuzható. Szája végződő tapogatókkal körülvéve. Fischer az ő karos, mezitelen állatnővényi közt egy csoportot alkotja, a' habarniczákhoz hasonló polypusokból vagy gyomronczokból, melyek között fő nem a' habarnicza. Mi, az egész habarczás csoport tulajdonit írjuk le. Ezen állatok feltalálásánál különös érdemeket szerzett magának Trembley. Őket a' gyakorlatlan szem nem mindjárt veszi észre. Allományjuk kocsonya idomu, szömös, testek egy üres hengert képez, mely egyik vége felé fonálvékonyan végződik, a' másikon pedig golyóidomban vonul elő és nyílással bír; e' körül fonálidomu tollagtalan tapintók állanak, határozatlan számban és hosszúsággal, üregjek pedig a' testével összenyilik, a' mi az ágos gyomronczoknál szinte ugy történik. Idomjuk változik az abban álló mozgás szerint, hogy összehuzódnak, magokat kinyújtják, minden irányban hajolnak 's egy helyről más helyre mozognak. Táplálódások részint testek felületé, részint törzsökök ürege által történik, 's a' kifordított habarnicza ugy emészt a' belsővé lett felületével, mint előbb emészte. Minthogy az egész állat nem egyéb egy gyomornál, a' lenyelt eledel az egészben bujdosni látszik, a' gyomorból a' karokba és viszont. Szépen láthatni ezt, ha p. o. veres színű férgeket adunk neki. Ha mindig azor színű férgekkel tápláltatik, ő is azon szint veszi fel. Megtörténik néha, hogy ketten egy állatot ragadnak meg 's akkor addig vitáznak, míg vagy az állatot ketté szakasztják, vagy egyik a' másikat elnyeli. De egymást meg alig tudják emésztetni, hanem 1 vagy 2 óra mulva a' nyelő kiveti a' lenyeltet. — Találtatnak köztök egyszerűek, mások pedig hegyes szegletek alatt ágakat hajtának, melyek szinte ugy mint a' törzsök, gyomorra és karokká képződnek 's további fejlődésre, ágozásra ligyesek. Szaporodások különbféleképen történik. Majd a' habarczává képződött ágak válnak le készakarva az anyatörzsökről, majd kis bimbók támadnak a' test minden lehetséges részein, néhány nap mulva habarczaidomot öltözendők magokra. Azonban ősszeköttetések megmarad. A' mit az ifju habarnicza rabol, abból az öreg is táplálódik, és viszont az öreg is minden ifju számára emészt. De apródonként az ifju habarcza ragadó vége vékonyabb lesz, 's végre mindenik más más ponthoz kapaszkodva, erőszakosan elválnak egymástól. Egyszerre 5—6-nál többet nem nemz a' habarnicza, az anyán ülő fiu pedig egyszersmind apa és nagypa is lehet. Trembley, kinek legnagyobb felvilágosítást köszönünk ezen állatról, nem von nálok soha észre nőszést, ámbár esztendő számára tartott ezereket üvegekben. Azonban némellyeket azt vélik, hogy tojások által is szaporodnak. Különösen nagy nálok a' tenyész vagy visszaszerző erő. Akármint metéltessenek el, belsejek forditassék kültre, tovább élnek. Egymásba is lehet őket oltani. Mind a' sós, mind az édes vizekben élnek. Fischer ezen nemeket írja le: 1) buzogány (Coryne, Kolbenpolyp); teste egyszerű, nyeles, egy bunok hólyaggal, végén szájnnyílással. Csápjai (tapintói) elszórva. 2) B o t ó, (Boscia); teste egyszerű, hosszús, üres, szája nyílt, alapján szömöcs-csáppokkal körülvéve. 3) B o g o s, (Pedicellaria, Zackenpolyp); teste bog vagy bunkó idomu, nyeles; száján néhány egyenes fonál vagy lap-idomu csáp. Nyele csökeplő, vékony, egyszerű, merev és megkeményedett. 4) H a b a r n i c z a (habarcza, Hydra, Arm-polyn); teste egyszerű, vonal vagy visszasteké-idomu, alant vékonyodva átlátszó, szömös kocsonyás anyagból. Szája a' felső végén van, több fonálidomu karral körülvéve. Parkokkal ragaszkodnak. Egyes fiatalok kibimbózdása által szaporodnak; a' lemetszett részek egész habarczákká fejlődnek ki; ki hagyják magokat fordítani, egymáshoz kötve összenőnek. Földi ezen utolsó nemnek 3 fajat ír le, vizeinkben is élőt, t. i. a' zöld, barna és sárga habarczát.

—j—a.

HABEAS CORPUS ACTA. Habeas Corpus az Angolok büntető törvénykönyvében törvényszéki rendelés, mellynél fogva a' foglyot a' per

könnyebb folyása végett egyik törvényszéktől a' másik elibe lehet állítani. Az illy rendelések különbféle neműek, p. o. *habeas corpus ad respondendum*, *satisfaciendum*, *prosequendum*, *testificandum*, *deliberandum* 'sat. — Az ország főtörvényszékeitől adathatnak közönséges rendelkezések is, p. o. *ad faciendum et recipiendum*, máskép *habeas corpus cum causa*, mellyeknél fogva az alsó birák köteleztetnek a' foglyot a' befogás oka 's napja közlésével kiadni, 's azt tenni 's elfogadni, a' mit a' királyi főtörvényszék szükségesnek tartánd. Legfontosabb még is az illy nemű rendelkezések között, a' *habeas corpus ad subjiciendum*, mellyen alapul a' személyes szabadságnak bátorsága. Ezt csak a' Kingsbench főtörvényszék adhatja, aláírván a' *fiat*-ot a' főítelő bíró egy más ítélőbíró társával, 's ez az ország minden részében kötelező erővel bír. — Az angol törvények különösen őrzik a' személyes szabadságot. Már a' Magna Charta azt rendelte, hogy egy szabad embert sem lehet befogni törvényes megítélés előtt, azután is több statutumok hozattak ennek megerősítésére. — Azonban I-só Károly alatt gyakran megsértetett a' törvényes szabadság, 's a' Kingsbench törvényszék egy határozatja, mellynél fogva az ártatlanul elfogottnak a' *habeas corpus* értelmében nem lehet keressete a' parancsoló fél ellen, nagy larmára adott okot a' parlamentben, 's a' lett a' következése, hogy az esmeretes *Petition of right* törvényt hozta a' parlament, melly szerint igazságát mindenik ártatlan folgoly keresheti, 's ki kell neki az elfogás okát jelenteni, hogy törvényesen menthesse magát. Sok visszaélések törtévént azután is, 1676-ban, mikor II-dik Károly önkényű törvénytelen rendelkezeket tett, hozatott végre a' híres *habeas corpus* nevű törvény a' parlamentben, mellyet az Angolok második Magna Chartának tartanak, 's mellyben tökéletesebben, mint addig, van elhatározva a' mód, hogyan és miképen lehessen valakit befogni. — A' *habeas Corpus* nem enged meg senmi önkényű, személyes vagy más titkos parancsolatok mellett végbe viendő, letartóztatásokat. Csak mikor az országot közönséges veszedelem fenyegeti, függesztheti fel ideig oráig a' ministerium a' *habeas corpus* törvényes erejét, a' gyanus személyekre nézve; de arra is meghatalmaztatását elébb a' parlamentnél kell kieszközölni, a' mint 1817-ben is megtörtént; és ha a' ministerium, vagy a' fő törvényszékek közül akarmellyik megszegné a' személyes szabadság és bátorság törvényét, mindenki panaszolhat a' megszegés ellen, — 's az illy esetben, ha bebizonyítatik a' vád, a' király kegyelmet sem adhat.

Kállay Ferencz.

HABES, vagy *Habessinia*, máskép *Abyssinia*, *Aethiopia* vagy Szerecsenország, az é. sz. 9—16° alatt, 15,300 nsz. mfd. kiterjedéssel, é. f. Nubiával, k. f. a' veres tengerrel, d. és ny. felé Adel, Ajan és Nigritiával határos, 's tele van magas hegyekkel, mellyekben a' Nilus ered. Lakosai, kiknek száma 4—5 mil., legnagyobb részint arab eredetűek, keverve Zsidó, Török és Negerekkel. A' népesség hadi szelleme, 's földjének arany, vas, kőso, gabona és nemes gyümölcseivel bővelkedése, tetemes befolyást ad ezen régi országnak Középfrika tartományaira. Uralkodó vallás benne a' keresztény, a' lakosok arab fő nemzetiségének gondolkodásához illesztve. Ők többet tartottak meg a' zsidóságból, mint akarmelly más nemzet; fiaikat 's leányaikat körülmélik; Mózes parancsait az eledetek 's tisztulkodásra nézve pontosan megtartják, a' szombatot megülik, 's oltárai formája hasonló a' Zsidók frigyládájához. Hitdolgokban a' monophysitai tanítást követik (I. MONOPHYSITÁK); isteni szolgálatnál a' bibliát 's apocryphus iratokat tigre vagy ghees nyelven használják, melly az ő könyv- és oklevélnyelvek, a' keresztiséget 's urvacsoráját a' görög egyház szertartásai szerint teljesítik, mellyel bűjtjeik 's innepeik is megegyeznek; a' kovásztalan kenyeret pedig csak nagycsötörtökön eszik. Különös szokás náluk: az élőkölőknek urvacsorájánál nagyobb darab kenyeret adni, 's e' szentséghez 25-dik éve előtt senkit nem bocsátani, mert azt állítják, hogy ezen kor

előtt tulajdonképi vétet senki sem követhet el, minél fogva boldog, a ki korábban hal meg. A' holtakat tisztátalanoknak tartván, sietnek elta-
karittatásokkal. Apró, kerek, 's teke forma szalma tetővel fedett templomaik dombokon, folyó viz közelében állnak, körülvéve czedrusfák-
kal 's belől rakva rossz rajzolatokkal. E' templomokban, valamint a' görögökéiben, állani kell mindennek, letéve az ajtó előtt a' czipóket, 's elmellőzve minden tisztátalanságot; a' ki előttök lovon megy el. tarto-
zik leszálni, 's egy darabig gyalog menni. Az isteni szolgálat bibliai helyek felolvasásából 's az uri vacsora kiszolgáltatásából áll; predikáció-
ról 's egyházi énekekről semmit sem tudnak. Papjaik, kik legnagyobb részint felette tudatlanok, házasságban élnek, 's a' keresztől ismerté-
nek meg, melyet házaikból kimentekben kezekben visznek, 's csóko-
lás végétt mindenki elébe tartanak. A' habessyniai egyház fejének abuna (Miatyánk) a' neve, 's ez közönségesen koptus papokból választatik, közösséget tartván Habes a' Koptusokkal Kahirában. Az abuna, megfu-
vás és keresztretés által szentel papokat, 's ezen szentelések díjjából 's néhány telkek jövedelméből él. Alatta állanak a' kamosatok, azaz a' vi-
lági papok fejei, 's az irástudók és a' szerzetesek. Ezek azt állítják, hogy ők sz. Antal szerzeteliek, 's két különbféle társaságba tartoznak. A' szerzeteskedést Habesbe Haimonat Terla apát vivé be 620 körül, 's az ő szerzete a' többieknél még ma is jelesebb, 's több nőtelen barát-lak-
ta gazdag monostorokkal bir, melyeket egy közös superior kormányoz. Eustasius apát szerzetének monostorai templom körül épített kunyhókból állanak, melyekben a' barátok legtöbbnyire feleség és gyermekeikkel együtt laknak, 's földmivelésből és kereskedésből élnek. Apátjai e' szer-
zetnek is vannak, de közös feje nincs. Mind a' kétféle szerzetesek, va-
lamint a' kevésbé számos apácák is, kik nem szoktak elzárkózni, fel és alá kóborolnak, vásárokon kereskednek, 's ugy látszik, a' szűzesség fo-
gadásával nem sokat törődnek. Általában véve sem jeles öltözete sem külön-
öz jusiai nincsenek a' habesi papságnak. A' már 1268 óta uralkodó Salamon házabeli császár (Negus) Tsa Guarlu, az egyházi ügyekben is korlátlan ha-
talmat gyakorol. Neki egyedül volt jusa több feleséget tartani, nohá a' habesiek az egynösséget pártolják; 48,000 embert állithatott csatamezőre. A' koronát fíjaira hagyá, de úgy hogy ezek közt a' választás határáz el a' dol-
got. Most három külön országba oszlik Habes: Tigre, Amhara és Efat or-
szágokra. A' Negus, mint árnyékszászár, Gondarban lakik Amharában, az ottani országló oltalma alatt. A' pápa gyakran igyekezett Habest meg-
nyerni. Alkalmat az egyezés megpróbálására a' Habesiek egy Törökök elleni háboruja nyújtott, Ilona országloné a' kiskoru Negus, II. Dávid nevében segítséget keresvén a' Portugáloknál 1516. 1520 egy portugál hajósereg mene Habesbe, rakva katonákkal és papokkal, 's mivel a' Törökök és Gallák (egy harczra termett hegyi nemzet Habes déli és nyu-
gati részein) a' 16 század vége felé a' Portugálok segedelmével vissza-
verettek, fontosságra kaptak ezen buzgó catholicusok Habesben, mit a' pápa hasznára tudott fordítani. Jesuitákat küldé oda, hogy Habest a' roma-
mai egyház kebelébe térítsék, kiket egy ottan erős lábra állott portugál gyarmat tetemesen gyámolita munkálódásokban. 'S valóban beis vétetett a' romai isteni tisztelet a' 17-dik század elején; Mendez Alfonz jesuita 1626 habesi patriarchaságra emelték, a' szombat megülése eltiltaték, 's az egész egyházi szerkezet a' catholicához alkalmaztaték. Azonban ez az egyezés, valamint a' Portugálok befolyása is, csak ideigleni volt Habesben; Basilides Negus 1632 azzal kezdé országlását, hogy, engedvén a' nép nagyobb, 's a' catholicusmától idegenkedő részének, a' portugál szerzete-
ket 's minden catholicusokat, a' patriarchával együtt elkergette, a' hátra maradt jesuitákat felakasztatta, 's a' habesi régi vallásszerkezetet ismét helyre állította. Ezolta a' catholicusok térítő papjai Habesben legtöbbnyire életekkel lakoltak buzgóságokért, 's a' romai propagandának a' Habesiek megtérítésére nézve egészen a' múlt század végéig

folytatott próbatételei mind sikeretlenek maradtak. A' [Zsidók ellenben Habes nyugoti részén, a' samai zordon hegylánczon, a' Smaragdhegyeken, a' legrigébb idők olta laknak független országban. Ezek Falasák-nak, azaz kibujdosottaknak nevezik magokat, tartományjokat pedig Falasjannak, 's különös országlásformájok van, mellyben a' Negus által, bizonyos adóért védelmeztetnek; hanem saját királyjok már nincsen. Bruce itten egy zsidó királyt, Gideont, talált, 's egy Judith nevű zsidó királynét, 's a' harczolható zsidó férfiak számát 100,000-re teszi. Vö. Henry Salt „*Voyage to Abyssinia in the years 1800 and 1810*“ (Lond. 1814. 4.) Salt lord Valentíát kísérte.

pg.

HABSBURG. Az Aar folyóvíz partja mellett, Helvetiának Bern cantonjában építettett a' II-dik században Werner, straszburgi püspök, magas kősziklák közt egy várat, mellyet *Habsburg*-nak nevezett (Habichtsburg, magyarul Sakeselyvár). — Ez a' püspök nemzetségi származását a' hetedik századig vitte fel, 's minthogy testvérei 's más osztozó rokoni kihaltak, familiájának egész birtokában örökös lett. Őt hívták legelőször habsburgi grófnak, ő pedig magát Habsburg vára alapítójának nevezte. III-dik Albert, Werner unokái közül, szaporította az addig is tágasított családi birtokot. Sveviában, Alsatiában, Aargauban sok fekvő jószágokat szerzett, 's felső alsatai landgróf czimmel élt. Ennek fia Rudolf még többet szerzett, kinek újra két fia, Albert és Rudolf, 1232-ben megosztottak az apai örökségben, 's mind a' ketten alsatai landgrófi czímet viseltek; de hogy Rudolf meghalt, egyedül testvére maradékjai viselték e' czímet. Albert meghalt a' szent földön 1240-ben 's három fia gyermekei maradtak, u. m. Rudolf, Albert, és Hartmann. Az első, ugy-mint Rudolf, volt a' most is virágzó dicső austriai háznak alapítója, kinek maradéki még azután is, hogy Rudolf romai király lett, 150 esztendeig bírták a' habsburgi várat, 's nem elébb, mint mikor az austriai herczeg Fridrik, XXIII-dik János pápához való szítása miatt, ecclesiái átok alá vettetett, került a' vár a' Bern canton birtokába, 's romjai még ma is láthatók.

Kállay Ferencz.

HACKERT (Filep), tájfestő, szül. Prenzlamban, Uckermarkban 1737, megh. Florenczben 1806. Atyja mellett, ki képiro vala, virágokat kezdte festgetni természet után, később le Sneur, a' berlini academia igazgatója ösztönzé tájfestésre. Mintán Lorrain, Swaneveld, Moucheron, Berghem, 's mások miveit végig tanulta, saját nemtőjétől vezetve, tökéletesen gyakorlott kézzel foga a' természet rajzolásához. Sulzer, hogy mi-vészségét a' tájfestőnek kedvezőbb vidékben folytathassa, Olthof bárónak ajánlá, ki által a' Rügen és Kopenhagen szigeteket megesmervén, Parisba is jutott. Itt gouache-festeményeivel magát felsegítvén, János öccsével együtt 1768 Olaszországba utazott, 's magát Romában és Nápolyban (1770) teljesen kiképzé. Romába visszatérte után, 6 képet bízará Katalin osászárné, mellyeknek a' Tschesme melletti két ütközetet kelle ábrázolniok; 's hírének és nagyonának alapja ez által vettették meg. Hogy egy, a' levegőbe repenő hajónak hatását az után képzésben elérhesse, Orloff gróf egy orosz fregátát repített fel. Azon figyelem, melylyet e' különös, és már jó eleve minden europai újságokban kikürtölt drága minta gerjeszte, a' kép hírének terjesztésére is igen sokat tett. 1775 Olaszországnak és Schweiznak nagyobb részét utazá be H. 1782 az orosz követ Rasumowsky gróf a' nápolyi királynak bemutatá, kinek hajlandóságát igen hamar úgy megnyerte, hogy ez többé nélküle el nem lehetett. 1786 öccsével együtt Nápolyban hivatalt nyert, szállása a' királyi palotában volt, és nagy megkülönböztetésekben részesült. Így éle a' két testvér, mig a' lázadási háboru Nápolyba is bekapott. A' királyi ház Siciliába futott; Hackert pedig több vesztéség után Florenczbe menekvék, hol 1803 egy mezei lakot vett; de csak egy évig marada még teljes munkásságban, mert 1805 vége felé guttaütés zsihbhasztá el. Hackert Filepet a' mult század 70-dik évétől fogva, kora legelső tájfestőjének tarták

Mayer azt mondja róla, hogy Roma, Tivoli, Nápoly és más helyek környékit végtelen hűséggel és igazsággal állítja a' szem eleibe, a' nézőnek legkisebb tárgyról is számot ad, 's mégis minden mesterileg, szorongó fáradság nélkül, bátran és könnyen van előadva. Tartalmokra nézve ugyan nem minden festményei egyiránt érdekesek, mert ma'gok a' tájak, mellyeket meghagyásból festett, sem valának olyanok; de nehezen lehet példát találni, hogy az álláspontot nem kedvezőleg választotta, vagy az ábrázolandó tárgyaknak oly helyzetet és világítást adott volna, melly a' festői hatásnak lényileg ártott. Mivei leleményességre számot nem tartanak; az elrendezés érdemét az álláspontok választása mutatja; a' tárgyak alakja és idomzata utánozásában H. a' legtökéletesebb mester, 's az egy festményben találtató különféle tárgyak characterének alkat és rajz által kiűntetésében senkinek sem enged. Levegője könnyű, lombozatja sokféle; a' levelek és törzsökök külön fajai jól kifejezve, a' sziklákon gyakran a' kő neme is kimutatva van. Az előfénék növényei határozottan 's szorgalommal dolgoztattak, a' nem igen távol hegyeken a' külön részek világosan láthatók. Mi színezetét illeti: több harmoniával kevés, több erővel senki sem festett. Világ és árnyék tekintetében festményei nem adnak ugyan alapos gáncsra alkalmat, de e' részben nem is igen kitűnő érdemek van. A' színek ereje és fogyasztása által többnyire helyesen mennek egymás megett hátra a' lapok. Egyébiránt kezdésben 's végzésben oly czélirányos módszert követett, hogy nem csak nagy számú olajfestéseket, hanem igen sok gouache- és sepia-rajzolatokat készíteni is képes vala, mellyeket kisebb nagyobb gyűjteményekben egész Európában találhatni. A' festmények megújítása körül is különös belátással bírt, minek Hamilton lovaghoz küldött irata „*Sull uso, della vernice nella pittura*“ 1788 elég tanuja. Ezt Riedel Drezdában fordította 1801. L. „*Ph. Hackerts biographische Skizze*.“ (Göthétől Tübing. 1811).

J.

HAD, széles értelemben erőszakos állapot, mellyben független emberek egymás ellen vívnek; szorosabb vagy társasági értelemben pedig a' nemzeteknek egymás közt folyó ellenségeskedése. Ebben az utolsó értelemben minden had vagy háboru kétoldalú, meg támadó vagy oltalmazó; mind az által nem követhetik, hogy az először megtámadót magát oltalmazó félnek ne lehessen venni; mert sokszor éppen az utolsó fél kezd el a' megtámadást, ha látja, hogy a' másik fél régolta készül arra, vagy sok sértéseket követ el hadizenet nélkül. — A' megtámadó fél ellen közönséges gyanu lévén, hogy nem jár igazságban, rendesen mindenik fél igyekszik tulajdonává tenni ezt az álarczot, mellyet a' kérelhetetlen historia, sőt sokszor az egy idejű közérzés is lép a' báboskodóról. — Hogy a' szárazon és vizen való ragadozás, melly az igazgató hatalom hire 's tudta nélkül esik, nem hadi állapot, magában értetik.

Kállay.

HADAD, Erdélyországban, Közép-szolnok megye szivágyi járásában fekvő falu. Ettől vevé birtoknevét (praedicatum) a' balsors közepette is nagy férjfiakkal tündöklő báró Wesselényi nemzetség. Két temploma 's egy dűledék vára van.

54.

HADÁSZSÁG MESTERSÉGE a' testnek készségét vagy gyakorlottságát tárgyazza fegyverrel, p. o. karddal, spádával, bottal 'sat. való személyes megtámadásban vagy védelemben. Ezen gymnastiscái gyakorlásnak megvan a' maga haszna, nem csak akkor, mikor szükségünk van veszedelem idején életünket oltalmazni, hanem azonkívül is; mert a' testet illendő mozgásban tartja, annak állásait mintegy kiszabja, 's azért már magában, csupán az egészség és mulatság tekintetéből is hasznos időöltés; 's e' szempontból véve nem egyéb, mint játék, mellyben vágó és szuró rappirok ügyes forgatása által megtanulhatni a' kijelelt mesteriséget, mellyben kivált a' Franciaák igen előre haladtak. Hadász az, ki a' fegyverekkel ügyes bánást tanítja, 's a' testnek, kivált kezeknek 's

lábaknak hajlékonyságát, sebességgel és célirányossággal vagy is irányponttal egybe kötve, megtudja tettel is mutatni, 's tanítványaita' mester-ség titkaival megesmerteti. Illyen tanítót csak nagyobb városokban találhatni.

Kállay Ferencz.

HADES I. PLUTO.

HADFOGOLY. A' hadi állapot a' két félet ellenséges lábra tévén, kérdést sem szenved, hogy egyik a' másikat sokképen erőltetheti, 's a' nagyobb vagy kisebb hadi foglyok száma ebben a' tekintetben nem kis helyet foglal el. A' hadi fogságnak rendesen csak a' fegyverviselőkre kellene kiterjedni, mert azok követnek erőszakot el, mellyben áll a' had természetének bélyege; de a' fogság kiterjesztetik másokra is, kik nem fegyverrel szolgálnak, hanem más czélókból követik a' sereget, — melly bánásmód csak a' környüállásokban igazulhat meg. Minden hadi fogoly személye sérthetetlen, mihelyt letette fegyverét, vagy maga oltalmazása sikeretlen, kivévén bizonyos eseteket, mellyek rendkívüli bánásmódot kívánnak, mint p. o. ha ki becület szava alatt szabadságot kapván, annak meg nem felel, 's ujra fogoly lesz, vagy más országos érdeketü környüállások fordulnak elő, a' fogoly személyére nézve. A' hadi foglyok tulajdon vagyónának is sérthetetlennek kellene lenni, ámbár a' hadi törvények ezt a' véleményt nem igen támogatják. Valamig a' kiváltás, vagy kicserélés meg nem történnek, tartozik mindenik fél a' maga foglyai élleme módjáról gondoskodni, ha ezeknek nincs módjok magokat eltartani tudni; melly költségekről békeség után szokott a' kölcsönös számvetés megadni. A' tiszteket rendesen olly fogadák mellett is szabadon szokták eresztetni, hogy a' kiváltásig nem szolgálnak, 's ha kívántatik előállanak. A' hadi foglyokról tartatni szokott egyezség, mint az első-köttekről is, *Cartell*-nek nevezetik. Végre megjegyzem Dohm után, hogy a' humanitásra nézve II-dik Fridrik tette az első közönséges lépést az éjszakamerikai szövetséges statnsokkal 1785 kötött kereskedői egyezésnek 23-dik cikkelyébe eztiklatván: „A' háboru csak a' fegyverviselő seregekre szorittatik, 's minden más jobbágyok vagyona, személye, a' katonákén kívül, akár mellyik részről sérthetetlen.“

HADJEL a' szokás szerint különböző. Hajdan 's ma is a' Törököknél szokás az ellenségre való rohanás - jelt nagy lármával kezdeni. Különben az a' hadi tudomány szerint nem egyéb, mint az egyévet tartóknak, kivált ejeli időben, megesmertető jele, melly egy két szóból áll, 's háboru idején minden nap változtatja a' főtábornok, vagy várkapitány, 's a' ki nem tud felelni a' jelszóra, mint gyannus, vagy ellenség, elfogatik és sokszor, ha meg nem adja magát, agyon lövetik. A' megtámadásra, hol az operatiók nagy és több részekre oszlott testek által mennek végbe, szembetűnő jeleket is vettek fel, p. o. rakéták felbocsátását a' levegőbe.

Kállay F.

HADIK (András, futaki gróf) cs. kir. tábornagy, egy huszár ezered tulajdonosa, a' bécsi udvari hadi tanács előlülője, 1710, Oct. 16. szül. Futakon Bácsvármegyében. Atyja Hadik Mihály, kapitány volt. Nemzetsége felette régi eredetü, mellynek elődeink Európába jöttekor a' Kaukazuznál maradt ága, még a' 18-ik század vége felé is virágzott a' Kaukazuus hegyén lévő zsiri fejedelemben Hadikban, ki, egy térítő pap által, magyarországi ős rokonát Hadik tábornagyot köszönteté is. András a' jesuitáknál tanult, 's ezeknek rendjébe akara állni; de végre atya ösztönözéseinek engedve, 1730, Gilányi nevü huszár ezeredbe lépett mint zászlótartó. A' nagy reményü ifjat későbbben gróf Dessewffy István, a' maga ezeredébe vevé át. 1738 mint kapitány részesült a' Törökök ellen volt táborozásban, Wallis Olivier vezérlése alatt. Ez által Groczka felé küldeték néhány század magával az ut kikémlése végett, melly alkalommal a' Törökökkel nem épen győzedelmesen, de vitézi személyes bátorsággal, csatázott is. Nem sokára egy ló szállítvánnyal, a' Rajna mellett táborozó savoyeni Eugen herczeghez mene. Ez megkedve-

lé a' fiatal vitézt, 's 1744 ezerekes őrmesterré nevezte ki a' magyar felkelt seregnél, melly akkor Sileziába vonult. Itt egy huszár ezered altábornagyává téteték, 's mint ilyen, elűzte az ellenséget gróf Lichnowsky Odera melléki jószágairól. A' gróf és leánya, a' kastély ablakaiból szemmel látó tanui voltak vitéz tetteinek. A' szűz, szerelemre gyult az ifu hős iránt, 's az atya nem tagadá meg ettől leányát. Az öröklési háboruban generalmajor lön, 1756 pedig Mária Theresia által tábornagységedé neveztetett. Fényesen tünteté ki 1757 katonai elmetehetségeit 's vitézségét. Részeze volt a' Görlitz melletti ütközetnek, hol egy egész porosz sereg eltörülteték, 's Winterfeld, a' híres porosz tábornok, a' csatatéren maradt. A' nókirály neve napján, váratlanul megjelent Hadik 3000 jobbadán magyar huszárral, a' porosz király lakóvárosában Berlinben. Az ottani őrseregből 800-at levágván 's 300-at hadi fogolyul vivén, 310,000 tallér hadi adót kívánt, 's nőfejedelmének 24 pár finom asszonykezttyűt küldve lovagajándékol. A' Berliniek vissza akarák ugyan őt tartóztatni addig, míg segítséget nyernének; de H. elég okos volt a' csejt állatni, 's 6 porosz hadjellel elsietni, minekelőtte még herczeg Dessau, porosz fővezér, nékiek segítségekre jöhetett volna. A' hét esztendő háboruban a'bb vitéz tetteket mivelt. Ő volt a' második, ki 1758, a' katonai Mária-Theresia-rend nagy keresztjével megajándékozottatott. Daun, Laudon, Nádasdy és Esterházy Miklós, barátai voltak, 's Europa legnagyobb férjfiával levelezett. Ugyan azon évben a' lovasság tábornokává tétetett, 's Serbelloniátadá neki a' magyar, austriai és németbirodalmi seregek vezérlését Szászországban. Itt II. Fridrik király testvérét Henriket, a' freybergi ütközetben meggyóznén, bevév Pirnát 's Sonnenstein erősséget. A' 7 esztendő háboru végződttével főkormányzóvá lön Budán. Erdemei Mária Theresiától Futak és Csernovicz adományzásával jutalmaztattak meg, 's az 1771 Maj. 26. költ adománylevélben és által, futaki birtoknevet (praedicatorum) kapott. Magyarországi gróffá lévén, egyszerűsmind németbirodalmi grófnak is kinevezetett. Lengyelország elosztatásakor, ő küldeték el, mint királyi biztos, az Austriának esendő részek átvétele végett, 's erdélyi igazgatóvá is rendelteték. Mind Erdélyországban, mind Galliciában szeretetet 's köztiszteletet nyert érdemei által; ez utolsóban különösen azért, hogy az új rendszer felállítása alkalmával, minden részben könnyíteni igyekezett a' szegény Lengyeleken. A' háladatos férjfiak emlékoszlopot állítanak fel neki ezért, midőn 1772 tábornaggyá lön. 1774 előlülőjévé tétetett a' bécsi cs. kir. udvari hadi tanácsnak. 1778 a' Szász-Teschen hercz. nevet viselt ezered tulajdonosává lett. 1789 pedig a' Törökök ellen küldött sereg vezérlésével bizá őt meg II. József a' Bánságban. Nándorfejérvárt kellett volna bevennie, de bal lábán megsehesítették 's hideglelésbe (lázba) esett. Ebből ugyan nem sokára kigyógyult, 's kész lett volna az ostromot folytatni: de irigyei erőtlennek állíták a' 78 évű vitézt a' háboru alkalmatlanságának elviselésére. Ennél fogva visszahivaték hízegő kifejezésekkel a' vezérségből, 's ama' nagy vitéz, Laudon állittaték helyébe, ki mint Hadiknak tisztelője, sokáig vonakodott a' vezérséget elfogadni. Az agg vitéz késznek nyilatkozatá magát, Laudon vezérlése alatt a' Törökök ellen táborozni. A' sereg elérzékenyült, 's könyezett Hadik elvesztésén. Hogy meghasonlások ne történjenek, végkép eltávozott Hadik a' csatahelyről 's jószágán vonta meg magát. Kimúlt Mart. 12., 1790. Hamvai Futakon nyugosznak. Arczképe 's bővebb életírása, a' felső magyarországi Minerva 1825 évi 4 kötetében látható 's olvasható egyszersmind a' Magyar Plutarchusban is. Három fia maradt. Az első, János, tanácsnok volt az udvari kamaránál Budán; a' második, Károly, vitézül esett el a' marengoi csatában; a' harmadik, András, még életben van 's másodtulajdonosa az I. Vilhelm württembergi király nevet viselő magyar huszár ezeredeknek. 54.

HADI LITERATURA, a' hadi dolgok esmeretére vezető, és hadi tudományokról vagy oda tartozó segédkütfőkről szóló irt vagy nyom-

tatott könyveknek rendszeres 's tudományos előadása. II-dik Fridrik, kivált pedig a' francia revolutio oltá a' had folytatás módja nagyot változott, 's a' régi mechanizmust a' mindenütt nevededett tudományos értelmesség (intelligentia) maga kormánya alá vette. Ezért ma már elkerülhetlenül szükség a' katonai pályán előmenni akarónak, nem csak testi, hanem lelki tehetségeit is a' tudományok elébb haladásához képest kiformalni, és magát azok szerint tökéletesíteni. Az utolsó néhány tizedekben ezen szempontokhoz képest a' hadi literatura is annyival inkább felgazdagodott, mennél több háboruk folytak le, melyek a' tapasztalás útján a' tudományok szükséges voltát bebizonyították, úgy hogy ma már a' hadi tudományok és hadi mesterségek gyakorlására tartozó segédktűfők számos elágazása szerint egész könyvtárt lehet összeválogatni; azért egy katonai közhasznú esmeretek tára, Brockhaus Conversations Lexikona formájában, már ki is van hirdetve Németországban. — Nevezetesebb írók a' taktikai tudományokban: *Scharnhorst, Rouvroy, Decker, Breithaupt, Hoyer*; a' stratégiában *Károly austriai főherceg, Valentini, Jomini, Bülow, Rogniat, Theobald*; az elementaris taktikában vagy is az evolutiók tanításában, kisebb 's nagyobb testek gyakorlása módjában: *Bismark, Decker, Nylander, Hügel, Krohn, Reichlin*; a' földtudományban, rajzolásban 's mappázásban: *Müller, Lehmann, Benzenberg, Loids*; az erősségek vagy várak oltalmazásában: *Carnot, Douglas, Aster, Gaudi, Reiche, Hoyer, Seydel, Eicke, Meyer, Dufour* 'sat.; a' hadi történetek megírásában: *Tempelhof, Károly főherceg, Plotho, Müffling, Jomini, Vaudancourt, Pelet, Ségur, Gourgaud, Jones*; a' katonai gazdálkodásban: *Ribbentrop, Cankrin*; az időszaki írásokban: *Schels, Mauvillons, Decker, Ciriacy, Blesson*; a' hadi literatúrában *Dvisy* „*Essai de bibliologie militaire*“ (Paris, 1824) és *Caron Nisas* „*Essai sur l'histoire générale de l'art militaire*“ czimű könyveik érdemelnek említést; 's legujabban Jomini nagy munkáját a' stratégiáról burkuk alvezrednek Wagner, német nyelven kiadta 1831-ben. Napoleon Mémoiresei kiterjednek a' hadi tudomány minden ágaira.

HADI RENDSZABÁS (Reglement). A' had rendes folytatására befolyó törvényes intézetek, p. o. hadi törvények, hadi törvényszékek, 's a' hadakozó felek közt szokásba jött rendtartások, hadi rendszabásnak hivatnak, mellynek nevezetesebb pontjai: hogy a' háborút mind a' két részről kinyilatkoztatás előzze meg, melly a' 17-dik század közép idejétől fogva már szokásban van, ambár nem mindig tartatott is meg. Magában a' szerződés felmondását nem lehet még hadizenetnek venni, hanem a' követek eltávózása rendszeren hadpostája szokott lenni. Továbbá a' hadi rendszabáshoz tartozik, hogy mindenik fél alattvalói megkíméltesenek, azon vagyonjokkal együtt, a' mi még háborujelentés előtt egyik vagy másik fél birtokában volt, és így a' békeség ideje mellette szól. Harmadszor: embertelen eszközökhöz fogni, hogy bosszuállás tessék ki azokból, melly nem egyéb vad ösztönnél, ma már a' nemzetek erkölcsi érzése által kárthatott cselekedet. Illyen p. o. valakinek fejére jutalmat tenni, alattomosan meggyilkoltatni valakit, vagy méreggel megölni, nem különben vass-egekkel, üvegdarabokkal, vágott óndarabokkal 's a' tengeren tüzes golyóbisokkal lövetni 'sat. Hasonlóképen a' rendszeres vigyázat közé tartozik az ellenséges fejedelem személyét megkímélni, 's az ő életét fenyegető minden veszedelemtől mentté tenni. Végre a' hódolás természete magával hozza, hogy az ellenség földjén a' győztes fél úgy parancsolhat, mint törvényes ur; de itt is az ujabb praxis kimélni kívánja a' magánosok vagyonát, az elkerülhetlen szükségig; ambár, kivált a' tengeri háboruban, erre nem sokat hajtanak. A' meghódítás azonban állandó just nem ad a' győztes félnek, hanem ha a' lealáztatott fél lemond birtokáról köz nyilvánossággal, különben egy harmadik nem köteles az illy just megesmerni. Alkudozáskor az alkudozók személye

sérthetetlen, így az adott és váltott kezeseké is, kiket az illendő felvilágosításon túl megszorítani szinte erőszakoskodás.

HADI TÁR. Hadi tár vagy munitio alatt értetik mind az, a' mi a' pattantyus szolgálatra tartozik, nevezeten nagyobb 's kisebb ágyuk, ágyuszekerek, puskapor, golyóbisok, gyújtó eszközök 'sat., mellyek hadi folyó számmal jelelt szekereken vitetnek a' hadi sereg után. Az ágyuk felosztatnak ütökzeti és batteriai neműekre, az utolsók várostromlók vagy védők, nagyobbak vagy kisebbek, a' mint a' szolgálat természeté kívánja. A' haditár okos használása teszi a' hadi tudomány közelebbi tárgyát.

HADI TUDOMÁNY (felsőbb és alsóbb). A' felsőbb hadi tudomány, avagy **Strategia** a' had folytatásáról tanít, 's a' hadvezéri kötelességet adja elő. Az újabb időkben kezdtek ehez a' tudományhoz látni, midőn basisról, operatio lineákról, szegletekről 'sat. gondolkodtak, 's tudományos formába szedték a' törvényeket, mellyek szerint kelljen a' fővezérnek háborut jó móddal folytatni. Hogy az illy tanítás egyedül jó hadi vezért nem formál, magában tudni való dolog, valamint más felől az is igaz, hogy a' háboru jó kimenetele a' stratégián kívül sok más meg más körülállásoktól is függ, mellyeket lehetetlen a' legnagyobb és tanultabb hadi vezérnek is előre ellátni. A' Bülowtól felállított törvények csak nem egészen kihivetlenek a' praxisban. Jomini inkább foglalatokodott a' praxissal, 's Fridrik és Napoleon háboruit tartotta szeméi előtt, 's fő alappul vette az erőnek együttl tartását, hogy minél hirtelenebben lehessen azt az ellenség ellen használni. A' belső operatio lineákról való theoriája sok tekintetben használható, de felülmulja azt Károly austriai főherczeg utmutatása, mellyet a' stratégiai elvek felett nagy munkájában kifejtett. A' Strategia után jó a' **Tactica**, vagyis alsóbb haditudomány, ugmint a' seregnek a' hadfolytatásra kiformalása, felállítása, és használása. Sokan elementaris és tulajdonképen való tacticára osztják. Az első rész a' katonának személyes kiformalásáról, 's részenként való evolutiokról vagy kised testek kibontakozásáról, a' másik ezeknek hadban legjobb használás módjairól tanít. Ennél fogva a' különböző fegyvernemek szerint a' tactica is különböző. A' hadakozás módját is tacticának szokták nevezni. E' tekintetben sokat is változott a' tactica a' franczia háboruk ideje alatt, és azolta; mert régente hosszú öszveszorított lineákban, ma oszloprendben folyik a' hadakozás, mellyet a' széthemzsező portyászás előz meg. Bülow szerint a' Strategia és Tactica abban különböznek egymástól, hogy amaz a' lövésen kívül, emez lövésen belől kezdi el munkálatját, melly által csakugyan nincs a' dolog egészen kimerítve. *Kállay F.*

HADRIANUS (P. Aelius), Traján felváltója a' római császári méltóságban, korán mutata nagy észtehetséget, tudományok és mesterségekben nagy előmenetelt tőn, 's már 15 éves korában olly tökéletesen beszélé a' görög nyelvet, hogy fiatal görögnek neveznék. Emlékezettségét olly rendkívülinek mondják, hogy könyv nélkül tudás végett csak egyszer kelle egy könyvet általolvasnia, 's hogy neve szerint esmerte minden katonáját. E' mellett szónok, költő, grammaticus, philosophus, mathematicus, orvos, festő, musikus, sőt még csillagmagyarázó is volt. Hanem ezen nagy tulajdonok szintolly nagy hibákkal valának egybe kapcsolva, annyira, hogy Traján, a' kinek gyámsága alatt állt, soha sem tudá őt megszeretni. Császári polczra emeltetését Plotinának, Traján feleségének köszöné, ki a' császár halálát mind addig titokban tartá, mig annak végrendelese helyébe egy koholtat teve, mellyben az Hadriánt fíjának fogadá 's felváltójának kinevezé, 's mig a' katonákat megvesztegetés által ennek részére hódítá. Csak ennek szerencsés elsülte után jelenté Hadrián Antiochiából Romába a' császár halálát, 's azt állítá, hogy ő kinszerítettett a' korona elfogadására, 's egyszersmind a' senatusnak jó orságlást, a' praetorianusoknak pedig kettős ajándékot ígére. Miután eképen a' császári székre Kr. u. 117-ben fellépett volna, Romába ment,

's kegyes rendelmények által a' nép szeretetét megnyerni igyekezett. De csak hamar kimutató gyáva, buja 's bizodalmatlankodó characterét. Egyebek közt az Illyriába becsapott Sarmatak és Roxolanusoktól esztendei adófizetésen vásárolt békeséget. 120—121 évben híres utazást tőn a' romai birodalom minden tartományaiiban, még pedig — ugy mondatik — gyalog 's mezitelen fővel, hihető, valami philosophusi különködésből. Egyiptomban elveszté kedves ANTONUSÁT (l. e.) a' kinek halála miatt sokáig vigasztalhatlan volt. Athenében két évig mulatván, ezen idő alatt az elpusztított Jerusalem helyén egy romai katona gyarmatot alapít, Salomon temploma helyére pedig Jupiter Capitolinusnak építette templomot, melly miatt a' Zsidók szörnyen felzendültek, 's csak harmadfél év múlva csillapíthattak le. Athenét szinte épületekkel szépitette, 's olympusi Jupiternek 560 évvel előbb kezdett templomát befejezteté. Hadrián Bajaeben halt meg 138, élte 62, 's országlása 21-ik évben. Ő a' literaturát 's művészséget előmozdította, utazása alatt sok jót tett, ő nyujta módot az edictum perpetuumra, törvényt szabott a' pázérálás 's a' rabszolgakereskedés keménysége ellen, eltiltotta az emberáldozást, 's a' férjfiak és asszonyok közös ferdőjét 'sat. Felváltója kegyes Antonin volt.

HADSEREG. Állandó hadi sereg alatt értetik a' fegyveres erő, melly békeségben is organisálva és szüntelen fegyverben van, köz költségen tartatik, a' status belső 's külső bátorságát oltalmazza, 's hadi szolgálatra alkalmatosá tetetik. Az állandó katonaság azon idő után kezdett legelőbb is a' statusokban lábra kapni, hogy a' puska, ágyu és puskapor feltalálása által a' hadakozás módja megváltozott, 's a' személyes vitézi erőt testi gyakorlottságnak 's combinatióknak kellett felváltani. Eleinte zsoldosokból állott, kik mellett, háboru idején, a' nemes katonaság is szolgálatot teve. I. Mátyás magyar királynak, Hunyadi János fiának, már voltak zsoldos katonái, de csak Rudolf császár idejében (1602 9. czik.) látták inkább által a' rendek az állandó katonaság hasznosabb voltát, 's a' személyes felkelés hiányait. Közönségesen VII. Károly Franciaország királya idejéig (1423—1461) viszik fel az állandó katonaság eredetét. Ez a' király 1445-ben tanácsot tartott az ország nagyjaival, 's 15 kapitányt (capitains) nevezett ki, kik az addig imígy amugy fenállott elegy belegy katonaságból válasszák ki a' legvitézebbeket, ugyan annyi osztályra osszák fel, kiket azután a' polgároknak és parasztoznak kellett eltanítani. Franciaország példáját, hol a' hadi szolgálat és fenyíték legelőbb fejlettek ki, követték majd más országok is, 's XIV. Lajos idejében még abból is luxust csináltak az udvarok, hogy mellyik tart több hadsereget; 's minthogy a' katonaság nagyobb vagy kisebb száma határozta el gyakran a' háboru jó kimenetelét, mint az újabbidők is bizonyítják, az összeírás rendszerét vették fel, mellynél fogva minden polgár, ki fegyvert viselhet, köteles a' katonai szolgálatra, melly bizonyos meghatározott ideig tart. Ezen uton a' katonai fegyverekkel élés 's katonai szolgálat esmerete, lassanként ki kezd terjedni az egész polgári testre, a' mi módot fog nyujtani a' terhes költségekkel járó állandó hadsereg számának megkisebbitésére, mit a' közvélemény is támogatni látszik. *Kállay F.*

HADZSI, a' Törököknél bucsujárás Mekkába, mellyet a' Korán mind a' két nemű szabad Mozlemineknek legszentebb kötelességévé teszi. Legalább egyszer kell ezt éltékben megtenniük. Ezen kívül hadzsi-nak nevezetik az is, a' ki illyen bucsuutat tett Mekkába, vagy ha magának nem volt reá kedve, más által tetetett, pénzfizetés mellett. Az illyen uton szokásban lévő kicsapongások miatt a' hadzsi nem legjobb hírben állnak.

HAEMUS, a' Törököknél Balkan, 9000 lábnyi magasságu-hegy Thracia és Moesia közt, melly a' fekete tengerig nyulik (l. TÖRÖKBIRODALOM).

o p q.

HAENKE (Thaddeus), philosophia doctora, természetvi'ssgáló és uta-

zó, szül. Csehországban, a' leutmeritzi kerületben. A' spanyol ország-lástól felszólították, követné Malaspinát világ körül 1789 teendő útjában, mint természetvi'ssgáló. Cadizba akkor ért, midőn az expeditio már 24 órával előbb utnak eredt. A' legközelebb megindult hajóval utána ment a' kapitánynak, a' Plata folyóba; de hajója szétzuzott Montevideo partján. Linnéjét 's papirosait sípkájába rejtve, uszva menekedett ki a' part-ra, 's az expeditiot innét is tovább indultnak találván, elszáná magát, a' száraz földön, az Andeseken keresztül menni St.-Jagoba, kap. Malaspina felkeresése végett. Bátor előzője Humboldtnek; nem tudva a' nyelvet, 's szűkölködve minden segédszerek nélkül, meggyőze minden akadályt, 's egyesüle Malaspinával. Talám gátoltatván Európába való vizs-zatérésében, Amerikában maradt, hol egy véletlen eset által Cochabambában életét elveszté. A' cseh kir. nemzeti muzeum természethistoriai gyűjteményt bír tőle, 's előlülője gróf STERNBERG (l. e.) Gáspár a' mu-seum harmadik nyilvános ülésében 1825 elmondá e' bátor természetvi's-gáló életét. A' cseh muzeum 1825 Prágában 12 rézmetszettel adá ki: „*Reliquiae Huenkeanae, s. descriptiones et icones plantarum, quae in America merid. et boreali, in insulis Philippinis et Marianis collegit Thaddeus Huenke.*“ Vö. a' cseh hazai muz. társaság havi iratját I. 1827. opq.

HAERESIS, egyházi bűn. Mint ilyen, szükség hogy elsöben is a' vele rokon észfogatoktól különböztessek meg. — *Hitetleneknek* azok mondatnak, kik nem keresztyének, mint: a' pogányok, mohamed-hitűek, zsidók. Kik minthogy keresztség által az egyháznak tagjaivá nem tétetnek, nem érlel magának irántok az egyház semmi nemü hatalmat. Ők türetnek ugyan, de a' papi törvények szerint az egyházi átok büntetése alatt tilalmaztatik a' keresztyén név ellenségeinek fegyvert szolgáltatni, vagy egyébként előrehaladását eszközölni; melly ámbár régi rendelés, az újabb időkben igen kevés figyelés van reá. — *Apostasia* kétféle jelentéssel bír. Elsöben is, apostatáknak azok neveztetnek, kik a' már esmert keresztyén hittől eltérnek, tehát pogányok, mahomedanusok vagy zsidók lesznek; azután apostasiának nevezetik még, a' papi- vagy szerzetes-rendet önhatalommal való odahagyás. — *Schismaticusok*-nak azok nevezetnek, kik a' templom egységétől elválnak, tehát az egyhá-zi alkotmányban szakadást igyekeznek eszközölni. A' haeresis össze le-het ugyan egyszersmind a' schismával is kötve, de ez nem épen 'szük-séges. — A' *haeresis*, eretnokség, makacs védelmezése a' közönséges egy-ház által kárhoztatott, vagy symbolumával ellenkező hitfejezetnek. A' haereticus képzeleti észfogatához megkivántatik tehát a' makacs vé-delmezés, mert azt mondja a' 398 canon. (29. can. 24 fej. 3.): „Épen-séggel nem számíthatnak a' haereticusok közé azok, kik az ő — ha-bár hamis és fonák — vélekedéseket nem nyakas indulatossággal védel-mezik, különösen ha ezen véleményt nem ön vakmerőségekkel támasz-tották, hanem tévelygésbe esett szüléktől kapták, és az igazságot figyel-mes szorgalommal keresik, 's ha azt megtalálták, elfogadni készek.“ Másodszor megkivántatik a' haeresis észfogatához, az állított hitfejezet-nek (dogma) hamis volta; tudományos dolgokbeli vélemény-különbözés még nem haeresis. Megkivántatik harmadszor, hogy a' hibás vélemény, mint ilyen, az egyház előtt már ki legyen nyilatkoztatva; mert mind-addig míg ez meg nem történik, szabadok a' vélemények, 's több egy-házi atyát mutathatni, ki az egyház által késöbben félre vetett állítást védelmezé. A' haeresis általános egyházi büntetése, az egyházi közös-ü-lésből való kizáratás; tehát az eltemettetéstől, 's egyházi hivatalok meg-tartásától vagy elnyerhetésétől is. Polgári büntetéseik különbözök a' sze-rint, a' mint magokat az országok az egyházhoz inkább vagy kevesebbé csatolták, vagy — mint az inquisitio által Spanyolországban történt — az egyházi hatalommal visszaéltek, szabadságelleni czélokat igyekezővén általa elérni. Az épen most mondott egyházi büntetésben nem találtatha-tik igaztalanság, mihelyt általában az egyháznak azon jog tulajdonitta-

tik, hogy magát mint intézet megfenekelhessen 's tanítási észfogata lehessen; mert már ekkor az idegen fajt külön kell tudni választania. El sem gondolható, mi lett volna az egyházból, sőt a világból is, ha az egyház, a' támadott számtalan haeresisnek csapán csak henyé nézője lett volna, 's azoknak elnyomattatását nem eszközözlendé. Az egyház nem állíthat valami igazságot, a' nélkül hogy ellenkezőjét hamisnak ne kelljen nyilatkoztatnia; mert hiszen nem scepticusok gyülekezete. Kitészik ehől a' cath. egyházra nézve azon ellenvetésnek alaptalansága, hogy a' hitvallásával ellenkező véleményeket (szoros értelemben) haeresisnek mondja. Ugyanis az evangelica egyház részéről is voltak elégetett haereticusok, mint p. o. SERVET (l. e.) Ugy látszik azonban, hogy az elmei felvilágosodottság derengő nappala, mind inkább inkább széteszlatja azon homályt, melly e' részben az emberi sziveket hosszasan fedé; 's van reménység, hogy azon félénk bizodalmatlanság, melly még itt ott néha a' külön vélemények miatt mutatkozik, tökéletes bizodalommal 's rokonszeretetté változik, és a' haeresis szónak még csak említésétől is ovakodni fog minden szelid érzésű 's miveltebb lélek. 54.

HAFF, elavult német szó, melly tengert, vagy ennek tetemes részét jelenti, 's már ma csak úgy fordul elő, mint a' keleti tenger néhány nagy öblének tulajdon neve. 1. A' fris vagy a' stettini Haff Pomeraniában, melly kis és nagy Haffra oszlik, 's az Oderát fogadja magába; 2) A' friss Haff Pillaunál, mellybe a' Nogat, Vistula keleti ága, és a' Pregel ömlenek; 3) a' kuri Haff, mellybe a' Memel avagy Niemen két ága, a' Gilge és Russe, szakad.

o p q.

HAFIG (Mohammed Schems-edin), Persia leghiresebb 's legkellemesebb költőjének egyike, szül. a' 14. század elején Siraszban, 's a' hit- és törvénytudományra adá magát, melly kettő a' muhamedanusoknál szorosán van öszvekötvé. A' Hafiz melléknevet onnét adták neki, mivel az egész Koránt tudá könyv nélkül. A' dervisi független szegénységet elébe tévé az udvari életnek, hová gyakran hivaték meg; utóbb seich lön, azaz előljárója a' vallási asceták egyik szerzetének, 's 1389 halt meg. Sirasznál fekszik, 's még ma is nagy tisztelettel kerestetik fel a' kegyes mozleminek által. Lantos költeményeiben, mellyekben kellemmel és tüzzel, de nem ritkán merész kicsapongással is, éneklí a' bort, szerelmet 's bujaságot, a' közvélemény majdnem megegyezőleg mysticai értelmet keres. Feridun, Sururi, Sudi, és többek igyekeztek azoknak titkos értelmét kitalálni. Hafiz odáji és elegiáji csak az ő halála után gyűjtetének divánba, melly egész teljességében Calcuttában 1791 nyomtatott le persa nyelven. 's Hammer Jó'sef által fordítottat németre (2 r. Stuttgart. 1812—15).

o p q.

HAGEDORN (Fridrik). Ezen szeretetre méltó költő Hamburgban született Apr. 23. 1708. Az ottani gymnasiumban olvasá a' régi de egyzersmind az újabb írókat is, különösen a' külföldieket kedvelé meg. 1726—1729-ig Jenában a' törvénytudományt tanulá, 's már 1729 kiadván költeményeinek első gyűjteményét, Londonba ment, hol a' dán követnél magán-(privat) titoknok lön. 1731 visszatért Brabanton 's Hollandon keresztül Hamburgba, 's az itteni angol ügyelónél (Court) 1733 hivaltal nyert. Ez elég szüniidőt engedvén neki, házassága után, a' literaturának, a' költészségnek, a' barátságoknak és társas gyönyöröknek élt; még nem egészen 47 évt, vízkórságban halt meg Oct. 28. 1754. Hagedorn szerencsével nyult a' mesék, elbeszélések, vig dalok 's némelly költői játszadozások alkotásához, mellyek mind akkorig nagy tehetetlenséggel készítették. Nincs ugyan teremő ereje, de ellenben az idegent illőleg tudja elsajátítani. Egy ódát, sőt egy hosszabb elbeszélést sem tudá jól eltalálva, helyesen készíteni, mert nem birt reá nézve elegendő lelkesedéssel, 's tetemesb tárgyon nem tudá győzedelmeskedni. Nyelvének tisztasága és ügyessége igen dicséretes, 's derült elméje kellemes érzeteket szül. Költeményeinek legjobb kiadása (Hamburg 1800, 5 rész.) Eschen-

burgtól való. — Testvére HAGEDORN KERESZTÉLY LAJOS 1712 szül. Hamburgban. 1764 szász választófejedelmi követségi titoknok, azután titkos követségi tanácsnok 's a' dresdai és lipcei mivacademiák főigazgatója, 1780 halt meg Dresdában. Rézbe étetett characteristicai arczok és tájékok készítése által, melyek részint ön találmányai részint más művészek utánozásai voltak, a' szép művészet szerencsés gyakorlójának mutatkozott. Legnagyobb hirt nyere ezen örök becsü, kimerithetlen gazdságerci, critical és tudományos munkája által „*Betrachtungen über die Mahlerei*“ (Lipce 1762, 2 köt.).

—no—

HAGEN (Fridrik Henrik), bölcselkedés doctora, berlini egyetemi tanító, Schmiedebergben (Uckermarkban) szül. Febr. 19. 1780; korán Prenzlauba került rokonaihoz 's az itteni lyceumban foglalatoskodott a' tudományokkal. 18 éves korában, a' törvénytudomány tanulása végett a' hallei egyetembe költözött. De Wolf lángelméi előadásai a' humaniorákat kedveltették meg vele, és a' szép tudományok 's művészetek új fordulata, melly Göthe, Schiller és későbbben Tieck, Novalis és a' két Schlegel által eszközöltetett, ellenállhatlanul ragadá magával. Lelkesítették őt egyszermind Winkelman és Jean Paul; de tartósabb 's örvendetesb behatásu volt ő reá némely egyetemi társaival való visszartartozatlan barátokozása, kik közül némelyek, mint: Solger, Krause, Raumer Frid., Sotzmann 's mások, a' tudományos világ előtt is esmeretekesek lettek. A' három évi academiái pályát fél évig tartott utazással végzé, mellyet déli Némethonon, Schweizon 's a' Gotthardon keresztül Isola bella-ig tett, vissza pedig Simplonon által 's a' Rajna mellett. A' következett években különös kedv nélkül dolgozott Berlinben a' városi törvénytársaságnál, és utóbb a' kamaránál. De egyetemi társaival történt viszont összecsatolódása, kikhez még más hasonérzetűek, mint: Abeken, Kessler 's Büsching is szövetkeztek, továbbá a' királyi könyvtár 's más viszonyok igen kellemetessé tevék neki a' fővárosban való tíz évi maradást. Azonközben az 1806-ki háboru által minden bizonytalanságra fordult. H. odahagyá a' kamarát 's magán életet élt Berlinben, hol már 1805 házasságra lépett brüsseli Reynacks Mária Josephinával. Itt Büschinggel együtt 1807 régi német népdalok gyűjteményét adá ki. Ezen dalgyljtemény tudatá először, Hagennek az ő literaturára irányzott törekedését; de régiebb 's hosszabban készített volt a' még azon évben kijött Nibelungen-dal megújittatása. Még az iskolai pályán felébredt az ő ő literaturai vonzalma. Bodmer balladáit által esmerkedett meg a' Nibelungenek tartalmával Halleben. Végre feltalálá Berlinben a' rég keresett nemzeti hőskölteményt, 's ennek első olvasása kebelében legsziverehetőbb érzést szüle. Hátszó felének lefordítása, Bodmer kiadása szerint, megnyeré barátjainak tetszését 's Müller János helybenhagyását, ki ezen idő tájban érkezett Berlinbe, 's kinek barátsága és tanítása Hagenre nézve igen örvendetes volt. Müller kezessége mellett jutott a' Nibelungenek még használatlan kéziratához, 's megesmeré belőle a' költemény tulajdonképi idomát; melly azután a' panasszal, függelékkal és szókönyvvel együtt 1807 jött ki, nem sokára a' jeni csata multával. Éjszaki Némethonon 's Hollandon át Brüsselle való utazása 1807, minden nemű németalföldi népkönyvekkel gazdagítá gyűjteményét. Büschinggel együtt adá ki 1808 a' „Középkor német költeményei“-t, I. köt. 4 r., „A' szerelem könyvét“ (gyűjteménye 's megújittatása az ő német népmánoknak prosában) 1809. I. köt. és a' Docen, Hundeshagen 's Büsching társaságában kiadott „Muzeuum az ő német literaturá és művészet számára“ 1809—II, 3 füzet, mellyhez 1812 Breslauban még a' negyedik f. [is] járult. Azután az 1810 Berlinben felállított egyetemenél rendkívüles tanítójává tétetvén a' német nyelvnek 's literaturának, az ő német literaturá történeteit olvasá, 's annak következésében Büschinggel egyesülve 1812, az ő német költészség történeteinek alapvonatait bocsátá ki. Az 1811-ki ősszel elfogadá a' Boroslóban (Breslau) alkottatott egyetemi tanítószer-

re meghívattatását, 's egyszersmind az ottani klastrom kincseiből felállítandó könyvtár gondviselését. Itt régi barátain Raumer-en 's Büsching-en kívül újakat is talált, különösen tisztártásai között Heinze-t és Berndet. Midőn következve Barth „*Monumentum pacis*“ remek munkának elkészítéséhez fogott, segédkezet nyujta neki Hagen a' német részekben, valamint a' latin fordításokban és szerkesztetésben is. A' főkönyvtárnokkal összeültetésbe jöven, feloldoztatá magát a' könyvtári munkalaktól, 's tanítói körét annál jobban terjesztheté, az ő német- és ő éjszaki mythologia előadásával. E' nyujta okot vizsgálatára az Irminről (1816). De a' fő munka, e' hőskönyv mind eredeti nyelven mind újitva való kiadása maradt. Újítva ezen hőskönyvnek első kötete már 1811 megjelent Berlinben. Az éjszaki nyelv és literatúrával több évig foglalatoskodott, hogy a' Niebelungent és hőskönyvet németitve 's magyarázva adhassa ki. Az Edda-dalok első kiadását (Berlin, 1812) hasonló tartalmu régi éjszaki Sagák követték (1812), azután pedig a' Németektől kölcsönözött Wilkina- és Niflunga-Saga 's a' tulajdonkép régi éjszaki Wolfunga-Saga (1814—15, 4 köt.). Azután királyától segítettve, 15 hónapig utazott déli Németországban, Schweizban és Olaszthonban (1816—17), későbbben pedig (1819) Bécsben, 's onnét fel a' Duna partjain; melly utazásaiban mindig az éjszaki régiéseket fürkészé, 's kivált a' Niebelungen kéziratait. E' kéteményből már 1816 új kiadás ön szükségese, mellynek a' st. galleni textus szolgálja alapul, 's bevezetés és szokönyv is adaték hozzá, de a' különböző olvasások nem jegyeztettek meg benne. A' harmadik nagy kiadás (1820) mindent bővebben és igazitva adott, 's az öszves kéziratok olvasásmódjai is kitétettek benne a' textus alatt. Említett utazásairól leveleiben tudósítá királyát 's hazáját (1818—20, 4 köt.). Ezen kívül még sok mellékes munkával is foglalatoskodott H.; kiadá (1816) a' Karolingiak idejebeli németalföldi zoltárokat; továbbá strasburgi Gottfried munkáit, nevezetesen Tristant (Breslauban, 1823). Ezután a' Manessi gyűjtemény 140 költőjinek tökéletes kiadásához fogott. 1823 ismét a' királytól segítettve, Parisba utazott, hogy ott ezen dalgyűjtemény kéziratait használja, 's célját egészen eléré. Onnét Németalföldön keresztül visszatérvén, a' berlini egyetemhez tétetett által, hol leginkább a' manessi gyűjtemény kiadásával foglalatoskodik. Némelly üres óráit a' Mactól Breslauban kiadott „Ezer és egy éjszaka“ fordítására használta.

HAGER (Jósef), német nemzetségből született 1750, Majlandban. Bécsben tanulván, utóbb Romában a' hiterjesztő (propaganda) gyűlekezetbe lépett, 's egyszersmind a' keleti 's europai új nyelvek tanulásával foglalatoskodott. A' kilenczvenedik esztendőben utazásnak indult, 's felfedezé Siciliában VELLAS (l. e.) tudománybeli csalását, mellyről egy iratban értesíté is adott. 1800 Berlinben volt, a' hol a' chinai nyelvel kezdé foglalatoskodni. Azután Angolhonba ment, hol egy értekezést bocsáta közre az ujonan felfedezett babyloniai feliratokról, egy másikat pedig a' chinai betűjelekről; amaz temérdek tudós hivatkozattal (citiatio) van felkészítve, emez különös becs nélkül való. Ó mégis egy chinai szótár készítéséhez merészle fogni. Minthogy a' parisi könyvtár elégé gazdag az illy vállalkozáshoz megkivántató előmunkákban: a' francia országlás meghívá Hagert 1802 Parisba, 's évenkénti 6000 frankot rendelve fizetéséül, megbízá őt: dolgozna ki a' már jelenlévő és önkészítette munkálataiból egy chinai szótárt Hager most, az ezen szótárt illető ábrázoláson kívül, más iratokat is ada ki a' chinai szokások és régiségekről; p. o. „*Monument de Yu*“ „*Panthéon chinois*“ „*Description des médailles chinoises du cabinet impérial de France*“.

De ezen munkák nem voltak elegendők, Hagernek chinai nyelv- ismerete iránt meggyőződést szerezni, 's minthogy a' szótárhoz kivántató megvizsgált munkálatai a' várakozásnak meg nem feleltek, elbocsáttatott. Olaszthonba ment, 's 1809 Paviában mint keleti nyelvek tanítója, az egyetem meg-

szüntetése után pedig Mailandban, mint a' nagy könyvtár gondviselője, nyert helyet. E' közben folyvást a' chinaival bajlódott; 's megjelent tőle 1806 Londonban „*Elements of the chinese language*“; 1810 pedig Paviában „*Memoria sulla bussola orientale*“, melyben a' magnestó fel-találását a' Chinaiaknak tulajdonítja; és 1811 Mailandban az: „*Illustrazione di un zodiaco orientale*“. „*Miniere*“-jében (Mailand 1816) megmutatá, hogy a' Törökök a' Chinaiakkal eredetileg közösülésben voltak, és sok szokást kölcsönöztek tőlök. Ugyan azon évben adá ki a' Kantonban lévő középületek chinai feliratainak magyarázatát. Ezen iratok sok haszonvehető foglalnak magokban, némelly részint felette vastag hibák mellett is, mellyektől a' szerzőt sem dicséretes szorgalma, sem kiterjedt — de nem mindig alapos — esmerete meg nem óvhatá, a' mint ezt névszerint Klapproth Julius megmutatta. Hager „*Observations sur la ressemblance que l'on découvre entre la langue des Russes et celle des Romains*“ (Mailand 1817) czimü munkája, gazdag hypothesisekben. 54.

HAGYOMÁNY (Legatum) nevezet alatt oly ingó vagy ingatlan egyes dolgok értetnek, mellyek valaki végrendeletének következésében szállnak birtokunkba. Minthogy pedig erőslétü (validum) végrendelet egyedül szerzeményekről 's csak olyan személyek által tétethetik, kik ön javaik szabad rendelkezésével bírnak: magában világos, hogy a' hagyományozásnak is csupán csak olyan dolgokra és személyekre nézve lehet sikeresen helye, mellyek és kik, az épen most mondott tulajdonsággal bírnak. Azonkívül, csak olyan személyeknek lehet valamit hagyományozás által bírásokba adni, kik azt kézhez venni 's megtartani, törvényeink szerint nem tilalmaztatnak. (L. Örökösödés). Egyébiránt a' hagyományonak nem áll kötelességében a' hagyományt elfogadni. Ennek megvételése azonban józanul csak akkor történhetik, ha a' hagyományon fekvő eher vagy adósság, annak értékével egyenlő, vagy azt épenséggel feljülmulja.

Kunoss.

HAHN (Filep Máté), württembergi echterdingeni lelki atya, ritka mechanikai lángész, Stuttgart felső kerületében Scharnhausenben született 1739. Már mint nyolcz éves gyermek kémlelé a' nap árnyékát, 's próbát tön egy henger-napórával, a' nélkül hogy azt érteni tanulta volna. Következve, atyja könyvtárában egy égrajzot talált ennek leírásával együtt; megtanult abból esmerni néhány csillagképeket, a' napnak az égi jegyekre keresztül futását, 's az álló csillagok feltüntének idejét kitalálni. 13 éves korában került kezébe egy értesítés: mint kelljen napórát csinálni, 's ő valóban elkezdte egyet készíteni. Azonközben szorgalmasan rajzolt, 's maga készítte magának festékeket és kenőcsöt. 17 évü, a' tübingai egyetembe ment. Itt szüniidejét napórák és hangcsők készítésével, üveg-köszörüléssel 's csövek összerakásával tölté. Egy hasonló vonzalmu ifju társa, Schaudt, versenyezett vele. Minthogy szegénysége a' mathematicai tudományokban részesülni, vagy olyan könyveket megszerezni nem engedé: tehát Wolf latin és német tan tó könyveit, a' hozzájuk tartozó képidomokkal együtt lemásolá. Hogy a' zsebórák alkatát kitanulhassa, mindaddig csupa kenyérral 's vízzel élt, mignem egy órának megvételére kívántató mennyiségü pénzt gyűjtögethete össze. Ezt szélyelbontá 's viszont egybe raká, míg részzeit esmerni meg nem tanulá. Illyképen, szinte példátlan állhatatossággal, oly munkákat készítte, mellyek éles elméjének 's ügyességének legnagyobb becsületére válnak. Ide tartozik azon csillagászi függönyös óra, melly a' föld 's egyéb égi testek járását, valamint szinte a' holdét 's egyéb hajdukét is ábrázolja kézpékségeivel (Excentricitáten); a' kis csillagászi rak-óra, melly a' hold változásait mutatja; a' közönséges éjnap-egyenlítői napóra, melly a' perczeket a' nap hajlásával mutatja; egy számoló műszer; egy hig testekre nézve haszonvehető mérleg 'st.e.f. Mint hittanító, kevesbbé volt híres. Echterdingenben, hova 1781 tétett, halt meg, 1790. Vallásbeli csudás iratai becs nélkül valók. 54.

HAHNEMANN (Sámuel Kerestely Fridrik), az orvosi művészség doctora 's anhalt-kötheni hercegi udvari tanácsos, szül. Meissenben Apr. 10-dikén 1755. Atyja, ki festő volt a' meiseni porcellán fabrikában, 's tudós esmeretekkel nem bírt, de magát utazási által kimívelte, egészséges esmeretekkel gazdagítá fia lelkét 's jó eleve felébreszté abban a' jónak 's szépnek érzését. Gyakorlá ötet e' mellett az öngondolkodásban 's önitélésben is, úgy hogy a' gyermek semmit sem fogadhatott el, mit előbb gondolkodás és öszvehasznítás által meg nem vizsgált vala; innen rajzolás 's geometriát is kellett neki tanulnia, hogy a' dolgok viszonyait még a' psychicumokban is megtanulja öszvehasznítani 's világosan és meghatározva megítélni. Lelkének ezen irányzatja egész hátralévő életének menetelét meghatározá. 12 esztendő korában a' meiseni tartományi iskolába kezdé járni, mellynek rectora, a' nagy szorgalmu 's derek Müller, iránta különös kedvezéssel vala, 's tanulmányainak választásában, szabad akarattját korlátok közé nem szorítá, sőt midőn rendkívül való szorgalma által egészségét tetemesen megrongálná, a' neki nem tetsző iskolákat is elengede nékie. Mind ezen kijelölt igyekezeté mellett is, atyjának nem vala szándéka, hogy magát a' tudományoknak szentelje 's azt akará, hogy magának értéke csekélységével megegyezőbb életmódot válasszon; a' tanítók intésére azonban, kik a' még hátralévő iskolai pályáért eső fizetést elvenni nem akarák; nem ellenzé később, hogy a' felsőbb iskolákba áltmenjen. 1775-ben husz tallérral, minél többel atyja nem segítheté, Lipsziába költözött, hol két esztendeig hallgatá az orvosi tudományokat. Szükségét, mellyel mint sok mások, kik valami mesterséget feltaláltak, folyvást küzködött, részint egy gazdag görög ifju német és francia nyelvre tanításával, részint angol könyvek német nyelvre fordításával pótolgatá. Nem lévén még akkor Lipsziában kórház, a' gyakorló orvosi tudomány végett Bécsbe ment, de pénze nem lévén kilencz hónap mulva innen is kénytelenítettett elmenni. Itten szerzett esmereteit nagy részint az éles elméjü udvari orvos Quarinnak köszönheti, kinek különös jó akarattját 's barátságát annyira megnyeré, hogy neki privat betegeknek látogatását is megengedné, 's csak ó lenne első és egyedülvaló tanítványa. Elfogyván pénze, Erdélyországba költözött, mellynek helytartója I. b. Bruckenthal, ötét udvari orvosává 's könyvtárnokává választá. Ennek Szebenben lévő nagy pénz- és könyv-gyűjteményét szép rendbe szedé 's egyszerűs mind magát ezen népes városban, a' gyógyművészségben gyakorlá. Két esztendei itt mulatása után visszatért Németországba, 's még esztendeig Erlangában hallgatá az ott lévő híres tanítókat. Aug. 10-dikén 1779, -orvosi beiktató értekezését (*Conspectus affectuum spasmodicorum aetiologicus et therapeuticus*) védelmezé, 's először Hettstädt nevü kis városkában, azután pedig Dessauban lakott 's Büchler patikárius leányával házasságra kelt. Üres óráit a' chemia, mellyben sok szép 's hasznos felfedezéseket tett, a' mineralogia 's bányásztudomány foglalák el. — 1781 Gommernben Magdeburg mellett vállalt hivatalt, de a' melly nem nyújtván neki megelegedést, két esztendő 's kilencz hónap mulva Dresdába költözött, hol négy esztendőt közönséges tiszteletben 's hasznos foglalatásokban tölte el. Már Gommernben laktában, mint gyermekségétől fogva mindent éles ítéllettel megvizsgálni szokott ember, átlátá az eddigi orvosi tudománynak bizonytalan alapon állását 's tökéletlenségét. Folytatott gondolkodás által meggyőzetvén felöle, hogy a' gyógyszereknek felületes esmereténél fogva, az orvosi tudomány tételeinek legszorosb követése mellett is, jóval többet árthat mint használhat az orvos, a' gyógyításról letett 's magát leginkább a' chemia kimivelésének 's az írászágának szentelé. Nagy számu francia, angol 's olasz munkák lefordításán kívül, sok más eredeti munkákat 's értekezéseket is irt, mellyekkel magának hirt nevet szerze. Lipsziában végre, hová Dresdából költözött, egy vigasztalással teljes uj mező nyílt fel lelke előtt. Midőn t. i. 1790 a' híres Cullen materia medicá-

ját német nyelvre fordítaná, bosszankodék ezen akkor annyira tisztelt tanító csavart theoreticus magyarázat módjain a' chinahéj hidegleléstűző erejéről, 's feltevé magában annak a' tapasztalás utján való kieszközölését. E' végre maga jókora meunységű chinát veve be, hogy látná minémül munkálatja van annak az egészséges emberi testben, 's ime ez egy új és nagy fontosságú felfedezésre nyujta alkalmat. Tapasztalá ugyan is, hogy a' china sok mind eddig nem is gyanított symptomákon kívül, bizonyos váltó hideglelés nemét hoz elő az egészséges emberi testben. Ezen nevezetes tapasztalat vezérlé Hahnemannt az orvoslás igaz törvényének, a' Homoeopathiának felfedezésére. Gyanítá t.i. ebből, hogy a' china azért gyógyít meg némelly hidegleléseket, mivel maga is az egészséges testben hasonló nyavalyát nemz, 's hogy az eddigi gyógymivészség azért olly tökéletlen, mivel a' gyógyszerek igaz ereje nem esmertetik. Ezen okszeres következtetést a' további próbatételek teljes mértékben igazolák. A' gyógyszerekben elérített 's mind eddig esmeretlen erők új, bámulásra méltó seregének juta birtokába, a' mi egyszersmind megczáfolhatatlanul bizonyítá, hogy az eddigi gyógyszer tudomány merő gyanításokon 's haszntalan hozzávetéseken épül. Ezen fontos felfedezést új kedvet gyujta ő benne az orvosi praxishoz, melly most kielégítőbb sikerrel biztatá. Ez vezérlé őt új erővel kezdett pályáján, részint Georghenthalban, hol az emberszerető Erneszt, góthai herczeg, tébolyodottak intézetét állított fel számára, 's hol ő a' Kotzebue pasquillja miatt, (*Bahrdt mit der eisernen Stirn*) megtébolyodott Klockenbringet helyreállítá, részint Braunschweigban (1794) 's különösen Königsutterben, hol lassanként, egyszerű gyógyszerekkel magán 's hozzátartozóin tett sok próbatételek által, azoknak saját munkálatjairól olly sok esmereteket gyűjtött, hogy ő azoknak a' Homoeopathia alapítélei szerint való használása által, kivált az utolsó helyen, olly bizonyos sikerű gyógyításokat hajthata végre, hogy már itt az orvosok 's patikáriusok üldözésének tárgyává léve. Ennek következtetésben megtiltatván neki a' törvényszék által a' gyógyszerek önadása, kénytelen vala elköltözni ezen tartományból, hogy a' felfedezett igazsághoz hiv maradhasson. Hamburgban tiszteletben tartatott ugyan ez a' (természetes) szabadság, de mivel ő ott idegen vala, néhány esztendőök mulva hazájába Saxoniába tére vissza, hol először Eilenburgban (hol az ottani phisicus szerencsés sikerű gyógyításáért szörnyűkép üldözé) azután Torgauban practisált. Fontos felfedezéseit ottan ottan közlé Hufeland Journaljában, 's a' folytatott tapasztalatok által mind inkább erősödrén az általa felállított gyógymód alapja, egy theoriai próbatétellel is előállá („*Heilkunde der Erfahrung*“ Berlin 1806) mellyet tökéletesb alakban ada ki négy esztendő mulva, ezen czim alatt: „*Organon der rationellen Heilkunde*“ (Dresden 1810), mellynek negyedik megbővített 's javított kiadása 1829-ben jelent meg, 's melly franczia, olasz, angol, magyar és orosz nyelvekre is lefordítatott. Ezen halhatatlan munka, mellynek tagadhatatlan igazságu tétéleit 's a' legtisztább tapasztalatokon épült állításait csak az nem foghatja fel, kinek az előítéletek 's iskolákban beszitt vélemények által behéjasodott lelke, minden egyéb, az eddigiekkel ellenkezésben lévő, ha szinte jobb 's tisztább esmeretek elfogadását ellenzi, vagy ki magának a' makacs állításokban tetszvéen, kevély önhitteggel gyűlöli 's vet meg mindent, a' mi másképp hangzik, mint eddig gyűjtött hibás esmereteinek öszvesége, mai napig is folyvást tartó dühös pennaharczokra 's gyakran a' legalacsonyabb szenvedelmek felbredésére nyujta alkalmat. Vége hossza nem volt a' guny-'s rágalomírásoknak, mellyeknek legmocskosobbika a' dr. Kováts „*Organon a' r o s t á j a*“ (Pesten 1830). Mint több hasonló tárgy munkákban, ugy ezen durva 's minden nevelt embert visszataszító nyelven irtban, nem annyira a' tapasztalás utján megczáfolhatatlan tanítmány, mint maga ennek halhatatlan szerzője 's ennek követői támadtatnak meg. Hahnemann az ellenféltől származott munkákra soha sem felelt, noha igazának

teljes érzésében az Allopathia ellen sokszor kikelt. Sok méltatlanságot kelle neki szenvednie Lipsziában is, hol végre 1811 allandólag letelepedett, hogy ott az új gyógytudományt taníthassa. E' végre iskoláji megnyitása előtt igen tudós és elmés értekezést irt 's oltalmazott: De Helleborismo veterum. (1812) II esztendeig tanítá 's gyakorlá itt, soha meg nem csökkenő buzgalommal 's fáradhatatlan szorgalommal, az általa felfedezett igaz gyógymivészséget. Ezen időszak szüleménye a' tiszta gyógyszer tudomány („*Reine Arzneimittellehre*“ Dresden 6 Theile 1811—1821) melyly azóta másodikor is megjelent (1822—1827) 's deák, francia és olasz nyelvekre is lefordítottatt. Ezen munkában közli ő az általa állhatatos szorgalommal 's csudálatra méltó pontossággal legnagyobb részt ön testén megvizsgált gyógyszerek tiszta munkálatjait, melyeknek öszvesége az emberi nemzetre nézve, megbecsülhetetlen kincs. Az általa Lipsziában tett rendkívül való gyógyítások, itt is felébreszték a' szenvedelmek lázát orvosársainak 's a' patikáriusoknak szívében. Ezen utóbbiak, priviligiumok megsértéséül vévén azt, hogy Hahnemann maga osztja gyógyszerreit betegeinek, kérelemmel járultak a' kormányshoz, mely ennek teljesítését nem ellenzhetvén, az önkészítette gyógyszerek adását a' betegeknek, egy rescriptum által (1820 Decemberben) megtiltotta. Ezen dolog arra indítá Hahnemannt, hogy több beteget ne vállaljon fel inkább, mintsem ön meggyőződése ellen, ne maga adja nékik a' szükséges gyógyszereket, a' mi elmulthatatlan feltétele az új gyógymivészség tiszta 's tökéletes gyakorlásának. Azonban nem sokáig tartott munkálatlan állapotja, mivel Ferdinand, anhalt-kötheni herczeg, nem csak teljes szabadságot ajánla neki fő városában, az általa felfedezett gyógymivészség gyakorlására, hanem ötlet udvari tanácsosává 's orvosává is kinevezé. Hahnemann a' meghívást elfogadván 1821, nyáron, Köthenbe költözött, hol csüggedhetetlen szorgalommal munkálkodik mai napig is, az új gyógymivészség tökéletesítésén. Ezen szakadatlan munkálkodásnak, gondolkodásnak és vizsgálódásnak dicső gyümölcse, minden munkáinak koronája, az, melyben a' chronicus nyavalyák természetéről és gyógyítás módjáról értekezik („*Die chronischen Krankheiten, ihre eigenthümliche Natur und homoeopathische Heilung*“, Dresden und Leipzig 1828), melyből mind eddig négy darab jelent meg. 1829, Aug. 10 dikén a' Homoeopathia tisztelői 's követői a' nagy ember ötven esztendő doctorjubilaemát állítotték Köthenben, mely innepélyes alkalommal, a' részvételre felszólított barátok által, közel és távol nagy buzgalommal öszvegyűjtött 's küldözött pénznek egy része, az ezen alkalomra készített emlékpénz és melykép kifizetésére fordítatt, a' fenmaradt summa pedig (1200 tallér) arra határozottatt, hogy az folytatott gyűjtések által szaporíttassék, 's annak idejében, valamely később meghatározandó helyen egy homoeopathicum clinicum felállítására fordíttassék. Egyszersmind egy homoeopathicum társaság alapítatt meg, mely esztendőnként Aug. 10-dikén egy ön maga által kiválasztandó helyen gyűljön öszve. 1832 tartatt a' harmadik öszvegyülés Lipsziában. Hahnemannak ön maga által irt biographiája 1791-ig, ezen munkában találattik: „*Elwerts Nachrichten vom dem Leben und den Schriften deutscher Aerzte*“ (Hildesh. 1799). Kiadott munkáinak száma nagy. Nevezetesh fordításai ezek: „*C. Nugent's Versuch über die Wasserscheu, aus d. Engl. (Leipzig 1777)* — „*J. Stedtmann's physiologische Versuche und Beobachtungen; aus d. Engl.*“ (Leipzig 1777). — „*W. Falconer's Versuch über die mineralischen Wasser u. warmen Bäder; aus d. Engl.*“ (Leipzig 1777). — „*Ball's neueste Heilkunst 2 Bd., aus d. Engl.*“ (Leipzig 1777 u. 1780) — „*Demachy's Laborant im Grossen; aus d. Franz.*“ (Leipzig 2 Bd. 1784). — „*Der Liqueurfabrikant; aus d. Franz. der Herren Demachy u. Dubuisson.*“ (1785) — „*Demachy's Kunst des Essigfabrikanten, aus d. Franz.*“ (Leipzig 1787). — „*Geschichte des Abelard's und der Heloise; aus d. Engl. d. Herrn J. Berington.*“ (Leipzig 1789). — „*M. Ryan Untersu-*

chung der Natur u. Kur der Lungenschwindsucht.“ (Leipzig 1790). — „Ad. Fabbron's Kunst Wein zu bereiten; aus d. Ital.“ (Leipzig 1790). „J. Griggs Vorsichtsregeln f. d. weibl. Geschlecht. aus d. Engl.“ (Leipzig 1801). — „A. Young's Annalen des Ackerbaues; aus d. Engl.“ (Leipzig 1790 u. 1802, 3 Bd.). — „Cullen's Abh. über d. mat. med.“ (Leipzig 1790, 2 r.). — „D. Monro's Arzneimittellehre; aus d. Engl.“ (2 Thl. Leipzig 1701). „De la Metherie, über die reine Luft.“ (Leipzig 1791, 2 köt.). — „E. Rigby's chem. Bemerkungen über d. Zucker; aus d. Engl.“ (2 k. Dresden 1791). — „Neues Edinburger Dispensatorium.“ (2 r. Leipzig 1797—1798). — „Home's Heilart der Harnröhrenverengerungen.“ (Leipzig 1800). — „Arzneischatz, od. Sammlung gewählter Recepte; aus d. Engl.“ (Leipzig 1800). — „Albr. v. Haller's Arzneimittellehre.“ (Leipzig 1806) 'sat. — Mind ezen fordítások pótlásokkal és jegyzékekkel vannak bővítve. Eredeti munkái ezek: „Medicinische Beobachtungen.“ (2 Hefte. Quedlinburg. 1781). — „Anleitung alte Schäden und faule Geschwüre gründlich zu heilen.“ (Leipzig 1784). — „Ueber Arsenikvergiftung, ihre Hilfe und gerichtliche Ausmittelung.“ (Leipzig 1786). — „Abhandlungen über die Vorurtheile gegen die Steinkohlenfeuerung.“ (Dresden 1787). — „Die Kennzeichen der Güte und der Verfälschung der Arzneimittel.“ (Dresden 1787). — „Unterricht für Landärzte über die venerischen Krankheiten.“ (Leipzig 1798). — „Freund der Gesundheit.“ (2 Th. Frankfurt a. M. 1795). — „Apothekerlexikon“ (2 Th. Leipzig 1793 u. 99). — „Heilung u. Verhütung des Scharlachfiebers.“ (Gotha 1801). — „Der Caffee in seinen Wirkungen.“ (Leipzig 1813). — „Aesculap auf der Wagschale.“ (Leipzig 1805). Ezeket kivül sok értekezéset irt Hufeland Journal-jába, Crell chem. Annalisaiba, Blumenbach orvosi bibliothecájába az allg. lit. Zeitung-ba, Tromsdorf Journaljába, az Allgem. Anzeiger-be, Scherf orvosi politicát 's néporvosi tudományt tárgyazó folyóirásába, in Comment. Lipsiens. de reb. in scient. natur. et med. gestis. 'sat. Az általa alapított gyógyomódról lásd a' HOMOEOPATHIARÓL szóló cikkelyt.

A. Balogh Pál.

HAIMON GYERMEKEI. Haimon (Heymon, Aymont, Aymon) dordognei herceg négy gyermeke Alard, Richard, Guichard, Regnault, szerepet játszik a' középkor regényes költeményeiben. Froissart (Vol. 3. 18. ch., 67 lap.) történeteikről ad tanitást; mi egyedül költészi lételekre szorítkozunk. Ők nagy Károly 's párei mesés körébe tartoznak. Történetjek a' Simmernben Rodler Jeromos által 1535 nyomtatott kiadás czimlapján így adatik elő: „Ein schön lustig Geschicht, Keyser Karle der gross, vier Gebrüder, Herzog Aymont von Dordens Süne, und das der eldest undter jenen Reynhard genant, dem wie Keyser seiner Neuen eynen, mit eynem Schachbret erschlug, sechszehn jahrlangk bekriegeret, Sie uber vielfaltigs erbieten, zu keynem Gnaden annehmen vollt, sonder ganz Frankreichs verjagt, zu letzt sie dannocht durch Krieg den Keyser bedrangten, mit inen eynen friden anzunehmen, darum viel lustiger Hendl sich in der Zeit von beiden theyten beneben, vermeldet werden, kürzlich aus Französischer sprach ins Teutsch transferirt.“ A' francia eredeti „Les quatre fils Aymon“ 1493 nyomtatott ki először. Azonban nincs elhatározva, valljon egyedül a' francia eredeti legyen e ezen fordításnak magános kútfeje, mellyből minden más e' tárgy dolgozások származtak légyen. Legalább a' Németeknek ezen népkönyve: „Schön und lustige Historie von den vier Heymons-Kindern, samt ihrem Ross Beyart, was sie für ritterliche Thaten gegen die Heiden, zu Zeiten Caroli Magni begangen haben“ (Tieck kidolgozása „Lebrecht Péter Népregei“-ben, Berlin 2 köt.) más kútfeből látszik folnyi, és sokkal inkább megegyez ezzel a' még most is kézen forgó németalföldi népkönyvvel „Von den vier Henns-Kindern“ (Antwerp. 1619). Így ezen tárgy mind francia mind német költeményben dolgoztatott ki, 's ezeknek kö-

tetlen beszédre való feloldásából támadtak a' népkönyvek. Az e' körüli vizsgálatok annál vonszóbbak, minthogy ezen anyag részint az Olaszok regényes-eposi költeményébe is átszivárgott. 54.

HAIRETI, 16. századbeli török költő. Ódái megnyerék részére Ibrahim vezér kedvezését, 's csak Chiali költő árulkodásai akadályozák, hogy az, a' szükölködő állapotban helyezett Hairetit magasra nem emelte. Későbbben elveszté szemei fényét, részvétlen emberek kezei alá jutott, 's a' rajta mint vakon elkövetett méltatlanságok 's busítások, keserű érzeteket tamasztának szívében, mellyek életét hamar elolták. Meghalt 1535. Jeles mondásokkal gazdag divánja gyakran használtatott jövendőlésekre. 54.

HAITI, előbb *st. Domingo*, Nyugatindióban egyike a' legnagyobb szigeteknek, 's egyszersmind legnagyobb 's legagazdagabb a' nagy Antillák közt. Kiterjedése, a' hozzá tartozó apróbb szigetekkel együtt, 1385 nsz. mf. avagy 3846 francia nsz. lieu. Lakosainak száma 1824 több volt 980,000-nél 's mintegy 10,000 fejr és 300,000 szines találtaték köztök. Az előbbi spanyol részre 61,500 lakos esik. — Colombo, a' lucayi szigetek némelly lakosítól e' sziget aranyjára figyelmessé tetetvén, Dec. 6. 1492 köte ki itten, *Hispaniolá*-nak nevezé a' szigetet, 's egy kis erősséget épite rajta, az első spanyol telepedést a' világ e' részében. Az Europaiak oda érkezete előtt Haiti volt a' sziget neve, utóbb a' fővárostól San Domingo nevet kapott. Földje, kivált közepé táján igen hegyes; de a' 6000 lábnyi magasságu hegyek termékenyek, menetelesek, nagy és kellemes völgyekben végződnek, a' tengerparton sok fokot képeznek, 's számtalan folyóknak adnak eredetet, mellyek közül némellyek hajózhatók. A' tengerpartok sok öblöt formálnak, 's legnagyobb részint jól vannak mivelve; az éjszaki és nyugoti partokon meredek mészsziklák emelkednek. Eghajlatja forró, mérsékelve mindazáltal híves szelektől, 's ennél fogva jó formán egészséges, még az Europaiakra nézve is, ha a' tápláló szerek, 's kivált a' hevítő italok mód nélküli használatától, 's a' szerelembeli kicsapongástól óvakodnak. Ezen tropicus tartományban az esős évszakban a' levegő állandóul nedves, 's a' híves éjszakák épen nem ritkák. A' szélvizek 's földrengések is gyakran okoznak nagy kárt. Földje, kivált a' térségeken, rendkívül termékeny. A' kávétermesztés még most is virágzik, 30 mil. fontnál több vitetvén ki esztendőnként; egyéb fő termékei a' pamut, cukor és indigo. Az első canariai cukornádot Pietro Atenca ülteté itt 1506. Terem ezeken kívül a' sziget páma, czédrus, tölgy és festékfákat, kókuszpálmát, pizángot, legszebb déli gyümölcsöket, dohányt, orvosi füveket, rist, kölest, kukoricát, bort, dinnyét 's at; ló- és barom-tenyésztése jeles; tengere bővelkedik hallal. Aranyat a' hegyekben és folyókban találni; van ezüstje, reze, vasa, kéneseje, sója, márványa, alabastroma 's ásványos vize. — Mintán a' Spanyolok e' sziget békés 's jó indulatu ős lakosait, kiknek száma Colombo oda érkeztekor egy milliomra becsültetett, 1533 körül majdnem egészen kipusztították volna, e' birtokot csaknem egészen el-mellőzték, Amerika szárazföldjén könnyebb módot levén kincsek gyűjtésére. Francia kalandorok 1630 körül telepedének le a' sziget nyugoti partjain. 1660 olta jobban gondoskodék a' francia kormány e' telepedések állapotja felől, 's 1697 megnyeré Spanyolországtól azon résznek sajátágát. A' haseli békében (1695) Spanyolország a' sziget feletti is Franciaországnak engedé. A' francia gyarmat St. Domingon 1722 olta rendkívüles előmenetelt tett. Kevéssel a' revolutio előtt 30.000 neger rabszolga vitetek évenként Afrikából francia Domingoba. A' népességet teszik 1) Mulattok (*gens de couleurs*, szinesek), kiket a' fejrök neger nőkkel nemzettek; 2) Neger e k. — Sok mulattot ismertek meg atyáik, 's keresztyén vallásban nevelvén fel őket, örökösökké tevék. E' szerint az ültetvények nagy része ilyen mulattok kezében volt, kik közt jeles eszű 's jobb erkölcsű emberek voltak, mint fejr uralkodójik közt.

Természetes volt tehát, hogy felsőségeket érezték, midőn a francia revolutio ébresztette képzetek az emberi jusok egyenlőségéről, a nyugot-indiai gyarmatokra is elterjedtek. E' jogokat ők is erőre akarák kapatni honjokban; hibáztak mindazáltal, hogy a negereket, kik hozzájuk miveltség és szinbeli nagyobb hasonlóságoknál fogva inkább szítottak mint a' fejérekhez, nagyon hamar 's meggondolatlanul vevék fel körökhé. A' nemzeti convent ingatag viselete, melly a' belső ügyek mellett a' külső birtokokat egészen elhenyélni látszék, sietteté e' szép gyarmat szerencsétlenségét. A' nemzeti gyűlés egy végzete (Maj. 15-kéről 1792) just ada a' mulattoknak, a' rendes gyarmati gyűlésekben részt venni; egy más végzet, Sept. 24-kéről, ismét eltörlé e' kedvezést. Hanem a' mulattok, gyámolittatva a' negerektől, erőszakkal szegték magokat e' végzet végrehajtása ellen, 's így kezdődék a' háboru, melly azután a' kegyetlenség minden szörnyeivel folytattatott. Cap Français, a' sziget egyik legjelesebb városa, Jun. 13-kán 1793, bevételét a' mulattok és negerektől; az öldöklés elől megmenekedett fejérek Éjszakamerikába szökökének. Franciaországból egy kis sereg küldetett St. Domingoba, mellyet azonban, a' többi kikötők és erősségek birtokában volt 's a' királyi párthoz szító fejérek, nem bocsátottak ki a' szárazra. Az Angolok Sept. 1793 két kikötőt és erősséget hevevének; de miután a' nemzeti gyűlés Febr. 4-kén 1794 a' francia gyarmatokbeli negerekneknek tökéletes szabadságot ada, 's egyenlő just a' többi lakosokkal, akkor a' háboru még nagyobb dühhel lüttét ki, annyira, hogy majdnem minden fejérek leöldöstetének, 's az Angolok elveszték hódításaikat. A' negereket TOUSSAINT I. OUVERTURE (l. e.) vezeté, ki a' szigetnek Maj. 9-kén 1801 saját szerkezetet ada, melly által ő holtiglani helytartóvá nevezteték, 's a' rabszolgaság örökre eltörlteték. A' sziget északnyugoti részében fekvő Cap városa (előbb Cap Français) kormányozójává Henrik Kristófot nevezé, a' ki 1767 Grenadában, egy britt Antilla szigeten született. Ennek szülei neger rabszolgák voltak. Az ész és erővel teljes Kristóf diósóségesen harczolt Éjszakamerika függetlenségi háborujában, 's ezredes lön, 1790 olta pedig st. Domingóban élt, a' hol idő közben, mint szabad neger, különbféle hivatalokat viselt. Itt lecsillapítá a' negerek lázadását, kik minden fejéret meg akarának ölni. Midőn a' franciaia fő kapitány Leclerc Febr. egy hajósereggel 's 25.000 emberrel kikötött, nem fogadá ő el az első consul ajánlatit, elégeté a' várost, Dessalines és Pétionnal együtt folytató a' háborut Toussaint l' Ouverture helytartó alatt a' hegyekben, azután Ouverture nevében alkudozék Hardy francia generállal a' hódoló egyezség felől (1802 Mart. 1.), 's midőn a' gyarmatosok, Ouverture igaztalan elfogatása után a' feketék rabszolgaságát ismét vissza akarnák állítani, Dessalines zendítő zászlója alá állt. A' függetlenség ügye győzött. A' francia seregek igen megfogytak; vezéreket Leclercet betegség ölé meg; felváltója Rochambeau annyira szorongatott, hogy Cap Françaisban, utolsó birtokában, az ezt körülfogott Angoloknak Nov. 30. 1803 magát megadná. Ezen pillantat olta st. Domingo Franciaországra nézve el volt vesztve. Dessalines, egy zsarnok, a' ki se írni se olvasni nem tudott, 's a' Franciaikat különbség nélkül legyilkoltatá, uralkodék most a' szigeten, melly ezen eredeti nevét Haiti ismét visszavé. Ó, Oct. 8. 1804, I. Jakab név alatt császárnak kiáltaték. de két évvel utóbb (Oct. 17. 1806) egy új revolutioban meggyilkoltaték. Kristóf generál, a' nélkül, hogy ezen Pétion és mások kormányozta öszveesküvésben részt vett volna, Oct. 1806 sereg és nép által kormány fejévé teteték. Azonban mégis megöltek a' Mulattok több feketé tisztet, maga Pétion pedig a' legfőbb hatalomra vágyott, a' miből 2 esztendő háboru származék, melly a' déli részeket az éjszakiaktól két évig tartá külön választva. Amott köztársaság támada, Pétion Sándor előlülősége alatt, Dec. 27. 1806; itt a' Haiti status, az 1807-ki szerkezet által, Kristóf, mint előlülő 's a' száraz és tengeri hatalom főve-

zére alatt. Azonban a köztársaságot a pártok megroncsolák, míg a haiti statusban rend és törvény divatoztak. Ezen belső csend megerősítése végett örökös monarchiává változtaték a status 1811-ben, s Kristóf, I. Henrik név alatt, feleségével Mária Ludovicával együtt Jun. 2-kán 1811 felkenetének s megkoronáztaték. Egyszersmind egy új status-alaptörvény jelent meg s egy czimekkel, udvari és status hivatalokkal tömött státuskalendáriom. Ezután egy törvénykönyvet készítete a király. Egy öszveesküvés, melly a haiti királyi hajókat a köztársaságnak általadá, 1813 új háborút szült Petion ellen, mellynek azonban az 1814 ki közös veszély, hogy Franciaországtól meg fognak támadtatni, csak hamar véget vete. Henrik, Franciaország hódolási iránti kívánatit, miután a nemzeti képviselők Oct. 1814 öszvehivott gyűlésével e tárggyról értekezett volna, visszaigazítá, s 1816 Nov. kinyilatkoztatá, hogy sem Francia, sem e nemzet lobogója nem bocsáttatik Haitiba, míg ennek függetlenségét Franciaország el nem ismerendi. Petion halála után (Mart. 29. 1813) híjában igyekezett Henrik a haiti köztársaságot, melyet a felváltónak ajánlott Boyer Péter generál, mint előlülő kormányzó, a királlyal egyesíteni. Ő mint zsarnok gyűlöltetének, mert a köztársasági érzelmű Mulattok elpártolása és lázadása 1813 olta kemény rendszabásokra ingerlék őt, mellyeket tisztjei kegyetlenkedve hajtának végre. Maga azonban eszesen, munkásan s erős kézzel vivé a kormányt. Sanssouci városát, egy székes egyházat, egy palotát s Henri várát építeté, a földbirtokosok számát szaporítá, iskolákat alapíta, a mesterségeket s kereskedést előmozdítá, az idegeneket, s ezek közt sok németet, megjutalmazá, de egyszersmind szigorulag is vigyáza rájuk. Végre megfosztá a királyt életétől a sereg lázadása. Sept. ugyanis 1820 billinsbe verete egy ezredest; ennek katonái fegyverhez nyulának, s elfoglalák sz. Márk városát. Erre a cap henrii őrizet is felszendült, s most Richard generál, és Paul Romain haitii nagy marsal és hadi minister, a ki mindjárt elejénte a lázadók részére állt katonáival együtt, az egész országot felszólíták, I. Henrik letétele végett. Híjában küldé testőreit a Sanssouciban betegen fekvő szélütötte király a lázadók ellen; mert azok harcolni vonakodtak. Henri vára megadá magát Oct. 18-kán, s ngyan ott a katonák a koronázórköst egynehány tiszttel és miniszterrel együtt megölék, s a palotát kirablák. Boyer előlülő oda érkezte végre helyre állította a esendet. Kristóf özvegye Angliába ment két leányával, azután Olaszországba, s 1829 Kalrsbadban volt. Pamph. La Croix báró, francia general-lieutenant s Leclerc seregének osztályvezér „*Mémoires pour servir à l'histoire de la révolution de St.-Domingue*“ című munkájában kedvezőleg itél Kristófról, a lelki miveltség s jó erkölcsök barátjának és a fejérek védelmezőjének nevezvén őt. Szintigy de Vastey báró, Kristóf cancellárja is, a ki Sanssouciban 1819 egy „*Essai sur les causes de la révolution et des guerres civiles à Haïti*“ ada ki. Azon szigorúság, mellyel Kristóf a jó erkölcsökre vigyázott, s mellyeknek ő maga valódi példányja volt, tevő őt a revolutio által elvadított feketék és mulattok előtt gyűlöletessé: Petion ellenben, hogy a népet részére hódítsa, minden erkölcsi rendtelenség iránt engedékenységgel viseltetett. — Henrik seregéből 6000 ember Boyer előlülőnek hódolt, a ki erre Nov. 20-kán 1820 az előbbi francia St.-Domingo mind a két részének egyesültét nyilván kihirdeté, s a Kristóf szabta czimeket eltörlé. Fővárosa az új statusnak *Port au Prince* lön. Richard generál, marmeladei herczeg, kevéssel azután öszveesküvék több tisztekkel, a Capon a hadi uralkodást magához ragadni vágyva; hanem Febr. 1821 elfogatének, s három czimborájával kivégeztetének. Boyer ezután csak hamar egyesité a köztársasággal a sziget keleti részét is, mellyet a Spanyolok 1808 visszafoglaltak volt. Midőn t. i. spanyol Domingo lakosai 1821 Dec. 1-jén Spanyolországtól elváltak, s Columbia köztársasággal akartak egyesülni, Boyer a sziget e részét megraká katonáival,

's Domingo városa ellenkezés nélkül adá meg neki magát Febr. 2-kán 1822. Egy kiszalást, melyet a' francia seregek Jacob ellenadmirál alatt, a' francia országlás parancsa nélkül, Samana félszigeten, a' hajdani spanyol részben próbáltak, visszavertek Boyer seregei Martiusban. Ezolta félbeszakasztott Haitival a' közvetlen kereskedési összeköttetés francia lobogó alatt. 1823 Martiusban Boyer előlülő még a' Haiti és nyugotindiai szigetek közti kereskedést is eltiltá, mi által a' feketék közösülése az egyesült statusokkal még inkább nevedett. Végre elhatározá Franciaország, 1825 Apr. 17-kei kir. rendelménynél fogva, a' sz. domingoi országlás teljes függetlenségét megismerni, a' miért ellenben Haiti 1) a' most Franciaországban lakó haitii ültetvény-birtokosoknak kárpótlás fejében 150 mill. frankot fizetni ígért, 's 2) kikötőit minden nemzetek kereskedésének megnyitá, egyenlő vám mellett, Franciaországra nézve pedig ugyan ezt felényire leszalítá. Azon kereskedési egyezséget mindazáltal, melyet erre Franciaország előterjesztett, az előlülő nem fogadá el. A' pápa a' köztársaságot már Jul. 24. 1824 megismerte; ezt azolta minden országlások megtevék, kivén a' spanyol kormányt. Apr. 1-jén 1826 (a' függetlenség 23 évében) kihirdetteté az előlülő, hogy a' Haitiiak minden tengeren 's minden kikötőbe üzhetnek kereskedést, csak az angol, francia, spanyol és hollandi gyarmatokba 's Carolinába nem, hogy gyanú ne gerjesszenek a' neger rabslóglák felzendítése felől. Haiti 12 kikötőt nyitá meg a' külső kereskedésnek. — Boyer, mint holtigliani előlülő, egész Haitit igazgatja, az 1816 Jun. 2-kei szerkezet szerint, melyeknek alapjai: személyes és sajtó-szabadság, minden tisztviselők felelettel tartozás 'sat. Fejér ember földbirtokot nem szerzhet. A' catholica hit a' statusé, szabadon gyakoroltatik azonban minden más vallás is. A' végrehajtó hatalom terjeszt elő minden törvényjavalatot, melyet a' földbirtokosokból öt évre választatott képviselők kamarája vi'sgál meg 's fogad el, a' senatus pedig végez. A' senatus 24 tagját az előlülő készítette hármastromból a' kamara választja 9 évre. Egyedül a' senatus illeti az előlülő kinevezésének joga. Ugyan az fogadja el vagy semmisíti meg az előlülő által más statusokkal kötött egyezségeket. Boyer (l. e.), az előlülő, előmozdítja a' szigethaszonvehetővé tételét 's a' lakosok miveltetését. A' Capon 's minden községben Lancaster oskolák vannak; Cap városában gyógyászti és seborvosi oskola, Port au Princeben pedig az orvosi és törvény tudomány, literatura, mathematica és astronomia számára academia állittatott. Francia és angol tudósok kormányozzák ezen intézeteket. Haitiban több napilevelek (Journals) jelennek meg: a' „Telegraph“, — a' „Propagateur“ 'sat. 1824 seregének száma 45,520 volt, ide nem értvén a' 113,328 főből álló nemzeti őrséget; tengeri erejét hat hadi hajó tevő. A' status jövedelme 36 mill. frank volt; a' ki és beviteli vám 12 minden száztól. Maga Anglia az egész jövedelem $\frac{7}{100}$ részét fizeté. A' német bevívó kereskedés (kivált a' vászon) is pártoltatik. A' háborura szüntelen kész előlülő politigája hékés. — Fővárosa Port au Prince, 15,000 lakossal, 's kikötővel 500 hajó számára. Cap Henri, előbb Cap Français, most Haiti városában 12,000 lakos van; San-Domingo városában, hol Colombo és testvére Ludovico emlékoszlopa van, 10,000 lakos. (l. „Histoire polit. et statist. de l'isle d' Haiti, écrite sur des documens officiels et des notes communiquées par Sir James Barkslett, par M. Placide Justin“ (Paris 1826); „Sketches of Haiti from the expulsion of the French to the death of Christophe“ Harveytól (Cambrjge 1827), és Jam. Franklin „The present stati of Haiti“ (Lond. 1828), mely utóbbi igen homályos színezetű rajzolat. l. Henrikről l. „Zeitgenossen“ XI. és XXXIX. füz. opq.

HAJ. A' fejen lévő mez vagy szőr, hajnak nevezetik, melynek általános tulajdonit l. Szőr czikkely alatt. A' haj különbözik az embereknél hosszúságára, színére, állására nézve. A' nőknél általában hosszabb, mint a' férfiaknál. Színe fejréd, sárga, veres, gesztenyeszinű, barna,

fekete. Éjszakra a' gesztenye és sárgaszin kedvesebb, dél felé (aa arabhoz közelebbi fajzatoknál) a' fekete kedveltetik. Europa, Ásia és Amerika lakosai általában folyó, vagy csüngő hajuak, a' két elsónél néha bodros is, Afrika, 's a' szigetvilág népei gyapjuhajjal (kondorral) bírnak. Némely nemzetek bujálkodnak a' hosszú hajban, masok megnyírik, sőt még mások lenyesik (horotválják); a' kopaszoknál 's hajdan mindenkinél szokás vala alhajakat jól belisztezve (beporozva 's puderozva) viselni. Ma ebben is okosabb a' világ. Vö. HAJÉKESÉG. —j—a.

HAJADONI JOG, azon szabadságot jelenti, mellynél fogva a' pártában lévő árva leányok, a' csupán férfi ágat (legalább jelenleg) illető ősi nemes javakból lakást, élelmet és kiházásittatást kívánhatnak. Lakást az atyai házban köteleztetnek adni a' javak birtokosi, 's abból őket akaratjuk nélkül semmi szin alatt sem rekeszthetik ki. Az élelem vagyis tartás és a' kiházásittatás minősége, a' javak mennyiségéhez alkalmaztatatik; melly ha az illendőség megkivánatanál 's a' lehetőségnél szűkebben történnék, joga volna a' férjhez adatott árva leánynak, e' részben a' javak birtokosai ellen keresetet indítani. — A' klastromba ment leánynak azonban megszűnik ezen joga, mert ott minden szükségei kielégítettnek, 's egyébiránt is a' klastrom a' kiházásittatáshoz hasonlóan ítéltetik. Ha mindazáltal onnét kilépne, hajadoni joga újra feléledne. *Kunoss.*

HAJDU VÁROSOK. A' régi időkben úgy nevezett Hajduk, a' jó rend és köz bátorság fenntartására tett hiv szolgálatjaikért már Mátyás király által méltóknak találtattak arra, hogy különös szabadságokkal és jusokkal ajándékoztassanak meg. Melly jogok utóbb Bocskaytól 's ujabban M. Theresiától is megerősítettvén, a' hajdu birtokok ma szabad kerületet formálnak. Áll pedig e' kerület Bős zörmény, Nánás, Szoboszló, Dorog, Hatház és Vámos Pércs — Bihar és Szabolcs vármegyék vidékében fekvő városokból, mellyekben 17 és ⁷⁵/₁₀₀ nsz. mfdnyi termékeny térségen 50,477 magyar, legnagyobb részint protestans, és földmivelés 's baromtenyésztéssel foglalatoskodó lakos számláltatik. — A' hajdukerület, része a' törvényhozó testnek, követet küldvén az országgyűlésre. Saját felsősége által kormányoztatik. Van az egész kerületnek 1) főkapitánya, ki az egész kerület fő igazgatója, a' helytartó tanáccsal egyenesen levelez, közgyűléseket tart 'sat.; 2) alkaptánya, ki az előbbinek helytartója; — 3) 4 rendes és ugyan annyi tiszteletbeli táblabírája; 4) jegyzője, ügyvédje, adószedője, számvívője, levéltárnoka. — A' városi kormányt a' hadnagy, bíró, — 12 tanácsnok, jegyző, ügyvéd, adószedő 'sat. teszik. — Mi ezen városok törvénykezését illeti: 1) A' helybeli tanács az ugyan azon helybeliek személyes vagy vagyoni pereinek első ítélője. Ha a' per több városokbeli személyeket vagy telkeket vagy az egész kerületet tárgyazza, akkor első bíró a' kerületi törvényszék, melly a' kerület köztisztjeiből, 's a' 6 város hadnagyaiából és jegyzőjiből áll; szint ezen törvényszék ítél a' büntető, vagy két város közt fenforgó határkérdéseket avagy a' szökött szolgák vagy jobbgyok visszaadását tárgyázó perekben. 2) A' feljebbvitel a' helybeli tanácstól a' kerületi törvényszékre, innét pedig a' kir. Curiára szintugy mint a' vármegyékben az első bíróságtól a' törvényszékre és feljebb, birtokon belől vagy kívül történik. 3) Nemhajduknak az ország köztörvényei szerint tartoznak igazságot szolgáltatni 'sat. *o p g.*

HAJÉKESÉG. Minthogy a' haj szembetűnő befolyással van az emberi alak külső tetszetőségére: régtől fogva figyelembe vétetett az, mint kelljen a' haját csinosan 's kedveltetően elrendelni, diszesíteni 's hordozni. Legegyszerűbbnek 's legtermészetesebbnek látszott tisztán tartva, növése helyzetében meghagyni, egyedül a' szemet elfedő homlokhatat oldalvást a' két halánték mellé vagy a' fej tetejére simítani, 's az egészet hátra hullva szétomoltan viselni; azoknál pedig, kiknek haja a' bodorságra egyébként is hajlandónak mutatkozott, fürtökbe szedve felgöndöríteni. Különösen széphaju gyermekekkel még ma is így visel-

tetik fejeket a' szebb izlésű 's tehetősb szülék. Minthogy azonban a' munkás életben a' lecsüggő haj gyakran alkalmatlanságokat okozott, csinosan tartása gondos vigyázatot, a' vele bánás pedig sok időt kívánt: elősben arra a' gondolatra jöttek az emberek, hogy a' szerte terült haját egy csomóba összvokossék vagy fonják, azután pedig, hogy valamennyire megrövidítsék, sőt egészen is levágják. De ezen változások csak későn 's jobbadán a' férjfiaknál történtek, mert nőszemélyek folyvást megtartották hajok hosszúságát 's különbféle fonás, tekercselés, tűzés 'sat. által igyekeztek lecsüggése alkalmatlanságait eltávoztatni. A' tetszeni vágyók, 's kinnél a' természet hajok szépségére nézve mostohálkodott, mesterséges fürtök, kenőcsök, különbféle ékesítések 'sat. által igyekeztek a' hijányt kipótolni, vagy másokkal magokat e' részben is megkedveltetni. A' szép haj már a' zsidóknál felette nagyra becsültetett, 's a' kopaszság szégyennek, gyaláznak tartatott. A' romai hölgyeknél a' két oldalról fürtökben leomló haj legkecsesebbnek tartaték. Azonban leáltalánosabb viselet volt, a' haját a' fejen köröskörül különvált rendekkel fürtökbe göndörített, 's azon rendeket egy kört képező tő által együtt tartani. Minél inkább feltornyosíthatott így a' haj, annál tetszőtőb volt a' fejékesség. A' régi Galliaiak többnyire kurtán, a' Frankok pedig egy csomóba kötve 's hátra vetve viselték hajokat, kivéven vezéreiket, kik a' csomót kőcsagtoll gyanánt magasán állva hordozták. A' francia nemesség Chlodvig idejétől fogva röviden viselé haját, a' hölgyek pedig hosszúra nevelték. XIII. Lajos ideje alatt ujra divathá jött a' férjfiaknál a' hosszú haj. Ennek különbkülönbféle felfodorítása 's ékesítgetése lassanként a' parókák készítésére 's hordozására vezetett, mellyeken a' módi szerint, minden helyzetet és piperét állandóbban 's kielégítőbben leheté láttatni. Ekkor a' hölgyek hajékessége is változni kezdett, és pedig sokkal többször és különbözöbben mint a' férjfiaké. Ugyanis majd rövidre metszeték hajokat, 's csak virágokkal, szinkövekkel és gyöngyökkel ékesítve viselték, majd magasán feltornyozák, majd hátra vetve, majd csomóba fonva, vagy fürtökbe szedve, tővel vagy fésűvel megerősítve 'sat. hordozák. A' hajpor a' parókákkal együtt kezdekedett, 's ugyan azon czélből használtaték a' férjfiaknál, miből mind a' két nemnél a' hajkenőcs, t. i. hogy a' rőndbeszedett haj helyzete állandóbbá téttessék. Csak az újabb idő rázta le ezt a' minden tekintetben tisztátalan és józan ész elleni szokást, melly még a' katonaság között is szoros kötelességi divathan volt. Csak az újabb idő közelite ismét a' természet megkívánatihoz és egyszerűségéhez valamennyire. A' kelet népei, különbfélelekép viselik hajaikat, némelylek szélyel bocsátva, mások csomóba kötve, mások résznyire leboróvalva 's csak a' kaponya hátulsó felén hagyva hátrahajló csomót, mások pedig egészen megkopasztva; 's a' meztelen főt turbánnal vagy más e' nemű csalmával fedik. Keletről Európába költözött nemzetünk, más szomszéd tartományok különbféle 's változó szokásainak ellenére is soká fen tartotta ősi viseletét a' hajékességre nézve. Hátra simított, 's hosszán alá gördülő haj igen kedves volt mind a' nőten ifju, mind a' szűz leányka előtt, 's hogy annak előre hulltát 's borzasulását megakadályozzák, a' szűzek pártával övedzék körül, az ifjak pedig kalpagot nyomtak fejekre. De úgy látszik, hogy a' férjhez ment leány a' menyekző után haját többé nem leeresztve, hanem fején összetekergette viselé, 's bizonyos csalma nemű fedezővel borítá, melly a' mai alsóbb születésűek kontyához hasonlíthatott valamennyire. Azonban a' férj, hajviseletén semmit nem változtatá; mint hős, bodor hajjal jelent meg csatáiban, 's bodor haj lengett vállain békenapokban is. A' hosszú haját még most is kedvelik a' köznép ifjonczai, 's sok közülök csak azért is kerüli a' katonáéletet, mivel szép hájától meg kell válnia. A' 12, 13 's későbbi századokban is divatozott ugyan a' most leirtsokás, de egyszersmind csomóba is kezdettek fonní hajokat, mellyet szalaggal ékesítve hátok közepére bocsátottak, vagy

két felől a' halántékról lecsügni hagytak. Ezen szokást követik a' köz-nép leányai, ifjai, sőt éltesebb koru férjfiak jelenleg is. A' gazdagabb 's főbb születésűek Europa egyéb nemzeteihez alkalmazva viselik hajokat, mellynek ékesítése a' nő személyeknél szüntelen változó alakban 's piperével tűnik fel. 54.

HAJLANDÓSÁG orvosi tekintetben, az egész testnek vagy egyes műszernek azon állapotja, midőn az valamely okból mintegy vágy az épségtől megválni 's egy bizonyos betegségbe átsapni. A' valamely betegségre való hajlandóság vagy öröklött (egyik vagy mindenik szülőtől), vagy az anyai nádiában nyert, vagy utóbb szerzett. Bizonyos betegségekre ad hajlandóságot a' kor, a' nem, a' mérséklet, mester- vagy művészség és hivatal, az életmód, az éghajlat, az egész műszerzet tulajdon alkata, a' műszerek különböző bonczszövege, kiállott betegség, visszaveretett bőryavalyák 'sat. A' hajlandóság ritkán és nem eléggé bizonyos jelekkel szokta magát mutatni. Azonban általános hajlandóság-jelket gyűjtött a' hosszú tapasztalás össze. Például, a' nagy fő, vastag rövid nyak, hajlandóságot mutat a' gutaütésre, a' kicsiny mely pedig a' száraz kórra. Az egyetlenül alkotott műszerek, ha egymással meg nem egyezhetve egymást gátolják, betegséget okoznak, mivel minden műszernek mintegy tulajdon élete van, melly egyikben előbb sérthető mint a' másokban. Így a' csecz hajlandóbb a' rákfenére, mint a' nyálmirigyek. A' rojtos szövethen előbb támad vérfolyás, mint a' hártás részben. A' már kiállott betegség gyakran hágy ön magára vagy más egyéb betegségre hajlandóságot vissza, mint a' gutaütés, köszvény, hurut, tüdőgyulladás. A' megszokott betegség elűzése igen gyakran más módosításu kórt okoz. Így a' hőszám felakadása nem csak hajlandóvá tesz más vérfolyásokra és vérdaganatra, hanem vérfolyást is hoz elő, rendeset, hávanként visszatérőt. Megjegyzést érdemel, hogy vannak betegségek, mellyek a' magokra való hajlandóságot elrontják a' testben 's így csak egyszer tűnnek fel ugyanazon műszerzetben; millyen p. o. a' himlő. A' jelekből kiesmert kórhajlandóság ellen, okos életrend és néha talám szerek is ajánlatnak és használtathatók. —j—a.

HAJLANDÓSÁG, az emberi lélek természetében veszi eredetét, 's nem egyéb, mint bizonyos tárgy után vágyás, akar az érzékiség akar a' képzelet utján. Az oktalan állatokat ösztön (instinctus) vezet, ellenben az emberben kitűnik az akaratbeli szabadság, mihelyt az állatiság állapotjából kilép, 's reflectálni kezd. Ugyan ezért testi és lelki hajlandóságai is, ugy mint kívánatai és vágyai, esmereteinek mindenkori mivoltától és kifejlődésétől függenek, mellyeknél fogva a' hajlandóságok tárgyai és mértékei is különbözők. A' hajlandósággal szemközt áll az idegenkedés (aversatio) 's az egyik mint másik jelenetnek okait mélyebb rejtekeikben felkeresni, a' lélek tudományába tartozik, mellynek theoriája a' lélek és test szoros egybecsatolását, 's egyiknek a' másokra munkálását tárgyazza; a' praxisban pedig a' hajlandóságok szabályait (regulas) az emberi méltóságához képest kiméri, és közli, valamint az életbeli mindennapi tüneményeket az emberek cselekedeteiben 's magok viselkedésben, esmeretes környülállásaikból meg is magyarázza. A' hajlandóság különbözik az indulatosságtól vagy szenvedelmi szesztől (passio); mert az első szelid természetű és vezethető, midőn a' szenvedély magát az okoságot is elnyomja, 's a' régi példabeszéd szerint: fit altera natura.

Kállay.

HAJLAT (Inclinatio). A' Mathesisben egy vonatnak valami meghatározott pont felé való irányzata. — Illy értelemben vették legalább a' régi tudákosok (mathematicus), mint Apollonius, Pappus és még egynehányan. A' csillagtudományban pedig ezen szó ily szegletek megnevezésére szolgál, mellyeket a' vándor és üstökös csillagoknak pályái a' földével csinálnak. Egy ily szeglet annál nagyobb, mennél jobban eltávoztatja a' vándor vagy üstökös csillag a' földpályájától. A' kö-

vetkező tábla minden vándorcillag pályájának a' földpályához való hajlását, legújabb meghatározások szerint foglalja magában:

Neve a' vándorcillagnak	hajlása		
	f.	p.	mp.
Mercurius	7	46	50
Venus	3	46	10
Mars	2	3	24
Vesta	14	30	30
Juno	7	56	24
Ceres	11	48	24
Pallas	38	27	55
Jupiter	1	27	37
Saturnus	2	46	21
Uranus	0	51	35
Hold	5	43	20

A. F.

HAJNÁCSKÓ, AJNÁCSKÓ, falu és vár, Gömör vármegye serki járásában, Rimaszombattól 2 mfnyire. A' falu kicsinyserű; lakosai magyarok; határa jobbadán hegyes; legmagasbik hegye Ragacsnak nevezetik, 's a' vasnak némelly jelenségei találtatnak rajta. Gortva vize, a' falun feljül, halakkal bővelkedő tóvá gyűl össze. Vannak savanyu- 's más ásványos forrásai is, mellyek azonban kevesbé nevezetesek. A' vár hajdan egy nem magas halmon állt, most feldulatva romjaiban hever. Tulajdonosai közül Istvánfy, Feledyt 's későbbben Sárkosy Mihályt említi. Birtoka a' 16 század első felében a' Törökök kezére jutott, de tőlök még 1546 visszafoglaltatt. Végszűztülésre, úgy látszik, a' Tököly vagy Rákóczyak háboruskodási veszélyes idejében jutott. 54.

HAJNAL. Ezen felséges jelenet az ég keleti részén, kevéssel a' nap felkölte előtt, szinte az, mi az esthajnal az ég nyugoti részén naplemente után nem sokára. Hogy a' napsugarok és gőzök vagy felhők mind a' kettő származására szükségesek, bizonyítja a' tapasztalás. A' reggeli és esthajnal nem mindig egyiránt szép; néha, midőn az ég egészen tiszta, csupán egy kis gyenge pirosságot vehetni észre. Hihető, hogy a' napvilágból, midőn ez a' láthatárról le — 's következőleg nagy légtéren keresztül hat, elsőben a' kék, azután a' sárga 's végre a' veres sugarok vesznek el; a' honnét a' nap, magán álltában fejez, alantabb sárgás, 's a' láthatár szélein vereses színben jelenik meg, 's a' gőzöket 's felhőket hasonló színűekre festi. Melville legalább („Edinb. essays“, II. 75) erőben tartá ezen hypothesisit Newton ellen. Nagyon veres vagy tüzes hajnal homályos és esős, szépen tündöklő esthajnal pedig derült és szép nap előpostájának legtöbbnyire méltán tekinthetni. Ezt úgy magyarázzák, hogy az ilyen hajnal felhőtömeget jelent, következő napon a' láthatáron keletről nyugot felé vonulót; a' szép esthajnal ellenben a' láthatártól távozó felhőtömegegre mutat. *o p g.*

HAJNALCILLAG, neve a' Venus vándorcillagnak, midőn a' nyári hónapokban a' nap előtt tűnik fel az égen, 's azután a' hajnali órákban látszik.

A. F.

HAJNALI KÖR (Circulus v. terminus crepusculorum). A' természetudomány ezen nevezet alatt azon kört érti, melly, határt szabván a' szürkületnek, közönségesen 18 foknyi mélységben a' láthatárkör alatt, azzal egy irányban és egyközűen huzatik. Bővebben lásd e' cikkely alatt: SZÜRKÜLET.

A. F.

HAJNALI PIROSSÁG (Aurora). Egy gyönyörűtünemény, melly a' nap felkölte előtt 's után kevés idővel a' keleti égen látható; hol mint igen erős narancs vagy lángszinű fény tetszik fel. Feltetszései

azonban nem mindenkor egy, sőt inkább igen különbélek, 's olly sok változékony körülállásoktól függök, hogy lehetetlen volna őket szóval tökéletesen előadni. Ha jó setétkék az ég, akkor a' hajnali pirosság legpompásb, főkép ha ugyan akkor még egynehány vékony felhők is vannak felé felé. Különben pedig narancsszine vagy sárgább veresebb, vagy egészen fehérré válik, a' mint az ég vagy setétebb, vagy világosabb kékekkel bir. Egészen beborult napokon pedig teljesen láthatatlan. Tökéletes és kimerítő magyarázat ezen szép tüneményről még mind eddig hibázik; de az bizonyos, hogy a' napsugároknak a' levegő által különbéleképen történő megtöretetőségével igen szoros öszveköttetésben van; és a' magyarázata végett felállított vélemények közt még az leghihetőbb, melly a' hajnali pirosságot a' napsugárok hajlásaitól származtatja. A' hajnali pirosságról az időjárásra is szoktak következtetést csinálni, és nevezetesen azt tartják, hogy igen fényes és eleven színű hajnali pirosság, borult és esős napra mutat.

A. F.

HAJÓ, a' templom középső nagyobb része, azon tornácztól, hol a' harangtorony áll, a' karig.

J.

HAJÓÉPÍTÉS. A' hajó egyes részei alkotásának 's egy célirányos tengeri épületbe foglalásának mestersége, a' technológiának része, 's a' hajótulajdonosáinak (erőmiv- és vízmérestudomány szerinti) vizsgálatán alapul. E' vizsgálat maga a' hajóépítés tárgya. (Vö. HAJÓZÁS-MESTERSÉGE). A' hely szűk köre nem engedi, hogy itt a' hajóról, az emberi legmérészebb, legelmésebb, legmesterségesebb építményről — tudományos szemlélődések tétessenek, vagy a' neptuni élet tündéres képe rajzoltassék, vagy a' hajó egyes részei, 's a' tengeri nyelv műszavai magyaráztassanak. (Ezek iránt l. „Allg. Wörterb. der Marine“ 4 köt. Mail. 1809; „Naval architecture“ Lond. 1781. Stallkartól, és „Marine militaire“ Ozaunetól). Pillantsunk e' helyett inkább egy első rendű lineahajó belsejébe; itt látandjuk csudálatos szerkezetét egy épületnek, melly 1200 embert, 120, sőt több ágyut is hord; melly felett 6500 nsz. réfnyi vitorlák lobognak, 's maga a' nagy marsvitorla 30—40 réf széles; mellyből 70—117 lábnyi magas árbocok emelkednek; mellyet a' mélységben 7—8000 fontos horgonyok, 9—10 mind 13,000 fontos köteleken tartanak, 's melly 180—190 lábnyi hosszu, 50 l. széles és 25 l. mély üregben több mint 5 mill. font elmésen elosztott terhet visz. 1805 Angliában egy száz ágyus hadi hajónak építése 's felkészítése 80,000 ft. sterlingbe került, 's egy hónapi tartása 3400 ft. strl. számított. Az illy lineahajó 163' hosszu, 51' széles volt, a' vízbe 20 1/2' süllyedt, 's harmincz évi használhatást ígért. — Más szerkezetek van a' kereskedő hajóknak, 's ezek is a' portéák és a' bentazandó tengerek mivolta szerint különbélek. Ezek nagysága a' tehertől méretik, a' teher pedig tonnák (2000 ft.) szerint számittatik. — Végre említendők még a' póstasajkák, mellyek mint a' szárazföldi posták, egy helyről másra járnak, az utasok számára alkalmasan készültek, könnyen és sebesen vitorláznak. (Vö. GÖZHAJÓ). Igen fontos a' hajók megtartására azok behozásának módja, mellyet előbb az Angolok 's most a' Francziák is használnak, t. i. a' dohottal kent vitorlavászon helyett, melly hamar rothad, kőczt vesznek, — a' hajónak víz alá menő részét ezzel bevonják, 's a' rézlapokat (1760-tól fogva) ezekre szegezik. A' kőczt mind a' féregrágást elhárítja, mind a' víz beszívárgását egészen meggátolja.

J.

HAJÓHID, a' hidaknak azon neme, mellyet ott vernek, hol a' folyam szélessége és ereje rendes hidat építeni nem enged, vagy hol sietség szükséges. Az első rendűeknél bizonyos számú csónakokat vasmacskákra állítanak, 's rájuk gerendákat raknak, és hiddá összekapcsolják. A' második rendűekhez különösen a' tábori hidak számittatnak. Ezek rézből, pléből, vagy dohottal kent vitorlavászonból és fa rámákból készült hidajókból állanak, 's a' hadi sereg által egyenesen e' végre hurczoltatnak. J.

HAJÓKÁZÁS. Ennek története a népek kereskedésének és a csinosodás terjedésének történetével együtt jár. Feltalálójának a Phoeniciaiakat tartják; legalább a régi történetírás szerint legelőször; ezek mentek a földközi tengeren Spanyolországig. A kezdet hihetőleg csekély próbákból állott. A folyókon s tavakon áltmetetésre több darab fát kötözének össze, s így lettek a szálak v. talpak. A Németek első salkái kivájt tuskók valának. Elejénte csak a part körül evezgetének, s ha ettől szélvész által elvették, a nap és csillagok után igazodának el; ha pedig ezek borulva valának, madarakat tartának készen, ezeket kirepíték s utjokat utánok irányzák, azt hívén, hogy ezek természeti ösztönnél fogva honjuk felé repülendek. A mágnesű és kompasz (l. e.) feltalálása után éjjel vagy borongós időben is tudhaták a hajósok az égtájakat, s a nagy tengerre ereszkedhetének. Közép időben a Velenceiek leginkább jeleskedének a hajókázásban. A két India feltalálása, a hajókázás nagyobb buzgalommal folytatására alkalmat nyujta, s a Spanyolok, Portugálok, Angolok, és Hollandiak azt szüntelen nagyobb tökélyre vinni iparkodának, s úgy látszik, e czél csaknem érve van. A mindig feljebb emelkedő hajóépítés és hajókázás-mestersége az előbbi veszeléket igen megritkította, s így az Európaiak a föld más részeiben legfontosabb felfedezéseket és foglalásokat tehetének s a kereskedést legnagyobb virágzásra hozhaták. Ennek előmozdítására több országokban a folyamokat és tengereket csatornákkal köték össze. Most az Angolok derék kikötőjik, természeti fekvések, gazdag gyarmataik, s jól gyakorlott tengeri erejéknél fogva, minden európai nemzetek közt a legnagyobb s legjövendesebb hajókázás, s a legtöbb kereskedő- és hadihajók birtokában vannak. Ellenben Holland, hajdan Britannia vágytársa, e tekintetben nagyon hanyatlott. A Francziák, kiknek mostani hajókázása más időkhez képest igen csekély, azon nagy érdemmel dicsekedhetnek, hogy XIV. Lajos alatt a tengeri tiszték képzésére ők állítottak első iskolát, s a hajózás mesterségét legelőször ők szedék valódi szabályokra. A hajókázás legfontosb kiterjesztését a Gőzhajó (l. e.) feltalálása szülte. Vö. Benedict „*Vers. einer Gesch. der Schifffahrt und Handels der Alten*“ (Leipzig 1806); Heeren „*Ideenüb. Politik, Verkehr und Handel der alten Welt.*“ (Gött. 1824. 4 r.) Az újabb hajókázásról Busch „*Handb. d. Erfind.*“ (4. kiad. Eisenach 1821) elég esmereteket közöl.

J.

HAJÓKÁZÁS MESTERSÉGE, azon utkivetésének mestersége, melyet egy hajó valamely bizonyos ponttól hátrahagyott, s mellyen mennie kell, hogy más bizonyos pontra érhesen. Erre jeles ismeretek kívántatnak a számvetésben, trigonometriában, astronomiában, s kivált a nap és hold járásában, s derék ügyesség a geometriai öszvetételekben (constructio). A hajósnak kompaszra, logra, néhány magasságmérő és egyéb rajzeszközökre van szüksége. — A tengeri kompaszról l. Kompassz. Kétféle kompaszt különböztetünk meg: éghajlatit és vezért. Amabból rendszerint kettő van a kormányos előtt, egy almáriomban, mellynek éjeli ház a neve, s úgy nagyon készítve, hogy éjél a két kompasz közt gyertyát lehessen gyújtani. A vezérkompassz arra való, hogy általa a távol fekvő tárgyak vagy égi testek helyzetét a világvidékekre nézve, s a mágnesű hajlatját meg lehessen tudni. Ha vizsgáltra, azaz: a nap, hold, vagy valamely csillag azimuthjának kitalálására van készítve a vezérkompassz, akkor azimuthkompassznak nevezetik. — A log 6—7 ujjnyi magasságu fa háromszeglet, mellynek egyik csucsára csomókkal elosztott kötél, logkötél, van megerősítve. Ez a log a vízbe eresztetik, hol az említett cauccsal áltellenben lévő részébe öntött ón miatt függőlegesen áll. Hogy azonban a háromszeg a víz ellen széles oldalát fordítsa, alól még egy darabka fa van rá kötve erős zsineggel; egy másik kisebb zsineg pedig a logkötéltől van kieresztve, s egyesül az előbb érintett zsineggel, a darabka fának lyu-

kába tűzött czöveknél fogva. Míg a vitorlázó hajóból a logkötél ki vagyon eresztve, addig a háromszegnek széles tele fordul a víz ellen, a hajó irányában; mihelyt pedig, a vizsgálat megtétele után, a kormányos a logot ismét be akarja venni, maga felé húzza a kötelet, melyre a czövek a darabka fából kiszabadul, s a háromszeg keskeny oldalát fordítja a hajó felé. Ezen eszközzel mérik a hajó sebességét. Felteszik ugyanis, hogy a háromszeg a vízben mozdulatlanul áll, s a legombolyodott zsineg hosszaságáról s az idő mennyiségéről a hajó sebességét következtetik, de nem tökéletes biztossággal, mert a log nem áll feszesen. A hadi hajókon minden órában, a kereskedő hajókon pedig minden második órában szokás a logot használni. A vitorlázó hajó gerince és futása az irányzatra nézve eltávoznak egymástól. Ezen eltávozást kiváltképen az okozza, ha a szél oldalvást fu a vitorlákba. Szükség tehát, hogy a kormányos a kompasz mutatását, mely a hajógerincz szerint van alkalmaztatva, megigazítani törekedjék. A hajósok az égi testek magasságának mérésére most főképen az angol hajóquadranst és Hadley reflexiooctansát használják. Azon földabroszok, melyeket a hajósok használnak, vagy laposak, vagy reducáltattak. Amazok a földszínek egy darabját, mint síkságot, ábrázolják, s csak kicsiny vidékeknél, nevezetesen öblöknél s a tengerpartok csekélyebb részeinél használhatók. Csak a reducált vagy kerek földabroszok használhatóak a tengeren általánosan. Ilyen abroszon csak a tartományok tengerpartjai, kikötői, a folyóvizek torkolatjai, s a mit ezen kívül a hajósok a tengeren tudni szükséges, nevezetesen a szigetek, sziklák, homokpadok, tengerfolyamok, a víz mélysége sat. vannak feljegyezve. Kitétik rajta több helyen a kompasz 32 vidéke, hogy a hajós, ha valamely helytől lineát von, mellyen utját folytatni akarja, a legközelebbi szélrózsával egy paralela által könnyen kitalálhassa azon vidéket, mely felé hajóját intéznie kell, vagy hogy a megtett utat könnyen az abroszra jegyezhesse, ha az addig tartott irányt tudja. Az abroszon való geographiai munkálatot tűzködésnek hívják a hajósok. — A hajó, ha nem is az egész uton, legalább annak nagy részén, egyenlő futást követ. Az ilyen egy futást követő hajó utját loxodromiai lineának nevezik, mellynek kiszámolása (loxodromia) a hajósok igen szükséges; a miért loxodromiai vagy vidéktáblákat is készítettek, melyek a kompasz negyedei 8 vidékének számára, az egyenlítőtl minden mértföldre kimutatják az oda tartozó hosszúságot és szélességet. Így tehát a hajós az irányból, mellyet tartott, s az utból, — ha az egyik végpont hosszúságát s szélességét tudja, a másik végpont hosszúsági s szélességi különbözését kitalálhatja. Szükséges még a hajósok a délvonali részek táblája is, mellyen a szélességi körök nevekdedett hosszúsága az egyenlítőtl fogva, valamint a kerek földabroszokon, ki vagyon jegyezve. Ezen táblával a vidéktábla nélkül is ellehet. Tegyük fel: a hajós tudja a hátra hagyott utat és a futást, úgy hajója állásának az abroszon feljegyzett utolsó helyétől fogva, az ut irányját a futás szerint feljegyezheti, s annak hosszát, — a hol van, a szélesség paralellái közti dél felek nagyságához képest megtudhatja. Ez által kitanulja, mennyit változtatott legyen a hosszúság- s szélességre nézve. Útjának ezen feljegyzését lehetőség gyakran szükség ismételnie. Az a szeglet, mellyet a hajó iránya a délvonallal, a kompasz mutatása szerint csinál, vitorlázott futásnak nevezetik; a magnestó távozása miatt kijavított igazi szegletnek pedig, a mint az t. i. a hajószámolásban használtatik vagy az abroszra jegyeztetik, megtartott futás a neve. A hajósok nem csak elindulása pontját kelszorosan feljegyeznie, hanem szükség egyszersmind, kevéssel az előtt, hogy a tengerpartot szemel elől elveszti, ha csak lehet, két, az abroszon kijegyzett, hely fektét a vezérkompasszal felvennie, s a megvizsgált vonalt az abroszon mind a két helyen kereszttül húznia. Ekkor a két vonal állmetzzése azon helyet mutatja, hol a hajó a vizsgálat al-

kalmával volt. Ha a hajós a szemmérésben jártas, akkor csak az egyik pont irányját kell neki az abroszon megtudnia, a távolságot pedig szemmel megmérnie. Az első mód, az elindulás pontja keresztvonalas kivételének, a második egyszerű kiszámolásnak nevezetük. Illyen vizsgálatot minden ismeretes tengerpartnál tesz a hajós, hogy jegyzéseit megigazíthassa. Ez a mód, a hajó állása helyét az ut hossza s az irány becslése által meghatározni, hajószámolásnak nevezetük. Áll pedig ez, azon egyenes háromszeg feloldásából, melyet a hajó utja, s a szélesség és a hosszúság változása valamely paralela körön képeznek, mely szarak közül a két utolsó zárja az egyenes szegletet, az első pedig a másodikat (a szélesség változást) hegyes szegletben metszi keresztül, mely a futás. Kettő ezen pontok közül (kivéven az egyenes szegletet) rendszerint tudva van; leggyakrabban a futás és az ut, vagy a futás s a szélesség változása, vagy néha az ut s a szélesség változása. A mint ezen háromszeglet a lapos vagy a kerek abroszon ábrázoltatik, ahoz képest lapos vagy kerek abrosz szerinti vitorlázás különböztetik meg a hajókázás mesterségében. E kettő közt áll a közép-szélesség szerinti vitorlázás. — Minthogy a hajószámolás mindig bizonytalan marad, szükség, hogy a hajós, állása hosszát s szélességét, valahányszor teheti, astronomiai észrevételekből megtudni törekedjék. A szélesség nem okoz nehézséget, kivált ha a nap déli magasságát, vagy valamely csillagét a délvonalon áltmentekor, megvizsgálni van alkalom. A nap hajlatját astronomiai kalendáriumból vagy ephemerisekből, a csillagokét pedig csillaglajstromokból láthatni. A magasság és hajlat különbözőése vagy summája az egyenlítő magasságát mutatja, melynek teléke (complementum) a hajó állásának sarkmagassága vagy szélessége. Azon időt, melyben a csillag a délvonalon van, könnyű e végre a kompsz által elég pontosan kitalálni. De ha a napnak vagy valamely csillagnak áltmenetelét a délvonalon, észrevenni nem lehet, még akkor is három magasságból, kivált a délvonal sikan, de annak közelében, s a vizsgálat időközzeitől, kivehetni a délvonal magasságát, legkönnyebben, ha az időközök egyenlők. Az igazi időt, melynek pontos tudása, kivált a hosszúság kitanulására, felette szükséges, legbiztosabban tudja meg a hajós, ha állása helyének szélességéből, s a nap és magassága távozásából, annak távolságát a délvonaltól, avagy az óraszegletet kiszámítja, s ezt az óra idejével összevasonlíttja. Más mód erre, a nap költének s lementének vizsgálata, a mit a hely ismeretes szélességéből is kivetetni, vagy a kiszámított táblákból is megtudhatni. A kivetett és megvizsgált idő különbözőése teszi az óra hajlatát; e részben mindazáltal a sugártörésre is szükség figyelmezní. Legfontosabb s legnehezebb a tengeren a Hossz (l. e.) kitudása; azonban ma már még is könnyebb mind a szélességet mind a hosszát megtudni. A hajós a hosszúság segítségével pontosan kimutathatja állását az abroszon, a hajószámolást ezzel összevasonlíthatja s megigazíthatja, s a hajó további futását elintézheti. — A tulajdonképi astronomiai ismereteken s ügyességen kívül szükség még, hogy a hajós jó rajzoló és számvető legyen, a tengerfolyamakat, szeleket, tengerpartokat és mélységeket, az áradás és apadás minőségét s at ismerje s megítélni tudja. — Röhl „*Steuermannskunst*“-ja (Greifswald 1778) és Robertson „*Elements of navigation*“-ja (1796) olta, hajózási oskolák használatára, s a kezdő hajósok öntanítására legjobb munka az, melyet a mathemat. ismeretek terjesztését tárgyazó hamburgi társaság, Hamburgban 1819 illy cím alatt adott ki: „*Handbuch der Schiffahrtskunde, mit einer vollständigen Sammlung der unentbehrlichsten Seemannstafeln, nebst 15 K. und 2 Seecharten.*“ Ezen kívül KRUSENSTERN (l. e.) munkája („*Beiträge zur Hydrographie der grössern Oceane*“, Leipzig 1819, 4) is multhatlanul szükséges a hajózás tanulására. Fontos észrevételek vannak benne a tengeri légmérőről, s mellette egy derék tengerabrosz.

HAJÓLOBOGÓ, a' hajónak nagy, közönségesen négyszegű, könnyű gyapot szövethől készült zászlója, melyet egyik árbocz hegyére vagy a' hajó hátuljára tűzni szokás, 's a' többi hajózászlóktól szélesség és nagyság által különbözik. Minden hajónak szabad elöl hátul lobogót felszurni, de csak az admiral hordja a' magáét a' nagy árboczon, az aladmirál az előrudon, a' contreadmirál a' keresztrudon, 's csak akkor a' nagy rudon, ha egy különös hajóosztályt vezet. Az admiralok a' nagy lobogó alatt egy kisebb, vitorlazászlót is hordanak. A' lobogó czimere és színe bélyegzi a' nemzetet, a' tisztek rangját, a' rendkívüli alkalmakat, mellyeknél a' hajó hátulján külön nemű zászlókat használnak, millyenek a' halotti zászló, midőn a' hajón előkelő halott van; a' segítségivő zászló, melly által más hajók segítségre szólíttatnak, a' békezászló, melly csaknem minden nemzetnél fejér. A' lobogónak lebecsátása a' legnagyobb tisztelet, mellyet egy hajó a' másiknak adhat, annak karon tartása már kisebb. A' királyi lobogó, mellyet királyi hajó visz, senki előtt meg nem hajol. Ütközetben a' lobogó lebecsátása azt jelenti, hogy a' hajó magát megadja. — Lobogóshajó az, mellyen a' főtiszt (admiral vagy aladmiral) van, ki zászlóját lobogtatja. Lobogóstisztek az előkelő tengeri tisztek, kiknek mindenike saját hajóján zászlót vihet. A' hajósereg fő kormányzója ideiglen minden megürült tiszthelyeket betölt. A' hajósereg haditanácsában csak a' lobogós tisztek 's az első kapitány vesznek részt; de ha ezek legalább hárman nincsenek, ugy az admiral a' kapitányokat gyűjti össze, 's velek tanácskozik. Minden lobogós tisztt, ki egy hajóra lép, dobbal, 's fegyveres őrrrel fogadtatik. A' fő kormányzó előtt marsot vernek. A' dobütés száma a' rang szerint különbözik. J.

HAJÓMALOM, oly vizi malom, melly iapos hajókra építtetik, 's a' folyamokon egyik helyről másra vitethetik. Az illy malom a' növény vagy apadó vízzel emelkedik vagy száll, 's azt erős kötelekkel és lánczokkal vagy a' parthoz kell kötni, vagy derekasan lehorgonyozni. J.

HAJÓZÁSI ACTA. Ez angol hajózási és tengeri kereskedési törvényt, 1651 a' parlamentben Cromwell vitte keresztül. Okot szolgáltatata rá a' tengeren egyedül uralkodás ötlete, mellyhez a' keleti tengerre járás elkerülhetlen feltétel volt, erre pedig a' Hollandiak Angliába 's a' gyarmatokba hajózásának eltörlése kívántatott, 's így, Cromwellnek a' Hollandiak ellen a' Stuartokért mutatott részvétel miatti személyes gyűlölete is hozzá járulván, ezek ellen készítettett a' Navigations acta. Ebben rendeltetett 1) hogy semmi idegen hajó ne hozhasson Angliába más árukat, mint azon ország természetényeit, honnan maga jó. 2) hogy az olly hajó az angol birodalomban készült, 's legénységének legalább két-harmada született vagy nemzetisedett britt legyen. 3) Hogy Angliából semmi idegen hajó ne vihesen vissza terhet, az angol hajó ellenben más országokban kettős terhet rakhasson fel. E' törvény a' Hollandiak kereskedésében kípótolhatlan veszteséget okozott, de Cromwell nagyobb hatalmának engedni, 's a' vele. 1654 kötött békében magokat mind e', mind más köteleztetések alá vetni kénytelenítettének. II. Károly az atyai királyszékre 1660 ismét fellépván, a' Hollandiak elleni gyűlöletből legelsőben is a' hajózási actát ujítja meg. A' három hansa városok, Lübeck, Hamburg 's Brema, valamint Danzigra nézve is az acta erejét ugyan 1661 eltörlé, de már 1662. Lübeck e' s' abadságtól ismét megfosztatott, mivel (mint előbb Holland) a' Britteknak az által kezde árthatmas lenni, hogy a' keleti tengeren hajózásnak és kereskedésnek nevezetes részét magához vonta. Ha bár II. Károly felszabadító levele az angol alkotmány szerint, mivel azt a' király a' parlament nélkül nem adhatta, erőtlen vala is, még is a' III. Vilmos alatt 1689 tartott parlamentben azon határozással, hogy többé illyen kiváltságok ne adassanak, megerősíteték, 's teljes erejében is maradt az, míg azon rendszabások, mellyekben Nagybritannia a' francia zendülés kiűtése után, ez ország, 's jelesen ennek későbbi ugy nevezett szárazföldi rendszere (con-

tinental system) ellen nyulni kénytelen vala, e' kiváltságot is megsemmisíték. De valamint előbb a' ryswicki kettős béke által (Sept. 20. és Oct. 30. 1699) bevégzett 9 esztendő háboruban, a' szoros angol kereskedési tilalmak a' hajózási actából folytak, ugy azt mind azon titkos tanácsi hires rendeletek (orders of council) fő alapjának is tekinthetni, melyek az europai tengeren és szárazon kereskedés legujabb történetében olly mélyen ható szerepet játszanak. Vö. Büsch „*Handlungsbibliothek*“ és Königsbrecht „*Corpus juris nautici*“ című munkáit. Az északamerikai egyes. statusok gyűlése is hasonló hajózási actát hirdetett ki, melly az angol szerint szerkesztetett. Ez Oct. 1. 1817 lépett foganatba. Ebben Anglia ellen némi elleneséges czélzást vehetni észre; de nem várhatni, hogy általa az egyesült statusok kereskedése nyerjen, mert most a' vásárok és vevők száma szaporodik, 's Anglia maga is a' kereskedés szabadságát a' kölcsönösség elve szerint nyilatkoztatá ki. A' kereskedés végre is oda hajlik, hol a' külföldivel legozabababban elműen bűnnek. Azért a' parlamenti végzések is 1822 az angol gyarmatokkal való kereskedést felszabadították, de az egyesült statusok kirekesztésével. J.

HAJSZÁLC SÓK, olly üveg csók, mellyeknek ürege egy hajszálnyi vagy valamivel nagyobb átmérőjű 's mindenik végeken nyitak (a' melly tulajdonság elmulthatatlanul megkivántatik, mert ha a' csó nyitva nem volna, a' bezárt levegő ellentállana a' vizgálatoknak). Ha ezen csót alsó nyílásánál fogva olly nedvbe eresztjük, melly az üvegen széljelfolyik, azon nedv abban fel fog szálni és a' külső nedv felületénél magasra fog emelkedni többé vagy kevesbé, a' mint a' csó vékonysága 's a' nedv természete hozza magával. De az üvegen széljellel nem folyó nedvek, a' csóbe sem emelkednek fel és a' kénese (higany) p. o. melly önrészeihez erősebben ragad, mint az üveghez, abban alább áll, mint a' csón kívül. Okát ezen jelenésnek nehéz adni, mivel pedig az ember kétségben lenni retteg, feltétemények erednek, mint itt is, hol okul adak a' gondolthatatlanul apró részetskéik rokonságát magokhoz és az üveghez. Fejtegető vizgálatokat közül erről Laplace e' munkájában: „*Théorie de l'action capillaire*“ (Paris 1806, 4). „*Supplément*“ hozzá (Paris 1807, 4), 's „*Mécanique céleste*“ je harmadik kötetének pótoléjában.

—j—a.

HAJSZÁLEDÉNYEK RENDSZERE. Vannak, kik kételkednek ezen rendszer lételén, mellynek munkálata abban állana, hogy összekötésül szolgáljon az üt- és vérerek között; hogy a' kemény és lágy, merő és hig részek képzése ő benne történjék. Világosítást az időtől és az emberi szorgalomtól várunk.

—j—a.

HAJTOGATÁS I. IGE.

HAKIM, török orvos, *Hakimbasi*, a' császár orvosa.

HALAK, tojást tojó csontvázos állatok, kettős vérkerengéssel, 's csupán víz által lélelzők. A' lélelkezés végett (tüdő helyett) tulajdon műszerek van, t. i. a' két kopótyu, melly sok lemezekből áll és véredényekkel igen bővelkedik. A' hal benyelté viz érintésbe jön ezen lemezekkel és a' szükséges hatást megteszi a' vérre, a' benne lévő levegő által. A' vér, a' meleg véri állatok szívének jobb pitvarához és gyomrához hasonló szív által hajtatik a' kopótyukhoz, 's a' lélelkezés után, egy üteres törzsökbe gyűl a' hátszárny alatt, melly a' balgyomor miveletét véve, azt az egész testbe elvezeti, honnan a' vérerek által ujra visszatér. A' halak egész alkatja annyira az útszásra van szánva, mint a' madaraké a' repülésre. Majdnem velek egyenlő nehézségű hígágban függve, nincsen hosszú szárnyra fentartózkodás végett szükségek. Számos fajnak van a' gerincz alatt levegő hólyagja, melly összeszorítódva vagy kiterjedve különbözővé teszi a' viszonyos nehézséget, és a' halnak fel vagy alá menését vezérli. Az előre haladás a' fark mozgása által történik, melly váltva jobb és bal félen veri a' vizet; valamint talám a' kopótyuk által is. a' vizet hátra lövellve. A' végtagok kevés hasznuk lévén, igen rövidék; a' karnak és lábszárnak megfelelő részek szörnyű aprók, vagy egé-

szen hibáznak. Nevek halszárny. A' felső végtagoknak megfelelő szárny melszárny nevet nyere, az alsóknak megfelelő pedig hasszárny nevet. Van azon felül még hát-, seg- és fark-szárnyok. A' halak feje, idomára nézve inkább különbözik, mint akarmelly mas osztályi, és mégis ugyan annyi csontra osztatik fel, mint más tojóké. A' homlokcsont, 6 darabból tétetik össze; a' falcsontr háromból, a' nyakszirtcsont ötből; az ikcsont darajaiból öt 's mindenik halánték csontéből kettő lép még a' koponya képzéséhez. Az agynak közönséges részein kívül, melyek olly helyzetűek, mint a' mászóknál, a' halak a' szagideg tövénél csomókkal brinak. Orrlyukaik egyszerű arkocsok, az orr tövénél igen rendezesen rezedett takonyhártyával fedve. Szemek szarvhártyája igen lapos; kevés víznedv van, églencséjek majdnem gömbölyű és igen kemény. * hallás eszközei kevéssé vannak kifejlődve, noha ezen érzéket nem lehet tőlök megtagadni. Az izlés műszere még tökéletlenebbnek látszik. Nyelveken ideg szömőcsök nem látszanak. — A' halak az állatok sorában a' negyedik helyen állanak, az emlősök, madarak, mászók után, melyeknél tökéletlenebbek. Agyak rendkívül kicsiny, testekhez képest, a' czápáké 2500-szor, a' tinthalaké F. (Scomber Tinnus L.) pedig 37,400-szer kisebb a' többi testnél, 's a' mellett nagyon lajy. A' kisagy, vagy az agyacs, nem egyéb egy keresztalpnál 's az életfájának nyomát sem mutatja. Idegeik általában lajyabbak mint a' felsőbbekéi, 's némelly fajoknál hatalmas villanyvezetők, mely tulajdont azonban mindjárt elvesztik, ha elmetstettek. A' halak tojások által szaporodnak, noha némellyeknél elevenszülés is véteték észre. Home azt mondja, hogy a' tengeri orsóhalaál (Petromyzon marinus) hímtejet és ikrát lele ugyan azon halmál, mely némelly halak nőshímiségét bizonyítja. A' halak termékenysége felülhaladja az előbbi osztályokét. A' czompónál 38,000, a' scombernél 546,000, a' tőkehalnál pedig 1,357,000 tojást számláltak ki egy nőben.

—j—a.

HALÁL (mythologiai). Az emberi életmunkásság megszűnésének mindenkor felette nagy benyomást kellett a' hátra maradottak lelkére okozni. Ezen jelenet megdondolása, a' miveltség és isteni tisztlet nagyobb vagy kisebb, józanabb vagy babonásabb fokához 's minőségéhez képest, igen különböző képeleteket gerjesztett a' halandók szívében, kik a' halál okát és következtét különbözőképp magyarázgaták, sőt magát a' meghalást is változó alakban hitték 's ábrázolák. A' Görögöknek élet eloltó több istenségeik voltak; a' Kerek és Thanatosok. Azok a' halálos esetek istennéi valának, melyek az embereket időnek előtte érik; emez, maga a' halál állapotja, vagyis a' természetes meghalás. Homerus szerint az álom és halál (megjelenések hasonlatosságánál fogva) egyhasi testvérek; Hesiodus szerint pedig az éjnek fiai. A' művészség hajdani virágzásakor, a' halál, barátságos geniusznak alakjában ábrázoltatik, megfordított fáklyát 's koszorut tartva kezében. A' keletiek vélekedése szerint, az ifju korbéli halál, szerelmes istenségek által történt elragadtatásnak ábrázoltatik, 's a' halál ideje, módja, és a' meghaltnak neve szerint bizonyos isteneknek tulajdonították, p.o. Jupiternek vagy sasának, ha valakit villám csapott meg; a' Nympháknak, ha valaki vízben veszett el; Aurorának, ha reggel, Selenenek pedig, ha éjjel szólitattot ki valaki az élők közül; Apollonak, ha ifju ember hunyt el 'sat. 'S valóban illy képeletek sokkal édesebb vigasztalást nyújtottak a' hátra maradt elkeseredett szíveknek, mint az oskolai bölcselkedők halotti elmékedései, vagy a' későbbi művészek és költők rémitő ábrázolatai. Euripides, Alcestisben, még a' színre is fellépteté a' halált, fekete öltözetbe burkolva 's kezében éles aczelt hordozva, mellyel a' haldoklók haját levágá, 's így őket a' föld alatti isteneknek szentelte. A' későbbi romai költők sokkal borzasztóbb színnel festék a' halált, t. i. egy szörnyeteg alaknak, melly éhes fogait csattogtatva, véres körmökkel bélyegezi meg áldozatját, 's árnyékával egész esatatóereket beborit. A' zsidóknak is fé-

lemlítő, Samael nevű halálangyalok van, mely a' világ fejedelmének is nevezetik 's az ördöggel rokon természetű, de a' korán meghalókat gyengéd csók által szőlítja ki az életből. A' keresztények sz. könyvei, a' jó emberek halálát úgy ábrázolják, mint az örökös hazába visszatérést, 's mint bemenetelt az égi boldogságba. Alakja, az újabb művészség által, különösen a' 14. század óta, leggyakrabban csontváznak festetik, kezében kaszát tartva, mellyel a' halandókat fű gyanánt lekaszálja. A' helyesebb izlésű új művészség, ismét eltérni látszik ezen ábrázolattól 's inkább a' régiekéhez csatolja magát, vagy lepkéket fest hasonlatossági jelül. 54.

HALÁL. (természeti). Hogy a' halálnak valóját vizsgálhassuk és fejtegethessük, előbb az életet kell vizsgálnunk és fejtegetnünk. Halálnak nevezetük ugyanis az élet megszűnése vagy nemlétele, úgy hogy az élet valamit evőt jelent, a' halál pedig ellenkező tagadót. Az élet fő tulajdona a' természetnek, öröktől tartó, mint a' mindenség létele és kiterjedése. Minden, érzékeinkre ható jelenés a' természet életét bizonyítja. Azon örökös munkásság, melly fejeink felett és lábaink alatt egyéneket (individuum) teremt és bont, a' halál képzeletével meg nem egyezhető. És az elbontott egyén részei szinte nem halnak meg, semmibe által nem mennek, munkátlanul heverésre nem jutnak, hanem a' munkásság tenger örvényében más egyének létrészivé változva az élet folyamában csapongnak. Az élet tehát nem csak az egész természetnek, hanem minden testnek örök tulajdona. És így tulajdonképen halál nem létezik a' természetben. Azonban, ha a' növényeket és állatokat és magunkat tekintjük, ha az egyéniségre nézünk náluk és nálunk, látjuk, hogy a' növény, az állat és az ember, mint egyén, kezdődik, létele hosszabban vagy rövidebben tart, és végződik. Az egyéniségnek végződése pedig nem egyéb halálnál. Noha tehát az egyén elemrészei el nem halnak, hanem a' világ életének munkálkodása szerint új és új képződésekbe mennek által, más egyéneknek szolgálók testrészsül, az egyéni élet azonban képes elhalni. Van e a' világnak, van e naprendszerünknek, van e földünknek egyéni élete, és az vette e kezdetét 's egykor megszünend e, erről mi nem ítélünk 's bátran ítélhetni csak a' csalódó reményl vagy akar; mi csak a' mellettünk lévő dolgokról mondjuk tapasztalásunkat, hogy, t. i. körülünk egyre halnak, azt megjegyezve, hogy valamint nem semmiből jönnek, úgy semmibe nem is mennek. Vegyük vizsgálatul az embert. Ez egyéniséget nyer fogamtatása pillanatján, mellyet azonban táplálódásán és fejlődésén kívül semmi által nem bizonyít. Nagysága ekkor, úgy szólva, alig van; élete állatiaságot nem mutat; jobban a' növényekhez tartozik. A' titkon munkálkodó egyéni erő azonban apródonként állattá fejt ki; ő pedig önokozta mozgásokkal bizonyítja állatiaságát. Születik. Öt érzéke, mint meg annyi kém, öt oldalról rajzolja, magyarázza neki a' világot, látás, hallás, szaglás, izlés és tapintás által. Elkezd figyelni. Agyában megjegyzési erő lakik, melly az öt érzék adta töredék jelenéseket összegyűjti. Hasonlítani kezd; okoskodik; a' figyeleteket, hasonlításokat, okoskodásokat halomra gyűjti, és — gondolkozó ember lesz belőle. De fejlődésének fő fokát elérve vissza kezd fejlődni, táplálódása hiányosabb, érzékei tompulnak, figyelése, hasonlitgatása, okoskodása gyengébb, gyarlóbb, míg nem végtére érzékei a' világot elébe rajzolni megszűnnek, agyának jegyző ereje elvesz, mozgása, táplálódása félbeszakad 's egyénisége elhal. Ekkor a' műszerek elemrészei, mellyek az egyéni életerő által eddig ki voltak a' chemismus törvényei alól véve, a' műszertelen testek vegyülésének szabályait követik. Az állati test rothad, azaz, kedvező körülmények között levegő vagy gázfajok képződnek belőle, lég vagy gőzidomban tovább szállók; a' földnemek pedig, — a' kevés mennyiségűek — hátramaradnak 's a' növényeknek igen jó táplálásul szolgáló zsírföldet (humus) adják. A' rothadás kezdete egyszerűen legbizonyosb mutatója az egyéni élet elhaltának; mert míg ez létezik, amannak

nincs a' műszerzeiben helye, 's az beállván, emezt nincs visszabájló erő. — Ha az életnek feltételeit esmernők, a' haláléit is könnyű volna tudnunk; de azokat minden fürkészésünk mellett sem esmerhetvén világosan meg; ebben is tudatlanok maradtunk. Azonban ha mindent nem is, valamit mégis tudunk róla. Az életre megkívántatik a' test műszereinek egybe köttetése, különösen pedig az agyé, mint a' köztudás műszeré az egész testtel; a' vérkerengés, 's az általa történő táplálódás; a' lélekezés, melly nélkül a' szívnek jobb kamarájából a' balba nem mehet a' vér, és így nem kerenghet a' testben, és a' vérnek a' tüdőben történő tisztulása végbe nem mehet. A' többire pedig legyen elég tudni, hogy a' dolog valósága titok előttünk, hogy az emberi elme mindig halad, de a' mindentudás határa távolabb van és kiterjedtebb, mint hogy azt emberi idő és tér körül foghatná. — A' halál után bekövetkező rothadás megakadályoztathatik, ha a' rothadás feltételei u. m. nedvesség, (levegő), és melegség hibáznak. Ezen elszáradás szerint készültek az egyiptomi múmiák; ezen törvény szerint nem rothadnak Afrika homok térein a' szárító Sirocco előtte és a' nedvszívó homoktól eltemetett emberek. —j—a.

HALÁL (polgári) Polgári halál alatt a' köztársaságbeli, nemzetiégi és birtoki minden nemű jogok elvesztése értetik. A' polgári halált szenvedett személynek házassága feloldozottnak tekintetik, vagyona törvényes örökösire száll, 's nincs többé hatalma arról rendelkezni. Ő semmit nem szerezhet, a' törvény színe előtt meg nem jelenhet, kötelezést sikeresen magára nem vállalhat 's másról el nem fogadhat. A' törvényes cselekedetekben gyám által kell képviseltetnie. Illy halál néme volt haddan a' Németeknél a' száműzetés, melly által még a' személyes bátorság is megsemmisített, mert a' száműzöttet büntetlenül ölheté meg akárki is. Azonban ez igen szokatlan volt, 's későbbben a' birodalom alkotmányával együtt végkép elenyészett. Franciaországban mindazáltal fenmaradt 's létez a' polgári halál. Mind, valaki csak halálra, élete fogytáig való munkára (gályára) vagy deportatióra íteltetik, egyszerű mind polgári halált is kénytelen szenvedni, habár futólag, vagy meg nem jelenése miatt kárhoztattatott is el. — Nálunk Magyaroknál soha sem volt szokásban a' száműzés, 's ennél fogva a' mondott értelemben vett polgári halált alkotmányunk nem is esmerheté. —no—

HALÁLCASSÁK, a' külföld több tartományaiban fenálló zárt társaságok, mellyeknek tagjai vagy időszakoszonként p. o. hetenként, havanként 'sat. tesznek össze bizonyos mennyiségű pénzt, mellyből az ő halállokkor, temetkezési költségre, meghatározott részt kapnak rokonaik; vagy pedig csak a' kimulás alkalmával adatik össze a' tagok által a' temetkezési költség. 54.

HALÁLKÜZDÉS, épen a' halált megelőző állapot, mellyben a' halál az étellel küzdve és azt meggyőzve gondoltatik. A' halál okainak különbözősége szerint különböző tünetmennyekkel bír ezen állapot, mellyek majd az életmiveletek teljes elbádjadásában és hanyatlásában állanak, majd pedig iszonyu ostromban 's azoknak rendetlen munkálatában, melly nem sokára a' halált hozza maga után. Az öntudás majd jóval előbb elenyészik a' halálnál, majd az egész halálküzdésen általnyul 's csak ennek végével szűn meg. A' halállal küzdőnek tekintete hasonlón már a' halotthoz, arca halvány, szemei üresek, homlokbőre feszes, orra hegyes, feje; halántéka beestek; hideg, ragadó izzadtság tör ki arczán és végtagjain, a' gan- és huyg-ürülés akarat és tudás nélkül történik, lélekezése hörgő, meg-megszakad, eláll, 's ezen pillantatra tétetik a' halál előlépése. Ezen állapot tartása különbözik, néha percekig terjed csak, néha napokig. Hol már a' halálküzdés valóban beállott, ott nincs többé szabadulás, a' gyógyításnak tehát többé nincs helye, hanem könnyebbíteni lehet az állapotot biztatás, részvétel, 's utána vonszódóknál imádság által. Azt nem kell a' haldoklóról feltenni, hogy érzékei 's ün-

tudása már elhaltak, 's innét az őt elszomorítható beszédek kerültesenek.

HALÁLMADÁR. A' csuvik bagoly nevezetik így éjeli járásáért, templomok, temetők körül való örömet tartózkodásáért, és rémitő buszaváért. A' babonás nép őt halalkövetnek tartja. — Feje sima, teste barna, szemszivárványa sárga. Ejszaki Europa a' hazája. Igen hasonló a' gyöngybagolyhoz.

HALÁLOS BÜNTETÉS. Az életvesztés minden régibb 's újabb státusokban elkerülhetlenül szükséges büntetés gyanánt tekintetett 's használtatott. Csak az emberiség érzetének balul magyarázása támaszthatott újabb időkben kétséget, a' halálos büntetés törvényes volta iránt. Ha általában a' halálos büntetés törvényességéről van a' szó, az kérdezetik: vannak e esetek, mellyekben a' közhatalom a' törvénynek megsértéséért, a' bűnösre halálos ítéletet mondhasson, vagy igazságtalan e általában a' halálos büntetés? — nem pedig az: valljon egyes esetekben olyan e, és mellyekben nem engedtetetik meg? mert senkinek sem jut eszébe azt erős tni, hogy a' halálos büntetés mindenütt igazságosan 's czélirányosan használtatik, vagy hogy a' törvények által minden lehető esetre helyesen állapítottatott legyen meg. A' mi tehát a' halálos büntetés általános törvényességét illeti, ennek, bizonyos vétkeknél, a' bűn nagyságához alkalmazottan állnia kell; mert a' büntetés törvényes okfeje, a' kiegyenlítési okfő, 's így szól: millyen a' vétek, olyan a' büntetés. Így tehát ennek, mint következésnek, a' törvényszegéssel elválaszthatatlanul összekötre, és a' bűn nagysága 's minősége által meghatározottnak kell lennie. Ha tehát a' gonosz cselekedet életveszedelemmel jár 's halált von maga után, annak legillőbb büntetése a' halál. Mert ha van büntetési hatalom, 's ha ez a' státusnak mint törvényes társaságnak, czélja elérése végett szükségkép való tulajdona, 's használása a' vétek által határoztatik meg: szükségkép ki kell annak a' polgárok életére is terjedni; mert az életet is elrabolhatja a' kötelességeiről megfélekedett ember; pedig az élet ellen elkövetett gonoszság, a' vétkes életen boszultatik meg legtermészetesebben. A' ki más életét önkényesen megsemmisíti, az a' polgári társaság és törvények alapfeltételét rontja meg, 's méltatlanná teszi magát ön cselekedete által azon társaságra és életre, mellyet ledult vagy elemészteni szándékozott. Ebből következik az is, hogy a' status létele 's fenállása ellen intézett vétek, mellyet szoros értelemben hazaárulásnak nevezünk, szinte halálos büntetéssel fenyíthetetik meg, mivel a' polgári társaságbeli törvények hathatóságát gátolja, 's mind a' személyes mind pedig a' vagyoni hátrorságot veszélyezteti. Ide számílják még némeltyek az embernek rabszolgaságba való eladatását is, mellyre nézve azonban a' kiegyenlítés törvénye szerint, alkalmasabb büntetésnek látszik a' szabadságtól való megfosztás. — Azon okok, mellyek a' halálos büntetés ellen (legtisztábban Beccaria által) felhozattak, nagyobb részint hamis szempontból 's egyoldaluan vétettek figyelemre. Az mondatik ugyanis: senkit sem lehet halálos büntetéssel illetni, mert az élet elidegeníthetlen birtok, elsajátíthatlan jog. Azonban minden jogok sikeressége, csak az emberiség kölcsönös elesmerésének feltétele alatt lehetséges, mellytől minden egyéb jogok, 's így az élethez való jog is, függenek. A' ki tehát valamely gyilkosságért élete vesztésével büntetetik, az nem idegeníti el jogát, hanem a' büntető hatalom veszi azt el tőle, mellyre magát, törvénytelen cselekedete által méltatlanná tette. Nem mondhatni tehát, hogy halállal senkit sem lehet büntetni, mivel élete elvesztésére senki sem kötelezheti magát. Bizonyos az, hogy senki sem kötelezheti magát a' halálos büntetésre, mivel a' gonoszságra nem szabad magát köteleznie; hanem a' státusnak áll tehetségében halálos ítéletet szabni, mihelyt ezt a' vétek nagysága úgy kívánja, mellyel annak, mint szükségkép való következésnek össze kell kapcsoltatnia; a' vétkesnek pedig kötelességében áll magát annak alája vetni, mivel a'

polgári társaságban, a' tagok által kinyilatkoztatott törvényes közakarattal mindenkinek el kell fogadnia, sikerését eszközölnie, sőt mint ilyen törvényes egyesületnek tagja, kezességül életét is oda ígérnie. — Az mondatik továbbá: a' halálos büntetés nem ijeszt el a' gonosztól 's nem jobbit meg, sőt kizárja még a' lehetőséget is, hogy a' gonosztévő megtérjen 's belőle valaha jobb ember képződjék; a' mit valósággal tagadni nem lehet, noha nem épen lehetetlenség, hogy a' halálos büntetésnek elszenvedésekor a' vétkes magába szálljon, bűneit megbánva a' jó újára térjen, 's példája által a' törvényt bátorságosítsa. Azonban ha egyszer a' halálos büntetésnek törvényes és helyes volta elismertetik, ezen czéloknak el nem érése nem semmisítheti meg annak szükség esetében leendő gyakorlását. Sőt azt sem lehet általjában erősíteni, hogy a' halálos büntetések által a' mondott czélok el nem érhetnek, habár ez egyes eseteknél valósággal úgy volna is; mivel a' tapasztalás ellenkezőt mutat 's különösen azt bizonyítja, hogy a' haláltól félelem sokakat visszajesztt a' gonosszagtól. De egyébiránt is; felette nehéz 's majdnem lehetetlen olly segédeszközt feltalálni, 's egyes esetekben is olly büntetést megállapítani, melly minden tekintetben kielégítő sikerrel czélhoz juttatna. — Az állítatik még továbbá, hogy a' halálos büntetés egészen szükségestelen, mivel más fenyítések által kipótolhatatik, a' nélkül hogy a' vétkesnek cselekedete a' büntetésben utánoztatnék. Erre azt felelhetni, hogy a' vétkek és büntetés között, ennek törvényes okfeje szerint, bizonyos viszonyoknak kell mindenkor lenni, melly szerint a' gonosz tetta' büntetés által némileg kielégíthetessék. De ezen kielégítés szükséges volta és hasonlati lehetősége megszűnik akkor, ha a' halálos büntetés helyébe más valamelly fenyítés rendeltetnék. — Az mondatik: a' veszedelmes ember ellen bátorságba lehet magát helyezni annak bizonyos vidékre való elszállítás vagy örökös fogságba tétele által. Ez azon bebizonyíthatlan állításból látszik származni, hogy a' büntetés célja, egyedül a' vétkek jövőében leendő megállása, holott pedig egyszersmind az elkövetettnék megboszulása is az. De különben sem pótolhatják ki a' mondottak a' halálos büntetést tökéletesen; mert azonkívül, hogy az elszállítottak visszajövetele nem egészen lehetetlen, 's hogy az elszállítás igazságtalanság azon tartomány lakosaira nézve, hova a' bűnös vitetik: az elszállított gyilkos mind azon jogokat megtartja, mellyeket ő kárhózatosan eltapodott, 's egyedül csak azon polgári szabadságokat veszti el, mellyek azon országban virágoztak, hol ő vétkezett; olly veszteség, melly csak az igazi hazaszeretőkre nézve bírna elegendő behatással 's tekinthetnék büntetés gyanánt; sőt ezekre nézve is csak addig, míg keheleekben az idő a' haza iránti vonzódást el nem gyengitené. A' mi az örökös fogságot illeti, ezzel tulajdonkép csak olyan vétkek büntetettetik meg a' felebb említett okfő szerint, melly a' polgárok szabadsága ellen követették el. Minthogy pedig ez a' legtöbb esetekben sokkal kinzőbb mint a' hirtelen való halálos büntetés: azon emberszeretők állítása is helytelen, kik a' halálos büntetést kevésbé kegyetlennel akarván felszereltetni, az örökös fogságot szelidebb alakban képzelik magoknak. De az örökös fogságból a' státusra, mellyet a' vétkes, gonosz cselekedete által megsértett, még azon teher és kénytelen jószívűség is szálna, hogy a' gyilkos életének fentartására szolgáló szükségesekről gondoskodják; a' mitől egyébiránt nem volna lehetetlen a' státusnak magát felmenteni, 's az élelmet a' fogollyal magával megszerzettetni. — De ha már a' státusban elkerülhetetlenül szükségesnek tekintetik is a' halálos büntetés. Igen felesleges azt más kínzásokkal összekapcsolni; maga az élettől való megfosztás is elég nagy büntetés, elég visszarettentés a' bűnre hajlandókra nézve, 's olly rossz, mellytől a' közönséges emberek leginkább irtóznak. Ennél fogva Franciaország csak a' halál két egyszeri nemét fogadá el büntörvényében, t. i. a' katonákra nézve az agyon lövetést, a' polgárokra nézve pedig az esőbárdal, a' guillotinnal való fej-

vételt, mely a' szülőgyilkosoknál a' jobb kéz elvágatása által előzetetik meg, 's azon különösséggel jár, hogy az elítéltetett, fekete fátyollal befedve 's meztitláb vitetika' vesztőhelyre. Angoloszámban csak a' felakasztás van használatban; de újabb időkig, a' hazaárulókra nézve az elevenen négy részre vágatás is divatozott, mely alkalommal a' vétkes felakasztaték, de még élve ismét levetteték, egy karóhoz kötteték, 's melye felmetszetvén, belőle a' szív kiszakasztaték, azután a' fő a' törzsöktől elválasztaték, 's a' test négy darabra vágaték. Jelenleg elmellőzethetnek ugyan ezen kegyetlenkedések, 's csupán a' felakasztás és fővétel te-zi a' halálos büntetést, de ez is mindenkor kedvetlenséget 's ellenséges irtózatot szül a' nézőkben. A' durvább századokban azon vélemény uralkodott, hogy a' halálos büntetések borzasztósága által lehet leginkább a' nép lelkeire hatni, 's hogy a' testi fájdalom nagyobbitása által kelljen leginkább megbüntetni a' terhebb gonosztervőket. Ezen véleményből származtak a' legkegyetlenebb halálos büntetések, mellyek inkább vagy kevesbé minden nemzeteknél divatoztak. Honunk szinte nem volt mentes a' halálos büntetések iszonyatos nemeitől. Ilyenek voltak: 1) a' lovak által elszaggattatás, mellynek még a' középkor történeteiben is borzasztó nyomára találunk; 2) az elevenen megégetés; 3) a' karózás és 4) a' kerékkel törés, mely, a' tagoknak lassanként való összezuzatása által kétségbe ejtő fájdalmakat szült 's talán minden halálos büntetések között legkínosabb vala. Különös kegyelem volt a' hűnösre nézve, ha az első ütással melye vagy agya szakították be. A' miveltebb kor szelleme, a' szelidebb érzés, az emberiségnek még a' vétkes személyben is esmerése 's méltánylása, kiirtá nálunk az életvesztés ezen kegyetlen fajait, 's mai időben, pallos és kötél által mulnak ki a' halálra kárhoztatott bűnösök.

—no—

HALÁLTÖRVÉNYSZÉK. Nevezetes szokás az Egyiptombeliéknél, mely csupán ezen nemzet közt divatozott 's Diodorus által iratik le. Azonban ugylátszik, hogy nem terjedett ki az egész népre, hanem csak az ország fővárosában, Memphisben gyakoroltatott. Minekelőtte a' holtinak tetemei eltakaríthatattak volna, közel Möris tavához, mellyen a' holtinak a' tulsó partra egy különös csónakban kellett átvitetni, egy meghatározott helyen 40 bíró gyülekezett össze, kik ítéletet valának hozandók a' megholtnak életbeli jóságáról vagy gonoszágáról. Mindenki szabadon vádolható be a' megholtat ezen törvényszék előtt, kinek ügye rokonai által védelmetteték, 's ha a' vád helytelennek, annál inkább pedig ha rágalmazásnak lenni behonyított, a' megholt erényesnek nyilatkoztaték ki 's hamis vádolói keményen lakoltak fondorkodásokért. Azonfelül dicséző beszédet tartott a' vád alól feloldoztatott tetem felett valamely atyafi, mely után az, a' szokott szertartással eltemetteték. Ha pedig a' kimultnak élete bűn által fertőztetettnek találtaték, megtagadtatott tőle a' szokott eltakaríttatás. Ezen törvényszék, jelképileg egy nagy mérleg által ábrázoltatik. Igen hihető, hogy a' Görögök költeményei az alsó világról, a' pokolbírákról, Charonról 'sat. ezen szokásból vevék eredeteket. — Angolhonban egy más neve van a' haláltörvényszéknek. Van t. i. egy királyi tisztviselő, coroner, ki az erőszakos halál körülményeit, akár öngyilkosság, akár idegen erő által okoztatott légyen az, megvizsgálja. E' végre mindenkor 12 személyből (esküdtekből) álló juryt gyűjt össze, mely azután az esetről határozást hoz. Az Angoloknál olly felette gyakran történő öngyilkolások tekintetéből, ott szinte elkerülhetlenül szükséges ezen törvényszék.

—no—

HALÁLÜZÉS, HALÁLINNEP, régi szláv innep, mellyet, a' mint némellyek hiszik, a' halottak emlékezetére ültek meg a' Szlávok, Martinsban, vagyis a' tavasz elején. Némelly — hajdan szláv tartományokban (mint Lausitz, Csehország, Silesia) még most is megtartják ezen innepet Laetare vasárnapján, mely ennél fogva halottak vasárnapjának nevezetik; a' mi majdnem mindenütt azon egyforma szertartások-

kal megy végbe, hogy egy szalmaember, melly a' halált ábrázolja, bucsjárásképen énekszóval a' falun végig kísértetik, a' falun kívül pedig vízbe hajtatik vagy megégettetik. Mindazáltal ezen innepiséget már most közönségesen csak gyermekek vagy serdülő ifjak viszik végbe. Hajdan néhány német tartományokban is gyakorolták illy nemű szertartás, de csak a' gyermekek által; 's hihetőnek látszik, hogy inkább a' tél-elmultán való örömmek kinyilatkoztatása jeléül, 's hogy az erőszakosan elkergettetik, mintsem a' mondott czélből. Az ezen alkalommal zengni szokott énekekben is tétetik említés a' tél végzötte 's a' tavasz kezdetéről. Hogy ezen szokás a' kereszténység behozatala után kezdődött, 's hogy a' körül hordozott halált ábrázoló szalmacsuták megégetése, a' pogány isteni tisztelet eltörülését jelenti: csak az által is megczáfoltatik, hogy ezen szertartás mindenütt ugyanaz napon tartatik, holott nem hihető, hogy a' pogány isteni tisztelet mindenütt ugyanaz nap tiltott volna el.

—no—

HALAS, mezőváros Kis-Kunságban, a' Halastó mellett, Kalocsától keletdél felé, több halmok közt, 1887 házzal, 11,428 lakossal, kik sok gabonát és bort termesztének. Van benne reform. gymnasium. Három halma felől azt tartják, hogy Kinisi Pál azon helyeken verving meg a' Cseheket, az elsteket ide temetteté. A' város felső részénél, a' keleti oldalon lévő hosszas domb, azon véleményél fogva, hogy Mátyás király fekete serege, Ulászló országlása alatt eloszolván, e' domb mellett szállott meg, még ma is fekete hegynek neveztetik. A' város alsó részénél a' keleti oldalon lévő halomnak pedig Kuruczhalom a' neve; mert a' halasi jegyzőkönyv szerint, Kiba nevű kapitány 1703 azon helyen veré meg a' Kuruczokat, 203-at ejtvén el közülök, kiknek holt tetemei azon dombon temettetének el.

opg.

HALASZTÁS, a' nemesi javoknak rendes járulványa-(accessio) képen tekintetik, 's mint illyen, a' Hk. I. R. 87 és II. R. 52 czime szerint, kizárólag azon földes uraságot illeti, kinek telke között a' folyam vagy tó helyeztetik. Sőt nem csak egyedül a' halászatot gyakorolja kirekesztő joggal a' föld és víz sajátosa, hanem a' csikfogást, rákászást és tekenős béka keresést is.

—no—

HALASZTÁS I. ELHALASZTANI.

HALBERSTADT, porosz fabrikás város Sachsen tartományban, a' magdeburgi kormánykerületben, a' halberstadti kerületben, 's a' 4-dik hadi osztályban; széke a' tartományi fő törvényésznek, mintegy 14,700 lakossal; a' Holzemme mellett fekszik; épületei régiek és rendesek. Fabrikáji jó közép posztót, bőrt, vásznat, keztyűt 'sat. szolgáltatnak. A' város 1780 lakó háza 's 10 temploma közül a' sz. Istvánnak szentelt káptalan templom emelkedik ki. A' klastromi gazdag áldás idejéből valók még a' káptalan-, Márton- és János-oskolák. Van Halberstadtnek iskola tanítókat nevelő intézete, zsinagógája, 's jégkármentő intézete. A' város körül szép ültetvények vannak. — Halberstadt legrégebb történeteiből emlékezetes az ottani püspök viaskodása oroszán Henrik herczeggel, ki a' várost 1179 hamuvá égeté. De csak hamar kiemelkedék ez omladékaiból, körülveteték fallal és sánczokkal, 's népessége nevedése miatt 3 külvárost nyere. A' hét esztendő háboruban a' Francziák leszárgatták kapujt 's falainak egy részét. Vilhelm, braunschweig-ölsi herczeg, a' fekete legioval történt hires előnyomulása alkalmával, 1809 Jul. 30kán ostrommal veré be a' westfaleni 5 linea ezere által Wellingerode gróf alatt védelmezett Halberstadtot, 's dühös mérszárlás után az utzákon, fogságba ejté az egész ezereket, ezredesével együtt, noha az ő serege csekélyebb számú volt. — A' halberstadti herczegséget, melly gabonával és lennel bővelkedik, 's jeles marha- és juhtenyésztése van, a' brandenburgi választó a' westfaleni békében nyere el. Folyóvíze nincs. Hires azonban benne a' rosztrappei sziklás vidék, 's a' thalei vashámoron

feljül a' bodei alpesi forma völgytorkolat. A' regensteini omladékok derék emlékei a' hajdani nagyságnak. opp.

HALCSONT, különösen a' czethal állkapczái és szakályai. Szakályok vagy állszaruk-nak mondatnak a' czet felső állkapczájában lévő szarurétegek, néha 100 fontot nyomók, mellyek elhasíthatnak, megtisztítanak és pálczáknak, póznáknak kimetszetnek fekete halcsont név alatt; így bottá, füzőbe, es- és napernyőbe használtanak. — Fejér halcsontnak neveztetik a' „szarvas csontpikkelyű“ tuskéje vagy csontja, melly az arany és ezüst árusoktól poridomban használtatik. —j—a.

HALHATATLANSÁG, LÉLEK HALHATATLANSÁGA, szellemi személyességünk fenmaradása eszmélettel és akarattal. Tulajdonitnak ugyan a' testnek is némi halhatatlanságot, de csak annyiban, mennyiben a' testi anyagok, mellyek eddigleni létalakjokat elhagyták, új viszonyok közt a' természetben folyton munkálnak és más testekbe mennek által (I. HALÁL), nem pedig mintha ugyanazon test maradna meg. Mivel már a' test közvetlen a' halál után senyvedésbe megyen ált, 's azzal mint meghatározott életmives és életképességgel bíró test, létezni megszűnik, tehát a' test feltámadása is nem úgy gondoltathatik, mint annak tulajdonképi fenmaradása, hanem mint egy hasonlót, még pedig tökéletesb testnek teremtetése. A' halálutáni fenmaradást 'vagy lélek halhatatlanságát különféleképp igyekeztek megmutatni, 's kivált az újabb időkben a' lélek anyagtalanságából következtették azt. De ezen anyagtalanságot nem lehet szorosan bebizonyítani, 's ha lehetne is, tehát abból az következnek, hogy a' lélek nem bontathatik szét senyvedés által, mint a' test, nem pedig az, hogy önmagának teljes eszmélésével is fogja folytatni lételet, 's munkálkodását. Mert az mindig lehet maradna, hogy a' lélek a' halál után eszméletlen állapotba menne által, hasonlóba ahhoz, mellyben van valamely mély álom vagy hosszú ájulás alatt. Ez pedig nem volna valóságos fenmaradás, hanem kevésbé jobb a' megsemmülésnél. Azonban az a' gondolat, hogy az ember a' halál után, mint okos 's szabad lény munkálkodni megszűnik, olly leverő, sőt mondhatni, olly felháborító az emberiségre nézve, hogy azt a' leghölcsőbbek 's legjobbak elejétől fogva, mint valótlan gondolatot megvetették, és minden mivel népek a' halálutáni fenmaradás reményét vallásbeli meggyőződéseknak egyik létalapos alkotó része gyanánt elesmerték. A' halhatatlanság reménye tehát vallásos hit gyanánt tekintethetik. Tudniillik az észnek elutasíthatlan kívánatja az az emberhez, hogy ő egy végtelenségig menő tökéletesülésre törekedjék. Ezen kívánattal az embernek nem lehet 's nem szabad felhagnia, ha csak egész méltóságáról mint okos és szabad lény, letenni nem akar. Méltán lehet is hát neki várni, hogy az ő jobb önjének fenmaradása, mint a' jóban való végzetetlen előmenetelnek multhatlan szükségességü feltétele, helyet fog találni, ha bár egy illy fenmaradásnak lehetsége neki szintolly megfejthetlen talány legyen is. A' halhatatlanság hívésének tehát egyforma alapja és kútfeje van az Isten-ség hívésével, és senki sem hihet Istent eidos bizalommal, a' nélkül, hogy egyszersmind önszabadságát 's halhatatlanságát ne higgye. Innen a' halhatatlanság hívése fel is találtatik minden időbeli legképzettebb népek vallásaiban, csak hogy ezen fenmaradás ideája a' különböző népektől különféleképen módosítatik. Legtöbbször pedig azon nézettől függ, mellyel van az ember a' lélekre 's annak testhezi viszonyára nézve. Csak a' legdurvább materialismus nem képes ezen előterjesztésre. De mihelyt az ember a' léleknek sajtáságos munkálását észrevenni, 's tekintetét az érzéki jelentől elfordítani kezdi, azonnal előáll a' fenmaradásról gondolat is, és a' remény 's félelem izgatásai, valamint a' természetnek különféle még ki nem magyarázható tüneményei, sőt áttatások által is támogatattik. Azonban előbb gondoltatik a' fenmaradás a' testtel együtt, egy ez élettől különböző állapotnak előterjesztése nélkül ('s talán azért igyekeztek eleinte a' haltak testeit senyvedetlenül eltartani), — később pe-

dig egy njonnan adatott testtel. Vagy pedig valamely finomabb testnek képzeltek a' lélek, 's kiváltképp légyüvénynek (ezért mondatott a' szellem a' régbii nyelvekben lehelletnek és légnek) avagy árnyéknak, melly a' testtől elálva, él a' halál után. Ebben az esetben a' halálutáni élet is, mint a' Görögök mythológiája szerint, csak a' jelenvalónak árnyéka. De ez már későbbi előterjesztés, melly előre felteszi az érzékiség uralkodását. Midőn azonban a' lélek életét az elébbi, vagy valamely új, ha bár aetheri testtel egybeköttetve is gondolták, szükség vala azt egy meghatározott, 's ezen élettől elválasztatott ürbe által tenni, a' láthatlan pedig legközelebb földalatti gyanánt terjesztetik elő. Honnan az *AL-VILÁGRÓL* (l. e.), vagy holtak országáról való hit, a' fenmaradásról való hittől a' legszorosabb egybeköttetésben áll. Midőn már a' phantasia az állapotok változásait egy más életre is átvizsi, és a' természetnek különböző alakokban való szakadatlan továbbképzését, vagy a' szellemnek különböző lépcsőkön való előbbmenetét veszi fel, kifejtőzik a' metempsychosisról vagy metempsychosisról való tudomány. (*L. LÉLEKVÁNDORLÁS*). Továbbá egybefügg az alvilág hivesével a' lélekjelenések (kisértetek), halottidézések és a' megholtaknak az élőkre való munkálkodásának hivese is, mellyek a' népeknél a' későbbi időkben kifejtőznek. Az emberek szükségéhez és képzéséhez képest, a' korábbi időkben érzékibb alakba öltöztették a' halálutáni állapotot, még pedig úgy, hogy az, a' mi itt e' földön elsőségnek és érdemnek tartott, ottan is megtartotta a' magusát, mind az pedig, a' mi mint erőtlenség és tökéletlenség megvetett, a' siron túl is tökéletlen állapotot vont maga után. Természetes volt továbbá, hogy a' halálutáni fenmaradás egybeköttetésbe hozott e' földi étellel, és e'ként a' halálutáni állapot arra nézve, a' mit az ember rendeltetésének tartottak, öszveköttetésbe lépett a' megjutalmaztatás fogatjával, melly erkölcsi eredetű. Abból fejtoztek ki a' halálutáni jutalmakról 's büntetésekről, és az ezek számára rendelt különös helyekről (pokol 's mennyország) való előterjesztések, mellyeket a' népek phantasiája különbözőképen felezifrázott. Ugy látszik, hogy csak egy megjutalmazó állapot képzelésének feltétele alatt fejtozött ki a' feltámadásról (vagy az alap-anyagok megelevenüléséről) való tudomány. Ezzel és a' lélekvándorlással öszvefüggésben látszik lenni egy a' lélekálmnak ellenébe tett tisztulási állapotról (purgatorium) való tudomány, valamint egy a' halálutáni itélőszéknek az alvilágban (mint az Osiris, 's a' 3 bíraké a' görög mythologiában), vagy a' világ végével leendő itéletnek, vagy a' felvilágra leendő visszatérésnek felvevése is. Így vala a' halhatatlanságról való tudomány részint határozottabb és durvább, részint szélesb terjedésű és szellemibb. A' szelleminek halálontuli fenmaradásáról való hitnek nyomait már a' megholt személyek régi vallásos tiszteletében is fellelhetni. A' halhatatlanságról való tisztább hit pedig csak a' keresztény vallás által lett uralkodóvá. Ez a' halhatatlanságról való keresztény hit részint azon bizodalom és bizonyosság által, mellyel magát kifejezi, részint az emberben lévő vallásos és erkölcsi érzésre való viszony által különbözteti meg magát. Csak a' nemesebb 's létalaposabb része fog az embernek élni a' halál után. Ezen hit szerint kiköltöznék mi ezen előkészületi élethől egy másikba, mellynek küszöbénél elhagyjuk földi köntösünket, de szabad tetteink vigasztaló vagy gyötrő eszméletét átvizszük magunkkal áldásul vagy büntetésül. Ezen emberi szívet olly igen vonzó tárgyakról 2 olvasásra méltó munkája van Sintenisnek: „*Elpizon oder über meine Fortdauer im Tode*“, és „*Pistevon, oder über das Daseyn Gottes*“ (auch als Anhang zu „*Elpizon*“); továbbá: Jean Paul Fr. Richtertől „*Selina, oder über die Unsterblichkeit*“ (2 rész., Stuttgart 1827, nincs bevégezve); „*Athanasia, oder Gründe für die Unsterblichkeit der Seele*“ (Sulzbach 1827), és I. H. F. v. Autenrieth „*Über den Menschen und seine Hoffnung einer Fortdauer vom Standpunkte des Naturforschers aus*“ (Tübingen 1815).

HALICARNASSUS, a' cariai királyok fő és lakvárosa, híres azon mausoleumról (sírholtáról), melyet ARTEMISIA (l. e.) királyné férje tiszteletére építtetett, de a' helynek ma már csak bizonytalan nyomai vannak fen. — Itt született Herodot 's a' halicarnassusi Dionysius. Zs.

HALLOROK l. HALLE.

HALIFAX, Ujscotia fővárosa a' Chebucto öböl mellett, 1200 házzal 's 15,000 lakossal; nevezetes hely a' britt kereskedelemre nézve Éjszak-amerikában. Szabad kikötőjében megfér 1000 a' legnagyobb hajók közül. Bevitel 600,000 ft. sterlingnyire becsültetik. Kivivő kereskedést leginkább Nyugotindiaiba üz, hallal. Zs.

HALIFAX, mv. Yorkshirében Angliában, a' Calder folyó mellett, 9000-nél több lakossal. Vannak gyapju és pamut kézmivei, 's fővására a' finom gyapju szöveteknek, melyek a' körüle fekvő falukban készíttetnek. Ezek árnlására szombaton két tornác áll nyitva. Hengervakarók is készíttetnek itten gépelyek által, 's legjobb gyapjufésük. Zs.

HALLÁS, azon érzék, melly által az állatok a' levegőnek azon mozgásait és rezgéseit megérezik, mellyet mi hangnak nevezünk; azon érzék tehát, melly által az embernél az akarat más emberrel legkönnyebben közöltetik, melly nyelv és hangérzékké emeltetett. A' hallás eszköze a' Fül, egy igen összetett alkatu és mesterséges része a' testnek. Felosztatik külső, középső és belső föltre. A' két első rész leginkább arra látszik készülve lenni, hogy a' hangot felfogja és tovább vezesse, míg a' hangok tulajdon megcsendülése és tovább folytatása a' belsőben látszik történni. A' külsőhöz a' csiga és a' porcos halljártat tartozik. Ez a' halljártat csőjével egyesül, a' dobhártyáig terjedővel. A' dobhártya belőltre domboru, igen rugékonny, és a' dobüreget fedezi. Ezen űrgeben vannak a' hallcsontok, t. i. a' pöröly (malleus), üllő (incus) és kengyel (stapes). A' külső fül igen czélirányosan van alkatva a' levegő hullámmozgásainak felfogására, a' csigába 's onnét a' járatba való vezetésére. Mivel ezen utolsóak felülete p. o. az embernél 50-szer kisebb, mint a' külfülé, itt a' hangnak 50-szer kell erősebbnek lennie, mintha a' külső fül nélkül jött volna a' halljártatba. A' dobüregeben képződnek ki a' hangok 's tovább terjednek a' megfeszült dobhártya 's a' hallcsontok által. A' fül legbelső űrjét tömkelegnek (Labyrinthus) nevezik. Ez a' dobüreget felett valamennyire hátra fekszik a' halántékcsontról legerősebb tömegében, és a' tornáczból, 3 félkörös csatornából, kagylóból és belső halljártatból áll. Itt terjed el a' hallás idegje, itt van a' hangoknak csudahazája, mellyből az agy hangérzéseit nyeri. Némellyek akarták ezen miveletet magyarázgatni, de a' titoklepelt nem lehet még ellebbenteni; a' természet, mint sok helyen, itt is homályban munkálkodik. Éles vizsgálatokat közöl a' hallásról 's annak műszeréről az állatok különféle osztályaiban Chladni „Akustik“ című munkájában. A' muzsikás (hangász) fül kivételéről és nemesítéséről lásd Weber értekezését a' „Leipzig-i muzsika ujságban“ 1801. —j—a.

HALLÁSTUDOMÁNY, l. ACUSTICA.

HALLÁSTUDOMÁNYI, l. ACUSTICAI.

HALLE, szászországbeli, vagy Saale melletti város, Szászország porosz tartományaihoz való; Glaucha 's Neumarkt külvárosaival együtt 2152 házat 's 25,873 lakost számlál; a' Saale job partján fekszik; I. Fridrik porosz király által alapított 's 1694 felszentelt egyetemen diszeskedik. Halle *) 806 említettik először, midőn itt nagy Károly egy várt épít a' Vendek ellen. Nagy Otto ezen várt a' magdeburgi templomnak ajándékozta. II. Otto pedig városi jogokat ada neki. A' reformatio idejekor Halle V. Albrecht cardinálnak engedelmekedett, ki itt az új vallás leküzdése végett egyetemet akara állapítani, 's tanja volt azon megaláztatásoknak, mellyeket a' mühlbergi csata után a' nagylelkű Fi-

*) Sváboországban. Tirolban 's Brabantban vannak hasonlóan „Hallen“ nevű helyek vagy sóknak. A' hallet sóknak kiűnőleg ma is halle-nek neveztetik.

lepnék V. Károlytól kellett szenvednie. 1081 a' nagy választó fejedelem Fridrik Vilhelmeinek hódolt e' város, ki benne 1688 egy lovag-academiát alkotta, melly 1694 egyetemmé változtatott át. Erre legközelebbi okot ada Thomasius törvénytudónak Leipzigról kiköltözködése, kit temérdek tanuló ifjúság követett. Részint a' most uralkodó király gazdag gyámolításai, részint jeles tanítók, mint: Meckel, Reil, Wolf F. A., Eberhard I. A., 's más még élők által, virágzásának legmagasb fokára jutta ezen egyetem a' jelen évszázad elején, midőn Napoleon által, ki a' jeni csata után olly számos őt nem kedvelő ifjúságnak együttlételeétől tartott, hirtelen eloszlott. Visszaállított ugyan a' tilsiti béke után, leginkább a' cancellariussá nevezetett D. Niemeyer munkássága által a' westfaleni uralkodástól, és a' helmstädti 's rintelni egyetem feloldoztatása után jeles tagokkal gazdagított, 's a' köztanítás akkori főigazgatójától Leist statutanácsnoktól gondosan 's értelmesen is vezéreltetett: de a' tanuló száma még sem emelkedett 300—400-on felül. 1813 másodsor szüntetett meg Napoleon által, ki a' tanulóknak a' porosz sereghez átmenetelét helytelenítette; a' tanítók fele fizetésekre szállítottak alá, azon ígéret mellett, hogy más westfaleni egyetemekbe fognak áttetetni, ha policziai vádak nem támadandnak ellenek. Már rendelkezések tétettek a' tanítók elszélesztésére, midőn a' lipsiai csata az egyetem esetének más irányt adott, 's a' nemes király, noha azonközben annak helyébe a' berlini új egyetemet alkotá, nem csak fentartását hátaozá el, hanem 1815 Apr. 12 költ cabineti rendelkezésénél fogva, a' háboru folyta alatt maga szerint felbomlott wittenbergi egyetemet is összekapcsolá vele. Az egybe olvadt egyetem: egyesült halle-wittenbergi Fridrik egyete me nevet kapott. Ezóta gyors léptekkel emelkedett az intézet, ugyannyira, hogy a' tanulók számát általánosan csak a' berlini, müncheni, göttingai és lipsiai egyetemeké, a' hittndományt tanulókra nézve pedig egy német egyetem sem mulja felül. Számát a' külföldről érkezettek sokasága szaporítja, kiket a' szorgalmi jutalompénzek (stipendiumokon) kívül, a' minden tudományos osztálybeli tanítók jelessége édesget oda. Az uralkodásnak köszöni újabb időkben a' könyvtár (melly 50,000 kötetnyi) épülete nevezetes megnagyobbítását a' pénz és rézmetszet gyűjtemény befogadására, továbbá az elenyészett régi academiái szokások behozatalát, 's az ujonan érkezett falusi gyermekek, vagy tanítóhivatalra menendő ifjak tudományos megvizsgálására rendelt biztosság felállítását. Egy academiái épültre 1827, 40,000 talérrt rendelete a' király, hogy az által Niemeyer jubileumát megünnepelje. Megemlíthetni még a' Mariakönyvtárt, a' Franke intézet könyvtárát, a' természetvizsgáló társaságot *), a' (hajdan jeni, 's 1804 Halleba áttetett) literaturai ujságot. — Ezen kívül még két gymnasia 's egy leányintézete van a' városnak, melly egyszersmind a' fő bányahivatal helye. Az itteni sóbánya, melly a' németországi legrégiebbek közül való 's évenként 7—8000 teher sótt szolgáltat, de szükség esetében fel Németországot is elláthatná, részint Pfännerschaft nevű magán társaságé, részint pedig királyi. Munkásai a' Hallor-ok, kik a' vend ólakosok közül valók, 's arcvonásaikra, nemzeti viseletekre és szokásaikra nézve magokat még most is megkülönböztetik másoktól, és sófőzési főfoglatosságok mellett az uszni tanítással, halászáttal 's pacsirta fogással foglalatoskodnak. Minden fejedelemnek országlásra léptekor kapnak ők egy fejer lovat, egy lobogót és egy ezüst billikomot. Hajdan a' sóaknának a' várostól független ön törvényhatósága és sok egyéb előjoga (Vorrecht) volt. — A' Franke intézetben 's a' sóbányászaton kívül nevezést érdemel a' Reil ferdőintézete, mellyhez a' westfali időben az egyetem templomából építettett színház

*) A' köniigsbergi tanítónak Schweiggernek 1821 Siciliában történt szerencsétlen halála adó okot a' király által megerősített 's egész Németthonban elterjedő hallei intézet („Egyesület a' természeti esmeretek és főbb igazságok terjesztésére“) meghívására. A' hazai régiségeket kómlő thuring-száz egyesület helye is itt van.

is tartozik: a' Móriczvár (a' 30 eszt. háboruban lerontatott); a' téboiyodottak háza., és még különösen a' Giebichenstein vár és falu. Ennek vidékén sok részint elhalt részint még életben lévő írókra 's művészekre emlékeztetnek Lafontaine és Eberhard mezei lakjai, Reichard mezei jószágá, Reil bánya- 's ferdőintézete és Hölty bankja. Vö. „*Chronik des Saalkreises*“; Hofbauer „*Gesch. der Univ. Halle*“; Niemeyer „*Die Univ. Halle in ihrem ersten Jahrhundert*“; és Hesekiel „*Beschr. von Halle*“ (Halle 1824). 54.

HALLEIN, austriai város Salzburg herczegségben (600 h. 's 6000 lak.), a' Salzach folyó mellett, 's a' Dürren hegy tövében, mellynek, valamint a' szomszéd BARCHESGÁDEK (l. e.) sóhegyének, igen sok sós forrásai vannak. Ezekből a' sóvíz csók által vezetetik a' főző házba, a' hol évenként 400—450,000 mázsa só főzetik. A' halleini gombostő-gyár esztendőnként 11,000 csomót készít. A' pamutgyár, melly távol közel 12,000 embert foglalataskodtat, 225,000 forintot tesz évenként forgásba. A' Dürrenberg oldalán van egy falutska, mellyben legnagyobb részint csak bányászok laknak, 's tükörsima veres márványból épített temploma van.

HALLELUJA, magasztaljátok Istent! A' biblia fordítói ezen tele hangu zsidó formulában valami innepélyeset vélvén találni, felvevék ezt fordításokba is. A' Halleluja a' 15 század óta minden innep és vasárnapokon énekeltetett az isteni tisztelet előtt, de utóbb a' romai egyház által a' böjti vasárnapon, hogy a' szent gyász félbe ne szakasztassék, elhagyatni, 's mint öröm-ének csak husvét napján rendeltetett ismét zengedezteini. A' Zsidók a' 117 és 118 Zsoltárt nevezik nagy Hallelujának, mert ezekben Istennek ő irántok mutatott különös jótéteményei magasztaltatnak, 's e' magasztaló éneket husvétkor és a' sátoros innepnek alkalmával zengedezik.

HALLER (Albert) boncz-, élet- és fűvésztudományi, literatori és költői érdemeiért a' na gy-nak nevezetett, szül. Bernben Oct. 16. 1708. Gyermek korában gyenge és rosz kedvű volt, de annál hajlandóbb a' tanulásra. Hat éves korában latinul tanult, 8 és 9-ben görögül és zsidóul. Már ekkor le szokta írni, a' mit nevezetesnek vélt. Bayle és Moreri szótáraiból 2000 életleírásnál többet vont ki. A' latin költők korán ébreszték fel. Atyja halála után a' berni gymnasiumban folytató tanulását, 14-dik évében Bielbe ment, hol egy orvos beavatá Cartesius bölcselekedésébe. Egy év után Tübingába, azután 1725-ben Leidenbe ment, hol Boerhave és Albinus lettek tanítói; itt 1725-ben gyógyász lön 's reá Angol- és Franciaországot beutazta. Jövő évben Baselbe ment, hol Bernoulli a' magasabb analysisbe beavatta. Gyengült egészsége miatt a' havasokat kezdé beutazni. Társa, Gessner, a' növényekre igazítá hajlandóságát, és ez elkezde gyűjteni 's alapot vete remek — havasi növények leírásához. Itt éneklé a' „*havasok*“-at (Die Alpen), 's Baselbe visszatérve ezen dolgozott: „*Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unghaub.*“ 1729-ben mint gyakorló orvos telepedett le hazavárosában; az Insel-kórházban nem lehete orvos, mivel költő vala. Azon felül évenként minden nyáron a' havasokra ment növényeket gyűjteni 's szándoka volt Helvetia növényeiről egy teljes munkát adni ki. Télen a' boncztudománnyal foglalataskodék, 's belőle 1734 ingyen ada tanítást. Az ékesen szólás tanítójává sem lehetett, hanem 1735-ben a' könyvtár felügyázása bizaték reá. 1736-ban mint a' boncz és növénytudomány tanítója Göttingába ment, hol 17 évig munkálkodott és sok munkát ada ki, mellyek közül nevezetesbek: „*Flora der Schweiz*“ (2 köt. félrét), „*Boerhavesche Vorlesungen*“; „*Anatomische Tafeln*“ „*Physiologie*“ Részvön 1745-ben a' „*Göttingische gelehrte Anzeigen*“ munkálkban 's két évvel utóbb azok igazgatója lön. Most egész Europa hirdeté Haller érdemeit; a' legnevezetesebb academiák tevék tagjokká; 1749-ben I. Ferencz császár birodalmi nemessé tette, az angol király pedig

titoknokká. Anyavárosa is felvéve a' nagy tanácsba 1745. Tanító társainak ellenségeskedése megkésérvén göttingai életét, haza tért 1753-ban, minekutána a' tudományok kir. társaságának alapításában nagy részt vőn, 's anaak állandó előülölőjévé választátek. — Megjavítá a' bexi és aiglei só-miveket, mellyeknek feje volt, a' lausannei academia intézeteit 's az orvosi policzia alkotmányt; a' földmivelést előmozdítá, tervet készíté egy árvaházra 's Bern és Wallis határ-czivódásit elegyengeté. Megjelent fűvészi, sebészi vagy chirurgicus, 's boncztudományi könyvtára 's egy része a' gyakorlati orvosnak. Irt három politicus románt is a' kényuras, egy uras és népuras igazgatásról; minden europai nyelvten levelezett távol országokba. 1777-ben II. József meglátogató; nem sokára elkezde betegeskedni 's Dec. 17. 1777 elvégzé munkás életét. Haller híres a' természeti 's orvosi tudományokban. Az ingerlésről irt tanítása ma is alapja a' dynamicus (erői) elméletnek. — A' nemzés elméletét gondos figyelés által akará megalapítani. A' sziv első nyomát az ilt tojásban ő lelte előszőr a' 38-dik órában 's a' 41-dikben a' vér első nyomát. Költő is jeles volt. Versei közt említjük: „Die Alpen“; „Elegie auf den Tod Mariens“ elegiái közül; „Schweizerische Gedichte“ (2. kiad. Bern. 1776).

—j— a.

HALLER (Károly Lajos). Élete nevezetesebb környüállásait maga előadta némelly frataiban, különösen familiájához intézett leveleiben, mellyet 1821 Apr. 13. irt Párisból, mellyben számat ad okairól, miért tért vissza a' catholica anyaszentegyház kebelebe. Szül. 1768 Aug. 7. Bernben Helvetiában, hol édes atyja Haller Gottlieb Emanuel a' berni főigazgató tanácsnak tagja volt, 's mint író esmeretes a' helvetiai történetek könyvtáráról. Ifjui nevelését maga Haller nem legjobbnak nevezte, 's ezt írja a' többek közt, hogy még 1800 is más vallása nem volt a' természeti valláson kívül, mint azt magának kiképezte. A' politica vitte aztán más vallásra. Mint berni patriciusnak nem esett nyje szerint az aristocratiának átváltoztatása republicai formára; azért kiköltözött hazájából, és politizált a' maga módja szerint. Fejébe vévén Barruel és mások idéten állításai után, hogy Német- és Franciaországok pezsegnek titkos revolútióra vágyó társaságokkal, feltette magában, hogy lelkes ellenszövetkezés által vegye elejét a' rosznak. Istentől adatott gondolatnak tartván azt, hogy az ur elébb való szolgáinál, a' fejedelem alattvalóinál: erre rendszert kívánt építeni, feledvén, hogy ezek az ideák csak correlativumok, 's egyik a' másikkal lép ki a' valóságba. Ezen politicalai vonszódásának szülleménye ama' nagy munkája „*Restauration der Staatswissenschaft, oder Theorie des natürlichen geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich bürgerlichen entgegengesetzt*“ (4 köt. Winterthur 1816—1821), mellyben ámitva állítja, hogy hajdan, mikor még földünkhez mindenkinek szabad jusa volt, abból okos és erős férfiak magok számára szép szakaszokat foglaltak el, 's az elfoglalás által azoknak birtokához örökös, másokat kirekesztő, törvényes just is szereztek. Ha már most más, nem olly okos emberek, mint az elfoglalók voltak, élni akarnak az így elfoglalt földrészeken, tartoznak is azon feltételekhez szabni magokat, mellyeket a' messzebb látó elfoglalók földjeikre névzen nyilván vagy vélhetőleg kiszabtak. Miből önkéntesen folyik, hogy az első szabad akaratu elfoglalás által szerzett birtoki jus határtalan uradalmat jogilag is ad az illy birtokosnak. A' szerzőnek egész theoriája, mellytől a' társasági törvényesség igaz ideáinak kibontakozását és legalább Európában elterjedését várja, ezen hypothesisen nyugszik, „hogy azon és eredeti időben, mikor a' földnek nagyobb részét még senki bizonyos birtok alá nem vette, egyeseknek hatalmában állott, csupa akaratu jognál fogva is több részt magános birtokokká tenni, mint a' mennyit meg mivelhettek, vagy használhattak, 's másokat illy akarati jel által azoknak mivelésétől és használatától elzárni.“ Ezen állításnak nincs alapja; mert, ha csupa akarat szülhetett birtoki és uralkodói just, olly időben, mikor

mindenkinek egyenlő jusa volt, elfoglalás által hasonló tetteket véghez vinni, 's akarathál fogva többet elfoglalni, mint a' minék használásához és miveléséhez erejelett volna: látni való, hogy csak az akaratheli elsőbbség határozott volna el mindent; miből azután önkényt következik, hogy egy magános személy is csupa foglalói szándék vagy akarat által, egy szempillantat alatt, a' föld minden még nem mivelte része birtokosának és urának adhatta volna ki magát, sőt ma is sok környülmények között ezt vihetné végbe. Jaj volna így a' törvénynek és jusnak, ha azok nem kötelességen alapulnának, millyen p.o. az ön megtartás, a' rendszer felállítása, az emberi és természeti erők tökéletesítése. Az akaratheli erőszak teljességgel nem szülhet törvényességet és kinszerítő erőt mások ellen. — A' világi hatalom eredete mellett okoskodott a' papi hatalom származásáról is, mellyet maga sem mert csupa akaraton alapítani, hanem azt mondja, hogy vallásudomány és meggyőződés egyesítette annak követőit társaságba; melly társaság azután, czéljának elérése végett, szabályokat rendelt, 's eszközöket vett kezébe. Az elrendelőnek függetlenségben kellett lenni. Ugyan azért meg is kellett neki engedni, hogy lassanként föld birtokosi jusokra teheszen szert. A' lelki esmeret oktatójából ugy leve vallási hatalmat gyakorló uralkodó, mint szülte a' foglaló akarat a' világon uralkodást. Amaz általános uralkodó azon oknál fogva, hogy lelkiesmeret és vallás mindenütt egy dolog, emez csak részes uralkodó, a' meddig tudniillik foglalása kiterjed. Az utolsónak teljes hatalma vagyon ugyan alattvalóira, szabadakaratu törvényeinél és feltételeinél fogva, mint azokat lelki esmerete vagy az örökkévaló beleje adta; de az ecclesiái fejedelmi hatalom kiterjedvén a' részes uralkodók alattvalóira is, ez által egyenlítésbe jönnek a' jelen és jövőndő élet irányai; 's mivel ezen talismannal a' catholica anyaszentegyház bir, Haller ezen oknál fogva annak szükségképen valóságát, törvényességét és helyességét, maga vallomása szerint, meg is esmerete. Illyen értelemben volt Haller már jóval az előtt, hogy nyilvánosan átment a' cath. szentegyház keblébe, 's már akkor is, midőn Bernben históriát tanított az ottani protestans egyetemben. A' mint familiájához irt önlevele mondja, professorsága alatt nem sokat gondolkodott a' protestans ecclesia dogmáiról, 's csak political nézeteinek következésében tért magához; de már az előtt is a' catholicus templomok szépségei ottan ottan megragadták lelkét, vallásos tárgyú érzetekre emelték, mellyekkel a' protestánsok isteni tiszteletének száraz módja nem jól férhetett össze. — Már 1800 nyomait adta ezen érzelmének, Lavaterről irt dicsérő beszédében, mellyet Weimarban készített; de levelében nyilván vallja, hogy 1808 után szívében már igaz catholicus, és protestans csak név szerint volt. Egyesítettvén a' baseli püspökség 1815-ben a' berni cantonnal, annak rendbeszedésére, és a' polgári kormányhoz való viszonyainak tisztába hozására kiküldötte a' berni igazgató tanács, mint protestans tagját, melly kiküldést és megválasztást el is fogadta, 's ottan tett fáradozásait különös érdemnek teszi. De már jóval ezen időszak előtt sejdítették magok a' catholicusok is, hogy Haller szívében igaz catholicus, és maga is 1811, kiadván „*Politische Religion, oder religiöse Politik*“ czimű munkáját, ámbár tartózkodva, sejtetett valamit érzelve megváltozásáról. Ugyan csak maga vallja, hogy a' restauratioól irt munkájának három első részébe, mellyekben a' világi igazgatásokról tanít, 's mellyek legelőször 1817 láttak világot, a' catholica ecclesiának kedvező helyeket iktatott, mit azonban egész Németország is észre vett (l. *Jenaische Lit. Zeit.* 1819, 68 sz. l. 58). Bizonyos foglatosságokban őszszel 1818-ban Román keresztül Nápolországba utazott, hol megesmerkedvén egy franczia abbével (Toussaint de Charpentier) ez nógatta az anyaszentegyházba visszatérésre; de a' mit Haller akkor még nem tett meg, restauratiojának negyedik kötetét dolgozván, mellynek minden szakasza még jobban meggyőzte a' catholica anyaszentegyház szükségképen való-

ságáról és jótékonyágáról. Azonban mind egyre halogatta a nyilvános átmenetelt, azt gondolván, mint írja, hogy könyvének negyedik kötete által, mint protestans író, másokat jobb nézetekre inkább téríthet szíve kívánataj szerint; 's annyival inkább halasztotta az átmenést, mivel a' mecklenburg-schwerini herczeg Adolf, ki maga is convertita volt, azt mondta neki, hogy nyilvános vallástételét halaszthatja a' meddig tetszik, elég ha szívében catholicus, mivel számtalan protestansok vagynak ugy is illy helyzetben. Végre mégis lelkében sok küzdést állván ki, egy barátja által a' freyburgi püspökhez folyamodott, ki is vallomását lelki atyához illő szelidséggel fogadta el, 's az átmenetel külső formalitásait nyolcz hónapra halasztotta, melly idő alatt Haller még egy más kis munkáját a' spanyol constitutióról világra bocsátotta. Ekképen jött ki Restauratiójának negyedik kötete is 1820 Augustus végével, melly után csak hamar, n. m. October 17-dik napján nyilvánosan is vallomást tett hite megváltoztatásáról, és absolutiót kapott. Igy visszanyervén tökéletes lelki nyugodalomát, Parisba utazott, és onnan irt familiájához, előre megjövendőlvén levelében, hogy illy hitváltoztatások még gyakrabban is fognak ezután majd Európában történni, és millióként fognak az anyaszentegyház kebelébe visszatérni az emberek. A' berni nagy tanács megtudván a' történetet, 1821 Majus 7-dikén kizárta minden hivatalaiból, 's alkalmatlannak nevezte arra, hogy többé honjában hivatalt folytathasson, azt vetvén okul, hogy sokáig titkolván catholicismusát, hazája törvényeit hivatala viselésével megsértette. Familiájához irt levelét francziául és németül kiadta Paulus, jegyzetekkel, Stuttgartban 1821. Parisban laktában Bonald társaságában mulatott legöbbit, és a' Journal des Débats folyóírás számára dolgozott. Restauratio című munkája kevésbé vétetett tekintetbe, mint ő reménylette; még alapos recensiora sem méltatták a' tudományos ujságokban, hanem csak apró iratokban taglaltatott néha foglalajok. Theoriájában különös az is, hogy mindenabsolutismusa mellett is a' jobbágyi jusoknak tulajdonit kinszerítő erőt, vagy just az uralkodói jusok ellenében (II. köt. 41 r.); nevezetesen megtagadja az igazgató hatalomtól az adó önkényes meghatározása és a' közönséges öszveírás jusát, sőt azt is állítja, hogy a' jobbágyok kinszerítés esetében segíthetnek önmagokon (I köt. l. 406) fegyvereseket állíthatnak ki, (II. köt. l. 93), 's a' házfürkészések tilalmasok (II. köt. 32 r.). Kiterjeszkedni Haller politicalai principiumainak vitatására itt nem lévén hely, csak azt jegyezzük meg meg, hogy az író 1824 Nov. 4-dikén X. Károly francia királytól engedelmet nyert, a' franczia polgár jussal élni, 's Franciaországban lételepedni, minekutána a' külső dolgok ministeri osztályában publicistai írónak felvételre vala. Azolta megjelent „Restauratio“-jának 6-dik kötete.

Kállay F.

HALLER (László, hallerkői gróf) kormányfi, tudós és nemzeti író, 1717, szül. Már 24 éves korában megbízták az országlás által egy nyomos ügyben, mellynek hiv teljesítéséért királyi tanácsnoki méltósággal 's Maramaros vármegye főispányi hivatalával jutalmaztának meg. Epen midőn a' hét személyes táblához ítélő bírónak hívatának, meghalt élete 34 évében. Kéziratban maradtak nála Telemachus utazásának és Ovidius Metamorphosisának fordításai. Az elsőnek kiadatását teatvére gróf Haller Gábor ezeredes eszközlé, gróf Barkóczy Ferencz egri püspök költségén, ezen czim alatt: „Telemachus bujdósónak történetei, mellyeket franczia nyelven irt Fenéloni Saligniak Ferencz kameraki Érsek, magyarra fordított Hallerkői Haller László gróf ur 'sat.“ (másod. kiad. 1758; harmad. kiad. 1770). Második munkája, t. i. Ovidius Metamorphosisa, halála által félben maradt, 's kéziratban elveszett. Arczképe az Erdélyi Múzeum hatodik füzetében látható.

54.

HALLEY (Edmund), született 1656 Londonban; eleinte nyelveket és literaturát tanult, de nem sokára felhagyván velek, egészen a' csil-

lagvizsgálás] tudományra adta magát. Minekutána 19 esztendő korában már egy nehéz problémát szerencsésen megfejtett ebben a tudományban, mely szerint a' naptól távolléteket és excentricitásokat meghatározta a' planetáknak, 1676 elküldötte az igazgatás sz. Ilona szigetére, hogy a' déli félgömbön vizsgálatokat tegyen. Ezen utjában sok fontos csillagászati észrevételeket tett, melyeket azután „*Catalogus stellarum australium*“ czimű értekezésében közlött a' tudós világgal. Visszatértével a' 22 évű ifjut tagjának választá a' londoni kir. társaság 's a' parisi tudományok academiája, sőt az elsőnél titoknok is lön. A' társaság több megbízásaiban járt el, 's utazott Danzigba Heveliushoz, onnan 1680-ban Francia- és Olasz-országokba. Calais és Paris közt észrevév ama' nevezetes üstökös csillagot, mely most ugyan azon évben másodszor vala látható a' naptól visszatértében, a' miért Halley üstökös csillagának neveztetett. Nagy tengeri utat tett 1698-ban, hogy a' magnestó elhajlásának teoriáját jobban kitapogassa és tisztába hozza. Négyezer ment keresztül a' délvonalon, és csak 1702-ben tért vissza hazájába. A' következő esztendőben Oxfordban a' geometria tanítójává tetették, 's 1720-ban Greenwichben királyi csillagvizsgáló lett. Most a' hold teoriáján dolgozott, 's előre figyelmessé tette a' csillagvizsgálókat annak átmenetelére a' nap tányérján, a' mi 1761-ben történt meg, 's utasítást adott, mi módon kelljen majd akkor a' föld különböző részeiben a' nap parallaxisát meghatározni. Leghasznosabb gyümölcse munkás fáradozásának csillagászati táblái, melyek halála után (1742) jöttek világra 1749. Az üstökös csillagokról való tudományt gazdagította „*Synopsis astronomiae Cometarum*“ czimű munkájával. Előre megjövendölte, hogy az 1682 felteztetű üstökös csillag 1759-ben újra meg fog jelenni; a' mi ugy is lett. Newtontól, kinek jó barátja volt, több apró iratokat közlött a' világgal.

Kállay Ferencz.

HALLÓCSÓ. Valamint a' gyenge szavat az emberi művészet meg tudja erősíteni, ugy a' levegőbeli gyenge hangokat is képes erősebbekké változtatni. Annyi a' természet által bizonyos, hogy a' nagyobb külső fül finomabb hallással van áltáljában—összekötve, 's hogy az ember is nem kevéssé erősíti hallását, ha tenyerét veszi segédül külfüleihez. A' kup 's töltés-idomu testek mind hangerősítők, minthogy külső tág végeken sok hangos levegővel vagy hanggal jőnek érintésbe, melyet sűrűsítve vezetnek a' hallideghez. Ha a' töltés-idomu testnek falai rugékonyok, rezdüléseik által is nevelik a' hangokat. És ebben áll a' hallócsónek rövid elmélete, melyet többek többféleképen akartak gyakorlatba hozni.

—j—a

HÁLÓ, HÁLÓHÁRTYA. Közönségesen minden szövédék, mely szálakból mesterségesen van öszvefonva. A' boncztudományban hálónak vagy hálóhártjának nevezik az emlős állatok belének bőrös, edénycskékel háló módra megrakott részét, mely a' gyomortól a' köldökig nyul, 's a' szomszéd beleknek síkamlóságot eszközöl, nehogy a' has alsó inas részének megszorításával egymáshoz érjenek, vagy is egymást veszedelmesen dörgöljék. — A' mérés és rajzolás művészségében hálónak nevezik a' hasonló távolságokban rostélyoslag, egyenes szegletek alatt, keresztbe húzott egyenes vonatokat, melyek a' rajzolás és kipontozás jól eltalálását eszközlik. Így hálónak nevezik a' földabroszokon látható egymást keresztül vágó karikáit és lineáit a' mathematicai földleírásnak. A' mutató csőben háló alatt értenek egy, több apró szakaszokra felosztott, figurát, mely vagy a' maga épségében, ugy a' mint van, mutattatik a' cső által, vagy pedig a' mint tükör, metszett üveg vagy más optikai okoknál és eszközöknél fogva a' néző szemei elébe jásztatik. Az első esetben *craticula Prototypi*, 's a' másodikban *craticula Ectypi* a' neve. A' posztócsinálásnál hálónak nevezik a' posztószövő gondatlansága miatt a' szövészeiken elszakadt, vagy azon öszrebonyolódott kötő szálak sorait, mel-

lyeket többé más szálakkal egybefogni és öszvéeresztteni nem lehet, míg újra rendbe nem hozatnak.

Kállay F.

HALOTTAK LAJSTROMA. Valámelly egyházi kerületben, városban vagy tartományban kimultak számának jegyzéke; mellynek pontos készítése több okból felette kívánatos, és az újabb időkben, a' lelki atyáknak meg is parancsoltatik törvényeink által. Haszna, mind a' magán és nemzetségi, mind pedig a' köztársasági viszonyokban eléggé szembe-tünő. Ugyanis, a' nép megszámláltatása esetén kívül, a' halottak lajstromának a' születtekével való összehasonlításából tudhatja meg a' kormányfi legbizonyosabban az ország lakosainak számát, a' népesedés évenként való szaporodását vagy kevesülését, 's ez utolsó esetben egyedül a' szükséges megkívánatokkal bíró holtak lajstroma ad legnagyobb felvilágosodást a' halandóság nagyobbulásának okairól, sőt a' lakosok jólétéről 's vagyoni állapotjáról is. A' mi pedig annak helyes és pontos készítését illeti: meg kellene abban a' halva születetteket az elevenen világra jöttektől 's csak későbbben kimultaktól különböztetni, és ezen utolsókra nézve a' nemet, kort, és halál okát feljegyezni. De ez nem kevés akadállyal jár, mert a' halva születettek többnyire eltitkoltatnak, a' halál okának megtudásához kívántató orvosi vizsgálat pedig csak igen ritkán 's keveseknél eszközölhető. Ennél fogva még igen messze vagyunk attól, hogy tudományos czélra használható halottjegyzékeink lehessenek.

—no—

HALOTTI HÁZAK. A' tapasztalás megtanította az embereket, hogy az élet tökéletes kimulásának jelei nem mindig bizonyosok és csalhatatlanok a' megholt emberen, sőt sokszor oly esetek adhatják elő magokat, p. o. mély álomba merülés, ájulás 'sat., mellyekben az embert megholtak tartják, azonban ez későbbben magához tér, 's újra feléled benne az élet. — A' halál közönséges jelenségei, millyenek az ütőér verésének és szívdobogásnak megszűnése, a' nem lélekzés, testmeredtség, ajak leesése, szenhártyák bevonulása 'sat. gyakran megszálhatnak; azért nem is következik mindig az illy jelekből, hogy minden élet kifogyott volna a' testből. Egyedül a' testnek rothadásba indulása, vagy is annak mutatkozásai adhatnak bizonyos meggyőződést a' halál felől. — Hogy elevenen temettek el némellykor a' holtak vélt emberek, kétséget sem szenvedő dolog, több bizonyságok után, mellyek köztudatra jöttek. Már a' régi nemzetek igyekeztek különféle rendszabások által megakadályoztatni vagy is inkább megelőzni amaz iszonyu állapotot, mellybe az idő előtt eltemetett jöhet, ha valahogy életre talál jöni. Az Egyiptomiak bebalsamozták a' holt testet, 's temetkező helyeik magas boltozatokban tágos és szellős épületekben voltak. A' Romaiak a' holtak elébb elvágta egyik ujját, 's azután a' testet megégették; mások gyakori mosással és kenéssel ébresztették a' holt testet, 's magok a' máig fenálló és szokásba jött familiai és klastromi kripták is oda mutatnak, hogy azoknak építésére a' föld alá elevenen eltemetéstől való óvakodás szolgáltató az egyik fő okot. A' policziai hivatalnak kötelessége kora eltemetését megholt embertársainknak megakadályoztatni, 's e' végre szolgálnak a' halottak megvizsgálásáról 's a' temetés idejéről szóló rendelések, mellyeknél fogva orvosoknak kell a' holtakat megnézni, 's ezután is csak két nap mulva szabad őket eltemetni. Legjobb eszköz a' veszedelem elhárítására a' halotti házak felállítása, mellyeknek nagyságát a' népességhez kell alkalmaztatni, fekvésekre pedig oly helyet választani, mellyet egészséges, szabad levegő érhet, rendszerint a' városban vagy helységen kívül, de még sem messze fekvőt. Az illy halotti házakba lehet minden megholtat bátorisan kedvéért betenni, hol egy vagy több felvigyázók ügyelhetnek a' halottakra, nappal az ablakokat kinyithatják, és kiszellőztethetik a' szobákat. Egy illy jól elrendelt halotti házban (p. o. Dreadában) minden halotti ágy mellett egy csengetyű is van felvonva, hogy, ha éjtszaka idején magához jőne

a' hálott, jelt adhasson. Az illy halotti házakból egész lelki nyugalommal lehet kitakarítani és a' földnek átadni azon testeket, melyeken már a' rothadásnak nyilvános jelei latszhatók.

Kállay F.

HALURGIA I. SÓAKNATUDOMÁNY.

HÁLYOG. A' vakságnak két neme értetik alatta, 's az egyik külső (szürke) a' másik belső, farkas vagy fekete hályognak nevezetik. A' külső hályog (cataracta) a' lencse rendszer egyes vagy több részének meghomályosodása, mely a' sugarakat nem ereszti által, 's így a' látideg nem képes a' néki tulajdon érzés-miveletet végezni. A' lencse rendszerből vagy egy, vagy két, vagy három rész homályosodhatik meg; első esetben a' hályog *részinti*, másodikban *kevert*, harmadikban *teljes* nevezetet nyere. A' részinti hályog lehet *tokhályog*, ha a' lencse tokja homályos, *nedv* avagy *morgagni-hályog*, ha a' lencsét körülvevő Morgagni nedve homályos, és *lencsehályog*, ha maga a' lencse veszté el átlátszóságát. A' kevert hályog lehet *toklencse-*, *toknedv-* (tokmorgagni) és *morgagni-lencsehályog*. A' teljes mindig tok-morgagni-lencse hályog. Minél több rész homályosodott meg, minél jobban kifejlődött a' homályosodás, annál inkább elvétetik a' látás, mely a' kifejlődött betegségben a' világosság észrevételére van csupán korlátozva. Ezen tompult látás és a' szemfény megett való homályosság (szürkesség, szürke sárgaság, szürke kékség) valódi mutatói a' (külső) hályognak. — Eredeti oka a' körvizsgálóknál is igen esmeretlen még. A' tapasztalás annyit bizonyít, hogy reá nagy hajlandóság van az emberekben, mert mindenik nem, minden testalkat, minden életrend alája van vetve. Magyarországon különösen igen uralkodó. Az öregek azonban hajlandóbbak reá, kivált a' hősziámot átélt nők; a' félbeszakadó lázban (szakláz) szenvedettek, a' köszvényesek, buja és mirigy betegségben sinlődők; különösen pedig a' huzamos főfájósak. Gerjesztő okai közt nevezetesek: a' szemgörcs; a' szemnek megájtattése, mely által a' tok a' körülrészekről elválhat; a' tokig és lencseig beható sebek; a' szem megerőltetése apró, fényes, igen világos tárgyak vizsgálása mellett; tüznél vagy setét helyen való dolgozás, csüngő fóvel sokat dolgozás; homályos, nedves, füstös hajlékban lakás a' nagy fénynek setétre gyors változása; hirtelen szemmeghűtés; a' szembe ható csipős gőzök, párolgások, igen sok csipős étel, mint veres és foghagyma: a' azeszes italokkal, különösen savanyu borral való visszaélés. — A' hályog felosztásai közt nevezetes az, mely kifejlődésének fokától a' a' hályog színétől vétetik. Kifejlődésére nézve lehet érett vagy éretlen. Érett az, mely a' lehetséges legnagyobb homályosodást bírja, éretlen, mely egyre homályosodásban van. Színére nézve a' külső hályog (cataracta) lehet-szürke, fehér, sárga, söt fekete is. Ezen fekete külső hályog könnyen felcseréltethetik a' farkas hályoggal, annál inkább, mivel a' szemfény nagyon ki van mellette tágulva; de egy jó megkülönböztető jeggyel bír, t. i. a' szembe nézőnek képét nem tükrözi vissza. — A' külső hályog gyógyítása ugy lehetetlen, hogy a' lencse-rendszer visszanyerné előbbi átlátszóságát. Voltak ugyan orvosok, kik vizsgálatokat tettek e' részben, 's mindenféle oldó szereket ajánlottak, de siker példáját alig találni. Sok az is, ha a' kezdődő külhályog, a' megesmert hajlandóság ellen dolgozván, elfojtathatik. Egy menekedés van tehát csak tőle, és ez a' kézmivelet, a' homályosodás tovább mozdítása által, hogy a' sugarak szabadon hassanak a' szem fenekéig. Ez háromféleképen történik, vagy t. i. a' hályog kivétetik a' szemből, vagy a' szemfény megül eltoltatik, vagy öszvemetéltetik, hogy a' felszívás mivelete eltüntesse. Ezen három mivelet közül legrégebb az eltoló (lenyomó), már Celsustól leiratva. A' kivevést Daviel Jakab hozá először * kásba 1745. Az öszvemetéltést Buchhorn ajánlá 1810 „Keratomyxis“ (szarvhártyaszurás) név alatt. — Mindegyik miveletet lehet a' szarv és túlkhártyán (sclerotica) végezni.

A' farkas-, fekete *belső* vagy *derült hályog* (amaurosis, gutta serena) vakságot vagy nagy látásbeli gyengeséget jelent, mely a' látideg és az ó

kiterülésének betegségeitől származik. Ezen betegség néha hamar köszönt be, néha lassan fejlődik ki. Előjelei néki: a' fény és tündöklő tárgyak iránt türelmetlenség, színlátás, szikrázás és villámlás a' szemben, nap-pali vagy éjeli látás, stb. A' betegség alatt a' szemfény ki van tágulva és vagy észleltes lesz, vagy hosszudad, mint a' macskáknál. — Hajlandóság reá igen nagy van az emberek között, de nagyobb az ugy nevezett idegalkatnaknál, a' vérmeseknél; az ideglázban és ragadó typhusban, hüllőkorban (rheumatismus) és köszvényben szenvedőknél vagy szenvedteknél. Az idegbajok pedig igen felmagasztalják ezen hajlandóságot, mint p. o. a' hypochondria, hysteria, főfájás, szédelgés, guttaítés. Gerjesztő okai a' kézi sértések, a' fejen ütés, törés, sebesítés által eredők; az agy nyomatása csontkinövés, daganat, vízhólyagok, összegyűlt sáró, vér és geny által. Ha a' szem nagyon megsértetik, ugy is gyakran fejjük ki a' belső hályog, nem különben egyetérzés által, ha a' homlokideg sértetik meg. Hasonló baj támad, ha a' szemüregbeli daganatok nyomást tesznek a' látidegre; ha a' fej és szem edényeiben nedvtorlódás történik, az agy és látideg munkájátját megakadályozva. Gerjesztő okul szolgálhatnak még a' belső hályogra minden bódító mérgek, mákony (opium), maszlag, belladonna stb., az ólomszerek bevétele és sok keserű anyag; az egész idegrendszer erejét kimerítő befolyások, p. o. hidegség, koplalás, lenyomó indulatok, nemes nedvek elvesztése. Kifejldteteti még ezen kórt mind azon befolyás, melly a' látideg munkájátát háborítja, mint hosszas tartózkodás homályos helyeken, oktalan hideg szemferdők, a' teljes hold gyakori vizsgálása, a' napfogyatkozásnak pusztá szemmel nézése, a' világosságnak setéséggel való gyors cserélése, a' szem megerőltetése apró, csillogó tárgyaknál stb. Gerjesztő oka még az első utakban lévő minden inger, p. o. sár, rossz étel, elfajzott epe, takony, különösen pedig a' fészkelő férgek; a' bórról visszavert betegségek, millyen p. o. a' skarlát, a' kiszáradt semer, a' visszavert rüh, a' be rosszul gyógyított ó fekélyek, a' tej elválasztásának megrekedése. — Gyógyítása ezen betegségnél nehéz, kellemetlen, jó sikerrel ritkán dicsekedhető. A' hol esmeretes okai vannak, és azok elháríthatók, ott visszatér nem ritkán a' látás.

—j—a.

HÁLYOGKÖVEK I. PÁLMÁK.

HÁLYOGSZEMÜVEG. Ez egy olyan szemüveg, millynek lüvegei a' közönségnél domborubbak, és arra szolgálnak, hogy a' külső hályog levétele után a' szem lencséjének hiányát kipótolják.

—j—a.

HALVÁNYSÁG, a' bőr fejréd színe, különösen az arczon, melly részint onnan származik, hogy a' bőr hajzaledényeiben kevés vér létezik, vagy hogy a' vér maga igen halvány, azaz a' pirosító elemekben szegény, a' vizesekben pedig gazdag. A' halvány szín némelly embereknél természetes és nem ritkán a' gyengeségnek, nyirkos alkatnak, érdektelen mérsékletnek jele. Azok is halványok szoktak lenni, kik nincsenek kitéve a' szabad légnek, napnak, világosságnak, és kik nedves homályos helyeken laknak. Okul adhatni itt is a' bőri ingerlés hiányát, melly a' lég és sugar által történik, valamint a' vér savításának szűkölködését a' bóron által. A' halványság legtöbbször származik a' betegségekben és betegségekétől, és pedig ezen körülmények alatt: 1) ha viszonyilag kevés vér van jelen, p. o. a' lábadozás idején minden nevezetes betegség, különösen bő vérfolyás után; 2) ha a' vér szegény a' festő anyagokra nézve, p. o. a' sárgaságban, scorbutban; 3) ha gazdagabb a' vizes és hasonló létreszekben, p. o. a' vízkórságban; 4) ha a' vér nincs kellőleg elosztva és nevezetesen nem hajtatik elegendő mennyiségben a' bőr felé, p. o. az ajúltságban, némelly guttaítésben, a' szív számos betegségében és ott mindennütt, hol vértorlódás van a' belső műszerekre. Halálhalványságu lesz a' bőr a' vérkeringés teljes állapotánál. Azonkívül még némelly a' bőrre ható körülményektől is származik a' halványság, millyen p. o. a' hideg, különösen ha nedves. Némelly elmeindulat, p. o. ijedés, félelem stb. görcsös

állapotot látszik a' bőr hajszáledényiben okozni, melly a' vér oda folyását gátolja, az ottan lévő onnan kihajtja, 's így nagy foka halványságot szül. Más oldalról ezek és más indulatok úgy mozdítják elő, hogy rendetlen véroszlást szülnek 's különösen a' szív munkásságát háborítják, melly oly nagy befolyással van mind arra, a' mi a' vér és edény-rendszerhez tartozik.

HAMADRYADOK, erdei nymphák, kik mind külön egy egy fában laktak, a' mellyel születtek és meghaltak. A' ki ilyen fát ápolt és életben tartott, annak köszöné életét a' nympa, 's ezért jót is tett vele; ki a' fát megsértette, azt ő megbünteté (Vö ERESICHTON.) *opg.*

HAMAH, a' régi Araboknál egy madár neve, melly a' halottak feje véréből veszi származását, és sirjaikat minden században egyszer meglátogatja.

HAMAM, a' Törököknél nyilvános ferdők, mellyek minden török városban 's helységekben találtnak; nagyobb részt a' gazdagok és főbb ranguk jótétes alapítványai; folyvást fűtetnek, 's vagy egyedül a' férjfiak és nők számára különkülön, vagy pedig mind a' két nemnek kölcsönös használatára rendeltettek. Ez utolsó esetben a' férjfiak éjjel, a' nők pedig nappal ferdenek benne.

HAMANN (János György). Ezen bölcselkedő, ki magát éjszaki varázslónak (magus) nevezé, Poroszországban Königsbergben született Aug. 27, 1730. Az itteni Kneiphof iskolából 1746 az egyetembe ment által, magát a' hittudományra adandó, mellyet későbbben a' törvényekkel cseréle fel, a' nélkül, hogy vagy ebben vagy amabban valódi előmenetelt tett volna. Minekutána az egyetemben öt évet eltöltött, 1752 Kurlandba ment Buttberg bárónéhoz házi nevelőnek; de innét egyenletlenségek által még fél év lefolyta előtt meg tudá magát szabadítani. Rigába ment némelly barátához, hol 1753-ig maradván, ekkor Witten generalnál udvarmester lön. Ezen hivatalát 1755 ismét odahagyá; visszament Rigába, felvételt talált némelly kereskedőknél, 's a' politicát és kereskedési tudományokat tanulá. Azonközben elfogadá a' Buttberg ház meghívását, oda visszatérni; de viszont nem soká marada, mert már 1756 visszasietett szülő városába, haldokló anyja áldását elfogadni. Ugyazonon évben látogatá meg Berlint, Lübecket, Hollandot és Angolhont. Londonban tovább maradt egy évnél, 's hátra lévő életét ott töltendé, ha segéd-szerei nem hibáztak volna. Viszontagságai, mellyek lelkére erősen hatottak, Rigába térésre kinszeríték 1758, hol újlag egy évet tölte. Ezen tul 1762-ig Königsbergben az atyai házban élt szerencsés nyugalomban, mellyet ő az ő literatura 's keleti nyelvek tanulására fordított, csupán kurlandi 's lieflandi utazásával szakasztván félbe. Hogy jövődjét bátorságosítsa, a' városi tanácsnál mint irnok, 's a' hadi és házi kamaránál mint cancellista, fizetés nélkül szolgált; de 1764 lemondott műszeries foglalatosságairól, mellyek egészségét veszedelmezteté, 's utazást tön Némethonba, Elsassba és Baselle. 1765 újlag mint udvarmester Mitauba ment, kísérfője volt urának varsói utazásában, 's 1767 jött vissza honába, hol az újonan felállított tartományi adó, és vám igazgatóságnál titoknoki és fordítóhi hivatalt nyert. 1777 új tisztségbe lépett, melly elegendő szünidőt engedett volna nygvan neki elmei munkálatokra, ha teste igen el nem gyengítettett volna aggodalom és megerőltetés által. 1784 egy előtte eddig esmeretlennek jó akaratja által, legváratlanabbul, gond nélküli helyzetbe tétetett. Most egy Némethonon keresztül teendő utazás által ohajtá egészségét helyre állítani. Három évig hasztalan kérte elbocsáttatását; végre 1787 mind azt mind pedig állandó nyugpénzt nyere. Utazni indult; felváltva Münsterben 's Düsseldorfban Jacobinál élt, gyenge testének folyvást tartó szenvedései között, 's meghalt Münsterben 1788. Mint iróra, kortársai kevéssé ügyeltek reá. Iratai homályosoknak 's érthetlenségeknek találtattak. Egyedül Herder itéle rólok kedvezőbbben. De ennek szavai foganatlanul

hangzottak el. A' mély elméü 's nemes lelkü férjfiu sirján feledékenységi csend honolt, mignem Herder újra megszolalt, Jean Paul őt megesmeré és Jacobi gyakran reá hivatkozott. Szórt iratait Roth Fridr. adá ki (Berlin 1821—25, 8 R.) Némelyeket 1819 Cramer Fridr. is bocsátá közre Hamann arczképével együtt.

HAMBURG, a' legfontosabbik a' német szabad városok közt, 18 mfdre az Elbe tengerbe ömlésétől, éjszaki partján e' folyónak, melly eddig tengeri hajóknak elég mély. Kerülete mintegy 22,000' tesz, 's 1828 évbén 150,000 lakos volt a' város és külvárosokban. Éjszak felől egy, az Alster folyócska által formált tó nyulik a' városba, mellynek kifolyása a' városon keresztül az Elbebe, sok malmot hajt. Az Elbenek egy mellékága keletről jó a' városba, 's ennek belsejében számos el-elváló 's ismét összefolyó csatornákra oszlik, mellyek a' város déli végén, mind egymással mind az Alstercsatornával egyesülvén kiterjednek, 's tengeri hajók számára mély kikötőt formálnak, mellynek az Elbe fő ágába van nyílása. A' főágban is van egy nagy tér a' tengeri hajók bátorságos tartózkodó helyéül hatalmas karózzattal készítve, 's ez a' tér Rummelkikötőnek nevezetik. Hamburgot rendes gőzhajózás köti össze Hull, London, Amsterdam, Berlin és Magdeburg városaival. A' csatornák a' város alacsony részeit mindenféle irányban keresztül hasítják, 's mellettek állanak majdnem minden rakházak. A' város ezen alacsony része, valamint az is, melly az Alstertől keletre esik, keskeny és legnagyobb részint görbe utszákból áll; a' nyugoti részen (Ujvárosban) ellenben szélesek és egyenesek vannak. A' városnak öt fő és három mellék temploma van a' lutheri isteni tisztelet számára, ezen kívül 2 reform. 's 1 cathol. temploma, 's néhány zsinagógája 8000 zsidó számára; sz. György külvárosában 1200 ház 's 1 luth. templom van. Sz. Mihály temploma, SONNIN (l. e.) építette, 's physikai próbatételek és astronomiai észrevételekre rendeltetett 456 lábnyi mag. tornyával, 1786 készült el, 's 1,600,000 márkába került. Ez és néhány privat épületek jeles építmódúak. A' börze és tanácsház külseje újabb időkben csinosítottatott ki. Nevezetesek benne: a' bank (forgóbank), mellynek kész vagyona a' tanácsház alatt őriztetik; az admirálság épülete; az árvák háza; az új közönséges kórház; az új csillagász-torony (sarkmagasság 53° 33' 5''), a' színházak, a' Börsenhalle, a' faház, Einbeck háza, a' városi 's kereskedési könyvtár, Röding muzeuma, 'sat. Jeles oktató intézetel a' gymnasium és a' Johanneum. Az 1826-ban megnyitott hajózási iskola mellett csillagásztorony is van, 's egy fűvész kert is ültetett nem régiben. Mi a' szegények 's betegek számára 's szegény gyermekek nevelésére rendelt czélirányos intézeteket illeti: Hamburg egyik német városnak sem enged. Ezek legtöbbsnyire privat személyek által igazgattatnak, 's legnagyobb részint önkénytes adakozásokból tartatnak fen, például: az 1827 szerzett siketnéma'k iskolája, a' Magdolnaintézet 'sat. Hamburg polgári alkotmánya most ismét az, a' mi 1810 előtt volt; 1828 Sept. 20. szerkezetének harmadik százados innepét ülte meg. A' statust négy polgármesterből 's 24 tanácsnokból álló senatus kormányozza, melly magát a' választás és sors mesterséges egyesítése által egészíti ki. 3 polgármester és 11 tanácsnok graduált jurista, a' többiek kereskedők: A' senatus mellé 4 syndicus 's 4 titoknok van segédül rendelve. A' status közönséges belső és külső ügyeit a' senatus maga intézi el, a' fontosabbakat pedig közösen az örökös polgársággal. Ez 5 kerületből áll, mellyeknek mindegyike 36 polgárt küld a' nagy tanácsba vagy is a' 180-os collegiumba. Ebből választatik a' 60-os collegium, mellyből ismét a' 15 fő öregé. Mind ezen collegiumoknak saját jogaik vannak. Csak a' senatus 's a' fővének huznak fizetést. Az igazságot különbféle törvényszékek szolgáltatják ki; a' legutolsó ítéletet a' szabad városok közös fő feljebbviteli törvényszéke hozza Lübeckben. Előbb tetemesek voltak a' város jövedelmei, 's adója mégis csakély

hanem már most nevedett ez, azon terhes adósságok miatt, melyeket a város az utolsó időkben kénytelenített csinálni. Katonát csak annyit tart zsoldban, mennyit a német szövetség seregéhez adni tartozik (1300 embert), hanem ezen felül az egész polgárság jól van fegyverben gyakorolva, úgy hogy 10,000 emberből álló formaruhás gyalogságot, lovaságot és pattantyusságot képez. 1804 elkezdtek a régi erőseket széthányini, 's most már a Francziák erősítései is el vannak pusztítva. A sánczok párk forma ültetvényre változtattak. Hamburg 5 $\frac{1}{2}$ nsz. mértföldnyi birtoka ny. és é. felől Holsteinnal határos; Altona, egy holsteini város, alig fekszik fél mértföldnyire Hamburg kapujától; kelet felé Lauenburg a szomszédja; délszakra pedig az Elbe által választatik Hanovertól; azonban néhány Elbe-sziget, egészen vagy résznyire, 's az Elbe bal partján Moorburg nevű falu, még a város birtokai. Birja ezeken kívül H. a ritzebütteli uradalmat a fontos *Kuxhavennel* együtt, az Elbe tengerbe ömlésénél, 's Lübeckel közösen a bergedorfi uradalmat, has. nevű városkával, az ugynevezett Vierlandokkal, 's néhány lauenburgi helységekkel együtt. Ezen közös birtokon 1810-b. 9,300, a tisztán hamburgin 31,800 lakos számláltatott. — Hamburg nagy Károlynak köszöni eredetét, ki a 9-dik század elején, az Elbe és az Alster keleti partja közti dombokon várt 's templomot építete; mind a kettőt védhelyül a pogányok ellen. A hely alkalmassága a kereskedelemre és halászatra, sok telepedőt édesgette oda. E gyarmatok a vad szomszédoktól ugyan gyakran szédulattak, hanem mindannyiszor csak hamar újra felépítették, 's a város új telepedések által egyre gyarapodott. Mint kereskedő hely a 12-dik században kezdte fontossá lenni, 's a 13-században a Hansa (l. e.) egyttalapítója lön. Még a Hansa elenyészte után is fen tudá szabadságát 's virágzását tartani. Hansai öszveköttetése Lübeckel 's Bremával 1810-ig szakadatlanul tartott, 's 1813 és 1814 oltá ismét újra kezdődött. 1500-ig az Elbe 's az Alster keleti partja közti szegletre volt a város szorítva. Kicsinyenként a nyugoti partra is építettek, részint kibujdosott Németalföldiek. Így támadt az újváros, mely a 30 éves háboru első esztendejében már olly fontos hely volt, hogy erősséggé tetetnék, 's így a város mostani kiterjedését kapná. 1618 törvényesen esmerteték meg birodalmi szabad városnak, noha a bremai érsekek a káptalan birtokában állandóul megmaradtak, mely a westfaleni békekötés által Svédországra, utóbb pedig a bremai herczegséggel Hanoverára száll. A 30 éves háboru, melynek pusztításaitól óva maradt, felettte sok új lakost vezérle kebelébe, valamint a mi korunk nyugtalanosságai és háboruji is, mert a Rajna vidékéről, Németalföldről 's Francziarországból sokan költöztek Hamburgba. A mint népessége nevedett, azon mértékben nőtt kereskedése is, 's ez által pótoltatott vesztesége, melyet fabrikái a mindenütt felébredt műszorgalom, 's az idegen hatalmasságok beviteli titalma miatt szenvedének. Czukorfőzése, halzsír-olvasztása, hajó építő műhelyei, 's kartonnyomása 'sat. még ma is nevezetesek. Hamburg kereskedése főképen az amerikai szabad köztársaságokkal való közvetetlen összeköttetés 's a németalföldi 's rajnavideki háboruk által nyert, melyek alatt azon tartományok kereskedésének nagy része magáévá tette. 1802-ben a birodalom kiküldöttsége végzeténél fogva, áldatott neki a káptalan, hozzá tartozandóságával együtt, 's a város önlétezése, melyet az előtt Dánország ellen is mindig meg tudá tartani, újra megerősített. Így Hamburg a mostani század elején, a leggazdagabb 's legboldogabb köztársaságok egyike volt. Hanem a Francziák Hanoverába nyomultával, 1803, Hamburg viszontagságai is elkezdődtek. A Francziák ugyanis elfoglalák Ritzebüttel uradalmát, 's elzárák az Elbét az Angolok elől; ezek ellenben ezen folyót szorosan bezárák. Most Hamburg Tönningenen és Husumon által volt kénytelen üzni tengeri kereskedését; a mit pedig a Hamburgiak Hanoverán keresztül az Elbén felfelé küldeni akartak, annak nem angol

származását drága pénzen vásárolt hivatalos francia levelekkel kellebb bizonyítani. A' hanoveri rendeknek 2,125,000 márka bancot volt Hamburg kölcsönözni kénytelen. A' Lübecki ötközet után, Nov. 19. 1806 marsal Mortier Hamburgba nyomult, 's noha a' francia seregek, a' tiltsi béke erejénél fogva a' városból kitakarodtak, 's ez még egy ideig függetlensége árnyékát megtartá; mindazáltal már ezen idő közben is mindenféle kényuraktól 't minden módon zsaroltatott, 's kénytelen volt, a' többi hansa-városokkal együtt, postajogát Murat herczegnek engedni. Ezen időbe esnek Napoleon azon végzetei, mellyek, a' mennyire terjedtek, a' műszorgalom 's kereskedés minden elevenségét elölték. Ezeknél fogva Hamburg is kénytelen volt portékájit vagy kéz alatt pénz által megmenteni, vagy azoknak nyilvános elszedetését 's megsemmisítését szemlélni. Végre pedig Hamburg, valamint az egész éjszaknyugoti Németország, Franciaországhoz kapcsolaték Dec. 13-kán 1810, 's főhelye lön az újonan alkotott Elbetorkolati départementnak. Hanem Tettenborn közelgetése 1813 Mart. 13-kán szökésre kinszeríté a' francia kormányhivatalokat. Az felszólítá a' várost, elnyomatott szabad szerkezetét ismét életbe lépetni, 's a' nagy viadalban való részvételre fegyverkezni. Mind a' kettő meglön. Táborig szolgáltra 2000-nél többen iraták be magokat, a' már hadi lábba állott Lübeckiekkel, 's a' reménylett Bremaiakkal hansa-legiót képezendők. Ezen kívül polgári őrség alkotott, eleinte önkényesekből, azután pedig tanácsai 's polgarsági végzet erejénél fogva; mintegy 7000 ember jegyezteté fel nevét ezen szolgáltra. A' hansaiak egy része már Febr. táborba szált, 's lovasságok April. 22-kén Ottersbergnél jelesen viselé magit. Hanem segítséget kapván a' Francziák, csak hamar visszanyomák a' szövetségesek gyengébb seregeit; elfoglalák az alsó Elbe bal partját, bevévék Máj. 12-kén Wilhelmsburgot, a' harburgi vár küzdés nélkül engedtetvén nekik, 's Maj. 20-kán éjjel, miután a' dán segédseregek előtte való nap eltakarodtak volna, hubicza gránátokkal kezdék a' várost lövetni. A' Maj. 21-kén két svéd batalion bemenetele által ébresztetett felszabadittatási remény 25-kén már ismét elenyészett, mert a' Svédék visszavonultak. Ekkor egyenletlenség támadt a' hadi emberek és a' tanács között, melly utóbbi, szükség esetére, a' Dánokat kéré meg közbenjárás végett. Ez az eset már 29-kén beállott, midőn Tettenborn a' városból kivonult, 's Hesz ur, fővezére a' polgári őrségnek, ezt tüstént szétbocsátá. Mielőtt a' város hadi egyezsége lépett volna, belé nyomultak a' Dánok, mint a' Francziák szövetségei, 's Eckmühl és Vandamme már 31-kén este követték őket számos francia sereggel. Most kezdődék a' város szomorú sorsa. Részint, hogy ez megerősíttessék, részint pedig, hogy ellentállásáért megfenyíttessék, a' legkeményebb rendszabások kiméltlenül hajtatanak végre; 48 mill. frank hadi adó részenként szedeték be; a' bank Nov. 5-kén kiürítették (7,489,343 márka, banco volt benne); 's az esztendő vége felé apródonként 40.000 minden nemű 's korn ember üzetéki a' városból, 's martalékul adaték a' tél szigorúságának. Szinte ezen idő tájban mintegy 8000 ember lakása, a' város szomszédságában, olly hirtelen égették hamuvá, hogy az emberek csak életüket mentheték meg. Minthogy azon seregek, mellyek Walmoden, 's utóbb Benningsen alatt Hamburg körül állottak, ostronlásra igen gyengék voltak: azért ezen város csak a' francia háboru befejeztével szabadulhatott meg kinczói igája alól. 1814 Máj. utolsó napjaiban takarodtak ki a' már kir. francia seregek Hamburg falai közül, 's magokkal vivék a' requisitio rendszere által gyűjtött zsákmányt. Csekélység volt az, a' mit Franciaország, a' városban és kivüle tett iszonyu pusztításokból megtérített. A' Francziák után az Oroszok nyomultak a' városba, Benningsen alatt, 's ott maradtak azon esztendő végéig. Csak ekkor szabadula fel Hamburg 's adaték vissza a' német hazának. L. „*Neue Chronik von Ham-*

burg“ Zimmermantól (1820) és „*Handbuch der hamburg. Verfassung und Verwaltung*“ Burktól (Hamburg, 1828.)
 opg.

HAMILTON (Antony, gróf), az e' nevű régi skót nemzetségből, Irlandban 1646 szül., 's II. Károlyt Franciaországba kíséré. Midőn ezen fejedelem őseinek királyi székére ismét fellépett, Hamilton is visszatére Angliába. Ekkor tanuló ismerni Grammont gróf az ő testvérét, egy, szeretetre méltó tulajdonokkal ékeskedő dámát, 's megvallván szerelmét, házasságot ígért neki. Azonban, állhatatlanságból vagy más oknál fogva elutazott Londonból, a' nélkül, hogy ígérteit teljesíté. Hamilton, e' sérelemért haragra gerjedve, utána ment, erősen eltökélve, őt párviadalra hívni, ha ígérteit teljesíteni vonakodnék. Londontól néhány mértföldnyire utol éri. Az első üdvözlés után hidegen kérdezi: ha nem felejtett-e valamit a' fővárosban? „Igen is,“ válaszolá a' gróf, ki az ő szándékát átlátta, „elfelejtettem a' gróf testvérét elvenni,“ 's erre visszatért 's meglőn a' házasság. Azután Franciaországba vivé feleségét, a' hol Hamilton gróf gyakran meglátogatótá őket. Midőn II. Jakab, statusai elvesztése után, Franciaországban letelepedett, H. is ott maradt, 's St.-Germain-en-Layeban halt meg 1720, 74 éves korában. H. igen ügyes eszű, élénk phantasiájú, helyes ítéletű 's szép izlésű ember volt. Különbféle tárgyu, elmésen és kellemesen irt francia munkákat hagyott, mellyek közt „Grammont gróf emlékkönyve“ élénk és kellemes stylja, 's egyszersmind erkölcselensége által nagyon megkülönbözteti magát. „Tündérregéji“ a' legjelesebb e' nemű munkák közé tartoznak. Minden munkáji Parisban 1812, 4 köt. 's 1813-ban 5 köt. jelentek meg.
 Zs.

HAMILTON (Emma Lyon, későbbben lady), sok tekintetben nevezetessé lett asszony. Születése idejét és helyét bizonyosan nem tudhatni. A' neve alatt kijött Memoirokban az áll, hogy édes anyja szegény szolgáló leány volt, 's gyermekét 1761 karján vitte a' chesteri megyéből szülőföldjére Walesbe. Maga Hamilton lady azt állította későbbben, hogy Halifax lord atyai módon gondoskodott neveléséről. Az említett Memoirok szerint 14 esztendő korában szolgált kis gyermekek körül, két esztendő mulva pedig Londonba ment, hol előbb egy szatócsnál szolgált, majd valamely dámának lett szobaleánya, a' kinél nem lévén sok dolga, román olvasásra adta magát. Későbbben játékarabokat kedvelt meg, 's nagy figyelemmel lévén a' színjátások testállítására, actiojára, azoknak megítélésében és az indulatok kiadásában vagy elnyomásában, kivált a' mimicában nem kis jártasságot szerzett magának. E' lőn első alapja későbbi remek pantomimicai előadásainak, mellyekkel hirt nevet terjesztett mindenütt maga felől. Kiesvén a' szolgálatból tanulgatása miatt, egy fogadóba állott be szolgálónak, hol színjátások, hangások, festők 's más művészek szoktak volt egybe gyülekezni. Kevéssel azután esmeretséget kötött John Willet Payne kapitánnyal, ki későbbben admiral lett, 's kihez valamely atyafija kiszabadításáért könyörögni járt volt. Ez az ur maga költségén taníttatta őt, hogy természeti szép tehetségei jobban kifejtessenek. Más új tisztelője akadt chevalier Featherstonhaughban, ki előbbi szeretőjének engedelmével mezei lakására vitte ki magával a' szép ladyt, de tőle részszerint makacs viseletéért, részszerint családi tekintetekből nem sokára megvált, ugye hogy az most régi szegénységbe újra visszaesett, 's neme alacsonyságának legmélyebb fokára süllyedt. Ekkor doctor Grahamnak, egy kontárorvosnak tűnik szemébe, ki őt az ő az egészség-istenasszonyává (Hygieájává) tevé 's vékony fátyolba burkolva mutogatótá. Ezen új istenné oltárján nem sokára mindenféle művészek áldoztak; a' többek közt Romney, egy híres festő halálosan bele szeretett, ki iránt mindazáltal visszatartózkodót 's erényest játszott a' szép alak. Nagyobb hajlandósággal volt Greville Károlyhoz, ki a' régi Warwick familiából vette származását, 's vele három gyermeket nemzett; ez már feleségül is vette volna, ha 1789-ben

hirtelen meg nem bukik, 's minden hivatalaitól meg nem fosztatik. Nem lévén módja kedvese tovább tartására, Nápolyba küldötte bátyjához, sir William Hamiltonhoz, ki akkor ott követséget viselt. Ez annyira belé szeretett a' szép nőbe, hogy öccsétől alku szerint örökre átvette, kifizetvén ennek minden adósságait. Ez időtől fogva uri tisztves életet folytatott a' lady, 's művészi tehetségeinek hijányait kezdette mind inkább kipótolgatni Nápolyban. Mindenféle művészek seregelve a' követnél öszve, bámolni kezdték talentumait; ő pedig a' testforgatás (attitude) rendszerét fejté ki azoknak társaságában. Egy darab szövet elég volt neki, hogy Levi leányát, romai matronát, Helenát, vagy Aspásiát alakozzon öltözetében. A' csábitó Shawltánczot ő találta fel; a' követ mind inkább inkább hódolván kecaseinek, 1791-ben forma szerint is feleségül vette, 's Londonban megesküdt vele. Rövid idő múlva visszatérvén a' követ követsége helyére, az udvarnál bemutatta feleségét, hol ez megtetszván a' királynénak, minden innepes pompákban részt vett, sőt a' királyné titkos mulatságaiba is beavattatott, gyakran ennek szobájában hált, mikor ez Actonnal mulatott. Ez a' nagy kegyelem a' többi udvari dámákat irigyeivé tette, kik boszúságokat nem tudván magokba zárni, közülök néhányan meg is büntetettek, 's az udvarból kitiltattak. Legszebb része volt Hamilton lady életének, Nelsonnal való esmeretsége, ki akkor még hajóskapitány volt. A' követ, nője, és a' hős vitéz lelkes gyönyörűséget érzének egymás társaságában; melly barátságos öszveköttetésnél fogva csak hamar hirül ment az angol igazgatáshoz, hogy Spanyolország hadat akar indítani Anglia ellen, mellyre ez azon merész eszközök elővételét parancsolta, mellyek a' világot bámulásra birták. Az abukiri győzedelem után örömrobajjal fogadták Nelsont Nápolyban. Hamilton lady volta' sokaság hősnéje, Nelson pedig szabaddító Istennek tartották. Több hónapig folytak az inneplések, mignem a' francia sereg előnyomultával kénytelen vala a' királyi familia Nápolyt elhagyni, 's az admirál hajón Siciliába átevezni (1798). De kevés idő múlva győzván az austrial-orosz sereg a' Francziákon, megszabadította Nápolyt is ezektől, 's az elfutott királyi familia újra visszatért fővárosába. Hamilton lady Nelsonnak társaságában, ki szépségeinek hódolt, visszajött az udvarral, 's nem minden ok nélkül gondolták, hogy a' Francziákkal tartók megbüntetésében az ő titkos haragja is némelly irigyeire nagy befolyással volt. Kevéssel azután visszahivatván férje a' követségéből, 's Nelson is letévén vezérségét; e' kettőnek társaságában érkezett meg Hamilton lady is Londonban, hol Nelsonnal való szoros barátsága kitudódván, mindenektől megvettetett. Egy leányt szült kevéssel visszatérte után, kit Nelson nevére kereszteltek. Meghalván rövid idő múlva sir Hamilton, özvegye Merton-Place kis falusi jószágba ment lakni, mellyet számára Nelson vett vala, kinek 1805 történt halála után minden istáp nélkül maradt, 's újra szegénységbe esett vissza. Egy kevés nyugpénzből élvén, oda hagyta Angliát, 's Misz Nelsonnal Calais mellé vevé magát; hol 1815 kimult a' világból. Nagy elmémi-veltséggel soha sem birt, de természeti ékeit cselmesterségei által nagy keletűekké tette. Minden hírét 's nevét annak köszönheti, hogy szép volt, 's természeti kellemeit színjátszói legingerlőbb helyzetekkel nevelni tudta. Erkölcteienné alacsonyította le magát főképen az által, hogy Nelsonnak hozzá irt biztos leveleit eladta, 's közönséggé tette, mi által jöltérvőjének emlékét néminémüképen megyalázta.

Kállay Ferencz.

HAMILTON (Sir William) természet és regiség-visgáló, szül. 1730, mint angol követ 1764-ben Nápolyba ment, hol izlését a' tudományok iránt kimivelé 's esmereteit a' művekben bővité. Nápolyba jötte azon időbe esik, midőn az eltemetett Herculánus és Pompeji városok feltaláltattak, mellyeknek czélirányos felásását ő is nagyon előmozdítá. Eleinte csak középszerű birtokkal birt, de szép mivizlésével olly szorgalmat

kötött össze, mely azt jóval szaporitá. A' régiségeket és mivdarabokat a' legnagyobb gondolható hévvel gyűjtögeté 's nem ritkán jó nyereséggel adá el. Sok éven ált gyülekező helyek volt az ő szobája Nápolyban az éjszakeuropai tudós utazóknak. Itt nevezetes régiségi és természeti gyűjteményt leheté látni. H. beutazá az Aetnát és Vesuvot és szoros vizgálatokat tön rólok, 's a' tilzokádók tudománya fontos gyarapodást köszön neki. Visgáló lelkét jelesen mutatják e' munkái; „*Observations on mount Vesuvius*“ és *Campi phlaegrai*“. Követségi foglalatosságait is buzgón folytatá. A' Francziák bemenvén Nápolyba, visszatért honjába. Minden mivdarabjait magával vitte, de szerencsétlen volt, mert Britannia partjain hajtótörést szenvedve annak egy részét elveszté. Most kéziratival foglalatoskodott, de bele halt Aprilisben 1803. 55.

HAMMER (Jósef), egyik a' legnagyobb orientalisták közül, a' felséges austrial háznak udvari tolmácsa a' napkeleti nyelvekben, és a' titkos udvari és status cancellaria' tanácsosa, több tudományos társaságok tagja, a' szent Annarend vitéze, született 1774-ben Junius 9-kén Styria' fővárosában Grätzben, hol édes atya kormányiszéki tanácsos s a' status fekvő javainak igazgatója volt, 's II-dik Jósef által különösen kedveltetett. Már gyermekségében különös tehetségeket vettek észre benne, 's 1787-ben Bécsbe küldötték tanulni, hol a' következő esztendőben a' Kaunitz által felállitott napkeleti academiába felvétetett. A' későbbben miniszterré lett báró Thugut különösen becsülte Hammert, Jenisch pedig, a' külügyek ministeriuma napkeleti osztályának referense, az általa kiadott 's Meninszky név alatt esmeretes arab-török 's persa szótár átnézésében munkás társnak vevé fel. Végezvén oskoláit, 1796-ban szolgálatba lépett, mint titoknak báró Jenisch mellett. Müller Jánossal nagy barátságban élt, a' mint levelezései bizonyítják. 1799 Konstantinopolba ment, az akkori követ báró Herbert Péter mellé nyelvsegédnek, ki Egyiptomba küldötte az ottani consulsági ügyek végett, egyszersmind a' régiségekben buvárkodást szivére kötvén, a' mit nem is mulatott ő el, mert több régiségekkel p. o. Bismumiakkal, arab levelekkel, Anthar több kötetl arab románnal, mely napkeleten is ritkaság, 's más a'sakari temetőhelyeken talált hieroglyphákkal gazdagította azután a' bécsi császári könyvtárt. Midőn az el-arischi szerződés felbomlott, Hutchinson, Sidney Smith és Jussuf basa alatt Menon francia hadvezér ellen folytatott háboru idejében titoknak és tolmács volt a' tábornál; annak vége után 1801-ben Angliába ment, innét 1802 Apr. Bécsbe, Augustusban pedig mint követségi titoknak Konstantinopolba. 1806-ban moldvai consularis Agens lett, hol a' hospodárnál volt francia tudós követtel Reinhardtal esmeretséggé jött; de már a' következő esztendőben visszament Bécsbe. Nem kis érdemet szerzett az által is magának, hogy 1809-ben egy nagy részét a' császári könyvtárnak és napkeleti kéziratoknak meg tudta menteni, melyeket a' Francziák Parisba akartak szállítani. Világot látott könyvei közül nevezetesebbek: „Utazási rájzok Bécsből Triestbe 's Velenczébe 's innen Tirolon keresztül Salzburgba“ (1798); továbbá „A' napkeleti tudományok encyclopaediai átnézése Hadschi Khalfa után“ (1804); „Ahmed Ben Abubekr Ben Washie arab nyelven írt munkájának a' régi egyiptomi hieroglyphákról, angol nyelvre fordítása,“ melyet még konstantinopoli követségi titoknokságában végezett el (London 1805); „A' Szenthad trombitája“ (kiadta Müller János 1806); „Resmi Ahmed Efendi követségeiről tett jelentései Bécsből és Berlinből 1751 és 1763“ (1809); „Schirin“ — persiai 's török kutfók után készült költemény (1809); „Levantei utazásban tett topographiai rajzok (1811); „Hafiz Divanja,“ „Napkeleti Regék“ (1815); „Török Ország alkotmánya“ (1816); „A' persiai ékesszólás története“ (1818); „Napkeleti hár-

más hang" (1819). Ezekon kívül vagynak még sok értekezései több tudományos velős idoszaki irásokban. Neveli Hammer érdemeit az általa, gróf Rzewusky segedelmével felállított, napkeletiséget tárgyzó tudományos ujság „*Die Fundgruben des Orients*.” Oeslnerrel megvívott a tudományos pályán ezen jutalom kérdés felett: „az Islamismus befolyásáról a pallérozódásra” melly, uttal a' fr. Nemzeti Intézettől access ter nyert. Legújabb, legjelesebb munkáját „*Geschichte des osmanischen Reichs*.” Hartleben K. A. adá ki.

Kállay F.

HÁMOR. Igy nevezetik minden olly fabrika vagy mihely, mellyben kemény tűz mellett, víz által hajtattott nagy kalapácsokkal, érczetek vernek és készítenek. A' mint az ércznek egymástól különböznek, a' mint azokat vékony botokban vagy rudakban készítik, vagy széles pléhekre avagy vékonyabb vagy vastagabb táblákra kikalapácsolják és kiverik: a' szerint a' hámorok is különböző módon neveztetnek el, p. o. vashámor az, hol vasat és aczélt készítenek; rézhámor, hol rezet, czin-hámor, hol czint készítenek rudakban vagy táblákban, 's még a' kalapácsok is szolgálatjuk természetéhez képest kapják külön nevezeteiket.

Kállay Ferencz.

HAMU, azon tüzet kiálló, többé vagy kevesbé fejréd vagy fejréd-szürke anyag, melly a' műszeres testek teljes elégeése után hatra marad és többé nem képes a' tüzet táplálni. A' hamunak álló részei különbözők azon testek szerint, mellyekből erednek, különösen pedig összetételekre és tartalmokra nézve. A' növényhamu különösen föld és sórészekből áll, melly utolsókat lúgosítás által el lehet választani 's növénykalki-nak nevezik. Minél keményebb és tömöttebb a' fa, annál több alkali ad; de némely fűvek többet adnak a' fáknál. Minél inkább kiszáradtak a' növények, annál kevesebbet adnak. A' növénykalki mindig szénsavanyat hord magával. Tehát annál csipősebb, minél nagyobb volt a' hévség, midőn a' hamu támadt. Minden idegen anyagtól csak jegesítés (crystallisatio) által tisztíthatatik meg (Vö. HAMUSZIR.) Egészen más tulajdonokkal bír az állati hamu, különösen a' csontokból nyert. Valamennyire összeragadó marad ez; nem bír sórészekkel, hanem a' mészföld mellett villósavanyat (acidum phosphoricum) hord. — A' fahamu használása, a' mint tudva van, igen nagy. Szappanosok, fejrítők stb. igen bőven használják. Igen jó trágyául is szolgál. —j—a.

HAMUSZIR I. NÖVÉNYALKALI.

HAMVAZÓ SZERDA, első napja ama' nagy 40 napi böjtnek, melly a' római szentegyházban husvét előtt tartatik. Neve azon hajdani szokástól származik, melly szerint e' napon hamuval hinté be magát kiki, hogy ez által a' valóságos, igazán hamu és porban teendő, bűnbánásra emlékezzék.

A. F.

HAMVVEDER, kerekded edény, melly a' régiéknél részint ékesítésre részint a' megégetett halott hamvainak eltartására szolgált. Dívtában lételének utolsó idejü szokása szerint, a' kriptákban vagy sirboltokban mellék fiókokba téteték, avagy a' sarkophagra illeszteték. Nagysága különböző volt, valamint szinte azon anyag is, mellyből készüle. Ércz, márvány, agyag, fa, egyiránt használtattak e' végre, 's a' beölelek képeztetett hamvvedrek kiálló vagy benülő metszésekkel, faragásokkal sőt festésekkel is díszítették. Voltak könymedenczék vagy vedrek is, kicsiny agyag vagy üveg edények, mellyekbe a' kihunyott hullatott könnyeket szokták összegyűjteni, 's bennük eltartani. A' hamvvedrek hajdanta jelképei voltak a' folyam- vagy forrás-istenneknek is. — Montfaucon, egy tulajdonemü jeles munkájában számos ábrázolatokat közöl rólok. A' mi időnkbeli sirköveken, ékesítés gyanánt igen sokszor használtatik a' hamvveder.

54.

HANAKOK, egy népség, melly Morvának Hana nevü folyóvizétől, mellynek partjain lakik, vette nevezetét. Ők Marva legrégeb lakosainak tartatnak, 's a' tartomány egyéb lakosaitól öltözet, henyesség, Cse-

hekével megegyező nyelv, 's tulajdon szokásaik által különböznek, melyeket eredeti épségekben megtartottak; mert semmi más néppel nem szoknak öszveelegyedni, 's hazájokat csak hadi szolgálatban hagyják el. Magyarországnak, Posony és Nyitra vármegyék Morvával határos szélén is találatnak.

opq.

HANAU, Hessen vál. fejedelemség tartománya Wetterauban, hasonló nevű fővárossal. 1809—1813-ig a frankfurti nagy hercezség része volt; azután ismét visszakerült előbbi birtokosára, a hesseni választóra. A Main, Spessart és Kinzig folyók közelében fekszik, 's 27 sz. mfdnyi jól mivelt és termékeny földet foglal magában, 88,100 lakossal, kik legtöbnyire protestansok, 's az isteni tiszteletre nézve 1818 egyesültek. Fővárosa homokos vidéken fekszik, melly azonban szorgalmas művelés által igen sok veteményt 's gyümölcsöt terem. A város éjszaki és nyugoti oldalán folyik a Kinzig, melly e vidéken ömlik a Mainba, mellyből a városba egy mély csatorna vezetett. Hanauban 1479 ház van, 's 9700 lakos, kik közt sokan vallon-'s németalföldi származásúak; a zsidók száma 540. E város régi mód szerint ó városból 's új városból áll, melly utóbbinak egyenes 's széles utszáji vannak. Közepén áll a hosszukás négyszegyet formáló rendes vásárcsarnok, a tanácsház. A város végén, éjszakkélet felé fekszik a választó fejedelmi vár, mellyben most a természeti tudományok wetterauai társasága tartja üléseit, természeti kabinetjét 's könyvtárát. Hanaunak van a hesseni vál. fejedelemség minden városai közt legtöbb fabrikája. Selyem-, teveszőrszövet-, bőr-, keztyű-, harisnya- és ékesség-fabrikái igen nevezetesekek. Az utóbbiak minden nemű arany portékákat készítenek, mellyek a tökéletesség magas fokára vannak emelve. Vannak ezeken kívül kocs-, tobak- és kártya-fabrikái is. Illyen készítményekkel, fával és borral nagy kereskedést űznek a lakosok. A felső maini vidékekről, nevezetesen Kronachból igen sok talpak érkeznek ide, rakva gerendával, deszkával, 's minden nemű faportékával, mellyekkel a hanauiak tovább kereskednek. A város erősségei széthányattak. Mulató helyei: a philippsburgi kastély és Wilhelmsbad, hová szép fasorok közt derék ut vezet a városból. 1829 óta jeles csinált ut köti össze Hanaut Aschaffenburggal.

op.

HANAUI ÜTKÖZET 1813 October 30-dikán. Bajorország elállván Napoleontól egyesült Austriával a megnevezett hónap 8-dikán, 's az egyesült seregnek vezére Wrede, utasítást kapván, hogy a francia nagy seregnek háta megett munkálódjék, Würzburgnak tartott, melly várost Turreau generál öt ezer emberrel védé. Megtörténvén azonban a leipzig nagy ütközet e hónap közepén, azt a parancsot vette, hogy a Rajna felé hátráló 's nyolczvanezerre leolvadt francia seregnek állaná el utját. E végett October 24-dikén erős ágyuztatás után Würzburgot, a váron kívül, mellybe magát a francia general beveré, elfoglalván, egyesíten Hanaunak tartott, utjában megerősítvén még seregét két würtembergi gyalog 's egy huszár ezereddel, 's a hozzá tartozó hadi tárral. Hanau kulcsa lévén a Frankfurt felé vivő utnak, az üldözőbe vett francia sereg is teljes erővel sietett a felé, 's egy időben érkezett oda Wrede seregével, mellyel már muszka csapatok is egyesítették magokat Platow, Orlow, Denisow és Czernitscheff vezérsége alatt, October 29-dik napján. Maga Hanau városa az egyesült sereg hatalmába esett 1200 francia fogollyal, azután mind a két rész October 28-dikán a kinzigi hid birtokáért küzdött, a várostól éjszakra a kapuk előtt. Wrede itt erős állást foglala, 's megraká jól katonákkal két utszának végeit, mellyek a várost körülvevő erdőbe nyíltak. Wertheim szorosát Schlichtern és Gelnhausen közt, hol mély meredekségű völgyben foly a Kinzig vize, minden oltalom nélkül hagyta, melly környülállás megmentette Napoleont. Ugyanis October 29-dikén 4000 Francia kirohant egyszerre az erdőből, 's agyenge ellenvédet, mellynek az utakat kellett volna elzárnia, Rück-

lingen felé nyomta, hol October 30-dikán elkezdé Napoleon támadólag a' csatát. Wredenek serege az által is gyengülve volt, hogy előre néhány osztályt Frankfurt felé küldött, 's 40,000 emberét, 48,000 gyalog, 12,000 lovas francia katonaság támadta meg; de más részről Wrede jó állásban volt, csak hogy jobb szárnya nem volt erős öszveköttetésben a' középtesttel, a' Kinzig vizén csupán egy fa hid eszközölvén, a' közösülést. Reggeli 10 órától fogva délutáni 3 óráig mind egyre oszloprendekben támadták meg a' Francziák Wrede serege közepét, 's végre Napoleon lovas testőrserege három hosszú sörben egyszerre rohant az egyesültek lovasságára és gyalogságára mellyekre már hátul is tüzelt egy 12 fontos francia batteria. Így a' gyalogság zavarba jöven, a' francia lovas testőrség a' középponton öszvegázolta az ellenfél lovasságát is. Nyomban követte a' győzedelmes fél Wrede seregét, melly minden rend nélkül a' kinzigi hidon a' város felé tartott. Ezen szerencsétlenséghez járult még az, hogy a' megriasztott középtest is a' jobb szárny felé szorított, 's a' hidnak karfái eltörvén, sokan a' Kinzigbe fultak, az austriai Jordis ezrednek pedig egy osztálya fogságba esett. A' város éjszaki oldalán lévő utaknak birtokába jutván a' Francziák, elkezdették a' várost is lövöldözni, honnan más nap viradóra kiköltözött a' hátráló sereg, melly a' város déli része felé az aschaffenburgi utnak két oldalán állott fel. Itt ujra elkezdette Napoleon a' verekedést, hogy fedje serege egy részének a' Kinzig vizen átmenetelét Frankfurt felé — melly célját el is érte. Két ezerede még a' városban volt, tartalékképen. Ezt megtámadta az egyesült sereg, hogy, ha lehet, a' francia sereg hátulját elvágja; de a' Kinzig hidján felállított batteria miatt nem boldogulhatott, migsem Wrede maga vezette a' batteriára rohanó csapatot, a' mikor egy puská golyó-bis veszedelmesen megsebesítette, 's helyette a' vezérséget Fresnel austriai tábornok-helytartó folytatta. Wrede szerencsétlensége elkeserítette a' katonákat, kik a' vízbe ugrálván oldalba vették az ellenséget, e' pedig meggyújtván a' hidat 's még erősen lövöldözvén a' városra, nagy bajok közt végre visszahuzta magát; de a' győzedelmet mindenik fél-magának tulajdonította. A' Francziák kilenczezerre tették veszteségeket, 's két badeni lovas ezere elállott mellőlök, valamint Sabiello és Sulkowszki lengyel parancsnokok is. A' hanai ütközet utolsó csatája volt Napoleonnak Németországban.

Kálly Ferencz.

HÄNDEL (György Fridr.), szül. Halleban a' Szála mellett 1684, a' klavirt már két éves korában minden különös utmutatás nélkül igen ügyesen játszá. Atyja (orvos), törvénytudományra szánta. Azonban ez egykor a' hercegi udvarhoz utazván, a' gyermek orgonázása magára voná a' herceg figyelmét, ki azután atyját rá bírá, hogy egészen a' muzsikának szentelné. Zachau a' hallei székes egyház orgonistája kezdé most tanítani. 9 évében H. már egy templomi muzsikát szerkeztete ének-szóval és hangszerekkel. Így mesterét meghaladván, 1698 Berlinbe küldék, hol tanítója különösen Attilio vala. Atyja meghalván, Hamburgba ment, hol egy vágytárs ellene dolgozása mellett is orchestrum igazgató lett. Most a' 15 éves H. mint operaszerző lépett fel. Első operáját „Almeriát“ egymás után több estvéken adták. Más két operája „Florinde“ és „Nero“ szinte szerencsét tett. 5 év mulva elhagyá Hamburgot, hogy tanulmányit Olaszországban végezhesse; melly célra 200 aranyat takarogatott meg. 1703 Florenzbe ment, hol a' nagyherceg számára „Rodrigo“ operát írá. Innen Velenczét látogatta meg. Itt egy álorczás bálban klaviron hallatá magát. Scarlatti történetből mellette állván, játszására ugy fellelkesült, hogy így kiáltana fel: „ez vagy a' Szász vagy az ördög.“ Velenczében „Agrippinát“ három hét alatt írá, mellyet 27 egymást követő estve adtak. Romában a' nagyok, kivált Ottoboni, Colonna és Pamfili cardinálok, kegyeknek iránta bizonyításában vetélkedének. Itt a' „La resurrezione“ oratoriumot írta, több Cantatek, és Sonaták mellett. Romából Nápolyba meghivatván, „Alcide e Galatea“ híres serenadeját

készíté. Most honába visszatérvén, a' hanoverai vál. fejdelem 1703 karmesterének nevezé. 1710 végével Angliába ment 's az angol nemzet előtt sokáig kedvelt „Rinaldo“ operát írá. Év telte után haza ment Hanoverába: de már 1712 ismét Angliába utazott, 's előbbi kötelezetéseit feledve, az utrechti békére egy Te Deum irását, 's a' Haymarket-játékszínben 200 ft. st. fizetés mellett az operára ügyelést vállalá fel. Azonban 1714 meghalt Anna királyné, 's az eddigi hanoverai vál. fejdelem, J. György név alatt lépe a' thronra, ki Händelnek szolgálatbeli viszonyai elmulasztásával épen nem vala elégedve. Még is pártfogója báró Kielmannsgg közbenjárására megbocsáta neki a' király, sőt fizetését 600 ft. sterlingre nevelte, azon megbizással, hogy a' herczegasszonyokat muzsikára tanítsa. Ezentul Anglia legelőbbskelő 's legelmébb férjfiái társaságában élt. Burlington gróf házában 1715—1720 irá az „Amadis“ „Theseus“ és „Il pastor fido“ operákat. Majd felállítotték a' „kir. hangászat-academia“ a' Haymarket-játékszínben, hogy a' jelesb operákat mindig lehető tökélyel adhassák. Händel lön az intézet igazgatója, a' szárazról énekeseket kerített, 's (1720) „Radamisso“ operáját hihetlen tetszéssel adá elő. E' fényes siker igen felingerlé vágytársait, kiknek feje Buononcini volt. Megegyezének, hogy ugyan azon operából mindenik írjon egy felvonást, 's a' ki győzend, maradjon a' ház birtokában. Az opera „Muzio Scaevola“ volt. H. az ouverturét 's a' végső felvonást írta, és a' jutalmat elnyerte. Most az academia erős lábra tétetett, 's H. megmutatá, mit vihet ki egy nagy észtehetség állandósággal. Azonban ez idő után első énekesével Venesinoval, a' közönség kedvenczével meghasonlott. H. büszkébb, hogy sem engedjen, elbocsátá, 's ezzel az udvar és a' sokaság kegyét elveszté. Hasztalan utazott új énekesekért Olaszországba. 3 év mulva kénytelen vala a' Haymarket-játékszín az Olaszoknak engedni, kik közt Porpora mint szerző, Farinelli mint énekes csodálatott. H. a' Lincolns-Infields színházat vévé által, azután Rich társaságában a' Coventgarden-játékszínre, hol „Ariadne“ operáját 1733 ugyan azon időben adá, mellyben a' Haymarket-színben Porpora Ariadnéját adák. Noha ennél H. mint művész és szerző előbbvaló volt, még is győzőn Farinelli csodált hangja, 's H. a' köz kedvet ismét megnyerni híjában törekedék. Most nem csak teste de elméje is roncsolódnai kezdé. Az aacheni ferdők helyre állíták. 1736 visszatért Londonba 's a' Coventgarden-színben „Sándorinnepét“ nagy tetszéssel adá. A' szerencse ismét hozzá fordult. Miðlesex lord a' hányatlott olasz opera igazgatását felvállalván, Händelt vévé fel szerzőnek, 's ez „Faramond“ és „Alexander Severus“ operájiért külön külön ezer ft. sterlinget kapott. Egyéb operáji, mellyeket még a' Coventgarden-színben adott, már nem igen tetszének. Hogy függetlenül élhessen, most Oratoriumok költésére vagy inkább bővebb ki-képzésére adá magát, mellyeket azonban nem mint operákat — ez a' szent tárgy megszenteltetésének tartatott volna — hanem mint Concerteket adának. De e' környülmény azt okozá, hogy legmagasb 's leg-tökélyesb egyházi stylusban írt „Messiása“ is, mellyet Herder hangokbeli keresztyén epopoeának nevezett, elejénte (1741) hidegen fogadták. Dublinban több tetszést nyert, 's midőn H. Londonba visszatért, a' Messiás itt is a' közönség kedvencz darabja lett. Händel ezt évenként egyszer a' talált gyermekek haza hasznára adá. Ezután szerzé „Samsont“. 1742 ismét az aacheni ferdőkbe utazott, 's legnagyobb Oratoriumait, mint „Judas Maccabaeus“, „Josua“, „Jephtha“ 's a' t. ezentul írta. 1751 szembetegséghe esett; a' legfájdalmasabb orvosi munkálatok alá veté magát: a' nyavalya orvosolhatlan maradt. De munkásságában még szeme világának elvesztése sem gátolá; oratoriumait 's azok előadása közben organajátékát, halála előtt, melly Aug. 14. 1759 történt, még nyolcz nappal is folytató. Hamvai a' Westminster apátságban nyugszanak, hol a' legeredetibb, legmélyebb 's gondolatban leggazdagabb muzsikái költő nevént díszes emléké örökíti.

HANG olly reszkető mozgás, melly elegendő erősen és sebesen történik, hogy halló szereinkre hathasson (I. ACUSTICA). Hang támad, ha ostorral sebesen a' levegőbe csapunk, ha trombita által a' levegő erősen megrázódik, vagy ha valamely éghető gáz meggyulad. Valamely hang okozhatására hangzó test, és olly eszköz szükséges, melly a' hangot tovább viheti. Hangzó test pedig mind az lehet, mellynek részei remegő mozgásra képesek; 's minthogy minden test bir a' rugóságnak valamely fokával, tulajdonképen valamennyi test a' hangzók közé tartozik, csak hogy sokban olly csekély a' rugóság, hogy az általok gerjesztett hangot alig vehetni észre. Lány és átaljában kevés rugóságu testek, mellyek magok épen semmi vagy észrevehetlen hangot adnak, a' nagyon rugós testeknek hangját is megátolják, vagy egészen, vagy csak résznyire. Így az üveg edény hangja megszűnik, mihelyt kézzel erősen átfogjuk; a' klavir hurjai tompábban hangzanak, ha keskeny posztószteleteket fonunk közéjük; valamely hangszer (instrumentum) tompábban hangzik olly szobában, melly szőnyegekkel van borítva, mint sem ollyanban, melly csupán kideszkázva, vagy fejeítve van. A' harangot vagy üveget megütő kemény testek erősebb hangot gerjesztenek, mint a' lágyak. A' rugós testnek ama' helye, mellyre elsóben ér az ütés, legelsőben jön remegő mozgásba, de hihetlen sebességgel terjednek remegései a' testnek egy b részeire. A' hangnak ezen terjedése többféle tüneményt magyaráz meg, p. o. a' visszhangzást (Resonanz), égi háborn idején az ablakok csörgését, 's ha az utza követeten sebesen vágatató kocsiak mennek. — A' hangterjesztésnek szokott eszköze azonban a' levegő. Ez által jut amaz füleinkbe; levegőtlen tér által a' hang nem terjedhet. Mennél vékonyabb pedig a' levegő, annál gyengébben terjeszti a' hangot. Valamely magas hegyen elsütött pisztoly sokkal gyengébb pattanást okoz, mint a' síkságon. A' hangszerek erősebben hangzanak hideg szobákban, mint melegekben, hol a' melegség megvékonyítja a' levegőt. A' hangnak levegő általi terjedését olly formán kell képzelnünk, mint a' vízbe dobott kő által okozott egymást üző apró hullámok nagy sokaságát. A' remegő mozgásba hozott hangzó test hullámforma mozgást okoz a' levegőben, melly által ez változtatva majd megsűrűsödik, majd ismét vékonyodik. Mennél messzebb hőmpölygenek a' vízben valamely dobás által okozott hullámok, annál nagyobb körületet fognak-el, de viszonylag annál gyengébbek is lesznek. Illyenek a' hang által okozott levegői hullámok is, mellyek minden felé terjednek, de a' mellett egyszersmind erejüket is veszítik; azért a' hangot mindig gyengébben halljuk, mennél messzebbre távoznak a' hangzó testtől, ha csak azt a' távolban különös körülmények erősebbé nem teszik. A' levegő néha nem csupa hangterjesztő eszköz, hanem más testekkel lévén öszvekötvé, maga is hangzó testté válhat, p. o. dörgéskor, szélüvöltés és zugáskor, ostor pattanáskor, 's a' fuvó hangszerek hangzásakor. Ellenben hurok, üvegek, harangok hangzásakor a' levegő füleinkig viszi ugyan a' hangot, de ő maga a' hangokozásban semmi részt sem vesz. A' hang sebessége felől számos próbák tétettek. Hogy az sokkal csekélyebb, mint a' világosságé, azt a' mindennapi tapasztalás tanítja. Ha valamely férjfiu 2—300 lépésnyire egy élő fa levágásában munkálkodik, néhány pillanattal mindig előbb látjuk a' vágásoknak esetét a' törzsökre, hogy sem azoknak hangja füleinkbe hatott. Ha valaki tőlünk több száz lépésnyi távolságban puskáját kilövi, azoz pillanatban látjuk ugyan a' tüzet, de a' hang csak jókora térköz mulva éri fülnket. A' hangsebesség fokát ágyudurranás által igyekeztek meghatározni, 's ugy találták, hogy az egy másod perczenet alatt mintegy 173 toise-ra vagyis 1038 lábnyira terjed. A' hangsebesség ismerete olly eszköz távolgátat kezünkbe, melly által egy pillanat alatt meghatározandó távolgátat valamely ágyu tüze és durranása segedelmével eltalálhatunk. Számolás által is igyekeztek már a' hangsebességet meghatározni, de az általa nyert következtetések nem egyeznek meg a' tapasztalási vizsgálatok-

kal. Az eső és száraz levegő semmi befolyást sem mutatott, de annál többet a' szél irányzata. A' hang egyenes vonásulag terjed, ennél fogva bizonyos hangsgúrokat képzelhetünk, melyek, valamint a' világosság sugarai valamely világító pontból, a' hangzó testből mindenfelé terjednek. A' régibb physicusok a' testek hangját azoknak legkisebb részeik reszketéseire magyarázták, de most már tudjuk, hogy az csak egész helyek remegése által okoztatik. Ezt Chladni minden kétségen tul vitte, s egyszermind módokat talált fel, melyek által a' remegő mozgások hangzó lapos testeken is észrevehetővé tétethetnek, s a' nyugvó helyek meghatározatathatnak. L. HANGALAKOK.

HANG (Szóhang, Stimme) eredetileg az élő teremtmények, s különösen a' tüdők segedelmével lélekező állatoknak olyan tehetsége, mellyel fogva azok magokat hallható szózáttal kifejezhetik. Az embernél ezen szóhang beszéles s éneklésre változik. — Nevezet szerint pedig a' muzsikában Hang alatt leginkább a' torok és gége physikai organumain alapuló oly tehetség értetik, melly bizonyos (nagyobb s kisebb) mennyiségű muzsikai hangzatokat (Ton) képes előhozni, — valamint a' hangzatok tulajdoni minémülsége is. A' szóhang jósága különösen a' halló és hangzó organumok épségén épül, s magát a' muzsikai hangnak érthető hangoztatásával (Intonatio), a' hangzatok tisztasága, könnyülsége, erőssége, tartósága, egyenlősége, jóhangzása, s teljességével fejezi ki: ellenben azon organumok természeti hibái, vagy betegségei (p. o. szükmeilylőség, gyenge tüdő) hibás és rozsz szóhangot vagy rekedtséget, s más hiányokat okoznak. Azonban a' szóhang némely hibái annak hamis használatása, s egyes beszéles organumok elnyomó hatalma által is támadhatnak, p. o. az orron, vagy fogaikon éneklés, a' szájpádhang'sat. A' szóhang képzése eleinte nem függ a' szabad akarattól; gyakorlás által nyer az lassanként mind inkább nagyobb kiterjedést s erőt. — A' rendszeres (methodica) gyakorlást nem kell oly könnyen megkezdeni kilenczedik vagy tizedik esztendő kor előtt; azzal az énekiskola foglalatatoskodik. Ez tanítja több s kevesebb közönségességgel, millyen időben kellessék az éneklési gyakorlásokat elővenni, meddig tartsanak azok minden elővétel alkalmával, millyen állásban legyen azok közben az egész test, s különösen a' hangorganumok; végre miként lépjenek előre ezen gyakorlások fokoként, s egybefüggőleg, hogy a' szóhang teljes urai lehessünk. A' szóhangok különbélesége épen oly nagy, mint az individuumoké. Annak magassága, mélylsége, terjedése, s ezzel egybekötött erőssége, lágysága, teljessége és tisztasága szerint, a' szóhangnak négy fő nemei határozottak meg, mellyet köz beszédesben négy Szóhangnak neveznek, *Sopran* (vagy *Discant*), *Alt*, *Tenor*, és *Bass* (Bassus). Az Olaszok szerint *SOPRANO*, *ALTO*, *TENORE*, *BASSO* (l. külön ezen czik.) — Az elsőt felső vagy főhangnak nevezzük, mert rendszerint ő viszi a' melodiát; az utolsó pedig a' tulajdonképi alaphang, mellynek hangjain az accordok épülnek; a' két középső középhangoknak neveztetnek. Vannak azonban átmenetek is; így p. o. megkülönböztetjük a' magas Soprant az alsóbb vagy is felsoprantól (*mezzo soprano*), a' második Discantot, melly azonban gyakran az Alttal egyesül, a' magas Tenort a' Barytenortól, és a' Tenor s Bass között a' tulajdonképi Barytont. — A' négy éneklő hangok viszonyai a' hangszeres muzsikára is átruháztattak, s ebben is emlittetik a' négy szóhang, vagy négy szavutétel, valamint a' Discanthang vagy Discantszerek, közép és alaphangok is. Az elsőbkekhez tartozik az első hegedű, flauta, oboe, clarinette, trombita, gyásztrombita (Posaune), valamint az első rézkürt is (Horn); a' közép hangokhoz a' második hegedű, viola vagy brácsa, második kürt, második clarinette, második trombita. — Az asszonyi hangok természeteknél fogva *Discant* vagy *Althangok*, a' fiuk hangjai szokott szóhangok szerint *althangok*, ha mindjárt a' magas Discant kiterjedésével bírnak is. A' gyer-

meckornak az ifjúkorba léptekor a' szóhang megváltozik vagy is megtörik, 's a' Discant vagy Altot, Tenor vagy Bass hang, vagy a' nevezett közhangok egyike váltja fel. — Továbbá ezen viszonyokra minden tekintet nélkül, valamely énekszóra vagy hangszerre kijegyzett valamely hangműnek részvényét szóhangnak vagy hangrésznek (Partie) nevezzük, legyen bár az csak kíséző vagy fő részvény, vagy változtatva mindkettő; végre innen származólag ilyen részvénynek különösen írott másolatját is így nevezzük, mely értelemben a' Partitúrának az egyes hangrészvények tétetnek ellenébe. Ha a' Partie-ák hasonló nemű több hangszerek és ének hangoknak kiosztatnak, a' Solo (magános, fő) és Ripien- (kiséző, alrendű) hangok különbsége támad. A' Solo vagy fő (Principal) hangrészvényben vannak ama' helyek, melyeket csak egy hangszer vagy énekes által kell előadatni. A' Ripienhangra (teljesebbítő hang) pedig csak olyan előadandó hely bizatik, melyet több vagy valamennyi (tutti) hangszerek egyszerre adnak elő. Végre hangnak vagy inkább Hanggyárnak (Stimmstock) nevezetik a' hegedű szerek belsőjében az alsó nyereg alá feszített ama' kis fátska, mely a' huroknak a' hegedű fedelére ható nyomását fogja fel. (l. HEGEDŰ). — A' szóhang támadása felől olv. *Liscovius*, „*Theorie der Stimme*“ Leipz. 1814, hol a' szerző azt állítja, hogy a' hang a' léleklöző gége keskeny nyílásán a' léleklöz kiömlése által támad épen úgy, valamint támadnak a' hangok, ha szájunkkal füttyülünk. Weber Gottfried szerint („*Caecilia*“ I. köt. 92. l.) pedig a' hang organuma mukálódik hangzó hártya vagy pléhecske gyanánt, valamint az orgonák nyelvszerein szokott történni. — A' régibb muzsikai hangszerek nem adtak oly nagy kiterjedést a' hangrészvényeknek, mint az újabbak. (l. „*Wien. musik. Zeit.*“ 1820 I. 20, 25, 26). — Az énekhangokban megkülönböztetjük a' melyhangot a' fejhangtól, 's úgy vélekedünk, hogy amaz a' hangnyílásnak egyirányos megsűkülése, emez pedig részenkinti bezáródása által támad. gy.

HANG, HANGNEM, HANGLAJTORJA, HANGRENDSZER alatt (*Ton, Tonart, Tonleiter, Tonsystem*) muzsikai tekintetben (mert festői, szónoki és számértéki tekintetben is említetik a' hang) általában értetik a' hang a' magasság és mélység viszonyára nézve, különösen pedig hangrendszerünknek minden egyes hangja. Ezen értelemben — 's ez a' muzsikai alapértelem — a' hang valamely rugós test egyirányosan ismétlett ama' remegéseinek nagyobb vagy kisebb sebessége által, melyek füleinket érdeklik, határozatik meg. A' muzsikai hangok nevezetesen az által különböznek a' beszéd hangjaitól, hogy emezek röviden taszítódnak ki, amazok pedig inkább valamely tartós nyomás által vonatnak elő, 's ez okból a' hallásra, magasságoknak határozottabb érezhetésével, képzésekkel, 's viszonyaikkal hatnak. Egyik hangnak a' másiktól magassági 's mélységi különbözése az intervallumot (HANGKÖZT I e' czik.) szüli. Mivel pedig nem minden hangok használhatók a' hangművészségben, hanem csak azok, melyek által valamely egybehangzás lehetséges, tehát a' muzsikai hangok oly hangszerbe szedettek, mely a' muzsikában használható, magasságok 's mélységek által különböző hangok egész tartalmát meghatározott renddel kijegyezve foglalja magában. Ezen meghatározott rend, 's e' szerint a' hangrendszer, amaz idők találmánya, melyekben a' hangok felől szorosabb vizsgálatok tétettek, 's azoknak viszonyai a' hangszereken megalapítottak; mert a' természeti ember csak érzeményét követi, midőn hangokat ad, a' nélkül, hogy bizonyos meghatározásról valamit tudna; mi abból is kitetszik, hogy a' vad emberek daljai épen nem akarnak beilleni mai diatonikai hangrendszerünkbe. Mivel pedig a' hangszer nem ad ki úgy, mint az ember szóhangja, különös előkészítmény nélkül valamennyi különféle hangokat, tehát azok, kik valamely hangszeren bizonyos melodiát akartak előadni, kénytelenek voltak a' hangszert bizonyos hangokra és pedig meghatározott módal felosztani, és azoknak egymás után rendes következését megállapí-

aní; bizonyos hangok kihozása végett a' hurokat bizonyos mód szerint kellett felhangoztatni, azoknak meghatározott hosszúságot adni, 's a' fuvó szerekben kimért közhézagokra lyukakat vájni. Elsőben kétség kívül illy módon alapították meg a' legegyszerűbb, 's természeteknél fogva a' fülbe legkönnyebben ható hangviszonyok. A' rege azt mondja, hogy Hermes a' lyrára négy hurokat vont, 's azokat a' quarta, quinta, és octava viszonyaira hangoztató; 's hihető az énekszó legegyszerűbb kíséretére ama' hangok elégségesek voltak. Lassanként azután a' még hibázó hangokkal is elláttatott az octava. Ezen első rendszerben, mellynek négy hurjai vagyis hangjai valának, két quarták feküdtek, mellyek a' két szélső hangokat képzették, p. o. a d e a. Azért ezen rendszert, vagy a' hangoknak quarták szerinti felosztását Tetrachord-nak neveztek. Ugy látszik, hogy a' hangok szaporodása is quarták által lépett előre, úgy, hogy p. o. a' d hurnak még hibázó g quartája adaték, 's lefelé az e hangnak a' b quarta, 's a' mellett a' hangszer mindig quarták szerint igazítotték. Még ekkor g-nek nem volt meg a' maga tiszta quintája; de hogy az octaván túl ne lépjenek, azt inkább a' g alatti octavában vették; ez már most f' quartát nyéré, és így meg lett az egész octava, melly

	A	B	C	D	E	F	G	a	hangokból
ilyen viszonyban	1	$\frac{8}{9}$	$\frac{27}{52}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{81}{128}$	$\frac{9}{16}$	$\frac{1}{2}$	állott.

Mivel pedig a' quartákat különféle módok szerint kisebb hangközökre osztották, ebből támadtak a' Hangnemek u. m. I) Az enharmonicai, mellyben a' quarta úgy osztatott fel, hogy a' két első hangközök kisebbek voltak a' mi félhangjainknál (l. ENHARMONICUS), p. o. Ptolomaeus szerint

H	♯	H	C	E
1		$\frac{45}{46}$	$\frac{15}{16}$	$\frac{3}{14}$

II) A' chromaticai, mellyben a' quarta úgy osztaték fel, hogy a' második hur az első felé, 's a' harmadik a' második felé olly hangközöket képzettek, mellyek kevéssé kisebbek voltak fél hangnál, a' negyedik hur pedig a' harmadik felé olly közt formált, melly mintegy a' mi kis tertiankkal egyezett meg (l. CHROMATICUS). — III.) A' diatonikai, mellyben csak egész és fél fokok jönnek elő. Az újabb diatonikai rendszer olly hangfelosztás, mellynél fogva hét hangokra osztatik az octava, melly öt egész 's két fél fokokból (hangokból — azért gyakran a' hang annyit tesz, mint egy egész hangnak intervalluma) áll, 's abban fél hangoknál kisebb közökben, vagy egymás után következő két fél hangokkal előbbre soha sem haladunk. Már mivel a' régiek a' cis, dis, fis, gis félhangokat (Semitonia) rendszerekbe még fel nem vették, 's a' hanglajtorja vagyis az octava nyolcz hangjainak (mellyek az alaphangtól kezdve lefelé számokkal jeletetnek 's p. o. secunda, tertianának neveztetnek) előhaladó sora illyféle lehetett:

C D E F G A b B c

mivel a' hetedik foknak kettős hangja volt, nagy és kis B, melly utóbbiból későbbben tévedésből H lett, az által tehát ók a' hangnemnek két főnemeihez vagy modus-aihoz jutottak, u. m. kemény és lagy nemhez. (Más értelemben fogunk beszélni a' kemény és lagy hangnemről, l. alább). Ha t. i. a' B kettős hurján a' magasabb hang (most h) vétetett, akkor a' dal keménynek (cantus durus) — ha az alsóbb vétetett, lagy dálnak (cantus mollis) neveztetett. — Már mivel az octava hét hangjainak mindenikét a laphang-nak (Tonica) választhatjuk — átaljában ez is gyakran csak hangnak neveztetik, midőn mondatik, hogy valamelly muzsikai darab ez vagy ama' hangban van írva — 's a' mellett a' diatonikai rendszer fél-

hangjai mindig különböző helyezetet nyernek, tehát ebből 7 különböző hangnem származik. A' régi egyházi éneklők, kiknek a' melodiában egy octava határain túl lépniek szabad nem volt, az által, hogy az alaphangtól majd quintára és octavára, majd az alaphangnak (Dominante) quintájáról az octavára 's duodecimára emelkedtek, hangnemeik kettőztetését nyerték, u. m. az *authenticai* 's *plagali* hangnemeket. Ha már rendszerek mindenik hangjának meg volt volna a' maga tiszta quintája 's quartája, akkor mindenestől 14, u. m. 7 *authenticai*, 's 7 *plagali* hangnemek lett volna; mivel pedig a' H quintája, és az F quartája hibázott, amaz csak *plagali*, ez csupán *authenticai* lehetett; azért általában a' régi egyházi muzsikának csak 12 u. m. 6 *authenticai*, 's 6 *plagali* hangneme volt, mellyek mindenike tulajdon characterrel birt. A' régiek ezen hangnemei, vagy úgy nevezett egyházi hangok mindenikének tulajdon görög nevezete volt, 's illy áttekintetben foglaltattak:

{	Auth.	d	e	f	g	a	h	c	d	doriai	
{	Plag.	A	H	c	d	e	f	g	a	hypodoriai	
{	Auth.	e	f	g	a	h	c	d	e	phrygiai	
{	Plag.	h	c	d	e	f	g	a	b	e	hypophrygiai
{	Auth.	f	g	a	h	c	d	e	f	lydiai	
{	Plag.	c	d	e	f	g	a	h	c	hypolydiai	
{	Auth.	g	a	h	c	d	e	f	g	a	mylolydiai
{	Plag.	d	e	f	g	a	h	c	d	hypomylolydiai	
{	Auth.	a	h	c	d	e	f	g	a	aeoliai	
{	Plag.	e	f	g	a	h	c	d	e	hypoeoliai	
{	Auth.	c	d	e	f	g	a	h	c	ioniai	
{	Plag.	G	A	H	c	d	e	f	g	hypoioniai	

Hangnem

Még birunk több illy hangnemekben irt choralis melodiákkal (l. Prinztlól „*Musikalische Kunstübung*“). — A' régi diatonical rendszer szerint b-t kivére egy hangot sem lehet nagyobbitani. Ezen tökéletlenség elismerése, 's a' transpositio szüksége okozá az egész fokok közti új fél hangok feltalálását. Ez okból az octava 12 fokra osztaték, úgy hogy az alaphang ismétlése által 13 fokot 's hurt nyert. Ha már a' hangszer mindenik hurjának a' maga tiszta kis és nagy tertiaját, tiszta quarta, 's quintáját is megadni akarták volna, akkor még több közhurokat is nyernekel vala, 's a' fertály hangok használása által, melly szerint p. o. az es és dis egymástól különböznek, a' hangművészet gyakorlása végzetlenül megnehezitetett volna. Megállapodtak tehát a' 13 hur és hang mellett, úgy hogy az octava 12 hangjai mindenikét a' kemény és lágy hangnem alaphangjává teheték, de úgy hogy nem mindenik intervallum nyeré meg tökéletes tisztaságát, hanem majd eme' majd ama' hang szinte észrevehetetlenül magasabban vagy mélyebben használtathatott. Ezt a' hangrendszer mérsékletének (temperatura) nevezik. Ez Sulzer magyarázata szerint nem más, mint egy jól megfontolt kis eltérés valamely hangköznek legnagyobb tisztaságától, hogy az által ez a' többivel egybe köttetvén annál használhatóbbá tétessék, — különösen pedig a' mérséklet egy egész hangrendszernek elrendeltetése, melly szerint némely hangok pontos tisztaságából, mellyel bizonyos hangnemekre nézve birniök kellene, valami elvétetik, hogy így amazok más hangnemekre is használhatók legyenek, 's valamennyin leghetesebb harmoniában maradjanak. A' mérséklet felől megkivántatik, hogy a' hangszer 12 hangjai mindenikét a' kemény 's lágy hangnemekben használni lehessen a' nélkül,

hogy a' hurok mennyiségét szaporítani kellessék; hogy az octava teljes tisztasága legyen, és a' quinta észrevehetőleg tisztaságától el ne távozzék. Egyirányos lebegésűnek mondatik a' temperatura, melyben a' rendszernek mind a' 12 fél fokai egyirányosan vannak kimérve, mellyek által tehát valamennyi tiszta quintának eredeti tisztaságából valami elvételik, 's a' quartákhoz adatik (ekkor azt mondjuk, hogy a' quinták lefelé lebegnek), valamint is a' nagy tertián annyival magasabbra hangoztatik fel, mennyivel a' másik; egyiránytalan lebegésű pedig az, ha némely quinták 's tertiák egymástól eltávolznak úgy, hogy némelyek magasabbak, mások mélyebbek. De a' hanglajtorján vagy nagy vagy kis tertiákon emelkedhetünk feljebb; a' hanglajtorjának ezen minéműsége nálunk szorosabb értelemben Hangnemnek (modus) nevezetik, u. m. a' nagy tertián történt emelkedés nagy, kemény vagy dur, a' kis tertián pedig kis, lágy vagy moll hangnemnek hivatik. E' szerint tehát az újabb muzsikában 24 hanglajtorja, vagy szélesebb értelemben hangnem van, mellyek az alaphang tekintetére nézve valamely hangmübe illeszthető hangoknak mind meg annyi nevei. — A' dur és moll hangnemek mindenikének tulajdon caractere van; amazok inkább vidám és élénk, emezek lágy és szomorú érzelmek kifejezésére szolgálnak. A' miveletlenebb népek az utóbbiakat szeretik. Nem különben minden hanglajtorjának, alaphangja különbözősége és a' hangrendszerben fekvése és viszonya szerint, tulajdon keménységi 's lagysági foka, és azon felül bizonyos érzelmek kifejezésére különösen alkalmas caractere vagyon. Az elsőbbnek oka az, hogy a' kemény és lágy hanglajtorják nem minden hangra nézve birnak tökéletes egyirányosággal, mert sem a' tertiák sem a' sextáknak nincsen minden hangban egyirányos viszonyok. De a' hanglajtorják ezen belső különbözőségi hasznos minéműsége az egyirányos lebegésű temperaturában nincsen meg, mellynél inkább a' C dur és A moll hanglajtorjája magát más hangokban szokta ismételni.

Sulzernál a' hanglajtorják is a' velek tulajdon keménységi 's tisztasági fokra nézve következő áttekinetbe vétetnek, mellynél egyszersmind egyik hangból a' másikba szokott legtermészetibb kitérések öszveállítás által kivilágosodnak, mellyeket a' hangszerzőnek ismerni kell, hogy minden esetben muzsikai érzelmek 's gondolatjai kifejezéséhez a' legalkalmasob hangot feltalálhassa. A' Durhangok közt legtisztábbak a' C G D F, és pedig C a' legtisztább, G már tisztátalanabb 's a' t. A E H Fis keményebbek, B Cis Gis Dis legkeményebbek. — Mollhangok közt A E H B legtisztábbak, és pedig A legtisztább 's a' t. Fis Cis Gis Dis lágyabbak, C G F B a' leglágyabbak. A' leg tisztább hangok, mond Sulzer, kevesbé alkalmasok indulatossá kifejezésre, ellenben a' moll és durnemek különös kifejezéseire nézve azok használhatók minden lármas, hadi, tetszetős és enyelgő kifejezésekre. A' kevesbé tiszta hangok csekélyebb tisztaságok vagy nagyobb keménységek és lagyságok szerint alkalmazatosab erősebb, vagy vegyes érzelmek kifejezésére, a' legkeményebbek 's leglágyabbak pedig legerőszakosab foganatnak. — A' mi az egyes hangok characterét illeti, az elmás Schubart azoknak érdekes characteristicáját közlé munkájában („Ideen zu einer Aesthetik der Musik“, Wien 1806 I. 377), mellyben azon észrevételt teszi, hogy minden hang vagy színezett, vagy nem; az utóbbival ártatlanságot, 's együgyűséget, a' b hangokkallágy melancholicus érzéseket, a' kereszties hangokkal pedig vad, élénk, 's erős érzelmeket lehet kifejezni. A' hangszerzőnek a' hangnemek különbözőféle caractereit mindenek előtt ismerni kell tanulnia, mert minden érzésnek meg van a' maga hangneme, melly arra legillőbb; melly okra nézve valamely jó hangdarabnak más alaphangba áttevése (transpositio) soha sem történhetik annak kára nélkül. Schubart Characteristicája legalább ennek pontosabb meghatározására egy elmás próba lehet. — Hogy végre ezen czikkely végezetén a' hang kifejezésnek eddig elé egy érintetlen jelentését is előhozzuk: azt említjük, hogy

a' muzsikában hang név alatt ama' hangzat neme is értetik, mellyel valamely hangszer vagy hangszó hangjai birnak. Így mondatik, hogy valamely énekesnek vagy hangszerjászónak (Instrumentalist) szép hangja (szava) van, ha a' hang, mellyet szóhangja, vagy hangszere által kifejez, jólhangzó, változtatható, teljes, 's instrumentuma vagy szóhangja characteréhez tökéletesen illik; ellenben említetik a' roszt, tompa hang, torokhang, orrhang is s' a' t. Ha az emberi szóhangot hangszerekkel hasonlítjuk össze, amannak kétség kívül szebb, az az hathatós, a' kifejezésnek legnagyobb sokféleségére alkalmas hangja vagyon; mivel az az érzésnek már származásakor is okvetetlen rokona. A' hangszerek hangja annál tökéletes, mennél inkább közelit az emberi szóhanghoz. A' fuvószereknek más hangjok van, mint a' hurosszereknek, 's ezek között ismét más hangok az ugy nevezett verőszerek (Schlaginstrument), 's más hangok, mellyeknek hurjait tépegetve vagy rángatva kell illetni. A' hangszerző a' hangszerek hangjainak eme' különbségét ismerni köteles, hogy azokat hangmive ideájához képest használhassa. — A' hang származása és terjesztése felől az ACUSTICA (l. e.) értekezik. A' muzsikai hangok kiterjedése nem határtalan ugyan, mert a' fül akkor nem hallja a' hangokat, midőn a' remegések nagyon sebesek vagy lassuk, de azért még eddig bizonyos számra szorítva nincsenek. Hanglajtorják iránt még azon észrevételt tessük, hogy az azokban előforduló hangokat az Olaszok 's Francziák ut (vagy do) re, mi, fa, sol, la, si szótagokkal szokták nevezni (l. SOLFEGGIROZÁS, TABULATURA). A' hangok írásbeli jegyeiről l. HANGJEL V. KÓTA, VONÁSRENDSZER, KULCS.

HANGALAKOK (Klangfiguren). Ha az ember valamely üveg, ércz vagy fakarikát, vagy lapos táblát (darabot) vizirányos helyzetben kezével tart, vagy alkalmas helyre tesz 's támaszt, és azt tiszta homokkal, porzóval, vagy hasonló apró szemű száraz alaggal behinti, 's azután a' tábla széleit gyantás hegedűvonóval surolja, a' tábla hangot szokott adni, 's ugyan azon időben a' karikának remegő mozgása által az arra hintett tömeg (massa) a' táblának legtöbb helyeiről le és eltasztatik, más helyeken pedig megmarad, 's egymásra torlódik, úgy hogy a' karikán vonások alakok (figurák) képződnek, mellyek nem csak rendes formákat mutatnak, és hasonló viszonyok alatt mindig ismét hasonlóan mutatkoznak, hanem a' karika formája 's nagyságával, és az abból kicsalt hanggal bizonyos megegyező viszonyban állanak. Ennek alapoka a' hangzó testek remegő mozgásának következő törvényén épül. Minden hangzó test egész kiterjedésében (kivéven egy vagy két pontot, hol azt tartani szoktuk) remeghet; vagy pedig különböző módon viszonylag részekre oszolhatik, mellyek ellenkező irányzatokban remegnek, míg az alatt az ezen részek közti helyek, mellyeket remegés csomójinak nevezünk, nyugton maradnak. A' részek, mellyekre a' hangzó test feloszlik, egymás iránt mindenkor olyan viszonyban vannak, milyen szükséges az egyirányos sebességű remeghetésre. Valamely hangzó testen a' remegő mozgásnak több neme, és így egyszerre több hang is származhatik, a' nélkül hogy egyik a' másikat akadályozná. Ama' csomóvonások, mellyek nyugton maradnak, azok, hol a' felhintett massa is nyugton marad, holott ez más helyekről eltasztatik, 's ama' vonások irányzata szerint feltorlódik. Az e' szerint származott alakok vagy rendesek, vagy rendetlenek lesznek, a' mint t. i. a' karikának rendes formája van, és a' mint azt olly helyeken fogja a' kéz, vagy ott erősítetik meg, hol csomóvonások futnak keresztül, és a' karikának surlódott helyei azokkal viszonyos irányzatban állanak. Ezen tüneményt Chladni vizsgálta 's magyarázta legelsőben, és az által az Acusticát tetemesen gazdagította.

HANGÁSZAT I. MUZSIKA.

HANGGYÁM I. HANG (szóhang).

HANGJEL I. KÓTA.

gy.

HANGLAJTORJA I. HANG, HANGNEM.

HANGKÖZ (Intervallum), a' muzsikában két hangnak egymástól távolsága magasságok 's mélységekre nézve, azaz: ama' különbsége a' különféle sebességeknek, mellyel a' hangzó testek remegései történnek = *Hangviszony* (Tonverhältniss); így neveztetnek a' hangok is, a' mennyiben ezen viszonyban állanak. A' fül t. i. ezen viszonyok foganatját épen úgy érzi, valamint a' szem valamely téren két viszonyok több 's kevesebb egyszerűségét vagy symmetriáját, a' nélkül, hogy előbb ő maga a' viszonyokat megmérné, vagy a' tárgyak közelségét 's távolságát számítaná. Akkor *Jóhangzó* (consonirend) a' hangviszony, ha a' remegés számai igen egyszerű viszonyban állanak; mind ezen viszonyokat 1—6 számmal vagy azoknak kettőztetésével lehet kifejezni. A' *roszhangzó* (disonirend) hangviszonyok kevesbé egyszerűk; a' használhatók a' számoknak egymás közti sokszorozásán 's elosztásán alapulnak. A' jóhangzó viszonyok már magokban is kellemesek a' fülnek, a' rosszhangzók csak akkor, ha valami egyszerűbbre huzódnak, 's valami egyszerűbbre mennek által. A' Generalbassusban minden hangköz számokkal jeleltetik meg, 's a' szerint is neveztetik prima (alaphang), secunda, tertia, quarta, quinta, sexta, septima, octava (ezek az egyszerű hangközők), azután Nona, Decimának 's a' t. Szoros értelemben hangköznek neveztetik a' magasságok 's mélységekre nézve egymástól különböző két hang viszonya, melly az *egyhangnak* (unisonus) mint hasonló magasságu két hang viszonyának ellenébe tétetik.

HANGMIVÉSZSÉG I. MUZSIKA.

HANGNEM I. HANG, HANGNEM.

HANGOZTATÁS (Hangadás, hangejtés, hangkezdés, Intonatio) alatt a' muzsikában a' hangoknak szóhang vagy hangszer által ejtése, adása, valamint az ezt eszközölhető tehetség is értetik. Ezen hangadás a' muzsikában legnagyobb fontosságu, mivel annak tisztaságától függ ama' gyönyörűségnek legtetemes része, mellyet az előadandó muzsikai darabban lelünk. A' tiszta hangoztatás, vagy is az, mellyel az igazi hang pontosan eltaláltatik, az éneknek első 's elmaradhatlan megkivántatósága, úgy hogy az a' fülnek izletét semmikép sem nyerheti el, ha bár legszebb 's leggyakorlottabb gégenek szüleménye lenne is, ha az Intonatio tisztátalan, azaz: ha a' valódi hangnál kevesbé alább vagy feljebb lebeg. A' *tisztátalan* hangoztatásnak (Dissoniren) mit olaszul *stonare*, francziául *détoner* hívnak, 's mellynek kettős nemét a' Németek lehuzás és felhuzásnak nevezik, oka még eddig eléggé magyarázva nincsen, ha azt valamely hibás vagy nem eléggé mivel hallásban, fülben keressük. Esmertünk olly énekeseket, kik valóban mesteri módon kimivelt szavok, 's általában szorgalom 's erőlködés által szerzett remekségek (Virtuosität) elsősegei mellett is, gyakran estek hamis Intonatio hibájiba, mellyeket magok is elismertek, de meg nem jobbithattak. Ugy látazik tehát, hogy ezen hibának oka inkább pillanati testi gyengeségen, hogy sem a' fül miveletlenségén alapul. Akár mint legyen is, de a' tiszta hangadás tanulása a' legszükségesebb megkivántatóság az énektanulásban, 's célirányosan csak az által tanulhatjuk azt meg, és sikeresen csak úgy gyakorolhatjuk, ha a' tanuló nem, mint közönségesen történni szokott, sebes darabok vagy épen remek áriákkal (Bravour) kezdi tanulmányát, hanem egyes hangok huzamos kitartásával, és pedig azoknak természeti előhaladó rendjében, azután nehéz intervallumokban, vagy is a' hanglajtortja éneklésével, solfeggirozással. Mert ha az emberi szóhang (énekhang, énekszó), mielőtt szorgalmazott gyakorlás által a' millyenes hang szilárdságához (Festigkeit) jutna, hangsokaságnak kiadására kinszeritetik: akkor a' szóhang természetesen ön magában török öszve, 's hathatós valódi tisztaságu intonatio kiadására képtelenné kell lennie. Mivel pedig se Német se Magyar-országban Olaszok törvényei szerint elintéztet énekoskolák nincsenek, könnyen átlátható, mért áll még mi

nálunk 's a' Németeknél a' művészeti műveltség sokkal alacsonyabb fokán, hogy sem az Olaszoknál, általában véve az éneklés, különösen pedig a' sebes menetekre (Passage) és az egyes hangok intonatiójára megkívántató ügyesség. Olasz országban, — hol a' solfeggirozás huzamos 's évekig tartó tanulás tárgyává tétetik, sőt az éneklési mesterségnek legfőbb részét teszi, — lehetséges csak a' szóhangnak ama' készségét 's hajlékonyságát nyerni, melyet az Olaszokban csudálunk, 's mely szinte minden olasz énekszónak characteristicai bélyege. Az intonatióban a' hang tisztaságán kívül még amaz ügyesség is kívántatik, mellyel a' hangokat egymás után elegendő sebesen 's könnyen adhassuk ki. A' mi a' hangszerek intonatióját illeti, ez is nagy nehezségek alá van vetve, kivált a' fuvó szerekben, melyeken a' tiszta és szép hang sokkal ritkább, mint a' huros szereken. Mert ezeknél csak az ujjak rakásától, és magától az instrumentumtól függ, hogy tiszta vagy tisztátalan hangot hozzunk létre. Ellenben a' fuvószerék intonatiója nem függ egyedül a' száj ügyességétől, mellynek az ajkak szárazsága, vagy a' testnek más valamely kitünőbb rendelkezése is határt szabhat; hanem a' hangszer pillanati minéműtsége, melly a' levegő mindenkori behatásának van alá vetve, a' művészeknek még más és sokkal fontosabb nehezséget állit elejébe. Ezt a' tapasztalás is igazolja: mert tíz türhetős hegedűs ellenében alig láthatunk két művészt, kik fuvószeréken kielégítenének. Azért a' fuvószeres művészeknek gyakorlati tanulása szünet nélkül arra legyen irányozva, hogy ajkainak a' fuvószerhez illesztése közben az intonatióra igen szorgos vigyázata által magának hangszépséget 's könnyűséget szerezzen. — Isteni szolgálattal alatti n t o n a l n i annyit tesz, mint valamely éneket megkezdni, 's ez leginkább ama' papról mondatik, ki az oltár előtt néhány szókat énekelve megkezd, mire a' kar (chorus) felelni szokott. L. ANTIPHONIA.

HANGSZER (*musikalisches Instrument*), huros vagy fuvó hangszer lehet (l. ezeket, és HANGSZERES MUZSIKA). — Huros szerek részint vonó vagy surlószerék, mint a' hegedű (Voline), viola (brácsa), violoncell (kóboz) 's contraviolon (nagy bőgő), és általában minden hegedűnemek; részint olyanok, mellyeknek hurjain az ujjak rángatva, vagy tollal játszanak, vagy azok valamely kis kótissal (Klöppel) veretnek, mint a' hárfa, lant, gitár, mandoline, czitera, deszkahangszer (Hackebret); részint olyanok, mellyeket tastaturán verünk, mint a' klavir, pianoforte. Az Aeolushárfa is a' huros szerekhez tartozik, csak hogy azon levegő-mozgás eszközi a' hangot. — A' fuvó szereket részint a' száj fujja, millyen a' flauta, oboe, clarinette, bugókürt (Basset-horn), fagotte, sip, tárogató, mellyeket közönségesen, mivel fából készítenek, fa hangszereknék nevezünk (noha flantát már kristály üvegből is készítenek); — a' bádog hangszerek is ide valók, mint a' rézkürtök (Horn), trombiták, gyásztrombita (Pösanne), serpent; — más fuvó szereken részint fujtató segedelmével hozhatjuk ki a' hangokat, mihez azonban, valamint a' positívon, és a' tulajdonképi orgonákon, a' tastaturán játszás is megkívántatik. Az említett huros és fuvó szerek a' rajtok kiadható hangok neve és kiterjedése tekintetében legtökéletesebbek. Sokkal tökéletlenebbek, 's inkább csak a' rhythmus megjelölésére és erősítésére valók az ütőszerek, u. m. dobok, tambourin, castagnette, háromszeg (triangel), ércmedence (Becken), harang, és harangjáték. A' doromb a' fuvó szerekhez tartozik. — A' tulajdonképi harmonicán (üveg-harang-harmonika) és Buschmann terpodionján a' hang surlódás által eszközöltetik.

HANGSZERES MUZSIKA (*Instrumentalmusik*), olyan muzsika, melly csupán csak hangszerek által adatik elő, 's azért megkülönböztetjük a' szóhang muzsikától, melly emberi énekszó hangjaiból támad. Hogy eredetileg minden hangszeres muzsika az emberi éneklésnek csak utánozása, bebizonyítható, habár nem történeti, de legalább physiologiai 's bölcselkedési okfők szerint. Mert az emberi gégeének hangjai sokkal

kellemesebben hangzottak a' fülben, hogy sem az ember ama' felfedezésre nem jutott volna, mellynél fogva azon hangokat holt testek hangzatai által is előteremténé. Így támadott hihetően minden muzsikai hangszerek között legelsőben is a' flauta, mert igen természetes volt, hogy a' szabad ég alatt élő emberek történetből valamely kivájt nádat szájokhoz tettek, 's abból szinte történetből a' lehelet befújása által hangot csaltak ki. A' huros szerek, mint sokkal mesterségesebb testeknek származása, hihető későbbi időknek szüleménye. A' Görögök hangszeres muzsikája kevés hangszerekre volt szorítva, mellyek közt nevezetesbnek valának a' flauta, czitera, 's gyásztrombita, de a' hasonnevű mieinkhez nem mindenben hasonlítanak. Az újabb időkben a' hangszeres muzsika eredete hasonló csekélységű volt; eleinte igen kevés hangszere szorították. Magában is világos, hogy legelőször csak oly szerek használtattak, mellyeken valamely melodiát lehetett játszani; mert ennek csak az lehetett célja, 's annak is kellett lenni, hogy az emberi szóhang segédelmével már feltalált melodiákat azon hangszereken is lehessen előadni; utánozni. Így támadott a' hegedűnek, mint a' fő hangszerek egyikének használtatása. Könnyen meg lehet magyarázni, mért szorítá ki nemiképen a' hegedű a' nála sokkal régibb hangszert, a' flautát; nem oly fárasztó játszás esik valamely huros szeren, mint a' fuvó szeren; a' hegedű hangja jobban megegyez az emberi szóhanggal, ellenben a' flautáé amazal nagyon is elolvad, és így ki nem elégít; végre a' dolog természetében nyugszik, hogy a' fuvószeri gyönyörködés nem oly tartós, mint a' huros szerekben lelt kedv. Feltaláltatott azon hangszer, mellyen a' melodiát játszani lehetett. Mi természetesb, mint sem hogy miután a' léleknek minden erkölcsi 's természeti tehetsége alaphelyzettel, is akar birni, már most arra törekedett, hogy ama' melodiához oly támaszpontot, mellyen az annál bátorságosban haladhatna, találjon? Illy módon tehát bassus hangszerek készítésére került a' sor. De nem sok idő telhetett belé, midőn már annak szükségét is érzették, hogy a' hegedűk magas hangjai, és a' basszerek mély hangjai között levő üres köztéreket, mellyek a' fület kielégítetlenül hagyák, betölteni kellene; ekkor találatott fel a' brácsa (a' mélyebb hegedű) és a' koboz (a' magasabb bassus), mellyeknek hangjaival ama' hézagok a' fülnek kellemesen eső módon betöltettek. Minthogy ez által a' négyes hangzat alapítaték meg, mellynek feltalálását szinte ugy, mint minden más művészi törekedésnek felfedezését, csupán valamely mechanikai meghatározott oknak tulajdonítjuk, tehát ugy látszik, hogy az olasz hangszerezők szinte a' mult század közepéig annak szükségét nem érzették, hogy a' hegedűk 's bassusokon kívül még más hangszerekkel is éljenek; legalább azon idő hangszerzeményei közt csak ritkán találhatni valamely fuvó szernek használtatására. De valamint az emberi természet mindent tökéletesbit 's módosit, ugy kezdtettek az olasz hangszerezők a' mult század második felében a' hegedű szerekhez oboet, 's rézkürtöt is használni; ellenben a' flauta átaljában véve Olaszországban, kivált a' hangszeres muzsikában, soha különösen nem becsültetett. A' hasító és szoros ellenkezeti hangu oboe pedig legalkalmasabbnak látszott ama' componistáknak az ohajtott célnak létre hozására. Az oboe feltalálása által a' hegedűk hathatós támaszt nyertek, 's viszonytalanság lett volna, ha az alsóbb szóhangoknak is hasonló támasz nem adatik vala. Ez a' rézkürt bevétele által történt meg. De a' különben mindig csak kísérőleg, soha főhangkép (obligat) nem játszó oboe és kürt egyetlen fuvószerek voltak 's maradtak is, mellyek Olaszországban a' mult századnak majdnem végéig használtattak; sőt még most sem igen bálnak az Olaszok oly igen pazérlólag fuvószereikkel, mint a' Németek, de kivált a' Francziák. Miután pedig az olasz melodiás muzsikát, melly a' szoros négyes tétel által minden más támasz nélkül ön magában eléggé 's millyenesleg (qualitativ) megalapítva látszott lenni, német hangszerezők, kivált Mozart,

mennyiesleg is (quantitativ) harmoniás fokra tetemesen kivélték, már ama' kevés hangszerek körét nagyon keskeny határának találták, 's már most, a' mint t. i. valamelly különös erejű foganat kihozatása vétegett czélba, az újabb hangszerzeményekhez valamennyi ismeretes hangszerek is használtattak. De valamint az első német szerzők a' belső millyenes foganat végett a' hangszerek teljes használásával éltek, ugy az újabb francia componisták, 's ezeknek német követőji ellenben minden hangszereket csak a' külső mennyies fűlszédítés végett, 's minden alkalomnál mozgásba hoztak. Azért van olly kevés kóta az olasz, annál több a' német, feleslegesen van pedig mindenkor a' francia partitúrákban. Ez elegendő legyen a' hangszerek történeti származása, 's átaljában a' hangszeres muzsika felől. A' mi azoknak aesthetical characterét illeti, ezt mind eddig a' criticusok nagyobb része balul ismerte el. Mivel t. i. a' muzsika, mivoltára nézve, tiszta romantical, azaz: minthogy ő mind annak kirekesztése mellett, mi csupán az észnek örökje szokott lenni, csak valamelly ismeretlen 's kívülünk fekvő Valami után ohajtó vágyat igyekszik előadni 's kifejezni: innen következnek is értünk, 's ezek minden muzsikai daraboknak ellenbe tétetnek, mellyekben ének vagyon, ugy hogy épen olly kevéssé jelentheti ennek csupa kísérését. Átaljában a' hangszeres muzsikához tartoznak: a' sinfoniák, ouverturák, solók, duettek, triók, quartettek, quintettek 's a' t. sonáták, phantasiák, egyes hangszerekre irt concertek, tánczok, marsok, 's más egyéb darabok. — A' muzsika, mint magában álló művészet, csak a' hangszeres muzsika kiképzése által éri el legmagasabb tökéletességi fokát. Itt nyílik meg előtte a' természeti festésnek ama' vidéke, mellyben Beethoven annyira otthonos volt.

HANGSZERZÉS (Compositio, Hangszerzemény), olly művészség, mellynek ségedelmével a' tiszta hangtétel szabásai, vagy mind annak tudománya szerint, minek a' melodia és harmoniára közelebbi hivatkozása van, újabb hangmiveket készíteni, 's érzés és characterrel lelkesíteni lehet. Tehát csak azok nevezetnek tulajdonképi értelemben componistáknak, 's hangszerzőknek, kik a' hangművészséget csak fentebbi módon ismerik, és azon szabások szerint gyakorolják. Mert valamint minden művészetben, ugy ebben is, okos emberi ésszel 's tartós szorgalommal a' tökéletesség bizonyos fokát kiki elérheti, magának a' harmoniában alapos belátást szerezhet, a' muzsikai fogاناتok 's ezeknek okai felől legigazabb ítéletet hozhat, minden partitúrában a' tételi tisztaság legkisebb kitéréseit felfedezheti, 's szükség esetében muzsikai mivert irni is megtanulhat, mellynek a' rhythmus és a' tiszta tétel regulájira nézve a' legkeményebb critica se vethet valamit ellenébe; de mind ezen ékes tehetségek csak értelmes harmonista czimjére adhatnak neki just számot tarthatni. Ha a' compositióban az eszköz fel nem cseréltetik a' czéllal, akkor annak kiterjedési vidéke igen téres körrel bír. Hogy ezen vidékre erős lábba leheszen lépni, legelső 's elkerülhetlen eszköz gyanánt kell mind annak ismeretét tekinteni, mit a' tiszta tétel rubrikája alatt felsztani lehet; u. m. a' melodia, harmonia, rhythmus, a' fugának general bassusa, canon, és contrapont tudományát. Ezen tudományos és a' compositiora szükséges theoretical osztályok esmeretével, mellyek a' magátigazi harmoniával és különbféleséggel kifejezhetésnek tudományára tanítanak, de a' compositio czéljának elérésére szükséges tulajdonképi eszközök felől igen keveset közlenek, már igen sokat, de még nem mindent követett el a' hangszerző. A' még itt felkeresendő tudományos

részeket igen távolas vidékekről kell egybe hordani. Így p. o. az ének-szerzésre megkívántatik: általában a' nyelvnek tökéletes ismerete, az *accentus*, *declamatio* 's a' t. igazi értése. A' hangszeres muzsika rá nézve pedig: minden használandó hangszer természetének és fogantatjának, hangjai mérsékletének, körének 's hangnemei viszonyának ismerete mások iránt 's a' t. Bár melly erősen munkálódhatnak már most ezen ismeretek és segédeszközök amazokkal egyesülve, azonban még nem öntenek elegendő lelket 's characteret valamely hangmivbe. Ezeket csak a' természetnek okvetetlen segedelme által lehet megnyerni, melly segedelem, főkép finom 's valódi érzésben, tüzes képzményi tehetségben, 's az izlet hajlékonyságában áll, mellynél fogva az ember magát majd eme, majd amaz indulatba helyeztetheti. Hogy pedig ezen utóbbira, azoknak szerencsés változtatásaiban, képes lehessen a' szerző, már az indulatoknak a' szerző lelkében kellett lenniük, 's csak a' jelen eset által kellett felgerjesztetniük; 's hogy ez megtörténhessék, előre felteendő, hogy a' szerző már korábbi idejében elégséges miveltségre tett legyen szert, 's az erkölcsi világnak sokféle helyzetetésü társalkodásában 's célirányos megbízottságában részesült. — Hangszerzeménynek gyakran maga a' hangmiv is (Tonstück) nevezetik. — A' hangszerzészről olv. Weber Gottfried munkáját: „*Versuch einer geordneten Theorie der Tonsetzkunst*“ 4. Bde. Mainz 1824.

HANGSZERZÉSI MIVÉSZSÉG (Tonsetzkunst), mind azon ügyességeknek öszvesége, mellyek valamely muzsikai mivnek készítésére, szerzésre megkívántatnak. Ehez való a' természeti talentumon kívül a' hangtételnek (Tonsatz) és különbözőféle formájának ismerete, mellyre a' melodia, harmonica, 's rhythmica nyujt előleges készüléteket, — továbbá a' hangelődásnak ismerete 's gyakorlása, — végre a' hangok általi szép kifejezésnek ismerete. Ezekre a' hangszerzési művészet tanít, mellynek ezen tekintetre nézve két oldala van, *technicali*, melly mintegy grammaticájába a' hangművészségnek, 's a' tiszta és művészsleges tétel tudományába áll, különösen pedig tételművészetnek (Setzkunst) nevezetik, — és az *aestheticali* oldal, melly a' hangmiv képzését a' szépség szabásai szerint illeti. L. HANGSZERZÉS.

HANGSZERZŐK (híresebbek és újabbak). Ezeknek rövid előszámlálásában a' különbözőféle muzsika iskolák felosztását választjuk alapul, 's 1) ama' német művészeket említjük, kik leginkább sztokart neveztetni, a' nélkül azonban, hogy valamely szoros rendhez, mellyet a' dolog nehezen engedne meg, kötnők magunkat. Legnagyobb mesternek, kivált a' Németek hangszeres muzsikájában, a' merész és eredeti *Beethoven-t* állítjuk, kinek óriási symphoniái 's humoristicai quartett 's quintettjeihez hasonló munkát egy nemzet sem állíthat. Meghalt Bécsben 1827. Mart. 26. — Mint hangszeri szerzők leginkább közelitnek hozzá: Ries Ferdinánd, Spohr Lajos kasseli karigazgató, kiknek dicsért concertjeik, quartett és symphoniájik ismeretesek; az első nagy fortepiano játszó, 's ezen hangszerre írt munkák legjobb szerzőjinek, Spohr pedig a' legjobb hegedűsök, 's violín munkák legjelesebb írójaink egyike; amaz a' vele tulajdon ügyességgel 's könnyűséggel vi dám fényességü, emez inkább komoly felségü 's elragadó ábrándozásü, elegiai érzésü, mély kifejezéssel teljes daraboknak barátja. Más két hangszeres szerzők: Hummel Nep. Ján, weimari karm. Mozart tanítványa, a' legnagyobb fortepianisták egyike, izletteljes 's művészetileg dolgozott klavirszerzeményeiről ismeretes; és Romberg Bernard a' violoncellisták legjeleshike, melodiával gazdag 's jelesen készült quartett 's quintettek, valamint kobozra írt több concert daraboknak elhíresedett szerzője. Eredeti hangszeres szerző továbbá Weber K. M.; tüzes és eredeti gondolatokkal megpakott szerzeményeit klavirra, 's különbözőféle hangszeri concertekre írta. Meghalt Londonban 1826. Jun. 5-én. — Továbbá Lindpaintner P. stuttgardi karm. fényes és teljeshangú ouverturai, concertjei, játé-

szini munkáji dicséretesen ismertetnek; Fesca F. E. Karlsruheban, melodiával teljes violinquartettek, quintettek, symphoniák, 's ouvertürek szerzője; Krommer Ferencz, Bécsben cs. kir. karm. jeles hegedős, régen ismeretes alapos kamarai szerzeményeiről. Említést érdemlenek még: Wilms J. amsterdami muzsika igazgató, néhány symphoniák, ouvertürek 's jól dolgozott kamarai szerzemények alkotója; Neukomm Zsigm. Braziliában csász. karm. későbbben Parisban 's Londonban tartózkodott, Haydn 's Beethoven tanítványa, ki legujabb munkájiban a' régibb 's már szinte elavult egyszerűséghez közelített; orchestra szerzeményei a' tételnek alapos ismeretére, 's tárgyán uralkodásának nyomaira mutatnak; — Schneider Fridr. dessani karm. pompás ouvertürek 's klavirművek szerzője; Eberwein Max. rudolstadt-i muzs. igazgató, szerzeményei mély kifejezésre törekednek. — Klavirszerzők között legkitünőbbben becültenek: Moscheles I. a' közönségesen csudált remek klavirista, kinek fénylő szerzeményeit az ügyesebb játszóknak nagyon kedvelik; — Steibelt D., ki a' Francziák módjára ment által; — báró Lannoy Ed. Bécsben tüzzel, 's tulajdon kifejezéssel teljes; — Czerny Károly és József Bécsben pompásan 's éneklőleg irtak, az utóbbi 1831-ben meghalt; Schmitt Al. Frankfurtnban pompás stylusu; Creuzer konr. kellemes és melodiás; ezekhez járulhatnak Klengel A. derék klavirjátzó, és Dresdában a' cath. templom orgonistája; — Kuhlau F. Hamburgban; — Riem W. F. Bremában; — Pixis J. P. Bécsben; — Tomaschek W. J. prágai muzs. igazgató; Berg konr.; — Lenske F. könnyű sonáták szerzője; Gelineck apátur, ki a' variációk szerzésében termékeny eszű; és Leidesdorf Bécsben; Berger Laj. Bécsben. — Hegedű hangművek írói közt az említett Spohr és Fesca urakon kívül jelesbek: Rode P. most Berlinben magános életet visel, pompás stylusu szerzeményeket irt violinra; a' Francziák közt polgárosodott Kreuzer R. — Fränzl F. jeles hegedős és müncheni karm. — Eck J. F. ugyan ott híres violonista; — Maurer Laj. csillogó hegedős Oroszországban él, mint muzs. director; mindezek a' concert-szerzők között ismertetnek. Kellemes darabjaikról ismeretesek: Mayseder Józ. Bécsben udvari remekjátzó; Pixis F. W. prágai muzs. igazgató; Präger H. a' leipzig-i városi játékszim muzs. igazgatója; Riotte P. J. Bécsben karm. — Matthaei A. Leipzigban concertmester. — Kobozra (Violoncell) irt az említett Rombergen kívül Dotzauer is, Dresdában udv. hangművész, és Krafft A. Stuttgardban. — Clarinettra irt Spohr-on kívül Weber M., Krommer és Eberwein; ama' remek játszóknak Bärmann Münchenben, Müller Iv. és Crusell B. Köpenhágában. — Flautára az említett Lindpaintneren kívül Krommer és Maurer; Westerhof C. W. — Kellemes apróbb darabokat irtak eme' virtuosok: Keller C., Fürstenau A. B. dresdai udv. művész, és Dressler R. Hanoverában. — Oboéra irt Thurner E. virtuos, és Braun C. A. P. — Rézkürtre Weber K. M. és Lindpaintneren kívül a' kürtvirtuosok Gngel és Schunk. Fagottára a' remekjátzóknak Romberg Ant., Kummer G. H. dresdai udv. művész, és Bärmann C. — Gitárra Barnhardt H. C. és Call. Hárfára Backofen. Orgonára Umbreit C. G. — Vierling J. G. és Rink C. H., ki jó klavirgyakorlásokat is irt. Ezekon kívül említettünk még némely hangszerzőket, kik egyvelges kamarai szerzeményeiről ismeretesek: André J. A. Offenbachban, ki symphoniákat, és concerteket különféle hangszerekre irt; Pleyel Ignác Párisban hangművek kiadója, ki ott tavál halt meg, valaha igen kedvelt sonátákat 's quartetteket irt klavir és hegedűre; Schneider Abr. berlini muzs. director, különféle hangszerekre concertdarabokat irt; Strausz Józ. kivált violindarabokban jeleskedett; Grund A. Hamburgban; Eberwein C. Weimarban; Blumenthal J. és Gabler C. A. — A' Németek közt jelesebb énekszerzők: Winter Péter derék játékszíni dallok componistája; Weigl Józ., ki elsőben olasz vidorsággal 's élénkséggel vetekedett, azután bizonyos pásztori (idyllisch) lágságu írásmódot tett tulajdonává. Mindketten kivált operák szerzésé-

ben híresedtek el; továbbá a' lyricai lágyású Gyrowetz Albert; az értelmes és melodiás Biercy J. B. — a' becses Stegmann C. D. 'sat. A' fiatalabbak közül: a' köznépi 's characteristical énekek egyetlen szerző Weber K. M., ki ének 's operák szerzésében egyiránt jeleskedett; és a' már hasonlóan említett, 's művészeti és érzéssel teljes kivitelben nevezetes Spohr. Ezekhez járulnak: báró Poizsl Nep. Ján. Morvaországban, továbbá a' feljebb előhozott lelkes componisták Kuhlau, Lindpaintner, Fränzl, Fesca, Creuzer Conr., Grund A., Aiblinger Münchenben, Kanne F. A. Bécsben; az Olaszokhoz átszállongó Mayr Sim. és Meyerbeer J. és a' Franciaországban nevelkedett Herold. Játékszini könnyebb stylumban ismertetik a' termékeny Müller Vencz., Blum C. 'sat. — Egyházi stylumban különösen nevezendők az egyszersmind nagy theoretikusok: Schicht Gottfr. Ján. leipzigai kántor, Abbé Stadler Bécsben, Weber Gottfr. Darmstadtban, és Bercht Ágost. bautzeni organista; továbbá a' „Weltgericht“ czimű oratoriumáról és csupa énekszóra irt több műséről elhíresült Schneider Fridrik, Seyfried J. Bécsben a' wiedeni játékszini operák directora; Stunz J. H. mindketten több játékszini szerzeményekkel is kitüntették magokat; Eybler J. a' császári kápolna muzsikájának fő igazgatója; és az imént említett hangszerzők Beethoven, Winter, Weber K. M., Fesca, és Tomaschek. — Énekszerzők közt jelesbek: Beethoven, Spohr, Winter, Weber K. M. Zelter F. prof. Berlinben, Creuzer Conr., Kanne F. A. Weber Gfr. Eberwein Max, Fink G. W., Kiehnlen, Reichardt Louise, Manrer L. Schulz C. leipzigai muzs. director, Fischer Józs. Ant. müncheni bassista; Methfessel A., Theus C. T. Weimarban, Wollank F., Mühlhng A., Moritz C. T. és mások. Ide méltán rekeszthetjük ama' híres Schubert Ferenczet, kinek eredeti stylumu énekei, a' muzsikában különös epochát képzettek, Bécsben 1829. Az utóbbiak közül többen több énekszóra is irtak dalolat. Call, Eisenhofer F. X., Neithart, Blum, Grünbaum, Schubert több énekszóra irt tréfás daljaikról ismertetnek. — (Általme gyünk 2) az Olaszokhoz, kiknél leginkább szembetűnő 's legnagyobb divatú a' szóhang, 's kivált az operák muzsikája. A' régibb componisták közül, kik a' Németekhez csatolták magokat, volt Salieri Ant. — Azok közt, kik Franciaországban magoknak valamely különös tulajdon írásmódot teremtettek, áll Cherubini a' legfőbb fokon, ki most csupán csak egyházi munkákat készít; Spontini Berlinben a' dramaticai muzsika használásában Gluckhoz közelit. De tulajdonkép olasz éneknemben dolgozott: Zingarelli, Nicolini, és Paer Ferd. ki azonban még is közelebb járul a' Németekhez. Ezen olasz énekmód szinte felesleges miveltséggel jelen meg Rossini Joachimban, melly jelenleg az europai muzsikai közönség füleinek hizelkedik. Mellette helyet foglal Generali, Morlachi F. dresdai udv. karm., Fioravanti (kivált az opera buffában jeleskedett), Portugallo, Pavesi, Paccini, Carafa, Pacca, Soliva, Coccia, Pucitta, Mosca több 's kevesebb sajtásággal. Egyházi szerzők között csak Zingarelli, Tritto, és a' Bécsben élő Diabelli urakat említhetjük. Ezeknek hangszeres és harmonista legnagyobb élő componistája kétség kívül a' Londonban tartózkodó ősz Clementi M., ki világszerte ismertetik klavierszerzeményeiről. Violinra a' Franciaországban meghonosult Viotti szép concerteket irt; hozzá csatolják magokat az öregebb Campagnoli és Bruni urak, és a' fiatalabbak: Paganini Mikl. 's Polledro dresdai concertmester. — Rézkürtre irt Panto G. — Az Olaszoknál kedves gitárra és mandolinra Bartolazzi B., Giuliani M., Carulli F., Calegari, Diabelli A. — Ezeken kívül kedvelt ária- és cavatina-szerzők: Millico G. Blangini F. (Párisban) Bianchi G., Piantanida, és a' nevezett Morlacchi. — Sok érdemet szerze magának Asioli B. a' tiszta szóhangú muzsikában 's mint hangszerző átaljában. — 3) A' mostan élő és született Franciaiak között talán az első helyet érdemli az operaszerzésben amaz eredeti 's nemzeti Boyeldien A. és Berton (Aline); — inkább kö-

zelitnek Gluck, Spontini, és Cherubinihoz Prosuis L. (Jérusalem délivrée), Catel (Semiramis, és les Bayadères), Le Sueur (les Bardes, 'sat). — Könnyű írásmódja végett kedveltetik Gaveaux Pierre, Plantade, Leopold; Aimon Devienne, Auher, Herold, és Bochs a' conservatorium nevéndékei, valamint Gasse, és Batton. — Egyházi szerzők közül csak Gosséck Fer. Józsefet a' conservatorium egyik igazgatóját nevezhetjük. — A' hangszeresek közül legtöbben concertszerzők. Több hangszerre irtak: Devienne F. és Dupuy. A' honos violincocompositorok között említendők ama' híres virtuosok Baillot és Lafont; violoncellisták: Duport, Dumoncheau C. Hus-Desforges és Aubert; flautára irtak ama' virtuosok Berbiguiet T. és Drouet L. — clarinettra Lefèvre, Duvernay Ch. és Bochs; oboéra Garnier, Le Brün és Salentin; rézkürtre Duvernoy F. és Domnich H.; fagottra Ozi E. és del Cambre; fortepianóra Jadin és a' német Kalkbrenner; hárfára Marin, Bochs, és e' Németek: Niedermann és Steibelt. — 4) Az Angolországban élő hangszerzők közül, ha az ott megtelepedett idegeneket leszámítjuk, jelesebb componistát keveset találhatunk. Operaszerzőknek említetnek Bishop és Atwood urak; mondják, hogy Braham énekes is tett próbát a' dramaticai muzsikában. Mint egyházi szerző nem régen dicséretesen említettett d. Crotch Palestine oratoriuma végett. A' kamarai muzsikában első helyet foglalnak el ama' két klavirszerzők és remekjátósok: a' német származatú, alapos művész, 's klavir gyakorlásairól elhíresedett Cramer ker. János, és a' pompás foganattal játszó klavirszerző Field J. ki Pétervárat él, — mindketten Clementinek tanítványai; dicsérettel említetnek még Griffin, Webbe, Danby, és Calcott. — Egyházi és kamarai munkákat szerzett: D. Whitefeld, másként Clarke. — Végre ide rekesztünk 5) némelly nevezetes hangművészeket, kik más nemzetbeliek. Az újabb időkben igen nagy figyelmet, és méltó dicséretet vont magára termékeny és eredeti violinquartett és sonatái által Onslow György, ki némellyek szerint lengyel, mások szerint angol származatu. A' tetemes remek játszásu violinista Lipinsky Kár. több apró concertdarabokat adott ki hegedűre. Nagy talentumot ígér a' hangszeres compositóra, de kivált klavir szerzésre a' cseh Worczeczek J. H. — Hihető, hogy a' feljebb említett, 's Bécsben élő Czerny unoka testvérek, és Stiasny violoncellista magyarországi származásuak. — Dániának igen becses énekszerzője vagyon több szavu dalokra nézve is Sörensen J-ban; Helvetiának Nægeli H. G-ben; Spanyolorzágnak de Ledesma M. énekesben. Hasonlitsd egyébirant észve az itt nevezett több hangszerzők egyes czikkelyeit. — 6) Magyar hazánk hangszerzői között többnyire külföldieket találunk, mint: fortepianóra: Winkhler Kár. Angy., Spech Ján., Batka, Mohaupt, Kleinheinz; flautára: Pfeiffer 'sat. — A' honosiak közül: Egyházi muzsikára irt több jeles darabokat Bartay And. — Klavir darabokat kiadtak: Bräuer Fer., Csukly Mih. és Pál testvérek, gr. Csáky Laj. és gr. Amadé Thadé; Magyar nemzeti nótákat ugyan a' két Csukly, Bartay, Rózsavölgyi, Mohaupt, Winkhler, Ruzitska, Róthkrepf Gábor 'sat. magyar dalokat kiadtak Flachy, Spech, Bartay, Róthkrepf. — A' muzsikának közönséges, és a' magyarországi hangászat különös történetét, mellyben a' magyar országi hangszerzők előjönnek, irta Róthkrepf Gábor a' Tudom. Gyjtjt. több évi folyamataiban. Dömény Sándor rendes és csinos Magyar klavirutmutatást adott ki.

gy

HANGTOLÁSOK (Rückungen) vagy odább tolongó kóták, épen azok, mellyeket syncopált kótáknak is nevezünk; történik pedig ez akkor, midőn a' tactus jobb részére rövid kóták esnek, 's ez által a' természeti accentus mintegy félre tolatik. A' hangtolások által (mond Bach K. P. E.) a' szokott harmonia vagy előre vitetik, vagy feltartóztatik. Vannak sebes, és lassu tolódások, mehetnek egész, vagy

félkötákon is keresztül. Rhythmicus hangtölások akkor használatnak, midőn valamely ellentőrekedő érzést akarunk kifejezni. Weber Gottfr. megkülönbözteti a' hangtölásokat a' syncopáktól, 's az elsőbbséket olly esetekre szorítja, melyekben valamely köta, melly egy könnyű időre esik, még ezen időn túl is, és pedig a' következő szinte ollyan könnyű ideig folyvást kitartatik, következőleg az egyenetlen tactusban előforduló hangtölások is ide érti. Enharmonicus hangtölásoknak nevezetnek ama' rögtöni 's észrevehetlen átmenetek valamely hangnemből egy másik váratlan 's idegen hangnembe, melyek az ugy nevezett enharmonicus hangcserélés által történnek, mellynél a' hangok kettős tekintetben 's értelemben fordulnak elő. Midőn p. o. a' B hang (a' mint az egy fél hanggal lenyomott H-nak nevezetik) azután ugy jelen meg, mint Ais (vagy mint egy fél hanggal felemelt A), akkor a' modulatio ezen változtatott viszony által sebesen más valamely hangnembe tolong fel.

HANGVÁLTÁS (hangcserélés,) jelenti 1) valamely ÖSZVEHANGZATBAN (l. e.) a' hangközők fekvésének elváltozását, mi által az alap vagy törzsökhang egy áttétetett vagy megfordított hangra változik által. Ezen hangváltásnál a' harmonia előhaladásában attól sok függ, hogy mellyik intervallumot lehessen kettőztetni a' nélkül, hogy hamis előhaladások támadjanak. Ezen kettőztetésnél az alaphangnak elsősege van a' quinta, ennek ismét a' tertia előtt. — 2) Jelenti valamely dissonantiának feloldását egy másik szóhangba, mi által tehát a' szóhangok mintegy felcseréltetnek.

HANGVÁLTÓZTATÁS (hangfordítás) jelenti 1) valamely intervallum hangjainak ollyan átrakását, mellyben a' mélyebb hangot egy octávval feljebb emeljük, a' magasabbat pedig egy octávval alább nyomjuk. Ez által a' 2 hét, a' 3 hatos, a' 4 ötös, az 5 négyes, a' 6 harmas, a' 7 kettős, a' 8 egyes öszvehangzattá válik. Az accordok elváltoztatását (megfordítását) közönségesen hangcserélésnek nevezik. A' hangközők megfordításán alapul már most a' kettős contrapontnál a' melodiás tételeknek megfordítása is, melly abban áll, hogy ugyan azon melodia más szóhangra (csak egy octava, decima, vagy duodecimára) emeltetik, vagy leszállítatik, és így majd ugy jelen meg mint magasabb majd mint mélyebb szóhang. (L. CONTRAPONT).

HANGYA. A' bogarakhoz tartozik; falánja 4, egyenetlen, izei hengeridomuak, hártvás hengeridomu ajaka hegyén; csápjai fonálidomuak, dereka és hátulja egy felálló pikkelyke. A' nőténynek 's nemteleneknek fulánkja rejtett; a' him és nőtény szárnyasok. Társaságban élők a' hangyák. Indiának 's déli Amerikának csapási. A' szárnyas himek és nők a' levegőben nőszenek, a' nők a' hangyabolyba tojnak a' nemtelenek alá, 's meghalnak; a' himek elűzetnek. A' nemtelenek szorgalmas együtt lakásban vannak, tojásikat gondosan ápolják, táplálják, a' napfényre kirakják, éjelre a' bolyba hordják. — Nálunk a' telet át-aluszzák. — Savanyu nedvekből egy szesz készítetik (hangyaszesz); a' hangyaboly erős izgató ferdő készítésre használtatik. Elűzőjök a' halzsír, hamu, tobák, a' bürök főtt leve, a' kávé sepréje 's at.

HANNIBAL, Hamilcar Barca's fija, szül. 247 Kr. e. 9 esztendő volt, midőn atyja, kivel a' spanyol háboruba menni kéredzett, az ol-tárnál megeasketé, szüntelen ellenségek lenni a' Romaiaknak. H. görög nevelésben részesült, 's későbbben is mindig voltak körülé Görögök, kik az ő történeteit leirták. Spanyolországban tannja volt atyja hódításainak. Midőn ez 9 évvel későbbben Lusitaniában egy ütközetben elesett, 's felváltójává Hasdrubal, a' veje tétetett: akkor H. honjába visszatért, 's ott marada 22 éves koráig, a' mikor Hasdrubal kívánságára ismét megjelent a' seregnél. A' harcölök az előttök hajdan olly kedves Hamilcart láták benne; 3 táborozásban volt jelen, 's olly jeles próbáit adá észtehetségeinek 's vitézségének, hogy a' sereg, Hasdrubal meggyilkolta-

tása után 221, a' legélénkebb örömkialtások közt adná neki által a' fővezérséget. Híve első esküjének, nem sokára észre veteté a' 26 éves fővezér, hogy a' Romaiakkal kötött egyezteteket félretenni hajlandó, mihelyt erre jó alkalmat találand. Ezt Sagunt meghódítása nyújtá, melyet H. a' carthagoi tanács helybenhagyásával, hat hónapi megszállás után bevett. A' Romaiak, Sagunt sorsán megrettenve követeket küldének Carthagoba, H. kiadatását kérni. Itt késedelmeskedének, 's ők hadat izentek. H. hatalmas sereget gyűjte tüstént, 's merész tervet készíté, mely szerint a' Romaiakat Olaszország közepette fogná megtámadni. Miután tehát Afrika bátorságáról gondoskodott, 's öccsét Hasdrubalt egy sereggel Spanyolországban hagyta volna, megindult 90,000 gyalog emberrel, 12,000 lovasal és 40 elefánttal, 's csudálatos sebességgel vonula tél közepén keresztül Gallián 's az Alpesek tövéhez ért. Alpesen inueni Galliaiktól vezetettve, Nov. 9 nap alatt túl termett a' hegyen. Melville skót generál vizsgálata szerint, melyben valamint de Luc, úgy Rogniat és Dumas generálok is megegyeznek, H. a' kis Bernhardon avagy graji Alpeseken keresztül nyomult az Aosta völgybe Ivrea'hoz, Reichard szerint pedig Genevren (a' kotti Alpeseken) keresztül a' Taurinok földjére (mint Livius, Polybiussal ellenkező állítja), melynek városát elfoglalván, az Insubrok tartományába hatott. Hanem a' seregből, mellyel megindult, már csak 20,000 gyalog 's 6,000 lovas embere volt, ezek is vázhoz inkább mint emberhez hasonlítók. Még sem veszté el bátorságát. Csak halál vagy győzelem leheté választása. Turin meghódítása élelem felől biztosítá, 's az Alpesen inueni Galliaikat batoritá vele egyesülni. 'S még számosabban is gyülekeztek vala ezek az ő zászlói alá, ha Publius Scipio egy — Pisanál kiszállított — romai sereggel sebesen nem haladt volna előre. Ticinus folyónál találkoznak egymással az ellenséges seregek. A' numidiai tovaság rohanása Hannibalévá tevé a' győzedelmet. Scipio új ütközetet kikerülve, a' Trebia megé vonult, a' nélkül, hogy Clastidium várát megmenhette volna. Azonközben oda ért Sempronius egy második sereggel. H. ez által elejente feltartaték, de csak hamar viadalra ingerlé hirtelen haragu ellenét, melly alkalommal cselet vetve a' Trebianál megkerülé és semmivé tevé a' romai sereget. A' Romaiak, táborokon kívül, 26,000 embert vesztek. Erre H. téli zálásra vonult az Alpesen inueni Galliaiknál, kik szövetségesei levének. A' következett táborozás megnyitásakor, az Apenninek végződésénél két új sereg várt reá. Eltökéle tehát magában, külön verni meg mind a' kettőt, 's Flaminiust, előbb mint sem consultársa oda érne, egészen semmivé tenni. K' végre elámitá őt hamis menetekkel, 's az Apenninek megett előre nyomulva átgázolt a' clusiumi mocsárokon. Négy nap és négy éjszaka gázoltak a' Carthagoiak a' posványosságban. Maga H. az utolsó életben maradt elefántra ülve, csak nagy bajjal mentheté meg életét, egyik szemét azonban elveszté gyuladás által, mellyet kimélnie lehetetlen vala. Alig ért ismét szárazra, azonnal mindentelkövete, hogy Flaminiust ütközetre kinszeritse. Tűzzel vassal pusztita mindent, 's úgy intézé a' dolgot, hogy úgy látszassék, mintha Roma felé akarna menni; azonban hirtelen befordult egy — majdnem hozzá férhetetlen sziklakkal körülvett szoros utba. Flaminius meggondolatlanul követé, 's azonnal megtámadtaték. Ekkor történt, Trasime szomszédságában, ama' véres ütközet, mellyben a' romai vitézség, ravaszság és ész által meggyőzeték. A' romai legiok, mindenfelől megtámadtatva, leverettek, a' nélkül, hogy magokat kifejthették volna. Most már a' szákmányból meggazdagodva, a' Romaiak módja szerint fegyverzé fel harczóit H., 's benyomult Apuliába, ijedelmet terjesztve mindenfelé. A' szorongattatott Roma, dictatorra (Fabius Maximus) bizá magát, a' ki próbát tön, késedelemmel meritni ki a' Carthagoiak erejét. Hannibal ellen Hannibal fegyvereivel élt, mindenütt kíséré őt, a' nélkül, hogy el akarná érni, meggyőződve, hogy a' Carthagoiak nem sokáig maradhatnak urai az elpusztított tartomány-

nak. Ezeket azonban a' capuai sikra vezeté vezérek, ki ez által a' megrettent városokat a' Romaiak szövetségétől elpártolásra bírni, 's Fabiust a' tetőkről lecsalni reménylé. Hanem egyszerre azon tőrben látá magát, mellyben Flaminius elveszett. Bezáratva a' formiai sziklák, a' lecsternumi homok 's az ottani tavak közé, csupán ravaszság által mentheté meg magát. Őszvehajzata ezer darab szarvas marhát, égő csóvákat kötöztete szarvaikra, 's így éjtszaka idején a' Romaiak őrizte szoros utak felé terelteté ezen dühös állatokat. A' Romaiak, e' csuda látványtól elijedve, elhagyák a' tetőket, 's így H. áltöre a' szoroson. Most már nem elégedének meg ellenfelei Fabiussal 's késedelmezésével, 's ugyan azért megoszták a' dictatori méltóságot ő és Minutius Felix közt, ki a' lovaság parancsnoka vala. Ez vágyva vágyván megütközni, Geruniumnál cselbe esett, 's Fabius nagylelkű segedelme nélkül bizonyosan elveszett volna. E' táborozás befejezte után ugy látszott, hogy a' többi romai vezérek sem akartak a' véletlenségre valamit bizoni, 's késlekedtek Fabius példája szerint. Már buslakodva látá H. seregének lassankénti enyészését, midőn ügye hirtelen megváltozott, Terentius Varro, az új consul, egy tudatlan 's önhittségű férjfi, vévén által a' legiok parancslatát. H. elfoglalá CANNAET (l.e.), 's olly helyzetbe szorítá a' Romaiakat, hogy ezek kénytelenek volnának megütközni. Szemközt álla már mind a' két sereg; Paulus Aemilius, Varro consultársa, a' rossz állás miatt kíváná az ütközetet elhalasztani, Varro ellenben az ő parancslata napját választá, jelt ada ezen a' megtámadásra, 's tökéletesen megveretett. Az ijedelmében elkábult Roma, ugy látszik, nem állhata vala a' győztesnek ellene, ha ez az ő kapuji előtt megjelent volna. Hanem H. e' helyett Capuába ment, melly megnyitá nekie kapuit. Ezen pulya városban egy ideig tartózkodván katonáji, egészen elpuhultak; mindazáltal még sem mert romai vezér sikon mutatkozni. De H. sem volt képes előbbre haladni; serege el vala gyengítve, 's minden fényes győzedelmei 's pártja nagy tekintete mellett is annyira vívék a' dolgot ellenségei Carthagoban, hogy öccse csak nagy bajjal eszközölhete ki szabadságot, utána 12,000 gyalog 's 2500 lovas emberből álló csekély segédsereget vezethetni, melly még ezen felül Spanyolországban 's Gallián keresztül hosszú utat volt kénytelen tenni. Ez által H. védelmi állapotra szorítottatott. Capua, két consuli seregtől megszálatva, közel volt az általadatáshoz. H. egy merész vállalat által reménylé azt megmenteni; Roma felé nyomult, 's 211 K. e. a' Capitolium előtt üte táborát, de Roma nem ijede meg. Capua elesett. Ez a' kedvező siker tökéletes felsőséget szerze a' Romaiaknak, mert már most Italiának majdnem minden népei hozzájuk állottak. Claudius Nero consul által táborába visszaveretvén, semmit sem tehete H. az öccsével egyesülhetés végett. Már áltment ez az Apennineken, midőn ugyan azon Nerótól megtámadtatván megöletett, 's véres feje H. táborába vetetett. Ez a' Bruttiusok tartományába vonult vissza, hol számtalan akadályokkal vesződve is szerencsésen tartá magát a' sokkal nagyobb számú győztes sereg ellen. Most azonban Scipio Afrikát tevő a' harc néző helyévé, 's Carthagot elrémítve arra bírá, hogy Hannibalt védelemre visszahívná. „Nem Roma, hanem Carthago senatusa győzte meg Hannibalt“, ezt monda legnagyobb fájdalommal, midőn az Italiából visszatérni rendelő parancsot olvasá. Hajóra szállította seregeit, a' szövetségeseiket, kik vele menni vonakodtak, megöleté, 's elhagyá 205 azon tartományt, mellynek Roma egész hatalma ellen, 16 évig volt ura. A' leptisi kikötőben szált ki, maga mellé vevé a' Numidák egy részét, 's táborát üte Adrumetnél. Scipio azoközben több várost elfoglala, 's lakosaitak rabszolgákká tevő. H. hontársaitól elválasztó ütközetre kinszerítette, eleibe ment ellenének, 's Zamánál szála táborba, Carthagotól 5 napi járásnyi távolságban. A' két ellenséges fővezér személyesen beszélgette egymással, 's ez uttal H. béke ajánlatot tön, de sikeretlenül. A' fegyverek H. veszteségére dönték el az ügyet. 20,000 Carthagoi maradt a' csatatéren,

's szintannyi fogaték el. H. Adrumetbe futá, öszvegyűjté az elszéljedteket, 's kevés napok mulva ismét volt serege, mellyel az ellenség haladása ellen szegülhete. Erre Carthagoba menvén, kinyilatkoztatá a' senatusnak, hogy csupán a' béke a' menekedés egyetlen egy módja, 's hajlandóvá tevé azt ennek elfogadására. Így végződék 18 év mulva ezen véres 's Carthagora nézve kétszeresen ártalmas háboru. Ez által Carthago nem csak régi hódításaitól fosztaték meg, hanem hajóseregével együtt reményét is elveszté, e' veszteség valahai megtéritése felől. H. mind e' mellett is megtartá egész tekintetét, 's elnyeré egy sereg vezérlését Afrika belsejében. De Hannonak, az ő halálos ellenségének pártja nem szűnt meg, őt untalan üldözni, 's bevádolá a' Romaiaknál, hogy Antiochus syriai királlyal titkon egyet értve ujra háborút akar kezdeni Roma ellen. Romai követek jelentek meg Carthagoban, az ő kiadatását kívánni: Szökés által menekvék meg, Cercinába mene, 's innét Tyrusba, hol nagy becsülettel fogadtaték, 's a' honnét későbben Ephesusba utazott, hol Antiochus udvara volt. Ezen királyt hadizenésre bírá a' Romaiak ellen, 's megmutatá neki, hogy Itáliának kelljen a' háboru helyének lenni. Antiochus helyben hagyá H. terveit; de midőn ez, hazáját a' szövetséggel mekináltatá, ellenségei ujra győztek a' senatusban, 's megsemmisíték a' vállalat szerencsés foganatját. Elnyeré ugyan H. a' syriai hajósereg fővezérségét, 's meg is támadá azzal a' Rhodusiakat, mint Roma szövetségeseit; de egy alvezére hűtelensége miatt visszavonulásra kinszerítve látá magát; maga pedig Antiochus sok hiba és szerencsétlenség által egy gyalázatos békealkudozásra bíraték. A' Romaiak kezébe adatást megint szökés által kerülé ki H., 's engede Prusias bithyniai király meghívásának, ki a' Romaiak ellen boszus és háborus indulattal viselték. Itt lelke lön H. egy hatalmas szövetségnek Prusias és több szomszéd fejedelmek közt, Eumenes Pergamns királya 's Roma egyik szövetségese ellen; 's vezérévé tétetvén a' hadi erőnek, több győzedelmet nyere szárazon és vizen. De mind ezen előmenetel mellett is reszketett Asia Roma neve előtt; 's Prusias, kihez a' romai senatus követeket küldé, hogy H. kiadatását kívánják, kész vala a' parancsnak engedelmeskedni. A' hős e' gyalázatot méreggel előzé meg, mellyet gyűrűjében szüntelen magával hordott. Meghalt K. e. 183, 64 éves korában. E' munkában: „*Hannibals Heerzug über die Alpen*“ Zandertól (Göttinga, 1828) öszve vannak állítva az eddigi vizsgálatok Hannibálnak az Alpeseken való áltmeneteléről.

HANNO, carthagoi fővezér, ki Afrika nyugoti tengerpartjait bejárta, 's ezen utazását leírta. Utazása czélja felfedezések voltak a' kereskedés számára, és gyarmatok, mellyekből a' maroccai tengerpartokot hatot telepített. Ezeknek legvégsőbbike a' Cerne sziget volt, Marocco déli határán, a' honnét ő tovább folytatá felfedezési utazását. Leírása szerint hihető, Guinea tengerpartjáig hatott; mert a' vad lakosok ábrázolása az ottani neger népségekre illik; valamint a' két nagy folyó is, mellyekben krokodilt 's vízi lovat talált, Senegal és Gambiánál alig lehet egyéb. H. mintegy 550 évvel K. e. élt, 's az ő világ' tengeri hajósai közt jeles helyet érdemel. Hanno „*Periplusa*“-ja az ő utazásáról szóló tudósítás görög fordítása. — Két Hanno nevű tábornagy vezérle egymás után az első punisi hadban, Siciliában. — Egy más Hanno alparancsnoka volt Hannibálnak Itáliában, 's különbözőle szerencsés vállalatok által jelelé ki magát.

Zs.

HANOVERA királyság, a' braunschweig-lüneburgi fejedelmi háznak (melly egyszeremind az angol királyséket is bírja) őrszáglása alatt 1814 egyesített német tartományok; a' bremai hercegség, Hadeln tartományal, a' lüneburgi fejedelemség, Lanenburg hercegségének egy része, Verden hercegség, Kalenberg és Hildesheim fejedelemségek, 's Hoya és Diepholz grófságok. E' tartományok, fekvésre nézve, szépen öszvefüggő egészet képeznek. Ezekkel, Diepholztól délnyugoton, alig

két mfdnyi szél. vidék által kapcsoltnak egybe Osnabrück fejedelemség, Lingen és Bentneim grófságok, Meppen és Emsbüren kerületek, melyek hajdan Münsterhez tartoztak; ettől pedig éjszakra az ostfrieslandi fejedelemség és a harlingi tartomány fekszenek. Mind ezen tartományoktól a braunschweigi birtok keskeny vidéke által egészen elválasztatva állnak Hildesheim és Kalenberg fejedelemségektől délfelé a grubenhageni és göttingai fejedelemségek, melyekkel még néhány Eichsfeld és Hessentől átengedett kerületek vannak egyesítve. Végre ezektől keletre a hohensteini grófsághoz tartozó ilefeldi szék fekszik. Az egész királyság 700 nsz. mfdön 1,568,000 lakost számlál 70 város, 117 mezőváros, 960 nagyobb és 4135 kisebb falukban és pusztákon. Határai: éjszak f. az éjszaki tenger, dél, hamburgi és mecklenburgi birtokok; kelet f. a burkus és braunschweigi birtok; dél f. a hesseni, burkus, lippei és waldecki tartományok. A Weser és Ems közötti tartományok délszakra porosz, nyugaton hollandi birtokkal határosak. Grubenhagen és Göttinga igen hegyesek; abban a Harz van, ebben pedig a Solling; számos csekélyebb hegy-lángok kötik össze e hegyeket, és megfutják Hildesheim és Kalenberg legnagyobb részét; hanem Hildesheim, Hanover és Osnabrück városaitól fogva lapos a tartomány egészen a tengerpartokig, és csak imitt amott látni benne alacsony dombokat. Hegyei bővelkednek érczel, és erdőkkel borítottak; termékeny völgyek fekszenek közöttök; ott, hol a tartomány síksággá kezd lapulni, legjelesebb földje van. Ezután mintegy 10—15 mfdnyi szél. homokos vidék következik, mely kelet nyugot felé futja az országot keresztül, és magára hagyatva pusztán hever, vagy imitt amott apró erdőség van rajta, legtöbbször emelt sík, de éjszak felé egyre inkább dombosodik. A lapályos vidékeken nagy sárrétek vannak, és csupán a folyók és patakok mellékén találni termékeny rétföldet, mely az Elbe, Oste, Weser, Aller és Ems körül a legjelesebb szena termő vidékké terjed el. Folyó vizei közül az Elbe, Weser, Aller, Leine és Ems érdemelnek említést. Tengeröble a Dollart; tavai pedig: a Steinhuder tenger, a hallal bővelkedő Dümer tó, és Ostfrieslandban a földalatti Jordan tó, melynek felülete annyira be van növe, hogy szekerekkel lehet rajta járni.

A hanoveri királyság régi örökös tartományaiban a 10-ik század óta négy fejedelmi nemzetség volt hatalmas: a braunschweigi, nordheimi, billungi és süplingburgi. A 11 század vége felé a billungi ház öröklő leányát, a Guelfek este-bajor nemzetségebéli fekete Henrik vette el; az ezen házasságból származott kevély Henrik pedig a 12 század elején a braunschweigi, nordheimi és süplingburgi birtokok öröklőjével lépe házasságra, és így e kettőnek fia, HENRIK, az oroszán (l. e.) korának leghatalmasb fejedelme lön Németországban. De már ez alatt megtörték ezen ház hatalma; unokája, a gyermek Otto, Lüneburg, Braunschweig, Kalenberg, Grubenhagen és Göttinga birására szorították, melyekkel magát braunschweigi hercegség neve alatt, megadományoztatá a császár által. Az ő több fiai közt történt osztály még inkább gyengíté e fejedelmi házat. Végre a 17 század elején kezdé divatba jöni az elsőszülöttség jusa. Ekkor történetből több ágai halván ki a braunschweigi háznak, ennek egész birtoka részint Henrik, részint Vilhelm fíjaira szált, és így amaz a braunschweig-wolfenbütteli, ez a braunschweig-lüneburgi lineát alapítá. A Vilhelm († 1592) alapította fiatalabbik lineá elejénte csak a limburgi fejedelemség (cellei fejed.) déli részét bírta, hanem 1572 reá szálott Hoya nagyobb része, és 1586 Diepholz. Fíjai 1617 Grubenhagent, 1634 Kalenberget és Göttingát, és 1642 Lüneburg éjszaknyugoti részét (a harburgi és moisburgi székeket) nyerék meg, unokái pedig 1670 a lüneburgi fejedelemség hátra volt részét és Lauenburgot is. Elosztattak ugyan ezen birtokok több felé; hanem György, Erneszt Auguszta Kalenberg és Göttinga hercegének fíja nőül vévén Sónia Dorottyát, György Vilhelm, lüneburg-grubenhageni herceg leányát (ki,

1694 oltá fogoly az ahleni kastélyban, 1726-ban halt meg), egyesíté 1698 's 1705 az említett 's eddig külön szaggatva volt tartományokat. Atyja 1692, braunschweig-lüneburgi választó fejedelmi czim alatt meg ajándékoztaték a' választói méltósággal; ő pedig, mint I. Jakab királyról legközelebbi protestáns rokon, Anna angol királynét 1714-ben váltá fel I. György név alatt, 's azolta e' ház mind Nagybritannia országlását birja, mind a' választó fejedelemségét, mely többihez 1715 Brema és Verden, 1802 Osnabrück, 's 1814 és 1815 Hildesheim és Ostfriesland, Goslar birodalmi városa, az Eichsfeld egy része, Emsbühen és Meppen kerületek, Lingen alacsony grófsága, 's az 1753 oltá zálogban birt Bentheim grófsága járultanak; Lauenburg ellenben, az Elbe bal partján fekvő részén kívül, 's a' Mecklenburg és Lauenburg közé szorulva volt neuhansi szék Dániának, a' klötzei szék és más apró kerületek Poroszországnak, a' hoyai birtokból (előbb Wildeshausen városa és széke) pedig mintegy 5000 nyi lakosok engedettek Oldenburgnak. IV György király a' hanoveri királyság felállittatása emlékére a' Guelfrendet szerző (Aug 12. 1815), mely polgári és hadi érdemek jutalmazására vagyon rendelve, 's három osztállyal bír, a' nagy 's középkeresztesek 's a' lovagokéval. IV György 1815—1823 gyámja volt Károly braunschweig-lüneburgi herczegnek, a' ki mintán országlásra jutott volna, többféle panaszokat híresztelt ellene, sőt 1827 Maj 10-kei patensében személyesen is megsérté a' királyt. Austria és Poroszország nem lévén képesek a' herczeget engedékenységre bírni, a' dolog a' Szövetség gyűlése elébe került, mely a' kiküldöttség 1829 Jul. 26-kai javalata szerint azt végezte, hogy a' herczeg tartozik a' patenst visszavenni, 's egyszersmind magát írásban mentetgetni; ezen kívül pedig panaszai is elmellőztetének. Dult erre a' mérges természetű herczeg; haragjában egyeseket szintugy háborgata, mint magát a' statust, mellynek alaptörvényeit tiporni törekvék. Dühösködésének vége az lön, hogy alattvalóji által elűzetvén helyébe öccse Vilhelm választaték, ő pedig vég és cél nélkül kalandoz országról országra.

A' nevezett vidékeket szász népségek lakák, midőn nagy Károly a' kereszttyénséget és pallérozódást első terjeszté ennyire. Utóbb a' közszabadság, egyetemben a' császári hatalommal, lassan lassan elhanyagtlék, 's valamint egyéb részeiben Németországnak, ugy itt is hatalmas egyházi 's világi rendű urak támadtanak. A' polgári keresetmódok mind e' mellett is emelkedének; felfedeztetének a' Harz bányáji, 's a' lüneburgi sóforrások; tetemes áruszalitás kezdődék, mely által Bardowiek és Gandersheim kiváltképen nyertek. Henrik, az oroszlán, kedveze ezen szorgalomnak, bár mely szigorun bünteté is meg a' macacs városokat (Bardowiek szétdulása 1189); németalföldi telepedőket hiva az országra, a' Weser termékeny de gyakran víz alá kerülni szokott vidékeit gáttakkal őrizni. Az ő halála után majdnem 100 évig tartott czivódások kettős élénkséggel érezteték azon hasznot és védelmet, mellyet a' megerősített helyeken a' közös élet nyujt; számos polgári községek támadtak csak hamar, mellyek közül idővel némelylek jeles városok levének. Így tehát a' szomszedságban eredt Hansa itt kedves fogadtatásra talált; azon 83 város közül, mellyek a' Hansa szövetséget tevék, 13 a' mai Hanover királyságban feküdt, 's 2 a' mai Braunschweig fejedelemségben. A' gazdagság és hatalom, mellyre a' városok ezen időkben szert tettek, még az országos viszonyokra is nagy befolyással volt. Ha eddig a' fejedelmek csupán egyházi és világi fő urakkal tanácskoztak az ugynevezett tartományi gyűléseken, most már kénytelenitve láták magokat, városi követeket is szinte hívni ezekbe. Így p. o. a' 14-ik század vége felé a' lüneburgi tartománygyűlésen a' 3 nagy város követei épen annyit nyomtak mint a' fő urak mindössze. De elhanyagtlék a' Hansa; Amerika és a' keletindiai tengeri ut felfedezése egészen új alakot ada a' világkereskedésnek, 's a' fejedelmek iparkodtak az alattok volt tartományi városok ke-

reskedését 's műszorgalmát, a' hatalmas szabad városok kárával mozditani elő. A' reformatiot a' polgári rend és pór nép majdnem általányos tetszéssel fogadá; a' városi tanácsok, nemes nemzetségek 's fejedelmek közt ellenben sokan találkoztak, kik magokat ellene szegezték, annyira, hogy élénk surlódások 's végre valódi háboruk támadtak e' miatt. Azonban Erich, a' megvalló, lüneburgi herczeg, 's főképen Gyula Károly, braunschweig kalenbergi herczeg, a' helmstädti egyetem szerzője, erőt 's állandóságot adtak a' reformatiónak. A' fejedelmek, rendek és nép közötti új viszonyok, mellyek lassanként erőre kapának, tökéletesen kifejtek a' harmincz éves háboru által, mellynek ostorát ezen tartományok elég gyakran és teljes mértékben érezték. Hanem a' 18-dik század elejével eddig nem esmert virágzó állapot kezdődék a' braunschweig-lüneburgi (hanoveri) státusokban. A' fejedelmek azolta se nem csináltak kamara és magány-adósságokat, se nem tölték illyenek fizetését a' népre; sőt inkább a' kamara-kormányozta gazdag fejedelmi jószágok jövedelmének nagyobb része is az állandó katonaságra és tartományi intézetekre fordított. Adó mindig csak a' rendekkel való tanácskozás és ezeknek megegyezése után rendeltetett, kikkel a' fejedelem a' belső kormány minden fontos tárgyairól értekezék. Valamint a' reformatio idejében az elfoglalt egyházi jószágok nagy része oktató intézetekre fordított: ugy most is állandóan igen sok történt ezeknek virágoztatása végett. Több iskolaintézetek állítottak fel, a' régiek tökéletesítették, az ilfeldi paedagogium és lüneburgi lovacademia nem voltak hasznos következesek nélkül. Az 1737 megnyitott göttingai egyetem rövid idő mulva első lön minden illy nemű tanító intézetek között, 's hiressé érdemessé tevő magát az által, hogy a' tudományokat józanul 's egyszerűmind okosan ápolá. Jótékony fogatanak valának az alsóbb iskolák megjavításai, mellyeket az 1750, Hanoverben, elejénte csak magányszemélytől felállított, de azután az országlás által is czélirányosan gyámolított nevelőháza az alsóbb iskolák tanítójinak, 's a' Sextro és Wagemann alapította göttingai szorgalomoskolák, e' nemben Németországban a' legelsőek, felette nagyon előmozdítottak. A' kezdő iskolák megalapítására eddig még csak kevés történt. — Sok szerencsétlenséget okozá Hanovernek a' hét éves háboru. A' gazdaság virágoztatása végett sok áldozat tétetett, kevesebb a' paraszt sorsának javítására, 's csak a' fejedelmi jószágokon. A' csendesség, mellyben éjszaki Németország 30 évig részesült, továbbá Hamburg, Brema és Altona városainak az angol és éjszakamerikai kereskedés nevedése által majdnem kétszerre nagyobbá lett közlekedése Németországgal, a' mi legnagyobb részint a' hanoveri birtokon keresztül történék, 's 1792—1803 Franciaország, Holland és a' rajnai vidékek kereskedésének feldulatása által hallatlan magasságra emelkedék; 's végre a' pusztá helyek mivelés alá vétele (a' bremai birtokban az ördögsarrét haszonvehetővé tételé 1760 kezdődött, 's most már 10—12,000 ember él ott, hol annak előtte egy embertánya sem volt; a' lüneburgi birtokban a' termő föld 30—32 esztendő olta majdnem egyharmad résszel szaporított), az országlástól részint a' telepedők közvetlen gyámolítása, részint a' közös birtokok elosztásának kedvezés által előmozdítatva, nagyon elősegíté e' tartományok virágzását. Azonban a' közös birtokok elosztása csak lassanként 's nehezen halada előre. Az 1793 ki tavasz olta munkás részt vön Hanover a' Franciaország elleni háborukban. Anglia fizetvén a' katonákat, ez által igen könnyebbitték az ország ezen erőlködése. De még is nagyon örvendetes volt a' lakosoknak, midőn az országlás a' porosz kormány rendszabásaihoz álla, melly a' Franciaúkkal békét kötven, éjszaki Németország neutralitását fegyveres kézzel védelmezni ígerte (Maj. 17. 1795). Egész éjszaki Németország, 's így Hanover is tetemesen nyere a' neutralitási linea véd-bástyája megett még élénkebben üzött világkereskedés által. Hanem egy elmulasztott; nevezetesen az őrvonal költségének (3 mil. tal.) tüsténti

fedezése új adóval. 1801 tavasszal Anglia és az éjszaki hatalmasságok közt egyenetlenség támadván, Poroszország a' hanoveri tartományoknak még csak neutralitást sem akara engedni, hanem mint ellenséges birtokokat seregével megrakatá. Pál orosz czár halála, 's az Anglia és Franciaország közti békeelőlegek (Mart. 23. 's Oct. 1. 1801) megváltoztatták a' dolgok helyzetét, 's ennek következtében a' porosz sereg kitakarodék Hanoverból. Napoleon hatalmának terjedése azoközben meghasonlást szüle Anglia és Franciaország közt, a' mi a' nagy császárnak jó alkalmat nyujta tervét előbb Hanoverre, azután pedig egész éjszaki Németországra kiterjeszteni. Mortier alatt egy francia sereg nyomula Hanover felé. Ez magát ellentállásra gyengének érezvén, az ellenséges tábornokkal egyezsége lépe Suhligenben (Jun. 3. 1803), mellynek majdnem okvetetlen következtése lön az Elbén Artlenburg mellett Jul. 5. 1803 kötött egyezség. Ennél fogva elosztatott a' hanover sereg, miután az erősségeket, fegyvereket, hadi tárt és lovakat az ellenségnek általadta volna; az országnak kelle a' francia seregeket fizetni, tartani, lovakkal ellátni, 's ezen kívül magát rendkívüli hadi adókra kötelezni. Egy kiküldöttség állá öszve az országos rendekből, az ország képét viselendő az ellenséges parancsnok előtt, ki abból végrehajtó biztosságot nevezte ki, hogy az ő parancsait mindenfelé sikerítse. 1805 mutatkozik neminemű reménye a' szabadulásnak. Austria, Orosz-, Svéd- és Angol-országok hatalmas szövetségre léptek, 's Poroszországot is hozzá állásra reményltek bírhatni. Hanem e' helyett Poroszország azt nyilatkoztatá ki Apr. 1. 1806, hogy Franciaország által Hanover, Anspach Kleve és Neufchatelért Poroszországnak engedtetvén, ezzel örökre öszveköteendő, hogy így részesülhessen azon biztosságban, mellyet eddigi fejedelmei nem valának képesek nekie szerezni. Azonban Hanover a' következett évben már ismét Napoleon kezére került, 's felbontatván, egyik része az ujonan alkotott westfaleni királysághoz adaték, a' többi pedig főkormányzó által igazgattaték. Az ellenség birtokában lével 1803-tól fogva ezen időpontig (1808) öt milliom tallérral nevelé az ország adósságát. Ezentul ugyan nem csináltattak többé országos adósságok; de más módon még jobban nyomott és zsaroltattott a' nép. 1810 elején, Lauenburgon kívül, az egész választó fejedelemség Westfalennel kapcsolatték öszve; de alig kezdődék el e' végre való elintéztetése, midőn Napoleon, 1810 vége felé, Lauenburggal átellenest, le az Elbe mentében vonalt huza délnyugoti irányban, a' westfaleni királyságon keresztül, 's a' mi ettől éjszakra esett, mind azt, a' Hansa városokkal, az oldenburgi birtokkal 'sat. „Hansa départment“ neve alatt a' császári birodalommal egyesít. Most napoln napra nevedék az elégedetlenség, 's midőn 1813 tavasszal az Oroszok éjszaki Németországban megjelentek, már akkor minden kész volt a' felkelésre. Ez tüstént kiültött az éjszaki részekben, és segíté a' Francziákat elüzni; de midőn ezek nagyobb erővel tértek vissza, 's lüneburgi veszteségek mellett is (Apr. 2. 1813) erős lábra álltak: akkor kétszeresen érzé kezek sulyját az ország. A' gördei csata végre (Sept. 16) megszabadítá az éjszaki, Czernitscheff Kassel felé nyomulása 's a' leipzigí ütközet következtése pedig a' déli részeket is. Nov. 4. 1810 vevé újra által a' status és kabinetministerium Hanoverában az ország kormányját, 's Adolf, cambridgei herczeg főkormányzója lön a' királyságnak.

Hanoverának országrendes alkotmánya van az 1819 Dec. 7-kei szerkezet szerint, mellyen azonban, a' király javalatára az épen most együtt ülő országrendek — mint a' tanácskozásból következtethető — tetemes változtatásokat fognak tenni. Az ország kormánya 1822 az Oct. 22-kei edictum által új szerkezetet nyere. Feje annak a' status- és kabinetministerium Hanoverben, melly a' királyt mindenről tudósítja, parancsokat vesz tőle teljesítés végett; csekélyebb tárgyakban pedig saját véleménye szerint cselekszik. Hanem, a' törvényes ügyeken kívül, mindenkinek szabad egyenesen a' királyhoz folyamodni. Ezen fő kormány alatt állnak

az 1823 rendeltetett hat landdrostság és egy bányakapitányság; ezek alatt pedig a' székek avagy kerületek. Igazságot első fokon (*in prima instantia*) részint királyi hivatalok, törvény bírák, geográfok, örseregi törvényszék 'sat. részint pedig uri törvényszékek szolgáltatnak, melly utóbbiak részint egyházi világi fő urak, részint városok által neveztetnek ki. Nagyobb városokban vannak különös fő és altörvényszékek. Második fokon itélnek: hadi ügyekben a' fő hadi törvényszék; polgáriakban pedig több törvény cancellariák, melly utóbbiaknak a' törvénykezésre nézve privilegiáltak is közvetlenül alá vannak vetve. Van végre egy fő feljebbviteli törvényszék Celleben, melly utolsó fokon itél. — A' status jövedelme, melly legnagyobb részint az ország belső szükségeire fordítatik, 10—12 mil. tallér, 's felényire az ország jözságaiból, felényire pedig adóhól származik. A' telekadótól való mentesség 1822 megszűnt, az előbb illy mentességgel birt földek az adó $\frac{1}{4}$ jéért kárpotlást nyervén. Az 1829 Jul. 1. 1830 Jul. 1 sőjéig az ország fő pénztárának jövedelme 3,202,342, a' rendek által jóvá hagyott kiadások pedig 3,127,692 tallér-ra mentek. A' status adóssága 30 mil. forint. 1823 országos adósságenyészto pénztár állítottat fel. — Hadi serege 12,940 emberből 's ezek közt 4,686 lovashól áll. A' tisztek oktátása végett 1824 „*Generalstabakademie*“ név alatt állítottatott egy derék intézet Hanoverben. A' honvédők száma 18,000. De ezen kívül az ország minden 17—50 éves fegyverfogható lakosai, valamint a' nemesek is, tartoznak a' hazát védeni. A' nemesség elsősegei ma már koránt sem olly kizárók, mint hajdanta valának. Több nemtelen születésű férfiak vannak fő országos hivatalokban; illyen az igazság ministere; a' Guelfrend közép keresztesei 's lovagai közt is számosan vannak illyenek, a' mi előbb hallatlan dolog volt. Legtöbb tartományokban a' Lutherana vallás követőji legszamosabbak (800,000); catholicus van 160,000; reform. 90,000; zsidó 6400. A' német szövetségacta 16dik cikkelyét 1824 Sept. 28kán költ kir. rendelés ugy magyarázza, hogy annak következésében az uralkodó és csupán türt vallás fogatja, valamint minden egyházi kinszerítés a' keresztyén vallások közt, meg vagyon szüntetye. — Hanover a' német szövetség kisebb tanácsában az 5-dik helyet foglalja el; teljes gyűlésben 4 szava van; a' szövetséges sereghez 13,054 embert állit, kik Braunschweig, Holstein, Mecklenburg, Oldenburg, Lippe, Waldeck és a' Hansa városokkal együt, a' 10 dik seregstetet képzik. — Földmivelés teszi a' lakosok táplálatja fő forrását; mellyet bő aratás után a' kivitel könnyüsege, továbbá az általmenő kereskedés, 's a' közel fekvő tengeri városok emésztése, nagyon előmozdítanak. Gabonával leginkább bővelkednek: Hildesheim, Göttinga, a' déli Kalenberg, Grubenhagen alantabb fekvő részei, az Elbe, Jeetze, Weser, Aller és Leine lápos vidékei, Osnabrük egy része 's Ostfriesland; de a' lápos vidékeken a' baromtenyésztés talám általjában tetemesebb a' földmivelésnél. Hellyel közzel jó lovai vagynak; a' méhészség pedig sehol sem űzetik olly igen, mint Lüneburg, Brema és Verden puszta vidékein. — Epület- és tüzi fában nem lát hiányt, mert a' Harz, Solling, Deister 'sat. sőt a' sik föld némelly vidékei is legderekkab erdőkkel borítottak; imitt amott kőszén is találtatik, tőzeg pedig nagy bőségben, melly (kivált a' bremai vidékről) Hamburg, Altona és Brema városaiba hordatik. — Sója is elég van. — A' Harzhegyben mindenféle érczek találtatnak, 's noha a' nemes érczek csekély, vagy épen semmi nyereséget nem nyújtanak, mégis 15—20,000 embernek adnak tápláló foglalatóságot. Az ország termékei mindenféle felkészítettnek, 's így némellyek ki is vitetnek (főképen fonál és vászon), sőt helyel közzel gyárokat is találni; de, szerencséjére az országnak, olly vidéket sehol sem, melly csupa gyártásból 's kézmivekből élne; következőleg nem is látni benne sehol azon nyomorúságot, melly, az árok legcsekélyebb változása által, olly veszélyessé teszi ezen keresetmódot. Hanover egyetlen egy kereskedővárosa Emden. Hogy ez Hanoverre nézve az nem lehet,

a' mi Poroszországra nézve volt, ennek az az oka, hogy távol fekszik a' gazdagabb tartományoktól, 's nincs öszveköttetése az Alsóemből az Alsó-weserrel, a' mi csatorná által történhetnék. S' való is, hogy a' porosz kormány a' hanover tartományok egyikében sem volt olly népies, mint Ostfrieslandban, hol majdnem csupán védelmeze és alig kormányza. Ezen kívül legnagyobb részint csak áltmenő 's közföldi a' kereskedése, melly, habár hajt is egy részről neminemű hasznot; más részről tagadhatlan oka volt annak, hogy a' hanoveri választófejedelemség örökös tartományai, Mecklenburgon kívül, legnéptelenebbek maradtak Németországban. Az a' nép igazán leggazdagabb, melly saját földje termékeiből, 's ezeknek nemésítéséből él. Az áruk ide 's tova hordása a' földmivest mint illyent elrontja, — a' mit Hanoverról méltán elmondhatni. Még károsabb Hanoverre az, hogy napszamosai seregenként költöznek minden nyáron Németalföldre, nem találván munkát honjokban, melly annyi földet hágy haszontalan heverni, 's legfeljebb mint rosz legelőt juhok által tipratni, a' nélkül, hogy, mint Brandenburg és Mecklenburgban látni, erdővel volna legalább bekerítve. — Az északi tartományokban rosszak az országutak. — Az Elbe és Weser, Trave és Hunte közti tartományokról l. *Hogrewe és Heiliger földabroszát* (6 nagy lap; 1812).

HANOVER, fővárosa a' hanoveri királyságnak, a' Leine mellett, melly itt már hajózható, egy sik és jól mivelt vidéken, 2100 házzal, 's 26,500 lakossal. A' közép korban tagja volt a' Hansának. Az óvárosnak, mellyet külön tanács igazgat, legnagyobb részint görbe és keskeny utcái vannak, szép nyilvános piacok nélkül. Ehez az újváros és Egyed-utás az újabb időkben építettek, mellyek közül az elsőnek szinte külön tanácsa van; mind a' kettő szépen 's rendezesen van építve. Nevezetesekek benne: a' Györgyutza, Hárs külváros, az őrség iskolája, 's a' hadi cancellaria. Mostani virágzását az országhoz való viszonyának köszönheti, annak t. i., hogy a' legfőbb kormánysszékek helye. Vára, az országálási köz alatt kaszárnyává változtatott. Említésre méltók benne: a' pénzverő ház; a' fegyvertár; a' kir. lóól; a' tanásház, egy derék könyvtárral; a' nagy királyi könyvtár, a' levéltárral az Esplanaden (parádé piacon), a' hol Leibnitz márvány melyszobra egy antik formájú kupola alatt áll, 's az 1829 alapított waterloo emlékoszlop látható. — 's végre a' cathol. templom. Vannak ugyan Hanoverben néhány fabrikák és manufacturák; kereskedése azonban még is nevezetesebb, mellyet részint kivivőleg honi termékekkel és készítményekkel, részint pedig átvivőleg üz Bremából és oda. A' várostól nem messze fekszenek Monbrillant és Herrenhausen kir. mulató kastélyok; az utóbbi egy merdek kerttel, megnézésre méltó vízi művekkel, 's egy nevezetes füvész kerttel. Ezeken kívül közel van a' városhoz Walmoden gróf kertje is, szép mivészetgyűjteményekkel.

Zs.

HANOVERI RENDEK. A' braunschweig - lüneburgi ház minden birtokai 1814-ben hanoveri királyság czim alatt egyesítettvén, minden ehez a' királysághoz tartozó tartományokból követek hivattak öszve mintegy 55 számmal, hogy a' közdolgozokról értekezessékek velek az országias. A' gyűlést Adolf angol királyi és cambridgei herczeg nyitotta meg, tudtára adván a' rendeknek, hogy a' király általok a' közjót kívánja előmozdítani. — Ez az első gyülekezet dolgozta ki a' nemzeti képviselen alapuló constitutionalis igazgatás czélját a' hanoveri királyságnak, melly megerősítettvén a' király által 1819-ben, ekkor életre is jött. A' nemzeti gyűlés két házra oszlott a' megállapított alkotmány szerint. A' felső házban ülnek: három mediatisált (függetlenségektől elesett) herczeg (Aremberg, Looz Corswarem, Bentheim), a' született fő marschall (gróf Münster), két gróf (Stolberg és Platen Hallermünde) két apát, a' catholicus püspök, egy protestans pap, a' majoratusi jussal bírók, a' közönséges adó collegiumának elölülője, és nemes a' holtigliani tagjai,

végre a tartományokban lakó nemesség 35 követje. Az alsó házban ülnek az adó fő collegiumának nem nemes tagjai, kik holtokig viselik hivataljokat, továbbá hat alapítvány követjei, a göttingai egyetem követje, a consistoriumok két követje, 31 városi követ, 's 22 követjei a szabad birtoku nemtelen résznek. Mind a két ház tagjainak legalább huszöt esztendőnek kell lenni, és tiszta jövedelemmel birni, még pedig a majoratust bírónak hat ezer, a nemesi követnek hatszáz, a többieknek háromszáz tallér értékével. Az alapítványok, consistoriumok, göttingai egyetem és városok nincsenek a választásban megszoritva, hogy csak kebelekből valót tartoznának választani. — Az e' szerint öszvefűzött országrendek 1819-ben December 28-dik napján gyűltek legelőször öszve 's azután minden esztendőben egyszer, de jegyző könyveik nem lettek közönségesse, mivel tanácskozásait az zárva folytatók. Az 1832-ben öszvegyűlt rendek tanácskozásai a legújabb módosított alkotmány felett nem lévén még bevégezve 's királyi hatalommal meg erősítve, itt nem érintethetnek.

Kállay Ferencz.

HANS SACHS J. SACHS HANS.

HANSA. A' 13 század közepe felé tengeren szárazon elhatalmazának a' rablók. A' német kereskedés ugyan még az ököljog mellett is virágzott, de, kivált midőn a' kalmárok a' fegyveres kísérettel utazhatás, szabadságát elveszték, minden veszélynek ki vala az téve. Hamburg, Lübeck, és Brema városok, melyek már az Ottóktól fogva nagy tekintetben álltak, különös ellenségre találának a' dán királyban Woldemarban, de magokat hatalmasan ellene szegték. E' környülmény, és az Elbén hajózás bátorságossá tétele, először Hamburg és Lübeck (1241) közt egy szövetségre adának alkalmat, melly szerint e' két város egymást minden megtámadás, de kivált a' nemesek ellen kölcsönösen védeni kötelezé. Ez egyesülethez áll 1247 Braunschweig, 's csak hamar számos egyéb városok is. Ez egyesület jelesen „Hansa“ nevet vőn fel, mert e' szó régi német nyelven egy kölcsönös segély végett kötött frigyot teszen. A' Hansa rövid időn annyi tagot számlált, hogy már 1260 első szövetségi gyűlését tartaná Lübeckben, melly az egész egyesület feje vala; itt tartatának azután is az egyesült városok összejövetelei rendezése minden harmadik évben, pünkösöd táján; itt vala az egyesület közös levéltára is. A' hansavárosok száma nem mindig ugyan azon egy vala, legfőbb száma 85 volt. Ezek négy osztályra szakasztatának, 's mindeniknek egy fő, vagy szálásvárosa volt. Az első osztály szálásvárosa Lübeck, a' másodiké Köln, a' harmadiké Braunschweig, a' negyediké Danzig vala. Egyszersmind külföldön négy nagy lerakóhelyek építettének, ugymint Londonban 1250, Brüggeben 1252, Novgorodban 1272, Bergenben 1278. Királyi és fejedelmi levelek erősíték meg az egészet, 's 1364. Kölnben egy irt frigyacta készült. Általában a' 14 században igen nagy politikai fontosságot nyert az egyesület, mert benne 's belőle fejlődék ki azon minden viszonyokba bekapó kereskedési politica, mellyről akkor még egy fejdelem sem álmodott. Szerkezetében czélja nyilvánosabban kimondatott, t. i. hogy ön magát, a' mesterség üzést és kereskedést a' rablás ellen oltalmazza, az egyesültek kereskedését külföldön védje 's terjessze, ha csak lehet minden külföldi kereskedést kizárólag magához huzzon, az egyesületi városokban igazságot szolgáltatson, az igazságtalanságot ki rendelt összejövetelek, egyesületi gyűlések és békebíróságok által megbüntesse, 's végre a' fejedelmektől nyert jogokat és szabadságokat fentartsa, sőt gyarapítsa és bővítse. Belső szerkezetéhez tartozott a' bizonyos adók és bírságok szedése, különös törvényhatóság gyakorlása, mellynél fogva társvárosait kisebb nagyobb kirekesztés büntetése alá vetette, 's az illyet elhansásítottanak (verhanset) nevezték, a' külföldi comptoirokban csak nem klastromi fenyték uralkodott, melly egészen a' gondviselők, czéhmesterek,

's legények nótelenségéig hágott. E' szabályok 's a' belső rend szoros fentartása által igen nagy tekintetet szerze a' Hansa, úgy hogy noha a' császártól és birodalomtól forma szerint soha el nem esmertették, még is inkább függének a' királyok és herczegek a' szövetségtől, mint ez azoktól. Így a' Hansavárosoknak Angliában szabad kivitele, Dán-, Svéd-, és Oroszországba szabad bevitele volt, 's végre Európának csak egy kereskedő helye sem maradt, melyet az egyesület hatáskörébe nem vont volna, míg utójjára kincseinek 's fegyverének ereje által koronák, országok és tengerek felett uralkodó lett. Erich és Hakon norvégiai, úgy III Waldemar dán királyok ellen a' Hansa győzedelmeskedett, a' Svédok királyát letette, 's koronáját mecklenburgi Albrecht herczegnek adta; 1428 Kopenhaga ellen 248 hajóból álló sereget készíte fel 12.000 emberrel; a' danzigi polgármester Niederhoff, dán király Keresztélynek szabadon hadat izent; Anglia, Dánország, Flandria saját tengeri kereskedések hasznára az egyesülettel alkudoztak; ez vállalta magára a' keleti és északi tenger bátorosítását, szép utakat, csatornákat készítettett, 's hatósága körében mindenütt egyenlő mérleget és mértékeket hozott be. — De természetesen a' Hansa virágzó állapotja azon körülmények fenmaradásától függött, melyek szerkezetét okozták; 's így e' körülmények lassanként elenyészvén, neki is csökkennie kellett. Midőn tehát a' tengeri és szárazföldi utak többé veszélyesek nem valának, 's az országos béke felállítására a' köz bátorosáért elegendőleg kezeskedett; midőn a' fejedelmek országaik kereskedési hasznának fontosságát észrevették, 's gondjokat saját hajózáson alapult tengeri erejek visszaállítására fordították; midőn az egyesülethez tartozó száraz földi városok azt, hogy az uralkodó tengeri városok tőlök különvált érdekekben részesülnek 's őket inkább csak eszköz gyanánt használják, általlatták; midőn a' tengeri városok a' keleti tenger egyedül való urai lenni megszűnének, 's a' német fejedelmek azon gondolatra jöttek, hogy az egyes szárazföldi városokat magok alá hódítsák, mire V. Károly császár által, ki németalföldi birtokai kereskedését emelni akarván, az egyesületet nem igen szívelte, leginkább ösztönöztettek; midőn Amerika felfedezése a' kereskedést egészen megváltoztatá: lassanként az egyesület felbomlásának ideje is eljött. 1630 vala Lübeckben a' végső egyesületi gyűlés, hol az egyes városok az egyesülettől innepileg feloldattak. Csak Hamburg, Lübeck és Brema egyesüléne ismét, 's egyes esetekben Danzig is hozzájuk állott, de többé a' hansa városok neve alatt nem értették. Nagybritannia a' hajózás kölcsönös egyenlőségének elvei szerint, 1826 a' hansavárosokkal is ugyan azon egyezkedéseket tevő, melyeket Svéd, Dan és más országokkal. Minister Huskisson az ang. alsóházban Maj. 12. 1826 azt mondá a' kis köztársaságookról: „hogy ezek a' kereskedés elveinek oskoláji, 's Nagybritannianak értelmes kormányozása azt kíváná, hogy a' hansavárosok, kereskedésekben épen olly függetlenül megtartassanak, mint a' világ legnagyobb hatalmai.“ (Vö. BREMA, LÜBECK, HAMBURG, 's SZABAD VÁROSK.)

J.

HANSÁG, gyephantokkal rakott nagy kiterjedésű mocsár, vagy is inkább folytatása a' Fertő tavának, Soprony vármegyében, melly Eszterházán felül kezdődik, hol a' nyílt tiszta tó megszűnik, 's szinte Győr vármegye Lébeny és Baromháza helységéig nyulik. Hossza 16,000, szélessége pedig 6,000 ölnyi; felülete 6 nsz.-mf-dön terjed el. Ott, hol a' Fertő tavához kapcsolódik, legkeskenyebb, 's ezen helyen készítettete herczeg Eszterházy 1777—1780, egy, 10,400 lépésnyi h. töltést vagyis gátot, mellyen fákkal sorosan beültetett kocsit-ut vizt keresztül, Eszterházától Pomogy (mosonvármegyei) helységig. Ezen töltés mintegy elválasztó falat képez a' tiszta Fertő és a' süppedő gyephantokkal (zsombékokkal) tele Hanság között, mellyeken egyedül nád, káka és szittyó

terem, kivéven az Ikva folyó és a Rábának kapuvári ága között lévő egerfa erdőt 's némelly más eger és fenyőberkeket. A süppedő gyep egy része, száraz időben rét gyanánt használtatik ugyan, de a rajta kaszált 's gyűjtött eleség, nem igen kedves tápláléka az ottani marháknak, 's leginkább a bécsi és utazó bérkocsisok göbéi által emésztetik meg. A vidék lakosa bátorságosan járhat a léptek alatt ingadozó gyepségen, de az idegen, 's helyet nem esmerő, minden pillanatban a lesüllyedéstől tarthat. Ezen uszó földterület csak mintegy három labnyi vastagságn; alatta tiszta víz hullámszik, mely színére 's izére nézve a Fertőéhoz hasonlít, sőt egyeseken közönsülésben látszik ezzel lenni, mert mihelyt ennek vize nagyobbul, azonnal magasabbra emelkedik a Hanság földterülete is, 's mihelyt ellenben az megápad, ez is alább száll, kivéven az egerfa erdőt, mely mindig egy állapotban marad 's azért a nevedő víz által gyakran elborítottatik. A Hanságból sok víz folyik át a Fertőbe, különösen vizenyős évek alkalmával, mert mind azon vizek, mellyek az uszó gyepségben elenyésznek, a nyílt tóba nyomulnak fel. Innét a Fertő tavának szembe tűnő áradása és apadása. — Azonban a Hanságban magában is sok tó van, mellyeknek legnagyobbika az ugynevezett Királytó. Ez mindjárt partjainál 9—12 labnyi mély, hirtelen felzudul 's nagy habokat ver, mire nézve nem is bátorkodnak a lakosok rajta kicsiny sajkákkal járni, sőt a halászat is csak télen gyakoroltatik benne. Minthogy pedig sok ezen tavak közül a leghidegebb télen sem fagy be, körülök sok szárnyas vad találtatik, mint p. o. lud, kácsa, szalonka, vizityuk, nárcsa, kócsag, gödény, gólya 's at. Sőt a négy lábúknak közül is igen örömet 's számosan tanyáznak nédásaiban 's bozótjában a farkasok, rókák, vadmacskák és vidrák, mellyek a halászoknak gyakran kelletlen vendégei. — Vannak a Hanságban több halmok, nagyobbak 's kisebbek, mellyeken épületeket is lehetne emelni 's pinchéket ázni, csakhogy azok ne felette nagy kiterjedésűek 's nyomasztók, ezek pedig ne igen mélyek lennének. Ilyen felemelkedettségek többek között: az ugynevezett Földvár, Rókadomb és Földsziget. Hogy a Hanságnak lecsapolása 's kiszáraitatása mind a vidék lakosaira mind az egész hazára nézve igen kívánatos dolog 's felette bőven jutalmazó cselekedet volna, tagadhatatlan. Sokkal örvendetesebb, sokkal gyönyörködtetőbb leendne mindenkire nézve, ha ott, hol most a szinte végetlen kiterjedésű 's igen kevés hasznot adó nádosok lengenek, arany kalászt ingatna a nyárnak szelleje. Érezé ezt már a legrégebb kor is, 's ha igaz az, hogy a Fertő ugyanaz Aurelius Victor Peisojával: bizonyos, hogy annak vizeit, még a Rómaiak idejében lecsapolatá 's a Dunába vezetetté Galerius. De e' mivet elpusztítá a hatalmas idő; sőt az újabb időkben 1786 kezdett 's 1813 elvégzett erre ezéző munkálatokat 's csatornát is hirtelen haszontalanná tévék a vizek gyakor áradásai 's kiöntései. A fő csatornán kívül még két mellécsatorna is készült, az egyik, hogy a Rábának kapuvári ágát, a másik, hogy a Rábecza kiáradt vizeit a fő csatornába vezessék. Ugy látszik azonban, hogy a Hanság 's Fertő lecsapolására intézett munkálatok mind addig kívánt siker nélkül 's hamar pusztulók lesznek, mignem előbb a Duna rendeztetvén, vize alább szállítottatik, 's ehez képest a Hanság és Fertő tavának vízvezető árka is mélyebbre ásathatik.

54.

HANSWURST. Az előbbi német játékszinek egy csodálatos (grotesk) tréfás characterének nevezete. Addison azt mondja: „van a mulattatóknak egy neme, mellyet a pór nép minden országban ugy bámul és annyira szeret, hogy közönséges szólás szerint, őtet majd megeszi. Azon kóbori bohóskodókat értem, kiket minden nép azon étek szerint nevez, mellyet leginkább szeret. Igy Hollandban nevek Pickelhering, Franciaországban Jean Potage, Olaszországban ama' kedves laska után, Maccaroni, Angliában Jack Pudding.“ Láthatjuk, Németországon mikép szegül Hanswurst eme' dicső atyafisághoz. Legrégibb említése fordul elő 'e'

nevezetnek 1541. Luthernek egy a' Braunschweig-Wolfenbüttel herceg ellen irt munkájában, mellynek czime „*Wider Hanswurst*.” Ez iratból azonban megtetszik, hogy e' név már Luther ideje előtt szokásban volt, 's hogy Hanswurst potrohos testtel választott. Butasága mellett tehát még nagyehető is, ki egyszersmind hizik. A' harlekin is nagyehető, de sugárnak, könnyűnek, hajlékonynak kell lennie. Hanswurst századokig kedvence vala a' Németeknek. Elejénte csak vaktában, készülés nélkül beszélt, 's csak később jelent meg irtott darabokban. Legrégibb comoedia, mellyben Hanswurst előjő, egy farsangvégi játék „*a' b e t e g parasztról és orvosról*” (1533), ennek szerzője Probst Peter, Hans Sachs kor és vetelkedő társa. Roll „*Ádám esete*” című comoediájában (1573), Hanswurst és Hans Han az atya és fiu isten mellett állanak; a' „*tékozló fiuban*” pedig (1692) H. egy szenttel és két ördöggel derekasan verekedik. Azon német színjátszók, kik a' Hanswurst szerepében magokat leginkább megkülönböztették, Stranitzky Jós. Ant. 1708. Bécsben lépett fel. Előadása módjáról l. saját munkáját: „*Olla potrida des durchgetriebenen Fuchsmundi*” (Bécs 1722.) Utana Prehauer Gottfried 1720—59. kívül a' Hanswurst Bécsben kiholt. Németország többi színjátszóit közt, kik e' szerepben lépének fel, kijelelést érdemelnek még Schönemann és Schuch. Ez utolsó által Hanswurst még a' mult század második felében is élt, de ekkor több felől hadat izenének neki 's lassanként a' szinpadról elenyészett.

HANVAY (Jónás), munkás kereskedő, tudós, és valódi emberbarát, szül. Portsmouthban 1712, hol atyja tengeri tiszt volt. A' kereskedést mint árva Lissabonban tanuló 1729-től fogva; mint kereskedő Londonban telepedék le, 's végre társa lön egy angol háznak St. Pétervárában. Itt leginkább a' Kaspium tengeren tuli orosz persa kereskedés érdeklé, melly miatt az angol sáfárság által Persiába küldték árúkaravánnal. Ezen utjáról 1750 tert vissza az europai szárazon által Angliába. Most a' történetet és földleirást 's a' kereskedési tudományokat utazása leírásával gazdagítá (4 rét, 4 köt. rézmetszetekkel), melly német és hollandi nyelvekre fordítva, több izben nyomatott le. Ezentul az emberi nyomorúság kevesbitésén munkálkodott. John Spranger társaságában szebb és egészségesebb utszakát ada Londonnak, tengeri társaságot alapítá, fiatal tengeri tiszték mívelésére; gondoskodék a' szegény ifjuság neveléséről; 1758 a' talált gyermekek háza előljárója lön Londonban, 's annyira vivé, hogy minden egyházi megyének magának kelle szegényei gyermekeit táplálni 1761 lord Newcastlehez irt levelei által kieszközlé a' cselédek italpénzének (borra valójának) megesekélybitését. A' Magdolnaispótály 's több más közhasznu intézetek javítására sokat tett. 1762, csupa közhasznu célból, élelmi biztosa lön a' hajósergeknek, vasárnapi oskolákat állítá szegény gyermekek számára, 's a' kéményseprő inasok kegyetlen állapotján javítá. Emberbaráti erőlködésekkal teljes életét 1786 végzé. *opp.*

HÁNYAD (Aliquotus). Hányad része egy nagyságnak 's mathesisben olyan, mellyről számmal (akár egészszel akár darabszámmal) pontosan ki lehet fejezni, hányszor találtatik az egészben. Ha két egynemű nagyság egymáshoz olly arányban áll, hogy a' kisebbik nem hányad része a' nagyobbiknak, ugy őket egyezhetetlen nagyságoknak nevezzük, vagy is aránytalanoknak (irrationalia), mivel egymáshoz földméri arányban nincsenek. Midőn tehát egy aránytalan nagyságról szólnk, az alatt olly nagyságot értünk, mellyben a' kimérésére hátrározott mérték egysége (Unitas mensurae) hányad részt nem tesz. — Illyenek p. o. valamennyi négyszeggyökerek a' tökéletlen négyszeg számokból, mint: 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 18, 24 'sat. — A' körtérség nagyságának (Kreisflächengehalt) gyanított aránytalanúsága, az az, a' 'ermértékül felvett négyszegszám által való tökéletes kimérésének lehetetlensége, közmondássá vált; és a' lörnek ugynevezett négyszegítését (*quadratura*

circuli) keresni, annyi mint lehetetlenség után törekedni, és nem egyéb az időnek hijában való vesztegetésénél.

A. F.

HÁNYADSZERŰ SZÁMREND (*Series geometrica*). Ezen nevezet alatt egy sor nagyságokat értünk, melyek közül mindegyik a legközelebb utána valóval terjedtségmérési arányban áll; azaz: a közvetlenül előtte való nagyságból az által származik, hogy az, egy számmal sokszoroztatik, mely egyébiránt akár egész akár darabszám lehet. — Az egyes nagyságokat, melyekből a rend áll, tagoknak, ama számot pedig, mellyel eredetkor minden tagot sokszorozni szükséges, hogy a legközelebbi tag eredjen, czimnek (Rend czimje — *Exponens seriei*) nevezük. A mathesis illy számrendekkel sokféle számvetési munkálatban él, melyeknek bővebb előadása azonban itt nem volna helyén. Fel találni ezt minden nagyságtudományt tárgyazó könyvben. — A terjedtségmérési számrendek mind a tudományban, mind a közéletben fellelte nagy fontossággal bírnak; az egész kamat és kamatok kamatja kiszámítása azon épül, minthogy egy, kamat és kamatok kamatjára kiadott tőkepénznek, évenként való szaporodása hányadszerű számrendet tészén. Ha p. o valami bizonyos summa pénz száztól 4-ért volna kiadva kamat és kamatok kamatjára, és azon tőkepénznek évenkénti szaporodásáról volna kérdés: akkor az eredeti summát $2^{6/25}$ -el kellene sokszorozni hogy első évi, s ezen öszveséget azután ismét ugyan azon számmal kellene sokszorozni, hogy a második évi nevekedést megtudhassuk, s így tovább. — Ezen kis példa is elég már a hányadszerű számrendek nagy hasznosságának megmutatására.

A. F.

HÁNYÓKERÉK. A vízmerő keréktől abban különbözik, hogy a vizet nem meríti, hanem tovább hajtja. Az illy hányókeréknek bizonyos számú horgokra akasztott csappanós menetelű lapátjai vagynak; a kerék alsó fele mind a két oldalról fa öltözetbe vagy béllésbe van véve, melly közt és a kerék falai közt igen keskeny üreg van hagyva. Már azon helyekről, melyeket a víztől meg akarnak menteni, ezen faöltözetbe lehet venni a vizet alól, mellyet azután a kerék forgásában tovább hajt.

Kállay F.

HÁNYTATÓK, hányást okozó szerek. Sok vita volt az orvosok között, valljon a gyomor, vagy a rekesz vagy a hasizmok összehuzódása okozza e a hányást. Mindeniknek találkozott védelmezője, példák által akaró megmutatni állítása valóságát. Mi azt véljük, hogy a gyomor izomhártyájának visszas féregmozgása maga elég a hányásra, de a rekesz és hasizmok összehuzódása azt igen elősegíti. A hányás különféle tulajdonokat mutat az állatországban. Némely állatok igen könnyen, mások kények szerint, mások épen nem hányhatnak. Könnyen hány p. o. a kutya, a macska; kénye szerint a nádaly, a méh, a habarcza, a kigyók, ragadozó madarak; soha, vagy rendkívül ritkán a lovak, ökrök. Az ember önkényesen alig tud háyni, hánytató inger pedig némelyiknek kevés is elég a hányásra, másoknál sok és nagy kívántatik. Némelyik az ocsmány dolog képzeletére is hány, másnak elég a garat-csiklándoztatás, a keringés, hintálás, kocsizás, a gyomornak egy kissé nagyobb megterhelése sat. A szerek között legesmeretesebb hánytatószer a hánytató borkó és az ipecacuana-gyökér, de mivel rettentőn munkálkodik minden hiba mellett, legnagyobb vigyázatot kíván. A hányást csemer, borzadás, a bőr, halványulása, gyengeség, végtagok hidegsége, nyálfolás, nyomás és szorulás a gyomortájon sat. előzik meg, míg nem mély lélekzés és nagy erőlködés alatt a gyomorban volt anyagok kivetnek. A nyombélből gyakran epe is hányatik ki.

—j—a.

HARAG, az indulatkép s a maga férjfiás és energiás kimutatásában előtűnő kedvetlenség, melly kifelé indul és a kellemetlen kinyilatkoztatásnak ellentállást teszen ellenébe. Ez által különbözik a boszkonkodástól. Leghevesbbé válik a sértés és ellenmondás által, mellyet egy másiknak munkálatja vagy ellenmunkálatja szokott közönségesen okozni, és a sértés

megbosszulására, az ellenmondás elhallgattatására, 's az ellenmunkálás megsemmisítésére való törekedést hozza elő. Az ütérés edényrendszer felháborítatik, a' pulsus a' harag paroxysmusában erős, teljes, kemény, az arc veres, puffedt, a' szemek a' szemgödörből kidülldyednek, az izomerő rendkívül felemelkedik, eleven, és magát kimutatni hajlik; innen az eleven tagmozdulatok és az arcvonások rándulati. Az epe elválasztódása különösen bő, 's egyszersmind némi beteges minémüséget láttatik magára öltözni. A' szellem és elme is erősen fel van háborodva, többnyire meg is zavarodta, 's nevezetesen az észrevevő tehetség csupán magára a' harag tárgyára koncentrálódik. A' legfőbb grádusban pedig és az ideges (érzékeny) személyeknél ezen sok organok és functiók felháborodásai csak hamar a' lenyomatásnak ellenkező állapotjába ugrának által; 's rendszeren ez akkor történik, midőn az indulat kidühösködté magát, ni után még később is neminemü lankadás marad hátra. — A' haragra való hajlandóság az egyes embereknél nagyon különböző; legrettentőbben dühösködik a' cholericus, robustus; a' viritó sanguineus könnyen haragra ingereltetik ugyan, de a' szenvedelem rövid és erőtlen; legritkábban hozhatik haragba a' melancholicus és phlegmaticus; a' durva természeti ember inkább alája van annak vettette, mint a' kiképzett, a' ki magán uralkodni megtanult; a' jószívühez kevésbé férhet a' harag mint a' gonosz indulatához. A' gyakoribb alkalmak és a' határok közé szorítás 's önmagán uralkodás hiánya mellett hirtelen kitörő düh-harag áll elő. Természetes, hogy illy szenvedelem, minőt leíránk, gyakran ártalmas az egészségnék; legközönségesebb nyavalyák, mellyeket gerjeszt, a' forró nyavalyák, kiváltképen epés hideglelés, máj-, szív-, agyvelő gyuladás 'sat.; epés hányás és cholera, sőt maniak is (ira brevis furor) állhatnak elő. Illy esetek származnak közvetlen a' harag után; mások annak hosszabb tartása 's gyakoribb visszatérése után következnek, p. o. görcsök, szélütések, sárgaság, vízkórság, kiszáradás, ideg hideglelések. A' megharagudott anyák és dajkák teje convulsiókat okoz a' csecsemőben, sőt megesezt, hogy az mint valamelly erős méreg a' csecsemőnek egy pillantat alatt halált okozott. — Illy rosz következesek mellett igen fontos dolog a' haragot elkerülni, azt mérsékelni, és annak munkálatit megelőzni. A' szenvedelem meggyőzésére pedig mindenkor tulajdon szellemünk erejéből és képzettségéből kell kiindulni, mert minden alkalmat a' haragra nehezen fogunk mindenkor eltávoztathatni. Ha az előallott, tehát a' gyengébb személyeknél, asszonyoknál 's gyermekeknel az által nyomathatik el, hogy a' férfji keményebb haragot teszen annak ellenébe; az erősebb individuumok haragja csak engedékenység által mérsékelthetik. Rosz munkálatjait a' haragnak gyakran elárlhatni vagy enyhíthetni csillapító és hűsítő szerek által.

A. B. S.

HARALD (I.), Haarfager, norvégiai király, a' fekete Hafdannak fia, egy volt ezen ország legügyesebb fejedelmei közül. Harald, atyja halálakor (863) a' dovrefieldi bérczes hegyek közt tartózkodott, 's fiatal erejének és vitézségének tündöklő jeleit adta a' csatázásokban. Szeretéből hódító lett. A' szép Gida, egy szomszéd kiralyocsa leánya kezét kérte meg, de ez válaszul adta a' követnek, hogy azt elébb nem nyrendi el, míg egész Norvegiát hatalma alá nem hajtja. Korre Harald esküt tett, hogy elébb le nem nyireti haját, míg Gida kívánatai be nem teljeseznek, 's 10 esztendő mulva ura lett egész Norvegiának. Illy hosszú idő alatt szépen hosszúra nőtt hajától elnevezték Haarfagernek, vagyis széphajúnak. Meghódítván az apró kiralykakat, Jarl név alatt kezeken hagyta a' kormányt a' jövedelem egy harmad részével, de sokan közülök ki is vándorlottak, 's másutt telepedtek le. Hrolf vagy Rolle Franciaországba ment, mások Island, Schottland, Feröe és Orkades névű szigeteket népesítették meg. Látván Harald, hogy a' kivándorlottak pusztitva csapnak be birtokaiba sokszor, hajóra ült, hogy őket megzabolázza. Véres csaták után elfoglalta Schottlandot 's az Orkadeseket, 's

győzedelmesen tért vissza birodalmába. Lakhelyül Drontheimot választotta magának, hol meghalt 880-ban, országát okos törvények által viragzatra hozva.

HARALD (III). Haardraade vagy is a kemény, sok viszontagságon ment által, míg thronra juthatott. Fija volt Sigurdnak, a stingarigei királynak, ki első Haraldtól származott, 's szent Olaus féltestvére vala. Tizenhat esztendőskorában 1033 hatszáz hajót vezérelt a stickelstadi ütközetben Olaus mellett, ki abban halva maradt. Ezen ütközet után nagyon megsebesítette Svécziába, innen pedig Muszkaországba szállt. Jaroslaw, a nagyherceg, az esthlandi partok őrzését bízta rá, azután pedig Nordbricht név alatt Konstantinopolba ment, 's Zoe udvarában szolgálatot vállalt. A görög császárok testőrei akkor Norvegiaiakból, Dánokból, Svédékből állottak, kik scandinaviai nyelven Barengereknek, azaz oltalmazóknak nevezettek. Illyen barenger lett Harald is, 's a többi testőrsereggel tengeri háborút folytatott az afrikai tengeri rablók ellen, kik Siciliát elpusztították. Jerusalemet meglátogatta 1035, 's 1038 Maniak György vezérése alatt futásra kinszerítette a Saracenusokat. Midőn rövid idő múlva vezérje lett a Barengereknek, kieszközlötte ezeknek függetlenségét más vezérektől, egyedül a császárt esmérven fejeknek. Ennek következtében külön vált Maniak Györgytől, 's Sicilia némelly városait visszafoglalta. Szerencsés fegyvere különféle nemzetbeliket csalt hadi zászlója alá. Olaszok, Normannok, Longobardok mind csak hozzá siettek hadi szolgálatra; 's így megerősítve érezvén seregét, a háboru helyét álltette Afrikába; 18 csatában győzött a Saracenusokon, sok várost elfoglalt, 's nagy zsákmányait Jaroslawhoz küldötte őrzés végett. Nem elébb, mint 1042-ben tért vissza Konstantinopolba, 's lemondta szolgálatjáról. Zoe, mérgeződven, hogy nem tártóztathatja tovább a jeles vitét, bevádolta a hadi zsákmányok miatt, mellyeknek egy részét maga számára tartotta meg. E vád következtében tömlöczbe vetetett; de kiszabadulván egy asszony segítségével által, a fekete tengeren túl szökött, 's Nowogrodban Jaroslaw leányával Erzsébettel egybekelt, 's így házason érkezett meg 1045-ben a svéd királynál, ki feleségének atyafia volt. Az itt előadott viszontagságok, mellyeken keresztül ment, míg norvegiai királyságra léphetett — tették harmadik Haraldot nevezetessé a historiában.

Kállay F.

HARANGJÁTÉK, vagy Carillon, kétség kívül góth találmány, 's Németalföldön igen kedveltek. Ugy vélik, hogy az első harangjátékot Flandriának Alost városában 1487-ben készítették. Neme sokféle. Némellyek hengerrel vannak ellátva, mellyek időről időre felcseréltetnek, 's nem csak minden nappali 's éjeli órában ugyan azon darabot hangoztatják, hanem rövidebb strophák által a fel és fertály órákat is, sőt a fél fertályokat is egyetlen ütással tudokra adják az embereknek. Illyen játékok van egy berlini templomnak tornyán. Más illyen Carillonoknak egyszers mind bizonyos nemű tangenseik is vannak, mellyek a harangot érintik, 's rajtok, mint a klavironjátzani lehet, de nem ujjakkal, hanem ököllel, mellyet azonban, hogy a taszokat elégséges erővel lehessen ütni, börrrel kell bevonni. Bár melly nehéz is ezen bánásmód, még is vannak olly harangjátzók (Carillonneurs, Campanisták), kik csudálatra méltó ügyességgel, hármaz hangzatu tételeket, sőt futásokat, trillákat, arpeggiókat is ki tudnak hozni, Bourney azt beszéli, hogy Löwen városában egy Schepen nevű Carillonneur az ottani vidék legerősebb hegedűjátzóinak egyikevel fogadott, hogy ő ama legnehezebb Solók egyiket, mellyet ez hegedűre irt volt, harangokon ki fogja verni; 's fogadását meg is nyéré. Egy másik illyenféle művész volt Potthof, az amsterdami öreg templom organistája, 's a tanácsház tornyán campanista. Ez 7-dik esztendőjétől fogva vak volt, 31-dik évében nyéré el emlitett hivatalát, 's harangjátékán olly könnyen játszott, mint fortepianon. noha minden taszta (klavis) két fontnyi nehezéket kívánt meg. 1772-ben Burney előtt

ugyan azon néhány fugákat is játszott. — Említést érdemel még itt egy másik harangjáték is, melly hasonlított a' Harmonicához, és szinte Carrillonnak nevezteték. Ezt 1740-ben gróf Brühl költségén Dresdában Hummel és Petzig hangmivészek rakták össze porcellán-szelenczék és csészék-ből, mellyek ahoz Meiszenben készítették. Négy octavára terjedett, 's hat hüvelyknyi hosszú, skarlással bevont fa pálczácskákkal kellett verni. Ezen remekmiv, fájdalom, Stadeban 1767 kitört gyuladáskor tűz prédája lett.

HÁRÁNTSIP (Querpfefe; Piffaro), fuvolaforma hadi hangszer, a' gyalogságnál van szokásban, mellyet többnyire dobszó kisér. Ugy hangoztatik, mint a' fuvola, 's ettől csak az által különbözik, hogy egész hosszában egyirányos bőségre furatik ki, a' szájlyukon 's hat hanglyukon kívül semmi billentyűje nincs, sokkal kisebb, egy octavval magasabb, és sokkal élesebb 's erősebb hangu a' fuvolánál. Kiterjed a' két vonásu D től a' négy vonásuig, azokba számítván a' kereszttek által felemelt fis, gis, ais hangokat is.

HARCZÁRD, egyike a' középkor fegyvereinek, réfnyi hosszúságu vas bot vagy nyél, mellynek felső részén egyoldalú éles bárd volt, maga pedig a' bot vagy nyél nem ritkán arany vagy ezüst drót fonadékokkal vala felczifrázva. A' harczalapács csak abban különbözött ettől, hogy a' bárd helyett görbe vas szegek vagy akasztók alkalmaztatnak a' bot végére. A' buzogánynak kisebb nyele volt, vas gombban csillog formára, vagy pedig szurós szegekben végződő. Ezen fegyverek a' sisakkal fedett fő vagy vas melypánczél ellen használtattak.

HARCZFESTÉS, egy szakasza a' historiai festésnek, mellyben különb különbféle figurák egybekötése által valami nagy egybefolyó cselekedet ábrázoltatik, 's ámulásba hozza a' nézőt, mintha előtte esnék meg az egész történet. Azonban minthogy a' festésben az időmenetelt, mellyben a' cselekedet történik, nem lehet úgy kifejezni, mint a' poesisben: a' harczzfestőnek a' cselekedet fő momentumát kell felfogni, mellyben mint középpontban a' csupa szemmel néző egyszerre észre vegye a' történetet kezdetét és végét is. Ezt azonban inkább a' valóságos újabb történeteken épült harczzról kell érteni, millyen volt p. o. a' leipzig-i, 's hanau-i ütközet, a' midőn a' régi harczzfestések, p. o. Nagysándoré Lebruntól, az Amazonoké Rubenstól, inkább az erős képzelődés munkái. Mások a' harczzfestést egészen megkülönböztetik a' historiai festéstől, 's a' különbséget abban állítják lenni, hogy az utolsó nembn fő dolog a' cselekvő személyekre való tekintet, midőn az első nembn a' másákat, vagy is az emberek' sokaságát kell inkább hiven ábrázolni, 's az állatok p. o. lovak belé elegyítése által csak különbféleségre szükség czélozni. Az apró csatafestésekben nevezetesek: Antonio, Tempesta, Snellink Ján., Wouvermann Filep'sat. *Kállay.*

HARCZGÁT, olly hely, melly földbástyákkal körül van véve, 's ugy alkalmaztatva, hogy azok megett a' katonaság minden különös veszedelem nélkül megvonhatja 's erősebb ellenség ellen jól védheti magát, sőt azt utjában fel is tartóztathatja. — A' melybástyának (*Brustwehr*) belől egy embernyi magasságunak kell lenni, 's külső oldalának 12—20 lábnyi szélesség megerősítve, hogy az ágyugolyóbisok le ne ronthassák. Formája egyáltalján fogva lapos, még pedig belől meredek menetelű, hogy a' katona mentől közelebb férhessen hozzá, kívül két vagy harmadfél lábnyira vitetik az ellapulás. Felül vagy is a' bástya koronáján azért szükséges az ellapulás, hogy a' víz meg ne álljon rajta, 's bizonyos távolságban lehessen róla az ellenségre lövöldözni. A' bástya körül árok húzatik, 's az ebből kihányt föld a' nagyobb 's kisebb bástyákra használtatik. Az ároknak mélysége és szélessége a' helyhez és erősséghez képest különböző. Ha folyóvíz van közel, azt az árokba vezetik, hogy az oltalomhely annál bátorságosabb legyen a' megrohanás ellen. Az áron kívül van a' Glacis, azaz térség, mellyen katonai gyakorlatok

tartatnak. Az illy harczzgátok nyiltak, vagy elzártak, egyesek, vagy többekkel is öszvefüggök, 's ezen nemek szerint elneveztetések is különbözö, p. o. redoute, csillaggát 'sat. Ha a' melybástya különösen kidomborittatik, 's előre nyul, harczzkunyhónak nevezetik. A' hidaknál lévö illy erősségek hidharczzgát név alatt esmeretesek, 's egyik mint a' másik még különösen magas és hegyes karó sorokkal, sorompókkal 'sat. is megerősittetik az ellenséges rohanás ellen.

HARCZGÁTOK (*Sappeur*), olly katoná, ki megtanulta az oltalom vagy harczzgátok' minden nemeinek építését, 's a' köfalaknak föld alatti minák által felvettetését. A' harczzgátokok az *Ingenieur* testhez tartoznak, kapát, ásót, rézsökészítéshez megkivántató eszközöket hordanak magokkal, 's leginkább a' várostromlásnál használtatnak.

HARCZKARÓZAT (*Pallisaden*), a' harczzgát karófáji 8, 9 lábnyi magasságnak, 6, hét ujnyi vastagságnak, felül meghegyezve, mellyek a' harczzgát nagyobb védelmére szolgálnak 's nevezetesen a' várfokok, félholdak, árkok, fedett utak körül egyenesen fel vagy vizirányosan állítva sorba veretnek.

HARCZKUNYHÓ (*Bollwerk*), másképen Bastion, vagy körmenetelü épület két homlokkal 's oldallal, melly a' mostani formájában az olasz földön vette eredetét a' XVI-dik század elején, az előtt várbástyák kerek tornyai, millyeket itt ott ma is láthatni, tévén épen azt a' szolgálatot. — Rendesen a' sáncz menetelének ormozatján épittetik, tömötten vagy üreggel, a' mint a' czél kívánja.

HARCZMOZGÁSOK (*Manoeuvres*), a' seregnek tacticai rendben tett olly mozgásai, mellyek által az ellenfelet diadalmoskodni vagy annak előmentét gátolni lehet. Kisebb vagy nagyobb testekkel az ütközeti planum szerint, vagy azonkívül és a' mellett is, lehet jeles forgásokot tenni, 's különösen a' környülállásoknak bizonyos szempillantatokban való használásában mutatja ki magát a' katonai talentum. Ide tartoznak tehát az ellenség szemé láttára megésö kibontakozásai (*evolutiones*) a' seregnek, a' fontosabb helypontok elfoglalása végett; a' látszatos csalfa mozgások zavar okozás kedvéért. Fő harczzmozgás a' szárnyas bekerítés, midön a' lineaseregnek egy része álló helyében marad, más része pedig szakadatlan menetelü kiterjedésben az ellenséget oldalba venni 's úgy bekeríteni igyeckszik, hogy egyet értvén az e' czélra másfelől kiküldetett csapatokkal, az ellenséget legyőzze, úgy hogy annak se niódja se ideje ne legyen a' megtámadás visszaverésére egész erejét használni. Epaminondas Leuctránál 's Mantineánál így győzött. Filep, Nagy Sándor, Caesar Pharsaliánál, Banner Wittstocknál, Torstensohn Jankovitznál, de leginkább II-dik Fridrik és Napoleon kimutatták e' módban nagy tehetségeket. Az illy mozgás görbe, a' megtámadás lépcsös menetelü (*en échelon*). A' középpont keresztülvágása, mellyet Ruyter 1666-ban a' tengeri hadban első tett, egy a' legmerészebb 's veszélyesebb próbák közül; ellenben a' sakforma hátrálás (*en échiquier*) sokszor hasznos, 's bizodalmat önt a' seregbe. — Az állásnak és homloknak megváltoztatása a' harczz folyta alatt inkább veszedelmes, mint hasznos. — II-dik Fridriket lehet a' harczzmozgások mesterének tartani, ki elkezdette katonáit nagy testekben mozgatni és gyakorlati békeségben is, 's hozzá más országokból is mentek tanulni. A' Franciaák öt követték a' hétesztendös háboru után. Napoleon idejében pedig practice folyt a' dolog. Minden tengeri csaták közt legnevezetesebb mozgást vitt végbe Nelson Abukirnál, hol Franciaország tengeri haderejét illy fordulással semmivé tette.

Kállay F.

HARDENBERG (Károly Aug. báró, késöbben herczeg), porosz status-cancellarius, Hanoverben szül. Maj. 31. 1750. Tanulását Leipzigban 's Göttingában végezvén, 1770 mint kamaratanácsnok hazai szolgálathá lépett. Vagyoná megengedé utazás és a' nagy világban való társalkodás által esmereteit bővítü, 's természettöl nyert elmetehetségeinek élénk

mivélődést adni. Így több éveket tölte részint Wetzlar, Regensburg, Bécs és Berlinben, részint Frankhonban, Hollandban és Angolhonban. 1778 titkos kamaratanácsnok lön; de egy angol herczeggel volt magán vizsgálódása miatt 1786 letévé hivatalát, miután őt a braunschweigi herczeg, mint valóságos titkos tanácsnokot, ministeriumába helyezé. Ez által, a nála (herczegnél) letévé volt II. Frídrik végrendeletével 1786 Berlinbe küldetett, hol magaviselete 's elmetehetségei miatt oly kedvezőleg fogadtatott, hogy a' herczeg gyakrabban is használná őt ügyeinek a' berlini udvarnál leendő elintézésére. 1787 a' kamaragyülekezet előlője lön. Azonközben magára voná a' porosz udvar figyelmét, 's midőn 1790 az anspachi és baireuthi utolsó markgróf a' porosz királytól herczegségeknek ministert kért, az, ezen hivatalra báró Hardenberget ajánlá. A' markgróf lemondá 1791 az országlásról 's tartományai a' porosz birodalommal egyesítették. De Hardenberg, a' porosz uralkodástól előbbi méltóságában nem csak megerősített, hanem titkos status és igazgató ministerré is nevezetett, 's midőn 1792 a' porosz király az ottani országlásba lépett, ő fogadá el ennek nevében a' hódolást. Következve szükségessé tette ezen tartományok kormányzása a' külső ügyekre nézve a' cabinetministeriummal való értekezést; ennél fogva cabinetministerré nevezte őt a' király. Midőn a' Frankhon ellen viselt háborn kezdődött: Majna melléki Frankfurtba hívá őt a' király a' fő hadi szállításra, hol télen által a' sereg szükségeiről segite gondoskodni. Azután politicalai ügyekbeli királyi biztossá nevezetett, melly tulajdonságban egész éven át a' Rajna mellett maradt. Az 1795 elején Baselbe küldé őt a' király, hol gróf Goltz halála után a' békealkudozásokat vivé, 's békét köté Apr. 5. Poroszország és a' francia köztársaság között, mellyért a' fekete s. porosz rendet nyeré meg. Erre visszatért Hardenberg Frankonbe. Ott nem csak a' belső rendezkedést egyszerűsíté, hanem sok határvillongásokat is igyekezett a' szomszéd német birodalmi rendekkel kiegyenlítani. III. Frídrik Vilhelm uralkodásra lépte után a' franki igazságszolgáltatás és vallásbeli ügyek, a' porosz justizministerium és fő consistorium alá rendeltettek ugyan, 's a' finantz departament a' főigazgatósággal egyesítettett; de azért a' minister feje maradt azon tartományoknak, hanem Berlinbe tétetett által, hol a' cabinetministeriumnál a' franki, külső, nyilvános és hitelezési ügyek bizattak vezérlésére. Azonkívül Werder minister halála után (1800) a' magdeburg-halberstädti, Heinitz ministeré után pedig a' westfali és neufchatali departamentok feje lett, és végre a' miv és építés academia örökös gondviselője. Ezen időben majdnem a' berlini udvar volt az europai hatalmasságok alkudozásainak középpontja, gróf Haugwitz vezérlése alatt, ki a' mint tudatik, Frankhon részére hajolt. Midőn pedig ezen minister engedelmet nyert, magát jószágaira visszavonhatni: kieszközlé Hardenberg, hogy a' porosz cabinet hajlandósága, Angolhon részére multa feljül a' sulyegyent. Ez bucsuvételre bír gróf Haugwitzot, kinek 1804 Hardenberg egészen helyébe lépett. A' minister, Poroszország részéről az avatkoztatlanságot igyekezett fentartani, 's csak akkor változtatá rendszerét, midőn a' fr. seregek az anspachi kerületet megsértették. Egy Oct. 14. 1805 költ jegyzékben Duroc tábornagy iránt elhatározottan 's velősen nyilatkozatá ki magát a' nemzetek jogainak azon megrontása ellen. Erre a' Porosz és Oroszország között létesített ponsdami egyezség következék (Nov. 3. 1805) 's hadi készületek tétettek a' hábornhoz, mellynek kiütése azonban az austerlitzzi fegyvernynyugvás által meggátoltatott. Egyszersmind megigéré a' porosz udvarnál lévő angol ministernek, Iord Harrowbynak, hogy az angol csapatok bizvást megmaradhatnak Hanoverában, a' porosz királynak azon esetre segítségül szolgálándók, ha az a' Franciaák által megtámadatnák. Azonközben egyezséget kötö Poroszország Napoleonnal (Dec. 15. 1805) Bécsben Haugwitz által, melly szerint avatkoztatlanságának, Hanovera előleges birtokba vétele által, még erősb alapot kelle nyerni.

Ezen egyezésnek az a következése volt, hogy Hardenberg helyét Haugwitznek átengedé, 's a' cabinettől távolan, hatáskörének egyéb részeiben (mint a' magdeburg-halberstädti departement feje) folyvást tartó munkálkodásu volt. Azonban váratlan történetek mégis haborura készíteték 1806 Poroszországot. Hardenberg azon alkudozásokba avatott, mellyek annak kiütése előtt Charlottenburgban tartattak, 's némelly utazásokat tön az udvar megbizásaiban; de a' háboru kitörésében nem részesült, hanem Berlin melletti jószágán Tempelhofban élt. October 14-dike után a' királyhoz ment 's általvevé general Zastrowtól, a' ki Haugwitz helyett a' külső ügyekre vityázott 's 1807 elbocsáttatását kérte, Sándor császár kívánságára a' portefeuliet. A' tiltsi béke után elbocsáttatását kívánta, egy ideig Oroszország határain maradt 's későbbben visszatért Tempelhofba, honnan őt a' király (Jun. 6. 1810) statuscancellariusi méltóságra hívá meg. E' helyzetében szerzett érdemeit, részrehajlatlanul méltányolni fogja az utóvilág. Külső viszonyaiban lehető legjobban igyekezett Poroszországot Frankhonnal szoros kapcsolatba hozni; de az ellenkező pártot vévé fel, midőn a' franczia seregek Oroszországból való visszavonultakor (1813) arra nézve kedvező pillanat látszék feltűnni. Milly szerencsés következései voltak légyen annak Oroszországra nézve: közönségesen tudva van. Hardenberg irá alá a' parisi békét. Következve (Parisban Jun. 3. 1814) a' herezegek sorába emelte őt király. A' szövetséges fejedelmek Londonba kíséré; hathatós részt vön a' bécsi gyűlésben 's együtt munkálkodott a' parisi egyezetekben 1815. Hardenberg fénylő elmetehetségű kormányfi volt, 's nagy tulajdonokkal birva, képes volt nagy képzeleteket felfogni és valósítani, fejedelme javát mellékes tekintetek nélkül igazán akarni, ki őt ezért bizodalma méltányolta is. Az ujonan felállított statustanács elölülőjévé lett kineveztetése, az alsó rajnai hercezségbe küldetése 1817, az aacheni gyűlésben részesülése, valamint a' karlsbadiban 1819 és a' bécsiben is 1819; továbbá a' porosz új adórendszernek megerősítettése Maj. 30. 1820, és a' statuslevéltárnak rendezése, szinte az ő kormányigazgatási történeteihez tartoznak. Az utolsó években gróf Bernstorff statusministerrel együtt részt vön a' troppai, laibachi és veronai gyűlésekben. Veronából utazást tett északi Olaszhonba; Paviában megbetegült 's 1822 Nov. 27. Genuában tüdőgyuladásban halt meg. Hardenberg érdemeit megesmerve, felállítottá a' fejedelem annak melyképét a' statustanácsnoki gyűlteremben 1824-ki halála napján. Adományjószággal, az Ujhardenberg nevet nyert Lietzen és Quilitz kerülettel, már 1814 megajándékozá. Hardenberg első házassági gyermekei közül, holta után, egy fiu és egy leány maradt. A' fiu Keresztély Henrik Auguszt, hardenberg-reventlowi gróf, dán titkos confereñtialis tanácsnok, 's birtokosa a' dán király által 1816, Hardenberg grófsággá emelt nemzetségbeli ősi javaknak Dánországban. A' leány, Lucia, herceg Pückler Muskaunak jegyeztetett el 1817. Herceg Hardenberg 1807—1810 's viszont 1801-től a' tiltsi békéig emlékiratokat készíte időkoráról, 's a' kéziratot balála előtt Schöll statustanácsnokra bizá. A' király lepecsételte azt önnön czimjelével, a' statuslevéltárba tevé, 's tilalmazá 1850 előtt leendő felnyittatását. Parisi gróf de la Rivallière, emléket állíta fel a' herceg számára Berlinben a' Dorottya templomban, Wichmann készítette melyképével. —no—

HARDENBERG (FRIDRIK), írői neve Novalis, nemzetségi jószágán a' mannsfeldi grófságban született Maj. 2, 1772 's meghalt Weisenfelsben Mart. 25. 1801. Házi körben jeles szüléktől minden szépre és jóra neveltetett. Azután néhány évet Braunschweig mellett tölte Luklumban egy rokonánál, 's ugy az eislebeni gymnasiumba ment. A' bölcselkedést Jenában, a' törvényeket Leipzigban és Wittenbergben tanulá. Innét Tennstädtbe jött, hol törvényes foglalatosságú férjfiuvá kellendett képződnie. Midőn 1797 a' sóbányászatra adá magát, elhalt szívének első kedvöse; de lelke kigyógyult fájdalmaiból 's új erővel szentelé magát a'

tudományoknak. Ezen évi Decemb. Freibergbe ment bányászacademiára. Itt nyéré meg szerelmét Charpentier Julia; H. reménylé magát vele rózsza kötelék által egyesíthetni. Az 1799-ik év nyarán visszatért Weiszenfelsbe, 's a' sóbányászat igazgatóságának társtagjává tétetett. Ezen időközben nyerte meg barátainak a' testvér Schlegeleket és Tiecket. Midőn épen a' kerületi kapitányságot kellett volna elfogadnia Thüringenben, meghalt atyai házában, barátjának Schlegelnek karjai között. Hardenberg, a' szónak igazi értelmében véve, költő volt. Bő tudományt szerze magának mindenben, de elméjén szüntelen a' költészség uralkodott. Lelket és képzeleterőt tükröze minden munkája, mellyek, sajnos, jobbadán csak töredékek, csupán igyekezetét mutatók. Vesztesség a' német literatúrára nézve, hogy „*Heinrich von Ofterdingen*“ című románja, mellynek eredeties becsét barátja Tieck fedezé fel, félben maradt. Ennek végezte után még 6 románt akara H. írni, benne természeti nézeteit, mellyeknek kezdetét a' „*Lehrlinge zu Sais*“ teszi, továbbá polgári életbeli, kereskedési, történetirási, political és szerelmi tekinteteit lerakandó. Legdicsebbben 's legnagyobb önmegelégedésével tünteté ki magát elméje az éjhez írt hymnusaiban. Iratai 2-ik részének nagyobb fele (Berlin 1814, 2 R.; harmad. kiad. ugyan ott 1816) töredékekből áll, mellyekben sok oldalú esmerete 's mély elméje leglelkesebb szerelemmel szól.

—no—

HARDOUIN (János), egyike a' legtudósabb, de egyszersmind legkülönösebb férjfiaknak, 1646 Bretagneban Quimperben született; a' jesuita rendbe lépén a' vallás tudományán kívül, a' történetirást, pénztudományt és mivelt nyelveket tanulá. Ezeknek a' tudományoknak áldozá életét. Parisban halt meg 1729. A' régi pénztudomány felvilágosítása körül nagy érdemei vannak. Temistius beszédeinek, de még inkább Pliniusnak az akkori időre nézve általa jelesen felkészített kiadása, (főkiad. Paris 1685, 5 k. 4. r. és 1723 2 köt. fol.) még most is nagy tekintetben van. A' legnevezetesebb különösség, mellyet „*Chronologia ex nummis antiquis restituta*“ és „*Prolegomena ad censuram veterum scriptorum*“ című munkáiban felelte éles elmével tudá kivívni, azon állítás volt, hogy eredetre nézve nem csak a' régieknek vélt pénzek nagyobb része újabb, hanem még minden egyházi 's világi írók munkái is, kivéven Ciceoét, Plinius természettörténetét, Virgil Georgica-it és Horác levelit 's gunyjait, — a' 13 század papjai által készítették 's hamisítottak. Ő szerinte az Aeneis egy akkori benedictinus készítménye, ki sz. Péternek Romába való utazását jelképezetekben (allegoria) akará leírni. A' trojai veszedelemről bele szótt elbeszélés, Jerusalem elpusztulására, 's a' kereszténységnek a' Zsidókon vett győzödelmére irányzódik. Ezen állításoknak szükségkép nagy perlekedésekbe kelle őt keverni; de minden ellene felhozott bizonyítások sem voltak elégségesek, vele állítmányainak helytelenséget elhíthetni.

—no—

HAREM nevet visel a' mohamed hitűeknél azon része a' háznak, hol a' hölgyek a' férjfiaktól külön választva laknak. Minden igazhíttű török négy törvényes nőt 's kénye szerint való számú ágyasokat tarthat, kik a' hátulsó épületben lakván, 's magas fal övedzte kertekbe záratván, fekete heréltek és vén udvarmesternék gondviselése alatt vannak. Ezeknek tartása mindazáltal csak a' gazdagoknál és előbbkelőknél lehetséges; az alsóbb rangu megelégszik rendszerint egy nővel, minthogy többet nem tarthat el, segédtársul használja őt foglalatosságaiban, 's szorosabb összeköttetésben él vele. (L. SERRAIL). 54.

HÁRFA, a' legrégibb huro hangszerek egyike, melly eleinte hihetően csak állatok szőrével volt felhurozva. Nehéz meghatározni, vallj n a' régieknél szokásban volt Sambuca, vagy a' Trigonon lehetett e az általunk vélt hárfá; de ősz régiségét minden kétségen tul helyeztetni a' többek között azon hárfás férjfinak alakja, melly az egyiptomi Théba omladéki megett a' thébai királyok vélt sirjaiban egy vakolatfestésen

(Fresco) találtaték. A' hárfának több nemei vannak, jelesebbek: 1) a' hajdan köz szokásban volt Csueshárfa (olasz). Ezen két sor dróthur volt, mellyeket kettős hangfenék választott el. A' bal oldalon, melly a' Bassusra van szánva, sárga, a' jobb vagy Discantoldalon fehér hurok szoktak lenni. Ezen nagyon tökéletlen hangszer már most ritkán használ-tatik. Esmeretesebb 's nagyobb dívatban vagy 2) a' Kettős vagy Dávidhárfá, melly háromszeg formájú, bélhuros, és egy hangfenekü. Hangköre többnyire a' nagy C-től fogva egész a' három vonású c vagy d-ig terjed. Amaz alkalmatlanság, hogy ezen hangszeret mindig a' főhang szerint, melly az előadandó darabban uralkodik, kell igazítani, az elő-jövő idegen hangok miatt pedig játszás közben a' srófokat, mellyekre a' hur vége van akasztva, fordítani, vagy azokat a' hüvelyekkel nyomni 's változtatni kell (mi miatt sok menetel épen kivihetetlen), egy elmés talál-mányra adott alkalmatoságot, t. i. 3) a' Pedálhárfára. A' pedál többnyire hat vagy hét lábintóból áll, ezek segedelmével minden hangnak octávját fél hanggal feljebb lehet emelni, és így a' felhangoztatásnál csak a' szokott hanglajtorjának hangjaira kell tekintettel lenni, 's e' szer-int minden hangból egyirányos könnyűséggel lehet játszani, a' nélkül, hogy a' hüvelyk segedelméhez folyamodni, 's az által a' jó fekvéseket elveszteni kellene. Ezen szerre az előadandó hangdarabok, valamint a' klavirra, bassus vagy discant, vagy violín kótákkal iratnak. De a' pedálhárfá többnyire csak Es durba igazítatik, hogy a' B hangok könnyebben kiadathassanak. Az említett találmányt némellyek egy Hoch-brucker nevű német művésznek, ki a' múlt század első felében Donauwerthben, mások pedig Velter Ján. Pálnak tulajdonítják, ki 1730 Nürnbergben élt. Későbbben rajta még több javításokat is tettek Paris-ban, kivált a' forte-, és piano-ra nézve Cousineau és Krumpholz. Ugyan ott Erard testvérek a' pedálhárfának egy új nemét találták fel. — 4) Az AEOLUS v. SZÉLHÁRFA (l. e.). — — Időszámlálásunk első századaiban a' keresztények ájtatossági gyülekezeteiben a' hárfá, énekkíséretre használ-tatott. — Hárfajátszást tanító könyveket irtak Backofen és Bochsá. — Legújabb hárfadarabok szerzői: Nadermann, Demar, Steibelt. Hítese számára Spohr is néhány jeles darabokat irt, nevezetesen némelly pot-pourrikat hegedű kísérettel.

HARISNYA KÖTÉS. Régi találmány, hanem a' tövel való kötés csak a' 16-dik század kezdetétől fogva esmeretes. Az Angolok állítása szerint Spanyolországban találták fel a' harisnyakötést, honnan Olaszor-szágba, ebből pedig 1560 után Angliába is bevitették. Ellenben a' Fran-cziák, kik már 1527 előtt is kötöttek tövel, azt állítják, hogy ezen mesterség scotiai találmány. Dubois nevű Helveta jobbitotta meg a' kötőtőket, mellyekkel jobban 's könnyebben is lehet dolgozni. 11-dik Hen-rik francia király viselte az első kötött selyem harisnyát 1547-ben, An-gliában pedig Erzsébet királyné 1561 körül. Németországban régen a' harisnyakötőket nadrággötőknek nevezték, minthogy akkor a' nadrággal egy darab volt a' harisnya is. Berlinben már 1590 körül voltak illy nad-rággötők.

HARISNYASZÖVÉS. Ugy hiszik, hogy egy Francia találta fel, ki hazájában nem kapván jutalmat, Angliába vitte át találmányát. Egy más Francia, Hindret János, sokkal későbbben Angliába menvén, ottan kitanulta a' szövészeknek alkotmányát, 's visszajövévén Parisha, itt leg-először állított fel egy selyem harisnya szövészeket, mellyre 1656-ban privilegiumot is nyert. Leibnitz szerint Scotiának lehet köszönni e' ta-lálmányt; leghihetőbb mindazáltal, hogy Lee Vilheli, a' cambridgei collegiumban volt tanító, találta fel az illy szövészeket 1589 körül, melly találmány sokáig ki nem ment Angliából. Velence városának követje 1614-ben lopatott legelőször Angliából titkon egy harisnyaszövő szeket hazája számára, ahoz értő szövőket is küldvén oda, 's ezen az uton ké-sőbbben Németországban is esmeretes lett a' találmány. Moisson, egy

francia pap, sokat javított a' szövőszéken, úgy hogy az nagyon egyszerű lett, 's 600 résszel kevesebb számra vitte le a' miv alkotó darabjait, mellyek mindössze 80 fontot nyomnak. Az ő szövőszéke remek találmány, harmadfél ezer részből áll, 's első öszveszerkeztetése már oly tökéletesen ment végbe, hogy két száz esztendő mulva is igen kevés változtatást kellett rajta tenni.

Kállay F.

HARLEKIN. E' drámai torzkép nevét megmagyarázni nehéz. Batteux a' görög satyrjáték satyrjaitól származtatja. Riccoboni úgy vélekedik, hogy a' harlekinek ruhája nem más, mint mellyet ama' hajdani alakosok hordának, kik nyirett fővel jártak, 's planipedes — mezitlábúaknak nevezettek. A' Riccoboni felhozta okokhoz toldható még a' régi alakosok nevetséges kardja, melly a' harlekineknel verólapoczkává változott. E' felett a' harlekint a' legjobb toscani írók is Zanni-nak hiják, a' szó pedig hihetőleg a' latin Sannio-tól származik, mellyről Cicero („*De oratore*“ I, 2) oly teljesen a' harlekin characterére illő leírást ad, hogy ez is a' harlekinnak ama' régi mezitlábásoktól származásáért kezeskedik. „A' régi harlekin character — mond Flegel („*Gesch. des Grotesk-komischen*“) egy rendkívüli játék, heves mozdulatok, 's mód nélküli bohóskodás szövénye volt, mellyhez némi testi könnyűség köttetett, úgy hogy csaknem mindig a' levegőben látszott, 's egyre ugrált. Szemetelen, gunyolódó, ravaszbolond, alljas, 's kivált kifejezéseiben igen mocskos volt. E' character azonban 1560-tól megváltozott. Az új harlekin mind azt, mi a' mult századból rászáradt, levetette. Most egy tudatlan, együgyű inas, ki mident elkövet, hogy elméncznek lássék. Egy nyúl szívű, hiv, munkás tányérnyaló, de félelemből vagy haszonlesésből mindenféle csintalanságokra és csalárdságokra vetemedik. Oly chamaeleon, ki minden színt felveszen, 's egy eszes ember kezében, a' szinpad fő szerepe. Próbaköve a' készüllet nélkül beszélés. Az új harlekin bizonyos tréfás tagjártatásokat és bohóskodásokat követ, mellyek e' szerepben századoktól fogva atyáról fira szállottak.“ Itt főkép az olasz arlechinoról van szó, mert jelesen Olaszországban az úgy nevezett *Commedia dell' arte* tréfás játékban ő honos. Meg kelljen eszenvedni vagy nem? nem csekély kérdés. — A' francia módo, hajlékony harlekin egy egészen nemzetileg módosított maszk. A' Vaudeville-játékszinen némán, és feketé félálarczal adják. (L. CARLIN). J.

HARLEM, Haarlem, város, a' hollandi királyság éjszakhollandi kormányóságában, fő helye a' kerületnek, közel a' harlemi tengerhez, a' rajta keresztül folyó Spare partjain, 's Amsterdammal és Leydennel csatornák által öszvekapcsolatva, 7963 h. és 21, 200 l. Igen tiszta, 's fákkal beültetett utszájit csatornák hasítják. Piaczán Koster Janszoon Lőrincz képszoobra áll, kinek a' könyvnyomás művészsége feltalálását tulajdonítják a' Hollandiak. Ezen, 1424-re tett feltalálás százados innepét a' Harlemiék 1824 Jul. 10. nagy pompával ülték meg. A' város 15 szentegyháza közt a' fő egyház nagyságáról 's csinos tornyáról, és derék orgonájáról híres, mellynek 8000 sipja 's 60 hangja vagyon. Nevezetese benne: Tayler muzeuma, 's a' tudományok itteni társaságának természeti gyűjteménye, nem különben Enscheider betüöntése. Itt hajdan a' virágmivelés rendkívül divatozott, most azonban már alább szált (l. VIRÁGKERESKEDÉS), mindazáltal még ma is elég tetemes. 1800 egy virágkereskedő csupán Liszabonba többet adott el 18.000 darab török szirontánál. Még most is van benne 13 nagy virágkereskedő, kik a' világ legtávolabbi vidékeire is küldözik tulipán és jáczint hagymáikat. Hajdan nagyon virágzott H. szorgalma által. Selyem szövő székeiből ma már alig van 60. Leghíresebbek a' harlemi fonál és vászon fejíritók, szám szerint 18. Készítetik benne sok zérna, pántlika vászonból, gyapju, szőr és selyemből, selyem zsebkendő (legjobb egész Európában), — 's tengeri sófűző intézetei is vannak. Közelében fekszik a' harlemi liget, a' lehetőségig legkellemesb, igen erős, sugár és buja növésű fákkal.

Szép mezei lakok, bájló kertekkel környékezve, feküsznek e' ligetben szétszórva.

opq.

HÁRMAS ÖSZVEHANGZAT (*Trias*, *Dreiklang*) nevet visel tulajdonképen három különböző hangközből álló minden accord; szorosabb értelemben pedig a' tökéletesen egybehangzó hármás hangzat, azaz olyan, mely a' legtökéletesebb egybehangzatokból (*Consonanzen*) u. m. 1. 3. 5-ből áll; azért harmoniás hármás hangzatnak is nevezetik. Lehet pedig 1) nagy, vagy kemény (*Duraccord*); 2) kicsiny vagy lágy (*Mollaccord*). Nemtulajdonképi hármás hangzatoknak nevezik a' nem egybehangzókat (*dissonirend*). Ide tartozik 1) a' megfogyasztott hármás hangzat; és pedig a) az ugynevezett lágyfogyasztott, mely 1, 3b, 5b, azaz: alaphang, kis tertia, és kis vagy hamis quintából áll; — b) a' keményfogyasztott, mely 1, 3 és 5b, alaphang, nagy tertia, kis quintából áll, p. o. h, cis, f. — és 2) az ugy nevezett mértékletlen (tulságos) hármás hangzat, mely 1, 3, és 5b, alaphang, nagy tertia, 's nagy quintából áll, p. o. c, e, gis.

HÁRMAS SZÁM (*Trias*), egy a' legtávolabbi hajdan kortól fogva megszenteltetett szám (1. p. o. IV. Mos. 19, 12.); még ma is azt tartja a' pelda beszéd: minden dolog hármával tökéletes. Ennek okának ezen szám természetében kell lennie. A' hármás szám az egységet és az ellentételt, a' kifejlés principiumát és momentumait, vagy az ellentételt és az öszveköti egységet (*synthesis*) is terjeszti mi előnkbe; ez az első páratlan szám, mely az első párost is magában foglalja; ebben van az ő tulajdonképi jelentése és tökéletessége. Már az ó-körben észre kellett azt venni, hogy ez mindenütt feltalálhatik, a' hol a' különbözőlének kifejlése tapasztalhatik. Innen a' kezdet, közép, vég, az égen megtestesítve a' feljövés, culminatio pont, 's lemenetel által; a' reggel, dél, est; est, éjféli, reggel; és közönségesen az időnek ugy nevezett dimenziójában: a' mult, jelen, 's jövőendő. De a' térben is visszatér ez a' hármás szám ezekben: felül, középen, alól; jobbról, középen, balról, és általában a' tér dimenziójában: hossz, szélesség, temérdekség vagy mélység. A' látásnak a' hármás szám a' háromszöglet rendes figurájában terjesztetik elő, mely hasonlóképen véghetetlen *symbolicus* előterjesztésekre fordítatott, a' fülnék pedig legtökéletesebben a' Haromhangzatban (*Trias harmonica*). Minthogy a' hármás a' symmetriának is alapja, tehát a' hármás alakú, nem tekintve a' *symbolicus* és egyéb jelentésekre, mellyek ahoz járulnak, az architecturában és szerzőszámokban is, mellyek egyszerű neműek, ajánlja magát. Ide tartoznak a' triglyphék az architecturában; a' három lábú szék; a' Jupiter három ágú villáma; a' régibb három huru lyra; ámbár a' hármás számnak az elsőbb tárgyaknál, valamint a' három fejű Cerberusnál, még különböző *symbolicus* jelentései is vagynak. A' mi gondolataink kifejlésénél is, mint már feljebb említett, feltaláljuk azt a' triást a' tételben (*thesis*), ellentételben (*antithesis*) és egyesítésben (*synthesis*), sőt minden sokszoros számnak eredetét a' mi lelkünkben csak a' gondolkodásnak azon eredeti functiojából lehet megfejteni, mellyek a' megfogásnak, itélésnek és okoskodásnak öszvetett functiojában ismét visszakerülnek. Abból mindazáltal semmiképen nem következik, vagy azokat csak mi visszüik által a' dolgokra. A' philosophiai kifejlés methodusára nézve különbözőképen használták a' triást, hová tartozik p. o. az identitas a' triplicitásban Schellingnél. Mások (mint p. o. Wagner Ján. Jak.) Pythagorással nagyobb rangot tulajdonítottak a' négyes számnak (*Tetractys*), mellyben az első potentiát és a' kétszerezett alaptételt esmerik meg.

A. B. S.

HARMAT, azon nedvcspepek, mellyek a' levegőből tiszta égnél nap nyugta és keltekor a' növényekre és más dolgokra gyűlnek. Oka ezen jelenésnek a' levegő gyors meghűlése, melly által benne gőzképen levő nedvesség sűrűbb folyó idomba változik át. A' mérsékelt

éghajlatban nem esik sok harmat, mivel itt az eső gyakoribb 's a levegőben is sűrűdt nedvesség van, a' hév alatt pedig a' levegő tisztább, a' nedvek inkább légidomba mennek át. Ezen okból van Olaszországban, Afrikában 's általában a' hév vidékeken naponként oly nagy harmat, mintha eső esnék, és az pótolója is a' kimaradni szokott esőnek. Lásd Hübnerét: „*Ueber die Ausdünstung und ihre Wirkungen in der Atmosphäre.*“ (Leipzig 1790).

HARMATTAN, egy bizonyos, eleinte erős, metszve hideg szél, mely időszakosként Afrika belsejéből az atlaszi óceán felé fúj. Leginkább December, Jan. és Febr. hónapokban uralkodik, tehát az ottani száraz évszakban, és közönségesen sűrű góztól és ködtől kísértetik, mely a' napot gyakran napokig elrejti. Legnagyobb hőség és szárazság kíséri őt, a' növények elhervadnak fuvaltatától 's az ember maga is veszedelemben forog. Hosszu tartásánál lefoszlik az arcz és kezek bőre, a' lélekzet pedig megnehezül. Ellenben meggyógyítja a' régi, ó fekélyeket és bőrkiütéseket, valamint a' félbehagyó lázt és hasmenést; csak akkor nem, ha rothadt párolgásu tavakon megy keresztül. Mig ezen szél fúj, nem venni harmatot vagy nedves levegőt észre. Az egész mező fonnyadt és száraz lesz, minden gyümölcs korán érik, minden faeszköz megreped, minden nedvtartó edényt meg kell öntözni, különben folyat. A' harmattan után mindig metsző hidegség áll be. —j—a.

HARMINCZAD. Ez honunkban egy ágát teszi azon köz jövedelmeknek, melyek az országlás által, az uralkodó királyi háznak 's fenyének fentartására, 's más nemzeti szükségek kielégítésére fordítandók. Azon jog, mely ennek beszedését vagy beszedetési szabadságát tárgyalja, koronának mondatik, azért, minthogy őstől fogva össze van azzal kapcsolva, úgy, hogy tőle semmi szin alatt el nem szakasztathatik, 's magán emberre, sem örökösen sem időközileg át nem ruháztathatik. Tulajdonkép pedig a' harminczad alatt bizonyos mennyiségű vámnem értetik, melyet az e' teher alól ki nem vett 's az országon által, az országba be, vagy belőle kiviendő tárgyaktól, mind azoknak fizetnie kell, kik ezen tartozástól törvény által felmentve nincsenek. Általában pedig minden nagyobb mennyiségű kereskedésbeli cikkek alája vannak ezen tehernek vetve, ha egyébként azoknak adása vevése nem tilalmas. Kivételnek ellenben alóla az összesen egy forintot nem érő bármi nemű anyagok; a' felkelt nemesség taborába szállítandó élelem; és a' horvát és ráczországi határszélek szükségéire uti levél mellett behozatandó posztó. Törvény által mentve tartatnak ennek fizetésétől a' következő személyek: minden rangu nemesek, egyháziak és világiak, azon tárgyakra nézve, melyeket házi szükségéikre hoznak be, vagy melyeket önnön birtokaikban termesztettek 's ezeket az országból kivienni szándékoznak; mert ha valamit nyerekedés végett hoznak be, vagy idegenektől összervásároltakat visznek ki, ők is köteleztetnek harminczadot fizetni. Mentések továbbá a' most érintett esetekben a' királyi városok, mint egyenként véve nemesek; a' Jászok és Kunok; a' hajdu városok, a' papi nemesek, és mind azok, kik alóla különös kegylevél (*privilegium*) által feloldoztattak. Ugyanazon tárgytól csak egyszer fizettetik ezen teher, a' meghatározott árszabás szerint, melyet a' magyar kir. kamara készít; egybiránt pedig mindegy, akármelyik harminczadbeli tisztviselősnél rovassek le a' tartozás. A' harminczadok számának szaporittatása több honi törvényeink által tilalmaztatik, nem pedig annak kevesítettése, vagy egyik helyről másokra áttétele, hol a' földes ur-a' szükséges épületeknek még telket is tartozik kimutatni, azonban csak időközileg birathatót, mely azonközben, nemes házhelyé nem tétethetik, 's rajta a' nemestelki haszonvételek, mint bor és husmérés 'sat. a' földes ur sérelmével nem gyakoroltathatnak. A' harminczadbeli zsarolások hatalmaskodási büntetéssel fenytetnek meg; de ellenben a' harminczadot megcsaló, elmellőző vagy megtagadó is keményen la-

köl, mert minden vitt vagy hozott vagyona elkótyáztatik. Az e' tárgybeii ügyek a' királyi kamara által ítéltetnek meg. A' harminczad valója hajdan megfelelt nevének, mert a' fizetendő vám, a' tárgy harminczad részét tevő; de mai időben igen gyakran változik árszabása.

Kunoss.

HARMINCZ ESZTENDÓS HÁBORU (1618—48). Ezen háboru legtávolabbi oka a' 16 századbeli reformatio és az augsburgi (1555) vallási béke volt. Németországban a' catholicusok és protestansok már régóta egyenlő feltékenységgel tartották egymást szemmel, 's csak a' viszonyos félelem tarthatá vissza az ellenségeskedés kiütését. A' protestans fejedelmek 1608 kötött unioja által, melynek a' catholicus részről 1609 a' liga tétetett ellenébe, új táplálást nyert a' szunnyadozó tűz, míg végre Csehországban lángra lobbant. Itt az evangelica vallás, mely lassanként az austriai örökös tartományokban is elterjedt, nagyobb szabadságot és jogot nyert a' II. Rudolftól 1609 kicsikartatott fejedelmi levél által. Ennél fogva a' városoknak és a' lovagrendnek szabad volt templomokat 's iskolákat építeni. Erre Klostergrab kis városában és Braunauban, Mátyás császár uralkodása alatt, a' protestansok uralásaik akarátja ellen is építettek templomokat. A' klostergrabi, császári parancsra leszaggatták, a' braunauai pedig bezáratták. A' protestansok, kik e' miatt a' császárhoz folyamodtanak, fenyegetést nyertek feleletül. Azt hirdették azonban, hogy a' császár semmit sem tud ezen feleletről, 's hogy ezt csak Prágában szerkeztették. Midőn 1618 Maj. 23-kán a' császári tanácsnokok Prága városában együtt voltak, fegyverkezve nyomulának a' protestans országrendek követei (gróf Thurn, Lobkovitz W., gróf Schlick, Kinsky Ulrik és mások) a' terembe, azt kívánván megtudni, vett-e a' tanácsnokok közül valaki részt a' csász. válaszbán. Midőn pedig erre két tanácsnok, kik már úgy is utáltattak a' protestánsoktól, Martinitz ugyan is és Slawata, Fabricius titoknokkal együtt, keményen feleltek volna, levették a' vár száraz árkába, de nem igen sértettek meg. Most a' protestansok elfoglalák a' várt, elűzik a' Jesuitákat, kik a' cseh rendektől azzal vádoltattak, hogy ők a' nyomás okai, 's fegyvert ragadtak a' dicsvágyó gróf Thurn vezérése alatt. Az unio a' csehországi protestánsoknak segéd csapatot küldé, vezéreltetve gróf Mansfeld Erneszt híres bajnok által. A' császár megindítá seregét Csehország ellen. Mátyás ezen nyugtalanságok közepette 1619 Mart. 10. megholt. A' Csehek az ő felváltóját az austriai monarchiában, a' ki II. Ferdinand név alatt 1619 Aug. 28. romai császárrá választatott, esmérven ennek a' protestantismus iránti gyűlölségét, már Aug. 17. csehkorona vesztettnek nyilatkoztatták, 's a' pfalzi reform. választó fejedelmet V. Fridriket kínálák meg a' királysággal, a' ki ezt egy kis megfontolás után, leginkább dicsvágyó nője Erzsébet I. Jakab angol király leánya unszolására el is fogadta. De már a' következő esztendőben véget vete a' ligás csapatok nagy győzödelme Prága mellett a' Fejérhegyen (1620 Nov. 3) a' csehországi lázadásnak, melyre a' király megszökök, a' protestansok pedig egészen elnyomatának. Most Ferdinand V. Fridrik ellen birodalmi számüzést hirdete 's elkerülhetlen volt ennek végveszélye, mivel az unio az ulmi egyezségnél fogva (1620 Jul. 3.) felbomlott. A' Pfalzt bajor és spanyol seregek elfoglalták, ámbár két bajnok férjfi, gróf Mansfeld Erneszt és Kerestély braunschweigi herczeg, siettek segítségére, zsákmányozásból élő csapatjaikkal. Azonban a' pfalzi választó fejedelmi méltóság (1623) a' császárt segítő bajor Maximiliánra ruháztatván, ez által a' catholicus felekezet a' választó fejedelmek tanácsában felsőbbséget nyert. Ezen kívül Tilly bajor general az alsó szász kerület határára előnyomult, 's noha 1624 semmi ellenség sem volt megvivandó, ugyanott fenyegetve állott a' császári sereggel, a' protestansok templomait elszedé, a' lutheranusokat elűzé, 's más erőszakoskodásokat vive végbe. Mind ezek felébresztették szunnyadásokból ezen kerület fejedelméit, kik most a' dán királlyal és IV. Kerestély holsteini herczeggel

egyesülvén fegyvert ragadtanak. Ellenben a' császár hatalma nagyra nevedett Wallenstein, utóbb friedlandi herczeg tulajdon költségén gyűjtött serege által, melly mindenütt borzasztó nyomait hagyta pusztításának. Midőn ezek után a' dán király 1626 Lutternél a' Barenhegyen Tillytól végképen megvertvén, az 1629 lübecki békében azon gyalázatos ígéretre kinszerítettett, hogy soha sem fog Németország ügyeibe avatkozni: akkor a' császár legfőbb pontjára lépe győzödelmének, 's így a' protestansok ügyei legnagyobb veszedelemben forogtak. Világos bizonyossága volt ennek az 1629-ki visszaállítási edictum, mellynél fogya minden az 1555-ki vallásbéke olta a' protestansok által elszedetett egyházi jószágokat vissza kellett adni, 's a' közvetlenül birt egyházi uradalmakat catholicusoknak engedni. Most megjelent Gusztáv Adolf, a' svéd király, kinek oltalmába Stralsund, mellyet Wallenstein 100,000 katonája tartá ostrom alatt, már 1628 ajánlotta magát, 's kinél a' megrettent protestansok segítséget kerestek. Ez a' eszártól sokfélekép megsértette, 's vallása iránt buzgó szeretettel viseltve, efogadá a' meghívást. 1630 Jun. 24. Pommernben 30,000 emberből álló seregével partra szállt. Mindenfelé üzőbe vevé a' császáriakat; nem gátolhatta ugyan meg Magdeburg elfoglalását 's feldulatását; de mintán-Francziaországgal és több német fejedelmekkel, kiket nagyobb részint, mint a' brandenburgi és szász választó fejedelmeket, kinszerítenie kelle, szövetségre lépett, 's ez által magának nagyobb tekintet szerzett, sőt Tilly seregét a' leipzig-i ütközetben (1631 Sept. 7) egészen felkonczolta volna: a' császár és szövetségesei legnagyobb szorultságra jutottak az éjszaki király sebes haladása 's vezéréi és szövetségeseinek Alsószászországban és Westfalenben nyert győzödelmei, 's a' Szászok Csehországba nyomulása által. Gusztáv Adolf a' protestansokat megszerítette. Frankenben a' császári seregtől Mainzot elfoglalván, meghódítá a' Pfalzt és Bajorhonba nyomult. Ugyan ezen időben foglalta el a' szász választó fejedelem Prágát. Már félt a' császár, hogy Bécs is ostrom alá kerül. Tilly Bajorhonban lelé halálát. Így álltak a' protestansok ügyei Németországban. Azonban mivel Wallenstein, ki 1630 a' Regensburgban öszvegyült birodalmi rendek sürgető kívánatára, csikarásai és szákmányozásai miatt seregével együtt elbocsáttatott, 's kinek hajthatatlan kevélysége most csak Ferdinánd esedezéseiire hajlott, rettentő sereggel és határtalan tekintettel jelent meg a' harcmezőn, Gusztáv Adolf kénytelen volt elhagyni Bajorországot. Nürnbergnél találkozott ösze a' két sereg; de Wallenstein nem véle tanácsosnak a' Gusztáv Adolf ajánlta ütközetbe ereszkedni, hanem állandóan megmaradt bekerített táborában, mellyet a' Svédék híjában ostromoltak. Csak Lütznél Szászországban (1632 Nov. 6.) jött a' dolog véres elhatározásra, hol a' király, győzödelméért életével fizetett. Halála legrosszabb következeseket vont volna a' protestansokra, ha Oxenstierna, az ő nagy cancellárja, okos alkudozások által a' heilbronni szövetséget nem hozta vala létre a' német fejedelmek közt, 's ha Bernhard a' vitéz weimari herczeg és Horn Gusztáv a' svéd fegyvereknek majdnem egész Németországban felsőséget nem szerének vala, mihez még Wallenstein kétértelmű magaviselete is járult, a' ki 1634, miután Csehországba visszavonult volna, mint császáráruló megöletett. Azenban a' nordlingeni véres ütközet csak hamar megváltoztatá a' dolog állapotját. A' szász választófejedelem a' prágai békekötésben 1635 a' császárral szövetségre lépe a' Svédék ellen (melly alkalommal Szászország Lausitzot kapta kártérítésül) 's több birodalmi rendek álltak ezen békehez, annyira, hogy a' Svédék csak a' Francziákkal való szorosabb öszveköttetésben találhattak menekedést. De V. Vilhelm, az állhatatos, hessen-kasseli landgróf megmaradt a' Svédekkel kötött protestans szövetségénél; mellyért 1637-ben Aprilistól Augustusig meg is lakolt tartománya, 18 város, 47 nemesi lak és 300 falunál több égettetvén porrá a' császáriak által. Hanem weimari Bernhard győzödelmes táborozása a' felső Rajnánál, és Banner szerencsés

munkálata által, ki 1638 még Csehországba is benyomult, csak hamar ujolag nagy erőre kaptak a' Svédok, melly azonban 1640 ismét ingadozni kezdte, míg végre Torstenson, ki Németország egyik végéről a' másikon termelt, itt az austriai monarchiát rázza meg, amott pedig a' dán királyt alázta le, befejezé a' svéd név dicsőségét, mellyet még Wrangel is fen tudott tartani egészen a' háboru végéig. Csak Bernhard weimari herczeg halála után (1639) vett részt Franciaország ezen háboruban, 's ámbár elsőben igen keveset tett, sőt 1643 Duttlingennél meg is veretett, mindazáltal utóbb mégis fényes győzödelmet nyert Turenne és Condé a' császári és bajor seregeken. Végre Prága Kleinseite nevű részének, Königsmarkt svéd tábornok által történt bevétele (1638 Jun. 25.) békekötésre kinszeríté III. Ferdinándot (II. Ferdinánd 1637 halt meg). Ezen béke, minekutána Münsterben és Onasbrückben Westfalenben 7 évig tartott volna az alkudozás, 1648 Oct. 24. iratott alá (Vö. WESTFALENI BÉKE ÉS NÉMETORSZÁG) L. Schillertől „*Geschichte des dreissigjäh. Krieges*“, és Woltmanntól „*Geschichte des westfäl. Friedens*“ (2 kötet), melly amannak folytatása. Westenrieder Lőrincz is leirta ezen nevezetes viaskodást a' müncheni „*Histor. Calender*“-ben (1804—6). De annak méltó leírása még mindig hézag a' történetírás literatúrájában. Ezen háboru után, melly Németország egyik végéről egész a' másikig elterjedt, Németország mindenfelé borzasztóan el vala pusztitva 's roncsolva, tűz és pestis által. Rosz pénzek és munka szüke nagy drágaságot okoztak. Csak egyedül a' hadi mesterség nyert, kiváltképen Gusztáv Adolf által, ki a' taticában epochát csinált, célirányosabb állást, könnyebb fegyverzetet, 's a' csapatoknál nagyobb mozoghatóságot hozván be, 's a' pattantyuságot is legelsőben használván seregénél.

B.
HARMONIA vagy Hermione, Mars és Venusnak ama' házasságtöréséből nemzett leánya, mellyen Vulkán őket meglepte. Az ő nevééről jelettetett meg az első időkben az egész muzsikának öszvesége. Férjével a' phöniciái Cadmussal Görögországba jött, 's ott, a' közrege szerint, ő hozta dívatba a' muzsikát.

HARMONIA a' mai muzsikában ama' hangok egyesülete, mellyeknek közös előhaladásai meghatározott, a' természetből, 's a' hangközők viszonyaiból vett rendszabásokon alapulnak. Ha a' harmoniát 's melodiát összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy egymással ellenkeznek, 's még is hasonlítanak egymáshoz. Ellenkeznek, mivel a' melodiánál az előhaladás egyes hangközők által, a' harmoniánál pedig egyszerre többek által történik, és mivel egyes adott hangban nincsen melodia, ellenben egyes accordban harmonia van. Hasonlítanak, mivel a' melodiánál természetes és szokásban levő intervallumok, a' harmoniánál helyes és célirányos átmenetek 's eltérések jönnek tekintetbe. A' Görögök, kik mostani értelemben vett harmoniát épen nem, hanem csak melodiát esmertek, harmonia névvel a' hangközők helyes folyamátját, 's a' tiszta tételi művészeteket jelették meg. Azonkívül harmonia név alatt értették hangzatnemeknek egyikét, t. i. az enharmoniait, továbbá hangnemeiket, a' doriait, lydiait 'sat. és octavájik kettőztetését, vagy is antiphoniájikat. Marpurg a' harmonia előmenetelére 's annak haladó tökéletesítésére nézve hat időszakot vesz fel. Ama' kérdés, vajjon a' harmonia melodiából, vagy a' melodia harmoniából származik-e, 's a' kettő közül mellyiket illeti az elsőség, maga magának felel meg, ha a' melodiát olly organum gyanánt tekintjük, mellyel érzelmünket hangok által kijelenthetjük, a' harmoniát pedig olly eszköz gyanánt, melly által azon organumnak munkálatjában több erőt adhatunk. Ujabbaknál a' Muzsikái Harmonia a' hangoknak, hangzat törvényeizhez szabott, egyidejű egybeköttetését valamelly egésznek alkotására jelenti; tehát minden nagyobb hangmivhez szükséges. Ha a' muzsikának legközelebbi elrendeltetése az, hogy érzelmeket fejezzen ki, úgy a' harmoniának különös célja az, hogy az érzelmeket szaporítsa, nevelje. Az első eset akkor

történik, ha egy idő alatt 's felváltva több érzelmeket kell kifejezni, 's következképen az egy idejű hangsorok mindenikének kifejező melodiája van; a' második eset akkor, ha a' harmonia csupán kísérő. A' hangsoroknak valamelly egyidejű egész kivitelére történt egyesülete a' hangközök és intervallumok törvényein alapulnak, 's a' Harmonicának, vagy harmonia tudományának kötelessége ezen egyesületnek törvényeit azzal együtt, mi ahoz főképen tartozik, előállítani. Előre megkívánja tehát a' hangok, intervallumok, hangnemek, 's hangzatnemek tudományát, 's leginkább az accordok, dissonantiák, consonantiák, és ezeknek különféle alakjaival, valamint is az accordok egymásra következkésével, 's így tehát az átmenetek 's eltérésekkel nagyon dolga. (I. MODULATIO). Per támadott a' felől, valljon a' Görögök esmerték-e a' harmoniát; de mivel valamelly szóhangnak másik által kísérete oly természetes, 's huos szereken a' hangok öszvehangzása magától is ajánkozik, tehát csak a' harmoniának művészleges kimivelésén, melly a' hangszerek tökéletesedésétől függ, nem pedig annak átaljában a' Görögöknél volt létezetén lehet kételkedni. Egyébiránt harmonia név alatt átaljában ök is a' muzikai hangok egymás közti egybehangzását, kivált azoknak egymás utáni következkésére nézve, és Harmonica alatt a' hangviszonyok mathemat. tudományát értették. Valamint a' melodia inkább éneklés, ugy a' harmonia inkább hangszerek által fejlett ki, 's legujabban a' hangszeres muzsika kimivelése által fő uralkodóvá lett. Eleinte a' harmonia csak consonantiákból állott, későbbben mindig több több dissonantiák járultak hozzá, mellyeket az emberek feloldani tanultak; a' legujabb időkben azokat szinte erőszakig halmozták egymásra. (L. MUZSIKA). Harmoniának vagy is harmoniás muzsikának legujabban 's igen szoros értelemben nevezetnek a' csupán csak fuó szerek által előadott hangdarabok. A' harmonia nevet más művészetek is kölcsönözk a' muzsikából, jelesen a' festés. Itt a' harmonia ideája többféle alkalmaztatást lel. Ha valamelly képen valamennyi tárgy ugy vannak elrendelve, hogy azok a' felvett képzetet legvilágosb 's leghathatósb oldaláról mutatják, 's azonnal ezen elrendelés segedelmével a' nézőnek lelkébe könnyen 's mélyen hatnak: akkor azon mivadarabnak elrendelése harmoniás. A' kifejezés harmoniája akkor érthetődik el, ha az ugy nevezett kifejezések arra czéloznak, hogy könnyű fohlajtorján a' legalsóbbaktól a' legfelsőbbekre vezetnek, ha ezen kifejezések sorában egy sincs, melly az egyszer felvett könnyű sort félbe szakasztaná; mások előtt mintegy kikiáltoznék, vagy azok közül hátra maradozna; ha a' megjelelés 's a' megjelelendő között legszorosabb egyetértés uralkodik. A' kivitelben akkor uralkodik harmonia, ha a' képnek minden részeiben ugyan azon kéznek 's léleknek alkotmánya találkozik. A' rajzolat akkor nevezetik harmoniásnak, ha ugyan azon egy figurának formái viszolag: egyesülnek egymással, ha valamennyin ugyan azon évkort, temperamentumot, ugyan azon testi minéműséget fejezik ki. A' világos homálynak akkor van harmoniája, ha az árnyék 's világosság egymás iránt nem igen nagy ellentiséget képzenek, és helyes fokokra felosztott közszinezetek a' világosból könnyen vezetnek által a' homályosba. Végteére, ha a' művész csak olyan színeket hoz fel képre, mellyek egymás között valamelly kellemes, nyájás játékra ugy egyesülnek, hogy azoknak mindenike valamelly viszonyban mindig részt vesz abban, melly utána következik, vagy őt megelőzi, ha még azok is, mellyek tőle messze feküsznek, a' könnyű fokokként haladó következkés segedelmével az elsővel a' színezési lépcsőnek szoros viszonyában állanak: akkor az ő színezése harmoniával bír.

HARMONICA, mtntegy $\frac{3}{4}$ hüvelyknyi vastagságu hengerből álló hangszer, melly egy faálláson nyugszik, arra t. i. mintegy 40. fél üveg golyóbisok vannak erőaitetve, 's egymásba tolva ugy, hogy egyiknek széle a' másiknak széle alól kevesé kiáll a' nélkül, hogy egymáshoz

érnének; a' mellyik legmélyebb hangu, az legnagyobb, a' legmagasabb hangu pedig a' legkisebb szokott lenni. Ezen félgolyóbisok mindenike, mellyek egyébiránt hanglajtorja szerint vannak igazítva, középben keresztül furatik, 's kéregtölgy fácskával az említett hengerhez erősítetik, melly az állásra alkalmazott tokban egy forgó kerék által, 's az alól lévő lábintó (*Fusstritt*) segedelmével mozgásba hozatik. Minekelőtte játszani akarnánk, a' harangok vagy is golyóbisok vízbe mártott spongyiával megnedvesitetnek, 's azután az ujjaknak a' szélekre tételével a' tengelyeik körül forgó harangokból a' hangok mintegy kicsaltnak. Ezen hangszer hangjainak köre három, négy teljes octávára terjed. Azt mondják, hogy egy Puckeridge nevű Angol teremte ezen hangszernek első ideáját 's azt Delaval követte. Helytelenül állitatik tehát Franklin a' harmonica első feltalálójának; az ő nagy, 's a' feltaláláshoz méltán egyirányba helyezendő érdeme csak abban áll, hogy annak egészen új, 's jobb elrendelkezést adott. Esmertek t. i. már az előtt olyan harangjátékot, melly Verrillonnak neveztetett, 's bizonyos számú széles üvegekből állott, mellyek nagyságok szerint hangot adtak, 's e' végre azokat posztóval bevont deszkára rakták, 's két, csúcsaikon selyemmel vagy posztóval bevont pálcácskával gyengéden verték az üvegeket. Könnyen megfogható, hogy ezen játszás neve igen nyomoruságos lehetett. Későbbben a' harmonicán még több javítást igyekeztek tenni, részint, hogy a' harangok hangozhatása könnyitessék, részint hogy tisztaturát is lehessen hozzá alkalmaztatni. Némellyeknek megfontolásra méltó véleménye miatt t. i. az iránt, hogy ezen haranghangoknak káros befolyása van a' játszóinak idegrendszerére, olly próbákra akadtak, mellyeknél fogva ezután a' harangokat nem kellett okvetetlenül ujjakkal érinteni, hanem a' harmonicához alkalmazott tastaturán lehetett azt, valamint a' klavirt játszani. Illyen tastatura mechanizmusát némellyek szerint Berlinben Röllig, mások szerint a' pétervári Hessel találta fel; Görllitzben Nicolai is készített olytant. Klein Henrik muzs. prof. Pozsonban egyébiránt a' claviaturás harmonicát nagyon tökéletesítte. Másként ezen hangszeret klavirharmonikának is nevezik. De mind ezen próbatételek épen nem felelnek meg a' kívánt czélnak; mert olly tökéletesen, mint az elsőbb nemekben, ezen újabbakon lehetetlen a' hangnak finomságát, duzzadását, 's kitartását kihozni. Egyébiránt nem tagadhatni, hogy bar mennyire tünteti is ki magát a' Harmonica hangjainak finomsága 's kitarthatása által minden egyéb hangszernek felett, de mégis csak lágy érzésekre szorított hangszer marad ő mindig, melly épen nem engedi magát más hangszernek öszveköttetésében használtatni. Ha kíséretre használtatik, az énekszót elhomályosítja, ha pedig concertálásra vétetik, akkor az őt kísérő hangszernek sokat vesztenek, mint-hogy amannak hangjaitól igen messze 's hátra állanak. Legtanácsosabb tehát őt egyedül használni, 's bizonyos romantos viszonyok és tekintetek közben, varázsló foganatu lehet. — Legjelesebb harmonicajátszóknak mondatnak: Neumann, Schmittbauer, és a' világtalan Kirengessner asszonyság. — A' tulajdonképi harmonicához csak hangjai hasonlitanak az ugy nevezett Szegharmonicának (Stift-Nagelharmonica) mellynek aczél, 's félkörbe állított szegei hurvonoval suróltatnak.

HARMONICA (Harmonik). Ezen név alatt az előtt mind annak tudományát értették, mi a' hangok, intervallumok, systemák, hangzat és hangnemek, változatok és melodiákra tartozott. Görög irók a' harmonicát ugy határozzák meg, mint a' hangok nagyságának magasságok 's mélységekre nézve érezhetését eszközölő, jól elrendelt rendszert 's ügyeséget, mint olly tudományt, mellynél fogva a' muzsikái hangok természetét gyakoroltatásokra nézve megvizsgálhatjuk 'sat. Azon ideák, mellyeket a' mai muzsikában a' harmonicával egybe kötünk, nagyobb részt még a' régiekhez hasonlitanak, 's többnyire a' hangzat theoriáját, a' jelenleges systema minémiségét, 's abban előforduló viszonyokat, a'

hangok, hangnemek, accordok, dissonantiák, consonantiák helyes használását, és célirányos modulatiói élést tárgyazzák 'sat.

HARMONITÁK, vallási rajoskodók, kiket egy Rapp nevű württembergi vive be az északamerikai egyesült státusokba, 's ugyan ott házaság és tulajdont nem esmerő gyarmatot állita belőlök, melyet ő az Ohio mellyékén, mint egyházi 's világi fő, több évig igazgata. 1819 Indiana státusba, a' Wabasch mellyékére szállita e' gyarmatot, mellynek Harmony a' neve. — Egy más, szinte Harmony nevű gyarmathelyet Pensylvaniában OWEN (l. e.) egy angol philanthrop vásárla meg, hogy rajta erkölcsi 's szorgalmi gyarmatitó tervét kivigye.

HÁRMOSKÖNYV (Hármos törvénykönyv) nevet visel azon ősi törvénykezésbeli szokásokat 's jogokfóket magában foglaló munka, melyet Verbóczy István, II. Ulászló király parancsára nagy szorgalommal készített, 's az 1514-ki országgyűlésen a' királynak benyujtott; ki azt az országrendeknek, ezek pedig egy — magok közül jeles törvénytudó férfiakból választott kiküldötségnak adák át megvizsgálás végett. Ez helyesnek találá a' munkát, melyet a' király, oklevelével ugyan következőve megerősített, de közbe jött országos gondjai miatt megpecsételni 's kihirdettetni elmulasztott. Hogy azonban a' munka el ne hanyódjék, a' szerző azt Bécsben kinyomatá. Mivel pedig az ügyvédek és bírák, a' törvénykezésnek akkori ingatag és zavart állapotjában, bizonyos rendszabásokat ohajtottak: csak hamar használni kezdék ezen könyvet, melyet ősi szokásaikkal 's a' nemzet természetével jobbadán megegyezőnek találtak. Így nyert a' munka lassanként köz hitelességet és tekintetet, melyet némelly ellenségei híjában igyekeztek tőle megtagadni azért, mivel az sem a' királyi pecséttel meg nem erősítettett, sem az országban törvény gyanánt ki nem hirdettetett. A' közönséges veleélés, a' későbbi törvények gyakori reá hivatkozása, mind meg annyi bizonyosságai tartalma helyes voltak 's erős létének. A' munka Előbeszédből 's három Részből áll; az előbeszéd viszont 16, az első rész 134, a' második 86, a' harmadik pedig 36 czimből. Magyarra (mert a' miut tudjuk, eredetileg latin nyelven készült, akkor tájban törvényeink sem anyanyelven hozatván) többek által lefordítottat, u. m. Vörös Balázs, Heltay Gáspár, Laskay János, Szentpály Ferencz (versekbe foglalva) és legujabban (1830) Nagybányai Perger János által.

Kunoss.

HÁROM NYOMÁS vagy **UGARSZER**. A' földmívelésnek legrégebb neme, mely még a' Rómaiak alatt is divatban volt, 's az olta máig is szokásban van, ámbár népesebb országokban már vagy egészen felhagytak vele, vagy pedig jobb használat móddal egybekötötték, mint-hogy régi formájában a' földmívelés virágzását mindenütt akadályoztatja. Ezen régi földmívelési mód szerint minden határ három részre osztatik fel, u. m. ugarrá, vagy is pihenő földre, téli és nyári vetés alá. Minden harmadik esztendőben tehát egy része a' határnak ugarban másképp nyomásban marad, 's ez a' rendszeres felváltása a' határ három részének, mellyek sorban pihentetnek, **Turnus**nak nevezetik a' gazdasági tudományban. Már a' hol több szükség van a' földre, 's a' legelő is megengedi, az ugarföldeket is használni szokták kapa alá való veteményekre, vagy más oly természetűenyekre, mellyek nem szorosan gabona neműek, p. o. pityókára, (krumpli) répa minden nemeire, káposztára, dohányra, lenre, borsóra, lencsére, hajdinára vagy haricskára sat., mellyek azután ugar veteményeknek nevezetnek, vagy minthogy nyárra használtatnak a' földek, nyári veteményeknek is hivatnak. Az ugarföldnek ez a' használat módja egybe van kötve Németországban a' vonó és ígás marhák istállóban tartásával.

Kállay F.

HÁROMSÁG (szent), a' keresztyén vallás tanításában az isteni lény azon tulajdonsága, mellynél fogva egy ugyan az Isten, de három személyből álló. Ez a' kifejezés K. u. a' 4-dik században vetetett fel a' keresztyén vallás tanításába (Vö. **ANTITRINITARIUSOK**).

HÁROM SZAVU TÉTÉL, a' muzsikai szerzésnek olly neme, melly szerint valamelly hangdarab három különböző szóhangra, akár énekesek számára (*Terzett*), akár hangszerekre (*Trio*), vagy épen nem előadás végett, hanem csak tételi, szerzési gyakorlás fejében készítetik. Közön-ségesen, de nem szükségképen, a' partitúra három systemából áll. A' mi a' három szóhang viszonyát illeti, a' három szavu tétel egy felső, egy közép, 's egy alaphangból áll. Ezek közül vagy 1) az utóbbi, vagy a' két utóbbi, csak kíséző, az első pedig fő, vagy is concertáló szóhang; vagy 2) mind a' hárman felváltják egymást, 's többet vagy kevesebbet concertálnak, vagy is valamennyin fő szóhangok. Ezen utóbbi esetben a' hangmiv, ha hangszerekre van téve, szoros értelmű *Trio*-nak nevezetik. A' hangszerek számát azonban ezen nevezet meg nem határozza; mert az ollyan hangdarabot három, két instrumentumon, sőt egyetlen egyen is (p. o. klaviron) elő lehet adni. A' szóhangok kivételére rendelt többszörözött művészek száma sem változtatja el legkevesbé is a' háromszavu tétel belső mivoltát. Mivel pedig öszve-kötött muzsikai partiák is lehetnek, azaz: több szóhangokat foglalhatnak magokban (p. o. klavir darabokban a' felső partia), tehát a' háromszavu hangmiv nem nyer mindig háromszavu tételt. Az utóbbinak azon kívül saját rendszabásai vannak, mivel itt egy vagy több dissonantiák accord-jában mindenkor ki kell hagyni az intervallumokat, és így azon kérdés támad, az előforduló esetekben a' legközelebb következő hangokra nézve melly intervallumokat kell kihagyni? mellyek szükségesek elkerül-hetlenül, 's mellyek nem?

HÁROMSZEG (*Trigonon*). Így nevez a' terjedtségméréstudomány egy három vonal által bekerített figurát. A' bekerítő vonatok oldalak-nak nevezetnek, és a' keresztbevágó pontokon három szegletet képez-nek, a' honnan az egész figura nevét vette. A' háromszegeknél számos elvalasztások vannak szokásban, mellyeket itt röviden fogunk egymás után említeni. Ezen figurák legelőször térjekre nézve különböztetnek meg egymástól, minthogy ezek vagy laposak, vagy görbék lehetnek; mellyre nézve a' háromszegek laposokra és meggörbitettekre oszlanak. A' meggörbitett háromszegek közönségesen csak gömbön vagy legfeljebb sphaeroidákon látszatnak, és az azokat bekerítő oldalak rendesen legna-gyobb körű ívek (*Arcus circuli maximi*). — A' lapos háromszegek pedig még az oldalak idomjára, vagy azoknak képesleg való (*relativ*) hosszokra, vagy szegletekre nézve lehetnek megkülönböztetve egymástól. Ha egy lapos háromszegnek mind a' három oldala egyenes vonal, ugy az egyenes vonalu — ha mind görbe vonal: görbevonalu, ha pedig részint egyenes, részint görbe vonalu: vegyesvonalunak nevezetik. Ha továbbá az oldalak mind egyenlő hosszúak, akkor egyen-lő oldalú — ha csak kettő egyenlő hosszú: egyenlő szárú, ha pedig mind különböző hosszúak: különböző oldalunak mondatik a' háromszeg. Szegleteire nézve utóljára a' háromszeg derékszegle-tű *), ha egy derék, és tompaszegletű, ha egy tompa szeglet talál-tatik a' három szeglet közt. Különbözn pedig, ha mind a' három csucs-szeglet, a' háromszeg csucs szegletűnek nevezetik. — Az oldalak és szegletek egy háromszegben, egymással olly szoros öszveköttetésben vannak, hogy ha 3 közülök ismeretes, a' többi 3 amazokból bizonyos számvetés mód által kitalálthatatik; a' mint azt a' Trigonometria ta-nítja.

Albert F.

HÁROMSZEGÜFÉNY, I. ASPECTUS.

HÁROMSZEGMÉRÉS, vagy Trigonometria. Ezen fogat széles kiterjedésű, 's valamelly tér minden pontjainak fekvése 's távolsága meghatározását kívánja, ha közülök némelly pontoknak távolsága 's fekvése tudva vagon. A' földmérő néhány állásonatokat 's szeglete-

*) Triangulum rectangulum.

ket megmér, 's ezekből csupa számolás által kitalál minden egyéb meghatározó részt. Ezen egyetlen példa elegendő a' háromszegmérés gyakorlati fontosságára figyelmeztetésül. Ha a' térnek különbözőféle pontjai egyenes vonatokkal gondoltatnak öszveköttette, ezen vonatok hosszúságán és azon szegleteken kívül, melyeket egymás közt formálnak, még azok is vizsgálat alá jönnek, melyeket egymás közt a' különbözőféle lapok alkotnak. Ha a' földmérő valamely táj plánja felvétele végett, bizonyos számú hegycsúcsokat főpontoknak (I. TRIANGULÁLNI) választja, melyeket magának háromszegekbe gondol öszveköttette: ezen háromszegek különbözőféle lapokban fekszenek, 's ezért még különösen tekintetbe kell vétetniek (horizontál lapra vétetniek), hogy a' plán készítése, melylyen mind ezen különbözőféle magasságu tárgyak egy lapon jelennek meg, véghezvihető legyen. Ha ellenben a' látszó éggolyóbis (mellynek közepén tetszik a' szemléllő állani) vizsgáltatik, különböző pontjait ezen középpontból vont ívek által lehet öszveköttette gondolni, 's illy módon a' feljebb említett egyenes vonatuak helyett, sphaerical vagy gömb-háromszegek támadnak, melylyek ismét a' különböző gömblappontok fekvésének meghatározására szolgálnak. A' háromszegmérés a' mondottak szerint kétféle: *lapi* vagy egyenes vonatu, és *sphaerai*, 's azt tanítja, miként lehessen a' háromszegnek három adott meghatározó részéből (de a' melyek közül, ha egyenes vonatu háromszegről vagyon szó, az egyiknek oldalnak kell lenni; nem említvén az egy különös esetben előforduló bizonytalanságot) a' többi hármat számolás által kitalálni. Mint történjék ez meg minden különös esetben, itt nem előadható; erről a' legközségesebb megfogás SIXUS cikkelyben vagyon adva. L. Fischertől „*Lehrb. der ebenen und sphaerischen Trigonometrie*“ (Leipz. 1819, rmetsz.); Lacroixtól „*Traité élément. de trigonométrie rectiligne et sphérique*.“ (Paris 1813 rézmetsz.). A' háromszegi táblákra nézve VÖ. SINUS ÉS LOGARITHMUS.

HÁROMSZEGÜ SZÁMOK. (*Numeri trigonales*), olly arithmetical számrendek summái, melyeknél mind az első tag, mind pedig az egyes tagok közt való különbség, egységet tészten (vagy az egység). Például 1, 3, 6, 10, 15 'sat. Ezen számrend a' természeti számoknak lassanként való öszveadatásából származik e' következőképen: a' mint van a' természetes számoknak sora 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, és így tovább, ez a' lassankénti öszveadásokból következik: 3 (t. i. 1+2), 6 (t. i. 1+2+3), 10 (t. i. 1+2+3+4) és így tovább. Látni való, hogy mindegyik summa a' fen adott magyarázat szerint támad, és hogy tehát mindegyik valóságos háromszegü szám.

Albert F.

HÁROMSZÉK, székely megye Erdélyországban, Moldvával és Oláhországgal határos; földterülete 55 nsz. mf. 's 37,000 lakost számlál; nagyobb részét hegyek borítják, melyeket azonban kellemes síkok, völgyek és apróbb halmok váltanak fel. Határain az Olt és Feketefolyó ömlenek keresztül. Termékei: gabona, fa, só, kénkö, réz, ásványos vizek, jó faju méhek, szarvasmarha és juh.

54.

HARPE (Jean François, de la), I. LAHARPE (Jean François).

HARPE (Frédéric César, la), I. LAHARPE (Frédéric César).

HARPEGGIO (Arpeggio). Az accordok vagy is muzsikai öszvehangzások productiojának egy bizonyos neme, mely szerint az abban előjövő hangközök (Intervalle) nem egyszerre, hanem részenként vagy magokban alólról felfelé 's viszont megfordítva felülről lefelé menve adatnak elő. A' compositio ezen különös módjára hihetőleg a' hárfa adott alkalmazhatóságot, melytől vette elneveztetését is, mivel a' hárfa hangjai hirtelen enyésznek el, hosszan tartó egyenlő accordjához vagy öszvehangzásához képest. A' klavirban vagy a' hangszerző szájba ki a' harpeggio alkalmaztatása 's kivitelé módját, vagy pedig a' játszóinak szabad kényére hagyja azt. A' recitativmok muzsikai kísérete mellett néha szükséges is az accordokat minden különös kiszabás nélkül harpeggio formában elő-

adni, részint a' csekély szünetek kitöltése végett, részint, hogy az által is az énekes helyes intonatioja emeltessék; de mind ezen czélok mellett egy bizonyos szükségképen való rövidségre is kell figyelmeznii. gy.

HARPOCRATES, az Egyiptomiaknál a' hallgatás istene, Isis és Osiris fija. Szobra, melly őt szájához emelt ujjal ábrázolja, az egyiptomi és romai templomok legnagyobb részének ajtaja mellett áll. B.

HARPYÁK, a' ragadók, rablók, innét a' szélvész istennéji. Szülei, nevek, számok és eredetek olly különbfelekép adatnak elő a' költők által, hogy igen nehéz rólok valami bizonyosat állítani. Homernál az Erinnysekkel együtt az Oczeánon, az árnyékország torkolatja előtt laknak, és a' fergetegek istenségei. Ha valaki olly sokáig kimaradt honjából, hogy nem tudtván, mi történt legyen vele, megholtnak tartaték, ezt mondták róla, „a' Harpyák ragadták el“ Hesiodusnál még szép emberalaku szüzek. A' későbbi költők és képfaragók vetekedtek egymással a' Harpyák alkatja elcsufításában. Némellyek tyukfővel, tollas testtel és szárnyal, emberi körmös karokkal, fehér mellyel 's tyuklábban végződő emberi czombbal ajándékozák meg őket; mások pedig medvéfüles szüz képet adtak nekik. Spanheim pénzen és mivdarabokon három harpya rajzolattal bir, mellyek azokon körmös madártörzsökön állnak, 's az első egy durva füllé leányképet, a' másik egy egész asszonyi főt 's két emlőt, a' harmadik pedig főköttővel és koszorúval ékesített főt képez. Hasonló ábrázolatok másutt is találhatnak. B.

HARRINGTON (James) Angol, híres politikai író, szül. 1611-ben, tanult Oxfordban, hol tanulását végezvén beutazta hazáját, Franczia, Német, 's Olasz-országokat, Hollandot, Daniát. Első Károly királynak titkos kamarása lévén, elkísérte fejedelmét a' Skótok ellen folytatott háboruba; a' király halála után pedig magányba vonult, hol Oceana nevű politikai könyvét dolgozá ki 's azt Cromwellnek, Anglia, Scotia és Irland protectorának ajánlotta. Munkája nagy tekintetbe jött, 's különösen az Angolok politikai gondolkozásmódjára nevezetes behatást tett. Harrington említett munkájában a' köztársasági igazgatásmód ideálját allegoriában adja elő, mellynek jóságát és tartósságát a' polgárok vagyonjának sulyegyenétől véli függeni. Okfejei azonban nem voltak innye szerint Cromwellnek, és felekezetenek, a' miért több criticák jelentek meg a' nevezett könyv ellen, mellyekre a' szerző kész volt a' felelettel. Írói vizsgálódásai okozták végre, hogy 1661-ben 11-dik Károly alatt a' Tower tömlöczbe záratott, 's ámbár felségsértéssel nem vádolhaták, legalább alaposan nem, még sem szabadulhattott ki kemény fogságából, a' min bánkódtában ürülésbe esett 's meghalt 1677-ben.

Kállay F.

HARRIRI (Ithiel, vagy Abu Muhamed al Kasim ben Muhamed al Basri) arab költő, 1054 szül. Bassorában, legnagyobb részint a' persá határszélén Harirban élt, 's ezért kapta melléknevét is. Egy régi híres bujdosó vitéz életéből írt némelly jeleneteket 50 makamatban vagyis űlésben, mellyek angolra (1767) 's francziára is lefordítottak (1818, 1821) 54.

HARRIS (James), szül. 1709 Salisburyban; itt vevé első oktatását, azután Oxfordban tanulta, a' törvénytudományokat pedig Lincolnban, London híres törvénycollegiumában. Atyja halála után feleserélé törvénytudományát a' görög és romai literatúrával. 1741 jelenék meg szorgalma első gyümölcse: „*Three treatises, the first concerning art, the second concerning music, painting and poetry, the third concerning happiness*“ beszélgetés formában ugyan, noha értekezésnek lehetne mondani. 1751 bölcsekedő nyelvtan következék, e' nemben a' legelső munka. „*Hermes, or a philosophical inquiry, concerning universal grammar*.“ Megvallá, hogy Sanctius Minervája bírát őt legelsőben az általános nyelvtan (grammatica) okfejeinek olly mély és pontos vizgálatára. A' komoly tudományok mellett hangával (muzsikával) foglalatoskodék, mellyben szinte nagy előmenetelt tett, 's mellynek divatozását szülővárosában

nagyon előmozdította. 1761 parlamenti taggá választatván Christ-Church mezővárosa által, haláláig az marada. 1762 admiralitas lordja lön, 's 1763 kincstár lordjává nevezteték a' király által, 's e' méltóságot 1765-ig tartá meg. Most nyilvános hivatal nélkül élt 1774-ig, midőn a' királyné titoknok a' ellenőrje lön. E' hivatala foglalatosságai mellett talált időt a' „*Philosophical arrangements*“ kidolgozására, mely töredéke egy nagyobb, de be nem fejezett munkának a' peripatetica logicáról. Utoljára megjelent tőle: „*Philosophical inquiries*“, melyek a' critica történetét 's vizsgálatokat a' prosodia és aestheticáról foglalnak magokbau. Megh. 1789. Fija, lord Malmesbury, 1802 kiadá atya munkáit.

HARRISON (János), híres angol mechanicus, feltalálója és készítője azon pontos óráknak, melyekkel a' hosszások meghatározásában élnek, szül. a' yorki grófságban Foulby-ban 1703-ban 's eleinte atya mellett, ki ácsmester volt, ácsoskodott. Későbbben, u.m. 1726-ban készített egy függőnyt (pendulum), melyet azután csaknem egészen fából készült falóránknál használt, melyek az illy függönyökkel olly tökéletesen jártak, hogy egész hónap alatt alig hibáztak egy secundát. Két esztendő múlva Londonba ment egy uj, a' tengeri hosszóság megmérésére szolgáló időmérővel, melyet azonban csak későbbben, ugymint 1735-ben tudott egészen öszveszerkeztetni, azután is esztendőről esztendőre javítván mindig rajta 1749-ig. Végre egy uj próbatétele felülhaladván tulajdon várakozását is, a' negyedik időmérő készítéséhez fogott, melyet hat ujjnyi átmérőjű zsebóra formában szerencsésen el is készített, melyért 20 ezer font sterling jutalmat kívánt a' parlamenttől, melyet ez még Anna királyné idejében hozott végzeté szerint a' hosszóság pontos megmérését eszközlő 's helybehagyatandó találmányért ígért; de csak felét kapta meg a' kitett jutalomnak, nem egészen tökéletesnek találtatván időmérője. Elete vége felé készített még egy ötödik időmérőt is, mely a' richmondi csillagvizsgáló toronyban megvizsgáltatván ugy találtatott, hogy hat hét alatt csak 4 1/2 secundát hibázott. Megholt 1776-ban, az előtt esztendővel egy kis munkát irván időmérést tárgyazó találmányairól, melyben az uj hánglajtörjáról vagy is az octávák mechanikai felosztásáról is értekezik, alapul vévén a' körnek, 's annak külső kerületének maga fél, 's egész átmérőjéhez való irányait. Ifjuságában finom hallása volt, 's a' musikához jól értett.

Kállay.

HARTLEBEN (Theodor), badeni nagyhercegi titkos kormánytanácsnok, szül. Mainzban 1770. Miután törvények doctora, 's a' mainzi törvénykar táblabírája lett, a' törvénygyakorlást Wetzlarban, Bécsben, Regensburgban tanulta. Bécsben a' policzia szerkezetével 's hivatalos dolgaival megismerkedék, 's a' kormányjogi tárgyokról írt. Ekkoriban a' mainzi ugy nevezett national convent, egy jövedelmes kormányhivatallal kínálta meg, ellenkező esetre hazai jogainak elvesztésével fenyegetvén; ő azt még is megvetette. Azután az Aschaffenburgban lakó mainzi vál. fejdelem udvari törvényszéki tanácsnoknak akará tenni; de ő itt is többre becsülé, magát egészen a' publicista életre szánni. Ez arra bírá, hogy mint tanácsnok a' speieri hercegi püspök szolgálatjába álljon, ki „*Über Einquartierungsfreiheit reichsständischer Residenzen*“ czimű írása miatt igen becsülé. 1795 mint val. udvari tanácsnok 's a' statutörvény oktatója a' salzburgi egyetemhez tétetett, hol 10 évig még a' kormányi tisztek előtt is köz kedvességgel leczkéket adott. Midőn a' Francziák Salzburgot 1800 bevették, 's a' policziahivatal nem léte miatt a' katonaság beszállítása, tartása 'sat. körül nagy zavarok támadtak, Hartlebenre bízák az eligazítást, ki rövid időn helyes intézeteket tévén, mindent olly rendbe hozott, hogy az uralkodás policzia igazgatónak névezné. H. mindent legnagyobb nyilvánossággal tett, 's így a' célirányost mindenütt fellelé, 's köz bizodalmat gerjesztett. 1802 kezdé amaz igen fontos, még 1826 is folytatott „*Allgemeine deutsche Justiz- und Polizeifama*“ czimű munkáját.

1803 vól. pfalz-bajor kormánytanácsnoknak 's policzia professorának Würzburgba meghivatván, ezt elfogadta. Itt a' városi policziát ujon szerkesztette 's megjavította; a' régi vallásbeli versengéseket is Buchbronnban és Kitzingenben lecsillapította. Azután berlini policziaigazgató Grunerrel együtt az „*Archiv für die Sicherheits- und Armenpflege*“ munkát adta ki. Würzburg ismét az előbbi salzburgi vól. fejedelemséghez visszazavén, hivatalát letette, 's mint kormánytanácsnok a' sachsen-koburgi herczeg szolgálatjába állott. Itt a' francia igazgatás alatt 1806 a' város és tartomány körül olly érdemeket szerzett, hogy a' herczeg titkos kormánytanácsnoknak és, 1807 az új vizsgáló törvényszék igazgatójának nevezné. De midőn az új uralkodás alatt az érdemekkel teljes minister elbocsáttatását kérné, H. is lemondott, mivel az ellenfélhez tartozni nem akara. Ezután a' badeni nagy herczegi szolgálatba hivatást, egy sokkal nyereségesebb felett azon okból fogadá el, mert Károly Fridrik e' tartományban uralkodott. Mint tanácsnok, 's mint a' freiburgi egyetemnél törvénytanító, és a' 3 kerületi igazgatóságoknál, nyolcz évig dolgall terhelve, fáradhatlanul munkálkodott; reménylett előléptetését még sem nyéré el, de külföldön a' francia büntető törvénykönyv, és „*Statist. Gemäld. von Karlsruhe*“ kiadása által tudományos érdeme, 's a' szövetséges sereg tábori kórházának felkészítése körül tett fáradozása a' kormány által megemertetett. Később az előbbeni badeni uralkodás a' Rénushajózási biztossághoz Mainzba biztosának nevezé. Innen azonban 1820 végével azon okból, mintha utasítása ellen tett volna, visszahivatott; de ennek a' Murhard „*Polit. Annalen*“ 8. csomójában látható nyilatkozások szerint, más oka volt. 1819 titkos kormánytanácsnoknak nevezteték, később betegeskedése miatt nyugalomba tétetett, 's csak tudományoknak élt. „*Geschäftslexicon für die deutschen Landstände, Staats- und Gemeindebeamten*“ című munkájában (Leipz. I. r. 1824) publicistai, törvényes, és policziai tapasztalatainak gyümölcsseit lerakta. Számos tud. academiák tagjoknak választák, a' porosz, bajor, és szász királyok 's más uralkodók, arany érdempénzeikkel tisztelék meg.

J.
HARTLEY (Dávid) materialista orvos, született 1704-ben Illingworthban, Londonban gyógygyakorlása volt, és 1757-ben Bathban halt meg. Több orvosi munkát íra. Esmeretesebbek az ő bölcselkedő vizsgálata az emberről („*Observations on man, his frame, his duty and his expectations*“, 2 rész, London 1749, és „*Theory of human mind with essays by Joh. Priestley*“ London 1775). Szerinte boldogság mindennek a' célja 's a' cselekedeteknek erkölcsisége és erkölcselensége azoknak a' boldogsághoz vagy boldogtalansághoz való viszonyában áll. Nézeteit Priestley tovább fejtette ki.

—j—a

HARUSPEX I. ARUSPEX.

HARWEY (William), híres angol orvos, szül. April 1. 1578 Folkestone-ban Kentben, Cambridgeben és Paduában tanult, az orvosi collegiumnak tagja lett Londonban, utóbb pedig a' boncztudomány és sebészség tanítója ugyan ott, 's Jun. 3-kán 1658-ban halt meg, mint I. Károly udvari orvosa. Híres gyakorló és éles szemű figyelő volt. Halhatlanná teszi a' vérkerengésről szóló tudománya, melyre szorgalmatos állatbonczolási vezettek. Ő volt az első, ki 1619-ben rendszeres összfűg-géssel megmutatá a' vér kerengését. 1628 megjelent: „*Exercitatio anat. de motu cordis et sanguinis*“. Ezen munkája pedig több iratott: „*De circulatione sanguinis*“. Nem kevésbé fontos az állatok nemzéséről szóló tudománya. Sokan megegyeznek ma is vele azon véleményben, hogy minden élő, tojásból származik; de a' „*generatio aequivoca*“ (anya nélkül nemződés) még sincs megczáfolva. E' tárgyról írta: „*De generatione animalium*“ (London 1651), „*De ovo*“. című munkáit. Irományit kiadá D. Lawrence, Harwey életleírásával együtt, 1766, 2 köt. 4. Londonban. Harwey élénken és nemesen irt, mint lelke gondolt. Számos ellenségi iránt kimélő és csendes volt.

—j—a.

HARWICH, a' Stour torkolatjánál, fő kikötőhelye Essex tartománynak Angliában, tágos biztos és mély öböl, melyben egyszerre már 100 hadi hajó is láttatott, több más kisebb hajók mellett. Bemenetele Suffolk felől Languardfort által védetik. A' város közelében, mely mintegy 3000 lakost számlál, 's ferdőiről is híres, Beacon-Hillon egy szép világító torony van, a' veszedelmes tengerpart miatt. Továbbá bir egy kir. hadihajó építő műhellyel is. Béke idején Harwich állóhelye Helvoetsluis és Hamburg közli hajójinak.

B.

HARZ, Németország legéjszakibb főhegye, mellytől éjszakra a' keleti és éjszaki tenger felé, egy, csak apró domboktól félbe szakasztott roppant síkság terjed. A' Harz szabadon álló, de még is egy alacsony dombláncztól körülvetetett hegység, mellynek hossza 16, szél. pedig 4—6 mf. A' valódi Harzhegyek keleten a' Mansfeld birtokban kezdődnek, 's keresztül menvén Anhalt-Bernburgon, Stolberg grófságon, Hohenstein és Wernigerodén, Halberstadt és Blankenburg egy részén, Braunschweig-Wolfenbüttelen és Grubenhagenen, nyugot felé Braunschweig Seesen városánál végződnek. Területe 64 nsz. mfre. tetetik, 56,000 l. 40 v. 's mv. és sok faluban, mellyeknek legnagyobb része Hanoverhez tartozik. A' Harz felső és alsóra osztatik, még pedig kettős értelemben. Bányász nyelven a' 7. bányaváros, Elbingerode és Lauterberg széke, a' király huta és a' Gittelde melléki huta, a' Felsőharzhoz számíttatnak; Alsóharz alatt pedig, ezen osztás szerint, egyedül a' Rammelhegy Goslarnál, 's a' harzburgi sóaknák értetnek. Hanem szélesebb értelemben a' Brocken, az egész láncz legmagasabb hegye, melly e' hegység magvát teszi, választja a' Harzot felső és alsóra. A' mi t. i. a' Brockentől nyugotra fekszik, az Felsőharz, 's ez a' magasabb, érczel leginkább bővelkedő és legnagyobb rész; a' mi pedig a' Brockentől keletre fekszik, az Alsóharz, melly a' Felsőharzot természeti szépségekkel nagyon felülmulja. A' Brocken választja a' vizeket is: minden keletiek, mint a' Zorge, Wipper, Eine, Selke, Bodé és Holzemme, az Elbebe ömlenek; minden nyugotiak pedig, mint az Oder, Sieber, Söse, Nette, Innerste, Ocker, Radan, Ecker és Ilse, a' Weser vizét szaporítják. A' Harznál sokkal magasabbak Németországban a' német Alpesek, az Óriáshegy és a' Schwarzwald. A' Brocken, a' Harz legmagasabb csucsa, 3489, mások szerint 3435 lábnyi magas; ez után következnek: a' Bruchberg (2755'), a' Wormberg (2667'), és az Ackermannscsucz (2605'). A' Harz azon része, mellyet a' Brocken, a' hozzá legközelebb fekvő fő hegységgel elfoglal, csupa granitból áll; azután a' másodrangu hegyek következnek, mellyek fő esmertető jegye a' vacca grisea; ezen hegyek tövében, mellyekben leginkább találtnak érczek, kerek hegyek állnak a' Harz körül, rendszerint Előharznak neveztetve. A' levegő, kivált a' Felsőharzon, hideg. Csak Majus vége felé enged a' fagy, 's Septembarben rendszerint már ismét beáll havazással, sőt Juniushan sem ritkaság az éjeli fagy. A' tulajdonképi meleg idő alig tart hat hétig, 's a' legmagasabb csucson Junius előtt ritkán olvad el a' hó; a' kályhában még derék nyárban is tüzelnek. A' Harz felületét, kivévén a' Brocken legmagasabb csucsat, általjában erdő fedi. Hanovernek itten roppant erdei vannak. Magán a' Brockenen még a' fenyő is eltörpül; az alacsonyabb hegyeken a' fenyő különböző nemei látszanak vegyütlethen; a' legalsóbb részeket pedig gyönyörű cser, tölgy és nyírfa-erdők borítják. Ezen kívül bővelkedik a' Harz erdei bogyókkal, szarvas és más gombával, orvosi növényekkel, islandi mohával 's a' legszebb füvel; nyáron által sok szarvas marhát, juhot, kecskét és lovat táplál fűszeres füve. A' Felsőharzon a' gabonafajokból legfeljebb zab termesztetik; az Alsóharz helyel közel inkább foglalatoskodik földmiveléssel. Az erdőkben sok a' vad, nevezetesen szarvas, őz, vad disznó, róka, vad macska 'sat. A' Harz gazdagságát, a' roppant erdőségeken kívül, különböző ásványok teszik. Ezek kevés aranyból (ritkasága miatt hajdan pénzt vertek belőle, illy felírás-

sal: Ex auro Hercyniae), sok ezüst, vas, ón, réz, egerkő, gáliczkő, granit, porfir, palakő, márvány és alabástromból állnak. A' hanoveri bányák jövedelme 1 mil. tallérra becsültetik, melyből azonban csak kevés a' tiszta nyereség, kivéven azt, hogy ebből él a' Harz lakosainak legnagyobb része. A' Felsőharz városai mind nyílt helyek. opg.

HAS, a' törzsöknek a' mely alatt lévő része, mely a' köztakaróktól fedetik, és egy sokféle műszerekkel bővelkedő üreget képez. Ezen hasüreget felülről a' rekesz határozza, előlről és oldalvást különböző izmok, hátulról a' hátgerincz egy része, alólról a' medencz-csontok. Benne ezek a' legnevezetesebb belek vagy belső részek: gyomor, 's az egész bélcső, a' hasnyálmirigy, a' máj, a' lép, a' két vese a' húgyhólyaggal. — A' nagy medenczeüreg igen gyakran értetik a' hasüreghez, a' kis medencze pedig többször megkülönböztetik tőle. —j—a.

HASBESZÉLŐ, oly személy, ki testi alkotása 's műszerei által segítettén, megtanulta azt a' mesterséget vagy készséget, mellyel fogva a' hangnak visszanyomása által a' torokba, oly hangok és szók kerülnek ki, mellyekről a' jelenlévők azt hiszik, hogy egészen más helyről jönnek, mint a' hol a' hasbeszélő áll. Annak, ki nagy tökéletességre vitte ezen mesterséget, nem is láthatni szája mozgását. Genevai születésű Comte nevű hasbeszélőt különösen dicsértek néhány esztendő előtt. Többek közt azt írják felőle, hogy 1807-ben postakocsin Grenoblebe utazván, szürkületkor csak hirtelen tolvajok megállást parancsoló szavait hallja az utazó társaság, mellyre mindenik utazó pénzt vesz elő ijedtében, 's nyújtja kifelé. Comte elszedi a' pénzt tőlök, 's kifelé hajtván fejét a' kocsiból, tetteti magát, miutha a' pénzt a' kin álló tolvajoknak adná. A' legközelebbi fogadóban azután visszadta mindeniknek a' maga pénzét, 's megmagyarázta nekik, hogy ő volt egyedül a' tolvaj. Nem rég egy más utazó hasbeszélőről írták az ujságok, hogy az, parisi utjában egy erdőn menvén keresztül, 's a' posta kocsis lassan hajtván, a' feljebbi módon ijesztett erre, ki azután nyakra főre hajtott, mig ki nem ért az erdőből. Kállay F.

HÄSER (Charlotte Henriette), hies énekesné, szül. 1789-ben Lipsiában. Atyja a' lipsiai egyetemen muzsika karigazgató volt. Ettől 's egy más hasonlóképen hies Schicht nevű muzsika karigazgatótól vette első oktatását. Mindjárt kezdetén művészi pályájának nagy megelégedést jelentett ki iránta a' közönség. 1804-ben a' dresdai énekes társasághoz hívatott meg, hol a' korán elhunyt muzsika karigazgató Gestewitz, és udvari énekes Ceccarelli utmutatása után mind inkább inkább gyakorolván magát, végre a' művészségben vetélkedő társa lett a' rég dicséretesen elhíresedett olasz énekesnének Par asszonyságnak. Nem sokára Bolognába hívták meg első énekesnének. Derék tiszta hangja 's művészi tökéletessége és gyakorlottsága mellett az olasz éneklésmód kitünő kellemeit a' Németek tulajdon alaposágával egyesítvén, mindenütt, hol megfordult, nevezetesen Bécsben is, köz kedvességet és hirt szerzett magának. Különbön házi magános élete is tiszteletre méltó volt. Bolognában az Academia Filarmonica tagjává nevezte. Olaszországnak legjelesebb játékszínein kívánták őt birni, sokszor meghívták Romába, hol különös tisztelettel fogadtatott, 's a' maga nemében első énekesné volt; ki férjfi szerepekben is fellépett, 's ezekben a' leghíresebb művészekkel, egy Crescetinivel, Velutival 's másokkal vetélkedett. Nápolyban a' szentkárolyi nagy játékszínen egész esztendőre lekötözték nagy fizetés mellett, 's más neve nem volt Olaszországban mint *la divina Tedesca*. Nagyobbik férjfi testvére mindenütt kísérte utjában, mig nem bő jutalmát aratván művészségének, leszállott végre a' köz néző helyről, 's Romában vonta meg magát férjhez menetele után, hol a' barátság és művészség ölében boldog órákat él most is. Kállay Ferencz.

HASSE (János Adolf), a' lengyel királynak 's egyszersmind Saxonia választó fejedelmének fő musika karigazgatója, a' XVIII-dik század

három első negyedében leghíresebb hangszerző Németországban, szül. Bergedorfban, Hamburghoz közel 1705-ben, 's megtanulván a' musika elemeit odahaza, első iskolai esztendeit Hamburgban töltötte el. Rendkívüli musikai tehetségeit észrehevén König János Ulrik, kit a' lengyel király későbbben udvari költőjévé nevezett ki, Tenoristának ajánlotta Hassét a' hamburgi énekes házhoz. Akkor ott a' híres Kaiser volt hangaszerkesztő, kinek művei után képezte magát Hasse, még pedig oly jó előmenetellel mind az éneklésben, mind a' musikában, hogy a' braunschweigi herczeg 1722-ben udvari és theatromi énekesnek hírná meg. Meghívását követő esztendőben Antigonus című énekesjátékát nagy tapsal adta, de mind a' mellett is érezvén magában, hogy tökéletes musikai ismeretekkel nem bír, nevezetesen, hogy az ellenpontozás studiumában hátra maradt, 1724-ben Nápolyba utazott tökéletesítése végett, hol a' híres Porpora lön tanítója. Scarlatti történetesen megesmerkedvén vele egy társaságban, talentumaiért és csendes jó magaviseletéért annyira megkedvelte, hogy ez az öreg, önkényt ajánlaná magát további tanítására. Kevéssel azután, u. m. 1725-ben egy gazdag pénzváltónak számára musikai serenadot készített, 's a' királyi játékszin számára is egy énekes játékot hangára alkalmazott, mely őt megkedvelte az Olaszokkal. 1727-ben Velenczébe ment, hol a' ritka szépségű Bordoni Faustinával, ki musikájába szeretett, megesmerkedvén, azzal későbbben Dresdában öszvekel. Elterjedvén híre Németországban is, a' dresdai énekszinhez 12,000 tallér esztendei fizetéssel musika karigazgatónak hivatott meg feleségeától együtt, a' mit el is fogadott, de felváltva egészen 1740-ig majd német majd olaszföldön tartózkodott. Már az előtt jóval meghívtak Londonba, hová, jóllehet vonakodva, 1733-ban elment. Itt minden becsülettel fogadtatott ugyan, de még is visszatért Dresdába, állandó lakhelyül választván ezt. A' nagy Fridrik 1745-ben Dresdában létében különösen megkedvelé Hassét, 's Arminio operájáért, melyet végig haligata, ezer tallérral 's gyémánt gyűrűvel jutalmazá meg. Iratai és minden könyvei elégtek 1760-ban Dresda ágyuztatásának alkalmával. Utóbb nyungpénzre tételvén, 1763-ban Bécsbe utazott, hol utolsó operáját „*Rugiero*“ címűt tevő musikába. Végre 1770 táján familiástól Velenczébe költözött, 's ott 1783-ban meg is halt. Metastasiónak egyen kívül minden operáit musikába tette, áltálján fogva sokat dolgozott, a' mellett nyájas és kedves maga viseletű volt a' társaságokban. Felesége nem különben híres énekesné volt a' maga idejében, kinek számára Florentia emlék pénzeket is veretett.

X.

HASSELQUIST (Fridrik), svéd természetvizsgáló, Linné tanítványa, szül. Toernwallában, keleti Gothlandban 1722. Atyja halála után, ki ott pap vala, szegénységgel küzdött, de oly bátran, hogy magának barátokat szerezve, tovább tanulhatott. Upsalában, hova 1741-ben jött, különösen a' természet-leirással foglalatoskodott 's Linné alatt nagy lépéseket tett benne. Midőn lelkes tanítója azt emlité, hogy Palaestina természetleirása épen nincs oly világosságban, mint Asia többi részeié, Hasselquist a' legnagyobb hajlandóságot érezé magában ezen tartomány megvizsgálására. Minden akadályt meggyőzőe Smyrnának hajóra ült 1749-ben. Innét Kabirába ment, megvizsgálá a' pyramisokat, mumiákat, a' Nilus áradását, és természeti tárgyakat gyűjtött. 1751-ben Damietten és Jaffán által Palästinába ment. Itt Jerusalemből kirándulásokat tön a' Jordán széleire, a' Taborhegyre, Jerichoba, Bethlehembe, Tyrnsba, Sidonba. Fáradhatlan szorgalommal vizsgálódott a' természet minden országában és gazdag gyűjteményt szerze növényekből, ásványokból, bogarakból, halakból stb., sőt arab kéziratokra, mumiákra és pénzekre is kiterjeszté figyelmét. Épen hazatérendő esett egy veszedelmes betegségbe, mely őt 1752-ben élete legvirágzóbb korában elragadá. Gyűjteményi elvitettek Svédhonba 's irásaiból a' nevezetes jegyzésekkel annyira gazdag: „*Iter Palaestinum*“ (1757) adaték ki.

—j—a.

HASTINGS (Warren), Worcestershireben Daylesford mellett lévő Churchill nevű faluban szül. 1732, hol atyja lelki tanító volt. Ennek halála után Westminsterben nevelteté a' vagyontalan árvát öregatyja Hastings Howard; de minekutána ez is kimult, egészen idegen segedelemre szorult a' gyámoltalan ifju. D. Nichols, a' westminsteri iskolák igazgatója tartá ki őt az oxfordi egyetemen, és Creswick H., ki öregatyja végrendeletének sikeresítője volt, irthoki helyet szerze neki Indiában, hova 1749 költözött. Itt a' persa nyelvet, 's mind azt szorgalmasan tanulá, a' mi a' brittus ügygel Indiára nézve érintésben volt. Következve mint szabad kényű szolgált Clive ezredes seregében, midőn az Calcuttát újra meghódítá. 1761 a' bengali országlás tagja lön, négy év mulva pedig Angliába visszatért, hol magát a' tudományoknak szentelé 's elmetehetségei által a' kormány figyelmét magára vonván, madrasi országos tanácsnokká nevezetett. 1771 bengali kormányzó, 1773 pedig lord North által, brittus keletindiai főkormányzóvá tétetett. Ezen hivatalát 13 évig viselé veszélyes körülményekben; a' társaság hatalmát megerősíté 's kiterjeszté. Azonban ez mind a' keletindiai fejedelmek rovására történt, 's erőszak és igazságtalanság nélkül meg nem eshetett. A' mivészsegek 's tudományok előmozdítójának mutatkozott, 's a' társaság jóvedelmét 3 millióról 5 mill. font st-re tudá emelni. De lord Northnak 1782 a' ministeriumból történt kiszorittatása után, ellenségei, kedvezését is meg akarák buktatni. Dundas ajánlatára visszahivatott Hastings 1785, 's majdnem kilábolhatlan vádkelepczékbe zavartatott. Az oppositio legjelesebb szónokai, Fox, Burke, Sheridan 'sat. kelték ki ellene. Arról vádolták, hogy Keletindiában zsarnoki önkénnyel uralkodott, temérdek pénzt kicsikart, több fejedelmek lehanyatlását eszközlé 's mindennemű nyomorgatásokat követett el. Febr. 17. 1786 megindítá Burke a' panaszt az alsó ház előtt, azzal 1787 a' felső házhoz utasított, 's a' statusper Febr. 13. 1788 kezdődék a' westminsteri csarnokban. A' személyes befogatást csak kezesek állítása és óvás mellett kerülheté el. Azon innepélyek, mellyek az ügy folytatására a' felső ház előtt megkívántatnak 's a' perfolymatnak gyakorta való félben szakasztása, késlelteté a' végső ítéletet. Némelly vádpontok megkívánák a' keletindiai ügyek szoros vizsgálatát; tanukat kellett kihallgatni, kik e' végre Keletindiából Londonba hivatnak. A' vádolók beszédei gyakran több napokig is elartottak, 's 1794 Apr. 15. már a' 120 ülés tartaték e' tárgy iránt a' felső házban, a' nélkül hogy végeztethetett volna. A' közvélemény, bárha azt eleinte a' nagy elmetehetségű vádló szónokok részekre hódították is, egészen Hastings részére nyilatkozott ki, 's lord Cornwallisnak Keletindiából visszatérte határozá el ügyét. Ezen férjfiu, ki magában az országban is szoros nyomozódásokat tett, egészen kedvezőleg beszélt a' vádlotról 's figyelmet gerjeszte annak azon érdemei iránt, hogy Keletindiát, rendszabásai által olly időben tartá meg, mellyekben az amerikai tartományok elszakadása, minden más gyarmatokra nézve veszedelmes példa volt. Gentil fr. ezredesnek, kit Hastings Indiából száműzött, részrehajlatlan tanuvallása is mentőleg hatott perbeli viszonyaira. Végre 1795 év kezdetével azon indítványt tevő lord Thurlow, hogy a' felső háznak minden tagja név szerint felszólittassék: mondaná ki mindenik, hivatala 's lelkiesmerete szerint, a' vádoltottnak vétkeességéről vagy ártatlanságáról ítéletét. Ez megtörtént, 's Hastings, ki az ítéletet tétlen állva hallgatá, 1795 Apr. 13. a' többség által a' vádpontok alól feloldoztaték 's csupán a' perköltségekben (71,080 ft. st.) márszaltaték el; azon feljül magának a' kormánynak is 100,000 ft. st-jebe került ezen ügy. Hastings azonközben mezei magányban élt 's védelmét szorgalmas ügyvédekre bizá. A' keletindiai társaság kipótlá pénzbeli veszteségét 28 évig fizetendő évenkénti 4000 frankot rendelvén neki; sőt az egész sommából 42,000 ft. előre kezéhez is adott, 50,000-et pedig kölcsönözni rendelt. Az évpénz 1813, haláláig fizetendőnek határoztatott, melly

1818 Sept. 22. Daylesfordhouse nevű mezei jószágán 68 éves korában történt. Hastings sok drágaságokat hozott magával Indiából, melyek a tartomány háborgásai közben jutottak birtokába. A legkiválógatottabbak azonban a királynak nyújtattak be, s általában H. nem volt olyan felette gazdag, mint a millyennek tartaték. Az Indusokkal való keményen bánás vádjától nem lehet őt egészen felmenteni. Írásai közül ezek nevezetnek meg: „A benaresi lázadásokról szóló tudósítás“ 1782; „Tudósítás, Bengala 1785 évi állapotjáról“ 1785; „Emlékiratok India állapotjáról“ melyeket 1786 adakí, s több apró iratai. 54.

HASTINGS (Francis Rawdon), a térdköti rend vitéze, 1815 óta marquis, az előtt lord Moira, Irlandban szül. Dec. 7., 1754. Jeles nevelést nyert, s mivelődését Európában tett utazásai által tökéletesíté. Az Amerikaiakkal volt háboruban annyira kitünteté magát, hogy 23 éves korában alezredés, kevéssel azután pedig a britt sereg hadvezérének, Clintonnak, tábornoksegédje lön. Akkor lord Rawdon nevet viselt. 1782 visszatért Angliába, hol nagybritanniai párré s a király segédtisztjévé neveztetett, és öregatyja gróf Huntingdon javait örökölvén, egyszersmind ennek nevét is viselé, szinte atyjának gróf Moirának haláláig. Ezentul ismét több táborozásokban részesült a francia kivándorlottak javára. Ellenzé 1799 Irlandnak Angolhonnal való összekapcsolását s folyvást az oppositioval tartván megnyeré a walesi herczeg (IV. György) bizodalmit s barátságát, megbékélteté őt 1805 atyjával a királlyal, s irlandi lordlieutenantá neveztetett. Fox ministeriuma alatt 1807 a neger rabszolgakereskedés eltörléséért s a catholicusok felszabadittásáért szavalt. 1814 a britt Keletindia főkormányzójá tétetett, hol 1816 a Pindareesekkel s Scindiahval a Marattok fejedelmével hadakozott, kiket legyőzvé, NEPAULT (l. e.) is meghódítá. 1823 visszatért Indiából Angolhonba. Itt, kormányzása iránt jó s egyszersmind bal vélemények is nyilatkoznak; de az uralkodás helyesnek találá kormányzása következményeit, s 1824 maltai kormányzóvá nevezte ki, hol ez, azon évi Juniustól fogva tartózkodik. Mint igazságos, felvilágosodott, nagylelkű férjfiu s kormányfi mindenek által tiszteltetik. A felső házban ékesszólásának is adá némelly bizonyságait, s Irland állapotjáról mondott néhány beszédét kinyomatá. 54.

HASZNÁLAT (usus) alatt törvényeink szerint azon viszony értetik, melynek következésében a birtokos személy, valamely tárgynak nem csak állományához tartja jogát, hanem annak gyümölcsét is magáévé teszi s gyarapulására fordítja. A használat a polgári birtokkal nincs elválaszthatlanul összekapcsolva, s az életben számtalan esetek vannak, melyekben a dolog polgári birtoka vagyis sajátsága, s ugyan annak használatá, két külön személyt illet. Ez leginkább az egyezés útján szokott megtörténni. Minthogy továbbá a birtok törvényes és törvénytelen lehet, ugyan ezen felosztást fogadja el a használat is; s noha a második esetben, ha t. i. törvénytelen, senkinek valódi sajátságot nem tulajdoníthat, kivéven ha elidősítés (l. IDŐMULTA) járul hozzá: mégis igen nagy kedvezéssel van a törvény a használatlalt bírókra nézve. A használat ugyan 1) a mindenkivel vele születtezett becsületjognál fogva, igazságos bírás jeléül tekintetik, ugy, hogy egyenlő kétes esetben, a használatlalt bíróé a győzedelem. 2) Felmenti a birtokost annak kinyilatkoztatásától s bebizonyítása terhétől: valljon micsoda czim alatt, s helyesen bírja-e a tárgyat, s ezt mindaddig, mignem ellenfele a birtok igazságos voltát egészen kétségbe hozza. 3) Jogot tulajdonít arra, hogy birtokát erőhatalommal is védelmezhesse, s ha az tőle elragadtatnék, egy év lefolyta előtt ön hatalmával is megszerezhesse, az év elmúltával pedig per útján, a törvényes büntetések megrendeltetése mellett, visszakövetelhesse; — feltéven azonban, hogy a használatnak legalább is egy esztendeig háborítatlan s köztudomásu gyakorlatában lett légyen.

4) Lehetőségessé teszi az elidősítést. 5) Annnyira megkívántató a' privilegiumok és más egyéb oklevelek erős létére nézve, hogy ezek, nélküle elavulnak, sikeretlenekké lesznek. 6) Alapjául szolgál különböző indítandó pereknek. (Vö. VISSZAHELYZÉS).

HASZONBÉR. A' haszonbérlet név szerint való terhes egyeztet, mellynél fogva valamely emészthetetlen dolognak használása, vagy testi erőt kívánó munka adatik át valakinek bizonyos időre, meghatározott fizetésért. A' mint a' határozatból (definitio) kitetszik, ezen egyeztet által csak emészthetetlen állományu dolgok adathatnak át más birtokába, millyenek p. o. ház, föld, rét, 'sat. mert azoknak, a' használásra kiszabott idő elmúltával, a' mennyire a' szükséges haszonvétele következtében nem változtak, ugyanazon nemből 's minőségben kell sajátosainak visszaadniok, millyenben azokat a' haszonbérlet az egyeztet szerint kezdekhez vévők. Minthogy pedig a' dolog sajátosága a' haszonbér ideje alatt is a' tulajdonosé marad, ez köteleztetik elviselni a' sajátossággal együtt járó terheket, p. o. az adót, szükséges javításokat, 'sat.; vagy ha ezt, annak elmulasztása esetében a' haszonbérlet tette meg, méltán levonja azt a' fizetendő bérből. De egyébiránt szoros köteletségében áll ennek, a' megállapított bért annak idejében, minden hiány nélkül lefizetni, habár a' dolgot ön személyes körülményei miatt nem használhatta volna is, (csak az magában véve használható volt legyen); mit ha elmulasztana, sikeresen szoríttatnék a' tulajdonos által az egyeztet teljesítésére. Joga van pedig a' haszonbérletnek a' kibérlettel dolgot az egyeztet szerint 's a' kiszabott idő lefolytaig lehető legjobban használni, habár azt netalán a' tulajdonos, előre nem látott szüksége miatt, időnek előtte visszaohajtaná is. Ha pedig általa a' dolog használatából törvénytelenül kiüzetnék; abba az alispány által, az ügy egyszerű megvizsgálása után visszahelyeztetnék. Szabadságában áll végre a' haszonbérletnek, a' kibérlet dolgot, a' meghatározott idő lefolyta közben ismét bérbé adni másnak, csak hogy az ezzel kötendő egyeztetben, a' neki engedtetett használati feltételeken túl ne lépjen, 's a' tulajdonosnak károkat ne okozzon. — A' testi erőt kívánó munka haszonbérletbe adásáról l. SZOLGÁLAT. Kunos.

HATALOM (Potentia) I. RANG.

HATALMASKODÁS alatt olly magán véték értetik, melly által valaki, személyében vagy javaiban, igazságtalanul megsértetetik, vagyis, személy és dologkörüli jogaiban csorbulást szenved. Hóni törvényeink szerint a' hatalmaskodás két felé ágozik, u. m. fő- és al-hatalmaskodásra. **Fő hatalmaskodás** alatt olly magán (privat) véték értetik, melly szerint valaki, nyomosabb 's a' törvények által ide számlált esetekben, másról erőhatalommal megsértetetik. Illyenek 1) a' nemesi házak megtámadtatása, 2) a' birtoknak, haszonvételeinek 's hozzátartozandóságainak elfoglalása, 3) valamely nemes személyes törvényes ok nélkül való letartóztatása, 4) megsebesítése vagy megveretése, és 5) ugyan annak elemésztetése. Ezen esetek a' méltóságos királyi udvar végzése által igy magyaráztatnak, fejtegettetnek: A' megtámadtatás esetében, a' sértetettnek sajátosága iránt kérdés nem támasztathatik. A' ki egyedül csak valamely hozzátartozandóságot támad meg, nem követ el főhatalmaskodást. A' bírói hatalomnak mértéken túl gyakorlása miatt nem követelhetni főhatalmaskodási büntetést, hanemha az illyes tett véghevitelére, a' bírói hivatal csupán ürügy gyanánt szolgálna. Büntetetlenül veretik meg a' nemes személy is, ha másokat javaikban vagy személyekben igazságtalanul támad meg; azonban az önvédelmén túl haladó 's bosznállásba elfajzó vizsontorlás, nem maradhat fenytetés nélkül. Végre az özvegy, e' részben is férje rangját viseli, 's annak sorsában osztozik. — Az 1723: 10 törvénycikkely szerint továbbá főhatalmaskodást követ el 1) ki az ország rendes bíróját vagy azoknak helytartóját és ítélőmestereit, a' hétszemélyes és vármegyei törvényszék, a' királyi, báni és kerületi táblák bíróját, továbbá a' káptalan vagy szerzetes gyülekezetbeli, királyi és nádori embert, az ország zász-

lósait, főispányokat, a' kir. kamara tanácsnokait, 's a' hivatalos foglalatosságban fáradozó fő és aligazgatóját a' királyi ügyeknek, letartóztatja, tömlöczözi, megveri, sebesíti, vagy elemésztí. Ugy szinte főhatalmaskodási bűnbe esik 2) az, ki az országyűlésen panaszkodókkal, helyben vagy másutt, továbbá az országos vagy vármegyei szolgálásokra és törvényszékekre utazókkal, a' szökött jobbágyok és szolgák iránt teendő tanuvallatásokra, a' katonák kicsapongásainak megzabolázására, velek teendő számolásokra 'sat. menőkkel, vagy onnét visszatérőkkel, a' fenebb mondottak szerint bánik. 3) Ki a' védlevelet (salvus conductus) megsértí. Végre 4) Ki testvéreit vagy rokonait megcsonkítja, vagy szeméitől megfosztja. — A' főhatalmaskodó, ön részére esendő ingó és ingatlan javainak elvesztésével 's egész díjának megfizetésével lakol. Az asszonyok azon feljül, jegybéreket 's józánegyedjeket is elvesztik. A' segédek, küldöttek és megbizottak, a' fővétkessel egyiránt büntetettnek. Főhatalmaskodási per a' hatalmaskodó különböző rangja szerint, a' királyi v. báni tábla, a' városi tanács és urszéke előtt mozdittatik. Megkivánatait (alkalmazólag) lásd alább az erőszakoskodási pernél. — Az a' hatalmaskodás vagy erőszakoskodás olly magán vétek, melly által valaki, a' főhatalmaskodás esetein kívül, személyében, vagyonában, vagy jogaiban sérelmet szenved. Az erőszakoskodó nemes, az elfoglalt tárgynak visszaadásán kívül, az okozott károknak, költségeknek és elmaradt nyereségnek megtérítésére, 's a' sértetett és bíró között egyenlően megosztandó 100 forintra büntetettik. Igy lakolnak a' polgárok is magok között, valamint szinte a' szabadosok is, ha anyai vagy hitvesi jószágaikból követnek el erőszakoskodást. Egyébiránt általában a' nemtelenek vagy csupán kárpótlással kénytelenítettek megelégedni, vagy legfeljebb is 40 forintnyi díjt kapnak. De ha a' földes ur, jobbágya megsértetése esetében, törvényhatóságának megsértetése miatt indít keresetet: a' sértő vesztés fél, az erőszakoskodás egész büntetésében marasztaltatik el. A' segédek, küldöttek és megbizottak, ha nemesek, polgárok, vagy szabadosok, — saját büntetéseiket szenvedik; mások díját, a' parancsoló fizeti meg. A' káptalanok, szerzetes gyülekezetek, szabad királyi városok 's más kegyelveles (privilegialis) községek, egy nemes személy gyanánt részesülnek az erőszakoskodás büntetésében. A' maga indításából hatalmaskodó jobbágyért vagy cselédért, ura szolgálat igazságot. (L. IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS). Az uradalmi tisztviselő, ha hivatalos ügyekben követ el hatalmaskodást, mint nemes személy marasztaltatik el ugyan, de a' végrehajtási elégtételt az uraság javaiból történik, akár bizta legyen meg azon cselekedetre őt, akár nem; 's ezen utóbbi esetben, a' tisztre viszonthatása (regressusa) van az uraságnak. Ha pedig tisztjét a' cselekedetre megbízá, 's ezt a' sértetett bevalósíthatja: az uraság fővétkes, a' tiszte pedig megbizott gyanánt tekintetik. Egyébiránt annyi büntetésnek van helye, mennyi az erőszakoskodás; de ha a' hatalmaskodási cselekedetek ugyanazon egy cselekedetre irányzódnak, csak egy büntetést vonnak magok után. Ha az erőszakoskodók külön javakat bírnak, fejenként büntetettnek; 's külön jogu sérelmesek, egyenként nyernek elégtételt. Azonban a' férj és nő, az osztatlan testvérek, 's a' káptalannal vagy gyülekezettel egy jószágú főpapok, egyes személy gyanánt tekintetnek. — Mentések a' büntetéstől azok, kik 1) jogaikkal élve erőszakoskodnak; innét azon közmondás: sajátján senki sem erőszakos; 2) kik nem rossz lelkesmerettel 's nem ártani kívánásból viszik azt végbe; 3) kik más vagyonát igazságos czim alatt vélik magoknál tartani. De a' valamely tárgyat egy évig köz tudomásul, békésen és kirekesztőleg használó ellen végbevitt erőszakoskodást, nem helyesíti vagy igazolja a' sajáttság ürügye; 's ha az ollyan használatlaltal bíró az erőszakoskodót visszaveri, ez nem mozdíthat ellene erőszakoskodási pert, különben HELYTELEN VÁD BÜNTETÉSE (l. e.) szál reá. A' sérelmet szenvedett, kétféleképp szerezhethet magának törvényes elégtételt, u. m. rövideden, midőn egyszerű folyamodása következő-

sében a' hely színére kijött alispány által a' kérdéses tárgy [birtokába visszahelyeztetik, (L. VISSZAHELYZÉS), és rendes per utján, melly szerint a' vád, vagyis kereset, a' Hk. I. 68; II. 26, 82; 1609: 29' sat. törvényczikelyekben alapítván, a' per mindenkor az alispány-előtt mozdítatik. A' törvények világos rendelkezéséhez képest, magában kell foglalnia a' vádlevelnek, az erőszakoskodás idejét, miként voltát, elkövettetése helyét, a' fel és alperes nevét, rangját, 's valljon ez egyedül vagy segédekkel, 's személyesen-e vagy megbizottak által vitte legyen azt végbe. Midőn a' törvény eleibe állítatni kívánt segédek nevei elszámáltattak, helyesen kapcsoltatik oda ezen zárlat: kihagyván a' törvény szerint kihagyandókat; nehogy a' talán közöttök lévő nemes személy, becstelenségi büntetést követeljen. Ha javakra nézve forog fen az ügy, szükség hogy azoknak mennyisége, minősége és helyezete kijeleltessék, hozzá adván. Szükség esetében a' hely színén is kimutatandóknak. — Ha az alperes a' kereső fél nemességét tagadja (mit a' főhatalmaskodásiban büntetlenül tehet), be kell azt ennek bizonyítani; mellyet ha végbe vitt, az alperest 200 forint büntetésben marasztaltatja el. *Kunoss.*

HATÁR, bizonyos jel vagy vonat, melly által egyik lakvidék (territorium) más szomszéd lakvidékektől külön választatik. Erre pedig nem csupán egy, hanem több jelek is használatnak, mellyek vagy természetesek vagy mesterségesek. Az elsők sorába tartoznak p. o. források, folyók, bérczek, hegylánczok, sziklák, völgyek 's a' t. mellyek emberi kéz 's szorgalom hozzájárulása nélkül állanak fen; a' másodrendűek közé számíltatnak a' gyepük, kerítések, hányt dombok, földhalmok, leásott kövek, oszlopok, fákra felvágott kereszt 's más egyéb esmertető jegyek. A' vonatok csupán csak mesterségesek lehetnek, millenyek a' barázdák, árkok, gödrök 'sat. Továbbá mind a' mesterségesek mind a' természeti határ vagy országokat választ el egymástól, vagy vármegyéket vármegyéktől, vagy helységeket helységektől, vagy egyes birtokos telkét a' másiktól, 's különösen ezen utolsó esetben a' határ nem ritkán megyének is mondatik.

—70—

HATÁRJÁRÁS, HATÁRUJÍTÁS. Nem lehetvén mindenütt természeti határok, vagy olly erősen készített mesterséges határjelek, mellyek az idő pusztító dühével századokig is állandóan daczolhatnának: gyakorta megtörténik, hogy a' jelek és vonatok elenyészte miatt a' határ bizonytalanná 's e' miatt a' jogok kétségessé lesznek. Igy támadnak a' gyakori határvillongások. Ezeknek elkerülhetése végett szükséges a' határjárás, melly nem egyéb, mint a' jeleknek és vonatoknak pusztá megtekintése, 's a' kitetszőknek, a' mennyire szükségesnek látszik, minden változtatás nélkül való megjavítása. Ez az ország határainál országos, vármegyeinél vármegyei, helységbelinél pedig helységbeli kiküldöttség, 's mind a' két, vagy csak egyik illető fél jelenlétében történik. Magán ember szomszédjával, vagy egyedül viszi azt végbe. Midőn már valamely határra nézve a' villongások elkezdődtek, 's az annak idejében megtörténni kellett határjárás elmulasztván, a' jogok kétségessé lettek, az ügy határujítás által intéztethetik el, melly: a' kérdéses jeleknek és vonatoknak törvényesen végrehajtandó nyomos megvizsgálása, az esmerhető régieknek helyre állítása, az elromlottaknak megjavítása, a' hol szükség ujaknak készítése, és az elszakasztott részeknek az egész taghoz való visszakapcsolása. Ez az illető bíróság előtt mind a' két villongó félnek jelenlétében történik; az ugyanis, bizonyos megrendelt 's a' feleknek tudtára adott határnapon a' hely színére kimegy, személyes vizsgálat alá vesz mindent, mind a' két rész tanuit kihallgatja, a' láttakat és mondottakat a' vidék földrajzával — mellyet illy alkalommal mindenkor kell készíttetni — összehasonlitja, 's azt megghitelesíti, egyszóval, mind azokat törvényesen végbeviszi, mellyeket igazságosan a' határujításnál, a' felebb mondottak szerint cselekednie kell. Illető bíróságok pedig erre nézve: az ország rendes biráji, ezek-

nek helytartóji és ítélmesterei, vagy a meghívott királyi, nádori és báni ember, az illető káptalan vagy szerzetes gyülekezet tanubizonyosságával együtt. Azonban a határvillongások a felek kölcsönös megegyezése, örökbevallás vagy peralku (transactio) által és választott bíróság előtt elintéztethetnek, vagy pedig a rendes perutra hagyathatnak. De magának a határujtásnak mindenkor alattomoság, titok és csalárdság nélkül, nyilván, mindenek előtt, a szomszédok és megyések jelenlétében kell megtörténni, kiknek hibátlan nevei az illy alkalommal készült határlevélben hasznosan jegyeztetnek fel. Ha az ügy a mondottak szerint meg nem szüntethetik: per által kell eldöntetnie, mely kétféleképp történhetik, u. m. 1) ideigleni összeegyeztetést eszközöl rövid per által; ez így megyen végbe: A bíró, — ki itt az egy vármegyebeli kérdéses határookra nézve az alispány és segédei, a különböző vármegyebeliekre nézve pedig a nádor vagy bán által rendelt 's kiküldött személy, — valamelyik félnek felkérésére vagy a tiszti ügyész jelentése következtében bizonyos határnapra maga eleibe idézi a feleket, 's minekutána őket kihallgatta volna, az ügyet elintézi 's szükséges határjeleket állítat; melyet ő azon esetben is végrehajt, ha egyik vagy másik fél meg nem jelenik is; munkálatairól pedig az illető helyre tudósítást nyújt be, a levéltárba tétetendő. Az elégedetlenség nyíltan áll még a használat- vagy jogbéli perlekedés utja; de a foglalatoskodó bírót ön hatalmával onné eltiltani vagy munkájában akadályozni, a felállított határjeleket ledönteni, betemetni vagy széthányani nem szabad, mert a határujtás csakugyan hajdukar (brachium) által is teljesítetik, 's azon feljül az akadályozó ellen tisztügyési vád indittatik, sőt még erőszakoskodási perbe is sikeresen idéztethetik za. 2-ik per, a használatbéli határper ugyan azon vármegyében, mely a Hk. I. 84 's köv. czimeiben és az 1635: 20 t. czon alapul, az alispány előtt foly, 's vagy a kérdéses teleknek két egyenlő részre osztásával végződik, vagy különben. Elmulhatlanul szükséges ennek lefolytában a jól készült földrajz. A per felebbvitele birtokon kívül történik. 3-ik per, a két vármegye, két kerület vagy egy vármegye és egy kerület közötti használatbéli határper, mely vagy az országgyűlésen, vagy a király által kinevezett megbizottság előtt egyenlítettik ki. Ha pedig a dolog valósággal perre jut, ugy intéztetik el, mint fenebb a magán személyekéről mondatott. Végre 4-ik per a jogbéli határper, mely a használatbéli pert elvesztett vagy két egyenlő részre osztást szenvedett fél, vagy egyébként jogában bizakodó által, a királyi vagy báni tábla előtt mozditatik.

Kunoss.

HATÁRNAP alatt közönségesen olly bizonyos idő értetik, melynek bekövetkeztével valaminek történni kell. A határnap kétféle tekintetben vetethetik, ugymint: törvényesben (I. IDÉZÉS ÉS MEGJELENÉS), és polgári-ban, mely szerint a kölcsönös egyezéseknél felette nagy szerepet játszik. Ugyanis a terhes egyezetek valósulása 's feltételeiknek teljesedése, rendszerint bizonyos határnapra köttetik, mely ha eljött, az egyezéseknek szükségképp vagy sikeressülniek kell vagy elmulniok.

—no—

HATÁRÓRVIDÉK alatt azon keskeny földdarab értetik, mely az Adriatenger partjaitól fogva, Bosnyákország, Servia, Oláhország és Moldva széleivel érintésbe jöve, egészen a Kárpatokig, név szerint pedig a Galaczi hegyig 227 mföldnyi hosszúságra terjed, 's mintegy közfalat képez a két Magyarhaza és Törökbirodalom között. Szélessége nem mindenütt egyenlő, legtetemesebb Dubiczától éjszakra a Drávaig, és ismét Progurnál a Szávától, a Tisza mentében majdnem a Ferenczsatornáig. Kiterjedése 863 $\frac{2}{5}$ nsz. mföld, mellyen 3 várerőségekben, 12 városban (közülök némelyek erősséggel bírnak) 24 m. városban és 1995 faluban, mintegy 1,010,800 magyar, szláv és oláh származású lélek számláltatik. Az egész határórvidek négy főosztályból áll, azon tartománytól kölcsönözve nevét, mellyhez tulajdonképen (szoro-

sabb értelemben véve) tartozik. Az első az erdélyországi, melynek helységei a' polgári alkotmányokkal nagyobb részint vegyítve vannak. A' határórség száma mintegy 147,211-re tétetik. Főbb helyei: Petrász, Brassó, Kezdi-Vásárhely, Szepsi sz. György, Csik-Szereda és Tölgyes. Második a' magyarországi vagyis bánási határórvidek 204,835 lakossal. Nevezetesebb helyei: Pancsova, Uj-Palánka, Ó-Orsova (Uj-avagy Török-Orsovával átellenest), Karansebes és a' ferdőiről híres Mena-dia (l. e.). Harmadik a' tótországi, a' Csajkások vidékével együtt. Lakosainak száma 223,929. Jelesebb városai: Pétervárad, Tittel, Zemlin (Zimony), Karlovicz, Brod, O- és Uj-Gradiska. Végre negyedik határórvideki főosztály a' horvátországi, melynek 434,825 lélekből álló népessége van, 's városai között a' következők emlékezetesebbek: Carlopago, Zengo, Petrinia, Kostanicza és Belovár. — Az őrvidekosztályok lakosainak, vagyis a' határórségnek önnön katonai alkotmánya van, melly szerint a' földmives egyszersmind fegyverviselő hadiember is, 's ennelfogva haszonbéres földjétől más egyéb adózást keveset szolgáltat az országnak. Azt azonban tagadni nem lehet, hogy — különösen a' török háborúkban, nagy védelmére volt a' hazának, sőt mint határórvonal, mind a' lakosok bátorsága, mind pedig az egészség fentartása, vagyis inkább a' szomszéd török birodalomban néha dühösködő ragadós nyavalyák megakadályozása tekintetéből, naponként hasznos szolgálatot tesz. A' fegyverhordozók száma 1815 mintegy 63,000-re ment; békeség idején 40—42,000 áll katonai lábon. — A' fő felvigyázatot a' bécsi udvari hadi tanácstól függő katonai kormányok viszik, millyenek a' pétervárad, zágrábi, temesvári, szebeni és zárjai főhadvezérségek. 'S ezek nem csupán a' katonai, hanem egyszersmind a' politcai, gazdasági és törvényes ügyeket is elintézik. A' nép általában földmiveléssel, marhatenyéssel, bor, gyümölcs, kender, és dohánytermesztéssel, fonással, szövéssel, 's különbféle faeszközök készítésével foglalkozdik. Közönségesen bátor lelkű, hadra termett, 's hazájához hív; de a' testi gyakorlatok között, az elmei műveltség szükséges voltáról megfeledezettnek látszik. 54.

HATÁRÓRVONAL. Egy szakadatlan lánca a' határórségnek a' szomszéd határos tartományok ellen, melly kisebb vagy nagyobb számban állittatik fel az egészség, közbátorság és békeség állapotjához képest. Magyar és Erdélyországokat a' török birodalomtól ilyen határórvonal választja. (l. **HATÁRÓRVIDEK**).

HATÁROZÁS (metatio), a' telkek sajátságának biztosítására, 's kiterjedéseknek csonkulatlanul megtarthatására szolgáló foglalatosság; melly vagy barátságosan és a' tulajdonosok köz megegyezésével vitetik végbe, vagy, ha már a' sajátság iránt elintézhetetlen kétségek 's bizonytalanságok támadtak volna, az illető bíróság által eszközöltetik. L. **HATÁRJÁRÁS, HATÁRÚJÍTÁS.** —no—

HATÁROZATLAN MÓD, nyelvtudományban az ige azon formája, mellyben az, minden subjectum nélkül, önlétüleg képzeltetik. Az ige ugyanis, a' mint állapotot vagy hatást jelent, névhez tartozik, mellynek állapotját kifejezze, p. o. Antal olvas. Ha már ezen állapot magában véve fogatik fel, ez által az ige ismét közelit a' névhez, 's ennél fogva használtatik is gyakran, mint ilyen, p. o. dolgozni kötelesség. Mivel pedig az ige állapotot és hatást jelent, melly időviszonyban áll: azért lehet jelenvaló, mult vagy jövő, habár ezen viszonyokat nem minden nyelv fejezi ki. — A' magyar nyelvben a' határozatlan módnak csak egyetlen egy ni végzete van, melly mindig jelenre mutat elannyira, hogy vele magányos, multat vagy jövődöt kifejezni lehetlen. *opg.*

HATÁROZÓ. Az igének és melléknévek tulajdonságát és minőségét határozza meg; latin neve *Adverbium*. A' magyar határozók vagy gyökérszavak vagy származottak. Gyökér határozók p. o. ezek: ma, most, hol, itt, ott, nem, ugy, oda, ide 'stb. Származásokra nézve a' határo-

zók jöhetnek főnevektől, mellénevektől, névmásoktól, igéktől, résztvevőktől. A főnevektől ezen végzetek által származnak: an, en, on p. o. nyak-on, agy-on, orr-on; att ett, ott, őtt, p. o. vég-ett, hely-ett, köz-ött; ba, be p. o. fej-be, melly-be; ban, ben p. o. napszám-ban, bérben; kor p. o. hajnalkor, aratáskor, vetéskor, születkor; ul, ül p. o. ajándék-ul, példá-ul, kezes-ül; vá, vé p. o. apá-vá, anyá-vá, magyar-rá, vitéz-zé; val, vel p. o. hajnal-lal, esté-vel; vást, vést, ást, ést p. o. oldal-vást, mellék-est. Mellénevektől e' végezetek származtatják: an, en, on, ön, p. o. magyaros-an, kevély-en, szabad-on; án, p. o. igaz-án; bé (bet) p. o. tőh-bé, keves-bé, (kevesebbé), tőh-bét; don, p. o. új-don; int, p. o. alkalmas-int; kor, p. o. jó-kor, egy-kor; lag, leg, p. o. új-lag, mellékes-leg; lan, len, talan, telen p. o. egész-len, tisztáta-lan, (itt az ul, ül végzet hagyaték ki inkább); szor, szer, ször, p. o. sok-szor, tiz-szer, öt-ször; tól, től p. o. fias-tól, gyermekes-től; ul, ül p. o. rossz-ul, vitéz-ül; vá, vé, p. o. jó-vá, feketé-vé, okos-sá, szép-pé. Névmásoktól ezen végzetek származtatják: képen, p. o. mi-képen, a'képen; kint, p. o. mi-kint, ek-kint; kor, p. o. mi-kor; nt p. o. mi-nt; ra, re, p. o. ar-ra, er-re; vá, vé, p. o. fá-vá, kő-vé. Igéktől így származnak: ást, ést, p. o. vágat-ást, üget-ést; va, ve, p. o. hall-va, jár-va, keres-ve; ván, vén, p. o. szalad-ván, vérez-vén. Résztvevőktől ezen végezetek származtatják: lag, leg, p. o. tiltó-lag, szenvedő-leg; an, en (tan, ten) p. o. halmozot-tan, kifejlődten. A' határozókról azt lehet még megjegyezni, hogy nagy számokat hasonlítani vagy emelni lehet, mint: bátran, bátrabban, legbátrabban; vitézül, vitézebbül, legvitézebbül.

—j—a.

HATÁRTALAN (infinitum), közönségesen a' végetlennel egy értelműnek tartatik. De az én véleményem szerint ezen két szó csak tágasabb értelemben egyenlő egymáshoz, szorosabban nem. Végetlen vagyis véghetetlenséget jelent ugyan mind a' kettő; de az első (határtalan) végetlenséget a' térben, a' másik (végetlen) végetlenséget az időben. Határtalannak tehát helyesen csak oly dolgot lehet nevezni, melly a' térben végetlenséggel bír; végetlennel pedig csak olyant, melly ugyan az az időtartásra nézve. Mi azonban itt mind a' két szót közönséges szokás szerint vévén, csak azt fogjuk megmutatni, mikép használtatik az általok kifejezett fogat (notio) a' mathesisben, a' nélkül hogy itt arról sokat akarnánk vetekedni, ha egyáltalán helyes vagy helytelen e a' határtalan szónak a' mathesisben való használása, jól tudván, hogy az számos könyvben előforduló vetekedés mellett is mindaddig bizonytalan maradt. A' mathesis a' határtalan vagy végetlen szavak által kifejezett észfogatot főképen a' felsőbb analysisben, nevezetesen némelly számrendek összeadásánál használja. Hogy itt ezen észfogatnak használása az egész operatiót nagyon könnyebbíti, az tagadhatatlan; de mennyire lehet ezen észfogat a' felsőbb analysisnek alapja, a' megint nem ide való kérdés. A' mathesis határtalan nagy és határtalan kis nagyságokat esmer. Mind a' kettőnek tökéletes értelme e' következő példákból ki fog tetszeni. Vegyük fel a' következő számrend volna előadva:

$$\frac{1}{2}, \frac{2}{5}, \frac{5}{4}, \frac{4}{5}, \frac{5}{6}, \frac{6}{7}, \frac{7}{8}, \frac{8}{9}, \frac{9}{10} \text{ 'sat.}$$

A' törvény, mellyet ezen számrend folytában követ, látni való, valamint az is, hogy minden egyes tag $\frac{x}{x+1}$ közönséges forma által kifejezhető, 's hogy ezen kifejezés szerint a' rendet végetlenül folytatni, és a' tagok összes számbecsét az egységhez szünet nélkül közelíttetni lehet. De mindazáltal azt tökéletesen csak akkor fogjuk elérni, ha a' sen felállított kifejezés $\frac{x}{x+1}$ $\frac{x}{x}$ é, azaz egyé válik; a' mi csak ugy történhetik meg, ha x annyira megnő, hogy az Egység hozzá képest semmivé válik. Ha most azt (az Egységet) mint valamennyi határok közé szorított nagy-

ságnak képviselőjét tekintjük, úgy a' határtalan nagy nagyságokról (mathematicai értelemben) igen világos megfogást nyerünk. Határtalan nagy nagyság (mellyet ∞ jellel szokás kifejezni) t. i. olyan, mellyhez képest minden határok közé szorított nagyság, bár mily nagy legyen is, semmivé válik. — Hogy a' határtalan kis nagyságokról is igaz esmeretre jöhessünk, tekintsük meg a' következő számréndet:

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{5} + \frac{1}{4} + \frac{1}{5} + \frac{1}{6} + \frac{1}{7} + \frac{1}{8} + \frac{1}{9} \text{ 'sat.}$$

Bizonyos, hogy ezen számrénd, ha végtelenül folytatattik, egy olly darabszámra fog vezetni, mellynek nevezője határtalan nagysággá nő, úgy, hogy ama' darabszám minden határtalan közé szorított nagyságnál kisebb. Határtalan kis nagyság tehát olyan, melly valamennyi határok közé szorított nagysághoz képest, bár mily kicsiny legyen is az, semmivé válik. — Ezen észfogások és tételek (propositio, sententia) a' mathesis a' végtelen tagu számréndek összeadásában igen sikeresen használja; mint a' mathesis tárgyazó könyvekben lathatni. *Albert Ferencz.*

HATÁS (*Wirkung*), ok által előhozott változás, vagy változásra való törekedés, mi a' physicában testi okoknál fogva esik meg. Minden hatásnak okának kell lenni e' példabeszéd szerint „*cessante causa cessat effectus*“, 's a' hatásnak nagysága az azt eszközlő oknak mekkoraságával illendő arányban áll.

HÁTGERINCZ GÖRÜBLÉSE, a' gerinczoszlopnak természeteleni hajlásai, mellyek a' törzsöknek 's még a' végtagoknak is többé vagy kevesbé rozsidomu (kinőtt) tekintetet adnak 's innét ferde nyakat, magas vállokat, hátpupot, félre vonult melyet, egyenetlen csipőket, sántitást 's több e' féle bajt nemzenek. Ezen hiba nem ritka a' mi korunkban, különösen a' fentebb ranguak között, és a' nőszemélyeknél; innét nem lesz felesleges róla bővebben szólni. Az egész testnek szép állása különösen a' gerinczoszlop természeti jó alkotásától függ, melly a' medencze hátulján fellép, 's tetején a' főt hordozza, a' melytájon pedig a' bordákat. Ezen oszlopnak oldalvást nem szabad az egyenes vonaltól eltávoznia, de előre és hátra természetes görbüléseket tesz, a' nyakon elő, a' melynél hátra, a' lágyékoknál előre, a' medenczben viszont hátra 's alsó végén ismét nagyon előre hajolva. Ezen rendes alkotás a' gerinczcsontok egészséges alkata, az izporczok, kötelekek, a' mozgató és tartó izmok épsége által okoztatik. Ha a' gerinczek csontbetegségben szenvednek (mint p. o. az ugy nevezett angol nyavalyában), a' gerinczoszlop nem képes a' fejet emelni 's a' testet egyenesen tartani; egyik oldalra elhajol, melly hajlás egyre nevelszik, 's ha hathatós segedelem nem nyújtatik, a' gyógyulás lehetetlenné lesz. Ha a' porczok és kötelekek természeteleni lazasággal bírnak, nem egyenesedik a' gerinczoszlop minden mozgás után természeti helyére vissza, 's könnyen megesis, hogy egyes gerincz kilép természeti köttetéséből, tökélyetlenül kifüszamodik 's ezzel alkalmatlanság adatik a' meggörbülésre, minthogy a' felette lévő gerincznek erős alapja nem lévén, egyik vagy másik oldalra hajlik. A' hátizmok is, mellyek mindenik oldalon egyenlő számban és erővel vannak, a' hátgörbülés okává lehetnek, és pedig vagy elgyengülve, midőn a' magára hagyatott gerinczoszlop gyenge lesz, egyenest nem bír állani 's azért meggörbül, vagy egyik oldalon erősebben, tartósabban munkálkodva, melly állás neki tulajdonává válhat. A' hátgerincz görbülésének okait betegségekre és szoktatásra huzhatni össze. Az ezt szülő betegségek közül nevezetesb a' gyermekeknél a' mirigykór, az angol nyavalya 's a' beteges gyengeség, mellyeknek leginkább egészséges, könnyen emészthető eledelek, tiszta lég, kemény, nem igen meleg ágy, gyakori mozgás, nagy tisztaság, sokszori ferdés, bőrmosás és dörzsölés által lehet elejeket venni. A' hátizmok beteges gyengesége igen gyakran azon alapul, hogy a' gyermekeket, különösen ha még gyengék is, igen korán kinszeritik az egyenesen ülésre, vagy hogy a' gyermekeknek igen kevés szabadon mozgást

és izomgyakorlást engednek, 's egy huzomban csendesen ülésre és tanulásra szorítják (melly a' legbiztosabb ut a' testi 's lelki törpék készítésére); végre a' korán használt válszorítók is megteszik a' magokét, és pedig nem kis mértékben, a' hátizmok gyengítésére 's így a' görbületek származtatására. Ha t. i. válszorító által a' vállak mindig mesterséges támaszt nyerne 's a' test beszorítatik, igen könnyen megszokja a' test ezen segedelmet 's a' gerinczoszlopot igazgató izmok lomhák, tehetetlenek lesznek; utána a' test épen nem lehet el válszorító nélkül 's mihelyt ez elvétetik, mindjárt neki hajlik. Ha pedig még a' fenyegető intés is hozzá járul, hogy az illy gyermek egyenesen tartsa testét, — a' mi neki már lehetetlen, — semmi egyéb nem eszközöltetik, mint a' hátgerincz meggörbülése. Innét világos, miért görbülnek olly gyakran meg a' magasabb rangu leányok hátai, míg férjfi testvéreik egyenes testűek. A' görbülés második oka, t. i. a' rossz szokás, sem ritka az emberek között, 's ez különösen megkívánja az okos nevelő figyelmét, ki e' részben gyakran kimondhatlan hasznára lehet nevendékének. Először ide tartozik az, hogy némelly hordozó dajkák a' gyermeket mindig ugyan azon karokon tartják, a' mi által az egyoldaluvá lesz, egy oldalra szok hajlongani, egy oldalon szok aludni, melly hibából utóbb hátgörbülés fog kifejlődni. Ide tartozik a' testnek rossz tartása némelly játéknál és foglalatoságnál, millyen p. o. a' babajáték, írás, olvasás, rajzolás, varrás, himezés, fuvolás, hegedülés, hárfá és gitár-játszás, a' lábaknak keresztbe rakása állás alatt, egy lábon állás, sántikálás, a' mindenkori görbén fekvés; a' huzomos ön-hajfonás 'stb. Minden egyoldalú, gyakran ismételt vagy soká folytatott mozgás hajlandósággá lehet a' hátgörbülésre, 's mihelyt ez létez, a' baj napról napra nevelszik. A' hátgerincznek rossz következményei számosak; néhányat megemlítünk. Elöl áll a' test elrutulása, melly a' férjfiut némelly hivatalra alkalmatlanná teszi, leányoknál pedig az egész élet boldogságát elronthatja; utána következnek: rövid lélekzés, melyszorulás, melyvízkórság, tüdősorvadás, guta, vagy általjában az egészség háborodása, kora halál. Nőknél a' hátgerincz meggörbülése gyakran nehéz születést okoz, néha a' szülést lehetetlenné teszi, 's véres élethatalos miveletet tesz szükségessé. Véd-szer-ül szolgálnak a' fentebb említett szabályok az eledelekre, ágyra, levegőre, mozgásra, test tisztaságára nézve; a' hordozó dajkákra és a' gyermekekre való gondos felvigyázás, hogy minden rossz szokásnak idején eleje vetessék, 's végre ezen fontos szabály: a' test egyenes tartását sem szorítóval sem ügyetlen feszes tartás által nem kell mesterkéltni, erőltetni, mivel mindenki szemlátomást az ellenkezőt szüli 's a' gerinczoszlop meggörbülését vonja maga után. Különös fontosságu pedig az, hogy ezen gerinczgörbülés mindjárt kezdetekor megemertessék. Innét kötelességek a' szülőknek és nevelőknek a' gyermekek testét e' végre gyakrabban megvizsgálni. Ez ruhavetve történik: a' gyermeket ugy kell állítani, hogy a' hátát egészen lehessen látni; a' fej és az arc egyenesen irányoztassanak, a' karok egyidomulag függjenek alá 's az egész állás — a' mennyire csak lehet — erőltetés nélkül legyen. Megvizsgálattik: nem távozik e el a' gerinczoszlop az egyenes vonaltól, a' kézzel lefelé menne a' könnyen érezhető gerinczeken, melly felemelg alatt különös vigyázat fordítatik az egyes helyek talám jelen lévő folemelkedésére, vagy az érintés alatt fájdalmas voltára. Azután összehasonlítatik a' gerinczoszloppal határos két oldal, mellyeknek egészen egyenlőknek kell lenniük; megvizsgálattik a' nyak idoma, a' vállak magassága 's a' csipők; ezen utolsóknak egyenetlensége mellett a' csipizesülés és a' labak is megvizgáltatnak. A' test melső felén arra nézünk, hogy a' melycsont a' mely közepén van e, egyenes vonalt képez e, a' melykulcsok hasonlólag készültek e, némelly borda nem áll e egyenetlenül ki? Felnőtt leányoknál a' csecsek egyenlőségére vagy egyenetlenségére kell vigyázni; ezek gyakran első jelül szolgálhatnak a' gerinczoszlop meggörbülésének. Mind ezen vizgálatokat hetenként egyszer

kétszer (volna) szükséges tenni egész a' kifejlődés koráig, mivel épen ezen esztendőkbén van legtöbb alkalom a' hátgörbülésre, a' gyógyítás pedig csak itt, a' 20-dik év tájáig lehetséges. A' figyelmeztést nem kell akkorra halasztani, midőn már egyik csipő vagy vál magasabban áll, ez már rég létezett rossz alkotás gyümölcse. Mikor pedig a' hát kigörbülése már észrevétetek, őrizkedni kell az igen gyakorta ajánlott függéstől, lóbálástól, tapaszt-feltételtől, valamint nem kell vélni, hogy a' táncmeister ezen nagy fontosságú bajban segíthetne. Artalmas azon felül a' derékszőritók használása, a' ruhák vágásának megváltoztatása, valamint a' ruhák kitömése a' baj rejtése végett. Az egész dolgon csupán az értelmes orvos segíthet, és ő is csak lassan; mert ezen dolog sietést nem enged. Ezen tárgyról jelesen ír Wenzel K. „Über die Krankheiten am Rückgrathe“ (rezekkel, Bamberg, 1824 félrét.) —j—a.

HATHÁZ, magyar város a' Hajdukerületben, Debreczenhez mintegy fél mértföldnyire, 810 h. 's 5854 l., kik nagyobb részint reformatusok, földműveléssel és baromtenyésztéssel foglalatoskodók.

HATTSCHERIF, Hattischerif, a' török császártól közvetlen származó, 's általa rendszerint illy szavakkal aláírt parancs: „Parancsom, formája és tartalma szerint végrehajtassék“. Ezen szavak arany párkányzattal vagy más akármí módon megkülönböztetnek a' többi írástól. Illy parancs visszavehetlen. opq.

HATSZEGŰ SZÁMOK, olly arithmetikai számrendek summája, mellyeknek első tagja az egység, és az egyes tagok közt való különbsége 4 egységre megy, p. o. 1, 6, 15, 28, 45 's így tovább. Albert.

HATTYU, az uszó madarakhoz tartozik és pedig a' fogas orruk csoportjába. Orra fél henger idomu, fekete, viaszhártája sárga, teste fejer. Lakik az éjszaki vidékeken, nálunk a' Tisza mocsárs kiöntésein nagy számmal. Élélme békák és vízi növények. Két hasonfajt különböztetnek meg némellyek; az egyik a' vad hattyu, a' leirt sárga hártájú, mellynek nem épen kellemetlen szava van, 's erről regélik a' költők, hogy haldokolva bájoló éneket zeng. A' szelid hattyunak fekete viasz hártája van. Illyennel bővelkedik vidékeinken a' tatai kertben lévő tó. —j—a.

HATVAN, német magyar -mezőváros, Heves vármegye gyöngyösi járásában, a' Zagyva vize mellett, Pesttől 's Egertől is hat mértföldnyire; herceg Grassalkovich tulajdona, kinek itt szép kastélya van. Lakosainak száma 2088. Határja nagyobb részint termékeny, de erdőben fogyatkozást lát. Eredete az előkor nehéz homálya által fedetik, de annyit tudatnak velünk róla a' történetiratok, hogy hajdan a' mostaninál sokkal virágzóbb állapotban volt, 's 1544-ig a' Dancsi nemzetség erős várkastélyaival diszeskedett, mellyet ekkor tájban a' diadalmaskodó Törökök elfoglaltak 's hamuvá tettek. Látván azonban Mechemet ezen helynek alkalmas voltát, nem csak az elégett kastély felépíttetését parancsolá meg Delikurnak, hanem egyszersmind árkokkal is körülvetétné jobban megerősíteté. 1596 megszállá a' Törökök által biratott Hatvant Tiefenbach, a' német császár vezére, de az ostromlottaknak Jászberény felől segítségekre érkező csapatok miatt, sikeretlenül kellett onnan tovább vonulnia. Ugyan ezen évben támadá meg azt egész erejével Maximilian császári herceg is, de az őrsereg bátor vezére, az ifju Arszlán, vitézül 's elszánt erővel védelmezé magát, 's a' kirohanó Ozmanok gyakran visszaretenték a' híres vezér bajnok férjfiat. Végre győzött a' maroknyi népen a' sokaság, elfoglalá a' romladozott kastélyt, a' csupán kötelességéhez hív őrsereget felkonczolá, sőt boszujában az erősséget is feldulá. A' védhelyet kedvelő Ozmanok azonban ujra megépítteté azt, 's az ellenség számos rohanásai ellen oltalmazák. Elűzték alóla Roszwurmot, Sulzot és a' 600 elegy katonaságot vezérlő Nádasdyt, ki végtére mégis kemény ágyuzás és tartós ostrom után kezére kerité azt 1603, a' Törököknek szabad kimenetelt engedvén belőle Szolnok felé. Meghallván a'

vár kapitánya Hasszán basa jövetelét 1604 Sept. 10, rémültében felgyujtató a' megvédhetlennek gondolt kastélyt, 's ennek lángjai gyászos fényt terjesztének az elköltözőnek utjára. A' hamvába temetkezett Hatvan újra elfoglalák a' Törökök, 's romjaiból harmadszor építék fel 's erősíték meg. De 1678 ismét visszavétek azt tőlök Merz és Häusler, 's hogy a' Nagyváradtól Szolnok felé nyomult roppant erejű török seregtől legsikeresebben megmenthessék, lángba borították épületeit. Ekkor roskadott sirjába a' sok véres zivatart kiállott Hatvan ősi fénye. 54.

HATVANI GYÜLÉS I. II. LAJOS.

HATVANOS OSZTÁLY (divisio sexagesimalis). Kiki tudja, hogy az időnek elosztása hatvanos osztályu. Az óra t. i. 60 percz, a' percz 60 másod percz, a' másodpercz 60 harmad perczre osztaték 'sat. — Ez előtt a' körkerület is kirekesztőleg e' mód szerint osztatott el, ugy hogy az egész kerület 360 fok, minden egyes fok 60 percz, minden percz 60 másodperczre oszlott 'sat. Mi még most is élünk ezen régi elosztással, de a' legújabb időbeli francia geometrák a' százados osztályu elosztást alkalmasabbnak vélték, a' mint valóban az is; és ennek következtében ők most a' körkerületet 400 fok, a' fokot 100 percz, és a' perczet 100 másodperczre osztják. Így ezen alosztályok nem hatvanos, hanem százados osztályu darabszáma az előttök álló mértéki egységeknek. — Igen kívánatos volna, ha mi is ezen új elosztási rendszerben egyeznénk meg; mivelhogy csakugyan alkalmaságára nézve a' régi rendszert fellelte nagyon felülhaladja. Egyébiránt pedig minden esetre szükséges, hogy kiki ezen új elosztási rendszerrel megismerkedjék, mivel a' legújabb francia irományokban már többnyire csak ez fordul elő. A. F.

HÁT VÉD (Arrière-garde), a' seregnek hátulso része, melly a' testet fedi, épen az, mi a' sereg elején az elővéd (avantgarde). A' hátvéd kötelessége hátráláskor oltalmazni a' sereget, tartóztatni az ellenséget, és gyalogságból, mellynek ágyui legyenek, vadászokból 's könnyű lovasságból szokott őszverakadni, hogy a' föld mivoltához képest egyik erő a' másikon segíthessen. A' lovasság szabad téren dolgozik, a' gyalogságtól segítettve, melly elfoglalja a' szorosokat; a' vadászok az ellenségtől oldalvást kiküldött csoportokat foglalatoskodtatják.

HAUG (János Keresztély Fridrik), dal-és epigrammköltő, a' württembergi Alpeck főkerületben Niederstozingenben született 1761. Első tanítást atyjától vevé, ki Magstattban hitszónok vala; később a' latin osztályokat Ludwigsburgban 's a' stuttgarti gymnasiumban végeze, a' törvényeket pedig a' híres Károlyoskolában hallgatá. Az évenkénti vizsgálatok alkalmával a' bölcselkedésből, történetirásból, opticából, kémleti természettudományból, romai régiségekből 'sat. lassanként 13 érdempénzt, 's végre academiái rendet nyere. Itt bizodalmas esmeretségben élt Hovennel, Petersennel, Schillerrel és másokkal, 's magát a' költészségre határozá el. Mivel elsőben epigrammköltők munkái kerültek kezeibe, 's általok gazdag epigrammai eszme ingerlettetett fel benne: leginkább csak e' nemű dolgozásokat készíte, 's hirt szerze általok magának, mint egy, a' legjelesebb német epigrammaticusok közül. De a' komoly 's elmelkedési oda-költéshez is sikerrel fogott. Ezen felül nagy elmetehetséggel bir a' gondolatok véletlen előadásában. Az egyetemenél volt nyolczadfél évi maradása után, titoknok lön 1783 a' hercegi titkos cabinetnél; 1794 belső titoknokságra emelkedett, 's 1817 kir. udvari tanácsossá 's könyvtárnokká neveztetett. Ezen hivatalaiban szerencsésen él családja 's barátjai között, összeköttetésben lévén egyszermind a' külföld több jeles férjfaival. Ő több tudományos ujságokba, hirlapokba és zsebkönyvekbe dolgozik; hosszabb ideig részt vön a' „Morgenblatt“ kiadásában, és több nagyobb 's kisebb költeménygyűjteteket ada ki. 54.

HAUGWITZ (Keresztély Henrik Károly, gróf), porosz kir. első status- és cabinetminister, atyai jószágainak egyikén Sileziában született 1758. Erejét kimivelő minden segédszerekhez, bizonyos foku ideali-

tással diszesített elmehajlandóságot ada neki a természet. A szomszéd herrnhuti rokonközönség csendes foglalatoskodása, és természeties egyszerű gondolkodása, mély benyomást tön reá; szeme előtt állt a tisztes hajdankori patriarchai élet; 's a mindennapi világban, melly az emberi öntudatot és önbizodalmat gátolja, csak felvidulást engedett találnia. Innét a csendességgel, az egyszerűség és mások figyelmét nem hajhászó munkássággal; innét a független életre vágyás és önhasznót nem keresés bizonyosságai, mellyekre nézve Haugwitz élete példakép gyanánt szolgál. Göttingában több évekig tanult, 's kevéssel honába visszatérte után, nől vevé Tauenzien generál leányát, 's vele együtt Olaszthonba utazott. Velencze és Toscana több évekig letartóztatták. Florenczben barátságos viszonybajött II. Leopolddal. Nemzetségebeli ügyek visszahívták Sileziába, hol, öntetszését birtokainak szépítésében keresve, 's hasznos lenni törekedve, mások szerelmét 's tiszteletét megnyeré. Ennél fogva a silezial rendek által főtartományigazgatóvá választatott. Azonközben császárságra juta II. Leopold. Ez, a porosz udvarral egyetértve, messzeterjedő plánokat igyekezett létre hozni; de Jacobi Klöst porosz követ által tett ajánlatai nem fogadtattak el Berlinben, hol akkor Herzberg álla a cabinet elején. A császár, a sikeretlenséget a követnek tulajdonítván, II. Fridrik Vilhelmtől Haugwitzot kéré követül udvarához. Ezen kívánságnak annyival is könnyebben engedett a király, mivel Herzberg ellenei, e kedvező alkalommal, legletszetősb fényben igyekeztek Haugwitzot kitüntetni. Igy véletlenül kapta azon megbízást, hogy mint követ Bécsbe költözködjék. Vonakodva fogadá el azt, és fizetés nélkül. A bécsi udvarhoz megérkezéttével közbenjárót látszék II. Leopold nyerni Haugwitzban, ő és a porosz udvar között. Hihetőnek tartatik, hogy Haugwitz, még kevéssé esmerkedve meg munkakörével, olly alkudozásokban vön részt, mellyeknek következeiséről elhatározólag nem itélhete, 's mellyek Poroszország igazi javának ellenére voltak. Ilyenek gyanánt tekintetnek a reichenbachi (1790) és pillniti egyezségek. Erre következett a Rajna melléki és lengyelhoni czéliránytalan viadal. Azonközben lelépett Herzberg a nyilvános pályáról, 's Fridrik Vilhelm, ki Haugwitz iránt nagy bizodalmat nyere, gróf Schulenburg helyébe őt rendelé a külső ügyek és a cabineti munkálatok főigazgatójává. A helyzetében, némelly szövevények daczára is, középpontjává tudta Haugwitz Poroszországot tenni minden political alkudozásoknak. II. Fridrik Vilhelm, ministere érdemeit a fekete sasrenddel, 's némelly délporoszországi adományjakkal jutalmazá meg. Haugwitz, III. Fridrik Vilhelm thronra léptekor is megtartá hatáskörét. Ó alatta dolgozott Lombard cabinet titkoknak. A political ügyek igazgatásából kitűnt azon elhatározott akarátja, melly szerint Poroszország és Frankhon egymáshoz közelítését munkálá, 's rendszerével a porosz udvarnak nevezetes szerzeményeket szolgáltatata kezeibe. De midőn 1803 a francia csapatok Hanoverrt megszállották, veszedelmesnek látszék ezen lépés az éjszaknémethoni avatkozatlanságra nézve, mellyet Poroszország mindeddigi fentartani igyekezett, 's a király más helyzetben látá political lételet. Haugwitz olly kevéssé akara okfejeivel felhagyni, milly kevéssé engedte meg neki békés caractere az ellenállást. Betegeskedést adva ürügyül, szabadságot vön jószágaira mehetni, 's Hardenbergnek hagyá át helyét, ki elődje rendszerét annyira változtatá, hogy Poroszország egyáltalán avatkozatlan maradt. Azonban a Francziáknak Anspachon kerezeitlunése 1805, egy tévedést vont maga után, mellynek könnyen háboru leendett következeise, ha a béke szerető király az alkudozásra annál is inkább hajlandó nem lett volna, mint-hogy fegyverkezésének ideje alatt az ulmi esetek történtek. Napoleon azonban csak olly férjfiuval kívánt alkudozni, kinek az ő gondolkozásához való ragaszkodását már esmeré. Ennél fogva odahagyá Haugwitz mezei élete nyugalmát; megjelent Bécsben, hol akkor Napoleon épen az austerlitzj ütközethez készült, 's a csata után azt az egyezséget köté,

melly szerint Frankhon Hanover Poroszországnak átengedé, 's éjszaki Némethon avatkozatlanságát elesmeré. Haugwitz ismét megnyeré az előbbi bizodalmat, 's ujra kivévé Hardenberg kezéből a' külső ügyek kormányát. Azonban politcái rendszere hallhatóan helytelenítették, 's mig Hanover átvétele miatt Poroszország Angolhonnal meghasonlott, mellyhez Frankhon épen azon időben közelite: annyira megzavarodtak a' Frankhon és Poroszország közötti viszonyok, mint talán még soha sem. Haugwitz, mint közbenjáró Parisba mene, de nem végezhetve tért ismét vissza onnan. A' jenai ütközet után, mellynek tanuja volt, elvonula sileziai jószágaira, 's későbben, hogy az ellenség táborát kikerülhesse, Bécsbe ment. 1811-k Octob. a' boroszlói egyetem gondviselőjévé nevezetett. —no—

HAUSER (Gáspár). Alig terjedt ujabb időkben magán ember hire annyira, mint ezen talált fiué. Sorsa különössége, a' rajta elkövetett borzasztó vétkek, 's végre több jeles férjfiak részvétele, a' mivelte közönség figyelmét egészen reá fordíták. Sok iratott róla, de kevés bizonyos. A' mi életéből hitelesen tudatik, im e' következő.

1828 Pünkösöd második innepén (Maj. 26.) délután 4 és 5 óra közt egy a' nürnbergi fagyypiaczon lakó polgár, nem messze házától, egy paraszt öltözetű ifju embert von észre, kinek testtartása és idomtalan előre törekvése nagyon szembetűnő volt. Közelebb menvén a' fiatalhoz, ez neki egy levelet mutata, a' Nürnbergben állott 6-ik lovas ezred 4-dik századja kapitányához szólót. A' polgár elvezeté a' legényt a' megjegyzett kapitány lakába. Utközben igyekezék vele beszélgetésbe ereszkedni, de ugy látszék, hogy az semmit sem képes felfogni 's csak azon kérdésre, hogy honnét jönne? felelé „Regensburgból.“ Midőn a' kapitány házába értek, azt nyilatkoztatá ki annak inasai iránt Hauser: ő is olyan lovag kívánna lenni, mint az atyja volt. Minden kérdésre csak ismét ugyanezt jelenté, vagy „*Ih woa is nit*“—tel (nem tudom-mal) felelt. Minekutána a' kapitány 8 óra után haza érkezett 's az ifjutól sem személyére sem származására nézve semmit ki nem tanulhatott, elviteté azt a' policziai őrszobába. Az itt jelen volt policziai altisztek és hajduk szinte hijjának halmozák őt kérdéseikkel neve, rangja 'sat. iránt; ennél fogva bódultnak gondolák, vagy félvadnak; de némelleyk finom csalárdnak véleik, mivel igen csecsemő-gyermekiesen nyifogott 's csak keveset 's érthetlenül szólt, a' kezébe adott tollat pedig ügyesen vette ujjai közé 's olvashatóan irá egy iv papirosra a' „Kaspar Hauser“ nevet, a' nélkül azonban, hogy származása helyét vagy mást egyebet kérelemre is hozzá mellékelne. H. ekkor reá nézve 16—17 éves volt; szakáfa 's bajusza igen gyengén pelyhedzett. Termete alacsony volt (4 $\frac{3}{4}$ bajor lábnyi) de vállas; bőre hófehér és finom; szökésbarna hajának fűrtjei bódrokba göndörödtek; tagjai gyengéd alkotásnak, kezei kicsinyek és szép idomuak, valamint lábai is, mellyeken lábbeli összeszorításnak semmi nyomai sem látszóttak; talpai kéregbőr nélkül való, hasonlítának finom tenyereihez, de ujdin vérhólyagok borították azokat. Mind a' két karján látható volt a' beoltás helye. Arcszíne nem mutatott betegeskedést 's kéklő szemei tiszta fényűek valának. Sirásnál kellemetlenül elvonitá ajkait; ellenben mosolygása kellemes volt és ártatlan, mint kisdéd gyermeké; járásában szinte ehez hasonlitott. Száraz kenyéren és rizen kívül minden étektől és italtól idegenkedett 's a' közönséges étkek szagától is irtózott. Szólástehetsége csak igen kevés szavakra terjedt, mellyeket régi bajor szóéjtéssel mondott ki; egyebiránt a' legesmereteseb tárgyak és mindennapi jelenetekre nézve is tudatlan volt, 's az élet kellemei és kényelműsége iránt is egykedvűnek 's érdeketlennek mutatkozott. A' szükséges póroltözeten kívül nem volt egyebe, a' mi származásáról felvilágosítást adhatott volna, mint egy sárga selyemmel bélelt szőrkalap, mellyben München városának képe volt, egy zsebkendőcske K. H. veres betűkkel jegyezve, több irott cath. imádságok 's nyomtatott egyházi munkák azon városoknak neveivel, mellyekben azok nyomattak,

p. o. Altöttingen, Burghausen 'sat. A' magával hozta levél: „a' bajor széleken, egy meg nem nevezett helyen költ 1828"-ban; ebben az foglaltatik, hogy a' levélíró szegény napszámos és 10 gyermeke van, hogy a' gyermek 1812 Oct. 7. vitetett hozzá annak esmeretlen anyja által, hogy ő azt a' tartománybeli törvényhatóság előtt eltitkolá 's házából egy lépésnyire sem ereszté, 's hogy az sem a' házat sem gondviselője lakhelyének nevét nem tudja; hogy keresztényileg neveltetett 's olvasni és írni tanított; hogy elméje ügyes és fogékony; hogy lovas kíván lenni, a' millyen atyja volt; 's végre, hogy a' levélíró ezen fiut éjjel vezeté ki házából 's Neumarkig kíséré. A' levélben, egy (látszólag) az anyától latin betűkkel írott levelcse volt, mellyen az van, hogy ő (az anya) egy szegény hajadon leánya, hogy a' gyermek 1812 Apr. 30.-án született, hogy keresztneve Gáspár, 's hogy atyja, egykor lovas katoná a' hatodik ezereknél Nürnbergben, megholt.

Hauser a' nürnbergi tanácstól árva ifju gyanánt tekinteték 's políciái gondviselés alá rendelték a' vár egyik tornyának szép kilátású szobájába, hol őt a' rabápoló mindennel szorgalmasan ellátá, 's titkon, egyedülsgében kémlé. Ő itt ugy viselé magát mint gyermek; idejének legnagyobb részét a' földön ülve 's azon szerekekkel játszadozva tölté el, mellyeket neki a' Nürnbergiek részvétele szerzett; legörömostebb játszott a' falovacsákkal; ezeket felékesíté szalagokkal, 's kenyérrel igyekezett őket jól tartani. Később nagy öröme volt a' képekben, mellyeket utánozni iparkodott; az írás kedves foglalatossága volt. A' kíváncsiságból 's jószívűségéből majdnem minden órában hozzá ment személyekkel való társalkodása által, bámulásra méltó hamarsággal tanula meg beszélni anyira, hogy gondolatait eléggé ki tudá fejezni.

A' város polgármestere, Binder, hivatala 's emberszerető lelke szerint nagy gondoskodással volt az ifju iránt; majdnem minden nap elvezetté őt önnön házába, hol az, ennek neijében, második anyját lelte fel. A' polgármester fő igyekezete az volt, hogy Hauserrel való gyakori beszélgetése által fellebbenthesse azon fátyolt, melly az ifjunak korábbi életét titkosan fedé. Céljút hamar elérve gondolá 's 1828 Jul. 7. egy tudósítást bocsáta közre Hauser Gáspár történeteiről, mellyeknek velleje ez: Az ifju, gyermekségétől fogva egy földalatti helyen tartaték, az emberektől 's természetűl egészen elszigeteltetve, 's kenyérrel és vízzel tápláltatva egy olly férjfiu által, ki ő előtte soha sem mutatkozott 's a' szükséges tisztítást, öltöztetést 'sat. mindig ollyan időben vitte véghez, midőn a' gyermeket természetes, vagy opium által okozott álma elnyomá. A' szerencsétlen nevendék, fektében még csak kinyújtózni sem tudott szük tömlőczének falai között, mellybe soha hangot le nem hallhatott, napfényt nem láthatott, 's ennél fogva a' nap és éj között különbséget tenni nem tudott, sőt róla nem is álmodozhatott. Ruházatja ing, és hátulról nyílású szük gatyá volt. Örökös és egész foglalatosságára két falovacsával való játszadozásban állt. Nürnbergbe elvezetése előtt, egy férjfiu jelent meg tömlőczében gyakortább, 's őt kézvezetve az írásban, lábait felemelgetve pedig a' járásban gyakorlá. Végre egy alkalommal vállaira vevé, a' lyukon ki, egy hegyen (vagy lépcsőn) felvívé, 's utnaak indult vele Nürnberg felé. Mind arról, a' mi H. nak utközben szeméibe tünt, füleibe hatott, vagy a' mit egyébként érezett, semmitsem lehetett megtudni, a' mi azon vidékről, mellyről jöve, vagy csak az irányra avagy az út hosszúságára nézve, csak legkisebb felvilágosítást is adhatott volna. Még azon férjfiunak arczvonásait sem írta le, ki vele, fogsága utolsó idejében gyakran együtt volt, 's nem is akarja cselekedni, mint-hogy az neki meg van tiltva.

Ezen elbeszélés, mellynek a' körülmények szerint minden esetre csak feltéteményesnek kell vala lennie, hiteles (authenticus) gyanánt tekinteték 's forrása lön azon közajakon számtalan véleményes hírekek, mellyek szerint H., majd valamelly tiltott szerelemnek gyümölcse,

's valamely egyházi személy vagy jeles nemzetségtű hajadon leány magzatja volt, majd ismét hercegi gyermek, majd valamely öröklés után lesekedőnek szerencsétlen áldozatja 'stef. Voltak olyanok is, kik az egészszet finom csalásnak véleék.

Az 1828-ki év Jul. 18. Daumer professor nevelése alá adaték H. Nürnbergben annak házába. Elméleti képződése különösen a' miatt nevezetes, hogy eredeti tudásvágya, csudálkozásra méltó gyorsasággal és tartósan fogékony elméje, érzékeinek, különösen látásának és szaglásának bámulatos élessége és finomsága, ugyan olly mértékben alább szalt, mennyiben esmereteinek köre terjedett. Szinte megfoghatlan az, hogy ő, ki szemének messzelátó erejét soha sem gyakorolhatá 's ennél fogva az ablaka előtt elnyuló távol vidéket tarkán befestett deszkának gondolá: mégis képes volt a' várbeli magasságból a' 3—4 órányi távolságban fekvő házaknak ablakait megszámlálni. Legnagyobb hajlandósága volt az írásra, rajzolásra és lovaglásra. A' vallás tárgyaira 's általában az érzékiséget felül mulókra nézve kevés vonzódást mutatott; a' papokat és orvosokat különösen nem szenvedheté; a' templomban unatkozott, elkedveitlenült. Előrehaladása általában csekély volt, melyet részint betegeskedése, részint pedig azon különös eset is okozott, mely nem csak a' Nürnbergiek, hanem a' külföld szunnyadózó részvételét is ujra felebreszté. 1829 Oct. 17. t. j. midőn árnyékszéken ülne, egy fekete ember, kit ő kéményseprőnek vélt 's a' helyhez lopódzni látott, főbe vágá őt, úgy, hogy nyomon összerogyott; minekutána magához tért, fel akara menni a' tanító anyjához, de félelmében először saját szobájába, innen pedig lebolygott ismét a' lépcsőkön a' vizet telt pinzébe 's itt meghuzta magát. A' hideg víz feleszmelteté ugyan egy ízben, de hányás után ismét elveszté öntudatát; 's így találta őt a' professor anyja, ki — minthogy Gáspár az ebédnél meg nem jelent — őt keresni indult, 's véres nyomán csak hamar reá is talált. A' seb nem volt igen veszedelmes, 's minekutána H. ápolás közben ismét magához jött, elbeszélé az egész történetet. Ezen eset méltán szoros nyomozódásra ébreszté a' törvényhatóságot, de minden kémlelődés sikeretlen maradt, 's a' régi fejthetlen szövevényekhez egy új terhebb, oldhatlanabb járult. — Bátorság kedvéért Biberbach tanácsnok házában adaték ezenül lakás Hausernek, hol két policzia hajdu folyrást őrt álla. Minekutána már néhány hónapig itt élt, lövés hallatott egykor szobájában, melyre a' policzia hajduk berohanván, őt a' földre terülve lelték 's azt gondolák, hogy magát agyon lőtte. Valóban megis sebesité fejét egy gyolyóval, mi a' mint mondá úgy történt, hogy egy könyvet akarván levenni, székre állott fel, de sulyegyet vesztve midőn alá akarna esni, a' falon függött pisztolban fogódzott meg, melyre ez elsült 's fején megsebezé. Ez volt az utolsó eset, mely a' közönséget részvételi nyughatatlanságba helyezé; de ellenben csudálkozást gerjesztett egy beszélgetés, melyet Pirch porosz tiszttel tartott, ki magyar hazánkbeli utazásaiból tért vala meg, mert azon alkalommal több magyar szavaknak esmerését árulá el Hauser. Azt gondolák ekkor, hogy a' titok fátyola fel van lebentve 's a' vétekek, honunkban lehetne nyomára találni. Ennél fogva, a' legcsudálatosb hírek terjedtek el 's szállongnak most is szájról szájra: holott mi, Magyarok, minden költeményeikre nézve, boldog nemtudatban élünk.

A' sok idegen vendégek közül, kik Hausert meglátogatók, gróf Stanhope annyira megkedvelte, hogy őt fogadott fia gyanánt magához vevé. Így a' szerencsétlen ifjú bátorságosítva van jövendőjére nézve, melyet különben, csekély tudományos előrehaladása 's egyéb keresetmódjának nem léte miatt csak örökös bajokkal küzdve tölthetendett. L. Feuerbach ezen iratát: „*Kaspar Hauser, Beispiel eines Verbrechens am Seelenleben*“ (Anspach 1832): „*Mittheilungen über Kaspar Hauser*“ (2 füz. Nürnberg 1832). Gróf Stanhope azután Ansbachba küldé további taníttatás végett, későbbben Angliába vitetendő; Feuerbach előlölőnek

pedig tetemes summa pénzt adott a' vizsgálat folytatása és minden nyom kifürkésztetése végett.

—no—

HAUTBOIS I. OBOE.

HAUTELISSE név alatt olyan mesterséges szövetek vagy szőnyegek értetnek, melyek néha ezüsttel és arannyal vannak csinosítva, 's mindenféle figurákat, embereket, állatokat, tájakat, 'sat. ábrázolnak Franciaországban XIV. Lajos alatt jó rajzolatok által csinosítottak, 's már Német-, Muszka- 's több országokba is bévitettek. Elosztatnak Haute-lisse és Basse-lissekre, mely különbség azonban csak függőleges vagy vízszintes fekvésben alapul a' rámkának, melyeken készítetnek.

HAUTRELIEF I. BASRELIEF.

A***s.

HAUY (René Just), apát, ásványtudós, egy szegény takács fija, szül. 1743 St.-Justben az Oise departementban, hittudományt tanult 's a' navarrai collegiumban tanító helyet foglalta el 21 évig, utóbb pedig le Moine cardinalis collegiumában. Mulatásul fűvészséget tanult; de egykor Daubenton tanítását meghallgatván kedve ébredt az ásványtudományra. Crystallographiája feltalálására egy történet vezeté. De France urnak ásvány-gyűjteményét vizsgálván ugyanis leejte egy szépen jegesült mészspathot. Ez eltörött 's Hauy bámulva vette észre, hogy a' töredékdarabok rendes, sima jégidomok, mint az islandi spath rhomboid jégei. „Már mindent feltaláltam“ kiáltá ő, mert ezen pillanatban esmeré meg új rendszerének alapképletét. A' darabokat haza vitte 's eltalálta a' jégképződés geometriai törvényeit. Ezért földmérést tanula, 's módokat fürkésze ki a' különböző jégidomok megmérésére és leírására. És csak most merészle tanítójával Daubentonnal közleni találását. Ez és Laplace csak nagy nehezen bírhaták a' szerény Hauyt arra, hogy találását adja elő az Acadiának, mely őt 1783-ban mint adjunctust a' fűvészosztályba felvév. Most egészen a' tudománynak élt 's a' revolutio minden rendüléseivel esmeretlen volt előtte; de midőn vonakodott a' papok alkotmányi eskét letenni, elveszté hivatalát és olly szegény lett mint előbb. Tömlöczbe téteték, hol ő egyre tanult. Meg kellett volna halnia, de egy nyers beszédű kereskedőnek, ki azon város-egyedben poliziabiztos volt, ezen mondása: „jobb egy az alkotmányra nem esküvő papot kimélni, mint egy nyugalmas tudóst megölni“, megmenté életét. Daubenton halála után őt akará az Academia annak helyébe tenni, de H. a' Siciliában minden népjog ellen tömlöczbe vetett Dolomieuat ajánlá; de ez is megszabadulása után hamar meghalván, H. az első consultól elnyerve Daubenton helyét. A' Convent már előbb az *École des mines* ásványgyűjteményének fő felvigyázójává tette, a' Directorium pedig tanítóvá a' norma-oskolánál és titoknokká azon kiküldöttségénél, mely a' mértékekre és mérlegekre nézve az új tizedrendszert kidolgozó; ekkor már a' nemzeti intézetnek is tagja lett. Bonaparte tanítóvá nevezte ki a' természetleírás muzeumban 's a' csász. egyetemben. H. által új életet nyere az ásványtudomány tanlása; a' gyűjtemény négy annyira szaporodott 's jól lön elrendelve. Tanítványi 's az idegenek számára H. a' legnagyobb felvigyázó vala ezen gyűjteményekben. 1803-ban Napoleon parancsára kidolgozó a' physica tanító könyvét. — Napoleon 6000 fr. kegyépenzt adata neki évenként. Napoleon tisztelése annál nevezetesebb, mivel H. nyilvános nem-mel volt császárrá emeltetésének ellene. Paris bevételkor a' győztes idegenek nagy számmal keresék meg, mint Sándor császár, a' burkus király, János austriai főherceg, Miklós nagyherceg 'sat. Öregségében szorosabbnak voltak körülményi; a' kegyépenz megtagadtatik tőle, minthogy hivatalbeli fizetése volt. Majdnem 80 éves korában halt meg, Jun. 3. 1822. Sok értekezésén 's az „*Encyclopédie méthodique*“ban a' természeti czikkelyek iránt volt részvételén kívül különös becül: „*Essai sur la théorie et la structure des cristaux*“ (1784); „*Traité de minéralogie*“ (1801, 4 köt.), „*Traité élémentaire de physique*“ (1803, 2 köt.) „*Traité des caractères physiques des pierres précieuses*“

(1817); „*Traité de cristallographie*“; (1822, 2 kötet). „*Traité de minéralogie*“ (2 kiad. 1822, 4 köt. egy atlással). Cuvier 1823 számára dicserő beszédet tart a Academiában, Brogniart pedig követője lön a természettudományi muzeumnál.

HAUY (Valentin) az előbbinek öccse, szül. 1746, a vakintézetet ő alapította Parisban. Előbb a szépírás tanítója volt ugyan ott. Midőn 1783-ban Paradi kisasszony, bécsi klavirozó-nő, koncerteket adt Parisban, Hauynak igen feltetszett azon mód, mellyel fogva az a papirosra tűzött tük segedelmével írást és nyomtatást olvassa, és a vak manheimi Weissenburg feltalálta emelt (enrelief) földabroszok segítségével esmeretet szerze magának a földleírásból. Egy Lesueur nevű szegény vak gyermeket magához vön, egy ideig tanította s azután bemutatta az emberszerető társaságnak. Ez tőkét adta neki 12 vak nevelésére ön módja szerint. Egy év után H. a versaillesi udvarnak bemutatathatá nevendekét. Nem sokára a rochefoucauldi herczeg sürgetésére egyesíték ezen intézet a siketnémákéval, de a tagok egymás iránti gyűlölsége miatt 1794-ben viszont elválasztattak egymástól. A vakintézet most sem diszlett úgy mint a siketnémáké, a' minek részint maga H. volt az oka. Mert jó szívével hamis fogásokat tett a gazdasági kormányzásnál, a valódi czélt, a vakok tanítását t. i. eltévesztve s az intézetet csupa tápláló házzá változtatva. Ezek miatt az intézet feloldaték a' consuli igazgatás alatt s az ottani nevendékeket a' Quinze-Vingts-ek kórházába tették által, mellyel az intézet 14 évig maradt egybekötve, míg azt 1815-ki Februariusban Quillon újra alkotá. H. egy miveletlen asszonnyal kötvé magát össze, sok izetlenségben ment keresztül s nem lön szerencsésőbb, midőn az intézet eltörlésével a' „*Musée des aveugles*“t alkotá önköltségén. Noha az ország évenként 2000 frankot fizete neki, mégis napról napra szűkebbek lettek körülményi s innét a' Pétervárhoz hírást elfogadá, ott a' császárné-anya védelme alatt vakintézetet alapítandó, melly foglalatosságban tanítványától Fourniertől segítetek. De ezen munkának sem lön várt sikere s H. 1806-ban visszatért familiájával együtt Parisba, hol haláláig (Áprilisben, 1822) testvérénél az ásványtudósnál élt. Noha a' revolutiónak nagy pártolója volt, abban még is kevés részt vön, de az igazgatóuralkodás alatt Lareveillère-Lepaux-val feje volt az úgy nevezett Theophilanthropistáknak. „*Essai sur l'éducation des aveugles*“ (Paris 1786, 4) czimű munkája emelten van nyomva, úgy hogy a' vakok ujok hegyével követhetik a' rendeket, és a' betűket s szavakat tapintva, olvashatnak.

HAVANA (St. Christoval de la), legnevezetesebb város a' Spanyolorok Cuba szigetén, 3678 h. és 77,300 l., de a' kiknek száma, az őrizettel, negerekkel és idegenekkel 140,000-re is felmegy. Középpontja a' spanyol amerikai kereskedésnek. Fekszik az éjszaki tengerparton (éjsz. sz. 23° 8' 15"), termékeny és kellemes, de egészségtelen vidéken. Utszáji résznyire cserfával vannak kirakva. Széke a' főkapitánynak, audienciának, egy püspöknek és egyetemnek. Kikötőjében megférne Europa minden hajósege, s e' mellett olly biztos, hogy a' hajók horgony és kötelek nélkül állhatnak benne. Ezt már maga a' természet megerősítette, mert egy 12,000 réfnyi hosszúságu keskeny csatorna képzí bemenetelét; hanem ezen kívül két erősség is védi a' nyugoti és keleti oldalon. Ezen felül 800 ágyu fedi a' kikötőn uralkodó sziklakat. Mind e' mellett még is elfoglalták a' Flibustiak 1669, s 1762 lord Albemarle alatt az Angolok, kik itt roppant zsákmányt nyertek. Havanából 1821, 236,670 láda cukor, 793,000 arabe kávé, 15,800 arabe viaszk, s 26,700 hordó méz vitetek ki, mert a' messze terjedő Llanosok igen bővelkednek virággal az év minden szakában, az emberek és legelő marhák szűke miatt csak kevés virágzó növény használtathatván vagy legeltethetvén le. Dohány, indigo, festékfa, mahagoni és kosenil nem tetemes kiviteli cikelyek. A' cortesek idejében általános kereskedési szabadságot sürgete

az itteni kereskedőség. Itt jelenleg tiltott neger rabszolgakereskedés üze-
tik. 1823, 1215 hajó szála meg kikötőjében, mellyek közt 59 spanyol
és 70 idegen hadi hajó, 106 spanyol és 890 idegen kereskedési hajó.
A' nagy Colombo tetemei rézkoporsóban vitetének Havanába 1796. Ó
ugyanis azt rendelé, hogy teste a' st. domingoi főegyházba takaríttassék
el. E' megtörtént; de miután a' Francziák Dom'got elfoglalták, az ő
maradékai nagy innepélyességgel vitették hamvait Havanába. *opq.*

HAVARIA I. AVARIA.

HAYERCAMP (Sigebert), a' 18 század leghiresebb nyelvtudósainak
egyike, Utrechtben szül. 1683. Tanulását olly serényen 's olly tündököl-
ve végeze, hogy már az oskolából kiléptekor a' tudósok közé számlál-
tatnék. Nem sokára a' görög nyelv tanítói székére hivatott meg Leiden-
be, mellyel a' történetírás és ékeesszólás tanítása is özvekkötetett. Egész
sereg legbecesebb iratokat közle, 's meghalt 1742. Olaszhonon
keresztül tett utazásából visszatértekor, az érdempénz- és pénztudomány
szenvedélye lepte meg őt, mellynek gyümölcseit a' „*Thesaur. Morellia-
nus*“-ban, nagy Sándor pénzéről irt értekezésében 's más iratokban ra-
ká le. Általa készült iratait elmellözve, csak azon kiadásokat említjük,
mellyeknek hibátlansága 's az oda mellékelt értekezéseknek tartalma,
még ma is nagy becsben tartatik. Illyenek: Tertullian Apologeticusa
(1718); Lucretius (1725, 2 k. 4 r.); József története (1726, 2 k. fol.);
Eutropius (1729), Orosius (1738, 4 r.); Sallustius (1742, 2 köt.); és
Censorinus (1743 vagy 67). Nem kevésbé becsültetik e' munkája: „*Syl-
loge scriptorum, qui de linguae graecae vera et recta pronuntiatione com-
mentaria reliquerunt*“ (Leiden, 1736—40, 2 köt.) —no—

HAWKESBURY I. LIWERPOOL.

HAYDN (Jos.) szül. 1732 Rohrau faluban, a' Magyarország és Ausz-
tria közti határon. Atyja egy szegény kerékgyártó, hárfát pengete, 's
egyszerű muzsikájával melly mellett neje énekelgete, vasárnaponként
pénzt keresett. Az őt éves gyerkőcze szülei mellett egy kis darab
deszkával és egy vesszőcskével alakoskodott, mintha hegedűt játszanék.
Történetből a' haimburgi oskolamester e' furcsa concerthez vetődvén, ta-
pasztalá, hogy a' kis H. pontosan tactust tart. Ez oskolájába vevé, hol
írni, olvasni, énekelni, hegedűlni, dobot verni 'sat. tanult. 2 évig vala
itt, midőn csász. karmester Reuter, ki egyszersmind Bécsben sz. István
templomában is a' muzsikát igazgatá, a' haimburgi esperest meglátogat-
ta. Ez Haydnt Reuternek ajánlá, 's a' 8 éves H. a' próbát kiállván, a'
sz. István templomabeli karénekes gyermekek közé vétették. Már 10 éves
korában 16 hangzatu szerkeztetésben tett próbát. „Azt gondolám akkor,
— mondá idővel mosolyogva — hogy mennél feketébb a' papiros, annál
szebb a' muzsika.“ Szép sopran hangjával együtt 16 évében eddigi helyét
is elveszté. Most csak tanításból, imitt amott az orchestrumokban ját-
szásból tengődék, 's szerkeztetéssel foglalatoskodék. „Szu rágta klavi-
romon — monda — királyok sorsát sem irigylem.“ Ekkor Bach Eman.
6 első sonatái kerülének kezébe. „Fel sem állék addig klavirontól —
igy szól, — míg ezeket elejétől végig nem játszám, 's ki engem esmer,
tapasztalandja, hogy Bach Emanuelnek sokat köszönhetek, hogy írásmód-
ját felfogtam 's szorgalommal tanultam.“ Végre a' szegény ifju meges-
merkedék Martinez kisasszonnyal, ki Metastasioval élt; ezt énekre és
klavirra tanítá, miért szabad szálást és asztalt kapott. Így a' mult szá-
zad első operaköltője 's első symphonia szerzője egy fedél alatt lakának,
de nagyon különböző környülmények közt: a' poeta cesareo az udvar
kegyével halmozva gyönyörűségben 's vigan élt, míg a' szegény hangász-
nak fája nem lévén, a' téli napokat ágyban kelle töltenie. Ez együttlét
Haydn sorsára csak annyi befolyással volt, hogy valamit olaszul tanult,
's a' muzsika aestheticájáról hallott. Martinez kisasszony Bécsset elhagy-
ván, H. ismét legnagyobb nyomoruságra jutott. Leopold külvárosban egy
parókás fogadá be. Ez egész életére káros következéseket vont, mert

barátságos gazdája leányát elvette, ki legszebb napjait megkeseríté. H. 18 éves volt, midőn első quartettjét szerzé; holmi pedantok hibákat lelének ugyan benne, de ezekre nem hajtott, mert tapasztalásból tudta, hogy a' művszabályok igen szoros és makacs megtartása által a' szerzemény mind izlésben mind kifejezésben veszt, 's általán fogva azt tartá, hogy muzsikában csak az lehet megtiltva, mi a' fület sérti. Egy estve a' kedvelt színjátzó Kurz feleségének, Bernardennek tiszteletére serenadát csinált. K. alig tudá meg, hogy ez a' 19 éves F. szerzeménye, azonnal unszolá, hogy egy operát muzsikára tenne. Hasztalan mentegeté ez magát éretlen korával, K. bátoritá; 's ekkor szerzé H. a' „Sántikáló ördög“ operát, melly azonban gunyolódó irányzata miatt harmadik előadás után eltiltatott. Most H. ugy elhiresedék, hogy Esterházy herczeg házi hangáskara igazgatójává tenné. Itt szerzé ama' szép symphoniákat, mellyekben minden szerzők közt első, 's dicső quartettjeinek nagyobb részét. Ugyan e' pártfogója kedvéért írt annyiszor baritonra is, mit az különösen kedvelt. Itt szerzé ama' „Haydn buszása“ cím alatt esmeretes symphoniát, mellyben egy szerszám a' másik után elnémult, 's mindenik hangász, mihelyt a' magáét lejátszotta, gyertyáját eloltá, kótáját összetúrte, 's szerszámával elment. 1785 egy cadizi kanonok kérésére szerkezteté „a' megváltónak hét szavait“. A' muzsikának egy innepen, mellyet Cadizban böjt alatt évenként a' székesegyházban tartának, kelle előadatni. A' feladás nehéz volt. Ama' szavakat a' püspök közönként monda, 's e' nyugtatókat szeres muzsikával ugy kelle kipótolni, hogy a' hallgatók el ne fáradjanak. A' német textust egy passau kanonok csak néhány év mulva írta a' muzsika alá. Midőn valami husz év után hg. Esterházy udvarát megkevesíté, 's Haydn is elbocsáttatott, Londonba mene ő, hova a' muzsika barátai már rég hívák. 1794 másod ízben utazott ide. Fényesen fogadtatott, 's az oxfordi egyetem doctori méltósággal tisztelé meg. Londonból terjedezék hire, melly hazájában csak későn lett közönséges. II. Józsefet is csak utazása közben tevék a' nagy mesterre figyelmessé. Angliából visszatérvén, Bécs egyik külvárosában egy kis házat és kertet vett. E'szent helyben szerzé azután a' „Teremtést“ és az „Évszakokat“, 's az elsőt, mellynek harmoniáiban fiatal tűz áradoz, már 65 éves korában; az „Évszakok“ végső munkáját tevék, mellyet II hónap alatt végze el. Számos miveihez tartoznak még egy Te Deum, egy Stabat, sok concertek, sonáták, marsok, misék 'sat. A' szeres muzsikában remeknek tekintetik, 's abban vele új időszak kezdődik. Leleményben, kivitelben kimerithetlen, mindig új és sajátosság, meglepő és kielégítő; a' kor izlésén teremtoi erővel uralkodék. Symphoniái mind e' bélyeget hordják. Quartettjeivel e' nemnek mintegy második teremtője vala; mert csak ő általa nyeré azon kedvességet és mesterséges összeszövést, melly az esmerőt elbájolja. A' tiszteletre méltó öregnek Maj. 31. 1809 történt halála előtt néhány évvel, a' bécsi műkedvelők társasága téli concertjeit a' „Teremtés“ fényes előadásával rekeszté be; 's erre Haydnt is meghívá. A' kitünő elfogadás a' gyenge 's az évek sulya alatt roskadt öregre rendkívüli behatást tön; de még jobban megrázá saját mive, 's ama' mindent megkapó „lön világosság“ helynél, a' maga teremtette harmoniának hatalma ugy erőt von rajta, hogy könyei arczain pergenének, 's felemelt karokkal így kiáltana: „nem tőlem, minden onnan jő“! Elalélt az ostromló érzések alatt, 's el kelle vinni. E' jelenést Collin egy szép költemény által örökíté.

J.

HAYDON (B.), történetfestő, szül. 1786 Plymouthban, egy könyvkötő fija, a' festést már gyermekkorában rajoskodva szerette. Atyja tehát világosan kéré tanítóját, hogy művészi buzgalmától eltérítésére! mindent követne el, de ebben annál kevésbé boldogult, mivel a' festéskedv még a' többi iskolás gyermekekre is elragadt. REYNOLDS (I. e.) előlülőnek értekezései az ifju H. kezébe kerülvén, arra határozzák, hogy ma-

gát egészen a' művészetnek szentelné. Londonba menni engedé hát atyja, hol tanulását a' kir. academiában 1804 kezdé el. Két évig rajzolt 's bonczolt itt egy bonczteremben. — FUESZLI (I. e.) pártfogója, 's a' hires Wilkie barátja lön. Azonban H. meghasonlék az academiával, melly taggá neveztetését gátolá. Egy volt ő azok közül, kik az elgini márvány megvételét (melly után napjában maga is 10—15 órát rajzolt) a' nemzetnek ajánlák. Tanulmányának első gyümölcse „Dentatus“ vala, 's ezért a' British institution 1809 az első jutalmat neki ítélte. „Salamonja“ is köz meglegedést nyert. E' mellett még is legnagyobb szükségekkel küzdött. 1814 Wilkie társaságában Parisba utazott. 1817 a' fiatal képirók számára egy képző intézetet állított. Két festménye „az idvezítőnek Jerusalemba győzelmes bemenetel“ (1820) és „Lázár feltámasztása“ (1823) olly nagyok valának, hogy közönseges házban meg nem férhetének; nyilvános árverésen tehát 350 és 220 font sterlingen nyerekedők vevék meg, kik azután pénzért mutogatták. J.

HAYTI I. HAITI.

HAZAFI. A' latin *patriota* és *peregrinus*, magyarul földi és jövevény szókkal legjobban kitehetők. A' földi ugyan széles értelemben mindenkit jelent ki a' hazában születik 's ott lakos, de szorosabb értelemben még is a' polgári jussal bíró hazafiak a' patrioták, és így földiek is. A' hazafi nevezet legszebb czim, a' mit csak ember polgártársaitól megérdemelhet, ha cselekedeteivel méltóvá teszi magát arra. Hazájának állapotját fenekesleg kitanulni, a' közjón és boldogságon munkálkodni, minden erőszakos eszközöknek magát bátran ellenek szegezni, tehetség szerint a' szükséges áldozatokat nem sajnálni, köz nyomoruság idején jó tanácsal, vigasztalással és segedelemmel váratlan is készen állani: mind ezek és más ehez hasonló nemes szívű tettek, eléggé meghatározzák, kit tartsunk nagy hazafinak. Ellenben mind azok, kik hangos lármat ütnek, de se titkon se köztudatra, bár módjok volna is, jót nem tesznek, vagy még inkább félre vonják magokat szükség idejében, valamint azok, kik a' bevett rend, törvény és szokások ellenére különöségeket vadásznak, 's nem az ügyért hanem önszemélyességekért mutogatják magokat, mikor áldozatokat tesznek; végre mind azok, kik hazájok földje mellett ugy leiszapolva vagynak, hogy a' körülök felnőtt kákát és bogács kórót is jószagu és illatos virágoknak nézik; teljességgel nem nagy hazafiak sorába számlaltatandók, hanem azoknak osztályába tartoznak, kiknél a' költő rég megírta *fruges consumer nati*. Ez igaz hazafiság, mint az *Codrushan*, *Socratesben*, *Leonidasban*, *Deciusban*, *Catoban* mutatkozott, a' magyar földön sem egészen ritka jelenet, 's örvendjünk, hogy az újabb időkben is tiszta sugárzatokban tűnik fel az néha a' hon érdemesebb fiaiban, melly egy még boldogabb jövőndől kecsgett.

Kállay.

HAZAFIUSÁG. A' hazafiság vagy hazaszeretet legnemesebb 's azért legmunkásabb érzés is, ha valakinek lelkében mély gyökeret vert. A' ki csak szájában hordja ezt a' szót, ha szinte jót cselekedett is a' hazára nézve, nem fogta még fel annak felséges értelmét; mert a' hazafiságnak 's így a' hazaszeretnek is nagysága épen abban áll, hogy a' végbe vittjót cselekvő nem akarja érdemnek tekinteni, hanem csak a' szeretben találja fel a' legtisztább rugót, e' lévén a' haza földjéhez 's polgártársaihoz kapcsoló erő, melly eszközli a' személyességnek a' közönsegeség alá rendeltetését. Rendesen azt hiszik, hogy a' hazaszeretet leginkább a' köztársaságok eleme, 's más igazgatás formák alatt inkább csak eszköze az egésznek, mellynek javát csak néhány arra meghívattak igazgathatják, mi által a' többi egyes emberek a' magok különös bajainak vezérléséhez lévén egyedül köttetve, természetesen a' közőjő iránt hidegen maradnak. Ez az állítás ugy látszik nemnemülkép a' Görögök és Rómaiak példájában meg is igazul, kiknél a' hazafiság szent tüze akkor lobogott, mikor a' köztársaság intézetei még fenállottak. Azonban egy

két példából nem folyhat ki illy szoros következtetés, mert minden más nemzetek historiájában bő nyomaira akadunk a' tiszta hazafiuságnak, és hogy messze ne menjünk, a' magyar nemzet történetei is diszeskednek nagy hazafiakkal, pedig tudva van, hogy ez a' nemzetsoha sem kívánta a' monarchiai formát más formával felcserélni. Hol a' nemzetet régi kötelek kapcsolják miár a' királyi házhoz, 's a' constitutionalis élet nem egy két nap kicsirázása, hanem sok századok szüleménye: ott bizonyosan a' tiszta hazaszeretetnek mély gyökere is van. Voltak, 's vagnak máig is olly emberek, kik a' hazafiuság 's hazaszeretet helyett a' cosmopolitismust vagy is az emberiség közönséges szeretetét javasolják, melly felment a' bizonyos földhez való ragaszkodástól, 's az azzal járó egoismustól. Azonban ugy látjuk, hogy ez az ajánlat csak egy szép alaku theoria, mellynek létesedése az emberi gyarlóság miatt csak idealban marad olly formán, mint a' régi zsidó nemzetnél a' chiliazi országlásmód. Szorosan is emberi természetünkhöz tartozik, azokat, kik közt nevedtünk 's azt a' földet, melly első táplálatot nyújtott, szeretni meg elébb, mint a' nem is esmert idegen javakat. De ebből nem következik, hogy japani módon elzárjuk magunkat más nemzetektől, mert a' keresztyén vallás és mivelődés a' haza különös szeretetét a' közönséges emberi szeretettel össze tudják mindig egyeztetni, 's e' kettőt egybe forrasztani.

Kállay.

HAZAFIUSITÁS. Hazafiu nevezettel szoros értelemben csak az a' férjfiu diszesítettik, ki nem vak buzgósággal ugyan de egész lelkesedéssel szereti hazáját, 's ennek holdogságáért mindenkor kész ön hasznát 's életét feláldozni. Tágasb értelemben mind azok hazafiaknak nevezetnek, kik állandóan Magyarországon honolnak, tagjai a' magyar nemzetnek, 's mint illyenek, annak országos jogaival élnek. Az illy hazafiu születik, vagy ugy tétetik azzá, a' szerint a' mint vagy magyar apától származik, vagy a' Magyarok sorába nyilván avagy halkaa (tacite) felvétetik. A' hazafiusítás tehát nem egyéb, mint valamelly idegen, külső nemzetbeli személynek Magyarra tétele. Ez 1) következetesi (successivus), midőn valaki hosszas ideigitt tartózkodása által a' Magyarok közé avul, vagy állandó lakást választván olly életnemet vesz fel, mellyről az országban maradásának tartóságát lehet gyanitni, 's ha a' köz hatalom által ezen életnemben megerősítettik vagy az adózók száma közé iratik. De illy hazafiusodás által nem maga a' nemesség, hanem csak az azt megnyerhetésre való alkalmas létel szerzetetik meg. A' hazafiusítás 2) rögtöni (momentaneus), midőn jeles, és a' király 's ország körül magoknak érdemeket gyűjtött személyek, azonnal innepélyesen Magyarokká, és pedig nemesekké tétetnek. De nemesi birtokot örökösen csak ugy bírhatnak, ha a' törvények által kiszabott megkívánatoknak eleget tettek. Illyenek: 1) a' becikkelyeztetés (inarticulatio); mert akár az országgyűlésen, akár azon kívül vetetik fel valaki a' király által, mindig országgyűlésen, 's elmulthatatlanul kell becikkelyeztetnie. 2) A' haza és király iránti hűségre 'sat. való esküvés. 3) A' hazafiusítási oklevélnek a' magy. kir. udv. cancellariából kiváltása. 4) A' törvényes váltság (taxa) letétele, mellynek az 1830: 17 törv. cikkelyben foglalt ok miatt 's rendelés következésében, ezental mindenkor a' becikkelyeztetés előtt kell megtörténni; hanemha netalán résznyire vagy egészen is elengedetnék. Egyébiránt az egész váltság a' világiaktól 2000, a' nagyobb jótétes javakat bíró egyháziaktól 1000, a' kisebbektől pedig 200 magyar arany. Végre 5) szükség az ország alkotmányi rendszeréhez képest, hogy a' felvétetett vagyis hazafiusított, a' bevett vallások egyikét kövesse. Az pedig, hogy a' hazafiusítandó személy Lengyel vagy Velencei ne legyen, az idő szellemének megkívánatához képest az 1827: 22 törv. czik. által méltán 's dicséretesen töröltetett el.

Kunoss.

HAZARD vagy **SZERENCSE-JÁTÉKOK**, azon kártya, kozzka, golyó vagy szám-játékok (p. o. Faro, Rouge et noir, Bassette, Ronlet-

te, Biribi 'sat.), melyeknél a' játszó nem annyira a' játéknak, esmeretes szabályokon alapuló terve szerinti helyes elrendelése és intézése által játszik szerencsésen, egyiránt ügyes vagy ügyetlen játzókkal, mint a' sachban, whistben 'sat., hanem csupán a' szerencsétől 's véletlenségtől függ a' játék jó kimenetele 's a' reménylhető nyereség, melly jobban vagy kevesbé mindig a' vállalkozóé a' banktartóé, elannyira, hogy a' bankadást sokan egészen keresetmód gyanánt üzik. Ezen játékok rendszerint ártalmasak, 's veszteséget okoznak a' rakónak (pointeur), mert a' játék már magában is a' bankadó javára van kiszámítva, 's mivel a' rakó az indulatoskodás behatásának sokkal nagyobb mértékben van kitéve, mint a' banktartó. Ehez járulnak még azon számtalan 's majdnem kitanulhatlan csalárdságok, melyekkel a' mesterséget üző játékosok még a' játékhoz igen jól értő rakókat is rászedik, 's mellyek leginkább ott gyakorlatnak, hol ezen játékok a' törvény üldözéseivel elől rejtezni kénytelenek. Némelly országokban soha sem voltak eltiltva a' szerencsejátékok 's még ma is szabadon üzetnek (sőt a' status javára haszonbérbe adatnak) kinek kinek önkényére bizatván vagyonát kockára kitenni vagy nem, 's jobbnak tartatván nyilván játszani, melly módon a' család nem olly könnyen lehető, mint (a' mi soha nem mellőzhető el) titokban, hol azután a' rakók tapasztalatlansága szerint a' legocsmányabb csalárdságok követtetnek el. Így némelly ferdőkben, nevezetesen Pymont, Aachen, Spaa és Badenben (a' badeni nagyhercegségben) a' szerencsejátékok nyilvános haszonbérbe adás által egészen auctorisálva vannak, forrásul használtatván a' status jóvedelmeinek. Franciaország nevezetesebb városaiban szabados játékházak állnak fen; Parisban a' játékházak kormánya a' városnak egy évre 6,550,000 frankot fizetett azon elsőségért, hogy joga vala 20,000 családot tenkre tenni. Parisban 7 játékház van, melyekben 27 asztalnál játszanak. A' kormány a' játék jóvedelméből 1,600,080 frankot huz évenként, hogy 150 tisztjét fizethesse 's a' házakat fentart hassa. Más országokban nagyon tilalmaztatnak a' szerencsejátékok, a' nélkül mindazáltal, hogy elnyomathatnának. Így van a' dolog az austriai császárságban is; a' felfedezett játékosok szigorú büntetésnek vettetnek alája. Ez utolsó rendszert követék hazánk atyjai is, midőn 1790 a' 31-dik törvényczikkelyben a' szerencsejátékokért mind a' játzókat, mind a' játék helye birtokosát, ha a' dolog ennek is tudtával történik, 100 arany fizetésre, vagy ha ez tőlök ki nem telnek, testi büntetésre íteltetni rendelték.

opq.

H á z a s s á g. Házasságnak mondatik: a' férfi és nő között, gyermek-nemzés és annak felnevelése végett létesült legegyszerűbb társaság. — A' házasság 1) tiszta vagy feltételes; és ha illyen, szükség, hogy feltételei teljesíthetők legyenek, mert a' teljesíthetlenség e' tárgyban semmibe sem vétetnek, kivéven azon hármak, melly a' házasság lételevél józanul össze nem egyeztethető, vagyis mellynek elseje a' gyermek lételevél ellenkezik, úgy, hogy az ne születessék vagy ne élhessen, — másodika annak tartósságát akadályozza, millyen p.o. ez: hived leszék, mig szebbet nem találók; harmadika pedig a' szerelmi hűséget kirekeszti, p.o. elveszlek ha testeddel kereskedendel. 2) Magok a' hitvesek, vagy azok meghatalmazottjai által köttetett. 3) Csak törvényes, melly keresztleetlenek között a' természet 's házajók törvénye szerint köttetik, millyen minálunk a' zsidóké; vagy törvényes és helyes, melly keresztyének között az egyházi törvényekhez képest tétetik, de a' mellyhez még az elhálás nem szövetkezett; mert mi után az is megtörtént: törvényes, helyes és elhálást ért házasságnak mondatik. 4) Törvényes, ha minden törvényszerinti megkívánatokkal bir; törvénytelen pedig valamely olyan hiba miatt, mellynél fogva a' házasság tilalmazott vagy épenséggel semmi lesz. — Az illyes hiba akadálnak nevezetik; melly ha a' házasságof tilalmazottá ugyan de mégis megállhatóvá teszi: g á t l ó n a k, ha pe-

dig egészen megsemmisíti eleméosztónek mondatik. Végre 5) a' tilalmas vagy semmies házasság vagy jó lélekkel kötöttik igazságos tudatlanságból, vagy rossz lélekkel. Az első sem a' hitvesekre sem a' gyermekekre, az utóbbi pedig mind a' kettőre nézve káros.

Házasságot gátló akadály mi időnkben négy van, u. m. 1) a' szentelt idő, vagyis az ur jövetele (advent) első vasárnapjától vizkeresztig, és hamvazó szerdától husrév után nyolczadnapig terjedő; 2) a' tilalom, midőn t. i. a' törvényes feljebbvaló, az egybekelést valamelly elintézendő nehézség miatt felfüggeszti; 3) az eljegyzés, ha az eljegyzetten kívül más valakivel kötöttik házasság; és 4) egyszerű szüzességfogadás. — A' házasságot eleméosztó akadályok ezek: 1) a' hiba vagyis tévedés, ha létalapos (essentiale), azaz a' személyt vagy a' megegyezés tárgyát érintő; 2) az élet-nem; de ez a' mai felvilágosodott időszakban, minden józan eszűek előtt igen sokat veszte erejéből; 3) innepélyes szüzességfogadás, melly az egyház előtt, vagy szerzetbe lépéskor tétetik; 4) a' nagyobb egyházi rend; 5) a' bűn, vagyis a' HÁZASSÁGTÖRÉS (l. e.) és hitvesülés; 6) a' hitkülönbség; mert a' keresztelt és keresztetlen közt való házasság semminek sem tartatik; 7) a' testi és lelki erőszak; 8) a' kötés, vagyis még az előbbi házasságnak fenálló kapcsa; 9) az alattomoság, azaz a' kiszabott innepélyek meg nem tartása. De nem minden illyes elmulasztás tesz eleméosztó akadályt, hanem egyedül a' létalapos innepélyek hijánya; millyenek: a' tulajdon papnak és két bizonyoságnak jelenléte, és az eljegyzetteknek ezen pap és bizonyoságok előtt tett nyilvános és értelmes megegyezési kinyilatkoztatása. 10) A' tetetlenség, vagyis a' hitvesek valamelyikének a' nőszésre alkalmatlan volta, mellynek mindazáltal ezen esetben a' házasságot megelőzőtnek, örökösnek, bizonyosnak és vagy általánosnak vagy irányzatinak (respectiva) kell lennie. 11) A' rablás, ha az elraboltatott a' házasságkötésben meg nem egyez. 12) A' ROKONSÁG (l. e.); melly háromféle, u. m. a) lelki, a' kereszteltetett, keresztelő és a' kereszteltetettnek szülei; a' keresztiségre tartó, keresztiségre tartatott és ennek szülei között; ezt kell érteni a' bérnálásról is. Ez nincs az evangelicusoknál. b) Törvényes, a' szülei és gyermekei, vagy testvéri viszonyban lévőek között, úgy hogy az illy szülők és gyermekek a' kiházasítás után sem léphetnek egymással házasságra, a' férjfi és leánytestvérek pedig annak megtörténte után igenis. c) Testi, az egyenes származatban mindig, a' mellékesben pedig másod és negyed izig szegül a' házasság ellen. 13) A' sócorság, (l. e.) a' törvényesben másod és negyed izig, a' törvénytelenben pedig épen nem, vagy másod izig gátolja a' házasságot, a' szerint a' mint azt evangelicusok vagy catholicusok szándékoznak kötni. 14) A' közszemérem (publica honestas, a' catholicusoknál) melly a' jegyesek kölcsönös atyárokoni (agnati) között a' jegyből származik, és a' helyes házasságban a' negyedik izig eleméosztó akadály, a' jövedőre tett 's megállható eljegyzésben pedig, a' másod izen tul nem terjed. — A' házassági perek, a' catholicus és fél-catholicus hitvesekre nézve a' sz. szék előtt, az evangelikusokra nézve pedig — mig consistoriumaik felállandnak — a' polgári törvényszék előtt folynak. Nemei ezek: I., az eljegyzést teljesítő; II., a' jegykötési büntetésre szorító; III., az ágytól és asztaltól választó; IV., a' tökéletes elválási; és V. a' sz. szék ügyészenek botránkozásai büntetésre, az ágyas nőt hitvesül vevésre vagy elbocsátásra szorító pere. — A' házasság megzavarásának büntetésére pedig, vagy ugyanazon ügyész, vagy a' megsértetett hitves indit pert, a' hitvesi béke, a' házi nyugalom és csend megháborítója ellen.

HÁZASSÁGTÖRÉS. A' házasságtörés olly vétkes cselekedet, melly által a' férj és nő között fenálló gyengéd társaság szent kötelekei kiméletlenül megszaggyattnak. Sok kötelességei vannak egy jó férjnek; számos tartozásai vannak egy erényes hölgynek; de mind azok között kitünőleg áll a' szerelem és hűség égi virágának gondos ápolása. Ezek-

ből fejlődik ki a házassági élet minden kelleme; ezeken nyílik a hitvesi örömök szelid bimbaja; ezeknek varázs ereje testvéresíti a rokon lelkeket úgy, hogy érzetik egy örömben egy fájdalomba olvadjanak össze. Nélkülök a házassági pálya, illatozó rózsák helyett vérsebező töviseket nevel; nélkülök az élet zordon, sivatag. A' melly hitves azokat bűnös kezével szerte dulja, szerelmét, társán kívül, idegen személyekre is kiárasztja, 's általok tilalmas testi gyönyörökben részesül: házasságtörőnek mondatik. Az előkor nyersebb századai a' házasságtörést rögtön halállal engedék büntetni; a' melly nő, férje által a' házasságtörésben vérén éretet, ennek indulatossága szerint gyakran halálával ölelkezett, 's a' hitvesét megölt fél, tetteért semminemű törvényszék eleibe nem idéztethetett; csak lelkiesmeretének tartozott számolni. A' szelidebb, a' fajultabb kor, nem egészen méltatlanul fosztá meg a' sértettet felet azon jogától, hogy ön hatalmával szerezen magának elégtételt; mert hajdan a' pusztá gyanunak, az ingerlekeny szerele iféltésnek, számtalan ártatlanok lettek véres áldozatává. Ma a' házasságtörőt, egyedül illető bírósága (a' sz. szék vagy vármegyei törvényszék) előtt lehet vétkéért bevádolni, 's büntetését kieszközölni, melly büntörvényeink tartalma szerint halál, 's a' hölgyeknél jegybérek elvesztése is. Mindazáltal pusztá házasságtörés, gyakorlat szerint, halált soha sem, — csupán ágytól 's asztaltól való részes, vagy (az evangelicusoknál) tőkéletes elvalasztatást von maga után. De ez is csak úgy történik meg, ha azt a' sértettet fél elhatározott akarattal sürgeti; mert ha netalán a' házasságtörést hallgatva elnézé, sőt talán elő is segíté, hasonló tettel viszonzá, vagy legalább a' házasságtörővel meghitt együttlétele által halkan, avagy szóval nyilvánosan megbocsátá: elégtételt többé nem kívánhat.

Kunoss.

HÁZI (János), kecskeméti születés, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem török irnoka és tolmácsa. Egy tudós mahomedanus „*Enváral Asikín*“ czimű munkáját fordítá le magyarra az eredeti nyelvből. A' munka Bethlen Gábornak van ajánlva 's nem annyira a' Törökök hitágozait mint inkább erkölceit tárgyalja. Nyomt. Kassán 1620 (1626). 54.

HÁZI JÁTÉKSZIN. A' házi játékszín czélja természeténél és rendeltetésénél fogva csupán a' valódi játékszini multság lehet, belőle minden, mi egyedül csak nézésre való, kizáratik; mert az e' végre összeállott tagok nem a' sokaságtól tapsot aratni, vagy épen fényt nyerni törekednek, hanem igazi czéljok a' drámai mivek előadása által szerzendő elemény. Ez eleményt a' tagok sokoldalú miveltség nélkül el nem érhetik, mert szükséges hogy a' költeményt, mellyet láthatóvá tenni kívánnak, nem csak megértsék, és felfogják, hanem a' költőt mintegy titkos műhelyébe is kövessék, hogy teremtményét másodszor teremthessék. Mint-hogy pedig a' házi játékszín leginkább csak olly darabokra szorittatik, mellyekben csupán nézésre való kevés van, vagy épen semmi sincs, így annál inkább kötelességek az előadóknak, hogy a' költemény szellemét kitüntessék, 's diadaljokat a' belső ember kifejtésében keressék. De ez okon nehezebbek is mutatóványaik, mint a' nyilvános játékszíneken, hol a' színjátszó színpadi gazdagság és fény által gyamolittatik, 's a' néző csalatása valamennyire még a' tőkéletlen játéknál is megmentethetik. E' pontból tekintve a' jól szerkeztetett házi játékszín legjobb oskola azokra nézve, kik magokat a' nyilvános színjátszói pályára szánni akarják. A' nyilvános játékszíneken koránt sem fogja találni azt a' szerepek szellemébe behatni törekvést, mellyet a' háziakon, mert a' színházat töltő sokaság sokkal könnyebben elvakítható, mint egy magányos házban összegyűlt mivel nézők kised köre. Mivel közéletben, gondolatink 's érzelmeink szöbéli és személyes előadásának gyakorlására 's tőkélyesítésére nem sok alkalom van, — a' házi játékszínek e' részben is sokat használhatnak. Itt az előadónak nem csak értelmesen, hanem kifejezéssel és nyomosan kell beszélnie, 's beszédét legillőbb, sőt szép tagjártatással is

követnie. Igy magához bizodalmat 's némi félelmetlenséget kap, mi annak, a' ki bizonyos pillanatokban szellemének szóbeli nyilatkoztatása által többekre hatni akar, mulhatlanul szükséges. Hogy azonban a' házi játékszínnek nem a' nép minden osztályára nézve ajánlható mulatságok, saját lényekből látható; fentebbi műveltséget, finomabb érzést kívánnak ezek, mi közönségesen az alsóbb osztályok közt nem igen találhatik. Innen ezek közt a' házi játékszín könnyen olly mulató helyé fajulhat, hol a' két neunek nem épen szabados közeledése irányoztatik, 's hol az itt egyedül adható bohóskodások által az emberi képzés inkább veszt mint nyer. Nem lehet tehát rosszalni, ha a' kormány az illy házi játékszínket meg nem szenvedí. De még a' főbb rendek házi játékszínei ellen is lehet azon ellenvetést tenni, hogy azok az erkölcsiségnek könnyen ártalmasak lehetnek; mert sok ollyat kell benne elnézni, mi különben a' finomabb erkölcsökkel ellenkezik. Ez ellenvetést azzal lehetne talán gyengíteni: hogy a' házi játékszín csak akkor becsülendjük, ha olly személyekből áll, kik az erkölcsöt, ilendőséget és erényt mélyen tisztelik, a' tréfát komolysággal, a' komolyt a' képzelődes szabad játékának tekintik, kik a' darabok választásával óvakodva bannak; 's a' költemény által szabott körből ki nem lépnek. Külöben magában értetik, hogy minden atya, minden férj vizsgálja meg, ha gyermekének vagy nejének természete, szellemének irányzata, és indulatja olyan-e, hogy azt az illy játék káros behatásától nem féltethi. — Ki az illy színek játszásról alapos oktatást kíván, olvassa meg Müllner „*Almanach für Privatbühnen*“ (1817) zsebkönyvében az „*Über das Spiel auf der Privatb.*“ értekezést; az illy színpad felkészítése iránt pedig, ugyan annak 1818-ki zsebkönyvében, az „*Anleitung zur Errichtung kleiner Theater ohne grossen Kosten*“ cikelyt.

H A Z Z I (József), kormányfi és literator, szül. 1768 Bajorországban Abensbergben, hol atyja kőmives mester volt. Körülményei igen silányok lévén, nagy szűkölködés közt tanula a' müncheni papi neveldeházban; utóbb az ingolstadt-i egyetemben a' törvény és természet tudománnyal foglalatoskodék; erre szülővárosa törvényszékénél gyakorlati törvényes esmereteket szerze, 's így Ingolstadtban törvények licentiatusa lön, azután pedig Münchenben, 1793 fiscalis tanácsnökká teteték. Későbbben az erdőszség osztályába ment által, mellyben számtalan, részint 100 éves, pereket 's más ügyeket fejeze be, legtöbbnyire egyezés útján; alkalma lévén a' dolgot hely színén megvizsgálhatni. Eképen rendkívüli helyesmereteket szerze, mellyeket azután sokféle javításokra használa. E' munkájában „*Statistische Aufschlüsse über das Herzogthum Baiern*“ (Nürnberg, 1801, 4 köt.) szóba vevé azon ország elébbi kormányának hijányait. Csehországi, tiroli, morvai, 's magyar és szászországi utjaiban az ottani intézeteket is esmerni tanulá, 's midőn 1799 az országlás változásával hazája kormánya új életet nyere, fő orszáigazgatási tanácsnok lön. Ezen esztendő vége felé benyomultak a' Francziák, Moreau alatt, Bajorországba 's az ország földabroszainak kiadatását 's H. nt-biztossá tételét kívánták. Kénytelen lévén, megegyeze ebben a' kormány, 's H. e' körülményt topographiai bureau alapítására használa. Igy készítetett az ő és francia tábornok d' Abancourt vezetése alatt, francia és bajor inženýerök által, az ország jeles földabrosza, mellynek azonban későbbre maradt befejeztetése. Szerencséje volt ezen kívül, Moreau és más francia tábornokokkal való esmeretségénél fogva, az ország súlyos állapotján gyakran könnyíteni. A' szorgalom emelése végett ujra szóba hozá nagy Károly azon tervét, hogy az Altmühl, Rezat és Main csatornák által kapcsoltsassanak össze. Vizsgálatai, mellyeket e' czélból, a' hely színén, francia inženýerök társaságában tett, 's ez iránti tudósítása jól fogadtattak Parisban. Utóbb Franciaországba utazott, 's onnét visszatértében Olaszországot és Schweizot járá be. Ezen, olly igen különböző kormányu országok látása még inkább megerősíté jelmondásában, „h o g y

csupán szabad birtok 's szabad mivelődés képesek országot virágzó állapotra emelni', 's visszaérvén honjába, nevékedett munkássággal dolgozók ezen értelemben. Iratokban is igyekezett az ellene gyakran szegült régiorsz szokással megvívni. Midőn a' Francziák 1805 ismét előre nyomultak, újra kénytelen volt a' főtáborn követni, hol Svédország mostani királyával, továbbá Murattal, sőt Napoleonnál is megismerkedett. A' béke után más, 's neki nem olly kedves munkakörbe tetették, de itt is szorgosan szemei előtt tartá eddigi osztályát, elannyira, hogy rendszerében duló változások nem történhetének. 1806 Aug. Düsseldorfba hivaték Murathoz, az akkori bergi nagy herczeghez. Ezt mir Mainzban találá, hol kinyilatkoztaták előtte, hogy Napoleon őt választá a' francia intézetek Németországba való bevitelében együtt munkálásra. H. elfogadá az ajánlatot, 's követnie kelle Muratot a' Poroszország elleni háboruban. Így jöve Lübeckből Berlinbe, hol Napoleon parancsára a' meghódított tartományok policziakormányának fejévé tétették. H. hasznos munkásságát ezen ponton, közönséges megesmerés jutalmazá. Ő alatta még a' hírlapok censurája is szabadlelkü characteret vón magára, sőt maga is ira számokra több jeles tartalmu cikkelyt. Ezután Lengyelországba kíséré a' sereget, hanem az eylandi ütközet végével visszatért Berlinbe, előbbi munkakörébe. A' tilsiti béke után, mint statustanácsnok, a' „Code Napoléon“ bevitelén dolgozott Düsseldorfban. Midőn Murat a' nápolyi kir. székre lépe, magával akará vinni Hazsát; ennek azonban előbbi utazása közben olly kevéssé tetszék a' nápolyi élet, hogy most is inkább Parisba mene, hol Bassano herczeg alatt, a' bergi nagy herczegség ügyeinek osztályában dolgozott. Egy prevotáltörvénytől nem fogadá el az előlülői helyet, habár ez által tetemesen szaporodott volna jövedelme; de nem kívánt senkit serencsétlenné tenni azért, hogy a' vámtörvények ellen vétett. A' trianoni végzet következtében (Aug. 26. 1811) visszatért Bajorországba, hol az orosz háborura következett politcai változások miatt, csak 1813 Juliusban tétett hivatalba, 's a' syáb tartományok adóssági állapotjának rendbe szedésére használtatott. 1816 megnemesítették, 's azolta Münchenben él, mint statustanácsnok, 's az országos építési biztosság előlülője. Statistcai és politcai munkái közül a' következőket említjük: 1) „ΙΣΟΥΦΘΟΣ, oder der ausgemittelte gleiche Calcul zur Grundsteuer eines Staates, nebst Geschichte der Finanzen“ (München, 1802, toldalékkal München 1804); 2) „Ansichten über Waldungen und Forste, sammt der Geschichte des Forstwesens“ (München, 1804); 3) „Katechismus der bairischen Landesculturgesetze“ (1804); 4) „Gekrönte Preisschrift über Güterarrondirung, mit der Geschichte der Cultur und Landwirthschaft in Deutschland“ (München, 1817); 5) „Über die Standpunkte der bairischen Verfassungs-urkunde von 1818 in Bezug auf andere Constitutionen“ (München 1819; éles megvilágítása a' bajor octroi szerkezetnek); 6) „Über den Islamismus, das Türkenthum, die Sache der Griechen und Europas Pflichten dabei“ (München, 1822). Ezekon kívül 1810 Elberfeldben egy „Remplacement“ czimű nézőjátékot is adott ki, 4 felv., melly korunknak valódi rajzolatja; Napoleonnak trianoni kemény végzetére pedig 1812 Dortmundban illy czimű iratot ada ki: „Über Auswandern und Fremde“. 1818 oltá a' „Wochenblatt vom Landwirthschafts-Verein in Baiern“ czimű folyó-írást szerkezteti, és tagja ezen egyesület fő biztosságának. Murattól a' két Sicilia rendjét nyéré.

HERE, az ifjuság istennéje 's pohárnokné az Olympuson, Jupiter és Juno leánya, ki őt Herculesnek adá feleségül, vitéz tette jutalmául. A' leábrázolásokban a' csészéről esmeretes, mellyben nectart nyujt. Többnyire mint ifju kecses leány, rózsákkal ékesített ruházatban, virágkoszorúval jelenik meg. Gyakran ő mellette is (mint Ganymedes mellett) sas áll, mellyel enyeleg.

B.

HEBEGÉS különbféle okból származik, 's a' mint ezen ok elhárítható

vagy nem: a' baj is majd meggyógyulható, majd nem. Gyógyulhatatlan az, mely a' nyelv hibás műszerzetétől, egyik vagy másik nyelvideg gutaütésétől származik; gyógyulható, ha kisebb idegbaj, p. o. görcs, szülé 's táplálja. Minden magános hang lassu és erős kimondása, a' hangműszerek mozgásaira való vigyázat mellett, gondos gyakorlás után véget vehet a' hibának.

HEBEL (János Péter), consistorialis tanácsnok, karlsruhei tanító, 's 1819 óta protestans főpap, és mint ilyen, tagja a' badeni országgyűlésnek. „*Allemann költeményei*“ által szerze magának helyet a' német Parnaszon. Elmetehetsége, mond Göthe, két ellenkező oldalra vonzódik. Egyiken gyors és vidám tekintettel kémleri a' természet tárgyait, melyek mereven létek, nekedéaek 's mozgásaik által nyilatkoztatnak életet, 's melyeket mi rendszerint életteleneknek szokunk nevezni, és közelit a' leirő költeményhez; de helyes személyesítés által a' művészet magasabb fokára tudja emelni ábrázolatait. A' másik félen az erkölcsitanítói 's allegoraihoz hajol; de itt is segíti őt azon személyesítés, 's a' mint ott a' testekbe lelket önt, ugy itt a' lelkeknek testeket alkot. Ha a' régiséget kedvelő vagy más plasticus mivizlésű költők, az ugy nevezett élettelen lelképi (ideali) alakok által életre tudják hozni, ha a' sziklák, források, fák 'sat. helyébe magasb lényeket, mint: nymphákat, driadokat 'sat. tudnak állítani: ezen természeti tárgyakat Hebel földművesekké változtatja át, 's az egész mindenséget legtermészetesebben 's leghájlóbban tudja mezeiessé teremteni, ugy, hogy a' mezei élet, melyben mindaztal a' szántóvetőt mindig megpillanthatni, ezzel, a' mi emelkedett 's felderült képzeletink előtt csak egynek látszik. A' költő leginkább azon tartománycsucsban tartózkodik, melyet a' Baselnél éjszaka forduló Rajna képez; reá nézve a' vidék felette kedvező. Más költeményei igen kellemes feltalálással vidáman vezetnek át az erkölcsatelenről az erkölcsökre. Dolgozásaiban különös stylussal él, mely ezen célra, a' könyvbeli nyelv felett sok elsőséggel bír. Hebel „*Allemannische Gedichte*“-jei 1803—1820-ig öt kiadást értek, 's kétszer fordítottak (Girardet és Adrian D. által) magasnémet nyelvre. Népiratai közül is példaképek a' magok nemében a': „*Reinischer Hausfreund*“, a' „*Schatzkästlein*“, és „*Biblische Erzählungen*.“

54.

HEBERT (Jacques René), a' francia revolutio alatt Père Duchêne, egyike a' legbuzgóbb rettentő férjfiaknak, szül. 1755 Alençonban, 's kora ifuságában mene Parisba szerencsét keresni, de csak tehetségei kártékony kifejtésére találja alkalmat. Miután egy ideig csupa csalásból élt volna, egy kis színjátéknál cédulaszedő lön, de hütlensége miatt csak hamar elűzeték. A' francia lázadás kiütésekor egy bizonyos Lemaire „*Père Duchêne*“ című hirlapot ada ki, melyet az utzákon osztogattata, 's mely által az alsó néposztály előtt a' szerkezetet 's minden revolutionalis történetet elterjeszté. A' Jacobinusok ezen lap ellen egy más „*Père Duchêne*“ -t állítanak, kiadva Heberttől, melyben ők a' királyt, királynét és királyi házat a' legalább való módon sértegeték naponként. Igy lön H. kicsinyenként a' nép hőse. Aug. 10-ke után a' Commune tagjává teték. Maire Pache és több dühös Jacobinusok öszveesküvésébe keveredvén, elfogatók; de egész Paris kíváná szabadon bocsátatását. H. diadalma közvetetlenül okozá a' tizenkettős biztosság eloszlását; melyre a' convent (melyből ama biztosság választva volt) tagjainak legnagyobb része száműzeték. Azután a' királyné vádolóji közt jelenek meg H.; ő volt ezen kívül egyike a' municipalitas biztosainak, kik XVI. Lajos szerencsétlen gyermekeit a' Templeban kihallgatók. Még Robespierrenek sem tetszett a' tudósítás ezen vizgálatról. Hebert ezért Chauvette-vel egyesüle, erősíteni azon pártot, melynek fejei ők valának. Ezen párt és Ronsin, a' revolutionalis sereg vezére által, urává tévé magát H. a' Cordelierek clubbjának, mely már régolta bírá a' néptömeg

felzindítésének eszközeit. E' végre innepet szentelt az észnek; azután bevándolá Dantont, mintha a' szabadság természetét 's az emberi jusok chartáját megsértette volna. Ezen vakmerőség megijeszté Robespierret és Dantont, kik, noha alattomos ellenségek, egyesültek ezen új párt elnyomására, 's elfogták Hebertet, némelly követőjével együtt. H. szabadságával minden bátorságát elveszté. 1794 Mart. 24 a' vÉrpölczra hurczoltatván, oly gyáván halt meg, a' mint talán soha senki. Nője, előbb apácza, utána néhány nap mulva végeztetik ki. *oqq.*

HEBRAEUSOK, jövevények, idegenek, Ábrahám maradékai, ki Kr. e. 2000 évvel, Mesopotamiából Kanaanba (Palesztinába) bevándorlott. Öröksége, melly pásztorélet 's az isteni ígéretekhez kötöttetett körülmetéltetés szokásából állott, fiára Isákra, ennek ifjabb fiára Jákóbra (Israélre) 's az ő 12 fiaira is átszálla. Jákób, a' drágaságtól nyomatott Kanaanból, 70 magzatával, első 's másod unokáival, Egyiptomba Gosenbe költözött, hova őt fia, az egyiptomi udvarnál hatalmassá lett József, hívá meg. Egyiptomban 430 évig maradások ideje alatt, a' Hebraeusok száma harmadfél millióra szaporodott, melly közül 600,000 fegyverviselhető férjfiu fedezé Móses vezérlése alatt a' kiköltözést, 's védelmezé a' nemzetségeket, 40 évig tartott bujdosásaik közben. Ezen sivatagokon 's ellenséges népeken keresztül vívó költözés nehézségei, hadi tettekre erősíték azoknak lelkeit, 's vezérjek szigorú törvényhozása rendre és isteni félelemre szorítá a' nyughatatlanokó elméket. (Vö. Móses-). Midőn végre a' Hebraeusok azon tartományba, Kr. e. 1500 Josua vezérlése alatt eljutottak, mellyben atyáik csontraj nyugvásnak, 's hol a' rég ohajtott isteni folyamok és hegyek voltak: különváltak 12 törzsök, u. m. Jákób fiainak 9 törzsöke: Ruben, Simon, Júda, Dán, Naphtali, Gad, Asser, Isachar, Sebulon; József két fiának törzsöke Ephraim és Manasses, és a' Benjamin törzsöke, tartományokra oszolva 's leginkább földműveléssel foglalatoskodva. Jákób harmadik fiának, Levinek törzsöke, földbirtok nélkül hagyatott, 's a' többiek közé 48 városba elszélesztetett, az isteni tiszteletet eszközözendő. Fizetésül a' keresmény tized részét kapá, 's mint a' papi rend Egyiptomban, egy jeles osztályt képeze, melly a' Móses alkotta theocratiai népalkotmány szerint, Jehovának, a' láthatlan királynak nevében munkálkodék, 's a' népet — a' papságot egyedül Áron nemzetségére szorítva — egyházi, törvényes és politikai tekintetben igazgatá; melly hatalmát még a' királyok alatt is fen tudá tartani. A' Kanaanban megtelepedés után következett 4 évszázad hőskora a' Hebraeusoknak. SÁMUEL (I. e.), utolsó 's legnagyobb bírások (így nevezék uralkodóikat 's vezéreiket), megadá végre nekik kivánságot szerint a' királyt, Kr. e. 1100, a' magas természetű, de kicsiny lelkű Sault. Az alkotmány eleinte majdnem ugyanaz maradt. A' király, udvari készület és állandó lakhely nélkül, alig volt több mint hadvezér, 's midőn magát több helytelen tettei által bűnössé tette, és Sámuel gyámsága alól kimenekedni ohajtott: az, a' testére és lelkére nézve ékes DAVIDOT (I. e.) Isais fiát, kente fel királynak. Dávid dicsőséges ország-lása alatt ragyogott a' Hebraeusok virágkora, az ősi pogány lakosok egészen kiszorítottak, a' határok szerencsés hőldoltatás által messze Szíriáig 's Idumááig terjesztettek; JERUSALEM (I. e.) fővárossá tétetett, az építés és költés művészete magasra emelvetett, a' vallás és isteni tisztelet megerősítetett, az erkölcsök nemesítették, a' munkássági ipar előmozdítatott, a' Phöniciáikkal és Arabokkal kereskedési viszony kötött, sőt a' Középtengeren még hajózás is merészeltetett. De ezen virágzás már annak fia SALAMON (I. e.) alatt hervadozott. Fényszeretete és hín pompája *) eltékozolá Dávid kincseit, 's a' világszerzte híres templom, mellyre az jobbadán fordított, nem nyujta kárpótlást a' nyo-

*) Hartmann ezen ezimű munkájából: „A' hebr. eus nő a' pipere asztalnál“ 8 köt. 9 rézm. szerelhetni azoknak fényűzéséről bővebb esmeretlet.

matott népnek, mely nehéz adója alatt fohászokdra nyögött. Salamon halálával Kr. e. 975, összeroskadtt a' Hebraeusok hire 's hatalma. Fia Rehabeam jóság által sem tud lecsillapítani a' pártos elméket; csak Juda és Benjamin törzsökei maradának hívek, melyekből a' Juda királyság származott; a' többi tiz törzsök, az Ephraim származásu Jeroboam részére hajolt, 's az Israel királyságot képezé. Így oszlott meg az ország; hajdani nagyságára soha többé nem emelkedendő. Israelben 19, külön nemzetségbeli király uralkodott, kik közül jobbadán mind elődjek meggyilkolása által jutottak a' királyi székre. Ez az ország, noha Judánál népesebb és kiterjedtebb, előbb ragadományra lett az assyriai hódoltatóknak, mint amaz. Salmanassar elfoglalá Samariát, Israel fővárosát, 's az igába hajtott népet 622 Kr. e. Media hegyeibe szállítá által. Juda tovább fentartá lételet. Dávid házából származott 20 királyai közül ki-tünők: Josaphat, Hiskias és Josia. A' többiek hivtelenek lőnek atyáik vallásához 's rendtartásához, és tehetetlenek Egyiptom, Assyria és Babylon hatalmasságainak ellentállani, majd ennek majd amannak lettek adózói, míg végre Nebukadnezar 588 Kr. e. Jerusalemet elfoglalá, a' templomot kirablá és elpusztítá, az utolsó királyt Zedekiát megvakítá, és az általános vérferdő után fenmaradott néppel együtt Babylonba fogságra vivé. A' Hebraeusok ezen időszaki literaturájában (I. a' Köv. CZIK) az egyiptomi komor, keleti tüzes, mósesi szigorú, és mindenütt innepélyi vallásos caractere látszik ezen népnek erős sajátisággal kifejezve. Ámbár ön érzékiségének hatalma 's idegen rabiga által más népekkel összekevertetett is, még sem veszté el soha azon büszkeséget, melyre azon képzélet emelé, hogy ő az isten kiválaszott népe; nem azon egyenes (individualis) makacsságot, mely őt idegenek előtt majd félelmetessé, majd megvetés és csufság tárgyává tette. — Az ország elosztatása után megszűnt lassanként a' hebraeus nevezet, 's helyébe, kivált a' száműzetetések után használtatott, Juda vagyis ZSIDÓ név lépett, mely szerint ezen nemzet további története a' most mondott czikkely alatt adatik elő.

HEBRAEUS NYELV ÉS LITERATURA. Azon valódi befolyás, melyet a' Hebraeusok egyistenségi vallása, a' kereszténység és mohamedismus által, az emberiség kimivelésére nyert: világtörténeti nyomosságot ad az ő nemzeti irataiknak, melyekben azon vallás sokkal tisztábban foglaltatik, mintsem a' mint azoknak utódjai által, az isteni tiszteletben gyakoroltatik. Azért a' hebraeus literatura, nem tekintvén hogy a' dogmatica ügyében, mint az isteni kinyilatkoztatások okleveleinek gyűjteménye jelenik meg, sok oldalú tudományos részvételt gerjeszt. Korára, hitelességére, önneműségére, költeményi erejére és vallási tartalmára nézve, minden más népek Krisztus előtti literaturáját felülmulja, 's ennél fogva az emberiség történeteinek és elmei kifejlődésének legbiztosabb emlékeit 's kutfejzeit foglalja magában. Bárha többé a' hebraeus nyelv nem tartatik is az emberi nemzetség ősnyelvének: (Vö. Wahl „Allgemeine Geschichte der morgenl. Sprachen” sat.“ Lipcse 1784) a' Sem nyelvek közül bizonyosan egyike a' legidősbeknek. Mivelődsében következő időszakosok különböztethetnek meg: 1. Ábrahám-tól Mósesig; 2. Mósestől Salamonig; 3. Salamontól Esrasig; 4. Esrastól a' makkabaei időkorig, midőn az ő aramaei lassanként új aramaeivé fajzott 's holt könyvbéli nyelvvé lőn. A' harmadik időszak vége felé különbözőféle dialectusok mutatkoztak, mivel a' száműzetés után az ő hebraeus nyelv, melyen a' hozzánk eljutott ő testamentomi iratok vannak, jehudit, azaz zsidó nyelv név alatt, a' samariai és aramaeitől megkülönböztetett. A' Hebraeusoknak már a' második időszak elején volt betűírások, de jeleik a' phöniciáziak voltak, melyek a' samariai kéziratokban még leghivebben fenmaradtak. Babyloniai fogságok ideje alatt a' most esmert négyszeg írást fogadák el a' Chaldaeaiaktól, 's a' hebraeus kéziratokat Esdra alatt chaldaeai betűkkel írák le. Ezen írásnak eredetileg csak 3 magánhangzó

betűje volt, 's tökéletes pontozást csupán a' keresztény számolás 7-ik évszázadában nyert, mellyből az első Masoretok támadtak, a' hebraeus nemzeti írás tartalmának igazolására. (Vö. MASORA). E' szerint külső idoma, eredetétől fogva különbféle változásokon ment keresztül; de azon könyvek tartalma, mellyekből most az ó testamentom áll, sem juthata el hozzánk egészen változatlanul. Móses köre irt; sőt még ő utána is sokáig köre, érczre vagy fára vésték a' Hebraeusok azt, mit változatlanul akartak fentartani írásban, 's a' vászonra vagy papyrusra való írás, Sámuel 's az általa alkotott prophéta iskola időkora előtt nem látszik használatban voltanak. Bárha az ó testamentom több iratai, p. o. Móses könyvei, Jób könyve, némelly zsoltárok, egyenesen annak korábbi eredetére mutatnak is: nem kell felejtetni, hogy azok, szerzőjük által, kiknek tulajdonítottanak, részint csak a' fő tartalomra nézve jegyeztettek fel, részint pedig szóhagyomány által jutottak az utóvilágra, 's csak későbbi kéz által dolgoztattak, tökéletesítették ki 's kapcsolattak össze egy egészbe úgy, a' mint az most találattik. Ezt bizonyítja a' critica világos okoknál fogva, az ó testamentom más egyéb könyveinek nagy részéről is, mellyeknek írásba foglalása, kevéssel a' babyloni fogság előtti időre tétetik; minél fogva annak igazsága 's idomának változatlansága, melly szerint mi azt most birjuk, időnk keleti nyelvtudói által csak igen szoros értelemben engedtetik meg. Ezen criticali vizsgálatnál nem csak belső elrendeltetése, hanem a' tartalma szerint régiebbnek állított hebraeusi iratok, legkivált pedig a' historiaiak inkább vagy kevesbé újabb dolgozásoknak esmertettek, mintsem azokról közönségesen feltétetett. De azért a' ben foglalt tetteknek 's léleknek valódisága, melly ezen könyveknek tulajdona, épen nem kétséges; sőt már csak a' Hebraeusoknak, szinte a' csekélységekre kiterjedő azon tisztelete 's lelkiesmeretessége, mellyel ők szent nemzeti irataik iránt viseltettek, is kimentti a' később kori dolgozókat az önkényes változtatások és helytelenítő hozzáadások gyanujából, habár a' minden könyvnek öntartalmából kitűnő helyeg 's belső okfők, annak valódisága tekintete iránt, legendó kezességet nem nyújthatnának, vagy figyelembe nem vétetnének is. Hogy a' hebraeus literatura kincseiből, melly leginkább Salamon időkorában igen gazdag volt, sok elveszett légyen, az ó testamentom több helyeiből is bizonyos. A' minek mindazáltal azon kis részben, mellyet birunk, a' hebraeus nép és vallása történeteire nézve nyomossága van, azon időszakaszba tartozik, mellyre történeti és vallási foglalatjában visszautasít. Ennél fogva a' Hebraeusok különböző történeti időszakára fejté ki azon lelket is, melly írásaikban mutatkozik. Az első időszakból, az eredet idejéből levő 's Móses első könyvében foglalt monák (Vö. PATRIARCHÁK, ABRAHÁM, IZSÁK, JÁKÓB, JÓSEF); a' másodikból a' Móses által köre irt törvények a' behozott isteni tisztelet szertartásai, történeti nevezetességek és dalok, 's a' harmadikból hasonló tudósítások maradtak leginkább szóhagyomány szerint a' negyedik időszakra, mellyben végre írók léptek elő, kik ezen történeti adatokat írásba összegyűjték, (Móses öt könyvét, Jósua, a' bírák és Sámuel könyveit), 's fentarták. Erre hatalmas ingert leltek a' hebraeus írók ős apaik pásztor életében, tartományjok természeti felséges voltában, nemzetek csudás történeteiben (az egyiptomi szolgaságból menekedés, a' negyven évig tartott költözés alkalmával a' pusztában a' természettel 's népekkel kiállott harczok, és a' bírák alatt viselt hadak), az isteni tiszteletnél gyakorolni szokott éneklésben, az általa felébresztett hanga kedvelésben, 's a' fenálló prófétaik rendben. (Vö. Lowthól: „De sacra Poësi Hebraeorum“ Lipsae 1815, Michaelis jegyzékeivel, és Herdernek eredetisége által sokkal inkább kitűnő ezen munkáját: „Geist der hebr. Poesie“ 2 köt. Dessau 1785, 3 kiad. D. Justitól, 2 R. Lipsae 1825). Literaturájok alapja a' költemény lön; a' lyricali, dal és alagya Dávid által és alatt virágzott; a' didacticai, jobban utódjai korában, a' midőn egyszersmind idyllekben 's kisebb epo-

sokban is tétettek próbák (L. DÁVID, ZSOLTÁR, SALAMON, 'sat). Ezen költemények irányzatát 's szellemét erős vallásosság bélyegezi; soha sem munkált hathatósabban az érzék, Jehova törvényeinek megtartására, mint a' Dávid ideje 's korabeli énekekben. Salamon ellenben, a' mint neve alatt esmeretes irataiból kitétszik, a' hebraeusi önnön-ségtől philosophiai sőt világpolgári egykedvűségre volt hajlandó. Az ország megosztása után, csak a' vallás és literatura tartá még fen a' hajdani nemzeterő maradványait, 's az ezeket ápolók, a' proféták, lettek most tanítói és vizasztalói az erkölcsileg és kormányilag hanyatló népnek, egész a' babyloniai fogság szerencsétlen idejéig. Még ezt megelőzve a' királyok alatt tüntek fel: Jónás, Joel, Amos, Hosea, Jesaiás, Micha, Obadja, Nahum, Habakuk; annak ideje alatt: Jeremias, Ezekiel, Dániel, Zephanja; a' Palästina-ba visszatérés idejékor: Haggai, Zakarias és Malakias. — Ezek írásainak gyűjteménye nagyobb részint későbbi az ő viszonyaiknál, beszédeiknél 's jóvendöléseiknél. Ezeknek szerfelett különböző tartalma adott okot a' nagy (Jesaiás, Jeremiás, Ezekiel és Dániel) 's kisebb proféták megkülönböztetésére; de jelenleg az elsőök sincsenek meg tökéletesen, az utóbbiakból pedig csak töredék részek vannak fen. A' zsidóság helyreálltatása a' fogságból visszatérés után, azért lön felette nyomos a' hebraeus literaturára nézve, hogy Esras, régi kincseik összegyűjtésére 120 tudósból álló társaságot alapita, 's mivel Nehemiás nem soká ő utána ennek vagy egy új gyűjteménynek, mint egyházi könyvtárnak gondját viselé. Ezen visszaállítóknak abbéli igyekezete, hogy a' népnek, nemzeti iratainak gyűjteményében egyszersmind vallási rendszabást is szolgáltságan kezébe, azt gyanittatja, hogy abban, a' régi mosaismushoz lehető leghivebben jártak légyen el, 's ezen ő testamentomi egyházi könyv, a' munkák számára 's tartalmára nézve, már a' Makabäusok alatt is olly elrendelésű volt, mint a' minő most; sőt történetirási, költeményi és jóvendölési felosztása, melly most szokásban van, már akkor is tekintetbe vétetett. A' történetirásokhoz tartoznak a' Dávid és Salamon idejében gyűjtötteken kívül, a' fogság után származott Királyok, Kronikák, Esdrás és Nehemiás könyvei; a' költeményekhez: Jób, a' Zsoltárok, Salamon példabeszédei, az Énekek Éneke, a' Jeremias SiraImai alatt esmeretes alagyák, az Eszter című historiai román és a' Rűth idyll; a' jóvendölésiek, az épen most nevezett négy nagy és 12 kisebb proféták írásaiból állanak. Ezen egész literaturának l'lektét 's kitetsző alapját a' zsidó vallás teszi. A' történetirási könyvekben az elbeszéltek megválasztása és ábrázolása a' vallás theocraticai irányától függetlenül jelenik meg; a' Zsoltárokban a' vallási érzet ömlik el; a' profétai könyvekben harag és inség tornyosul össze a' nép elfajzása felett, fenyegetődés az eltértek ellen és vizasztalás a' buzgó hiveknek. Egy felkent istenség küldetésének ígérete, ki a' nemzetet nyomorúságából kiszabaditandó, 's rá a' Dávid idejebeli boldog éveket lesz felderitendő, égi harmoniának alaphangzataként terjed el a' proféták költeményeiben, 's jóvendómondásaikban szeliden 's felvidámitón zendül meg. Csak Jób és Salamon munkái látszanak ezen theocraticai l'lektől idegenkedni, 's inkább az egyistenség philosophiai tekintetéhez járulni. Azon proféták irataiban pedig, kik a' babyloniai fogság alatt és után éltek, a' chaldaei vallásbeli képzeleteknek 's Zoroaster tanításainak látszanak változtató nyomai; sőt azon viszontagságokéi is, mellyeket a' Zsidók gondolkozás módja következte, ön esetei 's idegen nemzetekkel való közelebbi viszonyai által szenvedett. (Vö. Hezel munkájával: „Geschichte der hebr. Sprache und Lit., Halle 1774). A' hebraeus nyelv gramaticáját többen kiadák, u. m. Michaelis, Güte, Hezel, Pfeiffer, Jahn, Wezel, Vater, Wekherlin, Hartmann és Gesenius. Ez utolsó a' többek között újabban egy igen jeles zsidó német vagyis hebraeus német szótárt is bocsáta közre.

HEBRIDÁK, avagy Nyugoti szigetek, Scotia nyugoti oldalán fekvő, 's mintegy 300 (Mac-Culloch szerint Mantól St.-Kildáig 1200) szigetből álló csoport. Csak 40 és egynehányon lakik 60,000 hegyi Skót, kik a' költés és hanga művészségére nagyon hajlandók. Legnevezetesebbek: Sky (800 nesz. mf., 20,000 l.), Ho 8000, Mull szinte 8000 l.; azonban leginkább méltó említésre STAFFA (l. e.) kis szigete. A' Hebridák ércz, márvány és agyaggal bővelkednek; lakosaik juhtenyésztéssel 's halászáttal foglalatoskodnak. A' szigetek alig megmászható sziklájában különbözőféle madarak fészkelnek, 's közöttök sok sas és solanlud, melyeknek tojásait és tollait nagy veszályel keresik a' lakosok. A' gabonatermesztés ritka helyen diszlik, jobban a' marhatenyésztés. A' tengeri fűből szódát készítenek, az angol üveggyárok számára. A' lakosok állapotja boldogtalan; mert a' föld legnagyobb részét skót törzsokefejek birják, kiknek haszonbérli a' szegény földmivest szerfelet sanyargatják. Ez terhes szakmányt tartozik szolgálni, mégis önkény szerint üzethetik el, 's majdnem minden saját birtok nélkül él csekély marhájjával, mely a' földmivelésre okvetetlenül szükséges. Csak szgmélyes szabadsága marad meg, 's ezt a' tehetősök közül sokan használták Amerikába költözésre. Ezen kemény bánás azonban még is enyhítettett néhány földes urak által, kik magok is jószágaikon laknak. (L. Mac-Cullochtól, *Descript. of the western Islands of Scott.* (Lond. 1819). — Az Uj Hebridák 12 nagy (ezek közt Sz. Félék földje) és sok apró szigetből állnak Australiában, 240,000 l., kik földmivelők, a' hangát kedvelik, 's résznyire emberek. *opq.*

HECATE, Tartarusnak, mások szerint az Éjnek leánya; még mások Jupiter tartják atyjának, ki őt majd Juno, majd Ceres, majd Asteria, majd pedig Phocaeával Aeolus leányával nemzé. Ő volt a' földalatti, a' varázslatra ügyelő istenné. Junótól a' Nymphák nevelésére bizatván, az istenkirályné kenőcs szelencéjét elorozá, 's Európának, Phönix leányának adá. Midőn Juno ezért meg akará büntetni, egy szülő asszonynál kerese menedéket, azután pedig egy temetési kísérei közt. Jupiter az ez által megfertőztetett az acherusi mocsárban a' Kabirok által tisztittatá meg; ezolta lett a' földalatti istenné. Mások más történetet beszélnek róla. Hesiod azt mondja, hogy hatalma a' föld és tenger felé terjed. A' csillagzatok közt helyet birt, és nagy tiszteletben volt a' halhatatlanok előtt. Tisztelettel és javakkal tetézi, a' kit kedvel. A' harczolónak győzedelmet ad, oldala mellett ül a' birónak, segíti a' perlekedőket, valamint a' világ harczosait is, a' halászt gazdag halászáttal, a' pástort derék nyájjal áldja meg, 's előmozditja az ifjuság díszlését és serdülését. A' természet minden varázsserejével parancsolhat. Későbbben jelképe lett a' holdnak, és Dianával egynek tartatott; de hatalma a' föld alá is terjedt, 's innét nevezetik földalatti Dianának is. Altalában mint földalatti istenné Hecaténak, a' menyben Selenenek, és a' földön Artemisznak vagy Dianának nevezetik. Mindenek felett a' varázslók és boszorkányok esedeztek segedelméért. Kiváltképen kutyákat áldoztak neki keresztutakon. Aeginában minden esztendőben titkos innet tartottak tiszteletére. Alakja borzasztó volt, kigyó lábakkal birt, kigyók süvöltözték nyaka és válla körül. Hármas viszonyára nézve három képpel vagy fővel ábrázoltaték, 's azért nevezteték háromalakunak. A' művészség szép idejében csak a' szüz Diana három képe alatt ábrázoltaték. Gyöngyökön különbözőféle ábrázolatai találatnak. L. Orosz udvari tanácsos Köppen Péter értekezését: „*Die dreigestaltete Hekate und ihre Rolle in den Mysterien*“ (Bécs 1823, 4).

HECATOMB, a' Görögöknél eredetileg egy, száz bika, vagy altalában száz állatból való áldozat. Némelyek ezen nevet a' költőknél előforduló tropicus figurából származtatják, 's így közönségesen több állatok áldozását jelenti, mivel chiliombe is volt, azaz ezer állatból való áldozat.

HECLA, 4300 l. magasságu tűzokádó hegy Island szigete dél-

nyugoti részében, melynek kitörése nem olly számos és erős, mint az Aetnaé és Vezuvé. Hecla tövének nyugoti felén a' Wester Ranga a folyik, melynek ágya nagy látatömegeből áll. A' hozzá legközelebbi lakott hely a' naifurholti majorság. A' Heclának három csucsa van, melyek a' főhegynél nem igen magasabbak. Az egész tető lávahalom, és a' hegnyilása (a' crater) nem sokkal mélyebb 100 lábnyinál. 1004-dik év olta öszvesen 23 kitörést számlálnak, melyek közül az utolsók 1766 Aprilis 5-kétől September 7-kéig, és 1818-ban történtek. Mackenzie egy Angol felment nagy veszedelemmel ezen tűzőkódó hegyre. Csucsáról északra felé $\frac{2}{5}$ -ét láthatni a' szigetnek, mivel a' tájék alacsony, kivéven az itt 's amott felemelkedő Jokulokat (jéghegyeket); keletről több Jokul vet határt a' tartomány nézetének. Dél felé messze terjedt síkságot láthatni, a' tengertől határozva.

HECTOR, Priamus és Hecuba fia, legvitézebb a' trojai seregben, melynek főparancsnoka volt. Nője Cetion ciliciai király leánya, Andromache volt, kivel Astyanaxot és Skamandert, mások szerint Laodamast és Amphinoust is nemzé. Tetteit Homer az „Iliásban“ éneklí. A' csatában harczol a' görög bajnokokkal, 's gyakran erősen nyomja őket; száva és példája a' Trojaikat ujra fellekésíti, valahányszor erejek hanyatlík; a' tanácsban állandóságot ajánl, egyességet és megvetését a' veszedelemnek; Trója ő általa győzhetetlen. De midőn Achilles barátját Patroclust megölte, és ő nem gondolván Agamemnonnal való viszállkodásával, fegyvert ragad kedves társa megbosszulására, őt is elérte a' homályos vérgzet. Elesett Achilles től keresztül szuratra; holt teste a' győztes által hurozoltaték, 's azután váltságpénzért Priamusnak engedteték, ki őt innepélyesen eltemetteté. Hector kétségkívül legbajnokabb vitéz az „Iliásban“. A' vitézségben senki előtt sem hátrálva meggyőzetik Achillestől, nem azért, mintha az őt bátorságban felülmulná, hanem mivel hosszas viaskodás és sebek által elgyengülve kettős viadalba bocsátkozik, melyben Deiphobus segítségében bizik, kinek család alakjában Minerva őt megsalja és elhagyja. Emberiségre Hector mindeneket felülmul. Az Iliás legszebb episodjai közé tartozik bucsuzása Andromachétól, melyben mint fejedelem, atya és férj legszebb érzést fejez ki.

HECTICUS, eredetileg igen bő értelmű, de az által határozottatik meg, hogy alatta általjában ollyan lázos, beteges állapot értetik, mely az embert fogyasztja. Innét fogyónak lehetne magyarul mondani, a' „febris hectica“-t pedig fogyláznak. Az ezen állapotot mutató egyes jelek is hecticus-oknak (fogyjeleknek) mondatnak, millyen p. o. az arczok fogyveressége, fogyhurut 'stb.

—j—a.

HECUBA (gör. Hekabe), Dymas thraciai király leánya, mások szerint Cyseus vagy Sanagrius folyó és Metopeé. Második törvényes nője vala Priamus trojai királynak, kinek elébb Hectort 's azután Parist szülé. Midőn ez utóbbival terhes volna, azt álmodá, hogy fáklyát fog szülni, mely egész Troját megemésztendi. Ezt arra magyarázák a' jövendő-lők, hogy a' gyermek, melyet méhében hordoz, az országnak végenyészését fogja okozni. E' miatt kitetett a' gyermek, de csudálatosan megmentetett. Erre Hecuba még Crensat, Laodicét, Polixenát, Cassandrat, Deiphobust, Helenust, Pammont, Politest, Antiphust, Hipponoust, Polidorust és Troilust szülé. Troja meghódításakor e' szerencsétlen fejedelem aszszony, mint rabszolgáló, Ulyssesnek juta zsákmányul. Szerencsétlenségén kétségbe esve annyira ingerlé a' Görögök haragját gyalázással, hogy megköveztetnék; de a' kövek alatt nem az ő holt teste, hanem csak egy agyon vert kutya találtaték. A' régi tragicusok gyengéd anyának, nemes fejedelemasszonynak 's erényesnek festik, kit a' sors legkeserűbb csapásokkal látogat meg.

opg.

HÉDERVÁR, Gyórvármegye tóközi járásában, Csalóköz szigetében helyezett falu. Győr városától 2 $\frac{1}{2}$ órányira fekszik. Gróf Viczaynak szép kastélya van benne, melyet szemléletre méltó pénzgyűjtemény,

válogatott munkákból álló könyvtár, nagy fegyverkamara, 's angolkert díszesítnek. 54.

HEDLINGER (János Károly), híres pénzmetsző szül. Schwyzben Helvetiában 1691. Már gyermekkorában metszett bélyeget maga számára. Kérélmére az atyja Cranerhez adta, ki Sittenben pénzverőház igazgatója volt, hogy az első kézi fogásokat formaképen megtanulja, mellyeket az előtt már magában is gyakorolt, 's magának azokra szerszámokat is készített öntalálmánya szerint. Hedlinger mindent olly könnyen felfogott, a' mit látott, hogy nem sokára az arany mivészséget is megtanulta. Abban az időben legjobb pénzmetszőnek Saint Urbaint tartottak Nancy városában. Hedlinger kívánt vele megismerkedni; ezt S. Urbain először nem fogadta el, de látván Hedlinger munkáit, utóbb maga felkereste őt. Néhány hónap múlva S. Urbain Romába, Hedlinger pedig Parisba ment, hol Roëttiers és de Launay a szó alatt lévő mivészégekben akkor leghiresebbek voltak. Mind a' kettővel megismerkedett Hedlinger 's de Launay olly munkákat is bizott rá, mellyek királyi figyelmet vontak a' mivészre. Abban az időben tartózkodott épen Parisban a' későbbi szerencsétlenségéről esmeretes Görtz báró, mint XII. Károly megbízottja, kinek több czélok mellett meghatalmazása volt Svécia számára néhány mivészeket megnyerni. Hedlinger egy volt azok közül, kiket lekötélezett, 's első próbamunkája bemutatása után, a' stockholmi pénzverőház igazgatója lett. Nem sokára elesett XII. Károly Fridrichshallnál, de az utána következett uralkodó is hasonló nagy becsben tartotta a' mivészt; azért ez még jobban lekötélezetve érezvén magát Svéciahoz, Nagy Péter czár ajánlatait nem fogadta el; de mind a' mellett is nem állhatta meg, hogy a' mivészek hazájába Olaszországba ne utazzon, melly utat 1726. tette meg, 's mindenütt nagy tisztelettel fogadtatott. XIII. Benedek pápa egy általadott emlékpénzért Krisztus rendjével ajándékozta meg. Olaszországból visszatérte után halálos betegségbe esett, de szerencsésen felgyógyulván még nagyobb szorgalommal látott hivatalához, hogy elvesztett idejét helyre hozza. Anna muszka császárné későbbben újra nem szült meg Hedlingert nagy igéretékkal kísérteti, mellyeknek következtésében a' királyi udvar engedelme mellett két esztendőre Pétervárra ment 1735., honnan azután újra visszatért Stockholmba; de itt az éghajlati befolyást testére nem tűrhétvén soká, hazájába ment 1741, hol meghazasodván ismét többször meglátogató Stockholmot, de 1745 végképen haza vonult. Azután is sok udvaroktól kapott ajánlatokat, mellyeket nem fogadott el, egészen hazájának vagy Svédországnak akarván élni. Utolsó eljöttével Stockholmból vagyonát hajótörésben elvesztvén, sok kárt vallott, de annak nagy részét a' svéd király kipótolta. Élete végét Schwyzben, szülőtte földjén töltötte el leánya társaságában, kiben nője halála után fővigasztalását találta. Felesége emlékezetére nagyon keresett emlékpénzeket készített. Meghalt 1771. Munkájában egyszerűség, rajzolati helyesség és gyengédség a' kitűnő oldalak, mellyek alatt a' pontosság semmit sem szenvedett. A' gondolatok mindig jól voltak választva, 's ahoz értő barátjait megkérdezte mindig azok iránt, kik azokhoz illő felirásokat készítettek számára. Baselben 1775 pompás nyomtatásban jötték ki emlékpénzeinek másolatjai.

Kállay.

HEDVIG, I. Lajos magyar király harmadik leánya, született 1371, és már 1375 feleségül jegyeztetett Vilhelmnek, Leopold osztriai herceg fiacskájának, a' ki azontul Lajos udvarában tartaték és nevedék. Valamint a' mindennapi együttlét és öszveszokás, ugy mind a' kettőnek egymásra ható személyes kellemei, mélyen gyökérsző kölesönös hajlandóságot neveltek a' két fiatal szívben. I. Lajos holta után a' Lengyelek Hedviget kívánák királyasszonnyá koronázni; Ersebet ellenben, Lajos özvegye, férje kijelentett szándékához képest, mind a' két koronát, a' magyar- és lengyelországit, idősebbik leánya, Maria fején iparkodván egyesíteni, vonakodék egy ideig, Hedviget általengedni; mig végre,

tudosíttatva a' lengyel országgyűlés határozatjáról, hogy, ha Hedvig bizonyos időre meg nem érkezik, királyválasztáshoz fognak, elküldötte 1384 leányát Krakóba, két egyházi 's több világi fő emberektől kísérettel. A' Lengyeleknek, kik az előbbi elleukezés miatt el valának már csaknem idegenedve Hedvigtől, egészen megfordult indulatjok, midőn megjelent közöttök a' 13 esztendő királyleány; és ennek szépsége 's kelleme annyira megbájlolta sziveiket, hogy nagy lelkesedéssel koronáznák meg őt Oct. 15. A' leánykirály személyes jelességei 's magas helyzete sokakban gerjesztének vágyat, magokéva tenni e' kellemeiket, és a' velek öszvefogalt birtokot és méltóságot. Sajdítá ezt Vilhelm, és siette megelőzni vágytársait. Annakokáért 1385 megújította az apja, Leopold, Hedvig anyjával az előbbi házasságalkut; maga pedig Vilhelm késedelem nélkül Lengyelországba indult fényes kísérettel. Az alatt a' Litvák fejedelmétől, Jaggeltől, (Turóczi szerint Jagula) követek érkeztek Krakóba, megkérni urok számára Hedviget. A' lengyel rendeknek igen kívánatosnak láttaték az ajánlott öszveköttetés, és azért sürgeték a' koronás leányzót, hogy adna ohajtott választ a' kérőknek. Hedvig szerfelett habozék lelkében, és mind szive vonzalma, mind alkuból eredt kötelezetje Vilhelm iránt, ellene szegülének a' Lengyelek ohajtásának és Jagjel vágyának. Midőn pedig a' litva követek arra köteleznék urokat, hogy egész népével együtt a' közönséges római hitre tér, hogy Litvaföldet, Veresországot és minden elszakadt tartományokat Lengyelországgal egyesíti, és hogy a' Leopoldnak lekötött 200 ezer forintnyi bánatbért is lefizeti; Jagjel pedig e' kötelezményeket megerősítette volna; nem akara Hedvig illy tetemes nyereseményeknek akadályt vetni; 's elfojtván érzelmeit, rá állott, hogy a' kérők anyjához utasíttatnának. Mig az egyesült litva 's lengyel követség oda járna e' dologban, megérkezett Krakóban Vilhelm; de a' vár kapuját a' fő emberek intézetéből zárva találta; kénytelen vala tehát a' városban egy sz. Ferencz szerzetebeli monostorba szállni. Hedvig megtudván, hogy csak a' vár kőrfala választja tőle a' szeretett ifjut, nem birt a' szívébe rögzött hajlandóság hatalmasan fellobbanó gerjedelmével, és nem tartózkodhaték veszendő kedvese látásától. Keresztül hatván tehát az akadályokon, több izben meglátogatta a' fiatal herceget a' monostor testujító teremében. Itt gyönyörködék egymás látásában és hallásában a' két öszvehajlott szív, mig az elválás közelgő órája közbeveté magát. Ez nem soká késett: mert Ersebettől, a' ki általlással Jagjel ajánlatinak Lengyelországra nézve felette nyeresmes, a' maga ellenszegültének pedig sikeretlen voltát, az a' válasz érkezett, hogy Lengyelország és a' kereszténység javát akadályozni nem szándéka. Tudtára adatott e' válasz Jagjelnek, és ő meghívatott Krakóba. Ekkor Vilhelm, élte legszebb reményétől elszakadva, bucsut vett szerelme tárgyától, visszatért honjába, 's nőtelen magányban tölté napjait, mig Hedvig életben vala. Midőn más felől Jagjel fényes kísérettel közelitne, elejébe küldötte Hedvig egy meghitt emberét, a' ki megszemlélné az esmeretlen völegényt, és neki biztos hirt hozna annak személyéről: mert tele lévén még lelke hajdani jegyese testi kellemeinek képével, iszonyodék jövőndő férjének képzelt irdomtalanságától. A' kémi nyugtató tudósítást ért vissza, 's azontul csillapultabb észánással várá Hedvig a' közelítőt; a' ki midőn megérkezett és a' koronás hölgy elejébe lépett volna, annyira meghatotta őt ennek szépsége, hogy jó ideig öszvefüggőleg nem szólhatna zavarodásában. Febr. 14-kén 1386 megkereszteltett Jagjel testvéreivel és rokonival együtt, és a' keresztésben Ulászló nevet kapott. Ugyan az nap öszve kelt Hedviggel; Febr. 17-dikén pedig Lengyelország királyává koronáztatott. Csak 13 esztendőig élhetett Ulászlóval Hedvig; mert már 1399 meghalt gyermekszülésben.

Fabri Pál.

HEEMSKERK (Márton), hollandi képiró, szül. 1498 Heemskerk helységében, mellyről magát nevezé is. Apja Van Veen kőmives volt, 's

öt gyermekségében egy harlemi képiróhoz adá tanulni, azután pedig haza vivé, hogy saját mesterségében nevelje. Az ifju nagyon kedvetlenül tért vissza az atyai házba, 's megragadá az első alkalmat onnét távozhatni. Delftbe mene, bizonyos Lucas János nevű jó hírű képiróhoz; de midőn látná, hogy mestere semmit sem tesz érte, Schoreel J. nevű híres mivészhez költözék, a' ki Roma 's Velenczében nagy mivész esmereteket szerzett volt magának. H. olly gyorsan halada előre, hogy mestere félne tőle homályba borittatni, 's ezért elküldé magától. Akkor készíté azon darabját, mellyen „sz. Lukács a' sz. szüzet 's a' gyermek Jézust festi“, 's mellyet a' harlemi képirók czéhének ajándékoza. Ez nagy helyben hagyással fogadtaték. Erre Olaszországba menvén, ott marada 3 évig, izlését antik szerint mivelni, 's a' híres Michel Angelonál tanult, ki akkor gazdagítá a' kereszttyenség fővárosát ecsetje miveivel. Hollandba viztatétkor sajnálák bámulóji közül némelleyek, rajzolatiban nem találhatni többé azon kecséket, mellyek az előbbieket olly bajlókká tevék; dologhoz értők pedig örültek előmentén, mellyet a' rajzolás mivészségében tön, 's izlése nemesültén. Műhelye csak hamar tömve lön tanítványokkal, 's így rövid idő mulva meggazdagodék. Azt állítják, hogy ezen szorgalmas és termékeny mivész — már most igen ritka — munkájának nagy része, Harlem bevételekor 1572 elveszett, saját háza is felulatván akkor. H. rajzolatja erős és helyes; körzeti azonban csinosság és kellem hijjával vannak, öltözetei nehezek és ranczal bővelkedők, fejein méltóság és fenség nem látható. Boncztudományi esmereteinek, mellyekben Michel Angelot igyekezék utánozni, köszöné hírét főképen. Meghalt Harlemben 1574. opq.

HEEREN (Arnold Hermann Lajos), a' göttingai egyetemnél historiák professora, udvari tanácsos, 's a' Guelf és más érdemrendek vitéze, szül. 1760. Különös mély belátással bír, a' régieket a' mai idők történeteivel alaposan egybe vetni, 's egyiket a' másikkól értelmesleg megmagyarázni. Ezen szellemben az europai telepek (Coloniae) történeteit is köz helybenhagyással kidolgozta, nem különben a' régi nemzetek kereskedése és politicájáról olly meglepő ideákat fejtett ki, millyeneket olly öszveffüggésben előtte még senki sem közlött a' tudós világgal. Sokkal kevesebb becsü munkája „a' classicum studium történetei“ (1797, 1802) mellyekben nagy hijányokat tapasztalni. A' francia nemzeti Intézet koszorura méltónak ítélte „Keresztes haborukról“ készített pályairását, mellyben bizonyágát adta a' középkori történetek helyes esmerésének, ámbár az nem olly mély tudománnyal van irva, mint a' régiségekről szóló könyvei. Előadása mindenkor tiszta és világos, a' mi különösen neveli dolgozásainak becsét, millyenek „Handbuch der Geschichte der Staaten des Alterthums“ (Göttingen 1810.), „Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems, und seiner Colonien.“ (1819.); „Ideen über Handel und Politik der alten Welt“ (1805.); „Prosaische Schriften“ (2 rész. 1806).

HEGEDÜ (Violino, francziánul Violon*), németül Discantgeige, vagy közönségesen csak Geige, Violine) minden hegedü szerek közül a' legtökéletesebb, legkellemebb, 's legnagyobb divatban lévő hangszer. Hegedü szereknek általában mind azon muzsikai szerek neveztetnek, mellyekre bélhurok huzatnak, és azokon a' hang vonó surlódása által, a' hangok magassága 's mélysége pedig az ujjaknak hurokra tett különbféle helyzetése által eszközöltetik. Általában a' hegedünek tulajdonképi származása bizonyosan nem tudatik, de úgy látszik, hogy valamelly hasonló régi hangszer módosított lassanként a' hegedü mostani formájára; amának rajzolati formáját találhatni a' muzsika történetét, 's különösen a'

*) Sokan a' Contrabast-is Violonnak nevezik. De ezen elnevezést nem kell a' francziával egynek tartani. Mert amannak francia neve: Contrebasse, (olaszul il Contrabasso, il Violono, németül Bassgeige, magyarul nagybőgő, brügő).

régi muzsikát tárgyazó könyvekben. A' hegedü feltalálását némelyek a' kereszties hadak idejére teszik. Hihető, hogy elsőben is Olaszországban jutott nagyobb tökélyre. Ezen országban (emlékezzünk a' cremonai hegedükre) s a' határos Tirolban készülnek most is a' legjelesebb hegedük. Amott leginkább becsültetnek az Amati, Guarneri, Stradivari hegedüji; itt Stainer Jak., Klotzói 'sat. A' jelenleg szokásban lévő hegedü a' hegedüszerke közönséges nemének csak egy alsóbb rendü neme, 's minémlisége következendő. Két fő részből áll u. m. a' testből (corpus) és nyakból, mellyek ismét más apróbb részekből vannak öszverakva. A' testnek részei: 1) a' fedél, vagy hangfenék, mellynek közepe kevéssé bolthajtásos, körülétében pedig egy hosszukás gömbölyü (mintegy ujjnyi vastagságú) deszkácska régi száraz fenyőfából, két oldalának közepe fél gömbölyeg γ formán vagon be vágva, hogy a' vonó szabadon 's megütközés nélkül mozoghasson, 's azt öblösítésnek nevezik. A' fedél két oldalán az öblösítés mellett van egy keskeny $\S$ formájú nyílás bevágva, melly F vagy hanglyuknak hivatik, 's a' hangszerbe rekket levegőnek a' külsóvel öszveköttetését a' test remegéseinek terjesztése végett eszközli. — 2) A' fenék. Ez juharfából készült, 's a' fedélhez hasonló deszkácska, csak hogy rajta F lyukak nincsenek. Már most a' fedél és fenék öszve ragasztatik 3) a' borda segedelmével, melly egy vékony, egy hüvelyknél kevéssé szélesebb forgács, hasonlóan juharfából, 's a' fedél és fenék formája szerint meggörbitve, e' kettőnek öszveragasztó oldalál szolgál. Belől a' fedél balján, hol a' G hur fekszik, hosszában egy faléczecke van enyvezve, mellynek közepe vastagabb, két vége pedig megvékonyodik. Ezt gerendának nevezik, 's arra való, hogy a' huroknak a' fedélre ható nyomását feltartsa. Azonkívül belől a' borda minden szegletére, alól a' gombra, 's felül a' nyak alá kis fadarabkák vannak ragasztva. A' gerenda ellenében (kevéssé a' hurláb megett, hol az E hur fekszik), egy rövid, vékony, 's gömbölyü fácska, melly hanggyám, hegedü lelke, vagy közönségesen szóhang, (Stimme) nevet visel, állitatik fel a' fedél 's fenék között, hogy az első a' két legmagasabb hur súlyja ellen védelmezzé. Már most a' test felsőbb részén lévő borda közepén a' fenék 's fedél közé tétetik a' nyak. Ez mintegy $\frac{1}{4}$ réfnyi, vagy kevéssé hosszabb félgömbölyeg darab juharfa, mellynek alja, melly a' testhez ragasztatott, vastagabb felső csucsánál. Felsőbb 's vékonyabb végén van egy kivájt fadarabka, melly srófládnak (vályu) nevezetik, 's legfelül vagy osiga, vagy más czifra formával végződik. A' srófládnak mind két oldalán két gömbölyü lyuk van furva egymás iránt hártósan, mellyekbe a' hursrófok tétetnek. Ezek négy kupos gömbölyü fácskák, a' srófvályun kívül lévő vastagabb végeik lapos fogatékkal (Griff) vannak ellátva, hogy midőn a' hurok felhuzatnak, meg lehessen őket markolni. A' nyak felső részén a' Fogantyú (fogatékdeszka, Griffbret) fekszik. Ez egy kevéssé boltozatos darab ébenfa, melly a' nyak felső részét a' testnek mintegy közepéig, mindig szélesebben nyul el, 's ezen huzódnak a' hurok egész a' srófokig. Annak felső keskeny végén van a' nyereg (felső nyereg), egy közönséges fából, vagy ében fából készült picziny léczecske, mellyben négy nem igen mély bevágások látszanak, mellyekbe a' hurok befektetnek, ne hogy a' fogantyuról lecsusszanak. A' fedél legalsóbb végén, a' borda közepén, a' nyaknak épen ellenébe tétetik egy közönséges fából vagy ébenfából készült gomb. Ezen gombra erősítetik meg egy erős hurral vagy dróttal a' hurbékó, vagy hurtartó. Ez egy boltozatos, alól keskeny, felül szélesebb deszkácska (majd olyan, mint a' fogantyú, csak hogy rövidebb), szinte ébenfából, mellynek végébe négy lyuk van furva. Ezen lyukakba egy csombék segedelmével szorítatnak a' hurok, mellyek innen a' fogantyun keresztül a' srófvályuba futnak, és a' srófokon keresztül huzatnak, 's ezeknek forgatása által le és fel vonathatók. A' fedélre épen az F lyukak közé állitatik a' hurláb (alsó nyereg), mellyre a' hurok fekszik-

nek. Ez két lábcskán nyugvó fadarabka, (legjobb a' juharka) mellyen a' hurok a' békó és fogantyu között fekszenek. A' hurláb ama' helyein, hol a' hurok ráfeküsznek, épen azon okból, mint a' felső nyeregnel, kis bevágások vannak. A' hurláb és fogantyu között mozog a' vonó, mellynek a' hurokon surolása által hozatik elő a' hurnak hangja. A' hegedünek itt leiratott rendelkezésével bír a' Viola, a' Violoncello, és a' Contrabass-is, csak hogy nagyobbított mértékben. Lásd Schaum: „*Ueber den Bau der Violen, Bratschen, Violoncells und Violons, aus dem Italienischen mit zwei Kupfertafeln. (Leipzig bei Breitkopf und Härtel.)*“

— A' hegedüre négy bélhur vonatik, mellyek bizonyos irányzatban nevedkedő vastagságuak, azoknak legerősibke 's legmélyebb hangja ezüst dróttal van befonva. Ezen négy hur hangokra igazitatik. A' legvékonyabb, t. i. az egy vonalu e, a g, az egy vonalu d, az egy vonalu a, a' két vonalu e, közönségesen quintának-is neveztetik, francziául Chanterellenak. Mennél tovább rakjuk ujjaikat a' hurláb felé, annál magasabbak lesznek az általok gerjesztett hangok. A' hegedükóták általjában G kulcsban (melly ez okból mintegy megkülönböztetésül Violinkulcsnak neveztetik) szoktak iratni. A' hegedü hangjainak köre g-tól 4 vonalu a-ig terjed. De csak a' mi időnkben jöttek a' mivészek ezen szédítő magasságra. Az előtt legfeljebb 3 vonalu g vagy 3 vonalu a-ig emelkedtek fel, a' 16-dik században pedig csak alig mentek 2 vonalu e-ig. A' hegedü a' feljebbi körbe foglalt valamennyi hangokat, még a' legkisebb enharmoniai viszonyokat is, csupán az ujjak felrakásával ki lehet hozni; azért ezen hangszert mind e' miatt, mind pedig szép, 's beható hangja tekintetéből a' legtokéletesb 's legkellemesebb muzikai szerek közé kell számlálni. Ama' szerszám, melly által a' hegedü hurjai hangzókká tétetnek, a' Vonó. Ez egy réfnyinél kevéssé rövidebb kigyófából vagy Fernambukból készült (legalább ezen fanemek legalkalmasabbak reá) gömbölyü vesző, mellynek vastagsága lefelé mindig nevededik, 's felül egy öblös fadarabkával végződik, melly fejnek hivatik. A' vonónak alsó 's erősebb végébe egy sróf megyen be, mi által a' békó a' feljebb huzathatik, vagy megeresztethetik. Ez a' béka nem egyéb, mint egy öblösödött fadarabka, melly a' fejjel egyközülleg áll a' vonónak alsó végén, 's egyik oldala szélén az említett sróf keresztül megy. A' vonóba fehér lőszőr vonatik, melly feljül a' fejben 's alul a' békában meg van erősítve, 's a' mint a' szükség kívánja a' srófnak fel vagy letekerése által feszesebbre huzathatik, vagy megeresztethetik. — A' hegedü hangjának jósága tisztaság, értelmes hang, erő, teljesség, 's könnyű hangzatban áll. — Egyébiránt a' hegedü játszási ügyesség oly magas fokra emelkedett, hogy talán már ezután inkább alább fog ismét szállani, hogy sem még feljebb emelkedni, minthogy azt most, legalább a' mechanikai nehézségekre nézve, néha hihetlenségig is viszik a' mivészek. A' hegedü játszás legesmereteseb utmutatásait közlötték: Löhlein, ugyan ezt javítá Reichard, Mozart, Leopold, Geminigni, Rode, Kreutzer, és Bailot, kiét a' parisi Conservatorium is elfogadta, 's végre Fröhlich würzburgi professor. A' legujabb 's legnevezetesebb hegedüsök: Rode, Spohr, Kiesewetter, Lafont, Kreutzer, Viotti, Durand, Polledro, Fränzel, Mayseder, Romberg A. Clement, Rovelli, Matthäi, Paganini, Lipinski, Maurer, Täglichsbeck, Prann, Müller K. Moliqne, Rolla, Möser, Serwaczynsky 'sat. gy.

HEGEL (György Vilhelm Fridrik), egy a' legmélyebben gondolkodó philosophusok közül, szül. 1770. Aug. 27. Stuttgartban. Édes atyja, titoknok a' hercegi kamaránál, házitanitókra bizta első nevelését, 's miután a' régi és új literatura classicus iróival megismerkedett, 's nemimükép a' vallásos dogmák philosophiai nézetére szoktattatott volna, 18 esztendő korában Tübingába küldé tanulni, hol őt esztendeig tanult philosophiát és theologiát. Különösen pedig az első tudománynak feküdt neki, 's nem lévén beszóje az ott hallott metaphysica által kielégítve, Kant könyveinek olvasására adta magát, mellyekkel Plato írásait is egy-

be kötötte. Ez a' gyakorlasmód theologiai nézeteire is különös befolyással volt. Azután a' természeti tudományokat, valamint a' mathesist és physicát is egybe kötötte a' philosophiával. Végeztén tanulását Helvetiába házi tanítónak ment; onnan maini Frankfurtba 's atya halála után kevés örökségét kezéhez vévén Jenába vette magát, hol Fichte philosophiáját tanulá, 's különösen Schellinggel, akkor ott professoral társalkodott, ki már az előtt is barátja volt. Itt írta első munkáját illy czim alatt „*Leber die Differenz der Fichteischen und Schelling'schen Philosophie*“ (1801), a' másik esztendőben pedig Schellingnek segédtársa volt, a' philosophiai criticali újság kiadásában, azután magános leczkéket is adott a' philosophiában, mellyben 1806. ugyan Jenában rendkívül való tanító lett. Hosszas vizsgálatok után eltávozván Schelling philosophiai nézeteitől, magában egy különös rendszert kezdett építeni, mellynek előrajzait a' lélek phoenomenológiájában adta, melly illy czim alatt is esmeretes „*System der Wissenschaft*“ (Bamberg 1807). A' jeni szerencsétlen ütközet után Bambergbe ment, honnan 1808. a' bajor igazgatás Nürnbergbe hívta meg gymnasium igazgatónak és philosophiai tanítónak. Ekkor dolgozta ki logikai tudományát, melly új rendszernek alapja; az első rész kijött 1812., a' többi 1816., mikor Heidelbergbe hívták meg ősszel, hol 1817. kiadta a' philosophiai tudományok encyclopaediáját, mellyet 1831. ujra ugyan ott adtak ki. Ezen új dolgozásának czélja volt, tanítványait rendszere egész állásával megesmerkedtetni. Heidelbergből Fichte helyére Berlinbe hivatott meg 1818., hol a' főbb rendek közül is számos hallgatókra talált, 's kiadta más újabb munkáját ebben a' fővárosban 1821. illy czim alatt „*Grundlinien des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft*“.

Sok tisztelője volt Hegelnek mindenfelé, 's a' speculatio körébe még nagyobb mélységet vitt által, mint az előtte élt bölcsek. Meghalt 1832. tavaszán, Berlinben.

HEGEL PHILOSOPHIÁJA. A' fővalónak megesmerése vagy tudása (*scientia absoluti*) a' philosophiai tudományban és tudomány utján elérhető; mert a' tudománynak mint tudománynak igaz következtésének kell lenni. Az igazságnak igaz képe annak tudományos volta, melly utón annak esmeretére jöhetni; következőleg az igazságról való észfogát (*conceptus*) az igazság létét feltételezi, vagy is kezeskedik érte; minél fogva a' philosophiának is mindent megértő igaz tudatra kell fell emelkednie. A' tudomány értelmes formája (mondja Hegel, phoenomenológiájában) mindenki előtt nyilva álló ut, mellyen a' tudományhoz lehet járulni, 's a' tudatnál fogva, melly a' tudományhoz vezet, méltán lehet kívánni, hogy az ész által okos esmeretekre juthassunk. Ez az ut nem eredhet a' külső dolgok tapasztalati esmeretéből, mellyek után constructált schema merő formalitássá válik, hanem minden dolognak tulajdon immanens (vele termelt) mozgása, a' teljesedésbe jött foglatnak mozgató lelke, vagy is öly methodus, melly szerint az észfogát maga magát fejti ki a' tudományban, 's tulajdon elhatározottságaiban immanenter elebb hat, 's producal. A' methodus nem egyéb, mint a' gondolkozás phasisainak rajza, melly a' gondolkozás három fő momentumát híven előadja, ugy mint: első percz vagy momentum a' tárgynak maga el határozottságában másoktól megkülönbözőleg megesmerése (*abstractum momentum*); második percz: a' meghatározottságoknak elenyésztése 's egymásba általmenetele, (*dialecticum momentum*, gondolkodás dialecticája); harmadik percz: a' meghatározottságok egysége egymás közt való ellentételen, vagy is a' positivum megesmerése, mellyet az elenyésztés és egymásba általmenetele szül a' meghatározottságoknak (*speculativum momentum*). A' közvetetlen létel mozgásban van, vagy is magának mássa lesz, midőn immanens foglatjában maga magát figálja, magától magát megkülönbözteti, 's így önmagának negativuma lessz 's viszont ezen lételt vagy maga kifejtését (*contra punctatio Fichténel A = a* a' negativummal) magában visszaveszi, melly visszatérés, folyam vagy me-

net, a' meghatározott egységnek eredete; mely resultatuma az előbbennek, de ismét új kezdetté lesz. Ilyen formán adja elő az élet kifejlése eredeti formáját is, mert a' mint minden tárgy mint egész, közvetlen egységben tűnik fel, 's újra ellenkező meghatározatokban elfoszlik, de újra az elfoszlás 's visszamenet által tökéletes egységbe esik vissza, mely viszont egy új élet körnek kezdete, mely egybeköttetésből áll a' dolgok mindensége; hasonló módon kerekedik ki a' tudomány is a' kifejlés útján a' lelki képen fejlődő és magát értő mindenséghez vagy universonhoz. A' philosophia mind ezek szerint, Hegel meg határozása következtében, feladatul teszi magának a' lételt, mint az a' tudatban jő, viszont a' tudatot vagy okosságot mint az minden lételben újra rá esmér magára, és így a' philosophia a' világnak, mint kifejlett ideának megfogása, vagy is okosság tudománya, mennyiben annak magáról mint minden lételről öntudatja van, mely állításáért H. absolutus idealistának is neveztetett, megkülönböztetve Pichtének személyes, Schellingnek objectiv vagy tárgyas idealismusától. A' tudománynak egésze (mondja tovább Hegel) az ideának előterjesztése, 's mivel az idea a' magával szüntelen egyenlő okosság, mely hogy magát megkapja, magát magának ellenébe teszi (*contrapositio*) 's úgy magának másodja lesz, de ezen máságban is csakugyan magával egyenlő (mert magába újra visszafoly vagy visszaesik): azért maga a' tudomány is három osztályra, mint meg annyi kifejlési darabokra lépcsőnként oszlik el, u. m. logicára, természeti-, és lélek philosophiára. A' logica a' tiszta ideának, mint ideának a' gondolkodás elementumában tudománya; azért valóságosan szemlélődésbeli (*speculativa*) 's nem csupa formalis tudomány, mely a' gondolkodást, mint csak a' subjectum gondolkodását tekinti meg, mintha különös rajta kívül eső (fekvő) materiája volna, sőt inkább Hegel értelme szerint a' metaphysica helyét is betölti. Ezen határozat szerint meg is különbözteti H. az abstract vagy formalis gondolkodást a' felfogó teljes foglatatu concret gondolkodástól, mely maga magát meghatározza; azért a' közönségeség és különösség a' tudatban identicum monumentumok, 's ezen identitásban fekszik igaz voltak. A' felebb már érdeklött átmeneteles ut szerint tanít H. a' logicában először a' lételről, ebből át megy a' valóságra vagy substantiára 's ebből az észfogatra (*conceptus*) mely magát *speculativa* ideára emeli fel. Ez egyszersmind a' véghetetlen valóság, 's a' maga különösségének momentumát mint ön maga visszasugárzását (*verberatio*) magából ereszti ki, vagy is maga magát lételesíti (realisálja). Ilyen módon a' logica a' természet philosophiájához köti magát, (mely az ideának tudománya a' maga máságban, vagy is az okosságnak tudománya, mely magát az objectivumban esmeri meg) ez pedig a' lélek philosophiájához, mint az idea tudományához, mely a' maga máságból visszatér magába, 's mellynek mind tárgya vagy objectuma, mind személyessége vagy subjectuma maga az észfogat (*conceptus*). A' természet és lélek az ideának realitاسai, amaz mint külső adat vagy meglétel, ez mint öntudatu reflexio. Ha tehát a' logica a' tudásnak tiszta elementumában adja elő az ideát, (a' tiszta ideált), úgy a' más két részben úgy adatik elő az idea, mint természeti és lelki realitas, a' mint a' természetben elfoszlik vagy megvál magától, 's újra egyesíti magát a' lelki realitasban, és identicum lesz magával, mely identitást absoluta negativitásnak is nevezi H. Ezen karikai kifejlés módjáról az ideának, mely egész philosophiájának alapja, így szól önmaga phoenomenológiájában: „Véleményem szerint fő dolog, a' mit rendszeremnek előadása igazoljon meg, az igazat nem csak mint (csupa) substantiát (mint magával egyenlő meglévőt) hanem úgy is mint subjectumot felfogni és kifejezni.“ — Elő substantia a' létel, mely az igazságban subjectum, vagy jobban mondva az igazságban létesül, a' mennyiben a' maga lételének mozgása, vagy is a' maga másod lételének ön magával kieszközlése. Mint sub-

jectum tiszta egyszerű negativitas 's épen azért az egyszerűnek megkettőztetése, vagy is magát magának ellenbetevő két részre oszlás, melly ismét ezen indifferens különbségnek vagy ellentételnek tagadása (*negatio*). Csak ez a' magát helyrehozó egyenlőség, vagyis a' másodjába oszlásból visszatérés magába (*reflexio*) — az igazság, korántsem pedig az eredeti vagy közvetetlen egység. Amaz maga magának kezdete, karikája, melly a' maga végét mint czélját előre felteszi, 's a' kivétel és vége által valósággá válik. Hegel és Schelling abban megegyeznek egymással, hogy mind kettő a' gondolkodást lételnek veszi, vagy is hogy e' kettő identicum; de abban különböznek egymástól, hogy Schelling az identitas bizonyos voltát előre felteszi, Hegel ellenben azt mondja, hogy annak bizonyosságát a' tudomány utján is magával az észfogattal meg lehet mutatni, 's értelmes tudatba öltöztetni. — Hegelnek jelszava volt: A' philosophiának feladatja: azt, a' mi van, megérteni; mert a' mi van, az okosság.

A' philosophiai historia menetelére nézve nem különben nevezetes észrevétele így következik: „Kábaság azt vélni, mintha valamely philosophia a' jelenvaló világon tul lépne, 's mint individuum a' maga idejét keresztül szökné“ — ismét: „A' philosophia, mint világnak gondolatja először időben tűnik fel, minekutána a' valóság bevégezte a' maga formálása processusát; először is a' valóságnak megértésében tűnik fel a' realitással által ellenben az ideal, melly magának ugyanazt a' világot intellectualis ország formájába véve, kiépíti.“ Ezeknek következtésében azt állítja Hegel, hogy minden philosophiai rendszer, mellynek megvan a' maga igaz rendszerisége és eredetisége, a' lélek maga kifejlésében egy szükséges álláspont, mellyet csak fentebbi állásba felhuzással lehet megczáfolni. Hegel stylusa általján fogva darabos, és nehéz értelmű 's philosophiai rendszere ezen okból is sokaktól megtámadtatott; még aristophanesi elméségben is szórták reá a' theatralis pasquilusokat, mellyek természetesen pasquilusok is maradtak. Hegel philosophiai rendszerét tudományos és alapos vizsgálat alá vetette 1831-ben professor Herbert, ki rövid kivonatját adván Hegel logicájának 's természeti és lélek philosophiájának, a' rendszer nevezetesebb fogatkozásait is kijeleli (I. „Allgem. Literatur-Zeitung vom Jahre 1831.“ Halle, Monath Jänner) 's minekutána ezt megtette, a' többek közt illy velős szavakkal él: „Mint idő gyermekének vagynak Hegel philosophiájának főbecsei, különösen az, hogy megczáfolással nem lehet azt eltüntetni, sőt sok helyen erős gyökeret is vert; másik az, hogy elődolgozatok szükében magától másokhoz képest sokat teremtett, azért sok esztendőnek gyümölcse, mellyből a' szemes ember láthatja, hogy a' régibb philosophiai próbatételek hová visznek; e' pedig olly nagy becsü haszon, mellyet csak mély gondolkodás után tehet az ember maga sajátjává. A' kik nem szeretik a' mély gondolkodást, Kantot, Fichtét, Schellinget, Hegelt nem is becsülik, 's nem foghatják meg, hogy híresedhettek el; de a' ki tudja, hogy az illy theoriák mély historiai alapon nyugosznak, az fogja azt is tudni, hogy megczáfolással azok nem tüntetnek el. Hogy Hegel a' speculativ emberek közt főrangot érdemel — kétségen kívül van.“

Kállay.

HEGIRA (Hedzsra), arab szó, szökést jelent. A' mohamedanusok ezzel főképen prófétájok Mohammednek futását Jatrebbe nevezik, melly hely utóbb Medina al Nabi, az az prófétaváros nevet nyere. Ezen futástól, mellyet ők Jul. 16-kára (Ideler 15-kére) tesznek K. u. 622 évvel, kezdődik az ő időszámlálások. Ha a' Hegira esztendeit a' keresztvény időszámlásra akarjuk átteni, a' nélkül, hogy felette nagy pontosságot óhajtánánk, czélt érünk következő módon: mivel a' mohamedanusok esztendeje 354 napos holdév, azért 33 mohamedanus év csak 32 keresztvény vagy napévet tesz. Ennél fogva le kell minden 33 mohamedanus évből egyet huzni, 's a' kijövő számhoz 622-et adni. Így p. o. a' mohamedanusok

nusok 1000-dik esztendeje mintegy a' mi 1539-kel egyez. A' Hegira 1245 éve 1829 Jul. 3-kán kezdődék. A' ki nagyobb pontossággal akarja a' moham. éveket kivetni, használja Wahl és mások e' végre készített tábléláját.

HEGYALLJA. Igy neveztetnek közönségesen a' 4—5 nyz. mtföldnyire kiterjedett szőlőhegyek Zemplén vármegyében, mellyeken a' külföld előtt is hires tokaji borok teremnek. Nem egyedül Tokaj hegyei értetnek tehát ezen nevezet alatt, hanem Tarczal, Tályá, Mád, Keresztur, Zombor, Tólcsva, Erdő-Bénye, Liszka, Sáros-Patak, Szerencs, Monok, Olaszi, Toronya, Kis-Falud, Kövesd, Bári, Szerencs, Rátka 'sat. mezővárosok 's faluk szőlőhegyei is. Nem kell pedig gondolni, hogy a' tokaji világszerte dícsért bor egyedül Tokaj hegyein 's határában terem; a' tarczali, tályai és mádi felülmulják azt, az első ugyan erejére, a' két utóbbi pedig édességére nézve. Híresek, a' Hegyalljára közel 's távolról összeseresglő uri vendégek által innepelni szokott vig szüretnek, mellyeknek örömjaja leginkább Mádöt eleveníti. A' termés általában, közép termékenységű évben, mintegy 160,000 akóra megy 's teteemes részét teszi nemzeti gazdagságunknak; mert a' külföldről is sok pénzét bekapunk érte, hol kapva kaptik 's nagy árron is örömet megvásároltatik. Jó asszuszóló másfél icze tokaji borét Londonban 1804-ben 132 vált. czéd. forintot fizettek. Azonban sokkal nagyobb jövedelmet nyerhetne hazánk ezen becses termésből, ha — számtalan hamisításoknak, megrontásoknak, felcseréléseknek ki nem volna téve. Ennek meggátlására már régtől fogva állottak ugyan fen hazánkban törvények, mellyeknek rendelése nem régen újabb szigorúsággal állapittaték meg: de hibáznván a' folyvást való szoros felvigyázat, történtek 's maig is történnek csalások, mellyek miatt a' hegyalljai termés becse, a' tokaji bor érdeme a' hazában is, különösen pedig a' külföldön észrevehetőleg megcsökkent, 's a' zagyválás gyanuja igen elhatalmazott. Gyógyulást ebben is, valamint másfelekben, csak a' jótékony időtől várhatunk; addigiani ápolását pedig nemileg a' nemzeti casinói egyesülettől remenyelttük! 54.

HEGYEK. Földünk felületén látható magas felemelkedéseit a' földnek vagy is tornyozatjait, hegyeknek nevezzük, mellyek a' halmoktól nagyságok által különböztetik meg magokat. Ha több egyes hegy foglalja el a' föld bizonyos mennyiségű felületét egymás mellett, hegy ségnek, ha pedig mértföldi távolságra 's azontul is nyulnak sok egymásba kapcsolt hegyek, azokat hegyláncznak, hegyhátznak nevezik. Síkföldön ritkán találkoznak egyes hegyek, többnyire egy rakásban vagynak. A' hegyek közt elnyuló mélységeket völgyeknek hívjuk. A' földnek felülete nagyon egyenetlen, 's a' térhelyen is találni domborodásokat, és süllyedéseket, csak hogy az illy különbségek hegyes helyeken inkább szembe tűnnek. A' tengerpartok rendezes legalacsonyabb helyei a' szárazföldnek, mellynek felülete a' parttól való távolsághoz képest mind inkább emelkedik, ugy hogy közönségesen a' szárazföldnek közepe a' legmagasabb hely, melly nagy hegyekkel van befedve. A' földesmeret tudománya tanítja, hogy a' legmagasabb hegyek földünk színén nagy hegylánczokkal vagynak öszvekapcsolatva. Az Uralhegye, melly Ásiát Európától választja, 's egyik ága a' Fejértenger felé Novajasemljára nyulik, öszvefügg a' sewoi hegyhátal, melly Norvegia, Svecia 's Muszkaország egy részének határait formálja. Más hegység éjszaki Indiából nyulik ki Tibet és Kaschemir felé, hol közép Ásiának felső pontját teszi, 's napnyugotra Persián, napkeletre Chinán által ereszkedik. Éjszaki Ásiának legmagasabb emeletéből, a' bergldoi hegységél, melly a' Kalmukok földjét választja a' Mongolokétól, más hegyláncz indul ki Mussart név alatt délre Tibet felé; 's ismét más vonódik Alak név alatt napnyugotra, a' szabad Tatárország pusztáin 's Bucharián keresztül, 's öszveér az Uralhegységgel; egy harmadik hegyláncz Khanghai név alatt napkeletnek tart, melly Mongolországban elcsavarodik, 's Koreát és a' ja-

pani kősziklás csucsokat 's szigeteket formálja. Negyedik heglánca az Altai hegység, mely Sibiariát Irtischtól Amurig körülveszi. Ezen magas ásiái hegységeknek elágazásai és lánczai megszámlálhatlanok. A' Kaspium 's fekete tenger közt fekszik a' Kaukasus, melyly egy a' legmagasabb hegyei közül Ásiának, de hogy egybefüggne a' felebb megnevezett heglánccokkal, az még nem bizonyos; hanem elágazik kis Ásián keresztül Arabia felé, 's a' Taurus, Sinai és Libanus hegyeket formálja, más ágazataiban a' fekete tengernek dül Europa felé, nevezetesen Macedoniának, hol azoknak különféle nevezetei vagynak. A' fekete tengertől fogva Moldva, Oláhország és Erdély közt nyulik el a' Karpát heglánca, melyly Magyar és Lengyelország határain, nem különben Silezián keresztül öszvefügg Németország hegyes tartományaival. A' Sudet hegyek Austrián keresztül Csehország és Silezia közt veszik utjokat, 's elágaznak éjszakra és napnyugotra a' Lausitzon keresztül Voigtlandba a' száz Erczhegyekbe. A' Harz hegyek Németország közepén többfelé elágaznak. Európának legmagasabb helyei Helvetia, 's a' régi Sabaudia, melylyeknek hegyei (az Alpesek) öszvefüggnek a' szomszéd Német, Francia- és Olaszország hegyeivel. Egy ága az Alpeseknek az appenninusi hegység, melyly egész Olaszországot kétfelé hasítván Reggioig terjed, 's hihetőleg tengeralatti közösülésben áll az afrikai hegyekkel. A' rhaetiai Alpesek Graubündten és Mailand közt terjesztik ki magokat; a' tridentieknek Tirol 's Velence földje közt van menetelek; a' noricumiaknak Tirol és Salzburg között, a' Ikarinthiaiaknak Karinthia, Krain, Friaul 's Istria között. Az Alpeseknek napnyugoti láncza keresztülág Franciaországon, 's öszveakad a' Pyrenékkal, melylyek Spanyolországot választják Franciaországtól. — Afrikában az Atlas leghíresebb hegy, melylyet nagy és kis Atlasra osztanak fel. Amaz hihetőleg egybefüggvén az arabiai hegyekkel, napnyugotra Barbaria felé nyulik, melylyt Biledulgeridtól elválaszt; emez Tunisztól Gibraltarig terjed. A' két Atlason kívül több apró hegység nyulnak el a' Nilus partjai mellett felső Egyiptomban, Nubiában, Habesben, 's Afrika esmeretlen belső részeiben, hol az ugy nevezetett Holdhegyekkel öszvetalálkoznak. Ezekből szakadhatnak azután ki más heglánccok a' déli részekre, melylyekkel a' Jóremény foka felé terjedő Hóhegyek egybeköttetésben lehetnek.

Amerikának Ásián kívül egész földünkön legmagasabb hegyei vagynak. A' Cordillerákkal, melylyek közt a' Chimborasso legmagasabb, 's melylyek Chili és Peru napnyugoti partjaira terjeszkednek ki, déli Amerika más hegláncaival is öszvefüggnek. Ugyancsak a' Cordillerákból más heglánca vag a' panamai szoroson keresztül Északamerika felé, 's a' napnyugoti partokra hajló útjában különféle ágazatokat bocsát befelé vagy napkeletre, melylyek az éjszaki rész legmagasabb helyein hihetőleg öszvefüggnek éjszaki Ásia hegysoraival. A' nevezetesebb hegyek magasságát sok ízben megmérték az utazók. Himalaya csucsát Tibetben 's nevezetesen a' Fejérhegyet 4477, Chimborassot 3220, Cayambeort 3030, Antisanát 2950, Montblancot 2426, Szent Gotthardot 1650, Aetnát 1632, a' Lomniczi csucsot 1360, a' Krivánt 1245, Cenis hegyet 970 ölnyi magasságuaknak találták, a' mérést a' hegy felső caucsától egyenesen függő menetben gondolva és alkalmaztatva a' tenger vize felületéhez. Jóllehet sok hegyek colossalis nagyságuak, mindazáltal a' többi föld egész tömegéhez képest csak kicsinységek, melylyek földünk golyó formáját meg nem változtatják. Maga a' Chimborasso átmérője még ugy sincs földünk átmérőjéhez mint 1=1000. Rendesen teke formájok van a' hegyeknek, alulról lassan emelkednek magasra, 's felül tompa vagy hegyes csucok van; azonban különféle módon is változnak ezek a' formálatok, p. o. a' helvetiai és sabaudiai Alpesek különféle hegyek roppant egymásba halmozásából állanak, melylyeknek több egyenes lánczszemű menetelek van. Ezen hegláncaiszemek közül a' legmagasabb az egész hegy massának közepében áll, 's a' magokat hozzá csatoló hegyek, a'

mint a' főhegytől távolabb esnek, a' szerint nagyságokból is vesztenek; a' közöttök keresztül menő völgyek elválasztják az egyes hegyek völgyeit és csucsait. A' legmagasabb hegyláncz meredek kősziklából áll, melly hóval és jéggel van borítva, alább pedig mind a' két oldalról nagy és széles völgyek nyílnak ki, mellyek nyáron által zöldelnek, 's több helyen, hol nem magas a' fekvések, gabonát és gyümölcsöt teremnek, vagy pedig kies legelőül szolgálnak. Ezen zöld völgyekre nyulnak ki a' magasabb állású kősziklák felsőbb völgyeikből formált szoros és meredek torkolatok, mellyek jéggel szüntelen rakva vagynak, 's jég-sikámnak neveztetnek (Gletscher). A' többi hegylánczok is, mellyek a' főhegylánczhoz esatlakoznak, a' most megirt fekvési tüneményeket kisebb formákban egyesítik magokban; minél távolabb esnek a' középponttól, annál kisebbek is, a' levegő szelidebb rajtok, 's hó és jég egymás után tűnnek el a' szem elől. Az egyes vagy magokban álló hegyek gömbölyödött csucsnak, szépen zöldelők, 's lassanként összeolvadnak a' sík földdel. A' magas hegyü tartományok nyáron által kevés idő alatt magasságokhoz képest különbözőféle éghajlati tüneményeket mutatnak. A' legvirágzóbb és gyönyörködtetőbb völgyekből, mellyek gabonával, olaj és szőlő fákkal ékeskednek, lassanként felhat az ember jó szagu virágokkal rakott legelőkre, mellyeknek meredekjeit egyenes szálu fenyvesek körítik, azokon felül apródonként fogy az életerő, míg nem egészen megszűnik, 's a' kemény hideg országa kezdődik. Különbféle az életerő (*vegetatio*) és havasokat egymástól elzáró határ is a' szerint, mint a' föld fekvése; minél melegebb ez, az életerő is tovább terjed felfelé, minél hidegebb ez, annál összébb is van amaz szorulva. Hogy a' hegyi levegő tisztább mint az alanti, bizonyos; de hogy egészségesebb is lenne, nem lehet általánosan mondani, hanem csak bizonyos mérsékletre és magasságra lehet kiterjeszteni, mert a' magas hideg hegytetőkön sok alkalmatlanságot kell érezni az emberi természetnek; gyakran az egész testet bizonyos erőtlenség, roszullét lepi meg, mellyet Saussure onnan magyaráz, hogy a' levegő nyomása igen nagyon munkál a' véredényekre, mellyek azután rugóságokból (*elasticitas*) sokat vesztenek. A' hegyek gyomráról kevés esmereitünk van még, 's a' mi van is, a' bányászati tudománynak köszönhetjük, melly a' hegyek belső alkotása szerint négy fő különbséget vett azokban észre; mellyeknél fogva magokat a' hegyeket is négy főosztályra osztotta. Első osztályuk az eredeti hegyek, mellyek a' hegylánczoknak belét teszik; ezek legmagasabbak, messzire behatnak a' föld mélyébe, 's a' föld testének mintegy csontvázát képezik. Ezek többnyire granitból állanak, az állatoknak kővé változására nem akadhatnak benne, 's közönségesen azt hiszik, hogy a' természet első productumai. A' második osztályuk azon hegyek, mellyek későbbi származásuk, 's a' benne találtató kővé változásokról azt következtethetjük, hogy sokáig víz alatt állottak. Különbféle víz megszállási részeket foglalnak magokban, mellyeket legjobban rétegeknek lehet nevezni (Schichten-Lager), minthogy a' különbözőféle massák réteges egybehalmozásából állanak, mellyekben az egyenlő nemű massák különválásai a' más neműektől észrevehetőek. Ezen rétegekről, mellyeket néhol pántlikáknak is hívnak, réteges vagy soros hegyeknek neveztetnek. A' harmadik osztályuk, a' víz által összevordott hegyek, mellyek kővévált fővény és agyag rétegekből állanak leginkább, 's mindenféle kővé változásoknak jeleivel bővelkednek, még olyan állatokéval is, mellyek ma nem is taláthatók földünkön. A' mi még különösebb, néhol olly állati csontok taláthatnak, hol ma azok meg sem lakhatnának: p. o. az elefántok éjszaki Ásiában és Amerikában. — A' negyedik osztályu hegyek a' Vulkánok, vagy tűzőkő hegyek, mellyekről különös cikkelyben leszen szó.

Kállay.

HEGYESD, falu Szala vármegyében, Egregy folyócska mellett, vas-hámorral 's egy régi vár dűledékeivel.

54.

HEGYPROFIL. Minden hegynek vagy meredekségnek három nézete

vagyon, egyik, mikor a' néző a' hegyen vagy meredekségen áll, másik a' szemközti nézet, mellyből az a' hegyprofilját vizsgálja. Az utolsó mód legalkalmasabb a' hanyatlás helyes megítélésére, és lerajzolására. Az építöre, gazdára, leginkább pedig a' katonára nevez nagy fontosságu dolog a' hegyprofil, minthogy a' föld területének kisebb vagy nagyobb meredeksége nagy befolyással van a' töltött utak és vízvezetések ágyára, mint szinte a' földmívelésre, hadjárásra, kivált pedig a' katonaság és ágyuk kiállítására. Az építő mesterségben régen átlátták már, milly szükséges a' hajlások helyes megmérése szerint felveendő profilrajz, melly az építő ideáját a' földterület mivoltához képest utba igazítja; ellenben a' hadi mesterségben későbbben kezdték ennek szükséges voltát érezni, 's még nagy Fridriknek is homályos képzetek voltak e' dologról. Csak az újabb időkben terjedt el az a' meggyőződés, hogy a' földterület helyes esmerete egyiránt nagy fontosságu mind az ingénieurnek, mind a' fő hadikormányhoz tartozó tisztnek, 's ezen meggyőződés következtésében sok igyekezet után sikeres alapvetetett a' horizontális (vizirányi) egyenesség, millyet p. o. a' víz színe mutat, mellyel és több ahhoz hasonló párhuzamosan (parallele) menő lineákkal minden hanyatlás szegletet formál, mellyet hanyatlási vagy hajlási szegletnek nevezünk, 's mint más szegleteket fokok szerint számítunk ki. A' kisebb különbségekre nem sokat ügyelvén, minden meredekséget öt öt fokra vettek, ugy hogy mikor hanyatlási szegletekről van szó, 5, 10, 15, 20, 25° 'sat. és nem 7, 9, 13, 22° fokról van szó. Lehmann őrnagy legtöbbrre vitte ezen tudományt, a' fekvés rajzának theoriáját ugy kidolgozván, hogy plánjának egyszeri nézete, mellyben a' rajzolandó tárgyat szüntelen maga előtt tartja, tisztán kimutatja mindjárt, a' mit elsőbb a' hegyprofil-rajzok által lehetett tisztába hozni, hogy tudnillik millyen fokozatai vagynak a' hanyatlásoknak, micsoda nemű katonaság mehet azokon által, 's micsoda harczenem bontakozhatik ki rajtok. Planumában vonásokkal jelelte ki a' hegy hanyatlásait, a' meredekebb hanyatlásoknak feketébb 's vastagabb, a' szelidebb hanyatlásoknak vékonyabb és szelesebb festékű vonásokat adván. A' siksági jel egészen fejér, a' legerősebb vagy már járhatatlan 45 foknyi, hanyatlás egészen fekete; vékony egymástól messze eső vonások 5 foknyi, a' vastagabbak és közelebb esők 10, 15° 'sat. foknyi hanyatlást jelentenek. Az egész munka mathematicai elveken alapul, hozzá járulva az is, hogy a' szem bizonyos távolságról tekintvén meg valamely tájékat, annál homályosabbnak látja a' hanyatlásokat, minél meredekebbek azok, ellenben a' sikságot vagy lapályt legtisztábban felveszi. Lehmann rajzolás módja elejénte nem tetszett, de lassanként lábra kapott Német és Muszkaországban, sőt az austriai birodalomban is haszonnal utánoztatik.

Kállay.

HEGYVÁM alatt bizonyos mennyiségű, régi szokás vagy egyezet által meghatározott borbéli fizetendőség értetik, mellyet a' szőlőbirtokosok, a' földes uraságnak évenként KILENCZED (l.e.) gyanánt adnak. Ennek mennyiségét a' szőlőművesek megegyezése nélkül nagyobbítani tilalmas és ha egyik évben épen semmi bor sem teremne, beszédese a' következő évre elhalasztatik.

Kunoss.

HEIDELBERG, a' Baden nagyhercezség neckari kerületéhez tartozó város, lakhelye volt 1720-ig a' rajnamelléki választófejedelemeknek és nádorgrófoknak; Németországnak egyik legszebb vidékén fekszik, a' hegyut végénél 's a' Necker folyó bal partján, melly hegyekkel övedzett völgyből tetemes szélességgel ömlik elő, 's mellyen egy, 9 boltoszlópon nyugvó, 700 lábnyi hosszú és 30 lábnyi széles kőhid víz kereszttel. Ez Theodor Károly választófejedelem 's Minerva istenasszony szobraival díszeskedik, 's hat erkellyel bir, mellyekről igen gyönyörű, ingerlő kinézés van a' közel és távol hegyekre. A' város, a' folyó és hegyek közé van szorítva, 's belső-, külső-, 's a' vár omladéka felé felnyúló hegyi városrészekből áll, 's a' hozzá tartozó Schlierbach nevű faluval együtt

1400 házat, 's ebben 10,370 lakost számlál. Épületei között hajdan a' választófejedelmi vár tündöklött egy ékes hercegi kerttel; 1609 ezen vára' város nagy részével együtt a' Francziák által elpusztított; a' mi pedig még akkor épen maradt, későbbben (1784) a' villám által romboltatott szét. Dűledékei még most is figyelmet érdemelnek, különösen az építés barátaitól. A' várpinczében fekszik a' roppant nagyságu heidelbergi hordó. Egyházai közül említést érdemel a' sz. lélek temploma, mellynek chorusában a' HEIDELBERGI KÖNYVTÁR (l. e.) volt. A' protestans ruprecht-carolinai egyetem, melly 1386 alapított, legrégebb Németországban, 's könyvtára is leggazdagabb volt azon időben. Az egyetem virágzása 1622 hanyatlani kezdett, minekutána Tilly a' várost bevév 's a' könyvtárt elvitette, de 1802 ujra feleledt, 's Fridrik Károly uj alapítója gyanánt tekintethetik. Most évenkénti 66,000 f. jövedelemmel bír; 5 osztályra van elkülönözve, az egyházira három rendes tanítóval, a' törvényesre öt, az orvosira négy, a' status gazdaságira öt, és a' köz bölcselkedésre hét rendes tanítóval. Igazgatója maga a' badeni nagyherceg. Mostani könyvtára 30—45,000 kötetből áll. Van physical cabinetje, természeti ritkaságok gyűjteménye, két fűvész- és egy gazdasági kertje, szülintézete, bonczsine, clinicuma és academiái kórháza. A' város kereskedését igen előmozdítják a' hajózható Neckar vize, 's a' Frankfurtból Baselbe és Manheimből részint Schwabenbe, részint Frankenbe és Szászországba vivő 's itt egymást keresztül vágó csinált utak. 54.

HEIDELBERGI KÖNYVTÁR. A' heidelbergi egyetem többször elveszté könyvtárát. Leghíresebb az volt, mellyet, a' városnak 1622 Tilly által történt bevétele és kirabolatása után, bajor Maximilian herceg hadi prédának tekintett 's XV. Gergely pápának ajándékoza. Ez a' 14 század végén kezdődött 's Gelynhausen Konrad cancellarius könyvgyűjteménye, és az egyetem első igazgatójának Inghen Marsiliusnak hagyományá által szembetűnőkép nevedett (1396). Kevéssel azután viszont, a' heidelbergi püspök Worms Mátétól 1410 tetemesen szaporított, mellyhez még különbféle tudósok adakozása járult, ugyannyira, hogy a' 15 század elején 700 kéziratot számlálna. III. Lajos választó fejedelem, 152 darabból álló öszves kéziratát az egyetem használatára rendelé 1421; de azok még akkor nem tétettek a' régiebb gyűjteményhez. A' hagyományok 's szerzemények által időközben is gyarapult könyvtár, egy különös épület nyere az academiái kertben. Filep választó fejedelem alatt temérek becses munka vásároltatott Dalberg János és Agricola Rudolftól; és azon gyűjteményt is megnyeré a' könyvtár, mellyet ezen híres férjfiak ön költségeken szereztek. De még nevezetesb gyarapodása lön Otto Henrik választófejedelem által, ki nem csak a' két könyvtárt egybe kapcsolá, hanem Palästinába tett utazása alkalmával gyűjtött nagy számú 's ritka kéziratokkal nevelé. Ezen feljül, mind a' most mondott herceg; mind pedig utódjának III. Fridriknek uralkodása alatt folyvást egyesítették vele a' pfalzi klostrombeli könyvtárak. Nevedett a' tudós Fugger Ulrik hagyományá által, 's csak kevéssé elvitetése előtt is nagy becsü darabokkal gazdagított gondviselője Gruter Janustól. Akkor 1956 latin, 431 görög, 289 zsidó és 846 német, öszvesen tehát 3522 darab kéziratot foglalt magában, a' francziákon kívül, mellyeknek száma nem tudatik. A' nyomtatott könyvek nem birtak különös érdemmel. Ezen gyűjtemény, talán csak a' kisebb becsüeknek vagy egyébként tőle elválasztottaknak kivételével, Allatius Leo gondoskodása alatt 1623 Romába tétetett által, melly azután *Bibliotheca palatina* név alatt különös osztályát tevő a' vaticani könyvtárnak. A' palat. könyvtár azonban 1795 a' Francziák által 38 kéziratot veszte, kik a' torentinói béke alkalmával a' pápától 500 kiválasztandó 's Parisba viendő darab átadását nyerék alku szerint. De midőn 1815 a' parisi béke következtében a' Francziáknak minden tudományi és remekmiveket vissza kelle adk, a' pápa nem csak azon 38 kéziratot engedé át a' heidelbergi egye-

temnek, mellynek könyvtára 1703 Grävius gyűjteményének megvásárlása által megalapított, hanem Austria és Poroszország közbe szólására még abban is megegyezett, hogy a' romai *Palatina*-ban lévő minden ó német kéziratok visszaadassanak Heidelbergnek. Ennek következtetésében, 847 ó német kézirat, 's ezen felül még a' híres Codex palatinus, és a' heidelbergi egyetem történeteit magában foglaló 4 kézirat adatott által az e' végett Romába küldve volt Wilken udvari tanácsnoknak 1816. Bárha ezen kéziratok csak egy kised részét teszik is az elvesztett könyvtárnak, mégis örülhetnek a' Németek az ó német literatura tekintetéből, ezek visszanyerésének, minthogy a' német nyelv és literatura történetének gazdag kútfejét teszik, 's sok oly munkát foglalnak magokban, mellyeknek leirata kívülök többé nem találhatók, 's mellyek épen ezen oknál fogva még épen nem, vagy igen kevéssé használtattak, mivel az Olaszok előtt érthetlenség voltak, a' hosszabb ideig Romában tartózkodott Németek között pedig kevés literatura kedvelő 's avatott találattak.

54.

HEIN (Péter Petersen), bizonytalan származásu férjfiu, vitézsége által nagymirali méltóságra emelkedett fel Hollandban. 1577 született; lassanként a' keletindiai hajóserég admirálja lön, 's három év mulva a' főkormányzást is elnyeré. Megverte 1626 Brasilia partjainál a' Spanyolokat, több hajóikat elszedé 's gazdag zsákmányt vitt Hollandba. Egy évvel utóbb hatalmába kerité a' spanyol ezüsthajóseréget, mellynek értéke 12 mill. tön, ide nem számítván azon drága szereket, mellyek rajta találtattak. Jutalmul 1629 nagymirallá neveztetett ki; nem sok idő mulva két, Dünkirchentől kivezett hajóval támadt viadalban, halálát lelte.

54.

HEINECCIUS (János Gottlieb), altenburgi Eisenbergben született 1680; eleinte Goslarban és Lipcsében hittudományt tanult, azután pedig Halleben törvényeket, 's ugyan itt 1713 a' bölcselkedés, 1721 pedig a' törvények tanítója lön. Ily tulajdonságban 1724 Franekerbe 's 1727 Odera m. Frankfurtba, innét viszont 1733 mint titkos tanácsnok 's a' törvények és bölcselkedés tanítója Hallebe ment vissza, hol 1741 halt meg. Mély belátással birt a' jogtudomány minden ágaiba, de legkivált a' romaiba és németbe, mellyre magát a' bölcselkedés valódi tanulása által készíté, 's mellyel az ó nyelvek, régiségek és népek történeteinek esmeretét kapcsolá össze. Munkái közül még most is használhatók: „*Syntagma antiquitatum romanarum jurispr. illustr.*“; „*Hist. jur. civ. rom.*“; „*Dictionarium jurid.*“; és „*Fundamenta stilii cultioris.*“ — Fia, János Keresztély Gottlieb, atyja iratainak 's más törvénytudók munkáinak kiadója, Halleben szül. 1717; sokáig tanítója volt a' liegnitzi lovagacademiának, melly hivataláról csak kevéssel halála előtt monda le. Kimult Saganban, 1791.

—no—

HEINSIUS (Dániel és Miklós) apa és fiu, két hollandi híres nyelvtudó. Az apa Gentben szül. 1580; tanítványa volt Scaliger Jósefnek. Leidenben tanítója lön a' politicának és történetírásnak, 's mint Holland történetírója 1655 halt meg. A' nyelvtudomány és történetírás körében szerzett érdemei, görög és latin nyelven költött szép versei 's jó ízlése, a' hir magas fokára emelék. Történetírásbeli dolgozásai, valamint szinte beszédei is tiszta és velős előadás által ajánlkoznak, 's hollandi költeményei becsültetnek. — Miklós, Leidenben született 1620; első mivelődését atyja felvigyázása alatt nyeré. Utazásokat tön Angol-, Frank- és Svédhonba, különösen pedig Olaszhonba, hova őt Krisztina királyné küldte Svédhonból, hogy ott ritka könyveket és pénzeket gyűjtsön. Következve németalföldi ügyviselői hivattalal ruháztatott fel Stockholmban, de életének utolsó évtizedét hónapban tölté, 's Haagban halt meg 1681. Leginkább a' romai költőket kedvelé, 's a' velek való criticali bánásban, oly szerencsés volt, hogy méltán neveztetetik Ovid, Silius Italicus, Valerius Flaccus 'sat. helyreállítójának. Ezen költőkön kívül Virgi-

liust, Claudiust 's többeket is ada ki. Több romai íróról tett észre-
vételeit szórva találhatni az ő „*Adversaria*“-iban, melly csak 1742 je-
lent meg Burmann P. kiadásában. Miklós is, valamint atyja, jó latin
és hollandi költő volt. —no—

HEINSIUS, Holland nagypensionnaire 's kedvencze és megbizott-
ja Vilhelm orániai herczegnek, a' ki 1689 III. Vilhelm név alatt angol
királyi székre lépe. Vilhelm őt a' nimwegeni béke után Parisba küldé,
hogy megismeresse jogát az orániai herczegségre. H. olly élénken be-
széle a' herczeg és a' protestansok mellett, hogy Louvois Bastillevel fe-
nyegetésre fakadna. Ezolta nyilvános ellensége iön Francziaországnak,
's kivált a' spanyol öröklési háboru alatt nem haszontalanul iparkodék
XIV. Lajost megalázni. Az által azonban, hogy a' béke megkötését ellen-
zé, nagy és terhes adósságot okoz a' köztársaságnak, 's miután mint
a' tanács pensionnaireje 30 évig határtalanul uralkodott volna, elveszté fő-
hivatalát, mellyre Haagban 1720, 87 éves korában megholt. *opq.*

HÉJASÁLLATOK. Ezek alatt mi nem értjük Cuviernek Kérgeseit
(*Les Crustacés*), hanem Földinél a' férgek 3-dik rendjét, a' Csigáso-
kat, Bőrítékosokat (*Testacea*). Ezek gyakrabban kemény, mézszemü,
tulajdon házakkal béborított lágy egyes állatok, leginkább Csigá név
alatt esmeretesek. Héjok együtt születik velek, eleinte gyenge, több
megerősödik, és tekervényei tökéletesedést nyerne. — Héjokat többnyire
magokkal hordozzák, erősen hozzá ragadtak, de némelyek azt el is
hagyhatják. Alkotások kellemetes, színek gyakran pompás, tetsző, je-
gyeik igen rendesek. Vannak száraziak, folyóbeliek, tavi, parti 's ten-
geriek. Héjok idománál fogva Földinél ezen 4 csoportra osztottak: a)
soknyilású vagy sokhéjú csigák, b) kagyló vagy kétnyilású, kéthéjú csi-
gák, c) egy nyilású, vagy tekervényes csigák, d) egynyilású csigák,
határozatlan külső tekervényekkel. —j—a.

HELA, I. ÉJSZAKI MYTHOLOGIA.

HELENA. Leda és spartai Tyndarus leánya (a' rege szerint
Jupiteré, ki hattyu alakban közelite Ledához). Olly leirhatatlan szépség-
gü volt, hogy Tyndarus, jövődő vejét minden mások irigysége 's ül-
dözésétől féltvén, majdnem minden görög fejedelmekkel, kik leányát meg-
kérék, hit alatt fogadtatá azt, kit leánya férjéül választand, minden e'
választás szülte megtámadások ellen, egész erejével segíteni. Midőn
tehát Helenát Paris, Priamus trojai király fija elcsábította volna, Me-
nelaus, az ő férje, minden görög fejedelmet felszólita a' szenvedett gya-
lázat megboszulására, 's e' volt oka a' trojai háborunak. A' trojai há-
boru utolsó évében elesett Paris birtokából ennek testvére Deiphobus ke-
zére került Helena; Troja bevétele után pedig Spartába vivé első férje
Menelaus, kinek szerelmét hízalgéssel ujra meg tudá nyerni. Menelaussal
nemzett leányának *Hermione* volt a' neve. *opq.*

HELENA SZIGETE, I. SZ. ILONA SZIGETE.

HELENUS, Priamus fija 's Cassandra ikertestvére, látó erővel bi-
ró. Paris halála után Helenát sikeretlenül igyekezvén megnyerni, harag-
jában elárulá Troját. A' fa lóval történt csalás neki tulajdonítottatik. *opq.*

HELGOLAND, egy kis sziget csoport, melly az Elbe, Weser és
Eider torkolatjaitól 6 mfdre, az éjszaki tengerben fekszik, 's Helgoland
fő szigetből. Homokszigetek avagy Dünekből, 's különféle sziklák-
ból áll, mellyek közt legnevezetesebb az ugynevezett Mönch. Maga Hel-
goland magas és alacsony vidékre osztatik. Amannak 4200 lépés a' kerü-
lete, 's 90—160 lábnyival magasabb a' tenger színénél. 208 lépcső ve-
zet fel rá. Az alacsony vidéket a' tenger hullámai évenként kisebbre
mossák, 's azt mondják, egy század előtt tizenegyszerte nagyobb volt,
mint jelenleg. Most alig tesz 1200 lépést. A' Dünek avagy Homok-
szigetek területe csak két ötöd részét teszi Helgolandnak. Az egész szig-
et veres színű megkeményült agyagból áll, mellyben sok a' vassavítat,
's szénsavanyu mész is találtatik. Szénsavanyu réz is elég sok van rajta;

látni ezen kívül a partokon belemnitest, elizzott fát, kénkovát és mészkövet. Helgoland 100 év előtt még öszvefüggött a Homokszigettel; 1720 óta 18—20 lábnyi magasságban áll köztök a tenger. Helgoland földje négy lábnyi mélységig jó termő föld, 's mintegy 300 tonna árpa és kevés zab természetik rajta évenként. 60 tehénnek van rajta legelője 's 4—500 juhnak is nyújt táplálékot. A magas vidéken 342 ház áll, az alacsonyon 78. Ezen 420 házban mintegy 2000 ember lakik, kik legnagyobb részint halászok, 's legfőbb jövedelmeket a' tengeri halak árteszti, melyekből évenként mintegy 60,000 tallért vesznek be. A lakosok vegyületlen maradékai a' régi Frieseknek, kiknek nyelvét 's szokásait egész épségben megtarták. Az asszonyok mivelik a' földet, ők csépelnek és őrlenek. Szekér és ló nincs az egész szigeten. A' tüzevalót a' szárazról hordják. A' Helgolandiak mint ügyes hajóvezetők esmeretesek. A' főszigeten 2 kikötő van, az éjszaki a' nagyobb, a' déli pedig csekélyebb hajók számára. Van rajta egy világító torony is, mellyhez az Elbe, Eider, Weser és Jahdebe igyekező hajók irányjokat alkalmaztatják. 4 batteria védi a' szigetet. Admirál Russel 1807 Sept. elvévő a' Dánoktól, 's a' kieli béke (1814) óta Angliáé, melly sem adót nem kíván tőlök, sem szerkezetekkel és belső ügyekkel nem gondol. Az igazságszolgáltatás és a' policzia a' schleswig-holsteini törvények szerint van elintézve. Előbb a' kormányzó volt az utolsó bíró, ki az eleibe terjesztett ügyeket hadi törvény szerint ítélé meg. Most annak helyét egy polgári tisztviselő tölti be, mert Helgoland 1821 óta megszűnt hadipont lenni. Előbb 700 angol katona volt rajta őrizetként. 1820 még 20,000 font sterl. került e' sziget Angliának.

HELIADOK (Heliadae), Helios a' napisten hét fiai, kik akkor nemzettek, midőn Helios hó sugarai a' Rhodus szigeten minden nedvességet kiszáritottak. Egyetlenegy leánytestvérjek Electryone, szüzen halt meg, 's a' Rhodusiaktól félistenné gyanánt tiszteltetett. A' fiu testvérek ész és tudomány által tünteték ki magokat; csillagvizsgálással foglalatoskodtak, megjobbitották a' hajóépítés mesterségét 's a' napokat órákra osztották fel. Leginkább kitünteté magát éles elméjével többi testvérei között Thenages, mellyért is testvérei által megöletett. De midőn a' gyilkosság kitudódott, megszöktek Rhodusból, kettőn kívül, kik rokon vérrrel magokat be nem mocskolák. A' mese Heliadnokét is emlit, mint Helios és Merope vagyis Clymene nympha leányait. 54.

HELICON (most Sagara), híres hegy Boeotia nyugoti részében, a' Görögöknél a' Musák lakhelye. Ezeknek itt, Apolloval együtt, templomaik 's képszoبراik valának. Itt voltak a' Musák forrásai, Aganippe és Hippocrene, 's az a' forrás is, melly Narcissnak megmutatá képét. Körüle a' vidék igen termékeny és egészséges volt, annyira, hogy itt még a' kigyók is elveszték mérgeket.

HELIODORUS, egyike a' legjobb görög eroticusoknak, Syriában Emesában szül. 's K. u. a' 4-dik század vége felé éle. Keresztyén volt és triccái püspök Thessaliában, hanem halála felé letéteték. Fialat kori munkája „Aethiopica“ (az az: szerezestörténetek) avagy „Theagenes és Chariclea szerelme“, poetikai prosában 's majdnem eposzi hangon írva, szigoru erkölcsiséggel jelleli ki magát a' többi görög románok felett, 's a' találmány kalandóssága által vonzó.

HELIOMETRUM, I. NAPMÉRŐ CSŐ.

HELIOS, napisten a' görög mythológiában, Hyperion és Theia gyermeke, Eos (hajnal) és Selene (hold) testvére. Colchis megett lakik az oceában az őt kísérő Eossai. A' regg kapujától a' gőzlevegőn által az est kapujához kocsziz, 's minekutána ménjeit a' mély tengerben meghilté, egy lenge aranyból készült hephästi csónakot kormányoz, melly őt csuda sebességgel viszi vissza Kolchisba, hol ő a' méneket napárban fereszti meg, és az éjszakát hajnal hasadtáig, nyugalmasan tölti övéinél. Későbbi költők a' nyugoti véghatáron is adnak neki

palotát, hol magát 's ménjeit ambroziás étkekkel enyhíti meg, mielőtt a nyugoti partok körülvezéséhez fogna. Történeteiből azt említik a költők, hogy a' korinthis földszorulatért hajdan Neptunnal perlekedett, hogy Mars és Venus titkos ölekezéseit elárulá, 's hogy Ceresnek, leánya elrablóját megnevezé. Siciliában egy sereg szarvas marha szenteltetett neki, melly ott őrizet nélkül legelésze, 's mellynek szemlélésében ő örömet találá, midőn az égen keresztül kocszított. Boszuja súlyosan éré Ulysses társait, kik azok közül néhányat leöltek. Jupitert azzal fenyegeté Helios, hogy le fog szállani az Orcusba, a' halottaknak világitandó, ha azon vakmerőket meg nem bünteti, és — villám zuzá szelével a' bünnösök hajóját, 's hullámokba sülyeszté azt. Minthogy a' Titanok nemzetségéből származik, gyakran Titan nevet is visel. Tisztelete igen kiterjedett volt, összekapcsolva számos templomokkal és képszbokkal, így p. o. Korinth, Argos, Trözene, Elis és legkivált Rhodusban, hol évenként 4 felszerázott ló is áldoztaték neki. Egyébként fejér bárányokat nyere áldozatul. Az állatok közül ló, farkas, kakas és sas szenteltettek neki. Ugy festetik mint öltözött ifju, kinek fejét sugarak övedzik; néha négylovas kocsján vágatva.

HELIOSCOP (napüveg), egy messzelátócső, mellyel a' nap sugárai egy egyenes (sik) táblára irányoztatnak, hogy ott a' nap képét rajzolják le. Egy astronomiai vagy egy közönséges hollandi csőt valamivel jobban széljel kell huzni, mint sem arra szükséges, hogy a' tárgyakat világosan és tisztán mutassa. Az így elkészített cső azután a' napra igazíttatik, és az akkor támadó kép megette egy setét helyen felfogatik. Ezen czélra vagy egy szobát szoktak elsetétíteni, vagy pedig len a' cső egy setét, tölcsérforma tokba tetetik, mellynek fenekén olajos papiros van kifeszítve, vagy egy fénytelenül kipallérozott üvegtábla fekszik, mellyen a' nap magát leképezi. A' papiroson vagy üvegen egy kör huzatik, mellyet a' nap képe épen megtölt, és a' mellynek átmérője 12 hüvelykre osztatik. — Egy illy eszközzel a' napot feltjaival, valamint fogyatkozásait is szemrontás nélkül lehet vizsgálni; azonban minden megfigetett üvegdarab szint oly alkalmas azon czélra.

A. F.

HELL (Maximilian), a' cs. kir. bécsi egyetem csillagásza, a' haffniai és nidrosiai tudományok társaságának, és a' parisi kir. tudományok akademiájának tagja 1763 szül. Selmeczben Bars vármegyei kir. bányavárosban. Még gyenge korában jeles elmetehetségeket árult el. Mint tanító Bécsbe tétetvén által, a' csillagvizsgálásban jártassága miatt annyira elhíresedett, hogy Europa legtudósabb csillagászai közé számláltatnék. VII. Keresztély Dánia 's Norvegia királya, Mária Theresia engedelmével, az éjszaki földszarkhoz menendő azon tudományos küldöttség fejévé tette őt, melly a' Venusnak a' nap előtt leendő átmenetelét fogná megvizgyázni. Hell megfelelt a' várakozásnak, mert tiszta égen mindent figyelemre vett, feljegyzett 's egy értekezésben 1770 Haffniában nyomtatva ki is adott. Egész utazásának körülményes leírása, reménységen kívül, nem jött közönség elibe. Számosabb, külföldön latin nyelven megjelent munkái, a' csillagtudomány körébe tartoznak, 's annak idejében jeleseknek esmertettek.

54.

HELLAS, HELENEK, HELLENIES. Hellasnak, szorosabb értelemben a' mostani LIVADIA (I. e.) Középgörögország nyolcz tartományával együtt neveztetett; tágasb értelemben Hellas, egész Görögországot a' szigetekkel és gyarmatokkal együtt jelenti. Lakosai, a' Görögök, Hellen nevetek hihetőleg egy hasonló nevű férjfiutól nyerek, ki az ország őslakosait a' Pelagokat vadságokból kivetkezteté. Ennél fogva a' Hellenek gyakran ellentételben állanak a' Pelagokkal, 's akkor azon mivelt embertörzsök értetik alattok, melly Görögország lakosait Görögökké tette. A' Prometheidák által, Thessaliából terjedett a' mivélődés első sugara a' pelasgi vadonokba. Nem csudálhatni tehát, ha a' Hellen névhez egy, finomabb életmódról, magasabb lelki tehetség-

gekről, röviden — arról való mellékképzelet szövetkezők, melyet mi görög szellemnek nevezünk. Az [a' kérdés támad már most: hogyan 's mi által jutottak Görögország hajdan oly durva népcsoportjai, a' Hellenek ezen jeles tulajdonához? Ennek okai gyanánt a' következők állítatnak: 1) A' kedvező éghajlat befolyása. Oly országban, hol a' természet különféle bájai felváltva tűnnek elő, oly éghajlat alatt, mely sem heve által el nem altat, sem fagya által össze nem szorít, hathatósan fejlődhetnek ki a' lelki tehetségek. 2) A' Görögöknek eredetileg szerencsésebb műszéri alkata. 3) Ez által támadt természeti ingerlékenysége, elénksége, kíváncsisága lengő képzelete, természeties érzése, a' szép és jó, a' művészet és tudomány iránt való izlése a' nemzetnek. A' kíváncsiság nemzé a' tudást. Annyi néptörzsöknek közösülése, gyakrabbi vándorlása, hajózása 's szelidebb nemzetekkel való összekapcsolódása, vágyaik kielégítésére sok alkalmat szolgáltatata. 4) A' sok apró köztársaságokra oszlott Görögországban virágzott politicali szabadság és saját alkotmány. Ez által lehetséges volt minden egyes elmének, magát természeti tehetsége és vonzódása szerint kinyilatkoztatni 's tökéletesíteni. 5) A' tartomány fekvése, 's ez által történt más nemzetekkel való gyakori érintődés. 6) Kényelműség és jóllét, a' társas élet szelleme. A' tartomány helyzete, a' szabad alkotmány, távol minden nyomástól, szaporitá a' tehetős birtokosok számát, kik egyszerű élet mellett kevés szűkséget érezvén, kényelmes állapotba helyezve láták magokat, mely lassanként a' becsesb gyönyörök szomját is felébreszté, a' társaságokban pedig az eszmének és értelemnek táplálatot nyujta. 7) A' Görögök nevelésmódja, mely szerint az ember nem csupa machinává serdüle fel, hanem tehetségei minden oldalról 's összehangzólag fejlődhetnek ki. 8) A' szabad gondolkozás szelleme, távol minden vakításoktól; innét származék azután ama' kinszeritlen ugyan, de képzelődésekben elannyira gazdag vallás, mely a' költészség által még jobban kimivel-tetett. Innét azon ábrándozásokkal teljes észfogat az ő isteneikről 's ezeknek mosolyogható történeteiről, melyekből az idomító 's képző mivelődés isten-ideálokat (lelképeket) alkotta. Ennél fogva, ha a' Görögök valami idegent fogadtak is el, az itt mégis göröggé lön. A' képtelen fetischismust finomítva, elsőben is emberi alakhoz hasonló lényeket képezének magoknak, és így emberisített istenfajt nyerének. 9) Az ez által eszközlött irányzat arra, a' mi az embert tulajdonképen emberré teszi. Emberekkel való gyakori érintődés által felel ki elsőben közöttök a' tetteles emberismeret, ez pedig azon lelkes kémelelési szellemet létesíté, mi a' görög mivelődés nyomozásánál igen kevesek által vetetett tekintetbe, noha méltán figyelmet érdemel, 's a' mely bölcselkedőiket, szónokaikat 's költőiket elannyira kitünteti. Honnét is származhatott volna máshonnan oly korán az a' gazdag emberismeret, a' képzeteknek azon lelkes fejlődése, az a' nyelvbéli helyes előadás 's ennek patheticus ábrázolata. Ez tehát egy főpont a' görög mivelődés és finomulásra nézve, magyarázati alapja a' görög szellem legszebb jelenéseinek, mely épen az emberiségre visszavezetésben találá meg azon valódi mértéket, mely nélkül egy ábrázolat sem tetszhetik. 10) Egyes nagy lángelme, mely a' történet kedvezése által virágék ezen nemzet között. Hol szabad lelki figyelem van a' természeti érzéssel és ingerlett képzeleterővel összekapcsolva, ott van tehetség a' költésre és művészetre, melyek azonban csak a' természet különös kedvezése által nyerhetik el tökéletesedések főfokát. Valódi görögösen mivelést magasan kitünő lelkek léptek fel közöttök, 's tudva van, mily behatást eszközlöttek légyen ábrázolataik által. Ily kedvező körülmények egyesülése alatt fejlődék ki tehát a' görög szellem, mely ő Görögország lakosait ugy mutatja, mint Helleneket, 's nem csuda, ha ezen szónál, h e l l e n i e s, némelyek által valami jeles képzel-tetik a' literatúrában és művészetben, mely egyszersemind mivelst, szép izlésű, és természeties tiszta igazságban ábrázoltatott. Valóban vannak

aestheticusok, kik a' „hellenies“ szót az „örökbecsü“ (classicus) szóval egyértelműen használják, mások pedig, kik régi örökbecsü (antik-classisch) helyett élnek vele. Mindazáltal ezen jelentések nem bírnak elegendő meghatározottsággal; mert helleniesnek tulajdonképen csak az nevezetik, a' mi anyagjára, idomára és előadására nézve görög izlést, szellemet, egy szóval valami görögösöt mutat. Megítélhetni tehát ebből, mennyire lehessen az ujjal a' hellenieset ellentételbe helyezni.

—no—

HELLE, Phryxus testvére 's Athamas és Nephele leánya. Hogy mostoha anyja Ino gyűlölsége elől menekedjék, megszökött testvérel, 's az Istenek parancsára, egy arany gyapjas kos-vivé, szárazon és tengeren által, a' távol Colchisba. Ide azonban csak Phryxus ért, mert a' szerencsétlen Helle a' tengerbe bukék, melly róla Hellespontnak — Helle tengerének — nevezteték.

HELLENÉK AZ UJABB IDŐBEN. Az új Hellenek vagy Görögök lakják a' régi Hellast, Peloponnesust, Macedonia és Thracia partjait, az Archipelagus kisebb szigeteit, 's a' nagyobb szigeteket, hol azonban csak felét teszik a' népeiségnek. Ezen kívül a' Törökbirodalom más részeiben is, nevezetesen a' Dunán tuli részekben szerteszét számosan laknak. Nevezetesebb fajok: a' Mainották, a' Hydrioták és Stachioták, kik Cretában laknak, 's a' régi Cretaiaknak és oda bevándorlott Helleneknek vegyítkei.

HELLENISTÁK. Így neveztetnek a' régi görög nyelv és literatura, valamint a' görög régiségek tudós esmerői.

HELLENISTÁK EGYIPTOMBAN. Így neveztetnek azon zsidótelepek, kik legelőször Judaországban elbomlása után 600 esztendővel Krisztus urunk születése előtt Egyiptomba mentek, 's azután Nagy Sándor által 336 K. e. midőn az Alexandriát építette, e' város megnépesítése végett még inkább szaporítottak. Ptolemaeus Lagi is (320—310 K. e.) számos telepeket hozván ujra Ásiából, annyira megnevekedett a' Zsidóság Egyiptomban, hogy száma Augustus romai caesar idejében közel egy millióra ment. A' Zsidó és más egyiptomi lakosok nemzeti characterének összevegyedése, más részről az is, hogy a' Zsidók görög nyelvet és philosophiát fogadtak el, egy új epochát szült a' görögös Zsidók pallérozságában, mellyet a' rajta elterjedt fősztől hellenisticai culturának neveztek. A' Pythagorismus és Platonismus csudálatosan összeolvadtak ebben, ama' phantasticus orientalismussal, melly különösen Egyiptomban rendszerbe szedetett, 's még a' Gnosticusok mysticai bölcselkedésében is nyilvánosan kitűnt. Az alexandriai Philo legnevezetesebb volt az egyiptomi Hellenisták philosophusai közt, 's az ó testamentom lefordítása a' 70 fordító által, nevezetes emléke az alexandriai zsidó tudósok fáradozásának. K.

HELLESZPONTUS, Europa és Asia közti tengerszorulat, most a' Dardanellák utja. Neve eredetéről I. HELLE. Partjai kellemes halmokkal, városokkal és falukkal díszeskednek. Itt volt hajdanában Lampacus városa, szép szőlőhegyeivel, az Aegos Potamos torkolatja, melly Lysandernek az athenéi hadseregen vett győzedelme által örök nevet nyere, és Sectos városa Európában 's Abydos Ásiában, mind a' kettő híres Musaensnak Hero és Leander szerelméről irt költeménye által. Itt a' tengerszoros 7 stadium volt, és Xerxes ezen helyen kettős hidon jött által Ásiából Görögországba. Lord Byron a' Hellespontot 1811 I. óra 's 10 perc alatt uszta át, 's így Ebenhead hadnagy és mások is. B.

HELMERS (János Fridrik), hollandi költő, Amsterdamban született 1767. Kereskedésre volt szánva, 's leginkább az új nyelvekben tökéletesíté magát; de nem sokára sokkal jobban magához vonzák őt a' német, francia 's angol költők munkái, és a' tudományok. A' külföld példaképei által lelkesítetve, 19 évében egy odát költe Helmers „Az éjhez“, mellynek szépsége 's emelkedése, elmetehetségeit a' közönség-

gél megemerteté. Ezután nem sokára többeket is készíté, mellyek szinte kedvességgel fogadtattak; de hírét ezen odája alapítá meg: „A' költő.“ Ezentul egészen belső vonszódásának szentelve magát, 1790 egy nagyobb költeményt ada ki, „Socrates“-t 3 ének. , melly neki nemzeté költőinek sorában fényes helyet szerze. Ellenben „Dinomak, vagy Athené megszabadítása“ kevés tetszést nyere, 's a' költő elég szerény volt darabja hibáit elesmerni, mellyben egyébiránt sok szép foglaltatik. Mivel azonközben a' játékszini művészet igen magához voná, egy dramaturgiai újság kiadására határozá magát. Noha pedig egy más időszaki írás sem foglalatostokott játékszini bírálotokkal: Helters vállalkozása még sem lett a' hollandi közönségnél gyámolítást, melly az illyes tárgyra nézve felette egykedvű volt; 's ennél fogva H. újságát a' 6 számmal tovább nem folytata. Ezóta elméjét lyrai 's epicusi költeményekben gyakorlá. Munkáinak gyűjteménye 1810 jelent meg Amsterdamban, mellyet egy, közönségesen bámulva fogadtatott költeménye „Holland“ követett (6 é. Amsterd. 1812). Ebben nemzetét 's honát éneklé. Meghalt Febr. 26. 1813. Hátrahagyott munkái ezen czim alatt jelentek meg: „*Nazeling van Gedichten*“ Harlemben (2 k. 1814 és 1815) 's egy más gondosabb kiadása majdnem ugyan akkor Amsterdamban. 54.

HELMINTHOLITÁK (kőféreg v. féregkövek) a' férgek kővé vált házai; **HELMINTHIASIS** (féregkór, féregbetegség) a' férgek okozta nyavalya; **HELMINTHAGOGA** (féreghajtók) a' belférgeket vagy gilisztákat elűző gyógyszerek; **HELMINTHOLOGIA** (féregtudomány, féregtan) a' féregekről szóló tudomány. —j—a.

HELMONT (Ker. Ján.) Merode, Royenborch 'stb. ura, szül. Brüsszelben 1577, a' természet-tudományt, természetirást 's a' gyógytudományt tanulá 's olly szép előmenetellel, hogy 17-dik évében közönséges oktatást ada a' sebészészből Löwenben. A' régieket tanulván, hamar meggyőződött sok elméletek alaptalanságáról a' betegségek természetére 's gyógyítására nézve; Galenus tudománya különösen sok gyengéséget mutatá neki; újítási szándokát tudatá. De egy rüht meg nem tudván gyógyítani, annyira megboszkonodott az orvoslásra, hogy azt bizonytalan tudománynak hirdeté 's egészen felhagyott vele. Még hazáját is elhagyá, mind azt elajándékozván, a' mit gyógy-gyakorlása által nyert, 's tiz évig bolygott a' világban, mignem egy elemésszel (chemicussal) megismerkedve az elem-tudományt megkedvelé. Okfejeiben Paracelsussal megegyezve a' chemiában általános gyógyszer reménylett. Régi szerelme a' gyógytan iránt újra felébrede, de ezen gyógytudomány új volt, tőle alkatva, 's maga is tűz-orvosnak (medicus per ignem) nevezé magát, gyógyszerjeinek kutfejeire irányozva. Megházasodva Vilverde városkába vonult Brüsszel mellett. Itt holtáig elem-miveletekkel foglalatostokodék, az élet meghosszabbítása szerének feltalálásával dicsekedék, dagályos elméleteket irt az ember testi 's elmebeli neveléséről, 's a' betegségek okairól, gyógyításáról. Noha akkor még első bölcsőjében feküdt az elem-tudomány, ő mégis szép előmenetelt tön benne, felfedezé Paracelsus laudanumát, a' szarvszeszt 'stb. Most az egész oskolai gyógytudományt el akará dönteni; de okfejei helyébe ő sem teve állandókat. Szerinte az élet egy alapeltől igazgattatik, mellyet ő Archaeusnak nevezé, mellynek a' gyomorban kell laknia. Vannak tőle függő archaeusok is. Azonban Helmont rendszere világosabb és tudományosabb Paracelsusénál. Helmont Vilverdeben 30 év alatt nem hagyta el műhelyét, 's mégis dicsekvék, hogy évenként több ezer embert gyógyita meg. II. Rudolf, Mátyás és II. Ferdinand császárok gazdagság, czímek ígérete mellett hívák őt Bérsbe, de ő független működését nem hagyá el. Dec. 30-kán halt meg 1644; írásait kevéssel holta előtt fíjának adá által, kiadás végett, ha megérdemlenék. Utóbb ki is jöttek Elzevirnél. —j—a.

HELOISE. Ez, az elméje, de sokkal inkább Abelardhoz vonzó szerelme által híressé lett asszony, elsöben az argenteuili klastrom fejedele-

Iemasszonya volt, de jobban csak a' tudományokra adá magát, mint apáczái vezérlésére, kik végre 1129 féktelenségeik miatt elkergettettek. Heloise elfogadá ABELARD (l. e.) meghívását, 's néhány apáczájával együtt a' Paraclet imádságházba költözött, hol új klastromot alapita. Itt élt ő példás buzgókodásban, a' püspököktől mint ön leányok, az apátoktól mint testvér, 's a' világiak által mint anya szeretettve. Abelard szabályokat ira ezen klastromnak az ő kívánságára, mellyeket II. Innocentius megerősített. Meghalt H. 1163. Az egykoru írók igen kedvezően emlékeznek Heloise elmetehetségeiről. Ő érté a' latin, görög és zsidó nyelveket; esmeré a' régi írókat 's behatott a' bölcselkedés és hittudomány nyelvébe. Abelard levelei között három övéi találatnak, tele tüzzel, lélekkel és ábrándozással; nyelvre 's érzeményre nézve, csudás vegyületei a' gyengédségnek 's erénynek.

—no—

HELOTÁK, rabszolgák hajdan Spartában. A' nevezet közönségesen Helos városától származtatik, mellynek lakosai a' Heraclidák által Kr. e. mintegy 1000 évvel, rabszolgaságra aláztattak. Ezek abban különböztek más görög rabszolgáktól, hogy nem egyes uré, hanem az egész státuséi voltak, 's csupán ennek volt hatalma életék és szabadságok ügyében. Ők különös osztályát tevék a' lakosoknak, és hasonló sorsok volt, a' némelly europai tartományban lévő rabszolgai parasztságéhoz. A' status által, mellynek ők sajátjai voltak, felosztattak bizonyos polgárok között, kik azután őket dolgaik végbevitelére használták ugyan, de nem kizárólag, mert a' status is foglalatoskodtatá erejeket. A' földmivelés, valamint szinte más mesterségek és kézi mivek is, a' Heloták kezei közt voltak, minthogy Lycurg törvénye, a' szabad Spartainak minden keresményi foglalatosságát tilalmazza. A' status részéről köteleztettek a' Heloták szükség esetében fegyvert is ragadni. Azon kegyetlen bánásmód, mellynek kitétetve voltak, gyakori zendülésre bírá őket. Öltözetjek, melly által magokat a' szabad Spartaiaktól csufosan különböztették meg, macska bőrből és egy különös idomu bőrsipkából állott. Erdemek 's néha pénz által, szabadságot is szerezhetének magoknak.

—no—

HELSINGFORS, tengeri és kereskedő város Finnland nagyherczegségében a' finn öböl mellett, nagyon erős és derék kikötővel, vitorla- és más vászon-gyárakkal, 's 9000 l. A' nagyherczegség Oroszországnak engedtetése olta, alkalmasabb helyzete 's Petersburghoz közelebb fekte miatt a' tartomány fővárosává tetették, 's 1819 Oct 1-sője olta helye a' fő kormány- és törvénytörvényeknek. Az aboi egyetem (most Sándor-egyetem Finnlandban) 1827 Oct. 21-kén tetetett ide által. Most a' város tetemesen nevededik, 's munkában van nagy plán szerint törtéendő egészen újra építettése.

opq.

HELST (Bartholom van der) képiró, szül. Harlemben 1613. [A' nélkül hogy az olasz oskola nagy mestereit esmerete volna, mint arczkëpfestő a' mivészetben messze haladt. „Mig e' képiró miveit nem láttam — így szól Falconet — nehezen hiheték azoknak, kik őt Rembrandt, van Dyk és hasonló mesterek felett felemelték. Láttam azokat, pontosan és gyakran láttam, 's azt tartom, ha az ember minden előítélettől ment, tapasztalni fogja, hogy Helst némelly tekintetekben ama' nagy képirókat meghaladja, mert 'sat.“ Minden miveiben nagy nemű mód uralkodik. Ruházatai teljesek, alakjai szépen rajzolttak; mellesleg a' természetet álmélkodásra méltólag követi. Mikor halt meg, bizonytalan; csak annyit tudunk róla, hogy Amsterdamban élt, 's fija is jó arczfestő volt. J.

HELTAI Gáspár, megmagyarosodott erdélyi Szász, 1543 körül Vitenbergben üzte az egyházi tudományokat; azután Koloaratt a' Luthert-követő felekezete egyházi tanítója vala; vénségében pedig az egység-hitre tért által. Lakházában nyomtató műhelyt állított fel, és abból bocsátgatá közre a' maga dolgozmányait, mellyek közül egyebek felett említendők e' magyar nyelven készültek: 1) A' szentírás magyari-

tása, mellyben segédtsársai valának: Gyulai István, Vizaknai Gergely és Ozorai István, és a' melly kijött Kolosvárat 1551—61 V, darabban 4. — 2) A' Fejérvári tiz napi Disputatio az Istenről a' király előtt. Kolosv. 1568. — 3) A' Magyarok Decretomok. Kolosv. 1571. Ez Verbóczy István munkájának fordítása, mellyet Veres Balás készített és 1565 Debreczenben kiadott vala, 's a' mellyet Heltai javítani kívánt. — 4) Chronika a' Magyarok dolgairól. Kolosv. 1575, fol. Többnyire Bonfin szerint, de találtak benne saját tudósítványok is. — Deák dolgozmányai közül pedig: 1) *Adversus Stancarum confessio de mediator generis humani, Jesu Christo, vero Deo et homine*. Vittenb. 1555. — 2) *Historia Incolyti Matthiae Hunyadi, Regis Hungariae Augustissimi*. Kolosv. 1565, fol. *Fabri Pál.*

HELVETIAI SZÖVETSÉG. Európának éjszakja 's déli része családatosképen öszvetalálkoznak Helvetiában, mellyet az alpesi magas hegyek mintegy kétfelé vágnak. A' napnyugoti romai császárság megbukása előtt a' Frankok birták Helvetia felső részét, mellyen Alemannok laktak; a' Jura hegy körül uralkodtak a' Burgundiak, és Rhaetiában a' napkeleti Gothok, melly három német eredetű nemzetiség lerázta a' romai igát 450-dik esztendő táján Kr. sz. u. Az Alemannok és Burgundiak felosztották egymás közt az elfoglalt földet; minden katonának egy udvar jutott, 's 100 udvar tett egy kerületet (Cent névvel), mellynek a' Centgróf (százados) volt bírása; több illy Centek egy nagy megyét (Gau) formáltak, mint p. o. Aargau, Thurgau 'sat. mellyeknek külön főbírájok volt grófi névvel, egy herczeg alatt. A' népek vándorlása idejében Helvetiának régi, már Roma által alapított és ápolgatott virágzása is megcsökken. Napkeleti Gothok, Longobardok 's még Hunnok is telepedtek itt ott meg, míg nem a' Frankok egészen elfoglalták, 's Franciaország egy részévé tették Helvetiát is. Azonban a' különböző nemzetségeknek 's régi lakosoknak meghagyták törvényeiket, eredeti szokásaikat, 's mikor a' Merovingok alatt Franciaország két részre oszlott, Helvetiának is két fejedelme lett; az egyik az alemann, a' másik a' burgundi Helvetiát, máskép kis Burgundiát igazgatta. Pipin újra mind a' két részt egyesítette, 's nagy Károly császár alatt újra elkezdett virágozni Helvetia, de annak gyáva maradékai nem tudván a' gyeplőt kezekben tartani, egymás után lassanként független dynastiákat formáltak a' grófok, mikor minden kis birtokos ur akarván lenni, az egymásra rohanásnak kezdete 's vége nem volt, vagy mint Müller János írja: „Háboru volt a' nemesség foglalatossága, zürzavar az országképe, nyomoruság a' lakosok története.“ A' belső zürzavar századokon keresztül folyt, egyszer Francia mászor Németország császárai 's királyai tették kezeket Helvetiára, 's az örökösödésbeli jus felett mind a' nagyobb mind a' kisebb dynastiák, valamint a' hatalmas vazallók között is véres háboruk folytak le, mignem Rudolf habsburgi gróf 1273-ban német császárrá választatván, Helvetiában is igyekezett igazságot szolgáltatni. De már utána Albrecht császár nagyon visszaélvén hatalmával, az első helvetiai szövetségre okot szolgáltatott, midőn 1307 November 7-dike éjszakáján Rütliben, közel a' waldstätti tóhoz 33 bátor hazafi öszvegyülvén, elvégezek magok közt, hogy mindent elkövetnek régi szabadságok fentartásáért, melly egyezést esküvéssel is megerősítették. Így 1308-ban Januarius első napján három város u. m. Uri, Schwyz, és Unterwalden kiszeggették a' lázadás zászlóját, az austriai kormányzókat és tiszteket elkergették, 's váraikat lerontották. Ez természetesen több háborut huzott maga után Austriával, míg nem a' morgarteni szabadító ütközet (1315 Decemb. 6.) az örökös független szövetséget szülte, mellyhez *Luzern, Zürich, Glarus, Zug, Bern* is 1353-ban, hozzá állottak. Hanem a' háboru Austriával 's Burgundiával azután sem szűnt meg, 's a' schweizi szövetségbe (Schwyzről így neveztetve) későbbben, u. m. 1481-ben beállottak *Freilurg* és *Solothurn* is, 1501-ben

Basel és Schuffhausen, 1513-ban Appenzell. Legelső szövetségi egyezést kötöttek Franciaországgal 1516, I. Ferencz király alatt, mikor a két fél örökös békeséget ígért egymásnak, melly 1521-ben forma szerint megerősített, 's ezen egyezésnél fogva azután szüntelen katonasággal tartották a' szövetséges statusok Franciaországot, 's a' felszámolás szerint XI. Lajostól fogva XV. Lajosig 1,110,798 katonátadtak francia szolgálatba, mellyért fizetett Franciaország 1146,868,623 frankot. Geneva városa, melly addig a' sabaudiai herczeg kormánya alatt volt, 1525. Bernhez és Freiburghoz csatolta magát; az örökös szövetséget 1531-ben kötötték meg egymással, mikor Bern a' Waadt föld birokát kapta, mellyről azután Sabaudia 1564-ben a' lausannei békekötésben örökösen le is mondott. A' westfaleni békeségben 1648 Németország is forma szerint megismerte a' helvetiai szövetséges statusok önlétűségét 's függetlenségét a' Németbirodalomtól. A' 18. századnak majdnem végéig békeségben élt Helvetia, midőn az előtt vagy külső vagy belső háborukba volt bonyolódva szüntelen, 's ezen tartós békeség ideje alatt a' tudományosságban, mesterségekben, kereskedésben nagy előmenteket tett. Haller, Bonnet, Bernoulli, Rousseau János Jakab, Lavater, Bodmer, Breitinger, Geszner, Sulzer, Hirzel, Füzslő, Hottinger, Müller János, Pestalozzi 's Fellenberg örök diszei maradnak a' szabadság ezen földjének. Kiűtven a' francia revolutio, Helvetia is mint szomszéd és régi szövetséges tartomány, megérezte annak kihatását, 's a' hamisan értett szabadság mételyes tudománya belső megszakadásoknak 's egyenetlenségeknek áldozatjává tette az előbb boldogságban, csendességben és bőségben élt Helvetiát. E' nyugtatlanságokat a' francia kormány igyekezett a' maga czéljára használni, egy részét a' szövetséges statusok birtokának egyesítven Franciaországgal, 's a' másikat eloszthatatlan köztársasággá tévén, mellynek új módu igazgatása öt személyből álló kormányra (directorium) bízott. Ezen az uton a' szövetséges cantonok egymáshoz való viszonyai felbomlottak, önállások és függetlenségek korlátok közé szorítottak. A' nagy hazafi Reding Alajos hijában igyekezett felforgatni ezt a' rendet, mert csak véresebb belső öszvebonyolódásokra nyitott utat, mignem Napoleon 1803-ban a' közbenjárói actát kibocsátván Helvetia számára, a' belső egyenetlenségeknek véget vetett, melly actánál fogva a' cantonok visszakapták régi szabadságaikat, és függetlenségeket, de egyszersmind azon részek is, mellyeket egyik vagy másik canton uri jussal birt, szabadokká tétettek. Ezen közbenjárás szerint felosztott Helvetia 19 cantonra, mellyek ezek: Aargau, Appenzell, Basel, Bern, Freiburg, Glarus, Graubünden, Luzern, St. Gallen, Schaffhausen, Schwyz, Solothurn, Tessin, Thurgau, Unterwalden, Uri, Waadt, Zug, Zürich. A' wallisi köztársaságot Napoleon 1810 Franciaországhoz csatolta, 's „Helvetia protectora“ czimet ragasztott titulusaihoz. A' parisi békeség után, melly Franciaország nagy befolyását Helvetiára megszüntette, Zürichben szövetségi gyűlést tartottak a' cantonok követjei, 's régi constitutiojokat, a' mennyire lehetett, újra életre hozták. A' szövetség végzéseit a' bécsi congressus is megerősítette. Most a' szövetséges statusok 22 egymástól független cantonra oszlanak, mellyek minden két esztendőben képviselőket küldenek a' közgyűlésre. Három helyet neveztek ki, u. m. Zürich, Bern és Luzern, hol egymás után tartanak a' főgyűlések azon canton főigazgatójának előlülése alatt, mellyben a' követek öszve vagynak gyülekezve. Ezen főgyűlésre van bizva az organikus vagy az egész közönséget kötelező törvények hozása 's rendelések tétele, p. o. háboruizenés békekötés, katonaságtartás, kereskedés, pénz 's vám állapotja'sat. Minden cantonnak egy szava van a' főgyűlésben, 's a' mi ott elvégeztetik, azt mindenik canton tartozik teljesíteni. Egyébiránt minden canton függetlenül igazgatja a' maga belső dolgait. Az aristocratiai cantonokban a' főtanács hozza a' törvényeket, 's a' kistanács igazgat; a' democratiai cantonokban a' közönség tesz törvényeket.

's tisztviseleket; ilyenek Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Glarus; egész Helvetiának kiterjedése 872 $\frac{3}{5}$ nsz. mf. szinte két millio lakossal, kiknek kétharmad része protestans, egyharmada catholicus. 1831 az aristocratiai cantonokban kiütött újra a' belső villongás, 's Basel vidéke ugyan e' név alatt, Basel városától elválasztatva, a' fögyülés által 1832 cantonná tetették, melly democratiai elvek szerint rendezé el magát.

Kállay.

HELVETIUS (Claude Adrian), Parisban született 1715, 's gondos nevelést nyere. Mint gyermek Lafontaine elbeszélései, mint serdülő ifju Homer és Curtius által vonzatott. A' nagy Lajos collegiumában tanulót a' bölcsekedés iránt való szeretetre gerjeszté Locke „*Versuch über den menschl. Verstand*“ czimű munkája. Hajlandóságához még akkor is folyvást hiv maradt, midőn a' törvénytudományt végezve, atyja a' híres gyógyász Helvetius Adrian által, Caenbe küldetett, hogy magának a' finanziaügyekben practicus esmereteket szerezzen. Csak 23 évű, megnyeré a' királyné eszközlése által az épen olly nagy tekintetű mint jövedelmes generalhaszonbérletet. Noha a' neki ajánlkozó mindennemű éledelemben részesülal hajlandó volt is, általok a' költéstől még sem hagyta magát elidegenitetni. Több jeles férjfiakkal volt esmeretségét 's összeköttetését folyvást fentartá, 's nemes lelküleg sok elmés ifju embert bőkezűen gyamolita. Mint generalhaszonbérlo, szelidség 's kímélés által tünteté ki magát társai felett, kiknek helytelen cselekedetei előtte annyira kiállhatatlanok lettek, hogy hivatalát oda hagyná, a' királynénál házudvarmesteri tisztséget vásárolván. A' tetszeni vagyás annyira csiklandozá, hogy egykor az operajátékszinen is tánczolta. Epen ugy szomjuzott írói hir után is. Iranyzata elsöben a' mathematicára volt, mivel egykor a' Tuileriák kertjében a' rut Maupertuis földmérő körül a' legjelembb 's legszebb hölgyeket látá összegyülekezve. De nem sokára egy bölcsekedési levélben Voltaire versenytársa gyanánt lépett fel; az mondatik, hogy egy szomorú játékkal is mérközött légyen. Azon figyelem, mellyet Montesquieu „*Esprit de lois*“ ja gerjesztett, azon vakmerő elhatározásra bírá, hogy egy hasonló munkát teremend. Ennél fogva magányba akart vonulni, mellyet azonban egy nőnek kellett édesiteni. 1751 elveré az épen olly szép mint lelkes Ligneville kisasszonyt, 's Voré mezei jószágára költözött, hol egészen jobbagyai boldogságának, a' házi gyönyöröknek és tudományoknak szentelé magát. 1758 adá ki „*De l'Esprit*“ czimű könyvét, mellynek igen anyagos czélzatai, ellenségeivé tették a' papokat. De bár milly kevéssé állhassák is ki ezen munkának több rendű állitmányai a' szigorubb vizsgálatot; tagadhatlanok sok oldalú tanításai. Azon kellemetlenségeknak elkerülhetése végett, mellyek minden felölről mutatkoznak, 1764 Angolhonba ment, 's a' következett évben Némethonba, hol a' nagy Fridrik 's más német herczégek által nagy becsülettel fogadtatott. Honába visszaterte után „*De l'homme*“ czimű munkáját adá ki, folytatását az előbbinek, bővebb fejtegetés és — különösen a' nevelés körül — sok új állitásokkal. Meghalt Parisban 1771. A' nevezett munkákon kívül még ezen költeményes munkát írta „*Le bonheur*.“ Neje, „Ligneville gróf leánya, (szül. 1719) időkorának legjelembb asszonyai közé tartozott. Férje halála után Anteuilbe vonult vissza, hol az ő és Geoffrin asszony háza, a' legjelembb tudósok és művészek gyűlhelye volt. Ugyanott halt meg Aug. 12-kén 1800, 's ön kertjébe temettetett el. Sok látogató, sok kedvelő ejte sirjára könyeket.

—no—

HELVIG (Amália), született Imhoff báróné, szül. Aug. 1770 Weimarban. Első oktatását atyjától nyere az élénk gyermek, kinek jókor kifejlésére szüleinek Franciaországba, Angliába és Hollandába utazásai is sokat tevének. Már 8 éves korában angolul és francziául beszélt. Az erlangeni nevelő intézetbe vitették, hol 12-ik születése napján atya halálát érté meg. Egy okos és jószívű nevelőné vigasztalást 's k

vet tudá neki nyújtani a' foglalatosságban és köteleesség-teljesítésben. Nem akadályozá a' kisasszonyt, ki már 7 éves korában minden feladott szóra játszva rimet talált, e' hajlandóságában: de itt képzelődő erejének kevés mezeje vala. 15 éves korában anyjához Weimarba visszamenvén, megismerete Bürgert, Höltyt, Stolberget, és más költöket. Négy hét alatt a' görögben is annyira ment, hogy Homert olvashatta. Igen örömeast rajzolt is. Mayer tanácsnok közlé vele Olaszországban gyűjtött tanuló darabjait, 's rövid idő alatt jeles ügyességet kapott. Ez által esmerete meg Winkelmann is, ki az antikekre, 's az első olasz mesterek értelmének, (ha bár csak metszésekben is) felfogására tanítá. — Egy kis köszöntő-verse Luiza hgasszony neve napjára, Schiller kezébe jutván, ez magához Jenába hívá. Anyja Schiller feleségének barátnéja lévén, gyakran több hetekig mulatott egy olly házi körben, hol megfogása határait minden szó bővíté. Mert Göthe is többnyire Jenában lakott, 's ő néha e' két férjfi élénk beszélgetéseit késő éjig hallgatta. Ez idő határozá el a' literaturára 's költészetre. Schiller mindent akara látni, mit irt, de H. csak néhányat közöltt vele, ki ezeket a' „*Musenalmanachba*“ (1798) tevé; a' hat énekbeli költeményt „*Abdallah u. Balsora*“ pedig, valamint a' „*Fest der Hertha*“ verszetet a' „*Horen*“-be vevé fel. Midőn Göthe előtt a' „*Schwester von Lesbos*“ első énekeit felolvassá, az némelly észrevételeket tett a' hexameterekre, 's tapasztalá, hogy a' szerzőné azokat nem is esmeré. Maga irá hát fel neki ezek mustráját. Alig jelent meg e' költemény, melly nevé az utóvilágnál is örökítendi, (1801), udvari dámává nevezeték. Az udvarnál 1802 esmerkedett meg férjével, de ezt beteg anyja miatt Svédországba 1803 nem követheté; azonban haldokló anyjának szemeit nem sokára befogván, ifjabb leány testvéreivel együtt Svédországba ment. Itt későbbi esetek egészségét megrongálák, 's csak hazájában gyógyult ismét fel. Ezentul Heidelbergben festésel, 's a' régi német művészség tanulásával foglalatoskodék; e' mellett kiadta a' „*Taschenbuch der Sagen und Legenden*“ (1813), és „*Das Märchen vom Wolfsbrunnen*“ (1814). Svédországban irt költeményei „*Schwestern von Corcyra*“ és „*Die Tageszeiten*“ még 1811 kijöttek. Dolgai elrendelése végett magányosan ismét Svédországba utaznia kelle, hol e' tartomány újabb literaturája legnevezeteseb embereivel megismerkedék. Innen visszatérte után megjelent tőle: „*Übers. a. d. Schwed. nebst zwey nordischen Legenden*“ az 1816-iki „*Taschenb. der Sagen und Legenden*“ zsebkönyvben. A' svéd művészségről és literaturáról több töredékeket közlé tőle a' „*Tüb. Kunstbl.*“ és a' „*Morgenbl.*“ — Egy gyengéd asszonyi szív ábrázolata a' „*Helene von Tournon*“ (Berl. 1824). A' Görögök sorsa igen mélyen illeté, 's dicső „*Zuruf*“ és „*Den Zaudernden*“ költeményei innen származtak. Ezek több későbbi verszetekkel tevék ama' kisdéd gyűjteményt, mellyet a' szerencsétlen Görögök hasznára Berlinben 1826 kiadott. Azután gazdagítá a' német literaturát a' „*Friithiofs Sage*“ szép fordításával (1826). — E' nagy tulajdonokkal bíró ritka asszony sokkal több még a' költőnél 's írónál: ő az övéinek gyönyörűsége és holdósága.

HELVOETSLUIS, jól épített erős város déli Hollandban, egy szigeten a' Maas torkolatjánál. Nevezetes benne a' kikötő, egy nagy, 1804 készített vízmedenczével, 's a' kikötő torka, nem különben a' rakhelyek és ácsműhelyek a' hadi hajók kiigazítására. Béke idején minden szerdán és szombaton indul innét rakhajó (pakét hajó) Harwichba, 's onnét vissza. Jó széllel 15—18 óra alatt történik meg az áthajózás. ogy.

HELYESIRÁS, görögül orthographia, olly írásbeli mód, mellyel fogva valamelly nyelvben a' szavakat és hangokat, mint a' gondolatoknak és érzéseknek kifejezéseit, azoknak megfelelő írásjegyekkel vagyis betűkkel helyesen kitenni és olvasás végett szem elébe terjesztetni lehet. A' helyesírást tehát meg kell különböztetni a' beszéd tiszta és helyes voltától. A' beszéd tisztasága abban áll, hogy idegen szavak

nem kevertetnek bel, hanem a' bevett 's nyelv természetével megegyező beszéd mód szerint esik meg, melly egyaránt megyeti az idegen kifejezéseket, és szavak csigázását, mint a' nemtelen pórnépi közönséges szájalást. A' beszéd helyessége alatt kell érteni a' nyelv törvényeinek követését, mellyek a' beszéd - szokásból, nyelv philosophiájából, 's más nyelvbeli hasonlatosságokból kerekednek ki. A' helyesírásnak legtermészetibb alapja az orthoepia, vagy orthophonia, vagyis a' kimondás tisztaságának hiv követése írásban, melly a' kimondott szavakat azoknak megfelelő hangbetűkbe foglalja. De ezzel minden nehézség nem távoztatik még el, mert gyakran a' kimondás sokkal hibásabb mint a' leírás, sőt könnyebb dolog is a' helyes beszédet vagy kimondást a' helyesíráshoz alkalmaztatni, mint sem megfordítva, ámbár egyik a' másikat meghatározza, 's kölcsönösen támogatja. Ezen kívül sok nyelvekben nagy eltávozásokat lehet észrevenni, a' fen érintett természetes alaptól. Különösen az angol és francia nyelvekre nézve önkénység uralkodik a' beszéd leírásában. A' helyesírásban ügyelni kell különösen a' szószármazásra, hogy a' gyökérszavak, a' mennyire lehet, és a' szokás vagy beszédmód megengedi, a' származottakban is hasonló hangú betűkben jelenjenek meg, p. o. a' szivességben gyökér a' sziv, nem pedig a' szüv, ezért szüvességet, mellynek magában is már nehéz a' kimondása, szivesség helyett írni, nem megengedhető. Hasonló viszketegség az is, mikor erősen hajhásszuk a' különösségeket, kivált idegen nyelvekből átvett, ha szinte megpolgárosított szavainkban is. Így p. o. *Philosophia* helyett *Filosofia*t írni nem helyes, mert annak görög eredetét 's leírását minden századokon keresztül megtartották eddig a' tudósok, a' régi deák, német, francia írók *Philosophiát* irtak és irtak mindenkor. Ezért a' sok százados szokást felforgatni, minden nyelv és írásbeli törvény ellen nem is szabad. Általánosan a' tudományos műszókat, mellyeket idegen nyelvekből vettünk át, az eredeti írásmód szerint szükséges írni, mint ezt maga a' magyar tudós társaság is a' magyar helyesírás főbb szabályaiban (Pest 1832) elfogadta. Ellenben más nemű megpolgárosított idegen szavakat lehet sőt szükség is magyar hangzás szerint írni, mert ezt a' Németek is így teszik, 's nem írják, vagy nagyon ritkán — *charpie*, *chiquane*, *conture*, hanem *Scharpie*, *Schikané*, *Kontur*. Az idegen tulajdon neveket p. o. *Shakespeare*, *Rousseau*, illendőbb idegen leírásban adni, mint magyar szavakká önteni, ámbár itt is a' magyar tudós társaság kivetelt tesz a' keleti 's némelly nyugoti p. o. oláh, serbus, illyrus nyelvekre nézve. Egyébiránt a' helyes írásmód minden nemzeteknél sok változáson ment keresztül elejétől fogva. Magyar hazánkban is másképen irtak akkor, mikor a' tudományok csak papi kezeken forgottak, 's egyedül azok irtak; ujra másképen az oskolák és tudományok terjedésével. Állandó helyes írásmódot azonban egy időszakban sem követtünk eddig; azért köszönetre méltó a' magyar tudós társaság első igyekezete is, mellynél fogva a' helyes írásmódot tiszta alapokra venni törekedett, 's méltó okunk van azt hinni, hogy idővel a' helyes írásmódban öszvehangzást fogunk találni magyar könyveinkben, mivel nyelvünk ugy is közel jár ahoz a' tökéletességhez, mellyet a' helyesírás' fő szabálya kíván, t. i. a' kimondott szavakat és beszédet hasonló számu megfelelő hangbetűkben hiven írásba tenni. A' többi alaptételeit a' magyar helyes írásmódnak, p. o. a' szótágotolásban, névben, névmásokban, igékben, ígehatározókban meg lehet a' már fen érintett szabályaiból a' m. tudós társaságnak tanulni, mellyek ugyis közzvizsgálat végett nyomattak ki, 's nem sokára második bővített kiadásban is meg fognak jelenni.

Kállay.

HELYESIRÁSI JELEK (Interpunctiones v. interpunctationes). Az interpunctio egyes szavaknak, vagy több öszveköttöt szavaknak, egész tételeknek és gondolatsoroknak bizonyos felvett jelek által való megszakasztása, és megkülönböztetése, mellyek által azoknak külön vagy

öszvetett értelme, és a kimondási hangoknak mélysége, magassága, rövidege vagy hosszasa egyszerre kijelentetik. A deák interpungere vagy interpunctare annyi, mint a szavak közé jeleket rakni. A napkeletiek csak hangjelekkel bírnak, 's nem esmerik a szorosán ügyvelt helyesírásbeli jeleket. A Romaiaknál ugyan nem voltak esmeretlenek az interpunctio, (Cicero de oratore III. 44; 46, Senecae epist. 40) de azok alatt mást értettek. Az ó interpunctiójok, valamint a Görögökéi is a szónoki előadást tárgyalták, 's gyakran nem is használtattak; legfeljebb a tétel végén egy ponttal, vagy új sor kezdésével és megszakasztással (versus στίχοι) jeleltettek ki. Az új, nagyobb részint grammaticai interpunctiót Aristophanes, egy az alexandriai iskolából kikerült grammaticus hozta életre, mellyet azután az utána élők tökéletesítették. Nagy Károly császár idejében szinte feledékenységre ment újra az interpunctio, hanemha Warnefried és Alcuinus azt fel nem elevenitenék. Kezdetben háromféle pontból (στίγμα, honnan a stigmeologia vagy is interpunctio tudománya a diplomaucában) 's egy vonásból állott, mellyet különböző módon huztak. Mivel azonban ezen kevés jelek nem voltak elegendők, 's azokkal is önkény szerint éltek, legelőbb is Manutius (Manucci) híres velencei könyvnyomtató a XV-dik században, kezdette az interpunctio jeleit czélirányosabb alapokra venni, mellyek máig is nagyon kevés hozzá-tétellel megmaradtak, és használatnak. Illyen írásbeli jelek már 1) A vonás (,) melly a tétel egyes részeinek megkülönböztetésére használtatik. 2) Vonáspont (;) melly már többet határoz el, mint a vonás, de kevesebbet mint a kétpont: használtatik a több tagu hosszas periodusokban, hogy a tételek első részei az utolsóktól, mellyekben a magyarázat vagy határozat fekszik, megkülönböztessenek. 3) Kétpont (:) vagy kétpont, melly rendszeren a periodus közepén használtatik, hol a periodusnak első része megszakad, 's az azzal egybeköttetésben álló utolsó rész mindjárt kezdődik, tehát a periodusnak nem egész, hanem csak fél értelmét jeleli ki. 4) Pont (.) záró pont, melly berekereszti a periodust, 's annak egész értelmét kiadja. A pontot használják még rövidítésjelnek is, és az egymás után következő számok után, kivált az esztendőszámjeleken. Több egymás mellé rakott pontok a be nem zárt vagy félbe szakadt tételeknek, gondolatoknak, neveknek hiányait jelelik. 5) A kérdőjel (?) az eleven hangejtésnek helyét pótolja ki az írásban, mikor kérdéstről van szó, de csak beszédképen (deákul in propria sermonis continnitate) adatik elő a kérdés, akkor nincs szükség reá. 6) A felkiáltó jel (!) használtatik hangos parancsolatban, felszólításban, kívánságban, fájdalomban, csudálkozásba, 's minden más nemű illetődésekben. A jel kettőztetését (!!) mint a kérdésekben is (??), melly a tétel erős érzését, vagy kétségbe hozását avagy ki gnyolását jelenti, vigyázva kell alkalmaztatni; a hármás jel el is maradhatna, mint szükségtelen superlativusa a jeleknek. 7) A szótagolás, választás vagy kötésjelei (= —) a sorok végein, vagy öszvetett szavak közt, néha több mellékes szavak után használtatnak, mellyeknek az utánok jövő fő szóban találtatik fel az értelmek; p. o. politia-katonaság és kamara-tiszttség, ambár némelylek vonással is adják az illy különbözőtetést. 8) A zárjelt (( ) [ ]) ott használtatik, hol a közbeszúrás bizonyos szavaknak magyarázatját illeti, de magát a dolog fő értelmét nem. A [ ] zárjel akkor is használtatik, ha más beszédje előhozásában a magunk, vagy egy harmadik értelmét hozzuk fel, né hogy az előadandó beszéd tartalmának vetessék. 9) A szünjel, máskép gondolatjel (—) az, mellyel az olvasó a gondolat különös fordulására figyelmetessé tetetik, vagy arra is, hogy a kimaradt hézagot maga találja ki; leginkább a censura miatt szokás vele élni. Sokszor az elkezdett constructiótól való eltávozás kijelölésére is használtatik. (Anacoluthon). 10) Hivatkozó vagy bizonyosság jel, („) mikor idegen írók vagy beszélők szavait felhozzuk. 11) Hijányjel (°) valamely magánhang-

zónák, 's gyakran több betűknek kihagyását mutató jel. 12) Rövidítő jelek, (p. o. t. i.) azaz példának okáért, tudni illik. — Az itt előszámlált jeleken kívül más helyesírási jeleket nem lehet felhozni, hanemha valaki a csillagocskákat (*) vagy a kereszteteket is (†) ide számúlja, nem különben a szakaszok jeleit (paragraphus ¶) és a hangászati esmertető jeleket, mellyek azonban szorosán a helyesírás jeleiről való utmutatásba nem tartoznak.

Kállay.

HELYHATÁROZÁS, valamelly hely geographiai Hosszaságának és Szélességének (l. e.) meghatározása.

HELYTARTÓ, általában mind az, a ki valamelly felsőség helyett előljárója valamelly helységnek avagy tartománynak, 's ennek ügyeit kormányozza. Különösen pedig az egyesült németalföldi köztársaságban a hadi erő parancsnoka nevezteték helytartónak (hollandi nyelven Stadhouder). Ez, a feljebbi magyarázathoz képest helytelen nevezet, a burgundi és spanyol uralkodás idejéből származék, mikoron az egész Németalföldet egy fő helytartó, az egyes tartományokat pedig külön helytartók igazgatak. Az egyesült németalföldi köztársaság megtartá a helytartóságot, részint háladatosságból a nassau-oraniai ház iránt, részint és kiváltképen azért, hogy a népet, melly helytartói igazgatáshoz vala szokva, jobban féken tarthassa, mit a rendek avagy statusok, uj és még nem erős hatalmok által alig eszközölhettek volna. II. Filip, midón Németalföldet elhagyá, I. Vilhelm oraniai herczegre bizá a hollandi, seelandi és utrecht-i helytartóságot; de midón Alba herczeg 1567 spanyol seregekkel érkezék Németalföldre, a catholica hitet tüzzel vassal terjesztendő: akkor Vilhelm, hogy a fenyegető veszély elől menekedjék, Németországba vonula. Minthogy azonban még tavollétében is törvényesen üldöztetett, fegyvert ragada, 's igyekezék Németalföldet Alba zsarnoksága alól kiszabadítani. Az első próba sikeretlen vala; csak Briel városának a vitéz Geusek által 1572 történt bevetele változtatá meg a hadi szerencsét, Németalföldnek kedvezve. Holland és Seeland legtöbb városai egyesültek a herczeggel Spanyolország ellen, 's ő most ujlag helytartónak esmerteték Holland, Seeland és Utrechtben. Két évvel később a két elsőbb tartomány reá bizá az országlást a háboru végezteig „legfőbb felsőség feje“ czimzet alatt. De ezen országlás igen bizonytalan volt, mert a felsőségi rendeletek majd a spanyol király nevében, majd a lovagság és a városokéban, majd pedig az oraniai herczegében, 's a lovagság és a városokéban, 's majd végre csupán a herczegében bocsáttatának széljel. Ezen változóság még az utrecht-i egyesülés (1579) után is megmaradt, mind addig, míg a spanyol király németalföldi uralkodásáról le nem tetetett (1581). Csak most újított meg a már előbb is a herczegre ruházva volt országlás, minden korlát nélkül, 's ezental a nyilvános parancsok és rendeletek egyedül az ő neve alatt adátának ki. Végre Holland és Seeland egészen reá akará ruházni a fő uraságot, midón ő, épen mikor hódolni akarnának neki, a Spanyolok rendelésére orozva agyon lövetett (1584). Vilhelm halála után a generalstatusok gróf Leicester-t nevezék fő helytartóvá, kit Erzsébet angol királyné küldé egy kis sereggel segítségekre a Spanyolok ellen. Hanem Holland és Seeland tartományok Möricz herczegnek, a meggyilkoltatt oraniai herczeg második síjának adák által a külön helytartóságot e tartományokban, 's e vala az első helytartó, kit a statusok külön rendjei magok választának. Midón Leicester a helytartóságot letévé, Geidern, Utrecht és Felsőysse is helytartónak választák Möriczot (1590). Ezt aztán testvére Fridrik Henrik, 's ennek fija II. Vilhelm válták fel a nevezett 5 tartomány feletti helytartóságban. Vilhelm Lajos nassaui gróf, I. Vilhelm testvéérének a nassau-dillenburgi grófnak fija, frieslandi helytartó volt, 's utóbb grönigeni is lön. Ennek halála után Frieslandban az ő testvére Erneszt Kazimir nassau-dietzi gróf következett; Grönigen azonban, és Drenthe tartománya Möricz herczeget választák, ugy hogy már most 6

tartomány helytartósága vala kezén. De az ő halála után Erneszt Kazimirt, Gröningén és Drenthe is megválaszták. Ezt a' frieslandi és gröningeni helytartóságban a' fija, Erneszt Henrik váltá fel, kinek halála után Fridrik Henrik orániai herczeg igyekezett e' tartományok helytartóságát, a' hollandi, seelandi, utrecht, felsősseli és geldernivel egybe kapcsolni, mellyek akkor már reá valának ruházva; de csak a' gröningent nyeré el, mellyben a' fija, II. Vilhelm következék ő utána; Frieslandban pedig Henrik Kazimir gróf testvére, Vilhelm Fridrik, lön helytartó, kit e' hivatalra II. Vilhelm orániai herczeg kora halála után a' gröningeni statusok is megválasztának. Ezentul e' két tartomány helytartóságát Vilhelm Fridrik férjfi maradékai viselék állandóan. A' többi 5 tartományban, nevezetesen Holland, Seeland, Geldern, Utrecht és Felsőssselben II. Vilhelm után sokáig nem volt helytartó. Vilhelmnek ugyan is a' hollandi statusokkal volt czivódásai miatt sok ellensége támadt, 's ezért a' fija, III. Vilhelm, az akkori hollandi tanácspensionnaire de Vitt János fondorgása által, elébb az 1654 Holland tartományától Cromwell Odvernak, Anglia protectorának kiadatott kizáró oklevélnél fogva, 1667 pedig az ugynevezett örök edictum által egészen kizárték a' helytartói méltóságból. De midőn XIV. Lajos az egyesült statusokat 1672 megtámadá, akkor a' nép lázadásai a' hollandi városok előljaróit az örök edictum visszavételére, 's az orániai herczeg helytartóvá tételére kinszeríték. Kevéssel utóbb Seeland, Geldern, Utrecht és Felsőssselben szinte ez történt, 's ezen öt tartományban a' helytartóság III. Vilhelm férjfi maradékaira nézve örökössé tétetett. Ő még akkor is megtartá ezt, midőn 1688 Anglia királya lön. III. Vilhelm magtalan halála után (1712) üresen maradt sok évig a' helytartói hivatal, míg 1722 Friso Vilhelm Károly Henrik (Friso János Vilhelm orániai és nassau herczeg fija, 's frieslandi és gröningeni helytartó) Geldern tartománya által helytartónak nem választaték. Holland, Seeland, Utrecht és Felsősssel tartományok még ekkor is megmaradtak elébbi állapotjukban, egészen 1747 ig, a' midőn Franciaország a' Generalitas birtokait megtámadá. Most közönséges néplázadás által, elébb Seelandban 's azután Hollandban is kinszerítettének a' statusok, nevezett Friso Vilhelm Károly Henrik herczeg helytartónak választani, a' mi kevéssel azután Friesland és Felsőssselben is következék. IV. Vilhelm volt tehát az első, ki mind a' 7 tartomány helytartóságát viselé. Ez, az ő férjfi és leány maradékaira nézve örökösnek nyilatkoztatott, kizáratván mindazáltal belőle a' királyok és választó fejedelmek 's nem a' reform. hitet vallók, habár Vilhelm férjfi vagy leány maradékai volnának is. Az rendelték, hogy azon esetben, ha a' helytartóság kiskorura szállna, ennek anyja, kormányzóki czim alatt, mindaddig folytathassa ezen főhivatalt, míg özvegy marad, 's az egyesült statusokban lakik, 's jusa legyen, háboru esetében a' statusoknak fővezért ajánlani; ha pedig az anya akadályoztatnék, a' statusoknak legyen jusok, a' gyámságról rendelkezni. Meghalván IV. Vilhelm, 3 éves fija, V. Vilhelm következék utána, anyja, II. György angol király leánya gyámsága alatt, ki mindjárt férje halála napján elfoglalá a' kormányzóki méltóságot. Ennek 1759 történt halála után, I. János braunschweigi herczeg, 1750 olta főtábornagy hollandi szolgálatban, teteték gyámjává az ifju fejedelemnek, ki 1766, 18 éves korában vevé által hivatala gyakorlását. A' helytartó hatalma nem egyenlő volt minden tartományban, mert minden tartománytól külön, 's több vagy kevesebb jusokkal nyeré diszes polczát. A' közönséges avagy fő helytartósággal az egyesült statusok főkapitányi 's főadmiráli méltósága vala egybe kötve; 's hatalmát bizonyos főjusok gyakorlása tevék 1) a' status és országlási ügyekben, 's 2) a' tengeri és száraz hatalom felett. Az elsőkre nézve, a' status vagy tartomány candidálta személyekből a' törvény és kormányások előlülőit és sok városok felsőségeit szabadon választhatá, körülmények szerint leteheté, másokat állíthatván helyekbe. E' jusokat főképen Ut-

recht, Felsőýssel és Geldern tartományokban gyakorlá, mert ezek 1672 nem elég erősen állván ellent a' Francziáknak, kicsapattak az unioból, 's 1674 csak olly feltétel alatt vetettek fel ismét, hogy a' városi tisztviselők a' helytartó által választassanak. Hollandban jusa volt a' tisztviselőségek választására ajánlás által munkálni. Mint helytartó, a' general és tartományi statusoknál ő vivé az előlülést, 's tanácskozó szava által nagy befolyással volt a' törvényadásra. A' végrehajtó hatalomnak az egészről érdeklő legtöbb ágait gyakorlá. Megkegyelmezheté, ha a' gonosztevő gyilkos nem volt, vagy más nagy vétkeket nem követett el. Az utrechti egyezésnél fogva ő itélé a' tartományok közt támadt peres kérdéseket. Kötelességei ellenben imezek valának: a' tartományok és városok jusainak és szabadságainak védelmezése; a' statusok törvényei és rendeleteinek végrehajtása; 's a' rend és nyugalom fenntartása a' tartományokban. A' hadi erő az ő parancsa alatt állt; mert mint fő kapitány legfőbb vezére volt minden seregeknek, mellyek neki, szintugy mint a' közönséges és egyes statusoknak hűséget esküdni tartoztak. Ő nevezte tiszteket egészen az ezredesig, sőt az elébe terjesztettek közül az erősségek parancsnokait is. Midőn a' sereget vezérlé, akkor gyakran tábornokokat is nevezheté minden más befolyás nélkül. Táborba ellenben nem kelhetett 's hadi tettekhez nem foghatott a' generalstatusok jóvá hagyása nélkül, 's ezek néha a' hadi sereghez is küldtek tábori követeket, kiknek helyben hagyása nélkül a' helytartó semmit sem teheté. A' seregek elosztását azonban mind a' tartományok mind az erősségekben tetszése szerint rendelheté el. Mint főadmirál a' status tengeri hatalmának is parancsola, ő vivé az előlülést az admiráli collegiumokban, vagy helyettes nevezé ki, 's ő osztogata sokat a' tengeri szolgálathoz tartozó tisztségek közül. A' tengeren nyert zsákmány tized része őt illeté, a' mi hajdan igen sokra ment. Ezen fontos, némelly tekintetben az országglói hatalommal megegyező jusok, 1747, a' főhelytartóság bevitelkor még neveltettek. IV. Vilhelmet az egyesült statusok 1748 még a' Generalitas birtokainak is fő kapitányává 's admiráljává tevék. A' keletindiai társaság fő előlülőjévé választá, melly hivatal mind addig soha sem volt helytartóra ruházza, 's kevéssel azután a' nyugotindiai is ugyan azt cselekvé. Ez igen nagy tekintetet ada neki mind a' kettőben, mi által sokkal magasabba emelkedék a' helytartói hatalom, mintsem valaha volt. Jövedelmei sok forrásból származtak, 's igen tetemesek voltak; udvara királyi fényt mutatott. Azon háboruban, mellyet a' Francziák 1778 oltá az Angolok ellen folytattak, 's mellybe a' németalföldi köztársaság is bele keveredett, nagy elégedetlenség támadá V. Vilhelm ellen, kit sokan vádólának azzal, hogy a' hollandai tengeri kereskedést az Angolok erőszakoskodásai ellen nem akarja igazán védelmezni, hogy a' háboru alatt a' köztársaság tengeri erejét nem hathatósan használá, sőt annak munkáltságát résznyire eszközlé 's előmozdítá. Az ellene szegült párt, melly részint kereskedők részint tisztviselőkből állt, korlátok közé kíváná a' helytartói hatalmat szorítani. Mivel pedig V. Vilhelm nagy Fridrik kishugát bírá nőül, ezért a' berlini udvar a' helytartó jusainak hévvel fogta pártját, 's a' porosz követ Haagban hathatós előterjesztéseket tett ama' jusok csorbitása ellen. Mindazáltal mégis elvették a' rendek a' helytartótól a' parancsnokságot, 's felfüggeszték főkapitányi foglalatosságaitól. Végre a' porosz sereg benyomulása által a' helytartó javára intézték el a' dolog. Visszanyeré ugyanis mind azon jusokat és elsőségeket, mellyek tőle elvételre valának, és a' hatalmat, a' hollandi városok igazgatásában olly változtatásokat tenni, mellyek neki a' szótöbbséget megszerzendik. Erre a' helytartóság jusait legszűlesebb kiterjedésben értve, minden egyes tartomány és az özves Németalföld szerkezete valódi létrésének nyilatkoztatták 1788. A' helytartó és nője az ekként nyert hatalmi felsőséget teljes mértékben használák, 's az ellenpárt legjelesebb férjfiat, kik honfiaknak nevezék magokat, alkalmatlanoknak hirdeté

minden kormányhivatalra. E' miatt sokan kiköltöztek, a' maradók közt pedig elégedetlenség támadt. Franciaország a' revolutio idejében mind ezen körülményeket használá. Hadat izent a' helytartónak, 's nem a' köztársaságnak; 's 1794 Holland, csekély ellentállás után elfoglalták a' Franciaaktól Pichegru alatt, 's az örökös főhelytartóság örökre eltörölteték. Az örökös helytartó 1803 a' birodalmi küldöttség végzeténél fogva kárpótlást nyere Németországban; de az 1806 és 1807-diki háboru által ettől is megfosztatván, magányeletet élt 1813 ig, a' midőn visszahivaték, 's a' bécsi békegyülés végzeténél fogva kiralyi czímet vön fel. (Vö. NASSAU ÉS NÉMETALFÖLD). opq.

HELYTARTÓ TANÁCS (Királyi). Így neveztetik honunkban azon kormánysszék, mellynek felállítását a' királynak Magyar hazánkban jelen nem léte, mulhatlanul szükségessé tette. Első lételeét 1723 nyere, III. Károly országglása alatt Pozsonyban, honnét 1783-ban II. József császár Budára tevé át, hol mai napig is helyezetik. Főelőlölője a' nádor. Tanacosainak 's titoknokainak száma törvényeink által nincs meghatározva, 's a' király tetszése szerint választja őket az ország három rendéből. A' kormánysszék egyenesen a' fejedelemtől, az udvari cancellariától függvén, ennek rendeléseit *Intimatumi* által adja tudtára az országnak vagy valamely része törvényhatóságnak, 's azoknak sikerését eszközi; mellyek azonban törvényes és kincstári ügyeket nem tárgyzhatnak, minthogy e' kettőre a' Helytartótanács nem bír befolyással. Egyebiránt kitűzött czélja, az ország boldogítása; mellynek következtésében hatásköre a' nemzet szaporítására, a' lakosok életére, egészségére, bátorságára, oktatására, felvilágosodására 'sat. egész mértékben kiterjed. Knnél fogva gyakorol befolyást a' felvilágzatba (politia), a' könyvbírálatba, az egyházi (protestans) dolgokba, iskolai tanításokba, alapítványokba, az árvák jószágainak igazgatásába, a' mezei gazdaságba, mesterségekbe és kereskedésbe, az urbarialis dolgokba, az adó beszédésbe, a' katonaság beszállatásába és tápláltatásába. Láthatni ezekből, milly számtalan egyes esetek gyűlnek össze ezen kormánysszéknel.

—no—

HELYTELEN VÁD BÜNTETÉSE, a' felperesnek, viszonkövetelésékepen, (*per modum reconventionis*) ugyan azon díjban való elmarasztaltatása, mellyet — az erőszakoskodási perrel (Vö. HATALMAKODÁS), általa hibásan megtámadtatott alperes kénytelenített volna fizetni. Ezen büntetésnek a' következő három esetben van helye: 1) ha valaki nem alhatalmaskodásbeli ügyért, hanem p. o. öröklésért, osztályért, zálogért 'sat. — indít erőszakoskodási pert; 2) ha valaki ezen per által sajtáságot keres, azaz: nem a' már előbb általa birt — de meghaborított használatot követeli vissza, hanem olyan tárgyat akar megszerezni, melly még tulajdona nem volt; végre 3) ha a' felperes az erőszakoskodási pert csupán faggató szándékból (*vexandi studio*) indította.

Kunoss.

HEMERODROMUSOK, a' Görögöknél kengyelfutók, híresek rendkívüles sebességéről, a' miért a' status által hirhordásra használtattak béke idején, háboru alkalmával pedig a' kémlődés, 's a' parancsok megvitele volt fő dolgok. Nagy gyorsaságokról a' régi írónál sok helyen tetetik említés. opq.

HEMISPHERA I. FÉLGÖMB.

HEMSTERHUIS (Tiberius), ritka tudományossága által, különösen a' görög és latin nyelvben, híres nyelvbuvár, Gröningben született 1685 's 1766 halt meg Leydenben, mint tanítója a' görög nyelvnek. Atyja, felette becsült orvos Gröningben, ada neki első sikeres oktatást, ugyan nyira, hogy már 14 éves korában meglátogathatá anyavárosának egyetemét, hol különösen a' mathematicával foglalatoskodott. Néhány év mulva Leidenbe ment, hol az egyetemi könyvtár kéziratainak elrendelésével bizatott meg. Még nem volt 20 éves, midőn meghivatattása követ-

mellynek átmérője a' henger magasságával, vagy annak külső területe átmérőjével megegyez) a' henger tömegének kétharmad részét foglalja magában. Melly találmány abban az időben olly fontosnak tartatott, hogy maga Archimedes azt kívánta, hogy találmányának emléke sirkövén is fenmaradjon.

HENGERBOLT, az építésben legerősebb és legegyszerűbb neve a' boltzatoknak, melly félkört formálván kétpár huzamos menetelű oldalfalakhoz ragad; millyent a' góthépitésű templomokban, folyosókban 's régi épületekben máig is láthatni.

HENGERMIVNEK, vagy NYUJTÓMIVNEK nevezetik egy erőmiv, mellyben öntött vasból vagy aczélból készült, pontosan esztergályozott 's pallérozott két henger forgattatik vízi, állati, vagy gőzerő által szorosán egymás felett ellenkező irányban, hogy közöttök érczek, u. m. vas, bádóg, aczél, sárga 's veres réz, czink, ón 'sat. nyujtathassanak ki illendő vastagságban és szélességben. Midőn t. i. a' szétnyujtandó ércz a' két henger közé tétetik, ollyan lesz a' vastagsága, mint a' mekkora volt a' két henger közötti hézag. A***s.

HENGIST és HORSA. Hengist, a' kenti királyság alapítója Nagy-britanniában, valamint testvére Horsa is, híres volt a' Szászoknál testi erejéről 's ősei régiségéről, kik egyenesen Odintól származtaták eredeteket. 449 kértek a' Brittek a' Skótok és Pikték előre nyomulása ellen segítséget a' Szászoktól. Ezek, már régen ohajtván a' szép szigetre rohanni, örömet engedének a' meghívásnak. Hengist és Horsa vezérlése alatt kiszáltak a' Themse torkolatjánál, megtámadák a' Brittek ellenségeit 's megverék őket Stamfordnál. Nem nagy erőködésbe kerülvén itt nekik a' győzelem, úgy vélekedének, könnyű lesz olly népet meghódítaniok, melly ilyen gyenge ellenségnek sem tuda ellentállani. Követeket küldöttek Szászországba, tudósítással e' tartomány termékenységéről, 's jeleníteni, hogy könnyű és bizonyos e' nép legyőzése, melly a' fegyverek használásától már régolta elszokott, 's ezen felül kebelében nem esmer egyetértést. Midőn pedig honjokból a' segítség megékeztett volna, jutalmok ki nem adatását ürügyölve, veszekedni kezdének a' Brittekkel, levették az alárczot, 's szövetségre lépván a' Skótok és Piktékkel, megtámadák a' Britteket. Ezek fegyvert ragadának, királyokat Voltigert, a' ki gonoszságaért 's tanácsa veszélyes következéséért felette gyűlöletes lön, letevék; 's Vortimert, a' fiját, emelék helyébe a' kir. székre. Erre a' háboru iszonyu elkeseredéssel folytattatott. Az Angolszászok dulva nyomultak az ország belsejébe, mindenféle kegyetlenséget elkövettek, úgy hogy a' Britteknek nem maradt egyéb hátra, mint a' győztesek igája alá vetni magokat. Némelyek közülök Armorikába (a' mai Bretagneba) szöktek 's neveket is reá ruhazák ezen tartományra. Hengist, ki az eglesfordi (ma Ailsford) titkózetben testvérét elveszté, győztes lön 's a' kenti királyságot alapítá, melly a' mai Kent, Middlesex, Essex és Surrey grófságokat foglalá magában. H. Canterburyban lakott 's meghalt 488 körül, maradékira hagyván a' nem rég hódított országot. Octa és Ebissa, az ő öccse és kisöccse, kiket utóbb hírvott volt magához, Northumberlandban telepedének le; ezeknek példáját több szász vezérek követék 's a' 7 britt-szász királyságot alapíták. opq.

HENIL, HENILE, valami fetis avagy bálvány a' régi Vendeknél. Egy pálczából állott, mellyre felül gyűrüt tartó kéz vala erősítve. Ezen bálvány az ajtók elébe hordoztatott, 's áldoztak neki az emberek, hogy oltalma felől bizonyosak lehessenek. opq.

HENKE (Henrik Filep Konrád), a' wolfenbütteli egyházi tanács alelölölője, a' königslutteri klostrom apátja, fősuperintendens, Helmstädtben a' hitvallás első tanítója, 's az ottani hitszónoki nevendékház igazgatója, egy braunschweigi hitszónok fia volt 's Hehlenben született 1752. Atyja korán elhunyt, 's az ifju, szülőkölködésre 's vagyonos jóakarók gyámolítására maradt. Tartós szorgalma 's kitünő elmetehetségei

által korán jelessé tette magát. Megkedvelé a' régiség remekíróit, kiknek nem csak nagy gondolatait 's merész szavait tudá felfogni és meg tartani, hanem szerencsés elméje, még azoknak szellemét is elsajátítá. Kedvelt írója Quintilian szónok volt, kinek munkáit fordítva, kezdé írói pályáját. 1778 megnyeré pártfogóji által a' rendkívüles hitvallási tanítószéket Helmsüdtben. Élénk, szabad, 's velős mondásokkal fűszerezett előadása, számos hallgatókat gyűjte körébe; 's ő már 1780 rendez tanítója lón a' hitvallásnak Írói hírért „*Kirchengeschichte*“ czimű munkája alapítá meg, mellynek első kötete 1788 jelent meg. Ezen könyv (8 köt.) történetírás-tudományi kincset foglal magában, 's bizonyítja szerzőjének kiterjedt olvasottságát, de a' tettek összeillesztésének szinleg pragmaticai egybefüggése, nyilván mesterkéltn benne. Henke ellensége volt a' hitre kinszerítést eszközlő, vagy a' szabad gondolkozástól visszaretentő dogmatizmusnak. Midőn tehát a' vallásbeli porosz közparancs (edictum) megjelent, nem kételkedett az „*Allgem. deutsch. Bibliothek*“ -ben mint az ezen közparancs ügyében megjelent iratoknak bírálója fellépni, 's magát nem sokára minden félelem és tartózkodás nélkül a' bírálat szerzőjének vallani. Őn honában is boszus vitázatokba keveredett némelly szóhívó makacs eszű törvénytudókkal, „*Eusebia*“ idősziaki írás kiadása által, melly miatt ez nem is tarthatá fen lételet hosszasan. „*Dogmaticája*“ csinos latin nyelven íratott ugyan, de tanulókönyvnek még sem ajánlathatik. „*Magazin für die Religionsphilosophie*“ és „*Museum für Kirchengeschichte*“ czimű munkái által, élete utolsó éveiben tartós érdemet szerze magának. Velős szónoknak méltán nevezetethetik; de kellemesség 's szivreható tetszetőség nem voltak sajátjai. Szavaltjai bizonyos keménységet árultak el, mert dolgozása is lassu és nehéz volt, noha egyébiránt alapos, szorosan összefüggő 's józan okoskodási renddel szerkeztetett. Különösen elhíresedett az ő „szabad elmű beszéde Napoleon koronázási innepén“ 1807. Henke mint ember derűltége által szeretetre méltó volt, 's társalkodását vig szeszélye, 's finom de nem szurdaló eszméje, kellemetessé tevék. Ifjabb korában azt a' szerencsét ohajtá, hogy utazhatnék; ezt későbben megnyeré, de már élete azon szakaszában, midőn abban gyönyörűségét nem lelé. 1807, mint Braunschweig tartomány küldöttje Parisba ment, annak nevében a' westfali királynak hódolándó, 1808 pedig mint országrendi követ Kaszselbe. Innét vivé magával a' halál csiráját, 's majdnem egy évi betegkedése után meghalt Maj. 2-kán 1809.

54.

HENRIETTE (Anna) orléansi hercegné, a' szerencsétlen angol király I. Károly leánya, a' polgári háboru nyugtalan ideje alatt született Angolhonban Exeterben, Junius 16. 1644. Alig volt még három hetes, midőn anyja vele együtt Franciaországba futott, hol az Károly halála után, a' chailloti klostromba költözve nevelé fel leányát. Mivel Henriette szeretetre méltó elmetehetségeivel a' szép testalkat bájai is egyesültek, azt ohajtá az austriai Anna, I4 Lajos szülője, hogy az ő fiának jegyeztessék el; de a' herceg e' tekintetből még fiatalotta őt, 's ennél fogva Anna, másik fia franciaországi Filip orléansi herceg számára kéré meg a' hercezkisasszony kezét. 1661-ki Martiusban történt meg az esküvés. Ugy látszék most egyszerre: XIV. Lajos megbánta, hogy a' szeretetre méltó Henriette birtokáról lemondott, 's vonszalma közelíteni kinszeríté őt a' hercegnőhöz, ki — a' mint mondatik — nem maradt egészen érzéketlen a' csábító király hódolásai iránt. Ez, valamint szinté még más néhány udvarnokkal volt szövevények, kiknek társalkodását a' hercegnő igen palástalatlannal fogadá 's szenvedé meg, szerelemföltésre gerjeszték az Orléans herceget; azért házassági kötések nem volt szerencsés. Henriette még sokkal többet szenvedett volna férje komor és szigoru characterere miatt, ha őt a' király folyvást nem gyámolítandá, ki utóbb, még politcikai tekintetekből is kedvezett neki. Minekutána t. i. II. Károly, a' hercegnő testvére, ismét visszalépett az angol királyi szék-

re, azon igyekezett XIV. Lajos, hogy ezen fejedelmet a' Hollanddal és Svédhonnal kötendő szövetségtől elvonja, mivel már akkor azon tervet érlelé: ha lehetséges, Belgium egy részét magáévá tenni. Minthogy a' közönséges alkudozásbeli diplomaticai ut e' végre nem látszott eléggé biztosnak, elhatározá Lajos, sógorasszonyát avatni ezen ügybe, 's az Orléans hercegné annál nagyobb örömmel fogadá az ajánlatot, minthogy ez büszkeségének hizelge, 's általa tágas mező nyitattott lelkének a' szüvevényekre. 1670 az udvarral Flandriába utazott, 's azon ürügy alatt, hogy testvérét látogatandja meg, Calaisból hirtelen Dowerbe ment, hol Károly is nyomon megjelent. Keroual kisasszony (későbbben mint II. Károly szerelmese, Portsmouth hercegnő név alatt ismeretes) kísére őt ezen utjában. A' gyenge Károlyt huga rábeszélései 's társnéjának bájjai, tiz nap lefolyta alatt, rá bírák Lajos kívánságaira. Azonban alig tért vissza az Orléans hercegné Franciaországba, 's mig neki a' szerencsésen bevégzett alkudozások miatt számosan bökölének, St.-Cloudban hirtelen erős fájdalmakat érze, mellyek mind inkább nevedektek, 's Jun. 19. 1670 halálát okozák. Megétetés gyanittatott, 's noha az angol követ jelenlétében történt bonczolás után az orvosok ellenkezőt állítottak: mégis majdnem egészen bizonyos, hogy a' hercegnő, évei virágában, alacsony boszuvágnak lön áldozatja. A' mennyire az Orléans herceg második nőjének, bajor hercegné kisasszonynak e' tárgy irataiból, tudósításaiból, 's más kíméletekből tudhatni: Lorraine vitéz (a' hercegné férjének lelki 's testi barátja) eszközlé ezen undokságot, ki a' hercegné által esett ki XIV. Lajos kegyelméből, 's ekkor mint száműzetett Romában élt, honnét azonban örömet visszatért volna honába, ha ebbeli kívánságát éltében Henriette nem gátladotta. Épen nem törli el ezen gyanut az, hogy a' vitéz XIV. Lajos, a' hercegné halála után 2 évvel, viszont udvarába bocsátá 's Franciaország marsaljává tette, mivel ekkor a' királynak ő reá igen nagy szüksége volt. A' szerencsétlen Henriette általánoson sajnáltatott. — Az mondatik, hogy a' hercegné udvarmesterének XIV. Lajos előtt tett vallomása, ezt egészen meggyőzé Lorraine vitéz boszuállásáról. A' király azonban az egész esetre látvott vona, 's a' vétkest, politikai tekintetből büntetetlen hagyá.

—n—

HENRIK, (I.) madarász melléknévvel, mellyet későbbi írók bizonyítása szerint azon körülménytől kapott, hogy őt a' német hercegek azon követsége, melly neki, királlyá lett választását hírlü vivé, madarásztal foglalatokodva lelte; 876 született, 's fia volt Otto szász hercegnék, ki noha (912) a' királyi méltósággal megkínáltatott, azt magától elhárítá. Henrik, atya halála után, szászországi és thüringeni herceg lön. I. Konrád király el akará tőle venni egy részét azon tartományoknak, mellyeken atya uralkodott; de az e' miatt kiütött háboru a' király részére szerencsétlenül végződék, 's Henrik mind a' két hercezség birtoában megmaradt. Konrád, halála előtt, őt ajánlá a' német hercegeknek, mint a' német koronára legméltóbbat, 's olly férjfiut, kinek leginkább tehetségében állana Némethonban a' rendet helyrehozni 's fentartani. Így választatott királlyá Henrik, Fitzlarban 919. Ez, a' Némétekre nézve szerencsés választás volt, mert Henrik, uralkodása Némethonban feletté jótékony lett. Ő neki nygan belső nyugtalanságokat 's külső elleneket kellett legyőznie; de tekintete, okos intézetei 's vitézsége mind a' kettőt végrehajtották. A' sváb és bajor hercegek rövid idő mulva hódolásra kinszerítettének. A' nyugoti Frankok által Némethontól elszakasztatott Lotharingiát viszont hozzá kapcsolta (923) a' birodalomhoz, 's egy herceg által igazgattatá. A' békétlenségek ideje alatt, nagy ellenállás nélkül, gyakran pusztító becsapásokat tettek a' Magyarok Némethonba, 's évenkénti adót csikartak ki. Egy beütés alkalmával történt, hogy honunk egyik akkori hadvezére (Zoltán?) elfogatnék; Henrik váltság nélkül szabadon bocsátá őt, 's ez által azt eszközlé (924), hogy neki adófizetés nélkül kilencz évi feygyvernügvás engedteték. Ezen idő közben megjavítá

a' hadi fenytéket, seregeit szorgalmasan gyakoroltatá fegyverben, 's a' lovasságnak más készületet ada, melly előbb nehéz melyvasa miatt a' könnyű magyar sereggel épen nem mérkőzhetett. Henrik jelesebb tettei közé tartozott éjszaki Némethonban az, hogy az ország sikeresebb oltalmaztatása tekintetéből a' fenállott városokat — mellyek jobbadán csak deszkákból 's vályogokból épült gunyhók csoportozatai voltak — árkokkal 's földhalmozatokkal megerősítetté, 's a' nyílt helyeket fallal veteté körül. Ezen városokba kellett vonulnia minden kilenczedik mezei nemesnek 's szabad születésű férjfiunak, 's ott a' városon kívül maradottak részére, ellenséges megtámadtatás esetében, lakásokat tartani készen, 's a' tartományból oda vitt készüléteknek 's élelemnek gondját viselni. A' köz ügyek elintézésére összesereglők minden gyűléseit városokba helyezé át. Ezen elrendelés által képződék egy harmadik néposztály, melly Némethonban, valamint más tartományokban is, leginkább előmozdita a' kézmivek, gyárok és kereskedés kimivelődését 's tökéletesülését. Mig azonban Henrik a' belső alkotmányt erős lábra állitá, bátorságba helyezé egyszer-smind más részről az ország határait is. Hogy a' Normannok vagy Dánok berohanásait megakadályozza, megtámadá őket hadával ön tartományaikban, 's ez által Németsország határait az Eideren tul Schleswigig terjé sz-té; itt egy száz városi telepítvényt alkota, egy markgróf igazgatása alatt (931). Különbféle tót és vandalus néptörzsököt hódoltata meg, 's belölők a' meissenai és éjszaki szász-, későbbben brandenburgi markgrófságot állitá fel. Midőn az eldödeinkkel kötött 9 évi fegyvernyugvás idejének vége közelgetett, megtagadá Henrik a' tőle kívántatott adót. Ekkor a' magyar sereg két részre válvá nyomult be Thüringenbe és Szászországba, de az általok megszállatott Merseburgnál Henrikől (933 és 934) végkép megveretett. Ezen győzödelem, a' megjavított hadi fenyték 's azon tekintet gyümölcse volt, mellyet Henrik, a' most már őt önkényt 's szivesen gyámolító Németek előtt szerzett. Ezóta hosszas ideig ment maradt Némethon az előbb gyakori pusztításoktól, 's Henrik Olaszországba készült, magát Romában császárrá koronáztatandó. De azonközben a' halál véget vetett életének, szerencsés és vítézi tettekkel jeles uralkodásának 16-ik esztendejében, 60 éves korában. Hídeg tetemei Memlebenből Quedlinburgba vitettek, hol innepélyesen takarítottak el. Henrik, testi 's lelki tulajdonokkal diszeskedő jeles fejedelem volt. Természeti világos esze kipótólá az egészen elmulasztatott tudományos mívelődést. Azon szemrehányások, mellyekkel illetetik, csak fényűzését 's véralkatából származott hibáit tárgyazzák. A' mit ő kezdett, azt íja 's utódja, I. Otto, dicséretesen folytató.

HENRIK (III.), II-ik Konrád császár fia, a' sali Frankok nemzetségből való, 1017 Geldernben Osterbeckben született, még atyja élteben (1027) királynak választatott, 's a' császári méltóságban 1039 lön atyjának utódja. Őt a' természet elmetehetségekkel, a' nevelés pedig szigoru characterrel ruházta fel. Az egyháznak, minden részeiben el kellett esmernie a' tőle való függést. Három pápát foszta meg széktől, 's bele II. Keleмент ülteté. A' többi papság mindenkor az ő szoros, de egyszer-smind igazságos főfelügyázata alatt volt. A' világi uraságokat nem csak tőle függésben, hanem igában tartá. A' herczegségeket 's grófságokat tetszése szerint betölté vagy üresen hagyá, hogy lassanként elszakjanak a' Németek azon képzelettől, hogy a' herczegek az uralkodásra nézve elmulhatlanul szükségesek. Henrik általánosán önkénye szerint uralkodott, de minden vállalkozásaiban erősnek és állhatatosnak mutatkozék. Végre minden rendek megelégedetlenek lettek, de ő a' papok tetszését képmutatató buzgózkodása által mégis megnyeré, 's istenfélőnek neveztetett. Meghalt Bothfeldben 1056, fiát már előbb három évvel utódjává választván. Ezen fia

HENRIK (IV.), 1050 született, 's atyja elhunytakor csak 5 éves gyermek lévén, elsőben anyja, Agnes gyámsága alatt volt, kitől azonban,

Hannónak a' kölni érseknek családsága által eltávoztatott, a' midőn t. i. ez a' gyenge fejedelmet, egy mulatsági csónakázás alkalmával, a' Rajnán Kölnbe elszállítá. Hanno, a' mainzi és bremai érsekekkel szövetségbe, saját kezére keríté az ország kormányzását, melyet Henrik 15 éves korában a' goslari országgyűlésen átvett. Azon befolyás, mellyel ő reá Adalbert, a' bremai érsek birt, 's azon ártalmas okfők, mellyeket ettől eltanult, rövid időn nagy megalégedetlenséget szültek. Ez különösen Szászországban lett igen észrevehető, hol Henrik sok hatalmaskodást követett el, sok, elődjei által engedett szabadságot megsemmisített, 's hogy a' Szászokat megzabolázza, minden halmon és hegyen várakat építtetett, mellyeknek katonasága a' tartományt nyomorgatá. A' Szászok összekapcsolák magokat a' Thüringiekkal, kik hasonlóan nyomattak, 's minthogy komoly előterjesztéseik sikere, keménység és megvetetés lön, (1073) fegyvert ragadtak, elűzték Henriket Szászországból, számtalan várait elpusztították, 's őt magát egyezsége kinszerítették, mellyben a' még fenmaradt többi várak lerontatása is kikötött, csupán Harzburg épületei 's egyháza kiméltetvén meg. De midőn egy alljas népcsoport által ezek is eltörültek, bevádolá Henrik a' pápa előtt a' Szászokat, mint az egyház megfertőztetőit, 's ez által alkalmatosságot szolgáltatott annak, magát az ügybe bíró gyanánt bele avathatni. A' Szászok ugyan az okozott kárra nézve minden nemű elégtételt ajánlának, de Henrik véletlenül hadi sereggel borítá el 's támadá meg őket (1075) Langensalzánál az Unstrut mellett, hol a' nép részéről az útközet szerencsétlenül végződék. Henrik minden hercegeiket 's nagyjaikat elfogá, más tartományokba küldözé, 's mint bosszus győző bánt a' meghódítottakkal. Az annyira nyomtatott Szászok, ellenvádat nyujtottak most be a' pápának, VII. (Hildebrand) Gergelynek, ki csak néhány évvel előbb lépett fel a' pápaszékre, a' császári udvar helybenhagyásának ellenére. Ez, szinte a' vakmerőségig bátor, 's minden ellenállásnak daczoló férjfiu, mindjárt eleinte arra határozá el magát, hogy az egyházat a' világi uraság hatalmán feljül emelje. Örömmel használá tehát Gergely ezen alkalmat hatalma nagyobbítására, 's felszólítá (1076) Henriket egyházi átok büntetése alatt, hogy az ő birói széke előtt, a' Szászok panaszaire adandó felelet végett megjelenjen. Henrik kevéssé ügyelt erre, 's a' parancsára Wormsban összegyülekezett püspököket, a' pápa iránt való engedelmesség megtagadására bírá. De Gergely egyházi átok mondta Henrikre, 's feloldozó jobbágyait a' neki tett hűségi eskü alól. Ez annyira hatott a' különben is felingerlett megalégedetlenekre, hogy Henrik rövid idő múlva egészen elhagyatva 's olly veszedelemben látta magát, mellynél fogva mindent elvesztendne. Illy kétes állapotban el kelle magát tökélnie az Olaszhonba menésre, hogy a' pápa átka alól felszabadíttassék. Ezt, nem messze Reggiótól, barátneja Mathilde, toscanai grófné várában, Canossában lelé, hová őn bátorságban léte miatt költözött. Egymás után három nap jelent meg Henrik bűnbánási ruhába öltözve, Canossa várudvarában, míg végre a' pápától kihallgattatást nyerhete. Csak a' legterheőbb feltételek alatt, hogy t. i. a' pápa kívánatára mindenkor helyt álland, hogy addig magát az országlástól megtartóztatja, hogy a' pápának mindenben engedelmeskedni fog, 'sat. oldoztatott fel Henrik az egyházi átok alól. De ezen hatalombitorlás bal következtét vont maga után. Olaszhon nagyjai, kik Gergellyel már rég elégedetlenek voltak, 's annak méltóságától leendő megfosztatását kívánák, összegyülekeztek Henrik körül, ki ama' kemény feltételeket ugy sem szándékozott megtartani, és segedelmeket ajánlák neki. Azonközben a' német hercegek, a' pápa eszközlésére, Forkheimban (1077) a' svábországi Rudolf herceget választák királyjoknak. Henrik visszasietett Némethonba, 's szerencsés volt versenytársát Rudolfot meggyőzni, ki a' csatában (1080) életét is elveszté. A' pápa újabban átok alá veté Henriket, de a' brixeni egyházi gyűlésen, az olasz és német püspökök által, mint

eretnek és bűbajos, egyházi méltóságától ő is megfosztatott. Henrik (1081) egy sereggel Olaszthonba ment, hogy magát, az Angyalvárba zárkózott Gergelyen megbosszulja, 's az ő általa székébe helyeztetett III. Kelemen pápa által megkoronáztatá magát Romában. Gergely Calabriában lelt menedéket a' Normannoknál, 's Salernoban halt meg (1085). A' megelégedetlenség még nem csillapult le Némethonban Henrik ellen; fia, Konrad megtámadá őt, de pártosaitól elhagyatva meghalt Florenzben (1101). Kieszközlé Henrik, hogy hasonló nevű fia, a' német hercegek által királlyá választatnék 's megkoronáztatnék. Ez esküje ellenére, még atyja élteben bele avatkozott az országlásba, 's hűtlenségre engedé magát csábítani. Elsőben annak személyét kerité ravaszul hatalmába, 's későbbben Ingelheimban, az uralkodás letételére kinszerité. Végre IV. Henrik mindenkétl elhagyatva végzé életét 's szenvedéseit Lüttichben, hol legnagyobb szűkölködésben 's egyházi átok alatt halt meg, a' miért is csak 5 évvel későbbben takarítottat el illő szertartással Speierben. Henrik a' természetl jó hajlandóságot, okosságot 's bátorságot nyert, de hibás neveltetése által, ön szerencsétlenségére, felette hajthatatlanná tétetett. Jó harczos volt; 62 ütközetben győzedelmesked-t. Ha ön magának annyi szerencsétlenséget nem készítendett, 's ha VII. Gergelynél kevesbé félelmes ellensége leendett vala, bizonyosan egészen megváltoztatta volna Németsország alkotmányát.

HENRIK (V.), az előbbinek fia 's utódja, német császár, 1081 szül. Atyja ügyétől való elpártolásáról, 's iránta volt természetelleni magaviseletéről szomoruan esmeretes fiu. II. Paschalis munkálkodása által, még atyja élteben Németsország királyjává koronáztatott Henrik (1106) Mainzban. De ez sem a' romai széknek, sem védett kedvencének, sem az anarchia vad szelleme által megroncsoltatott, 's öncsászárja lehanyatlását eszközölni segítő Némethonnak nyereséget nem nyujthata; mert alig hogy Henrik thronra lépett, tüstént ellenszégé magát a' romai udvar követelt jogainak, 's a' szerencsétlen beigtatási villongás ujra meg rázkódtatá a' birodalmat, Nemzetünk 's a' Lengyelek ellen kezdett háboru kimenetele, nem kevesbé volt szerencsétlen. 1111-ben I. Henrik angol király leányát Mathildet vevé nőül, 's a' hercegnőnek gazdag kiházassittatása eszközöket nyujta neki, az Alpeseken keresztül táborozva Olaszországba mehetni, hogy Romában a' pápa által a' császári koronát fejére tetesse. Minthogy azonban Paschalis azt, csak a' VII. Gergely által kérdésbe vett jogok odaengedésének feltétele alatt akará cselekedni, 's a' perlekedést a' püspökök folyvást nevelék: elhatározá magát Henrik, az ügyet erőszakos csapás által végezni. Fogva hurczoltatá el a' misező pápát az oltártól, 's leaprítettá seregei által, a' Roma utzáin ellene támadókat. Két hónapi fogság után engedett végre a' pápa; Henrik minden feltétel nélkül császárrá koronáztatott, 's engedelmet nyere a' főpásztortól, hogy az általa elárultatott szerencsétlen atyja csontjait, szentelt földnek hantjai alá temettethesse. Némelly, országában támadt nyugtalanságok hamar visszahívák a' császárt Olaszthonból; de míg ő a' sváборszági herczeggel egyesülve, Lothar szász herczeg ellen harczolt, addig a' pápa ujra felingerlé ellene az olasz- és németsországi pártosokat. Két évig tartott ezen villongás, melly, különösen a' mainzi érsek 's würzburgi püspök által élesztetvén, Némethont pusztitva dúlá. Ekkor másod izben mene Henrik táborával Olaszthonba, 's Paschalist Apuliába futásra kinszerité, kinek rövid idő mulva bekövetkezett halála után II. Gelasius választottat a' cardinálók által papáva. De Henrik ezzel megelégedetlen lévén, helyette a' bragai érseket választatá VIII. Gergely név alatt. Gelasius Bécsbe ment, egyházi gyűlést hiva egybe, 's Henriket átok alá veté. Ugyan ezt tette Gelasius utódja is II. Calixtus, a' rheimsi egyházi gyűlésen. Ez, és a' nagyoknak szüntelen való pártoskodása által, kinszerítve látá végre magát Henrik, az 1122-beli wormsi egyeztetést aláírni, mellyben a' kérdéses jogokat a' romai széknek átengedé, ugy

azonban, hogy a' Németbirodalom püspökei és apátjai a' császár jelenlétében választassanak, 's az újonnan választottak, javaik 's haszonvételeik megnyerése iránt ugyan ahhoz folyamodjanak. Hogy a' folyvást nyughatatlankodó bérfföldeseket (vasallusokat) külső ügyekben foglalatoskodtathassa, ürügyöt kerese Henrik Franciaországgal hadat kezdhetni. Mi előtt azonban ez megtörtént volna, kimúlt Utrechtben 1125. A' franki császár törzsokeből ő volt utolsó uralkodó, melyet nem sokára a' svábországi nemzetség követett.

HENRIK (VII.), német császár, a' luxemburgi herczeg fia, I. Albrecht halála 's hét havi uralkodás-szünet után, Nov. 29. 1308 választott császárrá. Megjegyzésre méltó, hogy ő volt az első német császár, ki egyedül a' választó fejedelmek által, más országrendek hozzá járulta nélkül választott meg. Ő vele együtt jöve ajánlatba valóisi Károly is; mindazáltal Henrik nyere el az elsőbbséget. Uralkodása első munkálatai közül volt: Albrecht gyilkosait üldöztetni. Svábországi János száműzetett; Warth Rudolf, Tegernfeld 's mások pedig kegyetlenül halált szenvedének. (L. I. ALBRECHT). Fiainak, Jánosnak, a' Csehországi öröklőnével összeházasítása által, ön nemzetségére nézve bátorságba helyezé Henrik ezen tetemes királyságot, a' karinthiai János herczeg vesztességével, ki nek ahöz legközelebbi joga lett volna. Következve Olaszhonba ment, 's kinszerité a' Milanoiakat, hogy a' lombardiai vas koronát fejére tegyék.*) Erre, a' felső Olaszhonban kiütött lázadást fegyvereinek hatalma által nyomta el. Cremonát, Lodit és Bresciát rohanással vevé be; cancellárját Turianét, ezen lázadás titkos fővezérét, megégetteté; megszállotta hadával Romát, melyet Robert, nápolyi király, neki feladni vonakodott. Minekutána a' kereszténység fővárosát bevéve, két cardinál által romai császárrá koronáztatott, míg azokközben az utszákon 's házakban gyilkolások 's rablások követték el. Innét Florenz ellen fordult, a' nápolyi Robertet száműzöttnek nyilatkoztatá, 's a' florenzi és luccai lakosokat halállal fenyegeté, ha magokat neki tüstént alája nem vetnék. De ezek állandóan védelmezek magokat, 's midőn most Henrik Nápoly ellen fordulna, hirtelen meghalt Buonconvetóban, Aug. 24. 1313, életének 51 évében. A' monda szerint, egy dominicanus éteté meg a' félemlítő uralkodót. V. Kelemen nyomban átok alá veté a' kimultnak meghidegült tetemeit, 's kikelt nápolyi Robert száműzetése ellen. Minekutána a' birodalom 14 hónapig fejedelem nélkül volt: bajor Lajos választott császárrá. Henrik fia, csehországi János király, 30 évvel atyja halála után, egy oklevél által felmenté a' Dominicanusokat azon vétek alól, mintha atyját megégették volna, mivel valóban a' dolog már akkor egész bizonyossággal világosságra nem is hozhatott. 54.

HENRIK (III.), Franciaország királya, II. Henrik király és Medicis Katalin harmadik fia, Fontainebleauban szül. 1551. Idős testvére IX. Károly halála után, ő lépett 1574 az orrzáglásra, 's Febr. 12. 1575 koronázták meg Rheimsben. Mint anjoui herczeg (e' czímet viselé előbb H.) szerencsésen csatázott a' Hugenották ellen, 's a' jarnaci és montcontouri győzelmek olly hirt szerzének neki, hogy őt a' Lengyelek 1573 királyjokká választanák. Midőn testvérenek halála által a' franciaországi thronra hívaték, nem akarák őt a' Lengyelek elboocsátni. Henriknek titkosan kellett azon országot elhagynia, hol kedveltetett, 's egy másiknak kormányzását felvállalnia, mellyben a' lakosok nagy része által gyűlöltetett. Bécsben 's Velenczében, hová Franciaországba utaztakor jutott, az tanácsolták neki, hogy a' catholicusok és hugenották meghasonlott pártjait szelidség által összebékítse, ez által a' polgári háboru utóbbi szörnyetegeit eltávoztatandó. De a' gyenge 's bujálkodó

*.) Minthogy a' Guelphok pártja a' lombardiai királyok és koronáját elrejté, egy újat készítetté Henrik aczéból, mellyel őt a' milanoi érseknek, ezen város főtemplomában kellett megkoronáznia.

herczeg, nem követé ezen okos tanácsot, hanem átengedé magát anyja, Medicis Katalin szövénéycének, mi által Franciaország ismét a' legvadabb anarchia zajos helyévé lön. A' jarnaci és montcontouri egykori győztes, most palotájába zárkozva, egy nyomorultnak gyászos szerepében mutatkozott, egy nyomorult herczegében, ki minden kötelességeiről megfelejtkezett, 's míg körülötte a' pártosok dühösködének, egyedül hölgyek elcsábításával 's alacsony szövénéyek hálózatával foglalatoskodott. A' lotharingiai házbeli gróf Vaudemont leányával történt egybekelése, új viszálykodásokra nyújtott alkalmat, mivel az által a' közönségesen gyűlölt Guisek nagyobb befolyást nyertek. Mostantól fogva kezdődtek a' polgári háborúk, melyekben a' navarrai Henrik (következve IV. Henrik király) olly dicséretesen tünteté ki magát. (Vö. HENRIK IV., GUISE HENRIK, CONDÉ és LIGÉ). A' gyenge Henrik, udvari embereinek, anyjának 's ágyasainak játéka lön, 's épen semmit nem mivel a' jelen és jövő történeteire nézve; és így mind inkább inkább hanyatlott ezen király tekintete nem csak a' nép, hanem önnön pártosai előtt is, 's a' zavar mindig nagyobb lön. Világos parancsának ellenére jött Guise herczeg egy sereggel a' főváros felé, 's midőn Henrik alédozva ezen ellenes készüléteket meg akarná gátolni, 's a' város fellázadt lakosait csendességre birni: elűzettek a' nép által seregei (Maj. 12. 1588), 's ő maga Chartresbe futni kinszerítettett. Erőtelen és gyáva lévén, ellenségeivel nyílt uton szembe szállani: csalárdsághoz és gyilkossághoz folyamodott. A' bloisi országgyűlésen (Oct. 1588), hol szinleg a' Guisekkel megbékült 's a' herczeggel együtt járult az urvacsorájához, megparancsolá azoknak meggyilkoltatását. Herczeg Guise Henrik Dec. 23. a' királyi szobába mentekor esett el; rokona, a' cardinal pedig, következt nap a' tömlőczben végeztetett ki. Ezen gyilkolás határozá el Henrik megbukását. Paris, és az ország több városai, ellene nyilatkoztaták ki magokat. Most már nem látott Henrik egyéb menedéket, mint a' navarrai Henrikkel egyesülni. A' két herczeg közösen támadá meg a' magyar herczeg (Guise Henrik testvére) által védetett fővárost. Itt, 71 sorbonnebeli doctor nyilatkoztatá igazságosnak, a' valósi Henrik (így nevezték a' királyt) elleni hadat. A' pápa megigéré az egyházi védelmet, 's Parisban a' hitszónokok nyilván hirdeté a' zsarnok kellő meggyilkoltatását. Következve, Aug. 1. 1589, egy — Clement Jákob nevű dühös vakbuzgó által késsel halálosan megsebesítettett Henrik, 's másodnap mult ki, uralkodása 16, életének pedig 39-ik évében.

HENRIK (IV.), vendomei herczeg Bourbon Antal és d'Albert Johanna, Henrik navarrai király leányának fia, 1553, Pauban Bearn-ban (alsó pyrenéi tartománybeli megye) született. Az akkori idők szelleméhez képest jól, jövő nagy tettekre neveltetett. Anyja elhagyá a' francia udvart férje halála után 's herczegi ős javaira Bearnba vonulván, a' Hugenották részére nyilatkoztatá ki magát. Midőn Henrik 11 éves lön, kinszerítve látá magát a' fr. udvarnál megjelenni. A' Guisek gyalázatos terve, mely szerint ők II. spanyol Fileppel egyetértve, Henrik örökségét alsó Navarrát elfoglalni, 's személyét a' spanyol zsarnok hatalmába akarák keríteni, felfedeztetett 's megakadályoztatott, Angolhon éles belátásu királynéja Ersébet által. Még nem volt 16 évű, midőn őt anyja, a' vitéz Ielkü Johanna, a' jarnaci ütközetben (1568) megveretett hugenotta sereg eleibe állitá. Az ifju innepélyes esküt tön, utolsó csep véreig oltalmazni a' köz ügyet és lelki szabadságot. A' Coligny vezérelte 's H. esküje által fellelkesedett hugenotta sereg, generalissimusává kiáltotta ki őt, 's noha a' Hugenották Montcontournál ujra megverettek, mégis kedvező feltételek alatt nyertek békeséget St.-Germain en Laye-ban. Megkészté végre a' vérszomjas Katalin azon tervet, mely szerint egy c. apás által minden Hugenottának ki kellett irtatnia. 's IX. Károlyt, az erőte'n királyt, megegyezésre bírá a' fondor anya. E' végre a' hugenotta pártok minden fejeinek egybe kellett gyűlniök Parisban. Azon ürügy alatt, hogy

a' két különszakadt párt egyesíttessék, Henriknek, valósi Margittal, IX. Károly hugával leendő összeházasíttatása ajánlaték Johannának. A' lakodalmi készülétek közben meghalt Henrik anyja Parisban, a' megérettetés nem alaptalan gyanujával. Henrik most „Navarrai Király” czímet vön fel; házassági esküdtetése Aug. 18., 1572 ment végbe, melyre, a' 24-ik Augustusról 25-ikre virradón történt borzasztó VÉRMEYERKZŐ (I. e.) következett. Henriknek 's Condének, hogy életeket megmenthesék, külsőkép a' catholica hitre kellett térniük. Azonban Katalin királyné a' csak újonan kötött házasság felbontásán mesterkedett; melly midőn nem sikeresült, tobzódó udvarának gyönyörei által szándékozott az ifju nemes lelkét megrontani; 's Henrik valóban kicsapongóvá lön. De 1576 oda hagyá az udvart egy vadászat alkalmával 's a' Hugenottákhöz illant, kiknek vezére lett 's ujra protestans hitre tért. A' IX. Károly halála után ennek utódja III. Henrik helyett is uralkodó Katalin, tanácsosnak vélé a' Hugenottákkal békét kötni, szabad isteni tiszteletet engedve nekik 1576. Ez által elkeseríttetve alkoták a' buzgó catholicusok azon ligát (szövetséget), mellyet a' királynak meg kellett erősítenie, 's mellynek elején herczeg Guise Henrik állott. Nem sokára uj langgal ütött ki a' vallási háboru, mellyben Henrik Coutrasnál a' ligisták seregét 1577 csekély erővel megveré. Most III. Henrik gyanus lön a' hatalmas liga párt előtt, 's a' bloisi országgyűlésen (1588) igen szorgalmatosan munkálkodtak a' Guisek, a' királyi hatalom eltörültesén. A' Sorbonne feloldozá az alattvalókat, III. Henriknek tett hűségi esküjök alól, 's V. Sixtus pápa átokkal fenyegeté a' királyt. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint navarrai Henrikkel egyesülnie 's barátságot kötnie, melly Toursban történt meg. Egyesült erővel felállmulák a' liga párt hatalmát, 's III. Henrik előre nyomult Paris alá, de a' St.-Cloud melletti táborban elhunyt élete. Az összegyűlt nemességhez intézett utolsó parancsa az volt: navarrai Henriket választaták a' fr. királyi székre; törvényes utódjául. IV. Henrik azonban számtalan akadályokra talált ügye végrehajtásában. Ellenpártját mayennei herczeg vezérlé; de II. spanyol Filep is vágyott a' fr. koronára, 's tetemes segédcapatot küldé a' ligistáknak. IV. Henrik, elsöben az Arques melletti híres ütközetben győzte meg ellenét; az ivrii csata által pedig tökéletesen megrontá. Látván azonban, hogy a' catholica hit felvétele nélkül Franciaország koronáját békesen soha nem birhatná: engedett hivei kérelmeinek, 's elfogadá azt Jul. 25., 1593. Az ellene intézett orgyilkosságtól szerencsésen megmenekedve, 1594 Chartresben innepélyesen királlyá kenetett, 's a' nép örmökialtásai között mene be Parisba, honnan a' spanyol seregeknek gyalázatosan kelle kitakarodniok; minekutána pedig a' pápa helybenhagyását is megnyeré, minden pártok megengesztelődtek. Hogy Spanyolhon gögjét megalázza, Angolhonnal és Hollanddal megtámadási szövetséget kötött, 's a' háboru, a' vervinsi béke által szerencsésen végződé (1598) Franciaország részéről. Az erre következett nyugalmat Henrik, országa megromcsolt pénzbeli állapotjának helyrehozására fordítá; a' mi, jeles ministerének Sullynek segítsége által tökéletesen sikeresült. Ennek közbenjárásával megszüntetett Henriknek valósi Margittal kötött előbbi házassága, 's a' király uj szövetségre lépe Medicis Máriával, az akkori toscanai nagyherczeg kishugával. De a' csalárd, uralkodásra vágyó 's féltékeny Mária, olly véghetetlenül megkeseríté Henrik életét, hogy ez több ízben el akará magát tőle választatni, mit azonban Sully megakadályozott. Egy koronaörökösnek (XIII. Lajosnak) születése, megengesztelé őt egy időre nevével. De máa szenvedések is szorongaták egyszersmind szelid érzéssel teljes kebelét; leginkább pedig hajdani barátjának 's fegyveres bajtársának Birón marschallnak hívtelensége, kinek nygan örmöst megkegyelmezett volna, azonban ennek többszöri hitszegeése, lehedfenné tette, életét a' hóhér pallosától megmenteni. Nem kevésbé voltak a' királyra nézve fájdalmasak gróf Auvergne, Bouillon

marschall, 's a' szerette álnok Entraigues pártoskodásai. Hajdani hitsorsosinak vallásbeli szabadságot 's political biztosságot ada (1598) a' nantesi közparancs által. (L. HUGENOTTÁK). Spanyolhont és Austriát, az itt nyomatott protestansok segédkerése következésében megalázandó, táborozáshoz készült, 's hogy távollétében a' kormányzást nejjére, Mariára bízassa, megkoronáztatá azt St.-Denysben 1610. Midőn Henrik következett nap Paris utszáin keresztül kocsizna, hogy a' királyné innepélyes bejövételére készülteket tetessen: feltartóztatott hintaja a' de la Feronerie utzában, két egymással összeakadt kocsi által. Ezen pillantatot használá RAVAILLAC (I. e.) azon borzasztó cselekedetnek elkövetésére, mellyet vétkes lelke régen ohajtott. Fellepett Henrik hintájának hágsójára, 's egy hosszu kétélű késsel, halálosan előfött kétszer Franciaország legjobb királyának szívébe. — Henriknek első neje nem szült örökösöket, de másodikától, Máriától, két fia és három leánya volt. Ágyasai: d' Estrées Gabriela, Balzac Henriette, Entraigues grófné, Jacqueline, Moret grófné és Essart Sarolta, több magzatokkal ajándékozák meg. Ezen gyengeségeket mindazáltal örömet elnézé a' fr. nemzet; 's emberszerető lelke, alattvalóiról atyai gondoskodása, nagy tettei, az igazság iránt nyílt szíve, ha azok ön hibáit tárgyazák is, hosszasan fentarták a' nemzet szívében az ő emlékezetét, 's ezen királyi szava: „Azt akarom, hogy vasárnapokon, minden alattvalóm fazekában tyuk legyen“ még most is él a' nép ajkain. 54.

HENRIK (II.), Anglia egyik leghatalmasabb királyja, fija az anjoui házból eredett plantageneti grófnak Gottfriednek és Mathildenek, I. Henrik leányának. Normandia hercege lett jókor, 's hogy atyja megholt, ura lön az anjoui, touraini és maini grófságoknak, 's utóbb feleségül vevén guennei Eleonorát, a' guennei és poitoui hercegségeknek is parancsolt, melly sok birtok az angliai koronához való jusát különben is támogatta volna, ha az előtte volt király, István, magtalan léte miatt fíjának és koronaörökösnek el nem fogadná is. Ennél fogva 1154-ben fellepett az angol thronusra, mellyet igazságszeretete által is megérdemlett. Hat részre osztotta országát, mindenikbe külön főbírótt tett, kik bizonyon időben kerületeiket bejárni, 's az albirák netalám hibás ítéleteit megjavítani tartoztak. Pártfogója volt a' városoknak, mesterségeknek és kereskedésnek; katonasága 60 ezer gyalogból 's 20 ezer lovasból állott, mellyel Hiberniát könnyen meghódoltatta. Felesége, ki szerelmeféltő volt, sok nyugtalanságot okozott neki, 's H. a' cliffordi Rosamundába szerelmes lévén, e' miatt bunál egyebet nem arathatott; mert felesége irigységből tulajdon gyermekeit ingerelte fel atyjok ellen, kik belső háboruhoz fogván, a' francia udvar politicája által is lázadásra serkentettek. Szerencsésen folytatta ugyan háboruját Henrik, de ez egyre megújított, míg végre leghivelebbnek vélt fija János is elpártolt tőle, a' miért őt bu és betegség 1189-ben sirba vitték. *Kállay.*

HENRIK (V.), IV. Henrik fija, a' lancasteri házból. Mint koronaherczeg már ifjúságában sok jeleit adta vitészségének. Meghalván édes atyja, 1413-ban kezdett az igazgatáshoz. Franciaország ekkor belső hányattatások közt sinylett, 's egy részét az Angolok már el is foglalták. Az új király, hogy alattvalóit foglalatoskodtassa, kik közt elkezdett az egyet nemértés lelke harapódzni, 30,000 katonával átkelt Franciaországba; hanem ezeknek nagy részét ragadó nyavalya miatt elvesztvén, csak hamar kénytelenitetett visszafordulni. Most a' Francziák Azincourtnál (a' régi Normandiában) utját állották. Ezeknek a' király békeséget 's kárpótlást ígért, csak eresszék szabadon megmaradt seregével, melly tizenöt ezerre leolvadt. Az ellenfél nem hallgatván meg a' kérést, kétségbe estek az Angolok, 's feltették magokban, hogy inkább meghalnak, mintsem megadják magokat. A' király és a' yorki herceg használák a' sereg ezen elszánását; jó hadi rendeléseket tevének, 's mind a' két szárnyat a' közel lévő erdőkkel fedezék, hogy a' számos ellenség há-

tok megé ne kerülhessen, 's így derék nyilasaikkal reá rohanának a' Franciaákra, kik illy vakmerőségről nem is álmodván zavarodásba jövének, 's magok a' kevélykedő nagy nemességű tisztek fogtak legelőbb is szaladáshoz, melly után a' nem is várt győzedelem az Angoloké lett. Ez az ütközet, melly 1414. történt, IV. Henriknek a' franciaországi koronát szerezte meg, melly a' gyenge VI. Károly fején úgy is ingadozott. A' békekötés szerint Henriknek feleségül kellett venni Károly leányát, 's halála után ő lett király 's a' két ország egy korona alatt egyesült olly móddal, hogy mindenki tulajdon törvényei szerint igazgattassék. — Henrik Parisba tette át lakhelyét, 's megholt 1422. Bois de Vincennesben 54 esztendőskorában. — Uralkodása azért is nevezetes, hogy Wiclef követői Angliában alatta kezdettek elszaporodni. *Kállay.*

HENRIK (VI.). Kilencz hónapos volt, mikor atyja V. Henrik a' halála után reá szállt Angol- és Franciaországok koronája, 's uralkodása alatt, mellyhez nem volt talentuma, egy 64 esztendeig tartott belső háboru időszaka kezdődött, t. i. a' piros és a' fejez rózsáé. Változékony természetű lévén, mások vezetésére bizta magát, melly miatt nem csak Franciaországtól 's abban magános szép birtokaitól elesett, hanem a' nemzet nagy része is a' sok villongások között eldurvult. Legnagyobb szerencsétlenségére szolgált házassága, az anjoui házból való Margittal, a' nápolyi czimes király leányával, melly házasságba rosiz ministere de la Pale Vilhelm suffolki gróf keverte, a' ki Franciaországhoz szitott, 's a' királynéval egy kézre játszott. A' vitéz yorki Richard herczeg felzendült a' gyenge király ellen, hogy magához ragadja a' koronát. A' suffolki gróf megöletett, 's Richard protectornak kiáltott ki, de életét a' wakefeldi csatában elvesztette; sija Eduard azonban 1461. Mart. 4. Londonban innepélyesen királynak esmertetett, 's a' régi királlyal VI. Henrikkel már senki sem gondolt, midőn ezt némelly pártján lévők francia segítséggel vissza akarák a' thronusba ültetni. H. nem lön szerencsés, a' tewkesburyi ütközetben 1471. Maj. 4. elfogaték, 's a' hir szerint IV. Eduard testvére Richard gloucesteri herczeg által megöleték a' Towerben.

HENRIK (VII.), a' Tudor ház alapítója, szül. 1456. Minekutána III. Richardot, a' bitorlót, Bosworthnál megverte és kivégezte, 1485 fellépett a' thronusra, minden születési jus nélkül. 1486 házasságra lépven yorki Ersebettel, egyesíté ez által a' fejez és piros rózsát, 's így véget vete a' polgári háborúnak. Az irigység támasztott ellene sok ál Eduardot, Richardot; de ő minden illyen álorczás koronakívánót legázolt. Scotiával igyekezett békeséget kötni, és Spanyolországgal egyesült Franciaország ellen, főfigyelmét az ország belső igazgatására fordítván. Alatta kezdte magát az ország kipihenni, 's a' parlament javított a' törvényeken; a' templomoknak menedékhelybeli jussai (asylum) korlátok közé szorítottak; a' nemzet erkölcsi vadságából kivetkőzni kezdett; szántás vetés és kereskedelem újra életre kaptak. Első király volt Angliában, ki testőr sereget állított fel. Megholt 1509. Az Angolok legjobb királyaik közé számlálják.

HENRIK (VIII.), édes atyjától VII. Henriktől 50 ezer katonából álló kész sereget és temérdek kincset nyert a' koronával együtt örökségben. XII. Lajos francia király ellen szövetségre lépven II. Julius pápával, 's aragoniai Ferdinánddal, berontott Franciaországba, a' hol fényes de foganat nélkül való háborut folytatván, utoljára megbékélt a' királlyal. Testi gyönyöröket vadászó 's uralkodni vágyó kemény természetű ember volt; de mégis cardinal Wolsey befolyása alatt állt. — Luther elkezdte a' reformatiót, Henrik hirnév vágyásból engedelmet kért a' pápától irásainak olvasására, hogy azokat megezáfolhassa, 's így készült neve al. tt egy czáfoló irás a' hét szentségről, melly hihetőleg Wolsey munkája. A' pápa kedvesen fogadta a' megezáfolást, 's Henriknek hiteltalmozó czimet adott. — Bele szeretvén későbbben Boulen Anná-

ba, kérte VII. Kelemen pápát, válassza el elébbi feleségétől Katalintól olly szin alatt, hogy ezzel, mivel testvérének Arthurnak felesége volt, vérfertőztetés vétke nélkül nem élhetne együtt. A' pápa késedelmeskedvén, Henrik a' megijesztett parlament 's Cranmer canterburyi érsek segedelmével, házassági kötését felbontatja, 's elveszi Boulen Annát. Ezután a' szerzeteseket kihajtatja az országból, eltörli a' klastromokat, 's a' papi jóságok jövedelmeit megtartja magának, vagy kedvezzeinek adja. Kevéssel ezután az egyházi esküt (*Oath of Supremacy*) törvényesen beveteti, melly szerint a' király az angol egyháznak feje, 's a' hitcikkelyeket az ország számára kidolgoztatja. Pápistákat 's protestánsokat egyiránt üldöz. Morus Tamás cancellariusnak, 's Fischer püspöknek fejeket veteti, és mint zsarnok ugy uralkodik. Megúván második feleségét is, 's Seymour Johannába szeretvén, Boulen Anna ellen házasságtörés és Luther tanításához szítás ürügye alatt pert indított, 's fejét hohér pallosa alá kerítette. Gyermekegyben a' szép Johanna is megholt, 's H. negyedizben a' clevei herczegnét Annát vette feleségül; de ezt is elhajtotta magától, 's utána Howarth Katalin lett házastarsa; hanem ennek is nem sokára a' Towerben fejét veteté, 's azután hatod izben lord Latimer özvegyével kelt össze, a' kinek szerencséje lön természetes halállal kimulni. Öregsége felé mind inkább türehetlen természetű lett; a' sok feslettség és bujaság következesei kiütöttek testén, nevezetesen lábában szörnyű kinokat érezett életének négy utolsó esztendejében. Ez időszak alatt kiállhatlan volt 's vérszomjuhozó, ugy hogy mikor halála közelgetne, senki sem merte a' végveszélyt tudtára adni. Halála kínos volt, millyent csak olly zsarnok, mint ő, érdemelhetett meg († 1547. Jan. 28.) 37 esztendeig tült a' thronuson, mellyet undok tetteivel bemocskolt.

Kállay.

HENRIK (az oroszán), fija a' szászherczegnek, a' nagy lelkű Henriknek, az anyai lineán Lothar német királynak unokája, szül. 1129. Leghíresebb német fejedelem volt a' 12 században. Már édes atyjának is sok ellensége volt, 's birtokaiból sokat vesztett el, nevezetesen a' bajor herczegséget. Uralkodását kezdette 1146. 's mindjárt a' következett esztendőben visszakérte Konrád császártól a' frankfurti gyűlésben a' bajor herczegséget, mit ez nem teljesítvén, H. erőszakkal akart magának elégtételt szerezni; de még is nem elébb mint 1154. jutott örökségéhez, mikor azt I. Fridrik császár (a' hohensaufeni házból) ki rokon volt hozzá, neki visszabocsátotta. Az akkori fejedelmek közt legbirtokosabb volt ő Németországban, 's a' Welfek jusanál fogva Olaszországban is általvette familiája fekrő jóságait, mellyeken a' lakosok 1154. tették le a' hűségi hitet, 's e' mellett 400 mark ezüstöt fizettek neki. — A' németországi püspökökkel legtöbb baja volt. A' bremai érsek Hartwich, szövetséget állított fel ellene 1166. Merseburgban, mellyben Henrik tulajdon vazalljai is részt vettek, valamint a' magdeburgi, halberstadi 's hildesheimi püspökök, 's a' thüringiai 's brandenburi markgrófok is; de ő ellenfelein győzelmeakedett, 's maga a' császár is 1168. a' banbergi gyűlésben elismerte igazságát. Ezen időtájban elvált első feleségétől, a' zähringeni házból való Clementinától, 's Mathildet. II. Henrik angol király leányát vette házastársul. Azután az akkori idő szokása szerint a' szentföldre utazott, hol sokféle csudás történeteken ment keresztül, de végre teljesítvén fogadását szerencsésen visszatért Braunschweigba. Távolléte alatt ellenségei halálát költötték, 's a' hírnek maga a' császár is hitelt adván, Saxoniára tette kezét, mellyért Henrik titkos boszut forralt mindig magában a' császár és többi ellenségei ellen. Elkísérte ugyan 1174. a' császárt Olaszországba, de Alessandria ostrománál elvált tőle. noha az sok kéréssel marasztalta. E' miatt vesztett is a' császár, 's kénytelen volt káros békeséget kötni az ellenséggel. A' haragosan visszatért császárt Henrik régi ellenségei még jobban felingerlették ellene; 's így ez birodalmi gyűlés elibe parancsoltatott három izben, a' minek ő nem engedelmes-

kedvén, 1180 száműzöttnek 's birtokvesztettnek hirdettetett. Azonban ő merészen szembe szált a' birodalom hadaival, és sokszor győzödelmeskedett; de főbb vazalljai ellen is kimondatván a' hivatlanségról szóló ítélet, ezek egymás után elállának tőle, 's így kénytelen volt ő 1182. alázatosan kérni a' császárt Erfurtban bocsánatért, melyet megis nyert annyiban, hogy széles birtokaiból Braunschweig és Lüneburg meghagyattak kezei közt, 's három esztendeig számkivetésbe tartozott menni. Ennek következtében ipához Angliába utazott, honnan a' kölni érsek, ki a' császárral öszveveszett, titkon visszahívta, de czélt nem ért vele, mert az minden zenebonától óvakodott eleinte, míg 1189. látván, hogy allodiumait sem kimélik meg az ígélet ellenére, újra felzendült 's Hamburgot, Lübecket, Lüneburgot bevette, Bardewick városát pedig, mely nem akarta magát megadni, földig lerontotta, 's a' meghagyott főtemplom falára emlékezetül egy boszúálló oroszán képet illy aláírással tetetett: *Vestigia Leonis*. Utoljára csak ugyan megbékélt a' császárral, 's nagyobbik fija Henrik elvette a' császár testvérjének leányát Agnest. Így a' Hohenstaufenek a' Welfekkel öszvekapcsolatván, egy kevés időre remény nyujtatott a' békeségre. Megholt 1195. 66 esztendő korában Braunschweigban, hol a' főtemplomban ma is látható sirboltja. *Kállay.*

HENRIK (ifjabbik), az idős Henrik braunschweigi herczegnek fia, szül. 1498, tüzes elméjű, nyugtalan, uralkodni vágyó, gyakran ravasz, de mint ősei, szilárd férjfiás indulatu ember, a' reformatio elszánt ellensége. Első háboruja a' hildesheimi hagyományi had volt, melyben ugyan a' Soltan melletti véres csatában (Jun. 29. 1519) megveretett, de később mégis megnyeré V. Károly császártól, hogy csak nem minden hildesheimi hagyományos birtokok neki és sógorának Erichnek ítéltek. Ezzel örökjét egy harmadával szaporítá, de miatta a' császártól is függött, mi utóbb nagy terhére vált. Midőn Münzer Tamás rajoskodó csordái Thüringenben tanyáztak, H. a' hesseni landgróftól és a' szász herczegét hívá segítségül, részt vett a' Frankenhausem melletti ütközetben (Maj. 15. 1525) hol a' parasztok egészen tenkre tetettek. Majd új háborút kezdé H. Goslar ellen, 's a' várost ostrom alá vevé, de a' császár a' pápának a' kevély Velence ellen oltalmazására hívá. 1000 jól készült lovassal indula H. Olaszországba, de ragadó nyavalyák seprék el a' sereget, 's maga H. is nagy nehezen illanhatta el. Csinos lovagjai közül csak 16 tére vissza Wolfenbüttelbe. Az ágostai birodalmi gyűlésen hallá ugyan a' protestansok valástételét, de ő a' régi tudomány és a' császár mellett maradt. Azután öccsét Vilmost 12 évi fogsággal azon alkura kinszeríté, mellynél fogva az elsőszülöttség és egyedül uralkodás a' herczegi házba törvényesen behozatott. A' prot. fejedelmek 1537 a' schmalkaldi szövetséget megkötvén, Henrik nem csak az ellenfrigybe állott, mellynek feje a' császár vala, hanem magát ennek fővezérévé is nevezteté. Mind a' két fél hadra készült. A' szövetségesek a' szász vál. fejedelem és a' hesseni landgróf vezérleése alatt 15,000 gyalogsággal 's 4000 lovassággal jövének. Henrik megfutalék a' nagyobb erő előtt; tartománya 's a' wolfenbütteli erősség is hamar elfoglaltatott. Azonközben mégis összegyűjté 32 zászlóalj gyalogot és 3000 lovas, 's ezekkel Hockelem klastrom mellett kemény tusát kezdett, de sereget a' számosabb ellenség bekeríté, 's H. legidős fíjával Victorral kénytelen vala magát fogolyképen megadni. A' protestansokra nézve szerencsétlen mühlbergi ütközet (1547) megszabadítá. Szívében keserü boszuvall téré örökjébe, 's Braunschweignek lakolni kell vala azért, mit elleneinek segedelmére tett. De a' város ostromlása nem nyert kívánt foganatot. Egyességet kötö, mert egy rettenetes háborn inté el az ostromtól, mivel Mansfeld Volradt gróf gyilkolva és pusztítva csapott a' wolfenbütteli birtokokra. Idős fíjaival, 's a' szász vál. hg. Möríczzel együtt indula H. elébe. Sievershausennél (Jul. 9. 1553) találkozána össze; rémítő véres ütközet után Henrikélnön ugyan a' diadal; de két fíjai a' csatapiaczon halva maradtak. 's frigyestársa is

Móricz herczeg, az ütközet után másod napra sebjeiben meghalt. Még egyszer utoléré Henrik serege az ellenséget Steterburg mellett, 'a futásra kinszeríté; de két leventa fíjainak halála mély sebeket ejte szívéen. Csak a' csendes, kinőtt, sőt a' Luther eretnekségére is hajlandó fíja Julius marada meg. De midőn a' korcs hín Henriknek törvényesítését a' császárnál ki nem vihette, mégis kénytelen vala az örökülést Juliusnak engedni. Vénségében megcsendesedve, gyűlölt fíjával is megbekült, sőt az új tudomány iránti idegenkedéséből is sokat hagyott. Meghalt 1568. Trotte Évával volt szerelméről a' regényes világban is híres, kiről azt beszélik, hogy Gandersheimban Henrik parancsára színlélve megholt 's el is temetettet; azután pedig legmélyebb titokban Staufenburg erősségbe vitetett, hol Henrikkel édes szerelmben élt 's 7 gyermeket nemzett, (mellyek közt ama' hín Henrik legidősb vala). A' már összeomlott Staufenburgban még ma is mutogatják azon helyet, hol Évának egyik bátyja, ki őt felkeresni jött, Henrik parancsára kivégeztetett. J.

HENRIK, a' tengeri hajós, harmadik fíja Portugalia királyjának I. Jánosnak, a' ki 1385-ben kezdett uralkodni. Abban az időben Portugalia csendességben volt, lakosai serények és munkások, 's a' felfedezések közönséges igyekezet tárgyai, mellyekre Henrik iniansnak is természetesen hajlandósága volt. Már jókor adta ez jeleit vitézi bátorságának, és tudományokhoz való szeretetének; különösen a' mathesist, astronomiát és hajókázás mesterségét tanulta. Ceuta elfoglalásánál 1415 vitézül viselven magát, atyja által lovag renddel ajándékozott meg. Meghalván azonban édes atyja, Algarbia Sagres nevű városába ment lakni, nem meszsze a' st. vincenti fokhoz, honnan az afrikai Maurusok ellen egyre folytatta a' háborut. Hajóival az afrikai partokat szüntelen nyughatatlantotta, Illyen utazásai közben hajósai olly helyekre is elhatottak a' tengeren, mellyeket az előtt hozzáférhetleneknek vélték. Főczélja volt azonban Henriknek, újföldet felfedezésére kiindulni. Járatos lévén a' földleírásában, afrikai háborui alatt kikérdezgette a' Maurusokat azon földtájékokról, mellyek Egyiptommal és Arabiával határosok, hogy megtudhassa, valljon Afrika napnyugoti partjai körül nem nyílik e ut India kincseihez. Az Arabok addig legtöbb esmeretet szereztek magoknak Indiáról 's Afrika belső részeiről. Henrik azért tőlök körülüllásosabb tudósításokat kapott Guinea és más tengeri partokról. Tanácskozott azután dologhoz értő emberekkel is, kiknek tanubizonyságai tudakozódásaival megegyezvén, elkészítette uti plánját. Sagres városban csillagvizsgáló intézetet és oskolát állított elébb fel, hogy ott a' nemes ifjak a' hajózási tudományoknak elemeit tanulhassák. Első volt ő, ki a' kompaszt hajókázásban használta, ámbár az akkor már közönségesen esmeretes volt Európában. Az astrolabium feltalálását nagy részben neki tulajdonítják. Időről időre hajókat küldött ki Barbaria és Guinea tengerpartjai felé, de azok minden új felfedezés nélkül tértek vissza. Egy illyen utban a' többek közt két hajós kapitánya, kik az ő oskolájában tanultak, nevezetesen, Juan Gonzalez Jarco, és Tristan Vaza' tengeri nagy szelvéstől elkapatván Puerto Santo szigetét, 1418-ban pedig Maderát is feltalálták, így nevezvén el a' szigetet sok fájaról, mellynek portugal nyelven Madera a' neve. Örömmel fogadta Henrik a' visszatérteket, 's első gondja volt, a' két új szigetet megnépesíteni, 's termékeny földjét művelés alá vetetni. Az új telep Maderában meggyújtotta a' sűrű erdőket, hogy hamar és könnyen művelésre jó földje legyen; de Henrik előre sejdítvén a' későbbi fagyatkozást, megparancsolta, hogy a' telep új erdőt ültessen; 's hogy ne kénytelenitessék az Araboktól venni a' nádmézet, Siciliából czukornádot vitetett a' szigetre, melly a' nedves földben úgy elszaporodott, hogy három mértföldnyi térségen 60,000 arobe is megtermett. Madera feltalálása után a' guineai aranypartokra fordította figyelmét. Az odajutás nehézségeit meggyőzte állhatatossága. Addig a' Non hegycsok volt az utolsó határpont, mellyen túl menni nem mertek a' ha-

Jósok, az emberi igyekezetek véghelyének tartván azt, melyet az Isten az ő erőlködéseiknek gáthatárául rendelt. Minden ellenzéseket 's pládjának ócsárlásait hideg vérrel fogadta Henrik. Egy az ő tengeri hajósal közül, Gilianez, ajánlotta magát szolgálatjába, hogy kész a' felelme hegyfokot körülhajózni, 's Guinea partjain felfedezéseket próbálni. Hajóra is szállt ez 1433, szerencsésen körülevette a' Bojador hegyfokot, 's keresztet emelvén fel a' parton, ezt Portugalia birodalma alá vette, Henrik eme' jelszavát irván a' keresztfára „*Talent de bienfaire.*“ Dícséretet és ajándékok lettek jutalmai a' merész felfedezőnek. Másik esztendőben egy még nagyobb hajót küldött ki Henrik, mely harmincz mértfölddel túl haladt a' Bojador hegyfokon. Illy szerencsés következtések után elnémult az irigység, a' szándék gyaláztatása, és Pedro, Henriknek testvére, ki V. Alphonz gyermekkorá alatt az igazgatás gondját vitte, újra megerősítette a' megholt Eduard király Henriknek szóló adomány levelét Puerto Santo és Madera szigetekről; V. Márton pápa pedig nem csak a' két szigetről szóló adománylevelet erősítette meg ujabban, hanem előre portugál birtoknak ítélte mind azon földet, melyet a' Portugalok az afrikai tengerpartok hosszában Ind áig fel fognak fedezni. Nem volt ugyan a' pápának semmi hatalma még a' fel nem talált vidékek felett, de a' portugál és spanyol kormány azt hitte az idő akkori szelleme szerint, hogy az illy előre megerősítés, melyet a' szent szék ad, ki fog minden más nemzetet zárni a' feltaláltatandó helyekre való meneteltől. Gonzalez Antonio és Nunno Tristan 1440 már egészen a' fejér hegyfokig előnyomultak, mely bátor tett még nagyobb behatásu volt a' portugál népre. Minden részéből az országnak elszánt bátorságu ifjak gyülekeztek 's égeték a' kívánágtól, hogy tengeri uton több több felfedezéseket telessenek, mert már most az arany por a' birásvágyot is felébreszté. Eddig Henrik csak maga költségén tetette az utazásokat, de most már társaságok állottak egybe, 's az ügyet a' nemzet magáévé tette. — Most már jobban is haladtak elő a' felfedezések; Nunno Tristan körülhajókázta a' Zöldfokot 1446, két esztendő múlva pedig az Azori szigetek közül háromtalálta fel Gonzalez Vallo, melyek kétszáz mértföldnyi távolságban feküdtek a' tengerparttól. Henrik nem tágitott nemes nagy szándékában semmit is, mig nem 1463, 67 esztendő korában a' halál kiragadta a' világból, megérvén előbb azt az örvendés esetet, hogy Sierra Leone partjait is feltalálták, 's hazájának thronusára olly okos fejedelem ült, mint a' millyen II. János volt, ki a' nagy kezdetet majd egész erővel tovább folytatta. Azon hasznos következtések, melyek Henriknek próbatételei után az Indiára való tengeri uttal egybekapcsolva voltak, halhatlan hirt nevet szereztek Henriknek az emberiség történe-
teiben.

Kálly.

HENRIK (Fridrik Lajos), porosz herczeg, II. Fridrik testvére, szül. Berlinben 1726. Kíméletlen és általjában illetlen neveléséről, melyet első 15 éveiben atyja haláláig kapott, lásd I. FRIDA. VII. H. és II. FRIDA. czikk. — Bár idővel észtehetségei dícsően kifejelettek is, mégis említett első nevelésétől származott rozsz német beszédmódja, 's a' kifejezésekbeli ügyetlensége végig megmaradt. Első táborozását mint ezredes, 1742 azon seregben tevé, mely Schwerin marschall és a' király parancsa alatt Morvába nyomult, 's a' Czaslau melletti ütközetben jelen volt. 1744 Csehországban Tabor városát makacsul és fogannattal oltalmazta; még inkább kitünteté magát 1745 a' Strigau melletti ütközetben Jun. 4, hol a' Poroszok a' lothringeni hg. Károly vezérlette austriai sereget megverték, 's ama' nagy hadi mozdulatokat kifejteni kezdék, mely utóbb nekik olly nagy hirt szerzett. A' dresdai béke után II. Fridrik a' herczeget, 's öccsét Ferdinandot magához hívá Potsdamba. Itt Henrik a' tanulmányoknak szentelé idejét. Tüzes képzelődő erejével, éles és különösen gondolkodásra hajló eszével, szilárd, csak jóra czélozó akaratjával 's szerencsés emlékezetével nyomos előme-

netelt tett. A' komolyabb tanulmányok mellett hangászatban 's képirásban is tökélyesíté magát. Potsdamban mulatása, hol Fridrik minden jeles írótat összegyűjtött, a' herczeg szellemének és characterének magas irányt adott. 1752 bátyja hessen-kasseli herczegasszony Vilhelminával házasságot kötött, 's számára Berlinben palotát építtetett. Majd kiűtött a' 7-éztendő háboru. A' prágai ütközetnél Henrik rendíthetlen bátorsága 's minden veszélyek közt állhatatos és bizonyos nézete határozá el a' fényes napot. Roszbachnál tisztességes sebeket kapott. E' győzelem után a' leipzig-i hadlábak, azután második serege fővezérségével bizá meg a' király, 's ettől fogva a' két hős testvér lángeszek és ellenkező tulajdonságaik kölcsönös hatásával intézék e' háboru eseteit, mellyben magok fő szerepeket játszanak, 's mint ügyek úgy dicsőségek is közös vala. 1758 25,000 emberrel Saxoniat, Hanoverát, Braunschweigot, Brandenburgot, 's a' porosz birodalom szívéét kelle fedeznie. A' sokkal számosabb ellenséget okos hadi fordulatokkal, 's apró csatázásokkal fárasztá mind addig, míg a' király célját érvén segítségére jöhet. Az 1759-ki fényes táborozást támadólag nyitá meg. Csehországba ütött, az Austriaiak tárházait feldulta, az ellenség planjait kijátszotta, 's hacsak a' király egy hibát nem tesz, e' táborozás legdicsőbb kimenetelt nyer. 1760. 40,000 embert ada neki a' király, hogy az Oroszokat tartsa fel; ekkor Breslaut az ostrom alól felszabadította, 's észtehetségének fentebbsége épen abból tűnt ki, hogy célzt ére minden elválasztó ütközet nélkül, melly rá nézve rosszul lüthet vala ki. Nem olly fényes ugyan, de tudománnyal teljes vala az 1761-ki táborozás, mellyben a' herczeg, seregei gyengesége miatt csak védőleg forgott. 1762 jól kiszámolt támadásokkal kezdé meg a' táborozást, 's az Austriaiakat többször visszaveré; a' szerencsés kezdetet ugyan több bal esetek is követték, de ezek csupán hadai csekélységének tulajdonítandók. De a' freibergi tábor megtámadása 's kivívása, és a' herczeg által Oct. 15. nyert győzelem a' béke siettetésére nem keveset tett. Ez Hubertsburgban megkötöttvén, a' csend ölébe sieté Henrik herczeg. A' rheinsbergi kastély általa a' bölcselkedés és musák lakja lön: de érdemtelen személyekbe vetett bizodalma házi csendét zavará, 's nejeknek, ki legalább kimelést érdemelni látszott, eltávoztatására vitte. 1771 Katalin császárnét látogatá meg Petersburgban, hol épen Lengyelország felosztásán tanakodtak. Ezt ő minden megbízás nélkül előmozdítá, 's bátyja megegyezését is megnyerte. A' bajor öröklési háboruban azon sereget vezette, melly 1778 Dresdába ment, ott a' Szászokkal egyesült, 's Csehországba ütött. Az élelemszerek hiányára miatt visszavonulni kénytelenítettett, 's a' tescheni béke 1779 a' háborunak végét vete. 1784 azon ürügy alatt, mintha Europa legfényesb udvarát látni akarná, Parisba ment; valódi célja azonban egy szövetség javalása volt, az Austria kiterjesztésére készült plan ellen. A' versaillesi cabinet kétségeskedése megsemmisité e' tervet, a' herczeg visszatért, 's a' nagy király halála a' dolgokat megváltoztatá. Fridrik Vilmos minden befolyástól elzará nagybátyját, 's már Henrik herczeg épen Franciaországba akara visszatérni, midőn az ott kiűtött zavarok meggátolák. Unokaöccse hálátlanságát Rheinsbergben bölcsék, tudósok, és művészek társaságában feledé. Ő a' Franciaák ellen Poroszország által indított háboruban meg nem egyezett, de tapasztalatira nem ügyeltek. Aggottan, elérőtlenedve, csendes nyugalomban, 's vidám időtöltés közt várá élte végét, mellyet a' haza boldogságának, 's minden társaságos erényeknek szentelt. Mgh. Rheinsbergben Aug. 3. 1802. — 1809 Parisban megjelent, „*Vie privée, politique et milit. du prince Henri de Pr. frère de Frédéric II.*“ J.

HENRIK KRISTÓF, haiti király, I. HAITI.

HEPHÄSTION, nagy Sándor barátja, pallai jeles nemzetségi Macedo volt. Ama' félemlítő királyt mindenütt kíséré táborozásában 's számtalan harczaiban. Ecbatanában halt meg (Kr. e. 323 körül) kevés

Sándor elhunytá előtt, ki az ő elvesztését igen fájlalá és pompás siremléket akart neki állíttatni, de abban halála által megakadályoztatott. 54.

HEPHAESTOS, I. VULCAN.

HEPTACHORD-nak neveztetik a' muzsikában a' septimá, azaz: az octava felemelkedő hangjainak hetediké.

HERACLIÁK, Hercules maradékai, kik a' Peloponnesuson, őseikről reájok maradt elsősegeiket 's jogokat, a' Doriaiakkal egyesülve, magoknak kivívták. Midőn Troja meghódíttása után 80 évvel ismét megjelentek: két izben veretett vissza megtámadások. Fővezéreiknek egyike, Aristodem, hamar feltalálta halálát a' fegyverek élén, 's a' sereg nagy részét éhség emésztette meg. Illy szorongattatások közben, a' delphi oraculumhoz folyamodtak tanácsért, 's azt a' feleletet vétek: hogy egy három szemű hőnek vezérlésére biznák magokat. Ezt ők átolliai Oxylusban lelék meg, ki, egy szemű öszvéren ülve találkozott velek. Nyomon vezérekévé tették őt tehát, 's általa vezéreltetve több oldalról nyomultak Peloponnesusba, majdnem az egész félszigetet meghódították 's a' tartományokat vezérek között feloszták. Temenus Argost Mycenával és Sicyonnal kapcsolva, Cresphontes Messeniát, Aristodemus fiait pedig Procles és Eurysthenes Lacedaemont nyerek részekül, hol közösen uralkodtak. 54.

HERACLITUS, híres görög philosophus, szül. Kisásiában Ephesus városában a' 69-ik Olympias körül. A' helyett, hogy hivatalokat vállalt volna hazájában, a' philosophiának adta magát, melyet Xenophanestól és a' pythagorasi Hippasustól tanult. Azután utazáshoz fogott, 's Afrikát bejárta. Természete komor 's melancholicus volt, mely magát philosophiájában is bélyegezte; azért került az emberi társaságot, melyet vétkéért meggyűlölt. Egy magános hegyre vette magát, hol félre vonulva gyökerekkel 's más növényekkel táplálta életét, mely miatt betegségbe esvén kénytelen volt visszamenni a' városba, hol nem soká meg is halt. — Irt egy homályos könyvet a' dolgok természetéről, melyben az isteni szolgálatról és status igazgatásról is értekezett; de minthogy előadása érthetetlen és képekkel teljes volt, számba sem vetették, 's ugyan azért el is veszett. A' mit philosophiájáról tudunk, annyi, hogy a' dolgok elemének a' tüzet tette, hihetőleg nem a' közönséges tüzet, hanem könnyebb aetheri tüzi folyamat, mely ha ugy van, azoknak értelme is ezen véleménnyel megegyezhetne, kik arról tudósítanak, hogy a' legtisztább és finomabb levegőt vagy is a' kigőzölgést vette volna a' dolgok elemének (elementum). *Káltay.*

HERALDICA, vagy czimertudomány teszi a' czimerek esmeretét. A' czimereket, mint személyes, familiák, vagy tartományok hieroglyphumait, elosztják személyes, familiai, tartományi czimerekre. Sok szóvitatás folyt arról, mikor kezdettek legelőbb czimerekkel élni? Paizsokon és sisakokon már a' legrégibb időkben találtattak bizonyos jelek. Már Móses negyedik könyvében megparancsoltatik Izraél fíjainak, hogy kiki a' maga tulajdon zászlója és jegye alatt telepedjék le az atyai örök szálsára. A' görög költőknél említés van sokszor téve a' paizsokról, sisakokról, hanem csak kettőnek jött által hozzánk környülállásos leírása, u. m. Herculesé, melyet Hesiodus, és Achillesé, melyet Homerus irt le. Az elsőről Schlichtagroll szép régiségi értekezést is irt (Gotha, 1788). Méltán gondolhatni, hogy az azokon találtatott czimerek vagy jegyek familiai örökségek voltak, legalább Xenophon bizonyítja, hogy Persia királyai aranyos sást viseltek paizsaikon; Suetonius pedig Domitianusról írja, hogy arany szakál volt czimere. Így Tacitus a' régi Németekről megjegyzi, hogy paizsaik különféle színe által különböztették meg egymást, sőt az ütközetekben különös jegyeket hordtak a' csapatok előtt. Jóllehet azonban ha vagynak is bizonyos nyomai a' régiségekben, hogy czimerekkel éltek, de csakugyan a' czimertudomány az innespés bajvívások (Tournierok) idejében vette eredetét. Hogy ezek alkalmával a'

czimerek közönségesebbek lettek, és bizonyos szabályok után készítve voltak, mellyek szerint a' vizsgálat is történt, a' következő okoknál fogva hihető. Nincs czimeres sir vagy emlékkő a' II század előtt. Legrégibb illy czimere siremléknek tartják egy bizonyos Wahrmund wasserburgi grófnak emlékkövét, mellyen az ősi czimer látszik, 's melly Regensburgban a' szent Emmeran templomban feltalálható. A' paizs két részre van osztva hosszában, fele ezüst fele fekete szín, felül van egy oroslán, illy aláírással *Anno Domini MX*. Más siremlékköveken, mellyek a' II századból valók, ritkán találhatni még czimert, hanem igen is a' 12 századbelieken. A' pápák közül legelső volt VIII. Bonifác, kiról bizonyos, hogy czimmerrel élt (1294—1303), A' régibb pápai czimerek csak költemények. Még a' pénzeken sem láthatni czimert a' 13 század előtt. A' fejedelmek eleinte csak arczképeket és neveket verették pénzeikre. Más bizonyosság a' czimertudomány eredetére maga e' szó *Blason*, mint nevezik e' tudományt francia, angol, spanyol és olasz nyelven. Ez a' szó hihetőleg a' német *blasen*-ből formáltatott, mert ha új vitéz jelent meg a' viadalhelyen, a' heroldnak meg kellett funi trombitáját, mellyel jelt adott, 's minthogy az leeresztett arczrostéllyal (*visir*) lépett fel, paizsának hieroglyphumát vagy czimerét meg kellett mondani vagy magyarázni a' heroldnak, 's innen származott a' *Heraldica* név. Hogy ez szokásban volt a' régi bajvívásoknál, világos a' *Troubadourok* költeményeiből. E' szokást eltanulták a' Németektől a' Francziák is, kik azután tökéletesítették a' czimertudományt, valamint a' bajvívás mesterségét is, 's *blasonner* náluk nem csak a' czimerek magyarázását, hanem dicséretes ajánlást is tett. Angliában a' normann királyok idejében francia nyelv volt divatban; azért az angol *Heraldicában* megmaradtak a' francziás műszavak, p. o. *vert* a' czimerek zöld festéke, *coupé* a' paizs két-részre osztása, *passant*, *regardant*, *dormant* 'sat. Ellenben a' német *Heraldicának* nemzeti műszavai vagynak. Maga a' czimerek részeinek megvizsgálása is felebb kijelent eredetére mutat e' tudománynak. A' paizs valóságossággal is használták a' vívók testek oltalmára, 's rajta megkülönböztetett a' fej, sziv, gyomor és láb tájéka. A' paizsok színezetei a' régi Németektől jöttek át, kikről Tacitus írja, hogy paizsaiknak különbözőféle színeket adtak, melly szokás a' közép időben szerelmi jelentéssel volt azután öszveköttve, mivel a' vívó, kedvesének színet tette paizsára, azért i. a' kiért küzdött, vagy a' kinek kedvét meg akarta nyerni. Majd lassanként több felosztásai lettek a' paizsoknak, a' mint a' vitéz több asszonyt vett oltalma alá, 's így paizsa több szakaszokra is osztatott. — Divatba jöven a' II század vége felé a' kereszties háboru, egyre jobban elterjedt a' czimerekkel élés. A' külön nemzetek, seregosztályok, és nemzetségek megkülönböztetésére jegyek kívántattak. A' fejedelmek vagy fővezérek tehát illy symbolumokról gondoskodtak, mellyeket vagy valóságos hadi tettekből, vagy a' vezér nagy tekintetétől, vagy végre a' phantasia kényéből kölcsönöztek. Így p. o. a' brandenburgi markgrófok veres sást ezüst mezőben vettek fel, mellyel már Albrecht a' medve is élt a' 12 században. A' bajor markgrófok is ezzel a' czimmerrel éltek, mint némelylek a' luxemburgi és csehországi házból is. Mikor pedig a' Hohenzollern ház nyerte el a' brandenburgi markgrófságot, az saját familiai czimert, ezüst és fekete koczkás paizst vett fel, mellyhez 1466 Fridrik választó fejedelem, mint császári főkamara, királyi pálczát is kapott. A' fekete burkus sást a' lengyel király adta 1525 a' két brandenburg-anspachi hercegnek, Albrechtnek és Györgynek, mint első tőle függött feudalis burkus hercegeknek. Láthatni csak ebből is, hogy a' czimertudomány szorososan egybe van kötve a' historiai és genealogiai tudományokkal, 's egyiknek esmerete a' másikat segíti. Azonban a' *Heraldicának* sok műszavait szótár és magyarázat nélkül megérteni teljes lehetetlen, mellyre nézve ajánlhatók Gatterertől „*Abriss der Heraldik*“

(Göttinga 1792), ugyan attól „*Praktische Heraldik*“ (Nürnberg 1761). A' czimertudós practikai foglalatosságait teszik a) a' Blasonirozás, vagyis a' régi heroldi magyarázat, mely szerint a' paiza, szinezetek, figurák és szakaszok szerint előbb magyarázatokkal előterjesztetik, azután a' czimer mellékes darabjai, t. i. a' sisak, ékességeivel, (trombiták, szárnyak, tollak, emberek állatok 'sat.) takarójával, szinezetével együtt, 's végre a' korona, kalap, süveg, paizstartó, czimersátor, jelszavak és jegyek 'sat. hiven megmagyaráztatnak; b) a' Historisálás, vagyis a' czimer eredetének, történeteinek és változásainak előadása, mely pontban a' heraldicus széles historiai esmereteinek kifejtésére tágas ut nyílik. A' historiai magyarázat nem csak azzal foglalatoskodik, miért ez vagy más figura egyik vagy másik országnak, vagy fejedelemnek czimere, hanem történetileg meg is kell mutatnia, hogy épen ez vagy amaz figura valóságos hieroglyphuma is az országnak, vagy fejedelemnek, p. o. historiai kutfók után bebizonyítja, hogy a' romai király kettefjű sasa I. Albrecht alatt a' 14 században jött szokásba, 's az előtt II. Otto olta a' németországi czimer csak egy fejű sas volt; hogy Anglia czimerében a' három leopárd 1127 a' normann házbeli I. Henrik alatt vetetett fel 'sat. Az illy vizsgálatok mind a' historiára mind a' statusok és fejedelmek jusaira nézve nagyon fontosok; c) a' Critika, mellynél fogva a' czimerek igaz vagy hamis volta a' Heraldica szabályai szerint megítéltetik. — d) Az új czimerek ajánlása, és készítése módja. A' heraldicus ebben a' szempontban vagy a' fejedelem rendelései vagy a' maga ideája szerint készíti el plánját az új czimerről, vagy néha több más kész czimerekből alkotja azt össze. — Magyar hazánkban elejétől fogva sok heraldicai értekezéseket és magyarázatokat irtak deákul és magyarul. kivált a' magyar koronáról, elkezdve Petrus de Révától egészen Kázinczyig, ki ebben a' tárgyban utóljára szólamlott meg. *Kállay.*

HERBARIUM (növény-gyűjtemény), szárított növényeknek gyűjtése 's fentartása papiros között. Mintegy ezen törvényekre kell nála vigyázni: A' növények, a' mennyire lehet, teljesen, azaz minden részekkel együtt vitessenek le. Virágaik, gyömlöcseik, gyökereleik elmulhatalanul szükségesek. Szárazan, nem pedig esőtől vagy harmattól nedvesen szedessenek. Ércz vagy papiros-tokban vitessenek haza, rakassanak itató papirosközé, deszkáktól kövektől nyomva, és pedig szellős száraz helyen. Vén nagy könyvekbe is lehet rakni őket, 's jó szorosan a' könyvtárba tenni. Az igen husos növények néhány perczig forró vízbe mártassanak, vagy itató papiros között vasaltassanak forrón meg. Egészen megszáradván, szedessenek rendbe, egy egy iv. író papiros közé tetessenek 's jegyeztessék fel rendszeres nevek, a' leszedés helyével 's idejével együtt. Az illyen gyűjtemény, ha különösen gyakori használás által szabadon tartatik a' molytól, több emberkoron által megmarad. A' növény gyűjtemény tudományos haszna világos. Zöld, új növények nem minden évszakban, nem minden helyen találtatván, a' növények egybe hasonlítását ezek teszik legalkalmasabban lehetségessé, 's innét a' rajzolatoknál vagy flünyomatoknál sokkal becsesebbek. —j—u.

HERBERSTEIN (Sigmund, báró), jeles kormányfi és történetirő, szül. 1486 Vippachban, Krainban. A' törvénytudományt tanulá, de utóbb a' hadi életet választván, jelesen harczolt a' Törökök ellen. A' császár a' kraini lovasság parancsnokává nevezé, megnemesité, császári udvari tanácsosi méltósággal ruházá fel, 's több fontos követséget biza reá. 1516 Daniába küldeték, hogy törekedjék II. Kereasztélyt Dycke iránti kába szenvedélyéből kiszabadítani. Visszatérte után kevéssel, nevezetesen 1517, 's másodizben 1526 mint követ küldeték Oroszországba, utóbb pedig Konstantinopolba; egy szóval: beutazá Europa legnagyobb részét. Hogy szolgálatai megjutalmaztassanak, titkos tanácsossá 's a' finanzeollegium előlálójává teteték. 1553 lemondá hivatalairól, 's 1566 Mart

28-kán meghalt. Nevét egy még ma is használható munka által örökösi- tette, illy czim alatt: „*Rerum Moscoviticarum commentarii, quibus Russiae ac metropolis ejus Moscoviae descriptio, chorographicae tabulae, religionis indicatio, modus excipiendi et tractandi oratores, itineraria in Moscoriam duo et alia quaedam continentur*“ E' munkát legjobbnak nevezik Oroszország régi koráról mind azok, kik e' tárgyról írtak. Kí- tetszik belőle, hogy szerzője éles eszű vizsgáló volt, 's hogy semmit sem mulasztta el, a' mi helyes esmeretekre vezethető. Őn maga készítette életírása, melly 1545-ig terjed, 1805 jelent meg Budán Kovachik gyűjteményében, 's ebből revé azután Adelung is legnagyobb részint H. életírását, melly Petersburgban 1818 jelent meg. H. utazásaihoz zárazoknak Olgarius Ádám e' czimű munkája „*Reisebeschreibung nach Muskow und Persien*“, (1647), kiváltképen pedig báró Meyerbergé (ki- nek elébb Mayern Ágoston volt a' neve, 's kit Leopold császár 1661 Moskvába küldé) „*Iter in Moschoviam*“, mellyet Adelung Petersburg- ban 1827 rézmetszetekkel, 's Kämpfer „*Diarium itineris 1685 ad aulam Moscoviticam*“ czimű iratjával adott ki.

HERBST (János Fridrik Vilhelm), berlini hitszónok, egyike Né- metország jelesebb természetvizsgálóinak, szül. Petershagenben, Minden herczegségben 1743. Oskoláit végezvén mint házi tanító Berlinbe ment, Willing gyalog ezerejének hadi papja lön Berlinben, azután pap az ot- tani örtemplomban 's a' cadettháznál; mint hitszónok Reppenre jött Neumarkba, innét mint harmadik predikátor a' sz-Maria templomba Ber- linbe, 's mint ennek fődiaconusa halt meg 1807. Teljes erejének éveiben Berlin leghiresebb hitszónokihoz tartozott. Mint természetvizsgáló a' bo- gártudomány körül szerze magának legtöbb érdemet. Bogárgyűjteménye híres volt. Természeteirásai munkái között jelesbek: „*Versuch einer natürl. Geschichte der Krabben und Krebsen*“ (3 köt. 1782 — 1800); „*Kurze Einleitung zur Kenntniss der Insekten*“ (3 köt. 1784 — 1787); „*Kurze Einleitung zur Kenntniss der Gewürme*“ (2 köt. 1787); „*Natursystem der Käfer*“ (6 köt. 1783 — 1795); „*Natursystem der Schmet- terlinge*“ (7 köt. 1783 — 1795); „*Natursystem der ungeflügelten Insek- ten*“ (4 csomó 1797 — 1800); együtt is kijöttek e' czim alatt: „*Natur- system aller bekannten inn- und ausländischen Insekten, als Fortsetzung der Buffon'schen Naturgeschichte*“ (11 köt. 1783 — 1804). Herbst sok- féle tudós társaságok tagja volt, nevezetesen a' berlini természet-vizsgáló társaságé, mellynek irományit becses értekezésekkel gazdagítá.

HERCULANUM. E' Nápolytól hajdan mintegy 11,000 lépésnyire állott város, Titus országlása alatt, Kr. u. 70 a' Vezuvnak egy irtóza- tos kirohantakor lávafolyam és hamueső által ugy betemettetett, hogy többé helye sem látszék. Hasonló rémitő sorsok vala a' Sarnus vize melletti szomszéd, népes Pompejinak, Stabiaenek, melly a' mai Gra- nago helyén feküdt, Oploutiának, és Teglannak. Igy heverének ezek a' föld alatt több századokig, 's ha talán régenten némi keresések és ásások történtek is, azok már egészen feledve valának, míg Elbeuf her- czeg, a' hajdani Herculanum helyén álló Portici faluban egy kutat ásat- ván, három felöltötötett asszonyi szobrokra találtak, mellyek most a' dresdai museumot ékesítik. Azonban a' további ásás a' herczegnek meg- tiltatott, 's az igen érdekes felfedezéssel ismét nem gondolának mind addig, míg Károly spanyol király, IV. Ferdinánd atyja, Nápoly birtokába jutván, Porticit tavaszi mulató helyének választá. Most (1728) tovább ásák ama' régi kutat, mig az épületek nyomaira akadának. Mire legelő- szőr találtak, a' herculanumi játékszin vala. Fájdalom, a' felvizgázó spanyol földmérő, Rocco Gioachino Alcubierre tapasztalatlansága miatt sok szép emlék elveszett. Csak midőn a' schweizi földmérő Weber Károly- ra bízott a' felügyelés, akkor tétettek jobb rendszabások, 's csak ez értelmes férjfinak, 's az utána következett la Veganak köszönhetni a' későbbi jó intézeteket. 1750 Stabiae és Pompeji is felkerestetett. Ez

utolsóban, melyet inkább hamu, mint láva borít el, az amphitheatrum temérdek maradványára akadának. Egy falusi ház pinczéjében; egy ajtóhoz közel, 27 asszonyi vázat lelének, 's e' szerencsétlenek egyikének említ, az egykor nedves, utóbb pedig megkeményedett hamutömegben lenyomva, leképezve szemlélték, a' mellette volt nyak és karkötökkel együtt. Ugyan e' ház alsó bejárásánál két ember vázat találtak, melyeknek egyike egy kézben még kulcsokat, másban pedig pénzzel 's gyűrűkkel töltött erszényt tartott, közel hozzájuk ezüst- és bronz-edények heverének. Egyiket az urnak, másikat rabszolgájának gyanítják, kik mindketten szabadulni hasztalan törekedvén, a' hamuzápor alatt megfulva roskadtak össze. Egyébiránt hihető, hogy e' városok legtöbb lakosai a' futásra még időt nyerének. — Fájlaható, hogy ez ásások mind eddig olly aluszékonyan tétettek; itt a' régiségbuvárnak a' hajdankor mintegy feltámadott, a' régi utszák és épületek ismét megnyiták, 's benne a' régiek házi élete szinte látható volt. Soha sem vala előbb ehez hasonló alkalom a' regiek házainak, azok elrendelésének 's butoraik minemiségének megismerésére. Különösen fontos vala a' felfedezés a' literaturára és művészetre nézve, mert kéziratokban 's mesterművekben igen nagy kincs találtatott. 1753 a' régi Herculannak egy most ujra beomlott mezei lakában 1696 papiros tekercset találának. E' kéziratoknak kibonthatására Antonio Piaggio egy erőmívet készítet, de a' várakozásnak e' sem mindenjűtt felelt meg. Leírta ezt Winckelmann, és Bartel még világosabban. („*Briefe über Calabrien*“). Davy angol chemicus által 1819 Nápolyban tett próbák után, a' talált 1696 türebtől 408 bontatott fel, 's ebből csak 88 vala olvasható; 24 a' külső fejedelmeknek ajándékozottat, a' többi 1265-ből még mintegy 80—120 lesz megmenethető. Az eddig talált irományok szerzői Epicurus, Philodemos, Demetrius, Polystratos, Kolotes, Phaedros és Phanas. Megjelentek: „*Herculanensium voluminum, quae supersunt*“ Tom. I. (Náp. 1793. fol.); „*Dissertationis isagogicae ad Herculan. Vol. explanationem*“ Pars I. (Náp. 1797). Azonban e' felfedezések által a' litteraturánál sokkal többet nyert a' régi művészség esmerete. Mennyi szobrok a' képző művészség hány remekei találtatának e' betemetett városokban! Mégis mind ezek közt, akár az összeállítás tartalmát, akár a' rajzolatot, akár a' színadást tekintsük; legfontosabbak a' herculanumi falfestmények, 's ezek közt Andromeda és Perseus, Diana és Endymion, Bacchus felneveltetése, 's az AL DOBRANDINI MENYEKZŐ (l. e.). Ezek az épületekből a' fálnak, melyre festve valának, egy részével együtt, mesterségesen lefűrészeltek, 's a' portici muzeumban rá mákba foglalva 's üveg alatt, 16 szobákban tartatnak, 's mindenik P. E. vagy St. betűkkel jelezve van, hogy tudni lehessen, ha Pompejiban, Herculannban, vagy Stabiaeben találtattak e. Lerajzoltattak e' sirjokból megszabadított hajdankori remek a' „*Le antichità d' Ercolano*“ czimű nagy munkában (Náp. 1757) melly Bayardinak ama' (nem igen szoros bírálata) „*Catalogo degli antichi monumenti d' Ercolano*“ (1755) lajstromával együtt 10 másodrétű kötetet tesz. E' falfestmények, némelly későbbben találtakat kivéve, e' drága munka 6 első kötetében ábrázoltatnak (con qualche spiegazione di Pasquale Carcani), 's ezek után olcsóbb metszéseket is készítte Franciaországban David, Németországban Kilian (Augsb. 1777—1783 5. k.) Dereksan, (csak kár, hogy nem honi nyelven) írta ezeket le hazánkfia is Agyagfalvi Goró Lajos „*Wanderungen durch Pompeji*“ czimű munkájában (Bécs 1825). — Joachim kormánya alatt az ásást élénkebbül 's célirányosabban folytaták mint az előbbieknél. Rossini, Scotti, Pasetti folyvást a' herculanumi kéziratok felbontásával 's megfejtésével foglalkozkodtak, 's valóban általok a' római és görög régiségnek különféle becses maradványai több vagy kevesebb épségben előállítottak. Az áskálások leginkább Pompeji romjai felett, 's az innen Nápolyba vezető consuli uton tétettek. A' talált szép márvány padlatoknak egy része a'

museum galeriájában, másik pedig a' rajzademia palotájában a' művészek számára tanulás végett van felállítva. Az 1815-ki politikai történetek a' további kurkaszást egészen félbe szakaszták. 1816 Ferdinand király ismét minden munkákat folytatni rendelt. Azonban Herculanum romjait, kevesed részét kivéve, nem lehet többé látogatni, mivel a' mesterművek és butorok elhordása után ismét beomlottak. (L. POMPEJI.) J.

HERCULES, a' Görögöknél Heracles 's Alcides is, egyike a' görög mesés világ leghíresebb hőseinek, kiben a' költészet az emberi tökély ideálját a' hőskor szellemében véve, azaz a' legnagyobb testi erőt, a' lélek és szív azon korban esmert minden elsőseivel párosodva ábrázoló, oly tökély-ideált, mely az emberiség boldogítására szenteli egész létét. Ember az ilyen hős, de ama' nagy és felséges benne isteni eredetű; Hercules tehát az Istenek királyának fija, halandó anyától. Természete az isteni után törekszik, de mint emberi természet, azaz küzdve és harczolva; ugyan ezért élete erőlködések 's erőnyilvánítások szakadatlan lánczából áll. Hajthatatlan állhatatossága győzedelmet szerez neki, 's ez a' győzelem mutatja nekünk az emberi diadalát a' földön; halála halhatlanságot ad neki, 's diszhelyet az istenek között. Minő mythus lehetne emberre nézve vonszóbb 's oktatóbb egyszerűmind, mint ez Herculesről, melynek iránylata egészen erkölcsi 's öltözete allegorikai, 's mellyben a' földi élet, viszontagságaival, küzdései, reményei 's kilátásaival oly hiven festetik! Nem csuda tehát, ha épen e' mythus lön kedvelt tárgya a' dalnokok, játékköltők 's mindenféle művészeknek, mi által Hercules tettei, még pedig emberi kor tartását meghaladva, 's utóljára minden terv nélkül, nagyon öszvehalmoztattak. Ez azonban nem gátolja a' mythus egységét minden későbbi hozzátételeken végig megesmereni, 's mi azt elsőben ezen egységhez képest akarjuk közelebbi. Hercules, JUPITER és ALCEME (l. e.) fija volt. Juno soha sem félté férjét annyira, mint ekkor. A' fiúnak tehát halálos ellensége volt, még mielőtt született volna. Jupiter esküvel fogadá, hogy az azon napon született a' körülé lakókon, kik az ő hős nemzetségéből származnak, mindnyájakon uralkodjék; de Juno ki tudá eszközölni, hogy a' szülész istennéji Alceme születését késelteték, Sthenelos nőjéét ellenben, ki még csak hetedik hónapban vala viselő, sietteték. Eurystheusnak hívaték e' gyermek, kit már most a' még nem is született Hercules szolgálandó vala. Végre Alceme is lebetegedék, még pedig ikerrel, kik közül Hercules Jupiter, 's Iphicles Amphitryon fija volt. Hercules már a' bölcsőben megmutatá isteni származását; a' hozzá közelített kigyókat, mellyek elől testvére sikoltva rettent vissza, megragadá, mosolyga, 's megfojtá, midőn fejeket nyelvöltve emelnék ellene. Amphitryon gondoskodásánál fogva az ifju istenfi, mind azon művészetekben, mellyekkel azon kor hősei magokat kijelelék, legjobb mesterek által oktattatott. Előmenetele nagy vala mindenben, csupán a' lantra nem látszék keze alkotottnak, 's egy csapás, mellyel Linos, ebben tanítója, érinté, életébe került ennek. Amphitryon ezért pusztaságba küldé őt, hol 18 éves koráig nyájakat legeltete. Ezen időbe esik az a' jelenet, mellyet Prodicos sophista költött: „Ketté váló utnál álla Hercules, 's két istenné jöve felé. Egyike ezeknek bájos ingerekkel ragyogva, 's buján ragaszkodva az ifjuhoz, minden baj és veszély eltávoztatását ígéré neki, 's minden örömet, minden gyönyör éldeletét, ha az ő vezetésére akarná magát bizni. Ez, a' csábító bujaság volt. A' másik, nem keveseb szép amannál, de komoly, szerény 's méltósággal teljes, halhatlanságot ígére neki 's az Olympus pítvaraiban széket, ha az ő segedelme alatt az élet minden veszélyei 's bajainak bátran akarná férjfiás melyét ellene szegezni. Hercules, kinek szívét a' vétek csábító hangjai nem illeték, mélyen érzé az erény istennéje szavait, 's magas származására, rendeltetésére 's erejére, mellyet lényében érzett, emlékezve, ennek adá kezét, ezt választá élete állandó társának. Pusztító, rabló szörnyetegek elejtése, posványok kiszári-

tása, vizek lecsapolása, az emberek egymással való közlekedésének előmozdítása, 's gyarmatok telepítése által jótékony tehete azon kor hőseinek erénye az ő nemzetségére, 's e' lön Hercules erénye is.⁶⁶ Hatalmas teste 4 réfnyi magas vala 's olly tagmértékü, melly az alkát óriásiasságát kettőzteté, mert karai 's lábai még egyszer olly erősek mint a' közönséges embernél, 's melye roppant szélességü. Ezen nagysággal 's erővel egyszermind a' legritkább testi ügyességet párosítva lépe fel a' nézőhelyre. Egy dühös oroszlán, melly Kiithaeron körül dula, lön első tárgya figyelmének. Thespios király, kinek birtokai a' szörnyeteg által iszonyuan pusztítottának, vendégszeretve fogadá a' merész vadászt, ki addig, míg ereje alatt a' szörnyeteg elesett, Thespios 50 szép leánya karjai közt nyugvék, kik neki számos maradékot nemzének. Még a' nemzés physical erejével is nagy mértékben kelle a' hősnök birnia, mert a' nagy nemzéség azon dolgok sorába tartozék, mellyekre ama' kor emberei büszkék lehetének. Visszatérvén anyavárosába Thebába, ezt nem csak felszabadítá az Orchomeniusoknak fizetni kellett adó gyalázatja alól, hanem kinszerité is az Orchomeniusokat, hogy a' vett adót jövedőben ők magok fizessék. Kreon, thebai király, nőül adá ezért neki leányát Megarát. Most azonban szintolly mértékben nőtt Juno gyűlölsége, mint Hercules hirtelen emelkedő nagysága; 's ama' gyűlölség munkája volt, hogy Eurystheus ekkor Herculeset magához idézé 's parancsolá neki, a' reá bizandó kalandokat teljesíteni. Hercules, nem akarván neki szolgálni, Delphibe ment, tanácsot kérni e' részben az oraculumtól, 's ez illy feleletet ada neki: tiz, Eurystheus parancsolta kalandot, mellyekhez azonban még kettő jöve, kell kiállania, hanem azután halhatlanságra is jut. Ez az ítélet buskomolyságra ejté a' hőst, ki nála alábbvalónak szolgálni méltatlannak tartá. Juno e' buskomolyságot valódi dühösséggig emelé, mellynek áldozatai Megarával nemzett saját gyermekei leynének, kiket ellenségeinek tartá 's elejte. Későbbben dühösségétől megszabadulva, mély bánatba merült, 's kerüle minden emberi társaságot. Meggyógyíttatva végre az idő által, az istennel megengesztelődve, 's kitisztulva a' vétekből, elmene Eurystheushoz 's alája veté magát ama' híres kalandoknak, mellyek Hercules 12 munkája neve alatt esmeretesek. 1) Elejte a' nemeai oroszlánt, a' Nemea és Kleone erdeiben pusztítva tanyázót, 's halandók fegyvere által meg nem sebesíthetőt. Hercules öklével töré össze annak nyakát 's azután lefejté róla a' keresztül hathatatlan bőrt, melly őt azontul pánczéling gyanánt fedé, míg az oroszlán fej, mint valamely sisak, védelmezé fejét. 2) Elejte Jolaus segedelmével a' LERNAI KIGYÓT (l. e.) 3) Diana szarvastehenét, a' sebessége, arany szarva 's ércz lábairól egyiránt híreset elfogá. Minthogy elevenen kellett megfogatnia, szükség volt, valamint elébb erőt 's fortélyt, ugy most sebességet mutatnia. 4) Elfogá az erymanthusi vadkant, melly Erymanthus hegye környékét pusztítá, 's a' vallain elevenen vivé Eurystheushoz, ki ezen annyira megrettent, hogy valami edénybe bujt, 's azolta nem meré parancsait személyesen adni Herculesnek. 5) Kitisztítá Augias elisi király marhaóljait, mellyekben az 3000 darab szarvasmarhát hosszabb ideig tartá, keresztül vezetvén rajtok Alpheus és Peneus egyesült vizeit. 6) Megölé a' Stymphalidákat, azon ércz szárnyu, órru és körmű iszonyu rabló madarakat, mellyek Arcadiában a' sűrű erdő környékezte Stymphalis tó vidékét pusztíták. 7) Megfogá a' cretai, 's szépsége és erejéről egyiránt híres bikát, mellyet egyszer Neptun Minos könyörgésére bocsátá ki a' tengerből, hogy e' csuda által országot szerezzen a' könyörgőnek. Minos azonban e' bikát a' helyett, hogy valamint tartozott, Istennek áldozta volna, bájoltatva annak 's szépségétől, nyájai közé bocsátá, minek megbánására ugyan csak elég oka lön. Mert már most a' bika nem csak zabolátlan erővel pusztítva futkosá keresztül a' szigetet, hanem Pasiphae azon természet elleni szenvedélyre is gerjede iránta, mellynek gyümölcse Minotaurus vala. Midőn e' bikát Hercules vállain vinné Eurystheushoz, ez azt njolag sza-

badon b... itá, melyre az, marathoni bika neve alatt, a' Theseusról való mondákban még egyszer előfordul. 8) Mycenaebe vivé Diomedes thraciai király emberevő lovait, melyeknek a' nevezett király, minden birtokaiba lépett idegent, eleikbe szokott vetni; e' kalandra sok önkényes hősök kísérték Herculest. Szintugy a' következőre, midőn 9) Hippolyte amazon kiralyné oldalfegyverét, Admet, Eurystheus leánya, számára elhozá. 10) El kellett hoznia a' háromalkatu Geryones szarvas marháit, — melyeket Orthros a' két fejű kutya 's Eurytion óriás őriztenek — Erytheiából, a' nyugoti oceán egyik szigetéből, nem messze Spanyolországtól, mely utóbb Gadeirának (Gades) nevezteték; 's ha az előbbi munkája végett az akkor legtávolabb keletre kelle vándorolnia, most a' legtávolabb nyugotot járta be, mely alkalommal természetesen nem hibáztak a' mellék-kalandok. Ha már eddigi vándorlásai is veszélyesek voltak, a' következők ezeket még sokkal felülmulák, veszélyteleségre nézve. Legközelebb az bizaték reá 11) hozná el a' Hesperidák kertjéből az arany almákat. Hercules, nem is tudja, hol legyenek ezen almák keresendők, mind addig vándorla, különbözőle küzdések közt, szárazon és vizen, míg elért a' kert vidékére. Tulajdonképen ugyan Atlas hozta el helyette az arany almákat, hanem addig Hercules tartá az ég boltozatját. Az Eurystheus parancsolta utolsó kaland nem vala csekélyebb, mint 12) Cerberus felhozása az alvilágból. Az alvilág uralkodója oda igéré Cerberust a' félelmet terjesztőnek, olly feltétel alatt, hogy fegyver nélkül keritse hatalmába. A' hős tehát hirtelen megragadá a' szörnyeteget, lábai közé szorítá három fejét, 's meglánczoló, nem gondolva a' dühös vágásokkal, melyeket a' sárkányban végződő Cerberus hátulról intézett ellene. Így hozá e' szörnyeteget a' felvilágra Eurystheushoz; ki azt az alvilágba ismét visszavinni parancsolá. Ezt is megtévén Hercules, a' végzet akarátja szerint felszabadult azon gyalázatos szolgaság alól, melyet egy szigoru istenné haragja mért reá. Hanem azoközben, hogy ezen kalandokat kiállani a' világot bejárá, imitt amott, a' mint alkalmatosság adódék elő, a' parancsolt tetteken kívül még másokat is hajtott végre. Ezeket melléktetteknek (parerga) szokták nevezni. Legnevezetesebbek: a' Centaurusokkal vivása; részvétele az Argonauták vállalatában; Hesione megszabadítása, kit az atyja egy tengeri szörnyeteg elébe teve ki, hogy az istenek haragját megengesztelje; továbbá az ugynevezett HERCULES OSZLOPAIMAK (I. e.) felállítása; visszautazása Spanyolországból Argosba, mely utját maradandó nyomokkal jegyzé meg; Alcyonens elejtése, viadala Anteuszal és Cynussal (Kyknos); a' Kaukazushoz bilincseltetett Prometheus megszabadítása, 's Theseusé az alvilágból. Végrehajtván mind ezen munkákat, visszatért Thebába, 's férjhez adá hitvesét Jolaushoz. Azonban ő maga is szinte meg akart még házasodni, 's mivel hallá, hogy Eurytos, Öchalia királya, leányát Iolét annak, ki őt 's az ő fiaiit nyillóvésben felülmulja, fogná viadaljutalmul adni: annakokáért Öchaliába mene, legyőze mindeneket, de még sem nyéré el a' kitett nőt, mert tébolyodottsága újabb kitérésétől félték. 'S valóban kevésfél azután meg is tébolyodott, mintán időközben Alcestét az alvilágból férje karjai közé visszahozta volna, 's e' tébolyodottságában Iphilozt, Iole legidősbik testvér bátyját, az ő leghivebb barátját, Tirynth falairól letaszítá. Kitisztítottatott nygan ezen gyilkosságból, mindazáltal még is terhes nyavalyába esék miatta, mely iránt tanácsot kérni a' delphusi oraculumhoz ment. Pythia tőle a' feleletet megtagadván, ő (Hercules) a' templomot dúlá, elrablá belőle a' háromlábut, sőt magával Apollóval is viaskodék. Végre megnyéré a' kívánt oraculumot, mely így szólt: Kigyógyul betegségből, ha három esztendőre rabszolgaságra adja el magát, 's árrát Eurytosnak adja engesztelő pénz gyanánt. Ezen oraculumi ítélet következtésében eladá Mercur Herculest Omphale lydiai királynénak. A' hős e' szolgasága alatt korántsem csupa asszonyi munkával 's pulya szerelemmel foglalatoskodék, hanem egynémelly utónállót is meggyőze. Kitelevén szolgálatjának

ideje, megbüntete néhány ellene korábbi időkben elkövetett igaztalanságot és szőszegést. Így sereggel mene Troja ellen, Hesione atyját Laomedont megbüntetni, egy másikkal pedig Augias ellen, kik őt kikötött jutalmában megcsalták. Caledonban azonközben megkéré Oeneus leányát Deianirát, kinek bírásáért Achelaussal vivott. Ezen nőjével Trachinba mene. Evenus folyóhoz érvén, Nessus centaurust találá ott, ki a vándorokat jutalomért szokta a vizen általtenni. Maga Hercules ugy gázola által, Deianirát pedig Nessus kialkudt jutalomért vivé a tulsó partra. A centaurus, ezen vitel közben ellene nem állhata vágyainak; Deianira sikolta, Hercules meglátá, s partra érve Hydra mérgebe mártott nyilat löve keresztül a centaurus szívéen. Ez a mint már vonaglana, Hercules számára szerelmi italt készíteni tanítá Deianirát. Ennek gyakran valának házassága alatt magányos órái, mert Hercules még ezentul is sokféle munkákra vállalkozott. A legutolsóról, következései miatt, illik említést tennünk. Az ellene elkövetett igaztalanságok közt Eurytosé is megbüntetésendő volt, ki tőle a jól megazolgált Iolét megtagadá. Elment tehát Óchaliába. Eurytos s az ő gyermekei elestek, a város beveteték, kiraboltaték s Iole mint fogoly elviteték. Innét Kenaeos ellen fordult Euboeába, s a fokon Jupiternek oltárt emelt. Hogy itt innepélyesen aldozhassék, Trachinba küldé fejeér öltözetért. Deianira küld, de hogy Herculesat Iole szerelmétől megóvja: Nessus vélt szerelmi italával keni be a ruhát. Hercules magára veszi ezt, de alig hogy teste megmelegszik, méreg kezdé tagjait dlnni. Leszaggatja tehát magáról a ruhát, s ezzel együtt husát is. Illy állapotban viszik őt hajón Trachinba, hol Deianira, a történekről tudósítva, felakasztja magát. Maga Hercules Oeta hegyére ment, máglyát raka öszve, s felmenvén reá, parancsolá, gnyjtanák meg. Midőn a máglya lángra lobbant volna, felhő ereszkedék le, melly őt, mennydörgés közt, vivé fel az egekbe. Ott halhatatlanságban részesülve s megengesztelve Junot, Hebevel, az örök ifjuság istennéjével, s az Olymp virágzó pohárnokával kele egybe. Még ezzel is két fiat nemze; azoknak száma, kiket földi életében, részint házasságban részint azon kívül nemze, könnyen tetethetik százra. Maradékai közül néhányan Heraclidák neve alatt esmeretesek a történetírásban.

A történetmagyarazók közönségesen nem kételkednek Hercules valódi léteről; kétlik azonban, hogy egy ember, életében ennyit s illy módon, mint elbeszéltetik, hajthatott volna végre, nem is említvén az anachronismusokat, mellyek ezen történetben épen nem ritkaságok. Ez sokakat arra bira, hogy több illy nevű hősöket vennének fel, a mire nem hibáznak a régiek bizonyágai. Varro közülök 44-nél nem kevesebet számlál elő. Cicero csak hatot vesz fel, Diodorus pedig csak hármát. Ezek közt egy indiai, egyiptomi, tyrusi vagy phoenicziai s egy thebai Herculesat találunk, mint örökösét a többiek minden tetteinek. Ha megvizsgáljuk azon keleti istenségek lényét, mellyeket a Görögök Hercules néven neveznek, valóban alig kételkedhetünk, hogy azok eredetikepen nem voltak egyebek astronomiai jelképeknél. Az egyiptomi Hercules, kinek tulajdonképen Chom vagy Dson a neve, Herodot és Diodor szerint ama 12 nagy mennyei isten közé tartozik, kik Amasis előtt 17,000 évvel 8 istenből támadtak. Mivel tehát az Egyiptomiak 8 és 12 istenét csillagász értelemben szükség venni: könnyű kitudni, hogy Hercules tulajdonképen nem egyéb, mint productuma a nap járásának a 12 égi jegyen keresztül, azaz évkör, s az a monda, hogy már 17,000 év előtt élt, csak annyit tesz, hogy ezen idő olta divatozott a csillagászai kiszámolás. A phoenicziai Hercules, kinek tulajdonképi neve Melcarthos, hasonló származásra mutat anyja Asteria (csillagos ég) által. Hogy a thebai avagy görög Herculesben is sokféle emlékezetei találatnak a keleti csillagászai és képzetnek, azon nem kételkedhetünk. A 12 munka ezen képzet szerint nem egyéb, mint a nap vándorlása az állatkör 12 jegyén keresztül, melly a Görögök plasticus költészségében mondává lön,

talám azon isteni tisztelet által, mely a' nap ezen 12 munkáját jelképileg ábrázolá. Hebevel egybekelését már a' régiek közül is néhányan arra magyarázák, hogy, miután körét megfutja, ismét ifjultan áll elő. Különösen pedig azt nem lehet a' görög Herculesnél elfeledni, hogy közvetlenül a' phoenicziaitól származik, mert anyavárosa Theba phoenicziai gyarmat volt. A' phoenicziai Hercules, mint a' phoenicziai néptörzsök védistene és jelképe, mindenüvé elköltözék, a' hová az ő világ ezen Britjei kereskedéseket és gyarmatjaikat kiterjeszték; minél fogva az ő vándorlása, ugy látszik, csupa allegoricus elbeszélése e' nép kereskedés 's hajókázás általi elterjedésének, 's a' mit ez következtete, a' népek mivelődésének. E' szerint tehát igen könnyen meglehet, hogy Hercules, mint személy, soha sem élt. Heraclidák pedig mégis voltak, maradékai t. i. egy phoenicziai görög gyarmatnak Thebából. Azonban még sem akarjuk ezzel egy thebai Hercules személyességét egészen tagadni, legkevesbé azért, mivel egy régi szöveghagyomány azt mondja, hogy ő eredetileg nem Herculesnek, hanem Alcoeusnak hívaték, 's ama' nevet csak Hercules istenről kapá („Sext. Empir. adv. Phys.“ 557. ed Fabric.). Akarmint legyen a' dolog, ezen thebai Alcoens-Herculesre ruháztatott minden, mi a' többiekről beszéltetett, 's ezen elbeszélések az olly tulajdon módon anthropomorphisáló Görögök szájában olly mondává válék, a' millyent ők szerettek. Ezen összeolvasztás által más irányt és alakot vön fel az egész mythus. A' görög Hercules mythusa ugyan is Görögország legkorábbi mivelődésének, avagy a' vadság állapotjából való kiemelkedésének történetét állítja elénkbe. Ezen kiemelkedés a' vadság állapotjából három uton eszközöltetett: *physicain.* a' föld haszonvehetővé tétele, a' tavak és mocsárok kiszáritása, 's erdők és a' benne tanyázott vad állatok kiirtatása által; *kereskedésin,* hajózás 's a' legtávolabbi vidékekkel való kereskedési öszveköttetés által; *politikai-vallásin,* szent játékok, törvények 'sat alapítása által. Mind ezeket eszközlé a' phoenicziai-thebai Hercules, kitől számos városok, phoenicziai gyarmatok, származtatják magokat. Ezek innepeket ülték az ő tiszteletére, mely innepeken tettei elénekeltetének. Nem szenved kétséget, hogy azokba csillagászi képzetek, 's csudálatos mondák egy vagy több görög hős kereskedési utjai 's tetteiről egybe olvadoztak. Eként támadtak idővel a' *Heracléák,* azaz: nagyobb terjedésű költemények, mellyeknek tartalma Hercules élete és tettei voltak. Kétség kívül voltak ilyenek már Homer előtt is, habár egyszerűbb alkatnak. Végre dramaticus költők is támadtak, kik leginkább elváltoztatott Herculeset szerettek gúnytettekben mutogatni, mi által a' Herculesről való mondába számos tréfaságok vegyültek. Ide tartozik kétség kívül mind az, a' mit Herculesről mint nagy evő és iszákosról, a' mit a' fonó Herculesről Omphalénél, feljegyezve találunk, hol a' férjfiás erő és bajnokság ideálja a' parancsoló papucsna van feláldozva. Nem szenved tehát kétséget, hogy a' görög Hercules, mint hős ideálja, a' költészetnek közsőni kifejlődését; minél fogva őt, bizonyos tekintetben, csupán költészi lénynek tarthatnók. A' költészeti ideált utóbb a' képző művészség láthatólag ábrázolá. Hercules a' görög *plastica idealis* figuráji sorában legizmosabb 's legzömökebb. Rendkívül erős és széles vállak, rövid vastag nyak, nagy 's domboru mely, 's viszonyképestileg kicsiny fő. Különböztetik meg. Feje eszes, szelid; vadság kifejezésével csak ritkán jelenik meg. Szakála göndör, haja rövid. Rendszerint meztelenül látszik, oroslán hörrrel és doronggal; a' régibb mivekben nyila és nyilvesszőji vannak. Maig fenmaradt szobrai közt fő a' farnesei Hercules, athéné Glycon mive. Egyébiránt könnyen elgondolható, hogy őt különbféle képeken és szobrokon különböző állásokban ábrázolták, szinte felszólítva történeteinek számtalan jeleneteitől. Látni őt, mint gyermeket, ifjút és férjfit, küzdve és viva, szenvedve 's éldelve, teljes erőlködésben és nyugalomban. Különösen nevezetes szobra, az ugy nevezett *Torso di Michel*

Angelo, azért hivatva így, mivel e' nagy mivész hét évig tanulá ezen Herculeszobor töredékeit. A' boncztudomány szerint ítéltre, e' szobor hajdan előre hajolva, felemelt fővel 's a' dorongra támaszkodva ült. Az oroszánbőr az ülő helyre van vetve. A' mi Herculeset megkülönbözteti, a' mely és vállak igen szépek, de az erős izmok nincsenek kifejezve; a' mivész — athenéi Apollonius, Nestor fija — nem a' vívó hőst ábrázolá, hanem az istent, ki most végig gondolja tetteit, mellyek neki halhatlanságot szereztek. Említésre méltó még Hercules mint Musavezér (Musagetes) ábrázolása is, melly megtiszteltetésre alig juthata saját musa mivészsege által, mert Linosnak az oktatást nem legszebben hálálta meg. Mindazáltal mégis lanttal ábrázoltatott ezen viszonyában. Ez az ábrázolat romai. Fulvius Nobilior Herculesnek templomát építtete, 's felállítá benne az Ambraciában elfoglalt Musákat, 's valóban úgy látszik, azt akará ezzel honfjainak megmutatni, hogy a' hadi bajnokságot nem kell a' musai mivészsegekkel megegyezhetlennék tartani. opq.

HERCULES OSZLOPAI, két oszlop, a' róla neveztetett vagy gaditai tengerszoros két felén, Europa és Afrika között, Calpe és Abyla hegyeken. Herc. állítá fel azokat, a' rege szerint, hatalmas karjaival, mint nyugoti vándorlásainak határpontjait. 54.

HERCZEG. E' szó a' német Herzog (*Heerführer*) szóból eredni látszik. Elejente minden kisebb nagyobb emberi társaság, külső ellenség ellen védelmezését egy olyanra bízá, ki a' többiek felett lelki testi erővel tündöklött. Ez azután béke idején is, úgy, mint előbb a' háboruban, parancsoló, uralkodó maradt. És ez a' fejedelmek eredete. A' fejedelmi méltóságnak most különféle lépésőjit szemléljük, mint: császár, király, választófejedelem, főherceg, nagyherceg, herceg, uralkodó vagy nem uralkodó fejedelem. Honnan e' különbség? A' régi történetek az uralkodóknak csupán egy nemét, a' királyokat ismerik, melly nevet a' Romaiak Julius Caesar után Caesarral váltának fel; a' különbség tehát újabb időkben származott, még pedig a' hatalmas Germanoktól, kiknek törzsökei Olasz, Francia, Spanyol és Angolországokban uralkodának. Háboru idején, hol több törzsökök közösen viaskodtak, közös vezér vagy herceg után menének, ki mint első, vagy fő, fejedelemnek is hivaték. Háboru végével ennek parancsa megszűnt, 's béke alatt a' törzsökök ismét külön váltak. Ekkor a' nép teljes gyülekezete magának egy főt (rex, princeps) választá. Ennek örökjét, vagy lakhelyét udvarnak nevezék, 's a' nyilvános gyüléseket itt tarták. Azt lehetne gondolni: hogy a' fejedelemségre mindenkor köz munkában megüszült, 's hő tapasztalásu férfiak választattak. De Tacitus („Germ.“ 7) nyilván azt mondja: „a' fejedelmeket nemességek, a' vezéreket vitézségek tekintetéből választák.“ Ha már tudjuk, mit ért Tacitus (c. 25.) a' nemesség alatt, könnyen átlátandjuk, hogy ezek eredete gazdagságon 's földbirtokon kezdődött. Hihetőleg tekintetek igen nőtt akkor, midőn a' fejedelem vagy a' gazdag nemes, és a' hős vezér egy személyben egyesült. Midőn egy nemzetség vagy egy község a' másikkal hadakozott 's azt legyőzte, mind a' kettőn egybe olvadának 's így nagyobb birodalmak lettek. Ebből magyarázható az, mit Tacitus más helyen (c. 12) mond: hogy a' népgyüléseken azon fők is választattak, kik a' tartományokban és vármokban igazságot tevének. Ezek a' fejedelmek alatt állának, 's legalább a' későbbi idő oda mutat, hogy ez albirák a' grófok (I. Gróf) valának. Majd leginkább kitünök levének a' Galliában száguldozó Frankok, kiknek dicsősége, a' többi német népeket elhomályosítá. A' fejedelmek kísérőjüket mind inkább szaporíták, 's ez által külső belső ellenség ellen mintegy állandó sereget képzének. A' Frankoknál a' hűség esküje majd behozatott, 's ezt nem csak a' fejedelmi kísérők, hanem az egész nép letévé, habár ez még mindig törvényhozó hatalommal birt is. Ez által az alkotmányban, de kivált abban nagy változás történt, hogy a' vezéreket 's grófokat többé nem a' nép, hanem a' fejedelem tevé, ki most

nagyobb joggal királynak nevezeték. 486 a' frank király Chlo'wig a' romai uraság maradványát Galliában eltörlé, 's a' frank uralkodást megalapította. Nagy Károly alatt a' Frankok birodalma legfőbb hatalomra hágott. Ez látván, hogy a' hercegek hatalma, neki mint egyedül uralkodónak veszélyére lehet, ezeket lassanként kifogyasztá, 's egy királyi székét megerősíté. Mit azonban ő összeszedett, utódjai nem tudák együtt tartani. Vastag Károly letétele után 887 a' frank császári méltóság Németországra ment által. Ez alatt az idegen nemzetek beütései a' hercegeknek legalább a' végtartományokban visszaállítását újra szükségessé tevék. Már Német Lajos 847. Thüringennek és Saxonianak hercegeket adott; 907 táján pedig Bajorország 's a' rajnavideki Franciaország is hercegeket kapának. E' hercegek és grófok hatalma nőttön növen, mind ketten azon igyekezének, hogy tisztségeiket örökösökké tehessék, magokat a' császár hatalma alól kivonhassák, 's a' rájuk bízott hatalmat nem mint császári tisztek, hanem mint saját jogaikat gyakorolhassák. Majd kinszeríték a' császárt, hogy őket jogaikban és méltóságaikban oltalmazza, az ország dolgaiban közös tanácsaikkal éljen, 's őket ezekben valódi segédeinek tartsa. E' miatt a' koblenzi 860- ki egyezés, a' birodalmi rendek által megszorított német birodalmi alkotmány megállapítására, mint a' birodalom egyik alaptörvénye tekintetett. Még nagyobb hatalmat kapott ez uri rend, midőn a' gyermek Lajos halála után, a' 10 száz. elején, Németország megszűnt örökös birodalom lenni, hanem I. Konrád uralkodásától fogva (912) választó ország lett. Már a' száz császárok alatt (919—1024) lehet ennek következeit tapasztalni; mert úgy találjuk, hogy a' hercegek tartományait ugyan még mint a' császár jobbágyai, de mégis örökösen bírják, 's hogy szavok, melly a' birodalmi gyűléseken eddig csak tanácsolói volt, ezentul elhatározó lett. A' frank császárok alatt (1024—1125) ugyan még az udvarnál a' birodalom fejének szolgálatot tesznek, de lassanként e' köteleességtől magokat úgy elvonják, hogy IV. Henrik alatt (1056—1106) a' tartozó tiszteletet csaknem megsértik. E' császár alatt a' hercegek és grófok országfelsőséget gyakorolni kezdenek, 's már II. Lothar alatt (1125—1137) tartományaikban mint uralkodók jelennek meg. A' későbbi sváb császárok alatt majd alkalmat találának, hogy imigy kizsarolt és kivitt jogaikat megerősítésék és törvényeseknek esmertessék. A' papi rendeket a' világiak követék, 's II. Fridrik 1232 egy oklevelet készítettett, melly szerint minden fejedelem minden szabadságok és törvényhatóságok csendes birtokában hagyaték, akar adózás mellett, akar mint sajátjait bírta azokat. Most minden fejedelem, gróf és ur, minden püspök és apát valódi uralkodó lön birtokában. Így Németország egyszerre több száz, nagyságra, névre, 's alkotmányra különböző statusok öszvesége lett. Ez apró, 's tökéletlen felsőségi jogokkal bíró számos statusok, egy közös fő alatt egyesülve egy statustestet formálának, 's ez a' Németbirodalom volt. Minthogy pedig választó ország volt, a' rendek természetesen választási jogot kaptak, mi hajdan a' népet illeté. Azonban ez az egész foglalatosság, előtanácskozás alakja alatt, majd csak néhány fejedelem kezébe esett, kik azután csak a' többiek megegyezésére vártak. Ezek azon fejedelmek és püspökök valának, kik fő hivatalokat viselének. Ez által a' mainzi, trieri és kölni érsekek 's több világi fejedelmek nagyobb politicalai fontosságot nyerének. I. Fridrik választatásánál (1152) nyilván említették, hogy ez 6—8 birodalmi fő tisztek által történt. A' többi fejedelmek száma minden császárválasztásnál kevesedett; a' 13 száz. közepén már az előválasztásból is kizárattak, 's csak a' 7 szövívők gyülének ösze a' választásra, honnan választó fejedelmeknek nevezetettek. Ezeknek collegiuma IV. Károly arany bullája által 1356 képezetett teljesen ki. — Első, ki fejedelmi méltóságának fényét fő hercegi cím felvételével emelni iparkodott, a' kölni érsek Bruno volt (959). II. Fridrik császár 1453 e' címet kirekesztőleg az ausztriai háznak adá. A'

nagy hercegi czímet ez előtt a' lengyel királyok Lithvaniáért, a' toscanai herczogek pedig II. Maximilian megerősítésénél fogva, kirekesztőleg viselék. Legujabb időben e' czímet némely német fejedelmekre előbb Napoleon, azután az uralkodók bécsi gyűlése ruházá. Nagyfejedelmeknek hivatálanagy Péterig, ki császári czímet vön fel, Oroszország uralkodója; most a' császár testvérei és magzatai neveztetnek ugy. Mária Theresia Erdélyországot is Nagyfejedelemségnek nevezé, a' nélkül, hogy ez által az ország viszonyaiban változás történt volna. — Ily módon származának a' különböző fejedelmi czímek. Csak a' választó fejedelmek valának Németországnak kirekesztőleg tulajdoni; a' többi czímzetek más országokban is találtatnak, mert minden nagy birodalmak csak idő jár-tával olvadának több aprókból össze.

HERDER (János Gottfried), született Aug. 25-kén 1744 Morungenben Kelet-Poroszország egyik kisebb városában, hol atya leánytanító 's cantor volt. H-t sajátágok, messze kiterjedő esmeretek 's teremtő gazdag lélek, bélyegezik. Gyermek korában a' nevelés szűke 's a' külső körülmények mostohaasága miatt, lelki idomjai tulajdon ereje által fejlődtek ki. Atyja csak a' sz.-írás 's énekeskönyv olvasását engedé meg neki; de a' fiával telhetetlen tudománysozomja egyéb kútföket keresete, noha bajjal szerzett könyveit csak lopva olvashatá. Trescho pap irnokául használá a' szegény ifjat. De mihelyt H. lelki 's szívbéli idomjait észrevé, megengedé, hogy azon órákban, melyekben saját fiait görög 's deák nyevre oktatá, részt vehessen. H. csudálatos előmeneteleket tón. E' korában szemei fájtak meg, mely alkalommal egy Trescho házában tartózkodó orosz sebészsel közelebbi esmeretséget szerze. Ez annyira megkedvelé a' szép műveltség 's nemes magaviseletü ifjat, hogy megígéré őt magával Königsbergbe 's később Pétervárába vinni, őt ez utolsó helyen maga költségén a' sebészségben oktatandó. H. fosztva minden kilátástól, kedvelt tudományainak szánhatni életét, örömet ragadá az alkalmat 's 1762-ben szülőföldét odahagyá. De Königsbergben az első metszésnél elájulván, hittudomány tanulásra szánta magát. Férjfiakkal esmerkedék, kik tehetségeit méltánylani tudák. A' Fridrikcollegiumban hivatalhoz juttaták, hol eleinte néhány ifjak felvigyázója, később az első 's második deák iskolaosztály tanítója volt. E' korba esik Kanttal szerzett esmeretsége, ki ingyen bocsátá minden előadásai hallgathatására. Még szorosabban csatolta magát Hamannhoz. Most a' hittudományt ama' magas értelemben 's szellemben üzé, mely által később mint reformator lépett fel. Azon nemes igyekezéttől lelkesítve, tudományos körét minél kiterjedettebbé tehetni, egyszersmind nem csak a' philosophiai 's természeti tudományok mélyébe hatott, hanem a' históriának, statusok népek 's nyelvek esmeretségének tágas mezejét is fáradozva futá meg. 1764-ben Rigába költözött, 's az itteni intézetben segédtanítóvá lön, mely hivatalhoz egy más, a' predikatori volt kapcsolva. Mint tanító különös ügyességgel tudá az elméket ébresztgetni, taníthatni 's ösztönözni; mint egyházi szónok olly egyszerűen, forrón 's zománcztalan igazsággal, olly tisztán evangelium szerint beszélt, hogy minden szíveket meghódíta, 's olly közkedvességet nyert, hogy hallgatói elhatározzák magokat, nagyobb templomot építtetni számára. 1767 a' pétervári sz. Péteriskola inspectorságával kinfátottat meg; de nem csak hogy ezt el nem fogadá, hanem rigai hivatalát is letévé, mivel a' világot a' világban, az embereket az élet nagy játékszínén, a' mívet kútfejénél vágyott esmerni tanulni. Már Franciaországba ére, midőn a' holstein-oldenburgi ifju herczeg Francia- 's Olaszországon keresztüli utitársává választaték. De már Strasburgban visszartóztatá szembetegsége, mely most veszedelmesebben tére vissza, hol Göthe barátságát szerzé, kire nagy befolyással volt. H. már akkorban „*Fragmente über die deutsche Literatur*“ és „*Kritische Wälder*“ munkái által némüképen híre kapott, 's noha a' hittudományra nézve még semmi nevezetést nem tón va-

la, mégis Strasburgban Bükkeburgba udvari papnak, superintendens és consistorialis tanácsosnak hívaték meg, hova 1771 el is utazott. E' hivatalában sokat tere, mi nevét a' nevezetesebb hittudósok sorába iktatá, 's 1775 Göttingába hittudományi tanítónak hívatott meg, de ezt némelly kedvetlenségek miatt fel nem vatalá. Ugyan ez időtájban hívaték meg Weimarba is udvari papnak, fősuperintendensnek és főconsistorialis tanácsosnak. Tán a' világ egy helye sem lehetne annyira alkalmas, hol H. lelki gazdagságát úgy kifejtheté, 's nem csak békével, hanem elősegítve 's buzdítva munkálódhaték vala, mint Weimar, Amalia 's Károly August uralkodása alatt. Gazdag lelke szép gyümölcsei itt érének meg, 's Weimar hálával fog sokáiglan azokra emlékezni, miket Herder mint egyházi szónok, iskola-felvigyázó, idomok elősegelője, 's számtalan jótékony rendeletek behozója, teremte vala. Ha Weimar csakugyan német Athént képzé, tagadhatatlan, hogy ebben, mint első rangu csillag az égen, ő is nagy réaszt vón. Mennyire tisztelteték, jele: hogy 1793 a' főconsistoriummal, 1801-ben pedig fő előlülőjének nevezteték ki, melly hivaltat eddig egy polgári sem viselé. Ezután a' bajor választó megnemesíté. Ekként munkált H., mig Dec. 18-kán 1803 munkás életét berekeszté. Munkáiban maga emelt emléket magának. Munkásságának legszebb méltánylását Jean Paul adá a': „*Heidtberger Jahrb.* 1812“ folyóírásban. Munkái, öszvesen 45 octavkötet (Cottanál Tübingában; újontan zsebfornatában 60 kötetben jelentek meg) több részekre vannak osztva, a' szép mesterségeket 's literaturát, vallást és hittudományt, philosophiát 's historiát tárgyazókra. Mint hittudóst „*Geist der hebr. Poesie*“ ezimű munkája dicsóiti; mint philosoph, de nem az oskoláé, hanem az életé, természet, ember 's világ körüli észrevételeiben becsülhetetlen kincset hagyott reánk; mint a' classicus régiség fejtegetője, Hellas örök mintái által az ember összehangzó mivélését eszközlé; a' természet-nyomozás felélesztéséhez tetemesen járult; az izlést sok oldalról tisztítá, 's a' szép mesterség szembetüntetése 's valódi méltánylása által a' tiszta emberiséghez emelt; honja előidejéből sok elfeledettet 's balul magyarázottat életbe idéze; majd minden irományai a' lelkesedésig buzdítók, nemes érzéseket lehelnek lelkeinkbe, 's a' szívet valódi széphez 's nagyhoz szoktatják. Herder főmunkája ez: „*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*“ (Riga 1785; újabb kiadás Luden bevezetésével Lipcse, 1821), mellyben lelke minden sugárai egyesülnek. „Már kora éveimben“ így szól „midőn még a' tudományok mezei azon teljes reggelidésben fekvének előttem, mellyből éltünk déli napja olly sokat levon, gyakran azon gondolat szála lelkeembe, valljon (mert a' világon mindennek van philosophiája 's tudománya) annak, mi legközelebről illet bennünket, az emberiség historiájának egészben és nagyban, volna e szinte philosophiája 's tudománya? Minden erre emlékeztete, metaphysica 's morál, physica 's természeti historia 's a' vallás végre leginkább.“ 'S így H. már amaz időtől fogva szakadatlanul nyomozá az emberiség historiájának tudományát, 's a' valójában minden akkori irományaiából világosan kiteszik ez irányzat, mellyből erényei mint hibái erednek. Azon pont feltalálása, hol a' minden egybe foly össze, hol az egyből a' minden ágazik szét, vala forró törekedése. Ekként járá át a' tapasztalások, a' természet analogiai hosszas utját, a' historiának 's az emberi mivéltség ágainak nem kevesbé hosszabb ösvényeit, a' vallást, philosophiát, törvényhozást, orvosi tant, poesist és mesterséget. Az ő álláspontjából tekintve világ 's emberélet, mult és jövőendő, a' bámuló szem előtt fekszenek, eloszlik minden zavar, 's innepélyes béke fogja el a' szívet. Az emberi természet általános esmeretének birtokában, minden égövek alá, minden időkbe át visz bennünket az emberiség historica, hogy velünk illepedetten vizsgálja, miként fejlődnek ki ez vagy amaz feltételek között az emberek, 's milly következtést kell mindig ez vagy amaz kifejlődésnek szülnie. 'S ez alatt ama' nagy törvényt, az ember természete 's minden törekedése célját és

végpontját a' humanitasban fedezi fel. E' humanitas volt H. Isten-
néje; minden tette ezt czélzá; érette munkálódott a' legfáradhatatlanabb
igyekezzettel. Ő teljes szívü hathatós ember volt; 's szép törekvésben
's hatásban embernek lehetni, volt a' czél, mely körül minden fogla-
latossági kerengtenek, ugy annyira, hogy egész valóját egyetlen, sok-
szor lealacsonyított, szóval jegyezhetjük. Humanista volt, 's mint
ilyen, szelleme mulhatlan emlékében, ideáiban, szépen, szivrehatóan fel-
ségesen szól hozzánk. Bár mit lehetne is egyesben e' munka ellen fel-
hozni, egészben mindig classicus maradand, mely a' feledékenység fo-
lyamába nem egy könnyen fog merülni, 's az utóélők lelkeiben világo-
sabb képzeteket ébresztend. Poesisei között Parabolái, Paramythiái 's
Legendái és Spanyolból kölcsönözött románczai: „*Romanzen vom Cid*“
teljes figyelmet érdemlenek. 1819 a' százsz-weimari nagyherczeg H. sir-
jára egy öntött vasból készített emléktáblát tetete, e' felirással: „*Licht,
Liebe, Leben*“ (világ, szeretet, élet). Özvegye „*Erinnerungen aus Her-
ders Leben*“ írta, mely munkát Müller J. G. (Stuttg. 1820) két részben
adá ki.

HERE, I. JUNO.

HERÉLÉS (castratio), az élő valóságnak nemző tehetőségétől meg-
fosztatása. Különös befolyása van a' herélésnek kivált azon életműsze-
rek kiformalódására, melyek a' nemző műszerekkel közelebbi vagy tá-
volabbi egybeköttetésben vagnak. A' férjfi test hasonló kezd lenni az
asszonyi neméhez, a' szálas és inashusok szövetékei vesztenek rugósá-
gokból, mellynél fogva a' hártyszövetékek sok kövérséget szedhetnek
fel magokba. Legkülönösebb és fontosabb jelenetei a' herélésnek mind-
azáltal a' bajusz és szakálban és torokgégében mutatják ki magokat; mert
a' kiheréltnak nem nő bajusza és szakála, 's torokgégéjének felső része
összéb szorul, 's ugyan azért asszonyi képet és hangot következtet. Az
erkölcsi tehetségekre is befolyással van a' herélés, gyengíti az ítélő erőt,
érzékletlenné, komorrá, félenkké, egyszóval nagy tettekre alkalmatlan-
ná teszi a' heréltet. A' félig heréltekben (Spadones a' Romaiaknál) nem
lehet illy változásokat észrevenni, 's minthogy az illyek alkalmasok a'
nemzésre, a' romai törvények is megengedik nekik a' házasságot. A' he-
rélték harmadik osztályát azok teszik, kik a' nemző tagoktól nem fosztat-
nak ugyan meg, de azoknak mesterséges elrontása miatt tehetetlenek
maradnak a' nemzésre, ha szinte a' párosodás kötelességeit véghez vi-
hetik is. Juvenalis ezekről tesz említést, megjegyezvén, hogy a' buja
romai asszonyoknak az illyek különös kedveltjei voltak. — Negyedik osz-
tályba azok jönnek, kik külső nemző tagoktól egészen megfosztatnak. Az
illyek egész Eunuchusoknak neveztetnek, megkülönböztetőleg a' közön-
séges heréltektől, 's leginkább a' török haremekben asszonyöröknek hasz-
náltatnak. Ha kinőtt férjfiakban valamely sértés vagy más okok miatt
történik meg a' kiherélés, úgy az a' testben semmi változást nem okoz,
's a' character is ritkán szenved miatta. A' régi írók tanubizonyosságai szerint
a' Görögök, de kivált a' Lydiaiak asszonyszemélyeket is heréltek, kik-
re azután feleségeik és leányaik őrizetét bízák. Ezen megfordult esetben
a' következesek is ellenkezők, a' párosodásra való ösztön magában meg-
szűnik, az ajak és felső szájrész megszőrsödnek, az emlő elvész, és
dúrva lesz a' hang. Az Indusok törvénye szerint a' házasságtörő assz-
onyok elébb megheréltetnek, 's úgy adátanak a' halálnak által. A' keresz-
tyéneknél tiltva van a' herélés, hanemha veszedelmes sebzések szüksé-
gessé teszik az operatiót. Vallásos rajoskodás nagyon életre hozta volt
egykor a' herélést, mígnom Constantin és Justinian császárok kénytelenek
voltak e' rétek meggátlása végett a' herélésre egyenlő büntetést tenni
a' gyilkolással. A' Valerianusok Origenes atyát rosszul értvén, nem csak
magokat herélték ki, hanem mind azokat, kiket kezekre kaptak, azt
gondolván, hogy velek jót tesznek. Olaszországban lábra kapott a' gyer-
mekek kiherélése, kiből sopranénekeseket formáltak; de XIV. Kelemen

pápa megtiltotta azt; azonban a' visszaélés azután sem szűnt meg, míg nem keményebb törvények is hozattak ellene. *Castrare, castratio* deák nevezetek kivált a' Jesuiták Idejében annyit is tettek, mint a' régi könyveket új kiadáskor megcsonkítani.

Kállay.

HÉRING, halnem, ezen jelekkel Földi szerint: feje és szája összenyomult, fogas, állai egyenetlenek, a' felső fűrészés bajszu. Nyelve rövid, befordult fogakkal, darabos. Kopótyuja belől serteidomu. Fedele 3—4 lap. Szilványa 5. szál. Teste összenyomult, hosszú; hasa, csónakja fűrészés. Hasszárnya gyakran 9. szál, farkszárnya hosszú, kétágu. Legnevezetesebb faj a' **Közönséges héring** (*Clupea Harengus*) e' fajjelekkel: szeplőtelen, alsó álla hosszabb. — Igen nevezetes hal ez az éjszakai tengereken, egyaránt pusztítatik embertől, halaktól, 's mégis kiirthatatlan, szám nélkül szaporodó. Vándorlásáról egész regéket beszélnek, hogy Europa 's Afrika partjain délre menne, Amerika keleti partjain pedig viszont az éjszakai sark felé iparkodnék, 's ezt évenként tenné; mások tagadják, azt mondva, hogy Skothon partjain szaporit 's ezen éjszakai tengereken honol. A' héringhalászás régóta nagy tápláló foglalatosságok volt a' Flamändiaknak. Utóbb a' Hollandusok ragadák magokhoz a' velek kereskedést, minekutána Boekels Vilhelm 1416-ban a' be-szózást feltalálta. Ezolta a' hollandi héringek legbecsesebek. Legnevezeteseb halászás történik a' norfolki partokon, Jánosnaptól leginkább Jakabnapig. Az egész foglalatosság szoros törvények szerint történik. Ujabb időkben sok nemzet részt vesz a' héringfogásban, 's a' hollandi valamennyire hanyatlott.

—j—a.

HERMANDAD. Midőn Castiliában a' városok nemi tekintetre emelkedtek, 's a' királyok kedvezései által, kik ezeknek erejét a' gőgös nemesség ellen használák, hatalmasabb állapotra jutván, önerejüket érezni kezdték: több izben szövetségre léptek egymással, hogy magokat a' földbirtokos nemések igaztalan követelései, sőt ragadozásai ellen megvédhessék. Legszembetűnőbben hirdeté ezen czélt a' Castilia és Leon tartományoknak városi népe által 1295 kötött testvéresülés (hermandad), melly mind azon nemeseknek házait, szőlőhegyeit és kertjeit elpusztítással fenyegeté, kik ezen szövetségnek valamely tagját kirabolták vagy megbántották, 's mind e' mellett is neki elégtételt szolgáltatni, vagy a' törvény megtartására nézve kezességet adni vonakodtak; sőt az is megállapították, hogy ha valamely nemes, a' szövetség tagját felidézte volna, 's kezességet adni nem akarna, a' felidézettett által megölet-hessék. Ezen testvéresülések voltak a' városi népek utóbbi hermandad-jának előképei, melly Ferdinand és Izabella országglása alatt Castiliában képződött. Ez, a' király helybenhagyásával állítottatott fel 1486, olly időben, midőn a' nemesség, fejedelmének békeszavaira nem ügyelt, a' csendes faluk és munkás városok fegyvertelen lakosait fosztogatá, 's az ország-utakat bátorságtalanokká tette. A' városi közönségek sereget gyűjtének, 's bírákat neveztek ki az ország különböző részeiben. Az országos béke megzavarói fegyveres erő által kerestetének fel, 's lakoltak gonosz-ságaikért. A' köz nyugalom ellen vétkezőt sem születésének sem hivatalának fénye meg nem mentheté, 's még magokban a' templomokban sem találhattak biztos menedékhelyet. A' nemesség, melly ez által rablási vágyát zabolázva 's bírói hatalmát korlátozva látá, híjában kelt ki mind ezek ellen. A' király oltalmazá a' hermandadot, mellyben hatalmas eszközt szemlélt az országos béke helyre állíthatására, 's hathatós segédet arra, hogy a' királyi méltóságnak erőt és kiterjedést szerzhessen, mivel a' városi közönségek hadi hatalmának egy része egyszers-mind a' király seregei közé is számláltatott, a' nélkül, hogy az udvar kénytelen volt volna neki zsoldot adni. 1488 Aragoniában is létesült a' hermandad. Azon hermandadnak, melly szentnek is neveztetett (e' nevezet okozá, hogy ezen intézet az inquisitioval gyakran felcseréltetett vagy legalább ettől függőnek gondolatott), valamint az előbbi inté-

zeteknek, mellyeknek folytatása volt, az szolgáló fő czélul, hogy a' belső bátorságot védje 's fentartsa, és az utonállókat elfogdoss; de előbb semmibe sem avatkozott, míg nem a' büntetésre méltó cselekedet már végbe vitetett. Csak egy csoport fegyveres policzia örökből állott, melly a' castiliai királyság több kerületeiben elosztva volt, 's a' városokon kívül az utak bátorságos voltára kellett vigyáznia. Egyik leg-szigorubb rendszabása az vala, hogy erőhatalmát a' városokon belől ne gyakorolja. Parancsait a' castiliai tanácstól vevé. Az egész csoport fő osztályainak Toledo, Ciudad-Rodrigo és Talavera voltak állandó tanyái. 54.

HERMANN, (latinul Arminius), a' német szabadságnak a' romai járomtól megmentője. Drusus, győzedelmei által, minden Rajna melléki német tartományokat a' romai birodalomhoz csatolván, ennek határait egész az Elbeig és Saaleig kiterjeszté. Hogy ezen vidékek hadakozó lakosai engedelmisségben tartathassanak: az okossággal, 's új alattvalóik characterével megegyező minden nemű rendszabásokat, gondoskodva használtak a' Romaiak. A' népség jelesebb ágai, mint a' Siccamberek, kiknek lelkes bátorsága Lollinsnak annyira veszedelmes lett, a' Rhenus mellé 's szinte Gallia belsejébe szállítottak, míg a' többiek hűsége, kezesek és romai nevelésmód által gondoltatott megőrizhetőnek, mellyben a' vezérek fiai részesítették leginkább. Hermann, a' cherusk herczegnek, Sigmernek fia (Sigmer v. Sigmar a' régi Németeknél jeles győzött teti) Kr. e. 18 évvel születék, Romában neveltetett, 's a' lovag rendbe felvetetvén, Augustus seregénél tisztségbe helyeztetett. De sem a' fejedelem kedvezései, sem a' mivelődés varázsa, melly egy barbarnak könnyen szemfényvesztésül szolgálhatott volna, nem volt elégséges hazájától elidegeníteni 's honja iránt hűtelenné tenni. Békók helyett, mellyeket Romában (legalább lelkikép) találnia kellendett, szabadsági fegyverekre lelt, 's a' Romaiak tanodáiban miveltetvén, Romában tanula a' Romaiakon győzedelmeskedni. Meggyőződve a' felől, hogy Németország durva vitészege, nyílt mezőn nem mérközhetik a' Romaiak hadi tudományával, ravasz-sághoz folyamodék, mellyben a' kedvező körülmények által szerfelett elősegítették. Quintilius Varus volt vezére a' legszebb romai seregnek, melly az ujonan elfoglaltatott Rhenus jobb melléki tartományoknak engedelmisségben tartására rendeltetett. Ez hatalmában vakon bizakodva azt hívé, hogy a' német néptörzsököt, mellyek szabadságokat mindenkor legfőbb javok gyanánt tekintették, át lehet változtatni romai szerkeztetésüekké. Az őt követett nagy sokaságu munkások 's tudósoknak kellett volna az új rendet divatba hozniok. Hermann ezen időpontot választá igyekezetének végrehajtására; 's elég szerencsés volt az Elbe és Rajna között lakó néptörzsökök majdnem minden fejeit részére hódíthatni. Épen ezen idő tájban (Kr. u. 9. évvel) ütött ki Pannoniában 's Dalmatia határain egy közönséges lázadás. Hermann szövetségesei közül Segestes elpártolt, 's felfedezé a' romai vezérnek a' Németek titkos szándékát. Varus azonban nem ügyelt a' figyelmeztetésre, 's Hermann szerencsés volt, kettőzött szorgalma által minden gyanut eltávolztatni és a' Romaiak vigyázékony-ságát a' Wezerek nyugtalanságára fordítani, mellyet maga Hermann készakarva okozott, hogy a' romai seregeket Németország belsejébe csalhassa. A' majdan segédcapatok gyanánt szolgáló német katonaság, határtalan engedelmisséget 's megalázódást mutatva, 's vezérei, Herrmann szövetséges társai, Varust mindinkább bátorsági vak hiedelembe ringaták. Elsőben csak kisebb lázadások eszközöltettek több távol vidékeken, hogy a' romai helytartó ereje felosztva meggyengíttessék; 's midőn már a' főserég csak három legioból 's néhány csoportból állott: közönséges lön a' zendülés. Herrmann 's barátai, kik Varus bizodalmit birták 's tanácskozásaiiba is befolyással voltak, kettőztetett iparral színelék munkálkodási készségeket, erősen sürgetvén, hogy a' zendülők ne várossanak be, hanem megzabolázásokra

sereg indíttassék. Híjában ismétlé intéseit Segestes; a' sereg napról napra inkább eltávozott a' Rajnától, 's mindig mélyebben benyomult azon tájékokba; hol már legveszedelmesebb csel készítetett számára. A' Bructerek tartományában, közel Lippe forrásaihoz, mocsárokon 's erdőségeken keresztül tett fásarstó utazás után, egy halmok által körülvevő mélységben, 's a' Németektől bekerítettve látá magát a' sereg. Egyszermind tudtára esett, hogy Hermann, ki az utócsapatot vezérlé, ellenségnek nyilatkoztatta ki magát, 's ő feje a' most kifejlődő ellenséges megtámadtatásnak. Varus látván a' veszélyt, megrohanást parancsolja. A' világhódítok bátorsága 's hadfenyítéke csudákat mivelt, de vitézségek csak nyomoruságokat hozabbíthatá. Inségek három napig tartott. Varus nem akará feljül élni meggyaláztatását. Hermann katonái bemocskíták győzödelmeket haszontalan öldökléssel 's kegyetlenkedésekkel. Az ütközet helyét a' régiek TRUTORURGI ERDŐ (l. e.) néven nevezik, mely a' monda szerint Detmold kis város közeletében feküdt. Minekutána Hermann, országa szabadságát kivítva, elpusztítá a' Romaiak erősségeit az Elbe, Weser és Rajna mellett, 's a' Németek hadakozási lelkét tökéletesíteni igyekezett, ezt tekintvén legjobb védszernek a' Romaiak hódító politicája ellen. Azonban nem sokára ön polgártársai ellen kellett harcolnia, kik között Segestes is volt, egy hatalmas párt feje, kinek — már egy más herczegnek eljegyezve volt — leányát ő elrabolá. Segestes, a' nemzeti párttól, melynek feje Herrmann volt, megtámadtatván, Germanicust hívá segítségül, 's a' védelmére sietett Romaiak által megszabadított. Az ezeknek kezeibe került foglyok között volt Hermann neje is; ki midőn Germanicusnak bemutatattának, néma fájdalomba merülve sem könnyeket sem szavakat nem áldozott megszabadulhatóságáért. Segestes hazaárulása 's Thusneldas hal esete, új erőre gyujták Hermann haza-szerető lelkét. Rokona, Inguimar, híres bajnok, gyamolítást ígére neki. Germanicus szükségesnek látá a' támadást megelőzni, 's harczeit győzödelmesen folytató. A' negyedik táborozást Drusus vezeté; az Hermannak az Idistavisus térségén a' Weser partjánál történt megveretéséről nevezetes; mely azonban mégis a' Romaiak visszavonulásával végződik. Ennek kezdetekor 's az idistavisusi ütközet előtt, összejövetelt kére Hermann testvérével Flaviussal, ki, valamint ő, a' Romaiaknál neveltetett 's ezekhez hiv maradt. A' beszélgetés romai nyelven folyt, a' Weser egyik partjáról a' másikkra által. Híjában igyekezett Henrik, testvérjét a' nemzeti ügy részére megnyerni; katonai érdemrendjeit elvetemedettsége bizonyosságjeleinek 's gyalázatos szolgasága zálogainak nevezé, és csak a' közöttök lévő folyam akadályozá a' személyes megtámadást. Flavius az övéi által hátra-, visszavezettetett. Tiberiusnak Germanicus elleni féltékenysége elősegíté ugyan a' szövetségesek ügyét; de csak hamar a' békeség helyre állása után, egymás ellen fordíták ezek fegyvereiket. Marbod a' Šwevek királya 's a' markomanni birodalom alapítója, a' Saalen és Elbén tul is ki akará terjeszteni hódításait; de uralkodásvágya Hermannban félemlítő ellenségre talált. Noha Inguimar elpártolt is Hermanntól, 's nem akarván unoka öccse parancsa alatt állani, Marbodhoz szegődék: mégis győztes maradt az ezen polgári háboruban, 's mint olly férjfin, ki nem csak a' külföld ígája alól szabadítá fel honosait, hanem a' belső elyomatás veszélyeit is elhárítá, megszerzé magának polgártársai tiszteletét. Az elválasztó ütközet hosszú volt és véres, kimenetele pedig sokáig bizonytalan. Mint-hogy azonban a' Markomannok királya voná elsőben vissza seregeit a' csatahelyről, ez tartaték meggyőzetettnek; ki seregei nagy részétől elhagyatva, Csehországba vonult, 's végre Olaszországba futott, hol gyalázatos életet élt. Ha mind azon cselekedetek gondolóra vétetnek, melyeket Hermann a' szabadság ügyében véghez vitt: alig lehet arról meggyőződni, hogy szándéka lett légyen Germania szabad népeit ígába hajtani. Tacitus azonban azt mondja, hogy H. királyi hatalomra vágyván,

ez által ingerlé fel maga ellen polgártársai gyűlöletét, 's rokonainak gyilkos cselekedete által végezté életét 37 éves korában. Kevéssel az ő halála előtt, levelet írt a' Celták fejedelme Adgantestes vagyis Adgantestrius, a' tanáchoz, 's Hermann megétetésére ajánkozott; de készsége nem fogadtatott el. „Tagadhatlan“ így szól Tacitus, „hogy Hermann Germania megszabadítója volt; ő a' Romaiakon nem akkor győzedelmeskedett, midőn már ezek gyengék valának, mint más királyok és hadvezérek, hanem midőn birodalmok hatalmas, és hírek legfényesebb volt. A' szerencse nem mindig kedvezett neki; de mint legyőzetett is tiszteletet gerjeszte a' diadalmaskodóban, ereje 's magavialete által. Németország ügyeit 12 évig vezérlé polgártársai kívánata szerint, kiknek ő még halála után is tisztelet tárgya maradt.“

—no—

HERMANN, (Thüringeni). Ha az a' winzenburgi Hermann, ki az ugró Lajos után egy ideig thüringeni landgróf volt, de II. Lothar által 1129 méltóságától megfosztatott, nem számláltatik a' szakalos Lajos nemzetségéből származott thüringi landgrófok közé: akkor ez méltán elsőnek neveztetetik. Hermann, IV. avagy vas Lajos fia 's III. Lajos unokája, V. vagyis buzgó Lajos, idősb testvérjének halála után, ki magzat nélkül mult ki, 1192 jutott az országlásra. A' thüringi landgrófok, mint császári helytartók és főbírák, magasabb polczon állottak, mint a' tartomány egyéb grófjai, kik az országos törvényszékek tagjai voltak, 's a' landgróf fegyverre szólításának engedelmeskedniek kellett. Azoknak uralkodása alatt Thüringen, Németország legvirágzóbb tartományai közé emelkedett fel, 's magok a' landgrófok is oly tekintetet nyertek, hogy Henriknek egyik fia, Raspe Henrik, II. Fridrikkel vetekedve egy időben császárnak választaték. Hermann alatt 1193, a' thüringi országos törvényszék négy kerületi székre osztatott fel, mellyek közvetlenül a' mittelhauseni országos törvényszék alá rendeltettek, hol maga a' landgróf személyesen jelen volt. Hermann politikai tekintetben is nyomos szerepet játszik; 's hathatós rendszabásaival megakadályozá VI. Henrik szándékát, Thüringen elfoglalni. Hasonló elszántsággal 's szerencsével szegezté magát ellene a' mainzi érsek 's a' fuldai apát követeléseinek. Csak azon szerencsétlen háborukban, mellyek Henrik császár halála után Németországot dúlták, ingadozott Henrik a' császári koronára vágyó hohenstaufeni Filep és braunschweigi Otto között (1198—1208). 's majd ezzel majd amazzal kötött szövetsége által oly nagy pusztulást vont országára, hogy Nordhausen, Mühlhausen, Saalfeld, Ranis vára és az Orla melléki kerület megszerzése sem pótolható ki egészen veszteségét. Minekutána végre Otto egyedül koronáztatott Németország császárává 's Innocentius pápa reménységének meg nem felelt, ez, Franciaország segédelmével, mellynek Otto nevelkedő hatalma veszedelmesnek látszott, összegyülekezését eszközlé a' német hercegeknek, melly alkalommal Ottonak császári méltóságától leendő megfosztatása 's a' siciliai Fridrik választatása javaltatott. Hermann e' végre sok herceget 's gróft gyűjte össze Naumburgba, hol az említett ajánlat valóságos végzés gyanánt megerősítetett. Fridriknek Németországba megérkezése, melly egyszersmind a' hadával ellene indult Ottót is visszavonulásra kényszeríté, elhárítá Hermannról az azon végzés miatt felbe gyűlt veszelty. Fridrik sokat reménylt Hermann gyámolításától, kinek, midőn ez az 1213 tartatott udvari innepre ment, 500-ad magával lovagolt elibe. Hermann igyekezett ezen bizodalomnak megfelelni 's Németországban szereté utaztakor, nagy szorgalommal hódítá a' még Ottóhoz ragaszkodókat Fridrik részére. Fáradozásait sikererülve látá; egy évvel halála előtt (1215), német császárrá koronáztaték (II.) Fridrik. Hly számos foglalatosságai között sem mulasztá el Hermann a' béke művészeit ápolni. Élete a' német költészség arany korába esik, 's neve a' dalmokok sorában áll, kiket különös disz gyanánt udvarába fogadott. Midőn uralkodására jutva, lakását az Bisenach-melletti hires Wartburgban vevé, ide

is magával vitte dalnokait. Közülök sok jeles férjü örökíté Hermann emlékezetét. Mennyire hatott légyen ő ideje költészéségére, több bizonyításból kitetszik. Ő ébreszté Veldecket Aeneisének befejezésére, 's halberstadti Albrechtet Ovid metamorphosisának lefordítására. Hermann fiai és leányai is kedvelék 's gyakorlák a' költészéséget. Raspe Hermann versekben fordítatá le németre a' Bibliát; leány-testvére Irmengarda pedig az anhalti udvarhoz vivé át a' német költészéség izletét. Hermann nemzetsége fejedelmi házáról, mellyben a' költői szép művészség tisztelve ápolgattaték, Németország később kora verselői sem feledkeztek el; munkáikban annak némely tagjait magasztalák. 54.

HERMANN (János Gottfried Jakob), egy a' most élő legnagyobb criticus nyelvtudósok közül. Anyavárosa Leipzig, hol ő 1772 Nov. 28. szül. Jó oktatás korán kifejté hajlandóságát a' classica literatura iránt, 's már 1786 elkezdé academiái tanulását, a' hies Reiz igazgatósága alatt. Ez, neki egyszersmind rokona, alapos oktatása által a' görög és latin nyelvben, leghatalmasban hatott a' derék ifju kimivelésére, a' ki egyébiránt Leipzigban és Jenában philosophiai és mathematicai studiumokkal gyakorlá esze élességét 's esmereteit a' történetek tanulásával nevelé. Mind ezek mellett is törvényekre volt tulajdonképen szánva, mellyekre ő, a' természetin kívül, legkisebb hajlandóságot sem érze magában. Azonban egyre elhatározottabb lön iránylata a' humanisticum studiumokra. 1794 jogot szerze magának leczkéek tartására „*De poëseos generibus*“ irt értekezésének védelmezése által. Midőn 1798 a' philosophia rendkívüles oktatója lenne, e' munkát írta „*Observationes criticae in quosdam locos Aeschyli et Euripidis*“. 1803 rendkívüles oktatója lön az ékesszólásnak a' leipzigie egyetemnél, mellyel 1809 a' poetica is egybe kapcsolaték. Azonban a' régi Metrica rendszere („*De metris poetarum Graecorum et Romanorum libri II*“, Leipzig, 1796, bővitve e' czim alatt „*Elementa doctrinae metricae*“, Leipzig 1819, kivonatban ugyan ott, 1818, és „*Handbuch der Metrik*“ Leipzig 1798), több régi írók criticus kiadása (Aeschylus, Euripides és Plantus egyes darabjait 's Aristoteles poéticáját adá ki), 's némely tudós értekezések által („*De emendanda ratione graecae grammaticae*“, Leipzig, 1801, *Epistola de dramate comico satyrico*“) már magára voná a' tudósok figyelmét. Az ő nyelvtudományi leczkéji és görög társasága, mellyből jeles grammaticus nyelvtudósok léptek ki, nagyon előmozdíták a' leipzigie egyetem virágzását, valamint személyes tulajdonságai mind azok szeretetét 's becsülését megnyerék, kiket hozzá az alapos tudás iránti érzet és egyéb viszonyok közelebb vivének. Iratai közül megnevezzük ezeknek kiadását: „*Vigerus de praecipuis graecae dictionis idiotismis*“, „*Orphica*“ (Leipzig, 1805), *Homer hymnusaict* (Leipzig, 1806), továbbá e' munkáját: „*Observationes de graecae linguae dialectis*“ (1807), academiái programmáit „*De dialecto Pindari*“ (1809), „*De usu antistrophicorum in Graecorum tragicodiis*“ (1810), „*De mythologia Graecorum antiquissima*“ (1817), melly értekezés a' már most nyomtatásban is megjelent levelezést szülte Creuzer, a' hies mythographus és ő között. Sophocles, Euripides és Aeschylus némely szomorú játékaiknak kiadása is bizonyítja azon fáradhatlan szorgalmat, mellyel ezen éles eszű tudós a' classicus régiségekben buvárkodik. Erdemeiért a' király 1815 a' százsz kir. polgári érdemrenddel tisztelé meg, a' külföld pedig több tudós társaságba vevé fel. A' hies PARR (I. e.) Sámuel, arany gyűrűt hagyta neki végintézetében, mint „*the greatest amongst the very graecat critics of the present age*“. Böckh régi feliratokról irt munkájára készített criticájának történetét ő maga tevé közzé: „*Über Hrn. Prof. Böckhs Behandlung der griechischen Inschriften*“ (Leipzig 1826). Academiái iratai és költeményei öszvegyűjtve illy czim alatt jelentek meg „*Godofr. Hermanns opuscula*“ (3 köt. Leipzig 1827). 54.

HERMAPHRODITUS (Atlantius is nagyatyjáról Atlasról), Hermes és Aphrodite fija, kiknek neve az övében egyesülve vagyon, a' rege szerint szülőjinek szépségét is egyesítette magában. Nymphák nevelék az idai barlangokban. Betöltvén 15-dik évét, elhagyá hazáját, a' szomszéd országokban járkált minden felé, 's Cariába is mene, hol Salmacis nympa tiszta forrásánál állva, alig láttatva ettől, már is szeretettett. A' hegyke fin nem hallgatá meg a' szép nympát, ki azonban őt szeretve karofá körül, midőn hullámaiban feredne. De még most is megtagadá a' szerelmestől a' viszonyszerelmet. Ez tehát könyörge az isteneknek, hogy egy nap se válassza el őt szerelme tárgyától, 's ezt ő tőle, 's meghallgatták. Egyesült mind a' kettő teste, mely már most sem férjfi sem asszony nem volt, 's mégis mind a' kettőnek látszott. Az ekként elváltotatott azt kéré fájdalmában szülőjítől, hogy valaki e' hullámokba száland, valamint ő, férjfiasszony alakkal jöjjen ki belőlök. Hires a' Hermaphroditák szép antik szobra a' florenzi nagyhercege galeriájában. Kevéssel ez előtt Pompejiban is ástak ki egyet. (I. Böttiger, *Amalthea*-ja I köt., hol egyszersmind a' Hermaphroditák képeiről 's rokonságáról Bacchussal is vagyon szó. Böttiger azt véli, hogy a' Hermaphroditákról való mese, hieroglyphája egy régi, Ásiában keletkezett néphitnek, mely a' hemző és fogamzó okfő egyesülését ábrázolja.) opq.

HERMBSTÄDT (Sigmond Fridrik), doctor, kir. porosz titk. tan. fő orvosi tanácsnok, a' veres sas és a' belga oroszán rend vitéze, a' tudom. kir. academiájának tagja, a' berlini egyetemen a' chemiának és technológiának tanítója, a' kir általános hadi iskolában chemiát, a' hadi academiában orvoslást és sebészetet tanító stb. szül. Erfurtban April 14. 1760. Otthon kezdte tanulni, hon végzé a' gymnasiumot és egyetemet, mely utolsóban a' gyógytudományokhoz fogott. Tromsдорf az elemtudományt kedvelteté meg vele, mellyben olly hamar tön előmenetelt, hogy Viegleb Langensalzában meghalván, ő mint tanító léphete fel helyébe. Itt alkalmá volt a' chemiai gyakorlatokra, valamint a' gyógyszer tudomány elméletére és gyakorlatára. Azután Hamburgban gyógyszerártároskodott. Innét Berlinbe ment 's a' megholt Rore Valentín szertárának igazgatója lön. Itt a' gyógysebeszeti collegiumnál tovább tanult. 1786-ban tudományos utat tön a' Harzban, 's a' szász Érczhegyeken, 's tudományos esmeretségeket szerze Göttingában, Hallában, Leipzigben, Freibergben. Viszátérvén 1777-ben gyógygyakorlást folytata Berlinben 's physicát, chemiát, technológiát 's szertudományt tanitgatva táplálá magát. 1791-ben az elem és szertudomány rendes tanítójává lett az akkori gyógysebeszeti collegiumnál, 's egyszersmind igazgatójává a' kir. udvari gyógyszerárnak. Ez időtől fogva lett az, a' minek mindjárt eleinte említettük. Sok írása van a' chemiáról (p. o. „*Elemente der theoretischen und practischen Chemie für Militairpersonen*“), miv, gyógyszer tudományról, agronomiából, gazdasági kézimivekről; nem különben vannak ide czélzó fordításai idegen nyelvekből. —j—a.

HERMELIN (Sámuel Gusztáv, báró), kir. svéd bányász tanácsnok, az éjszaki csillag vitéze, a' tudom. kir. academiájának tagja, szül. April 4. 1744. Upsalában tanult, különösen bányászságot, azután a' bánya collegium szolgálatjába lépett 's 1781-ben bányász tanácsnokká nevezteték. Német és francziaországi, éjszakamerikai 's angolhoni utazásai azon szándokot költék fel benne, hogy a' svéd földleirást és statisticát tökéletesitse. Őn költségén tetetett észrevételeket és vizgálatokat Nyugotbothniában és Laplandban. A' svéd hazafiak között kevés találta, ki olly nagy áldozattal lett volna a' haza és tudományok iránt, mint ő. A' lapponiai széleken Portugalliához hasonló nagyságu földre varázsolt életet, gyarmatokat szalítva oda és vashányákat is mivelgetve. A' literatúrában halhatatlan nevet nyert Svecia és Finnland atlása által, mellyet a' legnagyobb feláldozás mellett hajta végre. Illy czelokra (szentekre) költé el a' nemes ember vagyonát 's maga szegénységben halt meg. Mart.

4. 1820, 76 esztendőös korában. Az 1800-ki országgyűlésen emlékpénzt verete neki a' svéd nemesség. XIII. Károly az éjszakai csillag rendjével ajándékozta meg. Az 1818-ki országgyűlés évpénzt rendele neki, megismerve hasonlíthatatlan érdemeit a' hazára nézve. Ő elfogadta. Ertekezései többnyire a' tudom. svéd academiájának írásiban jöttek ki. Földabroszt az uralkodás vette meg 1824-ben.

HERMENEUTICA (görögből (megfejteti, magyarázni) azon tudományt jeleli, melly a' magyarázás mesterség elveit adja elő. Illy általános theoria az alkalmazott (aplicata) logicának egy részét teszi. E' szóval élés rendszerint csak a' sz. írás magyarázására korlátoztatik. A' Hermeneutica az exegesishez olly viszonyban áll, mint a' theoria a' praxishoz.

HERMES, I. MERCURIUS.

HERMESEK-nek mondatnak minden olly fejek, mellyek négyszegű kőre helyeztetnek. Ugy látszik, neveket Hermestől (Mercur) kölcsönzék, kinek képe eleinte leginkább így készítették 's az utak mellett felállították. Később a' Hermes szó, minden e' nemű szobrok kifejezésére használtatott. Ha Hermes fejével egy Athené vagy Minerva, Hercules vagy Eros, összeköttetésbe hozatott, vagy ha ezeknek csak feje helyeztetett is egy illy négyszegű kőlábra, az oszlop Hermathenének, Hermeraklaének, Hermerotesnek mondatott. Az e' nemű képszobrok, a' görög szobrászatnak első zsengéi valának, melly eleinte csupán csak egy, négyszegű kőlátat vagyis oszlopot állíta fel istenkép gyanánt, mellyre később kerekdedre faragott főt helyezte. Ezen idom a' művészség legvirágzóbb időszakaszában is megtartaték, 's az izléshez alkalmazva szépítették. Illy szobor Athenében majdnem minden ház előtt, minden nyilvános helyen 's utak mellett állították fel. Gyakran felékesítették koszorúkkal, mellyeket ha ki elvitt vagy megszagatott, mint a' szentnek megfertőztetője, lakolt tettéért. A' Romaiaknál ezen Hermesek Terminiknek neveztettek, a' határistentől, Terminustól, minthogy az országutak mellett mértföldkövek gyanánt állottak. De nem csupán istenek és hősök fejei, hanem kormányfiaké, bölcséké, költőké és szónokoké is állítottak illyen oszlopokra, — a' hely kívánata szerint, a' hova ezek helyeztettek. Néha csak a' fő, néha az és a' mely faragttak ki, többnyire meztelen és lerajzolás nélkül.

HERMES TRISMEGISTUS, históriai név, bizonyosat róla nem tudunk. Az Egyiptomiak és Phöniciak a' betűírás és minden hasznos esmeretek és tudományok feltalálóját istenesíték alatta. Az Egyiptomiak Thot, Taant, Thoyt vagy Theut névvel is neveztek, és mint jótékony istenséget Osirisrel és Isissel, kikkel egy időben élt, hasonló tiszteletben tartották. Diodor szerint a' nagy Osirisnek barátja 's tanácsadója volt, ő találta fel az első írásjegyeket, grammaticát, astronomiát, számvetést, földmérést, hangászságot, orvosi tudományt; az Egyiptomiak nyelvét kipalérozta, első törvényhozó a' vallási szokásaik elrendelője volt, első plántálta az olajfát, tanította a' testi gyakorlásokat, 's az életet fűszerező tánczot. Sanchuniaton, Manetho és Plutarch hasonlóan emlékeznek bölcseségéről. De mind ezen adatok olly hijányosok, hogy sem az időt 's helyet vagy hogy élt-e, alaposan meghatározni nem lehet. Tudományját az utó világgal közölhetés végett kő oszlopokba véste, melly oszlopokból merítették Pythagoras és Plato esmereteiket. Később ezen oszlopok foglatját különös könyvbe jegyzék fel, 's majd számtalan Hermes nevét viselő könyvek jöttek világ eleibe. Kiváltképen az alexandriai iskola, a' magiáról, theosophiáról, alchymiáról 's egyebekről való alaptalan álmódzásait az ő nevével bélyegezék. Ide tartoznak a' még található Poemander és Asclepius (Lond. 1628) című munkák. r.

HERMES (János Auguszt), szül. Magdeburgban Aug. 24. 1736. Protestans theologus volt; élete, tanításai és írásai által igazi keresztény morált terjesztett, 's mint előmozdítója a' türelemnek és felvilágoso-

dásnak olly említést érdemel, mint Spalding, Teller, Jerusalem, Sack és egyebek. Oskoláinak 's predikatori hivatalának első éveiben a' szoros pietisticus rendszerrel tartott, de 1765 oltá, midőn Wahrenben prepostttá lön, mely megfontolás után előállott töle 's tanításában, írásaiban tisztá nézeteket kezdé dogmai tárgyokról terjeszteni. A' vallást ugy tekinté, mint mind inkább tökéletesedni képes cselekvő bölcseséget, nem pedig mint korlátos állitmányokból öszvetett rendszert. Ezen kérdés feletti vizá-gálatjáért „valljon Krisztus eleget tett-e a' bünök ideigleni büntetéséért“ a' mecklenburgi consistorium kérdőre vonta. Később Jerichauban lön predikátorrá 's inspectorrá. A' burkus fejedelemasszony Amália Dittfurtban 's nem sokára Quedlinburgban főpredikátorrá 's consistorialis tanácsnokká nevezte ki. Itt írta vallás kézikönyve című munkáját. 1800-ban a' lemsodtoriumnak első tanácsnoka 's fő udvari predikátor lett. 1821-ben lemondott hivataláról 's elhunyt Jan. 6. 1822, 86 évében. r.

HERMES (János Timotheus), egy tisztán gondolkodó, sok nyelveket tudó theologus, szül. 1738. Pomeraniában Petznick nevű helységben. Először házi nevelést kapott szüleinél, későbbben a' stargardi gymnasium-ban tanult. Innen Königsbergbe ment, hol Kantot és Arnoldot hallgatta; azután Danzigba utazott 's onnan Berlinbe, hol Wilkes Fanny nevű románját kiadta, 's a' brandenburgi nemesi academiánál tanító lett; későbbben Sileziában Lübbenben tábori pap, azután az anhalti hercegnél udvari pap lön; innen 1772. Boroszlóba ment, 's ott különbféle papi hivatalokat folytatván, superintendens lett. Esmeretes még egy más románja is „Sophia utazása“ cím alatt, melly két románja abban az időben köz kedvességet talált, 's az írónak német Richardson nevet szerzett. K.

HERMETICAI MESTERSÉG, I. ALEHYMIA.

HERMIONE, Menelausnak és Helenának egyetlen leánya. Atyja Pyrrhusnak vagy Neoptolemusnak, Achilles fíjának ígérte, mégis Orestesnek lön nevévé, 's szülé Tasimenust. Azután Diomedessel kelt öszve, 's vele együtt halhatatlanságra jutott. r.

HERMITAGE, egy a' legjobb és tűzesebb franciaországi borok közül, a' Rajna mellékén Valence és Valière közt természetetik. A' veres vagy piros színűek is nagyon jók. Elneveztetésére egy szarándok hegy, (mellynek neve franciaúl Eremitage) adott okot, melly Tain faluval általában fekszik. K.

HERMODE, I. ÉJSZAKI MYTHOLOGIA.

HERNÁD, tetemes nagyságu folyó felső Magyarországbán, melly a' Gömör és Szepesvármegyét határzó Királyhegy éjszaki oldalából ered, 's azon megyéknek egy részén keresztül folyván, Kassa mellett Abaujba jön be. Több folyamokkal, névszerint a' Tarczával, Olsvával, Szártossal 'sat. egyesülvén, a' Sajóba, 's ezzel együtt Zemplénvármegyében, Körömon alól a' Tiszába ömlik. Iglótól fogva hajókázható, ámbár még csak talpakat is igen ritkán szemlélhetni rajta alá szállittatni. 54.

HERNIA, I. SÉRVÉS.

HERO, Venus istenasszony papnéja, Sestosban a' thracziai parton, kinek Leanderrel, a' Hellespont tulsó felén Abydosban lakott ifjával volt szerelmes történetei, Musäus költeményében adatnak elő. Egy innepen, melly Venus és Adonis tiszteletére szenteltetett Sestosban, 's mellyre Abydos lakosai is által szoktak volt jönni, láták egymást Hero és Leander, 's a' legforróbb kölcsönös szerelemre gyultak. Az éj kedvező homályában belopódzék Leander a' templomba, 's megvallá győzhetetlen szenvedélyét a' piruló szűznek, 's viszson hajlandóságáért esdekelt. Összekeléseknek Hero állapotja 's helyezete és szüleinek meg egyezése állt ellene. De a' szerelmes ifjut nem ijeszték vissza ezen nehézségek. Éjenként általuszott Herohoz, a' Hellesponton keresztül; vezérfénye, egy a' toronyra kitűzött égő fáklya volt. Leander, éji látogatásait téli zivataros szélveszekben is folytatá, 's illy alkalommal egykor,

minden erejétől megfosztva, a' küzdő habok áldozatja lön, mellyek által a' torony alapjához kivettetek, hol Hero már félelem 's szorongatások között várta jövetelét. A' szüz elborzadt e' rémitő látványon, 's nem bírván fájdalmaival, leszökött kedvese hideg teteméhez, mellyet átkarolva hunyt el élete.

54.

HERODES, négy zsidó kormányzónak neve, kik közt legjelesebb a' nagy Herodes. Atyja volt Antipater az Edomitai. Született Ascalonban Kr. e. 71 évvel. 25 esztendő korában elnyerte családrádsággal 's kegyetlenséggel Judaea kormányját. Okossága, vitézsége, szeretete a' szép mesterségek iránt, a' többi zsidó királyok felett szint annyira kitüntetik mint gyanakodó kegyetlensége, 's könnyen hívósége. Noha jóságot 's vallásosságot szinlett, szívében soha sem lakott igaz vallási érzés 's emberszeretet, 's kormányja egyáltalán ellensége volt a' papságnak 's önkényes. Leginkább néne Salóme csábitotta el. Feleségét Marianet, sógorát Aristobult 's ennek anyját Alexandrát, az öreg fejedelmet Hircánt 's tulajdon fiai közül hármat megöletett. Ámbár a' Zsidók gyűlölték, 's a' romai polgári haboruk veszályel fenyegették: megtartotta thronusát, mindenkor a' győző párt fejének hódolván. Augustus nevelte tartományjait Trachonitis, Auranitis, Batanäa és Zenodoe földjével. Az ő idejében szül. Krisztus. Herodes a' jerusálemi templomot pompásabban felépíttette. fővárosát szép épületekkel díszesítette, 's a' városok számát nevelte. Mint katona és hódoló is hirt nevet szerzett. Az Arabokat 's vezérjeket Aretast megverte, és meggyőzte a' syriai arab rablókat. Meghalt kormányjának 34-ik vagy 37-ik évében, öt napra fija megöletése után.

r.

HERODES (Tiberius Claudius), Atticus, szülő földjéről Marathonról gyakran Marathonius, szintolly jeles törzsökös nemes származása — mert nemzetségét Cecropsig vitték fel — mint gazdag öröksége 's finom pallérozottsága által, szül. Hadrianus idejében. 's az Antoninusok alatt országos hivatalokat viselt, név szerint Kr. u. 143 Athené eponymossának neveztetett ki, és lihető, 180 után halt meg. Egy már Pausaniastól nagyságáért, szépségéért minden hasonlóknál többre becsült odeumnak romlédéka, maradványa azon számos épületeknek, ferdőknek, vízvezetéseknek, szobroknak, mellyekkel Herodes Atticus Görögországot, Ásiát és Italiát ékesítette. Azon dicső odeum romai születésű felesége Annia Regilla emlékezetére, kinek halálát illetlen bánásával siettetni vádoltatott, vala szentelve. Más helyet az appiai utnál, három migliára Romától, hasonló célra rendelt. Messze kiterjedő kert vala ez, hol sok templom 's nemzetségének sirboltja volt. Herodes gyásza Regilláért, melly alig volt ment minden szemrehányásoktól, különösebben mutatkozik. Házának is kelle fájdalmában részesülni; ez okból minden benne lévő derült színt homályos lesbusi márvánnyal borítatott be. Herodes ékesszólási tehetségének, melly neki a' „Hellenek nyelve, 's az ékesszólás királyja“ hízeleny nevet szerzé, csak egy próbája, „a' státusról“ irt munkája maradt meg, de ez azon régi állításnak, hogy beszédjének ezüst folyama arany fővenyen önté el magát, nem igen felel meg.

r.

HERODIAN, görög történetíró, Romában nyilvános hivatalokat viselt, K. u. 238-ban kellett élnie, mivel görög nyelven irt historiáját, melly Antonius halálával kezdődik, ezzel az esztendővel zárja be. Nyolcz könyvből áll és noha időszaki adatok nélkül. szabadon, hiven, tisztá 's méltóságos nyelven vagyon írva. Kiadta nagyobb formában Irmisch (Leipzig 1789 — 1805) kisebbben Wolf (Halle 1792) 's Immanuel Becker (Berlin 1826).

r.

HERODOTUS, legrégebb görög historiairó, szül. Cariában, Hali-carnassusban, a' 73. Olympias negyedik esztendejében (484 Kr. sz. e.) Közönségesen historia atyjának nevezik, minthogy a' historiai jobb írásmódot ő kezdette meg. Olvasván a' régebbi történetírókat, mint maga beszéli, vágyott országokat látni, különösen Egyiptomot, melly régiségeiről és belső szerkezetéről mindig nagy hirben volt. Szabad lévén

épen akkor az Egyiptomba menetel az idegeneknek is, használta ez alkalmatosságot Herodotus, 's utazásában mindenre kiterjesztette figyelmét. Nem elégedvén meg a' helyek csupa esmerésével, a' földnek termésére, népek szokásaira, életek módjára, vallására, belső 's külső történeteire nagy figyelemmel volt, 's mondhatni, sem előtte sem utána hibebe számadást utazásairól egy író sem adott. Historiájának második könyve, mely Egyiptom leírásával foglalatoskodik, ma is legbecsesebb és gazdagabb kincs a' régi Egyiptom történeteinek és földleírásának megismerésére. Egyiptomból Lybiába ment, mellyről hasonlóképen hasznos tudósításokat közöl. Volt Tyrusban, megjárta Palaestina partjait, a' gazdag Babylont, Colchist, Scythiának rengeteg pusztáit, meglátogatta a' Getákat, Thraciát, Macedoniát, 's Epiruson keresztül visszatért Görögországba. Hazájában azonban, hol Lygdamis az uralkodást erőszakkal kezébe vette, és kegyetlenkedett, nem lévén meg kívánt nyugalomát, félre vonta magát Samos szigetébe, 's historiájának első könyveit itt dolgozta ki magánosságban, az ioniai beszédmódban, mely szokott beszédmód volt Samosban. Azonban nem felejtethvén el hazája szomorú sorsát, több másokkal titkon öszveszövetkezett, 's visszamenvén Halicarnassusba, munkás volt Lygdamis megbuktatásában, mellyel semmit sem használt hazafi társainak, mert az azután felállított aristocrazia még szenvedhetlenebb volt. Ezen megszomorodván Görögországba ment, hol épen ékkor a' 81 olympiast inneplették, 's ó az olympiai nagy gyűlékezett előtt mindeneknek bámultára és elragadtatására felolvasott néhány cikkelyt historiájából, nevezetesen a' szabadság győzödelméről a' Persák ellen, 's ez által egész Görögországban elhíresedett. A' még csak 15 esztendő Thueydidesnek könyvekben lábbadtak szemei az olvasáskor. Herodotus észrevén annak nemes tüzét, már akkor megjövendőlte Th. atyjának, hogy fija egykor nagyra menend a' historiáirásban. — A' közetszés által még inkább serkentetvén Herodotus, 12 esztendőt fordított még historiája bevezésére. Bentazta újra Görögország minden tájékait, a' levéltárok, emlékjeleket szorgosan megvizsgálta mindenütt, kérdezősködött, és semmit el nem mulasztott, hogy minél hitelesebb és tökéletesebb formába öntse historiáját. Befejezván ezt 12 esztendő mulva, felolvasta a' panathenaeai innep alkalmával, a' midőn Athené városa tiz talentummal megajándékozta (444 Kr. e.). Megholt nagy öregségben Olaszországban, Thuriumban, hova az Athenétől kiküldött te-leppel elutazott újabb vizsgálatok tétele végett. Historiáját kilencz könyvre osztotta fel, mellyeket már régen a' 9 Musák szerint nevezték el. Herodotus neve alatt birjuk még Homerus életrását is, mellyben becses esmeretek közöltetnek, de a' criticusok nem tartják Herodotus munkájának. Legjobb kiadásai Herodotus historiájának: Wesselingé (Amsterdam 1763 fol.), és Schweighauseré (Strassburg, 1816 hat darab 8). Német nyelvre fordították Jacobi, Lange, Degen.

Kállay.

HEROSI az, mi valamely nemzetnek (leginkább a' görögnek) erős hős időkorába tartozik 's arra emlékeztet. A' Görögöknek nagy mivelőadásai e' korba valók, és még most is herosi szomorú játéknak, operának nevezük azon darabot, mellynek tárgya ezen regényes hős időkorból vagon kölcsönözve. Szoros értelemben herosi azon nagy cselekvő erő, melly minden veszélyek daczára nagy és nemes czéla törekszik. Innen a' heroismus tethből áll, gondolatokat pedig, csak a' mennyire herosi cselekedetekre vezérelnek, lehet herosiaknak nevezni. A' herosinak fő bélyege a' fenség, és ezen érzetet kell a' mesterség (névszerint a' költés és muzsika) azon miveinek ébreszteni, mellyek a' herosi névre számot tartanak.

HEROSOK, Vitézek, Erősek, voltak a' Görögöknél az előkornak mindennvitéség, bátorság, erő és tudomány által kitünő férjfiak. Felsőbb lények ek tartván őket, az istenekig emelték, kik és az emberek között közép valóságot formáltak. Félisteneknek tartották őket, mint a' kiknek

halandó részek elenyészett, isteni részek pedig az istenekhez szállt. Az illy nemű félisten-vitézek neveztetnek a' mythusi nyelven kiváltképen heroóknak. A' görög heros világban, melly a' Heraclidák Peloponnesusba rohanásokkal (1120 Kr. e.) végződik és a' réz időkorról a' vas időre való általmenetelt teszi, következő törzsökök vagynak: 1) Prometheidák Prometheustól, vagy Deucalionidák Deucaliontól; 2) Inachidák Inachustól; 3) Agenoridák Agenortól; 4) Danaidák Danaustól; 5) Pelopidák vagy Tantalidák Pelopstól vagy Tantalustól; 6) Cecropidák Cecrops-tól. Egyes nemzetségek, mint p. o. az Aeacidák, Persidák, Atridák, Heraclidák, egyik vagy másik nagyobb törzsökkhöz tartoznak. Ezen vitézeknek időszaka, kora a' romántos heroísmusnak, kalandoknak és emberi csodatéteknek. Ezen időt két dicső cselekedet szerint két szakaszra lehet osztani, és benne az Argonauták előtti és utáni herosokat megkülönböztetni. Az utóbbiak között legjelesebbek a' trójai háboru hősei. A' régibbek a' későbbiek felett kitűnnek, kik legalább az ő időkorkban nem mindjárt látszóttak annak, mit neknek az utóvilág látott. Azon rész, melly a' képzelő tehetsége a' regében volt, a' távolban kevésbé volt korlátolva; a' jelen pedig csak nem egészen eltörlé; innen a' herosi világ is tulajdonképen ott megszűnik, hol a' költeményt történet váltja fel. Midőn ezen későbbi herosok is az idő által messze távolba idéztetve, a' költői világban fenmaradtak, szinte istenekhez hasonló alkatoknak tartattak, de alig nyert közülök egy is olly közönséges tiszteltetést, mint az előbbiek. Sem ezeknek sem azoknak, mint az olympusi isteneknek, nagyobb áldozatok nem rendeltettek, hanem csak berkeket szenteltek számokra és sirjaikon libatiokat tettek. Plutarchus szerint a' Görögök holdtöltén tisztelték isteneiket, a' következő napon herosaitak. Lakások holtok után különböző volt. Néhányan, mint Bacchus, Hercules, Pollux és mások az örökké igazgató istenek várába mentek; mások a' boldogok szigetein laktak, mások a' csillagos égen fénylettek. De ezen előterjesztéseken is sokat változtatott a' későbbi idő. Egyébiránt mik a' Görögöknél herosok, ugyan azok a' Romaiaknál a' resesek voltak.

HEROIDE, lyrai költemény levél formában, mellyben egy hős vagy hősné különös állapotja érzeteit más személy költeményjével vagy történetével közli, p. o. Penelope ír a' hoszasan elmaradt Ulyssesnek. Innen ugy lehet tekinteni, mint monologot az élet elválasztó szempontjában. Ovidius szerzője ezen költés nemének, 's az ő példányai szerint némelly theoretikusok a' Heroidát az Elegiához tartozni állították, Noha gyakran a' benne előforduló tárgy és személy szerint lágyabb elegiai érzetet lehelhet, mindazáltal szinte magasabb tragicus hangon is fejezheti ki magát, 's illy hangon beszél Popenál Heloise Abelardhoz. A' Francziáknál az illy nemű költeményben jelesek: Colardeau, Blin de St. More, Dorat, Pezay Laharpe; a' Németeknél Wieland; honi íróink közt Czuczor.

HEROLD. A' herold tisztje szintolly régi, mint a' papoké; találta az ő és uj világ minden népeinél, 's a' mi szólakozóink (parlementaire) nem egyebek hadi heroldoknál. A' heroldok, valamint minden időben és mindenütt, ugy ma is, sérthetlenség characterével bírnak, 's némelly innepélyek alkalmával saját öltözet és attributumokkal szoknak ma is, mint régenten, megkülönböztetni. A' Romaiaknál 3 fő osztályjok volt: békeheroldok (caduceatores), kik a' Görögöknél is dívatoztak, *κροῦζ* név alatt; had- és békeheroldok (feciales), 's felsőségi kormány-székek heroldjai (praecones). A' Romaiak tulajdonképi békeheroldja bizonyos növényeket (verbena, például: myrtust, olajfát, rozsmaringot 'sat.) vittek kezekben tisztjek jelképeül 's bátorságok végett; a' Görögökéi ellenben borostyán vagy olajfa pálczát (CADUCEUS, l. e.) Az Athenéiek heroldja ezen kigyós pálcza helyett, pamuttal körültekert 's mindenféle gyümölcselel ékesített békeágat (*εἰρησίων*) vitt magával; 's ez más foglalatosságot (még a' szakács és pohárnokét is) tartozott teljesíteni; görög neve Ceryx volt, mellyet Ceryxtól (Mercur és Pandrosos, Cecrops leánya

fijától) veve, kinek maradékai voltak főképen heroldok az Athenéiek-nél; a' Lacedaemoniaknál ellenben csak Talhybiusnak, Agamemnon isfenként tisztelt heroldjának maradékai használtattak ezen tisztségre. A' Fecialesek — egy, Numa-alapította 20 tagu collegium — egyszersmind diplomaticai characterrel is bírtak, mert az ő munkálódások mindenre kiterjedt, a' mi csak hadizenésre 's alkudozásokra vonatkozott. Elhatároztatván a' háboru, ők ezt mindig innepélyesen nyilatkoztatták ki. Midőn Roma valamely néptől megsértetettnek véle magát, egy Fecialis által kívána elégtételt; 's ha ez 33 nap alatt nem adatott, ujra megjelent a' Fecialis az ellenség határszélén, 's elégetett nyelvű véres láncsát vetvén annak birtokába, innepélyes formák által teljesíté a' hadizenést (clarigatio). Midőn Roma határai egyre terjedtenek, akkor ezen czerimonia a' város előtt egy mezőn (ager hostilis) hajtatott végre. A' Fecialisek is hordozák ama' szent növényeket (verbena), de nem kezekben, hanem koszoru gyanánt homlokokon; 's ezen kívül, ha békekötés végett küldetének valahová, kovát is vittének magokkal. A' praecok a' néphez intézett minden hirdetésekre, az isteni tiszteletnél, a' comitiákban, nyilvános árrveréseknél, törvényes kihallgatásnál, a' senatusban, a' törvények kihirdetésénél — melyeket nekik kelle felolvasni, — továbbá innepélyes temetéseknél, néző és viadal játékoknál, a' versenél, ha ehez a' fővezér szólni akart, kivégzésnél, 's általában minden nyilvános gyűléseknél használtattak.

opq.

HERON LAPTÁJA, egy kicsiny hydraulikai gépely vagy masina, mellynek az alexandriai Hero volt feltalálója. All egy rézgolyóból, mellyhe egy cső függőlegesen (perpendiculariter) van béeresztve, 's hozzá ragasztva, ugy hogy végével majd csak nem a' golyó alját éri, a' golyóból kiérő végét pedig egy kakassal be lehet zárni. Ha már ezen golyóból kivesszik a' levegőt, p. o. kiszívás által, 's a' kakassal bezárják a' csőt, azután viz alá eresztvén a' golyót, kinyitják a' kakast, a' külső levégő nyomása annyi vizet hajt a' golyóba, a' mennyi a' még abban bennmaradt levégőt egyenlő sűrűvé teszi a' külaó levégővel. Mikor ez megesett, szájjal vagy más módon ujra több levégőt eresztenek a' golyóba, 's a' kakassal ujra be zárják a' csőt addig, mig azt a' viz színén felül emelik, a' mikor azután a' beszorult sok levégő sugár formában taszítja ki a' vizet a' golyóból, melly mind addig nyomul a' csőn ki felé, mig a' belső levégő viszont egyenlő súlyirányba jó a' külső levégővel. A' heroni szökő kutnak tünetényei mind ezen az alapon nyugosznak.

HEROSTRATUS, máskép Eratostratus, ephesusi polgár, neve örökösítése végett arra az örült szándékra vetemedett, hogy Ephesus városa és kikötőhelye közt lévő pompás Diana-templomat felgyujtsa. Ezen fényes épületnek csak négy falai és néhány oszlopoi maradtak meg, tejeje 's belső ékességei egészen elpusztultak. Illy gonosz tettéért kinos halállal lakolt. A' Joniaiak népgyülekezete továbbá azt rendelte, hogy neve örök feledékenységbe menjen; de épen ezen rendelés tartá fel emlékezetét, valamint Theopompus történetíró Görögország történetében Herostratus kívánságát teljesítette. Az égs esztendejének éjjele történetből ugyan az volt, mellyen nagy Sándor született.

HERRERA (Hernando de), spanyol költő, szül. Sevillában 1516. körül, papi hivatalra adta magát 's meghalt 1595. felé. Környülményeiről egyebet nem tudni; költői érdemét a' vele egy időbeliek olly élenken érezték, hogy őt megkülönböztetve divino-nak nevezték; melly annyival nagyobb megtiszteltetés volt reá nézve, mivel a' legjelesebb költők vetekedtek vele az elsőségért. A' görög, romai, olasz litteratura által kipallérozva volt 's egyszersmind minden tudományokban jártas, 's még a' mathesisben is nevezetes előmenetelt tett. Többek költeményei közül eroticus foglalatúak és szelid érzetek által vonzóak; ellenben odáiban magas lelkesedés uralkodik. Némelly poetai munkái, mellyekről a'

véle egy időbéliek emlékeznek, sohasem jelentek meg 's úgy látszik, elvesztek. Némely historiai munkákat is irt.

HERRERA (Antonio), a' spanyol történetírók között legjelesebb, szül. 1559; atyjának Tordesillas volt a' neve, de ezen nevet felcserélte anyjával. Hosszasb ideig volt Vespasian Gonzaganak, a' nápolyi vicékirálynak titoknok, 's később II. Filep két Indianak és Castiliának történetírójává nevezte. Meghalt Madridban Mart. 27. 1624 nem sokára, hogy státustitoknokká neveztetett. Legjelesebb munkája: közönséges historiája a' Castiliaiak viselt dolgainak a' szigeteken és szárazon 1492—1554. Továbbá „Nyugot India leírása“ (1601). „Világ historiája II. Filep kormányja alatt.“ (1584—98) 'sat.

HERRNHUT, helység 120 házzal és 1500 lakossal, saxoniai felső Lansitzban, Löbau és Zittau között, a' Hutberg déli oldalán, a' morva atyafiak által (kik közül Dávid Keresztély Jun. 17. 1722. az első gunyhóhoz az első fát vágta le) az éjszak felőli völgyben fekvő Berthelsdorf nemesi jóság földjére építve. Az itt lakó mesterembereknek, fabrikásoknak és művészeknek finom és tartós munkáji mindenfelé becsben vagynak, kiváltképen a' szövetek, papiros, és bőrkészítmények. A' lakások tiszták és kellemesek, az emberek jámborok és józanok; a' legszegényebbnél is rend és tisztaság uralkodik. A' hely fekvése szép, 's méltán a' nyugalmas kegyesség menedékhelye. Jun. 17—19. 1822 innepelte Herrnhut létele első századját.

HERSCHEL (Frid. Vilhelm), szül. Hanoverában Nov. 15. 1738, hol atya hangművész volt. Tőle hasonló életnemre szorítatva 14 esztendőskorában egy ezrednél beállott oboistának, és 1757. Londonbament, magát a' muzsikában tökéletesíteni. Darlington gróf egy a' durhami grófságban felállított muzsika testnek tette tanítójává. Midőn ez bele tanult, Leedsben telepedett meg mint muzsika mester, honnét Halifaxba ment orgonistának, 's ezt a' helyet a' jobb bath-i orgonista helyell cserélte (1766). Angliában minden pillanatot használt a' mathesist egész kiterjedésében tanulni, és Ferguson astronomiai munkáit olvasván, kiváltképen a' csillagvizsgálás szeretete ébredt fel benne. Noha Bathban a' concerteket ő igazgatta 's együtt is játszott, mégis szegény volt magának egy telescopiumot szerezhetni; innét arra a' gondolatra jött, hogy maga próbáljon egyet készíteni, mely neki 1774 annyira sikerült, hogy egy maga készítette öt lábnyi reflector által Saturnus karikáját és Jupiter trabantjait vizsgálhatta. Ezt csak hamar több csó követte; némelyek oly nagyok, millyen a' földön még nem volt. Illy eszközök segítségével sok felfedezéseket 's kiszámításokat teve. 1780 adta ki a' hold hegyei magasságának kiszámítását; 1781. (Mart. 13.) fedezte fel azon új planetát, mely most Uranus nevet visel, de ő azt az angol király György tiszteletére György csillagának (Georginum sidus) nevezé. III. György e' felfedezéséért oly állapotba helyezé, hogy csupán a' tudományoknak élhete. Ekkor Sloughba Windsor melletti faluba ment lakni. Leginkább vizsgálá most a' ködcsillagokat és azoknak csoportjait, mely csoportokban 50.000-nél több csillagot lenni mondott. 1787 fedezett fel Uranushoz tartozó négy mellékplanetát, 1790 és 1794 ismét más négyet, miben nagyon segítette egy 1785. elkészült 40 lábnyi h. 4 ' 3 láb átmérőjű telescopiuma. Két, Saturnushoz tartozó trabantot is fedezett fel vele. H. általjában az astronomusok előtt épen oly fontos lett az eszközök esmerése és jobbítása (miben testvére egy ügyes mechaniciens nagy segítségével volt) mint az égen tett felfedezései által. A' természet tudományjában is éles vizsgáló volt. Ő találta ki, hogy azon külön színű sugároknak, melyekre a' nap feje fényje a' prisma által osztatik, különböző melegítő erejek vagyon. (I. SZINTUDOMÁNY). Piazzí, Olbers és Harding felfedezték planetákat, Ceres, Pallast, Vestát és Junot hasonló szorgalommal vizsgálta, 's átmérőjüket, melyet Schröter 1 és 4 secundum között határozott meg, ő egy másodpercznyi részekre osztá, és ezen égi testek terpuszete felett

éles hypothesiseket állított. Ő neki köszönjük továbbá a Saturnus gyűrűje 10 óra, 32 perc alatti forgásának fontos felfedezését. Szüntelen törekedett egyes csillagok útját, természetét, kölcsönös helyzetét, mindnyájának irányját a nagy téjuthoz, csillagesoportjával, a legnagyobb lehető távolságot, hová felfegyverkezett szem még láthat, kiszámolni. Egy huga, Carolina (szül. Hanoverában 1743) szorgalmasan segítette a vizsgálatokban 's a vizsgálatok feljegyzésében, ki maga is több üstökös caillagot talált fel, most Hanoverában él, és 1828 a londoni astronomiai társaságtól arany emlékpénzt nyert. Oxford Herschelt 1786 doctorrá nevezte ki, III. György 1816 Guelf-rend vitézévé. Meghalt 1822. Aug. 25. életének 84 eszt. Öszves írásait angolból fordítva kiadta prof. Pfaff Erlangenben (Dresda 1826). Negyven lányfi ugy nevezett óriástelescopiumját, több függőleges tengely körül forduló machinak által minden irányzatban lehet mozgatni. Ezen nagy telescopium által tett vizsgálataiból következteté, hogy a világozság nem a napból, hanem a nap légkörében származott 's formált erősen fénylő phosphorusi felhőkből ered. Arrago felfedezését, hogy a napsugárok nincsenek polarisálva, megállapítá. Azt is találta, hogy a veres sugárok annyi meleget adnak, mint a többi hat öszvesen. Holtá után a Bonaparte Lucian által megvett telescopium, a hozzá tartozó 2178 font nehéz ércztükörrel együtt, 4000 fontot nyom.

HERTHA, Jord, Joard, Hertha, (a Görögöknél és Romaiaknál Gaea, Tellus, Titaea, Cybele) a Föld, — egy mesés istenné a régi scandinaviai mythologiában, melyet mint teremtet és gondoskodó anyát tiszteltek az Astierek, Longobardok, Rendingerek, Amionok, Angelek, Warnerek 's más német faju nemzetek, kik az Albis vizén túl Warne tájékán és a balti tenger mellett laktak. Hertha az Éj és Anar leánya volt, Dagurnak vagy a Napnak anyai részről testvérhuga, Odin felesége, 's Thornak vagy a menydörgő istennek szülő anyja, kétség kívül Friggával ugyan azon egy személy. Tisztelték azért, mert azt hitték róla, hogy az emberek sorsát igazgatja, 's azokat néha meg is látogatja. A napkeleti oceán valamelyik szigetében egy szent berekben tartották szentségeit. Legsetétebb árnyékban állott a Herthának szentelt szekér, mely szőnyeggel volt bevonva, 's csak a felszentelt papnak volt szabad hozzá érnie. Csak a pap tudhatta, mikor hagyta el Hertha férjének thronusát, 's mikor ült szekerebe, 's ilyenkor szolgálai két tehenet fogtak abba, 's kísérték a szentséget a tartományban. Ekkor az innepek is elkezdődtek, megszűntek a viaskodások, a bajnokok letették fegyvereiket, 's míg szekere kerekeinek dörgését hallották, csendes béke uralkodott az öt tisztelő népek közt. Hasonlóképen csak a szekeret kísérő pap tudta, mikor kívánczik Hertha újra menybe felszálni, 's visszavitte őt szekerestől együtt régi szent berkébe, hol a szekeret a szőnyeggel 's Herthával a közel lévő szent tóba huzták, rabokkal megmosatták, kik elvégezvén robotjokat a tó titkos habjai által elnyeletek. A bámuló sokaságot szent borzadás járta át a szerencsétlenek szemlélésekor, kik azért, a mit láttak, életekkel adóztak. Azt hiszik, hogy Rügen szigetben volt ezen Istenné szent berke, hol máig is egy rengeteg bikfaerdőben látszik egy kerek hely, nagy szálu sűrű és ag bikfák lombjaitól körül árnyékoltatva, melynek közepében álló, csaknem fekete vizű tó van. E helyet a mai lakosok vársánczuak és vártónak nevezik.

HERTZBERG (Ewald Fridrik), porosz királyi cabinetminister, 's a berlini academia gondviselője, szül. 1725 Sept. 2-kán Lottinban Neustettin mellett, 's megholt 1795 Majus 27-dikén, 70 esztendő korában, midőn csak nem fél századot hazája szolgálatjában töltött el. Tanulta Hálában különösen a törvények tudományát Böhmer, Ludwig, Schmausz és Wolfftól három esztendőig, 's jókor jeleit adta éles elméjének, a brandenburgi statutörvényről egy értekezést irván iskolai tanulása végeztével, melynek kinyomtatását azonban a berlini cabinet nem engedte meg. Nem sokára mégis a külügyek departementjében szolgálatot ka-

pott, 's a' császárválasztásra mint követségi titoknak küldetett. 1742-ben követségi tanácsos lett, 's II. Fridrik figyelmét, szorgalmas dolgozatai által, különösen magára vonta. Brandenburgnak első megnépesedéséről készült értekezését a' berlini királyi academia koszorura érdemesnek találta; azért academiái taggá és titkos követségi tanácsossá nevezetett ki, melly rangnál fogva a' külső departementben sokszor forgott, 's a' közönséges conferentiákban részt vett. Ebben az időben írta egy nevezetes munkáját Brandenburg tengeri hadi erejéről, afrikai tengerparti birtokáról, és kereskedéséről, nagy Vilhelm Fridrik választó fejedelem idejében, melly birtokot későbbben Vilhelm Fridrik király 1720-ban a' Hollandiaknak eladott. A' dresdai levéltárban találtatott austriai és szász udvari levelezések nyomán nyolcz nap alatt készítette el három nyelven (deákul, németül, francziául) „*Mémoire raisonné*“ czim alatt esmeretes nyilatkozását a' berlini udvarnak, (1756) melly hirtelen elterjedt, 's Bécsben egy nap 210,000 példány kelt el belőle. Ezután csak hamar első titkos tanácsos és a' külső departementben statustitoknak lett, 's Fridriknek a' háboruk idejében nagy szolgálatokat tett. A' Muszka és Svéd-országokkal kötött békeség (1762) az ő munkája; a' hubertsburgi egyezés nem különben az, mikor Fridrik jó kedvében így szólott hülkedőleg hozzá „Az ur a' békeség dolgát úgy folytatja mint én a' háborut, mind kettőn egyedül állunk többekkel szemközt.“ A' hubertsburgi béke után a' külügyek ministere lett. Lengyelország első felosztásában (1772) részt vett, látván hogy az kikerülhetetlen, 's a' monarchia keleti oldalának megerősítésére szolgál. A' bajor örökösödésről folyt háboru és a' tescheni béke sok foglalatoságot adtak Hertzbergnek, mellyekben, valamint a' Fridrik által későbbben (1785) felállított német fejedelmi szövetségben, munkas részt vett. Élete végső napjaiban Fridriknek Sanssouciban mindennapi társalkodója volt, 's meghalván ez a' nagy király, az új igazgató által fekete sas renddel 's grófi czimmal tiszteltetett meg, 's több fontos dolgok végbevitelével megbízott, és az academia gondviselőjévé tetetett. Szolgálatjával egyre több érdemeket szerzett, a' hollandi lázadást lecsendesítette, a' reichenbachi egyezésre (1790) utat nyitott, melly mindazáltal nem egészen akaratja szerint ütött ki. Nagy Fridrik emlékezetére egy márvány emlékkövet emeltetett, mellyre a' megkívántató költséghez maga adott ezer talért, 's mikor azt Schadow elkészítette, a' felállításkor (1793 Oct. 10.) önmaga tartott inepies beszédet. Hivatalától felmentését már 1791 kérte, de kérése nem teljesített. 1793 és 1794 Lengyelország második felosztása forogván fen, három ízben folyamodott a' királyhoz II. Vilhelmhez, ajánlván szolgálatját a' hazafiuság bizonyos tekintetei alatt; de nem kaphatván illő választ, bujában nem sokára megholt. A' berlini tudományos academiának sok hasznos szolgálatokat tett; a' német nyelv és literatura előmenetele különösen szívén fekdött; az academiába derék tudósokat vitt be; nem különben kiterjesztette figyelmét a' falusi iskolák jobb rendbeszedésére, és szorgalmi tekintetben a' selyem mívelésre is, mellynek nagy kedvelője volt. Magaviselete egyszerű volt, különösen szerette a' tudós emberekkel való társalkodást, a' diplomatai dolgokban nyílt szívvel 's gyakran szabadon is beszélt; melly miatt későbbben a' titkosabb ügyek nem is közöltettek vele. Hogy a' nyilvánosságnak nagy barátja volt, annak nem csak társalkodásában adta jeleit, hanem közhelyen tartott beszédeiben is, mellyek közt legnevezetesebb az, mellyet II. Vilhelm thronusra léptekor az academia gyűlésében tartott, hol a' többek közt ezen értelmes szavakat is mondotta: „Minden ország, mellynek cselakedetei bölcseségen, erőn és igazságon alapulnak, nagyot nyer, ha cselekedetei a' nyilvánosság útján közönséges tudatra hozatnak, melly ut csak olly igazgatásokra nézve veszedelmes, mellyek homályos, elrejtett, alattomos utakon mendegélni szeretnek,“ 's ezen

szellemben írta egyszer Angelo Fabroninak Pisába: „*recto faciendo neminem timeas.*“ Kállay.

HERZOGENBUSCH (Bois-le-Duc, hollandi nyelven Hertogenbosch, és Im Bosch is), megerősített város a hollandi kiralyság északbrabanti tartományában, a Dommel és Aa öszvefolyásánál, melyek egyesülvén a Diest-et képezik, a greenwichi hossz. 5° 9' s az éj. sz. 51° 40' alatt, 3770 h. 's 15,000 l. Van benne cathol. püspök, sok gyár, gabonakereskedés, sőfőzés, lyceum. Gottfried, brabanti herczeg 1184 veté meg alapját e' fontos hadi állásnak, kiirtatván az itteni erdő egy részét. Oltalommeveit erős falak, 's 7 egymást viszonyosan szárnyékoló bástyázat képezik, leginkább pedig az, hogy az egész tájéket el lehet öntetni. (A' Maestricht felé vivó új csatornán 16 emelő zsilip van). Védelmére szolgálnak ezeken kívül a' Creve-Coeur, Isabella és st.-Antal erősségek, 's a' 18-dik században építettet Papebriél fellegvár. A' városnak 4 kapuja van 's 3 bemenetele a' viz felől. Főegyháza egy a' legszebbek közül egész Németalföldön. Herzogenbusch, melly a' 16-dik században a' valási háboruk alatt igen sokat szenvedett, 1629 került Hollandhoz. A' Francziák itten 1794 Sept. 14-kén egy angol seregen győzedelmeskedtek. Ugyan azon évben Oct. 9-kén feladá magát H. Pichegrunek; 1814 Jan. pedig porosz tábornok Bülow foglalá el. opp.

HESIODUS, Görögország legrégebb költői közül egy, szül. Cumaeban, Kisasiának Aeolia tartományában. Ifju korában elhagyta szülőföldjét, 's Boeotiában élt Ascraiban, a' Helicon alján. Innen nevezik Ascraeusnak. Némellyek szerint az Acarnanusoknál a' jövendölés mesteriségét gyakorolta, melly kivált Boeotiában a' költéssel nagy öszvefűgésben volt. Ha, mint némellyek állítják, Heliconon a' Muzaák templomában papi hivatalt viselt, könnyen együtt gyakorolható a' költés és jövendölés mesteriségét. Öregségében Locrisben lakott, 's két Locrisiektől azon gyanúból, hogy testvérjekkel titkos társalkodásban él, megöletett. Testét tengerbe vetették, 's ezta' delphineek partra hozták; a' gyilkosok felfedeztetvén megbíttattettek. Ezt mesélik, bizonyosat kevesét tudunk róla. Még az is bizonytalan, melly időben élt légyen. Egy monda szerint Chalcisban egyszer Homerussal versenyzett 's a' jutalmat elnyeré. E' szerint' ambár fiatalabb. Homerussal egy időben kelle élnie. Herodotus mind a' kettőt egy korban 's ő előtte 400, tehát Kr. e. 900 esztendővel élni állítja. Herodotus egy munkájában magát a' trojai háboru utáni legközelebbi időszakasz születtjének mondja, de azon hely a' critica előtt kétséges. Egy a' mezei gazdaságról, nevelési, házigazdasági, hajózási életbölcseseg rendszabásaival egyvelges költeményjéből, mellyet egyedül esmertek el Pausanias szerint a' Boeotiaiak Hesiodusénak, tudunk róla legtöbbet. Ő és testvére Perses atyjokkal együtt Ascraiban laktak, 's földmivelésből és baromtenyésztésből éltek. Atyjok halála után megosztottak, de a' költőt hamis bírak örökségének feléig megcsalták, szint olly birni vágyó mint pazérló testvérjének itélvén azt: Igy tehát meggyott vagyonával okosan kelle gazdálkodnia, melly is annyira sikerült neki, mintha birtoka épen nem csonkított volna meg. Testvére gazdasága pedig, elmellőzés 's lomhaság által alább szállott, mi azt törvénykezésre 's megvesztegetésre indítá. Ez utóbb említett költeményjében költönket egész kellemetességében meg lehet esmerni. Egyébiránt nem tagadható, hogy annak elromdelésében sok ismétlésel vagynak, némellyek Hesiodus idősaka együgyűségére, mások pedig az eredetikepen nem egész költemény későbbi öszvehelyeztetésére mutatók. Az állalmenetek elmellőzése hasonlót tanít. Innét nehéz Hesiodus költői characterét lefesteni. De ha a' halicarnassusi Dionysius róla azt mondja, hogy czélja kellemesség, a' szavak választásában lágyságot kereső, 's dicséretes elromdelésében folyékony; ha őt Vellejus finom lelkűnek, énekei gyengéd lágysága által nevezetnesnek dicséri; Quintilianus pedig a' kifejezés közép nemében a' koszorut neki adja: alig fog valaki illy itéleteknek ellene

mondani. Ha őt Homeruszal összehasonlítjuk, úgy találjuk, hogy a' Joniai költőtől Hesiodus különbözik szép epicusi kifejlődések hijával, a' különféle öszve csoportosításával, a' didacticushoz való közeledéssel, melyért a' gondolat költeménye felett kitünő, mely gyakran hidegebb 's bád-jattabb, mint Homerusé. Ha mind kettőjök poesisét egy tekintjük. mint korok erkölcsi pallérozódásának emlékét, úgy találjuk, hogy Hesiodus világesmerete Homeruséval rokon. Mindketten megegyeznek a' vétkek 's erények méltánylásában. Hasonló tüzzel sürgetik az igazság gyakorlását, az esküvés szentségét, a' vendégszeretés jogait, a' megbékélést, de csak elegendő elégtétel alatt, félyén Zeus haragjától. Mindazáltal Hesiodusnál az ajándékokra vagyó királyok 's ezeknek hamisítélethozá-sa feletti ismételt panaszok, nem különben az asszonyi nemre gyakori kifakadások, a' polgári szerkeztetés és erkölcsök Homerus utáni álla-potjára mutatnak, olly állapotra, millyen az a' herosi királyok uralko-dásából a' republicanusra történt átlmenetelkori zavarban lehet. Neve-zetesebb kiadásai munkájának: Dan. Heinsiustól (1603, 4), Robinsontól (Oxford 1737, 4); Lösnertől (Leipzig 1787). Öszves költeményit német-re fordítá Chr. Heinr. Schütze (Hamb. 1797) és J. H. Vosz (Heidel-berg 1806).

HESPERIDÁK, Hesiodus Theogoniájában éj gyermekeinek nevezi őket, mások után Atlas leányai voltak, vagy Zeusé és Themisé, vagy Ketoé és Phorcysé. Ezen éles hangu Hesperidák a' Gorgonokkal ált-ellenbe és az Atlashoz helyezettnek. Együttörzőjök egy Hesiodustól La-donnak neveztetett sárkány. Apollonius szerint a' Hesperidáknak neve, Hespere, Erytheis és Aegle; Apollodor szerint Aegle, Erytheia, Hestia Arethusa; Lutatius szerint Aegle, Arethusa, Hesperia. Az általok öríz-tett arany almák azon menyasszonyi ajándék, melyet a' Föld Junanak, férjhez menésekor adott, 's mellyek azolta ezen istenasszony kertjében diszeskedtek. Ezen kert pedig Hesiodus szerint egy nyugoti ozeáni szigeten, Pherecydes szerint pedig a' hyperboreasi Atlas aljánál volt. Mint tudva van, **HERCULES**NEK (i.e.) tizenegyedik kalandja volt ezen arany almák el-hozása. A' hős a' száz fejű és sokhangu sárkányt megölte, a' leányok el-szaladtak, vagy Atlas hozzájok ment 's elhozta az almákat. Flég hozzá, Eurystheusnak kezébe kerültek, ki azokat Herculesnek, ez ismét Miner-vának ajándékozta, ki által előbbi helyekre visszavitték. Beechey „*Travels in Africa*“-ja szerint a' Hesperidák kertjeit a' mostani Bengazi vá-rosnál kell keresni; ez a' Ptolemaeusok Berenicéje, szerinte a' régi Hesperis, Cyrenaicában Pentapolis legnyugatibb városa. A' mestermiviek nyomdokit az Arabok elpusztították, de Bengazi romantos völgyei még egészen hasonlítanak Scylax, Ptolemaeus és Plinius leírásaihoz a' Hesperidák kertjeiről.

HESPERUS, Atlasnak fija vagy testvére, a' csillagvizsgálásnak barátja volt. Atlastól üzétvén Italiába szaladt, melyet innen a' régiék Hesperianának is neveznek. A' nép isteni tiszteletet adott neki, 's nevérol a' nyugoti ég legszebb csillagát nevezé, az esthajnalcsillagot, a' Vennst. (l. **PLANÉTÁK**). Mások szerint Venusnak és Cephalusnak fija volt, 's szé-p-ségéért anyja nevét is viselte.

HESZ (Lajos), zürichi tájfestő, szül. 1760. Atyja, egy mészáros, maga mesterségére nevelte, de hamar kifejlek benne a' művészetre ter-mett észtehetség. Gesznerrel társalkodása elhatározóbban hatott a' kez-dő művészre, 's H: rövid idő alatt mind otthon, mind külsöldön nevet szerzett. 1794 Olaszországot látni vágyása teljesült. de két hónap mulva már ismét a' kedves honba tére, hol mindennapi éelme megszerzése vé-gett, ideje nagyobb részét rézbe etetéssel fölteni. kénytelenítettett; 's az ezzel együtt járó ülés, és azon hevesség, mellyel az uj foglalatoságha kapott, egészségét feldulák. Epehidegben halt meg 1800. Különösen a' roppant Alphegyek valának tanulása tárgyai; vett ugyan fel más tájakat is, de rendszeren csak ollyakat, mellyek még leábrázolva nem valának.

Hűség, szorgalmas ábrázolás, harmonia, felséges színezet, 's az ecset tetsző merészége bélyegzik képeit. Mestermivei közül említendők a' Montblanc, az alpi reggel, este a' Lago maggiore, a' murgthali alptó, a' Grütli, 's Tell kápolnája. J.

HESZ (Kár.), rézmetsző, a' müncheni művészacademiánál professor, szül. Darmstadtban 1760, tanult Manheimban és Düsseldorfban, 's legszebb munkáit ez utolsóban készíté. Ezek közé tartozik 7 lap Rembrandtnak ugyan annyi festményei után, egy asszonyi társaság Poussin után, a' mennybemenetel Guido Reni után, különösen pedig Ruben első feleségével. Huzamos évekig Mohn zsebkönyvében (Düsseld.) megjelent lapjai mind a' düsseldorfi képtár legjobb képei után készültek, 's e' nemben a' legjelesbek közé számlálандók. Ujabb időben az „Urania“ számára is igen kitünő lapokat dolgozott. J.

HESZ (Péter és Henrik), képirók Münchenben, Hesz Károly professornak fiai; atyjok által a' művészségre neveltetének. Péter szül. Jul. 29. 1792. 's Düsseldorfban, a' természet és élet helyes szemlélése által magát derék táj- és ütközetfestővé képzé. E' czélből Wrede tábori marschal generalstabjával a' Francziák ellen 1813—1815 folyt táborozásokban részt vett, a' legnevezetesebb ütközetekben jelen volt, 's azokat tüntént helyben rajzolta. Később meglátogatta Bécsset, Olaszországot, és Schweizot. Csataképein (p. o. a' Wrede által Arcis sur Aube mellett vezetett lovasság ostromán) az életet legmélyebb gerjedésében és megárázkódásban, a' hidegebb megfontolással és csenddel ellentételesen híven ábrázolni érti. Embereiben és állataiban, sőt az ábrázat legkisebb vonásaiban, alkotokban és mozdulatokban úgy bélyegezi az élő természetet, hogy benne népek és törzsök, lovak fajával együtt, teljes sajtóságokban megesmerhetők. Ecsetje könnyű és bizonyos, széles, meghatározott, és elmes. Több festményei kőmetszésben jelentek meg. — Henrik szül. Apr. 19. 1798. Düsseldorfban, történetfestő, tanult Münchenben. Szerzeményei többnyire vallásos tartalmuak, egyszerű csendes rendezetűek. A' régi német iskolának nem külsőségeit hanem szellemét teré tulajdonává. J.

HESZ (Károly Adolf Henrik), első most élő lófestő, szül. Dresdában 1769. 1800-tól a' berlini academia tiszt. tagja; esmeretes ama' nagy festményéről, melly az urali Kozákoknak Csehországon keresztül menetelét ábrázolja; ugy a' lovak tanulására készített lapjai által (Dresda 1807). Dresdából Bécsbe ment. beutazta Orosz-, Magyar-, és Törökországot, azután Bécsben 1827 kőre metszve kiadá azon természeti nagyságu lófejeket, mellyeket utjában rajzolt. Most egy nagy munkán dolgozik, melly az anyalónak a' külön fajokba áltmenetelét bonczrajzolatokban ábrázolandja. E' végett 1825. Angliába utazott. J.

HESSEK. Ezen német néptörzsök, melly a' legrégebb időkből a' Germanoktól Katnak nevezeték, őstől fogva a' mostani Hessenhonban lakott; de egy része még Kr. e. Németalföldre költözött 's ott Batav nevet nyert. A' már hitelesebb történetírás, Augustus császár idejében emlékezik rólok. Germanicus, Drusus fia, legyőzte őket, fővárosokat Mattiumot (Marburg) elégeté, 's egy katt herczegleányt 's egy szerzetes papot vitt magával diadalmi innepén. Később a' nagy Frankországhoz tartoztak. A' verdueni egyezés után, melly által Németország Frankhontól elválasztaték, frank herczegek által igazgattattak a' Hessek, mig nem országok végkép a' német királyok közvetlen uralkodása alá jutott; de története majdnem a 13 század közepéig össze volt elegyvedve Thüringenével. Minekutána azonban első Henrik (a' gyermek, II. Henrik brabanti herczegnek 's Sófának, IV. Lajos thüringi landgróf leányának fia) a' Meissen házzal volt heves viaskodása után, Hesseknek csendes birtokához jutott (1263), ő maga és utódjai birodalmi herczegnek, tartománya pedig birodalmi herczegségnek nyilatkoztatott ki nassani Adolf király által. I. Henrik landgróf Kasselt választá lakhelyül, 's egy vá-

rat építettete ott magának. Fiai, Otto és János, feloszták halála után az ő tartományait Fel- és Al-Hessenre, de minthogy az utóbbi minden maradék nélkül halt meg, Otto egyedüli ura lett az egésznek. Fia, II. Henrik (az ugynevezett v. a. s., 1328) megszerzé Treffurtot, az itteri uradalom egy részét, Smalkaldnak felét, 's több más birtokot, 's minekutána 100 évnél tovább élt volna, unokájára Hermannra hagyá az országlást, ki, minthogy korábbi rendeltetéséhez képest Parisban 's Prágában a' papi hivatalra készült, közönségesen tudósnak nevezteték. De ez, tartománya számos lovagjai között kevés barátot lelt, 's több szövethkezesek képződtek ellene, mellyek közül az ugynevezett csillaglovagoké, az ággerfji legényeié, a' sólymozóké 'sat. sok bajt szereztek neki. Az akkori — Mainzra nézve folyt romai vizsgálódások, háboruba keverék őt ugyan a' nassauai Adolfal, de ellenben megszerzék neki a' Hersfeld apátság feletti védigazságot; megvásárlá egyszersmind a' lisbergi grófság felét 's a' volkersdorfi uradalmat. Országlásában negyedik fia I. Lajos követé, ki tartományaival még Ziegenhaint és Niddát is egyesíté, 's Korvey feletti bíróságot, Waldeckre nézve pedig feudális uralkodást nyert. Négy közül életben maradt fiai II. Lajos és III. Henrik, megoszták az atyai birtokot, 's az első Al-Hesszent nyeré Kassellel együtt, emez pedig Fel-Hessent Marburg városával. Ezen osztály miatt háboru ütött ki közöttök, mellynek az lön következése, hogy Ziegenhain Fel-Hessennel egyesítették. II. Lajos halála után (1471), ennek két fia I. és II. Vilhelm hegyett, III. Henrik vevé át a' gyámsági uralkodást (ki házassága által a' katzenellenbogeni grófságot is Hessenhez kapcsolá). Ennek elhunytával I. Vilhelm kezdé uralkodni; de Palaestinából visszatértekor megbódulván, II. Vilhelmre hagyá az országlást, ki III. Henrik fiának III. Vilhelmnek (középsőnek) is utódja lett (1500), minthogy ennek egy alkalommal a' nyaka kitörött. Így egyesült végre a' sokáig ketté szakasztott Hessen tartomány, mellynek kormányzása 1509 az 5 éves Filepre, (ki későbbben nagytelkünek nevezteték) II. Vilhelm fiára maradt. Ennek kiskorusága alatt az ország elsőben egy nemesekből képzett kormány által igazgatták; későbbben pedig, minekutána a' még életben volt eszelős I. Vilhelm, és Fridrik a' szász választó fejedelem, hasztalan igekeztek az országlást magokévá tenni: a' landgrófné anyja, az országrendekkel egyesülve viselé a' fejedelmi terheket. A' németországi nyugtalanságok arra bírák Maximilian császárt, hogy a' 14 évü landgróft tökéletes kornak nyilatkoztatná ki (1518), minthogy az már akkor is gyanittatá, mennyit fogna egykoron hatalma eszközölni. A' sickingeni Ferencz garázdálkodásainak hamar véget vetett (1523); megütközött a' pórháboru vezéreivel 's vadságokon győzedelmeskedett 1526; de egyszersmind a' reformatio legbuzgóbb előmozdítója volt, mellyet (némelly egyházi új rendszabással) országába be is vitt. Az eltörült klastromok javaiból alapíta Marburgban egy egyetemet és négy nagy kórházat. Ő eszközlé ugyanott ama' nevezetes vallási beszélgetést is Luther és Zwingli között (1529) azon célból, hogy őket véleményeikben megegyeztethesse. Szászországgal egyesülve átvevé a' smalkaldi szövetség vezérlését. A' mühlbergi ütközetnek 1547, az a' következése lön, hogy ő magát V. Károlynak mind hűségre mind vallásra nézve alája veté, ki őt azonban fogoly gyanánt tekinté, 's magával 5 évig szerte hordozá, melly idő közben Hessen kimondhatlan sokat szenvedett. Elbocsáttatása után békeszerető elmével uralkodott. Végrendeletében felosztá országát (1562) négy fia, VI. Vilhelm, III. Lajos, Filep és György között. Az első, a' tartomány felét Kassellel, a' második egy negyedét Marburggal, Filep egy nyolczadát Reinfelsel, és György egy nyolczadát Darmstadtal együtt nyeré. De Filep 1585 és III. Lajos 1604, örökösök nélkül halván meg, ismét két fő ágra maradt az egész tartomány, t. i. a' Hessen-Kassel és Hessen-Darmstadt nemzetségi ágakra.

özvesen bírja a hesseni törzsoktartományokat. Meghalván 1567, birtokain négy törvényes fija osztozék, kik közül Filep és Lajos, a butzbachi és marburgi lineák alapítói, magtalanul haltak meg. A két más linea, nevezetesen a kasseli és darmstadti közt irigy vetekedés támadt, már a butzbachi és marburgi örökség elosztása alkalmával; mely vetekedés — kivált 's 30 éves háboruban — sok veszélyt áraszt mind a két hercezségre. Ha egyenletlenségben voltak a német fejedelmek, ellenkező politikát követtete rendszerint mind a két országló haz, ministeriuma által. Még birtokaik terjesztésére czélzó tervek is majdnem mindig czivódásokat szüle, mint például a hanau öröklésnél. — Filep legidősbik fija, IV. Vilhelm, a bölc, kit Tyge de Brahe Németországban kora legnagyobb csillagászának neveze, a hessen-kasseli lineát alapítá, erre hagyván atyjától örökségben kapott tartományainak majdnem felét. Schmalkalden, Schauenburg egy része, 's Hersfeld fejedelemsége ugy szerzettének ahoz a westfaleni békéig. A hesseni zsoldosok mint segédseregei más száraz hatalmasságoknak, részt vevének majdnem minden europai és török háboruban. E rendszer jó karba helyezé a financiát, de nem annyira a tartomány jóllétét, 's a fényes udvart külföldi familiai szövetségekbe vezeté, mellyek Fridrik öröklő herceget, Károly landgróf fíját, 1720 a svéd thronra emelék. Ez, mint landgróf I. Fridrik, 1751 férjfi örökös nélkül halván meg, az országlás öccsére VIII. Vilhelme szált, ki eddig helytartó volt, 's utóbb Hanaut szerzé birtokaihoz. Ezen fejedelem, mint angol szövetséges, részt vön a hét éves háboruban, mely a hess harcolókat becsülettel tetézte, az országra pedig töméntelen kárt árasztott. A fija, II. Fridrik landgróf, fényes udvart tarta és nagy sereget, mely angol zsoldban Éjszakamerika függetlensége ellen harczolt. Angolország 12,000 hess katonáért 1776—84-ig 21, 276, 778 tallért fizete. Egybíránt sok javítást köszönt az ország ezen gazdag és mivészség kedvelő fejedelemnek. Ennek fija, IX. Vilhelm landgróf, 1760 olta hanau herceg, részt vön a francia revolutio szülté háboruban, nem csak a birodalmi hadhoz adott seregével, hanem ugy is, mint angol szövetséges; ntöb hozzá álla az 1795-ki baseli békéhez, 's most Poroszországhoz kapcsolá magát. Rajnántuli tartományaiért 1803 kárpótlást nyert mainzi birtokrészekből, és választó fejedelmi kalapot. 1805 sokáig ingadozott, mielőtt a Porosz- és Francia-országok közti háboruban neutralisnak nyilatkozatá magát; hanem a jenai ütközet után 1806 meg is fosztatott birtokaitól, Napoleon által. 1813 ismét viaszatetetett tartományaiba. Lemondott ekkor birtokainak némely elszórvá fektű részéről, a többit pedig kikerekíté a fuldai nagyhercezség legnagyobb részének megszerzése által. Meghalt 1821. Ennek fija, II. Vilhelm választó fejedelem, megváltoztatá az ország régibb felosztását, 's 9359-re nevelé az állandó linea sereg számát. Némelly tettei, kivált pedig jeles feleségével való rosszul élése miatt elveszté a nép szeretetét; 's mivel ezen felül kegyetlen és igen önkényű volt, 1830 lázadá ütött ki ellene, mely azonban polgári alkotmány ígérése, 's az öröklő hercegnek a kormányba felvétele által csakhamar lecsillapított. Kevéssel ezután özvegyüjté a rendeket 's a nép képviselőit, alkotmányról tanácskozni, mellynek főpontjai ezek levének: a végrehajtó hatalmat a vál. fejedelem maga gyakorolja, a törvényhozót pedig a rendekkel 's a nép képviselőivel együtt; a miniszterek feleletre vonathatók; a rendek és képviselők megegyezése nélkül adót szedni tilos; nemzeti őrsereg vagyon felállitva; törvény előtt mindenki egyenlő; az esküdtek törvényszéke bevitetett 'sat. A status jövedelme 3 mil. tallérnál többre megy; adóssága 1822-ben 1,297,000 tallér volt. — A Hessen választó fejedelemség kiterjedése 209 nsz. mf., 's 62 város, 33 mezőváros 's 1062 faluban és 725 pusztán 600,000 lakost számál, — 's az 1817 nemzetségi törvény szerint oszthatatlan egészet tesz. A fejedelemség legnagyobb része hegyes, de általjáhan termékeny. A Senner pusztán szilaj lovakból álló ménese van. A Hess nem csak jó

's a' mellett mértékletes katona, hanem szorgalmas földmives és mesterember is. A' Kasselen 1821 felállított mezey gazdasági egyesület az ország gazdasági állapotját igyekszik javítani; hanem nagy akadályt talál a' birtokok igen apró darabokra szaggatásában. Vetemény, gyümölcs és len, sőt is jó is termesztetik; bor csak déli részeiben. Készítményei: vászon, olvasztóedény, és felporzélan. Sóval, fával és kőszénnel bővelkedik. Kereskedése fontos az árúk keresztül hordatása miatt, Main melléki Frankfurthból éjszaki Németországba. A' nemességnek sok jósága van ugyan; de naggyal csak kevesen bírnak közüle. Marburg, a' fejedelemség egyeteme, 7 gymnasium, 's a' főváros mivelő intézetei nagy felvilágosodást terjesztenek mindenfelé. Vannak jó polgári, munka- és szorgalom-oskolási is. II. Fridrik landgróf alapítá az arany oroszlánrendet 1770 és 1769 a' „pour la vertu militaire“ rendet, I. Vilhelm választó fejedelem pedig 1814 a' vas sisakét. Fővárosa KASSEL (l. e.), 26,000 l. — A' fejedelmi felsőséggel nem bíró melléklineák ezek: a) az öregebbik philippsthalí lineá, főhelye Philippsthal. a' fiatalabbikkal, a' philippsthal barchfeldivel, mellynek főhelye Barchfeld; b) a' gazdag birtoku rothenburgi lineá, 8 országrendes székkel a' választó fejedelemségben, 's a' ratibori és korveyi országrendes uradalmakkal porosz felsőség alatt. Ezen lineából már csak Victor Amadeus van életben, 's ennek sincsenek gyermekei. — Hessen választó fejedelemség a' német szövetség kisebb tanácsában a' 8-dik helyet foglalja el, 's teljes gyűlésben 3 szava van. A' szövetség 8 seregteste 2-ik osztályához 5679 embert állít. A' vál. fejedelmi és a' hessen philippsthalí lineá reform.; a' hessen rothenburgi cathol. A' lakosok nagyobb része, 336,850 reform.; 140,150 luth.; 102,850 cath.; vannak ezeken kívül mennoniták és zaidók; az utolsók 5200-an.

HESSEN nagy herczegség. Ezen lineát nagylelkű Filep landgróf legifjabbik fíja, I. György, a' kegyes, alapítá. Ez, az 1567-ki osztályi alkalmával, az atyai hagyomány egy nyolczad részét kapá, nevezetesen Katzenelnbogen felső grófságát DARMSTADT (l. e. lakó várossal. 1583 testvére, rheinfelsi Filep magtalan halálakor, ennek hagyományából egy harmadrész juta neki. Ő 1595 meghalván, három fíja maradt, kik közül V. Lajos, az ifjabbik, a' császárhoz ragaszkodásáról híynek nevezetve, váltá őt fel a' fő tartományban, Fridrik pedig a' HESSEN HOMBURG ház (l. e.) szerzője lön. A' második, Filep, Butzbachot kapá, melly az ő halála után a' fő lineára szált vissza. Ez utóbb marburgi IV. Lajos hagyományából Felsőhessen egy részét öröklé; VIII. Lajos pedig házasság által kapcsolá ahoz 1739 a' Hanau-Lichtenberg grófságot. A' mostani országló, mint landgróf 1790 olta X. Lajos (szül. 1753. luther. vallásu) a' lunevillei béke által 1801 elveszté a' Lichtenberg grófságnak a' Rajná bal partján fekvő részét, 's a' kiküldötttség fő végzete által a' Rajná jobb partján fekvő Lichtenau és Wilstedt székeket, mellyek Badenhez estek, nem különben Katzenelnbogen, Ems, Epstein 's Kleeberg székeket és Wespersfelden helységét, mellyek Nassau Usingennek adattak. Ezekért a' hessendarmstadi ház kárpótlásul Westfalen herczegségét, több mainzi és pfalzi székeket, a' wormsí főszerzet maradványát, Friedberg birodalmi grófságát 's a' wimpfeni prépostságot kapá. A' landgróf 1806 a' rajnai szövetséghez álla, Aug. 13-kán 1806 nagyhercegi méltóságot von fel, 's a' statusaiban fekvő lovagrendi helyeken kívül, Löwenstein Wertheim heubachi, breubergi és habitzheimi uradalmaira, az erbachi grófságra, a' Solm birtokok legnagyobb részére, Witgenstein és Berleburg grófságra, Königstein egyik részére 's más helyekre terjeszté főuraságát. 1813 a' Franciaország elleni szövetséghez csatolá magát, 's 1815 Westfalen herczegséget, Witgenstein és Berleburg grófságokkal együtt Poroszországnak, Amorbach, Miltenberg, Heubach és Alzenau székeket Bajorországnak engedé, 's 2 széket a' Hessen vál. fejedelemségnek, 's Hessen-Homburg landgrófságra

nézve is lemondta főuraságáról, 's mind ezekért Donnersberg (Mainz) francia departementnek Lahng terjedő részével, az Isenburg hercezség nagyobb részével 'sat. pótoltaték ára. Most a' Hessen nagyhercezség (185 nsz. mf. 718,900 l., kik közt 400,000 luther., 100,000 résznyire az előbbiekkal egyesült reform., 110,000 cathol., egynehány száz waldensis és mennonita, 2850 francia 's 15,000 zsidó, 97 város, 56 mv 807 egyházas falu 's 1240 kisebb faluban és pusztán) a' hessen választó fejedelmi Hanau grófság és a' frankfurti birtok közt 2 részre vagyon osztva, 's ezen kívül Bajorországgal, Badannel, Nassauval 's Poroszországgal alsó rajnai és kleve-bergi tartományaival határos. Három tartományt foglal magában: Starkenburg hercezséget, Felső hessen hercezséget és Rheinhessent. Fekszik a' Rajna két partján 's a' Main, Lahn, Nidda és Schwalm folyónak rajta keresztül. Rajnai vidéke 's a' 18 mf. nagyságu Wetterau síkság és igen termékeny, a' többi tartományokat az Odenwald, Vogelsberg, Taunus, Wesserswald és Donnersberg ágai hasítják. A' nagyhercezség sík és hegyes részeit a' már Romaiak építette hegyi ut választja. — Gabona, gyümölcs (szerecsen dió, mandola és gesztenye is), bor (hires a' niersteini, laubenheimi és Worms mellett a' Liebfrankenmilch), len, kender, dohány, mák, szarvas marha és juh, só és némely érczek teszik ezen szép tartomány természeti gazdagságát. A' mesterségi szorgalom igen nagy, kivált Felsőhessenben és OFFENBACHBAN (l. e.). A' legnevezetesebb átszállító és küldő kereskedést Mainz üzi. 1828 vámszövetségbe lépe Hessen Poroszországgal. A' gieszeni egyetemen kívül van benne 4 paedagogium, 2 seminarium, 's több más mivelő intézet. Szerkezetéről l. HESSEN NAGYHERCEZSÉG POLGÁRI ALKOTMÁNYA. Költsége 1826, 5,816,982 for. vala szabva. A' status adóssága 1824-ben 13 mil. for. volt; hadi ereje 8421 ember. A' német szövetség 8-dik seregteste 2-dik osztályához 6195 embert állit. A' szövetséggyűlés kisebb tanácsában 9-dik helyen ül, 's teljes gyűlésben 3 szava vagyon. *opq*

HESSEN-HOMBURG, landgrófság (7 $\frac{3}{4}$ nsz. mf. 20,600 l., kik 2050 catholicuson kívül mind protestansok, 's 3 városban, 30 faluban 's 27 pusztán lagnak) a' Homburg székből áll, mely 8155 l. számlál, 's a' Hessen nagyhercezség felsőhesseni fejedelemsége által vetetik körül, ugy szinte Meissenheim főszékből a' Rajna bal partján, a' Glan és Nabe között, a' porosz alsórajnai vidék 's a' bajor Rajna-kerülettől körülvéve, 12,428 l. A' hessen-darmstadi ház egyik ifjabbik ágáé. Fejedelme Lajos landgróf. Hessen-Homburg 1817 a' német szövetségbe felvétetvén, a' landgróf teljes gyűlésben egy szóval bir. A' szövetség 8-dik seregteste 3-dik osztályához 200 embert állit. Jövedelme 180,000for. adóssága 450,000 f. Porosz felsőség alatt 3 széket bir a' landgróf a' magdeburgi kerületben: Öbisfeldet 3343, Hötenslebent 2927, 's Wenigent 1196 lakossal. *opq*

HESSEN NAGYHERCEZSÉG POLGÁRI ALKOTMÁNYA. Uj polgári alkotmányát kapta e' nagyhercezség 1820, ámbár az előtt is 1806 birt. nemzeti képviseleten alapult constitutioval. Az uj szerkezetről szóló oklevél 1820 Maj. 18. napján költ, 's szerinte a' nemzeti gyűlés két kamarára van felosztva. Az elsőben ülnek: a' nagyhercegi házbeli személyek; 19 fő rangu familiák fejei; báró Riedesel familiának legőregebike; a' catholicus püspök; egy protestans főpap, a' gieszeni egyetem cancelarja 's azon jelesebb hazafiak, kiknek a' nagyherceg holtokig ülést ada. Az alsó házban ülnek: a) a' birtokos nemesség hat küldöttjei; b) 10 városi követek; c) a' többi más városoknak és helységeknek 34 követjei. Hogy a' felsőházban valaki felléphessen, megkívánatik, hogy 25 esztendősen legyen; a' második vagy alsó házba csak olyan választathatik meg, ki már 36 esztendősen. Minden illy választás hat esztendőre terjed ki, 's minden harmadik esztendőben legalább egyszer öszve kell gyűlni a' tartományok képviselőinek országgyűlés tartás végett. A' statusok jusai: 1) Az adó el határozása oly móddal, hogy ha nem egyez-

hetnének meg a' statusok a' kormánnyal, a' régibb adótörvény szerint szedetik az adó a' következő esztendőben is, a' német szövetségi terhek viselésére megkivántató adó pedig a' statusok meghatározása nélkül is szedethetik. 2) Uj, közönségesen kötelező törvényeknek hozása. 3) Kérelmi jus és az országos tisztviselők beavadólhataása. Minden háznak jusa van, bizonyos számú hallgatókat teremébe bocsátani, 's tanácskozásait nyomtatás alá adni. A' ministerek a' constitutio megtartásáért felelet terhe alatt vagynak, a' nélkül, hogy magokat az uralkodó parancsával kimenthették. A' constitutio megváltoztatására a' két ház $\frac{2}{5}$ többségü voksa kivántatik meg, melyre a' felső házban legalább is 12, az alsó házban 26 egyenlő voks szükséges. A' nagyhercegi uradalmak $\frac{1}{5}$ része visszaadatott a' statusnak, mellynek jövedelmei az adósság elenyésztetésére fordittanak, $\frac{2}{3}$ szabad rész a' nagyhercegi ház örökös és el nem adathatandó familiai jószágává tetett, mellynek jövedelmei hasonlóképen a' status javára fordittanak, levonatván a' hercegi ház szükségéi. Adót fizetni mindenki köteles, csak a' főbb rangnaknak engedtetett el $\frac{1}{8}$ része a' földadónak. Születésre nincs tekintet a' statushivatalok kiosztásában, 's a' törvény előtt nagy és kicsiny egyenlő. A' kivándorlás szabadsága is megállapittatott, a' személyes jobbágság pedig végképen eltöröltetett; más részről a' mérsékelt jobbágyi kézi szolgálatok pénzzel megválthatósága egy szível lélekkel elfogadtatott. A' mi a' bírákat illeti, azokról az határozatték, hogy csak törvényes megíteltetés után eshetnek ki hivatalaikból. Az első országgyűlés nevezetesebb tárgyai ezek: a' status uradalmi eladásának módja; a' ministerek feleletterhe, katonaszedés, statusköltések, adótörvények, nyugpénzfizetés, különösen pedig a' közönségek jó rendbe szedése. Az országgyűlés tanácskozásai, a' mennyiben azok az alsó házban lefolytak, kiadattak nyomtatásban Hessen Darmstadtban 1821, 5 szakaszban. A' status költsége ezen közlések szerint 5,665,152 forintra számittatott, melly summából egy millio ment a' katonaság tartására. Az országgyűlési tanácskozásokhoz volt költetve a' főbb igazgató helyek elrendeltetése is. Az 1821 Maj. 28. napján költ nagyhercegi rendelésnél fogva a' ministerium négy collegiumra osztatott fel: a' külső ügyekére, a' belsőre és igazságira, a' pénzügyére 's a' hadira. A' ministerium mellett van egy statustanács is 1823 Augustus oltá, melly a' törvényes javalatokat készíti, a' törvényszékek és igazgató helyek közt támadó illetőségi kérdéseket elhatározza, valamint a' ministeri osztályok hivatalbeli munkájit is vizsgálat alá veszi. A' status tanács tagjai: a' nagyherceg és a' nagyhercegi familia meghatalmazott tagjai; a' ministerek; a' titkos tanácsosok, kik valamely ministerialis osztályban dolgoznak; különös statustanácsosok 's a' statustanács gyűlésére méghívott más hivatalbeliek. Egy illy meghívás azonban csak esztendeig való, 's ha esztendő mulva meg nem újittatik, más ülésre nincs foganatja. Az alsóbb törvényszékek elrendeltetésében is sok helyes javítások történtek, nevezetesen a' perek felebbvitelére és gyors befejezésére nézve hely és környülményekhez illő változtatások tetettek.

Kálty.

HESYCHASTOK, azaz, nyugvók, csendesek; neve az Athos hegyén lakó barátok egyik felekezetének, melly a' 14. században esmeretes volt igen különös rajoskodásiról. A' köldökök tartották a' lelki erő lakhelyének, és következképpen a' reánézés tárgyának is. Imádkozáskor állokat melyekre fektetve, szemeiket merően köldökjökre függesztve 's így hosszasan cselekedve végre az isteni világosságot érzékikép látni 's az isten szemlése gyönyörét éldelhetni hitték. Ezen világosságot, mellyben az istenség lakozik, 's melly belőle ered, nem teremtettnék 's az isten valóságától különbözőnek hirdették. A' calabriai barátokkal Barlaammal ezen világosság felől való vetélkedésben, elnyerték ifjabb Andronicus Palaeologus görög császár oltalma, 's a' Thessalonichi érsek Palamas ipara által a' konstantinápolyi synoduson 1341 az elsőséget.

Egy kormányváltozás a köldöknézők kezéből e' győzelmet ismét kiragadta, és az anyaszentegyház más viszonyos kérdései miatt ezen böhőség feledékenységre ment, melyet a' 17. század quietismusa ismét felébresztett, 's mely a' 19. század magnetismusa által talán származása lehetőségéről physiologiai felvilágosításokat nyerhet.

HESYCHIUS, egy hihetőképen kivonatként reánk maradt görög glossarium szerzője, a' mit részint regibb szókönyvekből gyűjtött, részint pedig Homerusból, dramaticus és lyricus költőkből, történetirókból, orvosokból sok szavakkal és példákkal bővített és világosított. Szül. Alexandriában, és némellyek szerint Kr. u. 4. mások szerint 5. vagy 6. században élt. Élete környülményiről semmit sem tudni. Glossariumja legjobb kiadásai: Albertitól és Ruhnkentől (Leyden 1746—66, 2 kötet fol.), Schowtől (Leipzig 1792, mint a' f-lebbinek pótléka.)

HETAIRÁK (e' görög szótól *hetaira*, barátné). Így nevezték a' Görögök, nőjékel ellentétben, szeretőiket, ágyasaikat. Sőt maga Venus is Hetaira melléknév alatt tiszteltetett némelly helyen, 's papnéji Hetairák, tehát Venus papnéji voltak, tulajdon és ál értelemben. Az utóbbiak rendszerint idegenek valának; a' mint hogy azon helyeken, hol a' lakosok, mint például Athenében, a' születési polgárjusra büszkék voltak, az idegen asszonyok a' benszülettektől legelőbbnyire megvetetének 's a' törvény által elmeilőztetének; innét az idegen asszony nevezettel rossz értelem vala egybe kapcsolatva. Sok osztálya volt ugyan a' Hetairáknak; hogy azonban az újabb időbeli kéjleányokkal összehasonlittassanak, azt mind a' Görögökkel született szépségérzet tiltja, mind azon természetes gratia, mely köztök mintegy külső törvény gyanánt uralkodék, 's ugyan azért a' nemek szabad társalkodására is kiterjedt. Mert, nem említvén, hogy az édelés kevésbé volt nyilvános és aruba bocszátott, tudjuk, hogy e' nevű asszonyok és leányok közt többen találkoztak, kik eszek, political és más esmeretek, 's társalkodások legnagyobb finomsága által a' legmiveltebb kormányfiakat és philosophusokat (Periclest, Alcibiadest, Platot, sőt Socratest is) köröbbe tudák vonni, 's az ész és kellem ezen ritka egyesítéseáltal a' görög nemzet művelődésének történeteiben híresek levének. Ide tartoznak: ASPASIA (I e) Leontium, Theodata és mások. Jobban csábító mesterségeikről esmeretnek Cratina, Lais, kit Aristippus philosophus szerete, Phryne. és mások. Ezek a' képző mesterség által is kitűntettek. Praxiteles Phrynét egy márvány és egy arany szoborban ábrázolá; e' volt azon kívül mintája az ő Venus-szobrainál. A' fija, Cephissodor, valamint más művészek is, Hetaira szobrok által lön híressé. A' Hetairák életét Wieland „Menander és Glycerion“ 's „Aristipp“ jéből esmerhetni meg leginkább.

opq.

HETAIRIA, barátok szövetsége. Gróf Capo d' Istria és Ignác érsek befolyása alatt támadott még 1814 a' Görögök barátjainak egyesülete Bécsben, melynek czélja volt, keresztyén felvilágosodást, vallásos érzéseket, 's tiszta erkölcsöket terjesztgetni Görögországban, mind a' nép mind a' tudatlan papság közt; a' mit leginkább oskolák felállításával gondoltak elérni. Ezen egyesület alaprajzai új görög és francia nyelveken ki is nyomattak. Fejedelmek, tudósok, miniszterek 's a' Fanar, gazdagabb Görögjei csak hamar részt vettek az egyesületben, mely nem sokára 80,000 tagot számlált. Egy gyűrű a' bagolynak és Chironnak képével, volt a' szövetség symboluma, az utolsó, mint hősnévelő, egy kis gyermeket vivén a' hátán. Az egyesület pénztára Münchenben volt. Eleinte semmi political czéljai nem voltak e' társaságnak, de lassanként kívánságává lett, az elnyomatott Görögöket a' török járom alól kiszabadítva látni. Ez a' kívánság különösen a' miveltebb hellen ifjuság kebelében égett. Hatalmas szövetkezéseket kerestek és találtak, gazdag segedelmekre tettek szert, hogy mindent előre jól elkészítsenek. Odessa volt a' Konstantinápolyal való közlekedés pontjává választva, honnan a'

szövetségi igazgatóság küldözte szét intézeteit, melyeknek görög szabadságot kellett majd eszközölniek. Legelőször is Ypsilanti tűzte ki a zendülés zászlóját Moldva fővárosában Jassyban 1821. Mart. hónapban, melyre a' Hetairisták, vagy a' görög szabadság barátjai minden más európai országokból siettek ő hozzá, vagy pedig Görögországba, hogy a' szabadsági harcban részt vehessenek. Vitéz önkényes Hetairisták tettek Ypsilanti csekély de lelkesedett csapatját, kik fekete színű huszár köntösbe valának öltözve, oláh sipka a' fejeken, melyeken csont keresztben egy halálfő; kokárdájok háromszínű, fekete, fehér és veres; fejezész-lajokon veres kereszt latszott a' régi Labarum e' felirásával „*In hoc signo vinces.*“ Y. igyekezete szerencsétlen kimenetelének főbb okai voltak, hogy Olaszországban is ugyan ekkor több helyen katonai lázadások történtek, melyeket a' laybachi congressus kárhoztatván, Sándor is kénytelen volt a' pártos Görögöket magokra hagyni; sőt minekutána Ypsilanti Sándor az ő parancsának nem engedelmeskedve, Muszkaországba vissza nem tért, őt a' muszka had tiszt-lajstromából ki is törölték. A' moldvai fejedelem Suzzo Mihály oda hagyta országát, megértvén a' muszka agensztől, hogy az orosz udvar nem hagyta helyben Ypsilanti tettet; mire a' többi bojárok is megfélemedvén, követet küldöttek Konstantinápolyba új hospodar kineveztetéséért, igérvén, hogy a' Hetairisták lázadását magok lecsendesítik. Ypsilanti már utban volt Bukarest felé, mikor a' változást megtudta, de szándékával nem hagyott fel, mert kis serege is, mintegy öt ezer főre nevekedvén öt százról, a' dolog folytatását kívánta. Bement tehát Bukarestbe Aprilis 10. napján; ornét Tergovistbe indult; de a' földbirtokosok, az az a' bojárok, nem hogy hozzá álltak volna, sőt inkább nagyrészt Erdélybe vonultak kincseikkel és familiájokkal együtt, annyival inkább, mivel a' másik oláhországi partütő, Theodor Wladimiresko, egyenesen a' bojárokat pusztította, és Ypsilantival nem fogott a' szent célra kezét. Nem sokára három basa's tizezer török katona nyomult be Moldvába és Oláhországba. Jassyban nagy rendetlenség uralkodott, mert a' Hetairisták elvették a' bojárok kezéből a' kormányt. Seraskier Jusuff, a' brailai, megverte a' görög sereget Galatznál Maj. 13. napján, a' várost rohanással bevette, s a' Hetairistákat Jassyból eltávozni kinszerítette. Más részről Oláhországban Wladimiresko Mehmed kyaja silistriai basa kezére játszott, Bukarestet átengedé a' Törököknek, kit is Ypsilanti későbben Jordaki kapitánya által elfogatván, halálra ítéltetett. Egy része ugyan Wladimiresko gyűlévész népének egyesült Ypsilanti seregével; de midőn Jordaki Rimnikből kiindult Dragaschan felé ezer emberrel előseregképen, s keményen megtámadtatott, Arnantáji és Pandurjai mind megszaladtak, s maga is alig tudott Juniús 19-kén egynehány száz emberrel visszavonulni a' Hetairisták válogatott csapatjához. Most már a' még megmaradt Arnauták is elhagyták Jordakit és Ypsilantit, őt ágyut az ellenség kezébe játszván. Ezen szempillantásban felszólította a' konstantinápolyi patriarchának egy unoka öccse a' Hetairisták kis seregét, hogy vitézi halálra szánják el magokat. Így bátran szembe szállva a' sokkal nagyobb erővel, egymás után hullottak el egyetlen ütközethen, csak kevesen szabadithatván meg magokat Ypsilantival, ki az erős kosztiai klastrom falai közé vonult. Rimnikből néhány nap mulva tudósította a' világot egy hirdetmény által (Juniús 20.) a' görög ügy iránt hűtelenekről, kik azt a' Törököknek elárultak, millyenek voltak Kamina Sava ananta vezér, ki maga is átment a' Törökhöz, Dukas Konstantin, Barlas Vazul, Manos György, Sutsos Gergely és Skufo Miklós, mind ketten Fanarioták *). A' moldvai más hetairista vezér Kanjakuzen György hasonló módon megveretvén a' Pruth mellett, nagy baj-

*) Fanar egy külső város Konstantinápolyban, hol az udvartól kedvelt görög 16 familiák laknak.

jal a' vizen átment és Muszkaországba menekedett, mint Ypsilanti Erdélybe, hol azután fogságba tétetvén, egy darabig őrizet alatt tartatott. Jordaki és Pharnaki más két alvezérek, azután is folytattak egy darabig az apró csatázást kevés embereikkel a' hegyek közt, mig nem minden segítségi remény elenyészvén, a' megsebesedett Jordaki utójára Seck nevű klastromba szorult, 's hogy az ellenség kezébe ne essék, azt magával együtt elégette 1821 Sept. 24. napján; 's így vége lön a' Hetairiának.

HÉT BÖLCS. Így nevezetnek régi Görögország azon férfiai, kik a' költeményes világból kiemelni kezdték a' nemzetet, 's józan életbeli maximák elterjesztésével a' philosophiát megkedvelték a' Görögökkel. Periander, Thales, Solon, Bias, Chilon és Cleobulos számláltatnak a' hét bölcsnek sorába, ámbár némelyek Periander helyett a' cretai Epimenidest vagy Mysont nevezik, 's Bayle csudálkozik is rajta, hogy lehessen Periandert, hazája (Corinthus) zsarnokát a' hét bölcsnek közé számlálni, minthogy sokkal több oknál fogva a' legrosszabb emberek sorába tartozik. — Azon rövid értelmes mondások, melyek a' hét bölcsnek nevei alatt máig is fenmaradtak, bizonyítják, hogy azoknak terjesztői és tanítói az élet practicali becsét tisztán fogták fel, 's követésre méltó példák az erkölcsi életben. Így p. o. mondja Bias: „A' helyes cselekedetről való meggyőződés legfőbb jó.“ „Az emberek legtöbb kárt tesznek egymásnak.“ „A' sorsával megelégedett gazdag, a' fősvény szegény.“ „A' szüzesség legszebb kiházasítás.“ „Az okos nem akar ártani, ha árthatna is, a' bolond ártani akar, de nem tud.“ Pittacus: „Nem tud beszélni, a' kihallgatni nem tud.“ „A' bolond iriglyi a' kevély szerencsésjét, 's a' szerencsétleneknek kárát örül.“ Cleobulos: „Vétek mellett soká senki nem lehet boldog.“ „Embertársaidnak sokat engedj meg, magadnak semmit se.“ Solon: „Az egyenlenség szül versengést, azért hasonló gondolkozásnak lépjenek házassági frigybe.“ „Ismérséidnek titkon mond meg hibáikat, nyilván pedig dicséred őket.“ Chilo: „Gondolkodjál a' halálról, hogy el ne felejtkezzél arról, mi jó néked.“ „Bátorság és barátság minden kedvetlenséget meggyőznek.“ Felejtse el massal tett jótéteményeidet, de a' másokét soha sem.“ Thales: „Titokban, ha senki nem látja, se kövess el gyalázatosságot.“ „Igaz szemrehányásokkal használhatsz mint ellenség, hamis dicséretekkel árthatasz jóakaróidnak is.“ *Kállay.*

HETERODOX, és HETERODOXIA, két görög szóból ered (*heteros* és *doxē*) melyek együttvéve mást hinni és vélni tesznek. Különösen pedig heterodoxiának azt nevezik, mikor valaki a' közönségesen bevett hittudománytól eltávozik, 's olly véleményt fogad el, melyet az egyház eretnekségnek, hamis hitnek néz. Szemközt áll a' heterodoxiával az *Orthodoxia*, vagy állhatatosság az egyházi tanításban. Az *orthodoxia* és *heterodoxia*, *orthodoxus* 's *heterodoxus* szavak legkivált a' múlt század közepe felé voltak divatban Németországban, mikor a' protestans theologusok egymás közt megszakadtak, 's egyik rész a' bevett hit és tudomány némely ágazataiban javításokat változtatásokat, kívánt tenni; melly igyekezet hosszas, versengésre adott okot, 's máig is tart sok tekintetben, ámbár a' két fél sokat közeledett. *Kállay.*

HETEROGEN és HOMOGEN, I. KÜLÖNNENÜ.

HETEROSCIUSOKNAK (egyárnyékuak) neveztettek a' régiéknél a' mérsékelt éjszaki öv és a' mérsékelt déli öv lakosi, kiknek delárnyéka a' két polus közül szüntelen csak egyik felé hajlik. *r.*

HÉTESZTENDŐS HÁBORÚ, I. MÁR. THEREZIA és II. FRIDRIK.

HETMANN, vagy Atamann, a' Kozákok vezérjének címje. Midőn a' Kozákok még lengyel uralkodás alá tartoztak, Báthori István király (1576) adott nekik egy főparancsolót, Hetmann czimmal, és méltósága jegyül egy zászlót, vezéri pálczát és pecsétnyomót. Ezen jegyek még most is divatban vagynak, 's a' Hetmannak mindenütt utána vitetnek. Hetmann magok a' Kozákok választanak, a' császár pedig

megerősíti. Midőn (1654) a' Kozákok az Oroszoknak hódoltak, egész szerkezetek megmaradt. De minekutána az esmeretes Mazeppa hetmann 1708. XII. Károly pártjára állott, oly czélból, hogy izmét a' Lengyelekkel egyesüljön, I. Péter a' Kozákokat korlátok közé szorította, 's a' hetmann szék gyakran hosszabb ideig betöltetlen marada. Midőn 1750 Hasumowsky gróf választatott hetmannak, a' régi uradalmak 's vámjévedelmek helyett 50,000 rubelt kapott esztendei fizetésül. Nagy Katalin az ukraini hetmanni méltóságot egészen eltörülte, 's helyette nyolcz tagból álló kormányt állita. A' doni Kozákoknak megmaradt az ő hetmannok; ez az noha hajdani nagy hatalma megszorítatott, mégis mindig inkább uralkodó, mint csupa vezér és kormányzó. (L. KOZÁKOK). r.

HETRURIA, I. ETRURIA.

HÉTSZEGÜ SZÁMOK, summái oly arithmetikai számrendeknek, mellyek az egységgel kezdődnek, és a' mellyekben az egyes tagok egymástól 5 egységgel különböznek, p. o. 7; 18; 34; 55; 81; és így tovább.

HETVE (Egyházas), falu, Vasvármegye kemenesallai járásában, Sárvártól délkelet felé 1 1/2 mértföldnyi távolságra, közel a' jó boru Ság hegyéhez 's a' híres dohányt termeszto Jánosház mvárosához. Termékeny földje, erdeje 's legelője van, és a' kis Somlyó hegyén jó de kevés asztali bora; nemes közbirtokosok sajátja; lakosai tisztán Magyarok. Itt láta először napfényt hazánk koszorus költője, Berzsenyi Dániel, kinek lángzó érzetekben ömledező, 's néha néha hazafiui fájdalommal keserűn felsohajtó versei, minden igaz Magyar kebelében testvérileg visszahangoznak, 's hatalmas erejekkel kitkít lelkesedése gyujtanak. — A' falu helyzete kellemes; fenségesen emelkedik magasra a' közel térségben Ságnek kupgyánant tornyosuló hegye, mellyen a' híres Vas Pál lyukja van, 's mellynek várdüledékiről a' vidék lakosa is csak népregét beszél; a' szomszéd Veszprém megyének országszerte híres boru nagy Somlyója gyönyörű kétségben tünik fel keleten, 's vára ömladékain meglepő bájjal késledeznek a' nyugvó napnak arany sugárai. — Nem csuda ha Berzsenyinknek oly mélyen lelkére hatának ezen természeti kellemek, hogy csak fájdalommal elérzékenyülve válhatott meg tőlök; a' mi, ezen szelid buval előntött 's szivreható verséből, „Bucsuzás Kemenes-alljától“ eléggé kitészik.

—no—

HÉTSZEMÉLYES TÁBLA, hazánk ítélőszékeinek legfőbbike, melly nevezetét hajdan tagjainak számától vevé. Ma előlülőjén, a' nádon kívül, 20 bíróból áll, kiknek négye az egyháziak, hete az ország nagyjai, kilence pedig a' haza nemesei közül választatik a' király által, a' táblától elibe terjesztett 's a' hon különbözőféle kerületeiben lakó személyek sorából. Igy rendeli az 1723 v. 24 cz., 1741 v. 24 cz. és a' szokás. Szinte az elől nevezett törvény 2-ik §-ának rendelkezése szerint, legfelebb is a' törvényfolyamat kezdetének harmadik napján, köteleztetnek ezen tagok 100 frt. büntetés alatt, az igazság kiszolgáltatása helyén megjelenni, — hanemha törvényes ok által akadályoztatnának, millyenek: a' súlyos betegség, árvizek 'stef. Hogy erős létü itéletet hozhassanak, az előlülővel együtt legalább is 11 tagnak kell jelen lenni, 's ha ennyi számmal nem volnának, az előlülő idegen törvényudók meghívásával pótolja ki azt. Az elhatározás a' szavak többségétől függ, mellyek ha egyenlők volnának, azon félnek itélete áll, mellyhez az előlülő ragaszkodik. Ezen ítélőszék egyedül a' felebb vitt pereket veszi vizsgálat alá, mellyeket a' KIRÁLYI TÁBLÁTÓL (I. e.) átküldött ítélőmester, vagy előadó táblabíró társával együtt, terjesztnek a' bírák elibe. A' hozott itélet a' kir. táblán hirdettetik ki, 's az itéletlevél, a' személyviselő (personalis) oldala mellett lévő királyi kis cancellariából adatik ki. A' végrehajtás végett, valamint más felebbviteli ítélőszékektől, ugy ettől is, az első bírósághoz küldetik vissza a' per. Hozott itéletei felebb nem vitethetnek, sőt a' polgári ügyekben hozottak még a' király által sem másíthatnának meg 's csupán kegyelem melletti perujtás (*novi cum gratia*) utján reménylhet-

ni változhatásokat. Husvétutáni törvényfolyamatban nem tart üléseket. A királyi táblával együtt királyi udvarnak mondatik. *Kunoss.*

HEUN (Károly), burkus királyi udvari tanácsos, mint szerző H. Claren, szül. Dobrilugkban Alsó Lausitzban, Mart. 20. 1771, hol atyja törvényi 's uradalmi tiszt volt, kitől szorgos nevelést nyert. Testvéreivel kicsiny, maga költötte szindarabokat, leginkább szomorúakat adott elő. 1786 a' gothai gymnasiumba, 17 esztendejében a' leipzigie egyetembe ment törvényt tanulni. Itt baccalaureussá lévén, a' göttingai egyetembe ment. Már Leipzigban kibocsátott egy „Gustáv Adolf“ czimű románt. Göttingában irt egy kis utazást „Karl's vaterländische Reise“, 's kevéssel elmenetele előtt: „Vertraute Briefe an edelgesinnte Jünglinge, die auf Universitäten gehen wollen“, melly munkát a' gymnasiumokon még most is mint jutalomkönyvet osztanak ki. Ez utóbbi munkájáért 's régiebb barátságáért atyjával, a' burkus minister Heinitz e' fiatal emberre figyelmessé lön, 's őt mint öccsének nevelőjét 's titoknokot Berlinbe hivta. Heinitznál veté meg az alapot mind ahoz, mit későbbben mint status szolgálja cselekedett; a' westphaliai provincialis és sóbánya, só departementnél a' generaldirectoriumban titoknokká nevezetett, 's a' ministert hivatalos utazásaiban kísérte. Később assessorrá lett a' bánya és hutaigazgatásnál. Treskow kanonok kinálására, ki Posennél és Cuianiennél nagy jószágok ura volt, hogy ezeket a' leghasznosabb feltételek alatt igazgassa, 1801 oda hagyta a' burkus szolgálatot. Treskowtól némü egyenetlenségek miatt megvált, 's Leipzigban Rein könyvkereskedővel társaságba lépett, melly 1804 ismét felbomlott. 1806 újra átvette Treskow lengyel jószágainak igazgatását. De az 1807 történt minden lengyel környülmények megváltozásával, 1810 ismét Berlinbe ment, hol végre Hardenberg statuscancellariussal közelebb megesmerkedvén annak bureaujába lépett, 's rövid idő múlva udvari tanácsossá nevezetett. Vele járt az 1813 hadi sereggel az író főszáláson, jelen volt a' bécsi congressuson, azután a' szász királyság burkus igazgatóságánál, később Merseburgban nyert hivatalt, 's a' szászországi kiegyenlítéséi biztosságnál 1819-ig szolgált. 1820 a' burkus statusujtság szerkeztetése bizatott reá, 's ez 1824 haszonbérbe adatván, a' főpostánál nyert hivatalt, mielőtt titkos udvari tanácsosnak nevezetett. — Claren munkáitól a' felfogás 's előadás bizonyos élénkséget, az előterjesztett helyzeteknek érzékileg szoros képezetét, gyakran helyes elmésséget, könnyen folyó írásmódot, 's kivált az előforduló környülmények szerencsés használatát, nem lehet megtagadni. De könnyü munkái egyébire mint mulékony gyönyörködtetésre nem számolhatnak, 's azon eszközöket, mellyek által gyönyörködtetnek, az izlés és moral nem mindig hagyhatja helyben. *r.*

HEVENESI GÁBOR, szül. 1656 Vasvármegyében; a' Jézusszerzetbe felvétetett 1671 Sopronban; a' magasabb tanulmányokat Gréczben üzte; azután megnyervén Bécsben a' bölcselkedés és istentudománybeli doctorságot, ugyan ott hat esztendeig bölcselkedés és erkölcstudomány tanítója vala, 's annyira megérdemlette előjárójának helybenhagyását, hogy egymás után rá bizatnék a' szerzet több oktató intézeteinek, utoljára a' Pázmánytól alkotott bécsi collegiumnak, igazgatása. Munkásan és tetemes foganattal előmozdítá ő a' magyar földön mind szerzete érdekeit, mind az ifjuság tudományos neveltetését; de maga is fáradhatatlan szorgalommal foglalatoskodék az emberi esmeretek gyarapításában, a' mire hogy annál több időt nyerhetne, naponkénti négy órára szorítá alvását. Egyébiránt is felette sanyaru vala maga iránt teste táplálásában és ápolásában: mert nem csak igen kevés étellel elégedék meg, hanem gyakran ostorozott testét durva darócczal is takará, 's vas lánczal övezé körül; melly midőn bele nőtt volna a' husába, seborvos által kellett annak kimetszetni. E' sanyar olly sebesen emészte benne az életerőt, hogy már 1715 eloltaná őt Bécsben. Istentudományféle tárgyakon kívül előkelőleg a' honi történetesmeret gyarapítására vala szorgalma fordítva

's e' végre temérdek számu okleveleket és emlékiratokat gyűjtött össze, melyek 128 foliókötetet töltenek be, 's nagyobb részint a' pesti tudományegyetem könyvtárába kerültek.

Fabri Pál.

HEVESVÁRMEGYE. Nevét, hihető, Heves városától vevé. Külső-Szolnokmegyével egyesítettvén, határai: észak felé egy kis szegleten Gömörvármegye, nk. és dél f. Borsodm., a' Tiszán túl terjedvén Szabolcsvm. és Nagy-Kunság, alább Békesvm. és ismét a' N. Kunságnak és Csongrádvm.-nek egy kis része. Kel. a' Jászsáig nyulik, míg azoközben Pestvmgyét nyugotra hagyja. A' Jászságot olly nagy kanyarodással keriti meg, hogy ennek részei az ég minden tájékára esnek, míg végtére Hatvan alatt 's felett felemelkedik, 's a' Mátrát nyugotról megkerítvén 's Nográdvme gyét éjszakra hagyván, ujra összeütközik Gömörvármegyével. Földterülete 120 $\frac{1}{100}$ nsz. mf. Majdnem az egész megyének igen kellemes fekvése van; halmok, hegyek, szép erdőségek, völgyek és síkság, felváltva gyönyörködtetik a' szemet. Hegyei között leginkább kitünő a' nevérol egész hazában esmeretes Mátra, melly Nográdvármegye szelétől egész Hevesen keresztül nyulik 's Cserhát hegyorával egyesül. Vizei: a' hallal bővelkedő Tisza; a' Zagyva, melly a' Mátra háta megett ered 's kis mederben folydogál, mignem több vele egyesülő vizek által megárasztatik; a' Tarna és Gyöngyös; a' Kékeshegy oldalában három forrástól eredő Bene, és az áradásai által pusztulást okozó Eger folyó. Savanyuvíz forrása kettő van, Parádón és Recsken; hiresek egyszerűs mind az egri meleg ferdők is. Termékei: mindennemű gabona, nagy bőséggel, kerti veteménye, bora, különösen az országszerte dicsért egri veres bor, melly külső tartományokba is elszállitatik, és a' visontai jó asztali bor. Bőven 's jó dohányja terem továbbá Al- 's Fel-Debrön, Verpeléten 's másutt. A' megye lakosai, kiknek I. érseki, 15 mezőváros, 132 falu és 102 puszta szolgál lakhelyül, nagyobb részint Magyarok; de leginkább a' városokban 's ujabb eredetű helységekben számos Németek és Tótok is honolnak. Az egész népesség száma 215.300 (Magda szerint 198.000), mellynek $\frac{1}{18}$ része némes. Egy nsz. mf. re mintegy 1650 személy esik. Foglalatosságok általában földmivelés, szőlő és dohánytermesztés, kisdud kereskedés, melly egyéb általános akadályokon kívül, még a' csinálatlan utak alkalmatlansága miatt is igen megcsökkent. 54.

HEVES, város; a' hasonló nevű megye tarnai járásában, Eger-től 4 mértföldnyire. Több nemzetiségek birtoka, kiknek különféle szép épületeivel díszeskedik. Földje általában igen jó, néhol trógyázás nélkül is termékeny. Lakosai Magyarok, kiknek száma mitegy 3320 lélekből áll. 54.

HÉVMÉRŐ, thermometrum, azon tapasztalásra épült, hogy a' meleg által a' testek, különösen pedig a' légidomuaik és folyók leginkább kiterjednek. A' legközönségesebb egy egyenlő bőségű üveg csőből áll, üres golyóba végződőből, melly a' cső felével együtt borszeszszel vagy kénésóval (higannyal) megtöltetik és ekkor felül olvasztva bezáratik. A' hévség a' nedvet kiterjeszti 's emeli, a' hideg pedig összehuzza 's alább szalítja. Hogy ezen emelkedést és szálást jól meg lehessen mérni, a' cső egy papirossal bevont deszkára tetetik, hol osztályfokok léteznek, mellyeknek szélsői két bizonyos állandó pontot tesznek, t. i. a' víz fagy és forrpontját. A' fagypont olvadó hóba tévés által találatik fel, a' forrpont pedig forró vízbe mártás által. FAHRENHEIT (l. e.) a' természeti jég vagy fagypontnál 32° tesz 's az ő 0° (senni foka) tehát mives hideget jelent; a' forrpontot 212 re határozza; a' köztök lévő tér pedig 180 fokot tesz; RÉAUMUR (l. e.) ugyan azon tért 80 fokra osztja. a' fagypontnál 0°, a' forrpontnál 90° tevé borszeszes hévmérőjén; DELUC (l. e.) szinte így bánik kénésós hévmérőjével; CÉLSIUS, svéd természetvizsgáló a' mult században a' 100-zos mérőt hozta fel, mellynek fagypontja 0°, forrpontja pedig 100° volt, Delisle pedig a' forrpontnál 0°, a' fagypontnál 150° számlál, tehát felülről alá megy. A' 100-zos mérőnek 5 foka 4 fo-

ket tesz Réaumur és 9-et Fahr. szerint. — Mivel azonban a' lég nehézsége, melyet a' légsúlymérő (barometer) mutat meg, a' forrponot elérését késeleteti vagy sietteti: innét világos, hogy a' különböző légsúly alatt csinált hévmérők nem fognak a' hévfok mutatóban megegyezni, 's hogy a' jó hévmérőben megkivántatjuk, hogy a' légsúlymérőnek bizonyos állásánál készült légyen. Deluc ehez 27" par. mért. vesz; a' 100 részűek 76 centiméternél = 28" 0, 905 par., az angol hévmérők 30" ang. = 28" 1, 79 parisi légsúlymérő-magasságnál készítetnek. 1" par. különbség a' légsúlymérőn mintegy 0,9 javítást kíván a' hévmérőn. A' léghévmérőt Drebbel Cornelino, hollandi földmivelő adá elsőben elő. Legjobban vették hozzá egy olyan légsúlymérő, melynek meghajtott szárához egy 2 hüvelyknyi széles golyó adatik, léggel töltve 's beforrasztva. A' golyóbeli lég megmelegülése hévmérőleg változtatja meg a' higany állását. Mivel különösen angol írásokban gyakran adatnak Fahrenheit szerint észrevételek, mint Franciaországban néha Celsusé szerint, innét szükséges, hogy az így adott fokokat a' szokott Réaumur vagy Deluc-éra által tudjuk tenni. Réaumur fokait százasokra áttenni és vizsont, nem nehéz, mivel mindeneknek azon fagypontja van 's 80: 100 = 4: 5; innét az adott Réaumur szerinti fokot ötszörözni kell 's a' kijöttet 4-el felosztani, 's a' Celsusi fokot a' hányad (quotus) kijeleli. Ellenben hogy a' százas fokot 80-nosra változtassuk, négyszerezni kell őt 's a' kijöttet öttel felosztani. Mivel Fahrenheit hévmérője ugyan 212° fokot vesz fel a' forrponotnál, de fagypontja igen mesterséges, t. i. 32 fahrenheiti fokkal van a' többiek fagypontján alól, így a' többimérők szerint 212—32 = 280 fokot tesz a' két határköz tére. Tehát Fahrenheit 's Réaumur hévmérői közt illy viszony áll, mint 180, 80, mint 9: 4. 's Fahrenheité 's Celsusé közt, mint 180: 100 = 9: 5. Ha tehát fahrenheiti fokok változandók át réaumuriakra, az adott számból 32 levonatik, a' maradék négyszerezetik 's a' kijött szám 9-el felosztatik. Ha ellenben réaumurii fokot akarunk fahrenheitire átváltoztatni, az adott réaumurii sok 9-szer vétetik, a' kijött 4-el felosztatik 's a' hányadhoz 32 adatik. — Ezekon kívül vannak még ércz-hévmérők p. o. óraidomban, hol mutató láttatja azon összehuzatást vagy kiterülést, melyet az ércz-toll szenved a' melegség vagy hideg által. Mivel mégis bővebben leirt 80 fokos hévmérő van leginkább szokásban, meglegszünk néhány nevezetes állást adni szerinte. Illyen hévmérő mutatott p. o.

A' Senegálnál April 12-kén 1738	= + 36 ² / ₃ °
Leipzigban 1755 (melegség)	= + 31 °
Leipzigban 1785 (hideg)	= - 23 ⁵ / ₉ °
Waldheimban 1785 (hideg)	= - 27 ¹ / ₉ °
Mérséklett nyári melegségnél mutat	= + 14 ² / ₉ °
Pinczemérséklet	= + 10 °
Jég Ammonsóval megfagy	= - 14 ² / ₉ °
A' keneső fagypontja	= - 32 °

L. Luz-tól: „*Vollständige Anweisung Thermometer zu fertigen*“ (Nürnberg 1781), 's Hindenburgtól: *Formulae comparandis gradibus thermometricis idoneae*“ (Leipzig, 1781, 4). —j—a.

HEVRISTICA, vagy Heuristicának nevezük a' feltalálás művészségét, avagy az utmutatást a' methodicai feltalálásokra, valamint magát a' feltalálás methodusát is. Saját feltalálási művészség nincs, mert minden tulajdonképi művészség TAPASZTALÁSBÓL. (l. e.) indul ki. A' művészségekben való feltalálás a' phantasia és érzet finom játékán alapul, 's ugyan ezért nem is vonható szabályokra. Hanem a' tudomány az ész dolga, melly a' képzeteket kifejti, vagy a' tapasztalást képzetek szerint elrendeli, 's a' tudomány ezen feltalálása és kimivelése bizonyos szabályokhoz van kötve, mellyek szerint az ész intézkedik, midőn önjerejéből 's minden oktatási közlés nélkül munkálkodik, 's mellyeknek öszveségét mi Hevristicának, hevristicai methodusnak nevezük. Igaz ugyan, hogy

a' feltalálás a' tudományok körében is szükségképen megkíván bizonyos reátermettséget 's nagy elmetehetséget, melly csak keveseknek juttat részül, 's gyakran e' szabályok világos tudta 's leggyakrabban minden methodus nélkül munkálkodik, mindazáltal még is nagy fontoságu dolog, azokat (a' szabályokat) világosan kifejezni és megismereni, 's annyival inkább, mivel a' tudományos vizsgálódásban a' saját muukasság tudatja legbiztosabban vezet 's megment a' vizsgálódás sok tévedésétől. A' tudományos feltalálásnak vannak általános szabályai, mellyekből, a' külön tudományokra vonatkozás által, külön szabályok származnak. Amazok, rendszerint általános Hevristica neve alatt, a' logicában avagy észtudományban taníttatnak, és pedig az alkalmazott általános logica azon részében; mások által az általános közönséges encyclopaediában, 'methodologia vagy hodegeticában, melly az esmeretek terjesztését tárgyzza. Ez csak felette általános szabályokat állithat fel. Az utóbbiak azon külön tudományok methodologiájába tartoznak, mellyek számára rendeltetve vannak. Mi itt csak az általános Hevristica legfontosabb pontjait akarjuk közölni, mellyekről Dommerich I. L. („*Die Mnemonik und Hevristik nach ihren ersten Zügen entworfen*“, Halle 1765) és Degen („*Tentamen theoriae hevristicae generalis adumbrandi*“, Kopenh. 1798) különösen értekeztek. Minden methodicai feltalálás, szántszándékos gondolkozás bizonyos tárgyról, melly oszlató vagy öszvetevő lehet, a' mint vagy a' következetekből új okokat vonunk, vagy viszont; innét nevezetik az oszlató methodus gyakran főleg hevristicainak. Ennek legfőbb szabályai és kívánatai ezek: A' feltalálni szándékozó mindenek előtt nyugodt elmeállapotba helyeztesse magát, 's állítsa elébe gondolkozása célját világos kérdés vagy feladás formájában, mellyre a' felelet vagy megfejtés kerestetik. Minden feladásnál van valami adat (datum), 's ezzel öszveköttetésben áll valami, a' mi kerestetik (quaesitum). Elsőben szükség mind a' kettőt megkülönböztetni. A' hol nincsenek adatok, ott feladás sem lehet. Az adott daraboknak, hogy a' feladást bizonyosan lehessen megfejteni, teljeseznek kell lenni 's nem csupán tagadóknak, 's a' keresettel ok és következetre nézve öszvefüggésben állniok. Mi a' keresettel, erre nézve elsőben is a' feladás lehetőségéről szükség meggyőződni; ez tárgyilag lehetetlen, midőn a' kérdés ellenmondást foglal magában, vagy minden adatok hibáznak, vagy pedig az adat a' keresettel ellenkezik; személyileg lehetetlen, ha a' vizsgáló a' szükséges előesmeretek és tehetség hijjával van; jól meg kell tehát előre vizálni, mellyik körben vagy mellyik felsőbb fogat alatt fekszik a' keresett tárgy, 's mivel a' kérdés egyszerű vagy öszvetett lehet, azért a' vizgálat fő tárgya a' melléktárgyaktól választassék el, 's az elsőre fordíttassék legnagyobb figyelem. Azután meg kell fontolni, mellyik uton lehessen a' keresett tárgy megismeréséhez jutni, 's szükség az adatot a' keresettel következet és okra nézve helyes viszonyba helyeztetni. A' vizgálat alatt ne távozzék a' vizsgáló azon pontról, mellyen áll; szintelen zemei előtt tartsa a' célt, mellyre törekszik, 's igyekezzék a' feladást rokon feladások öszvehasonlítása, analogia, képek 's példák által lehetőségig világossá tenni. A' gondolkozás által találtat írja le röviden, hogy könnyen végig láthassa, 's kedvező időben gerjesztésül szolgáljon további vizgálatra. Eddig az általános szabályok (Vö. Lambert „*Neues Organ*“, 7-ik fejezet, a' feladásokról).

A' gondolkozás külön körére nézve megkülönböztetjük a' feltalálást a' tiszta történeti tudat körében, a' feltalálást a' tisztán önmunkálatu gondolkozás körében (Speculatio), 's a' feltalálást az alkalmazott észtudományok körében. A' hevristicai methodusokat, mellyek ezekre vonatkoznak, empirismus, speculatio és inductionnak nevezik. Mi a' tisztán történeti avagy tapasztalási tudatot illeti, melly észrevétel és tapasztalás által nyeretik, erre nézve a' hevristicai methodus következő szabályokat állít fel: a) a' saját észrevételre nézve: Nyugodtan, el nem fogódva 's

erősen intézd minden figyelmedet a' megvizsgálendő tárgyra, használd és gyakoldd érzékedet, az észrevétel organját, s emlékeződ feltevéseidet természetesen módon, iparkodjál az érzéki csalódást kikerülni, a' mennyire lehet minden tárgyat, a' legkülönbözőbb viszonyokban, s a' legbiztosabb eszközökkel (például mesterséges műszerekkel), s a' hol szükség több érzékek által vizsgálván meg, s a' latottat a' képzeltektől s a' lételest a' történetestől illendően választván el; b) idegen észrevételre nézve, mellyet mások bizonyítására fogadunk el. Az idegen mondas igaznak tartása (a' történeti hit) a' tanu hitelessége szerint intézkedik, és pedig a' tanu személyes minősége szerint (ha t. i. alkalmas-e, őszinte-e a' tanu, s mennyire tanulhatta ki az igazságot), és a' bizonyosság tárgyi minősége szerint, ha t. i. megegyez-e és mennyire valamely tudósítás, rege vagy hír a' tapasztalással és annak törvényeivel, mellynél ismét a' tett az okoskodástól megkülönböztetendő; továbbá, mennyire legyen az valódi és meg nem hamisított, a' mi közvető vagy írásbeli bizonyoságnál történeti critica által határoztatik meg; végre mi legyen annak értelme s tartalma, mit a' HERMENEUTICA (l. e.) vagy magyarázás mestersége határoz el. A' hevristicai methodus a' józan ész és tudományok számára, vagy a' speculativa methodus, melly által a' képzeteket s megismerésünk általános szükséges törvényeit felkeressük, oszlató természetű. Ez abstractiot használ. Így a' mathesisben, hol a' tiszta nézetek fogatokban állittatnak elő s új constructionmethodusok avagy alkalmazatnemek taláttatnak fel, kivált az Algebrában, esmeretlen nagyságok felkeresésénél; így a' philosophiában is, hol az ember az ész alagyöződéseihez emelkedik fel. Az alkalmazott észtudományokban fő dolog, a' tetteket törvények alá rendelés által magyarázni. Itt vagy egyszerű okfökből indulunk ki, mint az alkalmazott mathesisben, vagy megfordítva, okföket keresünk fel a' megismert dolgok magyarázására, mint a' természetírásban. Hanem a' mathematicai és természetudományi feltalálás methodusát tárgyazó tanítás már a' különös hevristicába tartozik. Ezen kívül a' különös hevristicák közül kiváltképen említést érdemel a' történeti és ékesszólási. A' történeti hevristica, a' historiographiával együtt, a' történetírás művészséghez tartozik, s a' történetírás tárgyak azon kidolgozásában áll, melly által a' szükséges és lételes a' tárgyak nagy tömegéből kitaláltatik és kiemeltetik, s a' fenlévőből és adottból az esmeretlen bebizonyittatik. Ez nagy combinatiot s ítélő erőt kíván, s e' törvényeket követi: hogy mind annak valóban kellett lennie, a' mi nélkül más, melly mint megtörtént vagy fenálló be van bizonyítva, nem lehetett volna; hogy az emberek és dolgok természetének mindig ugyan annak kell maradni, s hasonló okozatokat szülni a' hasonló okoknak. Az első okföt a' hevristicus mindenütt alkalmazza, valahol csak emlékeket, elbeszéléseket használ, mellyeknek valódisága a' felebbi módon meg vagyon vizsgálva. — Ékesszólási hevristicának végre a' rhetorica azon egész fejezetét nevezük, melly az ékesszólási feltalálásról (de inventione) értekezik, s az előadás fő tételének és többi részeinek megválasztását és feltalálását tárgyazza. Y.

HEXAMETER, hatmértékű, hatlábú, vitézi vers. Nevét azon hat tagtól vevé, mellyből állani szokott; vitézi versnek azért mondatik, mivel leginkább a' hadi hős tettek irattak rajta. A' hexameter legrégebb nyomait a' görög költőknél találni, noha Herodot a' legősibbet thebai Apollo templomában találá phoeniciai nyelven. A' görög oraculumok az ősz régiségben már hatlábú versekben adák feleletjeiket. Ma csaknem csupán a' Magyaroknak adaték kellemetes hexameterekben írhatni, a' többi europai nyelv durva és mássalhangzókkal eltömött lévén reája nézve. S becsekben büszkén is állanak a' magyar és újabb költés mezején a' hexameterekben írt Zalán futása s Árpád. — A' hexameter első

négy lába spondeus vagy dactylus lehet, az ötödik rendszeren dactylus, a' hatodik spondeus vagy trocheus. Néha az ötödik láb spondeus is, de ekkor a' szép hangzás kívánni látszik, hogy a' negyedik dactylus legyen. A' hexameternek e' nagy szabadsága igen könnyűvé teszi ezen versnemet, azonban a' tökéletes hexameter még is mestert kíván. Ezen versek is hexameternek, de majd fülfájást kapni, míg a' három sort végig olvassa az ember:

*Ítván napján verset szoktak mondani mások,
En is vágytam vélek néked szólaní sok jót;
Tartson hosszan 's épen a' jó menybeli Isten!* —

Ellenben ha a' lábok egymással fűzetnek, ha a' második láb után, egy olyan szótag következik, melly, mint a' harmadik láb első szótagja, szavat végez, akkor a' szép hangzás kimondhatatlanul soka: nyer. Lásunk példát Zalán futásából:

*„A' győző seregek fejedelme, dicséretes Árpád
Ílly szókat halljon tőlünk, unokája Reánnak!
'S én a' békekövet fenyegetve beszélek e nála?“*

A' Németek, mint szépen hangzókat, e' hexametereket hozák fel:

*Flechte das Blumengewind in der blonden Lockengewindel. — és
Ob in dem Hain auch sauste der Sturm, doch waren sie fröhlich.*

55.

HEXAPLA, hat nyelven készült 's leginkább a' görög püspök Origenestől öszveszerkeztetett biblia, melly a' zsidó textust mind görög mind zsidó betűkkel, a' 70 tolmácsok fordítását (Septuaginta) és még 3 más fordítást foglal magában.

HEYNTZ (Ján. Fridr.), nyelvvizsgáló, szül. Havelbergben 1744. Berlinben, később Oderaj Frankfurthban előbb rectori, végre professori hivatalt viselt. Szorgalommal nyomozta ki mind azt, mi a' német nyelv természetéről irt törvényszabásai és grammaticai észrevételei megállapítására vagy megerősítésére szolgálhata, de ezen szorgalmát ritkán vezérelte jó izlésű választás és philosophusi szellem. Írásai közül többen több kiadásokat értek 's használhatók. Meghalt Mart. 5. 1819.

HEYNE (Christian Gottlob), szül. Sept. 25. 1729 Chemniczen Szászországban, hova az atyja, ki Silesiában Gravenschützenben szegény takács vala, vallásbeli üldözés miatt szaladt. Az őt egész férfikoráig üldöző rossz körülmények és kedvetlen sora nem tudák elnyomni kebelében a' nemesebb művelődés szeretetét 's a' vele született gyengéd érzeteket, hanem magába téríték őt, hogy melyében keresse az erőt 's ugy tanuljon góg nélkül haladni. Mihelyt keresményei megengedék, elkezdé a' latin nyelvet tanulni. 1741—1748-ig a' chemniczi lyceumban tanult. Tanítói bámulak tehetségét és szorgalmát, a' mint ő majd minden segedelemtől menten, bámulandó előmeneteleket teve az ő nyelvekben. Egészen szegényen ment a' leipzigi egyetembe 1748. Itt Ernestitől a' magyarázás művészetébe vezetteték be, Christ régiség-oktatási pedig a' classicus hajtad esmeretében gyakorlák, mivelék őt. A' literatúrában szorgalmas olvasás 's majdnem mérték tuli éji tanulás által gyarapodott. A' jus kenyértudománya volt; különös haszonnal hallá a' romai törvényt a' régi literatúra 's történetek tekintetéből a' híres Bachtól, melly őt ügyessé tevé a' romai régiségek tanítására. Törvényes tartalmu művészerkeztést is tarta 1752. Egy latin elegia, mellyet a' leipzigi reformált közönség, hitszónoka halálára H. által csináltatott, megemerteté őt Brühl ministerrel, ki őt könyvtárába vevé 1753-ban másolónak 100 tallér fizetéssel. Egyetlen haszna itt a' régi litteratúra munkáival való megismerkedés vala, melly leginkább irányá lett neki. Eleinte a' szükség kinszerité némely fordításra. Az első classicus, mellynek kidolgozására hasonló érzelmek is nógatak. Tibullus vala, kit 1755-ben ada ki először. Rokon gondolkozása a' stoicus Epictetus-hoz is vezeté, kinek okfejei őt lelkében erősíték (első kiad. 1756). Ezen két munka megalapítá hírét a' külföldön. Ugyan ekkor találkozott Winckel-

maunal az ugy nevezett könyvtárban, de utóbb támadott köztök szoros viszony levelek által, midőn Winckelmann Olaszországban volt. A' belépett 7 éves háboru nem csak jövedelmétől fosztá meg Heynét és hatási körétől, hanem minden kereset-forrást elzára előle. Végére Rabenertől ajánlata nyert Schönberg asszonyág házában segedelmet, kinek férjfi testvérét mint nevelő Wittenbergbe kíséré 1759, hol Ritter által melyekben vezetteté a' történetek szentségébe. A' háboru viszont kiragadá tanulásától 's nagy szűkölködésbe taszítá, de a' melly nem kevesé fejté ki elméjét a' foglalatoskodásban. Ezen korba esik a' latin tárgy kidolgozása Lippert Dactylithecájának harmadik ezeréhez, melly őt mindig jártasabbá tette az Archaeologia ezen részében. Ruhken ajánlására 1763-ban meghivaték Göttingába az ékeseszólás tanítójának az elhalt Gessner helyébe; nem sokára első könyvtárnok és udvari tanácsos lön. Ezen hivatalra a' legkülönbfélebb munkák voltak szükségesek. Igen kellemeesen mondja magáról: „mint tanító tanulám csak meg azon mesterséget, mellyet tanitanom kelle.“ De hamar otthon lett ezen munkakörben. Számos és valóban remek programmái, mellyek a' régiség legvonzóbb tárgyaira kiterjednek 's esmereteinek bőségét csudáltatják, („Opusc. acad.“ 6 rész) mutatják, hogy latinul gondolkodott 's dolgozott 's nem csak tisztán, hanem könnyen 's jó izléssel tudta magát kifejteni. Élő előadásaiban is csudálatosan láttá a' valódi tudósságot összekötvé lélekkel és izléssel. A' legnagyobb gondossággal tett tanításai a' legvonzóbbakat és tudni méltót foglalák magokban, mind abból, a' mit a' régiek tanulása nyújthat, 's a' legszorosabb érintésben voltak írói munkálkodásával. Ezen tanítások által, valamint 15 évig tartott részvétele által a' Haller alkotta göttingai tudományos társaságban, továbbá fáradhatatlan részvétele által a' „göttingai tudományos híradó“-ban (*Göttinger gelehrte Anzeigen*), melly Németországot az Angolok és Francziák legjelesebb munkáival megismerteté, különösen pedig 1780 óta az ő igazgatása alatt igen híres lön; végre, és mindenek felett a' göttingai nyelvtudós seminarium kormányzása által, mellyet ő a' valódi philologia ültető kertjévé tett 's belőle Németország nevelőintézeteinek számos derék férfiakat adott, — összekötvé a' classicusok kiadásával és magyarázataival, mindezekért — mondjuk — elenyészhetetlen lesz Heynének emléke nem csak Németország tanítói 's tudósai között, hanem az egész mivelt világon. Egész munkálkodásának középpontja, mellyel minden többi majdnem rendszeres egybefüggésben álla, a' classicus literatura volt, különösen a' költői, mellyet ő ön magáért költői szemekkel vizsgálá meg, lerázva azon féltékenységet, melly előtte 's idejében is a' philologusokon uralkodék. A' régiség tudományának 's a' classicus literaturának kiemelése a' porból 's bevezetése a' mivelt világba, az ő különös érdeme. Egészen humanista akart ő lenni és „figyelt ugyan a' nyelvtudásra, a' nyelv és mérték-tudományra, mint a' classicus literatura további tanulásának alapjára is, de soha sem nézte azt czéljának.“ Ezt mutatja a' költők kiadása, — Tibullusé és Virgiliusé, — mellyek a' legkiterjedtebb hirt szerzék meg neki. És a' régi költők legnehezebbike — Pindaros — számára is sokat tevé, ki mind-éddig legkevesbé vala átdolgozva; ezt is bevezeté ő az olvasó körbe. Fő munkája még is, mellyen 18 évig dolgozott 's még sem végezheté, Homerusnak nagy kiadása. A' költők kidolgozásától eredve utnak, a' mythologiába is átváltgott, mellyben ő gyujta világot először. Mint Apollodorus kiadása által a' mythologia, ugy az ő iratok kiadásával az Archaeologia számára szerencsésen dolgozott. Viszonyos hatásban voltak ezen régiségi 's ósági vizsgálatokkal az ő történeteket illető munkái, nevezetesen a' görög és romai régiségek kidolgozása, fő esmerete a' régi birodalmak belső történeteiről, alkotmányiról és törvényhozásáról, mellyeket finom és politicus szemekkel tudott ideje történeteire alkal-

maztatni. Mint ember és mint foglalatostudó is tiszteletet érdemel Heyne, mely okból a' legtisztesebb hivatalok 's foglalatosságok bizattak reá minden felől. A' könyvtár általa hozaték azon tökéletes állapotba, melyben most vagyon, úgy hogy ez elsőnek esmertetik a' dologhoz értőktől, mivel minden osztály egyirant bővelkedik, Heynének tudományos nagy tekintetét csudáltatva. Hasonló virágzásban hagyta minden reá bízott intézetet. Nem csak kiterjedt tudományának híre voná körébe a' legnevezetesebb és legmiveltebb embereket, hanem characterének nyomossága is 's társalkodásának kedvessége. Familiája nevezetes tagokkal szaporodott második házassága által, hova Forster Györgyöt, Hubert és Heerent lehet számlálni. Foglalatosságának középpontja azonban mindig az egyetem vala, melyet fiai hivséggel és haszonkeresés nélkül szeretett. Veszedelmes időkben azon tekintet, melyét magának minden felé szerzett, characterének nemessége, 's az őt híresítő okosság támaszul szolgálta azon tudományos intézetnek. Az ő társ-hatására a' katonaszállítástól ment maradt Göttinga városa 's az egyetem, midőn a' Francziák Hanoverát 1804—1805 elfoglalák. Ezen időben igen megszaporodtak foglalatosságai 's maga tagjává nevezteték a' rendek commissiójának. A' vestfaliai királyság teremtetésekor nem vala kevesbé munkás, 's itt is örömmel látá munkálkodásának sikerét 's érdemeinek megismerését. Minnekutána újra kidolgozott irományainak a' lehető tökéletességet megadá, munkás életének véget vete egy gutaütés Jul. 14-kén 1812. L. „*Chr. Gottl. Heyne's Biographie, dargestellt von Heeren*“ (Göttinga 1813). 55.

HIATUS I. HIJÁNY.

HIBERNIA, Irland régi neve, Julius Caesartól használtatva Iegelsőben; mert Irlandot Pomponius Mela Javernának, Ptolemaeus Javerniának, mások pedig Overnia, Bernia és Irisnek nevezték. Aristoteles e' szigetről Jerna név alatt tesz említést, midőn Albionról beszél, hanem már korábban említé Orpheus, Argonauticájában Jernis pusztá szigetét. Britannia lakosai azt beszélték Caesarnak, hogy Hibernia az ő nagy szigetektől nyugotra fekszik, 's csak felényi mint ez. Ptolemaeus a' Hiberniába utazni szokott kereskedőktől bővebb tudósítást vévén, csak keveset hibáztat annak nagysága, formája és fekvése előadásában; sőt azon közléseknél fogva képes lön földabroszt készíteni Hiberniáról, 's meglehetősen pontos tudósításokat hagyni maga után annak lakosai, tengerpartjai, fokai, folyóvizei 's lakosai felől. Agricola minden rendelkezéseket megtőn Hiberniának haddal leendő meglepésére nézve, mely azonban még is elmaradt, úgy hogy Hibernia soha sem került a' Romaiak hatalmába. (Vö. NAGYBRITANNIA ÉS IRLAND.)

HIDALGO, spanyol alsó rangu nemes (I. GRANDESEK). Az alsó nemességhez tartoznak a' Cavalleros-ok, Escuderos-ok és Hidalgos-ok (Hido, fu, és Algo, jország). Vagynak 1) Hidalgos de naturaleza, nemes származásnak; 2) Hidalgos de privilegio, azaz olyanok, kiket a' király megkülönböztetett szolgálataik jutalmazásán nemesis meg, ezek Infanzones-eknek is nevezettek (Olaszországban Valvasores) és a' Ricos hombres-eknek vazallusai voltak; 3) olyanok kik a' nemességet veszik. Ezen utóbbiak éltek ugyan egyéb nemesek szabadságaival 's jusaival, de kevésbé becsültettek. Általában véve a' Hidalgos-ok, kivéven némely régiebb familiákat 's a' rendek vitézit, a' polgárokhoz nagyon hasonlók voltak. A' portugali Fidalgo-nak jelentése ugyan az. r.

HIDEGSÉG. Ez tagadó kifejezés 's a' melegségnek nemlétét jelenti. Valódi hideget mi nem esmerünk. A' mely tárgy bizonyos körülmények alatt hidegnek tetszik, az más környüllállásoknál meleg lehet, és viszont. A' régiek tulajdon hidegítő anyagot vettek fel, a' mit mi nem teszünk, 's a' hevő szükét mondjuk a' hideg anyjának. — A' hidegség fokát a' HÍVMÉRŐN (I. e.) számláljuk, mely nálunk a' legszigo-

ruabb téiben is csak a' 15—20 körül van, a' földszarko' felé ellenben sokkal alantabb — 32 és többet tevő, úgy hogy a' keneső merev, kalapálható ásványtestté áll össze. Mives hidegséget támaszthatni mind azon szerek által, melyek a' hevőt a' testből magokhoz szívják. —j—a.

HIDEGLELÉS I. LÁZ.

HIÉNA, az emlősök között az ebek neméhez tartozó állatfaj, ezen esmertető jegyekkel: bolyhos feketélő, képe fekete, nyakán, hátán sérény. Hazája éjszaki Afrika's Ásiának nyugodtéli része, mint Natolia, Bengala. Habissiniában igen számosan találattik. Rendkívül dühös és haragos; rettenetes tekintetű, magát az oroszán ellen is oltalmazó. A' föld alatt, kősziklák üregeiben, barlangjaiban lakik. Egyiptomban a' köznép megeszi. —j—

HIERARCHIA I. EGYHÁZI KORMÁNY.

HIÉRES (Hyères), város a' Provence tengerpartján a' Var departementban, egy öböl meredek sziklájánál, Toulontól 2 mfnyire, híres a' gyönyörű 's mindig virító természetről, mellynek éldelését azonban a' közel mocsárok keserítik: 7000 l. van, 's vidékén tetemes sófőzések találattanak. A' középtengerben, szemközt a' várossal, feküsznek a' hiéresi szigetek: Porquerolles, Bagneaux, Port Cros és Levant (Titan), mellyek közül azonban csak kettőn vannak lakosok. Narancs, citrom, granátalma, pálmaszilva bőven terem itt, az örök tavasz hazájában.

opq.

HIÉRO (I.), testvére 's követője Gelonak, ki Hieronak, miután a' syracusai kormányra léptek, Gela szülőföldje helytartóságát neki átengedte, halálával (478 Kr. e.) olly thront hagyta, mellyt érényei által mintegy törvényes tulajdonává tett. Hiero kormányja, noha kevésbé dicső mint az előtte volt, a' tudományok adakozó felgerjesztésénél fogva, bizonyos fényel birt. Azonban elődje tisztelt emlékezete, hibáit nagyon szembe tünteté; kormányja első napjaiban inkább kényur mint törvényes király volt. Csak azon tisztelet, mellyt testvére iránt viseltettek, tartóztatva vissza alattavalói békételességét. Nagyra vágyás által megvakitva, hizelkedés által megromolva és határtalan gyanakodó, eleinte külföldieket és zsoldosokat helyezett maga körül, félén nehogy egy jelesebb és gyakorlottabb férjiban vetelkedő társra találjon. Leginkább testvére Polycelus gerjeszte benne gyanut, ki, a' nép előtt kedves, örömet Gelozhoz hasonlított. Ezért kívánt tőle megszabadulni, 's reá bizta Sybarisnak Croton ellen küldött segítő sereg vezérlését. De Polycelus áltlátván szándékát, ipának Theronak, az agrigenti királynak udvarában keresse menedéket. Az itt talált pártfogásért háborut indita Hiero, de annak végét is szakasztá, ellenségének valamely szolgálatot tévén. Himera lakosait Thero fia Thrasydaeus keményen igazgatta, 's ezek megúván a' sok zsarolást Hieronak ajánlották várasokat általadni. De ő nem hogy használna illy ajánlást, Therot róla tudositá, 's egyszersmind olly nyilatkoztatást ada, hogy egy tartós békeség által a' köztök való egyeneltlenségeknek véget vessenek. Az agrigenti király testvérét hitvesül vevé, 's Polycelus újra kegyelmébe lépe. Minden hadakat, mellyeket viselni kellett, szerencsésen végzett. Naxos és Catana lakosait elűzte, új gyarmatokkal telepité meg mind a' két várost, az utóbbinak Aetna nevet ada, 's maga is mint alapítója Aetneus nevet vett fel, ez által a' herosi megtiszteltetésre tartván számot, mit azok nyerének el, kik 10,000 lakosnyi népes várost alapítottak. Hiero halála után a' Catanaensok régi hazájokat ismét elfoglalták, a' jbele telepített lakókat elűzték, kik nem messze építettek egy más Aetna nevű várost, Catana a' magát ismét felvevén. Ha némelly homály kormányja első éveit sejtíté, azon kinos bizonytalanságnak, melly helyzetéhez kapcsolva volt, kell tulajdonítani; de első hibáit szép, éltét díszesítő tettekkel helyre

pótolta. Édes tartozásnak tartá, frigyeseit hadaikban segíteni 's kivált a' gyengébbet oltalmazni; de a' mi őt a' nagy fejedelmek sorába teszi, azon különös pártfogás, mellyel a' tudományokat ápolá, 's azon szives indulat, mellyel minden nemű tudósok iránt visellett. Illy megváltozását egy hosszas nyavalyája okozta. Minthogy a' kormány gondjait nem viselheté, mulatságra pedig szüksége volt, tudós emberek társaságát gyűjté maga körül. Ekkor tanulta esmerni a' tudományok szépségét, 's ezeket felgyogyulása után sem szünt meg becsülni. Udvara, kora legjelesebb férjfiainak volt gyűléshelye; a' velek való társalkodásnak köszönte nemesebb erkölceit, 's bölcsőbb maga viseletét. Milly éles látásu volt barátjai megválasztásában, arra csak Simonidest és Pindarust említjük. Aeschylus, Bacchylides és Epicharmus meghittjei közé tartoztak. A' költő Simonidesnek volt kivált nagy hatalma ezen fejedelem szíven, mellyet csupán arra használt, hogy uralkodóhoz méltó indulatokat csepegtessen belé. Xenophon „Hiero“ czimű könyve magasztalja ezen fejedelmet legjobban. Aelianus és Pindarus szerint kevés van hozzá hasonlitható. Az elsőbb azt állítja, hogy testvéreivel tökéletes békében élt; ez ugyan Polycelus iránti viseletével ellenkezésben látszik lenni; öszve lehet azonban egyeztetni, ha a' megbékélések utáni időt vesszük. Minden kérés nélkül kész vala adni, adakozása határtalan. Többször volt nyertes Görögország játékaiban. Meghalt Catanában 467. Kr. e. 's a' koronát, mellyet II esztendeig viselt, testvéreinek Thrasybulusnak hagyta, de ki azt esztendő mulva elveszté.

HIERO (II.), syracusai király, mintegy 200 esztendővel uralkodott az előbbeni után. Atyja Hierocles Gelo nemzetségéből állítá származását. Minthogy ezen fiját nem szabad állapotu asszony szülte, mindjárt születése ntán kitétette, félvén, hogy általa nemessége megfertőztessék. De Justinus szerint méhek vették ápolások alá, 's több napokig táplálták. Az e' felől tanácsért megkérdezt jóslók, azt jövendő nagysága előjelének mondák. Erre Hierocles ismét magához vette, neveléséről gondoskodott 's azolta vele úgy bánt mint fiával. Hiero használá ezen reá fordított gondosságot, 's hadi gyakorlásokhoz szintolly kedvet mint ügyességet mutatott. Pyrihus az epirusi király, ki akkor Siciliának is ura volt, igen megkülönbözteté. A' Syracusaiak, kik kitűnő tulajdonit megesmerték, fővezérséggel ruházták fel, 's így nem volt neki nehéz, később királyi méltóságra jutni. Hogy magának pártosokat szerezzen, Leptines leányát hitvesül vevén, a' legelőkelőbb syracusai nemzetséggel lépe rokonságba. Kormányja alatt kezdődött az első punisi háboru; eleinte a' Carthagobeliék frigyés társa, a' Mamertinusoknak segítségül jött. Appius Claudius consultól megveretvén, jól átlátta, hogy reá nézve hasznosabb a' Romaiak részére állani, minthogy a' Carthagobeliék győzelméből Siciliában haszon reá nem háránlhat, 's ezen nemzetben veszedelmes szomszédot is szemléle. Hogy birodalmától a' háborut eltávolozassa, Romát engedte Carthagoval harcolni, 's követeiket küldé Otacilius és Valerius consulokhoz, békeségi egyezséget ajánlván nekik. Ez idő olta csak tanuja volt a' két nemzet háboruszkodásának. Noha a' Romaiak részére kedvezőbbnek mutatá magát, ellátván őket az első punisi háboruban minden nemű szükségekkel: a' Carthagobeliéktől sem tagadta meg a' segedelmet, mellyet tőle a' rabszolgái háboruban kértek; 's így ügyesen tudá mind a' két rész barátságát fontartani. Azon hosszas idő közben, melly az első punisi háborut a' másodiktól választá, teljes gondját fordítá az uralkodásra. Bölcs törvényeket adván egyedül népe boldogsága feküdt szíven. Buzdítása, mellyel a' földmívelést előmozdítá, meggazdagította, 's az ország jövedelmét kettőztette. Frigyeseinek adott szavát megtartá, 's midőn a' Romaiak Trasimenusnál Hannibaltól vétképen megverettek; megmutatá, hogy nem csak mint győzelmesekekhez szit hozzájok. Élelmet, katonákat 's fegyvereket ajánlott nekik, 's megajándékozta őket egy 320 ftot nyomó arany Victoriával,

mellyet ők mint szerencsés előjelt elfogadtak. Ezen gyengéd figyelem, a' Roma 's Syracusa közti frigyét megerősíté; 's maga a' cannaei ütközet, mellyre Romától minden frigyesei elpártoltak, sem tántorítá meg hűségét. Nem csak templomokat és palotákat építetett, hanem a' nagy Archimedes előadása szerint mindennemű hadi machinákat is. Hogy egyéb királyok fenségét felülmulja, olly hajót készítete, mellyhez hasonló nagy 's pompás soha sem volt, 's melly Athenaeus szerint nem sokat különbözött egy uszó várostól. De minthogy illy hajónak Siciliában kikötő nem volt, Ptolemaeus királynak ajándékozta, 's mivel Egyiptom ekkor gabonában szükségét látott, rakodtan küldte Alexandriába. Meghalt 214 Kr. e. Fija Gelo előtte meghalván, a' koronát, mellyet 54. eszt. viselt, unokájának Hieronymusnak hagyta.

HIERODULOK, szent templomszolgák. A' Görögök templomszolgálatjánál voltak olly ifjak és leányok, kiknek a' templom ékesítéséről, az oltárok koszoruzásáról, a' képek szönyegjei festéséről, varrásáról és tisztogatásáról kelle gondoskodniok. Ezen leányok Plyntridáknak és Ergastináknak, az ifjak pedig és az öregebb templomszolgák Neocoroknak, Pastophoroknak, Hierophantoknak és Daduchoknak nevezettek. Egészen különbözök ezektől a' tulajdonképen való Hierodulság. Ez a' természet istenségnek ásiái szolgálatjából származik. Ásiában hajdan a' him, az egyedül való világosság és melegséganyag, a' nap mellett, a' szenvedő 's mindent befogadó nős elvet, a' vizanyagot, 's mint ennek személyviselőjét a' holdat, vagy gyakran a' földet is imádták. Ezen természet istenasszonyának Venus Urania volt a' neve, de nem a' későbbi görög időszakasz értelmében, melly a' halhatatlan mennyei szépséget érté alatta; itt Urania csak a' levegőben lebegő holdat tárgyazá, és ezen hold istenasszonyának tisztelete hasonló volt az assyriai, phoenicziai, persa és cappadociai Anaitis, Semiramis, Atargatis, Tauropolis és Cybele tiszteletéhez. A' legdurvább előkorban, ezen, a' legszebb zsenget kívánó természetistenasszonynak a' szolgálatjában lévő szűzek ölettek le áldozatul. Később rabszolgálók lettek belőlök, kiket a' nagy ég és természet istenasszonya részint ajándékol részint pénzért vett templomai és mulatóhelye számára, 's kiknek magokat az esztendőnként előforduló innepek alkalmával a' szarándokoknak 's az istenasszony imádóinak, az ő tiszteletére, állt kelle engedniök. A' férjfi Hierodulok templomifjak voltak, kik örült rajoskodással tépék testeket, 's dühös karikákban keringtek, hasonlólag a' török és indus Fakirokhoz. Strabo 6000 részint férjfi, részint asszonyi Hierodulokat említ, kiket Cappadocia hegyes tartományban a' comanai természetistenasszony szent szolgálatjában talált. A' phoenicziai carthagoi Urania, 's még az éphesusi és phrygiai Diana minden templománál voltak illy rableányok, kiket phoenicziai nyelven Benoth-nak (fiatal leányok) neveztek, a' mitől Venus nevet mondják származni. Ezen istenasszony szolgálatja Ásiából Görögországba jött, 's itt valamint Siciliában az Eryx hegyén lévő hires Venustemplomban több hierodul csoportok voltak, kik mintegy lekötöleztet Hetairák mind azt, a' mit áruba bocsátott szépségek által keresének, a' templom számára adni tartoztak. Illy személyből több venustemplomok (mint a' samosi) építettek. Egy templomparkány töredékén, 's két candelabrumedényen megvannak ezen venusszolgálóknak képezetei, mellyek előbb spártai tánczosnéknak tartattak, de az éles látásu Zoega a' valódi Hierodulokat megismerte bennök. Csinos állásban, lábujjaikat tánczhoz emelve, két karjaikat kelle-mesen és magasan feltartva, karsu testeket szent tánczaiknak kíséző mozdulataira illegetve, vagynak leképezve. Öltözetek, melly térdekig alig ér, a' legfinomabb és átlátszóbb byssusból készült egyetlen rövid köntösből áll. Karjaik és lábaik mezitelenek, talpaikon könnyen fűzött bocskor, 's az egy csomóba egyszerűen öszvefont hajokon, egy egyenes, sugarforma, felfelé álló levelekből vagy pálczácskákból különösen készült koszoru vagyon, melly egészen különböző a' Görögnek fejékes-

ségétől, 's külföldi, ásiái származásra mutat. Ámbár a Hierodul nevezet a legkorábbi görög időkben, midőn Iocrisi szüzek adó gyanánt küldettek Iliumba Pallas templomszolgálatjára, talán még nem volt megfertőzötve, később mindazáltal mindig azon híres venuszszolgálókat jelenteli, kikkel Jonia és Cyprus látta el a tulajdonképen való Görögországot.

HIEROGLYPHÁK (Hieron és Glypto görög szóktól) szent képmű, allegorikai képpel írást jelent. Az Egyiptomiaknál szokásban lévő renddel és sorral írt hieroglyphák, betű módjára helyezett, noha megkisebbitett, néha megrövidített, és csak néhány más jeryekkel elegy ábrázolatjai a természeti és művészileg érzéki tárgyakkal, mellyeknek allegorikai vagy példázati jelentések vagy, látható tárgyakat, megfogásokat, mellyeket magokban leabrázolni nem lehet, előterjeszthetők. Származások a Niluskalendariomból 's az ehez szükséges vizsgálódásokból 's számításokból magyarázható. Fontosságok és nehézségek miatt szenteknek tartattak, és Dornedden szerint belőlök fejlődött ki az egyiptomi állatszolgálat, melly tulajdonképen nem egyéb mint írásszolgálat. Igazi jelentések papi titok volt, 's kulcsok volt a papi megfejtésben. Innen származtak a nép és papok vallása különbözőését jelentő titkok. Fájdalom, ezen titkok kulcsa reánk nézve elveszett. Horapollo erről írt munkája igen kétséges, Kircher Athanasiusé nagyon önkényes; nagy érdemet szerze magának ebben a dán archaeologus ZOEGA (l. e.) az egyiptomi pénzekről 's obeliszkokról írt munkájában. A hieroglyphákat öt rendre osztja: 1) Kyriologicák, a természet és mesterség teljes képei, magokat ezen tárgyakat jelentők; 2) Kyriologumenák, az érzéki tárgyakkal csak színrajzolatban 's közönséges értelemben kijelentett képei, p. o. egy karika, mint a nap képe; 3) tropicus ábrázolatai a látható tárgyakkal, valamely kitűnő öszveköttetésekről vagy rokonságokról általtéve láthatatlan tárgyakra, megfogásokra, p. o. kutya a vigyázékonyság jelentésére; 4) aenigmaticusok, mellyeknél az ábrázolat a jelet tárgyakról nagyon távol van, 's köztök az öszveköttetés nem olly látszható, p. o. egy bogár, mint a nap symboluma; 5) phoneticusok vagy szóhieroglyphák, midőn az ábrázolat azon jelentésnek, mellyel az ábrázolt tárgyat jelelő szó bir, vagy a kiejtés hasonlóságának felel meg. Továbbá Zoega 958 jegyet keresett ki az Egyiptomiak megmaradt emlékeiből, 's ezeket hét rendre osztja: 1) függőleges vagy vízirányos, görbe és tekerődő vonatok, különbféle módon öszveköttve, háromszegek, négy-szegek, golyók, félgolyók, karikák, csillagok; 2) mesterséges műveknek, szereknek, fegyvereknek épületeknek, hajóknak; 3) plántáknak; 4) állati 's kivált emberi tagoknak; 5) négy lábú, mászó és más állatoknak, kivált madaraknak; 6) embereknek különböző állásban és műmiáknak; 7) emberből és állatból öszvetett szörnyeknek ábrázolatjai. Ezen, a festésből ágazott hieroglyphai írás némelly változásokon ment keresztül, 's Zoega 6 időszakot állit: 1) a betűírás feltalálása előtt, midőn az Egyiptusiak csak hieroglyphákkal éltek 's a természetiről az ábrázoló és rejtényes előterjesztés szokását követték; 2) a betűírás feltalálása után, midőn a hieroglyphákat csak nyilvános és szent emlékeken 's múmiahevedereken, 's némelly papi írásokban használták, a köz életben pedig a betűírást, 's némelly emlékeken 's papi könyvekben ennek czifrább 's kevésbé érthető nemét, a hieraticus írást; 3) Psammetichtől Egyiptom elfoglalásáig a Görögök által, midőn a papok nagyobb részint uraságoktól megfosztván, titkokat kezdtek formálni, 's a hieroglyphai írást rejtényes képekkel nevelték; 4) a Ptolemaeusok alatt, midőn a hieroglyphákat csak isteneknek 's istenesített királyoknak szentelt emlékeken 's némelly múmiákon használták, 's a hieroglyphai jegyeket új, a Görögöktől behozott ideák ábrázolására is fordították, 's a régi emlékeknek új magyarázást adtak; 5) midőn a görög és egyiptomi vallás öszveelegyedvén, a régi papság csaknem eltörültetett, 's a hie-

roglyphák helyes esmerete elenyészett, még is folytatták részint a' régi hieroglyphákat köre, titkokat foglaló könyvekre 's mumiahevederekre használni, részint ujakat feltalálni; 6) a' 3 és 4 században a' hieroglyphai jegyeket theurgicus, magicus, gnosticus, chemiai és astrológiai álmadozásokra használták, mi által régi és eredeti jelentések feledékenységre ment. Azolta a' ROSETTENÉL (l. e.) talált basaltkőnek felirása új vizsgálatokra adott okot. SPOHS, CHAMPOLLION és SEYFFARTH (l. e.) noha nem egyeznek meg azon elvekben, mellyek szerint a' hieroglyphákat kell magyarázni; mégis, valamint Young, olly felfedezéseket tettek, mellyek függetlenek a' rendszertől, 's ámbár különböző pontokból indultak ki, közösen azt állíták, hogy az Egyiptusiak írásaiban, valami betűi és grammaticai rend legyen.

HIERONYMITÁK, Hieronymianusok, sz. Hieronymus remetéji, neve egy 1373. rendes clericusokból felállt szerzetnek, melly fejér öltözetet visel fekete övvel. Spanyolországban 's Hollandiában legszámosabb 's leghatalmasabb volt. Itt belőle jámbor czélokra több testvérségek támadtak; kiváltképen a' Grooté Gerhardtól Deventerben 1376. alapított társasága a' clericusoknak és egyesült testvéreknek, melly első példáját adá az ifjuság czélirányos nevelésének a' tudományok esmeretere és munkásságra, 's magának a' classica philologia művelésében dicséretes érdemeket szerze. Ezen rend Spanyolországban a' gazdag életre adta magát; a' többek közt Escurialban sz. Lőrincz pompás klastromát, a' királyok temetkező helyét lakja, 's még a' leggazdagabb 's legnagyobb tekintetű szerzethez tartozik. Siciíában, Nyugotindíában, spanyol Amerikában is vagnak ezen, politicai tekintetben soha sem fontos, szerzetnek klastromai.

HIERONYMUS PRAGENSIS, nemzeti nevével Faulfisch, nevezetes theologus a' 15-ik században. Kortársa és segédje Huss Jánosnak, kit tudománnyal 's ékesszólással ugyan felülhaladott, de bölcs mérsékléssel nem. 2-ik Ulászló lengyel király a' krakói egyetem elrendelésénél tanácsával élt. Zsigmond előtt pedig Budán szónokoskodott, de mivel oktatásait Wiclef tanításával elegyítette, tömlöczre vettetett, mellyből a' Prágaiak kiszabadíták. Már most nem csak buzgósággal, hanem erőszakkal is pártolta a' hierarchia és papság ellen fondorkodó Husst. A' szentek erekljét lábbal tapodá, a' szerzeteseket tömlöczözteté, egyet a' Moldyába vettete, a' pápa bucsulevelét 1411. nyilván megégeté. Huss elfogatása után Constanzba szándékozott, de szabad menetet nem nyervén, midőn Pragába visszamenni szándékoznék, a' szulzbachi herczegtől elfogatik, 's bilincsekben Constanzba küldetik, hol fél évi sanyargatás után állításait tetteve visszavoná, mellyet megbánván 1416. Maj. 16-ka kihallgattatásában, mindenek álmélkodására Huss és Wiclef tanításait védelmezé. Maj. 30-án megégettetett. Szenvedése helyére egyházi énekek zengése 's az apostoli hitvallás hangos elmondása közt mene, és lelkét ajtatos imádságokkal ajánlá teremtetőjének. Hamvai a' Rhenusba szórattak, követőji martyrként tisztelik. Őt a' reformatio egyik előpostájának lehet nevezni. Tanítása a' fő vonásokra nézve Husséval megegyez.

HIERONYMUS (szent), a' diák egyház legtudósb írója, 331-ben Dalmatiában szül. Donatus Grammaticustól Romában a' romai 's görög classicusok olvasásába avattatott. Őn vallásából tudjuk, hogy a' főváros kaczerságaitól ő sem volt ment, de feslett utjáról szerencsésen letérvén, lelke a' keresztény tökélyekben találta nyugvást és örömet; azért 40-ik éve előtt megkereszteltetvén Aquilejába, innét Antiochiába utazott, hol szive az asceticus életre édesedvén, Chalcis pusztában legszigorubb sanyarságban és exegetai munkálódásban négy évet tölte, mellyek után Antiochiában áldozó papi rangra emeltetett, 's Nazianzi Gergely oktatásainak hallása végett Konstantinápolyba utazott. 383-ban Damasus püspöktől Romába hivatott, hol tanításait, noha korának romlott erköl-

csejt csipősen illetné, legnagyobb sikerrel folytatá, és sok nagy tekintetű asszonyságot leányaikkal együtt apáczá életre vezérle. Ilyenek valának Marcella és Paula. Ez utóbbik Hieronymust 486-ban Palaestinába kísérvén, kincseiből Bethlehemenél klastromot építete, mellyben Hieronymus élete végéig (420) megmaradt. Az akkori tévelygők, u. m. Meletianusok, Origenisták, és Pelagianusok ellen az igaz hitet buzgó és lelkesen védé, a' sz. írást az eredeti nyelvekből diákra fordítá, 's ezen fordítással, melly vulgátának nevezetik, maiglan él az anya szentegyház. Az ascetái életet gunyoló Jovinianus és Vigilantius, valamint egyéb megtámadóji ellen kimélelést haladó csipősséggel kelt ki. Többnyire tüzes lelke, élénk 's kellemetes előadása, kiterjedt nyelvesmerete, különösen a' sz. írás magyarázása körül tett fáradozása és tökéletes élete őt méltán az anyaszentegyház doctorává választatták. Sz. Ágoston kortársa, barátja, levelezője volt.

HIEROPHANT volt az Eleusindák első papja vagy előjárója, 's csak az Eumolpidák nemzetségből volt szabad választatnia, kiknek ős atyjok tartatott ezen titkok alapítójának 's első hierophantnak. Formája 's ruházatjának egészen meg kelle a' tőle elfoglalt magas polcznak felelni. Továbbá olyannak kellett lennie, ki az első férjfi kort meghaladta, 's ha mindjárt nem épen szép, de látszható hiba nélkül volt 's különösen szép hanggal bírt. Homloka koronával volt felékesítve, 's haja egyszerűen 's természetien hullott le nyakán és vállain. Tiszta életének 's a' nép szeme előtt a' szentség dicsőségével körülvetetettnek kelle lennie. Választatása után nem vala neki szabad házasságra lépni, 's minden érzéki indulatok kezdetben elfojtása végett (Cybele többi papjaival együtt) büröklével kelle mosódnia, melly a' legjobb csillapító eszköznek tartatott; mások előadása szerint ezen papok a' büröklövet szinte itták is. Azt is állítják, hogy csak a' második házasság tiltatott meg nekik, 's hogy nők bizonyos foglalatosságokban p. o. a' képszobrok ékesítésében részt vehettek. A' Hierophantnak ('s általján az Eumolpidáknak) kötelességökben állt, a' le nem irt törvényeket megőrizni 's magyarázni, mellyek szerint az istenség káromlói 's tiszteletek gyalázóji büntetettek. A' kis titkoknál ő vezette be a' beavatandókat az eleusina templomba, 's ő avatta be az utolsó vizsgálaton is áltmenteket, az utolsó és nagy titkokba. A' titkoknál ő ábrázolta a' Demiurgust, a' világtremtőt; a' beavatandóknak a' különbféle előfordulandó jelenéseket erős, áltható hangon magyarázta; a' nagy mysteriumoknál a' legszentebb legbelsejében nyugvó titkoknak ő volt egyedül való felvilágosítója, ngymint a' titkos tanításé, az egész intézet tulajdonképen való fő czéljájé. Innen mystagogusnak vagy profetanát nevezetett, 'és senkinek sem volt megengedve, nevét valamely beavatatlan jelenlétében kimondani. Hivatalához tartozott, nyilvános innepélyeknél az istenasszony képszobrát felékesíteni, 's körülhordani. (L. ELEUSIS)

HIGHWAYMOK. Így nevezetnek Angliában azon rablók, kik országutakon, és nagyobb városokban az utazókat megtámadják, kirabolják. Ellentállás ritkán használ, mivel leginkább többen vannak együtt. Ha megfogatnak, az angol törvények szerint akasztófára jutnak. Az észrevétel, hogy ezen utonállók leginkább fiatal emberek, 's ezen kívül más polgári szabad foglalatosságokat űznek.

HIGMÉRŐ, I. HYGROMETER.

HIHETŐSÉG (Verisimilitudo). Hol két ellenkező értelem között egyik vagy másik elfogadhatása mellett több ok szólnak, ott van a' hihetőségnek helye, melly magában ugyan ki nem zárja az ellenkező értelmet, hanem csak az okok erejéhez, 's mennyiségéhez szabván magát, közelebb vagy távolabb jár a' bizonyosságtól; azért ennyiben a' hihetőség csalhatatlan következtetést nem is szülhet. — Rendesen megkülönböztetik a' mathematicai és philosophiai hihetőséget. Az első többnyire a' közönséges élet tapasztalati körülállásait illeti. A' lehetséges

esetek felszámolása szüli a' hihetőségi számítás, melly egy részét teszi a' practica számvetésnek. Pascal Fermat, Parisot, Laplace 'sat. jelesek az illy számításban. — A' philosophiai hihetőség ott van meg, hol az esetek sokaságából szabályi egységre van következtetés, miről Friesz logikai systemájában bőven értekezik. Illyen forma következtetések az inductio, analogia, 's hypothesisből való okoskodás. — Aestheticai hihetőség, másképp mivészégi, az, a' mit a' mivészről való feltételek és előadási alapos oknál fogva valóságosnak lehet venni. *Kállay.*

HIJÁNY (hiatus), általjában véve valami hézag. Igy p. o. a' prosodiában, midőn valamely szó magánhangzóval végződik, 's az utána következő szinte magánhangzóval kezdődik, úgy hogy a' kimondásban ásitózáshoz hasonló nyílás támad az ajkakon. Ugy látszik, maga a' természet vezérle az embert a' hijány elmellőzésére; mert alig van nyelv, mellyben ugynevezett euphoniai betűk nem volnának, mellyek, mint illyenek, csupán a' hijány kikerülését tárgyazzák. Ezen kívül a' versekbe önkénytelen csusztatott hézag is hijánynak nevezetik. A' nemzet-ségi táblák hézagai szinte ezen szóval fejeztetnek ki. *omp.*

HILDBURGHAUSEN, egyike a' szász herczegségeknek, az előbbi Kóburg herczegség egy részéből 's Henneberg grófságból álló; nevét fővárosától kölcsönözé, mellyet a' mondás szerint Childebert, frank király, Chlodwignak fia épített. Ezen város, kerületével, továbbá Heldburggal, Eisfelddel és Königsberggel együtt házasság által a' nürnbergi várgróf kezére jutott, ettől pedig későbbben, szinte házasság utján, Szászország fejedelmére. A' buzgó Erneszt halála után, hasonló nevű hatodik fia részére estek ezen birtokok, mellyek ettől fogva egy külön herczegséget képeztek. Erneszt, Königsberg városát és megyéjét is megszerezvén egyezség utján 1683, testvérétől gothai Fridriktől: lakását Heldburgból Hildburghausenbe tévé át, hol 1685 egy várt is építe. A' kóburgi öröklési perlekedés végzödtével, még Sonnefeld és Berungen kerületeket kapcsolá tartományaihoz, mellyekre nézve, gothai testvérének példája szerint, az elsőszülöttségi örökösödés rendjét állapítá meg. Ennek idősb fia, I. Erneszt Fridrik tévé le alapját az új Hildburghausen városnak, de kincstárát annyira ki is fogyasztá, hogy az utódjai által nem csak helyre nem hozathaték, hanem mind inkább ürtült, 's 1769 kénytelenítve látá magát az országlás, egy császári adóssági megbizottságot elesmerni, 's a' pénz állapotjának rendbeszedését hildburghauseni József Fridrik herczegre bizni. 1787 Fridrik herczeg vevé által gyámjától 's rokon ösbátyjától az országlást. A' herczegség kiterjedése 11 nsz. mf. melly 5 városban, 120 mvárosban, faluban és tanyán 32,000 lakost számlál, kik nagyobb részint gyapju fonással, bőrcserzéssel és agyag edények készítésével foglalatoskodnak. Fekvése kies, a' thüringi erdő alján és a' Werra 's Rodach folyók mellett; éjszaki része hegyes; földje általában csak középserű termékeny. Van reze, vasa, sava, 's a' Werrában aranyhomokja. Évenkénti jövedelme 200,000 forint. A' herczegnek, a' szorosabb szövetségi gyűléseken a' többi szász herczegi házakkal összes szava volt, de a' nagyobb, kiterjedettebb szövetségi gyűlésben magán szavazattal birt. 1817 megváltoztatott közakarattal az ősi alkotmány; a' követek száma 18-ra szálítottott, kik közül 6 a' lovagi földbirtokosok, 5 a' városi polgárok, 6 a' földmivelők, 1 pedig a' papság közül küldetik a' tartományi gyűlésre. Ezek által a' rendek tetemes részt vesznek a' törvényhozásban, az adó meghatározásában 'sat. — A' Szász-Gotha és Altenburg nemzetségi ág magva szakadtával, 's az 1826 Aug. 5. folyamatba vett osztályozási egyezet szerint, mind földterület, mind népességre nézve tetemes gyarapolást reménylhet ezen herczegség. — A' fő és fejedelmi lakóváros: Hildburghausen, melly a' Werra mellett fekszik, csinos épületekkel díszeskedik, különösen újabb részében; 334 háza 's 3,500 lakosa van. 54.

HILDESHEIM, előbb püspökség, most Hanoverországhoz tartozó fejedelemség Alsószászországban, a Harz éjszaki részén. Földművelésre igen alkalmas tartomány, melly azonban a baromtenyésztést nagyon el-mellőzi. Déli részében fekvő hegyei, a Solling, Siebenberg, Sunder'sat. legnagyobb részint derék cser, tölgy, körös és nyírfákkal vannak borítatva; csekély számú kopasz hegyein pedig gazdag kő-és vaskő-bányák találtnak. Fő folyóizei: a Leine, Oker, Innerste és Fuse. Most 36 nsz. mfdön 136,500 l. van 9 város, 4 mv. 135 egyházas falu, 's 105 kisebb helységben. Noha e' tartományt előbb cathol. püspökségnek kelle tekinteni: azért mégis a városok, a nemesség legnagyobb része 's a legtöbb helységek protestans vallásuak voltak, mellynek szabadságai az 1711-diki recessus által megerősítettek. A püspökséget kegyes Lajos alapítá 822. De IV. János 1519 a hildesheimi püspökségi harciba ereszkedék ifjabb Henrik braunschweigi herczeggel, V. Károly kedvenczével, mellynek olly szerencsétlen vége lön, hogy a száműzetett püspök csupán a prépostságot tarthatá meg, Steinerwald, Marienburg és Peine székekkel. A harmincz esztendő háboruban megváltozott a dolog állapotja. Ferdinand püspök, a braunschweig-lüneburgi hercegekkel 1643 kötött egyezségnél fogva visszanyeré a nagy püspöki birtokot, Lutter, Dachtmissen, Coldingen és Westerhofen székeket kivévn. Így maradt a dolog a birodalmi küldöttség végzetéig 1802. A porosz király elfoglalá e' tartományt, mellyt Napoleon 1807 Westfalennel köte össze, az 1814-ki béke pedig és Poroszország engedményző egyezsége Hanovernek adának át. — Hildesheim városa, püspöki székhely; van benne cathol. és luther. consistorium, cathol. pap nevelő ház és gymnasium, derék intézet a szegények számára, luther. gymnasium, 's 1890 h. 13,400 l. kiknek fő keresetét a gabona, fonál és vászon kereskedés teszi. Az Innerste mellett egy lejtősön fekszik; ó és új városból áll, mellyeknek hajdan mindegyike külön magistratussal bírt; rendetlenül van építve. A megnézésre méltó székes egyházban, mellyt kegyes Lajos 818 alapita, az előtt igen szép papi ékességet mutogattak, 's a magas kar előtt az ós régiségű IRMEN OSZLOPAT (l. e.) A hajdani Mihályklastromban 1826 oltá örültek háza van. opg.

HILLERAND (Jósef), Gieszenben a philosophia tanítója. szül. 1788 Hildesheim mellett Groszdüngenben, tanult a hildesheimi iskolákban, a kasseli igazgató tanácsa a tudományos tanulásnak Göttingába küldötte a napkeleti nyelvek megtanulása végett. Visszatérvén Göttingából, 3 esztendeig a hildesheimi gymnasiumban tanított, azután Würzburgban magános életet élt, végre 1817-ben Heidelbergbe ment, mint a philosophia professora, honnan 1822 Gieszenbe hívaték. — A' heidelbergi évkönyvekben bírálati és philosophiai értekezései által kimutatta magát. Világot látott könyvei ezek: „*Wissenschaft der allgemeinen Bildungslehre*“ (Würzburg 1816); „*Germanicus*“ (2 rész Frankf. 1817); „*Ueber Deutschlands Nationalbildung*“ (Frankf. 1818); „*Deutschland und Rom*“ (Frankf. 1818); „*Propädeutik der Philosophie*“ (2 rész Heidelberg 1819); „*Grundriss der Logik, und philos. Vorkenntnislehre*“ (Heid. 1820); „*Eugenius Severus*“ (2 rész Heid. 1819); „*Paradies und Welt*“ (2 rész 1822). Anthropológiájában, melly három részben Mainzban 1822 jött ki, a tapasztalást szemlélődési vizsgálattal egybe kötve, az emberi lét különbözőféle tüneményeit az életben 's belátással magyarázza, 's általján fogva a jobb fejű és mély gondolkodók sorába számlaltatik.

HILLER (János Adam), született 1728 Decemb. 25. Wendischossigban Görlitz mellett. Atyját, a helység iskola mesterét, hatodik évben veszté el, azonban ötlet atyjának utódja tanitá egy ideig klavirozni, 's hegedülni; már akkor is legkedvesebb időöltését az éneklésben találta, 's más darabok hiánya miatt legörömostebb éneklé az énekes könyvből a passióbeli 's halottas énekeket. 12-dik évében a görlitzi gymnasiumra ment, 's jó szava miatt az ottani éneklő kar tagja lett. Itt némelly ta-

nuló társai vezérlése alatt több hangszeren gyakorlta magát. Hogy pedig egy újonan alapított muzsikai társaság részese is lehessen, melyből a' bögös még hibázott, 18 garason egy öreg bögös vett magának, mellyen tehetségét gyakorolni akarta. Miután a' gymnasiumon öt esztendő telt, és szoros körülményei miatt egy ideig némelly polgári tisztviselőknél írni volt, 1747-ben a' dresdai kereszt-gymnasiumba ment. Itt Homilius tanította, és magát kivált az akkoriban nagy pompával 's tökélyvel előadott Hass operájának hallgatásával, 's azoknak partitúráji tanulásával, mellyeket magának nagy részint éjjel leirt, mivelte ki. 1751-ben Leipzigba ment törvénytudás végett, 's az ottani nyilvános concertben mint bassus énekes 's fuvolás részt vett. Ez idő alatt többfelét componált, 's magát különösen a' muzsikának theoretical tanulására szentelé, míg 1754 mint az ifju gróf Brühl nevelője ismét Dresdába jutott, hol jó alkalmat lelt muzsikai vonzódásának nagyobb kielégítésére. Midőn 1758 nevendékével újra Leipzigba menne, hypochondriája nem engedé, hogy Gellertnek ájtatos énekein kívül, mellyeket a' költő iránt viseltetett szivességből muzsikára tett volt, más egyéb hangszerzésről gondolkodjék; sőt 1760 nevelői hivataláról lemondott, a' pétervári professorságra lett meghívását el nem fogadta, és jeles munkák fordításával kereste élelmét; majd azután kiadta „*Musikalischer Zeitvertreib*“ nevű munkáját, melly azon nemben Németországban az első practicali időszaki mű volt, 's végre 1763 a' leipzigai ugy nevezett nagy concert directóságára emeltetett, melly intézet neki köszönte egész elrendeltetését, rendtartását, 's mellyben Schmebling (későbbben Mara asszony) és Schröter kisassz., mint énekesnek, részt vettek. Legnagyobb szolgálati érdeme nem csak Leipzig, hanem talán egész Németország javára az volt, hogy az esmeretes játékszíni igazgató Kochnak unszolására, német operácskákat hozott dívatba épen olly időben, midőn még a' német színhelyeken német énekeseket nem hallottak volt. Ki nem esmeri el ezen tekintetnél fogva a' derék Hiller érdemét, kinek eredetileg méltán köszönhetni az igazi 's nemes éneklésen talált német ízlés megjavítását. Érdemeit szaporítá még az által is, hogy Leipzigban 1771 fiatal asszony személyek számára énekiskolát állított fel, mellyben sok jeles énekesnek nevelkedtek. Midőn Mitauba utaznék, hova két tanítványneját (Podlescaj kísérte el, a' curlandi herczeg nagy tisztelettel fogadta, 's ajándékokkal, végre 1784 karmesteri characterrel jutalmazta őtet. Neki lehetett köszönni, hogy Berlinben lételekor 1786—87, és 1795-ben Leipzigban Händel remekét, a' Messiaszt az ő vezérlése alatt hallani lehetett. 1789-ben végtére reá bízák a' leipzigai Tamásiskolának muzsikadirectorságát 's a' kántorságot, mellyet eddig a' nyugtosított tisztes Doles († 1797 elején) viselt vala. Ezen hivatalában Hiller mindig javítani törekedett az énekkart, 's fáradhatatlan buzgósággal dolgozott még vénségében is az egyházi énekek jobb melodiái behozatalán. Hogy egyébiránt theatriumi szerzeményeiből (*die Jagd, Jubelhochzeit, Liebe auf dem Lande, der Erntekranz* 'sat.) számos népdalok kerekedtek, szinte olly ismeretes dolog, valamint hogy ezek egyszersmind azoknak jelességeket is bizonyítják. Sok egyházi munkákat is, 's több theoretical műveket szerzett, és nevezetes hangművészek életírásait is kiadta. 1801-ben nyugalomra tetették, 's 1804-ben teljes elerőllenedésben halt meg. gy.

HILLER (János, báró), az ausztriai birodalomnak egyik nevezetes hadvezére, elébb a' pattantóusságnál szolgált, 's érdeme után tábornok lett. Ha szinte nem kedvezett is neki a' szerencse 1809 Abensbergnél, hol Lajos főherczeggel egyesülve lévén, April 20. Napoleontól megveretett, 's Landshutig hátrálni kénytelen volt: mindazáltal megmutatta azután is bátorságát, 's katonai talentumát, mikor négy nap mulva a' Neumark an der Rott melletti csatában a' montebelloi és istriai herczegek osztályseregeit, mellyekkel Wrede bajor serege is egyesülve volt, nem csak az előhatásban merészen feltartóztatta, hanem az ellenséget Vils-Biburgig

vissza is nyomta, azután pedig szemes belátással hátrált a' Duna felé, hol még Ebersbergnél egy véres csatát kellett kiállania. Későbbben az austriai fegyverekre nézve dicséretes csatákban Aspernnél, és Eszlingennél (Majus 21, 22) hervadhatlan borostyánkoszorút fűzött magának. Egyesülvén Károly főherzeggel, az ő osztagyserege jobb szárnyát tette az austriai hadnak, 's a' csatlalineaiban első homlokrendet formált, mikor Majus 21. napján elkezdődött a' véres ütközet Aspern körül, mellyet másnap bevettek az Austriaiak, 's a' francia sereg bal szárnyát keményen megrongálták. Az 1813 és 1814 folyt háborukban Olaszországban hadi vezéreskedett, Klagenfurtból Illyrián 's Tyrolison keresztül rontott, October 8-kán a' tarvisi erős állásból kifűzte az ellenséget, és November 12. napján már Veronába tette által főhadiszállását. December hónapban (1813) gróf Bellegarde váltotta fel a' fővezérségben, maga pedig a' nagy sereghez Franciaországba szolitatott. A' háboru végével 1814 Gallicziában a' főhadivezerség reá bízott, 's megholt Lembergben 1819 Junius 5-ik napján mint főtábornok, titkos tanácsos, Mária Theresia katoná rendjének középkeresztese, 's egy gyalog ezerez tulajdonosa.

Kállay.

HIMALAYA. (Himalih) havas, a' régiak Imaus-a, melly Indiának hajdankori dahnokaitól a' hegyek királyának neveztetett, 's Bengaliát és Hindostan egyéb részeit égbe meredő alakkal övedzi körül éjszak felől. Aozatai közben a' kellemes Kaschemir völgyet képezi, hazáját a' legbeceseb shawlnak. Most őt esmeretes átmenetel van rajta, mellyeknek egyike Tibetbe, ketteje pedig a' chinai Tatárországba vezet. Ezen utak, a' földnek legmagasb utjai, 14,496 lábnyira emelkednek fel. Ebbe, a' keletásiai nagy síkság előtt feltornyosuló hegytövélybe (*Gebirgslabyrinth*) járnak bucsura már évezredektől fogva a' Hindusok, hol isteneiknek templomai 's oltárai vannak, 's mellynek hótelepeiről 's sziklaüregeiből csurgadoz elő folyamaik legszentebbike, a' Ganges; hol a' Mohadeo fellegthronusát titkos borzadalom környékezi. A' vad néptől való félelem miatt, egy europai sem bátorkodott ezen szent vadonba lépni, mig végre két angol katonafiszti, az 1809 és 1815 évbeli, Neapol ellen intézett táborozás alkalmával azon merészletet végbevették, 's a' világgal annak leírását is közlék. Fraser 1820 egy napikönyvet is ada ki (*Journal of a tour through a part of the snowy range of the Himala Mountains, and to the sources of the rivers Junna and Ganges* 20 rézm. 21 ft. sterl.) melly a' Bischur tartományt 's a' Mogoloktól származó Bhutias hegyi népet elsöben ésmerteté meg. Az első lég- és háromszeg-mérések, noha tökéletlen eszközökkel, Colebrooke és Webb kapit. által tettek a' Himalih hegyen, mellyek szerint a' Fejérhegy vagyis Dhawala-Giri magassága (mellynek allján a' Ghandaki folyó ered) 26,872, Blake szerint pedig, ki amazok mérését megjavítá, 28,015 angol lábnyi (15 parisi láb = 16 ang. l.). Egy, Humboldt által is helyesnek esmert adat szerint pedig 28,077 ang. l. (Az Andesek sorában a' Chimborasso 21,451 és a' Pichincha 16,014; az Alpeseken pedig a' megmászott Montblanc hegy-csucs 15,662 ang. lábnyi). A' Himalaya éjszaki felén az örökös jégvonallal, legalacsonyabb helyen, 17,000, — a' Chimborasson 15,746, — az Alpeseken 8300 ang. lábnyi magasságon kezdődik. Himalaya legmagasb foka, a' chinai tatárság határánál lévő Chipca-Pic, mellyre Gerard kapit eljutott, 19,411 ang. l. magasságu; a' Chimborassonak azon tetőpontja pedig, mellyen Humboldt vala 19,374 ang. l. emelkedik. Gerard, 18,000 lábnyi magasságon, a' légmérőt a' semmin (0) huszon két foknyival alább lelé. Webb még 27 más csucsaít mérte meg a' Himalayának, mellyeknek nagyobb részét 20,000 ang. lábnyinál feljebb emelkedettnek, a' legkitünőbbet pedig 25,769 ang. lábnyi magasságunak találá a' tengerszín felett. Következve Hodgson kapitány és Herbert hadnagy, az egész Himalaya közép hegylánczának magasságát meghatározzák háromszegméréssel. A' 38 jéghegyek legtetősbike, a' Jawahir, 25,589, legala-

csonyabbika pedig 16,043 ang. l., 's ezen hegyláncznak még 20 más csu-
csa fellümlő Chimborasso emelkedettségét. Ezek mind az éjsz. szél.
30° 80'-tól 28° 49'-ig és az éjsz. hozs. 78° 51'-tól 80° 54'-ig fekszenek
Greenwichtól, a' Yamuna 's Ganges eredeténél, melly itt, minekelőtte
a' Yamunával, Jahnavi és Alakananda folyók vizeivel egyesülne, Bhagi-
rati nevet visel. Fraser az 1815-ki nyárban magasabra megjárta ezen
hegyeket mint Webb, 's első volt az európaiak közül, ki Gan-
gavataréhoz (Gangautri), a' Bhagiratinak szentelt kised templomhoz
(10,300 l. magass. a' tengerszin felett), a' Hindusok bucsujárása helyé-
hez eljutott; ő utána Hodgson kapitány, 1821, még jóval magasbra,
12,914 lábnyira haladt, Vanara Pugha-ig, mellynek 300 l. magas hó-
és jégtelepéből, a' 21,155 ang. lábnyi Jumnotri hegy szorosából ömlik
ki a' Jumna vagyis Yamuna. Ezen hegynek legfőbb csucsára helyez a'
szóhagyomány egy szent tavat, mellynek partján a' Jamuna istenasszony
lakhelye áll titoktól körülborongva, hová egy halandónak sem szabad
közelíteni. A' Bhagirati folyam is itt fakad ki egy jeges bérc kebeléből;
a' Gangesbe ömlő harmadik nagyobb folyó, a' Jahnavi, szinte nem mesz-
sze amattól, a' csucs éjszaki felén, Tibetben ered. Ezen folyamok szo-
ros, mélyen kivájt gránitmederben, borzasztó sziklákon 's mélyéseken
rohannak keresztül. Homokos síkságon, 300 lábnyi magas falak mered-
nek égbé partjain. Egy keskeny, elől fekvő 6—700 lábnyi magas hegy-
hát, homokkőből áll, azután 1500—500 l. hegyláncz következik kova-
agyagkőből, ezután 7000 l. magas mészkő. Végre jönnek a' középhe-
gyek, mellyeket a' hegyfoktól egy folyam völgye választ el. A' hegyek
fő államánya gneisz, fénypala és agyapala; de belsejékből granit dar-
abokat is hoznak ki a' folyók. A' sziklaromok fedte vadonokban meleg
források fakadoznak, czedrus fáktól 's magas fenyőktől árnyoltatva.
Ezen borzasztó, sivatag magány, hazája az aggkor indiai mythusainak
és hősvilágának. De a' tartomány igen elpusztított a' Ghorkák ke-
gyetlenkedései által, kik nem régiben Neapult meghódították, 's a' la-
kosok nyomorusága egészen ellentétben áll az isteni élet azon égi bold-
ogságával, mellynek tanyájául az indiai költészség épen ezt a' helyet
választotta. A' mi az indiai havasoknak az európaiaktól való különbö-
zését illeti, ez abban áll, hogy ott az örökös hó közelében is külön-
különbféle fák 's egyéb növények bujálkodva virulnak, 's diszek meg-
lepe gyönyörködteti az utazó szemét, midőn az európaiaknál a' természet
haldokolva mutatkozik. Az árpa p.o., melly a' Himalya hegyén 14,000
lábnyi magasságon is tökéletes érettségre jut, olly felette nagy termény-
erővel bir, hogy egyetlen egy illy himalayai árpaszemből Bécsben 1822,
15 teljes kalász nevedett, mellyekben összeséggel 334 szem talál-
tatott!

54.

HIMLÓ, lázas bőrküítés, genyersenéseiben ragadványos anyagot
készítő, melly által másoknál is kiüthet, a' kiken még nem volt. Az
elragadás után mintegy 7 nap mulik el, mig a' mérég dolgozik és a' be-
tegséget előteremti. Ekkor lázas mozgás támad a' testben, rendszeren 3
napig tartó; 3-dik napon veres foltok jönnek elő, először az arcon, azután
a' melyen, kezeken, egész testen, majd iszonyu számban, majd kevesen.
Ezen kiütés mintegy 3 napig tart. A' foltok persenésekké vagy
hólyagokká emelkednek, meggyulnak, genyedésbe mennek. A' láz egy-
re tart mellette. A' genyedés után elkezdének száradni a' persenések 's
varrá változnak, a' mi közönségesen 7dik napon kezdődik. Nálunk a'
betegség magától soha sem származik, csupán csak ragadvány által. A'
himlő mérég rendszeren csak egyszer ragad az emberre, a' kivételek nem
igen számosak; innét általában feltehetni, hogy a' kin himlő volt, töb-
bé bele nem esik. Hogy valakire a' himlő reá ragadjon, hajlandóság is
szükség hozzá; mert számosak a' példák, hogy a' legnagyobb himlőjár-
ványban is maradtak épen töle emberek, sokan vénségekben kapták csak
meg, mások egész életükben mentek maradtak töle. Az arab írók szerint

a' Szerecsenekről jött először az Arabokhoz. A' II század első felében ért Egyiptomba, honnan a' keleti háborúk, nevezetesen a' a' keresztetes háború által Európába is behozatték, először Spanyol és Franciaországba, azután a' többi tartományokba is. Midőn I. Maximilián Németalföldről haza ereszté katonáit, ezek francia vidékeken mentek keresztül 's a' himlőt magokkal hozák Németthonba. Európából a' himlő átviteték Amerikába; Daniából 1733-ban Grönlandba is. Midőn először üt be valamely országba, sokkal nagyobb pusztitást visz ezen betegség végbe, mint midőn már honivá lett. Rosenstein 's mások is azt vitatják, hogy több embert foszta meg életétől, mint a' pestis. Mivel csupa raganyag által terjed tovább, többen jelenték már ki azon örömöket, hogy idővel egészen kiirtathatik ezen veszedelmes baj, de a' mai napig alig látunk közeledést ezen célhoz, sőt minden éghajlat alatt, minden népeknél kiterjedve látjuk őt. Azonban sokan törekedtek a' nagy bajt kicsinnyé tenni. Tudván, hogy az egyszer kiállott betegség, a' hajlandóságot eltörli magára, önkényt okozak a' ragadványt beoltás által. A' himlő beoltása nem járt ugyan veszedelem nélkül, de olly naggyal még sem volt kötve, mint az egészen természetes himlőzés, különösen pedig az volt jó benne, hogy az oltást alkalmas időben leheté tenni. A' Kaukasz vidékein, Törökországban, régolta divatban vala a' himlőoltás, különösen a' szépséget ugy féltő nő-nemnél. A' nagy elméjű Lady Montague hozá az oltást először Európába. Már Konstantinápolyban beoltata 6 éves fíjába, 's Angolhonba visszatérvén, 1722-ben, leányába is. Ezen idő olta Angliában diszleni kezdett a' himlőoltás, 's onnét lassan lassan a' többi tartományokba is elterjedt, sok orvosnak ellenszólása mellett, — mignem a' — sokkal jobb tehénhimlő oltás, amazt egészen kiszorítá (Vö. HIMLŐOLTÁS, JENNER, TEHÉNHIMLŐ).

—j—a.

HIMLŐOLTÁS, a' himlőbetegségnek önkénytes felgerjesztése, a' himlő raganyagának alátétele által. Ekképen történik. A' bőrt a' hám-tól megfosztjuk, vagy kis szívó tapasz, vagy levakarás által; avagy egy kis felszínű metszést teszünk a' bőrre a' lándsával, avagy az oltótóval (vagy himlőanyagos tövissel) ferdén a' hám alá szurunk egész az albórig. Azután a' himlőméreg vagy megfertőztetett fonál, oltótó vagy tövis által a' sebes helyre vitetik. A' tehénhimlő beoltása különösen szelidde teszi a' betegséget, mellyet Hufeland így magyaráz meg, hogy az oltásnál a' helyi himlőkór az általánost megelőzi, innét a' méreg az oltássebben kidolgoztatik, megszeliditetik 's ugy járul a' nedvekbe. Más oka a' szelidülésnek az, hogy az oltási sebben gyuladás és gényedés támadván, a' belső részekről származtatás lesz a' külrészekre 's általjában a' nedvek belőlről a' test színe felé irányoztatnak. (Vö. JENNER és TEHÉNHIMLŐ).

HIMMEL (Fridrik Henrik), hajdan kir. burkus karmester, Trenenbrjetzenben, a' közép brandenburgi markságban vagyontalan szülők nemzették, 's predikatori életnemre szánták. Alig végzé el iskolájit, midőn már Potsdamba kellett mennie, hogy tábornoki predikátorsága átvétele előtt exament tegyen. Itt, hol II. Fridrik Vilmos az esztendő nagyobb részét tölté, 's a' királyi hangászkar első mivészei tartózkodtak, Himmelnék fortepianojátzsáisi ügyesége annyira szembe tűnt, hogy a' király is megtudná, 's őtet hallani kívánná. Himmel több ízben játszott a' monarcha előtt, ki mint muzsikát értő, csak hamar bizonyosá tétetvén ezen mivésznek ritka talentuma felől, őt karmesterévé nevezte, 's ntazásra küldé. Ezóta alapítá meg nagy hírét Himmel, részint mint a' legjelesb klavirmesterek egyike, részint mint hangszerző, noha nem tagadhatni, hogy utóbbi tulajdonságában maga magának sokkal magasabb helyet tulajdonított, hogy sem a' critica neki rendelni hajlandó lett volna. Sorsának szerencsés változása, mellyet kétség kívül ön érdemének köszönhetett, és azon bókolasok, mellyeket minden részről tapasztalt, ugy látszik, ön érzelmét nagyobb fokra gerjeszték fel, hogy sem olly mivésztlől várhatni lehetett volna, ki maga magát, de egyszersmind mi-

vészetének nehézségeit is megfontolással elesmerni tudja. Ezen önrzelem, valamint is az életörömök iránti fogékonysága és vonzódása, melyek sok szeretetre méltósággal 's nyíltszívséggel levén egybekötvé, characteristicai sajáttságaihoz tartoztak, akadályozák őt talentumának valódi komolyság és állhatatossággal kimivelésére, a' mint ezthangszerzeményein is lehet észre venni. — Mindenek előtt pedig nagy hírét, érzékenyítő énekmelodíájának köszönheti. Mint klavirjátész, kellemes előadással, különösen pedig bájló hangejtéssel birt. — Szerzeményeinek leghiresebb darabja Fanchon, melyet mindenütt elragadtatással hallgattak. A' muzsika értő nem fogja tagadni, hogy Fanchon muzsikájában sok kellem 's kecsgetető van, de a' valódi nagy és eredeties hangmivék közé sem azt, sem egyéb szerzeményeit számítani nem lehet. Ezek közül nevezük még Uranidáját, II. Fridrik Vilmos halálára készített Cantatáját, nehány operáját, p.o. *Vasco de Gama*, egy énekes játékot, több áriákat 'sat. Egyébiránt dicsérni való, hogy Himmel a' királyné iránti háladatosságát, ki őt jóakarattal tisztelé, 's a' király iránt is, kinek kedvében járt, mindig újabb vonzódási tettek által bizonyítá be, és hogy semmi ajánlások se vehették őt fejedelme szolgálatjának elhagyására. Egy ideig Gothában tartózkodék, azután Berlinbe visszament, 's ott 1814-ben meghalt.

gy.

HINDOSTAN, vagy Gangesen inneni India, az igazi India, 's előbb a' Nagymogul birodalma, fekszik Persia, Nagy Bucharia, Tibet, Nepaul, hátulsó Indiá, a' bengalai tengeröböl és indiai tenger között. Nagysága 70,000 sz. m., népessége 90 milliom. Alkotó részei: az igazi Hindostan, vagy a' Nagymogul birodalma; Bengala, mely az angol keletindiai társaság tulajdona, 's az igazi inneni indiai félsziget. Földje nagyobb részint termékeny, csak itt ott köves, 's a' Ganges torkolatjánál mocsáros. Szép termékeny síkok váltják fel a' gazdag bájló völgyeket 's méltóságos óriási hegyeket. A' levegő az éjszaki hegyekben hives, néha hideg is; délfelé ellenben néha szenvedhetetlen forró. Szárazság gyakran uralkodik, 's ekkor a' tájak kiszáradnak, de egyszerre viszont egy áldott esőtől megújítva, mint valamely varázs erő által, új virágok és fűvek tenyésznek. A' Ghate hegyláncz a' két (Koromandel és Malabar) tengerparton ellenkező idő szakaszt okoz, úgy hogy, midőn egyikken nyár van, a' másikon tél uralkodik. India a' természet mind a' három országára nézve termékeny tartomány. Bőven terem itt búza, árpa, riskása, tengeri, 'cukor, bor, ananász, citrom, granátalma, pamut, bors, gyömbér, opium, temjén, kasszia, kámfor, indigo, mák 'sat. A' föld keblében jeles gyémántok, arany, réz, ón, vas, só, borax, 's tengerpartjain drága gyöngyök találatnak. Az állati országból van itt nevezetesen elefánt, dromedár, egyszarvú, oroszlán, tigris, leopárd 's krokodil, sok szép madár, kivált papagáj, kolibri, páva. Vannak azonban mérges kigyók, skorpiók 's bizonyos férgek is, melyek a' bőrbe beássák magokat, 's az úgy nevezett Narcembu nyavalyát szülik. A' bogarak közt a' muskítókat az európaiakra nézve legkiálthatatlanabbak. Az indiai folyók királya a' Ganges, melynek vizét az Indusok szentnek tartják, 's a' benaresi braminok azt egész Indiába szét küldik, 's a' nagyok estvéneként finom bor pyanánt apró poharakból isszák. A' Ganges 7 nagyobb folyókat vesz fel, 's folyása 400 mérföldre terjed. Egyéb folyók: Buramputer, Gadavery, Mahnada, Kistnah és Nerbudá, melyek, valamint maga a' Ganges is a' bengalai tengeröbölbe ömlenek. Régenten India népessége 4 fő osztályra osztatott, ezekre 1) eredeti lakosok, vagy Hindusok, 2) indiai Scythák, 3) Patanok, 4) Mongolok, — kikhez újabb időkben Portugalok, Hollandiaak, Angolok, Francziák és Dánok is szállottak.

HINDUSOK régenten 7, most 4 fő néposztályra osztatnak. Az első osztályban vannak a' Brámák vagy Braminok, kik Brama isten

agyából származván, a tanító kart teszik (papok, tudósok, birodalmi tisztviselők); osztályok sérthetetlen, valamely Bráma megölése a legszörnyebb vétek, azért szembe tűnő ruházatot viselnek; 12 esztendő korokban szenteltetnek fel. Második osztálybeliek a Setrik, kik Bráma vállaiból származván a védő kart formálják; nem szabad ezeknek fegyverforgatáson kívül mást gyakorolniok, 's ide tartoznak a Raják, Rajirek és Raszbudák is. Harmadik osztálybeliek a Vanianok vagy Beyek, kik Bráma hasából eredvén, a kereskedői kart teszik. Nagyobb részint pénzváltók vagy drágakövekkel kereskedők, csak néhányan üznek szántásvetést és barontartást, 's ezek különböztetésül Govasziknek neveztetnek. Negyedik osztálybeliek a Sutarek, kik Bráma lábaiból származván, a tápláló kart teszik: ide tartoznak a kisebb kereskedők, mivészek, mesteremberek, falusiak 'sat. — E' négyosztály a nép nemesebb részét teszi, aljasabb része közé tartoznak a halászek, vízholdók 's egyebek. — Minden osztályok salakjai végre a Páriák. Mint tisztátalanok 's becsület nélkül valók, a legromdább munkákat végzik, tisztátalan eledellel, sőt döggel is élnek; más osztálybeliekhez nem szabad hozzá érniök, sem templomba vagy piacokra menniök, sem köz kutakból vizet meríteniök; ha valamellyik merészelve egy nagy urat lehelletével megfertéztetni, büntetlenül megölethetik. — Ezen néposztálybeli különbség azonban most már annyira nem lát-szató. — Indiában a brámai vallás legkiterjedtebb. 's ezen vannak minden Hindusok. Az ő hit tudományok szerint Bráma isten a Bedám nevű szent könyvet maga nyilatkoztatta ki, mely sanscrit nyelven van írva, melyre egyedül a Braminok tanítatnak. Az egy Bráma istenen kívül (kik képeken tárgyazni nem szabad) több istenségeik vannak, melyek azonban egyedül az isteni tulajdonoknak személyes tárgyazási. Ezért szent nálök Lingam, a természet általános nemző ereje jegyképe; ezért tisztelik istenek gyanánt a teheneket és ökröket, mint a szántásvetéshez legszükségesebb állatokat; ezért szent a Ganges, mint hajdan a Nilus az Egyiptomiaknál, kiknek vallásához az indiai valóban sokat hasonlít. — Kredetiképen a Braminok az istenségben egy oszthatatlan egyháromságot, vagy az egyetlen egy isten három fő tulajdoni személyes tárgyazatit tisztelték, u. m. Brámát, a teremő mindenhatóságot; Visnut, a fentartó gondviselést, és Sivat, a büntető és jutalmazó igazságot. E' tudomány később elfajult, és ettől fogva Brama csupán teremőnek, Visnu megtartónak, Siva elrontónak neveztetett. Innen eredtek a Hindusok három vallási fő sectáji. Egyéb-iránt mindnyájan hiszik a halálatáni büntetéseket és jutalmazásokat, a lélek vándorlását, végre az istennél való lakást, vagy a pokolba jutást, melyet Podalaminak neveznek. Moráljok fenytékes, de a bramínok kedvéért sok babonás szertartással van öszveszöve. Templomaik csinosak és erősen épültek, majd mindenik mellett van egy szent tó; a fő braminnak házasodnia nem szabad. Vannak barátjaik 's ábrándozójik is, kik között a Tamirok v. Szongasszok legveszedelmesebbek. A Hindusok nem törekesznek másokat hitekre téríteni. Characterek minden szenvedelem nélkül való, békeséges és igen türedelmes. Nagyon mértékletesek; egyedül a katona osztálybelieknek szabad húst, de azt sem marha húst, enniök. E' mellett a Hindus becsületes, jószívű és tisztaságszerető. — Némelly különös szokásaik vannak, mint a régiség emlék maradványi, ilyenek p. o. a sokférjűség a malabari tengerparton, a magtalan asszonyoknak megholt férjekkeli megégettetése, mely azonban egyedül a Braminok és Setrik osztályában divatozik. Ez, kezdettől olta csak vallásos buzgóság volt, nem parancsolat; hiúság, hirvágy, sőt néha szerelem indítá az asszonyokat ezen áldozatra. — A nép általjában tudatlan; minden tudományt 's mivészetet majd egyedül csak a bramínok művelöek. Ez is mind öszve a sanscrit nyelv tanulásából, morálból, költészetből, orvosi és fűvészi tudományból, 's az égi

testek forgása együgyű esmeretéből áll, melly utóbbi mellett a' jóslást (csillagokból jövőndölgést) is gyakorolják. Nagyon ragaszkodván minden régihez, az erőmivi mesterségekben nem haladtak ugyan előre, — de kézműveik annál csudalatra méltóbbak. Az ő finom kartonjaikat, selyem szöveteiket, festett vásznaikat, 's kivált híres Shawl-jaikat az Europaiak még mind eddig nem érték utól. Szárazföldi kereskedések Hindostanon keresztül Tibetbe, Persiába 's Arabiába megy; tengeri kereskedések (az Europaiakat ide nem értve) magában csekély. Pénzeik: fanam, rupia, lak: fanam a' legkisebb értékű pénz 's mintegy 18 fillért tesz; — 100 lak rupia 6,666,666 rhenusi tallér. Az indiai történetek régisége igen homályos. — Nagy Sándor foglalásai nem terjedtek tovább az Indusnál és Hyphasisnál, de követőji egyike Selencus Nicator egész a' Gangesig hatott, 's India Európával a' veres tengeren által kereskedési öszveköttetésbe jött; a' Romaiak, Arabok és Velence ez uton kereskedtek. A' X. században K. sz. u. a' török eredetű Glatzuniák foglalták el Indiát, kiket a' georgiai származású Afganak hajtottak el; ezeket ismét a' Mongolok, kivált a' híres Tamerlan (Timur Lenk), rettentő beüetések által nyughatatlanították, míg végre a' mongol fejedelem Babur 1525-ben az ugy nevezett Nagy Mogul birodalmát megalapította. Ezen birodalom Abkar, Babur onokája alatt, mint legnagyobb virágzásakor 70,000 nsz. mre terjedt, lakosai száma 40 milliom, jövedelme 225 milliom rénusi tallér volt, 's 900,000 főből álló hadi sereget tartott. A' Nagy Mogul változtatva majd Delhiben, majd Agrában lakott. Némelly tartományok alkirályok — Nabobok — által igazgattattak, mások ellenben tulajdon örökös fejedelmek — Raják — által, kik a' Nagy Mogulnak adóztak. — Midón Vasco de Gama 1498-ban a' Cap körüli utat India felé feltalálta, a' Portugalok majd 100 esztendeig voltak az indiai kereskedésnek, egyedüli birtokában, 's együtt uralkodtak a' Mogulokkal. Követték őket 1595-ben a' Hollandiak Houtman Kornél alatt, utóbb az Angolok, Francziák és Dánok. A' hollandi keletindiai társaság 1602-ben, az angol 1698 állítottatott fel. Kevéssel utóbb a' kegyetlen bitorló Aureng-Zeb uralkodott, 's vétkeiért követőji is voltak. Ötven év alatt 12 császárak uralkodtak, kik közül csak három halt meg természetes halállal. Ennyi változásokra anarchia 's zendülések következtek. — A' Seikek, Dsatok, Marattok egymás után sok tartományt elfoglaltak. Thamas Kulichan, persiai uralkodó berontván Hindostanba, Delhi fővárosát elpusztította, 500 milliom császári kincset elrabolt, 120,000 embert meggyilkoltatott, 's öszvesen 750 milliom tallérnyi kárt okozott (1739). — Az újabb időkben egy hitorló sem vitt oly nevezetes szerepet, mint a' mysorei Raja, Hyder Aly, ki az utolsó Nagy Mogult, Ali Gohart kinszerítette, hogy ez az Angolokhoz folyamodjék. — Az Angoloknak Hyder-Alyval (1767—1782) volt háborujok, — ottani mostani roppant birtokok lassankénti nagyobbítása, — Tippo Sahebbel (1799) volt utolsó harcok, — a' nepauli Rajával 1815-ben végzett utolsó háborujok, — 's végre az ő majd egészen minden Gangesen inneni indiai tartományokon magoknak tulajdonított felsőbbségék — az angol keletindiai Társaság történetihez tartoznak, — azért az olvasó is ezekért oda utasítatik. — Itt egyedül nevezetesebb ottani birtokaik adódnak elő: Bengala, Bahar, Casi, Oude, Dindegál, Mangalor, Marava és Madura meghódítása által az Angolok egy oly nagy tartománynak jutottak birtokába, mellynek előbbi uralkodói alatt 60 milliomnyi népessége, 's 646 milliom frank jövedelme volt. Azonban az 1770—1781-ig tartó éhség, több háborúk, lázadások és zsarolások lassanként megfogyaszták a' lakosok számát 's vagyonát. Az angol keletindiai társaság tisztviselőjinek zsarolásai minden bitelt felül mulnának, ha azokat tagadhatlan tettek nem bizonyítanak. Mintegy 60 angol, esztendőnként öszvesen 50 milliom frankot visz ki magával innen, hogy

azt a Themse partjain, indiai Nabobok módjára, elpazérolja. — A' keletindiai angol birtokoknak fővárosa, 's egyszersmind a' fő kormányzó (General-Gouverneur) lakhelye Kalkutta, egy a' föld legszebb városi közül, 's az indiai kereskedésnek középpontja, mely a' világ minden részeire kiterjed. Kalkutta után nevezetes Bombay szigete és városa, továbbá Tellichery, Anjengo és Mangalor. A' félsziget végső szélén birják az Angolok Ceylont is, miután Candy országot elfoglalták, mellynek királya háznépestül fogságba vitetett. E' sziget Trinquemali tergerőble 's révpartja miatt egész Indiának kulcsa. Az itteni szegfűbors természetés 's gyöngyhalászat megbecsülhetetlen. Nem kevésbé nevezetes a' Gondeluri sáfárság, de legnevezetesebb Madras, a' második angol előlülőség fővárosa, 300.000 lakossal. A' koromandeli tengerparton fekvő katonai védpontok: Ongal, Masulipatnam és Gaujam szinte az Angolok kezében vannak. — Az angol keletindiai katona ere 1801-ben 16.000 európaiakból 's legfelebb 70.000 Seapoyokból állott, 's ezzel 70 milliomnyi népességet szükség féken tartani. — Francia birtokok Keletindiában: Pondichery, a' francia szállitványok főhelye; a' karikali sáfárság, — a' kandairti, petav rajei, mindrii és sikokoli kerületek, — a' chandernagori, dakkapatnai, kassimbazani és baluzari sáfárságokkal. E' birtokok, valamint a' hollandiak is, a' francia háboruk alatt az Angolok kezére kerültek, de a' parisi békeség (1814) után ismét visszaadtak. Sz. E.

HIPPEL (Theodor Gottlieb), szül. 1741 Gerdanenben, keleti Poroszországban, hol atya iskola mester volt. 15 éves korában a' königsbergi egyetembe ment hittudományt tanulni, de e' mellett a' philológiát, mathematicát és philosophiát is gyakorlá. Nagy befolyással volt életére hollandi törvénytáncnok Woyt esmeretsége, ki az elmés ifjat házába vevé, 's mindenkép gyámolítá. Ez által esmeré meg a' hollandi nyelvet, 's a' törvénytudományra is kedvet kapott. Még fontosabb volt orosz hadnagy Keyserrel esmerkedése, ki 1760 Pétervárába vivé, 's a' nagyok körébe vezeté. Noha itt dicső kinézesek nyilának előtte, még is honszeretete haza vonzá. Itt egy nemes uri háznál tanítóskodott. De nagyobb hatáskörre rendeltetését érezve, e' czélra törekedni annál inkább elhatározá, mivel szerelme tárgyát is, a' nála rangban és vagyonban sokkal fenebb állot, csak így reménylheté elnyerhetőnek. A' törvénytudományt választá eszközü, melly magas méltóságokra és javakra sebesebb jutást ígért. 1762 elhagyá hát ama' házat, 's hihetlen maga megtagadással törekvék kitzított czélja — méltóság és gazdagság — felé, 's azt hamar is eléré. Ekkor szerelmese bírásáról lemondá, hogy nótelenül egészen kiterjedtebb munkásságra és méltóságokra törekvésnek élhessen. Legelőbb mint törvénytudó, belátásáról, okosságáról és ékesszólásáról híresedék el. Majd egy hivatalról másra reppent. Pontossága, könnyűsége az ő vitte tisztségeknek még nagyobb tekintetet szerzett. 1780) Königsbergben már kormányzó polgármester és policzia igazgató volt, titkos hadi tanácsnoki és városelőlülői czimmel. Ekkor nemzetesége nemességét a' császár által megujtattá. Danzig elfoglalásánál a' rá bízott dolgokat, mint mindenkor, legnagyobb serénységgel 's ügyességgel vitte. Innen Königsbergbe visszatérvén, hasznos és munkás életét 1796 elvégezé. Hagyott 140.000 tallérnyi vagyont. Élete és charactere különdések és ellenmondások szövénye volt: rajoskodás, vakbuzgóságra hajlás, nyilt, felvilágosodott ész mellett; ál ájtatoskodáshoz közelítő kegyeskedés és forró erénybuzgalom, erős indulatosság és érzékiség mellett; csaknem ábrándozó barátság, legszerettebb barátja iránt is elzárttság mellett; uralkodni vágyás és szigorúság, vidámság és finom viaslet mellett, fő tulajdoni valának. Szinte illy különös volt irásaiban is, mellyekre nézve éltében a' szoros incognitot kedvelé. Ezeken a' lángésznek 's szeszélynek gazdag ere áradoz, de fenekeken fontos szerény-

ség fekszik, a' bő képzelődés pedig féketlen játékát merész szökellésekben 's kitérésekben űzi. Mivei mint emberesmeretet, 's kortársainak ebből folyt eleven ábrázolását foglalók is, érdeketesek; de más részről ezekhez több elmés férjfiakkal (mint Hamannal és Kanttal) folytatott barátságos társalkodása is számos és sokféle észképeket nyújtott. Legnevezetesebbek: 1) „Über die Ehe“ 1774 és 1826. 2) „Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber“, Berl. 1792. 3) „Über weibliche Bildung“ 1801. Különös, hogy amaz első munkájában a' házasságot felette dicsérelé, 's maga még is nőtlen maradt. 4) „Lebenläufe nach aufsteigender Linie“ A. B. C. toldalékkal 3. köt. Berl. 1778—81. Sajátságos szeszély, élénk 's gyakran forró képzelő erő és igazságérzet egyiránt osztoznak e' műben. Merész képek 's elméncz mondások fényes, gyakran vakító köntöse alatt közöltetnek itt egy szerény philosophia 's élet bölcsesség alaptételei. Magát 's barátit rajzolja benne. Kant criticája még ekkor ki nyomva nem lévén, ennek philosophiai észfogásait akará sajátosság módja szerint közleni 's esmertetni. 5) „Ön életrása“ mellyet Schlichtegroll a' Necrologba (1796—97), Hippel arczrajzával együtt felvett 's kiegészített. 6) „Die Kreuz und Querzüge des Ritters A. bis Z.“ 2. köt. Berl. 1793—94. — 7) Zimmermann I. und Friedrich II. von Joh. Hein. Fried. Quittenbaum, Bildschnitzer in Hannover, London, gedruckt in der Einsamkeit 1799.“ Ez utósókban sok political történeteket éles satyrával érint. Versezetei közt az „Idyllischen Handzeichnungen nach der Natur“ (Berl. 1790) valódi költészi érdekűek. J.

HIPPIAS, Athené uralkodója, 's a' nagy Pisztratus fia, eleinte Hipparch testvérével együtt uralkodott, de ez később két görög ifjak Harmodius és Aristogiton öszveesküvése kiütésekor megöletvén, maga kezdte uralkodni, 's öccse halálát azzal bosszulá meg, hogy a' népre nagy adót vetett, a' hivatalokat pénzért adogatta, 's mindent megöletett, ki magát előtte gyanussá tevé, elébb a' legkinosabb vallatásokkal kiserítvén ezeket a' vallomásra. E' balsors éré több jó barátit is, mert Aristogiton, hogy magát annál inkább megbosszulja, azokat öszveesküvési társainak vallotta. — Az Athenebeliek nem tűrhétnvén utóbb ennnyi kegyetlenséget, megvesztegették pénzzel a' delphi oraculumot, 's ez azonnal parancsolta a' Spartaiaknak, hogy az Athenebelieket szabaddítsák fel a' Pisztratusok járma alól. A' Spartaiak még is támadták valóban Hippias, mivel elébb szövetségben éltek. Hippias meggyőzött és kiűzetett, 's Athené szabadabban lélezkett. — Kitudódván utóbb az oraculum megvesztegettetése, azt kívánták a' Spartaiak, hogy Hippias vetessék vissza, de sikeretlenül. Azért Hippias Artaxerxeshez, a' sardesi persa helytartóhoz folyamodék, 's megnyerte azt, hogy Darius, ki az Athenebeliekre azon segítség miatt, mellyet ezek az ásiak Görögöknek ő ellene küldöttek, a' nélkül is igen haragudott, azt kívánta, hogy ezek Hippias fogadják vissza. E' kívánság kerek megtagadása okozá az europai Görögök elleni első persa háborút. mellyben a' marathoni ütközet (491 K. sz. e.) semmivé tette Darius hadait 's Hippias reményit, ki is az elestek közt találtatott. Sz. E.

HIPPOCENTAURUSOK. a' mythologusok szerint korcsfajzatok, egy centaurus nősző közösüléséből egy kanczával. A' szószármazás szerint nagyon hihető, hogy lovagot jelent, a' ki lovon üt keresztül egy bikát, mert e' szavakból: ἵππος, κερταυ és ταυρος vagyon öszvetéve. opp.

HIPPOCRATES, a' leghiresebb görög orvos, egy orvosi iskola alkotója, 's általjában a' gyógytudománynak első kidolgozója. Kos szigetén született, hasonló nevű városban, 456 évvel Kr. előtt, az Asclepiadok nevezetes nemzetségéből, kik Aesculáptól származtatják eredeteket, 's Hippocrates 17-dik ezen sorban. Atyja, Heraclides, szinte orvos volt, 's fáját maga oktató. Neveltetése, tanítása igen gondos és az akkori virágó görög familiákéhoz hasonló volt. Hihető, hogy az akkori athenebeli bölcsök tanításait 's nevezetesen Heraklituséit is hallgatá. Éle-

tének legnagyobb részét anyavárosán kívül tölté el Görögön különbéle városaiban, magát a' művészetben tovább gyakorlandó. Legtöbbet tartózkodott Thracia és Thessaliában, különösen Thasus nevű thraciai szigeten, de hihetőleg Asia nagy részét is bentazá. Életének 90 évében halt meg. Nem tulajdoníthatni mind azon irományt, mely Hippocrates neve alatt létez, ezen egynek. Több illy nevezetű orvos élt. Némelly irományok utóbb, különösen az alexandriai iskola idejében dugattak az övéi közé. Mások valódiak ugyan, de fiától Thessalustól vagy másoktól gyűjtettek össze, elváltoztattak, magyaráztattak, hozzáadásokkal kevertettek. Igazi tulajdoninak esmertének a' szárazí ragadványok, pestisek első és harmadik könyve; az életrend könyve; a' levegőről, a' vizekről 's a' hely tulajdoniról, a' jóslatról szóló könyvek, néhány sebészeti könyv; az esküidom; a' törvény. Legbecesebb kiadása görögül és latinul a' genfi 1657, 2 köt. félrét. Nevezetes még *Van der Linden* (Leiden 1665, 2 köt) és *Chartier* (Paris 1639—79, 13 köt, félrét, Galenussal együtt) kiadása. Hippocrates fáradhatatlan, gondos vizsgálója volt a' természetnek, a' betegségeket szabad lélekkel látta, valamelly rendszertől meg nem nyeretve; innét remekek tőle a' kórfolyat leírásai, mely sem gyógyszerek, sem más indulatos, heveskedő ellenhatás által nem zavartaték meg. Így legjobban megismerheté a' természet gyógyerejét, a' gyógyítást előmozdító utait és a' szereket, melyek munkálkodásában segédek valának. Az élő test alapereje gyanánt ugyan egy életokfót vön fel, Enormon név alatt, mellytől az épségnek, betegségnek 's életnek függnie kellene; de tovább nem magyarázalódott felőle 's nem bocsátkozott mélyen sok feltéteményre 's vizsgálódásra a' betegség valójáról. Annal nagyobb tekintettel volt 's levét kívána a' külső befolyásokra, mint a' betegségek távol okaira, millyenek a' levegő, éghajlat, lakhely, 's a' beteg körülményi is. Észrevette, hogy a' természet nevelkedés- és fogyás-szakaszokat tartá a' betegség folyásában, 's így jött a' bíraló napok tudományára. Gyógyírányában az életrendi szabályok fő helyet foglalnak, melyeket az erők minősége szerint intéztete el. Törekedése arra ment ki, hogy a' természet mozgásait kileső, vezette, utánozta 's szükséghez képest erősíté vagy mérsékelé. A' kór nevelkedésében nem örömet tett valami elhatározót, p. o. kiűritést, hogy a' természetet ne háborítsa a' kórananyag hasznos kidolgozásában, de a' kórananyag el és kiválasztásának meghatározása alatt és után segedelműl járult kiűritők által. Tulajdon érdeme tehát Hippocratesnek abban állott, hogy az orvosi tudományt az akkori bölcs-secták haszontalan szörszálhasogatásától megtisztítá, azta' papok birtokából közbirtokká tevé; hogy feltéteménykór nélkül a' természet folyását tiszta szemmel 's világos elmével vizsgálá 's észrevételeit hiven tudatá; hogy a' külső befolyások fontosságára, a' természet gyógyerejére 's a' czélirányos életrend szükséges voltára figyelmetessé tett, s' a' nyavalak jóslatait alapos figyeletekkel gazdagítá. —j—a.

HIPPOCRENE (lófórrás), azon forrás, melly a' Musáknak szentelt Heliconról Boeotiában lelkesítő vízzel hempelyge le, 's ezért még a' Musák és Apollo előtt is szent volt. Ki belőle ivott, éneklésre lelkesítettnek érzé magát. Pegasus patkóvágása által fakadottnak lenni mondják.

HIPPODAMIA nevet viseltek a' régi világ több asszonyai, p. o. PIRITHOUS (l. e.) a' Lapiták királyjának hitvese. A' legnevezetesebb volt Elisben a' pisai királynak Oenomausnak szép leánya. Mivel ennek jövendölték, hogy jövendő vejétől fog megöletni, olly feltételt teve, hogy leánya minden kerőjének verseny kocsizást kell véle próbálni, 's ha, mi-nekelötte a' czélhoz jutának, őt eléri, tulajdon kezével öli meg. Illy módon már 12, mások szerint 17 kerőt végzett ki, mig végre Pelops a' kocsis megvesztegetése által Oenomaus felfordulását eszközlé, melly életébe került. Így levé Hippodamia Pelops nője, 's Atreusnak és Thyes-

tesnek anyja. Bujában megfosztá magát életétől azon szemrehányás miatt, hogy fiait testvérgyilkolásra ingerelte.

HIPPODROMUS (ἵππος ló és δρόμος futás, lófutás). Így nevezteték a' Romaiak és Görögöknél az a' nyilvános tér, mellyen a' verseny lovon és kocsin tartaték. Görögország minden hippodromjai közt az olympiai volt legnevezetesebb, mellyet Pausanias ira le. Ezután alig találni nevezetesebbet a' konstantinápolinál, melly a' vándort még ma is bámulásra bírja. Severus kezdé ezen nagy és pompás tért építtetni, mellyet Constantin a' romai nagy circus példánya szerint beféjeztete. Egymás felébe emelkedő 's széles alapokon nyugvó, izléssel teljes oszlopok két sora vevé azt körül, 's számtalan márvány, porfir és bronz szobrokkal, embereket 's állatokat, császárokat és küzdőket ábrázolókkal vala ékesítve. Egyéb nevezetes művészeteken kívül itt állott Lisippus négy lova is, mellyek Görögországból Romába, Konstantinápolba, Velenczébe és Parisba költöztek, 's most ismét visszaatértek Velenczébe. A' Törökök e' tért Atmeidannak, az az lóternek nevezik, 's ez által emlékeztetben tartják annak régi rendeltetését. Most 400 geometriai lépés a' hossza, szélessége pedig 100, 's némelly apró rendeltenségeket kivéven, majdnem négyszegű, 's még ma is találatnak rajta, ámbár az idő fogától egy kevéssé megroncsolva, némelly nevezetes régiségek.

HIPPOGRYPH, egy mesés állat neve, mellyet a' régiek grifnek képzeltek, lóba végződő testtel. Apollo jelképe volt, nem tudni bizonyosan, a' Musa vagy napistené-e. Buonarotti úgy vélekedik, hogy a' Görögök e' jelképet Apollo tisztelésével a' keleti nemzetektől fogadták el. a' nélkül, hogy annak jelentését tulajdonkép tudták volna; 's ez nem lehetetlen. Ha ezen jelkép eredetileg a' napistent illeté, mégis találkozott hellyel közzel költő, ki azt a' Musaistennek Pegasus helyett adá.

HIPPOLYTUS, I PHAEDRA.

HIRSCHBERG, Boroszló után Silezia legjelesebb kereskedő városa, kivált vászonkereskedésre nézve; a' Jauer fejedelemségben, a' liegnitzi kormánykerületben, a' Bode és Zacke folyók egyesülésénél fekszik. Van benne 824 h. 's 6200 l., kik részint catholicusok, részint evangelicusok, 's egy jó gymnasium. Híresek fejeirítői. Jó években vászon 's más czikkelyekben kivitetik 2 mil. tallért éré; 1816 ban 269,000 tallért éré vásznat küldözött szét. Van benne ezen kívül sok posztógyáros és czukorfőzés 'sat — A' várostól egy mértföldnyire fekszik Warmbrunn, híres ferdőjivel. — A' hirschbergi kerület 11 nsz. mföldön 47,000 lakost számlál, kik legnagyobb részint vászongyártásból élnek, mert a' föld nem termékeny.

HIRT (Aloiz), burkus királyi udvari tanácsos, a' tudományok királyi academiája rendes tagja, a' képező és építő művészségek tanítója, mint szinte a' berlini egyetem felállítására ideje oltá az archaeológié is, mellyben különösen elhíresedett, mint kiadott írásai bizonyítják. Irt Laocoon álló képéről, mythologiai képezetekről, 's más archaeologiai és művészeti tárgyakról, p. o. Diana ephesusi és Salamon templomairól, a' romai Pantheonról. A' szépépítés mesterségének elemeit kiadta Berlinben 1804, de legnevezetesebb ezen munkája „*Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten*“ (Berlin 1809 folio), mellyhez 50 magyarázó rész-táblát ragasztott. Hirt a' műviszi szépséget a' characteristicumból magyarázza más apró értekezéseiben, 's a' characteristicumot törekszik a' képező szépmesterségek elemévé és czéljává felemelni, melly aestheticai állitmányát Fernow („*Römische Studien*“ I B.) 's Fernownak bírálója alaposan megtámadták. Elelte környüllállásairól annyit tudni, hogy 1759 Sveciában született jókor, járta Olaszországot, hol sok nagy ember társaságában utazott, 's különösen a' régiek építése módját igyekezett kitanulni: azután Lichtenau grafné társaságában visszatérvén Németországba, Henrik burkus királyi herczegnek tanítója lön, 's utóbb academiái tagnak is felvetetett.

Kállay.

HIRZEL (János Gáspár), fővárosi orvos 's a' nagy tanácsnak tagja Zürichben, szül. ugyanott 1725, meghalt 1803. Az ő törekedésének ideje a' német literatura első virágjába esik, a' 18 századba. Bodmer igazgatása alatt esmerkedék meg először vele 's azután a' sors többekkel barátságba vezeté azok közül, kik akkor leginkább dolgoztak ezen literatura díszére. Sulzerral utazást tön Helvetiában, Berlinben Gleim, Ramler, Spalding és Sackkal esmerkedék meg; Kleist néhány hétig nála élt, 's midön Klopstock Zürichben tartózkodott, Hirzel intézé el legszebb multságait 's a' híres zürichi tón, volt hajókázást is, melyet a' költő egyik legszebb ódájában megénekel, Hirzel pedig egy kellemetes leírásban fest. Az írók sorába csak utóbb lépe Hirzel; munkai közül jelesbek: „*Die Wirthschaft eines philosophischen Bauers*“ (Zürich 1761); „*Das Bild eines wahren Patrioten*“ (Zürich 1767); „*Hirzel an Gleim über Sulzen den Weltweisen*“ (Zürich 1779); „*Auserlesene Schriften zur Beförderung der Landwirthschaft*“ (Zürich 1792). Írásai erényszeretetet, lelkesülést a' hazaért, köztársasági lelket és emberszerető érzést mutatnak. Igaz és erős gondolatai 's szavai vannak. — Testvére HIRZEL SALAMON többfélélt írt a' schweizi történetekről 's 1818 halt meg, 92 éves. — Hirzel János Gáspár, a' fija, archiater (főorvos), a' zürichi segéd-társaság alapítója, híres gyógyász és munkalkodó szül. 1751, meghalt 1817.

—j—a.

HISPANIÁ-nak nevezték a' Romaiak az egész pyrenaei felszigetet, és így mind azon tartományt, melyet keletről a' pyrenaei hegyláncz, délről az iberi tenger, herculesi szüktenger és oczeán, nyugotról 's éjszokról pedig a' cantabri és lusitaniai tenger környékeze. A' Görögök Iberiának, a' romai költők pedig Hesperianak nevezék. Spanyolország azon régi időben lett népessé, melyben Europa nyugoti 's déli része. Első bevándorlott lakosai a' Cynetek vagy Cynesiek, a' Tartesiek 's a' Sicaniaiak voltak. Ezeket az Iberiaiak, 's ezeket ismét a' Celták nyomták el. Később phönicziak 's görög szállítványok, és végre Romaiak is érkeztek ide. Legelőször a' Karthagobeliak kezdettek itt foglalni Hamilcar 's ez után Hannibal alatt, ki új Karthagót építette. A' Romaiak az Iber folyóját jelelék ki a' Karthagoiaknak határu; de Hannibal ezt átlépven, Saguntot elfoglalta, melyre a' második puniai háboru ütött ki. — Elűzék ugyan a' Romaiak Scipio alatt a' Karthagobeliakat, — de a' hegyeken tül lakó népek, p. o. Celtiberek, Capatanok 'sat. szabadok maradának, az éjszaki 's nyugotiak ellenben egészen esmeretlenek voltak. E' népek, melyek eddig résszerint a' Karthagobeliak zsoldjából, résszerint a' déli népek kirablásból éltek, a' Romaiak ellen hadat indítának, mely 200 esztendő mulva az ő tökéletes meghódításokkal végződött. Cato volt legelőször is szerencsés ellenek, 's T. Sempronius Gracchus arra kinszerité a' Celtiberieket, hogy békeséget kérjenek. Azonban a' romai vezérek hivatásága 's kegyetlensége új háborukra ingerlé e' népeket. A' Lusitaniaiak — Viriathes vezérek alatt — fegyverhez nyultak, 's csak akkor adák meg magokat, minekutána a' Romaiak ezen vezéreket ravaszág által kivégezék. Kevéssel utóbb a' numantiai háboru ütött ki, melyet Scipio Africanus Numantia elfoglalásával fejeze be (620 R.). A' híres Sertorius végre meghódította a' Celtiberieket és Lusitaniaiakat, romai szokásokat 's fenyitéket hozott he közibek, — 's holta után a' többi népeket csak Augustus hódítá meg híres cantabri háborujában. Azonban a' Vasconok és Artabrok még ekkor is szabadok maradtak. — A Romaiak Hispaniát citerior és ulterior, azután Baetica, Lusitania és Taragonensis Hispaniára, 's utóbb 7 különböző tartományra osztották. — Ezen ország régtől fogva termékenynek 's gazdagnak esmertetett, bővelkedett nemes és nemtelen érczekkel, melyeket a' Phönicziak onnan hordtak; ezen kívül jeles lovai, jubai, sok bora, olaja 's gabonája volt.

Sz. E.

HISTORIA, I. TÖRTÉNETIRÁS.

HISTORIAI FESTŐ, I. KÉPIRÓ ÉS TÖRTÉNETI KÉPIRÓ.

HISTORIAI, általánosan és a' szó eredeti értelmében mindenféle esmeretet jelent, melyet külső vagy belső észrevételeinknél fogva tudunk, vagy tanultunk, 's mely tapasztalatainkhoz tartozik, vagy azokkal egybekötetésben áll. Ebben az értelemben historiai anyai mint empiricai, (t. i. esmeret) 's a' philosophiainak, mellyre csak gondolkodás után vagy tiszta mathematicai nézetek következésében juthatunk el — ellenőre tetetik. Historiai esmeret az, mellyet érzéki látás közvetlen vagy közvetőleg nyujt, 's azért egyes tárgyak és adatok létere és tulajdonságára vitetik. Historiai tudomány az (szélesebb értelemben), melly a' tapasztalati esmereteket rendszeres egészben adja elő; azért a' tárgyaknak leírásával, az adatoknak előterjesztésével foglalatoskodik (tapasztalati tudományokban) így p. o. a' történetírás, földleírás, természethistoria, a' philosophiai tudományokkal itt is mint okosság az esmereti dolgokkal szemközt állva. — De nem csak az esmereti kutfók 's azok által meghatározott tárgyak tekintetében különbözik a' historiai és philosophiai egymástól, hanem az esmeretek felfogásában és viszont-előadásában is, melly szerint az utolsó (u. m. philosophiai) alatt a' léleknek azt a' tudását értjük, mellyet az okosság önmunkássága következésében ért el, és viszont előad (scientia rationalis philosophica), midőn az előbbi, (u. m. historiai) csak idegen látás után, a' gondolkodás önmunkássága nélkül, és így emlékezet képen fogja fel az esmereteket, vagy tudást (scientia historica). A' mennyiben már a' historiai és történet kifejezések, különösebben az emberi életben előforduló változásoknak előadását tárgyzázzak, historiainak és historiai tárgynak nevezük mind azt, a' mi a' változások ezen bizonyos körében előfordul, következésképen a' historiának materiájává válik, 's előadás által másokkal közölitetik. — Historiai tudományok tehát tulajdonképen való értelemben azok, mellyek nem a' jelenvalónak leírásával foglalatoskodnak, (mint a' természet historiaja, botanica, 's más idő szerint előforduló természeti tünetnyek leírása) hanem az emberi életben megtörtént változásokat terjesztik előnkbe. Mar az illy változásokat és történeteket tárgyzó előadásokra nézve meg kell különböztetni továbbá a' szoros historiai előadást, melly hiteles tanubizonyosságokon épülvén, a' történet valóságáról semmi kétséget nem szenved meg, következésképen a' historiai adatok valósággal ugy meg történt dolgok, mint a' historiában állanak, 's ebben a' tekintetben különböznek a' mythusoktól és regéktől, mellyeknek lehetnek ugyan igaz történeti alapjai, de az adatokon a' nép gondolkodása 's vizsgálása módja, akarattja ellen is sokat változtatott, vagy pedig szántszándékkal, ámitás és politcái czélokra nézve megváltoztatták az adatokat; azért nem szoros historiai, hanem poetai vagy költeményes alakokba foglalták az előadást, mellyek szerint a' phantasiái költeményeknek egyik fő tulajdona abban áll: valóságos historiai adatokról az eredetiséget letörteni, vagy merő költeményeket historiai alakba venni, 's ezt a' képzelődes ecsetjével a' hihetőségig kiczifrázni. Más hát a' historiai előadás, más a' mesés elbeszélés, amár tagadni nem lehet, hogy valamint az egész emberi nemnek, ugy egyes nemzeteknek első történetei mythusokba olvadnak fel, 's a' költeményes időre virad azután a' historiai nappal. A' historiai dolgozásban féken kell tartani a' képzelődő erőt, hogy az igazságon és lehetőségen túl ne ragadja az író, minden illy dolgozásnak hiven kell felfogni az emberi mulandóság főbb és érdeklőbb vonásait, mély belátással, erős ítélőtehetséggel kell az adatokból, a' minden oldalról hitelesen meghányt vett materialékból, hely és időszám szerint az egészet kikészíteni. A' lelkes historicus az előtte nyilva álló materialékból az eltűnt valóságnak is eleven képét fűzi össze, 's alkotó elemeit az egykori életnek tanuságosan ugy kitarja, mintha az elmúlt csak a' jelenlét árnyékla

lenne. Ellenben a' szabad kényű phantasia vagy poesis, nem gondolván a' történet valóságos képével, mikor, mi, hogy esett? a' historiai darabot magától teremtett atyafiságos tárgyú ideákba öltözteti fel, 's a' szépségnek, mint fő céljának, kiméletlenül áldozza fel a' valóság képét, melly egyszersmind characteristicai különbség a' historia, historiai compositio és critica, más részről a' poesis, poetai költés és előadás közt. Ugyan csak ez a' különbség, maga után huzza a' poetai és historiai előadás közt lévő stylusbeli különbséget is. Mert az a' mód és ut, hogy valamely egész gondolat miképen jelentessék ki a' nyelvben, a' tárgyak természeté és az előadás célja által határozottatik el. A' poetai stylus mindig képezebb, idealisálőbb, tűzezebb, merészebb, és válogatottabb; ellenben a' historiai csendesebb, állandóbb, mérséklettebb, és tauságosabb; ezt az adott materia már elhatározza, amaz pedig a' materiához és vele bánásmódhoz illőleg kell kitalálni. Ezek szerint az eposi előadást is, mint olytant, melly legközelebb jár a' historiaihoz, minthogy mind a' kettő elbeszélő előadás, az utolsótól könnyen meg lehet különböztetni (l. Wendt „De confiniis poseos epicae atque historicae“ Lipsiae 1811 4to.) Minthogy a' poesisban historiai darabok is poetai munkákat tárgyaivá lesznek, (p. o. az eposban, historiai dramákban): azért a' poesis tudományában a' historiai ellenébe tétetik a' tiszta poetai öltözetnek, 's allegorikai találmányoknak, melly előszámlált különbségek más művészégi tudományokra is, milyenek p. o. a' képfaragás, metszés, hasonlólag kiterjednek. Azonban a' festési művészetben a' historiai nevezet szélesebb értelemben is használtatik. Mert a' historiai csoport, és historiai festés az állat- és tájvidékfestésnek sokszor elenébe tétetik, mellyek alatt emberi figuráknak bizonyos állapotok és cselekedetek szerint való lefestéseket értik, hová nem csak a' historiai szorosságu, hanem a' mythiszi, allegorikai és más phantasiái rajzokat, ámbár nem egészen helyesen számlálják, 's a' historiai festő ekképen az arcfestővel egy dolgot jelentő névvé válik. Azonban a' szoros historiai festés minden más nemeit a' festésnek felülmulja fontosságára nézve. Foglalatjára nézve is legkiterjedtebb, mert nem csak emberi formákat, hanem cselekedeteket is, még pedig a' legragadóbb szempillantatokban tüntet fel, 's az a' különbféleség, melly ezen két tekintet alatt rajta elterjed, a' momentumok kiválasztása, kivált az összefolyó cselekedetekben, mellyekben azoknak kezdete és vége képeztetnek, nagy behatással bír a' nézőre, ha a' nehéz feladatnak meg vagyon felelve. Utoljára megkülönböztetik még az igaz historiai festést az allegorikai, idyllai, comici, tragiciai 'sat. festésektől, valamint a' historiai tájvidéki festés is, melly a' valóságnak másolatja, az idealis tájvidéki festéstől különbözik.

Káltay.

HISTORIAI COMPOSITIO, HISTORIAI CRITICA, HISTORIAI MESTERSÉG, HISTORIAI STYL, HISTORIAI RAJZOLAT, I. HISTORIAI.

HISTORIAI TUDOMÁNYOK ÉS HISTORIAI LITERATURA, I. TÖRTÉNETHUDOMÁNYOK ÉS TÖRTÉNETHUDOMÁNYI LITERATURA.

HISTORICUS, I. TÖRTÉNETHUDOMÁNY ÉS TÖRTÉNETHUDOMÁNYGÁLLÓ.

HISTRIOK. Midőn Romában (épitetése után 301 körül) nagy pestis uralkodék, 's az istenek megengesztelésére használt minden eszközök siker nélkül maradtak volna, azon gondolatra jöttek a' Romaiak, hogy játékszíneket, mellyeknek a' régiéknél rendszerint vallásos célzataik voltak, állítsanak fel. A' hadakat kedvelő Romaiak mindeddig egyedül a' circus játékiban — verseny futtatásban 's viadalokban — gyönyörködtek. Azért most a' Hetruscusokhoz izentek, 's tőlük tánczosokat kértek, kik bizonyos, e' célra felállított színterben, a' tibia kísérete mellett, az ő hihetőleg mimicus tánczaikat adták elő. Megtetszék a' ro-

mai ifjúságnak e' színjáték, követni kezdé azért a' tánczokat, mellyek mellett tréfás dalokat danolt. — E' dolog honi művészek által tökéletesebbé tétetett, kik is, bizonyos etruriai szótól, melly tánczost vagy játékoszt jelent, histrioknak nevezettek. Ezek most mindenféle vigpajkos dalokat (satyrákat) danoltak gesticulatio, 's muzsika kíséret mellett. De nem sokára a' declamatio a' mimicától elválasztatott. Livius Andronicus, ezen satyrákból legelőször készített vigjátékokat (comœdiákat), 's az akkori szokás szerint maga adván azokat elő, ez alkalommal szokásba jött, hogy egy második személy mondaná el a' költemény verseit, mellynek tartalmát a' histrio mimica által igyekezett ábrázolni. Csak a' kettős beszédekben kellett a' histriónak szinte szólni. Ettől fogva a' histrio név alatt olly művész értetett, ki mimica által ad elő valamit, csak hogy ezen mimica többnyire más declamatioját kísérette, 's tánczal volt keverve. Az igazi (declamáló) színjatszók a' histrioktól megkülönböztettek. Az ő művészségek olly nagy tekintetben tartatott, hogy a' legnagyobb férjfiak, kivált a' szónokok (p. o. maga Cicero is a' híres Rosciusnál) náluk vevének leczkéket. Azonban, részszerint erkölcstelen előadásai, részint azon tetemes nyughatatlanságok 's pártok miatt, mellyeket az ő nyilvános felvételek okozta, annyira elősegíték a' Romaiak fajultságait 's kicsapongásait, hogy a' császárok alatt nyilvános színeen való megjelenések eltiltatott, sőt néhányszor, p. o. Nero alatt, a' városból is kitiltattak, és törvények által különbféleképen korlátok közé szorítottak.

Sz. E.

HIT, Kant szerint olly meggyőződés, melly subjective elégséges; azaz olly okokon épül, mellyek az objectum esmeretében közvetlenül adva nincsenek. Ha ezek az emberi észnek bizonyos szükségében alapulnak, melly az embert készíti, hogy az érzék felett, hogy azt is, a' mi a' tapasztalásban fel nem tűnik, valónak tartsa: tehát ez ész-hit. Közönségesen hitnek nevezik az eleven meggyőződést valamely vagy meg nem mutatott, vagy megmutathatatlan tárgyról; ide tartozik a' Legfellegesebnek hívése is, mivel ez épen felül van minden megmutatásokon. Állatosan különbözik a' hit mind a' vélemény től, mind a' tudástól; mert a' vélemény elegendő okok nélkül való meggyőződés (igaznak tartás), a' tudás pedig objective elegendő okokból való meggyőződés. Vélem, hogy az üstökös csillag a' szerencsétlenségnek vagy a' háborúnak hirdetője; tudom, hogy van egy Paris nevű város; hiszem pedig, hogy Isten igazgatja a' világot, és hogy az emberi lélek halhatatlan. Az ész szüksége pedig, azaz azon szükség, hogy a' világ létének és bölcs elrendelésének egy kimagyarázó okát találjuk; és a' Jó diadalmának 's a' dolgok tökéletesb állapotja bizonyos várásának szüksége, készíti az embert, hogy a' vallásos ideáknak valóságot tulajdonítson, készíti őtet, hogy Istent, gondviselést és halhatatlanságot hitében öszvefoglaljon. Azért neveztetik a' vallásos meggyőződés megkülönböztetve hitnek, 's azért tetetik annak ellenébe a' hitetlenség, azaz, olly ember gondolkozás- és érzésmódja, a' ki csak azt tartja igaznak, mi az érzékek bizonyágtételén épül, az Istennek, gondviselésnek és halhatatlanságnak érzékfeletti ideáit pedig hiu véleménynek 's öncsalódnak tekinti. Néha a' hit szó objective arról mondatik, a' mit valaki hiszen; ebben az értelemben szólnak a' keresztényen hitről, vagy ez vagy amaz ecclesiai társaság hitéről.

A. B. S.

HIT vagy ESKÜ (törvényes tekintetben), az égi boszuállásra hivatkozással egybekapcsolva kinyilatkoztatott vallásos bizonyágtétel. Ez vagy azért történik, hogy valamely állításnak nagyobb hitel és erő szerzessenek, vagy, hogy valamely ígéretnek teljesítése iránt, az illető feleknél meggyőződés eszközöltessenek. Az első esetben letett hit igenlő (juram. assertorium), a' másodikban pedig ígérő (promissorium) eskünek mondatik. Még ezen kívül több felosztásai is vannak törvényeink szerint a' hitletételnek, u. m. törvényelőtti és törvénykülli, önkénytes és kénytetett. De ezen két utolsó ismét két ágra osztá-

tik; az önkénytes ugyanis ajánlottira, felkivántra és visszaajánlottira, a' kénytetett (necessarium) pedig felfedezőre és ügydöntőre; végre az ügydöntő ismét pótló és vádmentő hitre. Mind ezekről rövideden a' szükségeseket. — Törvényelőtti eskünek az mondatik, melly az ítélő bíróság színe előtt tétetik, 's a' per kimenetelére befolyással van; törvénykivülinek pedig az, melly a' polgári élet némelly körülményeiben, p. o. köz hivatal elfogadásokor, ügyésszé, orvosná, katonává 'sat. lételkor kívánatik meg. — Az önkénytes hit a' felek akaratjától függ, a' kénytetett pedig a' bírói rendelés következtében nyer lételt. — Ajánlott eskünek az mondatik, mellynek letételére egyik vagy másik peres fél ígérkezik; felkivánatnak az, mellyre egyik a' másikat felszólította; visszaajánlottnak pedig az, mellynek letételét a' felszólítottat a' felszólítóra hárítja vissza. Az ajánlott hit, ha azt az ellenfél és bíróság helytelenítik, nem tétethetik le, vagy ha letétenék is, sikeretlen volna; a' felkivánat ellenben vagy le kell tenni vagy visszaajánlani; mert különben a' felszólított fél úgy tekintetik, mintha annak ellenkezőjét, a' mire megesküdni nem akart, megvallotta 's esmerete volna; a' visszaajánlottat pedig a' felszólítóknak multhatlanul le kell tennie, 's ellenfelére nem háríthatja többé vissza. — Felfedező eskünek továbbá az mondatik, melly a' letévőt valamelly titoknak kinyilatkoztatására szorítja. Illyen p. o. az, mellyet a' megbukott, vagyonbéli állapotjának felfedezésekor, — mellyet a' letétes (depositarius) a' nála letett számlálatlan mennyiségű tárgyakra nézve, — vagy, mellyet a' nemzetiégi irományok 's oklevelek gondviselője tesz le, midőn a' leányág ezeknek hitelés másoltatására vagy a' jogegyenlőségre nézve a' fiúág ellen pert mozdit, 'sat. — Végre ügydöntő hitnek az mondatik, melly a' bíróság által, minden más bizonylatok hiányossága esetében, egyik vagy másik perlekedő félnek köteletségévé tetetik; kire nézve azonban elmulthatlanul szükséges, hogy annak becsületessége minden kifogás nélkül való legyen. — Az ügydöntő hit, mint már fenebb is említettett, a' körülmények szerint, pótló és vádmentő lehet. A' pótló a' felperest illeti, bebizonyításának kiegészíthetése végett; a' vádmentő pedig az alperes által tétetik le, az ellene felhozott vádak megczáfolhatása és a' kereset alól felmenekedhetés tekintetéből. Ezen eskük a' következő szabályokhoz alkalmazva rendeltetnek meg: 1) Ha a' felperes félbizonylata az alperes által meg nem czáfoltatik, 's a' cselekedet és körülmények a' felperes előtt esmeretesek: őt pótló hit, különben az alperest vádmentő eskü illeti. 2) A' titkos esetekben, midőn a' felperesnek épen nincsenek bizonylatai: az alperes teszi le hitét az általa esmert tárgyra nézve; 's ha azt letette, feloldoztatik; ellenfele pedig a' költségekben elmarasztaltatik. 3) Ha az ügy nemes és nemtelen személyek között forog fen, a' bizonylatok súlyegyenben lévén, mindig inkább amazt illeti a' hitletétel; azonban félbizonylat nélkül még sem szabad a' nemtelent vádmentő esküre szorítania. — A' hitletétel következtése az, hogy az ügy szerinte intéztetik el, 's a' hiten alapuló perbeli ítélet sem felebb nem vitethetik, sem semmi nemű törvényes orvoslatok által (l. e.) még nem változtathatik, kivéven, ha a' letett esküvel valamelly részében ellenkeznek, vagy az ebben foglalt tárgynál tovább terjeszkednek.

Kunoss.

HITELALAPÍTÁS, olly közönséges, vagy pedig csak bizonyos célokra ható eszközök elővétele, mellyek által a' pénz és kereskedésbeli érdekelei valamelly statusnak, vagy többeknek is egymás közt, szinte mint a' magánosokéi és más apróbb társaságokéi bátoraságos alapokra vonatnak, mellyektől azután a' velek együtt jární szokott hiteles bizodalom elválhatatlan. Azonban az eszközök kitalálásában nem mindig szerencsések az emberek; egyoldalú nézetek, többször tudatlanság és mesterséges ravaszság vonzó fénybe szokták öltöztetni a' hitel bizonyosságát, melly ámbár gyakran megjárta is már az embereket, ma is újabb formákban sokkal csillogóbb firmák alatt, mint valaha áruba

bocsáttatik keveset gondolván az emberek a' szomorú tapasztalatokkal, millyeket Law maga képzelt louisianiai érczbányái, az Assignaták és Dollárok sorsa, Becher auripigmentumos monopoliuma (VI. Károly alatt kérdékenységből maga így nevezte a' még is csak nagy hamar dugába dült nagy plánjait) Pinto álmai stb. előnkbe állítanak; még kevesebbé vévén számba Mendelsohn bölc mondását: „A' képzelődés ugrik, és szabad kény szerint terem, már foganatokat akar, mikor még az okok sincsenek jelen; nem úgy látja a' dolgot mint van, hanem mint akarná, hogy legyen. Azonban a' természet követi a' maga útját, 's több foganatokat nem hoz elő, mint a' mennyi okok állanak“.

A' hitelalapítás, kivált az újabb időkben, hogy a' statusok nagy kölcsönöket tettek, mellyeket vissza kell fizetni, mindennapi fontos kérdéssé vált a' political világban; azért szorosabb értelemben ma már a' hitelalapítás alatt érteni a' statusoktól elővett módokat, mellyek által hiteleket fentartani, adósságaikat visszafizetni, 's ha kívántatik ujonnan is kölcsönözni igyekeznek. Ebben a' tekintetben Anglia példáján indultak el más országok is, mivel ott a' status kölcsönözése, 's azoknak visszafizetési módja régtől fogva bizonyos systemába vetetett, mellynek tökéletes megértésére nem elég csak azt tudni, hogy Anglia adóssága hitelesen meg van alapítva, hogy a' kamatok és tőképénzek lefizetésére az ország esztendei jövedelmének egy bizonyos része fordítatik, hogy amortisatio vagy is lejjebb szállító és így elenyésztető intézetek vagynak felállítva, mellyeknek czélja a' statust idővel minden adósságtól mentté tenni; hanem mindenek felett szükséges, jelen és jövőendő tanúságra nézve Anglia adósságának historiai származását, annak kifejlését és nevedését, a' constitutionak arra befolyását, 's mind a' kettőnek a' kereskedői hitelrendszer kibontakozására munkás dolgozását, úgy más részről a' hitelalapítás viszonyait és a' nemzeti bank munkálkodásának alapjait szorgosan kitanulni, más nemzeteknek is hasonló állapottjokat a' kölcsön és közhitel dolgában megvizsgálni. Így a' historiai uton, mint legbizonyosabb bason megállapodván, a' vizsgálódó, ítélő részre nem hajló okosságánál fogva, meg is tudná tenni a' különbséget a' hitelalapítást eszközölő módok nagyobb vagy kisebb becse közt, át fogná tudni látni, hogy azok közül mellyek voltak az elkerülhetetlen szükségnek, mellyek ismét a' hiúságnak és más aprólékos tekintetű körülményeknek szüleményei; végre kiszemelné a' megmaradandó becsű elveket a' pénz és kereskedés érdekeleiben, mellyek mint a' pozitív élet egyik főmomentumai társaságos öszve szövetkezéseinkben felolvadván, végtére is kitünnék magában a' dolog, hogy a' hitelalapítás nem egy kis fractiója csak a' társaságos intézetek summájának, hanem a' társaságok és így az emberiség egész tömegéből kerekedhetik ki, 's ha állandó akar lenni, a' moralitás kezessége alá vegye magát, melly a' hirtelen öszverontást és zürzavarosságot iszonyodva taszítja magától el, ellenben Gentz mondásaként csendesen követi a' természet munkáját, melly a' maga csudálatos átváltozásaiban (metamorphosis) régi héját mindaddig megtartja, míg az új lassanként elkészül a' tökéletesedésre, 's megerősödhetik; mikor e' megesik, magából lehull azután a' régi héj, 's csak egy gyenge reszketegség adja tudtára az organikus tagu alkotmányának, hogy a' csendes átváltozás megesett. A' természet ezen menetelének követésében áll a' nagy bölcsesség, így szól tovább Gentz, és csak ez a' bölcsesség szül jólétet, bátorságot, csendet és harmoniát: csak ennek a' bölcseségnek van moralis character, mellynélkül, valamint a' status legnagyobb operatiójának, úgy a' legkisebb nemű magános munkálatoknak is okos és tartos becsek nem lehet.

HITELRENDSZER, bizonyos elintézése vallamely kisebb vagy nagyobb társaságnak, többnyire pedig az igazgatásnak, melly szerint a' köztudatra hozatott intézeti elvek nyomán a' megcsökkenett hitelt

feleleveníteni és állandó erős lábra tenni szokták. A kereskedési körből került ki először az elnevezés, mely annak nagyobb kiterjedést adott; mivel abban a személyes és dologi (realis) hitel egyesített. Az illy hitelrendszer azon véleményen alapul, hogy valamely közönségnél bátorságosabb lehet a hitel, mint a magános embernel, mivel a közönség ki nem haf, és a viszonyoknak sincs ugy kitétetve mint egy magános, a mellett mindig van annyi vagy több tehetsége is, mint a mennyi az adóssága, 's hogy annak egy részét a lefizetésre fordíthatja, 's már erkölcsi kötelezetetésénél fogva is igyekszik a pontos fizetés által hitelét hosszú időre fentartani. Legnagyobb bátorságot akkor ad a hitelrendszer, mikor az adósság egész értékéről biztos nyugtatás van a hitelező kezében, p. o. különös zálogok általadása, vagy fekvő jószágoknak zálogos elkötelezése, 's más hasonnemű bizonyos záloglevelek, mellyeknek erejénél fogva a hitelező könnyen és akadály nélkül mindenkor eleget tehet magának, ha a kiszabott időre pontosan nem fizettének vissza az adósság, vagy annak rendes kamatja. Több nemei vagynak már az illy hitelrendszernek, mellyek törvényesen határozottnak elébb meg, vagy pedig csak megerősítetnek. Ide tartoznak a váltó leveleknek, status adósság leveleinek hitelrendszere, valamint a magános adósságokat tárgyazó intabulatiók, különösen pedig a birtokosi hitelrendszer, mint az a silesiai fő és neumarki nemesség közt II. Fridrik alatt felállott, hogy a fekvő birtoknak becse és hitele az által helyre álljon. A hitelről, hazánkban I. „Hitel.“ gróf Széchényi Istvántól (Pest, 1830).

HITSZEGÉS, az esküvel erősített ígéretnek meg nem tartása; különbözik a hamis esküvéstől, mert ez, a már eleve megtörtént dologra irányzódik, 's tüstént a hit letételeköt követtetik el, holott a hitszegésnél az eskü letétele előzi meg a cselekedetet, 's a hit szentsége csak későbbben szenved sérelmet. — A hitszegés polgári és törvényes értelemben vetethetik, a szerint, a mint a bíróság előtt, vagy a törvénykezésen kívül tett eskü szeptetik meg. A polgári értelemben vett hitszegés vagy egyszerű, mely a kevesbé innepélyesen tett ígéreteket érdekli; vagy nyomos, mely a közönség 's egyesek boldogságára nagyobb befolyással bíró fogadások megszerbitásával történt. Illyen p. o. a hivatalbeli eskünek megrontatása. De van a polgári esküknek egy különös neme, mellynek megsértetését törvényeink, egyéb polgári és törvénykezésbeli hitszegéstől egészen megkülönböztetik; ez a hitvesek által készen telt házassági eskü. Ennek megsértetéséről I. HÁZASSÁGTÖRÉJ. Más polgári és törvénykezési hitszegőkről 's ezeknek megbüntetéséről pedig I. LUDAS.

HITTAGADÓK, (renegati), egyik vallásról a másikra térők, kiváltképen keresztyének, kik a Koranhoz mennek által. Az illyen tettek-rugója legtöbbszörre önhaszonkeresés, ritkábban kinszerítés és reábeszélés az Islam követőji által, kik a fogoly vagy köztöklakó keresztyéneket téríteni, hitük szerint kötelesek.

HITVALLÁS (Confessio) jelenti közelebről a keresztyén egymás közt hitben meghasonlott felekezeteknek vallásbeli értelmét, millyennek p. o. a római, evangelica és reformata ecclesiák hitvallása, mellyek bizonyos dogmáknak épülnek, azokkal öszvehangzólag az isteni tisztelet gyakorlásának módjai (szerimoniák és szertartások) mindenik felekezet közt meg lévén határozottnak. — Confiteor, honnan a Confessio szó is származik, annyit tesz, mint megvallom, meggyóonom, 's a catholica anyaszentegyházi pap minden isteni tisztelet vagy mise mondás kezdetén olly gyónást (Confiteor) tesz az oltár előtt.

HITETLENSÉG, minden megátalkodás, mely nem akarja azon igazságokat elesmerni, mellyek mellett bizonyos, kétségen felül álló historiai tanubizonyosságok szólnak, vagy azok okossági öntudatunkban alapulva vagynak, vagy pedig érettek a kijelentett vallás tekintete kezes-

kedik. Az első esetben minden hitetlenség egyszersmind értelem nélkül valóság, melly a' tudományosan megállított historiai tanubizonyosságokat felforgatván, minden emberi tudást megsemmisít, és nyilvános adatokat tagad. A' másik esetben a' hitetlenség philosophiai, vagy is inkább philosophia nélkül való, melly az okosság eredeti kívánatainak szegzi magát ellene, p. o. az Isten létéről 's emberi lélekről való hitnek. Az utolsó esetben vallásos vagy jobban mondva vallástalan a' hitetlenség, melly újra vagy naturalismusból áll, melly a' kijelentést általján fogva tagadja, vagy pedig ennek csak egy részét, és így bizonyos formáját és módját nem akarja elfogadni, mint a' zsidók, mohomedanusok és pogányok (kik ecclesiái értelemben hitetlenek), vagy végre a' keresztyén vallásnak egyes tudományszabályait megveti, mint a' socinianusok a' szentháromságról való hittel cselekedtek. A' szántsándékos hitetlenek azon kívánatja, hogy a' tőlök el nem fogadott igazságok mellett meggyőződést szülő erősségeket hordjon fel az ember, a' mit a' dolog természete nem enged meg, ok nélkül való alaptalan kívánat, a' mi abból is ki tetszik, hogy szem alá eső érzéki felvételi bizonyításokat kívánni érzékiségen túl járó tárgyak felett, nem egyéb értetlenségnél, mert hogy lehessen lelki valóságot a' hitetlen szeméibe előállítani? vagy megfoghatatlan dolgokról, p. o. az Isten örökkévalóságáról pozitív esmereti határozatokat adni? és hogy ha magában már a' relativumi hitetlenség, vagy is egyes, subjectiv és átlátható igazságok ellen való törekedés a' helytelen következtetések sorába (inconsequentia) tartozik: ugy minden bizonnyal az absolut hitetlenség, melly mindent megvet, a' mi hitre tartozik, legnagyobb eltántorodása az észnek, mellynek az erkölcsiségre nézve káros következtései ki sem is maradnak. Többnyire a' hitetlenség a' sziv indulatjaiban gyökerezik, mellyek szigoru nehéz igazságok szomszédságában nem mindig jól találják magokat; hogy ha pedig lelki életet tárgyaz a' hitetlenség, mint azt a' vallás tanítja, ugy rendesen paléozatatlanság 's a' felemelkedettséghez megkívántató érzés hijánya annak főbb okai. De mind ezen nemeivel a' hitetlenségnek nem kell egy dologgá tenni a' philosophiai tartózkodást és kételkedést, melly vizsgálatlan nem hagyhatja az állításokat, 's meggyőződési tárgyak felett mindjárt auctoritas után nem indulhat el. Az illy nehézhihetőségnek inkább az igazság tiszta szeretete a' valódi forrása.

Kállay.

HITREBIZOTT JÓSZÁG (*Fideicommissum*), olly fekvő vagy ingó vagyon, mellyet az örökös a' hagyománnyal bíró akarhatja és rendelkezése szerint olly kötelezettséssel vesz által, hogy azt egészen vagy részben bizonyos idő mulva, vagy valamelly meghatározott esetnek történtével, másnak kezébe bocsátja ált; rendszerint pedig minden földbirtok, mellynek csak jövedelmét használhatják az örökösök, de a' substantiát el nem adhatják, fideicommissumnak nevezetik, mivel annak a' familiánál kell megmaradni. A' hasznot szedő örököst Fiduciariusnak, a' harmadikat, kinek csak váraozatbeli jusa van, Fideicommissariusnak hívjuk. Rendszerint a' Fideicommissumok substitutívó vagynak egybekötve, melly szerint az örökösnek örököse is meghatározatik. Illyen nemű fideicommissumok már a' senioratusok és majoratusok, mellyeket a' familia tekintetének és fényének fentartása hozott szokásba, és kivált Angliában különösen divatban vagynak, bár a' status gazdasági tudomány az újabb időkben erősen kikelt az illy intézetek ellen, mellyek mind az örökösödésbeli egyenlőséget a' familia tagjai közt megsértik, és így nem szoros igazságúak, mind pedig, a' mit Angliában sem tagadnak most már, a' belső szorgalomnak és kivált a' földművelésnek nagy hátráltatására szolgál. Azonban a' földbirtokokról fen álló intézeteknek hasznos és szükséges voltát nem egy oldali tekintetek után kell megítélni, mert ugy az ítélet könnyen igazságtalan lehet, hanem az illy nemű intézetek historiai származására vissza kell menni, melly egészen más szempontból fogja azután előtüntetni a' dolgok fekvését.

Igy p. o. Magyar hazánkban minden nemesi földbirtok fideicommissum bizonyos tekintetben, mellynek substantiáját csak a legnagyobb szükség esetében lehet a' familiától örökre elidegeníteni, (Tripart. 1. 58.) Innen van az, hogy törvényeink még az elzálogításban is megkívánják azoknak előre megintetését, kiknek a' familiái fideicommissumhoz vára-koztatheli jusok van, 's itt is a' legjobb logikai rendben terjeszkedik a' iurisfictio a' közelebbi vérségtől annak utolsó ágazatáig ki. Innen van az is, hogy az örökös vagyonok egyenlő osztály alá mennek a' többi egyenlő jussal bíró örökösök közt, de a' szerzeményekről szabad akarat szerint tehet rendelést a' hagyománnyal bíró; sőt a' fiúnak megengedi több esetekben a' törvény (Trip. 1. 52.) kivenni a' maga részét akkor is az örökségből, mikor az apa vesztegető, és a' substantiát sértegeti pusztításai, vagy rossz gazdálkodása által. Már hogy az illy 's ehhez hasonló intézetek szükséges volta nemzetiségünk régibb történetei által megigazolattatik, kérdést sem szenved. Mert eleink vitézséggel szerzevén birtokot magoknak, azt csak vitézség által oltalmazhatták, a' mire megkívántattott a' vitéz familiák fentartása, melly az örökbe jutott birtoknak a' familiáknál megmaradása által eszközölthetett ki. Ezért maga a' dolog természete szülte a' fideicommissumot nálunk, mint mindenütt, 's bátran hozzá tehetjük azt is, hogy nemzetiségeinkért hathatósan kezelkedett minden viszonyok között ezen intézet. Azonban senioratusok 's majoratusok hazánkban nem verhettek gyökeret, 's a' mi kevés van is, az újabb idő szüleménye. Kell e lágyulni és mennyire a' fideicommissumi szerkezetetésnek, mai állapotunkhoz képest, ez az időnek és törvényhozáságnak vált feladatjává. Minden esetre nemzetiségünk állandósága elveivel azoknak szoros csatolatban kell állani, különben a' változtatások könnyen ellenkezőleg hatnak arra vissza. Hazánkban az egyházi és korona jószágok is fideicommissumok. A' hitrebizott jószágoknak szoros értelemben véve, azaz az elsőszülöttségiek vagy idősbégsiekieknél nálunk az 1687: 9 szerint ez a' természete: 1) az öröklést benne az alapító rendelete szorosan kiszabja; 2) az illyen jószágokat bíró tulajdonosnak nem, h nem csak haszonvevőnek tekintetik; ennél fogva 3) azokat el nem idegenítheti 's adósságokkal nem terhelteti.

HÍZ, emlős állat, a' macskanemhez tartozó. Jegyei: farka kurta, hegye fekete, füle hegyei szakálosak, teste habos, tenyere és talpa nagy. — Nagy sürü erdőkét szeret, kivált éjszakon, de azért Nápolyban is találtaték. A' fákon tanyáz, honnan az elmenő állatokra legrrik, torkokon a' nagyobb ereket felharapja, 's így az erős nagy állatot is megöli. A' szarvasvérben igen gyönyörködik, de farkast, rókát, macskát is eszik. Látása igen éles, bőre szép.

—j—a.

HÍVATAL. A' hivatal alatt értik néha a' felelet terhével egybe kötött szolgálatot, néha pedig szélesebb értelemben a' szolgálat helyét. Meg kell különböztetni a' közönséges vagy status hivatalokat a' magános hivataloktól, mellyek azoknak formáikra lettek, 's külön czikkelyben fog a' szó rólok lenni. Itt a' hivatalról csak némelly közönséges észrevételek tetetnek. A' középevi időkben vált szokássá, hogy egy vagy több kamarai jószágok felügyelői a' fejedelmi jushoz tartozó igazság kiszolgáltatását is magokban egyesítették. Azonban az újabb időkben e' kettőt elválasztották egymástól, észrevéven, hogy a' csupa igazgatói hatalom egészen különbözik a' törvényhozói és bírói hatalmaktól, 's az elsőre bízták a' politcái kormányt, mellyel a' status jövedelmeinek felszedése és a' policzia egybe vagnak köttetve. Hol még a' familiai vagy uralmi, nem különben a' városi törvényszékek megmaradtak a' magok régi függetlenségében, 's nem olvadtak fel a' fejedelmi jusokban: ott az illy rendelkezések a' fejedelmi hivatalokkal együtt legrégibb és legalsóbb osztályok a' status törvényszerűségében. Ugy lehet tapasztalni, hogy a' hivatalok száma mindenütt kevesebbitett azolta, miolta a' statusi három hatalmak megszűntek, de tömötségeikben (volumen) nőttek, 's

többet kell költeni a' statusnak a' hivatalokra. Már a' mi a' hivatalbeli irányokat illeti, azok különbözők is a' statusok igazgatás formájához képest. Monarchiákban senki sem kénytelen hivatalt vállalni, hanem szabad akarattól függ, hogy valaki az ahoz szükséges esmereteket magának megszerezze. A' fizetés is a' hivatalokhoz képest különböző, ámbár tagadni nem lehet, hogy olly hivatalok, melyekre költséges és elmetörő nagy előkészületek nem kívántatnak, 's routine utján is megtanulhatók, jobban fizettetnek a' statusoktól, mint más nehezebb és kedvetlenebb hivatalok. Kérdés alá jött sokszor, hogy a' statusnak van e jusa a' fenálló hivatalokat eltörteni, másokat állítani, szaporítani vagy kevesebbiteni a' számokat? melyekre, közönségesen véve a' dolgot és in abstracto, nem nehéz a' felelet; mert a' status vagyis annak kormányja mindig tudja (legalább a' tudományban feltehető) micsoda haszna vagy kára van 's lehet a' változtatásoknak, 's azokat az egész test céljához képest rendeli el, a' hivatalbeliek személyes érdekeit a' szükséghez képest megkimélve, 's illyen okoknál fogva a' statustól ezt a' just meg tagadni nem is lehet. Más részről a' hivatalból elbocsátás, letevés is sok kérdésekre adott okot: hanem itt is különbélek a' lépcsők, melyek az elbocsátást vagy le is tevést magok után huzák; egységekre itt kiereszkedni szükségtelen volna; elég annyit megjegyezni, hogy minden statusra nézve nagy fontosságú dolog a' hivatal pragmaticáját úgy kidolgozni, 's köz esmeretre bocsátani, mellynél fogva egyik fél se menthesse magát az önkénnyel, hanem az esetek, legalább főbb rajzokban, (p. o. betegség, öregség, tudatlanság, erkölcsi fogyatkozások 'sat.) hiven felszámítassanak, a' nyugbénzek, tisztségek, jutalmak 's büntetések sinórmérték szerint kiszabassanak, a' mit böles atyai kormányok mindenkor is szoktak követni; 's az illyeknek rendelkezéseit töbnyire a' tudatlanság szokta ócsárlani.

HIVATKOZÁS (Provocatio), egy kinszerítő eszköz, mellyet a' törvény nyujt, hogy mást perre felszólítsunk, és ha a' felszólított nem enged a' hivatozásnak, vagy nem követi a' törvényt, az abból háramlandó kárt is szenvedni köteles. „Provocatio ex lege diffamari“ annyit tesz, mint mást felszólítani, a' ki ellenünk ollyas valamivel kérkedett, a' mi nem igaz; azért tettét is személyünkre, becsületünkre, vagy vagyonunkra nézve ártalmasnak véljük; 's ha már az így felszólított nem teljesíti törvényes tisztét ellenünk, azaz nem bizonyítja meg állítmínyát, vagy nem is akar törvénykezésbe bocsátkozni, akkor „juxta provocationem ex lege diffamari“ a' felszólító kérelmének eleget tesz a' törvény, 's az ellenfelet örökös hallgatásban marasztalja, azaz: nem lesz neki szabad többet ellenünk kérkedni. A' provocatio ex lege si contentat olly felszólítás, mellynél fogva kénytelen a' felszólítottat ellenfele ellen panaszozni, 's ha nem panaszol, annak ellenvetései örökös erejűeknek esmertetnek.

Kállay.

HÓ, megfagyott gőz. Az átlátszó, rugékony viz-gőz a' felső levegőben a' hideg által köddé vagy felhővé változik, azaz hólyagsákká. Ha ezen gőzhólyagcsa minden hevőjét elveszté a' hideg által, bizonyos körülmények alatt apró jégtükké változik, addig a' légben függve maradókká, míg az egész felhő villanyosságát elveszté. Ekkor hullani kezdenek, 's ha estekben egymáshoz érnek, töbnyire 60, de néha 30 és 120 foku szegletek alatt egyesülnek. A' gőzkör és szelek minősége szerint majd több, majd kevesebb jég egyesül egy egésszé, mellyet hópehelynek mondunk, 's melly szorosabb vizsgálatnál igen rendes alkotot mutat. Az illy hópehely csupa hatszegletű 's különböző nagyságu csillagsákból áll, melyeknek idoma és öszveköttetése (a' hatszegletűséget kivévén) végetlenül változó. Minél hidegebb a' lég, annál kisebbek a' pelyhek, 's az iszonyu hidegben csupa tük hullanak alá; a' sarkok felé porhoz hasonlít a' hó. Ellenben annál nagyobbak a' pelyhek, minél lágyabb az idő. Igen nagy lazasága miatt lassan hull alá a' hó, fektében süpedni szok, 's

kiterjedéséhez képest kevés vizet ad. Mint a' viz és jég, kipárolgás alá van vetve, különösen az erős, bár hideg, szél idején. A' földszarkok körül egyre havaz, még nyáron is, 's a' hó iszonyu halmokká gyűl. Mintegy 140—150 mértfölddel errébb az éjszaki sarknál Julius és Augustus hónapokban, legalább némely vidékeken nem esik hó. Minél közelebb az egyenlítő, annál rövidebb a' havazás ideje. Éjszaki Némethonban Majus, Junius, Julius, Augustus és September hónapokban nem havaz, a' déliben még rövidebb a' tél (a' hegyeket kivéven). Magyarországnak Kárpatok fedték része hidegebb, havasabb; síkjain December, Jannarius és Februarius a' hóhónapok. Felső Olaszthonban nem ritkaság a' hó, de szánutalig tud adni. Nápolyban a' völgyekben alig láthatni havat, állandót épen nem. Afrika éjszaki részén már esmeretlen a' hó, a' hév-ég alatt még inkább. A' déli napfordítón túl előbb kezdődik a' hó, mint éjszakon, 's a' déli sark közeleten sokkal hönőbb az örökös hóvizatar, mint az éjszaki sarknál. A' magas hegyek, mint a' lomniczi csucs, a' schweizi Alpesek, az Aetna, éjszaki Afrika hegyei, az Andesek déli Amerikában az Aequator körül és alatt, örökös hóval birnak. — A' hónap hasznos volta esmeretes. A' sarkvidékek legszigorubb hidegénéél is négy lábnyira a' hó alatt mindig az olvadó jég mérséklete van jelen. Innen látható, mily jó fedelékét ad a' növényeknek, a' földnek, sőt a' hó alá rejtett gnyhóu polusiaknak is. Nálunk is elmulhatlanul szükséges lepel a' hó minden kemény tében, híjányát némellykor kesergi a' földmívelő, sok növényét elvesztve nélküle. A' hó a' leggyengébb fünek sem árt, ha az a' fagyot épen ki nem tudja is állani. Néhány növényfaj nő és virázkik a' hó alatt. Az állati testet is védi a' hó a' hideg rontékony befolyásától. A' megfagyott utas nem ritkán életre jött a' hó alá eltemtetvén. Ezen okból ássák a' földszarkiak magokat a' hó alá el, valahányszor házat nem érve a' szabadon kell éjszakaat tölteniek; ott alusznak 's kinyugodtan folytatják utáikat. A' hegyek és bércek hava táplálója a' forrásoknak. Hibásan tartatik termékenyítőnek, mert csak mint nedvadó 's leplül szolgáltató használhat a' növényeknek. —j—a.

HOBBS (Tamás), egy predikátor fia, szül. 1588 April. 5-kén Angliában Malmesbury helységben, hol 14 esztendő koráig tanulván, a' felsőbb tudományok kedvéért Oxfordba ment. Itt tanulta 1603-tól fogva Aristoteles philosophiáját és a' physicát, 1610 házi tanítója lett egy Hardwick nevű ifju bárónak, kivel Francia és Olaszországokat beutazta. A' régi könyvek olvasását szerette leginkább, 's azt tartotta, hogy többet kell gondolkodni, mint olvasni. Látván, hogy hazafiai nyugtalanok, 's democratiai ideák elfogadására hajlandók, lefordította Thucydides munkáját angol nyelvre, hogy megtanítsa őket azon veszedelmekre, mellyeknek a' régi szabad köztársaságok, nevezetesen Athené, ki voltak tetetve. Másodszor 1629 utazott mint házi nevelő Franciaországba, hol mathesist meglett korában kezdett tanulni, hogy gondolkodása módja tömöttebb legyen. Bacoval, Descartes-el, Gassendivel, Galileivel esmeretségben volt, 's 1631 az ifju Devon-hire grófnak lett házi nevelője, kivel harmadszor járt Franciaországban, 's onnan Olaszországba is elment. Ezen sok utazás alatt bő ország és emberesmeret szerzett, 's 's a' physical tudományokban is nagyon előment. Visszahivatván 1637 hazájába, látta, hogy I. Károlyt fenyegető veszedelmek környékezik, 's hazafiai különféle political indulatoktól ide 's tova hányatnak. Neki, mint tapasztalt embernek nem tetszett hazája ezen állapotja, 's igyekezett a' kiütendő revolutiont, a' mennyire tőle kitelt, elejét venni. Látván azonban, hogy tanácsosabb a' dologba nem avatkozni, 1640 Parisba ment 's kiadta „De Cice“ nevű munkáját; mellyben az ország törvényeiről is értekezik. A' félelem és szükség fő elemei, az ő állítása szerint, az emberi társaságoknak, 's a' természeti állapot nem egyéb, mint szüntelen való háboru, mellyet mindenki mindenki ellen folytat. A' status bátorsági intézet egyezéseknél fogva; a' monarchia legjobb igazga-

tásmód minden statusigazgatások közt, 's azt határtalan hatalommal kell felruházni. Ezen állításra, hihető, Anglia akkori állapotja, 's a' királyi házhoz viseltetett hívsége, és a' parlament engedetlensége vezettek azért, hogy a' belső háborunak elejét végye. Ezen főszemponti állítás következtében az angol papság és ecclesia nagy hatalmát sem hagyta helyben, 's azt állítá, hogy az a' tudatlanság idejében vevén származását, a' világi hatalomnak és igazgatásnak tartozik magát alá vetni, de különben is csak úgy tekinté a' vallást, mint eszközt az igazgatás kezében a' közönséges csendesség és polgári rend fentartására. Ugyan ezeket állítja más nagyobb munkájában „*Lewiatlan*“ czim alatt, melyet angol nyelven irt, de deákra is lefordított. E' könyve miatt sok üldöztetéseket állott ki a' papoktól, kik miatt az akkor Franciaországban tartózkodó II. Károly udvarába be sem léphetett. Ezért 1652 titkon hazájába visszament, a' hol II. Károly, midőn 1660 fellépett a' thronusra, nem csak megengesztelődött iránta, hanem nyugpént is adott neki. Homerus Iliassát és Odysseáját lefordította, 's értekezést irt a' hősköltemény természetéről; leirta ön életét is alagyas rősz deák versekben, mellyek halála után adattak ki.

Kállay.

HOCHÉ (Lázár), szül. Versailles mellett Montreuilben 1768 Febr. 24-dikén. Atya a' királyi vadászputyák felügyelője volt, 's a' 14 esztendő s Hoché lovász lett a' királyi lovak mellett. Kedve lévén a' katonaságra, két esztendő múlva szolgálatot vállalt a' francia királyi testőr seregnél. Nappal mások helyett őrt állt pénzért, mellyen azután könyveket vett, 's azokat éjtszakánként olvasgatta. Kiűtvén a' revolutio, mindjárt a' nép részére állott, 's a' párisi városi negyedik őrezredben rövid idő alatt segédi altiszt lett. Hadnagya lévén 1792, a' katonai tudományokat még nagyobb szorgalommal tanulta. Thionville ostrománál vitézségének és katonai tehetségeinek nevezetes példáit adván, Leveneur generálnak segédtsíztje lön. A' neervindeni csata és Dumouriez elpártolása után Parisba ment, 's a' háboru folytatásáról egy tervet készítet, mellyet a' közhátorságra ügyelő biztosság elfogadott, 's őt Dünkirchen oltalmazására küldötte mint generalsegédet. Itt a' hős, beszéddel és cselekedettel tüzelte katonáit; az Angolok rohanásait szerencsésen visszaverete; ugyan azért nem sokára brigadás, és majd osztályos tábornok lett. Nem volt még egészen 24 esztendő s, mikor a' moseli hadseregnek kormányát reá bizták. A' tanulatlan és gyakorlatlan seregbe álltöntötte lelkét, 's igyekezett az ellenséget Alsatiából kiküszöbölni, de a' gyakorlott burkus katonaság, a' braunschweigi herczeg vezérsége alatt, nagy akadályokat gördített tervei elébe. Háromszor rohant a' koiserslauterni lineára, de végre kénytelen volt visszavonulni. Ekkor feltette, magában, hogy az alsó Rajna mellett álló austriai sereget megkerüli; rosz időben és a' legroszabb utakon áltört a' Vogese hegyeken, 's megveré Würmsert Dec 26-ikán Weisenburg mellett, Landaut felszabadítá, 's elfoglalá Germersheimot, Speiert, Wormsot 'sat. 's ekképen küzte, az Austriaiakat Alsatiából. Szabad beszédjei miatt a' convent követe St. Just előtt gyanuba esvén, ez letéteté vele a' vezérséget, 's fogva küldé Parisba. A' Thermidor 9-kén történt revolutio mentette meg csak a' haláltól. Ekkor a' convent a' bresti partörző hadsereg vezérének nevezte ki. A' quiberoni kiszáláskor ő mentette meg hazáját a' kivándorlottak veszedelmes becsapásaitól, mellyek angol pénzzel és fegyverrel folytattattak. Megvevén példátlan merészséggel a' sánczakat és a' várt, sokakat, kik hajóra nem szállhattak, elfogott. Ezeknek kivégeztetését parancsolván a' convent, annyira elszomorodott Hoché, hogy a' vezérséget letette (1795). A' Directorium alatt újra reá bizták Charettenek és a' vendéei lázálóknak megaláztatását, a' mit okos magaviselete és serény katonai fordulatái által véghez is vitt; Charette és Stofflet két főpártosok kezére kerültek, 's a' csendet helyre állította Vendéében és Bretagneban. 1796 Julius 16-dikán azt végezte a' directorium, hogy Ho-

che és serege a' haza körül érdemeket szereztek magoknak. Hoche azután a' belső háborút Angliába akarta átvinni, egy hadi sereget Irlandba szállított, de a' tengeri szélvész által gátoltatván, szándékát nem vihette ki. Majd 1797 a' maas és sambrei két hadi sereggel nyitotta meg nagy hadi szerencsével az új harczot; három csatában, négy ütközetben győzedelmes volt; már Wetzlar-t is elfoglalta, mikor az olaszországi béke véget szakasztott dicső előmenetelének. Ezután csak hamar, u. m. 1797 Sept. 15-dikén hirtelen halálal kimult Wetzlarban, gyanítatván sokaktól, hogy méreggel etették meg irigyei.

Kállay.

HOCHHEIM, jókora mezőváros és kerület a' nassau herczegségben, majnmelléki Frankfurttól $3 \frac{1}{2}$ mfdnyire. Itt terem a' hochheimi rajnai bor, melly tüze 's gyengédsége által a' rajnai bor minden fajai felett jeles. A' legjobb hochheimi virágnak nevezetik. Az előtt Hocheim a' mainzi káptalané volt.

opq.

HOCHKIRCHI ÜTKÖZET. Hochkirch egy falu Felsőlausitzbnn, nem messze Bautzentől, a' Lobau és Zittau felé vezető országút mellett, 's hires két ott történt ütközetről. A' hét esztendő háboruban sietett II. Fridrik a' zorndorfi ütközet után Saxoniába, hogy Daunt onnan kihajtsa, és Sileziát, mellytől az austriai sereg állása miatt elzárva volt, felszabadítsa. Ezen két szempontból először is Lausitzba ment, hogy az Austriaiak zittau nagy magazinumát elfoglalja, vagy legalább őket attól elzárja. Az ellenség jó állásban volt, Fridrik pedig Hochkirchnél nagyon veszedelmesben, úgy hogy Keith főtábornok azt mondta neki „ha az Austriaiak most meg nem támadnak bennünket, akasztófára érdemek.” Fridrik elmosolyodott erre, de ez uttal meg is csalatkozott ellenségeiben, mert az Austriaiak 1758 Octob. 14-dikén reggel öt óraker jó renddel és zárt csapatokban rohantak a' burkus táborra, mikor az még álomban volt; az őrtüzek, mellyeket az Austriaiak szántsándékkal el nem oltottak, 's a' nagy lármával dolgozó faragók segítették mozdulataikat, úgy hogy Fridrik az első hirre nem is hajtott. De minekutána az Austriaiak az őrszeméken áttörtek, a' batteriakat elvettek, 's azokat Fridrik táborra ellen fordították, e' sem késett tovább katonáinak rendbe szedésével, kik félig öltözve ragadtak fegyvert, 's minden egybe kötetés nélkül egyik ezere a' másik után ment a' sűrűn rohanó ellenséggel szembe. Hochkirch nem soká lángba borult, mert a' harcz neheze ott fordult meg. A' Burkusok vitézül harczoltak, de a' nagy köd miatt nem tudván magokat rendbe szedni, nem állhattak elléne a' nagy erőnek. Fridrik tehát hátrálást parancsolt 's midőn a' köd eloszlott, iparkodott újra hadi sorba állítani seregét, de Ahremberg herczeg már a' porosz bal szárnyat is bekerítette és megverte, úgy hogy öt órai ellentállás után végre kénytelen volt a' burkus sereg magát hátrálással megmenteni. Fridrik itten 100 agyut 's minden pogyászát elvesztette, 9000 katonája vagy halva maradt a' csatahelyen vagy fogságba esett, a' braunschweigi herceget egy ágyu golyó megölte, valamint Keith fővezért is, majd minden tábornokai sebet kaptak, 's maga is csak alig tudott megmenekedni, mert lovát ellőtték alóla. Dann mindazáltal nem használta győzedelmét, mert időt adott Fridriknek, hogy új sereggel megerősítse magát. A' másik ütközet 1813 Maj. 21-dikén történt. A' muszká-burkus sereg ugyanis a' lützeni csata után (Majus 2. 1813) az Elbén keresztülmenvén, Hochkirch és Bautzen körül kemény állást vön; mint a' Francziák irták, 300 harczgáttal megerősítették; de megkerülték a' Francziák az egyesültek jobb szárnyát, a' wurscheni szerencsés csatázásban, 's így a' Muszkák 's Poroszok nem védhették többé magokat, 's kénytelenek voltak Silezia felé vonulni.

Kállay.

HOCHSTÄDTI CSATA ÉS ÜTKÖZET. Hochstädt egy város Bajországbán, a' felső Rajna kerületben, az úgy nevezett neuburgi herczegségben, nevezetes két ütközetről, mellyek a' spanyol korona felett folyt örökösödési háboruban, közel hozzá 1703 Sept. 20, és 1704 August.

13-dikán történtek. Az elsőben keményen megveretett Styrum császári vezér a francia sereggel megerősített bajor választó fejedelem által, mellynél fogva a reménységnek is vége szakadt, hogy az ellenkező felek szép szerével megegyezzenek a korona felett. A másik ütközetben az Austriaiak és Angolok lettek nyertesek Marlborough és Eugenius vezérése alatt, kik az egyesült francia és bajor sereget Tallard és Marsin s a választó fejedelem vezérése alatt, még keményebben öszverontották. Ez az ütközet tactualai tekintetben is nevezetes. A megtámadás lineája szinte egy német mérföldnyi hosszáságu volt. Marlborough Blenheim nevű falura rontott nagy tüzzel, melly Francziákkal volt megrakva, s az ellenség jobb szárnyát fedte; de nem boldogulhatván, hirtelen megváltoztatta planumát, s egész erejével az ellenség jobb szárnya és középpontja közé tört, hol széles térség feküdt. Blenheimnél csak annyi erőt hagyott, a mennyi elég volt ezen erős állásnak foglalatoságban tartására. A győzelem nem sokára elvált, a francia sereg középpontjának hátrálni kellett; ezt követé a bajor sereg bal szárnya is, nem tudván többé Eugenius dühös megtámadásainak ellentállani. Marlborough a helyett, hogy a hátráló ellenség után nyomulna, megállapodott közte és a 18 ezer főből álló blenheimeri csapat közt, melly eképen elvágatván a fő seregtől, kénytelen volt magát megadni. A francia és bajor sereg vesztesége 30,000, a másik felé 12,000 emberből állott. Tallard marschall elfogatott, s a Francziák és Bajorok kénytelenítették a Rajnáig visszavonulni. Anna királyné Marlboroughnak ezen fényes tettéért egy kastélyt ajándékozott szép parkkal együtt Oxfordban, melly azután blenheimeri kastélynak nevezetett. *Kállay.*

HÓD (Castor), állatnem a Rágók (glires) rendjében, s a tenyértalpuak családjában, ezen jegyekkel: melső fogai igen erősek s az ajkaktól nem fedetnek egészen; mindenik álkapczában 8 zápfoga van egészen lapos koronával; teste vastag, sűrű és finom szőrrel fedve; farka széles, pikkés; lábai rövidek, öt, hátul uszó hártáival összekötött ujak; körmei hosszúak. Egy közös nyílások van a végbél, nemző részek s a hódonyt (castoreum) elválasztó mirigyek számára. Európában ritka, de északi Amerikában igen bő faj a „Kasztör Hód F., mellynek farka alányomult, tojásidomu, pikkelyes. Gesztenye barna, hossza 2—3 lábnyi; farka felényi hosszú. Lakik magányos, erdős vidékeken, folyamok, tavak széléin. Itten mivészégeket üz s az okoskodásnak nem kevés jeleit mutatva házakat készít magának, azokat töltésekkel védi a folyam dühe ellen. Épületjeik több emeletűek s a lakozandók száma szerint tágosabbak vagy szűkebbek. A hóbőr s a hódony (ez mint hies orvosság) nevezetes kereskedési cikkelyek. —j—a.

HÓDITÓ VILHELM, I. VILHELM A HÓDITÓ.

HODITZ (Albert József, gróf), ritka s mindenütt phantasticai tündöklést vadászó mivészet kedveléséről híres morvai jószágbirtokos. 1706 szül. Sokféle és kiterjedt esmeretekkel birva, s fogékony és élénk phantasiával ajándékozta meg a természettől, Olaszországba mene, hol, valamint később VI. Károly udvarában mint kamarás, sokféle táplálót talált tüzes képzelő tehetsége. S talám épen ez tevé a mivelt és szeretetre méltó férjfit, a nála 22 évvel ugyan idősebb, de eszes és még agg korában is kellemes Sónia, Vilhelm György baireuthi markgróf özvegye imádójává. Ez 1734 neki adá kezét s vele élt H. roszwaldei mezei lakásán, mellyet az elmés ember a mivészet, phantasia, társasági élet minden kigondolható gyönyörűségeinek székévé varázsla. Hoditz ugyanis alattvalójának mivészeti tehetségét annyira ki tudá fejteni, hogy egy neme sem volt a mivészégnek, mellyet szolgálji közt fellelni nem lehetett volna. A messze terjedő park minden tiltetvényeivel, az ó színházai, a képző mivészég mivei, mellyeket saját eredeti feladásai szerint készítettete, a masineriák, tüzi játékok, vizmivek, mellyeket öröminepei alkalmával használt, legnagyobb részint szolgáljinak munkája

volt. Ezek közül a' legügyesebbek hangászok, színjátszók, tánczosok, énekesek és énekesnők voltak; az utóbbiakat egyszersmind a' nagy világbeli társalkodásra is mivelletté. A' kik fő szerepekre nem mutattak tehetséget, azokat, valamint a' gyermekeket 's véneket is, álló és szó-talan személyeknek használta, eredeti innepei 's mulatságaiál, mindenféle ruhákba öltöztetve. Hanem mind ezeknek különös öszveállításában, valamint a' kert elrendelésében is, mellyben 4000 vízi művészet, egy nagy csatorna és sok tavak voltak, szembetünő volt a' meglepő iránti hajlandóság; 's ezen idealisáló hajlandósága még a' gazdasági épületekre, az ólakra, jászolokra 's vajas edényekre is kiterjedt. Nem csuda tehát, hogy ezen, phantastical különösségeiről híres mezei lak több izben, 's Tralles által még latin értekezésben is leiratott („*Adumbratio amoenitatum Roswaldensium.*“). Az eredeti és jóakaró birtokosnak kellemes és sok oldalu mulattatása még késő agg korában, sőt beteg ágyán is, képes volt a' körülle forgott embereket mindig új találmány által felderíteni. Nagy Frídrík az ő mulattatásában gyönyörködván, meglátogatta tündérlakát, 's köszönetét tetemes ajándékkal nyilatkoztatá ki a' grófnak, még inkább pedig egy poetai levéllel („*Oeuvres posthumes*“ 7. rész l. 27). Azonban ezen nagyban üzött játék megrongálá az ő gazdasági állapotját. Ez leginkább nője halála után tűnt szembe. A' király tudósittatván erről, magához vevé Potsdamba, a' hol 1778 halt meg. Roszwalde, halála után az olmltzi érsekégre szállt vissza, 's azután senki sem ajándékozottatott meg vele. Frídrík azt rendelé, hogy Potsdamban a' Vadászut azon része, mellyben H. lakott, Hoditzutnak neveztessek. opg.

HÓDOLAT, széles értelemben az érdemi elsőbségnek nyilvános megesmerése, mellynek önkénytesen aláveti az ember magát. Törvényes értelemben teszi valamely országnak, vagy tartománynak hódolatját, mellyben az alattvalók hűséget és engedelmezséget ígérnek és fogadnak az uralkodónak, 's fogadásokat esküvéssel is megerősítik. Az illy hódolat kiterjedvén az egész társaságra, ennyiben különbözik más magános, p. o. feudalis, városi, hivatalbeli hódolattól. A' hódolat tehát külső jegye az uralkodásnak és engedelmezségnek, de nem feltétele, vagy mint Bunz mondja („*Grundsätze der Huldigung in Deutschland*“ 1794) nem azért lesz valaki alattvaló, mivel meghódol, hanem azért, mert alattvaló. Az alattvalóság vagy függés ideája megállhat hódolat nélkül is; de egy egész országnak hódolatja mindig felteszi a' függést, 's az uralkodó nem a' hódolat által lesz uralkodó, hanem azért kívánja meg a' hódolatot, mivel uralkodó. Nincs hát hódolatról addig szó, míg valaki uralkodásbeli just nem szerez magának, valamint senki addig meg nem hódol, míg a' társaságba be nem lép. Így tehát a' hódolat nem az uralkodás megszerzésére, hanem annak megbizonyítására kívántatik. Egész czélja a' hódolatnak abban áll, hogy mindenki a' társaságban kötelelességeit innepélyes módon megismervén, azoknak tiszta tudatjára jöjjön, és benne megerősödjék. Ezért többnyire isteni tisztelettel szokták egybekötni, 's minthogy nagy fontosságú a' dolog, az uralkodóknak személyesen kellene a' hódolatot elfogadni; de gyakran másokat hatalmaznak meg magok helyett. A' hódolás alkalmával az ország lakosainak törvényei és privilegiumai rendszerint meg szoktak erősíttetni az uralkodók által.

HÓDOLATI EGYEZÉS (*Pactum fundamentale subjectionis civilis*), fő pont valamely status öszveszerkeztetését magában foglaló alapegyezésben, mellynél fogva az uralkodás megállitatik, 's az uralkodó megesmertetik. A' társaság legjobban csak úgy érheti czélját, ha az uralkodás benne állandó erősséggel bir, nem változik, nem szakad felben, kétségbe nem hozatik, 's az egyesek vagy többek ellenszegülését el is tudja nyomni. 'S minthogy az uralkodónak jussai és kötelelességei nem a' történetes emberi akaratban, hanem az okosságban, vagy máskép isteni törvényadásban alapulnak: látni való, hogy az uralkodó és status közti

irányt nem lehet a' magános polgárok közt szokásban lévő szerződések 's meghatalmazások szerint megítélni, melyeket a' két fél akarata szerint változtathat. E' tekintetből kiindulva, a' statut egybe kötő alapos egyezésről való tudomány épen nem veszedelmes, sőt inkább az uralkodó és status közt fenálló viszonyokra a' törvényesség bélyegét nyomja, melly azoknak állandóságáról kezeskedik. Nyilvános hódolati egyezések is jönek elő a' historiában, p. o. I. Vilhelmnek angol királyságra emeltetése (*Act of settlement*), mellynél fogva a' hanoverai ház nyerte el az angol thronust; az újabb időben Bernadottenak a' svéd thronra lépése; de még is többnyire az uralkodások minden nyilvános hódolati egyezés nélkül, mintegy halkal és lassan lassan hozták magokat életre. Ebből mindazáltal nem következik, hogy a' hódolati egyezést el kellene választani a' társasági alapkötésben előforduló más két egyezéstől, ugymint a' társaságba állási, és igazgatási szerződésektől, vagy egyezésektől; sőt inkább a' törvény ideája szerint ezen három egyezés teszi a' társaság alapkötését, és ha ezek tetteleg el is válnak egymástól, az egyebet nem jelent, minthogy egyik a' másik sérelme nélkül magában is változások alá jöhet. A' hódolati egyezés formája különbözőféle lehet. Valósága abban áll, hogy valaki átveszi az uralkodói kötelelességeket, 's a' status neki hívséget ígér 's megesmeri a' cselekedet helyes és igazságos voltát.

Kállay.

HOF, város és tartományi törvényszék helye, a' bajor királyság felsőmaini kerületében, a' Saale mellett, csekély dombon, termékeny vidéken, 700 h. 's 7800 l. Van benne 4 templom, gymnasium könyvtárral, gazdag ispotály és árvák háza. 1823 tüzi veszély által sokat szenvedvén, azolta nagyon megszépítettett. Átmenő kereskedése nagy, 's ezen kívül vidékére nézve fontos activkereskedést üz pamutfonállal (Schweizba és Szászországba), fátollal, kartonnal, pamut kendővel vászonnal, gyapju szövetekkel és posztóval. A' kereset többi módjai: a' földmivelés, cserzés, serfőzés és marha hizlalás. Pamutzövése hanyatlik.

opp.

HOFER (András), vendégfogadós Passeyrben, a' felzendült Tyroliaiak fővezére 1809, szül. 1767 Novemb. 22-dikén Passeyrben szent Leonardon, am Sand nevű fogadóban. Ifjúságában borral 's lovakkal kereskedett Olaszországba. Mikor 1796 Tyrol határaihoz közelgetett a' háboru, egy vadász századot maga vezetett a' Franciaák ellen, 's midőn a' lunevillei és pozsonyi békekötések között elfolyt idő alatt János főherczeg Tyrolban járt, 's helybeli katonaságot szerkezett, ő minden felszólításra különös hazafiuságának nyilvános jeleit adta. Mikor 1805 az ulmi szerencsétlenség miatt Károly főherczegnek hátrálni kellett, 's János főherczeg Tyrolt elhagyni kénytelenítettett, Hofer is ott volt azon küldöttségben, melly a' főherczegtől keservesen bucsuzott el. A' spanyolországi dolgok a' bécsi és saint-cloudi cabinetek egymás közti meghasonlását huzván magok után, Tyrol felzendült 1808, 's egymás után küldötte követeit Bécsbe, hol Hofer is megjelent. János főherczeg báró Hormayrre bízta a' zendülés vezetését, hogy Tyrol az ellenségtől minél előbb megszabadulhasson, 's a' közösülés Olasz és Németország közt Tyrolon által helyreálltassék. Közönségesen tudva van a' titokban készült planumnak szerencsés végrehajtása, hogy t. i. három nap alatt (April. 11—13.) csak nem egész Tyrolt elfoglalták az Austriaiak, 's magok a' tyrol parasztk nyolcz ezeret fogtak el az ellenségből, 's ennek közösülését Olasz és Németországgal elválták. Apr. 12-dikén maga Hofer András a' sterzingi téren egy bajor bataliont fogott el; emberei szénaördő szekereken mentek az ágyuk ellen, 's villákkal és cséprudakkal támadták meg a' lovasságot. Miután Tyrol éjszaki és közép része felszabadított, Hofer elment Hormayr társaságában a' déli részre is, hol Barraguay d' Hilliers Trientnél állott még jó erőben, de onnan csak hamar elűzetett. Azonban szerencsétlenül útvén ki a' regensburgi útkö-

zet, Tyrol is több oldalról bekerítettett. A' Bajorok rontottak legerősebben is be, és hozzá fogtak a' pusztításhoz. Chasteler altábornok a' nagy erőnek nem felelhetvén meg, kivonult sok nehézségek közt Tyrolból, egy kevés védsereget hagyván csak maga után. Ezen nyomorúságok között Hofer volt az üldözött Tyroliak támasza és vezere. Elszánt akarattal, ha szinte nem nagy talentummal is, vitte ő a' maga dolgait. 1809 Maj. 25. és 29-dikén Isel hegynél Innsbruck főváros szeme lattára kétszer ütközött meg a' bajor serreggel, 's kiüzé azt Tyrolból. Junius elején Leiningen grófot, ki Trientnél be volt kerítve, megszabadította a' fogságtól. Megtörténvén a' wagrami ütközet (Júl. 6-kán), a' z'naimi fegyverszüneti egyezésnél fogva ki kellett takarodni az austriai katonáknak Tyrolból és Vorarlbergből, a' mi köztök és a' lakosok közt sok egyenlenségre adott alkalmatosságot. Végre mégis megtörtént a' kiköltözés, 's így a' lakosok magokra maradván, a' segédelmet is magokból kellett kifejteniek. Hofer elrejtette magát a' passeyri völgy egy barlangjába, melyből nem elébb jött ki, mint mikor a' kétségbe esett Tyroliak, Speckbacher és a' capuczinus Haspinger Joachim 's Mayer Péter vezérlése alatt, az ellenségben már sok kárt tettek, 's ekkor a' fővezérséget magára vállalta. Aug. 13-kán ismét az iseli hegynél ütközött meg a' danzigi herczeggel, 's ezt Tyrolból fumi kinszeríté. Hofer kezébe vette mind a' katonai mind a' polgári kormányt, melyet a' bécsi békekötésig nagy elszántsággal sok sanyaruságok között folytatott. A' lakosok nem akarták a' már megkötött béke után is fegyvereiket letenni, vagy szélyel-ozslani; pedig az ellenséges csapatok már minden oldalról nyomultak Tyrol felé, Hofer végre November első napjaiban írásban küldötte meg hódolatját Eugenius alkirálynak, 's a' bajor fő hadi vezérnek. Ezután két hónapig a' passeyri Alpések hó és fagy fedte barlangjaiban lappangott, ekkor pedig némelly nyugtalan fők unszolására újra felzendült, 's a' kegyelemnyerésből végképen kirekesztetett. Azonban sokáig nem akadt nyomába a' francia vezérek, ambár nagy jutalmat ígértek a' bejelentőnek, mig nem egy Denay nevű pap, Hofer régi esmerőse, de a' kivel háboruskodásban élt, feladta Baraguay d' Hilliers generalnak azt az embert, a' ki titkon eleséget hord Hofernek rejtekhelyébe, 's őt mindenről tudósítja. A' general ezt az embert titkos szin alatt magához csalta, 's utmutatásra kinszeríté azon csapat előtt, mely Hofer befogására kiküldetett. Így fogatott el Hofer 1810 Jan. 20-dikán, és Mantuába küldetett, hogy hadi törvényszék által ítéltesék meg. A' haditörvényszék megoszlott szarazatjában, de Mailandból olly utasítás érkezett, hogy Hofert 24 óra alatt ki kell végezni. 'S így H. Febr. 20-kán agyon lövetett. Halálának bátran ment eleibe. Familiáját az austriai császár 1819 megjutalmazta 's megnevesítette.

Kállay.

HOFFMANN (Fridrik), híres orvos, szül. Febr. 19. 1660 Halleban, Szászshonban; atyját, ki szinte gyógyász vala. 1675-ben veszté el. Orvosi tudományokat tanult 1678 olta Jenában és Erfurtban. Azután az elemtudománnyal foglalatostokodék. Értekezése: „*De cinabari antimoni*“ (1682) híressé tevé a' chemiában, mely híré a' jenai egyetemben mint elemtudományt tanító, jóval nevelte. III. Fridrik választó fejedelem 1693-ban a' hallei egyetemet alkotván, H. első tanítónak nevezteték ki, 's ő készítette el az orvosi osztály szabályait. Munkás életének Nov. 12. 1742-ben vete a' halál véget Halleban. Igen kedvelé az egyszerű szereket és a' házi orvosságokat. Szokása volt mondani: ha ép egészséges akarsz maradni, kerüld az orvosságot 's az orvosokat. Tőle tanultuk a' Hoffmann cseppjei készítését, melyek egy a' leghathatósabb szelidítő szerek közül. Legnevezetesebb munkája: „*Medicina rationalis systematica*“ (Halle 1730, 9 köt.).

—j—a.

HOFFMANN (Lajos Kristóf), titkos tanácsos 's az orvosi collegium igazgatója, a' mainzi választófejedelem udvari orvosa, szül. Rhedában Westfaliában 1721, megholt Jul. 28. 1807, Eltvielben a' Rajnánál. Egy

gyógyrendszer által lett híressé, mely Boerhaave, Hoffmann Fridrik és Stahlétól különbözék, mert ő a' nedű és ideg kórtan öszvetétele által egy új egészet akara teremteni. Rendszerének alapjául a' merő részek ingerlékenységét és érzékenységét, más oldalról pedig a' nedvek romlását, mint ingereket vette fel. Az állati nedvek, szerinte, két főromlásnak vannak alávetve, a' savanyodásnak és rothadásnak. Ez utolsó legtöbbször létez, 's a' betegségeknek leggyakoribb oka. Illyen p. o. minden ragadványos lázanyag, minden állati méreg, lázt és gyuladást okozó dolgok, a' hypochondristának beleiben, a' scorbutos csontjaiban, a' podagristának (köszvényesnek) izeiben lévő kóryanag 'sat. A' megromlott nedvek ellen tisztítószer gyanánt szolgálnak a' különféle elválasztások és kiürülések, különösen pedig a' lélekzés. Az ezen anyagok visszatartatásától a' vérben, sokféle betegség származik. Az ő elmélete szerint a' himlőbetegség a' bőr számtalan apró mirigyekben fészkel; ezek bizonyos nedvet választanak el, mely a' rothadási forrásba átmenve ingerli azon mirigyek kivezető nyílásait és a' himlőkór minden jelenségeit előteremt. Ezen himlőmirigyek összenőnek a' betegség után, 's így először nedvek vész el, azután pedig egyszersmind nedvválasztási tehetések.

—j—a.

HOFFMANN (Ernst Emil), hesseni kereskedési tanácsnok, Hoffmann titk. tanács. fia, szül. 1785 Darmstadt. Németország több városiban tanuló a' kalmárságot, 's 1806 saját vagyon nélkül maga is kereskedést állított, de fáradszorgalma által kedvezőbb állapotra jutván, ezrek felhagyott; azután katonai szálitmányokkal, status papirosokkal nyerekedett; Darmstadt ékítésére építményeket vállalt; erdei vetni való magokkal is kiterjedt kereskedést űzött. — A' közjóért buzgólkodva, 1813 ő volt első, ki önkényesen hadi szolgálatra ajánkozott. A' vadászcsapat egy részének felkészítéséről ingyen gondoskodott; maga is nevezetes pénzbeli segedelmeket adott; az első ő vadászt maga költségén nem csak tökéletesen kiállítá, hanem ezeknek veszály esetére még holtiglani fizetést is kötelezett. A' hesseni nagyhercegség közfelkelésekor Hoffmann volt a' legelső teljesen felfegyverzett polgárkatona. Itt az első polgárrezred vezérségéig előment. Az 1816— és 17-ki éhségkor, H. előre kölcsönzések 's czélirányos bevásárlások által, az egyik legszükségesebb élelemszer árát egy harmadára lenyomta. Szinte illy munkás vala 1820 az ország rendeit illető alkotmány behozása után, mint választó. Következett évben Darmstadtban, Stuttgartban, Baselben, Zürichben, Heidelbergben a' Görögök barátival egyesült. Midőn erre az Areopagustól ez egyesülethez küldött senator Kephallas, 's a' görög fegyvereknek 1822 nyarán nyert szerencsés diadalai a' Görögország iránti részvét. It még inkább felébredtek, Stuttgartban 1822 az egyesület követei egy csapat gyalogság felfegyverzését határozzák el. E' szabadvállalkozók elküldetését H. eszközölte, 's a' darmstatti egyesület levelezését is ő vitte. Azután mint minden egyesületek meghatalmazottja, saját költségén Marseillebe utazott, hol 10 hétig mulatott, 's itt sok nehézség után a' kis hadinépet hajóra ülteté, mely Nov. 22. 1822 Scipio briggen Hydra felé elvitorlázott. Ez minden szükségesekekkel, még műszerszámokkal is, el volt látva. Az egyesület egy zászlót ada neki, 's a' francia hadi törvények felolvasása után, az ideigleni vezer Kephallas kezébe erre tevék le az esküt. Az egyesület Hoffmannak minden tettét helyben hagyá. Fájdalom! a' kimenetel nem felelt meg a' várakozásnak. Mit később szerencsétlen esetek okoztak, mégis az ő feláldozásával munkás Hoffmannak akarák tulajdonítani, noha azokat sem előre nem láthatá, sem el nem háríthatá. Azonban csonkítatlanul áll azon érdeme, hogy kiterjesztett levelezése által az egyesületnek igen sok adakozásokat szerzett, a' mellet saját dolgait elmulasztotta, 's nagy előkölsönzések által vagyont is szerencsételtette. Ezt pedig minden mellék tekintetek nélkül, egyenesen a' Görög-

gök dolga iránti tiszta szeretetből tette. H. magányos viszonyaiban is gondos házi atya, 's minden becsületes embernek munkás barátja. J.

HOFFMANSEGG (János Centurius, gróf), bogarász és fűvész, a' veres sasrend vitéze, orvos doctor, a' berlini, müncheni 's más tudományok academiájának tagja, szül. Dresdában 1766, első nevelését különösen az atyjától nyerte, ki őt a' cathol. vallásban 's a' latin nyelvben maga oktató, de a' természetvizsgáláshoz való hajlandóságát kézzakarva hátranyomta. 14 éves volt, midőn szüleit elveszté. Ezután Leipzigban 's még utób Göttingában tanult. Hanga, rajzolás, új nyelvek, természetleirási tárgyak gyűjtése, gazdasági tapasztalások, olaszthoni utazás, az állati magnetismus gyakorlati tanulása, lőnek mivélésének tárgyai. Hellwig és Illiger tudományos irányt bogarászati hajlandóságának, magyar és olaszországi utja pedig gyakorlatást szerze neki. Az ő és Hellwig gyűjteményeiből származott a' braunschweigi vagy Hellwig-Hoffmanssegi cabinet, mellynek tudományos elintézésével Hellwig és Illiger az újabb bogártant megalapították. Egyik utja, mellyet H. Tilesius orvos kísérétében Portugaliába tett, a' fűvésztudományt kedvelteté meg vele. Ezen ország még egészen esmeretlen virányát kidolgozandó, társkezet fogott Link tanítóval, kinek társaságától rendkívül sokat nyere. 1797-ben utaztak el Francia és Spanyolhonon által Portugaliába, hol másfél évig foglalatostokdakt természettudományi, különösen pedig növényzeti vizgálatokkal 's több száz új növényfajt találtak fel. Link 1799-ben elhagyá Portugaliát, de H. még 1801-ig ott maradt 's nem csak esmeretlen növényeket talált, hanem számos ritka bogarakat is. Haza térvén, 1804-ig Braunschweighen az ottani gyűjtemény számára dolgozott. Ezután Berlinben portugaliai virányát (Flore portugaise) kezdé kiadni, mellyhez mindent ő ada, papirost, rajzot, rézmetszést, színezést, nyomást 'stb., maga intéze mindent. 16 évi erőlködés és 50,000 tallér költség által 17 csomó jött ki belőle 85 képezettel (rajzolatlaltal) és 136 iv magyarázattal. Minden előre vala készitve a' végrehajtáshoz; a' kir burkus igazgatás az egészet átvette Hoffmanssegg kívánsága szerint, nehogy a' tárgyak elszéledése miatt ezen remek munka félbeszakadjon; ez egy könyvkereskedésnek adá által. Égyszersmind ezen időben készité a' helyet el az ő tőle rendbe szedett berlini állati muzeum számára, mellyhez, tanácsa szerint, a' braunschweigi gyűjtemény megveteték 's Illiger felügyezésére bízatték. Ezután H. Kopenhágába utazott, a' Siebertől, ki Portugaliában társa volt 's az ő engedelemszerzése mellett meheté ki Brasiliába, gyűjtött ritkaságokat átvendő és Berlinbe szállítandó. Öngyűjteményének tudományos elrendelését is egyre tovább fejtette ki, úgy hogy a' természetvizsgálók kérdéseire 's kérelmére gyorsan és pontosan tudott felelni. 1816-ban magányos viszonyok miatt Dresdába költözködött. Itt azolta kertjét és mezei jószágát fűvészi ntézetté változtatá. Azon növényeknek nyomtatott rendszeres feljegyzése, mellyeket H. ottan nevel, alkalmat ad a' fűvészség kedvelőjének. a' legjobb és legnevezetesebb példányok 's magvak megszerzésére. Az előbeszédben a' fűvészi példányintézet elrendelését írja le, millyenné a' magáét évről évre emeli. Növény világán kívül tudományosan és mivészileg ért H. a' hangához és rajzolásához, azon felül kellemetes társalkodó.

—j—a.

HOFWYL, Berntől más félóránra fekvő helység Helvetiában, az ott felállított gazdasági és nevelési intézeteiről valamint philanthropismusáról is elhíresedetnu Fellenberg Filep Emanuelnek tulajdona. Közhaszt intézetei között említést érdemelnek: 1) A' mezei gazdaság mustrája, mellyben a' gazdasági hasznos találmányok practice gyakoroltatnak. 2) Próbha gazdaság, mellyben bizonyos földek a' tanítványok számára ki vagynak szakaszva, mindennapi foglalatossáig térül. 3) A' gazdasági szerszámgyár. 4) A' mechanikai műhely, mellyben a' gazdasági műszerek javittatnak, a' szegények szorgalomházával egybekötve, hol kiki tehetségéhez képeast különbféle

kezi mesterségeket tanul, a' mellett a' beszédben, irásban, olvasásban, számvetésben, rajzban, mérésben gyakoroltatik. 5) Pensiós iskola a' nagyobb születésű nyolcz vagy 10 esztendő gyermekek számára, kiknek tökéletesebb nevelésre van szüksége. 6) Egy tanító intézet a' földmívelés theoriája és praxisáról. 7) Egy normalis iskola, mellyben nyáron által iskolai nevelők tanítottak, de ez néhány esztendő óta magában megszűnt. Mind ezek az intézetek egy egészet formálnak, 's egyik rész a' másikkal egybeköttetésben áll. Fellenberg főczélja a' humanitas terjesztése, hogy mindenik tanítvány lelki és testi erejéhez képest magát kifejthesse, egyik a' másikat megbecsülje, rendezhez, szorgalomhoz, tisztasághoz szokják, 's a' vallásnál fogva, mellyalapja a' nevelésnek, az erkölcsi érzet nemesüljön. Fellenbergen kívül, a' ki fő igazgató és felügyelő, 22 tanító tanít ezen intézetekben, mellyek hogy halála után is fennmaradjanak, az alapító végrendeletében arról is jó eleve gondoskodott.

Kálly.

HOGARTH (William), híres festő és rézmetsző, szül. Londonban 1697 Nov. 10-kén. Gyermekségét egy ezüstmivesnél töltötte el, kinél czimereket, neveket 's más figurákat tanult bevésni. Kikerülvén azezüstmives kezei alól, a' st. martins-lanei academiába járt rajzolást tanulni, mellyet nagy szorgalommal űzött, de a' középszerűségeen túl még sem mehetett. Hogarth inkább a' characterek és indulatok festésére termett, mellyek által lelket öntött figuráiba, mintsem arra, hogy csak természetmásoló legyen. Új meg új feltalálásai, a' gondolatok bősége, kifejezési helyeség, egy szóval: lelkes compositio és elmésség azok az oldalak, mellyek Hogarthot a' főművészek közt kitüntetik, ha szinte a' színezésben, világos sötétben, és a' rajz pontosságában másoktól elmaradt is. Különösen kimutatta magát a' tréfásan gunyoló előadásokban. Vizsgálódó lelki ereje könnyen felfogta mindenütt a' neveltséget, 's azt ügyesen elő is tudta adni. Nem ritkán történt, hogy társaságban, a' nélkül, hogy a' jelenlévők észrevették volna, némely ott előfordult jelenetek főbb rajzait, hüvelykujja körmére írónnal feljegyezte, 's oda haza gyűjtéménykönyvébe iktatta. A' caricatura, nemesebb és nem szokott értelemben véve, fő studiuma volt. Művészi pályájának kezdetén gyakran küzdött a' szegénységgel. Nem bizonyos, meddig élt esmeretlenül és szegényen, mikor czimervésés, és más apró metszések által kereste élelmét. Ezen dolgozatjai, mellyek 1720—1733 körül készültek, nem mutatnak különös művészi talentumra, kivéven a' Hudibras mellé készített 17 réztáblát, mellyek gyanították a' közönséggel, hogy azoknak készítője több mint középszerű művész. Annakutána arcfestésre adta magát, és sok munkát kapott, mert jól és könnyen talált; nevezetesen familiai csoportozatok előadásában szerencsés volt. A' királyi festőnek Thornhill Jakabnak leányát 1730 feleségül vevén, rövid idő múlva a' south-lambethi nyári lakhelyre költözött, 's minthogy Tyers-el szoros barátságban élt, a' vaux-halli tavaszi kert kiékesítésében nagy részt vett. Azonban csak 1733 kezdett leginkább Hogarth híre mindenütt elterjedni, a' mire különösen harmadik táblája a' feslett életű leányról szolgáltatott okot, mellyel magát az ország nagyjai előtt megismerette. Ezen életrajz annyira megtetszett, hogy 1200 előfizetési eláírásnál több gyűlt be a' művészhez. Most már ott volt Hogarth, hol kedv és hajlandóság szerint dolgozhatott. Dubos apát kérésére egy főszületésű személynek életéből egész sor egymást felváltó cselekedeteket és történeteket rajzolt le, mellyek lánczát annak koporsójáig fűzi. A' feslett életű leány rajzában előad egy fiatal leánykát, ki a' fővárosba jött, 's ott a' feslettségeknek és vétkeknek minden fokain keresztülmenvén, jókor elhal. Az itt feltűnő különféle jeleneteket szivre és lélekre egyiránt hatólag festette, 's előtte még egy ecset sem használt illy mértékben az erkölcsnek. Hasonló érdemeik más dolgozatjai is, p. o. a' fertelmesnek clete, a' módi házasság 'sat. Az is megjegyzésre méltó, hogy a' humoristicumokban

p. o. (southwarki sokadalom, országos vásár) különösen kitüntette magát. 1736 két historiai festését, u. m. Bethesda tavát és az irgalmas Samaritanust szent Bertalan kórháza számára készítette, de itt, valamint egyéb történeti dolgazataiban is, csekély volt szerencséje. 1743 a' szépség analysisáról szóló könyvét kiadta, mellyben több példák felhordásával igyekezett megbizonyítani, hogy a' hab, karika vagy kigyólinea a' szépség lineája is. Ezen könyve kidolgozásában segítségül volt az írónak D. Hoaldy Benjamin a' IX. cikkelyig; azután Ralphot vette segédül, de vele összeveszván D. Mordell végezte be az egészet, általnézte, 's Towsley előbeszédet irt hozzá. A' művész sokat tartott ezen új találmányáról, legelőször gondolatjait minden további magyarázat nélkül adta elő, ki-metszette a' maga képét, 's alól a' festői palettára a' szépség lineáját, illy aláírással rajzolta: „A' szépségnek és gratiának lineája.“ Eleinte nem tudták, mit akar vele jelenteni, 's mikor kimagyarázta magát, azt felelték neki, hogy találmánya nem új dolog. Ezeknek megszegyenyítésére rajzolt különösen egy táblát, mellyet a' könyvre előfizetőknek ingyen küldött meg, mellybe Columbust adja elő, a' mint ez a' tojást felállítja. A' talban lévő tojások körül két kicsiny angolna van, jeléül Hogarth szépség-lineájának. Az összehasonlítás egy kicsit erőteltett ugyan, de Hogarth nyíltszívű ember lévén, nem tűrhette sem az irigységet, sem a' becsmérlést, 's a' dolgozatok megítélésében sem magának sem másnak nem kedvezett; ugyan azért, mikor Correggionak Sigismundját egy kótyavetyén 1624 tallér adtak el, azt kiáltotta fel: annyi pénzért ő jobbat is csinálna. Lord Grosvenor szaván marasztotta, de Sigismundája nyakán maradt, mert amazzal fel nem ért. Thornhill helyett 1757 királyi festő lett, 's megholt 1764 Oct. 26-kán, 67 éves korában. Dolgozatjainak megértésére szükségesek kivált Lichtenberg magyarázatjai, mellyek hat kötetben jöttek ki Göttingában 1796.

Kállay.

HOGENDORP (Gysbert Károly, gróf), hollandi statusminister, az országgyűlés tagja, az országlrend nagykeresztese 'sat. szül. Rotterdamban 1762, 's midőn atyját, a'nak a' Fokon szerzett vagyonával együtt 1773 hajótörés által elvesztette volna, Dyrk (Dietrich) bátyjával, ki utóbb Napoleon szolgálatjában lön híressé, a' berlini kadétházba ment; azután apród lön Henrik herczegnél; a' bajor örökös háborúban mint zászlótartó vala jelen, 's a' béke megkötése után visszátéré honába, hol V. Vilhelm örökös helytartó, testörénél ada neki szolgálatot 1782. A' következő évben Amerikába utazott, hajótörést szenvedve, Franklintól barátságosan fogadtaték; az Amerikaiak, Lafayettehez hasonlítása miatt szívesek valának iránta; Philadelphióban 7 hónapot tölte, 's 1784 ismét visszamene hazájába, hol a' leydeni oktatók lecckéjít szorgalmasan járván, a' szigorú vizsgálat kiállta után elnyeré a' doctori koszorut. Az oraniai ház iránti hajlandósága miatt, midőn a' patrioták pártja lön erősebb, lemondta hadi szolgálatjáról. Az örökös helytartó visszaálltítása után rotterdami nagypensionnairré nevezeték, melly hivatalát azonban letevé, midőn a' Francziák 1795 Hollandot elfoglalák, 's az örökös helytartó Angliába költözködék. Egy sikeretlen terve, melly szerint az oraniai házhoz szitók számára, a' Fokon gyarmatot vala alapítandó, 1802 vagyona legnagyobb részébe kerülvén, ezentul csak csendesen munkálódott az oraniai ház ügyében, 's van der Duyn, Stirum, Repelaar, de Jenge, Changuionnal és másokkal szövetségre lépe, melly az oraniai ház visszaállítását tárgyazá. Midőn végre 1813 a' szövetséges fejedelmek fegyverei győztesen nyomultanak előre, egyesíté Haagban a' herczeghez szitókat, 50,000 forintot ada saját erszényéből, hogy a' Maas megrakására hajók készittessenek fel, 's mindent elköve, a' mi tehetségében állt, a' herczeg visszaállítására. Ez őt tagjává nevezé azon biztosságnak, melly az új alkotmánylevelet vala készitendő. Munkájok 1814 Mart. elfogadtaték 's hittel is megerősítették. Erre H. a' külügyek départementjét nyeré el, 's alelölblője lön a' statustandósnak.

Háladatos királya 1815 grófi rangra emelé, melyet ugyan már ósátyja nyert volt, hanem nagyatyja feladott. Egyszersmind azt is megengedé neki a' király, hogy czimerébe a' belga országot a' nyilvesszőcsomóval 's az 1813 évszámot felvehesse. 1816 betegeskedése miatt elbocsáttatását kéré a' status szolgálatjából, a' mit meg is nyere, czimjei és fizetése megtartása mellett. 1815 oltá az országgyűlés második kamarájának tagja, 's az ellenkező párthoz (oppositio) tartozik, melly a' nép jogai 's az alkotmány mellett több tanácskozásokban kikelt van Maanen, Appellius és Six miniszterek rendszabásai ellen. Hogendorp, a' valódi népbarát, 's a' kereskedési szabadság lelkes védelmezője, első kamarabeli ülésért azért nem fogadá el, mivel ott a' tanácskozások nem tartatnak nyilván, mi pedig, az ő meggyőződése szerint, egyáltalán szükséges a' képviseleti alkotmányok legbelsőbb lényének épen tartására, 's kifejtetésére. — Nyomatásban megjelent munkái: „Ertekezés a' keletindiai kereskedésről“ (1801, 2 köt.); Emlékeztető a' javai kereskedésről“ (1804), „Gondolatok a' pénzügyről, új adórendszer készítése alkalmával“ (Amsterdam, 1801) és „Gondolatok a' németalföldi királyság politikai gazdálkodásáról“ (Haag, 1818—1824, 9 köt. hollandi nyelven). E' munkája a' generalstatusokban tartott legjelesebb beszédjeit is magában foglalja. *opg.*

HÓGYÉSZ, népes mezőváros, Tolnavmegye simontornyai járásában; gróf Aponyi tulajdona, kinek itt jeles kastélya 's a' vidéket is díszesítő szép izlésű kertje van. Lakosai magyarosodó Svábok, kik földműveléssel, leginkább pedig dohánytermesztéssel foglalatoskodnak, 's gyors futású lovakat nevelnek. 54.

HOHENHEIM (Nagy), Stuttgarttól egy órányi távolságban, Károly württembergi hercegtől, midőn ez Angolországból visszatérne (1776 körül) mezei gazdasági telepedéssé választatott, mellyhez lassanként kertek és épületek is járulának. A' legszebb Schweiz díszeskedék itten. Kertvidékek, antikok, omladékok, görög és romai templomok, emlékoszlopok, ferdők, tornyok, vízvezetések és esések, mecsetek, pyramisok, képszobrok, sokféle izlésben 's utánozva a' régi és közép kort, váltak fel az újabb izlésű különböző épületeket, tejes házakat, fogadókát, szalma kunyhókat, parasztiasakká alakozott módi szobákat, juh- és schweizi tehén majorokat, malmokat, remeteségeket, melegházakat 'sat. Az új kastély, mellynek magas fekte 's homlokzata még ma is nagy tekintetet nyújt, fejezé be az egészet (1796). Ma már oda nagy Hohenheim minden dicsősége; a' fő épületeken, nevezetesen a' kastély, többi lakások és ólakon kívül csak a' gyümölcsösök 's az idegen fák ültetvényei tartanak fen. Ellenben a' király és az ország rendjei ezen uradalmat 1821 mezei gazdasági 's erdőszéki intézetté tévék, melly a' würtemb. mezei gazdasági egyesület középponti hivatala 's a' híres Schwerz, mint igazgató, fő felvigyázása alatt áll. Nincs pedig ezen egyesület csupán fő és közép rendű, bel és külföldi felserdült ifjak theoretico-practica oktatására szorítva; hanem a' most országlo király saját képzete szerint 's az ő különös segedelméből szegény árva gyermekek is derék szolgák, majorosok, 's ispányokká 'sat. képeztetnek itten. Jeles ezen intézet továbbá az ország szükségéhez alkalmaztatott 's nagyban üzött próbagazdaságról, példány-törzsök merino juhairól, 's új hasznos erőmivék és földművelési szerszámok készítése végett felállított műhelyéről, 's mezei gazdasági magány egyesületéről, mellyben a' jószág birtokosok, gazdatisztek és parasztek, esmereteik kicserélésére 's megvizsgálására és tapasztalás-gyűjtésre egy móddal és alkalommal többet bírnak. L. a' tudósításokat Hohenheimről az 1822 oltá megjelenő „Correspondenzblatt des würtemb. landwirthschaftlichen Vereins“ — című folyóírásban. — Hohenheim (Kis) fél órányira az előbbtől, igen kieszen fekvő schweizi tehén ől és csikó nevelő udvar, a' leginkább eredeti arab és persa lovakból álló igen ritka és becses kir. ménesek számára, mellyek az ide közel fekvő 's meg-

nézésre valóban méltó kies királyi jószágokon, Scharnhausen és Weilban vagynak elosztva.

HOHENHEIM (Francisca, birodalmi grófné) württembergi és tekhi hercegné, Károly Eugen (I. e.) hitvese, szül. Jan. 10. 1748 Adelmansfeldenben, a' has. n. sváb uradalomban, mellynek egy része atya nemzetiségéé, a' Bernardin báróké volt. Falusi magányban neveltetve, igénytelen, 's minden fényes külső elsőségek nélkül lévén, engednie kellett az atyai akaratnak, 's egy hadi tisztnek, báró Leutrumnak adni kezét, ki nek jó ideig hiv társa is maradt. Csendes, szerény erényei reá vonák a' herceg figyelmét, 's megnyerék csakhamar annak hajlandóságát, 's a' nélkül, hogy kötelességeiben ingadoznék, úgy látszék, nem kerülheté ki végzetét a' sorsnak. A' herceg hohenheimi birodalmi grófnéva tevé 's 1784 innepélyesen vevé nőül. Mint illyen, császár és birodalomtól megismertetve, szeretve 's tiszteltetve 17 évig a' legjótékonyabb befolyást gyakorló férje országlásának második részére, mi által haladatos emléket alapita magának Württembergben. A' herceg halála után Kirchheim és Tekh özevgyi birtokaiba vonula, a' hol 1811 meghalt, gyászoltaiva sokaktól, kik benne jótévót, barátját vesztenék el.

HOHENLOHE, mediatisált fejedelemség (30 nsz. mf. 90,000 l.) részint württembergi részint bajor felsőség alatt. Ezen kívül birják a' Hohenlohe hercegek Gleichen felső grófságot Sz. Gothában 's több uradalmakat. Hohenlohe egyike Németország legtermékenyebb tartományainak; bővelkedik vaddal, érczel, és sok bort 's gabonát termeszt. Itt volt az előtt a' híres marha-hizlalás a' strasburgi és parisi vásárok számára. — A' Hohenlohe nemzetség Eberhardtól, a' Frankok hercegeétől, I. Konrád német király († 918) testvérétől származik. Krato, Eberhard maradékainak egyike, Franken elosztatásakor a' Tauber, Jaxt és Kocher melléki kerületet Hohenlohet kapta. A' Hohenlohe vár omladéka még ma is látszanak Uffenheimnél. Csak 1764 levének ezen nagy nemzetség minden lineáji birodalmi hercegekké. A' hercegi ház, seniora által, több jusokat gyakorol. Még két fő linea virágzik. Az első, H. Neuenstein (protest.) ezen ágakra oszlik: a) Langenburgra (5 nsz. mf. 14,000 l.), hol Langenburg a' hercegi lakhely; b) Langenburg-Oehringene vagy Ingelfingenre (5 1/2 nsz. mf. 20,000 l.), a' hercz. lakhelye Oehringen; c) Langenburg-Kirchberge (4 nsz. mf. 16,000 l.): Kirchberg hercz. lakhelye. A' második fő linea, Hohenlohe-Waldenburg (cathol.) ezen ágakra oszlik: a) Waldenburg-Bartensteinra (7 nsz. mf. 23,000 l.), hercz. lakhely benne Bartenstein; b) Bartenstein-Jaxtberge, mellyet Károly József Erneszt Jusztin herceg, francia altábornok 1803 alapita (5 nsz. mf. 10,000 l.); hercegi lakhelye Haltenbergstetten; c) Waldenburg-Schillingsfürstre (5 nsz. mf. 14,000 l.): főhelye Schillingsfürst. Lajos Aloiz waldenburg-bartensteini országló herceget (szül. 1765 Aug. 15) Napoleon fejedelmi felsőséggel kínálá meg, ha a' rajnai szövetséghez állana; hanem ezen herceg az ajánlatot nem fogadá el, 's 1806 Nov. midőn a' mediatisatio megtörtént, Károly Augustznak, az öröklő hercegnek adá által a' kormányt. 1814 olta Lunevilleben élt, mint francia altábornok, 's főezredese a' Hohenlohe legionak. 1823 a' spanyol cortések elleni háboruban vezérkedék. Erre marsall lön, 's franciaországi pair, 's megh. Parisban 1829 Maj. 31-kén. — A' hohenheim-waldenburg-schillingsfürsti ágból származik Sándor Leopold herceg, most nagyváradi kanonok.

HOHENLOHE-INGELFINGEN (Fridrik Lajos, herceg), póroaz tábornok az 1806-ki táborozásban, szül. 1746; atyját 's unokáját, Lajos Fridrik Károly öhringeni herceget, ennek némelly tartományában 1796 váltá fel. 1792 a' Franciaák elleni háboruban egy osztályt vezérle; 1793 dicsőek valának reá nézve az oppenheimi, pirmsenseni és hornbachi ütközetek; részt vön ezen kívül a' weissemburgi linea elfoglalásában is; 1794 fényes gyűződelmet viva ki Kaiserslauternnél, 's megnyeré az Eng mellett a' neutralissági vonal fő parancsnokságát. 1804 a' frankeni feje-

delemségek helytartója 's boroszlói hadi kormányzó lön. 1805, midőn a porosz seregek Franciaország ellen nyomulának, a' Saale és thüringi erdő közt vezérle egy seregtestet, 1806-ban pedig azon hadnak parancsola, mellynek előcsapatja, Lajos Ferdinánd kir. herczeg alatt, Saalfeldnél Oct. 10-kén teljesen megveretett. A' jeni szerencsétlen ütközet után (Oct. 14.) általvevő a' hátráló sereg tábornokságát, 's a' nagy porosz sereg maradványát, melly alatta Magdeburgnál gyülekezék össze, az Odera felé 's a' király után vezeté. Hanem azon parancsa, mellynél fogva Blücher tábornoknak vele egyesülnie kellett, ennek távol fekvése miatt, nem láthata teljeseést. Így tehát lovasság nélkül maradt; a' sok járás kelés és szűkölködés által elgyengítettett gyalogsággal pedig nem lévén képes a' sokkal erősb ellenséggel viadalba bocsátkozni, kénytelen volt (résztint MASSENBACH (l. e.) heveskedése miatt) Prenzlauánál, Stettintől 7 mföldnyi távolságban, Oct 28-kán 1806 17,000 emberrel capitulálni. Meghalt 1818 Febr. 15-kén.

opq.

HOHENSTAUFEN. Staufen Fridrik, Hohenstaufennek ura, sveviai nemes, különösen kimutatván magát a' merseburgi csatában (1080), mikor IV. Henrik németországi császár az ellene választott királlyal a' sváb Rudolfal hadakozott, annyira megszerettetett császárra által, hogy az a' sváb herczegséget neki ajándékozta, 's testvérhugát Ágnest nőül vevé. A' már herczeggé lett Staufen Fridriknek két fia gyermeke volt, Fridrik és Konrád. Az első, atyja halála után belépett a' hercegi birtokba, a' másik V. Henrik császártól a' franconiai herczegséget nyerte el. Kihálván V. Henrikben (1125 Jul. 23) a' frankországi férjfi ág, ennek két unoka öccse, u. m. II. Fridrik (az egyszemű) sváb herczeg, és Konrád franconiai herczeg kecségtették magokat a' németországi koronával, de a' választást vezetőék, u. m. a' moguntiai érsek Adalbert, 's a' pápa követje cardinal Gerhardt ellenére a' szász Lothar választaték királynak, (1125) melly történet, valamint az is, hogy az új császár a' Hohenstaufenek kezére nem rég került birtokokat visszakívánta, egy tartós és mérges háborút szült a' két párt közt. Lothar már nagyon meg volt szorulva, mikor szerencséjére hozzája csatolta magát a' kevély Henrik bajor herczeg, kinek feleségül adta Lothar tulajdon leányát a' szász herczegséggel együtt, melly két erőnek nem tudott II. Fridrik egyedül megfelelni, mivel testvére Konrád, visszatérvén a' szent földről, Olaszországba vitte hadát, hol 1128 ki is kiáltatta magát királynak. Végét szakasztotta a' haboruságnak az 1135 kötött mühlhauseni béke, melly szerint Konrád lemondott az olaszországi királyi címéről, de a' németországi herczegek közt első rangot kapott, 's birtokát mind a' két testvér visszanyeré a' császártól. Lothar halála után (1137) Konrád lett csak ugyan császár 's meg is koronáztatott Mart. 6-kán 1138. A' papokat különösen a' maga részére hódítá. A' koronát Konrád ellenkező társa, a' kevély Henrik is kívánta megnyerni, mert azolta, hogy Lotharral egyesült, a' Welfek és Gibbelinek vagy Hohenstaufeni ház közt kiolthatatlan lett az egymás iránti harag, a' mit az is nevelt, hogy III. Konrád császár a' kevély Henrik herczegét számkivetésre kárhóztatta, birtokait elfoglalta, és másoknak elajándékozta, azért hogy Henrik nem engedelmeskedett a' császári rendelkezésnek, mellynél fogva a' szász herczegséget, Toscanát és más olaszországi birtokait a' császár kezébe kellett volna neki ereszteni, nem bírhatván a' németországi constitutio szerint egy fejedelem két herczegséget. A' kemény császári ítélet okozá, hogy a' két hatalmas ház közt a' versengés 300 esztendőig tartott, melly mind Német mind Olaszországra sok nyomoruságot huzott. Meghalván III. Konrád (1152 Febr. 15.) Németország, nagyon bizva akkor a' hohenstaufeni házban, császárrá választotta III. Fridrik sváb herczegét, ki az egyszemű II. Fridrik fija volt, 's a' németországi császárok közt I. Fridrik, Barbarossa. A' romai pápa nem igen kedvelte I. Fridriket, 's titkon nehezelt azért, hogy Olaszországban mind torább terjeszkedett, a' mi fő okul szolgált arra, hogy az utána követke-

zett császár VI. Henrik, I. Fridrik fíja, minden igyekezete mellett is a' németországi koronát nem tudta a' hohenstaufeni házban megörökösíteni, 's alig nyerhette azt is meg, hogy két esztendő's fíját Fridriket válasszák utána (1196). Midőn Henrik 1197 meghalt, a' pápa kieszközlötte, hogy a' már megválasztott II. Fridrik gyermeksége ideje alatt az ő nagybátyjának sváb herczeg Filep kormányzónak, a' zähringeni herczeg Berthold, majd a' poitoui gróf Otto (IV. Otto) tetessenek ellenébe. Meggyilkoltatván Filep a' wittelsbachi nádor Otto által (1208 Jun. 21.) IV. Otto egyedül kezdett uralkodni; de hogy császári jusait elkezdette Olaszországban követelni, III. Incze pápa megharagudott reá, 's a' siciliai ifju királynak Fridriknek pártját fogta, kit Otto haddal támadott meg. Erre a' pápa őt mint császárt átok alá vetette, 's ellene Németországban nagy pártot zuditott fel. Most már a' siciliai király, Fridrik, Németországba mehetett, Aachenben megkoronáztatta magát, 's IV. Otto halála után (1228 Maj. 19) II. Fridrik név alatt egyedül uralkodó császár lett. Ez még életében romai királynak választotta meg második fíját Konrádot 1237, kit is atyja halála után, mint IV. Konrádot, Németország majd minden rendjei elesmertek királynak, IV. Incze pápa pedig elesérés helyett átok alá veté 's minden birtokainak elvesztésére kárhoztatá. Hanem a' szerencse nem hagyta el egészen Konrádot, mert a' pápától tett ellenkirályt a' hollandi Vilhelmet korlátok között tudta tartani, 's a' pápa seregét is megverte, 's már azon volt, hogy benyomuljon Lombardiába, mikor cavelloi hadiszállásán, mint gyanítják, megégettett. 1254 Maj. 21. Manfred, IV. Konrad természet szerinti testvére, ennek halála után elfoglalta a' siciliai koronát; de elesvén az azért folytatott hadban, anjoui Károly nevezetett ki Nápoly és Sicilia királyának, 's 1266 meg is koronáztattott. Károly kemény uralkodása felzendítette az alattvalókat, kik Konrádot, IV. Konrad egyetlen egy fíját hívták meg a' thronusra, 's ez pénzt kérvén mindenünnen kölcsön, egy bátor hadsereggel belép az olasz földre, ifju barátja badeni Fridrik társágában, megveri Károlyt Aquilejánál 1268 Aug. 23., de szerencsétlenségére kelleténel messzebb üldözvén ellenségét, barátjával együtt fogságba esett. A' kemény és boszus szívű Károly 1268 Oct. 29. Nápoly városában közönséges helyen fejét vetette mind a' kettőnek, 's így vége szakadt a' híres hohenstaufeni háznak. A' hohenstaufeni birtokok Bavariára, Badenre és Würtembergre szálltak, a' sváb és francziai herczegségek elenyésztek, és csak az utolsó czimment névképen a' würrzburgi püspökre által. A' hohenstaufeni háznak felejthetetlen maradt azon érdeme, hogy Németországot igyekezett a' pápai hatalom kemény uralkodása alól felmenteni, rendet hozni be mindenütt az országba, 's kereskedést és tudományokat a' lehetőségig élesztetni. A' hohenstaufeni ház némelly tagjai a' historiát különösen szerették. I. Fridrik a' freisingeni püspököt Ottót történetírójává nevezte ki. A' költői szellemű viadalokat ők hozták jobb rendbe. II. Fridrik német nyelven tette fel az ország végzéseit, 's a' szerelmi dalaok (Minnesänger) számára nagy ének-iskolákat állított fel. A' keresztos háborúk 's a' hánsa szövetség meg meg annyi villogó pontjai voltak az akkori tudatlan időnek, melyből az emberiség egy jobb erkölcsi állapotra és lelkesebb tökéletesedésre igyekezett kivergődni. A' Hohenstaufenek az idő ezen jelentéseit nem csak megértették és felfogták, hanem alkalmazosság szerint ezen szellemben mindent megtettek, a' mit csak körülményeik megengedtek.

Kállay.

HOHENSTAUFEN, magas hegy a' württembergi királyságban, Gmünd és Göppingen városai között, 's törzsokbirtoka ama' híres német nemzetségnek, mely róla nevezteték. Pyramis formában emelkedik fel a' Fils és Rems közt elnyuló hegyháton; déli lejtőjén has. n. mezőváros fekszik. Hohenstaufen várát az 1525-diki pórháboruban a' lázadó fellegetek. Omladékaiból ma már csak néhány labnyi hosszaságu alacsony fal látszik.

opq.

HOHENWARTH (Sigm. Ant., gróf), gerlachsteini herczeg, bécsi érsek, szül. 1730. Gerlachsteinban; Ferencz császár nevelője vala. 1747 a' Jesuiták szerzetébe lépett, 's Bécsben Denis Mihály mint unjocz adatott mellé. E' pillanattól fogva köztök legtartósabb barátság álla. Ezentul Graetzben tanult, Triestben és Laibachban tanító volt; felszentelték, 's az indiai téritők közél kíváná állni, de előljáróji tudományokra szánák. A' bécsi Theresianumban világ történetei tanítója lön, hol Liesganig, Hell, Eckhell, Neumann, Denis, 'sat. társaságában sokoldalú miveltséget szerzett. Mária Theresia, Leopold toscanai nagyherczeg négy idős b' fiai mellé vallás és történetek tanítójának választá. E' hivatalában Florenzben, Leopold udvarában 12 évet töltött, 's Heinse, Becker, Herder, Münter 'sat. barátságos levelezésben állának vele. Hirtelleg Zürichben már a' Theresianumból esmerős volt, 's vele haláláig levelezett. Florenzben Fontana, Lanzi, Fabroni 's más tudósok valának baráti. A' nagyherczeg háznépével visszatért Bécsbe, 's „*Geschichte des Hauses Lothringen*“ munkáján dolgozott. 1792 triesti, 1794 st. pölteni püspök, 1803 bécsi érsek lett. Itt a' császár 1806 a' német iskolák dolgaira ügyelő udvari biztosság előlülését bizá reá, 's 1808 Leopold rendje nagy keresztjével díszesíté. Mint püspök és érsek, hivatalának kötelességeit nagy hűséggel teljesíté, 's kivált a' kispapok képzésére igen figyelt. Megh. Jul. 1. 1820. Characterének fő vonási valódi buzgóság, tudomány - szeretet, tudósok és művészek becsülése, 's legegyszerűbb házi élet mellett gyakorlott jötevőség valának. J.

HOHENZOLLERN. Zollern vagy Hohenzollern Sváborországban fekvő magas hegyi várából származik a' has. n. nemzetség, melynek legrégihb' esmeretes őse, Thassilo, zollerni gróf, 800 körül halt meg. Ennek 8-dik izü maradéka II. Robert, zollerni gróf, 1165 körül élt, 's két fiat hagyta maga után, IV. Fridriket és Konrádot. Az utóbbi 1200 első várgróf lön Nürnbergben. Ennek másodunokája III. Fridrik 1273 fejedelmi méltóságra emelték, 's a' nürnbergi várgrófságot nyere örökös adománybirtokul. Tőle származik a' porosz királyi ház. Konrád testvérbátyja IV. Fridrik, mint az atyai ősi jószágok birtokosa, fentartá a' Hohenzollern törzsökneveztséget. Ennek nyolczadik izü maradéka, IV. Eitel Fridrik gróf, titkos tanácsos és fő udvarmester, 's egyszersmind bírő a' speieri kamaratörvényszéknél, 1507, I. Maximilián császár által örökös birodalmi kamarási méltósággal ajándékozott meg, 's ráunsi uradalmát cserében adá a' császárnak a' haigerlochi uradalomért. Unokája, I Károly, kit V. Károly császár Spanyolországban neveltetett vala, a' Werdenberg nemzetség magvaszakadtaival (1529) megnyeré a' Sigmaringen és Vöhringen grófságokat. Ez előlülője volt a' birodalmi udvari tanácsnak, 's 1575 öröklési egyezséget alapíta, mellynél fogva fiai a' Hohenzollern, Sigmaringen és Vöhringen grófságok, 's a' Haigerloch és Wöhrstein uradalmak czimereit mindig közösen viseljék, a' birodalmi örökös kamarási méltóság ellenben mindig a' nemzetség idősbikénél maradjon, ha csak ez önkényt le nem mond róla. Fijai, VI. Fridrik Eitel és II. Károly, ugy osztozkodának az atyai örökségen, hogy az Hohenzollern, ez pedig Sigmaringen kapá. VI. Fridrik Hechingen várát építteté, mellyről azután az ő lineája Hohenzollern Hechingen névet von fel, testvéreé ellenben ettől fogva Hohenzollern Sigmaringenek nevezteték. János György, hohenzollern-hechingeni gróf, VI Fridrik fija, II. Ferdinánd császár által Mart. 28. 1623 birodalmi fejedelemségre emelték, mely méltóság utóbb a' sigmaringeni linea legidősbikére is ruháztatott; I. Leopold császár végre (1692) az utószületett férjfi gyermeknek is fejedelmi czímet ada, kivéven a' Sigmaringen linea haigerlochi mellékágát. Most tehát a' Hohenzollern törzsök birtok fejedelmi grófság vala, 's minden regalejivel, használatával, uradalmi és vámjaival egészen szabad birtok, sem a' császár sem a' birodalom által adományul másnak nem adatható; csak a' vér-

zászlót kelle a' fejedelmeknek a' császártól adományként venniük. A' most uralkodó herczeg, Fridrik Hermán Otto (szül. 1776. Jul. 22.) atyja, Hermán Fridrik Otto alatt elveszté ezen fejedelmi ház a' Geule, Mouffrin és Boilonville lüttihi uradalmakban adomány birtoki jusait, 's helyettek az 1803-ki birodalmi kiküldöttség fő végzeténél fogva Hirschlath uradalmát 's Mariae Gnadenthal apácza klastromot nyéré Stetten helységében. A' hohenzollern-hechingeni fejedelem, franczia császári ezredes, 1806 tagja lön a' rajnai szövetségnek, a' miért fejedelmi felsőséget nyere, 's a' fejedelmek collegiumában helyet, Nassau után közvetlenül. — A' Hohenzollern-Hechingen fejedelemség (5 nsz. nf. 14,000 l.) Württemberg, Baden és Sigmaringennel határos, egy részét teszi a' sváb Alpeseknek, a' Starzel által mosatik, 's völgyeiben — mellyek közt a' Killer völgy legtermékenyebb — elegendő gabonát termeszt, kivált miolt' a' kolompir is nagyon divatba jött. Fő terméke fa. Legelőji jelesek, 's derék kereskedést üz tarnicsgyökérrel. Gyárai gyapjuszövéssel 's pamutfonással foglalatoskodnak. Ezen birtokokban fekszik a' régi, most ismét helyre állított Hohenzollern vára. A' fejedelem jövedelme 120,000 ftra becsültetik, ide értvén a' németalföldi hat uradalmából bejövő 60,000 ftot is. Herczegi lakhely: Hechingen. Az országló herczeg nagybátyja, Ferencz hohenzollerni herczeg, ausztriai csász. lovas tábornok, szül. 1757 Maj. 21-kén, az asperni ütközetben 1809 jelesen megkülönbözteté magát, 's ugyan azért jószágot nyert adományul, 1811 pedig hazafiságot a' magyar földeken. Utóbb fő kormányzó lön Illyriában, előlül a' cs. kir. hadi tanácsnál Bécsben, 's 1826, midőn szolgálati jubileumát innepelné, az arany gyapjas renddel ajándékoztaték meg a' császártól. — János, II. Károly grófnak, a' sigmaringeni linea szerzőjének fija, 1638 emelteté fejedelmi méltóságra, 's Maximilián bajor választó fejedelemtől a' schwobecki uradalmat nyéré. A' most országló herczeg Antal szül. 1785 Febr. 20. Megelőzője, Antal Aloiz Mainhardt Ferencz herczeg, a' Lunevillei béke következtésében elveszté adományjusait a' bosmeeri, bergi, dixmüdei, gendringeni, etteni, wischi, panmerdeni és millingeni uradalmakban Németalföldön, 's belgiumi jószágait, mellyekért a' glatti uradalmat, 's Inzighofen, Klosterbeuern és Holeschein klastromokat nyéré. Ez is felvétetett a' rajnai szövetségbe 1806, 's a' fejedelmi felsőségen kívül az achbergi és hohenfelsi uradalmakat 's Klosterwald és Habsthal klastromokat kapá, sőt a' birtokában fekvő lovagrendi jószágokra és a' Dunától éjszakra eső földekre, nevezetesen a' gammertingeni és heitingeni uradalmakra, Trochtelfingen és Jungnau Fürstenberg herczegi uradalmakra, a' möskirchi szék egy részére, 's herczeg Thurn és Taxis ostrachi és strasbergi uradalmaira nézve fejedelmi felsőséggel is felruháztatott. — Hohenzollern Sigmaringennek, a' hozzá tartozó országrendes uradalmakkal 18 nsz. mfdön 38,000 cath. lakosa van. Jövedelme 300,000 ftra megy, mellyeknek egy harmada a' herczeg bajorhoni jószágaiából 's németalföldi 8 uradalmából jön be. Herczegi lakhely Sigmaringen, a' Duna mellett. H. Sigmaringen éjszaki része, a' Duna bal partján, hol Alpesek futják végig, legnagyobb részint kőes, 's ugyan azért nem is termi meg a' szükséges gabonát, erdővel ellenben annyival inkább bővelkedik; déli részében pedig, a' Duna jobb partján, sok sük és termékeny szántóföldje van, ugy hogy innét ki is vitetik gabona. Sigmaringen 1829 hivatalainak örökös viselését, mint haszonvehető tulajdont, a' Thurn és Taxis herczegi nemzetségnek átengedé. A' német szövetséghez 1815, a' szenthez pedig 1817 állott mind a' két fejedelemség, mellyeknek a' szövetség kisebb gyűlésében, Liechtenstein, Reusz, Schauenburg Lippe, Lippe-Detmold és Waldeckkel együtt öszves szavok van; hanem teljes gyűlésben mindeniknek magának van szava. H. Hechingen 145 embert állít a' szövetséges sereghez (a' rajnai szövetségéhez csak 93 at adott); H. Sigmaringen pedig 370-t. Az 1821 Jan. 24-kén költ sigmaringeni familiai

rendelet által, melyet a' porosz király, mint az öszves Hohenzollern ház feje, megerősített, megújítottak az 1575, 1695 és 1707-ki öröklési egyezségek. Egyik linea magvaszakadtával annak birtokai a' fenmaradó lineára mennek által; ha pedig mindeniknek magva szakad, a' brandenburgi házra. (L. Johlertől „Geschichte, Land- und Ortskunde der Fürstenthümer H. Hech. und H. Sigm.“ Ulm, 1824).
opg.

HÓKUT, Gömörvármegye hegyeinek egyike, melynek tetejére Rozsnyó felől, mintegy 6 1/2 óra mulva juthatni, 's mellyről igen gyönyörű kilátás van a' Karpatokra, 's a' mondott vármegye nagy részére.
54.

HOLBACH (Paul Thierry, báró), a' pétervári, manheimi és berlini academiák tagja, szül. Heidelbergban a' Pfalzban 1723, megh. Parisban 1789, hol mint mivesmerő 's tudós ásványász a' legjelesebb férjfiak közé tartozott. A' természetleírás és elemtudomány körül érdemeket szerze magának, sok német munkát fordítva le francziára. Az „Encyclopédie“ számára sok természetleírási, politícai és bölcselkedési cikkelyt dolgozott ki; a' „Système de la nature“ jeles munka is neki tulajdonítatik.
—j—a.

HOLBEIN (János), az ifjabbik, hires mint képiro és formametsző, szül. 1498 (mások szerint 1495) Augsburgban, mivészességét atyjánál, egy középszerű képiroánál tanulá, kit csakhamar felülmult. Miniaturákat vízfestékekkel, olajban pedig képrajzokat 's történeti tárgyakat olly jól feste, hogy már ifju korában hirt szerezne magának. Ezen idő tájban Baselbe költözködék atyja, hol az ifju mivész megismerkedék Erasmussal, a' ki munkájának kinyomatása végett tartózkodék ottan. H. lefesté ezen hires tudós, 's fametszeteket készíté annak „Lob der Nartheit“ czimű munkájához. Azonban élete egy gonosz asszony által veszályllyel fenyegetteték, 's ekkor Erasmus azt tanácslá neki; menne Angolországba, ajánló levelet is írván mellette cancellár Morushoz. Ez őt házába fogadá, 's mintegy 3 évig foglalatokodtatá magánál; akkor pedig magához híván VIII. Henrik királyt, H. rajzolatait egy pitvarba függeszteté. A' király, e' látványtól meglepetve 's bájoltatva, inoggy kiálta fel: „é-le még a' mivész, 's megnyerhető-e pénz által?“ Morus bemutatá azt neki, a' király pedig szolgálatjába vevé 's megjutalmazá gazdagon. Mennyire becsülte legyen ennek érdemeit, bizonyítja egy lordnak adott válasza: „hét parasztból hét lordot csinálhatok, de Holbein képirot egyet sem.“ Ezen mivész képrajzi lélekkel 's étlettel teljesek, történeti ábrázolatiban a' képzetek jól vannak elrendelve, a' kifejezés lelkes, a' kivitel tökéletes. H. az ó német oskola hibájit, a' szárazságot és keménységet, szerencsésen kerülé ki. Formái szépek, színe élénk, öltözete puha. 's figurái ámulatig vannak kiemelve. Krisztus kinszenvedési története, annak holt teste, egy szent familia 's néhány fej, legjelesebb munkái közé számláltatnak. Rajzolatnak legnagyobb része Basel, Velence és Londonban van. Formametszésben talám legnagyobb mivésznek nevezhetni Holbeint. Már 16 éves korában metsze fába, 's Angliába utazta (1526) előtt, derék gyűjteményt ada ki fametszeteiből. Miután sok történeti darabot festett volna; kicsinyre vevé le azokat, 's fába metszé. Ezt cselekvé a' Baselen festett holtak tánczával is. Ennek fametszetei remekei mivészességének, 's gyakran kiadatának. Baselen festett pórtánczát is fába metszé, melynek lapjai azonban nagyon megritkultak. Az ó testamentom történeti tárgyaiból 90 apró lapot készíté, melyeknek legjobb kiadása Lyonban 1539 Melchior testvérek és Trechsel Gáspárnál jelent meg. Ezeket, hihető, még a' halottak táncza előtt készíté, mert ennél kevésbé tökéletesek; a' figurák rövidek 's kinszerített 's erőltetett állásuak. Londonban 1554 pestis vete véget életének.
opg.

HOLBERG (Lajos, báró), a' dániai literaturának alkotója, 'olly kedves német mint volt Cervantes a' Spanvolknál. Melière a' Fran-

cziaíknál, Shakspeare az Angoloknál. Szül. Norvegiában Bergen városban 1684. Edes atyját, ki ezeredes volt, korán elvesztette. Kopenhágában nyelveket és theológiát tanult 1702, azután magános házaknál kezdett tanítani. Sokat olvasgatván az utazók könyveit, kedve jött utazásokhoz. Így legelőbb Amsterdamba ment, azután rendre, ámbár szegény módon, bentazta Angliát, Német, Francia, Olaszországot. Visszatértevel Kopenhágában még vagy két esztendeig nyelveket tanított, és szegényül élt. Végre 1718. metaphysica professorává tették, 's 1720 consistorialis tanácsos és ékesszólás professorává. Harmincz esztendőskoráig csak a' törvénytudománnyal, historiával és nyelvtanulással foglalatzkodott, azután próbálgatta erejét a' satyra írásban, mellyben Juvenalist vette példányul. Jól ütven ki első próbái, e' nagyobb munkáját „Peder Paars“, (egy tréfás hős költemény) elkészíté jambusokban. Ezen satyrát sok idegen nyelvekre lefordították, 's így általa Holberg hirt nevet szerzett magának mind Daniában, mind a' külföldön. Történetből elkezdett játékszini darabokat is írni, 's ekkor kitetszett, hogy legtöbb talentuma van vigjátékok írására, mellyek által még inkább elhíresedett. Nagy könnyűséggel és csak hamar egymás után elkészített 24. vigjátékot, mellyek mind kedvet nyertek a' közönség előtt, 's lehet mondani, hogy azok által ő alapította meg a' daniai vigjátéki művészséget. Ámbár darabjaiban sok fordulatok csak a' régi időhöz illenek, mellyben szerzőjük élt, de becsek még eddig fenmaradt, sőt Baggesen, Dania legelső költője, méltónak tartotta azokat újra is kidolgozni. „Klimius Miklós földalatti utazása“ majd minden europai nyelvekre lefordítottat. Deakul írta ő ezt eredetiképen, Baggesen 1789. dán, Julius 1788. német nyelvre újra lefordították; magyar fordítása már ritka könyvvé vált. Írt leveleket, meséket 's epigrammiákat, is mellyek mind becsesek a' benne uralkodó humorosticus styl és jeles gondolatok miatt. Historiai dolgozásait IV. Keresztély alatt készítette el. 1747. bárói rangra emeltetett a' királytól. Meghalt 1754, 's vagyona nagyobb részét a' sorói lovagacademiának hagyta. Characterére nézve Angol, izlését és műveltségét tekintve Francia volt; mindig csinosan öltözködött, eleven és tréfás vala, azonban mértékletes életű. A' szép nemmel különösen szeretett társalkodni, sokkal inkább, mint a' férjfiakkal.

Kállay.

HOLD (jugerum) meghatározott nagyságu darab föld; néhol egyike a' másiktól megyék által választatik külön. Területe, a' termékenység különbözősége szerint 1100, 1200 vagy 1300 négyszegű ölnyi. A' gazdagság nem kevéssé akadályoztatik honunkban az által, hogy a' nemesi birtokosok telkei 's a' jobbágyok szántóföldjei, nem csak egyes magánlévő holdakra, másokéival összekeverten, hanem fél- 's negyed holdakra is eldaraboltatnak, mellyek azután kellően meg sem munkáltathatnak, 's majdnem haszonvehetlenekké válnak. Ez különösen a' nemes közbirtokosi helységek határaiban látható.

—no—

HOLD. Így nevezünk általjában minden másod rangu vándorcillagot; különösen pedig és legközelebb földünk társát, melly azt a' nap körül való futásában örökké kíséri. Hogy a' hold homályos test, melly világosságát a' naptól kölcsönözi, arról senki nem kételkedik, mert világának változásai (I. HOLDVÁLTOZÁSAI) és a' nap és holdfogyatkozások, ezt világosan mutatják. — Már a' pusztá szem is, de a' messzelátócsövek még jobban bizonyítják, hogy a' hold számos és különféle foltokkal van pettyegtetve (I. HOLDFOLTJAI). Valamint minden más vándorcillag, ugy a' hold is saját mozgással bir az égen, melly napnyugotról kelet felé nagy sebességgel történik, a' miért már jókor kellett annak az emberek tudtára jönnie. Ezenkívül a' hold, egyesülésben a' többi égi testekkel, az éggolyónak valamennyi közönséges mozgásaiban (felkelésben, lenyugulásban) is részt vesz, ámbár azok, az ő tulajdon mozgásával éppen ellenkező irányban történnek. Az ő tulajdon mozgásának sebessége

olly tetemes, hogy a' hold egy év közben 12 $\frac{1}{3}$ -szor végzi el a' föld körül való futását. Az e' körül való pályája egy horpadt kör (Ellipsis), melynek egyik gyújtópontját a' föld elfoglalja, 's mely az Eclipticához 5,1444 foknyi szöglet alatt hajlik. A' nap körüli pályája pedig egy, igen öszvebonyolódott és számos gömbökre öszveszött vonat. A' földnek behatása a' holdra okozza, hogy ezen gömbök minden új forgás alkalmával mindig a' térnek más más pontjára esnek, úgy hogy a' holdnak a' napkörüli pályája nem zárt, hanem olly vonat, melyet a' mathematicusok cycloidának avagy kerékvonatnak neveznek. A' holdpálya (midőn holdpályáról beszélünk, mindig a' föld körüli pályáját értjük, ha csak az ellenkezőt bizonyosan nem említjük) a' földet két pontban vágja keresztül, mellyek épen általellenben lévén egymással, a' holdpálya gömbjeinek (Nodi Orbitae Lun.) neveztetnek. Különösen pedig az egyik közülök, a' holdnak t. i. a' holdpálya a' földet felett emelkedni kezd, emelkedő (ascendens), a' másik ellenben leszálló (Nodus descendens) gömbnek mondatik. A' holdpályának nagy tengelye emeletek vonatjának (lin. Apisissor.) és végei emeleteknek (Apsides) is szoktak neveztetni (l. APSIS). A' holdnak távolsága a' földtől változó, mivel pályája horpadt kör. Közép távolsága 51.820 geogr. mértföldet tesz; de leszáll 48,174 mértföldre, ha a' föld közelében (Perigaeum), és nő 54,986 mértföldig, ha a' földtávolában (Apogaeum) áll a' hold. E' szerint tehát a' pályának excentricitása 6812 geogr. mértföldet tesz. A' távolsággal egyenes és egyenlő irányban változik a' hold tetsző átmérője is; ez a' föld közép távolságában 31' 7", 4"; a' föld közeletében 33' 31" s a' föld távolában 29' 22" tesz. Ezen változásokat azonban csak csövekkel lehet észrevenni, mert pusztá szemek a' hold mindig csak egyforma nagyságúnak látszik. Az ó valóságos átmérője 477 geogr. mértföldre megyen, 's így a' hold 50-szer kisebb a' földnél. Tömege $\frac{1}{68}$ — $\frac{1}{70}$ ed rész a' földéhez, és ezen tömegnek sűrűsége csak $\frac{2}{3}$ rész a' föld tömegéhez képest. — Azon idő, mely alatt a' hold pályáját egyszer bejárja, holdnapnak mondatik (l. HOLDNAP). A' hold, tengelye körül is majd szinte annyi idő alatt fordul meg, mint a' mennyi alatt pályáját végzi; a' mi abból is nyilván kitetszik, hogy ó állhatatosan mindig ugyan azon egy ábrázatját és ugyan azon foltjait mutatja minékünk. Newton véleménye szerint ennek az az oka, hogy földünk a' holdnak azon félgömbét, mely felénk van fordítva, nagyobb közelléte miatt, jobban magához vonja, mintsem a' másikat, úgy hogy ez által amaz hosszas formát nyer és mindig felénk fordítva marad. — A' holdnak mozgásaiban és pályájában számos zavarodások esnek meg, mellyeket a' régiek is észrevettek, de helyes és természeti okaikat kitalálni csak hijában törekedtek, mert a' közönséges nehézség erejét és törvényét nem esmerték. Newton, ama' nagy természetvizsgáló, volt az első, a' ki ezen tárgyra is világozást vetett, és azon egyenetlenségeket a' nehézség törvényéből mind megfejtette, 's megmutatta betűszámvetés által, mennyi lehessen az a' zavarodás. Az utána jött égvizsgálók szorgalmasan követték Newton nyomdokait, és most ezen zavarodások száma és okai igen esmeretesek előttünk. A' nap és földnek egyesült behatása a' holdra, okozza ennek minden zavarodásait, mellyek közül a' következők legnevezetesebbek: 1) sem a' holdpálya-gömbnek, sem az emeletek vonatjának nincs állandó helyzetetése, hanem a' gömbök szünet nélkül napnyogatra haladnak, úgy hogy 6,798.177 nap mulva megint az előbbi helyekre visszatérnek; az emeletek pedig örökké napkeletre, úgy, hogy évenként 40° 39' el lépnek előre. 2) A' holdpályának excentricitása, eclipticához való hajlása és mozgásának közép sebessége is kerengő (periodicus) ingásoknak vagynak alávetve. A' hajlásnál ezen ingásoknak korszakasza csak rövid, de az excentricitás és a' közép mozgásánál sok ezeredek foglalt magában. 3) A' holdnak a' tetsző éggolyón való helyzetetésében, a' földtől való távolságában és főként a' hosszában is több, majd nagyobb, majd kisebb rendtelenség.

geket lehet tapasztalni, de mindegyik közülök csak kerengő egyenetlenség. A' hold végtére, ha szorosan vesszük, nem mindig ugyan azon foltokat mutatja minékünk, hanem szorgalmatos vizsgálatokból nyilván kitetszik, hogy azon foltok, melyek a' holdnak szélein vannak helyeztetve, változólag majd el- majd feltűnnek megint, mintha a' hold tengelye körül ingásokat csinálna. Ugyan ezért ezen tüneményt a' holdnak hosszában és szélességében való ingásainak (I. HOLDINGÁSAI) nevezzük. A' hold mozgásának és pályájának valamennyi zavarodásait és egyenetlenségeit tökéletesen felkeresni és megtudni, igen szükséges; mert a' holdnak mozgásai, mind a' kor- mind pedig a' hajókázás-tudománynak fő alapjai. — A' legelső, ki a' holdnak futását és változásait szorgalmatosabban megvizsgálta, Plinius tanúsága szerint, valami Endymion nevű nyájpásztor volt. A' Chaldaeusok már tudták, hogy a' hold minden bujdosók közt legkisebb (mert Jupiter és Saturnus holdjairól, valamint az újabb időkben feltalált vándoreszillagokról, semmit sem tudhattak), és hogy a' földhez ő áll legközelebb; tudták továbbá, hogy világosságát a' naptól kapja; hogy változásai milyen korszakaszba vannak befoglalva, és hogy fogyatkozásai a' föld árnyéka által okoztatnak. A' Görögök közül pedig már Anaximander a' holdnak nagyságát és földtől való távolságát esmerete, valamint azt is tudta, hogy a' hold magában homályos test, melly csak a' nap által világosittatik meg.

Albert Ferencz.

HOLDÉV, I ESZTENDŐ.

HOLDFOGYATKOZÁSOK. Néha történik, hogy a' hold, egészen felhőtlen égnél és épen midőn töltekor legnagyobb fényét elérte, rögtön vagy egészen vagy résznyire eltűnik előlünk. Ezen tüneményt holdfogyatkozásnak nevezzük. Oka és folyamata imez. A' hold, szintugy mint földünk, homályos test. Hogy földünk az, azt mindennap tapasztalhatjuk; mert mihelyt a' nap láthatárunk alá szál, tüstént setét lesz; hogy pedig a' hold is homályos test, világosságának változásai és elsetétülései bizonyossá teszik. — Minden homályos test pedig, ha valami világ által megvilágosittatik, árnyékot vet, melly mindig a' világossággal átellenést áll, és mellynek formája mindig a' testéhez vagyon alkalmaztatva. A' hold is tehát árnyékot vet maga megé, és ezen árnyék csucs formájú, 's olly hosszú, hogy a' holdpályán jóval túl esik. Ha tehát a' hold, mozgásában, a' napnak épen áltajellenébe jön, azaz, ha megtelik, akkor a' föld épen ezen test és a' nap közt van helyeztetve, és így árnyéka a' holdra esik. A' hold tehát akkor, mivel tulajdon világossággal nem bír, a' nap világa pedig a' föld árnyéka miatt rá nem hat, nem látszik, avagy elsetétedik. — Ha a' holdpálya hajolva nem volna a' földéhez, ugy a' holdnak mindegyik fogásánál egyszer a' föld árnyékába belépnie kellene, és fogyatkozás épen annyi volna, mint holdtölte; de mivel a' holdpályának hajlása vagyon a' földéhez; azért a' hold többnyire felette vagy alatta megy el a' föld árnyékának, 's fogyatkozás csak akkor eshetik meg, ha a' hold, midőn megtelik, egyszersmind gömböihez is közel áll. Ezen okból lehetnek olly esztendők, melyekben egy holdfogyatkozás sem fordul elő; de ez még is csak ritkaság, 's közönségesen minden esztendőben két fogyatkozás esik meg, mellyek közt fél fél esztendei időszakasz vagyon. Nagysígra nézve a' holdfogyatkozások igen sokfélék; mert a' holdnak vagy egész teste, vagy csak egyik részé takartathatik el a' föld árnyékától. Első esetben a' fogyatkozás teljes, a' másikkban részint való. A' teljes fogyatkozások vagy tartósak vagy nem, mivel a' földárnyéka a' holdpálya tájékában még 3 szor szélesebb a' holdnál. Ha a' hold, egy teljes fogyatkozás alkalmával épen a' pályájának egyik gömbében áll: akkor a' nap, a' föld és a' holdnak középpontjai egyenes vonatba esnek, 's a' fogyatkozás teljes és középpontinak hivatik. A' fogyatkozásoknak nagyságát hüvelykekre és perczekre osztják. Az egész holdtányér t. i. 12 hüvelyk, és mindegyik hüvelyk 60 percz. Egy teljes fogyatkozásnak (ha nem tartós) 12

hüvelyk a' nagysága; ha pedig tartós, akkor a' 12 hüvelykhez még annyi adatik, a' mennyivel a' hold még tovább ereszkedik a' föld árnyékába. Egyébiránt a' holdfogyatkozások egyidejű tünemények, és azért a' helyek geogr. szélességének meghatározására igen sikeresen használtathatnak. Ezen kívül a' holdfogyatkozások pontos megvizsgálása a' holdmozgások tudományos esmerete javítására is igen szükséges. Hogy a' fogyatkozásokról itt előadott magyarázat helyes és igaz, azt abból lehet kivenni, mivel az égvizsgálók ugyan ezen magyarázatra támaszkodva, e' tüneményeknek még legapróbb környülfállításait is sok esztendőre előre kiszámolják és megjövendölik, és pedig mindig hiba nélkül és pontosan.

HOLDFOLTOK. Már pusztá szemmel is több homályos foltokat látni a' holdszinén, messzelátócsóval pedig számos foltokat veszünk rajta észre, mellyek közül némelylek szerfeletti homályosságok, mások pedig szembetűnő fények által különböztetnek meg. Mennél erősebb a' csó, annál nagyobb ezen foltok száma, annál különbözlebb az ő formájok; és ha nagy messzelátóval vagy nagy fraunhoferi refractorral vizsgáljuk a' holdat, akkor csakugyan bámulás és csudálkozás lepi meg a' nézőt. Lehetetlen azt, a' mi akkor a' szem előtt van, tökéletesen leírni, csak a' ki azt tulajdon szemeivel látta, az foghatja meg helyesen azon látvány egész pompásságát. — A' setét foltok egyenesen fényes pontok mellé vannak helyeztetve, és többnyire változók. A' vizsgalatokból kitetszik, hogy változásaik a' napnak a' hold iránt való állásával szoros összeköttetésben vannak; mert kisebbednek, ha a' nap a' hold iránt nagyobb magasságra emelkedik, és mindig elfordítva vannak a' naptól. Ebből nyilván kitetszik, hogy ezen setét foltok árnyékok. Mivel pedig ott, a' hol árnyék van, valami magasságnak is kell lennie, melly ezen árnyéket okozza: tehát hinnünk kell, hogy ama' fényes foltok, mellyeknek szomszédságában az árnyékok látszanak, nem egyebek hegyeknél. Ezen vélemény bizonyos igazsággá válik az által, hogy a' holdnak szélein domborúságok és egyenetlenségek valóban látszanak. A' holdhegyeknél az igen különös, hogy többnyire szerfeletti magasak. Találatnak a' holdban hegyek, mellyek 26.000 lábnyira emelkednek a' hold színe felett, ámbár ennek átmérője csak $\frac{3}{10}$ rész a' földéhez képest. A' holdbérczek igen sokneműek. Legegyszerűbben két főosztályra lehet őket osztani. Egy pont, egy nagy hegyhát, iszonyu magasságra tornyosul fel a' hold színe felett, és belőle magas hegyfalak ágaznak mindenfelé, melyek, a' mint a' sikon kiterjednek, lassan lassan alacsonyabbodnak; ezeket a' hegyerekeknek nevezzük; vagy pedig egy nagyobb sikon egy tölcserforma hegy áll, felemelkedett szélekkel, — ezeket a' karikahegyeknek hívjuk. A' karikahegyek nyilvának majd mindegyikében még egy elszigetelt kis domb is találatik. Magasságra nézve a' hegyerek, és főként ezeknek hegyei első rangnak; a' karikahegyek alacsonyabbak; s az épen most említett dombok legalacsonyabbak. A' holdhegyek közül kétség kívül a' karikahegyek legnevezetesebbek és vizsgálatra legméltóbbak. Hihetőleg ezen karikahegyeknek vulkáni eredetű volt. Belsejek csucsfórmán van kiöblösítve, a' mint azt erős, belső oldalokon mindig nagyobb és homályosabb árnyékaik bizonyossá teszik. Ha ezen karikahegyeknek nagy számát gondolóra vesszük, kénytelenek vagyunk gyanítani, hogy a' holdon valaha szörnű revolutioknak kellett dühösködniük; olly revolutioknak, mellyeknek retentőségét a' legmerészebb phantasia is csak alig érhetné fel. További vizsgálatnál még más vélemény is támad bennünk, az t. i. hogy ezen hegyek alkalmasint közös okból és ugyan azon időben támadtak, (ha nem is mind, legalább a' legtöbbször közülök), hogy következei egy nagy catastrophának, melly valaha ugyan azon időben a' holdnak egész felső színére kiterjedt; mert azon karikahegyek idomai többnyire felette rendesek. Azonban hihető, hogy még későbbi időkben is, legalább a' holdnak némelylek pontjain, kisebb helybeli revolutiok történtek; mert látni, hogy a' hegyfalak néhol félbeszakasztva, és

sokfelé elrepedve vannak. De úgy látszik, mintha a' holdnak tüzőkádó hegyei még most sem nyugodnának egészen; mert ha Schröter holdmappáját Heveliuséval összevesszük, némely tetemes különbségeket vehetünk észre; 's Kater nevű angol kapitány beszéli, hogy 1822 egy tüzőkádó hegynek kirontását látta, valamint ezen czikkely szerzője is a' mult évi Septemberben ehez hasonlót vett észre a' holdban, t. i. egy különös formájú igen tüzes foltot, melly 3 órai tartás után megint eltűnt. Hogy ez szemcsalás nem volt, abból nyilvános, hogy egynehány urak is látták azt, kik történetből épen a' szerzőnél voltak látogatáson. A' karikahegyeknek egy voltaképen való helyege még azon dombok is, mellyek majd mindegyiknek nyílásában találhatók. Talán ők inkább csak belső chemiai erők által felfurott hólyagok, mint sem valódi hegyek. Emlekezetre méltó az is, hogy a' karikahegyek többnyire egyenes szűjtások és vonatok által egymással összevesszük lenni látszanak, melly szűjtások talán a' belső vulkáni tűz utját jegyezik meg. A' nagy érdemű Schröter, kinek majd mindent köszönünk, mit a' holdról ezen tekintetben tudunk, mérései által kitalálta, hogy a' karikahegyek nyílási körül feltornyosult massa épen annyi, a' mennyi ezen nyílások teljes betöltésére megkívántatnék. Ez olly következtetésre indítta bennünket, hogy 1) ezen nyílások, széleikkel együtt, nem lassanként, hanem egyszerre és rögtön támadtak, hogy 2) eredetük a' hold massája hig állapotban nem volt, úgy, hogy ennél fogva a' hold száraz, kösziklás testnek látszik, mellyen semmiféle élet, sem állati, sem növényi nincsen. A' vizsgálatokból továbbá az is kinyilatkozik, hogy a' holdnak sűrűbb légköre nincsen, valamint vize is, legalább nagyobb mennyiségben. Az első igen pontos és csalhatatlan mód által ezett tudunkra, a' második pedig természetes; mert a' hold sűrűbb levegő nincsen, ott víz sem lehet; de a' vizsgálatok mutatják még azon kívül, hogy a' hold egész színén legkisebb tökéletes lapály sincs. A' holdfoltokat bizonyos nevekkal szokás nevezni. Hevelius, a' legelső égvizsgáló, ki a' holdat physical tekintetben szorgalmatosabban megvizsgálá, első volt, ki annak foltjait a' föld nevezetesebb hegyei, völgyei és tengereivel összevesszük, 's a' nagyobb foltokat azok szerint nevezte. Valamivel később Riccioli azt javálá, hogy a' hold foltjai inkább a' leghíresebb philosophusok és természetvizsgálók után neveztesse, melly javalat lassanként egész Európában elfogadtatott. A' régiebb égvizsgálók közül legkivált Hevelius, az újabbak közül pedig Mayer Tobias és főként Schröter János vették a' holdat vizsgálataik fő tárgyául; 's az utolsónak „*Selenotopographische Fragmente*“ czimű nagy munkája minden más efféle munkát felette nagyon felülmul. A' legújabb időkben Lohrmann és Gruithuisen foglalatostkodnak legtöbbet a' hold természeti mivoltának vizsgálásával, 's nevezetesen Gruithuisen igen tetemes 's megjegyzésre igen méltó adatokkal nevelé a' holdról való topographiai esmeretünket, ámbár állításai és véleményei közül némelyek igen bizonytalanok és hihetetlenek. Az ósök közül már a' Pythagoraeusok tanították azt, hogy a' holdban hegyek, völgyek, vizek, állatok, növények, emberek is volnának; Orpheus, vagy inkább az ő neve alatt esmeretes költemény szerzője, is azon gondolatban volt, hogy a' holdat emberek lakják; Klearchus pedig azon homályos foltokat, mellyeket pusztá szemmel láthatni, tengereknek monotta.

HOLDINGÁSA. Vizsgálatokból tudjuk, hogy a' holdnak mindig ugyan azon egy oldala vagyon a' föld felé fordítva. Szorgalmatos vizsgálatok egyszersmind azt is mutatják, hogy a' hold ezen oldala időszakosan odébb mozdul valamivel. Látszik t. i. hogy a' közepében helyezett foltok majd közelitnek az oldal széleihez, majd eltávoloznak tőlök; valamint a' széleken álló foltok is majd el-majd ismét fel tűnnek. Ezen mozgása a' hold látszó félgolyójának, nevezetik a' hold ingásának. Galileus, ama' híres égvizsgáló, volt legelső, ki e' mozgást észrevehé,

de ő ezen észrevételét csak szemcsalódásnak tartotta. Később Hevelius, Riccioli és többen is tapasztalták azon tüneményt; de noha valóságán nem kételkedének, mindazáltal okát kitudni csak híjában törekedtek. A nagy Newton itt is az első volt. Ő fejté meg ezen ingás okát szépen és tisztán. Az t. i. ennek a' forrása, hogy a' hold, a' maga tengelye körül való forgását egyenlő a' pályájában valót pedig egyenetlen sebességgel végzi. Mert ő ennél fogva az alatt, míg p. o. pályájának egy nyolczad részét bejárja, a' tengelye körül való forgásából nem épen annyit végezhet. Ezen egy ingáson kívül, melly, (mivel csak a' foltok hosszaira vagyon befolyása, hosszbeli ingásnak (*libratio in longitudinem*) nevezetik) még más is vetetik észre. A' hold tengelye t. i. a' pályáján nem függőlegesen áll, és így a' hold majd egyik, majd másik sarkát fordítja a' föld felé; a' miért a' déli és északi szélein álló foltok majd látszanak majd nem. Ezen ingást, mellynek csak a' foltok sebességére lehet behatása, szélességbeli ingásnak (*libratio in latitudinem*) nevezzük. Egy harmadik ingás, mellyet naponkéntinek mondunk, onnét jön, hogy mi a' holdat nem a' föld középpontjából, hanem csak felső színéről nézhetjük. L. Biot „*Astronomie*“ Vol. II.; Littrow „*Popul. Astron.* II. köt.; Brande „*Vorlesungen über die Astronomie.*“ A. F.

HOLDKÉPEK HOLDMAPPÁK, mellyeken a' holdtányér minden foltjaival, a' mint látszik, le van képezve. Az első holdképet Galilaeus adá ki 1610, de ez az ő látó eszközei tökéletlensége miatt, igen hibás és hiányos volt. — Hevelius, a' ki legelső irt Selenographiát, több holdmappákat adott ki, mellyek már sokkal jobbak voltak; mert ezen tudós 8 esztendeig nagy szorgalommal és jó látóeszközökkel vizsgálta a' holdat. Lehet mondani, hogy az ő holdmappái az első pontos efféle munka. — A' 18-ik században azután Mayer Tob. és Schröter János ezen képeket még nagyobb tudományosság és szorgalommal készítették, úgy hogy az ő holdmappáik már a' tudomány minden kívánságának eleget tesznek. — Hevelius holdképei 1647 jelentek meg; Mayer éi halála után 1773 Lichtenberg kir. tanácsos és göttingai tanító által adattak ki; Schröter éi a' „*Selenotopographische Fragmente*“ czimű nagy munkájában találtataak. A' legújabb időkben a' tudós Grunthuisen, saját vizsgálati szerint készült holdképet adott ki, melly csakugyan sokat foglal magában, a' mi még az előbbeni képekben nem találtak. *Albert F.*

HOLDKÖR, egy 19 évű korszakas, mellynek elmúltával a' nap és a' hold ugyan abban a' helyzetben vannak egymás iránt, a' mellyben az előtt 19 esztendővel voltak; úgy hogy tehát a' hold újulási és általtában változásai is ugyan azon napokra esnek megint, a' mellyekre ezen korszakas kezdetekor estek. Az Évrendtudomány a' holdkörnek igen gyakran és sikeresen veszi hasznát; mert ha valamely holdújulásnak a' napja tudva van, a' holdkör segedelmével igen könnyű tudhatni, mellyik esztendőben esik a' holdújulás megint ugyan azon napra. P. o. 1833 esztendőben Januarius II-kére esett holdújulás, 1852 be is tehát megint ugyan azon napra fog esni az új hold. Mivel az egyik holdújulástól a' másikig elfolyó idő, azaz egy holdnap, a' mint a' Csillagtudományból tudjuk, 29 és $\frac{1}{2}$ napot tesz, azért kevés fáradsággal lehet a' holdkörnek minden 19 évre egy táblát készíteni, melly az azon időben előkerülő valamennyi holdújulások napjait magában foglalja. Csak arra kell ezen tábla felvetésénél figyelmeznai, hogy a' holdkör mindig olly esztendővel kezdődik, mellyben holdújulás Januarius I-jére esik, 's hogy ez Krisztus születése előtt egy esztendővel is történt, 's így ezen esztendővel kezdődött a' holdkörök sora. Ha tehát valamely feladott évszámot egy egységgel szaporitunk, és azután 19-el felosztjuk, akkor a' maradék mutatja, hogy hányadik a' feladott esztendő a' holdkörben. Ezen maradék különösen aranyszámoknak hivatik (I. KERÉK-ZÁM). Ha pedig valamely év aranyszáma tudva van, csak azon számot kell az említett táblában felkeresni, 's tüstént tudjuk ezen évrnek első holdújulását. *Albert F.*

HOLDKÓRSÁGOS, azon ideghetegségben szenvedő ember, ki leginkább holdváltozáskor, álmában felkél, járkál, különféle foglalatosságot végez, mintha ébren volna. Erzékei nyugosznak, a' külső benyomások iránt érzéketlenek; innét nem lát, nem hall, nem érez. Feleslegesnek látszik tehát azon óvás, hogy a' holdkórságosok neveken ne neveztesseken, különben, ha veszedelmes helyen vannak, életveszélybe hullhatnak. Mert néha igen vakmerő utakat tesznek, p. o. az ablakokon ki a' házfedélre, fákra, pinczékbe. Van példa, hogy egy ilyen a' csapházba ment, ottan ivott, rendesen megfizetett 's viszont haza ment. Ezen betegségnek okai 's természete nincs eléggé mefejtve; a' holdnak befolyása van reá. Bővebb magyarázatát l. **MAGNETISMUS** (állati) és **SOMNAMBULISMUS** cz. alatt.

—j—a.

HOLDKÖVEK, I. METEORKÖVEK.

HOLDKULCSA, HOLDSZÁM I. EPACTA.

HOLDNAP, HÓNAP, azon idő, melly alatt a' hold egyszeri forgását végzi az égen. Mivel pedig forgását több szempontból tekinthetjük, azért a' holdnapok is különbfélék. Nevezetesen ötfélet különböztetünk meg, t. i. a' *sidericus*, a' *synodicus*, a' *periodicus*, az *anomalisticus* és a' *gömbholdnapot*. A' *sidericus* holdnap azon időszakasz, melly alatt a' hold ugyan azon álló csillaghoz visszatér, a' mellytől elindult; — a' *synodicus* holdnap pedig azon idő, mellynek elmúltával a' hold a' nappal ugyan azon helyzetbe jön, a' mellyben azon idő kezdetekor van. A' *periodicus*, az *anomalisticus* és *gömbholdnap* által végtére azon korszakaszokat értjük, mellyek alatt a' hold vagy a' tavaszi pontra, vagy a' földközéle, vagy pályája emelkedő pontjára nézve egy egész forgást végez úgy, hogy a' *periodicus* holdnapnál a' tavaszi pont, az *anomalisticus*nál a' földközele, a' *gömbholdnap*nál pedig a' holdpályának emelkedő gömbje vetetik a' hold mozgásának kezdő pontjával, 's mindig azon időre figyelmeztünk, mellynek elfolyta után a' hold ugyan azon pontokba megint visszatér. Mind az ötféle holdnap tartása változandó. Közép tartását mindegyiknek a' következő táblácska foglalja magában:

<i>sidericus</i>	.	.	.	27 nap	7 óra	43 percz	12 másd.
<i>synodicus</i>	.	.	.	29 „	12 „	44 „	3 „
<i>periodicus</i>	.	.	.	27 „	7 „	43 „	5 „
<i>anomalisticus</i>	.	.	.	27 „	13 „	18 „	35 „
<i>gömb</i>	.	.	.	27 „	5 „	6 „	56 „

Ezen holdnapokon kívül naphónap is vagyón, melly úgy származott, hogy az emberek a' nap forgását a' holdéval öszvekapcsolták. — Egy esztendő alatt t. i. közel 12 forgást végez a' hold földünk körül. Ennél fogva az egész esztendő 12 részre osztatik, és minden olyan része hónapnak neveztetik. E' szerint egy naphónap 30 napot 10 órát 29 perczet és 37 másodperczet tézen; de mivel a' közeletben csak az egész napra figyelmeztünk, azért a' naphónapot felváltva 30 és 31 napra számoljuk. — Emulitenünk kell még itten az úgy nevezett megvilágosítási holdnapot is. Ezen holdnap azon pillanattal kezdődik és végződik, mellyben a' hold, ujlása után, először láttatik. A' hold változásai szerint ezen holdnap négy főrésze oszlik: első negyedre, holdtöltésre, utolsó negyedre és ujholdra. — Mivel az éj és nap közt való változáson kívül a' holdvilág változása legszembeütőbb égi tűnemény, 's mivel ez rendszeren történik; azért már jókor lehetett észrevenni, mert szemlátomást való, ugyan ezért természetesen már a' legősibb időkben is időmértékül használtatott. — A' hónapoknak most szokásban lévő nevei a' Romaiaktól származnak, kik, míg Numa Pompilius az évet két hónappal, Januarius és Februariuszal, meg nem toldotta, Martiuszal kezdték az évszámolást. A' hónapok magyar nevei pedig többnyire az egyházi szertartásból vetettek, kivévén egynehányat, mellyek mezei foglalatosságtól származnak.

Albert Ferencz.

HOLDNEGYEDEK, I. HOLDVÁLTOZÁSAI.

HOLDRAJZOLAT (Selenographia), a hold természeti mivoltának leírása. A HOLD és HOLDFOLTOK czikkelyekben minden el van mondva, a mi e' részben röviden és nehéz számvetések nélkül elmondható. Itten csak az említetik, hogy a' tudós Schröter, és a' legujabb időkben Lohrmann, a' holdnak physical mivoltáról igen becses munkákat adtak ki, melyekben nem csak leíratik a' hold physical mivolta, hanem a' mellyek számos rézmetszetekkel is vannak ékesítve, a' hold valamennyi nevezetességeit előterjesztőkkel. Schröter munkája kétség kívül legbecse- sebb minden efféle munkák közt, mert ezen érdemes tudós sok esztendeig vizsgálta a' holdat. Lohrmann munkája még nem jött egészen ki, de ha az egész olyan lesz, mint az első része, melly 1826 jelent meg, ugy igen pompás lesz a' munka. Schröterének ez a' czime: „*Selenotopographische Fragmente zur genauern Kenntniss der Mondfläche, ihrer erlittenen Veränderungen und Atmosphäre etc.*“ (Lillenthal 1791 — 1802 2 köt. 4 ré), 75 nagy réztáblát foglal magában. Lohrmann munkájának a' czime ez: „*Topographie der sichtbaren Mondoberfläche etc.*“ Albert F.

HOLDTÁBLÁK, olyan táblák, mellyek a' holdnak az égen való mindenkori helyét előre felvetve, magokban foglalják. Ezen táblák igen szükségesek és hasznosak; mert a' hold, főként a' tengeren hajózónak vezére, és geographiai meghatározásokra igen helyes eszköz. — Felvetésök igen akadályos és nehéz, vagy fáradságos inkább. Mayer Tob. készítette a' legelső jó holdtáblákat, és ő utána Burkhardt és Bürg, igen tudós égvizsgálók. Bürg táblái felülhaladják a' többieket. Albert F.

HOLDVÁLTOZÁSAI, a' megvilágosított holdtányérnak váltólág való idomai. — Ezen változásokat az ő különböző helyei okozzák, a' mellyekben vagyon, míg elvégzi a' föld körül való forgását. A' mint tudva van, a' hold most megtelik, majd elfogy ismét; majd sarló formájú, majd negyedrészt. Fő kufje ezen viszontagságoknak az, hogy saját világossága nincsen a' holdnak. Mikor a' hold a' nappal öszeér-kezik (conjunctóban van vele), egész homályos oldalát a' föld felé fordítja, és azért nem látszhatik. Ekkor nekünk Holdujságunk vagyon. De nem sokkal ujulása után távozni kezd a' naptól, 's a' midőn ez történik, megvilágosított oldalából valami keskeny darabocská látható. Ujsága után 4 nappal már 45 foknyira távozott el a' naptól, 's most a' nap lementé után, mint egy sarló, ugy látszik esthajnalban. Hét nap mulva az egybeérkezés után, a' hold utjának negyed részét elvégzi. Most már a' megvilágosított oldalának felét látjuk; és ezt nevezük első negyednek. Tovább mozogván pedig, mindig nagyobb nagyobb részét látjuk az ő világos oldalának; ugy hogy mikor fele utját elvégzi, 's a' nappal épen általellenben áll, azaz 180 foknyira tőle: akkor az egész megvilágosított oldala felénk vagyon fordítva, és tele színnel látjuk fényleni. Ez az egybeérkezés után 14 nappal szokott megégni. Ezen phasis nevezetik holdtöltének. Megtelése után jobbra fordul, és a' világos részét mindig jobban jobban elfordítja a' földtől, ugy hogy ez időtől 7 nap mulva, ismét egy negyed résznek látszik. E' nevezetik utolsó negyednek. Azután mindig kisebb kisebb részét látjuk az ő megvilágosított oldalának, melly utoljára ismét sarló formának látszik hajnalban, miglen mintegy 29 nap mulva (az egybeérkezéstől számolva), egészen elfogy, ugy hogy épen nem láthatjuk egy két napig; mivel a' nappal megint egybeérkezik 's az egész világos felét a' nap felé fordítja. Most az egész tünemény az épen elbeszélte módon ujra kezdődik, 's ez örökké így megy. — Az első negyed előtt, midőn a' hold sarló formában látszik, szárnyai napkelet felé vannak fordítva; az utolsó negyed után pedig, ha ismét ugy látszik mint egy sarló, napnyugotra. Ujulásakor a' hold épen egy pillanatban kel fel a' nappal; első negyedében délben; töltekor nap lementével, utolsó negyedében végre éjfékor. — Ujulása előtt és utána egy kis idővel a' holdnak homályos részét is látni, még pedig pusztá szemmel. Ez a' föld világától jön; mert ha a' hold megújul, akkor

a' föld megtelik, és egész világja a' holdnak homályos oldalára esik. A' hold lakosi ilyenkor a' földet úgy látják, mintegy nagy álló tányért, mely 14-szer nagyobb azon tanyérnál, melyet a' hold megtöltek mutat nekünk.

Albert Ferencz.

HOLICS, Nyitavármegye szakolczai járásában kebelezett város, Pozsonytól négy mértföldnyire, a' magyar királyi nemzetség sajátja, melynek itt várhoz hasonló mulató kastélya van, kőfallal és sánczokkal körülkerive, 's egy, az egész hazában esmeretes kőedény-gyára. Ezt Ferencz császár állította fel 1746, mely csak hamar virágzásra jutott; de úgy látszik, mostanában készítményének, mely leginkább fejer és virágos asztali edényekből áll, előbbi kapossága hanyatlani kezd. Említhetni még itt a' spanyoljuh tartást, a' ménest és azon kácsa vadászást vagyis inkább fogdozást, mely egy négyszegű tóban, némelly ősszel, a' királyi nemzetség tagjai által hálóval gyakoroltatik. 54.

HOLKAR, nemzetségi neve egy hatalmas maratt fejedelmek, kinek birtoka nyugoti Hindostanban, a' Punahtól éjszakra fekszik. Malarow Holkar, a' nagy, több véres kaland után, bajnokság 's kormányi okosság által alapította ezen urall odó házat, mely Scindiahval, egy más maratt fejedelemmel egyesülve, a' Nerbudda folyótól 's a' ragadozó Pindareek fő tanyájától éjszakra, az Angoloknak sokáig ellentállta, 's a' harczolók osztályabeli elégedetleneket, kik britt Indiában nem élhetének úgy, mint hajdan, az Indusok kirablása 's elnyomásából, zászlója alá gyűjté. Malarow felváltója, Jeswaul Row Holkar, maiwahi subah, 50,000 lovas 's ugyan annyi gyalog katonát tartva zsoldjában, hanem belső egyenetlenségek 's a' Scindiah ellen folytatott háboruja elgyengítették hatalmát. 1803 a' Peischwath, a' maratt szövetség fejét támadá meg. Ez most Bombayban, a' britt helytartónál, keresé segítséget; melyre a' Brittusok tüstént bele elegyedének a' Marattok belső czivódásaiba, 's a' Peischwath segítve a' szövetség minden fejedelmét gyengíték. Holkar bajnok ellentállás után legyőzeték, 's kénytelen vala az 1805. Dec. 24. 's 1806 Febr. 2-kai békekötésekben több tartományt átengedni a' britt társaságnak, mi által a' tengerrel 's külfölddel minden öszközöttetését elveszté. Azonközben egyre folytatattának a' Pindareek ragadozó vállalati a' britt birtok ellen, Holkartól 's a' Scindiahtól alattomban segítettve; 's midőn 1807 maga a' Peischwah is, ministerei által, közönséges háborura készíté a' nyugoti maratt szövetséget a' Brittusok ellen: akkor fegyvert ragada Scindiah, 's vele együtt az ifju Holkar is, ki helyett az anyja vivé a' kormányt. Hanem egy britt sereg előnyomulása marquis Hastings (lord Moira), a' fő kormányzó alatt, nyíra megijeszté a' Scindiaht, hogy ez egy új szövetségi egyezést alá írta, mellynél fogva néhány erősségét hűsége zálogául az Angoloknak kelle engednie. Az ifju Molhar Row Holkar anyja előnyomult ugyan, mint amazon vezetve seregét, hogy a' Peischwahval egyesüljön; hanem az említett fejedelem veszedelme békét kérni kinszeríté őt is. Az ifju herczeg ekkor más seregnel volt, ministereivel együtt, 's ezek, az özvegy fejedelemasszony parancsai ellen, ütközetet merészlettek, mellynek elvesztése elválasztá H. sorsát. Mert kevéssel a' győzdelem után, melyet altábornok Hislop (1807 Dec. 21.) nyert az ő seregén, kénytelen volt Machindpuhrban Dec. 31-kén hódolási egyeztetet aláírni, melyet a' győztesek tevének elébe. Midőn végre a' berari rajah elfogatott 's nem sokkal azután maga a' Peischwah is egészen megveretett: akkor marquis Hastings megtámadtát a' Pindareek fegyveres helyeit. Ezek elszélédének. Elveszték hadi táraik, elefántjaik és ágyujikat; vezéreik kegyelemért esdeklének; a' Peischwah leteteté, 's a' 12 éves Holkar a' keletindiai társaságnak áltadetek neveltetés végett. Holkar 78 lak rupia (mintegy 8 mil. forint.) jövedelméből 12 rendeltetett az ő és udvara tartására. Egyébirant, valamint a' többi maratt fejedelmek is, köteles egy angol sereget tartani birtokaiban, 's egy erősséget átengedni, ezen

kivül pedig nem szabad a' fő kormányzó engedelmé nélkül Európait vagy Amerikait vennie szolgálatjába. Pompás czimét azonban még ma is megtartja, ő még egyre Maha Rajah Molhar, Row Holkar, az az: nagy Molhar király, a' Holkar fejedelmek nemzetségéből. Birtoka 535 nsz. mf. 1,200,000 l.; jövedelme 2 1/2 mil. forint, 's 30,000 lovas katonája van. Ezen egyezség, 's a' Peischwah hatalmának eltörlése után, a' maradt fejedelmi szövetséget felbomlottnak lehet tekinteni, 's 1818 oltá, a' kabuli király tartományain kívül, egész India hódol a' keletindiai britt társaság hatalmának. opq.

HOLLAND, I. NÉMETALFÖLD.

HOLLANDI LITERATURA ÉS NYELV, I. NÉMETALFÖLDI LITERATURA ÉS NYELV.

HOLLANDI OSKOLA, I. NÉMETALFÖLDI OSKOLA.

HOLLÓ, a' hollóneműekhez tartozó madárnem, ezen jegyekkel: orra domboru, késes; orlynkai bajusszal fedettek; nyelv porczogós, két águ; lábai járók. Sok europai madár számláltatik e' nemhez, mint varju, csóka, szajkó, szarka stb. Nevezetesebb fajok: 1) fekete holló (Corvus corax), fekete, háta fekete kékellő, farka csaknem kerek. Majd mindenütt találtatik a' két világban, szaglása felette éles; ártalmas madár, halakat, rákokat, kacsákat, nyulakat rabol. Megszelidülve szavakat tanul. Éjszokon találtatik fejr holló is. 2) Fekete varju, holló varju (C. Corone), egészen fekete kékellő, farka kerekített; kormánytollai hegyesek. Egy hazája van az előbbivel. 3) Vetési varju (pápista v.) fekete, homloka szürkellő, farka csaknem kerek. Európában lakik; felette hasznos, az egereket, hernyókat, kukacokat pusztítja. Hol ő pusztítaték ki, ott a' férgek szaporodtak el. Seregestől jár. 4) Közönséges v. (C. cornix), hamuszín; feje, torka, szárnyai és farka feketék. Az ő világban él; a' bogarak pusztításáért hasznos, 's innet oktanulul üldöztetik. 5) Csóka (C. Monedula), barna, tarkója szürke, szárnya és farka fekete. Éjszaki és nyugoti Európában. Magas tornyokon, sziklákon 'stb. költ. Ősszel a' varjuk társaságában seregestül jár. Megszelidül, szavakat tanul, tolvajkodni szeret. 6) Szajkó, Zajgó (Mátyás) (C. glandarius), szárnyfedezői kékek, tükrösek, fejr és fekete átvonásokkal, teste rosdaszín, tarka. Europa mérséklett részein tanyáz; szép madár, könnyen szelidülő, nálunk ezt tanítják leginkább szólásra. Makkal, dióval, mogyoróval 'stb. él, azt a' földbe elássá, 's nem mindig találja újra meg, fáultatóvé lesz. A' ragadozó madarakat 's a' még ragadozóbb embert elarúlja kiáltozásával. Vagnak alfajai. 7) Szarka (C. Pica), fejrrel, feketével tarkás, farka ékidomu. Európában és éjszaki Amerikában él; a' báromfiaknak igen ártalmas; megszeliidül és szavakat tanul. -j-a.

HOLLÓKÓ, hajdani sziklavár Nográdvármegyében; most régi díszét levetkezve romjaiban hever. Ugy látszik, nem annyira helyzetének szépsége miatt építettett, hanem inkább azért, hogy a' háborus idők pusztításaiban menedékhelyül szolgáljon, 's vadonjában az aggokat, gyermekeket 's gyenge asszonyi nemet rejtekeibe fogadja. Eredete homályban van. 1313 Szécsényi Farkas Tamás birtokában volt. 1552 Saagi András és Csáky Imre vizsgálódásaik miatt Eunuchus basa kezébe esett, 's egész negyven esztendeig maradt a' Törökök birtokában, míg nem átalok 1593, midőn t. i. Pálffy Miklós és Tiefenbach Fülek várát visszafoglalák, Hollókó is önkényt üresen hagyatott, 's így könnyűen a' mondottak seregei tanyájává lett. De 1663, minekutána az új erővel hazánkba berohanó Törökök több szomszéd várokat bevettek, ezt is hatalmukba keríték, egyezsége léprén Berki Mátyás és Nagy Orbán akkori kormányzóival. Ettől fogva 20 évig maradt a' félhold hatalma alatt, míg végre annak fénye 1683, leginkább a' derék lengyel vezér Sobiesky által meghomályosítottván, Hollókó egéről is lehuny. Azonban a' vár is egészen átha-

gyatott a' pusztító idő viszontagságainak, mely azt lassanként lakosaitól is megfosztá, 's végtére porba alázta. 54.

HOLSTEIN, 1460 óta Dánországhoz tartozó herczegség, áll: Holstein, Stormarn, Ditmarsen, Vagriën tartományokból 's a' pinnebergi uradalomból. Éjszokról az Eyder és Levensau (holsteini csatorna) választják el Schleswigtól, keletről a' keleti tengerre fekszik, délre Hamburg és Lübeck városokkal határos, 's nyugotról az Albis 's az éjszaki vagy nyugoti tenger környékezik. Kiterjedése nyugotról keletre 19, éjszokról délre 13 mértföld. Lakosi 1771-ben 310,000-en voltak. Folyói: Eyder, Stör és Trave. 14 városa, 18 mező városa 's 2500 faluja van. Földje jobbára termékeny, baromtartása nevezetes, de előbbi híres ménesei megkevesedtek. Uralkodó vallás az ágostai, de Glückstadtban 's Altonában reformatusok és catholicusok is vannak, sőt Altonában minden felekezetűeknek vannak templomaik. Holstein régibb története homályos. Nagy Károly meggyőzé régi lakosait, a' Szászokat, 's mintegy 10,000 familiát tétetett által közülök Németalföldre. — Lothar császár Holsteint grófságra emelte, 's fejedelmei a' szász herczeg vasallusi voltak. Végre 1460 a' dán király, I. Keresztély tulajdonává lön, ki azt III. Fridrik császár által herczegségre emeltette. I. Keresztély unokája, III. Keresztély király 's Adólf herczeg valának a' két — királyi és herczegi — holsteini linea alapítói; ez utóbbiból származtak az orosz és svéd uralkodó házak. 1806-ban midőn a' fégi német rajnai szövetség eloszlott, a' dán király Holsteint országához csatolta, de 1815-ben Holstein végett az új német szövetséghez állott. — Nevezetesebb városai: ALTONA (I. ezt), Glückstadt, Kiel 1665-ben alapított egyetemével, 's a' rendsburgi erősség. Sz. E.

HÖLTY (Lajos Henrik Kristóf), híres német lyricus költő, szül. 1748 Marienseeben, Hanoverához közel, hol édes atyja predikátor volt. Eleven, tudni kívánó, és magát kedveltetni tudó vala gyermek korában; de anyja halála miatt, 's hogy kilencz esztendő korában arczát a' himlő megrongálta, természeti eleveenségéből sokat vesztett, kivált mivel mód nélkül megerőltette magát a' tanulásban, és sokat éjszakaakozott. A' költői tehetséggel együtt fejtelt ki benne a' borzasztó illetődés iránt való hajlandóság. Édes atyja 1765 Cellebe küldötte tanulni, honnan három esztendő mulva Göttingába ment theológiát hallgatni. Serény volt egész tanulása ideje alatt. A' régi és új literaturát magános óráiban tanulta, a' költésben is gyakorolva magát. Göttingában mindjárt első megjelentekor (1769) esmeretes lön, mint szép tehetségekkel felruházott ifju. Kaestner felvévő német társaságába. Azután megismerkedett Bürgerrel, és Millerrel, valamint későbbben Voss, Boje, Overbeck, Hahn, Leisevitz, Cramerrel 's a' két Stolberg gróffal. Ily válogatott körben boldognak érezte magát. Legjobb verseit azon időben írta, mikor fen nevezett barátjainak Ielkes társaságában élt. Nem örömet vált meg Göttingától és barátjaitól, 's minden módon halasztotta elutazását, a' mire szerelme is okul szolgált. 1774 elkísérte Millert Leipzigba, gyengélkedő egészségben; mert a' sok tanulás, ülés, testalkatját megrongálta. Ehez járult atyjának 1775 történt halála, mely még inkább nevelte nyavalyáját. — Erezvén közelgető halálát (1776 Sept. 1.), verseit maga rendbe szedte, 's néhány komoly andalgásu elegiát is írt. Vosz méltán mondja róla, hogy lelke a' száraz test nyomása alól ki akart menekedni, 's hogy minden versnemben szerencsés próbát tett, és minden új próbáji meg annyi fokai tökéletesedésének; de legtökéletesebb darabjáról is azt hitte írója, hogy az csak előre való gyakorlás a' férjfiás munka elviselésére. Gondolatjait és képeit nem hideg fontolgatás után szerkeztette öszve. Heves szeretettel ragaszkodott a' természethez, 's szive zengzeteit énekelte. Höltynek minden költeményét valamelly lágy érzés lengi keresztül, mintha az költői melyből folynek át a' versbe, 's még mértékes formák alatt is

szelid és mesterkéletlen alakban tűnik fel, mely, kedves andalgások, 's édes és fájdalmas érzelmek között a phantasia minden kéjeivel mulattatja a' rokon érzési szívet. Magasabb reptü odáiban angol példányokat követett, de inkább szelid elegiai és idyllai énekekben mutatkozott természeti sajtásága. Vosz és Stollberg adták ki minden költeményeit hijány nélkül 1783, mely kiadás megjobbitva Vosz által, újra ki-
jött 1804.

Kállay.

HOLTAK ELTAKARITÁSA. Ennek minden nemei vagy a' holt tetem sokáig épen tartását, vagy elromlását tárgyazzák. Amaz mumiázás (l. MUMIÁK), behalzsamozás vagy kiszáritás, emez eltemetés vagy megégetés által történik. Vad állatok vagy ragadozó madarak által történt elszaggatás és megemésztés nyomaira is találhatni a' történetírásban; így Georgias sophistának ezen állatok lettek eleven temetőjévé. Minden természetvallásnak, minden csillag és tűzimádók, tisztátalanságnak tartották az ő isteni tiszteletbeli okfejeik szerint, a' holt tetemet lángok által megégetni; 's csak az eltemetést vélték a' természettel megegyezőnek. Ezen patriarchai ősi szokást szorosan megtartották a' Zsidók, 's az ezekből kereszténységre tértek is. A' legrégibb skandinavi Odin, szinte a' temetkezést tanította; 's csak a' 3. Odin hozá szokásba a' megégetést. Europa eredeti népeinél, ugy látszik, eleinte a' temetkezés volt közönséges, minthogy a' kaukazusi nemzetségek sarjadkái mind a' csillagimádókhoz tartoztak; későbbben a' pelag és hellen isteni tisztelettel a' megégetes jött divatba, de végre mégis a' termetkezés nyert állandó létet. A' szláv nemzetek, mint durva Fetischimádók, a' legrégibb időtől fogva elégeték halottaikat, de a' Germanok csak későbbben, bizonyosan Tacitus idejében. A' keresztény és izlám egyiatenségi vallások uralkodása óta, a' holt tetem megégetése még csak a' Ganges mellett és Hindostanban divatoz. (Vö TEMETKEZÉS.)

54.

HOLTAK FELNYITÁSA (Sectio, halott-bonczolás), a' test 3 fő türegének mivleges felnyitása a' holt embernél. A' fejüreg megnyitása végett a' lágy részeknek keresztmetszés tetetik, a' csont lemezintelenítetik, köröskörül átfűrészeltetik, hogy a' felső része fedél gyanánt levetethessék. A' melyen a' bőr az izmokkal együtt levonatik, a' bordaporczok a' bordáktól elválasztatnak, a' melycsont felemeltetik. Az altest megnyitása végett keresztmetszés tetetik, de a' mely meg ne sértse a' köldököt; vagy egy hosszú metszés az altest melső felülete körül. A' törvényes halott-bonczolás különös pontosságot kíván, mivel gyakran szükség a' sértéseknek utánok kémlelődni, 's mélységeket, irányokat, nemes műszerekbe hatásokat ugy előadni, hogy senki a' bonczolót azzal ne vádolhassa, hogy azt ő okozá vagy nagyobbítá eszközével. —j—z.

HOLT TENGER, jókora tó az ásiái Törökországhoz tartozó Syria tartományában; a' Bibliából is esmeretes. Itt fekszik Siddim szép völgye, Sodom, Gomorra 's más több város, melyek vulkáni munkálat által elstílyedtek 's helyeken a' Zsidóktól tengernek neveztetett tó származék. A' lakosok ma Bahharet Luth-, lóth tengerének nevezik. Éjszaktól délnek 11 mértföldnyi hosszú, közepén 3 mértf. széles, és Seetzen szerint 6 napi kerületű; magas hegyek között fekszik, melyeknek alapja fővenyhből és sóból áll, mely alatt mélyebben ragadós, bűdös, fekete szurok-réteg találtatik; 's azért itt kalis növényeken kívül más nem terem, 's az egész táj csupa pusztaság. Déli végétől néhány órányira oll kis mélységű a' tó, hogy nyáron át lehet gázolni. Vize mindenütt tiszta, átlászó, hanem igen sós 's csemert indító izü. A' keleti parton lábvastagságu darabokban rakodik le a' só, 's minden parti kő sókéreggel fedetik. Minden, a' mi a' tó közeletébe jön, még az utasok ruháit is, bevonatik sókéreggel, oly nagy a' víz láthatatlan, egyre tartó párolgása. Néha gőzoszlopok is szálnak fel belőle. Sótartalomra nézve a' föld minden vizeit túlhaladja, 's a' sókkal való megterhelése teszi olyan terhek fenhordozására alkalmatossá, melyek a' nagy tengeren elsüllyednének. 100 rész vízben

42,80 rész só van, 's ebből 24,40 sósavas keserföld, 10,60 sósavas mészföld, és 7,08 sósavas natron. Innét könnyen magyarázható az ezen többi nehéz lebukás, melyet újabb utasok bizonyítanak; világos, miért nem jár szikly oly könnyen a' nehéz parti hullám, mint egyebütt, miért nem csapkod ugy magasra, 's miért nem hozza ezen tavat a' szél oly könnyen mozgásba, mint más tavakat. A' tó mélyéből igen bőven forr elő az asphalt vagy zsidósurok (latin-görög neve a' tónak: asphaltites), melyet a' földalatti melegség olvaszt meg 's hajt elő, de ez a' víz hidegsége által viszont megsűrűdik, és Seetzen mondása szerint tevetérhének elég nagy darabokba áll össze. Ezen utazó szerint az asphalt lyukacsos, mintha előbb folyó lett volna, 's leginkább a' hideg és zajos évszakban hanyatlik ki. Különbözik ettől egy másik szurokfaj, mely a' földből ásatik néhány lépésnyire a' tótól, hol kis darabokban sóval, kovával, 's földdel keverve van, nem bir amannak fényével és naphtaszagával, 's csak utóbb tisztítatik meg theriákká. Az egész éjszakai part illy Anotonon nevű szurokfajjal látszik körülvéve. Az asphaltnak sokféle használása gyógyszerre, theriakcsinálásra, mumiakészítésre, a' hajók bekenésére, faragott munkákra, gyapjufestésre, az ó 's az új időkben nevezetes kereskedési cikkellyé tevő őt. Az ottani mészko is át van járva illyen földi zsirtól, de ez csak dörzsölés után vétetik benne észre; azonban meg is gyul 's egész szénig ég, a' nélkül, hogy elhamvadna. Ezen sodami vagy Móses köve titkos erővel birni mondatik napkeleten, 's mentő védszerül hordoztatik nyakon, melyen; ezer és ezer olvasó vagy rosarium készítetik belőle keleten (Jerusalemben) előntendő keletet 's egész hajókkal jövő nyugotra. — Palaestinának legnagyobb folyója, a' Jordan, folyik ezen tóba, ki pedig nem ered belőle csermely is. Ki nem áradása onnét van, — hogy az alatta bizonyosan munkálkodó vulkán rendkívül nagy kigőzölgést okoz vizeiből. 55.

HÓLYAGCSÁK RENDSZERE. A' természetvizsgálók vitában vannak arról egymással, hogy a' gözidombban felszállt víz a' légben valódiilag felolvad e, vagy csak hólyagcsák idomában ragad a' levégő részeihez. Ezen utolsó nézet mondatik hólyagcsák rendszerének (Vesicularsystem). —j— a.

HÓMADÁR, máskép **HAVASI SÁRMÁNY,** a' verébneműek közt a' Sármany nemhez tartozó madárfaj, ezen jelekkel: evezői fejek, az első kifelé feketek, kormányjai feketék, három szélső feje. Az éjszakai földön él, néha felettebb nagy seregben mutatja magát. Télen egészen fejé: Husa jó izü. Nyirbimbókkal él; a' meleget nem tűrheti. —j— a.

HOMAGIUM, részint azon hűséget 's tiszteletet jelenti, mellyel a' Hármaskönyv I. része 12-dik cikkelye szerint a' fejedelemlennek minden honfi egyiránt tartozik; részint pedig azon dijt, melly a' hatalmaskodás és más garázdálkodás esetében, vagy magán vagy más büntetéshez kapcsoltatva, rovatik a' vétkesre. (Vö. DI.) opq.

HOMÁLV, a' világosság hiánya, I. **VILÁG.**

HOME (Henry) híres angol író, kinek philosophiai és aesthetikai iratai ma is nagy becsben tartatnak, és idegen nyelvekre is leforditattak. Skót származású volt, egy* nemzetségből a' híres scepticus Hume Dáviddal. Nagy törvénytudó lévén, sok közönséges hivatalokat viselt Edinburgban, mig nem Skótiának királybirája lett, 's lord Kaimes czímmel tiszteltetett meg 1752. Ekkor tájban írta próbatételét az angol régiségek különböző tárgyaitól (1746), mellyben a' régi időkre emlékeztetvén hazafitársait, az egyességet szivekre kötötte. Nem szünt meg azonban hivatalainak terhes folytatása alatt is a' philosophiai és szépliteraturai tudományokban magát tökéletesíteni, 's 1751 kiadta Edinburgban egy más munkáját, az erkölcsiség és természeti vallás okfejeiről, mellyben az előtte ált angol bölcssek véleményeit az erkölcsi érzésről, ön észrevételével gazdagította. Leghíresebbé lön a' critica elveiről írt 's három darabból álló nagy munkája által („Elements of criticism“), 1762, 3 köt.

8). Ez a munka tömve van pszichologiai vizsgálatokkal a szépről, a mennyiben az a lélekre hat, 's az angol költők válogatott verseivel fűszerezve; de kimerítőleg nem adja elő a' szép izlés elveit, melyekhez magát a' criticának szabni kell, 's az izlést is nem annyira a' dolognak öntermészetéből 's a' széphez való irányából fejti, mint inkább csak a' józan okossággal egybe hasonlítja. Írt még több más munkákat is, melyek közt az emberi nem történeteiről való rajzai leginkább kitűnnek, mely munkája Londonban 1774 jött ki. Meghalt 1782. *Kállay.*

HOMÉR, HOMERIDÁK. Mit minden költők ezen leghiresbikének életéről tudunk, igen kevés, 's igen bizonytalan. A' közönséges rege szerint atyja Maeon, anyja Kriteis volt, 's mint tilos ölekezés gyümölcse, Smyrna közelében, Meles folyónál születék. Miért gyakran neveztetik atyjáról Maeonidá-nak, születése helyéről pedig Melesigenesnek. De vagnak, kik Homért máshonnan származtatják. Tudva van, miként vetekedtek a' hajdankor ama' hét városi: Kumae, Smyrna, Chios, Kolophon, Pylos, Argos, Athenae 's ismét: Smyrna, Chios, Kolophon, Ithaka, Pylos, Argos, Athenae Homer születése felett, mindenik magát tartván bölcséje helyének. Ha költeményeihez folyamodunk e' tárgybeli felvilágosítás végett, nemű okokra találunk benne, melyek azt sejdítetik velünk, hogy Kisásiában, hihetőleg Joniában, vagy a' közel fekvő szigetek valamelyikén élt, (I. Wood, „*Ueber das Originalgenie Homers*“ 32—60 l.), az Apollohoz írt hymnus szerint pedig, melyet Thucydides is említi, Chios-on. Ugy látszik, Smyrna és Chios részén legtöbb a' tanu. Ha továbbá kérdezik: mikor élt légyen Homer? ismét új bizonytalanságokkal találkozunk, mert nincs eldöntve, a' 10, 9 vagy 8-dik században élt-e. A' közép eladás lehet a' legbiztosabb. Tanító, egy késő de kétséges életrajz szerint, Phemios és Pronapides valának. Kik azt állítják, hogy nem csak Görögországban, hanem Phoenicia 's Aegyptusban is számos utazásokat tett volna, állításokat ama' föld- és hajózás körüli esmeretekkel támogatják, melyekkel költeményei telvék. Pausanias vaknak vallja Homért, mit ha épen kétségbe nem hozunk is, azt legalább felvehetjük, hogy nem vakon jött világra; különben meg nem foghatók, miként leheté vakon született képes, látható tárgyakról olyan eleven leírásokat teremthetni, millyek a' homéri költeményekben előfordulnak. Továbbá némelyek majd vak oskolamesterre majd vak koldussá akarák tenni, ki idegen küszöbök előtt dalai éneklésével kénytelenítették kenyerét szerezni. De ki csak valamennyire jártas is a' görög énekesekről reánk maradt hírekben, az ama' vélemény helytelenségét első pillanatra át fogja látni. Halála szinte bizonytalan, mint élete; sirját mégis Ios (most Nio) szigetén keresék. Illy keveset tudunk tehát Homérról. De hát ha Homér soha sem éle? Egy régi genealogia szerint költőnk valamely thraciai hangásztól 14-ik izben származik; anyja, atyja 's nagyatyja nevei a' poesissel állnak viszonyban; ki tudja, nem a' poésis története vagnak-e e' genealogiában lerakva, mely Thraciából Thessalián keresztül Hellasba 's innen Kis Ásiába jutott. Akkor Homér nem egyéb lenne, mint az elővilág énekeinek egyesítője. Neve gyűjtőnév (*nomen collectivum*) válnék, 's joniai hangszokolat jelentene, melynek célja a' poesis terjesztése és tanulása vala. (L. Fr. Schlegels *Geschichte der Poësie der Griechen* 155, 69—79 l.). Így meg lehetne tán a' Homér felőli ellenkező híreket fejteni. De valódibb megfejtést mégis csak azon költeményektől várhatunk, melyeket Homér neve alatt bírnak. 24 elvezétt említettük; mi csak a' létezőket hozzuk fel, „Ilias“; „Odyssea“; „*Batrachomyomachia*“; Hymnuskok és Epigrammák. Hogy ez nem mind tulajdoníthatatik Homérnak, azt a' critica elhatározza. A' „*Batrachomyomachia*“ azaz Békaegérharcz; e' comicum epos, nem egyéb mint az „Ilias“ és „Odyssea“ meglehetősen elsült travestálása, melyben az előadás, a' nyelv, az újabb szokások, Homérénál jóval ifjabb korra mutatnak. A' hymnusokat, melyek többnyire az epicum nemhez tar-

toznak, az orpheusiaktól egészen különböznek, 'a nagyobb részint nem egyebek mint régi cyclusi énekek töredékei, 's rhapsodiák előjátékai, a szigorubb critica szinte újabb időszakba helyezi, 's a' jóniai költőtől megtagadja. Így, mivel az Epigrammák csekélyebb értékűek, csak ama' két nagy epicum költemény, az „Ilias“ és „Odyssea“ maradnak fenn, mellyek után Homérról ítélnünk. Itt a' rege és dal tömege két közép-pont körül egyesül. Az egyik nagy és közös merészlet kivitele, erő 's meghasonlás tolongása, a' legvitézibb dicsőítése; a' másik a' honosiaknak foglalatja, melly mind azzal kapcsolva van, mit a' külföld vonzalmast 's csudást mutathat; képe a' legügyesebb okosságnak, melly végre a' honba jutást, ezer akadályok ellenére eszközi. Már a' régiek érzék, hogy az „Odyssea“ egészen más lélekkel van költve mint az „Ilias“ melly amannál jóval felségesebb. Az előadás is különböző. Az „Ilias“ sokszor egy énekben 40 hasonlatosságot mutat fel, holott az egész „Odysseában“ 20-nál több alig fordul elő. Longin (C. 33) az „Ilias“ és „Odyssea“ közötti különbségről bőven értekezik; szerinte az „Ilias“ éneklője a' kelő, az „Odyssea“-é a' lenyugvó nappal hasonlítottathatik öszve. Az „Odyssea“-ban előforduló panaszokat, vénség jeleinek vélik lenni. Ez okból némelly alexandrini grammaticusok Chorizontes, azaz Választók nevet kaptak, mivel a' két költeményt két szerzőnek tulajdoníták. Annyi bizonyos, hogy az „Odyssea“-ban más szavak, fogatok, más mythologia jön elő. Mit „Ilias“-ban Iris, azt „Odyssea“-ban Hermes végzi. Sem isten sem istennő nem ugyan az a' két költeményben; a' képek megváltoztak. Az Olymp, az árnyak országa megváltozott, az istenek más öltözetben lépnek fel, midőn a' halandókkal társalkodnak; az emberek életmódja, szokása, erkölcsi fogatja, mivészete 's tudománya előbbre haladt. Azon vélemény tehát, melly szerint a' két költemény sem ugyanazon szerző sem ugyanazon időszak gyümölcse, erősebb alapokon látszik épülni, mintsem hogy azt mint helytelen megvethetnők. Wolf „Prolegomenen zu Homer“ című munkájában tovább megy, 's egy új theoriát állít fel a' Görögök régi epicus költészetéről általánosan, 's a' homéri költeményekről különösen. Se az egész „Ilias“ se az egész „Odyssea“ nem egy szerző alkotá, hanem mindenik (eredetileg) nem egyéb mint több hangászoktól folytatott énekek sora. Állítását következőleg támogatja: Homér idejében az írás, ha feltalálva is, de közönséges dítatban, 's a' könnyvirásig kimivelve, nem volt. Ha Homér írni nem tudta, álmában sem juthata eszébe, olly nagy kiterjedésű munkát költeni. A' Görögök Homér korában még nem állottak a' pallérozódás azon fokán, mellyet az illy mesterséges egésznek alkotása sejdített velünk; mert noha ez, kivált az „Iliasban“ nem olly igen tökéletes, mint sokan hinni akarák: mindazonáltal a' mesterséges egybekötés igenis szembeütünk, 's az „Odyssea“ e' tekintetben tetemes elsőszéggel bír. Ezenkívül mindenik költeményben egyenként sok különböző találtatik, kivált az első és utolsó énekek között. Az „Ilias“ 19—22 énekében a' nyelv, a' gondolatok folyama, sokban eltér a' fentebbiekben előfordulókétól. Az „Ilias“ nyolczadik 's következő könyveinek végein, ragasztékokat lehet észre venni, mellyek a' rhapsodiák egybekötéséért látszanak alkotva. Végre Homér idejében a' nyelv nem leheté a' grammaticai tökéletesség azon lépcsőjén, mellyen az, a' két költeményben áll, 's Hermann (edit. Orph. p. 687) a' mérték körül is rendetlenséget vesz észre, például a' 13 és 23 ének hozván fel, mellyek e' tekintetben észrevehetőleg különböznek. Mindezekből az következik, hogy a' két költemény sem egy szerző sem egy idő szüleménye. Több egészlet lehet mindenikben megkülömböztetni; p. o. a' 7, 8, 9 ének egy rhapsodiát tesznek: Hector gyözedelmét. De hogy lett ezen több kis egészekből, két nagyobb egész? E' kérdésre így felelünk. Századokon keresztül léteztek a' darabok a' rhapsodák éneklése által, 's a' jóniai Görögök kedvenczdalaik valának. Lycurg volt első, ki mintegy emberélettel későbbben Homér után, Cretába 's Asiába tett uta-

zásaival a' homéri költeményekről való regét az anyahazába átszállítá. Három századdal utána kezdék Pisisztratus 's a' Pisisztrátidák Homér munkáit gyűjtögetni, 's azt rendelék, hogy évenként Panathenaeák innepén a' rhapsodák közönséges helyen adnák elő azokat. Ekként az ő írásbeli jegyzékeik és rendbeszedéseik szerint, több izbeni átnézés, pótlás, javítás 's folytatás után, leginkább az alexandrini criticusok fáradozásai által nyerek azon alakot, mellyben a' mai textus mutatkozik. Ugyan ez utolsónak lehet köszönni, a' 24 énekre való felosztást is, t. i. az abc betűinek száma után. Az e' tárgy körül foglalatoskodó tudósok diaskevestes-eknek, azaz készítőknek, 's átdolgozóknak neveztettek. Ezen diaskevestes-ek előtt tehát sem Ilias sem Odyssea nem létezett. Hogy ezek eredeti képeket nehezen viselik, azon körülmény is bizonyítani látszik, hogy oly hosszú időszakon keresztül, a' léghivebb szohagyományok körül is elkerülhetlenek az eltérések. Ide járul még azon merészség is, mellyel a' nyelvészek az olvasás javításában éltenek; mert egyes helyek kiküszöbölése annyira divatban vala, hogy példabeszéddé lön: Homért Homérból kivetkeztetni. De nem csak egyes helyeket, egész rhapsodiákat töröltt el a' critica. Ezekből ítélje meg kiki maga, az eredeti Homéértől mennyit birunk. Az ugy nevezett homéri munkák nagyobb részint mint több szerzőknek egybefűzött töredékei tűnnek fel, 's az egy Homér több Homéridákra, azaz, ugyan azon joniai iskola (I. GÖRÖG LITERATURA) hangászaira változott, mellynek maga Homér nevendéke, vagy tán felügyelője is lehetett. Homéridáknak pedig, mintegy Homér utófiainak méltán nevezetnek ezen hangászok, mert szellemeiket Homér szép erkölcsi 's aetheticai formája bélyegzi. Midőn tehát mégis Homér verseiről beszélünk, ezt részint csupa szokásból tesszük, részint mivel felvehetjük, hogy ezen költemények alapját 's tán nagyobb részét is, ama' valódi Homér, kinek létét egészen meg nem tagadhatjuk, szerzé. Azonban a' critica (melly Harles, Vosz, St-Croix, Munnert, Hug, Bouterwek, Schlosser 's másokban ellenkezőkre talált ugyan noha nem, megczáfólókra) máshova'czéloz. Ez Homér költeményeitől a' szoros művészeti oly epopoéák characterét tagadja meg, mellyekben bizonyos eredeti egység, melly az egyes részeket közönséges, az egész költeményt átható terv alá szorosan rendeli, szab határt az egésznek; honnan kitetszik, mit kelljen tartanunk azon szabályokról, mellyeket némelly aetheticusok, Aristoteles nyomdokán indulva, ama' véltégeszből származtatának. Egy, az epostól idegen mechanikai 's dramaticai egységet akarának reá tolni, melly a' homéri poesisből bátran elmaradhat, a' nélkül hogy, vagy költői érdemét vagy igaz epicus színét vesztené el. Noha itt semmi egyszerű oszthatlan tett nincs, hanem az eléadottnak többsége, melly szaporithatás és fogyasztást fogad el, még is cselekedet teszi általján véve a' homéri költemény életét. Ugy nevezett költői rajzot, melly a' nyugvót adná elő, hiába keresünk; örök folyamban, mozgó haladásban tűnik fel minden. De a' cselekvésnek nem minden kifejezése egyez meg az epos formájával: szenvedélyes cselekvés a' lyra és drama határiba vág bé. Bár a' leghatalmasabb szenvedélyek rázkódiassák is meg Homér hőseit, az eléadás mindig szenvedélytelen marad. Mit a' költő énekel, annak minden érző szívet részvétre kell inditania, de maga soha sem lép elé, se hajlandóságot se idegenkedést nem mutat. Egészen tárgyába merülten, maga magát veszti el benne, 's annál inkább kitűnik tárgya, mennél alább szál személye. Mind e' mellett személyei egyike iránt sem igazságtalan. Maga Görög, de azért a' Trojaiaknak is barátja, 's a' mi benne jó, azt minden személyválogatás nélkül magasztalja. Igy őt szüntelen nyugalom környezi; eleven jelenhez csatolja lelkünket 's fogva tart. A' figyelmet semmi egy utolsó pontra nem fessziti. Méltán dicseri Herder Homért: „Azon igazság és bölcsesség, mellyel világa minden tárgyait egy eleven egészsze alkotja, azon meghatározott vonás, mellyel isteni festéseinek minden egyes személyét jeleli, azon erőltetés nélküli

szelidség, mellyben, szabadon mint isten, a' charactereket láttatja, erényeket 's vétkeiket, jó és bal szerencséjeket beszéli, teszük Homért. az emberiség historiájában, egyetlené a' maga nemében, 's halhatatlanságra méltóvá! "A' nagyság, Homérnál az ideákban fekszik, nem a' kifejezésben, melly szokatlanul soha sem emelkedik. Előadása egyszerű mint a' természet, de egyszersmind a' legérzékibb különbözéssel bíró. Minden tárgynak saját hangja 's színe vagyon. 'S milly változók a' jelenetek, milly sokfélék a' characterek, milly gazdagok a' festések, milly mesterkélés és tartózkodás nélkül van kivive minden egyes! Ha Homér verseit mindig csak természeti értelemmel, tiszta természeti 's művészi érzéssel olvasták vala, milly ellenkezőkép esett volna ki felőlök az itéletozás! Az aestheticusok általján véve a' költemény szépségét 's az epos valóját mindenütt az egység, mesterség és gazdálkodásban, a' csudással, az eszközökkel élésben keresték, a' mi Homérnak csak távolról sem jutott eszébe; továbbá az égnek a' földdel keverésében, a' minden tudásra méltó tárában, 's ki tudja, még miben, csak ott nem, hol épen keresni kellett. Leghelyesebben hallatá magát e' részben Schlegel A. W. Göthe „Hermann és Dorothea“-jának bírálásában, 's nem sokszoros épülés nélkül olvasándjuk, mit legelőször Herder az ő: *Briefe zur Beförderung der Humanität* munkájában, Homér emberiségéről (humanitas) ira. A' Németek méltán büszkélkedhetnek az „Ilias“ és „Odyssea“ azon fordításában, mellyet a' derék Vosz ada (Stuttgart 1821, 4 köt.) 's melly minden előbbieket mint: Damm, Küttner, Bodmer, Stolberg, Bürger 's másokét jóval felül mulja. Ha Vosz Homér egyszerűségét egészen elére vala, fordítását tökéletesnek lehetne hirdetni. Azon 100 versek, mellyeket Wolf próbál fordítá, 's az „Analekten“ ben közlött, minden tekintetben olly tökéletesek, hogy jobbakat adni egy fordító sem képes, de az egészet illy tökélyre juttatni lehetetlen. A' „Batrachomyomachiat“ különféle sikerrel Damm, Willamov, Piper, Seckendorf Leo, Eschen, Weinzirl, a' hymnusokat Stolberg és Schwenk, 's egy részét Seckendorf és Eschen fordíták. A' kiadások közül ezeket hozzuk fel: Clarke (London 1729—40, 4 kött 4) és Ernesti (Lipsia 1759—64 5 köt. 's 1824 köv.), Wolf (Lipsia 1817 4 k.) és Heyne, csak az „Ilias“ (Lipsia 1802 8 k.) „Batrachomyomachiat“ különválasztva egyéb irományaitól Schier és Borheck; a' hymnusokat Ilgen, Matthiae és Hermann adák. Homér magyarázása felett annyian 's annyit irtak, hogy a' culpa czimek könyvet tölthetnének be. Mit Blackwell, Wood, de Bosch, Köppen, Groddeck, Schlegel Fer., Jenisch 's mások Homérról általánoson, vagy verseiről írnak, figyelmet érdemel. Homér korának szellemével e' munkák esmerkedtethetnek meg: Feith „*Homerische Alterthümer*“; Halbkart „*Homerische Psychologie*“; de Marée „*Versuch über die Cultur der Griechen zur Zeit Homers*“; több irományok Homér moralja 's theologiája felett: Heyne, Harles Delbrück, Hermann, Voss, Wagner; Homér munkáibeli földleírásról: Schönemann, Schlichthorst, Schlegel A. W. és Vosz. Még Homér orvos 's ásvány tudományairól 's encyclopaediájáról is jöttek ki munkák. Mind ezek helyett csak ezt az egyet említjük: „*Homer nach Antiken gezeichnet von W. Tischbein, mit Erklärungen von Heyne*“ mint tanúságot és mulattatót. Nálunk Homér Iliasát Vályi Nagy Ferencz fordítá (Sáros Patak 1821) szókra hiven, de nem homéri lélekkel 's nem a' legcsinosabb nyelvel. Ha Kölcsy legalább csak az Ilias-t is azon elvek szerint fordítaná le, mellyeknek példáját a' Felső Magyarországi Minervába adta, olly fordítást nyújthatna nemzetünknek, melly Vosséval méltán vetekedhetnék.

—cs.

HOMILIA (görög szó), legrégeb, 's a' közönséges szükségre leginkább alkalmaztatott neme az egyházi beszédeknek, magyarázó vallási előadás a' bibliai textusról, mellynek tartalma: követei. A' homilia vagy 1) magát a' textust teszi themává, 's annak egyes gondolatjait, helyeit és képeit, a' nélkül, hogy a' részek szoros logikai rendjére ügyelne,

mint a' textusban állnak, egymás után veszi szóba, hogy a' hallgatók vallási tanítására 's építésére használja; vagy 2) a' textus egyes vallási pontjait valamely általános practicus fő gondolatba fogja össze, mely alá azok könnyen rendeltethetnek, 's ezekről, mint az egész textusból kitünő thema részéről, a' hallgatók vallási szükségére alkalmaztatva értekeznek. A' régi egyházi tanítók beszédjei, csupán a' felolvasott vagy elmondott bibliai szakaszok magyarázatja voltak, intésekkel közbe szöve, 's minthogy ezen előadás a' 4-dik századtól fogva homiliának, azaz mulattatásnak, beszélgetésnek neveztetett: azért a' keresztyén egyházi beszédek készítésére és tartására vezető tudományos utmutatás is Homiletica nevet nyere.

opq.

HOMLITÁS neve alatt értetik a' növények és bizonyos állatok szaporításának egy neme, a' két nem közösülése nélkül. Az állatok közül ide tartoznak a' földi geleszta, lapos piócza, és a' habarnicza. A' növényeknél igen egyszerű a' módja. Lemetszett galyak a' földbe dugatnak, hol megfogamszanak, mert az ágak és gyökerek csirája a' fa héjában rejtetik. A' földben elégséges nedvességnél gyökerek, a' levegőben ágak képződnek. Ezen ágakat, mellyekkel növényeket szaporíthatni, metszett ágaknak nevezik. Igen jó, ha bemetszések és szoros kötözés által héjban csomók támadnak, mert ezek annál hamarabb hajtanak gyökeret. Egyébiránt gyakran kell öntözni, 's a' nap sugaraitól óvni, mivel a' gyenge 's gyökeretlen ágak különben könnyen elszáradnak. De a' homlitásnak legbizonyosb módja az, hogy valamely növénynek alkalmas ágai lehajtatnak, 's ezeknek legalsó része fedetik be földdel. Hol ez nem lehet, az ágat virágserépen kell keresztül dugni, ezt földdel megtölteni, 's ezt ismét nedvesen tartani.

A***s.

HOMLOKZAT (Frontispitium), az épület előrésze, különösen pedig az épület közepén álló ékességi hajlás. Altaljánosan minden tárgynak szembe szökő részét, a' könyvekben pedig a' czimlapot és rajtot teszi. K.

HOMLOKREND (Fronte), a' katonai nyelvben az ellenséggel szemközt álló oldala a' hadi sorba felállított seregnek. Homlokrendet formálni annyira, mint az ellenséggel szembe szálni akarni.

HOMOGENEUM, I. KÜLÖNNEMŰ.

HOMOKKÓ, összevakolt homokszemekből képződött, kicsinyben szemalkatu, nagyban réteges. Tömegére nézve a' szemek és a' ragasztóanyag állományát vesszük tekintetbe, szövetére nézve pedig a' szemek nagyságát 's mennyiségeket viszonyát a' vakolathoz képest. Minden homokkőben kvarczzemek uralkodván, a' különbséget a' ragasztótól vesszük 's így megkülönböztetik a': kovahomokkő, vas-, mész-, 's agyag-homokkő. a) A' kovahomokkőben a' kvarcos ragasztó majd egészen uralkodik, majd csak nem egészen hátra van nyomva; ez fejtér, barna és veres, aczélnál szikrát ad 's a' kalapácsalatt cseng. b) A' vashomokkő kvarczzemekből képezetett vas savítattal mint ragasztóval, színe sárga, barna és barnaveres, részint igen kemény. c) A' mészhomokkő kvarcz 's másféle szemekből áll, ragasztója mészföld; fejtér, zöld, sárga, barna, gyakran lágy és porhanyó, a' levegőn megkeményül 's ekkor igen jó épületkő. d) Az agyaghomokkő kvarczzemekből és agyag ragasztóból áll, fejtér, veres, zöld, szürke, részint tarka foltos és suttas, nem ritkán rétenyes, többnyire lágyabb és porhanyóbb a' többieknél. — Geognosiai tekintetben a' közép vagy mosott sziklák közé tartozik, 's e' következendő főképzései különböztetnek még: 1) A' veres homokkő nagy kiterjedésben találatik Ilfeld tájékán a' Harzon, Thüringenben, Glatz grófságban, Csehonban, Rajnapfalzban, a' déli Alpeseben 'stb. 2) A' tarka homokkő leginkább a' Harz környékén, Westfaliában, Angolhonban 'stb. 4) A' négyszegű homokkő, melly leginkább használtatik építésre, a' Harz éjszaki sarkán, Westfaliában, Schweiz, Csehon egy részén 'stb. találatik. 4) Csapóhomokkő (Molasse) felső Silesiában, Lengyelhonban, Galicziában, Schweizban 'stb. nem ritka. Nevezetes még

a' köszén-homokkő, mely köszén rétegeket váltogat homok, agyag 'stb. rétegekkel. A' homokkövekben találtnak kőváltozások; a' legrégebbekben csak növénynyomok, az utóbbiakban állatnyomok is. — A' HOMOK finom kvarcz és más kőnemek szemeiből, porzatiából és halmozatjából áll, ásványult fát, néha aranyt, vasat, rezet bir. Nagy kiterjedésű földet fedez. Ásiában, éjszaki Afrikában 'stb., néha igen hatalmas rétegeket 's nagy halmokat képez. Üvegolvasztásra, köszörülésre, homokórára 'stb. használtatik.

—j—a.

HOMONNAI, előkelő magyarországi nemzetség, eredetileg DRUGER (I. e.), nevé vette Homonna nevű birtokáról, mely falu Zemplinvármegyében a' Laborcz folyam mellett fekszik. Gyakran előfordul a' Homonnai nevezet a' magyarországi történetben; legemlékeesebb viselőji közé tartoznak pedig: Bálint, a' Bocskaihoz állott protestans nemesség feje, 's Boescai fő hadvezére, a' ki azután országbirája lett II. Mátyás koronáztatásakor 1608; — György, a' ki hitét megváltoztatta, 's fegyverrel munkálódék Betlen Gábor és a' protestans hitfelekezet ellen; — János, kassai hadnagy és országbirája III. Ferdinand alatt; — és Sigmond, Ungvármegye főispánya 's Tököli Imre pártosa, a' kinek ez, mivel az I. Leopoldtól a' bocsánatot elfogadta, fejét vetette Kassán 1684. Benne hielt a' Homonnai nemzetség.

F. P.

HOMORÓD-ALMÁS, erdélyországi falu, az udvarhelyi székely szék dálljai járásában, számosabb hegyektől övedzve, a' Homoród és Vargyas folyók között fekszik, Károlyfejérvártól 13 órányira. Van sóforrása és egy mosó hutája. Az erdőség közepette áll Nagy-Mál nevű szőlőhegye, melyben a' híres almási barlang van. Ennek földalatti öblözetein foly keresztül a' Vargyas vize, melynek viszhangzó zuhogásából azt gyaníthatni, hogy mély örvénybe rohanik alá. Már csak azon helyhez is nehéz eljutni, hol a' barlangba a' bejárás van, minthogy igen sok düledezett fán, 's darabos és részint meredek sziklákon kell keresztül bajlódni. A' bemenetel mintegy 3 öl szélességű 's 2 öl hosszúságú nyílás. A' barlangba jutni 's azt bővebben megvizsgálni akarók számára két hácsós van abba támasztva. Ha az ember a' külsőbe leér, egy másik, boitozat idomu üreget pillant meg felette, melyben a' denevérek csapatoként tanyáznak, 's a' babonás lakosok által éjjelenként gonosz lelkeknek gyanítatva, sok regének 's mondának hirtelésére szolgáltatnak okot és alkalmat. A' mesék közé tartozik az is, hogy ezen barlangból egy földalatti menetel Csikhoz vezetne. A' belső barlang olly téres, hogy 1000 személy elférhetne benne, melynek bejárásánál látszó faldüledékek arra mutatnak, hogy ez, háborus időkben, a' fegyvertelen népnek menedék és rejtkehelye volt. Ezen kívül sok osztályzat van e' földalatti tévelyben (labyrinth), melyek között a' járattal könnyen elbódulhatna, vagy számos mélységekbe alá bukhatnak. Náddal benőtt mocsárain kívül egy salétromos forrás is található benne.

54.

HOMORU és DOMBORU, két egymásnak ellenébe tett képzelet. A' kék ég nekünk homorunak tetszik, az őt merő anyagból állónak gondolónál a' felső színének domborunak kell lennie; — az óraüveg külső színe domboru, belső színe homora. A' számtudós a' vonalt arra mondja domborunak, merre a' két érintő (tangens) egymást átvágó pontja esik; a' vonalnak az ellenkező oldalra való hajlását pedig homorunak nevezi. Ezeknek az opticus üvegekre való használásáról. LENCSE ÜVEGEK. —j—a.

HOMPESCH (Ferdinánd, báró), sz. János rendének utolsó nagywestere, szül. Düsseldorfon 1744. 12 éves korában Maltába jutott, hol a' nagymesternek apródja volt, végre fokról fokra lépéven nagykeresztessé lón; a' bécsi udvarnak 25 évig volt ministere rendjénél, 's 1796-ban nagymesterré választaték. Midőn Bonaparte 1798 Junius havában, Egyiptomba evezése alatt. Maltán kiszállott, Bosredon kormányzó egy árulatos capitulatio következtében, minden erősségeket átadta neki, a' nélkül, hogy Hompescht e' felől megkérdezte volna. A' kevély gyóző a' legil-

letlenebb szigorúsággal bánt a' nagymesterrel, 's ez tanuja volt, miként semmisítették meg mindenütt, saját palotájában is, a' rend czimerei és jelei. A' feladás után harmad napra Triestbe evezett. Ezüst eszközeiért 100,000 tallért fizettek neki, 's ugyan annyit ígérének évenként, de mit soha meg nem kapott. Triestbe érkezvén, innepélyesen ellenmondott amaz általa nem kötött 's soha helyben nem hagyott capitulációnak, 's kevés hónapokkal később I. Pál császár részére tisztségét letette. Ezolta homályban élt. Végre a' szükségétől kinszerítettve, Montpellierbe ment, 's az ígért nyugpénz hátra lévő részét kérte. 2 milliót kelle kapnia; ügygel bajjal 15,000 frankhoz jutott, midőn 1803-ban meghalt.

HONDEKOETER (Melchior), a' szinte híres H. Egyed festő fia, szül. Utrechtben 1636; idővel atyja és nagybátyja mellett irnokoskodott; meghalt ugyanott 1695. Állatokat, kivált madarakat, álmélködásra méltó mesterséggel festett, 's jelesen a' kacsák, ludak és pávák tollait családísig utánozta. Festeményeinek hátulatai jól elrendelt tájak. Ecsetje lágú és teljes, vonása erős és széles. A' Hollandiak festeményeit nagy áron veszik.

HONNEURS, azon külső tisztelkedések, mellyeket a' katonaság mind az alsóbb tisztek, mind pedig és főképen fő és jeles személyek iránt mutat. Illyenek például: a' fegyverrel tisztelkedés, az ágyuk elsütése, a' diszlekedés, a' tábori musikával való köszöntés, a' zászló lebocsátása, a' tiszteleti ór rendelése 'sat. Társasági életben vagy a' házi gazda vagy a' házi asszony, vagy ennek nem léteben más, erre megkért személy teszi a' honneurt látogatás alkalmával, minden kívánható figyelmet mutatva a' vendégek iránt.

HONORARIUM, tiszteleti jutalom tudományos készítményekért. D. Johnson esmeretes mondása: „Az az-író, a' ki munkáját meg nem fizetteti, — —“ áltáljában igazolhatja az ércz tiszteleti jutalmát. *opq.*

HONTVÁRMEGYE. Nevezetét, Bél Mátyás szerint, Hunt vagy Kunt régi vezértől, mások szerint pedig az Ipoly vize mellett épült hajdani Hontvártól vevé. Határai: keletről Gümör, Hevea és Nógrád, nyug. ról Bars, éjsz. ról Nógrád és Zólyom, délről pedig Bars és Esztergom vármegyék. Kiterjedése 46 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{1000}$ nsz. mf., mellyen 3 sz. kir. és 9 mezőváros, 174 falu és 14 puszta, mindezekben pedig 108.000 lakosa van; közülök egy nsz. mértföldre 2348 lélek jön, kiknek felénél több szláv nyelven beszél, a' többiek pedig magyarul és németül. Foglalatosságaik: bányászat, kézmivesség, kereskedés, föld és szőlőmvelés, marhatenyésztés és szénégetés. Földje általában csak közép termékenységű, mert nagy része magas hegyek 's vadon erdők által horittatik. De ezek ezerszerre kipótolják gyomraikban találtató nemes és nemtelen érceik által annak hiányát, mert arany és ezüst bányáinak szaporasága, hazánk minden más megyéiét felülhaladja. Azonban sokkal több kincset nyujthatnának ezek még honunknak, ha mi Magyarok is eléggé tudnók a' bányászatot méltatni, 's ha annak előmozdításán forróbb igyekezettel, közönségesebb részvétellel és tetemesebb áldozatokkal törekednéuk. Nevezetesebb bányái: a' selmecziek (I. SELMECZ) és bakabányáiak. Számos hegyei mintegy külön csőrportozatokra osztva, észrevehetlenül választanak el egymástól szélesebb 's keskenyebb völgyeik által. Az első hegy-csoportot a' selmeczi hegyek képezik, mellyek egyszerűs mind legmagasabbak. Az Bélabánya és Selmecz között helyeztetik, 's hosszabb 's rövidebb ágait a' Garan, Korpona és Ipoly vizei felé nyujtja ki. Ezek közül némelleyek kopaszok, meredekek és sziklásak; mások ellenben fával 's fűvel még tetőiken is bujálkodnak. A' második hegy-csoportot a' borszőnyi hegyek teszik, mellyeknek legkitetszőbbike Magasfa nevet visel. Ennek ormáról tiszta napon a' líptói és szepesi havasokat, 's Nyitravármegye hegyeit is megláthatni. Regényes, borzasztó tekintetet uyujt a' Dunán evezők szemeeinek, a' magas, meredek, sziklás Zebegény hegye, a' marosi félszigeten. A' harmadik csoportozatot a' Csábrág és Drenó

hegyek; a' negyediket pedig a' délre nyuló korponaiak képezik. — Folyói közül a' Korponát, Selmeczet, Ipolyt és a' fenséges Dunát említhetjük, mely az esztergomi és honti hegyek meredek sziklai közé szorulva hullámszik alá szöke vizével. 54.

HONT, hasonló nevű vármegyének Ipoly járásában 's vize mellett, melynek közeletében, csak alig esmerhetőleg, omladékaiban nyugszik a' hajdan erősségére 's diszére kevély vár, melytől a' megye is neveztetett, 's melynek történeteit mind ekkorig még csak sejtenünk sem engedí a' mostoha idők okozta setétség. 54.

HONTHEIM (János Miklós), egy régi patricius nemzetségből szül. Trierben Jan. 27. 1701, 's az ottani jesuitaokola nevéndéke volt, hol romai 's egyházi törvényt is tanult. Minekutána testvérével a' löveni és leydeni egyetemeket meglátogatta, 1724-ben Trierben törvények doctorává lett, mely alkalommal a' természeti törvénytudományról, 's a' legfőbb hatalomról értekezett. Tudományainak 's a' magánynak szeretete az egyházi életet választatá vele. Nem sokára ezután Romába utazott. Ott tanulta a' romai curialpraxist, a' pápai udvar politicáját 's az egyházi uralkodás visszaéléseit közelebből esmerni. Hazájába visszajötté után, a' tudós választóherczeg, Ferencz György, a' trieri consistorium egyházi tanácsnokává, 's kevéssel azután a' Pandecták 's a' Codex tanítójává nevezé ki, 's más tartományi 's egyházi dolgok kivételére is használá, melyeknek szorgos végrehajtása egészségét tetemesen megrontá. Ez okból nyugalmasabb helyet néze ki számára a' választó, a' consistoriumban; 's 1748-ban az érsekség áldozó püspökévé nevezte ki, mely tisztességét késő koráiglan viselé. Ekkor írá Trier diplomaticai historiáját (latin nyelven, 1750 3 köt. melyet még 2 kötet 's 1760 egy „*Prodromus*“ követe) mely és szorgos historiai vizsgálatok szüleményét. De sokkal inkább emelé hírét azon munka, melyet: „Az egyház állapotjáról és a' pápa törvényes hatalmáról“ 1763-ban Justinus Febronius álnév alatt latin nyelven adott ki, melyben mint a' pápai jogoknak merész ellenzője, 's az egyházi szabadság bátor védője lép fel. Munkáját fedhetlen buzgóságában, a' pápának magának szentelé. Ez, nyomoztatá a' szerzót, 's munkáját mindenütt eltiltá. De ez annál közönségesebb lett, több kiadásban jelent meg; fordításban minden keresztény europai tartományok részvétellel olvasák. Az ellenvetések és czáfolások ellen, melyeket e' munka okozott, több részekben 1774-ig védelmezé magát, mindig álnév alatt, 's 1777-ben egy kivonatot is készített belőlök. Nem sok idő telt, 's a' romai udvar felkutatá a' szerzót. Most nem szüntek meg a' 80 éves vénf örök faggatásaikkal addig háborgatni, míg ez 1778-ban rá veteté magát, sytemája irásszerinti visszavételére. Később (1781) e' visszavételéről egy latin irományban kinyilatkozott nygán, de természetesen csak határozatlanul. Tiszti munkáját jótékony életének egész végéig (Sept. 20. 1790) Montquintinben, fáradhatlanul folytatá, a' különböző vallási pártok legderekkab tudósaival állott összeköttetésben, 's mindenütt mint fedhetlen erényű 's jámbor életű férjfi tiszteltetek. —cs.

HONVÉD. A' régi időkben minden nemes vagy szabad ember katoná is volt egyszersmind, 's a' megtámadott hazát mindenütt az illy katonaság oltalmazta. Már a' Frankok törvényeiben előjő a' honvéd Lantveri nevezet alatt, mely szerint csapatokban keltek fel a' birtokosok, 's a' fegyvert viselhetők minden kivétel nélkül egy helyre gyülekezvén, hazájok védelmére siettek. Magyarországon illyen honvéd a' nemesség felkelése. — Hajdan, ha nagy és közönséges veszedelem fenyegetett valamelly országot, akkor nem csak a' nemesség hanem minden fegyvert fogható lakosok tartoztak előállani, 's e' volt a' nép felcsodítése (*Landsturm*). — Hogy az illy honvédsereg öszvegűjtése bizonyos rend szerint és jeladások által ment végbe, magában értetik. Az újabb időkben a' Francziák kezdték el a' nemzeti katonaság felállítását, mikor a' revolutio kiűtött. Lafayette szerkezteté azt. Ezen nemzeti őrsereg az esztendő bizonyos ré-

szében fegyverben gyakoroltatik 's tisztjeit ön kebeléből választja, kivé-
vén a' főbbecket, 's béke idején a' polgári kormánytól függ. Austria a'
posonyi béke után állított fel örökös tartományában honvédsereget,
mellynek célja a' rendes katonasággal együtt oltalmazni a' monarchiát
háboru idején, különösen pedig, ha a' rendes katonaság az országból
kivitetik, a' belső szolgálatot megtenni. Minden serezeredhez két hon-
véd osztály (bataillon) van csatolva, minden osztálynak egy főtisztje
van, ki vagy nyugalmazott tiszttekből vagy birtokos urakból választik.
Az illy osztályok száma 70; Csehországra esik 18, Morvára és Si-
leziára 10, Auszriára 10, Styriára, Illyriára 's a' tengerpartra 10, Ga-
licziára 22. Az osztályok tagjai az esztendő bizonyos részében öszve-
gyűjtetvén 14 vagy 8 napig fegyverben gyakoroltatnak. Az első alapítás-
kor 50 ezerre ment ezen honvéd sereg száma. Burkus és más németor-
szági tartományokban is meg van a' honvéd, 's a' frankfurti szövetségi
gyűlés annak felállítására iránt alaptörvényeket hozott. *Kállay.*

HOOD (Sámuel), angol admiral, szül. Butleigh-ban, 1735, hol atyja
pap volt; első ifjúságától kezdve a' tengeri szolgálatot egy hadihajón
tanulá. A' hét esztendő háboru kiütésekor kapitány, a' 35 ágyús fre-
gattát Vestát nyeré, 's alig evezett ki a' portsmouthi kikötőből, hogy egy
francia fregattát hatalmába kerített. Jutalmúl a' 64 ágyús Africa kor-
mányzását nyeré. Az amerikai háboru kezdetével baronet 's admirallá
leve, 's ama' tengeri ütközetben, melly Brydges György sir és de Gras-
se gróf között történt, a' gróftot maga megadására kinszeríté. A' há-
boru után irlandi párré, 's az admiralitas lordjává nevezetett. A'
francia háboruban bevéde Toulon városát; de midőn a' republicanusok
azt ismét visszanyerék, az ottani francia marine-t, fegyver 's magtá-
rakat pusztitá el. Ezután Genuát löveté, Corsicát bevéde, 's Angliába
visszatért. 1796 viscounttá, a' greenwichi ispotály kormányozójává 's
catheringtoni báróvá lett. 1816 élte 92 évében halt meg. Fija Hood
Sámmel sir, angol contreadmiral, szül. 1753, merész tengeri tiszt, még
él mint pair.

HOORT (Péter Corneliszoon), szül. Amsterdamban Mart. 16. 1581,
fija a' derék hazafinak 's polgármesternek, Hoort Cornelisnek, azon
nemesekek egyikének, kik 1587-ben éltek veszélyeztetésével száltak szem-
be Leicester zsarnokságával. Mivelődését a' görög 's romai classicusok
olvasásának 's olaszországbeli utazásainak köszönte. Hazajövele
után 1609—47 minden droszt (törvénytseki személy) és gvollandi bíró
volt, a' nélkül hogy magasabb tisztségekre áhitoznék, noha születése,
esmeretei 's vagyonánál fogva számot tarthata reájok. Muidenben mi-
velt lelkű férjfiak 's asszonyok társaságában éle, 's éltét leginkább a'
mu'sika 's poesis kellemei fűszerezék. Hoortot úgy kell tekinteniünk,
mint a' hollandi literaturának (mind kötött mind kötetlen beszédben)
alkotóját. Tacitus volt a' historiában mintája 's törekedésének célja;
fordítása ma is a' classicitas pecsétjét viseli. IV. Henrik 's a' Medici
ház historiájában lépett fel leginkább mint mester; de fő érdeme az
1550—87 Hollandiában történtek leírása, melly esztendőben t. i. Leices-
ter helytartóságának vége lett. Leveli mintáknak tekintetnek, 's mint
költő, Hollandban mind a' tragoediát mind az erotica poesist alkotá. —
Haagban halt meg Majus 21-dikén 1647.

HOPITAL (Michel de l') franciaországi cancellár, születése
helye Aigueperse, (1506), mint költő, tisztviselősi személy és törvény-
hozó, egyformán híres Gallia 16 századbeli politcái 's literaturai histo-
riájában. Atyja orvos, 's mint ellenségei állíták, zsidó volt; de az or-
vosi hivatallal felhagyván, franciaországi connetable (főlovászmester)
Bourbon Károly szolgálatjába lépett, kinek ügyeit pontos szorgalommal
vivén, tőle gazdag jutalmakat nyert. Michel de l'Hopital, minekutá-
na atyja a' connetable-lel az országot elhagyá, Toulouse-ban elfogatott,
de a' király parancsára szabadon eresztetett. Minekutána törvény- 's

nyelv tudományait Paduában elvégezte, a' romai Rota hallgatója lett; 1534 Grammont cardinal Parisba hívá. Mivel pedig ez kevéssel ezután kimult, kénytelen volt kenyerét, három éven keresztül, mint közönséges ügyvéd, keresni; akkor Parisban parlamenti tanácsnokká lett. 1547 mint követ a' tridenti zsinatra küldték, melly Bolognába tetették át, 's így itt 16 hónapig mulatott. Védőjének, Olivier cancellárnak, megbukása után, a' valois Margaretha házi cancellarjává nevezé; a' lothringi cardinal befolyása által pedig 1554 a' finans főfelügyelője lett. Megvesztegethetetlen hűséggel gondviselé a' királyi kincstárt, mellyet tékozlás, hadak, 's egyéb körülmények végkép kiürítének. Midőn II. Henrik halála (1559) után II. Ferencz alatt a' lothringi cardinal lett az ügyek fő intézője, l' Hopital a' statustanácsba lépett, majd ismét a' valois Margarethát mint cancellár Sabaudiába követé, honnét azonban hat hónap után visszatért, 's azon reményben, hogy a' számtalan rosszának, melly az országot annyira emészte, gátot vetendene, cancellárnak választatott. H. új hivatalában, az udvar pártjai, az ország forró nyughatatlansági között, mint csüggedhetetlen bölcs viselé magát. Atlátá, hogy a' megzavart rendet csak mérséklet állíthatja helyre, 's bölcs tanácsok által törekedett a' polgári háboru tüzet elfojtani; de midőn tapasztalá, hogy igyekezetei sikeretlenek: azon volt, hogy a' szerencsétlenségeket, mellyeket meg nem akadályozhata, legalább a' lehetőségig enyhítse. (I. HUGENOTTÁK). Illy elvektől lelkesítve, — mellyek miatt a' catholicusoknál a' calvinismus gyanújába esett — szólott a' rendeknek orléans- és st. germain-en-laye-i gyűléseikben 1561, a' poissy-i colloquiumban 's ismét a' moulins-i gyűlésben 1566; az ezen utolsó szerint nevezett edictum az ő munkája volt. De épen ezen mérséklete okozá, hogy amaz esmeretes characterű Medicis Katalin, a' hadi tanácsból kizará. H. 1568 estampeti mezei lakjába vonult, hol a' Mnsák körében nem várt szerencsét éle, 1573-ig, mint élte utoljái. Mint vas szorgalmu, félelem nélküli statustiszt, mint hű alattvaló 's felvilágosodott philosophus, minden tetteiben egyedül az ész 's az erény sugallásait követé, 's a' dicsőséget is kész vala feláldozni érte. A' legféktelenebb fanatismus között az emberiség szavát hallatá, 's a' lázadás kebelében, egyenlő bátorsággal küzdött a' király tekintetéért 's a' nemzet jogaiért. Egyetlen célja, mellyre életét áldozá, a' belbéke fentartása, 's a' kölcsönös türelem valának. Célját el nem érheté, de törekedéseit elesmeretést érdemelnek az utóvilágtól. Dufey 1824 Parisban illy czimel: „*Oeuvres complètes de Michel l' Hopital précédées d' un essai sur la vie de l' auteur*“ (7 köt. képekkel) adá ki munkáit.

HORÁK, Homernál levegő és szélistennék, az ég kapusnói. A' joniainak sem számokról sem nevekről nem emlékezik. Egy hajdani rege azonban jelenti, hogy az Athenaiaknál ketten voltak: Thallo, a' virágzás és tavasz, 's Karpo, a' gyümölcsözöző ősz Horája. Máshol mindenik Charisnak és Gratiának is neveztetik, 's sok ideig a' Horákkal, ha nem ugyan azonnak, legalább velek szorosan testvéresült istennéknek tartatták. De itt nem csak égi kapusnék, hanem az esztendő szakainak istennéi is valának; a' Horákróli fogat megváltozott tehát, de még sem annyira, hogy belőle a' későbbi jelentést könnyen nem lehetne lehozni. Ugyan ebből a' szépség istennéinek fogatja is, melly később a' Charisokkal és Horákkal köttetett öszve, erőltetés nélkül fejlik ki. Hora t. i. 1) eredetileg levegőt jelent; e' fogathoz 2) az idő fogatja kapcsolott, melly Homernál gyakran előfordul (hora a' Romaiaknál óra); ezt követi 3) az esztendő. Még eddig esztendőszakról sehol sincs említés; ha Homér ezt akarja jelenteni, hozzá teszi: a' tavasz, a' tél 'sat. Horája. Azután találkozik szorosabb értelemben 4) Hora, mint a' tavasz 's nyár évszaka, 's mivel ez legszebb, 5) mint az ember virágzásának, az ifjúságnak, a' szépségnek ideje. Honnan van, hogy a' Horák és Charisok együtt véve mint évszaki istennék gondoltattak, könnyen szembetűnik, ha

tudjuk, hogy a' Charisok származások szerint vidámitókat, örömadókat jelentenek. Csak hogy itt sem a' későbbi Charisokat kell vennünk, hanem a' korábbi attikaiakat: Hegemonét, a' vezetőt, t. i. az esztendőét, és Anxot a' szaporítót, a' növést előmozdító. E' kettővel az attikai Horákat gyakran felválták, 's később ugy különbözteték meg, hogy a' Horákat, mint az esztendőszakok hozónéit, gondolák. Eddig e' mythus kifejtése nem igen nehézséges; de bokrosodik a' nehézség, mihelyt Hesiodus későbbi nyilatkozását a' Horákról felvesszük. E' költőnél a' Horák Themis leányai, három, u. m.: Dike, igazság, Eunomia, törvényes rend, és Eirene, béke. Hogy ezek a' fentebbiektől egészen különböznek, hogy amazok physical ezek erkölcsi ideákon alapulnak, könnyen kitűnik. De a' Horák, mint időistennék, csak addig voltak a' Charisok leányai, míg alattok természeti rend és törvényesség képzelgetett; különösen az idő folyamában. De ezen leányoknak eleinte egészen más neveik lehettek. Hygin hétszer tizenegy Horák neveit hozza fel. A' legközönségebb előadás szerint azonban csak három Hora maradt. A' képző miv a' legrégibb időkben csak kettőt mutat fel, p. o. az amyklaei kapun. Az olympi Jupiter thronján ellenben hárman voltak. Egy gyertyatartón az albani villában lejtő helyzetben láthatók, oldalast szalagokkal felemelt öltözetben. Az első kép gyümölcshéjat visz kezében, 's körülé gyümölcsök vannak, — az ősz symboluma; a' másik kettő semmit sem tart kezében, hanem egyiknek lábainál felemelt köveken tűz ég, — a' tél jele; 's a' harmadiknak oldalán virág emelkedik, a' tavasz képe. Fejeiken levélkoszorukat hordanak. Négyes alakban egy gyertyatartón szemlélhetők; különös szépségben pedig egy koporsón mutatkoznak, az albani villában.

—cs.

HORÁNYI (Elek), szül. Budán Febr. 15. 1736. Atyja Gábor nem csakis nemes, és vagyonos, hanem, mint Pest, Pilis és Solt törv. egyesült megyék al-ispánja, polgári érdemekkel jeleskedő, és kir. tanácsnoki czímmel megtisztelt férjfiu volt, anyja Zsibolthy Erzsébet, hajdan híres Kéry nemzetségből származott. Nagy-Szombat, Poson, Kassa, Győr szép reményvel bízható gyermek éveit a' nyelvek, és szelid mesterségek tanításával képzék. Latin szónoki, és verselő tehetsége szembetűnő leve. Ámbár nemes eredete, és egyéb kedvező körülmények fényesb szerencse reményével kecsegtethették: ő azonban egyedül a' tudományok, és mesterségek diszére élni o hajtván, a' kegyes iskolák szerzetes rendébe áll. 1752 Privigyén eltöltvén próbaévet, beesküvék, 's azután előjárói, és szülői akaratajkból a' főbb tudományok tanulása végett Romába sietett. Itt nagy szorgalommal és előmenettel a' romai és görög nyelvészet (philol.), régiségek, történetek, bölcselkedés, betűvetés (mathes.) és istenes tudományok tanulásával foglalatoskodott; és Albani, Passionei, Archinto, azon kor 's Roma tudósainak, 's a' pápa udvara biborosainak részint oktatásával, részint barátságával szerencsételtetett: azon felül Corsini Eduard, Marroni Antal, Giraldi Ubald, Fassoni Liberat, Buongiocchi Alajos jeles tudósok szives hajlandóságát nyájassága, elméssége, és tanulási buzgalma által megnyeré. A' természeti (physic.) tudományos tárgyak leginkább felfogák figyelmét, név szerint Franklin villany elmélete (theor. electricitatis); mellyről mivel Beccaria Ker. Ján. piarista legjelesebb munkái által elhíresedett, Horányi az olaszul irt munkákat a' hajdani Roma tiszta nyelvébe öltözteté, 's ezért mind közdicséretet érdemle, mind azon megkülönböztetést, hogy Severini Miklós a' kegy. oskol. nápolyi főigazgatója (provincialis) az említett fordítást sajtó alá bocsátá, Horányit pedig Nápolyban bölcselkedést tanító hivattal megkínálá. De ő a' Magyarhon javára szánván szerzett esmereteit, e' szép szerencsét megköszöné, és hazafelé indultában, némelly őt igen becsülő Angolokkal az Olaszföld jelesebb városait, azután Helvetiát, Alsatiát, austriai Belgiumot, és Angliát is megjárá; sőt eltért a' szövetezett belga, rajnai, frankonai, német, 's cseh-tartományokba is, 's végre hazájába

szerecsésen megérkezett. Mivel őt Corsini Eduard a' rend főbb igazgatója (generalis) az akkori magyar piaristák híres provincialisának Bajtay Antalnak, esmert tehetségeire nézve különösen ajánlá, és pártfogók szükében sem vála, reménylé, hogy Bécsben valamellyik nemes academiánál tanítói hivatalt nyerend. Azonban a' szerzet akará használni őt, 's azért Váczon az alsóbb, Nyitrán, Kecskeméten, Óvárrott, Szegeden a' felsőbb gymnasiumi oskolák tanítására küldé. Végre az akkorban állított vaczi Theresianumban a' bölcsekedést, és betűvetést nagy hirrel, és olly foganattal tanítá, hogy sok nagy férjfiak, és jeles hazafiak — p. o. g. Hallerkői Haller József, Almásy Ignác 'sat. kerülének nevendékeiből. Lelépén ezen tanítói székről 1769 ismét Olaszthonba utazott, és Dalhamnak (*de ratione recte cogitandi, intelligendi, et loquendi*) könyvét tudós jegyzetekkel Velenczében kiadá. Visszatérvén 1771 testvérénél Budán mulatott, hol egyszersmind kieszközlé, hogy neki a' pesti piarista collegiumban allandó lakás engedtessek. Itt a' muzsáknak szentelvén napjait, tudós munkáit vagy folytatta, vagy kiadta. E' mellett a' gymnasiumban egyházi szónokságot is viselt. 1778 a' budai egyetemnél BB. és SS. MM. koszorut nyere, és Pesten a' k. o. királyi lyceumában négy évig a' történetek nyilvános tanítója vála. A' Pestre szállított kir. egyetemnél neki ajánlott historiai szeket el nem vállalá: hanem 1780 tudományos nyugalomra ereszkédvén, szinte minden évben új jelét adá vas szorgalmának, termékeny és tanult elméjének. Munkás, és közhasznu életét végzé Sept. 11. 1809. — Horányi fáradhatatlan igynkezetéből 25 tulajdon, vagy másoknak, tudós, és nyomos értekezésekkel, 's jegyzésekkel bővített munkái kerültek világ elibe; három pedig kéziratban vagon. Az előbbiek közül kettő t. i. a) „*Institutiones Doctrinae Christianae ad usum Scholarum Hungarici idiomate instar Dialogi concinnatae.*“ (Tyrn. 1761 12 r.). b) „Magyarország hatalmas, és dicsőséges királyainak, és első vitézkedő kapitányjainak emlékeztető koporsó épülete“ v. *Mausoleum potentium et gloriosorum Regum primorumque Ducum etc. excitatum patria lingua donavit Alexius Horányi de C. R. S. P. Budae 1773 4r.* magyarul: a' többi akkor főképp divatozó csinos deák nyelven írva. Munkái közül kettő 1) „*Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*“ etc. mint igen jeles, és nagy fáradtsággal készült, és sok külföldi tudós társaságoktól, és hirlapoktól magasztalt munka hazánkra nézve méltán becses és közhasznu. 2) „*Scriptores Piarum Scholarum et LL. AA. Magistri, quorum ingenii monumenta exhibet*“ etc. szerzetes rendéhez buzgó hódolatának örök záloga. Ezen, 's a' többi munkáknak czimzetét olvasni kívánó fellelheti t. t. Schedius Lajos az imént említett munka eleibe tűzött előszavának végén. — Olvasta ezt, és Horányinak tudós szorgalmát bizonyosan becsülte az akkorban sok jelesre fejlőd Helmezy; azért is Horányi elhunytát kesergő verseinek véglapjára érzékenyen függeszté ezen csere-rejtvényt (Anagramma) Hányi író!

Jallosits.

HORATIUSOK, három testvér a' Romaiaknál, kik a' rege szerint Tullius uralkodása alatt 's annak javulására ugyan annyi albani testvérekkel (a' Curiatiusokkal) szállottak sikra, hogy a' Roma 's Alba közötti pert, kettős viadalban döntének el. A' halicarnassi Dionysius, hogy a' csudát teljessé tegye, azt jegyzi meg, hogy a' két részen lévő fiakat két testvérleány ugyan azon időben szülé, 's a' Curiatiusok egyike a' Horatiusok hugával jegyben járt. De mindenik rész elfeledte familiabeli viszonyait a' haza ügye felett. Tullius megértvén a' Horatiusok akarattját, melyet atyjok is jóvá hagyott, a' testvéreket, körülvetve az egész seregtől, innepélyesen áldatá meg 's az istenek oltalmába ajánlá. E' történt az albani részen is. Ezután egy nagy sikon kitűzeték a' csatahely, elébb egy közös oltáron esküvéssel erősítvén meg az egyezést, t. i. hogy a' győzöttek pártja a' győzők alattvalójává leendene. A' küzdők a' küzdőhelyre léptek. Forró csatát csatáznak; 's két Romai nem so-

kára győzői lábainál hevert. Örömjajra fakadtak az Albaniak; a' Romaiak a' még álló Horatiust bátoríták. Egyenetlen volt a' küzdés, de mit erő nem vala képes tenni, azt csel hajtá végre. Láta Horatius, hogy ellentársait sebek elgyengíték. Ő még nem kapott sebet. Hogy tehát egymástól elválaszthatná őket, futamlést szinlett, 's midőn, mint ohajtó, amazok, miként kinek kinek sebe engedé, megválva ereszkedének utána, egyenként mind a' hármat porba terité, 's így hazája számára az Albaniakon a' győzödelmet és uralkodást szerencsésen kivíta. Ekkor a' nép között megpillantá vőlegénye halálán siránkozó hugát. Ez kedvese nevének zokogva kiáltá, midőn hadi köntösét, melyet maga készíté neki, mint véres győzelmi jelet látá bátyja vállairól lecsüggni. Bátyja megboszankodván, hogy a' haza örömei 's az ő győzelme közé, mátkáért hullatott könnyek keverednek, törét lánytestvére szívébe ütö. A' Romaiak, szigoruk az igazságtételben, halhatlan tettei mellett is, halálra ítélték. De ez, Tullius tanácsából, a' nép ítéletére hivatkozott. A' nép nem nézhető illetődés nélkül a' koros atya könnyeit, kit rövid idő előtt még virágzó magzatok környezének, 's most azon ponton állott, hol legutolsó gyermekétől is megvánd. A' hon szabadítója felmentetett halálos ítélete alól; de hogy a' törvény szava teljesedjék, minekutána áldozott, kínszerítették egy az utszán keresztül vont gerenda alatt (mintegy iga alatt) átmenni; melly büntetés a' Romaiaknál egy volt a' leggyalázatosabbak közül.

—cs.

HORATIUS COCLES. Midőn az etruri király Porsenna, kihez a' Romából kiűzött Tarquiniusok menekedtek, 507 Kriszt. előtt Roma felé előnyomult, a' historiai rege szerint, egy illy nevű merész férjfi az ellenséggel csak nem egyedül maga állott szembe, 's erős ellentállása által addig tartá fel azt, míg nem háta megétt 's az ő felszólítására a' Tiberhid elvágatott. Ekkor sebektől elgyengülten, egész hadi öltözetével a' folyamba ugrott, 's az ellenség nyilainak daczára is, a' tulpartot szerencsésen elérte. A' hon egy emlékoszloppal tisztelé meg, 's polgártársai haladatosságából honmentőnek nevezék. Mint vélik, ivadékja volt a' **HORATIUSOKNAK** (I. e.) 's a' Cocles melléknevet onnan nyeré, mert a' csatában egy szemét elvesztette.

—cs.

HORATIUS. (Quintus Horatius Flaccus), szül. Venusiumban Apulia városában, Dec. 7. R. é. 689. Kr. el. 65 évvel. Atyja szabados volt, de mint fia mondja, tiszta szívű 's életű, 's egy kis telket birt, melyet fia kedvéért elhagyott. Ebben t. i. elmetehetségeket vett észre, melyeknek kimiveltetését elmulasztani nem akarván, Romába költözött, 's fija nevelésére mindent feláldozott, mi tehetségében álla. Minden nemes, valódi szabadhoz illő mesterségekben oktattatá; maga szorgosan ügyelt erkölseire. Orbilius Pupillus, grammaticus, ki Homer 's Livius Andronicus költeményeit magyarázta, volt első nevelője az ifju Horácznak, ki már fiatal korában szép előmeneteleket tett a' görög literatúrában. 20 évében Athenába utazott, tanulásai folytatása végett. Ez alatt Romában igen fontos változások történtek. Julius Caesar megöletett, Brutus és Cassius, a' hanyatló köztársaság utolsó támaszai, oda hagyák Italiát, Athenába eveztek, hol háborut készítenek 's a' romai ifjakat, kik ott tanulának, felvevék seregeikbe. Közöttök volt H. is, ki Brutussal Macedoniába indult, míg Romában M. Lepidus, M. Antonius és Caesar Octavianus magokat 5 esztendőre a' republica triumvireinek hirdeté ki, 's a' tartományokat magok között feloszták. H. Brutus seregében tribunus volt. Kriszt. el. 42. Philippinél Macedoniában végső csatát küzdöttek Roma szabadságáért; Brutus 's Cassius elesetek; H. életét futás által meenté. E' futást némelly tréfát, udvariast 's finomságot nem értök, Horác egy odájából (Pompejushoz, 11. K. VII. oda) gyalázatosnak akarák hirdetni; de Lessing mind e' mind hasonló szemrehányások ellen diadallal védelmezé („*Rettung des Horaz*“, *l. Lessings sämmtliche Schriften* 3. köt. 191 's köv. lap.). A' győzötteknek szabad elmenetet engedteték, 's Ho-

rác használá az alkalmat. Atyja ez alatt meghalt, őai jószágá elfoglaltott. Szegénység ösztönzé, mint maga vallja (Epist. Libr. II. Epist. II. vers. 49 'sat.) vers csinálásra. Betű szerint kelljen-e e' nyilatkozást magyarázni, mint némellyek akarják, vagy sem, kinekinek ítéletére hagyjuk; annyi bizonyos, hogy H. nem most készített legelőször verseket, 's nem azért, hogy kenyerét keresné, mert ezt, ha nem bőségben is, új hivatala, mint quaestorirnok, megazerezheté vala. 'S töltheté-e az akkori nyomos körülmények között, üres óráit nemesebben, mint ha az időnek lelkére hatását költeményekben adá vissza? De a' philosophiában is talált menedéket. Azért választá a' philosophi 's költői léleknek annyira megfelelő didactica poesist, mellyhez a' satyrák tartoznak. Hogy H. e' nemben különös tehetséggel birt, senki nem tagadhatja, ha művei közül némellyeket vigyázva átolvasott. Korának két első rangu költői, Virgilius és Valerius, barátságokkal tisztelék meg. Ezeknek köszönhető azon esmeretséget, mellyet Maecenással, Augustus megbizottjával, 's a' tudományok 's mesterségek lelkes pártfogójával kötött, 's kitől annyira magasztalt 's olly sokszor említett mezei jószágát, Sabinumot, ajándékkul nyeré. Hogy a' költő még fényesebb szerencsét nem aratott, maga volt oka, kinek szívében hivebben élt a' respublica boldog idejinek emlékezete, mint sem hogy a' hatalmas bitorló kegyelmét kereste volna. Sőt Augustus Maecenas által meg is kínálata, fogadná el privát levelezésinek vitelét, de H. betegeskedését adván okul, elmellőzé, 's Augustushoz intézett odáját, csak Maecenas nógatásaira készíté. Egyébiránt H. eléggé bölcs vagy okos volt, oda hagyni a' zajos életü Romát, 's sabinumi magányába vonulni; mi hajlandóságainak tökéletesen megfelelni látszott. Maecenashoz intézett majd minden versei szerelmet 's szabadságot lehelnek, 's bizonyítják, milly keveset gondola a' mások vélekedésétől függő szerencsével, 's mennyire meglegedve volt sorsával, olly számos csapások után is. Valódi udvariság jeleli minden munkáit. Odákat 's dalokat 4 könyvben hagyott; az ugy nevezett epodák könyvét, mértékre az odáktól különbözöt, foglalatra a' satyrákhoz tartozhatót, mellyekben Archilochus követé; satyrákat 's leveleket két két könyvben. Horatius, nemzetének első lyricusa, de mint illyentől a' valódi eredetiséget meg kell tagadnunk; Alkaios, Archilochus, Stesichorus 's Sappho tünnek ki munkáiból. Ellenben ha mint satyricust tekintjük, az eredetiség épen első tulajdona. Valamint átalján véve a' satyra, mint didactica költemény, romai találmány: ugy H. is volt az első, ki Ennius, Pacuvius és Lucilius után, saját idomot ada annak. H. satyráji, mellyekhez leveleit is számíthatjuk (amazoktól csak annyiban különbözöket, hogy felirások más 's egyes személyekhez vannak intézve) kisebb vagy nagyobb mértékben comicum színezetűek, 's e' szempontból kell tekintetniek. H. nem annyira a' vétkeket, mint az ostobaságokat ostorozza; ő a' világban több sandákat talál mint gazembereket, 's önmagát sem menti fel jókora gyengeségei alól. Azért törekedett gyógyulni 's gyógyítani, a' káros ferdeségekből. Ezért az előítéletek és botlások ellenébe philosophiáját helyezé, melly távol lévén attól, hogy az élet örömeit keseritené vagy tiltaná, csak a' bölcseséget teszi azoknak örvé, 's erényekre tanít, mellyek nélkül a' tiszta öröm vagy lehetetlen, vagy keserüvé válik. Azon tetszetős könnyűség, mellyel bölcselkedik, azon süszer, mellyel gondolatjait édesíti, azon finomság és könnyűség, mellyekkel azokat közli, semmi egyformaságnak nem ad helyet, 's a' legvonzatosb mulatságot nyújtja. E' bölcselkedésével helyezi ellentétbe mások 's ön gyengeségeit. Lehetetlen elhatározni, mit csudáljunk inkább: az emberi szív 's különféle embernek körüli esmereteit-e, vagy igazság szeretetét, szabadlelkűségét és nyíltságát; vagy azon jó hangot 's udvariságot-e, mellyet tréfa 's komolyság között, szüntelen fentart; vagy azon ügyességet, mellyel fogva minden tárgyat ugy intéz, hogy a' nevetséges, első pillanatra szembe szökik; vagy meserségét, minden charactert ugy festhetni, hogy az se többet se keve-

sebbet nem mutat, mint a természet. Sokszor úgy látszik, hogy a' bo. Iondokra épen nem céloz, 's ha teszi, gunyja sem keserü sem mérges, — 's így érezhető ugyan de nem sértő. Előadása könnyü 's erőltetlen; a' hexametert úgy tudta csavarni, hogy ez a' társasági mulatozásokhoz természetesen látszik simulni. Hirtelen halál végzé életét 746 9 Kr. el. élte 57 évében, kevéssel Maecenas kimulta után, kinek sirja mellé az Esquilinen temettetett el. Horáczozt számtalanok fejtegeték. A' régiebbek közül Acront és Porphyriont említjük; az újabbak közül ezeket: Heinsius Dan. legelőször 1605; Baxter János, Bentley először 1711, Sanadon, Gesner, Zeune, Jani, Mitscherlich csak az odákat és epodonokat (azokat Lips. 1778—82. 2. köt., ezeket Lips. 1800. 2. köt.), Döring (Lipsia 1803. 2. dik kiadás 1815), Eichstädt, Preis, Heindorf, Fea (Roma 1811, 2. köt.). Fordították a' többek közt: Schmidt Jak., Ramler, Eschen, Jörden és Vosz (Braunschweig 1821 megjobbitott kiadás) Günther, Schmidt és Kannegieszer. Wieland, leveleit és satyráit fordítá, jegyzetekkel, bevezetésekkel, 's ő az, ki a' költő 's századja szellemével igazán esmerteti meg olvasóját. Wolf fordítása (a' levelek) leginkább a' scholionok miatt érdemel figyelmet. Nálunk Virág Benedek fordítá H. poéticáját (1801 Pest), leveleit (Budán 1815)* odáit (Budán, 1820), Kis János, leveleit (Sopron 1811). Satyrái 's levelei Wieland jegyzeteivel szinte Kistól rövid idő alatt megjelenendők. Magyarra fordítva deak tartalommal együtt, Edes Gergely minden muokáit adá ki. (Pest 1819). —cs.

HÖRCSÖK (Marmota Cricetus), az emlősöknél a' patkányneműek közt a' Murmutér nemhez tartozó állatfaj, e' jegyekkel: hasa fekete, füle kerek, teste rókaszinü, három fejér folttal. Itt ott Német-, Magyar-, Lengyel-országban és Siberiában; részint apró állatokkal, gyenge növényekkel él, de a' gabonát különösen szereti lopkodni. Ebből sokat hord pofazacsóka segedelmével föld alatti, mintegy hét láb mélységü barlangjába. Néha egy véka és több tiszta szemes bznát vagy rozstot találni utána. Ollykor igen elszaporodik, úgy hogy ezereknként öletik le. Van fekete, és rózsás szemü alfaja is. Legalább három barlanggal bir, egyike lakásul, másika élelemtáru, harmadika tisztulkodásra szolgál. Zazpa, liszt és mézből készített falatokkal megöihetni; bőre kikészítik. —j—a.

HOREN (arab. Dsaibel Musa), teteje amaz éjszakarabiai hegyeknek, mellyhez a' nem messze lévő Sinai tartozik. Moses historiájából esmeretes. A' Sinai hegy szerzetesei még ma is mutatják Horeb-en azon sziklát, mellyből Moses útására viz fakadt. E' szerint egy csekély Hussitapárt, egy Csehországban Ledecz és Lipnicze között fekvő hegyet, mellyen öszvegyülekezék, Horeb-nek, 's magát Horebiták-nak nevezte.

HORIAH, közönségesen Hora, tulajdonkép pedig Ursz Miklós, erdélyországi Oláh, szül. Nagy Aranyoson, Fejérvármegyében. Nem volt ugyan ész és miveltég nélkül, de vad szenvedélyek marczonglák, bosszu kívánása 's nagyra vágyása határtalan vala. II. József országlása alatt olly vakmerő tervet készíte, hogy oláh honosi és más zsvány csapatok segedelmével királyságra fog emelkedni. Megnyervén erre Gloskát, ez által a' durva, könnyen ámitható, de valóban nagyon is elnyomott Oláhokat alattomban előre készítetté. Azután elment Bécabe, 's zarándvármegyei Brán mezőváros számára vásárjst tudott a' császártól kieszközleni. Az erről költ oklevél segedelmével elhitette 1784 az olvasni nem tudó Oláhokkal, hogy ő az egész vidék nemeseinek bizonyos napon leendő leöletésével megbizatott. Azonban kitudódott az öszveesküvés, 's parancs adaték a' vezérek elfogatására. Most már úgy vélekedék a' csapat, hogy saját bátorsága végett sem szabad késnie: elkezdé tehát a' nemességet és papságot példátlan kegyetlenséggel üldözni. Több ezer ember legnagyobb kínok közt veszté el életét, és sok száz nemesi lak pusztított el, mielőtt az iszonyat gátlására hathatós rendszabások tetőthetének. A' zendülők télen által makacsul ellentálltak. H. Rex

Dacia e-nak is nerezé magát, 's csak 1785 nagy erőlködés után nyomathatott el. Előgotván, halálra ítéltetett 's kivégeztetett. 3.

HORIZON, I. LÁTHATÁR.

HORMAYR (József, báró), szent István rendjének vitéze, titkos tanácsos, Tyrol cancellárja, régi bajorországi nemes házból szül. 1705. Maj. 16-kán Innsbruckban. Már ifju korában kimutatta magát mint író a publicistai pályán. Mária Theresia különös bizodalommal viseltetett iránta, 's Tyrolnak új rendbe szedetését reá bízta. Különösen Hormayr fáradozásainak lehet a' tirolai szép országutakat köszönni. Ő és Sonnenfels voltak az elsők, kik az austriai monarchiában a' kínzás ellen szóltak. Hazájának, Tyrolnak lelkes kedvelője volt, 's ápolgatta benne a' tudósokat és művészeket. Anich, Scopoli, a' két Fontana, Tartarotti, Muratoni és Maffeinek barátja volt 's velek levelezett. Meghalt 1778 Aug. 8-kán Innsbruckban.

HORMAYR (József, báró), az elébbinek unokája, sz. Innsbruckban 1781 Jan. 20-án. Gyermekségétől fogva a' történeti tudományokban, nevezetesen a' honi historiában gyönyörködött 's buvárkodott. Emlékező tehetsége rendkívül való volt; a' régi classicus költőkből 10 vagy 12 ezer verset megtanult könyv nélkül, előre és visszafelé is elmondá azokat; a' historiában az évszámokat és más adatokat szinte könnyen megtanulta. Tíz esztendő korában deákul írt egy kis historiát, 's 13 éves kiadta első történeti dolgozását, a' merani herczegek történeteit. Innsbruckban oktattatott az egyetemben 1794; három esztendő múlva, elvégezvén tanulását, szolgálatbalépett. Tyrol közép-évi historiájához toldalékokat gyűjtött 1798., a' kütfejeket maga fürkészvén ki. Ezután Tyrol historiáját is kiadta 1805. A' tyrol honvéd seregnél szolgált 1799 és 1800, melly alkalommal Chastellerrel is megismerkedett, 's őrnagyi rangra emeltetett. Bécsbe jöven 1801, a' következő év Mart. hónapjában a' külügyek ministeriuma németországi osztályában hivatalt nyert, 's már 1803 valóságos udvari titoknok lett, a' mellett gróf Cobenzl és Stadion ministersége alatt a' németországi dolgokat ő terjeszté elő, és a' titkos status, udvari és házi levél tár igazgatója volt. — A' Tyroliai felbuzdítására sok Almanachot adott ki, 's apró historiai töredékeket, mellyek szivhez szóltak. A' posonyi békekötésben 1805 részt vett, herczeg Lichtenstein mellé segédképen lévén rendeltetve. Az austriai statustörvény tárgyairól sokat dolgozott. Austria Plutarchusát 1807 adta ki, 's ez abban az időben köz szellemű könyv volt a' monarchiában. Mint Napoleon igazgatásmódjának 's okfejeinek erős ostromlója, igyekezett minden olly írásokat, mellyek annak erőszakoskodásairól szóltak, terjeszteni, és köz tudatra hozni. Illyenek voltak Cevallos munkája a' Bayonneban történt dolgokról, a' pápa fogságáról 'sat. Sok érdemeiért, nevezetesen pedig a' titkos házi levéltár jó rendbeszedéséért és szaporításáért, 1809 Leopold rendje kesesztjét nyere meg a' császártól, a' mikor egyszersmind Tyrolba küldetett, a' már előre elkészített zendülés kormányozása végett. Sokat kellett neki ezen terhes küldöttségben kiállani, 's minden igyekezete mellett is, magára vonta hazafijainak gyűlölségét. A' znaimi békekötés megszünteté Tyrolban további munkálkodását. Sept. hónapban 1809 valóságos udvari tanácsos lett, de Stadion gróf kiléptével a' ministeriumból, ő is kilépett, 's most még inkább historiai tudományos dolgozásokra adta magát. Hanem mind ez által sem kerülheté ki a' politicalai viszontagságokat. Napoleon megbukása után 1815 császári történetírónak neveztetett ki; de néhány esztendő előtt hivataláról lemondván, Bajorországi ment, hol a' fővárosban Münchenben lakik, tagja az ottani academianak, és több apró historiai gyűjteményeket vagy zaebkönyveket 's más historiai okleveleket közölt azolta is a' tudós világgal. Feljebbi munkájin kívül kiadta: „*Allgemeine Geschichte der neuesten Zeit, vom Tode Friedrichs des Grossen bis zum zweiten pariser Frieden.*“ (1817—1819 Bécs, 3 köt.). Ő szerkezteté a' „*Wiener-Archiv für Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*“ czimű folyóírást. 1823

több tudósokkal „*Wiens Geschichte und seine Denkwürdigkeiten*“ adá ki. Kállay.

HORN vagy HORNES (montmorency-nivelle-i II. Filep, gróf), egyike azoknak, kiket II. Filep spanyol király szüksegesnek találá feláldozni, hogy czélját, Hollandiában a' catholica egyház fentartását, elérhesse. Unokája volt azon Nivelli Jánosnak, kit atyja kirekesztett, 's így mind rangját mind ősi jószágait elveszté. Horn Filep szül. 1522, Horn, Altena, Mőrs örökös ura, a' hollandi nemesek egyik leggazdagabbika, a' spanyol király flamaendi testőr seregének kapitánya, a' hollandai statustanács feje 's a' flandriai tengeren admirál volt. A' st. quantini ütközetben igen megkülönbözteté magát, 's a' gravelines-i győzelemben nagy részt vőn. A' vérség kötelékei, mellyek őt a' nagy Egmonthoz kapcsolák, annak political véleményeit is, a' türelmesség felett, megosztaták vele. Mindketten az oraniai Vilhelmmel való öszveköttetés miatt szegték nyakokat. Alba herczeg mindeniket elfogatá, perbe idézte, 's Jun. 4. 1568. lenyakaztatta. Hasonló sors érte öccsét Montmorency Florist is; kivel a' Montmorency-Nivelle nemzetség végkép kihalt.

HORN, fok, legdélibb szárazosucsá Amerikának, hideg és terméketlen, magas jégsziklakkal a' parton 's a' kikötőkben. Uszó fa, fris viz, vad zeller mind az, mit a' tengeri utazó rajta találhat.

HORNEMANN (Fridr. Konr.), híres utazó, szül. 1772 Hildesheimban. Göttingában hittudományt tanult. Afrika belsejét látni vágyván, 1795 Blumenbachhoz folyamodott, hogy Londonban az afrikai társaságnak, mint utazót ajánlaná. Ez próbára tevé, 's mintán tapasztalta, hogy az ifju illy terhes vállalatra tehetséggel bír, végete Banks Józsefhez irt, 's H. elfogadtaték. Mindjárt egy uti tervet készíté itt, 's a' társaság elibe terjeszté. Ezentul a' természethistoriát 's keleti nyelveket legnagyobb buzgalommal tanulta. 1797 áltvevé a' társaság utasításit, Parison keresztül Marseillebe ment. 's itt hajóra ült. Mintán Cyprust megtekintette, Alexandriában kiszált, néhány hónapig Kairóban mulatott, hogy a' Maugrabinek, vagy déli Arabok nyelvét megtanulja. A' Francziák Egyiptomban kiszáltának hírére, a' nép első dühe elől ő is, mint minden europai, a' várba viteték. A' Francziák megérkeztevel szabadságát visszanyeré. Bonaparte uti leveleket ada neki, 's utazását mindenkép segiteni hajlandónak látszék. Sept. 5. 1799 a' fezzani karavannal hagyá el Kairót, 8. a' lybiai pusztákon vála, 16. Sionahba ért, 's 74 napi terhes utazás után Murzukba, Fezzan fővárosába ment. Darabig itt mulatván, Tripolisba tért, innen Jan. 29. 1800 ismét elutazott. Apr. 12 azt irtá, hogy a' bornui nagy karavannal menni készül. Ettől fogva megszünének róla a' bizonyos tudósítások. Csak 1818 közle Zach „*Correspondence astronomique*“ czimű munkájában Smith ang. kapitánytól egy ivelet, melly szerint H. Tripolisból Fezbe visszautaztában, hideglélésben meghalt, 's Aucalusban temettetett el. Utitársa, a' fezzani bey, a' kapitánynak ugy állitá, hogy H. leveleit Tripolisba az angol consulhoz küldötte. Napló könyvét H. már előbb Tripolisból Angliába küldé. E' német nyelven irt napló könyv angol fordítását az afrikai társaság 1802. König Károly pedig ugyan azon évben az eredetit adá ki. Ez igen sok becses tudósításokat foglal magában, 's Rennel, Young és Marsden toldásaival még nagyobb értéket nyert. A' „*Zeitgenossen*“ 3 füzetében H. életirását ifjusága barátja Crome körülményesen közlé. J.

HORNTHAL (Ferenoz Lajos), philos. és törv. doctora, szül. 1760, tanult Bambergben, előbb a' herczegpüspöki nemes ifjak tanítója, később híres ügyvéd lőn. Mint valódi nép-képviselő a' legnehezebb pereket mind maga fejdélme mind idegen felsőségek ellen, Bécsben és Wetzlarban szilárdsággal, erővel, és diplomaticai ügyességgel keresztül vitte; szinte illy szerencsével lépett gyakran fel, mint nagy bünyösök oltalmazója 's szegények ügyvédje. Ez által a' legjelesb kormányférjfiakkal hivatalos érintésbe jött, 's hazája viszonyaival szorosan

megesmerkedett. Midőn 1803 a' herczegség Bajorországra szállt, az uralkodás előbb tartományi biztosnak azután tartományi igazgató tanácsnoknak, Bambergben városi biztosnak, és policzia igazgatónak nevezé, 's ő itt a' nyilvános levelekben is dicsért policziát állítá fel. A' Francziáknak Poroszország ellen menetelekor 1806 a' francia hatóságoknál kormánybiztos volt. Majd Nürnberg zavaros és sok költséges biztosságok által hasztalan fontolgotott (12 milliónyi) adóssági dolgát intézé el. 1809 a' kormány finansziái dolgában Bécsbe ment, 's királya tetszésének sok jeleivel 1810 tért vissza. 1815 országos érdemeiért örökös nemességet nyert. A' népszellemnek Németországon felébresztésén 1812—15 élenkül munkálkodott, főkép mint politicalai író. Az önkényt vállalkozottak felfegyverzését a' férjfiak egyesületében, 's az Oct. 18-kai innepet, szóval, irással, cselekedettel buzgón segíté. Dabelownak a' német szövetség actája 13 cikkelye ellen készített futóírását, a' két izben kiadott „*Sendschreiben*“ által (Bamb. 1816) korbácsolta. Ugyan ekkor írta az utolsó felsőség finantz munkálódásai 's adósságcsinálásai ellen az „*Ansichten über den wechselseitigen Einfluss der Umwälzung des Staats und des Staatscredits*.“ Az 1817-ki éhség idején szegényeket tápláló intézetet alapított, 's annak javára az élet drágulása elfordítása iránt javalatoakat ada ki. Továbbá a' szövetségi gyüleéshez a' 13 cikkely teljesítése végett intézendő felíráshoz aláírókat gyűjtött. E' miatt a' nem alkotmányos szelleni „Uj Alemanniában“ gyakran megtámadák; ő az „*Actenmässige Abfertigung*“ által felelt. 1818 megjelent a' községszerkeztetési törvény, 's csak haniar a' bajorországi alkotmánylevél, melly mint egy nagyobb német tartományban első constitutio, Németországon a' szabad népségnek és polgárságnak erős alapot ada. Ez értelemben írá 1818 a' nagyon szabadelmű „*Beitrag zur Kritik der bairischen Verfassungsurkunde*.“ Időközben a' községszerkeztetés teljesületbe menvén, H. Bamberg első polgármesterévé, azután tartományi követté választatott. Három évi polgármestersége alatt a' gazdálkodást rendbe hozta, egy hitelező 's több közhasznu intézeteket alapított, 's a' községek alkotmányos önállásának mindenholi megerősítésén munkálkodott. (Vö. „*Darstellung der Verhältnisse der Stifungen in Bamberg*.“ Erlang. 1821). — Az első országgyüleésen a' status adósságai, finantzia, szegények tartása, 's a' kormány minden visszaélései ellen hatalmasan szólott, 's minden javításbeli javalatoznak indítója vagy előmozdítója volt. A' második országgyüleésen 1822 a' déli német kereskedő egyesület, nyilvános igazságszolgáltatás 'sat. dolgában is hasonló elhatározással beszélt. Erdemet, 's méltósággal teljes viseletét maga a' király és kir. herczegek is nyilvánosan megismerék, 's a' nép véleménye talán egy követ iránt sem volt világosabban kifejezve, mint H. iránt. — 1823 politicalai gondolkodását (többek közt a' veronai congressust érdeklő futóírásában) minden tökéletlen és rabi ellen épen olly nyiltan kimondá, mint előbb a' külföldi erőszakos uralkodás ideje alatt. J.

HORNVA, Ungvármegye szabronczai járásában kebelezett falu. Lakosai vegyes szláv nyelvűek. Földje középtermeékenységű. Hasznos ásványferdője van, melly a' chroniens nyavalyákban sinlódók által jó sikerrel látogattatik meg. 54.

HOROSCOPO, olly mathematicai eszköz, mellyen a' napok 's éjek hosszóságai vannak feljegyezve. A' csillagjóslok valamelly ember születésénél a' csillagok állását határozzák meg általok. Ezt születési helyzeteknek nevezék, 's nagy befolyásuaknak tarták az emberek tetteire és jó vagy bal szerencséjére.

HORPADT KÖR, I. ELLIPSIS.

HORTENSIUS (Quintus), híres szónok 's Cicero vetélkedő társa, több hadi és polgári tisztségeket viselt, 70 Kr. e. consul volt, 's mint augur Cicero tisztvársa. Clodius pártja, kinek ügye ellen Ciceroval együtt kelt ki, olly rutul bánt vele, hogy élete is veszélyben forgott. Halálát

egy beszéd előadásában szerfeletti megerőltetésnek tulajdonítják. Vagyonos, 's a' fénynek 's' kényes életnek barátja volt. Beszédei mind elvesztek. Ciceroval sokszor állott szemközt, nevezetesen mint Verres védője; mindazonáltal barátságban éltek. A' régiek Hortensius szónokságát mint virágzót, diszest, az ásiái stílushoz közelítőt magasztalják. Előadását tisztes komolyság és kellemes hangu szózattal emelék.

HORUS, Osiris és Isis fija, ki rendszerint mint gyermek, annak ölében nyugodva 's' melyén szopva, képeztetik, utolsó volt az Egyiptomban uralkodó istenkirályok között. Midőn Typhon Osirist megölte, őt is mindenütt keresteté. De anyja Latónának adta át, ki őt rejtve tartá. Mindazonáltal a' Titanoktól megöleték; hanem anyja éltét ismét visszaadá, 's' halhatatlanná tévé. Egyszersmind az orvoslás- és jóslás-mesterségére tanítá, mellyel az emberek javára éle. Atyja pedig az alvilágból feljött 's' hadakozásban oktató. Felserdülvén seregeket szerzett, Typhont megtámadá, 's' azt csakugyan meg is győzé! Hammer Janusnak vagy Amethesnek tartja. — Horus, Horus-Apollo és Horapolló, neve egy régi egyiptomi írónak, ki felől azt hiszik, hogy a' hieroglyphákról egy munkát irt volna, mellyet mi bizonyos Philippustól készített görög fordításban birunk.

HORVÁT ENDRE, győrmegyei áldozó pap, 's' a' magyar tudós társaság rendes tagja, szül. Pázmándon Győrvarmegyében 1778 Nov. 28. Szülei szőlőmivelők valának. A' Benedictinusoknál kezdte tanulni, ezeknek elszolta után pedig Sz. Mártonban 's' Pázmándon végzé falusi iskoláit. A' nyelvtudományi osztályokon Győrött átmenvén, a' humaniorákat Komáromban, 's' a' bölcselkedést Posonyban hallgatá. Most a' Cisterciák rendjébe öltözék Henrichaiban, porosz Sileziában; hanem innét mind gondolkozásának különbözőzése az ottaniakétól, mind a' magyar kebelben hirtelen felébredt honvágy, már 1798 visszakészíték feledhetlen hazájába. Ezen évben felvéteték a' győri megye nevelésközpontjához. 1802 Sopronyvarmegyében széplaki káplán lön, 's' ugyan abban szergényi administrator. 1803 belvárosi káplánságra szólították Győrre, hol kevésben mult, hogy papi buzgóságának áldozatja nem lett, ama' hires pusztító nyavalya, melly az embereket 1805 és 6-ban Győrött halomra seperte, a' katonaispótályokban reá is ragadván. Itt lépe fel a' költői pályára, mellynek azolta állhatatos hive maradt. 1806 tétii plébánossá nevezteték; 1829 pedig a' pázmándi plebániára mene által, hol, mint születése földjén, Pannonia méltóságos halma tövében, romantos fekvésű magánya vagyon, mellyben legtöbb munkáit készítette, 's' különösen ama' hirben lévő Gáborfa arnyékos lombjai alatt. A' magyar tudós társaság igazgatósága Posonyban 1830 Nov. 17. ugyan azon társaság vidéki rendes tagjának nevezé ki a' nyelvtudomány osztályába. Munkái következők: I) Egyháziak, a' névteleneken kívül: „Francia katekizmus“ (fordítás). „Theodul est véi“ (fordítás). Predikációk, mellyeket Bácsben, sz. István napján, Győrött a' város visszavétele innépén, 's' Zirczen Dréa Antal apát hamvafelett tartá. 2) A' hazai literatúrát illetők: „A' bozognyos vitéz Magyarokhoz“ (1809). „Ugyan azokhoz Dall.“ (1813). „Zircz emlékezete“ (1814). „A' pesti nemzeti theatrum ügyében“ (1815). „Árpád, nemzeti eposz“ (1831). Ez legnagyobb dolgozása. Ebben tévé le sok évi fáradozása fő gyümölcsét a' haza oltárára; mit a' magyar tudós társaság méltó figyelemre vett, ennek adván mint az 1831. kijött magyar munkák közül legkitűnőbbnek, a' 200 darab arany jutalmat, Sept. 8. 1832. tartott közülésében. — Az Aurorában megjelentek tőle: Gritti Lajos halála; — Török Bálint; — Barbély Helena; — Sziszeki győzedelem; — Magyar Parthenon; — Boldog öreg; — Csesznek vára; — Uraniában: Négyes áldozat; — Tudományos gyűjteményben: Magamentése Horváth Istvánhoz; — A' versmértékről; — A' magyar nemzet nem finn eredetű; — Fabsics József élet-

írása. A [Sasban (X. köt.). Felvilágosítás Kazinczy utjának 25 lapjára. Kisebb költeményei Pesten 1832 nyomattak ki. X.

HORVÁTH (István), a' szép művészségek és bölcselkedés doctora, több vármegye táblabírája, a' Széchényi országos könyvtár őrije 's a' magyar kir. tud. egyetemenél a' hazai nyelv tanítója, 1784 Maj. 3. születék Fejérvárott, hol alsóbb oskoláit végezvén, tanulásának folytatása végett 1799 a' pesti egyetembe költözött. Minekutána itt a' bölcselkedést, törvényeket, 's mellesleg az orvosi tudományokat is hallgatá: az Ürményi család nevendékeinek lön házi oktatója Válon. Ezen munkaköréből Pestre visszatérvén, 1808 Nov. 15. a' tudom. egyetemenél actuariusi hivatalt nyert; 1816 Jan. 1. a' Széchényi országos könyvtár őrségével is felruháztaték; az 1830 Maj. 1. pedig a' hazai nyelv és literatura tanítószékére lépett fel. — Nyomtatásban kijött munkái, mellyek részint a' Tudományos Gyűjteményben és Muzáriumban, részint külön, 's részint ön neve alatt, részint Boldogréti Vig László nével jeelve láttak napfényt, szorgalmas nyelv és történet körüli vizsgálódást 's elszánt régiségbeli nyomozódást árulnak el. — Külön megjelent dolgozásai ezek: 1) „Néhány okok, mellyek a' kiadott MCCCXXXIV. esztendőbeli magyar levélnek valóságos eredetiségét kétségessé teszik.“ (Pest 1804. 8.) 2) Versegi Ferencznek megfogyatkozott okoskodása a' tiszta Magyarországnak.“ (Pest, 1806. 8.) 3) „Pest városának régi Ofen német nevéről.“ (Pest, 1810. 8.). 4) „Magyar Dámák Kalendariumja.“ (Posony, 1812—1814—1815.). 5) „Nagy Lajos és Hunyady Mátyás védelmeztetések a' nemzeti nyelv ügyében.“ (Pest, 1814. 8.) 6) „A' dicső Marczibáni familia tudományos Jutalom-tétele 's annak első fényes kiosztása sz. András hava 23-kán.“ (Pest, 8.). 7) Werbőczy István emlékezete, mellyet a' Hármos Törvénykönyv törvényes bevételének harmadik századára készített 'sat.“ (Pest 1819. 8.) 8) „Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről.“ (Pest 1820. 8.) 9) Jutalomfeleletek a' Magyar nyelvről a' magyar nemzeti Muzem 1815, 16, 17. esztendei kérdéseire.“ (2 köt. Pest 1821. 8.) 10) „Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb történeteiből.“ (Pest, 1825. 8.) 11) Henrik portugalliai grófról, mint magyar királyfiról.“ (Pest, 1828. 8.). 12) „Eszrevételek Y ur véleményére Henrik portugalliai gróf eredetéről.“ (Pest, 1828. 8.). 13) A' Magyarokról mint Agarenusokról.“ (Pest, 1828. 8.). 14) „A' Kaján magyar szóról a' Teremtés könyvéből.“ (Pest 1829. 8.). 15) „Jászok. I. ó Értekezés. A' Jászokról, mint Magyar nyelvű népről és nyilazokról.“ (Pest 1829. 8.) 's ezt többek is követték — 1803 a' Magy. Tud. Társ. rend. tagjává nevezett, de ezt el nem fogadta a' f. 1833-ki év kezdetétől fogva a' Tudományos Gyűjteménynek, hazánk legrégebb 's a' literatúri öldöklő vizontagságokon győzdelmeskedett folyóiratának szerkeztetését magára vállalá. Reményljük, hogy olly roppant tudományu ember, mint ő, a' sok izlésű közönség várakozásának meg fog felelni.

HORVÁTH (Márk), nemes szülektől származott; katonai életre adta magát 's vitézsége által tisztségre, Batthyány ajánlására pedig 1555, szigetvári kapitányságra emelkedett, minekutána ezen hivatalt Kerecsény letette. Milly dicsőségesen viselte légyen ezt, kitetszik Ferdinand király szavaiból, mellyekkel megdicséré az ő vitézségét, 's jelesen azt, hogy Ali basát Szigetvár falaitól, több szerencsés kirohanások után, diadalmasan elűzte; — kitetszik továbbá abból is, hogy őt Ferd. érdemei jutalmúl, a' magtalanul kihalt Várkos Melchior és hazaáruló Várkos Tamás minden birtokával, 's Kreicz és Nehre nemesi javakkal még 1555 megadományzá, 1559 pedig bárói rangra emelé. Rövid de jeles életét 1561 Aug. végzé. Emlékezete tisztelték a' hálás maradék által. Zrinyi

Miklós, az ő érdemes utódja, Szigetvár nagy lelki hőse 's örök emlékü áldozatja, megvásárlá az ő hátrahagyott kiskorú fiának gyámjaitól az apai kerdőt és fokot, hogy ezek 's előbbi tulajdonosokra való emlékezés által mindenkor vitézi tettekre buzdíttatni. — Az elhunytak fia, Gergely, épen oly nagy elmetehetségű 's jeles férjfiu lön a' tudományokban, millyennek apja a' harczosok sorában, a' csatarendben mutatkozott. Meghalt Jan. 15. 1597.

—no—

HORVÁTORSZÁG, hazánk egyik melléktartománya, melyet éjszokról Steierországnak fridai része és Szalavármegye, éjszakkélet felé Tótország és Bosnia, délről Dalmátország, délnyugotról az Adria tenger, nyugotról 's éjszaknyugotról pedig Illyriának carniolai és styriai része határoz. Az egész tartomány három főrésze oszlik, u. m. polgári Horvátországra, katonaira vagyis Határörvidékre, és Tengerpartvidékre. Kiterjedése összesen 462 $\frac{1}{2}$ nsz. mföld; 13 városban, 22 mvárosban, 3068 faluban 's 25 pusztan 895,800 lakost számlál, kik nagyobb részint ugyan magyar ruházatot viselnek, de egymás között a' tót nyelvet beszélik horvát szójejtéssel. Erkölcsi sajátságaik, rangjokhoz alkalmazva, különbözők. A' nemesek mind természetekre mind szokásaikra nézve igen sokban hasonlítanak a' magyar nemesekhez. A' pór nép jámbor, a' mennyire ezt nyers és miveletlen emberekről mondhatni; a' catholica hitet követve, vallásában buzgólkodó, heves természetű, 's a' minő indulatossággal szeret, oly engesztelhetlenül szokott gyűlölni is. Egyébiránt a' felsőségnek 's törvényeknek egyenlően engedelmeskedik, sőt a' határörség katonai szigorú rendet tart. Általában szereti a' bort 's más egyéb szeszes italokat, különösen pedig a' rakit (szilvapálinkát), a' minek szükségkép való következése a' mértékletlenség és tobzódás, melyet még a' vendégeskedés szeretete is igen előmozdít, sőt némelly családban szinte megörökösít. Kevesen adják magokat közülök mestersegekre, mert majdnem minden család elkészíti az ön szükségeire megkívántatokat; ugyanis, minden férfi egyszermind csizmadia és kerékgyártó, 's minden hölgy maga fon, sző, szab és varr, sőt férjének, még mezei munkáiban is segítségül van. Igen fiatal (14—16 eszt.) korokban házasodnak, 's a' nők hosszasan, 3—4 évig szoptatják gyermekeiket. Az ország keleti 's nyugoti része jobbadán térség, éjszaki és deli vidékeit pedig hegyek borítják, melyek között különösen említést érdemel az illyriai havasokból benyuló Maczel nevű hegy, mely több irányban ágazik el, 's a' vidékek lakosaitól sokféle néven neveztetik. Legmagasb hegycsúcs a' Klek, Ugolinnál, mely 6500 lábnyira emelkedik fel. — Vizei ezek: az éjszaki határait öntözgető Dráva és a' Zágráb alatt elsiető Száva, melybe más kisebbeken kívül a' Kulpa és Lónya vizei ömlenek. — Termései: a' gabonának minden neme, különösen pedig kukoricza és hajdina; kerti gyümölcsök, kivált szilva, melynek lepárolt szeszét a' lakosok elannyira szeretik, és gesztenye, melynek fái, különösen Zágráb körül, szinte erdőségeket képeznek, 's benne néha néha gesztenyén még sertések is hizlaltatnak. Szőlőhegyein erős, kellemes ízű, de nem állandó borok szüretelhetnek. Erdeji vastag, magas, szép, 's a' hajóépítésre felette alkalmas fákkal diszkeskednek, de általában rosszul kíméltetnek meg. Az állatok országából mind a' ló—mind a' szarvas marha—és juh-tenyésztés gyengén áll; csak a' sertések nevelésére és hizlálására fordíttatik különös szorgalom; de figyelmekre méltatják a' lakosok ezen kívül a' méhek és selyembogarak ápolását is. A' kereskedés türethető állapotban van, 's tetemesen előmozdítottatik több csinált utak által, melyek között a' 17 mfnyire terjedő, 's néhol a' hegyeket híd által összekapcsoló szép Karolinaut legnevezetesebb. Ásványokkal ezen ország nem dicsekedhetik; ásványos vizei között csak a' topliczai ferdők híresek. — A' mi az igazság kiszolgáltatását illeti: ez, polgári Horvátországban hasonló a' Magyarházáéhoz. Vármegyéi a' szokott tisztviselők által kormányoztatnak. Legfőbb törvényszéke az egy előlülőből (Bán) és nyolcz

ítélőbiróból álló báni tábla, melytől a' felebbvitt perek, bővebb megvizsgálás végett a' HÉTSZEMÉLYES TÁBLA (l. e.) eleibe jönek. A' határörvidékek azonban az udvari hadi tanácstól függő alsóbb és felsőbb katonabíróságai vannak. A' tengerpartvidék pedig, mellynek 7 nsz. mfoly területét mintegy 30.000 lélek lakja, a' finnei kormányzók által igazgattatik. — Az ország fővárosa ZAGRAB (l. e.) egyéb nevezetes városai: Varasd, Körös, Kaproncza, Károlyvár, Buccari, Porto-Ré, Zengo 'sat. 54.

HOSEAS, első az ó Testament. kisebb profetái között, mellynek canonába könyve csak a' babylóniai fogság után vétetett fel, Israél országában 770 évvel Kr. e. lépett fel, a' korabeliek erkölcselenségeit dorgáló, 's őket isteni büntetésekkel fenyegető. Könyve három első részét, az isten 's Israéliták közötti megsértett viszonyok allegoriába öltöztetése teszi. A' többi részek ugyan ezen tárgy körül kerengnek, szemrehányásokat, intéseket 's fenyegetőzéseket foglalván magokban; a' közel fogságot jövendölik, 's a' megtért nép egykori visszatérésének vigasztaló ígérete enyhíti végét e' profetái könyvnek. (Vö. HEBRAEUS LITERATURA).

HOSIANNA (hebr.) azaz: legyen boldog! olly örömkialtás volt a' Zsidóknál, millyen nálunk az: éljen! —cs.

HŐSKÖLTEMÉNY (Epopoea), egy különös neme az eposnak, azon epikai költésnek. Szükséges ez a' kis megkülönböztetés, tekintvén azon sok egyoldalú, néha nagyon is helytelen állítmányokra, mellyekre némely írók a' költés ezen neme felett vétemedtek, 's mellyeknek főképen ott az oka, hogy a' hőskölteményt főnemnek, nem pedig csak a' főnem (epica költés) egy alkotó részének vették, 's Homerus és Virgilius hőskölteményeiből indulva ki, valamint Aristotelesre is utalva, törvényt szabtak az egész epica költésre. Minthogy tehát az epost meg nem különböztették a' hőskölteménytől: azért mind a' kettőt egyenlő szabályok alá vették. Közönségesen minden eposban megkívántatott a' költés nagy kiterjedése, a' vers alkatjának tragicaikifejlődése, továbbá, hogy a' munkálatok tökéletesek vagy egybefüggők legyenek, és egy egészet tegyenek, hogy a' characterfestésekben idealitas, a' versekben pompásság és méltóság uralkodjék; mindenek felett pedig a' hősi bámulatos kitalálására kellett felvergődni, mellynek előadására földfeletti valóságok beszövetése is szükségesnek tartatott. Ezen szabályok következésében mindenféle mesterséges fogásokat előszedtek a' mai költők, hogy felvett tárgyaikat kiszélesítsék; melly nton az eposi charactertól eltávoztak, kölcsönözött mythologiák vagy magoktól koholt hideg allegoriák özöneiben elfojtották az előadásbeli belső életet 's a' compositioi hitelességet. A' legjobban készült illy nemű nj darabokban is akadhatni hasonló eltévedésekre. De minekutána Homerus költeményeinek eredete felett tisztább esmeretek kezdtek elterjedni, alább hagytak egyszerűs mind a' felebbi theoriai szabályok pontos követésével is, 's Wolfnak Homerus költeményeiről tett criticaí vizsgálatjai az aestheticára is haszonnal folytak be. Különösen Schlegel August Vilhelm igyekezett Homerus rhapsodiájánál követett és megigazitott tisztább nézetek szerint az eposnak Homerushoz és a' dolog természetéhez illőbb theoriját adni. Azonban még ekkor sem volt a' hőskölteményről helyes theoria, sőt ugy tetszett, mintha az ellenkező hibába akarnának esni az aestheticusok, midőn a' hőskölteményt egészen az epos új szabályaira akarták vonni, 's mindenben Homerus rhapsodiáját venni mustrául, melly szándékból néha még Virgilius is becsmélés tárgya lön. — A' hős költeménynek, mint epicumnak, bizonyosan az epos törvényei alatt kell állania; de mint a' fő nem egy különös ágazatjának, olly tulajdonságokkal is szükség bírnia, mellyek által minden más epostól, melly nem hősköltemény, megkülönböztessék. Ha ezen okföből indulunk ki, hogy minden mirészeti munkának formája az anyagtól függ, 's e' kettőnek szoros harmoniában kell egymás iránt állania: ugy bizo-

nyosan azt fogjuk találni, hogy a' hősköltemény természetéről adott sok magyarázatok közt leghelyesebb és legezélimányosabb Heydenreiché, ki a' hősköltemény alatt oly munkálatnak előadását érti, melynek fontossága az egész emberiséget, vagy legalább annak nagy részét érdekli, hol a' munkálatban részesülő characterek, 's azoknak kifejtése módja, fenséges érzeteket szülnek, 's az előadás külső formája is nyelvben elérhető legfelsőbb szépségű. Midőn Heydenreich azt kívánja a' hőskölteménytől, hogy valamely munkálatot adjon elő, úgy látszik, a' tragoedia törvényeit akarja a' hőskölteményre is kiterjeszteni; mert a' munkálatról való észfogatban benne vagnak már a' többi régi szabályos kívánatok a' munkálat egységéről, tökéletes voltáról sat. Bizonyosan egy hősköltemény sem fog azért gyaláztatni, hogy az illy kívánatoknak eleget tett, ha szinte ezeket elmulthatatlanul szükségeseznek nem kell is tartani; mivel csak az eposnak közönséges törvényei birhatnak illy erővel. Ellenben kötelessége a' hős éneklőnek a' hang egységét megtartani, mert ha ezt elhibázza, költeménye is veszt érdekletében. Heydenreich szerint a' fenségesnek érzése teszi a' költemény érdekletét, mit azonban csak bizonyos megszorítások alatt lehet elfogadni; mert a' hőskölteményeknek három osztálya vagon, melyeknek érdekléte is különböző. A' három osztályt komoly, furcsa, és romanticainak lehetne nevezni. A' mit eddig a' hőskölteményről mondottunk, az csak a' komoly hőskölteményre tartozhatik. Annak érdekléte bizonyosan a' fenséges érzésben áll; de a' furcsa hőskölteménynek egészen ellenkező érdekletűnek kell lennie, sez a' komoly neműnek parodiája, vagy is a' komoly formának egészen ellenkező materiára (furcsaságra) tréfás alkalmaztatása, mert épen ez az ellenkező szüli a' nevetségeset. A' hősköltemény ezen nemében tehát sok olly érdeklétes van, a' mi a' komoly nemben nagyon visszatetszenék, p. o. az egész allegorikai öltözet vagy mivazerség. — A' romantikai hősköltemény lehet komoly is, mint p. o. Tassonál, Cameensnél, furcsa nemű is mint Ariostonál. Minthogy azonban idővel a' komolyság egybeolvadt a' furcsasággal az illy nemű költeményekben, 's a' költők csak játszanak tárgyaikkal: azért ezt a' nemét a' hőskölteménynek a' más két nem mellett külön és magában állónak lehet venni, mellyben tréfás ironia szokott áradozni; 's mivel a' tréfának több szabadsága van, mint a' komolyságnak: ennél fogva az illy nemű dolgozatok kötetlenebbek is.

Kállay.

Hospodar, sláv szó, a' serbus 's horvát dialectusban Gospodar; annyit tesz mint ur; a' moldvai, oláhországi 's serbus fejedelmek czíme.

Hossz (földleirési), az egyenlítő vagy valamely párhuzamos kör fokai, perczei, másodperczei szerint megmért távolsága egyik délvonalnak a' másiktól, melly elsőnek vetetik, vagy két pontnak távolsága kelet és nyugot felé, vagy nyugotról keletre, párhuzamos körön megmérve. Akarmelly ponton keresztül vonassék az első délvonal, mind egy, csak hogy mindenkor meg kell azt jegyezni. Előbb többnyire Ferro szigetén keresztül vonatott az; a' Francziák a' parisi csillagvizsgáló tornyon, az Angolok Greenwichen, a' Poroszok Berlinen keresztül vonják. Némelly földleirők 180° számlálnak nyugot 's épen annyit kelet felé; mások ellenben a' hosszát nyugotról kelet felé számlalják az egész egyenlítőn keresztül 360°-ig. Most közönségesen a' parisi csillagvizsgáló torony délvonalától 20° nyugotra vetetik az első délvonal, a' keleti és nyugoti félgolyó választó lineáján. A' hossz, vagy azon meghatározás, mennyire van valamely hely, vagy az azon keresztül vont délvonal az első délvonaltól kelet felé, egyetemben a' szélességgel (l. e.) megkívántatik azon hely igaz fekvésének kitalálására, Földünk formájából következik, hogy a' hosszfokoknak a' földcsarkak felé mindig kisebbedniek kell. A' szélességfokokat ellenben mind egyenlőknek lehet venni; mindegyik 15 német mf. tesz. Megtaláltatik a' fok mértéke valamely párhuzamos körön, ha egy egyenlítő fok nagysága ezen párhuzamos kör szélességének cosinusával (a' radius = 1 vétetvén) sokszoroztatik. A' hossz meg-

mutatja a' déli idő különbségét valamely hely és az első délvonal között. Minthogy a' nap látszó forgását 24 óra alatt végzi el, minden helynek, mely 15° messzebb fekszik nyugot felé, egy órával későbbben van dele. Azon helyeknek pedig, melyeknek hosszasági különbsége 180° tesz, mindig ellenkező időszakok van, az egyik delel, midőn a' másiknak éjfele van. Valamint két hely hosszának különbsége, valamely égi jelenés, holdfogyatkozás, csillagborulás, főkép Jupiter hajduji elhomályosodása idejének mind két helyen tett feljegyzéséből megtalálhatik: szintuye két hely hosszkülönbségéből az ő idejek különbségét is ki lehet számolni, a' párhuzamos kör ívrészeit időrészekre változtatván. A' párhuzamos körnek ugyan is $15^\circ = 1$ óra, $1^\circ = 4'$, $15' = 1''$, $1' = 4''$, $15'' = 1'''$, $1'' = 4'''$. Például szolgáljon a' Berlin és Peking közti hossz különbség. Ez tesz $103^\circ 3' 15''$, következképpen 6 órány 52', 13" időt, mellyel Pekingnek előbb van dele mint Berlinnek. Legpontosabb 's legnehezebb a' hossz kiszámolása tengeren, vagy a' hajó fekvéséé minden pillanatban. Az angol parlament 1714-ben, 20,000 f. st. jutalmat teve fel olly bizonyos mód feltalálására, melly szerint a' hosszat fél fokig meg lehesen határozni a' tengeren. Olly óra, melly egyforma járását megtartja, tengeri utazónak legalkalmasabb eszköz volna, a' déli idő különbözéséből a' hajón 's az óra szerint közvetlenül meghatározni, mennyivel különbözik azon hely hossza, hol az óra megindított, azétól, hol a' hajó van. Legelsőben HARRISON (l. e.) készített egy megkívántató pontosságú tengeri órát (hosszmérő, időmérő). Ez az első uton négy hónap alatt csak két perczet változott. Későbbi próbák azonban kevésbé voltak pontosak. Más művészek is, névszerint Kendale, Mudge, Berthoud, Le Roy készítettek, 's még most is készitenek, p. o. Arnold és Emery pontos chronometereket, mellyek szárazon vizen alkalmasan használtathatnak. Az astronomiai vizsgálatok azonban mindenkor legbizonyosabb eszközök maradnak. Minthogy a' homályosodások 's borulatok ritkán történnek, 's nehéz őket meg vizsgálni: azért a' napnak, holdnak vagy más esmert álló csillagoknak távolságai ajánlottak a' hossz meghatározására, mert ezek majdnem minden éjjel megmértethetnek; de ehez a' hold forgásának szoros esmerete kívántatik. Mayer Tobias holdtáblákat számolt ki, mellyek által a' tudatlan tengeri utazó is képes egyszerű számvetés segédelmével, egy fok hatod vagy legfeljebb ötöd részéig kitálatni a' hosszat. — Astronomiai hossz, vagy valamely csillag hossza, azon ive az eclipticának, melly a' tavaszpont 's a' csillag szélességköre között vagyon; itt nyugotról kelet felé megy a' számolás, az előadás pedig az ecliptica jegyei szerint tetetik. Megtálatni valamely csillag hosszát annak egyenes felszálása 's elfordulásából is. Ezen hossz az ARQUINOCTIUM (l. e.) előhaladása által változtat szenved.

HOSSZINTÉZETEK (Bureau de Longitudes), országos és közönséges intézetek, mellyeknek az a' célja, hogy geographiai és astronomiai határozásokat, lehető legnagyobb mennyiségben csináljanak és gyűjtsenek, főkép olyanokat, mellyek a' hajókázás megjavítására vagy szükségesekek vagy hasznosak. Ezen intézeteknek híres égvizsgálók az előjáróik, kik vizsgáataikat és felvéteiket évenként vagy Évkönyvben vagy hajókázási Almanachban köz tudatra bocsátják. Ez előtt két olly intézet volt Európában, egyik Parisban, másik Londonban; de ez az utolsó elmúlt, ugy hogy most csak a' parisi áll fen. *Albert.*

HOSSZURÉT, (Dluha Luka), falu Gömörvármegyében, a' murányi völgyben, nem messze Murányvártól, mellynél fogva Murány-Hosszurétnek is nevezetik, 's ugyan annak uradalomához tartozik. 125 házát 174 szláv család lakja, mellyeknek tagjai juhtenyésztéssel, deszkametszéssel és szénégetéssel foglalatoskodnak. Határában több vashámor, 's a' mi különös, igen sok nyul is van. 54.

HÓTORLATOK, I. LAVINÁK.

HOTTENTOTTÁK (holland név; magok Quankuis-nek nevezik

magokat) afrikai nép, Afrika déli csucsát lakja, 's részint függetlenül, részint angol (ez előtt holland) hatalom alatt él. A' Négerekhez hasonlítanak, de nem tartoznak hozzájuk. Beszédműszereik úgyvannak alkotva, hogy pattogó nyelvekhez egészen illenek. Bőrök színe sárgásbarna, hajok gyapjunemű, kondor 's fekete; arczcsontjaik nagyon kiállanak, orrok lapos, szájok nagy, de ajkaik a' Negerekéitől különbözők. Nagyságok középszerű, testek helyes növésű 's alkatu, igen hajlékony. A' Hottentották vidám, szolgálatra kész nép, melly a' vademberek vétkei mellett jó tulajdonságokkal is bír, gonoszság 's bosszudüh ném sajátjok; ellenben tisztátalanok, babonások 's buják. Sok csapatokra, nemzetségekre 's familiákra vannak osztva. Némellyek, a' megtelepedtek házaiban mint szolgálattevők, vagy azok udvarainak közelében némű függésben élnek; mások messze fekvő falukban (Kraalok). Az előbbieket Cap vagy gyarmathottentottáknak neveztetnek, kik időről időre némű mivelődésre tettek szert, 's marhatartást és csekély földmívelést űznek; az utóbbiak neve Schak al vagy vad hottentották, kik kraaljaikkal 's csordáikkal ide 's tova bolyongnak. A' mai időben a' Hottentották igen megkevesültek. A' szabad Hottentották a' Captartomány kerületeiben kevés számmal vannak; az egyes csapatok, kikkel itt ott találkozni lehet, nem sokra mennek. 1810, a' most angol szállítványban 19,764 számláltak. A' Londonban felállított Missiotársaság Afrika e' részeiben Missionariusokat tart, kik a' Hottentották egy részét a' kereszténységre téríték. Mar most is észrevehető, hogy a' Cap nevedő népessége mellett, a' Hottentották száma ugyan azon geometriai viszonyban fogy, mellyben a' keresztény lakosok nevedik. A' Chonaquacs vagy Gonakashottentották, kik a' Kafferföld közelében lagnak, 's kiket Vaillant Jeir, erősebbek, nagyobbak 's feketébbek egyéb Hottentottáknál. A' Bokoremberek (Buschmannok), kik Afrika délcsecsán bokros és hegyes helyeken zsákmányozásból élnek, igen veszedelmesek a' colonistákra nézve, kik őket ellézék. Liechtenstein igen remekül festi ezen emberek utálatos állását „Reise in das südliche Afrika“ czimű munkájában. A' Bokoremberek különféle hottentotta nemzetségek, 's egy zsványkodó, bujdosó, kicsapongó fajt képeznek. Campbell szerint leg többben lagnak a' Malalarea, Sárga, Sándor és Cradok folyamok körül. Esküdt ellenségeik minden szomszédjaiknak, az egyéb Hottentottáknak, Kaffereknek, és gyarmatosoknak, kikre rejtekeikből mérges nyilakat lönek. Leginkább szarvasmarhát lopnak; mert egyet sem hagynak életben, hogy azt felnevelnék, hanem az elragadottat azonnal levágják, 's megemésztik. A' szállítvány sokszor kénytelen, katonaságot küldeni ellenek. A' Fejérek és Hottentották közösüléséből születettek Mestizhottentottáknak neveztetnek. Ezek szabadok mint a' fejérek.

—cs.

HOUDON, a' francia nemzeti intézet tagja, a' becsület legio vitéze, Franciaország most elő képfaragóinak leghiresebbike. Már 1782 kezdett hirbe jöni művészi tehetségei által. Különösen figyelemre méltók dolgozatjai között egy Diana és Voltairenak ülő szobra, mellyet kétszer dolgozott ki, egyiket a' francia nagy játékszinnek ajándékozván, hol az a' nézhely oszlopszatai között van felállítva. Ugyan csak tőle valók Rousseauanak, d' Alembertnek, Barthelemynek, az ansbachi markgrófnének, Ney marschallnak, Napoleonnak, Josephin'ának melyszobrai, mellyek hasonlólag a' fenemlített helyen vagynak felállítva. Cicero szobra különös érdekletű a' régi megtartó tanács teremében, olly állásban, mellyben Catilinát, a' hazaárulót, kitiltja a' senatusból. Az Academia számára is készített két mintát az emberi test alkotmányáról bőr nélkül, mellyeken a' tanulók az inak fekvéséről hasznos esmereteket gyűjthetnek. A' nagyobbik 5 1/2 lábnyi magasságu.

Kállay.

HOURLIK, szüzek, Mohammed paradicsomában, kiknek jutalmul kell szolgálniok az idvezülőknek. A' Korán leírása után vakító szépségűek

rubinok 's gyöngyök szégyenbe borítatnak általok, semmi tisztátalanság alá nincsenek vetve, szüzességektől sem emberek sem szellemek által meg nem fosztattak, barna nagy szemek bájos tekintete egyedül a' kedvest illeti. Szakadatlanul virágzó kertekben, teljes lombok alatt, zöld pázsitokra 's a' legszebb szövetekre telepedve találhatnak, 's karjaikban az idvezüllőre a' legedesebb kényekkel élés vár. De bár hányszor nyujtának is égi eldeletet, soha meg nem szűnnek szűzek maradni. Láthatni, mennyire igyekezett Mohammed, paradicsomát e' részben is vonzatosá tenni a' buja keletiek előtt. Magától szembe tűnik, hogy itt csak férfi paradicsom festetik, mellyben az asszonyok nem a' legboldogabbak szerepeit játsszák. De ezekről sem feledkezett meg a' proféta, 's egy más helyet jelelt ki számokra, hol határtalan boldogság várandana reájok. A' férjeiktől hévvel szeretett nők, egy reménnyel többre tarthatanak számot, mert férjeiknek szabad volt, a' Hourik helyett őket kívánni vissza.

— cs.
 HOUTMANN (Cornelius), híres hollandi hajókapó, 's hazája keletindiai kereskedésének alapítója, szül. a' 15 század közepe táján Goudában. Bizonyos dolgai miatt Lisbonában sokáig tartózkodván, újságkivárából kérdezősködött Portugalia indiai kereskedése természetéről, 's az oda vezető utakról, minthogy akkor kirekesztőleg csak ez az ország kereskedett Keletindiaiba. Ezen vizsgálatainak és tudakozásainak következtében meggyőződött arról, hogy hazájának felette hasznos lenne az érintett kereskedés; de minthogy az idegeneknek keményen meg volt tiltva az illy kérdezősködés: azért mint gyanus személy elfogatott, 's tömlőczre vettetvén nagy summa pénzbüntetésre ítéltetett. A' fogolynak nem lévén módja az ítéletnek eleget tenni, az amsterdami kereskedőkhez folyamodott oly igérettel, hogy ha kiváltják, a' keletindiai kereskedés titkait felfedezze nekik. Szabadulását így kieszközölvén, 1584 visszatért hazájába, 's fogadását teljesíté. Egy kereskedő társaság, messzé földekre kereskedő társaság név alatt, mindjárt összeállott, hajókat készíttetett fel, mellyekkel Houtmann, mint főszámoló a' kereskedési terhekről (supercargo) ki is indult 1595 Apr. 2-kán, 's 1596 Jun. 23-kán Bantam előtt Java szigetén kikötött. Örömmel fogadtatott; de a' Portugalok módot találtak nem soká az ottani lakosokat összevesztetni a' Hollandiakkal. Houtmann meglátogatott még több napkeleti szigeteket is ebben az utjában, hanem végre kénytelen volt visszatérni, mivel a' hajós legényeknek két harmada megholt. Megérkezett Amsterdamba 1597 Aug. 14-kén. Jóllehet az első próbatétel nem sok hasznot hajtott; de még is meghatározatott a' második ut. Ezután az amsterdami kereskedők példájára más hollandi tengerparti városok is hasonló társaságokat állítottak fel, mellyek végre keletindiai társaság néve alatt egy testbe egyesültek, 's a' Portugalok kezeiből kiragadták az indiai kereskedést, 's ezt a' 18 század végéig egyedül magok folytatták. Másodsor 1598 indult el Houtmann. 's most sokkal több szerencsével járt. Megfordulván Madagaskarban, a' maldiviái szigeteken, és Cochinchinában, végre kikötött Sumatrában. A' kiszalókat eleinte barátságosan fogadta a' király, de későbbben Houtmann egy innepi multság alatt elfogatott. A' hajók meg lévén már terhelve, Houtmann ott hagyaték, azt gondolván társai, hogy ő megéltetett. Hanem a' fogoly 1600 Dec. 31-kén megjelent három hajós legénnyel egy, az achemi partnál tanyázó hollandi hajón, 's kinyilatkoztatta, hogy ő ugyan mint fogoly ott marad, de reményli, hogy a' királlyal nem sokára hasznos kereskedési egyezésre léphet hazafiára nézve. A' király azután kedvezőbb indulattal viseltetett iránta, mignem a' Portugalok által újra elámíttatván, a' foglyot országába belső részébe küldötte, hol az meg is holt. Ezen első utazásokról bocsátott a' társaság világ elébe hasznos tudósításokat.

Kállay.

HOUWALD (Kristóf Erneszt, báró), Alsólausitz markgrófság tartományi syndicusa, szület. Nov. 29, 1778 Straupitzon; atyja házában

élte 16 évéig neveltették, hol a' természettel társalkodás 's a' regényes Spreewald, melly a' régi goth várat környezé, már mint gyermekben felébreszték a' költésre hajlandóságot; kisebb dalokat szerzett. Schiller „Geschichte des dreissigjährigen Krieges“ munkájának olvasása, a' 13 esztendő gyermekeket annyira fellelkesíté, hogy egy illy czimű: „Der Tod des schwedischen Generals Lilienhück“ szomorujátékot készített 5 felvonásban. 1794 a' hallei paedagogiumba jutott, mellynek felügyelője, Niemeyer, H. mivelődésére nagy befolyással volt. Itt 4 évig lakott egy szobában az ifjabb Contessa-val; ebből azon barátság eredt, melly egész életére nagy behatással birt. H. üres óráit musika 's literatura tanulással tölté. 1802 olta megyéjében éle, 's igyekezeteit annak szolgálásra fordítá. Ez időben jöttek ki némelly verseszeti Ernst vagy Waluhdo (*Anagramma nevéből*) név alatt időszakirásokban 's gyűjteményekben. Házasságra lépte után 1806 végképen hivatalos munkáinak szentelé magát, míg 1815 a' porosz hatalomba jutott Alsó-Lausitz újabb organisatioja, hatása körét igen megszűkíté. H. Sellendorf jóságába vonult vissza, hol a' sors az ifju Contessa-val újra öszevhozá. A' két barát költéssel tölté magányát, 's Contessa „Romantische Accorde“ czimű munkában (1817) közle H. tól néhány elbeszélést. Ezt „Das Buch für Kinder gebildeter Stände“ (Leipzig 1819's köv. 2 dar.) követé. Látván, hogy e' munkái, miként egy újabb, Contessának ajánlott darabja is, tetszőleg fogadtattak, dramában kísérté meg erejét. Először is kisebb tragico-dramatica költeményei: „Die Freistatt“ és „Die Heimkehr“ (mellyek hirét alapíták) jelentek meg; utánok 1821 olta a' nagyobb: „Das Bild“, „Der Leuchthurm“, „Fluch und Segen“ jöttek világra. Kevéssel ezután alsólausitzi tartományi syndicussá választaték. Ezolta csak hivatalának látszik élni; Sellendorft eladta, 's most familiájával Lübben mellett, kellemes Neuhausában lakik. Contessa barátja is megosztá vele e' lakását. H. költeményei az érzelmi élet virágai; lassu bánat alapcharacterek. A' „Bild“-ben jól rajzolt characterek jelennek föl; e' szomorujátékot leginkább a' nyelv miveltsége 's finomsága, jól talált dialog és mesterséges poetai featek becsesitik. Egyéb dramában lyrail elvek uralkodnak inkább. Elbeszélései között több felséges találatatik, p. o. „Das Wiedersehen auf dem St. Bernhard“ (Novella) 's ez elbeszélés: „Jakob Thau, der Hofnarr“. Ujabb darabjai: „Fürst und Bürger“ alkalmi darab; „Die Feinde“ és „Vermischte Schriften“ (2 köt.). Továbbá (Lipsia, Göschennél) kiadá a': „Waisenfrend“ (3 rész) és 1826 az ifjabb Contessa munkáit 9 köt., Berlinben pedig a' „Brandenburgischer Hausfreund“ czimű munkát.

— cs.

HÓVONAL, az a' magasság, hol az örökké tartó hónap kezdete van. A' szélességek különbözőségei szerint különböző ezen magasság is. A' Himalaya hegynek északi oldalán 2833 ölnyi, (mintegy 17,000 láb magasságú) a' Chimborasson 2624 $\frac{1}{3}$ (15,740 lábnyi). Az egyenlítő alatt, Humboldt szerint, 2460° (14,760 l.) A' földcsark felé mind inkább alább esik. Az Alpeseken az északi szélesség 46° alatt 1400 öl (8480 l.); tehát minden szélességi foknál 23 öllel szál alább. A' Pyrenéken 1600 öl (9,600 l.). Éjszak felé még hirtelenebben szál alá; Nordcapnál, a' 71° alatt, csak 866 öl, ugy hogy itt már minden szélességi fokra 41 öl esése van, 's a' hóvonal görbéje (curva) a' 80° alatt már a' föld színét éri. Azonban a' sz. 76 és 80° között is van Jul. és Aug. hónapokban egy kis zöldség a' földön. A' jégcsikák legalsó vonalának meghatározására szükséges olly jégcsikákat kiválasztani, mellyek a' legmagasabb 's hosszsan nyuló hegyekről éreszkednek le, mint p. o. a' chamonny völgyben, és Grindelwaldban, hol a' jégmassák 500 ölnyre leereszkednek a' tenger szine felett. Laponniában, Islandban, Grönlandban, a' 66—68° között, a' tenger színéig bocsátkoznak le a' hegyekről a' jégcsikák; mellyből azt lehet következtetni, hogy az Alpesektől fogva a' jégcsikák alsó vonala minden szélességi fokra 23 öllel esik alább a' 70-dik fokig;

azon felül pedig, mint Spitzbergában, Baffinsbaiban, nem csak a' ten-
ger színéig, hanem az alá is lenyulnak a' jégsikámok. De az illy haj-
lások is gyakran változnak mélységeikre nézve, az elszakadó nagy jég-
darabok 's ostromló tengerhabok miatt. Mexikóban, az éjzs. sz. 45°
alatt, 1300 öl a' hóvonal magassága vagy 7800 láb. A' norvégiai hegyek
hóvonalát Bach 550 ölnyre tette a' 70° alatt. A' kores vagy apró nyír-
fák, a' Salix lanata, szinte a' hóvonalig megteremnek, 's ez és a' mon-
dott fák termési vonala közt csak 150 öl a' köz, függő lineában gon-
dolva.

Kállay.

HOWARD (János), emberbarát, ki fáradhatlan szorgalmu életét egés-
zen az emberi nyomoruság enyhítésére szentelé, fíja egy gazdag keres-
kedőnek, szül. Clayton-ban Angliában 1727; neveltetése szigoru vala,
Londonban kereskedést kellett tanulnia, de atyja halála után gazdag
vagyon urává lévén, kezdett pályájával felhagyott, 's Francia 's Olasz-
országot beutazá. Visszatérte után 1752 egy darab ideig Londonban mu-
lata, jobbadán physicával 's orvosi tudománnyal foglalatoskodva. Már
ekkor adá nemü jeleit nemes érzésének, mert a' szükkölködőkön tehetsége
szerint segite, 's maga többnyire beteges lévén, egy 60 éves özvegyet,
ki betegeskedésében gondosan ápolá, mint 26 esztendős ifju, háladatos-
ságból elvett, 's őt híven szereté. De 3 évek után már elveszté. Midőn
azon szerencsétlen földindulás, mely Lissabont érte, közhírré lön, elha-
tározá magát Portugaliába utazni. 1755-ben hajóra is ült; de ezt egy
francia caper elfogta 's Brestbe vivé, hol H. néhány hónapig hadifog-
ságot szenvedett 's alkalma volt, a' foglyok sorsáról saját szemével meg-
győződni. Ugy látszik, ezen sorson való élénk részvéte alapítá benne
azon tervet, mellynél fogva a' foglyok szenvedései enyhítésére nagylel-
kűleg száná el magát. Alig tért vissza honába, azonnal udvarához folya-
modott, a' foglyok állapotjának (Franciaországban) jobbítása végett.
Physicai nyomozásai 's egyéb munkái megszerzék neki a' tudományok
kir. társaságába felvetetést. Később Lymingtonban egy kis mezei jószág-
ot vásárolt, másodsor házasodott (1758), de nejének halála után, Bed-
ford közelében fekvő ősi jószágocskájába vonult. Itt avatattott a' Dissi-
densok gyűléseibe is, 's 1773 Bedford grófság scheriffjévé választaték. E'
hivatalában alkalmat lelt, a' foglyok nyomoruságával 's az ország börtö-
neivel közelebből megismerkedetni. Szerény igyekezete annyira magá-
ra voná az alsó ház figyelmét, hogy tőle e' tárgy felől tudósítást kíván-
tak, mely nem csak két billt eszközölt, t. i. a' foglyok egészségé-
nek fentartását, és azoknak kiszabadítását 's felségelését, hanem egy-
szersmind az Alsóház nyilvános megköszönését is. Mi ismét arra buzdítá,
hogy minden angol tömlöczöket vizgálatja tárgyává tegyen. Nem
sokára emberszerető szándéka egész Európára kiterjedt. Tizenkét évet
áldozott e' terv kivételére 's 1775—87 négyszer utazott Németországba,
ötször Hollandiába, kétszer Italiába, befutá Portugal és Spanyolországot,
az éjszaki 's török tartományokat. Főcélja mindenütt a' kórházak és
börtönök megsejtelése volt. Nem kimélt sem költséget sem veszélyt;
's a' mi több, mint mondják, emberszerető tudni vágyásának kielégíté-
sére, Valladolidban, egyhónapi börtönben lakásra ajánkozott. Az egy-
szerü, tetszető, nemesszivü férjju mindenütt, még sok udvarnál is (p. o.
II Józsefnél) tiszteltetésre 's szívesen fogadtatásra talált. Utazásainak
első következménye e' munkája volt „Über die englischen und ausländi-
schen Gefängnisse und Zuchthäuser“ (Warrington 1777), mely későbbi
utazásai által, más kiadásokban p. o. 1784, javításokat 's nagyobb tel-
jességet nyert, (kivonatban németre fordítva Köstertől, Lipsia 1780).
Milly nagy behatást szerzett légyen e' munkája, mutatják azon tömlöcz
's kórházok körüli javítások, mellyek Europa minden részeiben, nevezet-
esen Angol, Francia 's Németországokban eszközöltettek. De még
ezek szorgalmát ki nem elégíték. Most, miután a' veszélyes tömlöczláz-
nak sikerrel veré elejét, a' pestist akará megakadályoztatni. Angol or-

vos characterét öltöztén magára, 1785 először is Marseillebe utazott. Azután az olasz s török földön talaltató pestis házakat s lazaretheket járta be, hol sokszor számtalan veszélyeknek tevő ki magát. Mindenütt segített, hol csak tehetségében áll. Minekutána a pestis természetével s az ellene használható eszközökkel megismerkedett, 1789 ben igen fontos munkáját: „Über die vorzüglichsten Lazarethe in Europa, mit Nachrichten über die Pest“ adá ki, (forditva Lipsia 1791). Hogy a pestissel Asiában is megismerkedhetnék, elhagyá hazáját 1789; de Chersonban egy beteglátogatásnál ragadós nyavalyába esett, s Jan. 20. 1790, forró emberszeretetének áldozatja lön. Chersonhoz közel fekszik, mint Potemkin; egy kis obeliszk mutatja sirját. Börtönök s bolondházak javítására végrendeletében is nagy summát hagyott. Hazája, e' derek polgárának, ki az emberiség javára annyit áldozott, Londonban sz. Pál templomában egy emléket emelt.

—cs.

Howard (Luke), egy a' legjelesebb új tüneményészek (meteorologusok) közül; quaker, lakhelye Tottenham-Green, Londonnál, foglalatossága gyógyszeres elemészség. Stratfordi intézete Essexben (melly legnevezetesebb nem csak Angolhonban, hanem egész Európában, s ezen jegyzet alatt esmeretes: Howard, Jewell és Gibson, mellynek ő a' fő tulajdonosa s vezetője) választja, egyesíti s készíti az anyagokat, mellyek részint a' gyógyszererekhez, részint a' kézművekhez tartoznak, s nagyban árulja. H. szül. Londonban Nov. 25. 1772. Első tanítást Burfordban, Oxfordhoz közel nyert, azután kereskedésbe lépett. Minden nagy foglalatossága mellett is talált időt a' francia nyelv, elem és fűvésztudomány s annyi physica megtanulására, mennyit csak a' mathesis esmeretek hiánya enged. 1798 ban kereskedő társa lön Londonban a' Bell Lancaster nevelő s más jótétő intézetek körül olly nagy érdemű quakernek, a' jó birtokú Allen Williamnak. Howard és Allen egy ifjui bölcselkedő egyesületnek tagjai is voltak Londonban, kik eredeti értekezéseket irtak tudományos tárgyakról s véleményeket váltottak. E' miatt dolgozá ki H. ezen tárgyat: „Essay on the modification of clouds.“ A' linnéi társaságnak már előbb átküldé: „On the appearances exhibited by the pollen of flowers, when treated in water and Alcohol under the microscope.“ Midőn Allen nyugalomba lépett 1805, H. Stratfordba tette munkagyárát által. A' chemiáról nem irt, mivel kereskedési java elhallgattatá vele találmányait. Égtüneményi jelentéseit az „Athenaeum“-ban kezdé kiadni, de e' folyóírás 1809-ben megszűnt. Ekkor Nicholson „Philosophical journal“-jába adá be őket; ennek is felbeszakadtával (1813) Thomson „Annals of philosophy“-jébe, 10 esztendei égtüneményes vizgálatit rendszeresen elrendelve ezen munkájában láttatá: „The climate of London“ (1818 és 20, 2 köi.) tudós értekezéssel valamelly éghajlatnak középmerészkletéről, az évről s ennek felosztásairól, szélről és esőről, az évszakok tartásáról és a' légsúlymérő változásiról. Ezen kívül több erkölcsi és vallásos értekezést nyomata, mert a' szó legnemesebb értelmében volt keresztény. Innét hivatalos foglalatossági épen nem vettek el annyi időt tőle, mint önkényes és fáradságos elintézése a' szükölködő és védelmetlen quakerok és mások dolgainak. Atyja halála után annak helyére lépett a' biblia társaságnál, hol a' legmunkásabb tagok közé tartozik. Ezen velős cikkelek: „Penn“, „Quakers“ és „Wollman“ Rees „Cyclopaedia“-jában, tőle vannak.

—j—a.

Howe (Richard, gróf), hires angol admiral, szül. 1722, s már 14 esztendőskorában szolgálatba lépett, s derek magaviseletéért 1746 kapitány lön. Mikor ujra kiűtött a' háboru Anglia és Franciaország közt, akkor lord Hawke alatt szolgált 1757, és sok segítséggel volt Aix szigetnek elfoglalásakor, valamint a' cherbourgi kikötő őszverontásakor is. Testvére halála után 1758 irlandi báro czímet kapott, 1770 pedig contre-admiral s a' középtengeri hajósereg fővezére lett. Az amerikai háboru alatt sokszor és sokképen kimutatta okos bátorságát, azu-

tán pedig 1782-ig nyugalomban élt, mikor egyszerre felszólítottatott, hogy az ostrom alá vett Gibraltart rakja meg eleséggel, a' mit ő bátran és híven teljesített. Megkötöttén a' béke, az admiralság első lordjává tetetett, de 1788 lemondott e' hivataláról. Ekkor nagybritanniai gróffá nevezte a' király. Kiútvén ujra a' háboru 1793, öregsege ellenére is vezérséget biztak rá. Most a' bresti kikötőt sokáig ostromolta, 's 1794 nagy tengeri győzedelmet nyert a' Franciaákon. A' következő esztendőben a' tengeri hadi erő fővezérévé neveztetett, 's a' térdkötő rend vitéze lett, minekutána 1797 a' tengeri vezérséget letette. Legutolsó szolgálatját akkor tette, midőn a' portsmouthi és plymouthi kikötőkben a' hajós legények felzendültek, ezeket tekintetével 's okos rendszabásaival lecsendesítvén. Meghalt 1799 Aug. 5-kén.

Kállay.

HOYM (Károly György Henrik, gróf), poroszországi igazgató minister Sileziában, szül. 1739 Aug. 20-kán Poplozban, Pomeraniában. Egy ő azon fáradhatatlan és köz szolgálatot értők közül, kiket nagy Fridrik uralkodása idejében használt. Tanult először Königsbergben, azután az oderai frankfurti egyetemben. Végeztén tanulását 1761 katonává lett, de rövid idő múlva kilépett, 's finasz hivatalba ment át. Már 1762 hadi és kir. j'szági tanácsos lett, 1767 pedig titkos tanácsos, 's kamarai igazgató. Személyesen is megismervén őt Fridrik 1765, egyre feljebb emelkedett; mindjárt 1769 a' klevei kormány előülője lön, azután pedig 1770 Sileziában igazgató minister. Hoym kormányta Sileziában felejtethetlen marad. Meghalván Fridrik, az ezt felváltott két király is becsülte és tisztelte Hoym érdemeit. II. Vilhelm Fridrik grófi rangra emelte őt, 's megbizta, hogy 1796 déli Burkusország hódolatját az ő nevében fogadja el, 's egyszersmind az ottani igazgatás fő felügyázatjával is megtisztelte. A' tiisiti béke után nyugodalomba lépett öregsege miatt, 's kevéssel azután meghalt.

Kállay.

HOZOMÁNY név alatt értetnek általánosan minden ingó és ingatlan, de szorosabban véve csak azon ingó tárgyak, mellyek a' nő által a' férj házához vitetnek, akár ősiek, akár általa szerzettek legyenek azok. Ezeknek sajátsága, házasság ideje alatt is a' nőé marad, 's el sem is vesztí azokat, kivéven a' felségsértés 's főhatalmaskodás miatt, és az alább előadatandó esetben. A' haszonvételn azonban a' férjé, ki azt a' család szükségeire fordíthatja, a' nélkül, hogy valaha gyümöleséről számadozni kénytelenítették. A' nő, halála esetére egyedül a' szerzeményiekről tehet végrendeletet, melly nélkül minden hozománya örökösire marad. Ha ezek nem volnának, az ősi ingóságok és zálogok az illető ágra háramlanak vissza, a' szerzeménybeliek pedig a' férjre maradnak. Az ingatlan örökös javak, ha az oklevélben a' férj neve nem foglaltatik, vagy a' királyi ügyészre vagy a' felkokonokra szálnak, a' szerint, a' mint a' javak adománybeliek, vagy nem. A' férj halála után, tartozik annak örököse a' hozományt az özvegynek visszaadni, és pedig ha az természetiben megvan, ugy, egyébiránt pedig pénzben, vagy más hasonértékű tárgyban. A' nő, özvegyi állapotjában 's jogaiban állandón megmaradván, rendszerint, különben pedig csak pénz hiánya esetében kap férjének hátrahagyott javaiból (telkeiből) hozományával felérő 's zálogképen birandó részt, mellyet, ha az őt kielegíteni akaró örökösöknek törvényes megintetése után is minden helyes ok nélkül vonakodniék visszaadni, e' miatt perbe idéztetvén, elvesztené hozományát. — A' hozomány, mint a' törvények által kegyelt (privilegiált), a' férj minden tartozásai között előzőleg fizettetik ki. Több nők több hozományaira nézve, jogosabb az idősebb. Szerzeményi javak nem léte esetében a' férj ősi vagyonából is kifizettetik a' hozomány, ha a' törvény megkivanata szerint annak valósága, mennyisége, és a' férj jószágába történt beáruztatása (investitio) eléggé megmutattatik. Ha azonban csak a' hozomány valódisága és mennyisége bizonyíttathatik be, nem pedig egyszersmind annak beáruztatása is: az özvegy, a' szerzeményekre utasíttatik,

ezek nem létében pedig a' megemésztettek elemésztettek gyanánt tekintetnek. — A' hozomány megnyerésére az özvegy, vagy örököse által, a' férj örökösei ellen a' Hk. I. 100, 105 és 110 czimjében alapuló per indítatik, az öröklési (successionalis) bíróság előtt. *Kunoss.*

HUBER (Mihály), szül. alsó Bajorországban Frontenhansenben 1727. Parisban sokáig élt, 1766-tól a' leipzigi egyetemenl francia nyelv tanítója volt, 's megh. ugyanott 1804. Híres literator és fordító; a' Franciaákat saját nyelvekben, melyet tökéletes-n értett, nemzete legjobb miveivel megemészteté. Forditmányai ugyan csak prosában valának, 's így az eredetiek költészi erejéből sokat vesztek; de így is, főkép critical jegyzetei által megmutatá, mennyire érté az eredetit, 's munkái a' francia és német literatúrát szorosabban öszvekapcsolák. Geszner fordításán kívül (Zürich 1768—72) kiadta a' „*Choix de poésies allemandes*“ 4 köt. (Paris 1766). Továbbá fordítá Thümmel „*Wilhelmine*“ -jét, Gellert és Rabener válogatott leveleit, Meinernek „*Bölschekedői leveleit a' Schweizről*“, Campe „*uj Robinsonát*“, és Winckelmann „*Mivészettörténetét*“ (Leip. 1781. 3. k. 4.) Többek közt munkái közé tartoznak: „*Notices générales de graveurs et de peintres, précédées de l'histoire de la gravure et de la peinture depuis l'origine de ces arts jusqu'à nos jours*“. (Dresd. és Leipz. 1787). Ezenkívül több tudós újságokban is közdolgozó volt. *J.*

HUBER (Lajos Ferdinand), szül. Parisban 1764, megholt mint bajor királyi kormányzó tanácsos Ulmban 1804. Édes atyja Lipsiában francia nyelvtanító volt, és sok német munkákat fordított francziára. Tanult Lipsiában, hol sokféle tudósokkal megismerkedett, 's a' francia, angol és német literatúrában magának nagy jártasságot szerzett. Minekutána Dresdában Stutterheim minister alatt ország szolgálatjában gyakorlotta magát, 1787 küvetségi titkoknok lett Mainzban, mely hely abban az időben a' diplomaticai dolgokra nézve nagy érdeklétű volt. Legtöbbet tett Huberre nézve Forster Györgyvel 's az ő lelkes nejjével való társalkodása. Nem gondolván semmit világi állásával, melyen fényes pályá nyílt előtte, ön feláldozásával is szabadítója és gyámtyája lett Forster familiájának. Forster halála után ennek nejét feleségül vevé, 's 1793 oltá magánosságban élt vele és gyermekeivel, Basle nevű faluban, nem messze Neufchateltől, egyedül political írássokkal foglalatoskodván. 1798 Stuttgartba ment, és Posselt halála után az ettől elkezdett „*Allgemeine Zeitung*“ szerkeztetését magára vállalta; 1803-ban pedig Ulmban tartománybeli igazgató tanácsos lett. Huber írásait lelkes könnyűség ajánlja. De még sem annyira poesie, mint jól talált criticái által híresedett el. Az angol literatura classicus miveiben jártas volt, 's már 1785 kiadá „*Ethelwolf*“ színjátékot némmely jegyzetekkel a' régi angol dramaturgiáról. Francia nyelvűből hasonlóképen sok játékdarabokat fordított németre, mellyek részint külön jöttek ki, részint az általa három kötetbe foglalt újabb francia theatrum című gyűjteménybe vetettek fel (Lipsia 1795—1797); Duclosnak titkos emlékirásait XIV, és XV dik Lajos királyok idejéből, jegyzetekkel adta ki németül, három szakaszban (Berlin 1791—1793). Írt elbeszéléseket is, 's dolgozott különféle almanachokba 's újságokba is. Sok bírálatokat írt a' tudományos újságok számára, mellyek egyveleg írásaiban külön is kinyomtatattak. Beesek még töle: „*Friedens-præliminarien*“ (Berlin 1793—1796). *Kállay.*

HUBER (Ferencz), természetvizsgáló, szül. 1750 körül, Genfben, 15-dik évében megvakult, egy éjszaka elbódulván 's különben is gyenge szemei a' hó fejréségét 's a' nagy hideget ki nem állhatván. Egy fiatal leány, előbb szeretője, kezével és szivével boldogította mégis a' vakot. Felesége és az ifju Burnens segedelme által, ki neki írt és olvasott, képes lön tudományában szép előmenetelt tenni. 1796-ban megjelentek töle levéldomban: „*Nouvelles observations sur les abeilles*“ (2-dik

bővített kiad. Paris 1814), melyekben a királynénak eddig esmeretlen volt magfogását fejtegeti 's megmutatja, hogy az a méhek kirepülésénél történik a herék által. Ezen munkában pedig: „*Mémoire sur l'influence de l'air et de diverses substances gazeuses dans la germination de différentes plantes*“ Sennebier-vel együtt tett észrevételeit közlé. Bonstetten Károllyal is folyvást vala tudományos öszveköttetésben. Segédje, Burnens, hivatalba lépven, fiját nevelé H. a természeti tudományokra. Ez utóbb tulajdon tapasztalásokat közle az intézettel részint kéziratban, részint ezen angolra is lefordított munkában: „*Essai sur l'histoire et les moeurs des fourmis indigènes*“ (Paris 1806, 1 köt.)

HUBER (Therese), szül. Maj. 7. 1764. Göttingában, a híres Heyne leánya. Anyja betegeskedése miatt nem igen gondos nevelésben részesült. Ennek halála után, atyja másodsor házassodván, Therese egy hánoverai igen jó nevelő intézetbe adatott. Innen 15 éves korában visszahérven, mostoha anyjában valódi barátnét nyert. Most világba lépe; számos nemes ifjak, (később jeles emberek,) valának ekkor Göttingában, 's a társaságnak méltóságos tartást adának. Therese virágzó hölgy lön; ő gondolkodásában, viseletében függetlenséget képzett, melyet sokan balul magyarázhattak, 's kevesen értékék. 20-dik évében FORSTER (I. e.) György hitese lett, kivel ugyan személyesen keveset társalkodék, de kinek caractere, esetei és rendeltetése tisztelekre ragadák, 's nagyravágyását ingerlék. Ez előbb Lengyelországba vivé, három év elteltével pedig Mainzba költözének; lények különözése ugyan a házaspár viszonyait megzavará, de kölcsönös barátságok férje haláláig sértetlenül állott. 1792 a francz. seregek Németországba lépének Forster hozzájuk szított. Eljött a hirtelen elszánások ideje; egy Angol: ki Forsternél tanulás végett tartózkodék, arra bírá ezt, hogy nejét 's gyermekeit Strassburgba küldené. Innen Therese, gyermekeivel együtt, a neufchatei hercegségbe ment, hol egy rokon ház fogadá be. Forster, mint az új Rajnakerület követe, Parisba utazott; harczi vihar, véleményvita, szabadságbuzgalom a legtermészetibb köteleket is felbon-ták. Forster ugyan nejevel szakadatlanul levelezett, ezt és gyermekeit 1793 végén a schweizi határokon még egyszer látá, HUBER I. F. (I. e.) barátjának, ki e találkozáson jelen volt, áltadá, 's Jan. 1794 megholt. — Huber vala most a közönséges szükség idején, egy költséges tartományban, a három hátramaradtak gondviselője. Huber az özvegyet nem sokára elvevé, 's szegényül de tiszteltetve éldegéltek ezek keres-ményéből; mert Therese csak most próbála először irni. Grammaticát, helyesírást nem tudott. Első fordítása nyomoruan ütött ki. Végre Louvet „*Divorce nécessaire*“ regényével elkészült. A fordítás alatt jött azon gondolatra, hogy ehez egy bevezetést ragasszon: Huber elcsodálko-zók irásmódja könnyűségén. Ettől fogva (1795) mind azon elbeszélő költeményeket, mellyek Huber neve alatt ennek haláláig 1804. kijöttek, Ther. szerzé. Senki sem tudá ezt; kik kitalálták, hallgattak. H. halála fel-dulá a csaknem ideális házi boldogságot, nyolcz hónap alatt három halottat temete Therese, 's két Forster és két Huber árvával özvegyen maradt. Férje halála után az első tiz évet vejenél, egy bajor főbb rendü tisztnél ölté. Tudományos dolgozásait, övéi táplálására ezentul is folytató, de magát soha sem nevezé. Öt évig Stuttgartban mulatott, 1824 Augsburgban a „*Morgenblatt*“ szerkeztetését vevé által. Minden helyzetben munkás takarékoságot tartott, könyvekből keveset tanult, noha sokat olvasott, de annál többet kora legnemesebb férjfiái társaságában. Ez által viseletében olly biztosságot nyert, melly sokféle fájdalmi miatt keletkezett kegyességével párosulva, lényének ingerlén-kenysége mellett is, lelki csendre juttató. E' ritka személyesség, a sziv gazdag képzete, 's átaljában az élet valódi esmeretével egyesülve, elbe-széléseinek értéket, mélységet, 's valódiságot ad. Utóbbi regényei kö-

zül említendők „*Hannah*“ (Leip. 1821); „*Ellen Percy, oder Erziehung durch Schicksale*“ (Leip. 1822. 2 k.) és „*Jugendmuth*“ (Leip. 1823. 2 k.).

HUBERTSBURG, a' leipzig kerületben fekvő királyi vadász-vár, melly hajdan pompás volt, hanem a' hétesztendő háboruban öszveromlott, 's most gabonatar. Némelly melléképületben 1774-től fogva kőedény gyár vagyon. Nevezetes a' benne 1763 Febr. 10-dikén köttetett békéről Austria, Burkus és Szász-országok közt, melly a' hétesztendő háborunak végét szakasztotta.

HÜBNER (János), érdemes tanító az elébbi században; minden oskolákban használt historiai 's földleirási munkáiról, 's a' földrajzok methodica színezését illető czélirányos feltalálásáról, melyet mindenek előtt ama híres Homann Nürnbergben 1702 óta használt, esmeretes. Erdemeiről ítetlet hozni akarván, szükség, hogy korába gondoljuk át magukat, mert százada gyengéseitől H. sem volt mentes. Azonban munkájának számos kiadásai kezesek, hogy azokra korának nagy szükségé volt. Igy p. o. e' munkája: „*Kurze Frage aus der alten und neuen Geographie*“ (1693 óta) még éltében 36 kiadást ért, 's több nyelvekre fordított. Nem különben: „*Kurze Frage aus der politischen Historie*“; „*Ganze Historie der Reformation in fünfzig Reden*“ igen használható; „*Genealogische Tabellen*“ és „*Kurze Fragen aus der Genealogie*“; továbbá rövid: „*Atlas scholasticus*“ 's Richey és Fabriciussal készített hamburgi „*Biblioth. Hist.*“ igen kedvező fogadást 's használást nyertek. Született Torgauban, nem messze Zittautól 1668; oskoláit végezvén föld- és történet-írást nyilvánosan tanított a' lipcei egyetemen, 1694 merseburgi, 's 1711 Hamburgban a' Johanneumban rectorrá lett, 1751 meghalt. „*Reimwörterbuch*“; „*J. Hübners neuvermehrtes poetisches Handbuch*“ (Lipsia 1712) 's „*Oratorische Frage*“ munkái a' poetica- 's rhetoricában is érdemeket szerettek neki; de tán egy által sem terjedt el annyira neve, miut „*Biblische Historien*“ című irománya által; melly újabb és újabb kiadásokban és fordításokban (magyarul is a' protestans oskolák számára) jelent meg. A' „*Reale Staats- Zeitungs- und Conversationslexicon*“ 's némelly más munkák, mellyek nevét viselik, nem tőle vagnak; ő csak előbeszédjeiket írta. —cs.

HUDSON (Henry), híres angol tengeri hajós, ki 4 nagy utat tett az éjszaki tengerre, hogy Japan és China felé hajózási utat találjon fel. Első utját 1607 tette meg. A' kiállott sok uti sanyaruság 's hijába való próbatételek nem rettentették el lelkét, hogy a' hollandi társasággal harmadszor is el ne utazzon 1609-ben. Kiindult a' társaság költségén Amsterdamból Novaja Semlja felé, de a' jég akadályoztatta szándékában. Negyedszer is utnak indult néhány magánosok költségén 1610-ben, megvizálni, ha nem lehet-e nyugoton a' Davis utján a' déli tengerre menni. Ezen utjában a' Canada éjszaki partján fekvő tengeröböl torkáig hatott, mellyről a' Hudsonöblnek neveztetett, az ottani környéknek pedig új Britania név adatott. Hudson feltette magában, hogy ott telet, 's tavasszal tovább folytatja felfedezési utját; de az eleségben megszűkölt, ugy hogy embereivel együtt éhen kellett volna elvesznie, ha a' történet tengeri madarakat csoportosan nem vitt volna feléjük. Tavasszal folytatta utját, de minden siker nélkül; azért kénytelen volt visszatérni Európába. Könyekben lábbagó szemmel osztotta ki emberei közt az utolsó eleséget, 's mivel szinte kétségbe esett szomorú állapotjuk miatt, vigyázatlanságból azt találta mondani, hogy nehányat emberei közül ott fog hagyni; de ezek őt egy éjjel meg kötözték, 's fiával 's még hét gyengébb uti társával egy ladikra szállítva a' szabad tengeren eleresztették. Hijában igyekeztek később az Angolok a' szerencsétlennek nyomába akadni, hijába indult ki Thomas kapitány is 1612 őt felkeresni, mert soha többé hire nem hallatszott a' szerencsétleneknek. Kállay.

HUDSON ÖBLE, 14 000 nsz. mfdnyi kiterjedésű tengeröböl, az éj. sz. 51° — 68° alatt, Eastmain (Labrador keleti tartománya), Canada,

Újwales és az északamerikai földszarki tartományok közt. Hossza 250, szélessége 200 tengeri mf., 's közepén 140 ölnyi mély; de csak 4 hónapig hajózhatni rajta, mert az esztendő többi részeiben szüntelen zajlik. Legdélibb része a Jamesöböl, éjszaki a Baltonöböl, 's az északnyugoti, 's a nyugoti part és Barren szigete közt, a Thomas Roes Welcome, vagy csupán Welcome. Éjszaknyugoton Chesterfields Inlet messze behat a tengerből a szárazba; ezen felül fekszenek a Wager és Repulse öblök. Ezen köztengerbe több nagy folyók ömlenek, nevezetesen a Jamesöbölbe: az Albany, Abitibe, és a Moosefolyó; nyugoton, a Severn, Nelson, Churchill, és Seal. Hudson öble tele van homokpadokkal, kőszalakkal és szigetekkel. Ezek közt legnagyobb Southampton szigete (éjsz. sz. 64° alatt), mert 100 teng. mfdnyi hosszú, hanem igen keskeny. Ezen tengert egy Anshiöld nevű Dán fedezé fel; nevét azonban Hudson Henrytől (l. e.) veré. Utóbb Button Thom., Bylot Robert James Thom. kapitányok és mások tevének itt felfedezéseket. II. Károly országlása alatt Hudson öbli társaság állítottatott fel, melyben Rupert herceg sok nagyokkal együtt vön részt. Ez, némelly rövid félbeszakasztást kivévén, kizáró kereskedést üze és üz ma is ezen tengereken és partokon, 's 4 telepedést alapítá ottan; a legdélibb Moosefort vagy Saint-Louis, Jamesöböltől délre (51° 28'), Albanyfort vagy Sainte-Anne (52° 18'), Yorkfort a Nelson folyó mellett (57° 30') és Churchillfort vagy Prinz-Wales (59°). A Hudsonöbli tartományok: 1) Labrador (34,000 nsz. mf. 6000 Eskimoval) 's 2) Újwales (23,000 nsz. mf.), mely a Parry 1822 felfedezte Melville félszigetben végződik, — utrechti béke óta az Angoloké, 's amaz a Newfoundlandi, e' pedig a quebecki kormányzás alatt áll. Éghajlatok felette durva. Januariushban még Yorkfortban is 50°-n áll a hőmérő Fahrenheit fagypontja alatt. A' borszesz szabad levegőn néhány óra alatt kemény jéggé fagy. Még a' szüntelen fűtött szobákban 's a' 10 lábnyi mélységű pinczékben is néhány pintté fagy a' londoni porter egész oxhóftokban. Ilyenkor annyira tele van a' levegő apró jégrézeszcskékkal, hogy egyáltalján lehetetlen kiállani. Rendkívüliek a' készülétek, melyeket tenni kell, hogy az ember még a' fűtött szobákban is védve legyen a' fagy ellen. Közép nyáron, midőn Fahrenheit hőmérője néha 90° emelkedik, 3—4 lábnyi mélységig alig enged fel a' föld. A' keleti partok földje egyáltalján terméketlen és sziklás. A' nyugoti part éjszaki vidékein is alig találni gyalogfenyő, fenyő és topolynál egyéb fákat, 's ezek is egészen törpek. Valamivel jobban délszakon, a' Jamesöble felé, annyira szelidül az éghajlat, hogy legalább kolompirt, veres répát, sőt kukoriczát és hegyi rist is termesztetni. Némelly bogyón, nevezetesen málnán és bogyószőlőn kívül csak kevés vadon termő gyümölcse van. Ellenben a' Hudsonöböl körüli állatok keresett tárgyai a' kereskedésnek. Az északamerikai jávorszarvas (moose deer), az írámszarvas, a' pészma állat, az északamerikai bizon, a' hód, a' különböző medvék és vidrák, menyétek, tengeri medvék, bűzállatok, többféle mókusok, a' narval, tengeri borjú és orka delfin legjelesebb emlős állatai. Madarai közt legnevezetesebbek: a' halász sas, havasi bagoly, holló, kukoriczakár, a' virginiai fülemile, a' havasi rigó, a' lepintyőke, ökörszem, vándor galamb, havasi tyúk. 's a' csuda gólicz, valamint a' buvár, sirály, havasi holló, alka, és a' hudsonöbli lud; az utóbbi nem csak a' dunnalud hijját pótolja igen puha pelyhével, hanem ezen kívül még legszebb írótollat is szolgáltat. A' kételtűek és halak igen ritkák; hékák csak a' 61° ig találhatnak; lazacok néha fordulnak elő. Az Európaiak eledelnek a' nyulakat 's havasi tyukokat kedvelik leginkább. A' partmelléki népek közt a' déli és éjszaki Indusok 's az Eskimok külömböztetnek meg. Az első a' Nadowessiek, Tschippawok 's Knistenohokkal egy főörzsököt tesznek. Vadászok főképen 's szőrös bőrkereskedők, Éjszakamerika méretlen földjein gyakran több száz mértföldnyi utat tesznek, hanem a' palinka mér-

téktelen használása által egészen megromlottak. Az éjszakai Indusok az 59° éjszak felé laknak, 's a Rézindusokkal 's az ugynevezett Kutyabor-dákkal határosak. Rézszínek ugyan ők is, de van egy kis szakalok 's egészen tulajdon emberfajt képeznek. A' vadászatot sokkal csekélyebb ügyességgel és haszonnal űzik, mint déli szomszédjaik. Télen szánon járnak, felésegeiktől vonatva, kiket tökéletes rabszolgaságban tartanak. Ez a' nép abban is ellenkezik a' déli Indusokkal, hogy semmi hevítő italt nem szeret, és se nem harczoló se nem kegyetlen. Az Eskimok végre, kik az öböl éjszakai partjait lakják, ritkán látogatják meg az európai telepedéseket, hanem csajkák küldetnek nyáron partjaikhoz, elhozni tőlök a' szőrös bőröket. Azon eredeti parancsnál fogva, melyet a' hudsonöbli társaság sáfárainak ada, mindent el kell ezeknek követni, hogy a' vadakat kereszttyénségre 's jobb erkölcsükre térítsék; becületesen 's ne csalárdul bánjanak velek, ezt kívánja a' társaság, 's vizsgálják ki, a' mennyire lehet, a' tartomány 's termékei természetét. Azonban a' tapasztalás tanítása szerint, ezen utasítás siketekhez intézetett beszéd. A' telepedésekhez tartozó személyek száma mintegy 250; a' hudsonöbli társaság bevitele 16,000 font sterlingre megy, 's kivisz 29—30,000 font sterlingnyi árukat, — Ujnalesből 120,000 fontnyit. A' Herrnhutereknek Labrador tartományában, Unity, Okkat és Hoffenthalban vannak térítő intézeteik.

HUEHUETLAPALLAN, az újabb vizsgálatok szerint Phoenicia 's Carthago lakosaitól alapított régi város, Mexico Guatemala nevű tartományában, három órányira Palenque városától. Egy Angol, Bullock William, 1822 Mexicóban mulatása közben, a' régiség több maradványt fedezé fel. Ezekből Londonban 1824 egy gyűjteményt láttatott, melyet Murray is leírt. E' régi várost legelőször del Rio kapitány vizsgálta 1787, miután Cabrera Pál Felix új-Guatemalában bebizonyítá, hogy az phoenici-cananaei- 's carthagoi gyarmatváros vala. Romjai az őserdőkben Micol folyam körül egy halomláncz tetőit 's oldalait fedezik; egy pyramisalkatu épület, mely sir lehet, igen nevezetes. Berthoud, Rio és Cabrerának e' városról írt „*Huehuetlappan*“ czimű munkáját angolra fordítá, (németül Meiningen 1823) 17 kőmetsz. melyek az ott talált régiségeket mutatják, a' régi egyipt. képjelekkel tökéletesen megegyezőket. E' nevezetes városnak szorosabb vizsgálata újabb fényt fog vetni az új 's az ó világ történetjére; nevezetesen a' Phoeniciaiak-Carthago- 's Aegyptomiakéra. (Vö. Mexico, és Bullock utazását: „*Six months in Mexico*“ Lond. 1824).

HUFELAND (Christian Wilhelm), kir. porosz tanácsnok, szül. Langensalzban Aug. 12. 1762. Atyja udvari tanácsos és udv. orvos volt; a' weimari herczegnél. Ő előbb gyakorló orvos volt Weimarban, 1793-ban tanácsos és tanító lön Jenában, azután weimar-herczegi udvari tanácsnok és orvos czímet kapott, 1801-ben a' burkus király hívá meg, mint udvari orvost, az orvosi sebészeti collegium igazgatóját, a' Charité első orvosát, porosz kir. titkos tanácsosi czímmel. Koszorus értekezése a' mirigybetegségről (scrophulákról) vala; utób megjobbitá ezen kór gyógyítását és hatalmas szert hozá ellene divatba, a' sósavas nehézföldet. A' himlőoltás, valamint álltájában a' himlővel bánás, igen sokat nyert az ő vizsgálódásai által 1789-ben. Figyelmeztetett a' halál jeleinek bizonyosságára 's az álhalal (tetszhalál) alatt történhető eltemetés veszélyére. A' gyógytudomány tanítója lévén, sok fiatal orvost képez, kiket tudománya 's nyájas embersége magához kötött. Brown elméletének tovább terjedése tudományos vitatásokba huzá; ő azonban szokott illendőséggel bánt a' vitatókkal, a' jót elfogadá Brownról, de maga gondolkozása utján ment tovább is. Sokat tön a' tudományos gyógyítás megalapítására ezen munkája által: „*System der practischen Heilkunde*.“ Az egészség fentartása körül is nagy érdemet szerze magának, az életrendről mint academiái tanító, tanításokat tartván, melyekből idővel a' magyarra is fordított,

hires „*Kunst das menschliche Leben zu verlängern*“ (Makrobiotik), származott. 1822-ben megjelent tőle toldalékokkal és jegyzetekkel Darwin „*Anleitung zur physischen und moralischen Erziehung des weiblichen Geschlechts*“ című munkája. —j—a.

HUGENOTTÁK. Így nevezettek egy időben csúfságból a' franciaországi calvinisták. E' név hihetőleg egy ilyen nevű 's Tours mellett fekvő helységtől vette eredetét, hol a' protestansok eleinte öszvegyülekezni szoktak. Már I-só Ferencz király alatt (1515—1547) elterjedt Luther és Zwingli hittudománya Franciaországban; de Calvin tanítása legtöbb követőkre talált, minden kemény üldöztetések mellett is. II. Henrik alatt, ki még keményebben bánt velek, jobban megszaporodott a' calvinisták száma, a' mit Margit királyné szelidebb gondolkodásmódja nem kevéssé segített elő, ambár az akkor két részre oszlott udvari pártosok igen nagy részt vettek a' protestansok üldöztetésében. Egyik rész meg akart gazdagodni az eretnekek birtokának elszedése által, a' másik pedig a' köznépe kedvét keresve büntetettui kíváná a' protestansokat. II. Ferencz gyenge igazgatása alatt politicalai czélokra használtatott a' hitszakadás, mind a' Burbonok mind a' Guisek pártosai által. A' Burbonok pártját fogták a' protestansoknak, hogy általok ellenfeleiket gyengithessék; a' Guisek ellenben üldözték azokat. Minden parlamentben külön ítélőszék állítottatott fel, 's ez elébe hurczoltattak a' protestansok, megítéltetés végett. Ezen ítélő székek égető kamara (chambre ardente) név alatt esmeretesek a' historiában, mivel a' bevádoltattakat legtöbbnyire máglyára ítélték 's birtokaikat elfoglaltatták. Az elkeseredett protestansok, bizgattatva egy királyi herczeg által, 1560 öszveesküdtek, miután a' németországi theologusok is helybenhagyták a' Guisek ellen való zendülést. Condé Lajos kir. herczeg lett feje a' felzendült protestans felekezetnek. A' herczeg neve elejénte titokban tartatott, az végeztetvén, hogy Blois városában a' királyt még egyszer megkérjék szabadságaik meg erősítése végett, 's ha ez nem használna, erővel támadjanak a' királyi udvarra 's a' Guiseket fogságra vessék, 's a' királyt kinszezsék arra, hogy Condé herceget az ország fő helytartójának nevezzék ki. Azonban ez a' szándék nem sikerült, mert a' király előre megtudta a' cselt, 's katonaság által elfogatta a' pártosokat, kik közül 1200-an halállal büntetettek. Ekkor a' Guisek még fenhéjazóbbak lettek, 's az Inquisitio felállítását sürgették; de cancellár de l'Hopital Mihály azt meg nem engedte, hanem elvevén a' parlamentektől az illy bírói hatalmat, ezzel a' püspököket ruházta fel. IX. Károly kiskorúságában édes anyja, Medfcis Katalin vivén a' kormányt, 's azután a' IX. Károlyt felváltó III. Henrikre is nagy befolyással lévén, a' protestansok a' politicanak játszó eszközei lettek; mert maga Katalin nem szerette őket, de még is gyakran kénytelen volt, részekre kedvező rendeléseket kiadni, hogy így a' két hatalmas pártot illendő sulygyenben tartsa 's minc a' kettőn czélja szerint uralkodhassék. Ezen olasz fogásnak legocsmányabb tüneménye volt a' parisi vérmenyekző 1572, mellyben Katalin és fia előre megegyeztek, 's a' protestansok felmészároltatását végre is hajtották. Ezen gaz cselekedetre már egy akkori nagy történetirő, de Thou, kimondta az átkot; II Maximilian császár pedig egy nevezetes levelében Schwendi Lázárhoz („*Lunig. Spicileg. Eccles. Contin.*“ II. p. 23) nagylelküleg megvallotta, hogy a' történet hallására egész belseje felháborodott, 's prófétailelekkel mondotta el vejeről: „*Tantum sibi ipsi hoc facinore aspersit maculam, quantum non facile eluerit, aut abstergerit.*“ A' Hugenották háborgattatása nem előbb szünt meg, mint IV. Henriknek a' francia királyszékre léptével. Ez a' nantesi edictumnál fogva megerősítette a' protestansok polgári és vallási szabadságait, mellyeket előbb a' hatalmas Guisek pártja szédült. XIII. Lajos alatt a' papság 's kedvencze de Luines ujra elkezdették a' protestansokat háborgatni, a' mi uj véres belső háborura szolgáltatott alkalmat,

mellyben az országlás nagy ereje ellen csak a' gyengébb fél vesztetheti; ugyan azért Richelieu, kinek ministersége alatt a' királyi hatalom határtalan lett, nem nyugodott mind addig, míg a' Hugonották legnagyobb erősségét, mellyben magokat védték, nevezetesen Rochellet el nem vesztették (1629). Most a' királyi hatalom önkénye alá kerültek az üldözöttek. Richelien és Mazarin még csak nem habogtatók őket vallások szabad gyakorlásában; de már XIV-dik Lajos, bujálkodásai után vakbuzgóságba esvén, 1681 megfosztotta őket polgári jusaiktól; Colbert halála után pedig Louvois, 's a' két Jesuita le Tellier és la Chaise unszolására dragonyosok által kinszerítette őket hiték megváltoztatására; minek következtésében ötszázézer léleknel több kiköltözött az országból, noha a' nantiesi edictum megsemmisítésekor a' kiköltözés is megtiltatott (1685 Oct. 22). Minden kivándorlás mellett is fél millio léleknel többre ment az országban maradtak száma, 's noha ezek szüntelen üldözöttek, még XV. Lajos alatt is: mindazáltal még is találtak módot, magok oltalmazására, mellyben már akkor a' catholicus uraságok által is segítettek. Azonban Montesquieu és Voltaire voltak csak az első írók, kik mellettek szóval és cselekedettel felkeltek, 's a' türelmet ajánlották. Ennek következtésében 1764 után nem habogattattak többé, de polgári nagyobb hivatalokat még akkor sem viselhettek. A' revolutio kiütésével vége szakadt egészen a' vallási üldözésnek, az 1830-ki charta pedig teljesen eltörlött minden különbséget a' keresztyén felekezetek között.

HUGO CAPET, Franciaország egyik hatalmas herczegének, a' nagy Hugonak fia, kinek fővárosa és lakhelye Paris volt. A' carolingi familiából származott utolsó uralkodók a' hatalmas vasallusok által elnyomatván, Hugo, kinek jusa sem volt a' koronához, 987-ben azt fortellyal 's erőszakkal tette magáévá. A' lotharingi herczeg Károly fegyverrel akarta ugyan visszaszerezni jusát, de meggyőzetett, 's fogságban holt meg 992. Így megerősítvén magát Hugo az uralkodásban, törzsök atyja lett Franciaországban a' harmadik uralkodó háznak, melly idővel három lineára ozzlott, ugymint a' Capet lineára, (987—1328) Valois-i házra (1328—1589) 's a' Bourbon lineára, mellynek tagjai 1793-ig uralkodtak, 's Napoleon megbukása után 1814 ota ismét uralkodnak a' frank földön. Hugo familiai birtokai királyi birtokokká változtak, csak a' burgundi herczegség szált osztály utján két testvérének, Ottonak 's Henriknek, maradékaira. A' Capet nevet a' Caput deák szóból magyarázzák, hogy jó feje volt Hugonak, és okos volt; mások familiai névnek tartják. Alatta lett Paris az ország fővárosa.

Kállay.

HUGO (Gustav), D., titk. törvénytanácsos (1819), Gwelfek rendje vitéze (1816), Göttingában törvénytanító, a' romai törvény és törvénytudomány története körül legtöbb érdemeket szerzett tudósok egyike, szül. Lörrachban (Baden) Nov. 23. 1764. Göttingában 1782—85 tanult, hol jutalmat is nyert, 1786—88 a' dessauai örökös herczeg oktatója, 1788 Göttingában törvények rendkívüli — 1791 rendes tanítója lett 'sat. 1805 az orosz császári törvénybiztosság 's az Académie de législation levelezőjévé, később a' hollandi királyi intézet, 's más tud. társaságok tagjokká választák. Tanítása első éveiben Gibbon után ford. 's jegyzetekkel adá ki az „Übersicht des römischen Rechts“ és Ulpianus „törvédekéit.“, „Lehrbuch der juristischen Encyclopaedie“ (Berl. 1792) és „Institutionen des heutigen römischen Rechts“ (Berl. 1789) című iratainak 6 kiadása megjelent 1820; „Lehrbuch der Gesch. des römischen Rechts“ (Berl. 1790) 9-dik kiadása 1823; „Lehrbuch des Naturrechts als Philosophie des positiven Rechts“ 4-dik kiad. 1819. Ez iratok „Lehrb. eines civilistischen Coursus“ (7. köt.) című munkájának egyes köteteit is teszik. A' romai törvény történetéhez 's más ágaihoz becses tudományos bírálati toldalékokat nyujta még az általa (Berl. 1790—1817) kiadott „Civilistisch. Magazin“-ban, 's a' „Göttinger gelehrte. Anzeig.“ is derék bírálatival dicsekszik. E' törvénytudós éles elméje néha paradox

állításokban leli kedvét, p. o. „*Lehrbuch des Naturrechts*“ munkájában a' tiszteknek tetszés szerinti elmozdítását igazolni, 's a' rabszolgaságot pártolni iparkodott.

HUGY, azon nedvesség, mely az állati testhen tulajdon eszközök által választatik a' vérből el, 's a' testből kiürítetik, mely utolsó mivelet a' tökéletesebb állatoknál (tehát az embernél is) erre szánt tulajdon részek által történik. Ezeknél a' hügy a' vesék által választatik el, a' hügyvezetők által a' hügyhólyagba yitetik, melyből a' hügycsőn által végkép kiürítetik. A' hügy különbözőféle létrészekből áll, millyen a' nagy bőségű víz, a' hügyany (tulajdon anyag), villósavas méz, villosavas natron (szikag), villósavas hügyag 's kevés kivont anyag. Ezen savak olvadva vannak a' hügyban. Minthogy pedig mind ezen részek nagy bőségében vannak a' fojtónak, azt lehet származtatni, hogy a' hügy által leginkább a' fojtótól szabadítatik meg a' test. Altaljában az életmivelet által elhasználtatván a' test részei, 's a' további állati életre alkalmatlanná tetetvén, a' szívó edények által a' véreerekbe 's így a' keringésbe jönek, a' vesékhez hozatnak, ott elválasztatnak 's hügyidomban kiürítetnek. A' hügy minősége betegségek által nagyon megváltoztatik; ilyen a' vérrendszer akármelyi betegsége, a' lázok, az eperekü v. sárgakór (sárgaság), a' hügyműszerek sokféle betegsége, honnan véres hügy, hügyár, rendkívül sok hügy, stb. származik.

—j—a.

HULL, vagy Kingston upon Hull, has. n. folyó mellett, virágzó gyár 's kereskedő és tengeri város Yorkshireben Angliában, 26.000 l.; két tagot küld a' parlamentbe. Kézmivei közt említésre méltók: lenolajt őrítő és tisztító malmai, 2 nagy cukorráfineriája, 's mind azon mesterségek, mellyek a' hajó építésre szükséges anyagok előre készítésével foglalatoskodnak. Belső kereskedése évenként 5 mil. font sterl. értékű. Tengeri kereskedését a' folyó torkolatjánál, 's egy másik folyó, a' Hamber, szomszédságában fekvése nagyon előmozdítja. Ujabb időkben 2 nagy hajó építő műhely állítottatott fel, egyik a' Hullon, másik a' Humberen. Itt sok Grönlandba utazó hajó készítettik fel. 1811, 42 hajó 552 czehtalat, 993 fókát, 2 narvált, 2 jeges medvét 's 4872 tonna halzsírt hozott. 1815, 58 hajó indult ki az éjszaki vidékekre. Hullnak szép épületei vannak; legnevezetesebb a' háromság temploma, goth stylumban, nagy idom szerint építve 1312, melly egy a' legszebb emlékei közül a' középkor építési művészeigének. Van a' városban 5 ispotály is, mellyeknek egyike jól felkészített nagy kórház. Kevéssel ez előtt, Spencer William fáradozásai kivivék, hogy Hullnál fűvészkert is alapítottatott.

opq.

HULLATACH, Afghanistan tartományának egyik vidéke, mellyet Tadschikok és Ghild származású Hotakok laknak. A' számos és nagy helységeken lakozó nép mintegy 5—6000 családból áll.

54.

HULLIN (Pierre Augustin, gróf), szül. Genfben 1758, óráslégény, első, ki Jul. 14. 1789 a' bastillet ostromlá. A' rettenetrendszer ideje alatt fogva volt, a' 9. Thermidor után kiszabadult; azután Bonapartenak olasz táborozásiban hadi segéde, 1797, 's a' Marengo melletti ütközet után 1800 Majland parancsnoka; majd osztyalos general, 's azon katonai bizottságnak, melly Enghien herceget halálra ítélé, előlülője, a' becsületrend nagy tisztje, 1804 gróf, az 1805-ki táborozásban Bécs, 1806 Berlin, 's a' tilsiti béke után Paris hadi parancsnoka; mint ilyen, Mallet összeesküvésében nehéz sebet kapott; később Marie Louise császárnét Mart. 1814. Bloisba kísérte; 's ezentul Apr. 8. fogva az új uralkodás nyilvános híve; 1815 ismét Napoleonnak hódolt, 's ez megint Paris parancsnokává nevezé; a' Bourbonok visszatérte után elillant; az 1817. Jan. 17-ki ordonnance Franciaországból kitiltá: ekkor Brüsselenben, végre Hamburgban kereskedői vállalatokkal foglalatoskodott. Ezek gener. Hullin életének legfontosb környülményei. 1819 a' Franciaországba visszamehetésre engedelmet nyert; utóbb megvakult, 's 1824 Savary ellen Enghien herczeg haláláról irt.

J.

HUMANUS, HUMANITAS. Humanus annyit tesz mint emberi, a' mi tudnillik emberhez illik, és emberi dolog; humanitas tehát emberség, emberi characterhez méltó mód, ellenében az állatiság, vad-ságnak. Már Cicero egybeköti a' humanitással a' szelidséget, barátság-
got, módos és finom magaviseletet, melly tulajdonságoknak megszerzésére az emberi lélek eredeti alkotásánál fogva alkalmas. Ő nála a' humanitas minden olly ügyesség 's esmeretekkel bírás, mellyekre az ember csak lelki tehetségei által tehet szert. Minekutána a' görög és latin nyelvek az életből kihaltak, 's a' régi classicus írók remek gondolatjai csak írásaikban maradtak fen, ezek voltak a' közép időkben egyedül való kincsek és kútfók, mellyekben a' kevés számú tanultabb emberek buvárkodtak. Ebben az időben tehát nyelvtudományra kellett adni magát annak, ki elméjét 's lelkét pallérozni akarta. Minden tudománynak, melly az emberi pallérozottság disze lehet, egyedül való kulcsa a' görög 's latin nyelv, tágasabb értelemben a' philologia volt. Ezen oknál fogva a' humanitas nevezet kiterjesztetett a' régi görög és latin literatura esmeretére, 's a' philologiai studiumok humaniora, maga a' tanításbeli rendszer pedig humanismus nevek alatt lettek esmeretesek. A' régi classica literatura a' 15 és 16 században feléledvén, minden tudományos pallérozottságnak alapjává vált, 's az oskolákban a' philologia egész a' 18. század közepéig nagy buzgósággal tanítottott. Mivel azonban a' tudósok egy része, melly különösen a' philologiai tudományokban nagy előmeneteket tett, sok tulságokba esett, minden más ágait az emberi esmereteknek ez alá akarván rendelni: azért a' philanthropismus, Basedow és Campe alatt, elkezdette vele az egyenetlen harcztot, a' görög és latin nyelvet kirekesztetni kívánván olyan oskolákból, mellyeknek nem czéljok tudományos embereket nevelni. Eleinte a' tudósok nagy része sértésnek vette ezen megtámadást, mindazáltal lassanként hozzá fogtak sok helyen az oskolai régi rendszeres intézetek javításához, főképen minekutána Herder tisztább képzeteket terjesztett el a' humanitasról, 's ezt az ember belsője harmoniás kifejtésére vitte át. E' főbb szempontnak a' nyelvtudományok is végre majd mindenütt alárendeltettek, elannyira, hogy ma már a' humanitas szó alatt az emberi társaságban a' nevelés okos módját értjük, melly az embereket a' lelki tökéletesedéshez mind közelebb közelebb vigye, hogy így rendeltetéseknek minél jobban megfelelhessenek.

Kállay.

HUMBOLDT (Károly Vilhelm, báró), statusminister, szül. Berlinben 1767. ugyan ott nyelvekben és tudományokban gondos tanítást nyert; innen amaz alaposságra törekvése, mellyel az emberi tudás nem egy országát legpontosabban kifürkészte. A' „*Herrmann und Dorothea*“ hősköltemény feletti mive, általánosan a' költészet körüli szemléleteket tárgyalja. „*Untersuchungen über die baskische Sprache*“ című munkája, az esmeretlen eredeti bask nyelrről, mellyet saját fészékében tanult, tiszta világot terjeszte. (Egy bask szókönyve Adelung „*Mithridatese*“ ben 4. r. foglaltatik). Aeschylus „*Agamemnon*“ ának fordítása, a' görög nyelv és versmérték legnehezebb nyomozásának gyümölcse. Miután H. Jenában, hol Schillerrel naponként barátságosan társalkodott, több évekig élt, diplomaticai pályára lépett, mint Romában kir. por. residens. E' hely, hol utóbb meghatalmazott rendkívüli követ lett, régiségek tanulásának nem csak új emelkedést adott, de magát is jeles kormányfőrsírá képzé. Később a' király az istentisztelet és nyilvános nevelés osztályának fejévé tevé. De ez osztálynak a' belső dolgok ministrétől függése lehetett talán oka, hogy e' hivatalról lemondana. Ezután 1810 statusministeri ranggal mint udvarának követe Bécsbe ment, azon fontos időszakban, midőn éjszaki és déli Europa egy olly hófúvataghoz hasonlított, mellynek csak egy kis rázás kelle még, hogy a' nyugoti világuralkodásra szétdulólag leomoljon. Ausztria politicájába mennyire belátott, megtetszik abból, hogy fejedelme a' prágai békegyülésre meg-

hatalmazottjának nevezné. Jelen volt ő a' chatilloni congressuson és parisi békekötésen is, mellyet 1814 Hardenberg stautscanczellárral irt alá; 1815 igen munkás volt a' fejedelmek bécsi gyűlésén, hol a' Porosz és Szászország közti békét írta alá. 1816 Németország földbirtoki ügye eligazítására mint meghatalmazott porosz minister Frankfurtba ment. Ezután a' király statutanács tagjává nevezé, 's fekvő jószágokkal ajándékozta meg. Majd rendkívüli követképen Londonba, innen 1818 Oct. Aachenbe ment. 1819 szóval 's ülésessel a' porosz ministeriumba hivatott, hol többek közt az ország rendjeinek dolgát, melly eddig a' belső ministerhez tartozék, 's a' neufchатели herczegség osztályát igazgatá. Azonban maini Frankfurtban maradt, mint a' földbirtoki biztosság tagja mind addig, mig ez Jul. 10. 1819 eloszlott; ekkor Berlinben hivatalához hézdet, de ettől csak hamar feloldaték. Tagja volt azon biztosságnak is, melly az országalkotmányi javaltal készítésében munkálkodott. 1825 a' parisi felírások es szép tudományok academiája külföldi tagjának választá. J.

HUMBOLDT (Fridrik Henrik Sándor, báró), az előbbinek testvére, szül. Berlinben, Sept. 14. 1769, Göttingában 's oderai Frankfurtban tanult, Hamburgban Büschnél a' kereskedő academiát látogatá meg 's 1790-ben Forster Gy. és van Geuns-el utazást tön a' Rajnán, Holland és Angol-országokban, mellynek gyümölcse a' Braunschweigban 1793-ban megjelent „*Beobachtungen über die Basalte am Rhein*.“ 1791-ben a' freibergeri bányász academiában a' bányász tudományokat 's a' fűvészséget tanulá (l. tőle „*Specimen florae fribergensis subterraneae*“ Berlin 1793). 1792-ben assessor lón a' bányász és huta osztályban, 's nem sokára azután mint fő bányászmester a' franki herczegségeknek, Baireuthbe tététek által. Itt sok jó szerkeztést tön, többek közt a' stebeni bányász-iskolát alkotá; a' galvanizmussal is tanúságos vizsgálatokat vett elő. 1795-ben utazási kedvéért felhagyott ezen hivatallal, 's Hafterral Olaszhonba utazott, 's utóbb őszszel, barátja Freiesleben társaságában Helvetia egy részén keresztül. Husvét oltá 1797-ben testvére 's Fischer társaságában Bécsen és Salzburgon által Parisha ment, hol Bonplandot, ki a' parisi orvosi iskola és fűvészkert nevendéke vala, megismerkedett. Humboldt 1792 oltá önköltségein el szándékozott utazni a' napfordítók közé, 's most Madridba ment nevezetes eszközgyűjteményével, hol 1779-ki Martiusban engedelmet nyert az udvartól a' spanyol gyarmatok beutazására. Mindjárt magához hívá barátját Bonplandot 's Corunnában hajóra ült. Tervek volt 5 év alatt 9000 mfnyi utat tenni, a' legnagyobbbat, mellyet valaha magányos ember önköltségén tett. Teneriffán kiszáltak, hol Pico craterét megmászták, a' közönséges levegő oldvizsgálatát teendők, 's Afrika bazaltja 's porphyrrétegyeiről észrevételeket gyűjtendők. Juliusban a' cumanai öbölbe értek déli Amerikában. 1799 és 1800-ban megkeresék a' pariai partokat, az Indusok missoit és új Andulusiát, átjárák Ujbarcelonát, Venezuelát és spanyol Guianát. Cumana, Caracas és más helyek hosszúságát Jupiter holdjainak vizsgálása által meghatározván, és Ceripa 's a' bejarionnal koszoruzott avilai Silla tetején fűvészkedvén, 1800-ban Martius hóban elutaztak Caracashól az aragui kellemes völgyekbe, hol a' nagy Valencia tava a' hévű növény világának szépségével gyönyörködtet. Portocabelloból az antilli tenger partjaitól az egyenlítőig előre hatottak, átvándorlák a' calabozoi, apurái és llanosos tágas síkokat, hol Reaumur hőmérője árnyékban is 33—37°-ra emelkedett 's a' forró föld több mint 2000 nsz. mfdön csak 5 hüvnyi eltávozását mutatá az ónmértéknek. A' tenger fövenyében is mindenütt láták a' sugártörés és az igen különös feldagadás tűneményeit. Apurái S. Fernandoból több mint 500 tengeri mfdnyi utnak indultak meg canotokban 's a' tartományt hosszúsági órák, Jupiter holdjai és holdtávola segítségével felfogák. Rio Apurán lehajóztak, melly a' 70 szél. fok alatt az Orinocoba ömlik, melly vizen felhajóztak a' Rio Guaviare beömléséig, elmentek a' híres aturesi és majpurei vizes 's mellett, hol az atarnipoi

barlang egy a' Caraibok és Maraviták hadai által eltörlött nemzet mumiáját rejti. Rio Guaviare torkolatjától viszont felfelé utaztak Atahapo, Tuamini és Temi folyókon. Javitából szárazon mentek a' Guginia (Rio Negro) forrásaiig. Az Oronoco Cassiquiare nevű ágának meghatározása végett S. Carlosból, mely spanyol erősség, a' fekete folyón és a' Cassiquiareen által viszont az Oronocohoz mentek, 's ezen egész az esmeraldoi missióig a' Duida tűzökádónál, vagy is ezen folyam kezdetéig. De a' Guaiacas-indusok, fejér, majdnem törpe, hanem hadakozó népség, valamint a' részintü Guajaribok, az ország nyugoti részén lakó vad ember-evők, lehetlenné tevék az Oronoco forrásáig való hatást. Esmeraldától 345 mfdnyiig az Oronocon lön alá az utazás, egész torkolatjáig St. Thomasnál uj Guianában vagy Angosturában. Az utazók másodsor mentek el a' vizesésknél, hova sem Gumilla Péter, sem Caulin elő nem hatott. Nagy nehézségek után visszatértek mégis az Oronocon Barcelonába és Cumanába, a' caraibi Indusok missioin által, kik szörnytermetűek. Nehány havig a' tengerszéleken tartózkodtak, azután St. Domingo déli részén és Jamaicaán által Cubába mentek. Itt 3 hónapig foglalatoskodtak részint Havanah hosszaságának meghatározásával, részint uj kemenczekészítéssel a' czukorfőzés számára. Epen Veracruzba akartak utazni, Mexican és Acapulcon által a' Philippi szigetekre, onnét, ha lehetséges, Bombain, Bassorán, Aleppon által Constantinopolba törekedendők, midőn Baudin utazásáról jött hamis hírek megváltoztatták uti terveket. Amerikai ujságok hirdetéek, hogy ezen hajós Frankhonból Buenos-Ayresbe utazand, 's a' Born-fokot körülhajózáván Chili és Peru partjain menend tovább. Humboldt parisi elmenetele olta 1798-ban megigérte a' muzeumnak 's Baudin kapitánynak, hogy ha utazása közben a' francia uti-küldemény létre kap, ő hozzá fogja magát kapcsolni. E' szerint az 1799 és 1800-diki kéziratait és gyűjteményit egyenesen Európába küldé, hova gyűjteményei egy harmad részének elvesztével, mely hajótörésben oda lett, megis érkeztek. Ő a' betabami kikötőben hajót bérlett, rajta Carthagénába menendő, honnan a' panamai földszoroson által a' déli tengerre iparkodék. Martiusban 1801 elhagyá Betabamot, Cuba déli partjai mellett elhajózott, különböző pontokat határozta csillagászilag meg a' Királykert nevű szigetcsoportban, a' trinidadi kikötő szállóival együtt. Sinu folyónál is tartózkodtak, hol fűvész még nem munkálkodott. A' St. Martha körüli égések kegyetlenkedése megnehezité a' kiszálást Carthagénában; hogy horgonyt vethessenek, a' partra kellett menekedni, 's az itt tartózkodás alkalmat ada Humboldtnek a' holdfogyatkozás vizsgálására Mart. 25. 1801. Az évszak nem engedvén meg a' Panamából Guayaquilbe való hajókázást, felhagytak a' földszoros átmetszésével. A' híres Mutist meg akarván látogatni, a' turbacoi erdőkben maradtak utasaink egy ideig, azután a' Magdolnafolyón alá eveztek, mellynek H. abroszát készíté, míg Bonpland a' „*Heliconia*, *Psychotria*, *Melastoma*, *Myrodia* és *Dychotria*“-val bővelkedő virányt tanulá. Hondánál kiszáltak, innét irtóztató erdei utakon (tölgy, melastoma és cinchona erdőkön) St. Fé de Bogotába, Ujgranada fővárosába jutottak. Mutis gyönyörű gyűjteményei, a' taquendamai vizesés, a' mariquitai st. annai és zipagairai bányák, az icononzi természetes híd, melly nem egyéb a' földrengés által elrepedt két szikladarabnál, a' levegőben egy harmadikat tartónál: mind ezen nevezetességek egész Septemberig foglalatoskodtaták utazóinkat 1801-ben. A' kedvezéstelen esős évszak ellenére is elutaztak Quitoba; viszont leszáltak Magdolnafolyójának völgyébe, a' quindini Andesek mellett elmentek, hol a' Tolina havas teteje storax erdőkől, bambuszd és viaszpálma ligetek közül emelkedik fel. Meztláb és áltávza érkezvén meg Cauca folyó völgyében, Cartago és Bugában tovább maradtak, bejárák Choco tartományt, a' platina honját. Most Caletón 's a' quilichavi aranymosásokon által Popayanba mentek a' puracéi és sotarai havas tűzökádók tövében. Ezen dicsó éghajlatban mindig 17—19° R-on ált

a' hévmérő. Purace tüzokádó crateréhez nagy bajjal feltörekedtek, mellynek nyílása forró vízzel telt 's a' hó közepén kénes gyulógózóket párolog ki. Azután a' patiai méreggel gazdag völgyet elkerülve az almagueri meredek Cordillerákon ált Pastoba mentek, 's innét indulva Guachachalon által de los Pastos tartománynak hegységjait átmetszék. Négy hónapi, igen bajos ut után végre átjöttek a' déli felgömbre Ibarra és Quito városába. Ez utolsó, lakosinak miveltségéről híres városba Jan. 6-kán jöttek 1802. Nyolez, 'tiz havig folytaták geologicus és fűvészeti vizsgálódásaikat a' roppant bércezeiről, tüzokádójiról, növényországáról, régi emlékeiről, különösen pedig ős lakosi erkölceiről híres Quito tartományában. Kétszer leszáltak a' pichinchai tüzokádó torkába, kirándultak az antisanai, cotopaxi, tunguraguai havasokra és a' Chimborassora. Különösen az Andesek geognosiai tulajdonit vizsgálák. Humboldt háromszegi 's légsulymérői mérései hebizonyíták, hogy némelyek ezen tüzokádók közül 1753 óta észrevehetőleg roskadtak, a' miben a' lakosok tapasztalása, észrevétele is megegyez. Arról is meggyőződött Humboldt, hogy ezen nagy tömegek mind jegesülés által származtak. A' quitoi selvalegrei marquis fija, Montufar Károly, egy a' tudományokat igen pártoló férjfiu, kíséré őket 1802-ki Januarius oltá Peru és Mexico vidékein. A' körülmények kedvezvén, eddig még el nem ért magasságra hágtak a' nevezetesebb hegycsúcsokon. A' Chimborasson 18,575 lábnyira (3485 lábbal magasabbra, mint Condamine 1745-ben) mentek fel a' csendes tenger szine felett. A' vér kicsordula szemekből, ajkókból és inyekből, 's a' hideg majdnem megvette őket. Egy mélység állá utjokat, különben felmentek volna a' tőlök még csak 1344 lábnyira (224 toise) lévő csúcára a' Chimborassonak. Quitból az Amazonfolyóhoz 's Trinához mentek, ott akarók megvizsgálni Mercurius elmenetelét a' nap előtt. Meglátogáták Lactacunga, Hambato és Riobamba romjait, melly tartomány a' Febr. 7-ki 1797 földindulás által elrongáltaték; az assonayi hőmezőkön át Cuenzába 's onnan a' saraguroi Paramon át Loxába mentek, hol a' gonzanaí és malacatosi erdőkben vizgálatokat tőnek a' chinakéreggel. Loxából Ayavacán és Gouncabambán át Peruba értek az Andeseket áthágva, hogy az Amazonok vizéhez juthassanak. Láták a' yegai dicsó utnak felséges romjait, melly az Andesek porfirhátán 12—1800 toisnyi magasságon megycusoból Assonayig, 's fogadókkal és közös agrókutakkal bővelkedik. Chamaya faluban talpra ültek, 's a' hasonló nevű folyón az Amazonok folyamába ereszkedtek. Meghatározzák ezen befolyás csillagászti helyzetét. Minthogy Condamine csak Quebrada de Chuchunga alatt szált az Amazonfolyóra, 's a' hoszaságot csak Rio Napo torkolatjánál határozzák meg, Humboldt ki akará igazítani ezen csorbaságot, egész a' rentevai vizeséseki hajözva az Amazonok folyamán, 's Tomependában szoros teret készítve el a' Maranhon ezen esmeretlen részéről. Bonpland addig fűvészkedett. Ötödször mentek most utasaink az Andeseken által, Montanon 's Perun át visszatérendők. Meghatározzák azon pontot, hol Borda magnetúje az eltérés középpontját mutatá, noha a' déli szélesség 7° alatt, kitanulák a' hualguayoki gazdag ereket, hol az ezüst 2000 toisnyira van a' tengerszine felett. A' ferdöji 's romjai által híres Caxamarcából leszáltak Truxilloba, mellynek közeletén Mansiche iszonyu perui városának romjai találtatnak, pyramisokkal ékesítve, mellyeknek egyikében a' 18-dik században 4 millio lívrenél becesebb vert arany találtaték. Ezen nyugoti leereszkedésnél először pillanták meg a' csendes tengert 's azon hosszú, keskeny völgyet, hol eső 's égdörgés esmeretlen. A' déli tenger természetlen partjainak hosszában Santán és Guarmeyen át Limába jöttek, hol H. elég szerencsés volt a' callao de limai kikötőben Mercur átmenetelének végét elég pontosan vizsgálhatni. Januariusban 1803 Guayaquilban ültek hajóra, melly kikötő egy nagy folyam partján, hol a' növényélet pálmákkal, plumaria, Tabernaemontana 's banan-okkal diszeskedik. 30 nap mulva Acapulcoba értek. Bár mennyire sietett is Humboldt Euro-

pába, mégis hátra tarták Ujspanyolhon szépsége, a lakosok vendégzeretete 's a' veracruzai feketehányás félelme egész a' tél közepéig. A' növényekkel, levegővel, a' légsúlymérő óránkénti változásaival, magnesi (irányi) jelenetekkel, és különösen Acapulco hosszúságával foglalatoskodván Mexicoba utaztak. Lassanként felmentek a' mescalai és papagayoi rekkenő völgyeken, hol a' hévmérő árnyékban is 30° R. áll. Atmentek a' chilpanzulgoi, theuilopeteci és tascoi magas síkokra, hol a' szelid ég alatt tölgyek, cziprusfák, fenyvek 's europai gabona nőnek. Itt megkeresék a' tascoi bányákat, 's Aprilban 1803 Cuernaracán 's a' cuchilaquai ködön ált Mexico fővárosba tértek, melly igen kellemetes fekvéssel bír 's tudományos intézetei által az új világ minden városai felett híres. Néhány hólnapi ottlét után, míg H. Mexico hosszúságát javítá meg, megkeresék utasaink a' morani és real del montei nevezetes bányákat, hol a' biscayai érezet több millio piastert ada Regla grófnak; megvizsgálák az oyameli obsidianokat, mellyek a' gyöngykőben 's porfirban telepeket képeznek 's a' hajdani lakosoknak késül szolgáltak. 1803-ban a' királyság déli részét keresék meg. Fürkészéseiket először is Hunbuetocára fordíták 's azután Queretanon, Salamancán 's az yrapuatoi termékeny síkságon által Guanaxuatoba mentek, mellynek bányáji végtelenül fontosabak, mint a' potosiaiak valaha voltak. Két hónapig foglalatoskodtak itt méréssel, geologikus vizgálatokkal, megnézik a' comagillosi ferdőket 's azután a' s. yagoi völgyön át Valladolidba mentek, a' hajdani Mechoacan ország fővárosába. Innét őszi esős időben száltak a' csendes tenger partjaihoz a' jurulloi térekre, hol 1759-ben egy éjtszaka a' földből 1494 láb magasságu tűzökádó emelkedett fel, melly ma is több mint 2000 apró, füstölő nyilással bír. Ók a' torok fenekéig leereszkedtek 's a' szénsavanyval igen terhes ottani levegőt feloldozták elemire. A' kellemes és termékeny Mechoacan országból visszatértek Mexicoba, a' toluccai magas síkon által. Toluccában megkeresék a' nevezetes kézfat, Cervantes *Cheiranthostaeon*-át, mellynek a' legrégebb idők olta csak egy példánya van Mexicoban fűvész és geologiai gyűjteményeik rendbeszedésével, a' tett mérések kiszámolásával 's azon geologiai atlással foglalatoskodtak, mellynek számára H. rajzolatokat alapozott. Ezen várost Januariusban hagyák el 1804, a' Cordillerák keleti dülését vizsgálndók; megmérték a' pueblai két tűzökádót, a' Popocatepeket és Itzacihuatl-t. Utóbb Xalapába emelkedtek. Ámbár nagy hó esett, még is felmászott H. a' teneriffai Pic-et 162 toiseval felülhaladó Cofre tetejére 's helyzetét helybeli vizgálatok által meghatározá. Az orizanoi csucst is megméré háromszegileg. Itteni kellemes tartózkodás után veracruzai kikötőbe ereszkedtek le, kikerülék az igen uralkodó feketehányást 's egy spanyol fregáton Havanahba utaztak, hol az 1800-ban letett gyűjteményeiket visszavették. Két hónapig ott maradván Philadelphiába utazandók hajóra ültek, hova 32 nap mulva eljutottak. Itt és Washingtonban szinte 2 hónapot töltvén Aug.-ban 1804 Európába visszajöttek. Magokkal hozott gazdag gyűjtemények egy a' maga nemében 's kimondhatlan becsű; növényfajok mintegy 6300 van. Ezen utjának és nyomos sikerének leírását adá H. a' Parisban, Hamburg és Londonban 1810 olta kijövő e' című munkában: „*Voyage de Humboldt et Bonpland*“ (nagy félrét), mellynek első osztálya általános physicának szenteltetett, 's magában foglalja a' tulajdon utitudoúsítást. Ezen utitudoúsítás első része, az e' címet is viselő „*Vues des Cordilleres et monumens des peuples de l'Amérique*“ az eddigi füzetekben megjelent. A' második osztály az állattant és hasonlító boncztudományt illeti; a' harmadikban politica vizgálat foglaltatik Ujspanyolhonról, a' negyedik csillagtudománynak, az ötödik az ásványtannak és magnetismusnak, a' hatodik végre a' fűvészetnek van szánya. Azolta Humboldt Parisban Gay-Lussac-kal a' magnesi egyenlítő helyzetéről való elméletet javítá meg, 's a' tudományok Acemiájának elébe terjeszté 1817-ben rajzolatját az Oronoco nevezetes folyásáról. Oc-

toberben 1818. Londonban volt, hol az a' hire kelt, hogy a' szövetséges hatalmasságok megkérék, mondaná ki véleményét a' déli amerikai népek political viszonyairól. Keleti Indiába 's Tibetbe akarván utazni, a' burkus király Aachenben 1818, évenként 12,000 tallérból álló segedelmet ígére neki 's a' legszükségesebb természeti és csillagászati eszközök használatását. De ezen uttal felhagyott. H. ezután soká Parisban élt a' tudományoknak; 1822-ben télen Veronába hívaték, hogy a' burkus királyt olaszországi utjában kíséresse. Nápolyi tartózkodása alkalmat ada neki a' vulkánok természetének 's alkotásának vizsgálására, mellynek sikerét egy kis írásban közlé is a' világgal. 1825 végével Parisból Berlinbe tére; 1829-ben az Urál megvizsgálására indult az orosz uralkodás különös pártolása alatt. Ehrenberg dr. és Rose Gusztáv voltak kísérelői; egy év alatt 2300 mfutet tevé. Nischnei Nowgorodnál állt a' Wolgára, Kasanig hajózott 's Bolgari tatár romjaihoz. Innét Jekaterinenburgba, innét viszont Permen ált Tobolskba, Tarán 's Baraba pusztaán keresztül Baranlba, a' kolyvái szép tóhoz, a' schlangenbergi, ridderski ezüstbányákhoz; Riddersktől Bukhtarminskbe, a' chinai határhoz utaztak, hol engedelmet nyertek a' határon átlépésre 's a' mongol Baty meglátogatására. Innét Ust Kamenogorskba, Semipalatinskba, Omksba mentek 's az ischimi és toboli kozák vonalon ált a' déli Urálhoz. Ezen hegy hosszában megnézék Orsknál a' szép jáspizbányát, hol a' hallal gazdag Jaik foly, Orenburgot, az ilétzkii sóbányákat, a' saratowi német gyarmatokat, Elton sóstarát 's Sareptán ált Astrachanba mentek. A' kaspi tenger partjait nevezetesen azért látogatták meg, hogy annak vizét analysálják, mellyet Rose tön, 's hogy halait gyűjtsék Cuvier és Valenciennes számára. — Astrachanból Ekvába tértek. Ezen ut ada léteit az urali gyémánt bányák feltalálására. — Míg H. 1830 és 31-ben utazásai gyümölcseit kidolgozá, számos darabot felolvasa tudósításaiából a' tudományok berlini academiájában 's a' francia intézetben. Nevezetes szülemény ezen utjából: „*Fragmens de géologie et de climatologie asiatiques*“ (2 köt. Paris 1831).

HUME DÁVID, hires kételkedő philosophus és nagy történetirő, szül. Edinburgban 1711, származását a' régi Home vagy Hume grófi de nem gazdag házból vevén. Atyját kis gyermek korában veszté el, de édes anyja a' szülői kötelességeket hiven teljesíté körülé. Atyjafiai azt akarták, hogy a' törvénytudományra szánja magát de, neki a' philosophiához volt hajlandósága. Nem lévén azonban nagy módja a' kedve szerint való tanuláshoz, 1731 Bristolba ment olly czéllal, hogy kereskedést folytasson; de ez sem tetszvéen neki, visszatért Edinburgba, onnan pedig Franciaországba ment, hogy ott magányban, függetlenül tovább tanulhasson. Itt írta philosophiai értekezését az emberi természetről, mellyet Londonban 1738 és 1740 adott ki. Azonban ezen értekezésre akkor senki sem volt nagy figyelemmel. Ezen elbusulván, ujra magányba vonult, 's nagy szorgalommal tanulta a' görög nyelvet. 1742 más political és erkölcsi tartalmu értekezéseket adott ki Edinburgban, mellyek már több figyelmet gerjesztettek. Tanulása azonban félbe szakadt 1745 és 1747, a' mikor elébb egy ifju marquisnak lett nevelője, azután pedig Saint Clair generalt, mint követet, Bécsbe és Turinba kísérte. Meghalván édes anyja 1759, Scotiába visszatért, 's mind egyre tanult és irt. Végre az edinburgi ügyvédek könyvtárának lett felvigyázója. Itt hazája történeteinek kutfejeivel megesmerkedvén, az angol historiának azon részét, melly itélete szerint formájából leginkább ki volt véve, nevezetesen a' Stuart háznak uralkodásától fogva valót, tette munkás szorgalmának tárgyává, mellyet 1756-ban két darabban ki is adott. Ez tevé Hume-t mint philosophus történetirőt híressé. Később, (1759) kiadta a' Tudor ház historiáját, 's 1761 az angol historia régibb első időszakait; melly dolgozásai több ízben leforditattak idegen nyelvekre. Ötven esztendő korában Hertfort gróft elkisérte, mint követségi titok-

nok Parisba, hol nagy tisztelettel fogadtatott. Ő vette rá Rousseaut, hogy menjen vele Angliába. Ország altitoknoka lett 1767, de két esztendő mulva felhagyott ezen hivatallal is, 's Edinburgban dolgoztatott, 's javitgatta régibb munkájit, mig nem 1776 nótelen holt meg, nagy gazdagságot hagyván maga után. Őn életírásában, mely halála után jött ki, szelidnek, magán uralkodni tudónak, mértékletesnek vallja magát, azt sem tagadván el, hogy vágyott a' tudós hirre. Hume scepticismusa új általmeneteli pontra szolgált okul a' philosophia történeteiben; mert Kant ez által ébresztetett fel új vizsgálódási forma keresésére, melly-nél fogva a' criticismusnak lett azután alapítója.

Kállay.

HUMMEL (Nep. János), az élő legnagyobb klavirjátsszók egyike, híres hangszerző, szül. Posenban 1778 Nov. 14-kén. Már negyedik évkorában hegedülni tanítá őtet atyja, de minden előmenetel nélkül. Atyja akkoriban a' szenci katona intézetnél muzsikamester volt. Azonban, midőn Hummel következő esztendőben éneklésre, 's klavirozásra tanítatott, szembetűnőleg lehetett észre venni muzsikai talentumát. Vonzódás és szorgalom által nem sokára annyira ment, hogy egyházi muzsikák közben a' karon énekelhetetett, 's egy esztendő alatt a' klavirjátsszásban annyira előre haladott, hogy a' többi nevendékek közt ő lett az előjátsszó. Midőn József császár két év mulva a' szenci intézetet eltörlé, Hummel atyja Bécsre választá lakhelyéül, hol az ujonnan épült Schikaneder játékszinén orchestra igazgató lett. A' hét esztendő Hummel korára nézve rendkívüles művészeti ügyessége által a' muzsikaértők figyelmét magára vonta, 's atyjának azon kívánságát, hogy reményteljes fija a' nagy Mozartnak bemutatassék, elősegítették. Jól esmertetett a' halhatatlan művésznök idegenkedése a' tanítástól; mégis ajánlá magát, hogy Hummel tanítója kíván lenni olly feltétel alatt, hogy nevendéke egészen reá bizzassék, 's nála lakjék. Két évig részesült Hummel ezen megbecsülhetlen tanításban; azután kilencz esztendő korában atyjával utazni menvén megjárta egész Németországot, Daniát, Scotiát (hol minden muzsikai tétel tanulása nélkül írt első szerzeményeit, t. i. változatokat fortepianora, nyomtatás alá bocsátá), Angol és Holland országot. Mindenütt kitűnő tapsolással fogadtatott; mert Mozarton kívül ilyen évkorban ennyi készségig senki sem vitte fel művészségét. Hat esztendő mulva visszatért Bécsbe. Csak ekkor kezdé Albrechtsberger től tanulni a' hangszerzést, ki a' bécsi újabb compositorok nagyobb részének tanítója volt. Ezután néhány esztendő Salierinak aetheticai és dramaticai tekintetben igen tanuságos társalkodásban részesült. Soronként véve akkor Salieri tanítványi közt Weigl volt az első, Süsmayer a' második, 's Hummel a' harmadik. 1803-ban Hummel Stuttgardba hivatott Haydn-nak különös ajánlása következtében, de az alkudozások ismét felbeszakadtak. Azután nem sokára, midőn Esterházy Miklós herczeg London és Parisból visszaérkezék, mind a' herczeg, mind a' cs. k. udvari színházak akkori igazgatója báró Braun egyszerre ajánlottak hivatalt Hummelnak, 's ő a' herczegi hivatalt választá. Mivel pedig a' művészetértő herczeg az egyházi muzsikát különösen kedvelé, jó alkalmat nyert Hummel a' muzsikának ezen részében is több szerencsés próbák tételére. Már legelső miséje is megnyerve Haydn-nak teljes jóváhagyását. Midőn későbbben néhány fő urakból álló társaság vette által a' cs. k. játékszinek igazgatását, 's Esterházy herczeg a' főigazgatást azok közt felvállalá, alkalmaságot talált Hummel több theatriumi daraboknak szerencsés sikeri készítésére. 1811-ben a' herczegi szolgálatot elhagyá, 's Bécsben magánoskodott, hol tanításával a' művészkedvelő fővárosban sok érdemetk szerze magának, minthogy mind a' két nemből tetemes számu igen jeles klavirjátsszókat képzett ki. Időről időre apró utazásokat tett; már 1816-ban meglátogató Berlint, Leipzigit 'sat. és mindenütt, mint az első fortepianisták egyike, ki rendkívüles ügyességével kiképzett előadást, harmoniai gondolatokban nagy bő-

séget, 's hangszerén a' muzsikai hevenykedésben (improvisatio) remek-készséget tudott öszveegyeztetni, egyiránt csudáltatott. 1825-ben legnagyobb tapsot nyere Parisban. Mint hangszeres componista különösen tündöklék. 1816-ban württembergi kir. karmester lett, most ugyan azon hivatalt viseli Szász-Weimarban. Leghíresebb 's legbecsesebb szerzeményeinek tartatnak A moll, és H mollból készült két fortepiano-concertjei. Szerzett számos variatiók, sinfoniák, fugák, sonaták, triók, rondók, phantasiák, romanczok, énekek, potpourrikat, sok egyházi darabokat, 's mindenféle tánczokat. Nagyobb mivei ezek: *Helene et Paris* (ballet); *Lob der Freundschaft* (cantata karénekekkel); *Diana e Endimione* (olasz cantata); *Le Vicende d' Amore* (opera buffa két felvonásban); *Mathilde* (opera 3 felv.); *das Haus ist zu verkaufen* (opera 1 felv.); *die Esclshaut* (tüneményes játék énekekkel 's tánczokkal); *die Rückfahrt des Kaisers* (opera 1 felv.); *der Zauberring* és *Zauberkampf*, mind kétó pantomime.

HUNNOK, régi keletásiai nemzet, China éjszaki szomszédja. E' lakhelyekről gyakran beütöttek a' Hunnok a' chinai földre, nevezetesen Teuman és Mete királyaik alatt; és ellenek építtette Csingvang chinai császár ama' híres védfalat 209 K. e. Belhábor és pártokra szakadás elgyengítette későbbn őket, úgy hogy K. u. 48 esztendővel ketté válnék a' nemzet, a' délszaki Hunnok a' Chinaiak hatalma alá jutnának, az éjszakiak pedig alig tarthatnák meg függetlenségeket, sőt honjokat néhány esztendőök mulva elhagyni kényteleníttetnének. Költözések nyugot felé vala irányozva, 's hosszas hányattatások és különbféle viszontagságaik után a' 4-dik évszáz utolsó negyedében tántek fel Europa keleti szélein. Mert 374 Balmir (Balemir?) királyok vezérlete alatt általkeltek a' Volgán, és meghódítván a' donmelléki Alánokat, ezekkel együtt a' keleti Góthokra ütöttek, és ez által megindították a' népek költözését, melly egész Európát zavarba hozta, 's annak állapotját teljesen megváltoztatta. A' keleti Góthok meggyőzettek, és egy részek alája vetette magát a' Hunnoknak, a' másik a' nyugoti Góthokhoz vonult, és ezekkel együtt erőködék tartóztatni a' keleti népér előnyomultát. De hiában. Mert a' nyugoti Góthokat is megverte Balamir a' Dniszternél, és délre szoritotta a' Dunához, a' mellyen általkelvén, befogadtattak a' keleti romai birodalomba, előbbi lakhelyeiket a' győzteseknek hagyván. Megtelepedtek tehát a' Hunnok 376 azon a' földön, melly a' Dnupertől fogva a' Tiszáig terjed, és innen gyakran kikeltek mind a' keleti, mind a' nyugoti romai birodalom ellen; sokan pedig közüllök bérért katonáskodának mind a' két birodalomban. Balamir után Karaton, Uldin, Bendeguz valának a' Hunnok királyai. Az utolsó, a' kénék kezeskedék egy darabig ama' jeles romai hadvezér Aetius, Attila meggyőzője (I. ATTILA), 428 meghalván, két gyenge koru fiát hagyott maga után, Attilát és Blédát. Annakokáért Bendeguz testvérei, Oktár és Roás vették által egymás után az uralkodást; 434 pedig Roás holtával, Attilára 's Blédára szállott az. De 444 megölette Attila az öccsét, és ezen időtől fogva 453-ig rettentővé tette a' maga 's a' Hunnok nevét az europai nemzeteknél. Tetteit és eseteitl. neve alatt. Az ő holta után meg akarák a' birodalmat osztani három fiai, Ellak, Dengezik és Irnak; de midőn az osztály felett versengének, feltámadtak ellenek a' leigázott Gepidák és Góthok Ardarikalatt, és Ellak, a' ki vele szembe szállott, 30 ezer emberével együtt elesett; Dengezik és Irnak a' megmaradt Hunnokkal a' fekete tengerhez vonultak. Innen kikeltek ugyan elvesztett birodalmok visszafoglalására, de foganat nélkül. Midőn pedig Dengezik a' keleti romai birodalomba is beültött volna, Anagastus hadvezértől elfogatott, és levágatott feje Konstantinápolyba vitetett 469. Irnak a' Duna torkainál maradt kevésre olvadt népével, és ezen idő után lassanként elenyészett a' Hunnok hire, minthogy kétségkívül más nemzetek közé vegyültek.

Fabri Pál.

HUNTER, két nevezetes orvos. I) WILLIAM, szül. Kildbridgeben

Scotiában, Május 2. 1718, korán kimivelé magát igen híres boncztudományossá, sebésszé és szülésszé, 's igen tiszteletes hivatalokat viselése után, mint az angol királynénak udvari orvosa halt meg Mart. 20. 1783. Az ember természeti leírásáról több nevezetes észrevételeket tön; a természeti tudományok többi ágában is munkás volt, szép természeti gyűjteményt szerze, valamint híres pénzgyűjteménnyel is birt, melyet Combe leirt. Jeles munkája: „*Anatomy of the human gravid uterus*“ (London 1775, félr.). Több értekezést közle a: „*Philosophical transactions*“-ban. 2) JOHN, az előbbinek öccse, szül. 1728, bátyjának igazgatása alatt boncz és sebtudományt tanula Londonban, 's utóbb mint sebész olly híres lön, hogy 1789-ben az angol hadisereg fősebésze lett 's ezen hivatalban halt meg Oct. 16. 1793. Elmés és szerencsés vizsgálódásai által a' hasonlító boncztudomány alapítójának mondathatik. E' részben nevezetes munkái: *Natural history of the human teeth*“ (1771, 4 Pótoléka 1778, 4) „*On the venerale disease*“ (1786, 4) „*A treatise on the blood, inflammation and gun-shot wounds*“ (London 1794, 4). Ritka bonczgyűjteménye volt, 's a' természeti nevezetességeket bőven szerze meg. —j--a.

HUNNAN, város, Song folyó mellett, hátulsó India Anam nevű tartományának éjszakai részében, 6000 lakosa van. 54.

HUNYAD VÁRMEGYE (Erdélyben). Határai: éjszakeről Zaránd-, keletről alsó Fejérvármegye és a' székely föld, délről Oláhország, nyugotról Magyarhon, név szerint pedig Krassóvármegye. Erdélyországnak ez legnagyobb megyéje; kiterjedése 77 nsz. mf., lakosainak száma 5 mezővárosában 's 336 falujában, összesen 101,200-ra megy, kiknek nagyobb része oláh nyelvet beszél. Földje általában felemelkedett és hegyes, különösen Oláhország határain, hol legmagasabb bércei vannak. A' Retyehát hegye, 1100 ölnyivel magasabb az alatta fekvő falunál. Vizei: a' Maros, melly éjszaknyugoti részén foly keresztül, a' Strell, a' Cserna, az oláh és magyar Szil, több apróbb folyókkal együtt. A' Strell vad erdei folyam, melly Retyehát és Csurful hegyénél a' hátszegi völgybe rohanik, Oláhországtól nem messze egy magas kőszikláról hull alá, 's nagy morajjal zug keresztül a' völgyön szinte Kis-kalán vidékéig, hol két ágra szakadva a' Marosba ömlik. A' Cserna, valamivel kisebb, de hasonló sebességű erdei folyó, Miera mellett a' Banát felé ered, Vajda-Hunyadon keresztül foly 's Szántóhalmától nem messze a' Marossal egyesül. Hunyadvárm. egy Erdélyország legtermékenyebb vidékei közül; különös bőséggel terem benne a' kukoricza és kerti gyümölcs. A' Maros partjain jeles szőlőhegyei vannak, mellyeken jobb esztendőkhben asszuszólóbor is készítették. Déván és Dobráván^o tul diófa erdők is vannak. Az állatok országából minden nemű szelid házi állat, a' vadak közül pedig a' többek között nyul, őz, szarvas, sőt medve is találtatik. Az ásványországra nézve sem egészen mostoha iránta a' természet. A' marosmelléki hegyekben van aranyja, ezüstje, vasa; Hátszeg körül pedig porcelán földje. Végre savanyuviz forrásokban, meleg forrásokban, 's különbözőféle ásványos vizekben sem lát szükségét. 54.

HUNYAD (Vajda-Hunyad), mezőváros, Hunyadvármegyének azon járásában, melly nevezetét tőle vevé, a' Cserna és Zalasd folyók egybeömlésénél. Némán, hajdani fényét gyászolva áll közel felette az ősi vár, mellynek falai között egykor a' nagy hadvezérek és királyok példaképei, Hunyady János és Mátyás, véres harcaiktól néha megpihentek 's a' haza fenmaradásáért 's boldogulásáért izzadott homlokaik veritékeit felszáritották; azon vár, mellyben Hunyady László született, ama' szerencsétlen ifju, ki élete tavaszán, a' hóhér csapása alatt hervadt el; azon vár, mellynek épületei között fájdalmas érzetekbe süllyed a' hazafi szív, 's a' csapongó elme, a' lehunytt idők dicsőségein csüggy forró vágyaival. — Eredetére nézve, ugy látszik, hogy a' Hunnoktól építették, de viszontagságait sűrű homály fedi szinte 'Sigmund

király idejéig, ki ezt későbben Hunyady János erdélyi vajdának ajánl-
dékozá. Majdnem megmászatlan meredekségű sziklán fekszik 's szép
kilátást nyújt a' természetben gyönyörködőknek a' távolabb vidékre; az
alatta lévő mélységbe tekintőt pedig borzadás lepi meg. A' bemenetet a'
várnak azon oldalán van, hol két sziklaúcs nyulik fel; hozzá 8 ölnyi
magas, 8 1/2 ölnyi hosszú 's öt széles kőoszlopon álló hid vezet. — A'
várudvarban egy sziklába vágott mély kut van. — Helyezete 's viszony-
tagságai bővebb leírását olvashatni az 1831-ki „Tudományos Gyűj-
temény” V. és VII. kötetében. 54.

HUNYADI JÁNOS, Magyarország kormányozója 1446—52. Fialat ko-
rában lépett a' hadi pályára, Sigmond császár és király uralkodása
alatt, és mind a' külföldön, nevezetesen Olasz és Csehországban, mind
Magyarország védelmében a' Törökök ellen, kitüntette valamint személyes
vitézségét, ugy hadértelmét is. Ennél fogva már 1437 hadvezér vala, 's
megszalasztotta a' Szerbországha nyomult Törököket, midőn Sigmond
cs. és k. épen halálos ágyán feküdnek Prágában. Albert királytól 1738
szörényi bánna, végrendeletében pedig 1439, Ujlaki Miklóssal együtt,
mélben hagyott gyermeke gondviselőjévé nevezetett Magyarországra
nézve. Albert halta után mindazáltal, az ország java tekintetéből, len-
gyel László részére hajlék Hunyadi, 's egyik fő gyámola lön a' len-
gyel pártnak. Megverte 1440 Bátaszéknél, Tolnavármegyében, az el-
lenszeges GARA Lászlót (l. e.), és vezértársával, Ujlaki Miklóssal együtt
erdélyi vajdává nevezetett I. Ulászlótól, ugy hogy a' szörényi bánság
is meghagyatnék nála; egyszersmind pedig, hogy terjedelmesebb esz-
közleteket fordíthatna az ország védelmére a' török hatalom ellen, te-
mesi gróffá 's nádorfejevári parancsnokká is tetették. E' mineműség-
ben már 1441 Szendrőig visszaverte a' szerbországi török basát, Izsá-
kot, a' ki Nádorfejevár környékét pusztította vala. Hogy rajta ne szá-
radna a' török néven e' kudarcz mocska, mindjárt 1442 elején Havas-
alföldről betört Erdélybe az egész europai lovassággal Mezet bég. Hun-
yadi, a' ki kevés napokkal az előtt érkezett vala meg Gyulafejevá-
ra, innen szemlélteté az ellenség dulasát; a' melly, minden falukat fel-
égetvén utjában, a' várat már meghaladta vala, midőn a' vajda az er-
délyi püspökkel, Lépes Györggyel, és hirtelen öszveszedett csekély szá-
mu katonájival utána indult, és Sz. Imre falunál több hévvel mint sze-
mességgel közibe vágatott. Azonnal körül vala véve a' magyar had
töménnyel spahi csapatokkal, és bizonyos veszetnél egybet nem látván
a' maradáshban, bomlott szaladásnak eredt. Hunyadi szerencsésen meg-
menekedett, de a' püspök, egy csermely általugratásában a' lováról le-
veszvé, az üldöző ellenségtől megöletett. Az alatt számosabban
gyülekezék Fejérvárra a' fegyverre hivatott erdélyi legénység; a' vajda,
mig maga rendbe szedné a' csoportozókat, kémek által leseté az ellen-
ség mozdulatit és szándékát. Mezet bég várá másodszeri megtámadta-
tását, és reménylé, hogy ekkor Hunyadi elsikkasztásával az előbbinél
még nagyobb dicsőséget szerzend magának. Annakokéért felszámu ki-
válogatott spahiknak leírván a' vajda természetét, képét, öltözetét és pa-
ripáját, meghagyta, hogy egyedül neki tartsanak a' csatában. Besugta
egy kém a' felkapott rendeletet Hunyadinak, a' ki azonnal felcserelte
hadi öltözetét és paripáját Kemény Simonnal (Turóczi Kamonyainak ír-
ja), a' ki hozzá egyébként is hasonlita, 's derek lovas csapatot adván
melléje, a' török táborra küldötte, melly még Sz. Imrénél tartózkodék.
Kemény reáütött az ellenségre, 's tartós viadal és az ellene agyarkodó
spahik tetemes megritkítása után, halva rogyott a' csata terére vajdája
helyett, a' ki az örvendő 's vélt győzelmekben elbizott Törökök közé
váratlanul villámként bevágott nyers hadaival, és zavarba hozta a' meg-
döbenteket. Ekkor a' táborban őriztetett felszámu foglyok is felláz-
dulva neki estek hátulról az ellenségnek, és nevelték annak haját és ré-
mültét. Így ugyan azt a' helyet, melly ködöt látatott vala vonni ha-

di dicsőségére, fényes győzelem tündökébe borította Hunyadi. Mert a' török hadsereg nagy része Sz. Imre mezején hagyta tetemeit, vagy firttában vágatott le a' béggel és ennek fiával együtt; a' többi a' havasokon által, a' merre bejött vala, nyakában a' győztesek kardja, visszairamlott Havasalföldre; az egész tábor, minden készüléttel és zsákmánnyal együtt, elfoglaltatott. Hunyadi nyomban követte a' vert hadat, és azt egészen elszélesztette; a' moldvai s' havasalföldi vajdák pedig e' győzelem hírére hódultak a' Magyarok királyának. De még hátra vala a' küzdés neheze s' a' dicsőbb hadi borostyan. Mert Murad szultán még ugyan abban az esztendőben egy 80 ezernyi sereget indított meg Sak Abeddin alatt Erdély felé; melly sereg, Havasalföldet utjában bosszulatul feldulván, a' Vaskapunak tartott. A' vajda előre elfoglalta a' hegyközmelléki tetőket, és azoknak öbleibe rejtván hadait, addig vesztegelt, míg az ellenség nagy része által nem költözött, és zsákmányozva el nem terült a' vidéken. Ekkor pedig hirtelen előbukkanván, lerohant a' még költözőkre, s' véres viadal után nem csak ezeket elnyomta, hanem a' még be nem nyomultakat is visszaverte s' a' Dunáig kergette; a' benyomultakat pedig, midőn zsákmánnyal terhelve a' hadsereg derekára visszavonulnának, egy hátrahagyott székely csapat egy lábíg elsikkasztotta vagy elfogta. Olly kevéssé kételkedék Murad szultán roppant serege győzelmén, hogy azzal egy időben követet is indítana a' Magyarok királyához, a' ki békét ajánlana ennek kudarczos feltételek alatt. De eljött tette le lábát Budán a' török követ, midőn sarkára hágott a' vaskapui győzelem hire. Tehát nem csak el nem fogadtatott az ajánlott béke, hanem az 1443-diki országgyűlésen, Hunyadi sürgetésére, megtámadó háboru is végeztetett a' Törökök ellen. E' táborozásra személyesen elindult Ulászló királyi zászlóaljával, de a' hadi munkálatok lelke Hunyadi vala, a' ki biztos táborban hagyván királyát a' szerb földön, a' többi hadakkal előnyomult, és a' kunoviczai győzedelmes fő csatával végezte be legtetesebb táborozását, a' melyben hat basát és ugyan annyi török hadsereget megvert; két fő basát, kik közt a' szultán sogora Hasszan, elfogott; két nagy várost, Nisszát és Szofiát, felégetett; és Szerbországot, a' várakon kívül, a' török járom alól felszabadította. Brankovics György, szerbországi despota, e' győzedelmek következtében országa birtokába visszaállítván, magyarországi jószágából Világosvárat Hunyadinak átadta, azon költség megtérítése fejében, mellyet a' vajda katonafogadásra tett vala. A' következtetett 1444 diki esztendőben, minekutána a' Murad szultán által ajánltatott béke Hunyadi tanácsára Szegeden elfogadtatott, de Julián bibornok és pápai követ unszolására megszegetett vala, a' szerencsétlen várnai csatából (I. I. Ulászló) Havasalföldre menekedett Hunyadi, a' hol Drakul vajdától fogságra vettetett, kétségkívül, hogy kézbe szolgáltatása által kegyelmet nyerne ez a' szultán előtt: de vagy ennek nagylelkűsége, melly nem engedé az álnokság ajánlatát elfogadnia, vagy Hédervári Lőrincz nádorispány fenyegetése, arra bírta a' vajdát, hogy foglyát szabadon bocsátaná. Minekutána megbizonyodott, hogy I. Ulászló király Várnánál elvezett, egybehívta a' nádorispány a' rendeket 1445 Pestre, a' hol László, Albert fia, Magyarok királyának esmertetett; de minthogy ez a' koronával együtt III. Fridrik császár hatalmában vala, addig, míg kiadatnék, az ország kormánya 8 emberre bízott, a' kik között vala Hunyadi János is. Ez mindjárt az országgyűlés után a' magyar föld azon részére távozott, mellynek hadi kormánya osztály által neki jutott vala, s' a' melly Erdélyt és a' Tiszán tul fekvő megyéket foglalá magában. Itt készülteket tett arra az esetre, ha Murad meg akarná támadni az országot; a' külföldi fejedelmeket levelei által s' gedelemre szorgalmaztatta; egybegyűjtött fegyvereseivel beütött Havasalföldre; Drakul vajdát onnan kikergette, s' Dánt tette helyébe; Nikopolnál öszvejött Ferencz bibornokkal, a' pápai hajósereg vezérével,

ki a' fekete tengerről a' Dunára behajózott vala; 's ettől hitelesen megtudván, hogy a' Törökök részéről egy darabig megtámadtatástól félni nem lehetne, visszatért Magyarországra. Mivel pedig az alatt a' Czillei grófok, Tallóczy Mátyás bán halta után, Horvátországot elfoglalták vala, 's abban kények szerint hatalmaskodának: a' kormánytanács 1446 elején országos fő hadvezérré nevezte Hunyadi Jánost, és rá bízta a' garázdák megzabolozását. Ezt rövid idő alatt véghez vitte Hunyadi: mert a' Czilleiek hadvezérét, Vitovetz Jánost, várfalak közé szorítván, neki esett a' Czilleiek örökös birtokának, és ennek kiméltlen pusztítása által kinszerítette azokat, engedelmességet és hűséget fogadni a' magyar korona iránt. Minthogy a' Fridrik császárral László király kiadatása iránt folytatott alkudozások mind eddig foganatlanok valának: nagy országgyűlés tartatott a' Rákosmezeyén, a' mellyen elvégeztetett, hogy addig, míg a' választott király megtagadtnék az országtól, ennek kormányja egy emberre bizassék. A' választás előtt minden országos tisztviselőket letették tisztségeiket. Pünköszt vasárnapján 1446 történt meg a' választás, és Hunyadi Jánosra halmozódott a' szavak többsége, a' ki kevéssel az előtt tért vissza győzedelmes táborozásáról. Az országgyűlés végzése által közel teljes hatalom ruháztatott a' kormányozóra, 's csak némely pontokban, ugymint az adományzásban, a' felsőbb egyházi haszonvételek juttatásában, az ország jóvedelme fordításában szorítottatott meg valamennyire, vagy köttetett a' kormánytanács jóváhagyásához. Ezután az országos tisztségek is ujra kiosztattak, és Hédervári Lőrincz lett ismét nádorispány, Hunyadi János pedig Ujlaki Miklóssal együtt erdélyi vajda. Hunyadi új méltóságában legelőbb Drakul ellen indult, a' ki a' Törökök segedelmével ujra beállott vala a' havasalföldi vajdaságba, 's ezt meggyőzván és elfogván, Tergovistban fejét vetette; azután, mivel alkudozások utján semmire sem leheté Fridrik császárral menni, beütt a' stájer, karint és karniol földre, 's azt pusztította. Ez által indittatva, engedékenységre láttaték a' császári hajolni; 's azért ismét elővétetett a' félbeszakadt alkudozás. Ennek folytában két országgyűlés tartatott 1447-ben, a' mellyeknek elsejében a' kormányzo hatalma az országjóvedelemmel bánásra nézve tágitatott, másodikában pedig a' meghalálozott Hédervári Lőrincz helyébe Gara László választatott nádorispánnyá, 's a' budai vár, mellynek parancsnoka addig a' nádorispány vala, általadatott a' kormányzónak. Ennek 1448 elején Alfonso, arragoni 's nápolyi király, három pompás szerszámu paripát küldött, V. Miklós pápa pedig arany keresztel és hercegi czimmel ajándékozta meg, e' mellett mind a' ketten inték és serkenték őt, hogy ne késnék haddal megtámadni a' Törököt. A' hercegi czimmel maga Hunyadi János soha sem élt (jóakarói használák azt néha, 's Mátyás király is egy 1461-diki oklevélben „illustri princeps“ jelelettel említi az apját); a' keresztet a' gynlafejérvári székes egyháznak ajándékozta; a' paripákat pedig megtartotta, mint a' mellyeknek jó hasznokat veheté a' kijelelt végre, mellyet ő buzgalommal mozdíta elő. Véghez vitte, hogy az 1448 diki országgyűlésen legalább résszerinti felkelés határozatnák a' Törökök ellen: mint-hogy Giskra (olv. Jiskra) ellenséges mozgása a' magyar föld felső vidékein, és Fridrik császár makacskodása, tilták az egész hadi erő eltávolozását. Jóllehet azonbankülföldi serkentőjinek biztatásait tettes segedelem nem követte; Brankovics György pedig, a' szerbországi despota, a' ki magára nézve legtöbb hasznot várhata e' hadi vállalatból, nem csak megtagadta hozzájárultát, hanem a' veje, Czillei Ulrik, irigyletes és álnok irányzatnak egészen megadva, tudósította is Murad szultánt a' magyar hadsereg mozdulatiról és erejéről: mindazáltal aratás után 24 ezer fegyveresekkel, a' kikhez havasalföldi Dán vajda alatt 8 ezer Oláh járult, elindult a' kormányzó, 's Szörénynél a' Dunán általkelvén, Szerbország keletzszakán, a' Rigó mezőn táborba szállott. Murad, a' ki épen akkor

egész erejét az alhani fejedelem, Castriota György ellen fordította vala, azonnal abban hagyta Krója megszállását, és 150 ezrenyi hadnépével Szerbországnak tartván, Oct. 17. a Rigómezőre ért. Itt véres csatára kelt a' dolog Oct. 18. de ugy, hogy e' napon mind a' két fél megtartaná' a' zásait. Más nap Székely János, tótországi bán, a' kormányzó rokona, a' Jancsárok tömegére küldetvén, tul ment a' fővezér rendeletén. Ez t. i. addig kíváná a' viadalt huzni, mig Castriota György, a' kinek oda járultát reményleni leheté, elérte volna az ellenség hátulját; az alatt pedig minden véget vehető küzdeést kerülni szándékozáék. A' bán ellenben, a' kinek e' szerint kapott rendeleténél fogva csak tartóztatni 's mulattatni kellett volna az ellenséget, fiatalkori hevétől elragadtatva, 's a' Jancsárok csalékony hátrátásától elcsábítatva, kelletnél beljebb merült a' viadalba, a' maga 's csapatja vesztére: mert a' Jancsároktól körülvéttvén, viaskodva elesett a' vele lévőekkel együtt. A' kormányzó az alatt az ellenség lovasságával harczola. De midőn az Oláhok, Székely János esetét észrevévén, a' harczolat közben az ellenséghez állottak, és ez által a' magyar lovas had egyik oldalát fedelem nélkül hagyták volna: mindenünnen felülhaladó erőtől megtámadtatva, vesztettnek tartotta Hunyadi a' csatát, és csak menekedéért viaskodott. El is tudott szabadulni a' csatahelyről, de millyen állapotban, kitetszik abból, a' mit Turóczi közöl szaladása felől. Egyedül, - gyalog és fegyver nélkül bolyongván t. i. járatlan helyeken, két fegyveres Törökre bukkant, a' kik meg nem esmervén benne a' magyar hadsereg fővezérért, megragadták őt, és kardjaikat a' földre vetvén, fosztogaták ruhájától. De midőn e' munkalat közben, megpillantván a' nyakában függő arany keresztet, mind egyik magának akarná azt tulajdonítani, 's e' miatt birakozásra keltek volna egymással: felkapta Hunyadi az egyik kardot, és azzal az egyik Törököt agyon vágta, a' másikat pedig megszállasztotta. Azután egy mezei lakossal találkozott öszve, a' kit jutalom ígért mellett arra kért, hogy vezetné őt Nándorfejérvárra. Felvállalta amaz az utmutatást, de vagy tévedésből, vagy szántszándékkal Szendrő felé vezette emberét. Későn vehette a' dolgot észre Hunyadi, midőn már el nem kerülheté Brankovicsnak lesbe kiküldetett embereit, a' kiknek kénytelen vala megadni magát. Ezekről bevitetvén Szendrőbe, a' despota parancsára fogságba vettetett. A' Rigómezőn a' fővezér eltávoztva után is folyt vala a' viaskodás a' harmadik nap alkonyáig, a' midőn betörvén a' Törökök a' Magyarok táborába, befejezték véres győzedelmeket. Harmincznégyezer Török mellett nyolczezer magyar vitéz, kétezer német és cseh bérkatona maradt halva a' csataterén, a' Hunyadival kiindult magyar fő emberek mindnyájával együtt, Rozgonyi Rajnaldot kivéven; a' hűségtelen Oláhok is nagyobb részint kard élére hányattak; a' szétszaladtak a' lesben álló Szerbek kezére kerültek. Brankovics György a' török szultán kezébe akará szolgáltatni becses foglyát; de mig azzal alkudoznék, egy részről a' Szegeden egybegyült magyarországi kormánytanács fenyegetése, más részről egy bosnyai bojár, Marnavics György. munkás segedelme, a' ki haddal jött vala Szendrő alá a' kormányzó kiszabadítására, kinszeríté Brankovicsot, hogy felhagyna szándékával. Be nem hatott kétségkívül Hunyadi fogházába az érette tett lépések híre, 's azért elfogadta az elejébe terjesztett feltételeket, mellyek alatt szabadulást ajánlata neki álnok gazdája. Lekötelezte tehát magát, hogy a' despotának magyarországi jószágait meghagyja; hogy kisebbik fiával, Mátyással, annak unokáját Erzsit, Czillei Ulrik leányát, elveteti; 's hogy idősebbik fiát, Lászlót, kezesül adja. Ennek elérkezte után elhagyta Hunyadi Szendrőt, és Karácsony estvéjén Szegedre ért, a' hova felszámu nemesség gyülekezett vala fogadására, melly örvendezve üdvözölte a' súlyos veszélyek árjából kilábaltat. A' kormányzó mindjárt a' következett esztendőben, 1449, a' felső Magyarországon hatalmaskodó Giskra ellen fordította

fegyverét, és azt fegyvernyugatra szorította, mellyben felső Magyarország jelesebb városai még meghagyattak az ő hatalmában, ő ellenben kötelezte magát, feleségül venni a kormányzó özvegy huját; 1450 pedig, az országgyűlés megegyezésével, Szerbországra ütött, és ennek pusztítása által kinszerítette a despotát a nála kezeskedő László kiadására; a minek eszközlése után abban egyezett meg Fridrik császárral Posonyban, hogy ez László királyt 18 esztendő koráig magánál tarthassa, a koronával és a zálogba vetett magyarországi városokkal együtt. Már most még, többre akart Hunyadi menni Brankovics ellen, és azt teljes lemondásra szándékozik szorítani a zsarolt kötésről: de ellene munkálódék ebben némelly fő emberek, nevezet szerint Gara László's Ujlaki Miklós, irigysége, s az a környülmény, hogy Brankovics meghitt embere vala ekkor a török szultánnak, a kitől az ő közbenjárása által kívána s reményile fegyvernyugatot nyerni a kormánytanács. Ennek intésére tehát, hogy lépne állandó békére a despotával, elnyomta Hunyadi a honjáváért személyes érzelmeit, és 1451 olly egyeztet lépett, a mellyben Brankovics némelly magyarországi jószágait kártérítés fejében Hunyadinak engedte; ez rá állott, hogy 1453-ban Dec. 6. melly napon Czillei Er'sébet betöltendő vala 13-dik esztendejét, öszvekeljen vele kisebbik fia, Mátyás; mind a ketten pedig barátságos indulatot és jóakaratot fogadtak egymásnak magokra s rokonságokra nézve. Ezt az egyeztetet, György despotá közbenjárására, háromévi fegyvernyugat követte a török szultánnal II. Muhameddel. Kivülről ennél fogva, legalább egy időre, biztosítva lévén a béke, a belháború igyekezék a kormányzó elnyomni. mert Giskra vonakodék a kötés feltételeit teljesíteni, sőt ellenséges állásba helyezkedék. De a losonczy ütközetben 1451. Sept. 7. még inkább kellett tapasztalnia, mint addig, az ellene áskálódó irigység munkálatait: mert seregének javától a legnyomósabb pillanatban elhagyatva, kénytelen vala a csatahelyet és a győzedelmet a honháborító jövevénynek engedni. Visszatérvén mindazáltal nem sokára az alföldön szedett új hadakkal, győzedelmesen vivá egymás után Giskra várait, midőn az austriai rendek feltámadása Fridrik császár ellen, más tárgyra vonta figyelmét és munkásságát. A magyar kormánytanács t. i. irányosnak tartá, gyámolítani az Eynzinger és Czillei Ulrik által fellázított Austriaiak szándékát, hogy kivegyék Fridrik kezei közül Albert ca. és k. hátrahagyott gyermekeit. E miatt új egyezés köttetett a már szorongó Giskrával, és 1452 a posonyi országgyűlésről számos kiküldöttség ment a kormányzó előljárása alatt Bécsbe, s ott a magyar nemzét nevében szövekeztet lépett a szomszédokkal László király kiszabadítására. De minekutána V. Miklós pápa, Fridrik kérelmére, egyházveszetet mondott vala a lázongókra: tartózkodék Hunyadi a tettes elegyedéstől, és vesztegelve várá a dolog kimenetelét. Nála nélkül is csakugyan kicsikarták az Ausztriaiak Fridrik-től Lászlót, és Bécsbe vitték. Ekkor pedig számos kiküldöttség elején mejelent Hunyadi János Bécsben, és a magas téren (der hohe Markt) letette tisztségét a király előtt, a ki 1453 kezdetén lejött a posonyi országgyűlésre, s általvette az uralkodást; Hunyadit pedig beszterczei örökös gróffá nevezte, s ősi czimerét, mellyen egy szárnyait emelő s orrában arany gyűrűt tartó holló látszék ég színű mezőn, egy veres oroszlánnyal bővítette, melly fehér mezőn koronát tartá körme között. Mind a végvidéken helyezett, és az erdélyi Szászok kiváltságaiba ütköző grófság, mind a két értelmű jelkép a fondor Czillei Ulrik agyából vehette eredetét, a kitől vezetteték a fiatal és járatlan király. Konstantinápol eleste 1453 Máj. 27. felriasztotta a keresztény hatalmakat. László király, a ki az alatt Bécsben és Csehországban tartózkodék, országos hadvezérré nevezte Hunyadit, és felhatalmazta, hogy a rendekkel végezhetne a fegyverrekeles iránt. Hunyadi tehát Budára gyűjtötte a rendeket 1454 elején, a hol Eynzinger Ulrik, mint királyi

biztos, jelenlétében megtétettek a' kívántatott rendelkezések. Mig azután a' király a' nénye menyegzőjén mulatna Krakóban, általkelt a' fővezér hadaival a' Dunán, és Brankovics Györggyel egyesülve, kénytelenítette a' török szultánt, felhagyni Szendrő vivásával; megverte 's elfogta Feriz béget Krusevácznál; felégette Viddint, és a' bolgár földön Pirotaig előnyomult. Az alatt Czillei Ulrik, a' kinek leánya Er'sebet, Hunyadi Mátyás jegyese, az egybekelés előtt megholt vala, nem tartóztatta tovább megrögzött gyűlöletét a' Hunyadi ház iránt, és rágalmozásai által elhitette a' királyt, hogy veszélyben forog Hunyadi János miatt koronája. Minekutána ármányos szándéka iránt kedvező indulatot gerjesztett volna a' királyban, Bécsbe hivatta Hunyadit 1455, nagy érdekű országos dolgok ürügye alatt. Hunyadi, jóakarójától megintetve, csak Köpcsényig ment, kétszáz lovasoktól kísértetve, 's a' helységen kívül szállott meg. Fogatlanul nógatta őt Czillei, a' ki több királyi tanácsnokokkal és számos fegyveresekkel a' köpcsényi várban vala, hogy bemenne hozzá szólalkozás végett. Midőn Czillei sem akarna, Hunyadi kívánsága szerint, a' mezőre kijönni, szétment a' két felekezet. Kévéssel azután, magától a' királytól, mentséglevél ígérete mellett hivatta, általment Hunyadi a' határszélen, és már Bécshez közeledék, midőn Czillei, elejébe jövé 40 lovassal, felszólította őt, hogy menne sietve előbbre a' királyhoz, a' ki nem messze onnan várakoznék reá, 's a' kinek maradt volna feledékenységből a' mentséglevél. Keresztül pillantott ekkor Hunyadi az álnokság szövevényén, és fegyveresei által körülvetetvén az ármányost: „Hatalmamba estél“ ugymond „alávaló, 's megöletnélek, ha királyom iránti tiszteletem nem tartóztatna; eredj, és ha élni szeretsz, többé előmbe ne kerülj.“ Ennek következtetésben polgári háborura kelt volna a' dolog, ha CAPISTRANUS JÁNOS (l. ezt) munkálódása, a' pápa intése, a' magyar urak közbenjárása, legalább színre, öszve nem békítette volna az ellenkező feleket. Hunyadi, a' kinek parancsnoksága a' délszaki vidékre 's az ottani várakra szorítottatott, általadta a' többit a' királynak, tulajdonképen Czillei Ulriknak, a' ki egyzersmind illüföldi banná tétetett; az idősebbik fiának, Lászlónak, eljegyezte Gara László nádorispány, a' Czillei ház embere, leányát; kisebbik fiát, Mátyást, pedig, mintegy kezesül, az udvari nemes ifjak közé adta; 's így másod izben feláldozta érzelmeit a' hon javának, minthogy a' veszéllyel fenyegető török hatalom ez időben főképen kívánatossá tevé az egyirányos igyekezetet. II. Muhamed t. i. elborította hadaival Szerbországot, és a' görög birodalom ledültére 's a' maga temérdek hadseregére tekintve, elbizottan azt mondogatá, hogy „valamint az égben csak egy az isten, ugy a' földön is csak egy uralkodónak kell lenni.“ De hiába várta Hunyadi engedékenysége gyümölcsét, szives és buzgalmas ipar egyesületét a' torlono veszély ellen. Mert országgyűlés hirdtetett ugyan Bőjtelőhavára 1456 Pestre; lejött ugyan arra maga is a' király Czillei Ulrikkal, és a' budai várba szállott; elvégeztetett ugyan, hogy azonnal felkerekedjék az ország hadi ereje, 's a' király személyes vezérlete alatt inditassék meg Nándorfejérvár felé, mellyet a' szultán szárazon 160 ezernyi hadsereggel, a' Dunán felszámu csajkakkal szándékozik megszálni; az előleges rendeletek pedig Hunyadira bizattak, a' ki késedelem nélkül megrakta a' féltett várat eleséggel, hadi készülettel és biztos őrsereggel, sógorának, Szilágyi Mihálynak, parancsnoksága alatt: de mig ő ezeknek teljesítésében nagy szorgalommal foglalatoskodnék, és saját pénzén katonákat fogadna, ezeket fegyverezné 's gyakoroltatná, kirándult Czillei Ulrik a' királlyal Bula környékére vadászni, onnan pedig Bécsbe távozott, meghagyván a' vele tartóknak, hogy Hunyadit gyámolítás nélkül engednék veszébe rohanni. A' király eltűnte hírére elsöben Czillei pártosai, utánok a' többiek is szétozlottak, menedéket keresve saját váraikban a' veszély elől; és csak igen kevesen, mint Kanisai László, Korogi János, Roz-

gonyi Sebestyén, járultak zászlóikkal Hunyadi mellé. Ez mindazáltal, magához vévén Kapisztrai János kereszties gyülevényét, Szegedről, a' hová elhallék a' Nádorfejevár védfalait döngető ágyuk durrogása, sebes haladással Szalánkemenhez járult, az ott öszvegyűjtött csajkákat megrakta fegyveresekkel, és a' Duna mentében elindította Nádorfejevár felé, maga a' folyam partján követte a' hajóhad mozdulatait. A' megszálas tizedik napján, Jun. 14. megtámadtatott az ellenséges hajószereg; és midón a' csatázás közben, Szilágyi intézetéből, nádorfejevári lakosokkal megrakott 40 csajka evezett volna ki a' védfal alól, és hátulról ütött volna az ellenségre, megzavartatott ennek csatarendje, 's az egész török hajószereg elsikkasztatott, Hunyadi pedig bemehetett a' városba, gyámolítani annak védőjét. Mindazáltal Jul. 21-dikén, midón a' sürűn hullott ágyugömbölyök sulya már tetemesen megzuzta vala a' külső védfalakat, betört a' vivók csoportja a' váraljába, 's csak roppant erőlködéssel verethetett ki Jul. 22; melly napon a' keresztiesek, neki hevülve e' foganat által, parancs nélkül, sőt tilalom ellen kicsaptak a' török táborra, 's János barát biztatásaitól lelkesítve, felhatottak az ágyukkal megrakott hányatokra; végre Hunyadi, rendes hadaival oda járulván, meszalasztotta a' spahikat, megtörte a' jancsárok tömegét, és ez által véget vetett a' viadalnak. A' viaskodókra szálott éj leple alatt re' detlen szaladásra bomlott a' török hadsereg, magával hurczolván a' megsebesedett szultánt, a' ki csak Szofia védfalai között talált menedéket, és 300 ágyuval 24 ezer holttestet hagyott a' csatahelyen. Kevéssel e' fényes győzelem után betegágyba dült Hunyadi, 's Aug. 11 kimúlt Zimonyban, özvegyiségre hagyván feleségét, Horogszegi Szilágyi Er'sebet, árvaságra két fíját, Lászlót és Mátyást, kik közül amaz az apja mellett, és Temesváratt vala az anyjánál. Holt teste az elhunytak Csáki Ferencztől Gyulafejevárra vitétt, és ott takarítottatott el. — Hunyadi János, Turóczi szerint, közép természetű, magas nyaku, gesztenyeszínű göndör haju, nagy szemű, vidám tekintetű, piros arczu, 's olly helyes alkatu 's nemes testviseletű vala, hogy ezerek közt is magára vonná a' szemirányt. Bonfin szerint fiatal korában nagy szorgalommal és izletesen öltözködék, sőt a' pipert és ragyot is kedvelé külsejében. Ezeknél fogva a' legfényesebb társasági körökben is a' legelőbbkelő szépneműekkel vala szerencséje jární a' tánczot. Eleme vala a' háboru, 's kivált a' Török elleni hadakozás csinájához és sajátságához senki sem értett ugy, mint ő; azért meg nem rettent soha az ellene álló haderő felülhaladó voltától, és katonájiba is annyi bizodalmat és lelkesedést tudott önteni, hogy gyakran alszámu fegyveres néppel temérdek hadsereget megtörhetett. Felhagyott ellenben a' viadallal, mihelyt általlátta gyakorlott szeme, hogy veszve van a' dolog; és méltó önérzelmének nem lehet vétkül tulajdonítani, hogy illyenkor fő gondja vala magát megtartani; mert minden egyéb kár megtéríthető vala, az ő veszte nem. Az országos dolgokban nem annyira tündöklött ugyan, mint a' hadi pályán; és katonás egyenessége nem láttaték egészen hozzá konyulhatni az országlatcsin kanyarihoz; ugy hogy néha kifogna rajta az álnokság fondórlatja, 's gátot vetne jói irányzó szándéka foganatjának: de nem is lehet egy könnyen valaki olly bajos és kényes helyzetben, a' millyenbe őt vetette vala a' sors, midón a' varnai veszteség után ő lön a' sarok, melly körül forga a' hon ügye. Délről a' török hatalom sulyja elzuzással fenyegeté a' nemzetet; nyugotról Fridrik császár folyvásti lesbenállása bilincsele minden teljes hatásu eszközetet; éjszokról a' hon kebelében megfészkelte idegen zár alatt tartá a' nemzeti erő nagy részét; Czillei Ulrik személyes gyűlölete egyenesen az ő vesztére törekedék, és nemzetségi öszveköttetésében a' Gara 's Brankovics házakkal hathatós eszközöket találta, ármányos igyekezetének előmozdítására; a' régi előkelő nemzetségek irigylete az új ember és felkapnok iránt körülkelepcezé

minden lépéseit; csak az alrendű nemesség többségénél lelt ő szives jóakaratot és rendületlen bizodalmat maga iránt. Tanultsága csekély vala, de természetes értemle felaláltatta 's használtatta vele mások tanultságát, mint p. o. Vitéz Jánosét, a' ki által viteté ő terjedelmes diák levelezését kora legjelesebb embereivel. Annál elevebb vala benne a' hitbuzgalom, melly jóllehet hajlonga valamennyire a' babonához és a' más hitűek iránti idegenséghez, kapcsolva vala még is valódi kegyességgel, jámborsággal, emberséggel és lángoló honszeretettel, mellynek valamint saját érdekét és érzelmeit feláldozta, ugy mások iránt sem esmert kiméleletet és könyört, midőn magasabb tüzetre törekedék. Különben gerjedelme tartózkodó, haragja engesztelhető, gyanuja oszlatható, boszulatja nemeslelkű vala. Gyűlölőjítől és irigyeitől nagyra-vágyással, haszonleséssel, rokonpártolással vádoltaték ugyan: de, megengedve benne az emberi gyarlóságot, igen derék embernek kell még is tartanunk azt, a' ki ellen a' gyávák, az alaválók, az ocsmányok agyarkodának, a' kihez lelkes és szives emberek vonzódnak, és a' kiről maga II. Muhamed, midőn halála hírért vette volna, hosszas komor hallgatás után azt mondotta: „Valóban, miolta fenáll a' világ, egy fejedelemnek sem volt még ilyen embere.“

HUNYADI JÁNOS SZÁRMAZÁSA. Olly homály borítja a' Magyarhon ezen dicső emberének eredetét, hogy még eddig egy történetkutatónk sem boldogulhatott elhatározott kielégítő foganattal annak nyomozásában. Négyféle tartomás mutatkozott pedig e' kérdésre nézve a' honi történetesmeret körén. a) Hunyadi János szerelemfajzat vala, még pedig egy erdélyi nemes leányzónak Sigmund királytól fogantatott szülöttje. Ez a' monda már Bonfin előtt, a' ki a' Hunyadiak évszázában élt, esmeretes vala; de ő azt a' magyar nemzetet gyűlölő Alemannok, nevezetesen pedig Czillei Ulrik gróf koholmányának állítja. Bővebben előadta azt a' következő évszázban Heltai Gáspár (Chronika a' Magyarok dolgairól. Kolosv. 1575), de már ugy, mint történetesmereti igazságot, mellyet ő olly emberek közléseiből tanult volna ki, a' kiknek szülőjik Hunyadi János alatt szolgáltak, és vele sok ütközetekben forogtak vala. Még egy évszázal későbben, némelly körülményeket vagy elhagyva, vagy változtatva, de hasonlóképen mint történetesmereti igazságot, ismételte Heltai előadását Pető Gergely vagy Zrinyi Miklós gróf (I. PÉTER GERGELY) rövid magyar krónikájában. E' kettős előadás szerint, midőn Sigmund király 1392 Erdélyen által hadakat vezérelne Havasalföldre, 's Déva tájján a' Sztrigy folyam mellett táborba szállott volna: magához vezetett egy igen szép leányzót, valamelly Morzina nevű bojérnak (nemes embernek) leányát, és a' vágyának engedőt terhbe ejtette; néhány hónapok mulva pedig visszafordulván Havasalföldről, és kénytöltése foganatjáról tudósíttatván, arany gyűrűt ajándékozott a' hölgynek, és meghagyta neki, hogy, ha fiat szüendő, hozza fel azt a' gyűrűvel együtt ő hozzá Budára. A' hölgy annak idejében fiat szült, és ezt Jánosnak nevezte. Ezzel idő mulva utnak indult Buda felé testvér bátyjától, Morzina Gáspártól, kísértetve. Utazás közben egy helyett megállapodtak az utasok; mert a' hölgy, hogy tiszta öltözetben mutat-hatná magát és szülöttjét a' királynak, elszénnyezt ruháik mosásához fogott. Mig maga e' dolgához látna, a' gyermek a' gyűrűvel játszik a' gyepen. Egy holló, a' gyűrű csillámjától kénytetve, kiragadta azt a' kisedd kezéből, és felrepült vele egy közel álló fára. A' gyermek felsikoltása hozzá futtatta a' gondos anyát, a' kinek vizsga szeme hamar rá akadván a' keserv okára, előszólította ő a' bátyját, ki a' tolvaj madarat nyíllal lelőtte a' fáról, és a' már veszettnek vélt zálogot visszakerítette. Elérvén Budára, a' király elejébe járult a' megesett leány, és oda nyujtván a' gyűrűt, bemutatta neki szerelme gyümölcsét. Sigmund e' látásra elpirult ugyan, de mégis azonnal nyájaskodni kezdett a' kiseddvel; vendégletes szállást rendeltetett a' három utasnak; néhány na-

pok mulva pedig Hunyad várával és orrában arany gyűrűt tartó hollós czimerral megajándékozva bocsátotta el szerelme fiát és annak kísé-
 jít. E' körülményeken kívül Heltainál, csekélyebb érdekűek között, e'
 megjegyzésre méltók is fordulnak elő; hogy valamely havaselvői (hava-
 sontuli) bojár, Puti Vajk, a' ki honjának háboros állapota miatt akkor
 Hunyadvármegyében tartózkodék, a' megesett Morzina leány szépségé-
 től és a' király ígéreteitől indítatva, feleségül vette azt, és elvitte ma-
 gával megcsilapodott honjába; hogy ott szülte meg Butiné a' gyermekeit,
 és azt oláhosan Jankulának nevezte; hogy rövid idő mulva özvegyiségre
 jutván, visszatért szülő földére, 's innen indult azután a' bátyjával Bu-
 dára. Jóllehet Pető Gergely krónikája kassai kiadásának homlokíratja
 azt jelenti, hogy annak foglalatja „sok rendbeli fő históriás könyvekből“
 szedettet egybe: mindazáltal abból, hogy Heltai elbeszéletének több
 körülményeit nem említi; hogy azok közül nyomatokat is kihagy, hogy
 némelyeket másképen tesz ki, 's viszont olyakat is emlit, a' melyek-
 ről amaz hallgat, azt lehet következtetni, hogy szerzője nem Heltaiból
 merített, és azt nem esmerte. Mivel pedig a' dolog velejében megegyez
 vele: az ő laka vidékén (Tótországbán) is el kellett terjedve, sőt írásba
 is foglalva lenni, 's hitelesnek tartatni ama' mondanák Hunyadi János
 származása felől. Figyelemre méltó az is, hogy Benkő József, a' kiről
 méltán sokat tartanak az Erdélyiek, minekutána Transsilvaniaja I. részé-
 nek 177 lapján a' b-alatti tartomást tette volna magáévá, az 559 lapon
 megbánja, hogy nagy nevű történetírók tekintete által magát elcsábít-
 tatta, 's teljes meggyőződés szavaival Heltai előadását ismétli, a' mel-
 lyel megegyez az ő állítása szerint nem csak az Erdélyieknek közönsé-
 ges tartomása, különösen pedig a' Hunyadi János osztályos rokoninak
 maradéka közt tengő szóhagyomány, hanem egy régi, már most igen
 ritka, magyar verselet előadása is, melyet ő olvasott, és a' mely még
 Heltai krónikája előtt lépett világra, illy czim alatt: „Az felséges Má-
 thias királynak az nagyságos Hunyadi János fíjának jeles viselt dolgairól
 életiről és haláláról való szép Historia. Debrézembe, nyomtatott Kom-
 los Andras által. An. Do. 1574.“ Nem csoda tehát, hogy magaslatl
 történetírók ellenére is a' legujabb időkig fenmaradt a' felhozott monda
 kelete mind a' nemzetben, mind tekintetre méltó történetíróknál, a' mil-
 lyen p. o. Engel, a' kinek Heltaiban alapult tartomása szerint 1393-ban
 született volna Hunyadi János és 1395-ben mutatott volna be Budán
 Sigmond királynak. — b) Hunyadi János oláh születés vála.
 Ezt állította Sylvius Aeneas, a' ki Hunyadival egy időben élt (Cosmo-
 graph. de Europa, cap. 2.); ezt említi Turóczi János (Part. IV. cap 30);
 ezt hiszi Bonfin (Dec. III. Lib. 4—9); e' látszik következni Oláh Miklós,
 esztergami érsek, vallomásából, mely szerint ő maga oláh születés,
 nagy anyja Marina pedig Hunyadi János testvér huga vála; ezt teszi hi-
 hetővé Pray előtt Bél Mátyás tudósítmánya (Notit. II. p. 573, mely sze-
 rint a' likavai vár (Liptóban) nyugoti kapuja felett azt a' czimert, mel-
 lyet ő Hunyadi Jánosénak tart, egy emberfő tetézi, a' millyet Havas-
 alföld czimere mutat. Turóczi ugyan azt, hogy Sigmond király Havas-
 alföldről hívta be Hunyadi Jánost, az apja vitézségének hírtől indítat-
 va, 's Hunyad várát neki adományozta, csak ugy adja, mint hallomást;
 de egyéb tudósítmányt ennél nem közöl Hunyadi János származásáról.
 Bonfin pedig nem csak magáévá teszi e' tartomást, hanem apját és
 születése helyét is megnevezi Hunyadi Jánosnak. Amaz t. i. ő szerinte
 Bud nevű előkelő Oláh vála, a' ki hihetőleg egy Heltai Buti Vajkával;
 ez pedig Hollós nevű havasalföldi falu (pagus Corvinus). Az anyjáról
 továbbá azt mondja, hogy görög császári házból származottnak tartaték.
 Minthogy pedig az Oláhokat a' régi Romaiak maradéknak tartá: alkal-
 mat vett innen és a' Hunyadiak cziméről arra a' csapodárságra, hogy a'
 romai Corvinusoktól származtassa le a' Hunyadiakat, a' kiket ő minde-
 nütt Corvinusoknak is nevez. — c) Hunyadi János Lengyelor-

szágból származott. Ez Cornides véleménye, mely abban vetődik meg, hogy még most is van Lengyelországban egy Corvin nevezetű régi nemzetség, melynek czimere is egy a' Hunyadiakéval; a' miből azt következteti Cornides, hogy Buti Vajk, a' ki Hunyadi János apjának tartatik, e' nemzetség ivadéka vala, 's vagy ő, vagy valamelyik őse, Lengyelországból szakadt a' magyar földre. Kriebel János, halicsi kormánytanácsnok, Kazinczy Ferenczhez irt levelében (költ Brzezván, 1817 Oct. 27.) igazolja némelly tekintetben a' Hunyadi ház öszvefüggését egy előkelő lengyel nemzetséggel. Láta ő t. i. a' Corvin-Krasinski grófi nemzetség származattábláját, a' mellyen a' gyürüs hollót és Hunyadi Jánost és Mátyást is meglelte, de ezeket csak a' tábla czifrázatján; magán a' táblán pedig egy Corvin Wratislawra akadott, a' kiről az vala megjegyzeve, hogy Konrád mazovi herczeg hívására Pannoniából ment által Lengyelországba 1221 körül. Felhányta tehát Kriebel a' lengyel írókat, és ugy találta: hogy közülök többen említik Konrád herczegnek Varsóban 1224 költ kiváltságlevelét, mellyből kitétszik, hogy Corvin Wratislaw valóban Pannoniából szakadt a' lengyel földre, 's a' hollós czimert magával vitte oda; és hogy ugyan azok írók Corvin Wratislawtól származtatnak több előkelő lengyel nemzetséget, a' mellyek mind a' Corvin nevezettel, mind a' hollós czimerral élnek. Mellékletül hozzá ílik e' tudósítmányhoz, a' mit Kercselics szerint (Notit. praelim. 270 l.) de Monacis Lőrincz, velencei író állit, hogy t. i. I. Lajos király felesége, Ersébet, fajtalanúságra vetemedett valamely veronai Scaliger herczeggel; hogy ezeu tilalmas közösülés gyümölcse, egy férjfi gyermek, Szécsi Demeter zágrábi püspöknel neveltetett fel titkon; hogy ez felnevekedett korában I. Lajos leányával, Hedviggel, Lengyelországba költözött, és ott törvényes házasságban nemzette Hunyadi Jánost. — d) Hunyadi János valamely közrendü erdélyi magyar nemes ember fija vala. Ezt sajditja már Pray, a' két vélemény közt ingadozó, de okok nélkül; ezt hiszi elhatározottan Budai Ferencz, több felhordott okokra, de nem érlelmes történetesmereti bizonyítványokra támaszkodva. Aranka György pedig „Gubernátor Hunyadi Jánosról való értekeződésében, mellyben megbizonyitatic, hogy nem volt szerelem gyermeke, Kolosvártt 1811. S.“ oklevelekből azt igyekszik megmutatni: hogy jóval János kormányzó előtt valának már a' magyar földön Hunyadiak, nevezetesen már 1331 előtt; és hogy mind a' kormányzónak, mind elejének tulajdon nemzetségi nevek Székely, Hunyadi pedig birtoki jeleményök (praedicatum) vala. Kár, hogy az értekezés szerzője az általa idézett okleveleket vagy egészen, vagy legalább a' bizonyító helyeknek egész igazságot, a' hitelesítő aláíratokkal együtt, az eredeti nyelven le nem irta, 's meg nem jegyezte mindegyikről, hol vette ő azt, és hol lehet feltalálni. Legtöbbit láttatik nyomni a' felhozott oklevelek közül az, a' mellyet Kercselicsnél olvashatni (Notit. praelim. 270 lap.) Ebben a' varasdi 's zágrábi nemesség panaszt tesz 1417. a' magyarországi rendek előtt a' kormányzó ellen, a' ki a' levélben eképen van jelevé: „Magnificus Joannes de Zekel de Hunyad, Gubernator Regni Hungariae.“ Kercselicsnek és utána Arankának e' jeleletből vont következményét támogatni láttatik az, hogy Székely János tótországi bán, a' ki a' rigómezei csatában elesett, Turóczi János „gubernatoris consanguineus“ Bonfin „Corvini frater“ jelemény alatt említi; renditni ellenben régibb és újabb történetírók tartomása, hogy az említett Székely János a' kormányzó testvér hugának fija vala; 's az a' nem meggondolatlan sajditmány, hogy épen ez ellen, mint akkori tótországi bán ellen, vala intézve az 1447. panaszlevél, és hogy tehát ennek eleje hibásan lehet leírva Kercselicsnél. Egyébiránt alig szenved kétséget, hogy a' Székely nemzetséget is illette a' Hunyadi nevezet, mint birtoki jelemény. Nem különben ellenkezni látszik a' Székely nevezettel, mint Hunyadi Jánoséval, Albert királynak 1439 költ új adománylevele Hunyadról, mellyben e' kitétel for-

dul elő: „*Johannes et alter Johannes, uterque filii Oláh de Hunyad*”; hogyha t. i. épen ezt a' Hunyadi Jánost illeti az az adománylevel, a' kiről itt van a' szó; a' mi mindazáltal annak Arankától felhozott szavaiból még ki nem tetszik. — Aranka bizonyítványaiból szorítóbb bizonyítást vonni, s egyszersmind Heltait és Benkót megezáfolni igyekszik Kazinczy Ferencz Dessewffy József grófhoz irt levelében (költ Dédács, Aug. 14. 1816). Mind Aranka értekezését, mind Kazinczy levelét, a' fen emlitett Kriebelével és a' maga jegyzeteivel együtt kiadta Ponori Thewrewk József, illy czimű nyomtatványban: „Három értekezés Hunyadi Székely János, magyarországi kormányzó, 'sat, törvényes ágyból lett születésének behozonyítására. Posony. 1825. 8.“ — Végre Fejér György (Codex diplom. Tom. VII. vol. II. Ad Lectorem) azt közli: hogy az oklevelek és történetesmereti bizonyítványok összeszedésében munkás Kaprinai Istvánnak egy szerzetes társa, a' ki Vajda Hunyadon sok ideig hitterjesztő (missionarius) vala, egy származatfácskát küldött onnan, mellyet mindazáltal valamely szentségtörő kéz az ő gyűjteményéből elcsant, és hogy e' származatfácskát Kaprinai, a' mennyire emlékezetében bizhaték, eképen adta elő: „Marsinai Ersebet nemes leányzó férjhez ment elsőben nemes Hunyadi Hollós János hoz, a' kitől szülte 1390 Jánost a' hőst, és a' másik Jánost, a' ki nem kevesebb híres katona vala; első férje holta után († 1400) egybekelt nemes Buti Jariszlóval; hajmászor pedig nemes Csolnoki Vojthtal 'sat.“ Itt a' Buti 's a' Csolnoki keresztneveik ellátszanak cserélve lenni, és Buti Vojthnak, Csolnokit ellenben Jariszlónak kellett volna kétségkívül írni. Mert a' mi Hunyadi János anyjának utolsó férjét illeti, ez Csonoki vagy Csolnakosi Jariszló vala, a' ki négy fiakat nemzett, ugymint Dánt, Vajkot, Pétert és Jánost; Vajknak pedig László és Sandrin (Sándor?) nevű fiai valának: a' mi kitészik a' Benkó Jóseftól (Transsilvania I. 566 és 567 lap) felhozott 1446 birtokbaigatás — és 1448. kiváltságleveléből a' kormányzónak; melly utolsót Fejér is felhossa az idézett helyen a' III. lapon, és a' mellyben a' kiváltságadó a' maga osztályos rokonának (frater noster condivisionalis) nevezi Csonaki Vajkot, a' ki az első rendbeli oklevelben Jariszló fijának van írva Butit pedig, a' kit már Heltai Gáspár is Hunyadi János anyja második férjének mond, ugyan az Vajknak nevezi. A' kaprinaifele származatfácskáról tehát, ha bizni lehetne benne, új tudósítmányt hármat szedhetnénk: hogy Hunyadi János anyjának keresztneve Ersebet vala, a' mi egyebütt is mondatik ugyan, de bizonyítvány nélkül; hogy az apja nemzetségi neve Hollós vala, mellynek tehát csak diákra fordítása volna a' Bonfin és Ranzán Corvinnusa; végre hogy Hunyadi János 1390 született, melly adatnak további biztosítására németalföldi Gualter János krónikák krónikájából, melly Frankfurtban jött ki 1614, e' helyet hozza fel Fejér a' VII. lapon: „*Joannes Hunyades, Vayvoda Transylvaniae, natus 29. Martii, Anno 1390.*“ Hihetőbb is ez sokkal Pray számvetése kerekedményénél, melly szerint 1368 szül., és 88 esztendő korában holt volna meg Hunyadi János, minekutána csak három héttel az előtt oly vitéz és győzedelmes erőködéssel védelmezte vala Nándorfejérvárat, a' mi oly nagy kora embertől ki nem telik. Turóczi János is e'képen fejezi ki magát Part. IV. cap. 56: „*Dominus Comes Bistricensis — — nondum senectutis aetate demolitus, sed — — fatigatus et viribus exhaustus — — Salvatori suum restituit spiritum.*“ — Mind ezek szerint tehát, mivel Hunyadi János apja nem lehetett egyszersmind Székely, Oláh, Hollós, az ő származása még nem fejtett történetesmereti feladmány; sőt talán Heltait, Petót és Benkót sem lehet még elhatározottan kárhoztatni. Örvedetes annakokáért Fejér tudósítmánya, hogy épen most két írónk munkálódik Hunyadi János és Mátyás történetének oklevelekből való ki dolgozásában.

HUNYADI LÁSZLÓ, János fija, szül. 1431—33. Mintegy másodfélszázéveig kezeskedett az apjáért Szendrőben Brankovics Györgynél (l.

HUNYADI JÁNOS), a' honnan 1450 kiszabadulván, 1452 Bécsbe küldetett a' kormányzótól, a' Fridrik császár hatalmából kiszabadult V. László király udvarlására, a' kinek meghagyásából 1453 vezérséget viselt felső Magyarországon Axamyth Péter nevű cseh vezér ellen, a' ki az onnan kitakarodott Giskra Jánostól elmaradván, és ennek hadaiból sok fegyvereseket magához csábitván, megfészkelte vala magát némely várakban, és ezeknek vidékein latorságot lize. Szűkebb körre szorította ugyan Hunyadi László a' garázdát, de teljesen ki nem mozdíthatta a' magyar honból. Feleségül eljegyeztetett neki 1455 hanyatlatán Gara László nádorispány leánya, de a' kivel egybe nem kelhetett: mert illőnek tartatott kétségkívül, hogy előbb biztosíttaték a' hon a' délről keletkező rémületes veszély ellen; ennek elhárítása után pedig a' következett esetek ketté vágták mind említett viszonyának, mind élének fonalát. Munkás segédje vala ő apjának 1456 a' hadak gyűjtésében, fegyverzésében és gyakorlásában; vele munkálódék Nándorfejérvár védelmében; holta után pedig a' király további rendeletéig általvette Szilágyi Mihály bátyjával együtt a' hadsereg vezérletét és a' végvárak parancsnokságát, és helyre állíttatá Nándorfejérvár rocsolt védfalait. Az alatt V. László király Czillei Ulrik serkentésére lejött Bécsből a' magyar földre, egy csapat kereszties katonákkal, és Futakra hívta a' rendeket. Megjelent itt a' király hívására Hunyadi László is, de nem előbb, mint minekutána királyi levél által felmentetett vala, a' számadás terhe alól azon költségre nézve, mellyet az apja kormányzó korában az ország jövedelméből tett vala. E' magaviselete gyanút vallott a' fiatal király vezetője, Czillei Ulrik ellen, melly alap híjával nem vala: mert Hunyadi János elhunytának híre nagy örvendésre gerjesztette Czilleit és azon mondásra fakasztotta, hogy már most az egész eb fajzatot (igy szokta vala a' Hunyadiakat szidalmazni) ki fogja irtani. Mindenek előtt tehát a' várakat igyekezék jó csinnal kivenni a' Hunyadi fél kezei közül, és e' végre országos fő hadvezérré nevezette magát a' királytól, és szinlett békülést eszközöltetett vele maga's Hunyadi László között, mellyben ő ez iránt atyai jóakaratot fogadott, László pedig készséget vallott, a' király rendelete alá bocsátni az ország várait egyebek előtt Nándorfejérvárat. E' pontra jutva, nem kételkedék többé Czillei armánya elsültében, és azt írta örömeben Futakról az ipának, Brankovics Györgynek, hogy nem sokára két nagy becsű gömbölyt küldend neki, a' millyennel Szerbország egy uralkodója sem mulatta volna még magát. Ez az irat kezébe került Hunyadi Lászlónak, és elérte ő, hogy abban a' maga's az öccse, Mátyás, fejeéről van a' szó; egyébiránt is besugták neki számos jóakaróji, a' kik az udvar közelében valának, Czillei Ulrik kifakadmányait. A' király fogadására tenni való készülétek ürügye alatt elment tehát előre Nándorfejérvárra, a' hol Szilágyi Mihállyal és nemzetsége egyéb hiveivel tanácsot tartott az elővetetendő eszközölmények iránt. E' tanácsban elvégeztetett Czillei Ulrik megöletése; de mivel László e' határozatban meg nem tudott nyugodni, megkérdezte az iránt a' nagyváradi püspököt, Vitéz Jánost, a' ki e' tárgyban aképen nyilatkozott, hogy egyházi tisztiségére nézve a' szándékba vett téteményt nem javasolhatja, a' véghez vittet nem fogná kárhoztatni. Már most tehát Hunyadi László néhány száz hü fegyvereseket helyezett szét a' várban, és meghagyta nekik, hogy rejtve tartsák magokat, míg előre fognának szólíttatni; az eltökélt szándék végrehajtása alkalmát pedig az időtől és a' körülményektől várá. Az alatt elindult a' király Futakról, és Zimonynál partra szállott kíséretével. Czillei, a' kinek a' vár közelében szorongni kezdé szíve, előre küldötte egy meghítt emberét, a' ki megtekintené, mint volna a' dolog a' védfalakon belől. Ez azt a' tudósítást hozta vissza, hogy ott minden biztos, és alig látni egy két fegyveres embert. Neki bátorodva bejárult tehát Czillei a' királlyal és a' fogadásokra kijött Hunyadi Lászlóval a' vár kapuján; de alig jutott vala be utánok vagy száz ember a'

király kíséretéből, a' midőn a' forgóhid hirtelen felvonatott's a' kapu bezárattott. A' meghökkenett királyt azzal nyugtatta meg n' váratlan jelenetre nézve Hunyadi László, hogy az ország törvényei tiltanak idegenek bebocsáttatását a' végvárakba; 's így a' külföldi keresztet hadnak a' védfalakon kívül kellett tanyáznia. Másnap, mely sz. Márton innepe vala, míg a' király a' szentegyházban áhitatoskodnék, kérette Hunyadi László Ulrikot, hogy jöjjön az ő házához, nagy érdekű közölmények elfogadására. Elment oda Ulrik fényes innepi öltözetben, kard az oldalán, teste a' köntös alatt pánczéllba borítva. Hunyadi László egyedül, fegyver nélkül, 'fedetlen fővel fogadta vendégét. Alig válthattak egymással néhány szavakat, a' midőn László kiáltása behatott a' szomszéd szobákba, ott tartózkodó meghittjéhez. Ezek előrohadván, midőn Ulrik felemelt jobbájában meztelen kardot, László fején és azt fedező bal kezén véres sűdtást pillantanának meg, neki estek kardjaikal a' megtámadónak, és midőn a' rejtejt pánczél ellenállása kifogna n' vas élén, a' hátul állók lába inait vagdalták szét, és a' földre rogyottnak fejét vették. Hunyadi László e' rémes jelenet után azonnal a' király elejébe járult, tudtára adta neki a' megessett dolgot, és bocsánatért esedezett, előadván mentésül az eset kerekedett: hogy ő t. i. szemére vetette Ulriknak a' Hunyadi ház elleni agyarkodását, előmutatta neki Brankovicshoz intézett iratját, és felszólította, hogyha kedves neki az élet, mondana le minden bitorlott tisztségről és magasztalatról a' magyar honban, és vonulna vissza az ősi örökébe; hogy Ulrik erre kardot rántott, és a' fegyvertelennek fejéhez vágott, a' minek tanuja volna kettő vágatot meggyűrje, 's fejének és kezének vérző sérelve; hogy jóakaróji, megsejtven élte veszkélyét, azt tették a' dühöködővel, a' mitől hasonló esetben nem tartózkodhatnék a' szives barátság. A' király bocsánatot nyilatkoztatott; kiadatta Ulrik fejetlen testét a' várkörön tanyázó Németeknek, és a' várra rohanni készülőket tilalma által lecsilapította; maga Temesvárra kívánt Hunyadi Lászlótól kíséretetni. Czillei Ulrik feje öt napig hordoztatott szét mutatásul a' Hunyadi ház hiveinél; azután visszakerülvén, kiadattott ez is a' német hadaknak, a' mellyek, a' királytól elbocsáttatván, elvitték azt magokkal a' Czillei várba. A' király pedig, Hunyadi Lászlótól és a' vele lévő nagyoktól kíséretetve, Temesvárra indult; a' honnan kijött elejébe mély gyászban Hunyadi János özvegye. Szilágyi Ersébet, kisebbik fíjával, Mátyással együtt, és a' király lábaihoz borulva, kegyelmet kért László fíjának. A' király nyájaa szavakkal nyugtatta a' töprenkedő anyát, és buba borult lelke derítésére bibor köntösöket ajándékozván neki 's fíjainak, serkentette őket, hogy cserélnek fel öltözetük komorságát az öröm színével, és fordulna szívek a' gyásztól az élet kedvéhez. Midőn pedig látná, hogy azon fényes és vigságos vendégletek, fegyverjátékok, és tánczok, mellyeket tartatni parancsolt, sem volnának képesek, lebájosni a' diszes asszony arczáról az aggdóság borulatját: Nov. 23-kán 1456 a' szentegyházban az oltár előtt megesküdt az évangéliomra, hogy Czillei Ulrik megöletését soha semmiféle ürügy alatt meg nem boszulandja; 's ugyanott Szilágyi Ersébetet anyjává, annak fíjait pedig testvéreivé fogadta. E' biztosításnál fogva bizodalmasan követte Hunyadi László a' királyt Budára; a' hol 1457 elején gyakor szó vala az udvarnál a' Török elleni táborozásról, mellyre azon az éven kívánatos volna kikelni. Homály borítja még azt, a' mi ezen év tavaszán a' budai várban történt. Turóczy János szerint Hunyadi László, apja nyomdokit követve, azonnal ajánlá magát, hogy katonákat fogad, és előre indul Nandorfejvár alá, míg az ország hadai felkerekednének. Ajánlata elfogadtatott ugyan, de míg Pesthez gyülekezének béres hada, némelley udvariak inték őt, hogy a' király teljes megnyugtására, 's a' kölcsönös bizodalom fentartására, szólítsanak Budára az öccsét Mátyást, és hagyná azt a' királynál a' maga eltávoztakor. László engedett az intésnek, és Mátyás Budára érkezett, nehezen és rémes előérzelemmel bocsáttatva el anyjától, a' ki eszé-

ben tartá még férje meghagyását, hogy soha együtt a' királyi udvarban ne tartózkodnék mind a' két fija. Mihelyt a' budai vár védfalain belől vala mind a' két Hunyadi, a' királyhoz hivatott László; de a' palotába léptekor elfogatott, Lindvai Bánfi Pál, Giskra János, Turóczy Benedek és Lomberger jelenléteken. Mátyás ugyan akkor a' maga szálásán zár alá tétetett. Alkony után Ujlaki Miklós, teljes fegyverzetben, fegyveres kíséret elején, bebocsáttatott a' várba. Másnap a' Hunyadi ház hívei is, a' kik a' várban valának, ugymint Vitéz János, Rozgonyi Sebestyén, Kanisai László 's egyebek, őrizet alá tétettek. A' harmadik nap estvéjén általadatott Hunyadi László a' budai bírónak és esküdteknek, a' kik, a' vett rendelethez képest, kivitették őt számos fegyveresek között a' vár terére. Itt, a' Frispalota nevű védfok ellenében, megállapodott a' menőség, és előszóllított a' hóhér, hogy végezné tisztét. Háromszor vágta ez pallosát martaléka nyakához, háromszor hibázta el az irányt. A' harmadik vágás sulyjától arczra bukott a' szerencsétlen, de kevés percz mulva, jóllehet nagy erőködéssel és bajjal, mivel a' kezei hátra valának kötve, lábra emelkedett, és előre lépve, gyenge de eléggé érthető szóval, azt mondotta, hogy betelt immár a' büntetés mértéke, 's hogy ő, ha hünös volna is, további lakolissal nem tartoznék. Odább léptében, midőn bágyadt inainak csüggedezése miatt rá hágott volna hosszú köntösére, ismét arczra bukott; és ekkor, némelly körülállók sürgetésére, oda járult a' hóhér, és befejezte rajta borzalmas munkáját. A' lelketlen test, fekete takaróba burkolva, Magdolna Mária egyházában tétetett le, a' hol hajnalig őriztetett; ennek hasadtakor pedig a' Krisztus szent teste kápolnájához vitetett ki, 's ennek udvarában elásatott ama' 32 nemese köze, a' kiket hajdan Sigmond király haragja hevében végeztetett vala ki Budán. — Bonfin szerint a' vesztés magában a' várban történt, sz. György terén. Sigmond király palotája előtt, a' mellyből László király és a' körülte lévő nagyok nézői valának a' szörnyű látványok. A' halálra hurczoltatott ifju, minekelőtte letérdelne, büntelennék jelentette magát; a' harmadik vágás után pedig a' palota felé ment könyörögve, hogy lenne már elég; de ott irgalmat nem talált. — Egy ngyan a' korn anstriai krónika, mellynek szavait felhozza Pray, de a' melly szerfelett pörtolja a' Czillei házat, azt állítja, hogy Hunyadi László a' vár terén lovasjátékok készült adni, 's erre meghívta a' királyt; alattomban pedig hatszáz fegyveres lovat gyűjtött össze, 's meghagyta ezeknek, hogy a' játék folytában a' vár és a' pálya közé férkezzenek, vennék közbe a' királyt, és ragadnák el azt magokkal. De mivel a' lovasok időnek előtte jelentek meg a' kiszabott helyen, világra került az armány. a' király a' palotában maradt, és parancsot adott a' felségsértőnek elfogatására. Magára hagyva e' tudósítmány hiteles voltát, annyi bizonyos, hogy rend's ítélet alá nem bocsáttatott a' vádas ügye; hogy szokatlan időben, nap lenyugta után, hajatott végre a' halálparancs, még pedig, az említett krónika szerint, mindjárt az elfogatás napján; és hogy a' büntetés okáról egyéb köztudomásra nem adatott annál, a' mit egy hirdető a' hóhérlat előtt kiáltott: „igy lakol a' királyra iránt hűségtrő.“ — Nehéz elhinni, hogy a' nádorispálynak, Gara Lászlónak, tudta 's helybenhagyása nélkül eshetett volna meg a' dolog; és hogy ő vagy meg nem gátolta, vagy elő is mozdította kijelentésének törvénytelen elikkasztatását, ez törülhetetlen mocskot ken az ő névére. A' gyászos eset napjára nézve Bajtánahava 14. dika 's 23. dika között tétováznak a' történetirők; a' szánatra méltó ifju korát 24—26 esztendőre teszik. *Fábri Pál.*

HUNYADI MÁTYÁS, I. I. MÁTYÁS KIRÁLY.

HUNYADI JÁNOS, Mátyás király természetes fija, I. CORVIN JÁNOS.

HUPAZOLI (Ferencz), egyike azon kevés embereknek, kik három században éltek. Szül. 1787 Casaleban (Sardinia) 's 1702-ben mult ki. Eleinte pap volt, utóbb Seion mint velencei consul Smyrnában élt, élte

82 éve oltá. Öt feleséggel 24 gyermeket 's ezen kívül 25 törvénytelen magzatot nemzett. Csak vizet ivott, soha nem dohányzott, keveset evett (többnyire vadhúst 's gyümölcsöt): Scorzongyókér-nedv italával bőségben élt, estve ritkán vacsorált; korán feködt korán kelt, azután misét hallgatott, járkált, 's egész nap dolgozott, késő véniségeig. 22 kötetben mind azt megírta, mit életében nevezetést látott vagy tapasztalt. Hideg soha nem lelte. Eret soha nem vágatott, orvossággal soha nem élt. 100 évében ősz hajai újra megbarnultak. Ez életszakasz után napjában sokszor 4 mértföldnyi utat is tett. 109 évü elveszté fogait 's csak hig edelével élt. 4 esztendővel később ismét két nagy foga nőtt 's újra ehettelt húst. Élte vége felé mintegy harmincz éven keresztül volt hónapos vérfolyása megszűnt. Csak ekkor kapott követ 's gyakori náthát, míg végre meghalt. Egyébiránt szelid characterü férjfi volt. Főszüksége asszonyokkal társalkodás. H. gazdag ember volt kevés szükségekkel.

—cs.

HUR, vagy öszvetekert juhéből, vagy megnyujtott ércből készült (drót) fonál, melyet különböző hosszúság és vastagságban valamely arra szánt hangszerre huzunk, remegésbe hozunk, 's az által különböző hangokat hozunk elő. A' bélhurokat juhok és bárányok beleiből készítik, melyeket előbb megtisztítanak, lugban csáváznak, öszvéfonnak, és lehuznak. Azután karikába fonatnak, 's 30 darabjok egy csomónak nevezetik. Jóságokat a' tartósság, tisztaság, hangjaiknak velőssége 's tisztasága határozza meg. Ezen tulajdonságokat valamely külső jegy által ugyan ki tudni nem lehet, de azoknak hiányával vannak mind azon hurok, melyek nem keresztül látszók, 's nem rugósak. Tudjuk, hogy az olaszországi ugy nevezett román hurok a' legjobbak. A' dróthurok vagy réz vagy vasból készülnek. Próbáltak ugyan hurokat készíteni selyemből is, de ezek finom hang híjjával vannak. Ezeket az újabb időkben Versaillesben bizonyos Boud nevü férjfi a' köz hir szerint némü tökéletességre vitte. — Dróthurokat Nürnbergben sokat készítettek, 's hajdan ezek tartattak legjobbaknak; későbbben a' berlini hurok vétettek a' fortepiano felhuzására; végre Bécsben a' Mariahilfi uton egy d.óthurkészítő olly jó hurokat tudott csinálni, hogy a' bécsi fortepiano készítő többnyire csak tőle veszik, 's már most a' berliniekre nincsen szükségek.

gy.

HURONOK, éjszakamériakai népség, kik hajdanta a' Hurontenger keleti részén számosan lakoztak, de 1650 az Irokesektől innen elűzetek, 's ma az Erietenger délnyugoti tartományában tartózkodnak. Az ugy nevezett 5 nemzet (az 5 mohaki nemzet, Irokezek neve alatt is) a' Huronokat őseinek nevezi; késéégkívvil azért, mivel a' Huronoktól származtak, kik most 700 fegyveresre kevesültek. A' szabad Éjszakindusok legmiveltjebbei közé tartoznak, rendesen épült házaik vannak, lovakat tartanak, miként szarvasmarhát 's sertéeket is; 's gabonát bőven természetnek. Egy falujuk (Loretto, Quebec mellett) most kereszténnyé lett. Néha a' Huronok alatt az Irokeseket is értik, noha ezek egészen különvált nemzetet képeznek.

—cs.

HUROS HANGSZEREK azok, melyeken a' hang hurokon eszközölt remegések által eszközöltetik. A' huroknak mozgásba hozása különböző módon történik, és így a' huros hangszerek ismét különböző osztályokra esnek u. m. 1) VOXÓ SZERREKRE (l. e.) vagy hegedűkre. 2) Ollyanokra, melyekben a' hurokat kalapács érinti, melly tasztokkal van egybe kötve (Tasztaszerek, claviaturszerek); 3) ollyanokra, melyeken a' hurokat ujjal (közvetőleg, vagy közvetetlen, azaz valamely vesszőcskével, tollal 'sat.) szoktuk rántani, csipkedni. Ide tartozik a' harfa, gitár, mandoline, lant, 's más hasonló szerek. — A' huros szerek sokkal alkalmasabbak az emberi hangot kitartó utánózáásra 's kíséretre, mivel hangjuk jobban megegyez vele. Másodszor azon elsőséggel bírnak, mivel általok a' hangoknak mathemat. viszonyait mintegy láthatóan

lehet bebizonyítani, 's egyszerre több hangokat lehet kladni, mi okra nézve nagyon elősegítették a' harmonia és harmoniai tudomány kifejlését. Továbbá a' hurok eszközöket könnyebben lehet használni, mint a' fuvó szereket, minthogy amazok csak a' játészónak karjait 's kezeit hozzák mozgásba, holott az utóbbiak a' játészó tüdejét 's más organumait is fárassztják, melly okból épen nem állanak egy irányban amazoknak tartósságok mellett. Mind ezen tekintetből, mind ama' nagyobb könnyedség végett, hogy a' hurok szerek tisztábban hangozhatnak öszve. 's az erősség vagy gyengeség legkülönbözőbb fokait is kiadhatják, fő részt foglalnak el a' hurokszerek minden nagy orchestrában I. VONÓSZEREK, HANGSZERES MUZSIKA.

HUS I. IZMOK.

HÜSÉG, erkölcsi értelemben a' mások iránt való jó indulatnak és hajlandóságnak változhatlan megbizonyítása. Származik ez egy szeretettel 's köteleesség-érzéssel teljes szívből, kimutatja magát főként felsőbbek vagy olyyak iránt, kik hozzánk hasonlók, és mindenkor szabad cselekvésmód, ha bár feltennők is, hogy mi azok iránt külsőképen kötelesek volnánk. Így van szó különös viszonyokban gyermeki, cselédi, jobbágyi hűségről; de szerelmi és baráti hűségről is. A' hűség mind ezen alakjaiban a' jó akarat, becsülés és tisztelet köteletségének betöltéséhez való erős ragaszkodás, mellyre az ember a' maga másokhoz való viszonyaiban serkentő ösztönt talál, — 's egy másokhoz való tapadás, melly a' köteleesség becsülését, és a' szeretetnek, barátságának vagy tiszteletnek magas lépcsőjét bizonyítja. A' hajdankorban különösen mutatkozik az, mint barátságai hűség, már a' hősi példányokban; a' keresztény korban pedig leginkább mint jobbágyi hűség ura iránt, és szeretői hűség, szerelmese iránt, melly mindkettő a' lovagi erények közé tartozott. — A' művészségekben ott szólnak kiváltképp hűségről, a' hol valamely másolatnak az eredetihöz való viszonyáról van a' beszéd. Hasonlóul a' történetírásban olly ábrázolásoknál 's rajzolatoknál, mellyeket bizonyos történetek fennlévő kútféjeivel 's hagyományival egybe vetünk. Az aesthetikai hűség valamely mű-ábrázolatnak megegyezése azon feltételekkel és létalapos tulajdonokkal, mellyek alatt annak tárgya természetben, életben 's történetben megjelenik. Honnan az, tartásban és valóságban határozódik, 's valamint ez a' szépség törvényének alája van vetetve: a' szerint nem áltájjában mindenféle, hanem csak önkényes változtatást és szépitést rekeszt ki. Sőt van egy bizonyos hűség, melly szinte gyöttrővé válik, midőn az csupán az ábrázolatnak egy más tárgytól való függesét terjeszti elő, és a' miatt önálló becsét elveszti, mellyel egy műszerzeménynek a' maga szabad származása által a' szellemben, birnia kell. A' geographiai és historiai hűség tehát nem legfőbb törvénye valamely ábrázolatnak. Inkább uralkodik a' hűség a' művészetnek azon alsóbb nemeiben, hol valamely meghatározott egymiségnek kiábrázolása a' feladás, mint az arczrajzokban; noha azonban itt is a' hűség inkább az egészek öszvehangzó felfogásában áll, mint az egyesnek és változónak szolgálai utánozásában. Helyesen mondja tehát Göthe, a' művészek semmiképen nem kell arra törekedni, hogy az ő műve tulajdonképen mint természet- mű jelenjék meg. Olly szellem által kell annak felfogatni, melly harmoniásan származott és képzetett ki, 's ez a' szellem megelé a' jelest öntermészetéhez képest is. Erről a' közönséges mivkedvelőnek semmi megfogása nincs. Ő úgy bánik a' művel, mint olly tárggyal, mellyet a' piacon talál; de a' lelkes kedvelő nem csak az utána-zottnak valóságát látja, hanem a' választott tárgynak elsősegeit, az öszverakásnak lelkességét, és a' kis művészi világnak meynyel bájait is.

A. B. S.

HUSHAGYÓ KEDD, FÁRSÁNG, és FÁRSÁNGI JÁTÉKOK. Azon nézetek, mellyek az embereket arra bírják, hogy a' láthatlan felsőbb hatalmasságok tetszését áldozat, ajándék és tisztulkozás által igye-

kezzenek megnyerni, bűjtölésre, őntartóztatásra 's testsanyargatásra is vezérlék őket. Bűjtölés alatt a' szokott eledelektől olly czéliből való tartózkodást értjük, hogy az által az istenség megengeszteltessék. Nem találni nagyobbacska nemzetet illy nemű szokás nélkül, mellynek történeti eredete napkelet vallási szokásaiban fekszik, hol a' papok elejénte orvosai is voltak a' népnek, 's ugyan azért az ezen forró vidékeken olly igen szükséges szoros életrendet egyszersmind vallás ügyévé tevék. S a' bűjtölés még ma is szokásban van napkeleten. A' Persák; Indusok, Lama, Mohammed és Moses vallásai a' bűjtölésre nagyon sokat tartanak. Az éjszaki őskor vallásában pedig semmi nyomai annak. A' legrégebb keresztyének a' VIGILIAK (l. e.) alkalmával bűjtöltenek. Sanyaru volt a' bűjtölés a' jejunia quatuor tempestatum alatt, melly az esztendő minden negyedében három napig tartta, és a' 40 napon (husvét, vagy inkább nagy-péntek előtt, quadragesimae), mellyek kizárólag neveztetének bűjtnek, 's Jezusnak a' pusztaban 40 napig tartott bűjtölésére vonatkoznak. A' bűjt eredetéről különbfélek a' vélemények. Legközönségesebb az, hogy Telesphorus, a' 2-ik század közepe táján romai püspök, rendelé legelsőben a' 40 napi bűjtöt egyházi törvény által. Nagy Gergely pápa, 600 körül, hamvazó szerdát tevé a' bűjt kezdetévé, 's az ezt megelőző nap bűjtjének nevezteték, minthogy a' bűjt éjjel 12 óraker állá be, nálunk pedig hushagyó keddnek, minthogy ezen nap után tilos volt húst enni. A' bűjt előtti három nap, mint a' szigoru buzgólkodók mondák, egészen ördöginnep volt, Bacchanalia név alatt. „Mivel a' keresztyének“ így szólnak a' régiek, „ezen napokon készakarva dühösködtek: azért álarcot kötöttek fel, nemeket felcseréltek, boszorkányokká öltözködtek, Bacchusnak és Venusnak áldoztak, 's minden pajkosságot szabadosnak vélték.“ Ez a' mai Carneval eredete, vagy mint nálunk nevezetik, a' farsángé, melly vizkeresztől fogva hamvazó szerdáig tart. (A' carneval név a' carne és vale latin szavaktól jön, mert a' farsang végén bucsu mondatik a' husevésnek). A' szigoru bűjt beállta előtt még jól akartak élni az emberek, a' mi, főképen a' Carneval három utolsó napján bő mértékben teljesítették is. Egyébiránt a' mai Carneval nem egyéb a' keresztyén Romaiak Saturnaliajainál, kik az ő pogány innepeiket el nem feledheték, legkevesbé pedig a' Saturnaliákhoz hasonlítokat, mellyek Saturnusnak, 's az ő világigazgatása alatti arany kornak tiszteletére, 's egyszersmind az embereknek a' világ első ifju korabeli szabadsága 's egyenlősége emlékeztére, minden Decemberben, kitelhető pajkossággal, tréfával és csapongással ülettek meg. Romában a' Carneval a' régi Saturnaliákat új formában teremté ismét elő, 's a' régi szokások még ma is látszanak az ujak közt. Mivel pedig a' bűjtöt megelőzőtt napon és este — azaz hushagyó kedden — a' pajkosság mindenféle alakoskodás, tréfa és kicsapongásban szokott mutatkozni: annál fogva hushagyó kedd a' pajkosság szabados napjának tartatott, 's tartatik még ma is majdnem mindenfelé. Mert nem maradtak az új saturnaliák honjokban, Olaszországban; hanem elterjedtek Europa minden tartományaiiba. Így Németországban nagyon kedveltettek ezen napon az alakoskodás, evés ivás és tréfás multságok. 'S ez szolgáltatá okot a' dramaticai költészség kifejtésére, midőn a' városok már vagyonosak kezdtek lenni. A' 13-ik században látszanak ennek legelső nyomai. A' carnevali alakoskodás magától vezérlé az embereket azon gondolatra, hogy valamelly felvett szerepben jelenjenek meg, 's azt kifejtteni törekedjenek. (Csupa tetszsvágyból mimeltetének a' közélet szokásai, és pedig nagyitva, hogy annál bizonyosabban bírassék kaczagásra a' sokaság. A' mi elejénte csak farsángi játék volt, az utóbb kimivelteték. „Hushagyó kedd estéjén“ így szól Flögel „Geschichte der komischen Literatur“ 4 köt. 292 l., „alakos személyek jártak néha házról házra, barátjaikat 's esmerőseiket mulattatni. Egy illy társaság azon gondolatra jött, hogy így elburkolva valamit ábrázoljon, 's az alakhoz illő beszélgetést tartson. A' próba eike-

rült, dicsértetének az esmeretlen színjátézők, megvendégtetének 's megajándékozttatának. Ezen tetszés által buzdítva, szaporodtak a' társaságok, meséjük 's beszélgetéseik kicsinyenként hosszabbulának, míg végre emberi tettek rendes mimelésévé váltak. Nürnberg, az árnyjáról 's elmésségéről híres, volt az, mellyben a' dalnokok czéhéből legelsőben keletkeztek farsángi játékosok, csipősek és vígak, mint a' birodalmi városiak polgári izlése kívánta (I. Sachs). Ezen darabok rokonok az Angolok Masksaival 's a' Francziák Farcsaival, 's a' bőjtéji egyházi játékok a' Mystéres-és Moralitás-ekkel. A' farsángi játékok, régi szokás szerint, kikiáltók által nyitattak meg 's fejeztettek be. — Ezen alakoskodásból származtak nálunk is a' farsángi alakos táncmulatságok. Itt lehet továbbá keresni eredetét azon különös szokásnak, mellynél fogva hushagyó kedden még ma is sok helyeken cifra alakosok temetik el a' farsángot. Itt a' hushagyó kedd evés ivásra rendeltetését. Itt végre mind azon bohóságok származását, mellyek hushagyó kedd éjtzakáján szoktak elkövetetni, még a' köznép által is.

HUSMÉRÉS. A' husmérési jog, a' kisebb királyi jogok, vagyis a' nemestelki (curiale benef.) haszonvételek közé tartozik, 's törvény szerint nyert olly szabadság, mellynek következtetésében a' szokott husnemek, meghatározott áron, kisebb szerű de igazságos mértékben, folyvást árultathatnak. A' husmértéki árszabást a' vármegyék készítik, mellyet azután a' kebelekbeli minden személyek 's helységek köteleztetnek megtartani, ki nem vévén a' sz. városokat, kegyveleves (privilegialis) mezővárosokat és uradalmakat is, mellyek e' részben egyenesen a' vármegye rendelései alatt állanak. A' rendelés teljesítése, vagyis az árszabás megtartása iránt való felvigyázata' tulajdon, főképp pedig a' vármegyei tisztviselőséget illeti. Az árszabást meg nem tartó, ha az aruba bocsátott tárgy 12 forintnál többet ér, annyinak fizetésével, ha pedig kevesebbet, annak elkötyáltatása által lakol. A' ki ennek magát erőszakosan ellene szegezi, vagy végrehajtását megakadályozza, ha nemes vagy tisztviselő, 100 forintra, ha pedig nemtelen, 40-re büntetetik. —no—

HUSÓZÁS alatt értetik a' megölt vagy levágott állatok friss húsának későbbi használhatós végettí besózása. Nemei különbözék; mert vagy úgy sóztat be a' hus, hogy folyvást sóban áll, míg csak el nem költetik, mint a' héring, a' szardella, az angolna, 'sat.; vagy pedig úgy, hogy ez által csak tulajdon nedvétől, a' nyirktól, fosztassék meg; ilyen leölt házi állataink húsának besóztatása. E' besózási mód szinte különbözik: Olaszországban kiválasztják a' csontot, a' húst jól megsózzák, sajtóban minden levét kisajtolják, 's úgy szárítják meg levegőn; az alföldi Magyar besózott szalonnáját szinte levegőre akasztja. Többnyire pedig füstölni szoktak a' besózott húst, mi végre a' só közé még salétromot, fejer gyömbért, borsfüvet, majoránát, fokhagymát, tormát, török borsot, fenyőmagot, koriándromot 'stef. szereket szoktak elegyíteni, velek a' húst jól behinteni, ezt hordóba rakni, néhány hétig ott hagyni, 's azután füstre akasztani, hol általjárattván a' füstben szállongó fasavanytól, hosszabb ideig eláll, a' nélküli, hogy rothadásba indulna. A' hus besóztatása majdnem mindenütt divatos, de legnagyobb kelete van a' tengeri kikötő városokban, hol a' számos hajókon a' hosszas utra csak besózott húst vihetni el. Magyarországon leginkább csak disznóhúst szokás besózni; de a' németországi 's éjszak felékvő nemzetek többnyire hizott marhát szoktak e' végre levágni; valamint a' tengerre vitt hus is többnyire csak marhahus. Bővebben olvashatni erről a' „Mezei Gazdák Barátjában (1824—1831) A***s.

HUSZÁR, a' magyar lovasság nevezete, melly 1458-ban vette eredetét, mikor Mátyás király megparancsolta az ország rendjeinek, hogy minden huszadik háztól egy lovas katonát állítsanak ki. E' szerint a' Huszár a' husz ház-árból kerededett. A' könnyű lovasság e' nemét követték azután más országok is, megtartva a' magyar huszár nevezetet.

HUSZ FORINTOSLÁB, I. PÉNZZÁB.

HUSZTI (István) hites ügyvéd, Heves és Ungvármegye táblabírája, 's a' honi törvények tanítója Egerben, egy a' maga idejében igen haszonvehető 's jeles munkát irt e' czim alatt: „*Jurisprudentia practica, seu Commentarius novus in Jus Hungaricum compositus, et in Collegio juris Agriensis Foglariano studiosae legum juventuti traditus, ac expositus.*“ (Nyomt. Budán 1745.)

HUSZTI (Péter) a' trojai vizontagságokat gyűjtögeté össze 's adá ki honi nyelven, e' czim alatt: „*Aeneis, azaz a' Trojai Enéas dolgai: mellyben Troja megvétele és romlása, Trojaiaknak bujdosások Enéással együtt, Hadjok olasz országban és Romának eredeti, nagy szép díszes versekkel megíratik.*“ Kolosv. 1625. 54.

HUTA, HÁMOR, műhelyek, mellyekben ásványok olvasztanak (nagyban) és a' szükséges tisztaságba, idomba tételnek által. Hámor-nak nevezetesen az mondatik, hol kalapáccsal adatik meg az ércznek a' szükséges idom, hutának inkább az, hol olvasztás történik kalapáccsolás nélkül. Így van vas, rézhámor, üveghuta.

HUTATUDOMÁNY, az alkalmaztatott elemeknek egy része, melly az ásványországszülte testeknek czélirányos bánás által történő elő állítását tanítja nagyban, 's egyszersmind oktatást ad, mint lehet ezen elő állítást a' legnagyobb gazdálkodással eszközölni. A' hutatudomány, ha legnagyobb körét 's legtágosabb gyakorlati kiterjedését tekintjük, sokféle tudományból meríti tanításait. Noha az elem és ásványtan teszi tulajdon alapját a' hutatudománynak, mégis a' hutászkodás sikeres üzésére megkívántatik a' szám és természet-tudomány, építési művészség, erdőszet, hegyalkat esmerése, valamint a' számvitel. A' kemenceépítés is magát a' bányászt (hutatudóst) illeti, 's ezt mas kőmiveser biztosan soha sem bízhatja. Az érczek előkészítése szinte olly fontos munka, mint az olvasztás (izzasztás) maga, mert a' jó olvadás feltételeit az foglalja magában. Szinte szükséges az égő szerek hatásával esmeretségben lenni, tudni, mint állítatik belőlök szén elő, 's milly hatásuak 's alkatauk a' fujtatók. A' hutatudomány általánosra és tulajdonra osztatik fel, a' mint minden kivétel nélkül minden huta-szüleményre vagy csak egyesre terjeszkedik ki. L. Lampadiustól: „*Handbuch der Hüttenkunde.*“ (Göttinga, 4 k. rezekkel). —j—a.

HUTCHESON, vagy HUTCHINSON (Francis), szül. Irlandban 1694, 's alapítójának tartatik az ugy nevezett skót erkölcsi bölcselkedők iskolájának. Professorrá lve Glasgowban 1729, 's meghalt 1747. Ő az erkölcsiséget a' morális belérzésen alapítá, 's e' tanítását kifejté „*System of moral philosophy.*“ jében (London 1752, 4, 2 rész). Az aesthetica nézve is fontosak valának vizsgálatai. Ide tartozik: „*Enquiry into the original of our ideas of beauty and virtue.*“ (Lond. 1720 és 1727, ném. Frankf. 1762). Előadása egyszerű, világos és pontos. A***s.

HÜTLENSÉG, (nota infidelitatis) alatt szélesebb értelemben a' FÉL-SÉKSÁRTÁS (l. e.) és hazaárulás együtt foglaltatik, szorosabban pedig csak a' hazaárulás, olly köz vétek, melly szerint valaki a' fejedelem és ország méltóságát 's a' közönséget, a' törvények által megnevezett kilencz esetben, gonoszul megsérti. Illyen vétekese: 1) a' király és ország köz állapotja ellen nyilvánosan kikéldök, 's annak magokat (köz ellenségeskedés nélkül) ellene szegezők; 2) hiteles pecsét alatt, hivatalból, hamis leveleket készitők; 3) hamis pénzt verők, vagy illyennel mintegy 50 ftig tudva élők, hoxa egyszersmind a' papiros pénz készítőji is tartoznak; 4) az ország belső állapotjának megzavarására embereket bevezetők vagy felbérlok, azonban közönséges lázítás nélkül; 5) a' nyilván való eretnekek, vagyis kárhoztatott vallást követők; 6) az ország köz várainak és erősségeinek gonosz elvesztőji; 7) a' haza ellenségeinek fegyvert és ételmet szolgáltatók; 8) a' keresztény vallás elfogadása végett hozzánk jövőket haborgatók, letartóztatók és fosztogatók; 9) az olly

hármfuzadosok és más személyek, kik idegenekkel társaságba lépén, a' durva aranyt és ezüstöt, a' király jövedelmeinek megkisebbitésével, az országból kiviszik. — A' bünös, férjével, 's ön személyére esendő ingó és ingatlan vagyonának elvesztésével lakol, épen maradván az ártatlan gyermekek, osztatlan testvérek, 's minden más igazságos követelők jogai.

HUTTEN (Ulrik), eredetét régi nemzetségből vevé, melly a' német császári ház szolgálatjában több serény lovaggal 's kormány férjfiával dicsekvék. Szül. ősi várában Steckelberghen a' Ménus mellett, Fuldától két órányira, 1488. Atyja barátnak szánta, 's 10 éves korában a' fuldai nevelőházba adá, hol a' klastromi iskola egész Németországon híres volt. Itt ugyan az ifju elég képzést nyert, de baráttá lenni olly kevés kedve vala, hogy már 1504 Erfurtba szökött, 's ott több tudosokkal és költészekkel megesmerkedett. Közelebbi évben egy ragadó nyavalya Kölnbe üzé, mellynek égyeteme akkoriban igen virágzott. De midőn innen a' legfelvilágultabb oktató Rhagius kitiltatván, Odera melletti Frankfurtba menne, H. is kíséré. Három évi itt léte alatt Stein Eitelwolf lovag sokfélekép gyámolgatá. 1511 Wittenbergába, innen Paviába ment, hogy törvényt tanulván, még egyre boszus atya haragját engesztelje. Innen a' hadi nyugtalanságok miatt Bologna felé fordult, de végre szükségétől kinszerítve, 1513 a' császári seregnél maga is hadi szolgálatba állott, ezt azonban következett évben elhagyá, 's ekkor egész Németországon esmeretes lett. Würtembergi Ulrik herczeg t. i. a' lovag egyik rokonát részint irigy vetekedésből részint gyűlölségből megölé. H. a' gyilkos iránti boszujának versekben, levelekben, beszédekben szabad folyást engedett. Reuchlinnak Hogstraaten kölni dominicanussal volt versenygése nem kevésbé híresíté. Hutten a' tudós, és becsületes, de épen azért üldözött Reuchlinnak, kivált gunyirásaiban, hathatósan pártját fogá, az „*Epistolae obscurorum virorum*“ által. Atyja kedvéért 1515 még egyszer Olaszországba utazott, hogy Bolognában törvények doctora lehessen. Előbb Romát látogatá meg, de sokáig nyugodni sehol nem tudván, Velenczén keresztül csak hamar visszatért, 's Augsburgban a' legszebb német hajadon, Perctinger Constantia költész koszoruvál ékesíté, 's Maximilián császár lovagnak üté. Olaszországban „*De falso credita et ementita donatione Constantini*“ kiadásával nyilván kikelt. Az irómány X. Leo pápának vala ugyan ajánlva, de nehéz vala elbatározni, ha ez csufság-e inkább, vagy valódi meggyőződés lehessen. 1518 Albrecht mainzi érsek szolgálatjába állott, kivel az ágostai birodalmi gyűlésre ment, hol Luther, Cajetannal amaz esmeretes beszélgetést tartá, H. pedig a' fejedelmeket Törökök elleni háborura demosthenesí beszéddel tüzelé. De az udvari életet itt is hamar megunta, 's 1519 a' sváb szövetséggel egyesülve, örökös ellensége würtembergi Ulrik ellen sikra szállott. Háboru végével ismét Mainzba tért, hol az egyházi uraság ellen intézett írásaiért mindenfelől tetszést aratott. Hogy e' nemben ismét felléphessen, ősi vára magányába vonult. Itt egy irat a' másikat éré; mi miatt ugyan a' romai udvar panaszára Albrecht kegyét elveszté; de ekkor Lutherrel közvetlen és nyilvános szövetségbe állott, 's ezental nem diákul mint eddig, hanem mindent németül írt. Ezzel annyira vitte, hogy Romában kiadatasát kívánák. Még V. Károly császár fő hadi szálásán sem volt bátorságban. Hiv barátja Sickingen Ferencz fogadá most várába, 's innen indulának ezental kerülő levelei a' néphez és fejedelmekhez. Azonban Sickingennek trieri érsek Richard ellen folytatott véres csatázása rosszul ltvén ki, más menedéket kelle keresnie, 'a' ezt a' Schweizban reménylé; de Erasmus ellene volt, ugy hogy egy helyről másuva bujdoklani kénytelenítették, míg ujlon kitört betegségétől elnyomatva, a' zürchi tó Ufnau nevű szigetén Aug. 31. 1523 fellelé azon nyugtot, mellyben éltében részint caractere, részint nemzetsége viszonyai, részint dolgozásai miatt soha sem részesülhete. H. kora legszabadabbelmű, legmerészebb férjfiainak egy ike, a' reformationak kalauza 's előmozdítója, Lu

thernek példája és segéde; kit ugyan személyesen nem esmert, mert Augsburgban 1518 a' koldusbarátot fel sem vevé, idővel azonban a' rokon érzé a' bátor ember iránt legnagyobb tisztelettel vala. Mit benne rosszalni lehetne, azon könnyelműség volna, mely miatt némelly, több kímélést érdemlő viszonyokra nem ügyelt. De választott mondása: *jacta alea esto!* az illyekre figyelni szinte olly kevéssé engedé, mint a' szerencse nagyobb kedvenczét Lutherét. Igazságtalanság, csalárdság, képmutatás, és zsarnokság felboszantak, 's rólok az alorczát pennája egész erejével, mely kivált latin nyelven minden alakban kényére állott, levoná. 45 rendbeli iratai számlaltatnak, azokon kívül, mellyeknek tőle származása bizonyossággal ki nem tapogattatható. Ezek gyűjteménye több szerencsétlen próbák után, végre összeállott. Megjelentek 5 köt. (Berl. és Leipz. 1821—25), kiadta Münch E. I. H. — Lovagunk legtökélyesb 's legujabb életírását Nürnbergben Wagenseil C. I. 1823 adá ki.

HÜTTNER (Ján. Keresztély), litterator és fordító. I ondonban régtől fogva a' küldolgok osztályában szolgál, szül. 1766 Gubenben, tanult Leipzigban, hol magát Beck leczkéji, írásai, és tanácsa által képzé. E' tudós 1791 az ifju Staunton mellé ajánlá, kinek atyja módot szerzeneki, hogy Nagybritanniát, Francia-, Olasz-, és déli Németországot láthassa. Sőt az ifju Staunton, Macartney lorddal, mint követségi titoknak Chinába utazván, ide is elvivé. E' követség alatt, a' lord a' chinai udvarral folytatott diplomaticai levelezését, vele a' tolmács — egy térítő barát — okáért, latinra fordittatá. Azután Stauntonnak és Barrownak e' követségi utazás leírását, jegyzetekkel németre fordítá. Ezentul dolgozott az angol Reviews, ugy több német ujságok számára, levelezett Brockhauszal, régi nyelvekben 's a' németben leczkéket adott 'sat. Esmeretessé főkép az „*Englische Miscellen*“ tevé (Tübing. 1800—6, 24 r.) Munkáji által Europa legdrágább városában könnyeden élt, míg Napoleon 1806 a' Brittek elől a' szárazt elzará. Már ő is szükkülni kezdett, midőn barátja D. Burney a' „muzsika történetének“ írója, a' duzs Lonsdale lordnak ajánlá. Ez, időről időre nem csak tetemesen megajándékozá, hanem érette Sir Charles Long, és Canning ministereknél is lépéseket tett. Midőn Angliának a' pirenaii félszigettel összeköttetése 1808 a' Spanyolországgal kötött szövetségnél fogva ismét visszaállott, Canning, mint akkor a' küldolgok ministere, a' portugál és spanyol levelek, kérelmek, emlékeztetők, ujságok 'sat. angolra fordítására használta, 's 1809 a' küldolgok status cancellariájánál mint fordítót alkalmazta. E' hivatalban annyi foglalatosság nyomá el, hogy azóta az angol és német, kivált a' „*Zeitgenossen*“ czimű időszaki írásokban csak néha néha vehetett részt.

HUYGENS (Christian), mások szerint HUYGHENS, vizsgálódó 's feltaláló a' szám, természet és csillagtudományban, Huygens Constantin-költő fija, szül. Haagban 1629. Nassaui Henrik grófot 1649-ben holsteini 's daniai útjában kísérte. Utóbb hentazá Frank és Angolhont, 's a' francia király költségén Parisban tartózkodék 1666—1681-ig. A' többek közt neki köszönhetni a' függöny használatát az óráknál, mellyet e' híres munkában ír le: „*Horologium oscillatorium*“ (Paris 1673), nem különben a' cycloideának az órafüggönnyel nagy összeköttetésben lévő tulajdonit. Földmérői leleményit igen okosan használá a' mechanikára. A' nehéz testek mozgását az élhe irt uton, szorgalmatosan vizsgálá, egy időben Wallissal és Wrennel (1661) kitanulá az ütődés okozta mozgás elméletét, mellyben a' lóbalás középpontjának feladatát megfejté; a' középponti mozgás törvényeit is kitanulta. Az opticában is híres volt, elméletet ada a' sugárokról. Erdemeket gyűjtött a' csillagászság mezején is sok alapigazság megerősbitésével, önkészítette telescopok által szorosban megvizsgálá Saturnus idomát, gyűrűjét. 's ezen bñdosó negyedik holdját feltalálá. Munkáji 3 gyűjteményben jöttek ki: „*Huygenii opuscula posthuma*“ (Leyden 1707); „*Opera varia* ed. J. A. s' Grave-

sandé" (1724, 4 rész); „*Opera reliqua etc.*“ (Amsterd. 1728, 2 köt. 4).
Meghalt Haagban 1695. —j— a.

HUYSUM (János), szül. Amsterdamban 1682, az újabb idő első virág- és gyümölcsfestője. Szinei gyengédségével 's eleveenségével, ecsetjének a' leves vagy nedves kifejezésében finomságával, 's a' világosság legtalálttabb fogyasztásával minden elődeit meghaladta. Atyja Justus H. képkerekeskedő 's igen középszerű festő, eleinte mindenféle festésnemekben gyakorlá. De érettebb kora különösen a' növényország természetmýneinek ábrázolására ingerlé. E' miatt atyjától elvált, 's 1705 táján megházasodott. A' tájfestéseknél a' Hollandban igen becsült Piemont Miklóst követte: de a' főpontot csak virág- és gyümölcsdarabjaiban éré el. Kileste a' természet titkait, a' mulékony virágokat legszebb pillanatjokban kapá fel, 's a' színek varázs igazsága és tarkasága, úgy a' gyenge virágtestek csak nem átlátszósága által e' nemben a' legnagyobbat vivá ki. Ó volt első, kinek virágokat világos lapra festeni eszébe ötlött. Mesterségére olly féltékeny volt, hogy magát dolgozása közben nézni senkinek sem engedé, 's egy barátja leányán, és Mihály (szinte becsült képiro) öccsén kívül semmi tanítványt fel nem vett. Virágai gyümölcseinél szebbek és igazabbak; az ezekre festett harmatcseppek és bogárkák felette elevenek. Szerencsétlen környülmények, kivált nejének tetszeni vágyása, 's fíjának roz viselete komorrá tévék, de ennek nyoma mivein nem látható. Mgh. Amsterdamban 1749, 's noha képei 1000, 1400 fron is keltek, vagyon nélkül. — Másik testvére Justus harczfestő volt, de már 22 éves korában elhunyt. — A' harmadik Jakab, bátyjának virág- és gyümölcscarabjait olly hasonlatossággal utánozta, hogy másolatait igen drágán fizeték; megh. Angliában 1740. J.

HUZAT. Ha 2 test úgy van összefüggő egybeköttetésben, hogy az egyiknek mozgása a' másik követését okozza, — mint a' kocsit húzó lovak mindennapi példát adnak, — ekkor azt mondjuk: egyik test a' másikat buzza. Ez, a' tapasztalásban olly egyszerűn mutatkozó tünemény, érdeklletes vizsgálatokra vezet az elméletben. Ha p. o. egyetlen suly függ valamelly fonalon, egy húzócsigán áltvetetten, nehezebb suly le fog szálani 's a' kisebbet maga után vonva magasra szálítja. Ezen sietés fontos tárgy a' gépelytanításban. Ezen vizsgálatok esmeretesek a' lenyomó suly elmélete alatt, 's a' gépelytanítás könyveiben bővebben hoztatnak elő. Ezek közül mi megnevezzük Burjáját: „*Grundlehren der Statik*“ (Berl. 1789). —j— a.

HUZÓCSIGA, I. HUZAT.

HYACINTHUS, némellyek szerint Amyclas vagy Oebalus spartal királynak, vagy Pierus és Clio musának fíja. A' szép ifju megnyeré Apollo szeretetét. De Zephyrus vetélkedő társa lőu, 's hajtó karikáját úgy intézé a' célhajításnál, hogy az vissza, Hyacinthus fejére esék, 's őt agyon üté. A' vigasztalhatlan Apollo csuda által örökíté kedvenceze emléké; mert azt regélik a' költők, hogy a' szerencsétlen ifju véreből támadt a' jáczint.

HYADOK, nymphák, Ovid szerint Atlas és Aetna, mások után pedig Cadmus vagy Erechtheus leányai; számok különbözőleg adatik. Oroszlan által szétszaggattatott testvérek, Hyas, halálát olly szakadatlanul siratták, hogy az istenek, szánakozásra inditva, égbe vönnék őket fel, hol a' bika fejében az esmeretes csillagzatot képzik, 's még ma is egyre sirnak. Leghíhetőbb, hogy ezen csillagok a' görög *ὕδωρ*, esni, szótól vették nevezetjüket, mert fel- és letüntökkor rendszerint eső szokott következni; innét szomorúaknak, esőhozókknak is nevezettek (latinul *Succulae*), a' mi későbbben ezen mesére nyujta alkalmat. Néhány költők a' Hyadokat és Plejádokat egymással fel is cserélték. op.

HYALITH, edénytömeg, *Buguo*y gróftól találtatott fel. Ollyan kő és érczennemű részekből tétetik össze, mellyek üveggé nem változhatnak, innét üvegkő neve. Ez egészen átláthatatlan 's ollyan kemény, hogy

darabjai tüzet adnak; természeti fénylése oly szép, hogy a' simitás nem tudja elérni. Rendkívüli szikársága épen nem hágy az elrepedéstől félni, mint az angol wedgwoodi edényeknél történik, ha igen hev italok töltetnek belejék. Az üvegekőből készült edények különbféle neműek, kimitottak, metszettek, aranyozott és aranyozatlanok 's érdeketes bujalkodási czikkelyt tesznek.

—j—a.

HYALURGIA (Üvegészet), a' mivi elemtan üveget készíteni tanító ága. (Vö. ÜVEG). A' nemtelen érczek savitattjai, ha a' hévben el nem szálnak, ennek bizonyos fokán, melly azonban az izzóhevet ált'hágja, üveggé olvadnak, 's ezen állapotokban a' nemes érczek savitattjaiból is vehetnek valamit magokhoz. Az üvegek szinte oly különbfélék, mint az őket adó érczek. A' különbözés nem csak származások könnyűségében mutatkozik, hanem az üvegek tartósságában is, különösen pedig szintelenségekben vagy színek minőségében. A' magokban nehezen olvadó (izzó) érczsavitatok, könnyebben teszik azt, ha más savitatokkal keverve tétetnek ki a' hévségnek. Némellyek igen könnyen folynak, mint a' hamag, szikag 'sat. Ezek folyasztók gyanánt szolgálnak a' többi nehezen olvadóknál. Némellyek szintelen, átlátszó üveget adnak, hova különösen a' kovaföld tartozik, 's a' mi közönséges üvegünk többnyire kovából van. Másokból színes üveg lesz, p. o. a' vasacsból zöldes fekete, a' vasgából sárga-veres, az ónagból sárga, a' bánagból (oxyd. Cobaltj) feketékék, réz-savitatból barna vagy zöld, czinból átlátszatlan. Keverékek-ből más színek erednek, vagy színhijány; a' szintelen üvegek másoknak színetét meghigithatják és szebbithetik. Az ónag, többek közt, nagy gyémánt fényt ad a' kovaiüvegnek 's alapot ada a' hamis gyémántok készítésére. Más illy festő savitatok által rubinhoz, granáthoz, saphirhoz lesz az üveg hasonlóa. Az ónsavitat 's más könnyen folyó savitatok máz gyanánt használtatnak a' cserép-edényekre. — A' mi a' közéletben üvegnek mondatik, az vagy közönséges zöld ablak (korona) üveg, vagy jég-(flint) üveg. Ezek egymástól a' színes szélek erősségében különböznek, mellyet a' rajtok átmenő villágos testek képeinek adnak; hanem egyszersmind ezen képek elfordításával (megtörésével) (Vö. FRAUENHOFER). Mindenik faj az izzóüveganyagból vascsővek által fuvatik fel, 's a' kívánt idomban hütetik meg. A' jégüveg színetlen kovát és tiszta folyasztót kíván, millyen a' kréta, férjany, ónag vagy hamag; ezek vegyülve is használtatnak. Olly só is vetetik, mellynek egy része folyasztó, más része elszál a' tűzben, mint Glaubersava, gypsz 'sat. A' jégüvegből készitendő sok tárgyat önteni kell, hol tudni szükséges, hogy a' megmerevedésnél minden nehezebb savitát fenék felé ül, 's így ugyan azon öntött üvegtömeg különbféle pontokon más más tulajdonokkal bírhat. Az üvegekészítés nagyon kimiveltetek az újabb időkben, 's innét a' dioptricus eszközök készítése is nagyon tökélyesedett.

—j—a.

HYDE DE NEUVILLE (Pál, gróf), szül. Charité sur Loire nevű helységben Franciaországban, hol édes atyja, ki angol születés volt, kézműgyárt állított fel. A' Bourbonokhoz szitott 1797 után, 's mint azoknak megbízott embere, sokszor elutazott Angliába, 's a' vendéi zendülőkkel, nevezetesen vezéreikkel 1799 titkos szövetségben élt. Az angol igazgatás pénzrel segítette, mellyel egy titkos policziát állított fel Parisban, ellenőrül az első consul policziájának. Ő hivta meg Pichegrut is, hogy vállalja fel a' király részén lévők közt, ben az országban, a' fővezérséget. Beszélvén a' többek közt az első consullal, javaslatot is tett a' bourboni ház visszaállítására felől. Midőn 1800 Jan. 21-kén szent Magdolna templomát éjtszakának idején fekete gyászba huzatta, gyanuba esett, 's félvén az elfogatástól Angliába ment, de irományai policziái kézre jutottak, 's ezeket az első consul, angol levelezés czim alatt, nyomtatásban közlé a' világgal. Ezen levelezésekben Berry Pal nevet viselt ő. Utóbb ismét visszament Franciaországba, 's Lyonban lakott sokáig titokban, mig nem 1805 jó barátjai és felesége kieszközölték neki a' Spanyolországba

való menetelre a' szabadságot. Spanyolhouból Éjszakamerikába ment familiástól, hol Newyork mellett Moreau szomszédságában telepedett le. Azt is beszélik, hogy ő vette volna későbbben Moreaut reá, hogy álljon fel a' Bourbonok mellett. XVIII. Lajos a' thronusra lépvén, Hyde de Neuville is visszatért Parisba 1814 Jul., 's diplomatai dolgokban használtatott. Elkísérte 1815 a' királyt Gentbe, azután kamarai követ lett, hol mindig a' ministe-riummal tartott. Grófi czimet nyervén 1815 az éjszakamerikai szövetséges statusokhoz ministeri ranggal követnek küldetett, 's néhány esztendeig ott mulatott. Későbbben újabb meg újabb követségeket viselt a' portugal, spanyol és más udvaroknál, sőt egy ideig oktatási minister is volt. X. Károly lelépvén a' thronusról, ő is lemondott a' páiri kamarában ülési jusról, 's magányban él.

Kállay

HYDER ALI, a' mysorei Bangelooore hegyi erősségbeli török helytartó fija, szül. 1728. Egy kised csoport török katonaságnak vezérévé tétetvén, vitéz bátorsága által több ízben kitünteté magát. Érdemei magasabb tisztségre emelék. Ekkor feltámadá lelkében az uralkodási vágy; elűzte 1759 a' tartomány törvényes fejedelmét, a' mysorei rajáht; későbbben kezére keríté személyét, 's míg maga, legalább névre nézve, az országnak valóságos ura volt, addig annak törvényes fejét tündöklő fogságban tartotta, meghagyván neki azonban a' rajah nevezetet. 1762—65 háborút viselt a' Marattokkal, melyben több Salicutot, Bednort, Onort, Cananort 'sat. elfoglalá, ugy annyira, hogy tartományainak nagysága 3360 nsz. mfre nevekednék. 1766 meghalt a' mysorei rajah is, 's most már az országnak egyedüli ura Hyder Ali lett. Az angolkeletindiai kereskedő társasággal három évig hadakozott, mely idő alatt a' Francoziáktól kitelhetőleg segítettet. 1780 ismét megújult a' háboruszkodás, melynek, a' szelidsége miatt mindenek által szeretett fejedelem, végét nem érheté. Kimult 1782; az uralkodásban fija, Tippo Sahib lón utódja. Hyder Ali, valamint harczaiban erős, ugy a' békeségben okos, a' művészségeket egyáltalában kedvelő 's a' kereskedést lehetőkép előmozdító férjfiu volt. Vallásbeli különbség és személyválogatás nélkül kedvelé mind azokat, kik a' törvények szentségét tisztelték.

45.

HYDRA (Iernai), I. HERCULES és LERNAI KIGYÓ.

HYDRAULICA, vagy Hydrodynamica és Hydrostatica. Minthogy a' nehézség minden testekre, nem vévén tekintetbe a' levegő ellentállását, mely azoknak mozgását akadályoztatja, egyenlő erővel munkálódik, ezen ellentállás pedig a' testek mozgását kisebb vagy nagyobb sűrűségek szerint, kisebb vagy nagyobb mértékben gátolja: nem is volna a' folyékony testeknek külön Staticája, azaz Hydrostaticája, vagy Mechanicája azaz Hydraulicája avagy Hydrodynamicája, ha csak ezen testek, legkisebb részecskéiknek is igen könnyű mozgékonyasága által nem különböznének a' kemény testektől; a' hönnet is a' folyékony anyagnak egészen más feltételek alatt kell sulyegyenben vagy mozgásban lennie, mint a' keménynek. Minthogy legkisebb erő elegendő, valamely folyadék részecskéinek öszvefüggését felbontani, 's minden csepp függőlegesen nyomatik: azért az egész anyagnak el kellene folyni, ha csak minden részecske az azt körülverő részecskéktől, 's ezek ismét az edény falaitól vissza nem tartóztatnának; a' hönnan nem csak az alapot (itt az edény feneke) mint a' kemény testeknél, hanem az oldalfalakat is nyomás éri. A' folyékony anyag csak akkor van nyugvásban, ha felszine vízirányos, mert ellenkező esetben az alacsonyabb részecskék a' magasabbaktól nyomatnának, 's a' még alantabbi részecskék nekik gátot nem vethetvén, szétfolynának. Azon okfönél fogva tehát, mely szerint valamely folyadék részei egymást nyomják, ugyan azon nyomást, más idegen, ezen munkálódásoknak alája vetett, folyékony (ha csak öszve nem elegyednek) vagy kemény, egészen vagy csak részig bele mártott, testekre is kell gyakorolniok. Innen valamely testnek uszása

onnét van, hogy az a' viznél csekélyebb sűrűségű lévén, ha a' vízbe mártatik, kisebb nyomást eszközöl, mint hasonló nagyságu vizanyag, és azért a' víztől, melly a' súlyegyet helyre állítani törekszik, felemeltek; a' viznél nagyobb tulajdonképi nehézségű test pedig, ha vízbe mártatik, nagyobb nyomást eszközöl, mint hasonló nagyságu vizanyag, 's már most nyomásának többségével fenekre szál. Ez által nyerünk módot, valamelly test tulajdonképi nehézségét, azaz nehézsége viszonyát hasonló mennyiségű víz vagy más folyadék nehézségéhez, meghatározni. Ha a' folyékony anyag súlyegyene (Hydrostatica) valamikép megbomlik, annak egyes részei mozogni kezdenek, még pedig olly irányzatban 's olly erővel és gyorsasággal, melly egyiránt függ mind azon nyomástól, mellynek egyenként ki vagynak téve, mind azon erőtől, mellyel a' nehézség reájok munkálódik. Ezen vizsgálódás teszi a' Hydraulica vagy Hydrodynamica tárgyát. Ha p. o. valamelly, bizonyos magasságig vízzel töltött edénynek oldalát fenekéhez közel megnyitjuk, a' víz, nyomtatván a' fellette lévővől, vízirányosan folyik ki; ha pedig a' nyílásra egy felfelé hajtott csőt helyezünk, a' víz felfelé fog menni, még pedig, mivel az ezt nyomo erő, egyenlő a' nyílás felett álló vizoszlop nyomásával, épen olly magasra fogna emelkedni, mint ezen vizoszlop, ha csak utjában a' nehézség ereje nem munkálna reá, 's minekelötte azon magasságot elérné, ismét leesésre nem kinszeritné. A' Hydraulica alkalmaztatása a' köz életben az által nehezítetik meg, hogy a' szükségképen számba vettek kivül, a' viznél és egyéb folyadékoknál a' részeknek mindig van még valami, noha csekély öszvefűggése, mellynek ereje a' tapasztalás által határozthatatik meg. Ezen viszonyoknak alapos esmerete teszi az egész Hydrotechnicának vagy vízépítési tudománynak alapját, ugy szinte az erőmivtudományét a' szivattyúk, vízmalmok 'sat. használása körül. Előadja azon törvényeket, mellyek szerint a' folyók medreiket készítik, vájják, vagy behomokosítják, továbbá azt is, miként kell a' töltéseket, zugókat, csatornákat, kikötőket építeni. L. Wiebeking „Übersicht der Wasserbaukunst“ (Hamb. 1802, 2 köt.)

HYDRIOTÁK, Spezzioták, és Ipsarioták, Hydra, Spezzia, és Ipsara kopasz sziklaszigetek lakosi, a' görög archipelagus legmerészebb, legügyesebb hajósai, 's tengeri kereskedőji. Ipsara (hajdan Psyra, Bacchus templomával) Scio éjszaknyugoti partjaihoz közel, alig tesz 2 nsz. mtf. Midőn egy század előtt néhány bátor Görög a' török igát lerázzván, e' terméketlen sziklákat művelni kezdé, a' sziget neve Psara volt. Azok eleinte csak szegény halászok, idővel tengeri hajózás és kereskedés által megvagyonosodtak, 's a' függetlenség szellemét híven megőrzék. A' francz. zendülés alatt hajójik az egész földközi tengeren szállongának, 's gazdagok lettek. Ettől fogva a' népszám 6000-ról 12000-re szaporodott. — Hydra a' görög tengeri kereskedés középpontja, a' helleni függetlenség palladiuma, 's a' navarcha (admiral) lakhelye, a' szomszéd Spezzia-val együtt Peloponnesustól délkelet felé, a' parthoz három órányira fekszik; ellenség kiszállása ellen meredek sziklafalak 's pattantyutnyák védik; hajójinak kikötőjében csak gyujtással árthatni. Spezzia ellenben védtelen, 's ha ellenség közelit, lakosai Hydrába futnak. A' két sziget, együtt mintegy 4 nsz. mtf. terjedésű, kutak, nyájak és szántóvas szüke mellett 40,000 lakost számlál, melly csupán hajózásból és kereskedésből él. Hydra városa 30,000 lakossal amphitheatrum formán emelkedik a' kikötő felett. — Szépen épült házai uj márványmivekkel díszlenek, belsejek izlést, tisztaságot mutat. Ez izlés még a' hajólegények öltözetén is kitűnik. Az asszonyoknak, kik családjuk közepette igen megvonnulva élnek, 's feketén öltözködnek, drágaságokat hordani tilalmas. Hydra és Spezzia első lakóji albaniai eredetűek; arnauti beszéd módjokkal, caracterekkel, viseletekkel, 's szokásaikkal az uj Görögöktől különböznek. Midőn az Oroszok az 1774-ki háboruban Moreából kitakarodtak, a' Törökök boszuja elől sok Peloponnesiak érté-

keikkel együtt, a' hydrai sziklákon keresének menedéket. Majd nagyobb hajókat építének, 's távolabbi kereskedést kezdének üzni, kivált mióta Franciaország az 1792 ki háboru következtében a' levantei kereskedéssel felhagyni kénytelenítették. Az új argonautákat minden olasz, francia, spanyol kikötőkben, a' keleteti tengeren, sőt Amerikában is lehet látni. Marseilleben görög természetnyekért lyoni posztót és selyem portékákat cserélének. Merészségek 's ügyességek által a' tengeren koválygó angol hajók közt is befutának a' zárt kikötőbe, 's nagy nyereségekkel tértek vissza, úgy hogy kereskedések kiterjesztésével már 1810 előtt minden nevezetes europai városban kereskedő házakat állíthatának. Az algieri corsarok miatt hajóikat ágyukkal készítették fel. 1827 Hydrában 6000 hajós volt, kik együtt 350, általában 200 tonnás hajóval, 's 2000 pattantyúval bírtak. Ifjúságotól fogva szoros munkássághoz, mértékletességhez, 's a' tengeri élet vezélyeihez szokva, a' Hydrioták a' többi szigetiek közt, az egész földközi tengeren legbátrabb, legügyesebb, 's legolcsóbb hajósok. A' kereskedés nem csak meggazdagítá, de fel is világosítá őket. A' közönséges néposkolákon kívül van Hydrában tanító-intézet a' régi classica litteraturára, olasz és francia nyelvekre. A' gazdagabbak idegen könyveket fordítottak 's nyomtattak. Fijaikat Német-, Francia- és Olaszország legjobb iskolájiba küldözték. Így megkedvelék a' tudományokat és művészségeket, erkölceik finomultak. Midőn azonban a' közönséges béke a' Hydrioták, Spezzioták és Ipsarioták addigi kizárólag gyakorlott kereskedését az archipelaguson megakasztá, 's a' Porta a' görög nemzet változott állapotját gyanus szemmel tekintve, oskolájkait elnyomni kezdé, az előbbi nyomorúságba 's szolgaságba visszaeséstől kelle felniek a' miveltebb Görögöknek. E' miatt, kivált a' Hydrioták, elmés ifjaik képzésén kettős buzgalommal munkálkodának, 's titkos követek, úgy nevezett apostolok által, minden szigeten úgy mint a' szárazon a' megszabadulás vágyát terjeszték. Ettől fogva a' tengeri háboru, kereskedések teljes megcsökkenése mellett, kincseiket megemészték; a' vagyonosabbak jókor kivándorlának, csak a' nép, melly holnapra nem gondolva, nevet 's danol, a' harcot mint játékot 's tánczot tekinti, nem tévé ezt. Hydrában 1824-től fogva egy újság is jelent meg „Törvény barátja“ név alatt. — E' vitéz szigetbelieknek, jelesen Kondarioti 's Tumbasi hydriotáknak, Kanaris György és Konstantin, Miaouli és más Ipsariotáknak az 1821-től kezdődött tengeri háboruban véghez vitt tetteiről vö. Görög Lázadás. Híressé tévé magát spezziai Bubulina görög asszony, kinek hajóji Napoli di Romaniát legelőször zárák be. A' szép 45 éves, szabad, vidám lényű hölgy egy hajdani Spártainé hü mássa, nagy szívvel bírt, keblét forró honszeretetet gyulasztá. Férje néhány év előtt Konstantinápolyban veszté éltét, legidősb fija e' háboru elején elesett. Maga később Kolokotronihoz csatlakozott, 's 1826 egy Görög, kinek leánya kezét megtagadta, agyon lövé. — A' szabadsági háboru kimeneteléről, 's a' Görögök mesti állapotjáról l. Görögország.

HYDROCEPHALUS, vízes fő, fejkivizkórság, l. VIZKÓRSÁG.

HYDROGENIUM, l. GYULÓ.

HYDROGRAPHIA, vizeket tárgyazó geographia.

HYDROLOGIA, tanítás a' vizről, a' földön lévő különböző vizek leírása, tekintve az anyagokat, mellyekkel össze vannak vegyítette.

HYDROMETER, vízmérő, az áradás vagy apadás észrevételére.

HYDROPHOBIA, l. VESZETTSÉG.

HYDROSTATICA, l. HYDRAULICA.

HYDRYADOK, a' mythologiában valami nympha (vizi nympha) félek, mellyek, a' Hamadryadokkal együtt, tánczcal kísérik Pan syrinx hangjait.

HYÈRESI SZIGETEK, l. HIÈRESI SZIGETEK.

HYGIEIA, HYGIEA, az egészség szeliden mosolygó istennéje,

Asclepius vagy Aesculapius leánya volt. Homer, Hesiod és Pindar, kik Aesculapiust még nem esmerék istennek, természetesen Hygieia istenszszonyról sem tudnak semmit. Hihető, akkor támadt ezen mythus, midőn Asclepius templomi tisztelete kezdődött. Minthogy ennek templomaiban az orvosi tudomány is gyakoroltaték: azért az egészség istenasszonya mindig szorosabb öszveköttetésbe jött a' gyógyító istennel, templomai ezéi mellett voltak, 's képszobra ezekben is felállítva. H. karcu termetű leányzónak ábrázoltatik, hosszú talarisba burkolódzva; caractere szelid szűzesség, akar az atyja mellett álljon nyájasan, akar pedig külön legyen ábrázolva. Egy maza (bizonyos árpa kenyér) csészét tart kezében, mellyből egy kigyó eszik (mert a' kigyó a' gyógytudomány jelképei közé tartozik). Innen Hygiastica az emberek egészsége fentartásának, 's az élet meghosszabbításának mestersége. *op.*

HYGROMETER, HYGROSCOP, (Nedvmérő, nedvmutató). A' meteorológiára nézve nagy fontosságu a' levegőben lévő viznek mennyiségét mindenker tudni. Az erre szolgáló eszközök neve: nedvmérő. A' mindennapi tapasztalás pedig arra tanita meg, hogy több test igen képes a' levegőbeli vizet vagy nedvet magába színi, 's az által, tulajdon alkata szerint, hosszú vagy kereszt rostjai szerint meghosszabbul vagy rövidül. I. y a' bélhurok p. o. a' nedvesség által megrövidülnek 's egyszersmind felfejlődnek, 's erre épül Lambert esmeretes nedvmutatója, de a' melly igen tökélyetlen a' hur mozgásainak rendetlensége miatt, a' nedvesség-fokokat hiányosan mutatja, 's innét nedvmérőnek nem is mondathatik. Saussure és de Luc tehát más tárgyakat kerestek, a' nedv által rendesen kiterjedőket vagy rövidülőket. Az ezen tulajdonságot a' lugban főzés által minden zsirtól megfosztott emberhajban gyanítá lenni; emez egy igen vékony, keresztbenetszett halcsont szálacskában. Saussure egy kicsiny, finom, igen könnyen mozogható hengerre feszíti ki a' jól elkészített hajszált egy kis súly által (mig de Luc egy finom aranyszálat használ a' halcsont kifeszítésére), úgy hogy ha a' nedv vagy szárazság hatására a' haj megrövidül vagy hosszabbul, a' henger 's a' iajta lévő mutató forog, és a' levegőbeli nedvesség szaporodását vagy fogyását megmutatja. De hogy annak mennyiségét is meg lehessen határozni, esmerni kell a' legnagyobb nedvesség és szárazság pontjait. Saussure úgy határozza meg nedvmérőjén a' legnagyobb nedvesség pontját, hogy azt vízzel zárt 's belől vízzel megnedvesített üvegharang alá teszi; de Luc pedig azt egyenesen vízbe mártva. A' legfőbb szárazság pontját amaz üvegharang alatt határozza meg, melly egész izzásig meghevített 's kiizzott hamaggal (hamuzsírral) fedett ércz-lapon áll; emez a' nedvmérőt szorosan zárt, most égetett, részint meg nem oltott mésszel töltött czinedényben függeszti fel. — Mennyire van kétség mindenik eszköznek mutatásán, megmagyarázza Zylius e' munkában: „*Prüfung der neuen Theorie des Herrn de Luc vom Regen und seiner daraus abgeleiteten Einwürfe gegen die Auflösung.*“ (Berlin 1795).

HYLAS, egy szép fiu, kinek szülőjiről különbsége a' rege. Hercules szereté őt, 's elvivé magával az argonauta vándorlásra; de midőn ez Troja vidékén partra szállván, Ascanius folyójából vizet merítene, 's bájló képét a' nymphák a' tiszta hullámokban meglátták volna, annyira elragadtattak szépsége által, hogy a' földről magokhoz levonának. Hercules hasztalan kiáltozó a' parton kedvenceze nevét, 's e' miatt elmulaszta Argohoz visszatérni, a' ki ő nála nélkül folytató utját Colchis felé.

HYLOZOISMUS, tulajdonképen azon nézet felállítása 's kivívása, hogy az anyag él. Ezen szélesebb értelemben vett életet némellyek egy, a' természet által elterjesztetett világlélektől származtatják; minél fogva ezen tanítás is gyakran Hylozoismusnak nevezetik. *op.*

HYMEN, HYMNÆOS, az egybekelés istene a' későbbi Görögöknél. Sokan innét származtatják az egybekelés 's menyekzői

ének Hymenaeos nevét. Azonban hihetőbb, hogy megfordítva az egybekelés istene veré nevét a' menyekzői énektől, mert ennek korábban találni nyomát, mint amannak. A' közönséges vélemény szerint Hymenaeos olly szép ifju volt, hogy könnyen leánynak lehetett tartani, hanem szegény lévén, szerelme, ámbár viszonztatott, nem vala szerencsés. Hogy szeretőjéhez közelebb lehessen, egykor, az eleusisi Ceres innepén, asszonyi öltözetet vön magára, 's így az inneplők közé elegyedék. Azonban nem sokára előnyomult egy csapat tengeri rabló, 's minden szűzekkel együtt őt is elragadta. Midőn a' rablók, egy puszta szigetre kiszálva, faradságok miatt elszunnyadtak volna, meggyilkolá' őket, aztán visszasiete Athenébe, 's megigéré, hogy az elrablott szűzeket mind visszahozándja, ha kedvesét neki nőül adják. Örömmel megegyeztek ebben, 's mivel — a' rege szerint — házassága igen szerencsés vala: azért legelsőben is ő róla emlékeztek minden menyekzői énekekben, míg végre isten gyanánt tisztelteték. Azonban vannak róla még más mondák is, hanem azok is olly különfélék, hogy belőlök az ő származása felől semmi bizonyosat nem reménylhetni. Majd Magnes hangmivész fíjának mondatik, majd Bacchus és Venusénak, majd Apollo 's egy Musáénak; hanem itt megint nem emlittetik, Urania, Terpsichore, Clio vagy Calliope volt e' anyja. Claudian azt mondja, hogy Venus a' Musa fíjának fő hatalmat ada a' házasságok felett, hogy nála nélkül nem szabad menyekzői ágyban egyesülni 's a' menyekzői fáklyákat meggyújtani. Elég, hogy a' szerelem istennéje kísérete 's Amor társai közé került. Nem tartaték egybekelés, mellynél ő, a' házasságszerző, innepélyesen nem hivatott volna segédül. Homlokán majoránna virággal, baljában menyekzői fátyolt, jobbában menyekzői fáklyát tartva, 's lábain arany bocskorral jelenik meg; ének és tancz kísérik. Adonis halálánál eloltatja vele Bion a' menyekzői fáklyát 's eltépeti a' menyekzői koszorut. Ha Catull ezen istenséghez intézett szép hymnusának hiszünk, ugy Hymen a' Heliconon, a' Musáknál lakott.

HYMETTUS (most Trelowuno), egy helység Atticában, híres a' méhek itt gyűjtötte méz sokasága 's jószágáról. Ez a' méz mindig hig marad. Jupiter, kinek ezen a' hegyen saját tisztelet vala szentelve, innét viseli *Hymettius*, hymettusi, melléknevet.

HYMNUS. Ezen görög szóval leginkább ama' dicsérő dalokat neveztek el, mellyeket hajdan innepélyes áldozatok 's inneplések alkalmával muzsika kíséret, gyakran innepélyes tánczok mellett is, istenek tiszteletére énekeltek, 's az istenségek szerint különféle melléknevet és caractert nyertek, p. o. Dithyrambus, Páan 'sat. Azért minden magasztaló ének, minden óda hymnussá vált, midőn abban valamelly érzékfeletti, vagy felsőbb tárgy költeményi magasabb fellegezéssel énekeltetett. Ezen tekintetnél fogva a' Zsidóknak sok zsolmájokat is hymnusoknak lehet nevezni, mellyek napkeleti caracterek és vallások következésében még tüzesebbek 's vallásosabbak voltak a' Görögök hymnusainál. Az utóbbiak korábbi időkben majd egészen epikai valának, mint Homer énekei; többnyire az istenek mythusait 's az embereknek képleges tetteit adták elő. A' későbbiek, p. o. Callimachuséi, már lyricalabbak voltak, 's inkább csak istenségekhez irányzott fordulásokot tárgyaztak. Keresztény hymnusaink többnyire 's egészen lyricaliak, 's az emberek érzését fejezik ki, kik belső ömledezéssel telve a' mindenhatóhoz törekésznek emelkedni. Ezek többnyire csak figurált muzsikával énekeltetnek; mivel a' lassu, 's egyforma haladásu, éneklés közben a' choralnak huzamos, nyujtott melodiája a' hymnusi tüzes folyamatot gyakran akadályozza; azért énekes könyveinkben levő legtöbb magasztaló énekeink, mellyek tartalmok szerint hymnusokhoz tartoznak, ha azok valamelly meghatározott melodiára készítettek, a' lágyabb, nyugodtabb rimes éneknek hangjában mintegy prosává süllyednek alá. Csak

Klopstock, Voss, 's némely mások énekei szenvedhetnek ezen tekintetben kivételt.

HYPERBOLE, a' beszédben **FIGURA** (l. e.), melly a' dolgot nagyított világosságban vagy árnyékban, azaz nagyítva vagy kicsinyítve adja elő. Megindult elméleti állapot, a' képzelő tehetség hevültsége vagy szélső feltételezik.

HYPERBORAEUSOK, Boreason tul lakók. Így nevezték a' régiek minden előtők esmeretlen lakosait nyugot és éjszakkak, kikről azt hívék, hogy szüntelen egy kedvező ég befolyása alatt állanak. Korábbi időkben a' nyugoti tartományokba az éj lakát és az árnyékországot helyezék, 's az örök homályban lakó Cimmeriusokat. E' helyett azonban szerencsés 's meglehetősen erkölcsű népeket találtak ott, kik arannyal gazdag földet laktak 's nem nyugtalanítottak Görögország éjszaki szele által, melly ellen az Alpések és Pyrenék védelmezik őket. Ekkor egy monda keletkezett oly népekről, kik állandó egészségben hosszú életet élnek, 's mint Apollo kedvencei, kinek a' termékeny síkságokon hangával 's áldozattal szolgálnak, védetve az éjszaki szél ellen, legboldogabb napokban részesülnek. Nálók örök tavasz uralkodik és örök ifjúság. Egész évezredek töltenek szünteleni ünnepek és mulatozásokban. Hanem később, midőn a' nyugoti tartományok lakosait közelebről tanulák esmerni, kiszoríták innét a' Hyperboraeus nevet, 's éjszakra tevék által.

HYPERION, I. **TITANOK.**

HYPERMNESTRA, I. **DANAIDÁK.**

HYPNOS, I. **SOMNUS**

HYPOCHONDRIA, fordítva rászta kór (mivel hypochondrium rászta), természetétől hasagy-inger-nek mondathatnék; alkalmatlan lassu betegség. Tányája az altestben van, külöösen a' rövid bordák alatt, de nagyra nővén, az egész testben terem körjeleket elő, igen különbéletek 's szörnyen változókat. Mert alig létez valamely betegség, mellynek bajairól a' rászta kóros valaha ne panaszkodik. A' panaszlott betegséget mind is érezi; csak a' baj okainak meghatározásában hibáz. Majd nyomást érez jobb oldalán 's májkeményedésre gyanít; majd melyfájdalomról panaszodik 's tüdőgyuladástól fél; máskor feje lesz nehéz, tompa, szédelő, és semmi nem bizonyosabb, mint hogy guttaitis fog rá következni; hirtelenül csengés, morgás, zugás támad füleiben, és ó' vérgutat vár; néha foltok jönnek szeméi elé 's a' fekete hályognak nem sokára következnie kell. Ha szive dobog, szivharczától fél, a' kevésse görcsös melyszorulástól melyvízkórságra okoskodik. Egy csekély persenés gyógyíthatatlan rákfekélyé változik nála, egy hamar szünendő hasdugulás misererévé, egy kis hasmenés örökhasás'at. Mind ezen jel vilagosítást nyer a' betegség valójából, helye 's okaiból. A' hypochondria az altest idegrendszer munkálatának megsértése, különösen pedig a' gyomor megetti fonaté, melly a' hasnak középponti idege. Ez okból az idegrendszer érzékenysége betegesen fel van magasztalva, ható ereje pedig csökkent. Egyszersmind az altesti és agyi idegrendszer határa megkisebült, úgy hogy az altestben eredő érzések, az egészséges állapotban észre nem vétetők, most az öntudás tárgyává lesznek 's távol műszerekhez vezéreltetnek. Az altest idegrendszer munkálatának megháborodása először is az emésztés gyengeségét 's megháborodását vonja maga után; ezek pedig a' hypochondria előhajait szülik, mellyektől azután a' többi mind származik, a' mint a' beteges szenvedés az egész műszereten elterjed. Először is tehát feszülés, nyomás, szorulás támad a' hamis bordák alatt, majd egyik, majd másik oldalon, majd a' szivgödörben; lassu vagy rekedő hasürülés, szélszorulás, haspuffadás, étvágyhiány, nagyobb nyomás, 's általában magát rosszulérzés az evés után. Utóbb lélekzsbeli nehezség, egy leirhatatlan irtózó félelem, fej-tompulás. Elgyomorban is nyomás támad utóbb, emelgés, és hanyás is.

Pillantatokig a' megemésztés után jól érzi magát a' rásztakóros, jó kedvű és vidor, de gyanunál előbb visszatérnek az előbbi bajok. Az ideg állapotjának megváltozása az egész elmét is hasonló változásra bírja. Az ilyen betegek majd rendkívül szomorúak, majd felette vigak; testi állapotjokkal örökké bajlódva testek legkisebb változására is figyelnek. A' legkisebb esetet meg akarják magyaráztatni; mindenik alatt nagy betegséget keresnek, mindenik ellen hathatós szert kérnek. Illyenkor felénekek, kétségelték, minden pillanatban halált várók, kegyesek, buzgók, sőt vakbuzgók. Néha egy pillanatban felrettennek 's nyugalmat nemelve járnak. Mások annyira elvesztik emlékező erejüket, hogy önnevekről elfelejtkeznek. A' legkomolyabb tárgyagnál, sőt az imádkozás alatt nevetséges dolgok jutnak eszükbe; mások különös tettekre lesznek hajlandók, 's ezektől csak nagy erőlködés után tartóztathatják meg magokat. Gerjesztő oka lehet ezen betegségeknek minden, az altást idegrendszerének munkálatát megzavaró, annak érzékenységet felmagasztaló, az emésztést gyengítő 's a' visszaszerző idegrendszernek elválasztását az érzőtől, kisebbítő dolog. Oda tartoznak különösen az elme erőltetés, ülő élet, szesz italokkal bőven élés, mint kávéval, kicsepangás a' szerelemben; de egyszersmind a' testi 's lelki erők gyakorlásának hiánya, a' henyélés és unatkozás. A' hypochondria nem veszedelmes betegség, noha a' rásztakóros a' hét ó napján által mindig halált vár, nyomorult lételű, magának terhe, az övéinek és orvosának kizozója. Nehezen és lassan gyógyítható, mivel a' beteg maga ellensége gyógyulásának. A' rásztakórosnak meg kellene magát tartóztatni a' sok szerivástól, de ha nyugtalan daemonja felébred, tizféle orvoság is kevés neki; érzékiségét meg kellene zabolázni, de ingerlékeny idegrendszerre gyenge Cupido viadalma ellen; elméjén kellene uralkodnia, hanem teste uralkodik elméjén; fel kell hagynia az üléssel, tanulással 's testi mozgáshoz látnia, de ezt vagy viszonyai, hajlandósága, élelemgondja vagy lomhasága, restsége meggátolják; végre egy szoros terv szerint évekig egyszerű életet kellene követnie, orvosának kivétel nélkül engedelmeskednie 's csak akkor vennie orvoságot, ha ez a' körjelek miatt szükségesnek állítja; — hanem ő két három hét alatt egészséges akar lenni, legnyomoseb feltételei el lesznek egy hét alatt feledve, 's inkább az egész világnak akarja panaszozni kinjait, 's egyszerre tiz orvostól kér tanácsot 's mindannyival perel, mert valamennyit sem tartja oly okosnak, mint ő maga, 's egynek sem engedelmeskedik. Innét van az, hogy ritkán gyógyul meg valamely rásztakóros, hanem magát 's a' kik körül vannak, évekig kizozva, vagy más hozzá járuló betegségekben vagy műszeri hibákban hal meg, vagy pedig az öregségben, kisebbülve idegeinek tulérzékenysége, betegsége lassanként eltűnik.

—j—a.

HYPOTHECA, I. JELZÁLOG.

HYPOTHECÁS HITELINTÉZETEK, I. JELZÁLOGI HITELINTÉZETEK.

HYPOTHENUSA. Igy neveztetik a' derék szegletű háromszegben a' derék szeglettel átellenest fekvő oldalt, ellentétben a' más két oldalal, mellyek Cathetusoknak hivatnak.

opg.

HYPOTHESIS, feltételes állítmány, mellynek hihetőségéből magyarázunk valami más dolgot, a' mit különben meg nem magyarázhatnánk. Kétféle a' hypothesis, természeti, és természetesen tuli. Az első a' tapasztalat határán belől marad, 's az adattal egybefüggésben áll, természeti törvények szerint. A' természeti hypothesisben megkiváztatik, hogy semmi oly dolgot ne foglaljon magában, a' mi maga magával ellenkezik, 's hogy megegyezzen azon igazságokkal és bizonyos körülményekkel, mellyek a' befőle magyarázandó dologban különben is már meg vannak. Ezen felül több egynemű feltételes állítmányok közül legelfogadhatóbb és egyszerűbb legyen, 's hihetőségének megmagyarázása végett ne kelljen újra más hypothesishez folyamodni. Minden természetesen tuli feltételes

állitmány csak üres ábrándozás. A' tapasztalati adatokat természettuli (transcendentalis) képzetekből kiformalni lehetetlen; mert a' képzet lelki munkásság, a' természeti rendszert pedig, mint az a' tapasztalati tárgyakban mutatkozik, magának a' természetnek törvényeiből és okaiból lehet csak helyesen magyarázni, 's nem ideális nézetekből, mellyek a' hypothesis természetével öszve nem férnek, mihelyt természeti adatok magyarázatjára kell azt használni.

HYPOTYPOSE, az ékesszólásban azon figura, mellynél fogva valamely tárgy nagyobb átláthatás végett, jelen lévőnek ábrázoltatik. Oktatásban a' fogatok világosabbá, nézhetőbbé tételét jelenti. E' végre közkép, példa, hasonlítás vagy analogia, 's általjában minden, czélnak megfelelő, láthatóvá tételek használatnak.

HYPISIPYLE, Thoas lemnosi király leánya, ki, midőn a' lemnosi asszonyok férjeiket, azért hogy thraciai rabszolgálokat választottak ágyasoknak, aludtokban megölték volna, atyját megkímélé, 's szorgosan elvívé Chios szigetére. Midőn az Argonanták ezután kevéssel Lemnosnál kikötöttek, jól fogadá őket Hypsipyle, 's két fiat nemze Jasonnal, Thoast és Enneust. Utóbb megtudák a' lemnosi asszonyok, hogy Hypsipyle atyját megtartotta, 's meg akarák őt gyilkolni. Szökés által megmenté életét; hanem tengeri rablók elfogák 's eladák Lycus (vagy nemaeai Lycurgus) királynak, ki őt fija, Opheltes, dajkájává tevé. Midőn a' hét fejedelem serege Lycurgus birtokán keresztül Theba felé nyomulna, egy ligetben egyedül találá Hypsipylét, a' fínt melyen tartva, kit a' szomjasok megenyhítése végett letelve. Ezt azonban megöle egy kigyó. Ennek emlékére alapíták a' Görögök a' nemaeai játékokat. Most Hypsipyle börtönbe vetetett, 's a' szerencsétlen történetért halállal vala lakolandó, ha fíjai ki nem szabadították volna.

HYRCANIA, hegyekkel körülvéttett, belsejében borral és gyümölcssel bővelkedő tartomány régi Persiának, melly a' mai Khorasan éjszaki felét, a' tenger menttében pedig Masenderan keleti részét foglalá magában. Hyrcania lakosai hihetőleg az éjszaki Scytháktól származtak. Már az első században voltak független királyok Hyrcaniában, gyakran veszedelmesek a' Parthusok birodalmára nézve.

HYSTERIA (anyakór), valójára nézve az a' nőknél, a' mi a' hypochondria a' férfiaknál, csak azon különbséggel, a' mit az asszonyi test és character tulajdonsága magával hoz. Itt is az idegrendszer betegesen felmagasztalt érzékenysége szolgál forrásul azon különbözőféle körjeleknek, mellyek az anyakóros asszonyokon láttatnak, csak azon különbözőséssel, hogy itt a' bajok a' nemző részekről veszik eredeteket, 's hogy az agyidegrendszer is már érzékenyebb lévén a' nőknél, a' jelek könnyebben lesznek általánosakká, 's hamarább mutatkoznak más testrészekben, különösen az izomrendszerben; innét némelly görcsnem, a' nyak összehúzódása, főfájás, ájulás, szívdobogás 'sat. gyakran mutatkozik 's néha oly nyakas, hogy az illy nők álhalálba eshetnek. Hajdanában a' gynomorból felszáló gőzöknek tulajdoníták az ilyen jeleneteket, innét nevek vapeurs vala, 's nagy divatban voltak a' dámáknál; most görcsöktől váltattak fel.

I.

I az abc. kilenczedik betűje, a' magánhangzók közt középső, néha röviden, néha nyújtva mondatik ki. Mint számot jegyző betű, a' Romaiaknál egyet tett. A' törvénytudományban I. fél alperest jelent.

IAMBUS I. RHYTHMUS.

IARBAS I. DIDO.

IASON, Aesonnak Thessaliában jolcsoi királynak és Polymedának, (mások szerint Polymete, Aleimede, Polypheme) fija, régi Görögország hőse, ki az argonauta ut vállalatáról esmeretes. Előbb jelen volt a' calydoniai vadászatban. Tanítója Chiron centaurus, nevelője csaknem minden akkor élt görög hősnak. Atyja letévé a' jolcsoi uralkodást, mi előtt Iason nagykoru lett volna. Ezért atya testvére Pelias uralkodott mint gyám. Iason Colchisba menetelének okát a' mythus közönségesen így adja elő: Pelias egy Neptunnak bemutatandó innepélyes áldozatra minden rokonait, következőleg Iasont is meghívá. Midőn ez Jolcos felé mentében Evenus (Enipeus, Anaurus) folyóhoz érne, Junoval találkozik öregasszony alakban, 's ez kéré, vinné át a' folyón. Iason meg is tevé ezt, de egyik cipője az iszapban maradt. Így jöve Peliashoz, ki ezen megboradt, mert azt jövendőlé neki egy oraculum jóslata, hogy az, a' ki cipő nélkül jövend az áldozásra, meg fogja fosztani thronjától 's életétől. Erre Pelias illy kérdést tön Iasonnak, valljon mit csinálna azzal, kit az oraculum gyilkosának jövendőlt volna? Iason Juno sugallására így felele, hogy ő azt Colchisba küldené, az arany gyapju elhozása vegett. Iason tehát e' megbizatást vevé Peliastól. Mások szerint Pelias elrablá testvérétől Aesontól a' királyi széket. Midőn Iason 20 esztendő volt, megkérdezé az oraculumot, miként juthatna igazságos örökségéhez? Az oraculum azt parancsolá neki, menjen magnesiaian öltöződve, leopard bőrt vetve vállára 's két láncával fegyverkezve, Jolcosba, Pelias udvarába. Ez megtörtént. De Iason csak egy cipőben ért Peliashoz, mivel a' másikat a' fen említett módon elveszté. Mindenki csudálkozék ezen készületen; 's Pelias, ki reá nem esmert, honnét származtatá tudakozá tőle. Iason bátran felelé, hogy ő Aeson fia, 's ezután megmutattatván magának atya lakhelyét, ott 5 napig innepelé Pheres, Nelus, Admetus, Amythron, Acastus és Melampus rokonaival a' viszontlátás innepét. Ezután mindnyájan elmentek Peliashoz, 'a azt kívánták, mondjon le az országjáról. Pelias nem bátorkodván őt eligazítani, azt felelé, hogy kívánságát teljesíteni kész, ha előbb egy jeles tettet vizsgál véghöz 's az arany gyapjat Thessaliába ismét visszahozza, mint ezt Phryxus árnyéka és az oraculum parancsolta, öregeje neki nem engedvén meg, hogy ezen vállalatot önmaga hajtsa végre. Iason Colchisba hajóztában (I. ARGONAUTÁK) Hypsipylevel Lemnosban Eneus és Nebrophonost (Deipylust) nemzé. MEDEÁTOL (I. e) segítettve szeréncsesen elérte utja célját, 's ezzel mint nejevel, visszatért honjába, sok tévelygés után. Itt szülei és testvére meggyilkoltatását Pelias halálával bosszulá meg. Azonban még sem léphete a' jolcsoi thronra, mellyet Acastusnak, Pelias fiának kelle átengednie, maga pedig nejevel együtt Corinthusba vala kénytelen szökni. 10 évet legboldogabb házasságban töltött, míg végre Medeát megunva, Glauceba (mások szerint Creusába) Creon corinthusi király leányába szeretvén, ezt nőjeül vevé, első feleségén pedig gyermekeivel együtt kiada. De Medea tettenetes bosszút állt vetekedő társnéján, 's midőn ezért Iason meg akarná büntetni, miután

Iasonnal nemzett fiai Mermerost és Pheretost megölte, Athené-királyjához Aegenshoz szökött sárkány kocsiján. Erre Iason némelyek szerint kétségbe esve meggyilkolá magát, mások szerint pedig ezolta szomorú és hontalan életet élt, 's midőn egyszer a' tengerparton elbágyadva azon hajó árnyékában aludnék, melly őt Colchisba vivé, egy arról leeső gerenda által öszvezszatott. Még mások azt beszélik, hogy későbbben Medéával megbékülvén, visszament vele Colchisba, hol nője atyja halála után a' thronra lépett 's még számos esztendeig élt békeségben.

IBELL (Károly Fridrik), szül. 1780 Oct. 30. Wasenben a' nassauai hercegségben, hol atyja hivatalt viselt. Előbb az idsteini gymnasiumban tanult, későbbben pedig Göttingában hallgatá a' törvényt. Krusét, a' nassauai kormány előlölőjét, elkísérte titoknoki ranggal Regensburgba, hol 1803 a' németországi küldöttség öszve volt gyűlve, tanácskozni a' hadi kárptótlás ügye felett. Visszatérte után a' wiesbadeni igazgatásnál titoknok, 1806 pedig tanácsos lett, mikor is ő a' nassauai hercegségben lévő úri rendek viszonyainak meghatározásában nem kis részt vett. Közönségesen azt hiszik, hogy az adó új rendszere is az ő munkája, melly a' nevezett hercegségben 1811 állott lábra. Ez a' rendszer egyszerű alapon nyugszik, könnyű és bizonyos praxissal van egybekötve, fő elve az egyenlőség, melly szerint minden polgár, különbség nélkül, tartozik adózni. A' nassauai régi alkotmánynak képviselőtív változtatásában Ibell, mint az igazgatás előlölője, és titkos tanácsos, bizonyosan nagy részt vön. Burkusország királya a' veres sas, a' hanoveri király pedig a' Guelf renddel tisztelték meg kölcsönös tanácskozásaik és alkudozásaik szerencsés végrehajtásáért. Azonban titkos ellenségei is akadtak, kiket az új változtatások miatt ki sem kerülhetett. Így történt, hogy 1819 Jul. első napján, mikor a' schwalbachi ferdőben volna, egy 28 esztendő fiatal fanaticus, Löning Károly idsteini gyűszeráros meg akarta gyilkolni, de ő szerencsésen eltaszította magától a' szurást, 's a' gyilkos elfogatván fogóságban önmagát áldozta fel. Ez eset után nem sokára teljes fizetéssel nyugalomba lépett, hanem azután sem szűnt meg a' kormánynak tanácsával segítségül lenni.

IBERIA, egy nagy termékeny tartomány volt hajdan éjszakkéleti Asiában; a' mai Georgia egy része, hegyekkel körülkerített síkság. Valaha a' nagy persiai birodalomhoz tartozhatott, legalább Cyrus nevű folyó vize arra mutat. Nagy Sándor és serege nem nyomultak ide be; azért hihető is, hogy Persia meghódoltatása után függetlenné lett az ország, mind addig, míg Pompejus és Trajánus győzdelmeik következtében romai birtokká nem vált, melly állapotjában Julianus császár idejéig volt, mikor viszont persiai hatalom alá jutott. Hajdan Iberiának neveztetett a' mai Spanyolország is. Iberus vagy Ebro főfolyójától, 's lakosai Iberusoknak, 's ezek szóhagyomány szerint az ásiái Iberusok ivadékaiknak tartotnak, kik a' második népvándorlaskor költözöködtek volna ki Asiából Spanyolországba vagy is nyugoti Iberiába.

IBIS, az egyiptomi szerzetesektől, mint jelképe hazájoknak, szentnek tartatott madár, és Aelian X. 29 szerint a' beszéd jelképe. Fenmaradt képei szerint egy az Egyipomban még ma is jótékony kigyó-ölővel. Az Ibis valamivel nagyobb a' mi gólyánknál; mert 30—40 hüvelyknyi hosszú. Pálmafákon fészkel, 's elédélet leginkább olly helyeken keresi, hol a' Nilus, ágyába visszatérvén, kigyókat, békákat, halakat és féregtojásokat hagyott maga után az iszapban. Egyiptomnak 2 Ibisfaja van, az egyik verhenyeges fejű, veres orru és lábu, 's teste fekete tollazatu; a' másik is verhenyeges csupasz képű, de teste fehér verhenyeges tollazatu. Sárga orra mintegy 7 hüvelyknyi, hegye felé veres, kevésse horgas, gégeje csupasz, 's nyelésnél igen kiterjedhető.

IBYCUS, görög lantos, Anacreon kortársa, közönséges állítás szerint Rhegiumból alsó Olaszországból való. A' 6 század közepé táján élt K. e. Samosba költözött, hol akkor Polycrates uralkodott a' szigeten. 's

itt tölté életét. Azt mondják, hogy egy utazásában rablók által megtámadtatván megöletett. Midőn már semmi szabadulást nem látna, azzal fenyegeté őket, hogy azon daruk, melyek épen akkor repültek el feje felett, bosszulóji fognak lenni. Midőn azután ezen rablók Corinthusban egy sereg darut szemlélték meg a' levegőben, ezt mondá egyik mosolyogva a' másiknak „nézd imhol Ibycus bosszulójit!” Ezt meghallván egyike a' körülállóknak, bejelenté a' felsőségeknek, melly a' rablókat elfogató, 's miután Ibycus meggyilkolását megvallották volna, halállal büntetéé őket. Ibycus 7 lántos költeményt irt doriai dialectusban, 's Sambuca hangszer feltalálását is neki tulajdonítják, valamint egy különös nemű költeményt is, mellyben életét éneklé, 's melly az ő nevérol ibycynusi daloknak nevezetik. Már csak kevés töredékeket birunk tőle. Egyébiránt Ibycus balsorsa adott alkalmat Schiller ezen szép balladá-jára „Die Kraniche des Ibycus.“

ICARUS, I. DÆDALUS.

ICHTHYOLITH, HALKŐ, kővé változott hal; HALNYOMAT, olyan kő, mellyre hal van lenyomva.

ICON, görögül képet tesz, innen Iconismus, előképmássá, Iconolatria képmádás, Iconoclastok képdulók, Iconomachia képháboru, vagy képhad, Iconographia képek, képszobrok leírása Michel Angelo és Ursini voltak helyreállítóji az Iconographiának, a' mennyiben az a' régisegeket tárgyazza, mellyet azután Canini és Montfaucon Bernárd tökéletesítettek.

IDA (Nagy-), mezőváros Abaujvármegye kassai járásában. Hajdan erős várral diszkeskedett, melly sok vizontagságokat álla ki. Nevezetes az 1557-ki ostromoltatása. Perényi Ferencznek hírül vitetvén, hogy Ferdinand hada a' vidéket megközelítette, ez a' körül fekvő helységek lakosait mind fegyverfogásra szólította, 's néhány rendes katonájival együtt a' vár oltalmazására rendelé. Nem sokára megszállotta ezt az ellenség, de minden igyekezetét haszontalaná tette a' sánczokat védelmező Czigányok vitézsége, kik a' várnagy felszólítására buzgó részvétellel gyülekeztek volt össze. Puskájiknak jó hasznát tudák venni, zápor gyanánt hullott ezekből a' golyó ellenségeikre; 's a' várt három ízben megrohánok mindannyiszor nagy veszteséggel üzettek vissza. A' nyert győzelmeken való öröm annyira erőt vett az ellenséget üldöző Czigányokon, hogy a' futóknak fenszóval kiáltoznák: volna csak még puskaporunk, egy lábíg lelövöldöznenk benneteket. Ezt megértvén a' Magyarokkal vegyes katonaság, visszafordult a' hiv Czigányokra, 's győzdelmi örömeiket hirtelen bura fordítá. Együgyűségek miatt nagyobb részint fegyver élén hulltak el, a' kevés életben maradtak pedig elfogatván, kőtél által multak ki. Ezeknek emlékét tiszteli a' nagy idai kesergő náta, mellyet a' hangász ujmagyar, szomorodva 's csak jó fizetésért zendit meg. — A' vár később Bethlen Gábor kezére is jutott, ki azt a' Czoboroktól foglalá el. — Itt 1650 a' Zsidók igen nevezetes gyűlést tartottak, mellyen majdnem Europa minden részeiből jelent meg néhány israelita, hogy vallások ágazataira nézve tanácskoznának; de egy Romából érkezett parancs következtében csak hamar szélyeloszlattak. 54.

IDA (régi geogr.) 1) hegy Troas tájékán, mellynek tövénél Troja városa fekiadt, 's mellynek lejtője egész a' tengerig síkságot képez. Erről történt Troja városa ostromoltatása. Déli része Gargarusnak nevezetett, ennek pedig legmagasabb csucsa Cotyllusnak. Ida hegyén temploma volt Cybelenek, ki is azért idai anyának (Idaea mater) nevezetett. Itt vetett véget Paris a' három istenné visszázkodásainak, Venusnak ítélvén a' szépség koszoruját. Azt tartják, hogy Ganymedes is innét oroztatott el. Ida általjában sok görög mythus nézőhelye. Rajta leginkább fenyő fa diszlett, a' honnét nevezetes volt az idai szurok. 2) Egy hegy Creta szigetén, tulajdonképen csak közép és legmagasabb csucsa a' hegynek, melly ny-ról kelet felé hasítja a' szigetet. Nyugoti része Leukinak (al-

bi montes), a' keleti Diktenek nevezetett. Ezen hegy legmagasabb csúcának, melly Idának főleg nevezetett, 's most Psiloriti, 600 stadium kerületű (Barthelemy szerint 360,000 láb.) a' töve. Ezen tető feljül két szikla csucban végződik, mellyek csak nem mindig hóval és jéggel vagynak fedve. Magassága miatt igen messze kilátást enged 's fenyőjávör és czedrus erdőeskék övedzik, egyébiránt nem igen termékeny. Azon kevés növények közt, mellyek e' hegyen nőnek, a' Tragantha esmeretes. Gazdag források esörgedeznek róla, mellyek a' közel lévő sziklákat termékenyvé teszik. Üregeiben laktak legelsőben Cręta lakosai. Azt tartják, hogy a' vasat is itt találták fel. Mindenek felett arról nevezetes, hogy Jupiter rajta született. B.

IDALIUM egy, a' költőktől sokszor nevezett hely Cyprus szigetén. E' mellett állt egy hegyen Venus temploma és berke (Venus Idalia). B.

IDEA, a' görög nyelv szellemében annyi mint esmerettudás, vagy észfogát, melly az ész munkásságának legfelsőbb potenciájában okosságai gondolattá válik. Ugyan is vagynak lelkünkben olly bizonyos előterjesztések, mellyeknek tárgyait sem a' csupa észfogát, sem a' megtekintés utján teljesen és tisztán nem adhatjuk elő, minthogy azokat, mint feltétel, korlát és vég nélkül valókat, semmi idő és tér egészen be nem foghatják, 's azért azok tiszta tünethen tökéletesen nem is előterjeszthetők. Az az erő, melly a' feltételelent, végheletlent gondolatja velünk, melly időn és téren felül áll, nem más, mint az ész (ratio), mellynek képzetjei vagy gondolatjai a' philosophiai nyelvben ideáknak nevezetnek.

IDEÁL, közönségesen eredeti kép, fő tökéletesség tárgya, a' mint mi azt ideák által gondoljuk és képzelő tehetség által szemlélhetővé tesszük; ideális az, a' mi a' valóságon felülemelkedik, és csak a' képzelő tehetség tárgya. Az aestheticában ezen kifejezés által olly valamit jelentenek, a' mi valamelly idea szerint képzetett, ellenébe téve annak, a' minek csupán a' valóság az előképe. Két neme van t. i. az aestheticai másoló képzetnek, a' csupa individualis és az idealis. Mindeniknek megvan az ő saját characterere. Amabban az alakok a' valódi vagy közönséges természet characterében tűnnek fel, annak minden individualis hijányai-val, határozatival és hibájival; ebben mint lényei egy felségesb természetnek, 's ez csak a' létalapot terjeszti elő, és az individualis képzetnek minden történetes vonásait, hijányait és határozatait eltávoloztatja. A' képzelő tehetség az individualis képzetek szemléleteitől való abstrahálás által jut illy mivészai ideálokhoz. Midőn a' képzelő tehetség a' csupa individualis és történetes czimereket elválasztja a' létalaposoktól, és csak ezeket terjeszti elő, különös nemű ideálképzetek állnak elő; ha ezen nemnek sajátosságát a' létalapotól és közönségestől ujra elválasztja, akkor fentebb nemű ideálképzetek állnak elő; ha pedig a' különös határozatoknak ezen elválasztásával mind tovább tovább megyen, végre egy legfőbb, közönséges ideálhoz jut, mellyet az egész nemnek tiszta, és semmi további elválasztás és közönségesítés alá nem eshető ideál képe gyanánt lehet tekinteni. Ezen tehetség által terem az ember olly képzeteket, mellyek a' természetnek való képzetain felül vannak. De azért még nincsenek felül magán a' természetben, mert mi a' természetben nem csupán a' testvilágban lévő valódi jeleneteket értjük, hanem az azoknak alapul szolgáló törvényeket és eredeti képeket is. Ezek szerint képi a' képzelő tehetség a' maga ideáljait, mellyek tehát hasonlóan természetesek, csak hogy fentebb értelemben mint a' való tárgyak. Altrepül az a' valónak határain, 's a' lehetőknek e' törvényei szerint képez egy idealis világot, és megnépesíti azt olly lényekkel, mellyek tökéletesbek és szebbek a' látható világ lakójainál. A' tárgyat e' költsékekhez a' valóságból veszi, de az ész ideái szerint dolgozza azt ki, és a' tökéletesnek, nagyoknak és szépnek vonásait, mellyek a' való világban csak egyenként 's elszórva találtnak, egyesíti a' tökéletesnek, nagyoknak és szépnek egy ideáljává.

Nem kell azonban hinni, hogy minden ideál, mint olyan, szép is legyen, közönséges értelemben; mert lehet ideálja a' rutnak, a' rettentőnek, 's a' gonosznak is. Az ideál egyedül csak a' tökéletességre megy, már ez akár jóban vagy gonoszban, akár felségesben vagy alacsonyban, akár szépben (kellemetesben) vagy rutban mutassa ki magát; a' képzelő tehetőség ugyan azon munkálat által teremt egy homeroszi Olymposzt és egy dantei poklot, egy istent és egy ördögöt, a' szerelemistennének egy varázs ligetét és egy setét birodalmat, hol a' halál lakozik minden rettenetével, egy madonnát és egy ocsmány vázképet. Ahoz képest e' kifejezések: szép ideál, idealis szépség, és a' szépség ideálja, mellyek egymás helyett gyakran minden megkülönböztetés nélkül használtak, koránt sem egy jelentésűek. A' szépség ideálja a' tökéletes; a' szép ideál a' valamely lényneim ideájában alapult szépségnek legközönséges előterjesztése; az idealis szépség az, midőn valamely tárgynak szépsége az idealisálás által feljebb emelve jelenik meg. Neminemüképen ellenébe van téve az ideálnak a' characteristicum, a' mi valamely képzetnek a' tiszta nemi formától való elhajlásában alapul. Mindenik ezen elhajlások közül valami különös meghatározás, és így az alak ideáljának, az ő formájának egymáshoz 's az egészhez való különös viszonyaira szorítás. Midőn azonban az ideál minden eltávozás által a' nemi formától, veszt valamit a' maga eredeti tisztaságából, más oldalról ugyan annyi character-t nyer az által, és ezen az uton kielégíti az idealis szép mellett meghatározott jelentést és individualitást (sajátságot) is kívánó mivészi érzéket, melly nem csak szépséget, hanem valóságot is kíván. Ez a' mivészi valóság a' characteristicumnak kifejezése által éretik el. Innen önkényt jó, hogy a' valóság és characteristicum se nem egészen teljes, se nem legfőbb célja a' mivészességnek, hanem hogy még ahoz hozzá kell járulnia a' forma idealitásának és az előterjesztés szépségének. Semmi esetben sem szabad a' valóságot a' szépségnek feláldozni. Egy eszköznek kell hát a' kettő közé lépnie, hogy a' valóság ne másként hanem szépen terjesztethessék elő. Ez az eszköz az ideál. Midőn ez mindent, a' mi csupán individualis és történet szerint való, elhárít, és csak a' létalapot veszi fel magába, ugyan akkor eltűnik minden, a' mi a' szépséggel ellenkezhetnék. Így vala ez a' Görögök plasticájában; mint a' mellynek alaptételül és egyszersmind az ő munkájiknak közönséges characterül idealis individualitást (vagy az ideálnak szép előterjesztését characteristicum feltételek alatt) kell felvenni. Az ideáloknak közönségesen két nemét különböztetik meg. Valamely ideának megfogásokra vitele által származnak az ész ideáljai, valamely ideának szemléletekre vitele által pedig a' képzelő tehetőségei, mellyek megkülönböztetve ideáloknak nevezetnek. Eddig az utóbbiakról vala szó. Az észnek speculativus és practicus észre való osztása szerint, az észnek két ideálját állítá fel Kant, u. m. a' tiszta ész ideálját, melly alatt ő egy minden lénynek lényének előterjesztését érti, és a' practicus ész ideálját, azaz, a' legfőbb jót, egy olly lénynek előterjesztését, melly az erkölcsikép legtökéleteseb akaratot a' legfőbb boldogsággal egyesíti magában, és oka minden boldogságnak a' világban, a' mennyiben az az erkölcsiséggel szoros viszonyban áll. Végre az ideál, kivált a' practicus kerületben, gyakran használtatik egyet jelentőleg az ideával, még pedig úgy, hogy az alatt valamely végetlen feladás gondoltatik, mint az emberi törekedés tárgya. A. B. S.

IDEALISÁLNI, annyi mint: valóságos tárgyakkal a' képzelő tehetőség által úgy bánni, hogy ezek észideák gyanánt tűnjének fel; vagy a' valót úgy terjeszteni elő, mint valami ideált. Miként munkálódik e' részben a' képzelő tehetőség, megmutattatott az IDEAL czikkelyben, a' honnan egyszersmind az is kijő, minő fontosságu legyen ez a' munkálat a' szép mivészességnek előterjesztéseiben; mert bizonyos tekintetben azt lehet állítani, hogy minden szép mivészesség, a' mennyiben az a' természeti valóság pusztá utánozásának ellenébe tétetik, ezen alapul.

Hogy ezt még szorosabban kifejtsük, legyen itt felhozva Ciceronak egy helye, melly olly nevezetes, hogy e' tárgy tökéletes theoriájának alapja gyanánt szolgálhatna. „Midőn Phidias“ mond Cicero, „Minerva vagy Jupiter szobrát készíté, nem szorítá magát csupán valamely minta szemléléséhez, hogy azt ugy utánozza, a' mint van, hanem egy más felsőbb nemű eredeti kép lakozott az ő beljében, mellynek szépsége magára vonzá az ő tekinteteit, és vezérlé feltalálását és kivitelét.“ Midőn Cicero itt ezt mondja: Phidias nem szorítá magát csupán valamely minta szemléléséhez (*non contempletur aliquem, e quo similitudinem duceret*), az alatt nem azt érti, hogy átaljában semmi mintát nem használt, hanem azt, hogy: nem ez vagy amaz vala, a' kit utánozott; az ő utánozása nem ragaszkodott valamely individuumnak szoros hasonlottságához; az ő szándéka nem vala azon mintának szolgálai másolása, melly szemei előtt vala. 'S mihelyt a' mivésznek nem az a' célja, hogy valamely adatott individuumnak hűséges rajzát adja, hanem hogy az alak formáji által valamely szépség ideáját kifejezze, mellynek egészét a' természet egy mintában neki eleibe nem terjeszthetné: — akkor őrizkedni kell neki a' minta szoros utánozásától. Akkor magának kell az ő képzelő tehetségének, a' neki saját tehetség által alakokat képzeni, hogy a' képet előállithassa. 'S ezt tevő Phidias, A' szépek eredeti képe, mellyet a' mivész keblében hordoz, lesz, mint Cicero mondja, az ő mivésziségének és kezének igazgatója, és az által lesz a' mivész teremtővé, mennyire az ember az lehet. A' költő és képző képzelő tehetségének munkálatja által az előállított tárgy részint ugy tűnik fel, mint nem való (csupán lehet), részint pedig mint olyan, melly minden valóságot felülmul. Ekkor már a' mivész munkája és a' természet munkája nem ugyan azon megyében áll többé, és nem is esmeri többé ugyan azon sinőrmértéket. Micsoda következetek folynak innen, meg lehet látni ott, hol a' szépmivésziség mivolta fejtegette-tik.

A. B. S.

IDEALISMUS-nak nevezik közönségesen azt a' philosophiai rendszert, melly szerint a' kívülünk lévő dolgok csupa tüneteknek tekintetnek, 's az emberi előterjesztő tehetségből magyaráztatnak, és csak a' szemlélő tartja önmagát valami valónak; vagy más teljesebb meghatározás szerint azt, mellyben az ideale tetetik eredetinek, az ugy nevezett reale pedig arra vitetik vissza. A' régiak philosophiájában az illy idealismus természet szerint lehetlen volt. Descartes adá arra az alkalmat; Malebranche még tovább mene egy lépéssel; Berkeley püspök pedig legelőször igyekezék a' materiának nemlétét megmutatni, azért is az újabb idealismusnak feje gyanánt tekinthetik. Az ő rendszere ez: Nincs a' mi előterjesztéseinktől független materia, hanem a' mi testvilág fölől való ideáink, az istennek a' mi értelmünkre való munkálkodása által származnak, a' ki bizonyos megszabott rend szerint gerjeszti bennünk az érzéki előterjesztéseket, melly rend teszi a' természet folyását. Kant ezt dogmaticus vagy ábrándozó idealismusnak nevezi, és a' maga criticus idealismusát teszi annak ellenébe, melly formalisnak és transcendentálisnak is neveztetik. Midőn amaz azt állítja, hogy minden érzékek és tapasztalás által való esmeret nem egyéb, hanem csupa tünet, és csak a' tiszta értelemnek és észnek ideájában van valóság; akkor ellenben ez azt állítja, hogy minden érzékek és tapasztalás által való esmeret csak a' tünetek esmerete ugyan, de egyetlen egy esmeret reánk nézve, mellyben valóság van. Kant idealismusa sublimálva tűnik fel Fichte philosophiájában, melly a' természetnek elmellőzésével, egyedül az absoluta subjectivitást akarja tiszta valóságnak tartatni. Ezen philosophiának szelleme az objectivumnak subjectivitásában áll; minden az Én-re vitetik vissza, melly egy Ném-Ént teszen magának ellenébe, és abból fejtődött ki a' subjectivumnak és objectivumnak (az előterjesztésnek és előterjesztetettnek, a' világnak

bennünk és a' világnak kívülünk, a' gondolatnak és a' tárgyakkal, a' szellemnek és a' materiának) az En-ben való absoluta identitásának (ugyanazonosságának) rendszere, melly, kivált Schelling által, csábító módon adatott elő.

A. B. S.

IDEÁLPÉNZ, másképen gondolati pénz, mellynek nem valami érzelmi materia, hanem csak gondolat szolgál alapul, 's melly szerint a' vagyron becsé nem testi megmérés által, hanem csak gondolatban határozatik el. Ilyen idealis becsmértékek van a' Szerecseneknek Afrika Aranypartjain, Makute név alatt. Ők minden dolgot Makute szerint becsülnék meg, pedig a' Makute se nem pénz, se nem vagyron, hanem csak az értékek gondolati mértéke, melly minden áru és vagyron becsének meghatározására sinórmértékül szolgál.

IDEGENEKNEK törvényeink azon személyeket nevezik, kik hazánkat vagy csak mint utazók látogatják meg, vagy kebelében csak rövid időre telepednek le, 's ennél fogva a' magyar korona alattvalójának nem nevezethetnek. Minden nemzet egy külön társaságot képezvén, melly magát nyelve, szelleme, törvénye, szokása, viselete 'sat. által megkülönbözteti: nagyon természetes következés, hogy önnön tagjai iránt mindig nagyobb figyelemmel, részvétellel és megkülönböztetéssel van, mint oly egyének iránt, kik az épen most nevezett kapcsolatok egyiké által sem szoríthatnak ő hozzá. A' hazafiai megtiszteltetésnek ezen nyomát honi törvényeinkben is világosan láthatjuk, midőn az idegeneket sok olyan jogoktól méltán eltiltva szemléljük, mellyek a' született Magyaroktól, legalább ezeknek egy részétől, megtiltva nincsenek. Azoknak rendelése szerint ugyanis elzáratnak az idegenek a' nemességétől 's az ezt megnyerésre való tehetségtől, az országos közhivataloktól, az egyházi haszonvételektől (beneficium), a' magyar ügyek viselésétől, kereskedéstől, más egyéb polgári közösülés módjától, 's végre az ingatlan javak birtokától. Ez utolsóra nézve különösen, minden nemesnek szabadság adatik, hogy annak birtokából, a' jószág árának lefizetése mellett, az idegent mindenkor kiűzhesse. De részesülnek ellenben az idegenek némelly kedvezésekben is, mert azon kívül, hogy a' közönséges jog és az igazság kiszolgáltatása körében a' hazafiakkal egyenlőknek tekintetnek, tökéletesen (azaz csak úgy mint a' honfiak) a' törvény védelme alatt állanak, adósságaikért be nem fogatnak, 's közülök számosan a' hazafiak sorába is felvételnek.

—no—

IDEGNYAVALYÁK, vagy az idegrendszeren alapuló, vagy az idegrendszer nagy háborodása által mutatkozó. Az idegrendszer érzékenysége betegen fellévén magasztalva, minden benyomás gyors és erős érzést gerjeszt 's a' miveleteket háborítva ösztönözi. Ekkor a' közönséges érzések is fájdalmasak, az érzékek kellemetlenül munkálódnak, a' képzetelek hevések, rendetlenek, a' képzelődés élénk, a' mozgások akaratlanok, rángatólódzó. Ha pedig az idegrendszer ereje lenyomatott, akkor tompák az érzékek, lassu vagy semmi munkálótuak; közönséges benyomás nem is érzetetik, a' képzelődés lomha, az izommozgás rest. De az idegrendszernek ereje nevedés vagy fogyatkozás nélkül is beteg minőséget nyerhet, úgy hogy bizonyos benyomások egészen más ellenhatást gerjesztenek, mint közönségesen. Innét az ugy nevezett IDIOSYNCRASIA (l. e.). Az idegnyavalyák jelei különbefélék, a' mint az idegrendszer különbeféle részei szenvednek. Ha a' tápélet idegei nagyobb részint betegek, fájdalom támad, a' különbeféle részekként különbeféle idomban mutatkozó, mint éh, szomj, fáradtság, csemer, fázás, hév, szorongás; mint viszkető, húzó, nyomó, metsző, szuró, kopogó, furó, rágó fájdalom, a' tagok zsibbadása vagy senyvedése, különös étvágy, a' közérzet betegsége, melly által a' dolgok máskép képzeltetnek, mint a' milyenek valósággal. Így p. o. voltak azt képzelő betegek, hogy ketté váltak, kettősek, üvegből vagy viaszból állanak, szalmalábuak 'sat. A' részek különbefésége és idegeik megváltozása szerint is láttatnak beteg-

ségjelek. Némellyeknél a' bőr érzéke olly tompa, hogy sem meleget, sem hideget, sem keményt sem puhat nem tudnak megkülönböztetni. — A' szaglás és izlés nem kevesbé mint a' hallás vagy igen éles vagy igen tompa lehet. A' látideg betegségei még különbélebbek, p. o. rendfeletti érzékenység, valamint tompaság, gyengeség, foltok, szikrák, ívek, gyöngyfüzetek; kettőslátás, alaklátás 'sat. A' belső érzésnek szinte vannak nyavalyáji, az érzés és képzelődés hibáji által mutatkozik. A' beteges érzés hamis képzeleteket 's hibás képeket teremt elő, mellyek egész a' valódiság erejéig nevedkedhetnek, úgy hogy a' beteg végtére nem tudja magát a' tárgyaktól 's a'gya szüleményit a' valóságtól megkülönböztetni. Akaratja, vágyja ezektől igazgattatik. Innét az ok nélküli szomorúság, vigság, szakos bátortalanság, felelmes élénk álmak, eszelőködés, boszorkány-nyomás. Különbfélekép mutatják az idegnyavalyák magokat, mint helybi, vagy általános, futó vagy tartós rángatódás és görcs. Némelly lázban p. o. az arcizmok különös játékot tesznek, a' testen az inak ugrálnak, a' szemek mozognak 'sat. Az idegnyavalyákra való hajlandóság vele születetik már az emberrel, de utób is szerződhetik ellágyulás, bujálkodás, az idegrendszer erőltetése által. A' gerjesztő okok különbélek. Ide számlálható a' külvilág befolyása, p. o. a' lég 's annak különbéle vegyítkei, villanyossága, szárazsága, nedvessége, az étek 's italok, ha hevitők, ingerlők, vagy pedig igen érdeketlenek. Az állati 's növényi mérgek többnyire szörnyű idegtüreményeket okoznak. — Részint a' testben lévő idegen dolgok szolgálják gerjökül idegnyavalyákra, p. o. férgek a' belcsőben, ott dugult levegő 's erős ganéj. Végre test 's idegtulajdonok is okoznak idegkört, p. o. igen sok virrasztás, kérok, különösen láz, némelly szakaszok a' női életben, midőn az idegrendszer érzékenysége nagyon fel van magasztalva; az elmemunkásság nagy foka, terhesség, igen erős indulatok és szenvedélyek. —j—a.

IDEGRENSZER. Az idegek zömök, lágy, fejeér kötelek és szálak, részint az agy és gerinczaggal lévőek szoros összeköttetésben, részint magokban állók, mintegy tulajdon létezetűek. Minden ideg vékony hengerképi szálcásákból áll, egymás mellett fekvőkből, és sejtszövet által öszvefoglaltakból. Az idegrost fejeér állományos velővel, és ezt körülvevő borítékkal (ideghüvely, nevrilema) bír. Ez sima, merő, érmeczcs vagy rugékony hártya; az agykérnek nem folytatása. A' mondottak szerint az idegek két fő osztályra szakadnak, az első a' gyi idegrendszernek, a' másik duczrendszernek mondatik. Az első osztály a' külérzésekhez és az akarat izmaihoz küld idegeket, 's viszont két seregre oszlik, az elsőhöz tartozva az agybeli idegek, azaz az agyból 's az öreg lyuk felett a' gerinczagyból eredők, a' másodikhoz pedig a' gerinczagy idegei, azaz, mellyek az öreglyuk alatt a' gerinczagyból származnak. Szorosan vett agyideg 12 pár van, neveik ezek 1) szagi-deg, 2) látideg, 3) szemmozgató ideg, 4) sodorideg, 5) osztott ideg 6) távoztató ideg, 7) abrázatideg, 8) hallideg, 9) nyelvgaratideg, 10) bolyg ideg, 11) Willis járulékos idege, 12) nyelvvalati ideg. — Gerinczagyideg 30 pár van, u. m. 8 tarkó ideg, hova még a' rekeszideg is tartozik, 12 hátideg, 5 ágyékidég és 5 keresztideg. Mind ezen idegek a' legszorosabb egybeköttetésben vannak az aggyal és gerinczaggal, elrendelések szépidomzatos (hasonmértékes). Elterjedések különbözökép történik, majd mint magányos szálak futván egyes részekbe, majd a' véredényeket és kivezető csöket környelve és hurkokat szülve, majd elágazva és ismét egyesülve, fonatokat készítenek, majd foltokban feladagnak 's duczokká lesznek. A' mi a' duczrendszerrel illeti l. GANGLIONOK. Az agy, gerinczagy és idegek egy egész valamit képeznek a' testben; ők kormányozóji, vivőji az állati életnek, a' mozgásoknak finom indító ereje ő benne van, általok dolgozik az izmokra, csontokra, a' nekik csupán eszközül szolgálókra. Az érzés, a' dolgok észrevétele, a' benyomásokra tett visszahatás, általok történik. Az idegek fogják fel a' sugarakat 's a'

sugarak okozták minden jelenést, a' hangokat, szagokat, izeket, az idegek fogják fel az érintést, ők vezetik mind ezen benyomást az agyhoz, a' figyelmező erővel bíróhoz, melly erő a' hozott képzeleteket felfogja, összevgyűjti, összevhasonlítja, a' hasonlítás pedig okoskodás lévén, okoskodik, itél 's az emberben ítéleteinek hangokat teremt, ezeket milliókra gyűjti, ezer viszonyban függeszti össze, és így szüleményeinek tengerében uszkál.

IDENTITAS, philosophiai műszó gondolt tárgyakra nézve, a' mennyiben azok vagy egyenlők (ugyan azonság), vagy csak némelly részekben egyeznek meg egymással (relativa identitas, hasonlóság). Ellentétele ez a' különféleségnek. P. o. e' megfogások: kutya és oroszlán relative identicusok, a' mennyiben e' megfogásokat: négy lábú szoptató állatok, ragadozó állatok 'sat. mind ketten magokban foglalják; egyéb tulajdonságokban pedig különbözők; és így relativa egyenlőség, azaz hasonlóság csak ott van, hol egyszersmind különbözőzés is van. Szokásban van ez a' kifejezés a' mathesisben is, és jelenti azt, a' mi nagyságára és formájára nézve tökéletesen megegyez egymással; p. o. két háromszeglet, mellynek egyenlő területe, egyenlő szegletei és egyenlő oldalai vannak, identicus. A. B. S.

IDENTITAS RENDSZERE, I. SCHELLING PHILOSOPHIÁJA.

IDEOLOGIA. Így nevezték az újabb Francziák azt a' tudományt, mellyet ők a' tölök gyűlölt metaphysica helyébe tettek vala. Különösen kimiteltet Destutt de Tracy által. (L. FRANZ. PHILOSOPHIA.)

IDEZÉS, törvénykezési cselekedet, melly szerint, a' felperes kérésére, az alperes, a' bíróság által bizonyos időre vagyis határnapra és helyre, az ügy megvizsgálhatása 's elintézése tekintetéből törvényesen meghívatik. Az idézés, a' nemesi sarkalatos szabadságok szerint, elmulthatlanul megkivántatik arra, hogy valamely nemes személy, a' bíróság által személyére avagy birtokára nézve elmarasztaltathassék; de egyszersmind az emberiség joga parancsolja azt is, hogy meghallgattatás nélkül senki, még legszegényebb állapotú, 's a' legnagyobb gonosztévő se ítéltessek el. Az idézést minden törvényszéknél csak az erre meghatalmazott hiteles személyek vihetik végbe. Illyenek az egész országra nézve a' királyi tábla hites jegyzőji; ön megyéjökben a' szolgabírák és esküdtek; a' kerületi tábláknál, királyi 's mező városoknál és úrszékeknél az illető hites írnokok; a' sz. széknél pedig az egyházi személyek. Mind ezek által az idézés, vagy személyesen vagy jószágról vagy lakházról történik. Az első esetben az idézőlevél, egyenesen magának az alperesnek kezeibe adatik; a' másodikban, valamely szolgálja, szolgálója, jobbágya vagy zsellérje és ezeknek felesége, vagy az alperesnek saját, törvényes idejű gyermeke által juttatik kézhez; a' harmadik esetben, midőn t. i. sem az alperes sem törvényhatósága alatt lévő személy nem található, egy két alkalmas tanúnak jelenlétében, felszegeztetik az alperes lakásának ajtajára. Azonban az idézésnek mindenkor napvilággal, a' törvénykezési tettekhez illő helyen, a' vád vagy keresetlevél másolatjának közlésével, 's legalább is az idézőlevél költétől vagy az idéző személynek átadásától számlált 60 napi közben kell megtörténnie. Az alperes továbbá vagy „személyes megjelenésre és törvény elibe állásra“, vagy csupán „személyes megjelenésre“, vagy végre „szokás szerinti megjelenésre“ idéztetik. Az első kifejezés következtében, tüstént a' a' per kezdetekor személyesen köteleztetik megjelenni, de nem tilalmaztatik egyszersmind ügyvédet is vinni magával; a' másodiknál fogva elég, ha maga a' rendelt ügyvéd jelenik meg, kinyilatkoztatván, hogy a' midőn kivántatni fog, az alperes személyesen is megjelenendik; a' harmadik kifejezés szerint végre, mindent az ügyvéd eszközölhet, 's az alperes jelenléte épen nem szükséges, kivévén ha időközben valamely nem várt eset adná elő magát, melly azt elkerülhetlenül megkivánná. Szükséges

végre, hogy az idézésben, az ügy felvételére 's megvizsgálására határozott hely és idő világosan kitérjessék, a' megjelenésre elégséges idő hagyassék, melly törvényeink szerint az ugyanazon megyében lakó alperesre nézve 15, a' másodikban 30, a' harmadikban 45, a' negyedikben, sőt a' legtovábbikban lévőre nézve pedig 60 nap; továbbá, hogy az idézésnek törvényes végbevételéről hiteles bizonyáglevél adassék. Ennek magában kell foglalnia az idéző bírót, az idéztető felperes és az idéztetett alperes nevét, rangját, megkülönböztető tulajdonit 'sat., továbbá a' határnapot és helyet, végre az idézőlevél kézhez adásának idejét, helyét és módját.

Kunoss.

IDÉZŐLEVÉL-nek mondatik azon törvénykezési iromány, melly által a' panaszlott félnek, a' közte és a' panaszolkodó között fenforgó ügy elintézésére bíróiképen rendelt hely és idő, törvényesen 's jó idején korán tudtára adatik, a' végett, hogy a' meghatározott napon és helyen, személyesen vagy ügyvédje által megjelenni 's jogaira felvigyázní tudhasson.

—no—

IDIOELECTRICUS I. ELECTRICITAS.

IDIOMA I. IDIOTICON.

IDIOSYNCRASIA (ingeriszony), azon állapot, midőn valamely állat különös iszonyodással van némelly inger ellen. Ez igen gyakran vétetik a' nőknél észre. Sokan vannak p. o., kik a' rózsza vagy más virág szagot ki nem állhatják, mások a' pézsma szagtól irtóznak 'stb. Az elmére is átviteték ezen kifejezés, 's ottan is valamely hajlandóságtól való iszonyodást jelent. Némellyek az elmebeli különös hajlandóságot is Idiosyncrasia névvel nevezik.

—j—a.

IDIOTA, a' Görögöknel oly polgár volt, ki magányosan és csendesen ön magának élt; a' kormányban, a' község bajában vagy szerencséjében részt nem vett; 's innen még most is, a' sajátképi észfogat kiterjesztésével, minden buta vagy tompa elméjű ember idiotának mondatik.

IDIOTICON, oly szókönyv, mellyben csak bizonyos tájék, tartomány, vagy vidék sajtáságok szavai, beszéd és szólás-formái (idiotismus) foglaltatnak. A' Németeknek van schweizi idioticonjok Staldertől, sváb Schmidtől, bajor és felső pfalzi Praschtól, Niclaitól, Zaupsertől, Hübnertől és Westenriedertől, ausztriai Höfertől, hennebergi Reinwaldtól, hamburgi Richeytől, breimi Tillingtól, holsteini Schützetől, westfali Strödtmanntól, alljas német, vagy alsó szász (plattdeutsch) Dähnertől, porosz Henningtól, lief- és esthlandi Hupeltől, Adelong szókönyve pedig felső szász idioticon gyanánt tekinthető. Fulda egy közönséges német idioticont adott ki. — Vajha tudósaink is nyelvünk különféle beszédmódjainak 's itt ott divatozó szólás-formájának összekeresésére es rendbeszedésére több figyelmet fordítanának: mennyivel gyarapodnék nyelvünk gazdagsága!

IDIOTISMUS, kifejezésbeli sajtáság, melly csak e' vagy ama' nyelvben divatoz. E' sajtáságok eredeteket a' rideg népcharacterától veszik, 's a' nyelvnek azon körében fejlenek ki, mellyet társalkodás vagy mindennapi élet nyelvének nevezünk. Mivel az emberi indulat, nyilatkozásának ezerféle lépcsőjén mindenfelé fordul, 's észkepei érzékitésére és ábrázolására minden felől képeket keres és talál, következik, hogy minden nyelvben, épen a' társalkodási nyelv a' legnehezebb rész, 's innen, kivált idegen nyelvekben legfigyelmesebb tanulást kíván. Mivel egyébiránt a' régi nyelvek mirelése már befejezve van, 's különösen a' Görögök és Romaiak társalkodási nyelvére, melly ránk nézve csaknem egészen elenyészett, figyelnünk sem szükség, nyilvánvaló, hogy újabb nyelveket, mellyeknél a' gondolkodó és bölcselkedő komoly nyelven kívül, a' mindennapi élet társalkodó nyelvét is magunkévá tenni szükséges, sokkal nehezebb megtanulni, mint a' régieket.

IDŐ, a' gőzkör különféle állapotja, melegségére, szárazságára, nedvességére stb. nézve. Az uralkodó szétől és az évszaktól függ. —j—a.

IDŐ, az a' közönséges viszony, mellyben állnak minden észrevehe-

tő dolgok, a' mennyiben azok származnak, virágzanak és elenyésznek. Az idő, mint az észrevevő léleknek szükséges formája, melly által az észrevehető különféle, mint egymás után létező, egységgé összeköttetett, nem külső tárgy, 's nem is külső dolgok egymáshoz viszonyja. Sőt inkább végtelen az és félbeszakadatlan, mint a' tünemény-világ, mellynek ő formája. Meghatározott időről pedig (relativ idő) csak arra nézve szólunk, mi az időt betölti. E' szerint különböztetjük meg a' múltat, jelent és jövőt is, mint annak relativ alkotó részeit, mellyek szüntelen egymásba általmennek. — Hogy az egyes dolgok és történetek következtését és tartását az emberi szükséghez képest megmérhessék, azon égi testek nagy és szüntelen egyforma mozgásait vették fel mértékül, mellyek a' földdel legközelebbi egybeköttetésben állanak; innen van a' physical vagy astronomiai idő. Illy időmértéket nyújt t. i. nekünk maga a' természet, az égboltozatnak mindennapi ugylátszó megfordulása, azaz, a' mi földünknek a' maga tengelye körül való megfordulása által. Ez adja a' CSILLAGIDŐT (l. e.). De a' polgári életviszonyokra nézve a' csillagidő időmértékül fontos okoknál fogva nem szolgálhatott. E' végett a' napidőt kellett felvenni. Ambár már ez nem egyenlő, és sem a' csillagidővel, sem azon idővel, mellyet az óra előad, szorosan meg nem egyezik; mindazáltal ezen hibán segítenek az időegyenlítés által, mellynél fogva a' valóságos napidőt közép napidővé változtatják. (L. IDŐEGYENLITÉS.) Az időről vallásos tekintetben egy tanító költeményt irt Pollock Rob.: „*The course of time*,” 10 könyvb.; erkölcsi paedagogiai tekintetben pedig ajánlható: Jullien „*Essai sur l'emploi du tems*”-a (4-dik kiad. Paris, 1829). A. B. S.

IDŐ EGYENLITÉS, a' közép és valódi napi idő között való különbség. Képzeljünk a' valódi naphoz (hogy ezen homályosb tárgy könnyebben megvilágosíttassék) egy másik (közép) napot, futópályául az egyenlítővel bírót 's ezen egyidomu gyorsasággal futót. Ez mutatna közép-időt, megegyezve a' mi jól járó zseb és függönyös óráinkkal, míg a' mostani napon szaladó igazi nap, melly változó sebességet tart, az igazi időt teszi, a' jól készült napóra által jeleltet. Innét időegyenlítés más szavakkal a' nap közép és valódi emelkedésének különbözőzése, melly magyarázatot érteni kell, megfontolva, hogy a' valódi nappal együtt culmináló (tetőtérő) egyenlítőpont amannak igazi egyenes emelkedetét határozza meg. Vö. a' többi csillagászai munkák közül, Bode „*Sternkunde*” (3 kiad. Berl. 1808) czimű munkáját. 55.

IDŐ ESMERÉS, másképp Meteorologia, nem egyéb tudománycsiránál, melly az időjárással foglalatoskodik 's annak bizonyos törvényeit és szabályait törekszik meghatározni. Melly kis lépéseket tett légyen ez előre, abból kitetszik, hogy óránként fejlenek ki előttünk az időváltozások, 's minden parasztjövendéléseink, légsúlymérőink (barometer) 's kivált kalendariumi hamis időtalálgatásaink ellenére is, semmit vagy alig valamit tudunk előre rólok meghatározni. Hogy valaki az időesmerésben előmenetelt tehessen, sok tudományokban kell jártasnak lennie, és ezer viszonyra kell figyelnie. Ide tartozik p. o. minden légnemek és azok atyafiságának esmerete; a' földszin külső alkatának, különösen a' bércek és hegyek menetelének, a' folyamok lefolyásának, a' nagy tavak, erdők és tengereknek esmerete; tudása, mint hajlanak a' száraz földek a' tengerek felé, 's mint lapul az egész föld a' sarkokhoz az egyenlítőtől; mint kereng a' föld naponként és évenként; mint tódog viszonyosan egymás felé a' földövek heve és hidege; mint vonatik a' száraz föld által magához a' nagy tengerek és tavak kigőzölgése; mint folyamszik ki a' levegő a' hegyek mélységeiből a' föld naponkénti megfordulásánál; mint támadnak szelek a' hegyek árnyékos oldalainál, egyes hegyek, felhők, a' föld éjeli oldala stb. e' féle miatt; mint háborítatik a' levegő súlygyene villámpattanások 's más tüzes légi tünemények által; melly behatásnak 's létezetűek a' magas hegyek hó és jégtelepei stb. Hogy

ezen, és hozzájuk hasonló okokon épül az időjárás, nem kételjük, 's hogy ha valaki ezeket képes volna vizsgáló szemével áthatni, időesmerő is lenne, hisszük. De mi kis időre és térre szorított emberek, aprók vagyunk ezen szörnyű munkára, és sokaságunk 's írásbeli gyors véleményközlésünk sem pótolja ki erőtlenségünk, kicsinyiségünk hiányát. A' régiek a' fentebb említett tudományokban igen járatlanok lévén, rossz időesmerők is voltak, a' középkorban az astrologiával kevertették az időesmerés össze, mellynek szégyenletes és csufos maradványi állanak fen a' kalendariomokban, bizonyosági a' mult setétségének 's a' lassu virradásnak a' népnél. Theophrastus Paracelsus még a' 17-dik század elején légszellemeiktől csinált, sárga réz medenczéknek mondá a' melléknápokot, a' csillaghullást pedig a' csillagok ganalásának, melly astralis étkeiktől származik. A' paraszt időészrevételekben sok bizonyos van, valamint az észrevételek száma is jó nagy, de általánosság nélkül szükölködnek. Illyen p. o.: a' szép ősze szeles tél jó; ha a' vándor madarak korán és nagy csoportokban bucsuznak, erős előtél lesz; ha a' fecskék alatt, a' méhek nem meszsze repülnek, ha a' harang igen erős hangu, eső lesz, stb. Egy időtájban a' légsulymérőt csalhatatlan időprófétának kezdék tartani, azonban a' csalódás hamar világos lön. Ma is egyre profétáskodnak az emberek, de nagy feladásokat tudományosan nem fejthetik meg. A' ki bővebben akarja tanulni, olvassa meg e' munkákat: „*Traité de météorologie*“ (Paris 1744, 4.) Cotte-tól; „*Lehrbuch der physischen Astronomie und Meteorologie*“ (Göttinga 1805, rezekekkel) Mayertól; „*Atmosphärologie*“ (Freib. 1806), Lampadius-tól; „*Witterungskunde in ihren Grundlagen*“ (Berlin 1818), Schöntól; „*Gedanken über den Witterungslauf*“ (1819) Bodétól; „*Meteorologisches Jahrbuch*“ 1813—17, Starktól. Az időjárás eszközökről jól oktat Stark e' munkában: „*Anleitung zum Gebrauch der meteorologischen Instrumente*“, (Augsb. 1815, rezekekkel). —j—a.

IDŐFÉNY, egy jelentésű az **ILONATÜZ**-zel (l. e.).

IDŐFORDÍTÓ, azon hely valamely tájékon, merre a' kőd és felhők vonulni, vagy a' hol eloszlani szoknak. Gondosan figyelmezve az ő fogjuk tapasztalni, hogy ha uralkodó széltől nem hajttnak a' felhők, mindig halmok, hegyek, tavak vagy nagy folyók felé irányzódnak. A' dolog mindig a' vidék fekvésétől függ. Ha valamely helység egy olly magason fekszik, melly bizonyos távolságban nagy erdőkötől vagy tavaktól vétetik körül, a' felhők többnyire a' hegy két oldala felé oszlnak el, 's ritkán lát nyáron esőt azon hely. Oka még nem világos; a' kigőzölésben, villanyosságban, a' levegő folyamában 'stb. kereshető. —j—a.

IDŐKOR, (mythologiai négy). Azon gondolat, hogy az emberi nem hajdan tökéletesen boldog időket élt, mellyeket saját rosszabbulása miatt lassanként elvesztett, mind a' mellett, hogy keserű érzelmet gerjeszt, mégis mind a' körülmények terbe alatt meghajtott gondolkodó emberre, mind, a' költők phantasiájára nézve valami olly bájoló, hogy az utóbbiak, már régi időben, amaz ideális időkort festegetni bátrak voltak. Hesiodus és Ovidius azon első költők, kik amaz időkornak, 's lassankénti romlásának teljesebb és képzetelek szerint bájoló leírását adák. Ovidius „*Metomorphoses*“ -ei szerint, a' világ kezdete óta, négy különböző időkor következett egymás után, ngymint: 1) az arany időkör Saturnus országlása alatt. Akkor az emberek szabadon, törvény és bíró nélkül éltek; egyedül partjaikat esmerték, nem pedig hajót, fegyvert, katonát, vagy háborút; földjeik szántás nélkül termettek; ez időkorban szüntelen tavasz uralkodott. Jupiter országlása alatt következett 2) az ezüst időkör. Jupiter az évet 4 évrészre osztá. Az emberek, eddigelé mezőn és erdőben lakozván, most már házakba szálni és földet művelni kezdtek. Azután kezdődött 3) a' réz vagy érez időkör, mellyben a' vadság és fegyverszeretet mutatkozni kezdett, hanem az emberi nem még semmi vétek által nem bűnhösült. Utoljára beállott 4) a' vas időkör. Ebben minden hűség és becsület elveszett, ellenben csalárdság, ravaszság, haszonlesés

és erőszak felkapott. Az emberek elkezdtek hajót építeni, 's a' földeket kimérni, a' föld alatti kincseket kiásni, vasat találni 's belőle fegyvert készíteni; háboru, préda 's gyilkolás üzetett, és Astraea a' menyekbe eltávozott. Az óriások az eget megtámadták. Ezen előadását Ovidiusnak számtalan költő és philosphus követte és tovább fejtegette. Hesiodus a' réz és a' vas idők közé még egy leventást iktat be, melly a' görög leventás időkort foglalja magában. Az Indusok Jugaiban is van valami ezen időkörökhöz hasonló.

IDOM (Änlage). A' psychológiában idomnak nevezzük azon belső lételeket, mellyek által valamely emberi cselekvés vagy szenvedés lehetséges lesz. Van közönséges emberi idom, és individualis vagy személyes idom. Ha az ember idoma kitünik, p. o. valamely mesterségnek megtanulásában és gyakorlásában, akkor az idomot **TALENTUMNAK** (l. e.) is nevezzük.

A. B. S.

IDOMENEUS, Deucalion fija 's Minos cretai király unokája. Az mondatik róla, hogy igen szép volt 's egyike Helena szeretőjének; de még is barátja maradt Menelausnak, 's gyakran meglátogatója őt Lacedaemonban. Meriones kíséretében 80 hajóval vezette a' Cretaiakat Troja alá, hol magát vitézségben kimutató. Patroclus halotti játéka alkalmával meghasonlott Ajax Oileussal, mert ez Eumelust, ő pedig Diomedest tartotta elsőnek a' versenykocsizók közt. Achilles mind a' kettőnek hallgatást parancsolt; 's Diomedes Idomeneusnak még esztendeji által okozott látásbeli gyengeségét is szemére hányta; a' honnét kieteszo, hogy ő már akkor idős lehetett. Troja elfoglalása után minden Görögök közt legelső indult vissza, Nestor kíséretében, 's utjában nagy szélvész lép meg. Ennek elhárítása végett azt a' megdondolatlan fogadást tevő, hogy Neptunnak, ha ez őt szerencsésen honjába vezetendi, a' vele legelsőben találkozendó személyt feláldozza. Lecsillapodván erre a' fergeteg, szerencsésen beért a' kikötőbe; de elsőben is fijával találkozott, ki megtudván atyja jövetelét, annak elébe sietett. Ezt tehát feláldozta Idomeneus. Alattvalóji, félvén, hogy az istenek megharagszanak a' honjokban elkövetett égbe kiáltó vétékért, fellázadtak ellene, 's elűzik a' szigetről. Italiába ment, 's Salent városát építé, hova Minos bölcs törvényeit bevívé, 's halála után az istenek közé számláltatott. Más írók szerint Lencus üzé el Idomeneust Cretából; ki azután Colophonba költözködött, 's ott meghalván Cerca-phus hegyén temettetett el. Ismét mások, névszerint Diodor, nem is említvén azon megdondolatlan fogadást, azt állítják, hogy Idomeneus szerencsésen visszaérkezvén Cretába, hosszas 's békés nprakodása után csendesen halt meg, Gnossusnál temettetett el, 's istenkép tiszteltet.

B.

IDÓMÉRŐ (Chronometer) mind azon eszköz, melly a' szakaszokra osztott idő egyes szakaszait mutatja. Minden óra időmérő, de különösen ennek mondathatik a' tengeri óra, melly egy Angolhonban feltaláltatott 's igen pontosan készített neme a' perczóráknak, az Angoloktól „*Stoph-Watch*“-nak mondatik, 's a' geogr. hosszúság meghatározására szolgál. A' jó időmérőnek havakig is csak néhány perczet vagy legfeljebb minutát (hatvanodot) szabad hibáznia.

j—a—

IDÓMÉRTÉK. Idómértéknek (*Zeitmass, tempo, mouvement*) nevezzük általában valamely bizonyos időköznek elhatárolását, különösen pedig a' muzsikában a' hamarság sebességének fokát, melly szerint valamely hangmű előadatik (l. *TEMPO*).

IDÓMULTA, **ELIDŐSÍTÉS**, törvényeinkben olly polgári szerzősmódot jelent, melly szerint a' hosszasan birt 's használt dolog, az azt bírónak 's használónak sajátjává lesz. Az elidősítési jog az örök igazságu természettörvényeknél fogva a' természeti jogban meg nem állhat, noha sokan voltak 's vannak, kik lételeét ott is igyekeznek fentartani. A' társas élethez alkalmazott polgári törvények szerint azonban, minden miveltebb nemzeteknél divatkozik, 's noha egy felől igaz, hogy e' nélkül a' vagyoni sajátságára nézve nagyobb bátorság 's háborithatlanabb hasz-

nát eszközöltetik: más részről nem lehet tagadni, hogy ugyan az szolgáltatást és alkalmat számtalan vizsgálódásokra, 's igazságtalan birtokvesztésekre. E' hiányosságot azonban a' szabott törvények korlátozásai, inkább vagy kevesbé, minden jól rendelt törvénykezési országban megszüntetik. Honunkban két neme különböztetik meg törvénytudóink által az időmultának, vagyis elidősítésnek. Az első a' nagy időközi elidősítés (longi temporis praescriptio), midőn az ellenfélnek hosszas hallgatása miatt, ugyan annak keresete, követelése megszűnik. Így a' hatalmaskodásokra, az osztály igazításra és új osztályra nézve, 32 év lefolytával megszűnik a' kereset. Ugyan ez határideje az indított per folytatásának, az ellenmondásnak, a' visszautzésnek, a' felebbvitelnek, a' perújításnak. Ennyi ideig tart a' zálogos és kötelező levelekereje is, azontul elvesztik bizonyítási erejüket. — Az elidősítés második neme: a' régi birtokbeli elidősítés (longae possessionis praescriptio), mellynek az ingó és ingatlan vagyonra 's az ezekhez tartozó mellékes jogokra és haszonvételekre nézve van törvényes ereje, úgy, hogy az elfoglalt, megvásárolt, vagy bár mi más módon elidegenített királyi haszonvételek 100, egyházi jogok, telkek 's haszonvételek 40, a' nemesiek 32, a' polgáriak pedig és jobbágyiak egy év 's egy nap lefolyta után vissza nem követeltethetnek. Hogy azonban az elidősítésnek ezen törvényes következzése lehessen, szükség, hogy az elidősítő az elidősítendő tárgynak legalább is polgári birtokában lett légyen, mellynek egyszersmind, a' törvények által meghatározott időben szakadatlanul folytatottnak ugyan, de nem szükségkép igazságosnak kellett lennie. Mint-hogy pedig a' polgári bírásit megkívánja, világos 1) hogy időmulta vagy is elidősítés által senki többet magáévá nem tehet, mint a' mennyit birt, 2) hogy a' ki mit birni tilalmaztatik, mint p. o. idegen nemesi javakat, 'sat. azokat el sem is idősítheti, valamint szinte 3) az sem, ki nem maga neve alatt birt valamit, p. o. a' haszonbérelő. Továbbá 4) két vagy több egymást követő birtokosnak bírása szakadatlanul folyónak tartatik, csak a' bírás címre ne változzék, 's ennél fogva más kezdheti az elidősítést, 's viszont más fejezheti azt be; de ha az új birtokos egészen más név alatt, egyezés, alku, 'sat. mellett veszi által a' vagyont, újra kezdődik az elidősítés megszakadt ideje. Azonban törvényeink rendelkezése szerint némely más folyvást tartó bírásra nézve is megszakad egy ideig az elidősítés. Így az árvák, korok 16 évéig, az ellenség fogságában lévőök, vagy a' száműzött atyát kísérelők pedig egész távol létek ideje alatt, az elidősítés mind két nemének terhe alól fel vannak szabadítva. Sőt bizonyos időszakokat is kivettek törvényeink az elidősítés folyamából; ilyen a' Zápolya, Bethlen, Bocskay, Rákóczy és Tököly által viselt háborúságoknak ideje. — Az így megakadályozott elidősítés szunnyadozni mondatik, melly egészen más mint félbe szakadni, mert az első esetben a' szunnyadozás előtti évek annak megszüntével ismét összefüggésbe jönnek az elidősítés későbbi éveivel, holott a' félbe szakadás alkalmával az első idő törvényes ereje egészen megsemmisül. Ezen megszakadás perindítás, bírói intés, innepélyes ellenmondás, tilalmazás, letiltás és a' birtok elfoglalása által eszközölhetni; de az utolsó esetben visszahelyezés által ismét megorvosolhatik annak egész léte. Végre a' kötelező levelekre nézve a' csupa barátságos megintés is félbe szakasztja az elidősítést. Az elidősítés alól honunkban fel vannak mentve 1) a' határigazítás, 2) a' törvényes jegypénz és jószágnegyed, 3) a' testvérek közötti osztatlan javak, de ezek csupán sajátásra, nem pedig egyszersmind használatra nézve is; végre 4) a' zálogok, akár biróiak akár egyezségbeliek legyenek azok. A' többi ki nem vett tárgyakra nézve olly erővel bir az elidősítés, hogy ha az a' perben eléggé hebizonyittatik, a' követelést eloltja, 's minden további keresetet örökre kizár. De mind a' mellett is ennek csak utolsó védszernek kell lennie, mellyhez a' perlekedő fél, minden már előbb kimerített mentéségek sikerelensége után

folyamodjék; mert ennek felhozása által halkan elesmeri ellenfelének jogát 's keresetének igazságát. Mivel pedig az elidősítés egyedül csak magán személyek javára létesítettett törvényeink által, az, a' királyi ügyvédnek, mint nem magán személynek, soha sem szolgálhat védelméül. Nem használ végre az elidősítés olly vétkekre nézve is, mellyek a' törvényhatóságok által egyébiránt megbüntetendők. *Kunoss.*

IDŐSZAKASZAI AZ ÉLETNEK, I. SZAKASZAI AZ ÉLETNEK.

IDŐSZAKASZA AZ IRÁSMÓDNAK, I. PERIODUS.

IDŐSZAKASZAI A' TÖRTÉNETIRÁSNAK, I. PERIODUS.

IDŐSZAKI IRÁSOK, I. UJSÁGOK, ÉVI 'S HAVI IRÁSOK.

IDŐSZAKI NYAVALYÁK, I. SZAKASZOS NYAVALYÁK.

IDŐSZÁMOLÁS I. CHRONOLOGIA.

IDŐSZELLEME. Minthogy e' kifejezéshez a' legnagyobb félreértések vannak köttetve, 's ez alatt egy vagy több emberek subjectiv nézetei, óhajtati és szükségei, valamely időkorbeli népek és statusok szükségzeivel igen gyakran felcseréltetnek: tehát egy olly munkában, melly az időszellemének megfelelni tartozik, czélirányos dolog annak némi meghatározását el nem mellőzni. A' sokat író de Pradt, ki egyszersmind örömet szeretne ezen időszellem orgánja lenni, az élő emberek szükségei kifejezésének és az ő erejek mértékének tartja azt. Még meghatározóban fejezi ki magát a' felől a' lelkes Übelen ekképen: „Az időszelleme azon uralkodó ideák summája, mellyek mind foglalatjok mind formájok által sajátlag valamely időkoréi, és azt más időkoroktól megkülönböztetik. Szabadság és szükségesség együtt szül illy szellemet.“ Valóban olly meghatározás, mellyre nem illik ama' jól talált mondas: „A' mit némelly urak az idők szellemének neveznek. az azon uraknak saját szellemek.“ *A. B. S.*

IDŐTÉVESZTÉS I. ANACHRONISMUS.

IDRIA, felette gazdag kénéső bányájiról nevezetes város Belsőkrainban (austriai illyriai királyság) 380 h. (mellyek szélylyel szórva fekszenek dombokon) és 4139 l., kik közt 617 bányász. Helye a' fő bányahivatalnak. Az 1497 felfedezett bányák most nem sokkal adnak többet esztendőnként 5000 mázsa kénésőnél és 2000 mázsa kénés higanynál. A' várostól éjszak felé egy órányira Alsóidria mvárosa fekszik. Az idriai kerület 3 nsz. mf. és 10,000 lakost számlál, kik csipkét és gyolcsot is készítenek.

IDUNA, IDUNNA I. ÉJSZAKI MYTHOLOGIA.

IDUS I. KALENDÁRIOM.

IDYLLA (*ιδύλλιον*, egy kis kép, egy kis rajz, 's átaljában egy kis költemény), általános nevezete azon költeményeknek, mellyek az embert amaz egyszerűség 's erkölcsi épségben festik le, mellyben őt a' polgári viszonyok eredete 's az ebből származott romlottság előtt gondoljuk. Már ha az emberek valami első eredeti állapotját kell felvennünk, természetesen az a' gondolat fog el bennünket, hogy azt (az eredeti állapotot) a' pásztori állapotnak kellett tennie; mert marhatenyésztés és földmívelés első foglalatosságai voltak az embereknek, régiebbek bizonyosan a' polgári egyesülés minden más foglalatosságainál. Minthogy pedig a' költészet legkorábbi kezdetét az emberi nem eredetében kell keresni: természetesen következik, hogy nem csupán ezen oknál fogva, hanem mivel ezen állapot természete szükségképen alkalmat nyujta a' költészetre, minden költészet eredetét a' pásztori életben találhatni fel. A' természet csudái minden pillanatban tárva álltak a' pásztor előtt, 's azoknak vizsgálása, fontolgatása, felébreszté lelkében a' költői szikrát 's őt költővé tevé. Hanem a' tulajdonképi idylla, mint a' költészet különös szüleménye, csak ellentétben mutatkozik a' polgári romlottsággal, mint rajzolatja az ártatlanság 's el nem fogódottságnak, az őszinteség és igazságnak, 's leginkább az embernek jobb állapot, a' természettel viszonti egyesülés után való vágyódása nyujt reá okot 's alkalmat. Ennél fogva

az ilyen rajzolatokra örömet és főleg a' mezei élet személyei, jelenetei 's esetei használtanak, mert ezen élet a' természethez még legközelebb áll, ámbár nem szabad azon rajzolatot csupán erre szorítani (ezért a' bucolicai költemény, pásztorköltemény, és juhász költemény nagyon szük nevei a' költészet e' nemének); 's főképen a' régi népek gondtalan, butalan pásztori élete, egybekötve egy aranykor idealjával, az ártatlanság világáéval, melyben az emberek ön magok 's a' természet békés éldelésében kevéssel megelevedve, semmit nem kívánva éltek, ada gazdag anyagot ilyen rajzolatokra. Mivel ezen rajzolatok részint elbeszélők, részint közvetlenül előállítók lehetnek, azért az idylla epozsi vagy drámai. Epozsiak a' régi és újabb költők esmeretes pásztorrománjai, tovább Vosz „*Luise*“, Göthe „*Herrmann und Dorothea*“ című költeményei, 's korlátozottabb alakban Theocrit 's az ő utánzóji Virgilius és Calpurnius idylláinak legnagyobb része; drámaiak: Guarini „*Pastor fido*“-ja, melyet valóban romantus helyekkel kevert pásztorkölteménynek nevezhetni, Gessner „*Evander-e*“, 's különféle darabok az újabb költőtől, melyekhez még a' Görögök satyrdramái is számlálathatnak; ellenben csupán lyraiak a' régiek és újabbak legtöbb bucoliai és eclogái (például Kleistéi és Götzei a' Németeknél). Az idylla, mint már mondatott, az emberi élet egyszerű természeti állapotjába helyez bennünket, 's tartalmának, mind az anyag mind az alak és előadásra nézve, ezen állapot characterét kell pontosan ábrázolnia. Olly világra kell benne esmerni, hol csupán a' természet szab törvényeket. Benne az emberek, polgári szokások 's a' jóllét önkényes szabályai által meg nem szorítatva, csupán a' természet benyomásainak hódolnak. Nem esmernek semmi szükségét a' természet kívánatán, semmi vagyont a' természet adományán kívül. Fő szenvedélyek a' szerelem, és pedig kinszerítés, tettetés és platoi nemesítés nélküli szerelem. Mesterségeik a' testi gyakorlatok, ének és tánc; gazdagságok a' szép és termékeny marha; butorjok pásztor pálcza, fuvolya és billikom. Vannak allegorica idyllák is, melyek közé Virgil első és tizedik eclogája, Deshoulièrs asszony idyllái, 's neminemüképen Pope „*Messias*“-a is, tartoznak. — A' régiek legnagyobb idyllaköltője Theocrit volt, ki a' városi élet legegyszerűbb viszonyait is festsgette idyllájiban; utána Bion és Moschus következnek. Pope nem sikeretlenül utánzá 4 idyllájában Virgilt; Gessnert (magyarra Kazinczy Ferenc fordítá) némelly régibb criticusok az idyllaköltők mustrapéldányává tevék, 's azt állíták, hogy ő még Theocritot is fülmulá. De miolta Müller, a' képiro, Vosz, Göthe és mások az idylla mezejére felléptek, nagyon elhomályosodott Gessner dicsősége.

pg.

IFFERTEN I. YVERDUN.

IFFLAND (August Vilhelm), szül. Apr. 1759 nagy tekintetű vagyonos szüléktől; czélirányos nevelést nyert, de mint maga megvallja, azt nem használta ugy, mint észtehetsége engedte volna. Mert a' drámai előadások látogatása ugy megkedvelteté vele a' színészetet, hogy miatta minden mást felejtene. 18 éves korában szülei tudta nélkül elhagyá Hannoverát, először Gothában lépett fel, 's midőn Eckhof halála után, ki barátja és műstraképe vala, az itteni színész társaság eloszlott, 1779 Manheimba ment, 's innen 1796 Berlinbe a' kir. nemzeti játékszin igazgatósára hívák meg. Itt a' király 1811 minden királyi színjátékok generaldirectorává 's a' veres sasrend harmadik osztálybeli vitézévé nevezte. Mgh. Sept. 22. 1814. Maga irta életrajza munkái első kötetében talál-tatik. Mint színészt, igazi következetességben 's szoros belső összefüggésben, (melyet minden művészség, tehát a' színészség is multhatlanul megkiván) eddig senki sem érte utól, 's annál kevésbé előzte meg. Ha egy évekig gyakorlott critica, egy olly éleslátás, millýent csak a' színészségnek legőszintébb 's legállhatatosb tanulása adhat, I. játékában amaz össze nem függő hézagokat, a' gyakorlásnak ama' nem tudott nyilatkozásait, melyek a' közönséges mechanicusok játékát bélyegzik, észte

nem vehette; ha ellenben ábrázolásának minden egyes részeiből a' leg-tisztább eszmélet, 's a' tárggyal legkorlátlanabban bánás tünt ki; ha végre minden ábrázolása egy szoros, magában összefüggő, soha meg nem szakasztott egészet tett: úgy Iflandot a' szónak legkiterjedtebb értelmében valódi művésznek kell neveznünk. Szomorú ábrázolásokhoz, kivált élte vége felé, külseje nem igen vala alkalmas; 's ámbár Lear királyját külön-ségesen megismerték, még is kérdésen kívül van, hogy I. művészi characterre általán fogva inkább utánazó, meggondolt és hiv erkölcsábrázolá-ra, mint olyanra alkalmas, mellyben érzelem és phantasia teremtő erővel mutatkozik. Komoly háznépi characterai, 's tréfás, csupán elmélkedő ábrázolatai, mellyekben az emberi magát csak a' gunyban tükröző, minden szívet, minden értelmet megörvendeztető dicsőséggel lépnek elő; 's itt van, hol a' művésznek kell itélnünk a' pálmát. Mint drámaíró ugyan e' charactereket fejté ki. Valamint itt a' képzelődés felemelkedésének fogyatkozása, sajátképi magasabb, költőileg szabad szüleményekre tehetlenné téré: úgy épen e' hiány miatt magas költői tartalmu drámai műveket írni nem vala képes. Innen majd minden darabjainak alapját egy felületes érzékenykedés teszi, melly mélyebb epedés nélkül, valódi, mindennapi szorgalom körében mutatkozik, 's darabjaiban az ironia és comica erő nem cselekvőleg mint parancsoló vezér, hanem mint alárendelt szolgáló szokott feltűnni. A' „Jäger“ (talán a' „Hagestolzen“ és a' „Herbsttag“ némelly része), mint a' durva, mesterkéletlen természet pásztori ábrázolásában csaknem tökéletes darab, innen kivethető. Vannak darabjaiban itt ott valódi comicus characterek is, mellyek, ha tisztán tréfásan tartott egészben állnának, legnagyobb foganatuk lehetnének. Most darabjait általán igen megnyujtottaknak találják, 's azzal vádolják, hogy a' gyakori és felette hosszú erkölcsoktatások miatt, a' cselekvés benne lankadt, a' kettős beszédek darabosak, a' familiai hasonlatosság rendkívül nagy. „Szinész kalendáriomába“ ígatott szemlélődő értekezésiben, megkapó pillanatokat vetett I. az ember ábrázolás lényébe, 's a' magát képző művésznek hasznos intéseket adott. Drámai iratai „*Iflands dram. Werke*“ (Leipz. 1798—1802 16 köt.) és „*Neue dram. Werke*“ (Berl. 1807) czim alatt jöttek ki.

IGAZGATÓ (Director), a' ki valamely társaság dolgait folytatja, 's arra ügyel, hogy a' társaság a' kívánt czélt elérje. A' társaság tagjainak száma és céljai, 's a' dolgok nagyobb vagy kisebb fontossága határozzák el az igazgató hatalmát a' munkásságban, kötelességeit a' kivitelben, 's mindenkor feltétetik felőle, hogy a' benne vetett köz bizodalomnak tud is igyekszik is megfelelni. Az életből a' mesterségi művekre itt is áltment az igazgató szó, 's több gépelyekből öszveszerkezett egészben az, a' mi mozgásban tartja az egészet, igazgató műszernek, máskép Regulatornak, Directornak is nevezetik.

IGAZHITÜSÉG (Orthodoxia), szoros hitele az ecclesiai dogmáknak, 's azoknak igazságáról vallásos meggyőződés.

IGAZÍTÁS (Rectificatio), néha a' dolgok, néha pedig a' vélemények hiányainak kipótlása és javítása. A' chemiában a' második leiszürés vagy csepegtetés által nyert tisztább folyadék, millyen p. o. a' pálinka főzésben a' tisztázás. A' political arithmetiában a' lelkek számáról vitetett jegyzőkönyveknek minden esztendő végével való kipótlása, p. o. az öszveírás igazítása, melly különösen a' katonai határszéleken nagy pontossággal szokott megtetetni.

IGAZÍTÁS, IGAZÍTÓ VILLA. Igazítás (muzsikai tekintetben) azon viszonyzatba áll, mellyet rendszerint annak alapjául adott valamely bizonyos hangnál fogva a' muzsikai műszerek, vagy szóhangok nyerne. Szükséges pedig az illyes megállapított rendszeres hang (Normalton, Stimmton) szerinti meghatározás, mivel attól függ az egyes hangnemek characteré, melly felemelés vagy lenyomás által megváltozhatik; továbbá azért, mivel valamennyi műszernek és szóhangnak ma-

gassága vagy mélységére nézve bizonyos határa vagyon, 's nevezetesen igen kívánatos, hogy az énekes, hangjainak bizonyos szakaszai 's viszonyzatai miatt tartós hanghatározottsággal bírjon, hogy szavát bátorsággal lejtse. Hogy pedig illy rendszeres hangra szert lehessen tenni, valamely hangzó test szükséges, mellynek hangja olly kevesse változék, a' mint csak lehet. Erre az előtt igazító sippal (Stimmpfeife) éltek. Ez olly fásip volt, mellyel valamely hangot, vagy (az egymásba tolt sipdaraboknak meghatározott kihuzása szerint) egy egész octavának hangjait, a' mint a' kihuzandó darabon kijelelve volt, kiadni lehetett. De mivel az igazító sip hangjait az erősebb vagy gyengébb fuvás könnyen változtathatá, az igazító hangok meghatározottsága bizonytalan-ságon alapult. Az orgona igazítók (felhangoztatók) a' nyitva levő sip-műnek igazítására ugynevezett igazító szarival (Stimmhorn) élnek, mellyet a' sipba dugnak. Az igazító sipnál sokkal célirányosb és nagyobb dívatban vagyon az igazító villa (Stimmgabel); ezen villaforma aczél-szernek egyik csucsával valamely szilárd testre ütnek, azután hamar megfordítatik a' villa, és nyelére állittatik, és pedig azon megütött helyre; ekkor a' rezgésbe hozott villa hangot szokott adni, mellyet azután a' műszerek feligazítására sinórmértékül használnak. Némelly villák C, mások A hangot adnak, 's ezért C vagy A villáknak neveztetnek. Ennél fogva tehát a' felhangoztatások különfélesége részint a' villák különféleségén, részint szokáson és önkényen alapul. Továbbá attól is sok függ, milyen viszonyzatot adunk egymás iránt a' rendszeres hangtól tovább léptetett hangoknak. A' hangászkarok (orchestra) igazítása közönségesen a' magasság vagy mélység fokára nézve keveset különbözik egymástól; a' legnagyobb különbség legfeljebb egy és fél hangközre mehet. Rendszerint az énekesek mélyebb igazítást szeretnek. Az előtt különbség volt a' kamarai és karbeli hang között (I. KAMARAI MUZSIKA).

Utóbbi időkben az orchestrák magasabb hangra igazítottak, mivel a' fuvószeretek sokasága miatt a' hurok szereket erősebbíteni kellett. Szükséges volna tehát, hogy régibb szerzemények előadásakor mélyebb hangra igazítatnának a' hangszerek. A' klavírok igazítása felől l. „*Asioli sul temperamento proprio degl' istromenti stabili*“ (Leipzig. Hofmeister); vagy Müller klaviriskolájában a' temperatura és igazítás czikkelyét; 's szinte ezt Dövény „Utmutatásában a' klavír helyes játszására.“

IGAZSÁG (veritas), logikai értelemben gondolatink megegyezése önmagokkal, vagy a' gondolkozás egyetemi törvényeivel. Innen nevezetik formális igazságnak is, mivel ama'törvények csak az esmeret formájára vitetnek, annak anyagját vagy tárgyát pedig nem veszik tekintetbe. Ugy de valamely esmeret, melly a' logikai formával, azaz önmagával nem ellenkezik, mind a' mellett ellenkezhetik azon tárgyakkal, a' mellyekre vitetik. Valamely esmeretnek logicával egyezése tehát, vagy is a' helyesség, csak tagadólagos esmertető jegye az igazságnak. Ebben a' tekintetben igaz valamely megfogás akkor, mikor annak jegyei vagy czimerei egymás közt megegyeznek; valamely ítélet akkor, mikor az a' gondolkozás törvényeivel egyezőleg gondoltatik; végre igaz valamely okoskodás akkor, mikor az az okoskodás törvényével megegyez. De nem csak a' mi egybekötő munkásságunknak önmagával egyezését vesszük mi czélba, hanem az igazságnak magasb és tágasabb ideájában foglaltatik egyszersmind az a' kívánat is, hogy a' mi tudásunk a' maga tárgyával tökéletesen megegyezzen. Ha már a' mi munkásságunk a' tapasztalásban adatott egyes tárgyakra intéztetik, akkor az igazság tapasztalati; a' csupán önmagából 's önmagában az észben megismert igazság pedig rationalis igazság, melly tudományban kiképezve philosophiai igazságnak neveztetik. Az igazság az ő egész kiterjedésében pedig a' gondolkozásnak és lételnek általános egysége, melly csak az empiriai és rationalis tudásnak egyesítése által az emberi szellem kifejlődésében, approximative szereztethetik meg. Abban eltűnik az objectiv és subjectiv

igazság különbözőése is; mert ha ama' megegyezés egyetemes és szükségképen való minden gondolkozó lényekre nézve: tehát a' subjectiv igazság csak úgy marad hátra, mint az individuumnak valamit igaz gyantánt tartása, minek annál több becsé van, mennél inkább megegyezésbe teszi magát az individuum gondolkozása az egyetemi ésszel. — Minthogy az igazságra nézve, ha annak foglalatját vesszük fel, semmi egyetemi czímer (criterium) nincs, mellyről azt tüstént meg lehetne esmerni, és semmi tétel, melly alá az magát subsumálni hagyná, mivel minden tételt is épen csak ő teszen igazzá: tehát ő csak önmagáról tesz közvetlen hiradást, 's az emberi esmeret különbözőféle gondolkozás módokat és ellentéteket mutat ugyan, mellyek egymással ellenkezni és az esmeretet lerontani láttatnak, de a' mellyek magában az esmeretben a' kifejtőzés momentumaiként tűnnek fel, és az igazság körébe felvetetnek. — A' mi vésetben az igazság részint külső, azaz, a' kiábrázoltnak megegyezése egy a' való világban adatott tárggyal, részint belső, azaz, az ábrázolásnak megegyezése önmagában és a' maga tulajdon előre való fel-tételeivel.

A. B. S.

IGAZSÁG SZOLGÁLTATÁS, JOBBÁGYOK ELLEN (Impensio). Nem lévén eddigi törvényeink szerint a' jobbágyoknak megengedve, hogy személyes vagy birtoki ügyre nézve valamely nemes személlyel önfelpereségek alatt perbe szállhassanak: a' viszonyosság szabálya szerint, alperesképen sem jelenhetének meg a' törvényszékek előtt saját védelmekre; vagy igazabban fejezve ki magunkat: méltatlanoknak tartattak a' nemeség által arra, hogy ezekkel csak mint alperesek is a' bíróság előtt személyes érintésbe, annál inkább pedig peres szóváltásba böhessenek. Szükség volt tehát a' törvényhozó testnek, vagy is inkább a' nemességnek, arról gondoskodnia, hogy a' személyt és birtokot sértő, 's gyakrabban előfordulható hatalmaskodási esetekben a' vétkes nemtelent közvetlenül elégtételre vonhassák, a' nélkül, hogy vele közelebbi érintésbe kelljen jönniök. Így vevé lételét az igazságszolgáltatás, a' mi nem egyéb törvényes elégtételnél, mellyet a' földes ur, önindultából hatalmaskodó jobbágyára nézve, a' megsértetett nemes birói felszólítása következésében, ugyan annak megrendelni tartozik. — Igazságszolgáltatás tehát csak nemes által kívántathatik a' földes uraságtól, és csupán olly személyre nézve, ki ennek egyenesen uri hatalma alá tartozik. Kieszközlése módját törvényeink következőkép állapították meg: A' sérelmet szenvedett nemes, mindeneknek előtte törvényesen meginteti a' hatalmaskodottnak földes uraságát az iránt, hogy neki elégtételt szerezni iparkodjék, közölvén egyszersmind vele az intő elégtétes vádlevél (actio admonitorio-impensoria) láttamozott (vidimált) másolatját, mellyben a' cselekedet idejének, helyének, módjának 's nemének, de továbbá annak is nyilvánosan foglaltatnia kell, hogy a' sértő, alattvalója a' megintetendő uraságnak. Ennek következésében tartozik a' megintetett uraság az igazságszolgáltatásra határnapot rendelni, 's azt az intető félnek idején korán tudtára adni. Ezen határnapot elhalaszthatja ugyan egyszer büntetés nélkül, de már másodsor csak igen nyomos okokból, 's a' felperesnél idején bejelentés mellett. Ha pedig másodsor is elhalasztván, ezt vagy nyomos ok nélkül teszi, vagy a' felperesnek be nem jelenti, — elégtétlenség büntetése (poena non impensionis) szál reá. — Megengedtetik ebben a' perben, a' leszállító (condescensoria) ítéletnek a' megyei törvényszék eleibe leendő felebbvitele, melly esetben a' legközelebbi törvényszéken felvetendő per az uraság által a' jelenlévő bírónak átadatik; ki ha ez cselekedni elmulasztaná, miatta az elégtétlenség bünébe esik. — Ha az urszék eleibe hivatott erőszakoskodó meg nem jelenik, azonnal elmarasztaltatik a' felperes minden követelésében. A' tanuknak meghíteztetése, az uraságnak 's tisztviselőinek jelen nem létében vitetik végbe a' törvényes bizonyosság és meghívottak előtt. A' költségek megtérítettésének nünd a' két fél részéről van helye, 's a' törvényszék által, a' dolog ve-

lejében hozott ítélet után, a' vesztes félén tñtatént megvéteik. — Az erőszakoskodási perben a' felebbvitel a' várm. törvényszék eleibe birtokon belől, onnét pedig tovább birtokon kívül történik; a' fő hatalmaskodásiban ellenben egyenesen a' királyi tábla eleibe, minthogy a' törvényszékeknek nincs hatalma ezen bűnről ítélni. — Az előszámlált több eseteken kívül még akkor is elégtétlenség büntetésébe esik az uraság, ha a' törvényszék által folytatás végett visszaküldetett pert nem folytatja. — Az elégtétlenség büntetésének megvételére indított per az intő-elégtétes vádlevélre hivatkozással (cum provocacione ad actionem admonitorio-impensionalem) az alispány előtt foly, 's ha az elégtétlenség bebizonyittatik, az uraság ön személyére nézve (minthogy fő vétkesnek tekintetik) 100 frtra, — azoknak, kik helyett elégtételt adni nem akart, díjára, az elfoglalt dolgoknak és okozott károknak 's költségeknek megtérítésére büntetettik. Ha az erőszakoskodottak az uraság hibája nélkül elszöktek, hátra hagyott javaikból fogatnak ki díjaik, 's az okozott károk és költségek; a' főhatalmaskodás esetében pedig a' most mondottakon kívül, minden vagyonaiknak egyharmada a' felperesé, két harmada pedig (mint bírőé) az uraságé lesz. Ha pedig azok az uraság ravaszsága vagy gondatlansága miatt szöktek el, az tartozik mindért egy pénzig elégséget tenni. — Ha a' földes uraság sérti meg jobbágyait, vagy ellenkezőleg ezek azt: csak szózatoss per (summarium processus) támad az urszék előtt, melyben a' jegyzőnek tudósításából hozatik ítélet a' károknak 's költségeknek megtérítésére, sőt a' környülállások szerint pénzbeli fizetésre, vagy valamelly testi büntetés elsznvedésére.

Kunoss.

Ige cselekvést, vagy sznvedést vagy csupa lételt jelentő szó. Igen nevezetes beszédrész ez; különösen a' magyar nyelv ennek köszönheti különös erejét, hathatóságát. Mi itt a' magyar igékről fogunk szólni, de állításaink többé kevesebbé más keleti 's nyugoti nyelvekre is illendek. A' magyar igék különbféle tekintetből osztatnak fel. Gyökerökre nézve (melly különös figyelmet kíván): vagy tiszta (iktelen) gyökerek, vagy ik-es gyökűk, (lát, latszik); hatásokra nézve: tevők, mellyeknek cselekvése más tárgyra hat; sznvedők, mellyek más tárgytól veszik fel a' hatást; közép igék más tárgyba át nem ható tevést, vagy csupa lételt jelentők (vág, kedveltetik, megy, van); eredetökre nézve: gyök igék, eredt, — összetett igék (jó, poroz, megáld). A' tevő igéknek viszont két idoma van: határozott, midón a' cselekvés bizonyos, meghatározott tárgyra hat, határozatlan, midón a' cselekvés általjában jelentetik. Az eredt igéknek nevezetesebb fajai ezek: tetető (miveltető) igék, p. o. adat, javítat, mondat, ható igék, p. o. örülhet, járhat, tetethető igék, p. o. ugrathat, verethet, gyakorló igék, p. o. adogat, ingadozik, beszélget, csapdos, önhatásu igék, p. o. gondolkozik, értekeznek, mosdik. A' sznvedő igének egy különös fajtája van, melly a' sznvedést maga magától veszi 's magában sznvedő-nek mondathatik, p. o. csalódik, emésztődik. A' középigék között néhány néha személytelen is találhatik, p. o. kell, villámlik. Legkülönösebb pedig a' kétszemélyű és viszontagló ige, amaz lak, lek-be végződik, és az első személy hatását jelenti az egyes vagy többes második személyre p. o. lát-lak, nézlek; emez kölcsönös egymásra hatást jelent, p. o. csókolkozik, társalkodik. — Az igénél tekintetbe jó a' mód (kép), az idő, a' szám, a' személy. Közönségesen négy mód (kép) vétetik fel: a' mutató, melly az igehatást egyenesen tudatja, a' parancsoló, melly a' cselekvést, sznvedést, lételt parancsolja, a' csatoló, melly többnyire mondásokat 's képeleteket köt össze, a' határozatlan, melly a' személyeket vagy nem, vagy ritkán (p. o. váraom) határozza meg 's név helyett is állhat. Emelthető itt az előlható (gerundium praesens, p. o. mutatva éli életét) és az előlhatott (gerundium perfectum, p. o. belgrádi csatáját megküzdvén nem emelt többé kardot). Az előlha-

tónak többese is van, melly különösen a' szeuvedő idomot szereti, p. o. rakvák sebekkel. — Idő csak három lehetséges, jelen, mult és jövőendő. A' multidő vagy általjában jelenti a' multat, vagy egy másik szinte mult idővel van viszonyban. Ha ő ezen másik időre nézve jelen idő volt, akkor a' félig mult idő származik, ha pedig ezen már szinte elmúlt idő feltüntével ő mult volt, rég mult időnek neveztetik, p. o. olvasék (olvasó valék), mikor hozzám jött; — mi már eszünk gyümölcsét szedtük vala, mikor ti a' javításról csak gondolkodtatok. A' jövőendő idő nyelvünkben kétféleképp képeztetik, egyszerű raggal 's a' fog segéd igével, p. o. vár-and, vár-ni fog. Azon felül jövőendő ideink egészen jelenidő gyanánt tekintve hajtának vagy ragasztának tovább, úgy hogy van benne féligmult, mult és új (kétszeres) jövőendő, p. o. várand vagy várni fog, váranda vagy várni foga, várandot vagy fogott várni, várandani fog vagy várandó lesz. Ez utolsó legiakkább a' jövőendőben mult idővel köthetetik össze, p. o. nem leszek elbujdosandó hazából, ha csak ködj meg nem gyözendé világát. — Szám kétfő van igéinkben, egyes és többes; a' görög nyelvben kétfő is találtatik. Személy három van mindenik számban, első én és mi, második te és ti, harmadik ő és ők. Hanem ezek az ige előtt nem, vagy csak bizonyos esetekben tétetnek ki, általjában raggá változva állanak az igejük megett. — Az igejük vagy tiszta vagy ikes, és mindig a' mutató mód, jelen ideje egyesének harmadik személye. Ettől képződnek az algyökök többnyire egy betű raggal (a, t, j. vel p. o. vár-a, vár-t, vár-j), néha több betűvel (na, ne, and, end-el p. o. vár-na, vár-and). — j—a.

IJEDES, tulajdon, kellemetlen indulat, hirtelen meglepő, különösen veszéllyel fenyegető tárgytól származó. Az ijedés hirtelen rázza meg az elmét, elterjed az idegrendszeren ált, mellyet lever, bénít, úgy hogy elszédülés, ájulás, izomdermedés, guta, tébolyodás 'sat. származhatik belőle. A' nagyon megijedt ember mintegy villámütést kap egész testében, öntudása elvész rövidebb vagy hosszabb időre, avagy legalább ijesztett tárgyánál egyébre nem irányozható; izmai megmerevednek, állását nem tudja mindjárt változtatni; első kénytelen felkiáltása után elveszti szólását, szíve nem dobog, erei nem vernek; innét az arc halvány lesz, 's csak az ijedség szüntével tér az élet színe vissza. Az arc annál előbb piros lesz, minél kellemesebb a' tárgy közelebbi vizsgálás mellett; — a' nagy, hirtelen öröm is ijeszti. A' valóban kellemetlen tárgytól okozott ijedés sokkal hosszabban munkálkodik, noha a' további hatás mindig gyengébb lesz, minthogy minden indulat maga magát emészti. Az ijesztő tárgy valóságos vagy képzelt lehet, mert nem ritkán ijednek el az emberek öngyök szüleményétől, melly a' csekélységet vagy semmit iszonyúnak veszi 's elszörnyed előtte. — Minden szomorú indulat gyengitve dolgozván az agyra, idegekre és elmére, nem lesz az ijedéssel is különben a' dolog, csak hogy ez a' legerősb indulat lévén, rontóbban dolgozik, perc alatt téve azt, a' mit a' többiek hetekig, havakig. Ugyan azon iszonyu tárgy nem bír minden embernél hasonló ijesztő erővel, ezt ugyan is megretenti, azt megijeszti, emezt megdöbbeníti, amazt egy kicsit megrezszenti. — Mivel az ijedés gyorsan és sebesen munkálkodik a' testben, miandig szükséges elejét venni rossz következtéseinek. Olly szerek kellene tehát, mellyek azon befolyásokkal ellenkező benyomást tesznek. A' megrázott elmét el kell vonni az ijesztő tárgyról, figyelmét más tárgyra kell fordítani, sőt az ijesztő tárgyat is veszedelmetlen oldaláról kell megmutatni. Természeti tekintetben az idegrendszer bennlőségét, az izom és vérrendszer görését fel kell oldozni. Mindenkor igen jó e' végre a' meleg ferdő, legalább lábferdő, néha néha méhfű vagy más thé, a' testnek dörzsölése tenyérrel, posztóval, szeszekkel. Szagoltassék gyakran illy égény vagy szesz p. o. az angol szagsó, szalmiák-szesz, levendula olajjal, kölni viz 'sat. Belől hatalmas származtató és nyugtató adathatik, p. o. vízben olvasztott só, salétrom borkőfellel; az el-

só ostrom eltávoztával pedig adhatni egy kevés bort, néhány csepp eczetégyényt vízben, thében, valamint Hoffmann csepjeit is. —j—a.

IKTATÁS, BEAVATÁS, az adományosnak az adomány-javakba való törvényes bevezettetése. — Megkívánatai ezek: 1) hogy ezen foglalatosságra alkalmasok együtt lévő személyek, t. i. a' királyi (vagy az adomány különbsége szerint, nádori vagy főpapi) ember és káptalanbeli biznyság által vitessék végbe. — A' királyi embernek pedig a) nemesnek, b) mind azon vármegyékben birtokosnak kell lennie, melyekben az adomány-javak fekszenek, ha csak a' javaknak bizonyos kijelölt fejek nincsen; mert akkor elég, ha csak azon egy vármegyében birtokos is, hol a' javak feje helyeztetik; a' kir. ítélő tábla hites jegyzőjének azonban a' végett sem a' nemesség, sem a' birtokosság nem szükséges. c) Megkívánatják, hogy iktatási vagy bevezetési parancsa legyen; ki, ha megkérve, az iktatást végbevinni nem akarja, a' szolgabíró előtt 6 nehéz márka fizetésében, 's a' költségek és károk megtérítésében elmarasztaltatik. — Az iktatási parancsban vagy ezen záradék van: midőn mi, tekintetbe vévén 's megvizsgálván érdemeit 'sat. (*cum nos attentis et consideratis meritis*) vagy: mondatik nekünk (*dicitur nobis*) 'sat. Az első záradékkal valót maga az adományzó adja ki, ez utóbbival pedig az ország rendes bírója. Amannak az iktatásra ható ereje egész évig tart, 's a' perben törvényes bebizonyításul szolgál az adomány-levell nem léte esetében, mivel ennek egész tartalmát magában foglalja; emennek ereje 60 nap lefolyta után megszűnik 's a' törvényszékek által bizonyítás gyanánt nem fogadtatik el. — A' káptalanbeli biznyságra nézve szükséges: a) hogy azon hely, mellyől kiküldetik, hiteles legyen; b) hogy ezen foglalatosságot csak területében vállalja magára; c) hogy azon helynek igazi tagja legyen, ellenben ne fiatol, ne durva és a' honi nyelvben 's törvényben ne járatlan; d) foglalatosságára hittel köteleztessék; és végre e) hogy minden iktatásra különösen legyen kiküldve. A' kiküldés az iktatási parancs hátra szokott iratni. — 2) Az iktatásnak egy év lefolyta alatt, az időt az adomány-levell kiadásától számítván, végbe kell vitetnie, hanemha a' királyi jóváhagyásban (i. e.) bizonyos feltétel vagy jövedőbeli eset volna kitéve, — mert akkor a' feltétel kimenetelétől kell számítani. Hogyha tehát a' királyi jóváhagyáshoz egyszersmind a' királyi jog is hozzá van csatolva, tanácsos kétszer iktattatni, t. i. először az adomány költétől esztendő alatt, 's a' királyi jogra nézve, — másodszer pedig a' feltétel kimenetelének napjától számítandó évben 's a' királyi jóváhagyásra nézve. 3) Az iktatásnak az adományjavak hely-zínein kell megtörténnie, 's ha azok több tagban lévőek 's egy megnevezett fej nélkül valók, mindenütt külön kell azt végbe vinni, egyébként az utolsó esetben elég volna azt a' javak fejében teljesíteni 's a' tagbeliekre csak szóval terjeszteni ki. Az ellenségtől való félelem és garázdálkodó ragadós nyavalya azonban felment a' hely zínein való iktatásnak köteleességétől; hanem azon két esetben is csak ott lehet és kell azt végbe vinni, hol a' vármegyének szokott gyűlései 's törvényszékei tartatnak. 4) Az iktatásnak nyilván, közönséges helyen, mindennek láttára és fényes nappal kell történnie, nem pedig az adományosnak előbbi saját vagyonán és magán személyek előtt, másképp alattomos és csalárd lesz, 's miatta az adományos a' nyert javaknak örök becsében marasztaltatik el. Nem szabad továbbá annak olyan személyek által birt jóságokban is megtörténnie, kik követségben, ország-gyűlésen vannak, vagy a' király és az ország megbizásaiban fáradoznak. — Az iktatásra idején meghívott de meg nem jelent szomszédok, és határosok, az alispány előtt ellenek mozdított perben 16 nehéz márka fizetésére büntetettek. — Régi bevett szokás szerint az iktatás következése történik. Az iktatás napján feljegyeztetik az iktatók által a' meghívottaknak neve, rangja és lakása; azután egy téres helyre kimenvén, 's a' meghívottakat a' tétetendőkre figyelmeztetvén, az adományzó embere az adományt

szóval megjelenti, 's minekutána annak egész tartalmát felolvasta, elmondja, hogy az adományzó figyelemre méltatván 's tekintetbe vévén az adományosnak érdemeit, azokat így kívánta légyen megjutalmazni; továbbá, hogy nékie adatott azon hatalom, a' jelenlévő káptalan bizonyosságával, az adományost javaiba iktatni; 's ekkor egyszerűs mind az iktatási parancsot olvassa el 's magyarázza meg. Ezek után az iktató személyek az adományost karján fogva néhány léptekkel előbbre vezetik, ki nek ekkor a' királyi ember egy föld-hantot (gleba) ad, 's általa jelképen az adomány-jószágot kezére bocsátja. Ennek megtörténte után az iktatóknak még folyvásti harmadnapig azon helyben kell maradniok, hogy a' leendő ellenmondókat mind feljegyezhezzék, 's őket a' káptalan bizonyossága tizenötöd napra a' királyi tábla eleibe kihivhassa, ellenmondásaiknak ok-adása végett. A' három nap elmúltával elmehetnek ugyan az iktatók az iktatás helyéről, de a' még mindig történhető ellenmondások feljegyzése tekintetéből tizenötöd napig, a' midőn tudósításokat beadják, együtt kell maradniok. — Hajdan a' káptalan bizonyosságának az ellenmondókat királyi tábla eleibe kihívása, idézés gyanánt elégséges volt, de ma már innepélyes idézés is kívántatik. — Az iktatás utáni 15 nap elmúltával visszatér az adományzó embere és a' káptalan bizonyossága azon hiteles helybe, mellyből ez kiküldetett, 's irásba foglalt munkálkodásoknak történetét aláírván, a' hiteles hely előtt megjelennek, — és az adományzó embere ugyan hiven tett tudósítására megesküszik, a' káptalan bizonyossága pedig azon esküre hivatkozik, mellyet akkor tett le, midőn azon helynek tagjává neveztetett. Így adják által írásbeli tudósításokat, melly a' káptalan, vagy szerzetes gyülekezet előtt felolvastatik, két tag által aláíratik, a' jegyzőkönyvbe beiktattatik, 's eredetije a' levéltárba eltéttetik. Az azt kérő adományosnak, év elfolyta előtt parancs nélkül adatik ki a' tudósító-bizonyosság levél, év lefolyta után pedig csak felszólító parancs (*mandatum requisitorium*) mellett; benne elmulthatatlanul meg kell említettetni annak, hogy a' tudósítás hit alatt tétetett. Ha ebbe az adománylevél egész tartalma bele van írva, a' törvénysekkel előtt hebizonyításul szolgál, különben pedig nem. — Hamis iktatást vagy tudósítást tevő káptalan bizonyossága, jótétes vagyonának elvesztésével, a' megtüzesített pecsétnek arczára sütésével, 's örökös fogsággal büntetettik. Ha az a' káptalannak is tudára volt: elveszti pecsétjét, 's a' csalárdságot tudó minden egyes tag, a' most említett büntetésnek vettetik alája; az adományzó embere pedig a' mondottakért javainak 's életének elvesztésével lakol. — Ha a' tudósító levélbe írásbeli hiba csuszott, a' káptalan, szerzetes gyülekezet, vagy ezeknek jegyzője által javittatik meg; — ha a' hiba mellelleges (*accidentalis*), javítottó parancs (*mandatum correctorium*) mellett, 's egy év eltölte előtt hozathatik helyre; ha pedig állományos (*substantialis*), — csak új iktatás által tétethetik jóvá. — A' kir. ügyészeknek azonban, az iktatásnak hibásan történte vagy épen egészen elmulasztatása miatt, nincsen keresete. — Az iktatás tiszta, ha a' veszélyes napokban, azaz: iktatás kezdetétől a' tudósítás megtételéig lefolytakban, semmi ellenmondás nem történt; ellenkező esetben pedig sebesített. — Ha pedig a' veszélyes ellenmondás ugyan megtétetett, de valami okból megszünt: az iktatás tisztultnak mondatik. — Veszélytelen ellenmondás az, melly az iktatás 's tudósítás közti tizenöt nap után az ország rendes bírása vagy hiteles hely előtt tétetik. Ez csak a' jus fentartására 's az elidősítés meggátolására szolgál; de azon sikerrel nem bír, hogy ennél fogva az ellenmondó az adományost ellenmondása okának elfogadására perbe idézhetté.

Kunóss.

ILIAS, ILIADE, I HOMER.

ILITHYIA, helyesebben Eileithyia, a' Görögöknél azon istenné volt, ki a' szülő asszonyoknak segedelmet nyujta. Neve, mellyet némellyék keleti nyelvekből származtatnak, tiszta görögnek, 's a' jövőt jelentőnek

látszik. Óhajtott pillanatban ugyan is megjelenik a' szülés esdeklett istennéje, háromszori hívásra, 's a' szülő meg van mentve. Azt mondja Pausanias, hogy Athenében, Serapis kápolnája közelében, templom építetett Ilithyának, ki a' Hyperboreausoktól jöttében Delosban a' vajudó Latonának segítségét nyujta. A' Cretaiak ellenben azt hívék, hogy Ilithya Amnisusban, Cnosus tájékán született, és Here (Juno) leánya. Így tehát két egymástól jól megkülönböztetendő Ilithya van a' görög monda szerint. Herenek, a' házasság védőjének, két leánya volt: Hebe, ki a' szeplőtlen szüzet, és Ilithya, ki a' szülőt jelenté. Azért küldi vagy tagadja meg Here leánya, Ilithya, segítségét; sőt ő maga is gyakran a' világosságra hozót, a' segitőt (Lucina) képezi, a' mint Terentius ezen helyéből; „*Juno Lucina fer opem*“ látható. Horácz sec. odájában Ilithya és Lucina egy személy. A' másik illy nevű istenné egy istenség volt, melly Kisásiában a' szülő és mindent tápláló erő jelképének tartott a' természetben, és Mediából a' fekete tenger ársiai partjain lefelé Kisásiáig elterjedt. Ezen istenné jelképe az égen a' hold, a' földön pedig a' tehén volt. Scythiában bika istenné volt, Kisásiában ellenben, öszvekapcsolva a' phrygiai Cybele tiszteletével sok emlőjü nagyanya. Főhelye Ephesus volt, és maga is Latona későbbi gyermekeinek tiszteletével egygye olvadva, utóbb a' Görögök Artemise és a' Romaiak Dianája lön. Későbbben, hihető, háromra emelkedék az Ilithyák száma, kik közül kető jó, egy pedig rosz volt. Utóbb mind a' hárman öszvesen Genetyllideseknek vagy szülés istennéjinek hivatának.

ILIUM-nak a' régi geographiában két város neveztetik, mellyeket jól meg kell egymástól különböztetni: 1) Ujilium, még most is a' régi Troja vagy az újabb Trojahi név alatt esmeretes város Troas tartományában, közel a' Hellespontnak az aegaei tengerbe ömléséhez. 2) Óilium, vagy maga a' híres Troja, melly Ilustól, Troa egyik fijától neveztetett Iliumnak, 's a' tengertől valamivel beljebb fekvűt. (L. TROJA). B.

ILLUSIO, I. ALTATÁS.

ILLYÉSHÁZI (Gáspár, Illyésházi), Illyésházi Istvánnak, Bazing és Göding örökös úrnak. Trencsény és Liptó vármegyék főispányának, Magyarország nádorának 'sat. öröklített (adoptált) fija 's unokaöccse, 1593 született. Végezvén honi tanulását a' lipsiai iskolákba költözött, 's olly szorgalommal szentelé magát a' tudományoknak, hogy tanítójnak szeretetét ez által felette megnyeré. Visszatérvén hazájába, könyvhuvárkodását ujjolag folytatá, 's noha a' csaták zaja mindenkit fegyverre riasztott: ő tudományos foglalatokodása által igyekezett magának békenapokat szerezni. Turzó György nádornak leányával, Ilonával házasságra kelvén, több gyermekeket nemzett, kik közül Gábornak és Györgynek számára Beust Joachim áhitatosságos kézi könyvét magyarra forditá (Debreczen 1639), mellyben az akkori magyar költészetnek jeles példái találatnak. Adott ki még egy más munkát is 1643, tartalmára nézve erkölcsi vallásosat. Meghalt 1648 Apr. 54.

ILLYRIAIAK, ILLYRIA. Az Illyriaiak a' régi (Görögök, Phoeniciaiak, Siciliaiak 's Celtákból kevert) Thrákoktól származtak, 's az adriai tenger napkeleti partján, az oda tartozó szigeteken, 's a' nyugoti Macedoniában egész Epirusig telepedtek meg. Filep, macedoniai király, egész a' Drinius (most Drino) folyóig elvette tőlök a' macedoniai kerületet, 's ettől fogva Illyria, graeca 's barbarára osztatott. Az első (a' mostani Albania) Macedoniához csatoltatott, 's annak egyik alkotó részét tévé. Fővárosai voltak: Dyrhachium (Durazzo), hol a' Romaiak, midőn Görögországba mentek, hajóra szoktak ülni, és Apollonia nevezetes görög kereskedő város, egy academiával. Az utóbbi (Illyria barbará) Arsia (Arsa) folyótól a' Drinusig terjedt, 's Japydia, Liburnia 's Dalmatiára osztatott. Japydiában volt: Flanona (Fiona), Metulum (Metling) és Segnia (Zeng); Liburniában: Jaderra, Scardona, 's tengerpartja előtt fekvűt Issa (la Grossa) szigete,

mellynél Caesar admirálja Vatinius, Cn. Octaviust meggyőzte; Dalmatiában végre: Sicum (Sebenigo), Tragurium (Tran) márványjáról híres, Salona, Naroná (Narenta) Dalmium (híhetőleg Almissa), Dioclea, Diocletianus császár születése helye, Epidaurus (Ragusa), Rhizinium (Rhizano), Scodra (Scutari), Olcinium (Dolcigno) és Lissus (Alessio), — előtte feküdtek e' következő szigetek: Tauria (Zuri), Rharus (Lessina) és Buá, melly romai statusfoghely volt. — E' tartomány fényes hírbe jött a' romai császárok történeteiben, kik közül sokan születtek itt. Tengeri rablás volt a' hadakozó Illyriaiak főletmódja, melly miatt a' Romaiakkal háboruba keveredvén, ezek őket megföldították. Igyekeztek ők ugyan e' jármat levetni nyakokról; de Caesar által meggyőzetvén, 's Augustus, Germanicus és Tiberius által elérőtele nitvén, hazajök utóbb romai tartománnyá lón, de így is nevezetes helyet foglalt mindenkor a' nagy birodalomban. — A' romai birodalom felosztásakor Illyria a' nyugoti császársághoz jutott, mellynek elbomlása után (476) a' keleti császároké lón. — A' 6 század közepén tó t szállítványok telepedtek meg benne Orosz- és Lengyelországo kból, mellyek magokat az erőtelen byzanti uralkodóktól függetlenekké tevék. Igy támadtak a' dalmát és horvátországi kis királyságok. Meghódíták ugyan őket 1020-ban a' császárok, de 20 év mulva ismét függetlenekké tevék magokat. — A' Velenceiek és Magyarok (1090) szinte elfoglaltak kisebb részeket belőlök. 1170-ben támadá Rácország, mellyből 200 év mulva Bosnia alkotá magát. Dalmatia, melly a' Velenceieknek hódolt, 1270-ben nagyobb részint a' Magyarok prédájává lón, kik a' fekete tengerig előre nyomultak. De a' Törökök majd mindent elvettek mind ezektől, mind a' Velenceiektől, ugy hogy ezeknek Dalmatiából csak egy rész, a' Magyaroknak pedig Tót- és Horvátország egy része maradt. — Igy a' régi Illyriának egyedül hire maradt a' történetek évkönyviben. — A' campo-formioi békeség (1797) által a' velencei Dalmatia, szigetivel együtt egész Cattaroig Auszriáé lett, a' többi ellenben a' francia köztársaság tulajdonítá magának. 1809-ben jelent meg azon pillanat, mellyben Napoleon a' rég feloldozott Illyricumot, mint valamely árnyékot a' régi világo ból elé akará állítani. Az ő határozata szerint a' villachi és karinthiai kerület, az elébbi auszriai Istria, Finne és Triest, a' tengerparti tartomány (Littorale) 's minden föld a' Száva jobb partján, Dalmatia szigeteivel együtt „Illyriai tartomán y o k“ nevezete alatt eggyé alkotattott, 6 polgári (Carinthia, Carniola, Istria, polgári Croatia, Dalmatia és Ragusa) 's egy horvát katonai tartományra osztattott, 's olly belső alkotmányt 's szerkezetetést kapott, mellyből kitetszék, hogy Napoleon azt tengeri hatalma egyik alkotó részévé akarja formálni, a' mire, miveletlen hadakozó 's vad természetű lakosai igen is alkalmasok lettek volna. — Most e' tartományok Auszriához visszakerülvén, annak tengeri ereje oszlopainak méltán tekintethetnek.

Sz. E.

ILONA, magyar királyné, I. ISTVÁN (II.) és BÉLA (II.)

ILONA TŰZE (St. Elmo v. Illés tüze, feu St. Elme) légtűnemény, a' levegőben égékeny gőzöktől származó, lángidomban a' hajók árboczain mutatkozó. Ha két láng jelenik meg, (Castor és Pollux) jó jel gyanánt szolgál, ha csak egy, a' mit Ilonának neveznek, rossz jel. Physicai okát keresve, mi villanyi tűneménynek tartjuk.

—j—a.

IMÁDKOZNI, annyi mint kérni, de olly különbözéssel, hogy az imádkozás mindig csak az istenségre vonatkozik, mellytől valamit kérünk. Már a' régi Görögök és Latinok is imádkoztak: azért a' kérés és imádság képzetét kifejező szavak nálök nagy rokonságban állnak. De mélyebb értelemben az imádkozás csak a' keresztény vallás tulajdona. A' Görögök és Romaiak, valamint minden pogány nemzetek, imádkozás közben kiterjeszték kezeiket, mivel valaminek megnyeréséért könyörögtek. Az imádkozás azon régi módját eleinte a' keresztények is megtar-

ták, de megváltoztatták később, midőn a Staurodulia divatba jött, mert a megváltó felfeszítettetésének jelképiesítése végett merőn terjeszték ki karjaikat, úgy hogy gyakran órákig tartó imádkozásaik alatt gyámtalan kezeiket szolgálk által tartaták. Később a karokat keresztbe is tevék a melyre, hogy a keletiek kérés közti alázatosság és áhítatosságát utánozzák; azután csak félig homoruan 's keresztbe téve emelék fel kezeiket, míg nem végre a kezeknek nálunk szokásban lévő öszvekulcsolása jött divatba, melly hajdan a legnagyobb fájdalom és lealacsonyítás jele volt. Több nemzetek, mint például a Görögök, imádkozás közben kelet, azaz a szent sir tájéka felé szoktak fordulni. X.

IMAGINATIO I. KÉPZELŐDÉS.

IMANOK, azon török papi személyek, kik a tenplomokban isteni szolgálatot tesznek: imádkoznak, a koránt olvassák, a beteget ápolják, a házasság-kötéseknél áldást mondanak, 's tulajdonképen való papjaik a Törököknek. Ruházatjuk a világi személyekétől a tulbend által különbözik, mellyet ők emezeknél magasabban viselnek. Fizetéseket azon mecsetektől kapják, mellyekben szolgálnak, 's a nép előtt nagy tekintetben állanak. Maga a török császár is, mint egyszersmind a Törököknek egyházi fejedelme, viseli ezen nevet. Sz. E.

IMAUS, a régieknél a mai Himalaya hegy.

IMMATICULATIO, bejegyeztetés a MATRICULÁ-ba (l. e.).

IMMEDIATRENDEK I. KÖZVETETLEN RENDEK.

IMMUNITAS, az immunis latin szótól, mentességet jelent valamely tehertől, főként pedig az adótól.

IMPERATOR-nak a Romaiaknál általjában a sereg fő parancsnoka nevezetett, imperiumnak pedig a hadi fő parancs. Hanem tulajdonképen ezen szó Imperator olly czim volt, mellyel különféle időben különböző értelem vala öszvekapcsolatva. Így a consulok imperator nevet viseltek, mi előtt a Consul név szokásba jött, azután olly nevezet lett belőle, mellyet a katonák és a Senatus a hadi vezéreknek adtak nagy győzedelem után, 's mellyet ezek mindaddig viseltek, míg homlokokat diadalkoszoru nem ékesíté. Később senki sem tisztelt meg imperator czimmel, ha csak 10,000 emberből álló ellenséget meg nem vert. A köztársasági alkotmány elenyészte után imperator a császárok legfőbb czimje volt, mellyel az ő legfelsőbb hatalmok jelenteték. Kiváltképen Augustus utódjai éltek vele, 's egy értelmű volt ez az olly igen utált Rex czimmel. Még későbbi időben egészen egy értelmű lett a mi császár zavunkkal; diadalmaskodó tábornokoknak azonban még ekkor is adaték, 's ezen esetben hajdani értelmében vetetett. Ugy látszik, a császárok leginkább azért nyerték ezen nevezetet, mivel minden hadvezérek úgy tekintettek, mint alattok valók. A köztársaság idejében ezen czim a név után tétetett, p. o. Cicero imperator: de a császárok nevével elől állt. A praenestei lakosoknál imperator Jupiternek mellékneve is volt.

IMPRAEGNATIO (fertőztetés), chemiai kifejezés 's némelly anyagok egyesülését jelenti, ha az olvadáskor egymást meghajtják. Fertőztetésnek nevezetik különösen a só és gáznemek felolvadása vízben vagy más nedvekben. Ha az mondatik: ennyi és ennyi sótól fertőztetik meg ennyi és ennyi víz, — annyit tesz: ennyi vízben annyi só olvad fel.

—j—a.

IMPROVISATOROK (Improvisatori), Olaszországban azon költészek, kik minden feladott tárgyról hevenyében verselnek és declamálnak, vagy egy muzsikaszerszám mellett énekelnek. A vad népeknél, hol a képzelődés erősebb, élénkebb és zabolátlanabb, alkalmasint közsőséges az improvisáló tehetség, kivált ha muzsika által gerjesztetik, (p. o. sok Négertörzsököknél); de a régiek több helyeiből is azt lehet következtetni, hogy a legrégebb görög költők nem egyebek voltak, mint improvisatorok. Uj Európában az improvisáló tehetség az olasz

föld természeti terményének látszik; de Spanyolország, kivált Valencia és Minorca, sem szűkölködik a' költői nemzetiség bő szaru tanúi nélkül. Míután a' hevenyében költés a' 12 században a' provençalival együtt Olaszországba is bevándorlott, ugy látszik, Petrarca is üzé ezen mesterséget; legalább tudva van róla, hogy a' hevenyébenköltők szép szokását, az éneknek lanttal kísérését Olaszországban ő hozta divatba. A' tudományok visszaállítása oltá, mind két nemen találtatának Olaszországban olyanok, kik hevenyében nagyobb terjedményű költeményeket is szerkeztettek. E' végre eleinte a' latin nyelv, mint a' 15 század végéig tudósok nyelve, használtatott. Különös szenvedelemmel kedvelék a' hevenyébenköltést X Leo alatt, 's jelesen az urbinói, ferrarai, mantuai, majlandi és nápolyi udvaroknál. A' legrégebb improvisatorok közé tartozik *Serafino d' Aquila*, szül. 1466, megh. 1500, ki ugyan most felejtve van, de míg élt, Petrarccal hirben vetélkedett. Még is fellülmúl a' vele egykoru *Bernardo Accolti*, kit egyetlen Arez zoinak (l' unico Arefino) neveztek. Ha hire futott, hogy az Egyetlen közhegyen mondandja el verseit, minden mozgásba jött, z' boltok bezáratlak, 's dolgát félbenszakasztva, tudós nem tudós hozzá tódult. Csaknem illy hirben állott a' florenzi improvisator *Cristoforo* is, kit legmagasabbnak (Altissimo) hívának. A' 15 század végén 's a' 16 elején mint improvisatorok diszlének: *Nicolo Leoniceo*, *Mario Filelso*, *Pamfilo Sassi*, *Ippolito da Ferrara*, *Battista Sirozzi*, *Pero*, *Nicolo Franciotti*, *Cesare da Fano*. Ez időkorból *Cristoforo Sordi*, *Aurelio Brandolini*, 's ennek öccse *Rafaello improvisatorok*, vakok valának. Ugy látszik, a' 16 század elején Konstantinápolyból Olaszországba menekedett görög tudósok, nyelvek és litteraturájok megkedveltetésével szokásaikat is elterjeszték. Több olasz városokban divatba jövének ama' symposiák, mellyeknél az asztal örömei az elmé örömeivel párosultak. Ezekben X Leo igen gyönyörködött, 's asztalánál örömet gyűjté össze a' tudósokat. Köztök *Andrea Marone* improvisator, kedvence vala. Ennek észtehetségéről csodákat beszélnek az egykoru írók. VI Hadrián, ki a' költöket némi bálványoknak nézé, elüzte őt a' Vaticanumból, hol Leo adta szálásban lakék, de VII Kelemen ismét visszahitta. Egy másik, *Querno* nevü improvisator, Leo udvarában udvari bolond forma szerepet játszott. Ez a' hort nem kevésé szereté, 's ha az asztalnál minden feladott tárgyra legalább két diák verset csinált, a' pápa saját poharából nyere italt; ha pedig versei rosszak voltak, bora legalább félig vízzel vegyítettett. Leo tréfából főpoétának (Archipoeta) nevezé. Leo halála után elhagyák a' diák improvisalást, mert minden jó fejek a' *lingva volgare*-n kezdenek írni, 's az improvisatorok is ezeket követték. Gondolható, hogy ez által igen megszaporodtak. Itt csak néhány legnevezetesebbeket említünk. Első *Silvio Antoniano*, ki 1540 Romában alacsony sorsban született, de észtehetsége által cardinalli méltóságra emelkedett. Ez a' régi nyelvek tudós esmerője, 's minden tudományokban derekasan jártas volt. Improvisalói tehetségéért *Poetino* nevet kapott. Egykor egy szép tavaszi este, egy falusi mulató erdőcskében, számos társaság között kezdé improvisálni, midőn egy fülmile, mintegy énekétől varázsolva, egy közel fára szalott, 's mintha egy szebb irigy bánat fogta volna el, egészen szokatlan élnökséggel csattogtatá dalát. A' hallgatónak e' váratlan versenyezésen bámulása uj ingert ada a' költő verseinek, ki a' különös történet által lelkesülve, elhagyá felvett tárgyát, a' fülmiléhez fordult, 's annak bájoló hangját és énekének kellemét olly érzékeny és harmóniás versekben magasztalá, hogy minden hallgatók nyelvekre fakadnának. Egyik leghiresebb improvisator volt *Perfetti* lovag, szül. Sienában 1680, megh. Romában 1747. Életrajzát *Fabroni*tól birjuk; improvisalt költeményei kijöttek 1748 2. k. Tiszta előadása mellett, minden tárgyon sajátos diszt tudá előnteni, 's mivel hihetlen emlékező tehetséggel birt, előadása végén költemé-

nyének egész tartalmát kevés versekbe szoritotta. E' felett ugy látszék, mintha némi ihlet szálta volna meg, 's dala végével az elbádjadság mozdulatlaná és félholtá tevé. Verseit éneklőleg recitalta, hogy gondolkodásra több időt nyerjen, 's a' mértéket jobban megtarthassa; n-ha énekéhez gitarát pengettetett. Legkedvesb vérsmértéke az ottava volt. Eltének legdicsoőbb napja az vala, mellyen (XIII. Benedek alatt) Violanta bajor hercegeasszony közbenjártára a' capitoluumban borostyánkoszorut nyert, melly tisztelet annál hízelkedőbb volt, mivel akkorig csak Petrarca és Tasso találatának rá érdemeseknek, 's így még addig becséből a' gyakori osztogatás által semmit sem vesztett. A' romai polgársági jus, és a' borostyán-koszorunak cziméréhez tűzhetése, rá nézve új megkülönböztetésül szolgált. *Metastasio* kora ifjúságától fogva szinte ritka tehetséget mutatá az improvisálásra, de e' tehetséget gyakorlása, nála a' természet erőszakos kinszerítése volt. Ha darabig improvisált, minden ereje ellankadt, ágyba kelle vinni 's ingerlő szerekkel élesztgetni, mégis erejét 24 óra alatt soha sem nyerte vissza. Elte fentartása végett tehát, illy veszélyes mesterséggel felhagyni kénytelen vala. Egyébiránt asszonyokat is nevezhetni, kik e' tehetséget nagy mértékben kivívték. Quadrio három híres improvisatoréról emlíkezik; ezek: *Cecilia Micheli* Velenczéből, *Giocanna de Santi*, és *Barbara di Correggio* apácza. Azonban egyik sem szerze olly nagy nevet, mint VI Pius alatt a' híres *Maddalena Morelli Fernandez*, kit az Arcadiak közt *Corilla Olimpica*nak neveztek, 's minden utazók hámulának. Szül. Pistojában, hol észtehetsége, mellyet sokféle tanulással gondosan kiképzett, jókor kifejlek. Az Olaszországban iránta mutatott harsogó tetszés, I. Ferencz császárt is arra bírá, hogy Bécsbe hívná, hol megkülönböztetéssel fogadtatott, 's kegyvel halmozva bocsáttatott el. Katalin császárné is hívá Pétervárába, de oda a' zord éghajlattól féltében nem mert menni. Az Arcadiak academiaja tagjának választá, 1776 Romában forma szerint megkoronázzák, 's a' romai tanács nemes polgárnének (*nobile cittadina*) nevezé. Romából aztán Florenzbe költözött, hol 1800 megholt. Ujabb improvisatornek *BANDETTINI* (I. e.), *Fantastici* Florenzben, és *Mazzei* született *Lanti*, ki phantasiája termékenységgel, kifejezése gazdagságával és tisztaságával, versei kedves zengésével és szabályosságával talán valamennyit felülmulja. Próbát tett a' szomorjátékan is. 1764 holt meg Veronában a' híres improvisator *Zucco*, ki Lorenzi apátban méltó nevendéket és kövítőket hagyott. Derék improvisator volt Romában *Bernardi* ügyvéd is. Körünk improvisatorai közt nagy hírnek *Francesco GIANNI* (I. e.) kinek improvisált énekeiből 1795 egy gyűjtemény jelent meg; továbbá *Sestini*. (Az olasz improvisatorokról l. „*Abendzeitung*“ 1820 évfolyamat, 123, 124 sz.) Mind ezeknél is hiresebbé tevé magát *Tommaso Sgricci* Arezzoból, ki 1816 Florenzben egy improvisált tragoediával lépett fel, mellyhez tárgyat és személyeket a' nézők dictáltak. Parisban 1826 a' „*Missonghy*“ czimű szomorjátékok nagy tetszés mellett improvisálta. Turinban szinte így improvisálta a' „*Hector*“ szomorjátékok, mellyet sebesírő *Delpino* (Turinban 1823) könyomatott. Florenzben improvisálá *Stuart Mária* halálát, mint szomorjátékok, mellyért megneemesítettet. — Azonban legcsodálatosabb improvisatorok nyomtatott művei is alig emelkedének túl a' középszerűn. Azért *Perfetti* igen okos volt, hogy hevenyekölteményeit nyomtatni nem engedé, 's hihető, *Metastasio*tól sem bírnánk olly hájoló költeményeket, ha az improvisálással felhagyni kénytelen nem lett volna. Az ok önkényt felderül. Azért az efféle költészi gyönyörködések ellenségeinek szigorú ítéletei nem egészen igazságtalanok, de más részről az improvisatorok csodálójinak jó izlését 's belátását sem lehet gyanuba hozni. A' költésznek valódi vagy tetsző lelkesedése, élénk érzelme, találó actioja 's arczjátéka, a' muzsikaszerszám kísérete, 's általában az eleven jelenlét egész felemelt hatása nem hibázhatja el a'

legerősebb fogantat, 's szórszálhasogatásra nem igen hagy időt. He-lyesen mondja tehát Bouterwek „az olasz költészet történetében“, hogy: „A' mai Olaszország költői nevezetességei közt nagyobb fontos-ságu az improvisatorok mestersége, mint az újabb olasz költemények legtöbb nyomtatott gyűjteménye. Ezek mestersége megmutatja, mi hajlékonysággal és erővel tud az olasz phantasia, ha egyszer felindult, képeket és szókat költői idomba összehordani. Ebből magyarázható, mint képes az Olasz, egy kötetke nem rossz vers által, az előtte fekvő sokak számát szaporítani, ha bár elődei poesiáit csak emlékezettel fogta is fel. A' mai improvisatorok mesterkélts és még is szerencsés buzgalma élő emléke az olasz szellem jobb korának.“ Természetes, hogy mennél több ész és költői tűz lelkesíti az improvisator, annál jelesebben fog munkája sikerülni; a' mindennapi, kóborló improvisatorokról, kik p. o. Romában a' Termini piaczon mesterségeket naponként mutogatják, mindnyájokat nem lehet megítélnünk. Különös, hogy csaknem minden improvisatorok Toscanában vagy Velenczében, főkép pedig Veronában és Sienában születtek, 's hogy az improvisalói tehetség épen e' helyeken szakadatlanul tenyészett. — A' Németeknél, mint első nyilvános improvisator, az elmés *Wolf* (altonai születés, most a' weimari gymnasiumban az újabb nyelvek tanítója), 1824 több helyeken dicsérettel lépett fel. Franciaországban *Eugène de Pradel* 1825 kedvelt improvisatori esti mulatságokat adott.

IMPUTATIO. I. TULAJDONITÁS.

IMRE. Magyarok királyja 1196—1204. Még az apja, III. Béla, életében meg lévén koronázva, mihelyt ennek holtá után átalvatta az uralkodást, megháborította azt öccsének, András herczegnek, nyugtalankodása, a' ki, meg nem elégedve a' III. Bélától számára rendeltetett jövedelemmel, Horvát és Dalmátországot kívánta magának hercegi birtokul, és midőn a' bátyja fen akarná apjok rendeletét tartani, a' kereszt-háborura szánt pénzen katonákat fogadván, nem csak a' nevezett tartományokat, hanem Bosnyát és Khulmot is erővel elfoglalta 1197, és, a' romai pápa közbenjártára, a' bátyja megegyeztével meg is tartotta. De mivel függetlenül akará ő birni e' tartományokat, és a' függetlenség kiviyására számos hadakat szerze 's tarta bátyja ellen: egyházi átokkal fenyegeté őt a' pápa, ha örökségül vett kötelezetének, a' szent háboruba indulni, teljesítését tovább is halogatná. Imre király pedig haddal ütött reá 1199, és magát Ausztriába szalasztván, birtokát elfoglalta. Ekkor a' németországi fejedelmek, kik közül sokan kereszt-háborura készülének, és Magyarországon által kívánák venni utjokat, Konrád mainzi érseket küldötték Magyarországra a' pápa tudtával, hogy egyezést szerezne a' testvérek között. Konrád javaslati Magyarországnak a' Németbirodalomtól függésbe hozatását irányzák; azért Imrétől csak annyiban fogadtat-tak el, hogy Horvát és Dalmátországot visszaadná Andrásnak, olly kö-tmény alatt, hogy szent kötelezetét teljesíteni ne késnék, sőt maga részéről is ígérlet tenne, részesülöi a' szent háboruban. Ezen ígérletét azonban olly kevéssé teljesítette ő, valamint az öccse; hanem a' helyett Szerbország fejedelmét, Istvánt, hódította meg, és Bolgárországnak is egy részét elfoglalta. Késedelmének mentséget szolgáltatott a' pápa előtt az, hogy a' francia kereszt-had, melly velencei hajókon szállították a' szent földre, a' doge kívánata szerint hajóbér fejében Zarát v. Jadrát 1202 a' köztársaság számára megvette 's kirabolta. Azután egyenes ellen-kezésbe tette magát a' pápával, midőn Leo egyházi bibornokot, a' ki a' bolgár fejedelem, Kalojohannes, királlyá koronázására vala 1203 küld-ve, elfogatta, hogy a' maga jogainak csonkítására irányzott szándékát meggátolja. Ezt ő szabadon bocsátotta ugyan a' pápa intésére 's nyugtatására; d' azután sem ment a' szent földre, hanem segédhadakat küld-ött Premisl Ottokár csehországi királynak, a' ki Imre hűgát, Konstan-tziát, tartotta feleségül, és a' Németbirodalomban IV. Otto császárt pár-

tolá annak vágytársa, Filep, ellen; mely segedelmezésben megegyezett a' pápa, mivel ő is Otto pártját fogá. András herczeg az alatt, a' pápa gyakor sürgetésének ellenére is, folyvást halasztotta szent földre indultát; hadakat azonban gyűjtött és háborúra készült, de a' bátyja ellen; és midőn ennek legbiztosabb hadai a' külföldön viaskodának Ottokár mellett, ellenséges mozdulatokat tett a' király ellen. Imre felkerekedett ellene rendeletére maradott haderejével; de midőn öccse táborával szemközt állana, öszvevetvén a' vele lévők csekély számát a' herczeg fegyvereseinek sokaságával, éjjeli visszavonulást ajánlának a' királynak, sőt többen közülök által is mentek András táborába. Ekkor a' király, letévén minden fegyverét, és meghagyván, hogy senki őt ne kövesse, egyedül és csak egy vesszőt tartva kezében az öccse táborába ment, és zuzó pillanatokot vetvén az ellene fegyvert viselőkre, fenszóval mondá: „majd meglátja ő, ki mer felkent királyjához nyulni.“ Megdöbbenve s elszégyenedve utat adának neki a' katonák, és ő akadály nélkül az öccse sátoráig haladott, a' hol ennek kezét megfogta, s őt fogolyként a' táborból kivезette, azután pedig Keene (Kneginecz) várba záratta Varasd közelében. Ezután készségét jelentette a' pápának, a' szent földre indulni, mihelyt 3 esztendő fiaeskája, László, meg lenne koronázva. A' koronázás 1204 Aug. 26. megtörtént ugyan, de ígértét nem teljesíthette Imre, mert gyógyíthatatlan idegbágyba esvén, ugyan azon év hanyatlatán kimúlt, minekutána kiszabadított öccsét tette volna végrendelete által fia gyámnokává s az ország gondviselőjévé. Lélekerő s nemes büszkeség lank engedékenységgel és hunyászattal küzde e' fiatal királyban; és jóllehet egyes tetteiben hatalmaskodva lépett fel a' romai pápa s a' honi egyháziak ellen, általánosan még is az ő uralkodása alatt tetemesen táult Magyarországon a' szent szék befolyása s az egyházi kar hatalma a' királynak szükítésével. Hatalmaskodása fő példáját a' váczai püspökön a'cta, a' kit, mivel András herczeggel tartott, 1199 Mart. 17. saját kezével megragadott az oltár előtt, és ennek fokozatján letesztvén, kihurczoltatott a' szentegyházból, a' tepsplom kincsét pedig elszedette; mely tettének bírálására vizgálatot rendelt ugyan a' romai pápa, de annak foganatjáról sehol sincs említés. A' felesége Imrének Konstanzia vala, II. Alfonzo arragoni király leánya, kivel 1199 kelt öszve.

IMRE (János), a' magy. kir. tud. egyetemenél philosophia professora, s a' magy. tudós társ. a' philosophia osztályában helybeli első rendes tag, szül. Octob. 6-kán 1796 Nagy-Fügeden Hevesvármegyében. Atyja helybeli kántor s oskolamester hivatalt viselt. Tanulását szülőföldén kezdve többi oskoláit Gyöngyösön és Egerben folytatta és végezte. Tanulási s erkölcsi kitünő jelességével a' legnagyobb pártfogóknak kegyelésit érdemelte meg. 1805 Sept. 9-dikén az egri érseki nevének papok számába vétetett fel; hol is a' philosophiát s theologiát dicséretes előmenettel tanulván, már 1808 Aug. 30-kán a' philosophiai doctori diszt a' pesti kir. tud. egyetemben elnyerte. A' pap-nevelő intézetből kilépván, azonnal az egri érseki lyceum könyvtárának őrségével tiszteltett meg 1812-ben Octoberben. 1813 Maj. 2-kán kiállván minden theologiai azoros vizgálatokat, theologiai doctorságra a' pesti kir. tud. egyetemben emeltetett. És így már mind a' két karbeli doctori koszorúval ékesülve, 1813 Jun. 19-kén áldozó papnak kenetvén fel, az egri érseki káptalannak káplánává neveztetett, előbbi hivatalának is megtartásával. A' tudomány pályán tágasb kör nyílék előtte, midőn 1814 az ottani nevéndék pápsági theologiai vezetójének elválasztatván, egyszersmind az egri lyceumban segéd tanítóságot nyert, mely hivatalokat egyesítve két esztendeig viselte. Ezután a' philosophiának rendes tanítói székére hivatott. E' helyzetében, minekutána 1818 nyomtatásban kibocsátani kezdett és 1821 szerencsésen bevezett philosophiai munkájával a' köz figyelmet egészen magára vonta, ezenkívül, hogy a' pesti egyetemi philosophiai kar kebe-

lebeli doctori tagsággal megtisztelte, néhai Szűcs Antalnak, a' philosophia híres tanítójának a' philosophiai kar igazgatására történt előléptével megüresült rendes kir. egyetemi tanítói székre, a' több jeles vetélkedők közül őtet nevezte ki felséges Urunk 1822 Decemb. 4-kén. Ezen fő tanítói széken emelkedett neve azon dicső fokra, melyről nem csak tudományosságának sugári terültek mindenfelé hazánkban, hanem egyszerűsmind az ifju elméket világító tanításával felderítvén, jótékonyan érlelé azon gyümölcsöket, melyek számtalan tanítványiban, nem csak kik itt alatta, hanem kik másutt is kiadott és oskolailt elfogadott könyveiből vették oktatásokat, országszerte tenyésztek. Itt nyílt azon nagy tér előtte, mellyen, a' mint önnön, ugy ezerekre számítható tanítványinak tökéletesítésére is legutolsó pihenéséig szakadatlan fáradozott. Közönségesen megismerett ügyessége azt a' tekintetet is megszerzé Imrének, hogy a' philosophiai kar dékánuságára is elválasztatnék; melyet 18^{25/26} és 18^{26/27} egymásra következett oskolai években férfini elszántsággal viselt, az ezen terhes hivatallal összeszótt nehézségektől semmit nem irótván. És hogy a' theologiai kar is megbizonyítaná, mennyire ohajtotta a' jeles theologust is kebelébe fogadhatni, 1828 kebelbeli tagjai közé méltatta. Az egri érsek 's patriarcha Pyrker János ó excellentziája Heves és Szolnok vármegye táblabíróságával diszesítette 1827. A' magyar tudós társaság igazgatósága, Posenban Nov. 17-kén 1830 a' philosophia osztályába 2-dik tagnak nevezte ki; Döbrenteinnek pedig Febr. 20-kán 1831 titoknokká választásával első tag lett, fizetéssel. — Nyomatásban megjelent munkái illy renddel következnek: 1) *Anicum foedus rationis cum experientia, seu Philosophia crisi reneantissima deducta.* a) *Introductio in universam Philosophiam.* Pars. I. *Philosophiae theor. Logica.* (Pesten 1818 8.) — b) Pars II. *philos. theor. Metaphysica pura.* (Pesten 1819 8.) — c) Pars III. *Metaphysica applicata (Cosmologia, Anthropologia)* (u.o. 1821 8.) — d) *Aretologia (Ethica)* (u.o. 1824 8.) — 2) *Logica novis curis edita.* (u.o. 1824, 8.) — 3) *Metaphysica pura cum historia ejusdem* (uj. kiad. ugyan ott 1825, 8.) — 4) *Metaphysica applicata,* (uj. kiad. u. ott 1827, 8.) — 5) *Aretologia novis curis edita* (u. ott 1829, 8.) — 6) A' bölcselkedésnek első darabja, a' gondolkodás tudománya. (Pesten. 1829, 8.) — 7) A' bölcselkedésnek második darabja, az észmérés tudománya. (Pesten. 1829, 8.) — 8) *Logica, iterum novis curis aucta.* (Pest. 1830, 8.) — 9) Az ifju bölcselkedő (Pesten 1830, 8.) melyet a' magy. kir. tud. egyetemnek felszázados innepé alkalmával a' köz életre kilépendő tanítványinak az élet boldogságára vezető kalauzál készített a' boldogult. Philosophiai szótárhoz tett előkészületeiből többet adott be a' társaságnak, valamint több, osztályabeli reabizott tárgyak kidolgozását. — Imrének emberszerető, 's nyájasan kedveltető társalkodása, tudományossággal párosított szép ízlése, melyet drága 's válogatott kép, rajz, 's művészi ritkaságok gyűjteménye is nyilvánított, őtet sorsosi közt szembetűnőleg megkülönbözteté; 's valamint a' fiatal ifjuságnak, ugy minden rendű émbertársainak határtalan bizodal-mát erőltetés nélkül megnyerni, 's birni mintegy hatalmában állott. — Ezt a' jeles tudóst, mely hatású philosophust, a' magyar nyelvnek tanítványai közt lelkes terjesztőjét, tisztelt emberbarátot, jó keresztényt, buzgó papot, korunk 's hazánk literatorát, mint munkásságának áldozatját, majd három hónapig tartó tüdőorvadásból következő halál sirba ragadta 1832 Majus 12-kén, életének 42-ik évében. Az elhunynak hideg temetést nem csak az egész a' 's fő osztálybeli tanuló ifjuság, 's velek a' tanító k rok, 's a' magy. tud. társaság itteni tagjai; hanem a' két rokon városnak igen számos minden rendű 's nemű lakosa mély szomorúság kijelentésével kísérté; haláladó tanítványi pedig egymást felváltva vállakon vitték ki azeretett tanítójok földi részét a' vácsi ut melletti temetőbe. Köemlék emleltetését sirjára közakarattal ígérték meg. Szalay Imre.

IMRE herczeg (szent), I István király fia, szülött Székesfejérvá-

ratt 1007, és az anyja bátyja nevére kereszteltetett, mert a' magyar Imre — Henrik. Neveltetett és oktattatott a' legtanultabb és jámborabb egyházi férjfiaktól, utoljára három esztendeig sz. Gellérttől is. Feleségül jegyeztetett neki 1026 egy szép és jámbor szüz, némellyek szerint a' görög császár (Bazil?), mások szerint Cresimir horvátországi király leánya vagy húga, Csika (Cicha, Pray sajditmány), a' kivel ha egyházilag összeköttetett is, mint a' történetírók többsége tartja, áhitatos fogadmányból még is szüzen élt mellette. Nagy reményt helyezett ezen Imrében I István Magyarország jövődjére nézve; 's minekutána oktató könyvet írt volna számára (I. Sz. István végzeteinek első könyvét a' törvénytestben, ambár az, a' mint van, későbbi szerkezmény), maga valamely monostorba visszavonulni, 's az országglást ezen már csak egyetlen fiának általadni szándékozik: de minekelőtte ezt teljesitené, megholt Imre herczeg 1031 Sept. 2. Halálának oka nem tudatik; az egykoru hildesheimi évkönyv vadkantól szaggattatja őt el vadászat közben; hihetőbb, hogy az önsanyargatás, melyet áhitathól szerfelett íze, sajtolta ki belőle az életerőt, és döntötte őt halálos betegségbe. Ötven esztendővel holta után az apjával együtt szentnek hirdtetett. Szüz özvegye asszony-monostorba költözött, vagy a' passauiba, vagy, a' Prayféle sajditmánnyal öszvefűgőleg, a' jádraiba, melyet maga állított, és a' mellynek ő lett első apátasszonya. — Egy költeményes monda a' portugáli királyház törökújává teszi Imre herczeget. Egyértelműleg t. i. néhány régiebb portugáli írókkal, azt mondja Camoëns a' Lusiadában, hogy több külföldi kalandorvitézek között, a' kik VI. Alfonzo, Castilia 's Leon királyjához gyűlenek, és mellette viaskodának az Arabokkal, leginkább kitüntette magát Enrik, a' Magyarok királyjának második fia, a' kinek érdemeit azzal jutalmazta meg Alfonzo, hogy Theréz nevű leányát feleségül, és Portugált birtokul adná neki. De ez az Enrik, a' kiról itt van a' szó, burgundi Henrik gróf, a' kapet ház ivadéka vala, a' ki a' Dnero torkolatja körül fekvő vidéket nyerte VI. Alfonzótól, mint örökös grófságot, és a' kinek fia, Alfonzo, 1128 Portugál királyjának kezdte magát nevezni.

Fábrí Pák.

IN az izmoknak (husnak) fényes fehér színű része. Az in rítkán van az izom közepén, többnyire végét teszi az izomnak, az izom-rostnál keményebb, merőbb, huzódékonyabb és nem olly hajlékony. Szinte mint a' veres izomrész, rostokból áll, de nem olly közegyenesen futókból; szövetére is különbözik amattól, 's észrevetetlenül mennek egymásba által. A' széles, elterjedő in bőnyének mondatik. —j—a.

INACHUS, Oceanus és Thetys fia, az argolisi legrégiebb királyi nemzetség törökútyja. Ezen nemzetség K. sz. előtt 1800 oltá 381 esztendeig uralkodott. Midőn Juno és Neptun Argos birásán czivódtak, Inachus mint választott bíró Junonak ítélte azt. Inachus kiváltképen leányáról lóról lett nevezet. B.

INCESTUS I. VÉRFRATELEM.

INCHOFFER (Menyhárt), Kőszegen szül. 1584. Eleinte a' törvényt tanulá, de ezzel utóbb felhagyott 's az egyháznak szentelvén magát, Romában a' Jesuita rendbe lépett. Később Messinába küldték, 's itt egy ideig a' bölcselkedést, szám- és hittudományt tanítá. Végre lemondván ezen hivataláról, hogy annál inkább tudományos dolgozásainak élhesen, Milanoba vonta el magát, hol 1598-ki Sept. 28. mult ki. Számos, latin nyelven írt vallásos, csillagtudományi és történetirati dolgozásai közül a' következőket említjük meg: „*Examen thematum coelestium variorum astronomorum usque ad Tychonem*“, „*Theoretica planetarum*“, „*Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*“ (Roma 1644, félr.) mellynek azonban csak az első része jött ki, az 1050-ik évig terjedő. Maradt egy kézírata, mellyre a' híres Desericius „*Initia et majores Hungarorum*“ című munkájában gyakran hivatkozik. 54.

INCOGNITO (olasz szó), esmeretlenül. Fejedelmi utazókról szokás

mondanl incognito utaznak, ha idegen név alatt 's fő fő rangjok külső jegyeit letéve mennek valahová.

INCOMMENSURABILIS, megmérhetetlen, oly mennyiség a' mathesisben, melly semmi más egységül felvett mennyiség által meg nem mérhetetik. Illyenek p. o. mind azon négyszeg gyökerek, mellyek nem egész számok, mint 12-nek négyszeg gyökere = 3,4641... 's így a' végetlenségig. A' honnét ezen tulajdonsága a' mennyiségeknek *incommensurabilitas*, megmérhetetlenség nevet visel.

INCUBUS (Boszorkányomás), néha álom alatt történő beteg állapot. Az ebben szenvedő ugyan azt véli, hogy iszonyu teher van rajta, melly alatt meg kell fullnia; felingerlett képzelődése pedig egy szörnyet (boszorkányt) láttat vele, melly őt alvót kinozza. Okai vérmelegség, szakürületek fenakadása, rekedése, háton alvás, gyomor megterhelés, 's minden az, a' mi akadályozza a' vérkeringést. —j—a.

INCUNABULA név alatt, mellyet néha palaeotypus, első nyomat, zsenge nyomat, vagy öreg nyomat kifejezésekkel váltogatnak, értik Németországon közönségesen azon könyveket, mellyek a' nyomtatás feltalálásától fogva 1500-ig jöttek ki. Peignot helyesen határozza így e' nevezet értelmét: „*éditions, qui touchent au berceau de l'imprimerie*“. Az illy zsenge nyomatok leghelyesebben szorítottanak a' kitett időszakra, mertaddig a' nyomtatás mestersége, legalább fő részeiben, tökéletesen kiképeztetett. Hogy Panzer a' maga munkáját 1526-ig, Maittaire még tovább viszi, e' megszorítás ellen mit sem bizonyít, mert mind a' két tudós inkább a' nyomtatásmesterség általános történetét, mint különösen a' zsenge nyomatokét tartá szem előtt. Ezek esmerete annál fontosabb, mivel gyakran a' nyomtatásmesterség fejtegető történetére ezek egyedüli kútfők; azonban a' legnevezetesebb bibliographok érdemteljes fáradozásai mellett is mindig széles mező áll még ezek körül tárva a' legérdekesebb nyomozásokra. Mi ekkorig ezek esmeretére tétetett, leginkább a' kezünknel levők álnézésére szolgál; különösebb characteristicák és kölcsönös összehasonlítások körül még végtelen sok volna teendő. E' felett sok illy könyv, részint a' művészet történetére nézve a' hozzá toldott különféle ékesgetések által, részint tudományos tekintetben fontos és érdekes, melly utolsó rendhez a' régi és újabb remekíróknak első kiadásai (*editiones principes*) tartoznak. Itt azonban inkább azon érdek foglalatokodtat bennünket, mellyel az illy könyvek a' gyűjtőre nézve bírnak. Ezt választásában leginkább következő fő tekintetek vezetik: 1) A' nyomtatásmesterségnek első kezdetei, mellyek közé legelől a' xylographi készítmények és az időszámmal jelelt legelső nyomtatványok tartoznak; ezek sora V. Miklós bucsulevelével 1454 kezdődik, ha bár a' legelső, egészen kétségtelen időszámú könyv még mindig az 1457-ki énekes könyv is. 2) Ezekhez legközelebb állnak az egyes tartományok és helyek első nyomtatványai, mellyek rendszerint az elsőbknél nem kevésbre becsültetnek. 3) Bizonyos nyelven vagy különös betűkkel nyomtatott első könyvek. A' legrégebb nyomtatványok ugy nevezett gothi betűkkel készültek, a' kerek vagy romai betűk valamivel később jöttek szokásba, 's különösen Olaszországban elsőseget nyertek. Egyes görög szavak, fába metszve, legelőször Cicerónak „*De Officiis*“ irt munkájában 1465, 's az ugyan ez évben kijött Lactantiusban mutatkoztak; a' legelső egészen görögül nyomtatott könyv, Lascaris „*Görög grammaticája*“ Majlandban 1476 jött ki. 4) Oly műhelyek nyomtatványai, mellyekből kevés munka került ki, p. o. Roth Adámé, Bruxella Arnoldé, Kuné Memmingenben; de a' ritkaságok közé tartoznak némelly munkás műhelyekből kijött könyvek egyes nemei is, p. o. Meutlintól a' romai classicusok. 5) Oly nyomtatványok, mellyekben a' mesterség lassankénti haladtának nyoma először tapasztaltatik, p. o. „*I. Nideri praeceptorium divinae legis*“ (Köln, Koelhof, 1472. fol.), a' jelekkel nyomtatott legelső könyv „*Sermo ad populum praedicabilis*“ (Köln, ther Hoernen 1470, 4), a'

lapszámokkal nyomtatott legelső Cicero de officiis 1465 első negyedré, és az „*Offium b. Mariae virg.*“ (Ven. Jenson, 1473, 32.) legelső legkisebb szabásu. Czimlapok csak 1485-től kezdődnek. 6) Olly nyomtatványok, mellyekben a' könyvek ékítésére mesterség is fordított. Legelső nyomtatott könyv, mellyben rézmetszetek vannak, Antonio da Siena: „*Monte santo di Dio*“ (Flor. 1477 fol.) Legjelesebb fametszetek, mellyeket különösen straszburgi Grüninger kedvelt, német és olasz nyomtatványokban találkoznak. Ide számlálандók a' miniatur festeményekkel jeleskedő példányok is. 7) Olly egyes példányok, mellyek különös ékítésekre nézve kitüntetést érdemelnek, p. o. pergamennyomatok, aranynyomatok (millyeket már a' 15 század is mutathat) 's több eff. A' pergamennyomatványokból, mellyek a' könyvnyomatvány kezdetén olly közönségesek voltak, hogy az első könyveknél az egész kiadás pergamenen történt, 's a' későbbiek közt a' papirospéldányok (p. o. a' diák biblia 1462) ritkábbak, leginkább azon példányok kerestetnek, mellyek, a' pergamenre keveset dolgozott műhelyekből kerültek, p. o. Schweinheim és Pannariz Romában, kiktől csak 6 pergamennyomatvány esmeretes. 8) Végre vannak még némelly egyes gyűjtemények, mellyeket a' műjárta gyűjtő tökéletesen megszerzeni iparkodik, p. o. a' Florenczben 1494—96 Alopá nyomtatta 6 görög munka (Anthologia, Apollonius Rhodius, Euripides, Callimachus, Gnomae, Musaeus), vagy a' majlandi nevezetes kerek betűjű görög nyomtatványok, mellyek közt I. ascaris 1476 első, 's Suidas 1499 utolsó. Szorgalmasan kerestetnek a' 15 század híres műhelyeinek példányai is, p. o. az említett Schweinheim és Pannarizei; mint vadásszák az Angolok Caxon, Pynson és Wynkyn nyomtatványait, közönségesen tudva van. Mi az illy zsege nyomtatványok segédeszközeit illeti, Panzer „*Annales typographici*“ és „*Annalen der deutschen Litteratur*“ czimű munkájiban 1536-ig legfőbbekesb czimek foglaltatnak. Tökéletlenebb de tovább vitt Maittaire „*Annalen*“ műve. Igen haszonvehető Serna Santandertől „*Dictionnaire bibliographique choisi du 15 siècle*“ (Brüss. 1805 3 k.) 'sat.

INCZE. Ezen nevezetű pápák közül nevezetesek valának a) III. Incze, 1161 Anagnaniban szül. 1198 pedig papának választatott. Határtalan uralkodásra vágyó. A' királyokat és császárokat önkénye alá hajtá. 1215 a' negyedik laterani zsinatot tartá, mellyben egyházi átok alatt rendeltetik, hogy minden keresztény bűneit legalább egyszer husvét táján meggyónja. Ő alatta kezdődtek sz. Ferencz és sz. Domonkos rendjei. Megholt 1216. — b) IV. Incze 1243 pápává lett. II. Fridrik császár 's fíjainak ellensége, kiken azonban nem győződelmeskedett; 1254 megholt. Ő ada a' cardinálnak veses kalapot, annak jelénf, hogy mindenkor készek legyenek a' vallásért, és a' romai székért véreket ontani. — c) XI. Incze, előbb Odescalchi Benedek, szül. 1611 Comoban, választatott 1676. Szoros fenytékü, 's a' visszaéléseket gondosan irtogató. Austriát a' Törökök ellen pénzzel segíté. Megholt 1689.

INDEPENDENSEK, a' protestáns felekezet egyik ágazatja, melly Angliában Ersébet királyné alatt a' 16-ik század vége felé keletkezett, 's Hollandba is elterjedt. Mivel ez a' felekezet az angol ecclesia szertartásait romai szertartásoknak nézte, 's azoktól egészen elvált, azért Puritanus felekezetnek is neveztetett. Hanem a' Puritanusok magok közt is sokban meghasonlottak, és több ágazatokra oszlottak. Egyik legkitűndtebb és indulatossabb részét tették a' Puritanusoknak a' Brownisták, így neveztetve alkotójokról Brown Robertról. Ezeknél minden gyülekezet magában fenálló ecclesia volt, melly sem a' püspököktől sem a' presbyterektől vagy öregebbektől nem függött; minden ecclesia maga magát külön kormányozta, papjait választotta vagy elbocsátotta. a' szó többség szerint; minden tagja az ecclesiának. ha neki tetszett, prédikálhatott, vagy mint mondani szokták, jövendülhetett. A' Brownisták sok alkalmatlanságot okozván a' kormánynak, némellyek közülök bezárattak, mások felakasztattak, többen Hollandba száműzettek. Minden ke-

m'ny bánás mellett is, Congregationalisták neve alatt, fenmaradt e' felekezet, 's egyik predikátora, Robinson János, felhagyván Brown elenséges okfejeivel, a' keresztyén szeretethez és mérséklethez szoktatta hallgatóit. Robinson ideje olta a' gyülekezetek independenseknek nevezték magokat, 's Cronwellnek a' polgári háboru alatt nagy segítségére voltak. — Ma más protestans ecclesiáktól semmiben sem különböznek, hanem hogy a' hit külső formálájiról semmit sem tartanak, 's csak azt kívánják, hogy társaik higyék az evangeliumot, 's a' mellett nem szenteltetik fel predikátoraikat, kik között sok tudós emberek találtnak.

INDIA, I. KELET- ÉS NYUGOTINDIA.

INDIAI LITERATURA, I. KELETINDIAI LITERATURA.

INDIAI MYTHOLOGIA, I. KELETINDIAI MYTHOLOGIA.

INDIAI NYELVEK, I. KELETINDIAI NYELVEK.

INDICATIVUS, I. JELENTŐ MÓD.

INDIFFERENTISMUS, közönösség, oly gondolkodásmód, mely az ítélet és hajlandóság különböző tárgyak megválasztásában el nem határozza magát, a' tárgyak becseében semmi érdeketest nem esmer, mivel egyikhez sem vonzódik, vagy nem is akarja azokat megismerni. Ez a' gondolkodásmód ámbár rendesen tudatlanságból 's a' dolgok iránt való hidegségből folyik, mindazáltal pártoskodással is fenállhat; sőt annival nagyobb illyenkor az indifferentismus, minél meggondolatlanabbul és hamarébb változtatja valaki szerepét. Vagynak a' politicában, philosophiában, vallásban, és erkölcsi tudományban indifferentisták, kik könnyen azökdelenek egyik rendszerből a' másikba által, mivel egyiket sem veszik fel, egyiket sem tanulják ki alaposan; ezért mindegy nekik, akár-mellyik rendszerhez álljanak, 's ha hasznokat érzik, minden színt könnyen cserélnek. A' pártoskodási indifferentismusban szó sem lehet az igazság szeretetéről, 's characteri állhatatosságról, 's ha szinte a' politica és iskolai philosophia térén megállhat bizonyos tekintetből a' csendet kívánó neutralitás, mely egy párthoz sem adja magát; de a' gyakori 's meggyőződés nélküli szerepváltoztatás, nem is tekintve tisztátalan okaira, mindig valami lelketlenséget áru el. Valódi pallérozott ember a' törvény és igazság érdeketi iránt nem indifferent; vallásos hit, és erkölcsi meggyőződés tárgyaiban pedig senki egészen közönös nem lehet, különben a' legszentebb iránt bűnös hidegséget mutatna; mert itt teljes ereje van a' régi példabeszédnek, „a' ki velem nem tart, ellenem van.“ Van még egy más kevély nemű indifferentismus is, mely illetlenségnek tartja mélyébe hatni a' tudományoknak, mellyeket az alacsonyabb sorsuak ápolgatnak. Az illy indifferentismusnak leggyengébb neve embertelenség. Ez leginkább a' főrangnak közt mutatkozik.

INDIGENATUS, I. HAZAFIUSITÁS.

INDIGÓ (Indigofera), a' különvetűek között a' pillangósokhoz tartozó növényem ezen jegyekkel: csészéje öfögu; bokréája mind a' két oldalról ár vagy kupidomu sajka, hüvelye különböző. Több faja közt legnevezetesebb a' festő I. (*J. tinctoria*) ezen jegyeivel: szára majd cserjés, egyenes; levelei 4—5 párosak, levélcseji tojás-hosszudak, alól alig-fanosak. Hónali fürtjei a' leveleknél rövidebbek; hüvelye gömbölyűed, ivbehajlott, lehajló, vastagdad, 8—12 magu. Virágai veresek, vagy veres sárga keverékűek. Az Araboktól Nil vagy Annil-nak nevezetik. Ezen növény learattatik, mikor 8—12 hétnyi, és virágai még ki nem jöttek, 's ez néhányszor ismételtetik, míg a' növény 2—3 éves lesz. A' learattott növény csomókba köttetik, nagy kádokban kövekkel vagy sulyos testekkel lenyomatik 's vízzel megöntöztetik. 16—18 óra után forrásba jó, 's ha megforrott, más edényekbe csapoltatik a' zöldszínű viz, ott durongokkal, lapátokkal addig kevertetik, míg két ülepedet származik, 's a' viz aranysárga lesz. Minekutána azon üledék egészen fenékre szállt, a' viz csapok által leböcsátatik, az üledék váson-edényekbe tétetik 's tiszta vízzel megöblítetik. Ekkor kiböcsátatva, faszekrények-

ben megkeménykedvén 's a' napon egészen megszáritatván, darabokra töretik és eladás végett eltétetik. Van több indigófaj (nilfaj) 's más készítő mód is, de azok a' fő dologban megegyeznek egymással. A' legjobb indigó feketékék, a' körmökön dörzsöltetvén rézzint játszik, és igen könnyű. Keleti India adja a' legjobb fajt. Némelyek azt vélik, hogy az indigó több mint kétezer év olta szolgál festő gyanánt, noha a' Plinius-tól említett „*Indicum*“-ot mások képfestéknek tartják. Bizonyosan 1194-ben említetik egy emlékiratban az indigó, de ez is csak képfestéknek tartatik, mivel egy utóbi író, Giovanni Ventura Rosetti, ki 1548-ban a' festő-mesterségről írt, a' mi indigókat nem esmeré. A' 16 század közepén hozák a' Hollandusok Keletindiából Európába, de közönségesen csak a' 17-dik században lön esmeretes. Mailandban — úgy mondják — egy éjszak-carolinai növényből ezt színre 's becsre sokkal meghaladó indigót készítenek. Többi pótolóji között a' csülleng (isatis) első rangu. —j—a.

INDIVIDUALIS, az etymologia és megfogás szerint az, a' valamely egyes tárgyhoz elváthatatlanul, azaz, úgy tartozik, hogy attól el nem szakaszthatatik a' nélkül, hogy annak, mint egyes dolognak, (a' honnan *Individuum*) természetét le ne rontsa. Ezen tulajdonok vagy czimerek foglalatlja, mellyek valamely egyes lényt, mint olytant, illetnek, avagy annak sajátosága volta, *individualitas*; az által esmertetik valamely dolog magánállónak, mert ez az egyszersmind, mi által az minden egyébtől megkülönböztetik. Az *individualitas* tehát a' nemi természetétől, az *individuum* a' fajtól és nemtől, az *individualis* a' közönségtől megkülönböztetik, és annak neminemüképen ellenébe tetetik. Az individualis t. i. a' szemléletnek tárgya, mely az egyes tünetekre van függesztve, és csak szemlélet által esmertethetik meg; azon tulajdonságok, mellyek az individualitást képzik, véghetetlenek, és a' gondolkozás által ki nem merithetők. A' közönséges pedig az, a' mit mint több *individuum*okkal közöst esmerünk meg, a' mit tehát nem szemlélet, hanem összehasonlítás, elmélkedés által találunk fel; ez a' gondolkozás tárgya, és az észre nem vehető, a' dolgokban törvény szerint munkálkodó, 's a' tünetekben rejtező erőre vitetik. — E' szerint a' megfogás csak az inkább vagy kevésbé közönségest, csak a' fajok és nemek különbségeit adhatja előnkbe, és a' legszorosabb (legmeghatározottabb) megfogás is soha sem szüntetheti meg az individualitas különözését, és annak külső formáját, a' *numericus* különözéséget. Az pedig, a' mi által az individualisnak előterjesztése a' megfogáshoz közelit, a' képzelődő tehetségnek köz ösképe vagy schemája. Az individualis továbbá a' különféle és sokképen változó, mert az a' tünetre tartozik; és így az határ közé van egyszersmind szorítva azon erőre nézve, mely magát abban kinyilatkoztatja. Ebben a' tekintetben az Individualis az *Idealis*nak tetetik ellenébe; mert az idealis az ideával egyező, és úgy van az Individualishoz mint a' Lehető a' Valóhoz, az idea pedig a' tünetek végtelen különözésének egysége. Így lebeg p. o. minden egyes ember felett az ember ideája, így képi és intézi magát minden erkölcsi képen jó ember ezen idea szerint. — A' dolgok individualitása pedig annál nagyobb lesz, és annál meghatározottabban kinyilatkoztatja magát, mennél inkább eltávoznak a' dolgok az organisálatlantól, és mennél magasbb 's ébrebb az ő állati életek. Minden dolgok közt, mellyeket mi esmerünk, az ember individualitása legnagyobb. A' mi pedig az ember individualitását különbözöbben illeti, tehát az szellemikép-érzeli, és így egy részről szabad, más részről testiképen határok közé szorítottatott. Ez az oka, miért nem lehet egy egyes ember individualitásának alapját kimerítve meghatározni, annál inkább, mennél homályosabb a' physical és ethical oldalnak összefüggése. De annyi mégis bizonyos, hogy a' mivelődés nevedésével, mely a' szabadságon épül, az embernek individualitása is szembetünőbbé lesz; a' honnan talán nagyobb különb-

ség van két művelt ember, mint két miveletlen népség közt, és a' gyermekek életek kezdetén csak külső és csekély különbözést mutatnak. E' szerint az ember individualitása benyomatok által, és az erőnek önmunkás mozdulata által fejlődik ki; mert általánosan egy magányos lény sem önálló, hanem élő, orgánus egybeköttetésben áll az Egésszel, de ő magában van úgy szólván az individualitás csirája, melyet az ember egy szabad, erős, 's az emberiség ideájához illő individualitásra (character) felemelni törekszik. Azt mondani, hogy minden ember tulajdon éltének kezdetpontja (mivel mi a' lelkek eredeti különbségéről semmi meghatározott megfogást magunknak nem csinálhatunk) az idegrendszerben van, mellynek képződése a' test minden egyéb részeinek képződését megelőzi (mint Meckel tanítja), nem csak meg nem fejt az emberi természet individualitásainak megmérhetetlen különbféleségét, és azok alapján különös mineműségét, mint Schulze mondja physica antropológiájában, hanem félszegség is, mivel az az emberi természetnek csak physikai, és a' szellemnek csak az érzéki oldalát érdekli. Az idealisnak és individualisnak ellenbetétele vagy inkább megkülönböztetése kiváltképen a' philosophiai művészségtudományban jön elő. Az ideának, úgy mondatik itt, a' művészségben az individualis által kell magát előállítania, és így az individualisnak idealiter megjelenie. Minthogy pedig a' művésznak teremtő szelleme, mellyben a' phantasia ideák szerint alkot, a' valóság és az ideák láthatlan világa közt láttatik helyezve lenni, tehát a' reflexio álláspontjáról rendszeren azt kívánják a' művésztől, hogy idealisáljon és individualisáljon, és ő mind az egyiket, mind a' másikat valóban tenni is láttatik, a' szerint, a' mint a' maga szellemének belső önmunkás gondolatait az érzékvilágnak új originalis formájába nyomja és ezeket kifejezi, vagy inkább kívülről és a' természetnek 's valóságnak szemlélése által izgattatván, az adatott formákat az idea tökéletességére felemelni igyekszik. (I. IDEAL, IDEALISÁLNI). Mindkettő különböző irány, mellyet a' phantasia, a' földinek és földfelettinek, a' láthatónak és érzékfelettinek közbenjárója veszen, a' midőn az a' tüneteknek nagyobb báját, tökélyt és belső jelentőséget, a' szellemnek formát és érzéki szemlélhetőséget, egy szóval, a' testeknek szellemet, a' szellemeknek lelket ad. Találunk olly munkákat is, mellyeknek jelentősége az individualisra van szorítva, a' miben áll a' characteristicai műv kiváltképi értelemben. De a' való művész szellem sem az individualisból sem az idealisból nem indul ki, hanem mindkettőt elválhatatlan egybeköttetésben fogja fel.

A. B. S.

INDOLENTIA, érzéketlenség, közönösség, restség. Az ember arra van rendeltetve, hogy részint a' külső világra munkálkodjék, részint pedig a' külvilág behatásait elfogadja, 's így magát a' munkálat és elfogadás egymásra kölcsönös dolgozásai közt (activitas, passivitas) önállóan és tulajdonu valóságnak képezze ki. Ez a' különös viszonytatás (reactio) teszi az ember életét. Az a' tehetség, mellynél fogva az élő valóság alkalmas, külső benyomásokat magába befogadni, é r z ő t e h e t s é g n e k nevezetik, melly minden emberrel köz; azért nincs is telje érzéketlenségű ember; de különfele meg nem magyarázható mértékei vagynak az izgató érzőtehetség fogyasztóasának, vagy is inkább gyengeségének, mellyet indolentiának szoktunk nevezni. A' gyengeség vagy természetes, mikor inkább physikai okból származik, 's ekkor az életerő az inak izgathatósága, 's különösen az érzéki munkásság kisebb mértéke által határoztatik meg; vagy szerzett, a' mi az érzéki munkásság eltompulásából áll, melly a' mód nélkül való megfeszítésből következik. Ez inkább lelki okból ered. Az indolentia továbbá vagy örökös, vagy ideig tartó, a' beható tárgyakra tekintve pedig mindig particularis, a' míg az ember életben van.

INDOSSÁLNI, valamelly váltólevelet béváltás végett, vagy pedig örökös tulajdonul is másnak általadni. Egy értelmű szó a' girirozással. Az indossatlót így írja fel a' váltólevelé birtokosa annak hátra, a' szokott

formula szerint: Érettem N. N. rendelésére. Az általadót hívják Indossansnak, a' másikat Indossatusnak vagy Indossatariusnak. E' formula: „Érettem N. N. rendelésére“ annyit tesz, hogy az indossans helyett a' megbízott vagy hatalmazott kezéhez veheti a' váltó levélben kitett summa pénzt.

INDUCTIO (a' Logicában), okoskodás a' különösről a' közönségesre. Egyébként a' szoros okoskodások mind a' közönségesről szoktak a' különösré menni, és ott szoktak használtatni, a' hol a' közönségesnek esmerete elébb megvan a' specialisnak esmereténél, és logikai bizonyosságot adnak; ellenben amazok csak empiriai hihetőséget szereznek. A' specialis alatt t. i. értetik mind az, valami egy közönséges megfogás alatt befoglaltatott, legyenek bár azok alsóbb rendű megfogatok vagy bizonyos esetek (respectus), mellyek a' közönséges megfogás alatt gondoltathatnak, vagy a' mellyekre ez vitethetik. Ha már abban, a' mi valamely megfogás (subjectum) alatt be van foglalva, feltalálhatni annak okát, miért van jusunk ezen subjectummal valamely praedicatumot öszvekötni: akkor ezt inductionnak nevezik. Az, a' mi valamely közönséges megfogás alatt befoglaltatik, vagy ismét közönséges megfogásokat foglal magában, vagy magányos eseteket. Elsőbb esetben az okoskodás a' közönségesből indul ugyan ki, de, olly valamire, a' mi még közönségesebb. Ha p. o. a' feladás ez volna: mellyik uralkodásforma a' legjobb? ez valami közönséges. Mindjárt első tekintettel e' kérdésre természetes, hogy egy vagy több esetet gondoljunk, mellyben a' praedicatum a' subjectumról mondathassék. De ha már egy illy esetet meg akarnánk mutatni, nem lenne az elég, hogy valamelyiket a' lehető esetek közül elfogadjuk, és directe megmutassuk, ha szinte ez megeshetnék is. Mert hiszen még azon felül azt is akarjuk tudni, valljon minden esetek közt egy sem találhat-e helyet ezen kívül, és valljon ez-e az egyetlen egy eset? — következésképen a' specialis esmeretnek teljes számúnak kell lennie. Minthogy már az alsóbb rendű tagok njra közönséges megfogások, mint p. o. az uralkodási forma neme t. i. monarchia, democratia, aristocratia sat.; tehát egy illy inductio a' közönségesből indul ugyan ki, de még közönségesebben végződik, és így méltán a' priori-nak mondathatik. Mindazáltal ha egyes existáló dolgok vagy esetek azok, mika' specialis esmeretet teszik, ugy az inductio a' posteriori-nak mondatik. Ez némellyektől inductio primaria-nak is nevezetik. Az inductio továbbá vagy teljes vagy hiányos, a' szerint a' mint meg lehet mutatni, hogy a' fő megfogásnak, mellyből okoskodni kell, egész sphaerája kimeritetett, és egy eset sem mellőztetett el, vagy pedig ellenkezően van a' dolog. A' teljes inductio nem attól függ, mint sokan hitték, ha valljon minden alsóbb rendű megfogásoknál épen ugyan az az egy praedicatum tapasztaltatott-e. Ez ugyan megeshetett; de ha ellenkezően van is a' dolog, mindazáltal az inductio teljes marad, feltévé az, hogy mind azon esetek, mellyekben a' közönséges idea előjöhet, felynyomoztattak. Az inductio primaria, melly ritkán lehet teljes, csupán empiriai esmereteket nyújthat, mellyek csak öszve hasonlító közönségesre tarthatnak just. A' mathesis is kénytelen néhol inductio által való megmutatásokhoz folyamodni.

A. B. S.

INDULAT. Kant a' szenvedelmet olly hajlandóságnak nevezi, melly nagy behatásánál fogva akadályul szolgál az okosságnek, hogy az, bizonyos választási esetben egyességbe jöjjön a' többi öszveséges hajlandóságok summájával. Ez a' meghatározás kiterjed az indulatra is, mert ez a' léleknek nagyon is eleven érzetisége, melly az örömmek vagy kedvetlenségnek rendetlen mértékével van párosodva. A' mint a' testi érzetiség a' lélek öntudatjában érzéssé válik, ugy támadnak az indulatok is abban eleven és tiszta előterjesztések által, mellyek osztán a' lélek céljait és törekedését vagy elősegítik, vagy hátráltatják; azért indulatai is vagy kedvesek, vagy kedvetlenek, mellyek a' lélekből hatnak ki a' testre, 's így a' psychicum munkál a' physicumra; 's épen ebben áll az indulat és szen-

vedelem (passio) valódi különbsége. A szenvedelmek gyakran okot szolgáltathatnak az indulatokra, minthogy az előterjesztések foglatját mind az okosság, mind az érzékiség, valóságos vagy képzelt jók és rosszak is szülhetik, 's így a' lelki érzetiséget felizgathatják. Az elmének csendje mindig megzavartatik az indulatok által, melly felháborgatás kihat osztán az inazatokra és az egész testre. Különbféle mértékei vannak az indulatoknak; mind a' gyönyörködötök mind a' kedvetlenek, ha nagy mértékben jönnek elő, bódítók és halálosak is lehetnek. Természetekre nézve kellemetesekek, vagy kellemetlenek, mint p. o. a' gyönyörűség minden módosításaival együtt, millyenek az öröm, kedv, nyájas elragadtatás 'sat., vagy a' fájdalom, szomorúság, megnemelégedés, szánakozás, bánat. Szeretet és gyűlölség, remény és félelem vegyes indulatok. Kihatások modjára nézve vagy munkások, mint a' harag, vagy szenvedélyesek, mint az epedés. Az indulatok nagy mértékben ártalmasok az életre és egészségre nézve; azért a' természet gondoskodott is megrázó munkálataiknak erejét a' könyhullatás által megtompítani. Csak az ember alkalmas igaz indulatok elfogadására, és egyedül bir azzal a' tehetséggel, hogy indulatainak hevességét sirás által szelidítheti.

INDULGENTIA (bucsu, bünbocsánat, egyhazi fenyíték alól felmentés). A' Niceában tartott egyházi zsinat 12 can. azt rendelte volt, hogy az egyházi fenyíték alóli felmentésnek csak ott legyen helye, hol a' büns valódi jobbulása kétségtelen. A' 11 században már egy más neme keletkezék a' bünbocsánatoknak. Ekkor már osztogatni kezdék azt minden olly fáradságos munkáért, melly az anyaszentegyház nyilvános hasznáért vállaltatott. A' clermonti zsinat (1085—96) azt határozá, hogy mindennek, ki Jerusalemben megsabeditása végett nem hir vagy pénzvágtyból, hanem csupán ájtatosságból a' szent földre utazik, e' terhes utazás bünbánat helyett vétessék. Innen a' szerencsétlen kereszties hadak. Később ez engedelem azokra is kiterjesztetett, kik magok nem mehetvén, saját költségeiken bajnokokat küldének. Majd azok is nyerének teljes vagy nem teljes bünbocsánatot, kik p. o. egy templom v. klastrom felállítására almizsnát adtak 'sat. Így a' nyilvános egyházi bünbánat végkép megszűnt. Visszaélések kezdének becsuszni. Adóvá vált a' bünbocsánat a' kereszttyénségen. Hogy illy környülmények közt a' bünbocsánatról 's annak erejéről, a' népnél elforgatott képzetek keletkeztek: könnyen átlátható. (Vö. TEZEL). Tudva van, hogy a' reformatationak is előni indító oka a' X. Leo rendelte bünbocsánat-osztogatás vala. A' Trientben egybegyült egyházi atyák nyilván roszalák e' visszaéléseket, nehogy az, mit csak egyesek koholának, hitágazat gyanánt divatozzon, 's így fejezé ki magát a' zsinat sess. 24. cap. 8 de reformatione: „Az apostol (Pál, Timoth.) rendeli, hogy a' nyilvános bünbösök nyilvánosan dorgáltassanak meg. Ha tehát valaki nyilván, 's többek láttára olly vétket követett el, mellyről nem kétkedhetni, hogy általa másoknak ártalmas példa adatott, az illyent, vétkéhez mért nyilvános egyházi fenyíték alá kell vetni, hogy azokat, kiket rosz példája által rosz erkölcsre indított, jobbulásának bizonyítása által ismét a' jó utra visszavezesse. Azonban a' püspök e' nyilvános fenyítéket titkossá is változtathatja, ha azt célirányosabbnak találá.“ — Felvilágultabb korunkban a' bünbocsánatok eladogatása nincs divatban.

INYUSTRIA I. SZORGALOM.

INES DE CASTRO. IV. Alfons portugál királynak fija Pedro infans, miután nője Constantia (1344) megholt, alattomban szeretőjével de Castro Inessel (Agnessel) kelt össze, ki castiliai királyi vérből származott, mellyből anyai részen maga Pedro is eredetét vevé. Midőn így minden újabb házasság iránti javalokat állhatatosan megvetne, keresztülpillanta titkán a' gyanu, 's a' szép Ines irigyei attól tartának, hogy bátyja és rokonai a' majdani királyt kegyét kizárólag bírandják. Diego Lopez Pacheco, Pedro Coelho és Alvaro Gonsalvez ravasz tanácsnokok könnyen

megnyerék az öreg királyt. Azon aggodalmat gerjeszték benne, hogy e' szövetség kiskoru unokájának Ferdinandnak (Pedro elhalt nőjétől született fijának) kárára lehetne. Alfonso megkérdezé a fiát, ha Inessel össze kelt-e? Pedro nem meré atyjának az igazat megvallani, 's még kevésbé engedhete a' király azon parancsának, hogy szeretőjéről lemondván másikkal keljen össze. Alfonso újra tanácsot tartá kegyenczeivel, 's a' szerencsétlen Ines kivégzése elhatároztaték. Pedro anyja Beatrix királyné az irtózatossá válva meghallván, előre inté fiját. De Pedro e' jeladást, sőt a' bragai érsek intését is megvetvén, ugy vélekedék, hogy e' fenyegető hirt csak ijesztése végett kobolták. Midőn egykor Pedro néhány napi vadászatra eltávozék, Coimbra sietett a' király, hol Ines gyermekeivel együtt sz. Klára klostromában lakott. Rettenettel ért meg Alfonso érkezését a' szerencsétlen; de mégis magát összeszedve elibe ment, 's gyermekeivel lábaihoz borulva könyvek közt esdeklel kegyelmet. Ugy megindítá Alfonsot e' pillanat, hogy a' borzasztó tett végbevételére bátorágát vesztené. De el tudák e' behatást törteni gonosz tanácsnoki, 's az elhatározott gyilkosság végrehajtására engedelmet ada nekik. Ez még azon órában meg is történt; ellenségei gyilkai alatt alála el Ines. Holt testét (1355) az említett klostromban temeték el. Magán kívül vala Pedro, midőn az iszonyító hirt vetté. Fellázada atya ellen; de a' királyné 's a' bragai érsek összebékíték az atyát és fiut. Több előjogokat nyere most Pedro, de mint mondják, esküvel kelle igérnie, hogy kedvese gyilkosain boszút nem álland. Két év mulva megholt Alfonso; 's tanácsára ama' három férjfi, kiket a' gyilkosság sulya terhele, még holt előtt kitakarodék az országból, 's Castiliában keresé menedéket. Itt akkor kegyetlen Péter uralkodott, kinek rémitő keménysége elől néhány castiliai nemes Portugáliába illant. Ez azon ajánlatot tevé a' portugál királynak, hogy eme' szökevényeket a' szerencsétlen Ines gyilkosaiért cserélné ki. Pedro elfogató 's kiadatá a' castiliaiakat, 's helyettük megkapá Coelho és Gonsalvez, de Pachecot nem, ki jókor Aragoniába futott. A' király ön szeme előtt kinoztató e' gyilkosokat, hogy büntarcsaikat kitudhassa, azután sziveket kiszaggattatván, testeket megégette, 's hamvokat a' levegőbe szóratta, (1360). Két év eltöltével birodalma nagyjait Catanedába szolítá, 's innepélyes esküvel bizonyítá, hogy nője Constantia halála után, magát pápai engedelem mellett de Castro Inessel Braganzában a' gnardai érsek és Lobato István udvari tisztje jelenlétében megeskettette. Aztán Coimbra ment. Az érseknek és Lobatonak erősíteni kelle a' király szavát, 's a' pápai engedelemlevél, mellyre a' király hivatkozék, nyilvánosan kihirdtetett. Ekkor Pedro kedvelt Inese holt testét a' sirból kivéteté, 's királyi köntőssel és koronával ékesítve thronra ülteteté, az ország nagyjait pedig hozzá járulni 's ruhája szélét csókolni kinszerité, hogy így holta után tennék neki azon hódolást, mellyben míg élt, részesülnie nem leheté. Ekkor a' holt test egy gyzskocsin Alcobazába vitetett. A' király, a' püspökök, az ország nagyjai és nemesei gyalog követék, és az egész 17 mértföldnyi ut mind a' két félre Coimbrától Alcobazáig sok ezer égő fákyát tartó ember állitatott. Alcobazában pompás sirenlek emelteté neki fejer márványból, mellyen képe királyi korona fível szemlétteték. A' szerencsétlen Inés története különféle nemzetek több költőjinek nyujta anyagot szomorjátéokra; de a' portugáli költészet musája legszebben örökíté nevét Camoens által, kinek híres „Lusiade“-jében szerelmének története egy a' legdicsoőbb episódot formálja.

J.

INFANS (lat. gyermek), Portugáliában 's Spanyolországban jelesen a' királyi ház hercegeinek czime, a' koronaörökös ide nem érte. Ugyan e' czimet viselik az említett udvarok minden hercegasszonyai is.

INFANTADO (herceg), első rendű spanyol grand. szül. 1773 körül, anyjának Salm-Salm hercegasszonynak szeme előtt Spanyolországban neveltetett. Az 1793-ki háboruban Cataloniában saját költségén egy ezre-

det fogadott. Az asturiai királyi herczeg hozzá csatlakozék, mivel I. a' király kegyenczét Godoi-t kerülte. Ez tehát 1806 egy parancsot eszközöki, melly szerint I. Madridot elhagyni kénytelenített. Majd szorosabban szövetkezék a' királyi herczeggel (I. VII. FERDINAND), 's az a' király halála esetére Uj-Castilia general kapitányává szánta. E' miatt az escuriali perbe keveredék, mellyben a' királyi ügyvéd ellene és Escoiquiz ellen halalos büntetést kívánt; de ezt a' nép gondolkodása és Beauharnois francia követ közbenjárása miatt nem merék kimondani. 1808 Bayonneba kíséré VII. Ferdinándot. Azután Jul. 7. 1808 aláírta a' constitutiót, mellyet Napoleon Bayonneban Spanyolországnak adni szándékozott, 's mint ezredes József király testőrei közé lépett; de hivatalát csak hamar letévé, 's a' nemzetet Franciaország ellen fegyverre szólítá, miért Napoleon Nov. 12. 1808 mint árulót száműzé. 1809 egy spanyol hadtestet vezérlett, de Sebastiani két izben megverte. Minden vitézsége mellett elveszté a' fő Junta bizodalját, 's ez elvevé tőle a' vezérséget. Ekkor Sevillába ment. 1811 a' cortesek a' spanyolországi és indiai tanács elölülőjévé nevezék, 's rendkívüli követséggel Angliába küldék. 1812 visszatért Cadixba; innen a' Francziák kitarakodta után 1813 Madridba ment, de a' Junta parancsára innen is távoznia kelle, mivel a' Serviles nevet hordó párt fejei közé tartozott. Azonban VII. Ferdinand magához hívá a' herczeget, a' castiliai tanács elölülőjévé tevé, 's különös kegyel bánt vele. A' constitutio visszaállítása után Mart. 1820 letévé hivatalát, 's Madrid melletti mezei jószágára vonult, de Majorcába számkivetett. 1823 a' Francziák által Madridban a' háboru alatt felállított kormány elölülője lett. Augustusban Saez Victorral Puerto Santa Mariaba utazott, hogy a' királynak a' kormányt átadja. Ekkor VII. Ferdinand a' statustanács tagjává tevé. Kidolgozta a' testőri ezredek elszervezésének tervét, 's hitele által a' királynak 100,000 forintot szerzett az aranjezi utra. 1825 Zea helyett a' ministerium elejébe állítottatt. Most Zea tanakodó juntáját statustanáccsá változtatta, de ez a' status miveszközének, mellynek mozgását az apostoliak akadályozák, nem adhata előre haladást. Végre a' herczeg egy egész évi jövedelmét (500,000 fr.) a' kormány szükségére adá, 's Oct. 1826 megnyeré elbocsáttatását, mire hivatalát ideiglen Salmon folytatá.

INFANTERIA I. GYALOGSÁG.

INFERIAK (inferiae) haláláldozatok, mellyek a' föld alatti istenségeknek áldoztattak a' megholtak lekeikért. Innét származtak talám a' keresztýen egyházban is az exequiák. B.

INFINITESIMALIS SZÁMVETÉS, vagy a' végetlen analysise. Az őszves mathematicai analysis alsóra 's felsőbbre osztatik (I. ANALYSIS). A' felsőbbnek tanításához számítatik kizárólag a' differentialis számvetés (melly, kérdéseinek a' legnagyobb 's legkisebbnek feltételei szerint való legszélesebb kiterjesztése által még egy különös számvetésre, a' variatio calculusra, vezérel) és integralis számvetés. Mind a' két számvetésnem közönségesen infinitesimalis calculus, végetlen számvetése vagy analysise név alatt foglaltatik. Ugyanis minden közönséges számvetési kitétel, melly állandó mennyiségen kívül egy vagy több változót is foglal magában, ezen utóbbi functionának nevezetik, 's ezen kérdés támad: mi lézen ily functionból, ha a' benne foglalt változó mennyiségek más értéket vesznek fel? A' szóban forgó function legyen p. o. egy a' fél átmérőjű kör ordinátájának 's x abszcissának esmeretes kitétele, ugymint $\sqrt{2ax - xx}$: már most az lézen meghatározandó, micsoda megváltoztatott értéket nyer ezen egész kitétel, ha a' benne foglalt változó mennyiség = x p. o. x + i - vá nő. A' functionok theoriája ezen új értéket, egy az i egész igenlő potenciáji szerint folyó rendben tanítja előadni; az ugy nevezett infinitesimalis calculus pedig ezen több tagu rendet, az egyetlen i első potenciájával ruházott tagra szorítja, olly ürügy alatt, hogy a' következő x neveke-

désének felsőbb potenciáját magában foglaló tagok elmellőztethetnek, ha ezen nevek edések, melyeket már most továbbá nem i -vel hanem dx -el (x differentiálisa) jelez, végtelen kicsinyeknek vétetnek. Annak, mivel az infinitesimalis calculus változó mennyiségeit változtatja, végtelen kicsinségének megkivánásától vette nevét. Vagy valamely adott functionról ennek differentialisára megyen által, mely esetben differentialis számvetést viszen véghez 's általa számos analytical hasznokat nyer, melyek közül például csak az illy módon szerezhető meghatározását emlitjük a' functionalis mennyiségek legnagyobb 's legkisebb értékeinek, vagy pedig fontosabb második részében, az integralis számvetésben, a' feladás környülményeiből, magának megforditva a' differentialis formálja, hogy abból az integralist, mint tulajdonképi feleletet az adott kérdésre, számvetési fogások csupa további használása által keresse ki. — Ezen analytical tanításnak, melynek műfogásai által lett egyedül lehető a' mennyiségtudomány eddig egészen hozzá férhetetlen terjedésébe behatni, tulajdonképi kezdőji NEWTON és LEIBNITZ (I. e.)

INFLUENZA (befolyási betegség), általában minden járvány kór, mely az időjárás általános befolyásaitól származik. Különösen pedig egy keletről nyugotnak vagy éjszokról délnek, keleti Oroszhonból Lengyel, Burkus, Német, Franciaországig 's Hollandig menő 's melyes idegjelektől kísért hurutláz neveztetik ennek. 1800-ban uralkodék illyen Influenza, mely 1782-ben is észrevétetek 's Most orvostól 1822-re jöveddönteték, de meg nem jelent. Mindig éjszakkéleti Oroszhonból terjedt dél nyugotnak egész Portugaliáig. Kitkit váratlanul lepett meg 's mindjárt eleinte többé vagy kevésbé erős náthával 's rendszeren igen zaklató huruttal, nyomó fősíjdalommal, hasdugulattal 's lázzal volt kötve. Némelyeknél véres gan ürült ki, másoknál a' gyomor is szenvedett. Königsbergben oly közönséges volt (1782) a' betegség, hogy a' foglalatosságok szenvedtek általa, 's az öröket nem lehet elegendőkép megrakni. Az előbb hurutban nem szenvedtek is megtámadtattak általa, míg a' különben is gyenge melyűek részint nagyon megbetegedtek, részint gyakran bele visszaestek, részint tüdőlobot kaptak. Másoknál a' hajlandóság szerint más tünetények láttattak, p. o. aranyér, highas, szemlob, melygörcs, izsfájdalom, különösen pedig egy tulajdon fájdalmas húzás a' tagokban. Az 1800-ki influenzánál különös volt még az erő gyors hanyatlása. Két, három nap alatt, ha a' láz nem volt is igen erős, olly erőtlenek lettek a' betegek, hogy az ágyból kilépve elszedültek 's segéd nélkül nem tarthaták meg magokat lábaikon. Majdnem illyenek voltak az 1833-ban Europa nagyobb részében dühösködött Influenza jelenségei is.

—j—a.

INFULA. Igy nevezék a' Romaiak azon főtakarót, melyet aláztosság jelétül a' papok, Vesta szüzei, áldozók 'sat használtak. Utóbb méltóság jele lön a' császári helytartóknál; a' 7-ik századtól fogva pedig a' catholicus püspökök egyházi 'kességeihez tartozik; most minden apát az egyházi szertartásoknál használja.

INFUSORIA (Ázalek férges F.). Utolsó rendnek szokás őket tenni az állatországban, minthogy pusztá szemmel alig látható aprók, de némelyek közülök olly kifejlődött műszeriek, hogy csupán apróságok miatt állanak végen. Bennek a' figyelmetes vizsgáló új világot talál, 's ók különben is új világot tesznek, mert őseink előtt, míg a' mikroskop fel nem találták, esmeretlenek voltak. Fejlődést többnyire akkor nyernek, ha állati 's növényi részekre viz töltetik, hol öntermés (generatio aequivoca) által is kaphatnak lételre. De vannak társaik az álló, csendes vizekben, savanyu nedvekben, állati nyálkában, belső részekben, 'nemző magvakban stb. Alkotások különbéle, némelyek átlátszó hólyagsák, belső részeik is kiesmerhetők; másokban semmi külső műszerek nem láttatnak. — Nagy részek igen vidoran mozog, 's érzéssel is látszik birni, mert kerülí a' neki nem kedvező tárgyakat, 's ha nedvessége száradni kezd, a' nedves

helyek felé vonul. Némelyek szárazra hozatva mindjárt meghalnak, többé fel nem támadandók; mások pedig évekig fehetnek szárazon, 's megnedvesítetvén viszont életre jönek; sőt azt is erősítik, hogy némelyeknek sem a' forró viz heve sem a' legnagyobb hideg nem árt. Cuviernél két rendre vannak osztva. Első rendet a' kerekdedek (*Les Rotifères*) teszik, melyeknek teste tojásdad és nyálkás. Megeismerhető rajtok a' száj, gyomor, etcóó és végbélnyílás közel a' szájhoz. Hátul gyakran különbözőképen alkatott farkra végződnek. A' második rendnek egy anyaga azalékférgek a' neve (*Les infusoires homogènes*), melyeknek testén gyakran szájnyomot sem találni, annál kevesebé bélrészeket. A' mint mondók, a' régiek előtt ismeretlenek voltak; Földi ő nem alatt tiz fajt ír le, Cuvier-nél is csak néhány nem iratik le. Böven szóló munka rólók: „*Essai d' une classification des animaux microscopiques*.” (Paris 1826.) Ezen apró lények ott 82 nemre vannak felosztva. —j—a.

INGADOZÁSA A' FÖLD TENGELYÉNEK (nutatio, deviatio). Ezen szavakkal a' föld tengelyének azon kis és időszakos (periodicus) mozgását fejezzük ki, melly a' holdnak a' sphaeroida idomu földre való behatásának következtében történik. A' hold okozza t. i. leginkább az éjnapegyenlítőnek szünetnélküli előhaladását, de az ő hatása nem lehet egyenlő minden esztendőben, mivel (a' midőn pályájának gombjai lassan lassan visszafelé kerengenek, és ő maga majd továbbra mint a' nap, majd kevesebbre távozik az egyenlítőtől) pályájának helyzete is folyvást változik. Ez által történik, hogy azon szeglet, melyet a' föld tengelye a' föld pályájával formál, és így az Ecclipticának hátrátsága is, némely ingadozásokat csinál, melyek azonban 9 másodpercet soha felül nem haladnak, és egy 18 évi periodusba foglaltatva vannak. Ezen időszakos alatt a' holdpályának gombjai (gomb, nodus), napkeletről napnyugot felé történő mozgásokban, egyszer kerengik be az eget egészen, és a' földnek tengelye egy kis (18 m. p. tevő) kört ír le a' való ti sarkok körül. — Már Flamstead („*Histor. coelest. Brittan.*“ Tom. III. l. 123) gyanította volt ezen ingadozást, valamint Römer Olaus is, egy, Horebowius által 1692 közzé tetetett irásában („*Basis astron.*“ Hayniae 1735 l. 66) hasonló gondolatokat nyilatkoztatott ki; de az akkori eszközök koránt sem bírtak azon pontossággal, melly az olly kis mozgásoknak bizonyítására kívántatik. Bradley Jakab, a' sugártévesztésnek híres feltalálója, volt az első, ki (1727-től — 1745-ig) az említett ingadozások lételének valóságát szorgalmatos és pontos vizsgálások által bizonyossá tette. — Főkövetkezése már felebb mondatott, hogy tudniillik általa az Ecclipticának hátrátsága változandóvá lesz; de azon kívül még az is következtetések egyike, hogy az állandó csillagoknak elhajlásait szinte változtatja. — A' földtengelye nutatiojának tökéletes megmagyarázása, egy része a' felsőbb Csillagtudományak, 's az onnét származó tűneményeknek felvetésében igen akadályos és öszvekevert számvetések fordulnak elő. D'Alembert mutatta meg legelső azon tűneménynek a' közönséges nehézkedéssel való szoros öszveköttetését, és a' „*Récherches sur la précession des équinoxes et sur la nutation*“ (Paris 1749) című irásában a' földtengelye ingadozásának minden következtetését igen genialis analysis által vetette ki a' nehézkedés törvényei szerint. Más híres égvizsgálók, és köztök főként Laplace, később D'Alembert nyomdokát követvén, az egész ezen tárgyat illető theoriát annyira kimivelték és öregbítették, hogy mostanában, a' theoriából következtetett javításai az eccliptica hátrátságának, és a' csillagok elhajlásainak, a' valóságos vizsgálatokkal legszebb egyezésben állanak.

Albert Fer.

INGEMANN (Bernhard Severin), szül. 1789. a' legjelesb élő dán költészek egyike. Alig esett keresztül a' kopenhagai egyetem vizsgálatain, már is köz figyelmet vont magára musája zsengejével, egy versgyűjteménnyel 1811—1812. (Uj kiad. 1817. 2. k.). Már ez ifjui munkák a' köl-

tői kifejezésben ritka ügyességet, könnyen indítható de nem nagy nemű vagy merész képzelő tehetséget, különösen belső érzelmet és szép gondolkodást bizonyítanak. I. e' jelességeket későbbi műveiben is megtartá, melyek hírért még inkább terjeszték. Ezekben Öhlenschläger munkáinak, képzsére volt befolyása nyilván kitetszik. I. mint lyricus jeles műveket szerzett. Képgazdag nyelve többnyire hibátlan, kecses, tiszta és szép; nemzeti dalai, p. o. „Danebroghoz“ (dán tengeri lobogó) igaz lelkesüléssel teljesek. Azon tetszés, melyet allegorikai versezetei találtak, egy nagy allegorikai költeményre bátorítá, melynek egyszersmind regényesnek és hősinek kell vala lennie. De illy ellenkező tárgyak nem könnyen egyesíthetők. Innen „Fekete lovagok“ czimű allegorikai hős versezete (9. énekb. Kopenh. 1814) bár sok költői érdemmel és sok szép egyes helyekkel bír, általában még is ugyan azon hiányokkal gyengélkedik, melyekkel Spenser „Fairly Queen“ hasonló műve. Egy illy messzire kiszótt allegoria a' poesisnek mindig idegen, erőltető kötelék marad. Öhlenschläger szomorjátékai dramai próbálatokra is lelkesíték költészünet. De első szomordarabjai „Mithridates“ és „Turnus“ nem jöttek színpadra, 's az olvasó közönségre sem nagy behatást tettek. De „Masaniello“ (1815) új korában nagy tetszést nyert, 's a' még azon évben kijött „Blanca“ is sokáig kedvence vala a' közönségnek. Ugy látszék, hogy e' két dráma, kivált Blanca, a' költészeknek mint drámáirónak is fényes pályát nyitand, de ő arra, a' játékszint értve, többé vissza nem tért. Későbbi drámái művei („Hang a' pusztában“, „Reynald“, „A' csodagyermek“) részint nem játékszínre irattak, részint az előbbieknél kevesebb tetszést kaptak, mint „A' tolosai pásztor“ és „Az oroszánvitéz“. Kötetlen elbeszélés Inge-manntól a' jól irt „Karácsonyesti ajándék“ (1816), melyben az említett „Danebroghoz“ költemény is foglaltatik; még érdekesebbek „A' földalatiak“, nagyobb elbeszélés (1817). Német-, Francia és Olaszországi utazásait (1818—1819) apróbb versezetekben (2. k. 1820) költőileg irta le. 1822 mint aethetica és dán nyelv tanítója a' sorocsi academiához nevezetett, hol 1824 „Nagy Waldemar“ hősi versezetét adá ki, melyben víteze századának szellemét, erkölcsét, szokásait és életmodját Scott Walter szerint festi. „Tasso megszabadulása“ (a' szerencsétlen Torquato életének vég esetei (drámái költeménye történeti foglalatajára nézve Göthe „Tassojához“ szit.

INGENHOUSZ (János), természetvizsgáló, szül. 1730 Bredában, hol mint gyakorló orvos élt, azután Londonba ment, hol tudományos törekedései nagyobb mezőt nyertek. A' tudományok kir. társaságától tagnak fogadtaték 's annal előlülőjétől, a' híres Pringletől különös jó akarral tisztelteték meg. Történt azonban, hogy Mária Theresia császárné két gyermekét veszté el a' természeti himlőben, 's ez őt azon gondolatra bírá, hogy a' többibe beoltasson. A' Londonban volt austriai követ megbízaték tehát, hogy e' nagy, új munkára angol orvost válasszon ki, 's a' választás, Pringle ajánlására Ing. ra esett, ki Bécsbe utazva a' nagy munkát könnyen végrehajtá, és becsülettel 's ajándékokkal halmoztaték. Hosszasan tartózkodék Bécsben, utóbb nagy utakat tön, Angolhonban megtelepedett 's London közeletén halt meg 1799-ben. Számos értekezése van a' természeti tárgyakról, melyeket sok és fontos feltalálással gazdagita.

INGENIEURTUDOMÁNYOK-nak különösen a' várerősítést (ide értve az ostromháborút is), 's az országmérést nevezzük, minden hozzá tartozó munkálatokkal együtt.

INGERENS (avatkozó) által azon törvénykezési mellékes személyt értjük, ki a' függő perbe bele bocsátkozik. — Ha már a' per végitélet vagy transactio (peralku) által elvégeztetett, abba bele avatkozni nem lehet, sőt még akkor sem, ha a' felperes a' függőben lévő pert leteszi; ha azonban a' végitélet, vagy az avatkozóra nézve a' levelek előmutatásának itéletnél fogva történt elrendeltetése után köt peralkut a' felperes,

a szövethozók részletét ki kell adni, különben az, maga részéről folytathatja a pert. — Az avatkozás három okból történhetik meg, ugyaneis 1) vérségi jognál fogva, midőn t. i. valaki némely javak iránt pert mozdit, 's annak perébe más valaki, vérségi köteleknél 's közös jurnál fogva, bele avatkozik; 2) királyi jognál fogva, midőn t. i. kettőnek egymás ellen folyó perébe szövethozók egy harmadik, mivel erős jogát egyik fél sem tudta amazok közül beh bizonyítani, vagy azt kivívni, hogy a' perbeli javak nemzetségének sajátja; 3) egyenlően közös jognál fogva; midőn p. o. összehívó, v. gyűltadósági (concurualis) per indittatik, mert ebbe minden hitelező szabadon avatkozhatik, mind addig, míg a' kirekesztés határnappja el nem érkezett. — Az első esetben az avatkozónak, vérségét és osztályosságát kell a' felperes ellen beh bizonyítania; a' másodikban a' királyi jog valóságát; a' harmadikban sem vérséget sem osztályosságot, hanem a' keresetnek alapját, t. i. a felhozott esetben az adóság valóságát és elsőbbségét; különben az avatkozás bírói ítélet által visszavetetik. — A' esupa személyes perekben nincs helye az avatkozásnak. p. o. a' megvertesért indított főhatalmasságiban. Nincs helye végre akkor is, midőn a' királyi ügyész megszakadás vagy hütlenség alapjából indit pert valaki ellen. —no—

INGERLÉKENYSÉG, az izmoknak azon tulajdona, mellyel fogva bizonyos ingerek hatására összehuzódnak, és a' mozgás tevő eszközei lesznek. Hajdanában kézmivileg akarák az állati mozgásokat megmagyarázni, mint rugékonyság által; utóbb erők, az életsellemek közvetlen befolyása, ideghatás által. Haller tanulá ki, 's esmerteté meg az izmok ingerlékenységét. Tanítványi különösen az ingerlékenység viszonyát az érzékenységhez vizsgálák. Némely gyógyászok az ingerlékenységet, mint minden műszerzeti tünetényt, az idegmunkásságtól származtatták, 's így eredt az ugy nevezett idegelmélet (Nerventheorie); mások pedig az ideghatást és ingerlékenységet életerő név alatt egyé olvaszták. Brown ingerlési theoriát alkota belőlök, 's híressé lett rendszerének tette alapjául. De ezen magasságon nem tarthatá fen magát az ingerlékenységnek olly ferde képzelete, 's midőn újabb időkben az élet ideája legmagasabbra emeltetek, az ingerlékenység is, mint amannak tüneténye tekintették, a' nélkül, hogy a' többi életjelenések alája rendeltettek, vagy töle megtagadtattak volna. — A' hosszú rostképzés leginkább tulajdona az ingerlékenységnek, 's ez legjobban látható azon műszerekben, mellyek legerősebb mozgást tesznek, millyen p. o. az izom, a' sziv. A' ndrában nem tapasztaltatik. Az izomrostok hosszúsága két véget okoz benne; az egyik vég feszülő, a' másik mozgó pontul szolgál. Szokásba jött, hogy csak az összehuzódás tekintessék az ingerlékenység munkálatának; azonban a' kiterjedés, kitágulás, lazulás is némely tekintethen annak vétethetik. Az izmokban mégis többnyire az összehuzódás a' cél, a' zárizmokban a' kitágulás is. Van az izmokban ellenhatás is, mellyel fogva némelyek akkor huzódnak öszve, mikor mások neki tágulnak, és vizsvont. Ezen változó munkálatok által támad minden mozgás, melly a' pótoló és tápláló műszerekben szünet nélkül létez, az önkényes rendszerekben pedig csupán az agy akaratjára. Itt a' mozgás nyugalmat tesz szükségessé, melly az álom idején leginkább történik. Az ingerek, az ingerlékenység jelenetit előhozók, igen különbözök. Ide tartozik a' vér és más nedvei a' testnek, a' levegő (p. o. a' tüdőben), az akarat az önkényes mozgásokra. Vannak beteg ingerek is, beteg mozgásokat okozók, érintés vagy egyetérés által, mellyek görcsöknek nevezetnek. Mind ezen mozgásokhoz szükséges az idegrendszer befolyása, 's a' mozgató 's mozgatóndó műszerek rendes táplálása. —j—a.

INGERLÉSI THEORIA V. ELMÉLET, Brown theoriája, német orvosok kidolgozása, 's más orvosi elméletekből vett állítások bele keverése által módosítva. Az ugy nevezett Brown-rendszernek nevezeteb és tulajdon állításai ezek: Az ingerlődhetség ugyan az az egész műszer-

zetben és annak egyes részeiben; minden állati műszerzet bizonyos mértéket nyer eredetekor az ingerlődhetésből. Az ingerek mind egy módon ingerelnek, csak hogy egyik erősen, másik gyengébben. Az ingereknek az ingerlékenységre való hatása az ingerlést vagy ingerlődést szüli, mely ezen két tevőnek hozata, t. i. az ingeré és ingerlékenysége; az elsőnek erejével és az utolsóinak fokával szoros viszonyban áll az élet valódi oka. Az ingerlés által megemésztetik az ingerlékenység, ingerhijány által pedig összehalmozódik. Az inger és ingerlődhetés illendő foka, mérsékelt ingerlést okoz és egészségnek nevezetik. A test nedvei inger gyanánt munkálkodnak. Az inger viszonyának megharborodása az érzékenységhez, ingerlési rendtelenséget szül. Igen nagy vagy kicsiny ingerlés már betegség vagy legalább hajlandóság a betegségre. A betegségek vagy általánosak, vagy helyiek. Az általánosak két idomban mutatkoznak, ingerü (sthenicus) és ingerhijányu (asthenicus) betegségek. Mindenkézt hajlandóság előzi meg. Ingerü hajlandóságnál nem támadhat ingertelen kór, 's viszont ingerhijányúnál ingerü betegség. Az ingerü betegség változott érveréssel forróságaak (pyrexia), ingertelen betegség pedig gyorsabb érütéssel láznak (febris) mondatik. Nincs a betegségeknek valódi különbségek; mint az ingerőség vagy ingerhijány fokában; az orvos ne nézzen a kór idomára, hanem a jelen ingerlés fokára. Ezen fok kitanulása végett, meg kell vizsgálnia az előre jart ártalmakat. A természet semmikézt nem gyógyít meg; hanem ez az ingerek viszonyának megváltozása által történik. Az ingerü kórnál csupán csak az ingert kibebitse az orvos, az ingerhijányúnál nevelje, 's mindenik esetben addig, míg az ingerlés középfoka, azaz, az egészség, újra visszaátl. A gyógyszerek vagy gyengítve dolgoznak, az ingerlést kibebítők, vagy ingerelve. Minden szer csupán ingerlése mértékében különbözik, mind az egészre dolgozik, bizonyos rend vagy műszerre egy sem. Az ingerü betegség gyógyszerei olly hatalmak, mellyek kisebb ingerrel bírnak az egészségre megkívántónál; az ingerhijányu betegség gyógyszereinek nagyobb ingerlést kell okozniok, mint az egészséghez szükségesek. A számtalan gyengítő szerek között leghathatósabb az érvágás; az ingerlők között pedig első a mákony (opium). A mákony nem hat különösen az idegrendszerre, mint nyugtató, bódító szer; hanem általjában az ingerlékenységre, mint ingerlő szer. Innét minden nemü és foku ingerhijányúnál használandó. — Brown rendszerének ezen és egyéb állításából keletkezett idővel az ugy nevezett ingerlési elmélet, a német orvosok kidolgozása, javításai és kiegészítése által. Ezek közül nevezetesebbek: Röschlaub, ki azt, a mit Brown homályosan, röviden vagy érintve mondott, szorosán és tudományosan törekekvék megalapítani. Az ingerlékenység egységéről szóló tudományt erősen kezdé megalapítani, az ingerlékenység kifejezetének életerővel való felcserélését hijányosnak vitatá, az alkalmatosság vagy hajlandóság (opportunitas) szónak magyarázatát adá 'sat. Hufeland ugyan nem ragaszkodott Brown rendszeréhez, de a sok jót megismeré benne 's használá. Kipótolá a on csorbát, mellyet Brown a műszerzetre kevés tekintése által hagyott, 's megmutatá a műszeresség fontosságát az életre; megmutatá, hogy a természet általános törvényei a műszeresség és ingerlés által módosítatnak ugyan, de egészen el nem törülletnek, sőt a hanyatló ingerlésnél el is kezdenek hatalmasodni, mint látható a rothadási láznál, emésztési gyengeségnél 'sat. Ellene szólt azon állításnak, hogy az ingerek minden különbsége csak az ingerlés fokától függ, megmutatva egyes szereknek különösen egyes rend és műszerekre hatását, p. o. a higanyt a nyirk és mirigyrendszerre, a „squilla“ét a vesékre. Állitá, hogy ingerhijányu hajlandóságnál, gyengeségnél, sőt ideglázban is lehet gyuladás jelen 'sat. — Frank József eleinte buzgó követője Brown rendszerének, de ntöbb hijányait észrevévén némelleyeket javita benne, p. o. hogy nem minden az, különösen szakláz, ingerhijányu; a mákony használatát korlátozta.

Más orvosok más rendszerekből vettek fel bele állításokat, nevezetesen a nedvkórta nból (Humoralpathologie). Az azonban született természeti philosophia is munkálkodott Brown rendszerére, 's eleinte összeolvadt vele. Így p. o. Kilian egészen a' term. philosophia okfejeire akará alkotni, Hecker is a' termész. philosophiából vette ingerlési elméletek alapideáját. Ezekből látható, hogy az ingerlési theoria nem lön magában zárt egész, hanem majd minden orvosnál más színbe öltözött, a' mint Brown tudománya régibb oskolák tanításaival, chemiai feltételekkel, a' bel- és nedvkörtudomány állításaival kevertették, vagy a' term. philosophia ideái által elváltoztatták. —j—u.

INGÓ VAGYON (Ingóság). Leginkább az örökösödés nagyobb meghatározottsága tekintetéből két osztályát különböztetik meg törvényeink az ősi és szerzeményjavaknak, melly szerint ingóknak és ingatlanoknak nevezetnek. Ingó vagyon alatt általában olly tárgyak értetnek, mellyek idomok változása és állományok épsége nélkül, egy helyből mas helyre át nem tetethetnek; de a' Hk. I. 102. cz. 4 § és az 1647 V. 125. cz. a' zalogba adott nemesi telket is ingóság gyanánt tekint. Megjegyzésre méltó, hogy a' ВЪКРЕПАТІА (l. e.) alkalmával az ingóságok csak akkor vehetnek bírói zalogba, midőn már a' vesztés felnek semminémű ingatlan vagyona nincs, mellyből a' nyertes magát kielégíthetné. —no—

INGOVÁNY, (Moor). Ingoványnak nevezetik ollyan lapos mocsáros feketeföldű térség, mellyből rendszerint turfa ásatik ki; magas ingoványnak (Hochmoor), ha magasan, p. o. magas hegyvölgyekben fekszik, 's csak hangafüvet 's csalétot terem, ellentétben a' mélyen fekvő lapos ingovánnyal. *A***s.*

INKA, I. PERU. INKAUT, egy régi perui munka, Cuzcotól Quitoig 700 órányira nyulik, mindig egészséges hegyi vidéken, 's néha a' tenger színe felett 12,475 lábnyira is emelkedve.

INNEPEK. Minden vallásnak vannak innepei, ezek tartják 's ujtják meg a' vallásos életet. Valánint a' vallásnak általában érzéki módon kell az érzéki emberhez közeledni, ugy ez különösen az innepeknél történik, hol ugy szólván az idők szentekké lesznek. Nincs vallás, melly tisztán magából, minden más, már esmerthitertelem mód befolyása nélkül, képződött volna. Így az indiai szertartások nyomai a' zsidóságnál nyilván tapasztaltatnak; a' keresztyénség a' zaidóságból eredt. Innen nem lehet csodálnunk, ha annyi keresztyén innepek hasonlatosságát idegen vallásokban is találjuk. Első innep, mellyet a' keresztyének ülték, az ur feltámadásának napja volt, ez a' Zsidók husvétjával egy időre esett; a' szent lélek kiadásának napja a' zsidó pünkösödöt pótolá. Hetenként előforduló feltámadási innep a' vasárnap volt, egyszersmind a' zsidó szombat pótléka. Az innepek sokféleképp osztatának el: héti (vasárnap) és évi vagy sajátképi, rendes vagy rendkívüli, állandó vagy változó, nagy és sátoros (husvét, pünkösöd, karácson), közép és kicsiny, egész és fél, régi és új, küzönséges és különös innepekre. Rendes változó innepek p. o. husvét, pünkösöd'sat.; állandók: karácson, Mihály, vizkereszt, gyertyaszentelő, sz. János, Mária innepei'sat. Rendkívüli innepek vagy innepnapok, mellyeket különös esetekben a' kormány rendel. Így p. o. Urnapja, nálunk sz. István király napja'sat. Első századokban csekély volt az egyházi innepek száma, mi azon nyommasztó viszonyokból, mellyekkel eleinte a' keresztyénségnek küzdenie kelle, könnyen magyarázható. Legrégibb időkben a' vasárnapon kívül csak a' csendes pénteket, husvétot, pünkösödöt, néhány mártir nem egészen pontosan meghatározott emléknappait, 's a' 4 században behozott karácsont találjuk, mint a' keresztyének szent ideit feljegyezve. De noha ez innepeknél a' zsidó's részint pogány eredet kétségtelen; később mégis egyházi törvények által rendeltetett, hogy azok a' Zsidókkal 's pogányokkal közösen ne tartassanak. E' szent idők és innepek alapideája és célja a' keresztyénség jótételeire 's a' megváltó személyére emlékeztetésnek élénk sentartása, az isteni

gondviselés iránti hálára buzdítás, és keresztyéni erények gyakorlására indítás vala. Bőjtöléssel készülének ezekre, 's úgy tekinték, mint örömapokat, melyeken a' keresztyén semmi világi munka által nem zavarva, egyedül szent dolgok vig szemléletével és gyakorlásával foglalatoskodjék. De ez innepi örömöknek olly kevéssé kell vala érzéki gyönyörökre fajulniok, 's a' pogány szokásoktól annyira kelle különbözniök, hogy a' keresztyén anyaszentegyháznak azon pillanattól fogva, midőn az országokban uralkodni kezdé, fő gondja lenne a' kormány hatalmát a' szent napok és szertartások védelmezésére, 's minden nyilvános multságoknak, melyek által az isteni tisztelet szentsége botránkozást szenvedhetne, eltiltására felszólítani. Illy módon a' keresztyén innepek egyesíték a' zsidó innepek komoly erkölcsiségét, de egyszersmind a' pogány vígságból is némi szabadabb gondolkodást és vidámságot vettek fel. Noha a' szent napok ferriák, azaz olly napok valának, melyeken minden nyilvános és törvényes munkáknak 's minden ájtatosságot zavaró multságoknak megazünniök kelle: mégis az úgy nevezett szükség és szeretettétemények nemcsak megengedettek, de parancsoltattak is. Ellenben az isteni tiszteletben való részvét minden keresztyénnek különös kötelességévé tétetett, 's nem csak az isteni tisztelet helyei, hanem magok a' keresztyének lakhelyei is rendkívüli módon díszesítették, 's a' keresztyének illendő és innepélyes öltözködésre intettek. Ekkor nem böjtölének, szeretetlakomákat (Agapen) tartának, ezek eltörlése után pedig a' gazdagoknak kötelességül tétetett, hogy a' szegényeket táplálják 's alamizsnával segítsék. Valamint a' vallás egy hatalmas uralkodóné gyanant hata az életre, úgy hata az évre és időre is. Egy tökéletes egyházi kalendáriom készült, melly az évét inneppek szerint felosztá, az időt megszentelé. Az innepek három fő cyclusra oszták az évet. Nem történeti eredete szerint, de az egyházi kalendáriomban még is első cyclus a' karácson cyclusa, vagy a' Megváltó emberreléte és születése ideje. E' szent idő első ADVENTTEL (l. e.) kezdődik, 's vízkeresztig tart. A' karácson származásáról 's származásának okáról oszolva vannak a' vélemények; legyen elég Hammernek azon nézetét megemlíteni, hogy Harpocrates születése napját az Egyiptomiak, Mithrasét a' Persák és Romaiak is Dec. 25-én tartották, hogy a' karácson éjele 's a' következő 12 nap innepi szertartásai már az Egyiptomiaknál, Indusoknál és Persáknál épen ekkor kezdődni szokot játékokban és multságokban feltaláltnak, 's így az anyaszentegyház is épen ezen pogány innepi Dec. 25-két választotta az Ur születése napjává. Minden esetre nem megvetendő gyanítás, hogy a' pogány időt illy módon próbálhatták megszentelni. Ha meggondoljuk, hogy Mithras tisztelete a' nap tiszteletével összeült, 's hogy sok régi karácsoni énekekben a' hajdani naptiszteletre félreesmeretlen czélzások foglaltatnak, Hammer feltétele épen nem fog hihetlennnek tetszeni. Karácsonra, mint születési innepre, nyomban három halálnap következik, u. m. martir sz. Istváné, János evangélistáé, 's az apró szenteké. Karácson után nyolczad napra Jézus körülméltetésének 's nevének innepét üljük, mellyel az új év innepé párosítatott. Egyik legemlékezetesb innep volt vízkereszt Jan. 6., mellyel, míg karácson be nem hozatt, Urunk születését együtt inneplék. Ez innep Jézus életének minden nevezetességeit magában foglalá, 's általa Jézus egész ifju korának oknyomozó történetileg kelle ábrázoltatni. Nem lehet bát megütközni, hogy a' szent históriának olly különféle főpontjai, mint az Idvezítő születése (míg e' végett saját innep nem rendeltetett), a' varázslók megjelenése, Krisztusnak a' Jordán vízében megkereszteltetése, 's Jézusnak galilaeai Kana városban véghez vitt első csodatétele egymáshoz kapcsolattak. Emlékezetre méltó, hogy ugyan e' Jan. 6. az Egyiptomiaknál is legnagyobb innep vala, mellyen Osiris epiphaniáját, vagy a' megtalált Osiris örömet innepelték. — 2 Cyclus a' Husvét vagy a' Jézus halálának és feltámadásának emlékére szentelt napok. Virág vasárnap 40 napi böjtölés után nyitja meg a' husvétii szertartásokat. Ez

innepet a' görög egyház már jókor, a' diák pedig csak a' 7 század körül kezdte ülni. Nagycsötörtökön az urvacsorájának és a' lábmosságának innepe tartatik. Ez innepnek nyomai az afrikai egyháznál már 4 században találatnak: a' többieknél későbbben. A' Zöld csötörtök (l. e.) nevezet eredete iránt sokfélek a' vélemények. Ezt követi Nagy péntek, Krisztus halálának innepe, egyszersmind fájdalom és gyásznapi. Ez innep a' husvétal és vasárnapal egykorn. Husvét szombatja egyedül az, mellyet a' keresztvény anyaszentegyház a' zsidó szombatok közül megtartott; ez innep fő hitágazatja a' megváltónak az alvilágra alászálla. Végre első a' sz. husvét vagy Jézus Krisztus feltámadásának innepe, legrégibb de legnagyobb keresztvény innep is, mivel az esztendő minden vasárnapjai ennek nyolczadai. Husvét az örömmek napja; különösen élénkek pedig ez örömmek kifejezése a' Görögöknel. — A' 3 Cyclus Pünkösöd, vagy a' keresztvénségnek mint intézetnek fenebbi meghitelesítése és szemlémítése. Krisztusnak az első két cyclusban jelképileg és történetileg innepelt földi élte már lefolyt, most már Krisztus az ő szent atyjánál lakott, 's elküldötte a' vigasztalót, ki az ember szívet megvilagítá, és erősíté. Pünkösöd cyclusában első innep a' menybemenetel napja, vagy áldozó csötörtök, 's Pünkösöd nyolczad napja berekeszti a' cyclust a' sz. Háromság innepével, melly a' cath. anyaszentegyházban csak a' 9 század táján állították fel, 's most az egyházi időszámálást adventig meghatározza. Biztosan híhetni, hogy a' keresztvények mind áldozó csötörtököt mind pünkösödöt már a' 4 század végén szeltére megültek. Ez tehát a' 3 cyclus. De ezek eddig csak Jézus innepeivel telének el; azonban a' többi innepnek is e' cyclusok közé esnek. Mária tisztetele 5 században, 's azon időtől kezdődik, midőn a' Nestorius által megtámadtatott, de az ephesusi (431) és chálcedoni (451) egyházi zsinatok által megerősített kifejezés: *Θεοτοκος* különös fontosságot nyert; maga a' kifejezés már régi volt. Mária tiszteteletének indító okát homály fedi. Gondolhatni, hogy a' tengerből kelt pogány istenasszony tisztetele megszűnven, az elmékben e' miatt támadt hézag a' szeplőtlen szüz és istenanya tiszteteletével töltött be; maga az érzéki pogányágnak a' komoly keresztvénséggel ellenkezése is, mennyiben amannál a' cyprisi Venus történetei épen nem legépületesebbek, ez pedig a' szüzesség képzetét olly magasan helyezi, oda vezete, hogy ezen szüzességnek egy megvalósult idealja állíttassék fel. Igy mi az urani Venus tiszteteletében gyengéd és szívhez szóló volt, megtartattott, megemesítettett, 's a' cyprisi melléktárgyaítt megszabadíttattott. Szigornt gyengéddel párosítani, emberi természetben fekszik, 's ha Schlegel az egyháznak a' művészetekkel egyesültét megénekelte, hól a' mennyei szüz a' Parnassusról elfutott művészségeket vigasztalja, 's szolgálatjába fogadva a' keresztvények közé viszi, ezt itt bővebben magyarázni nem szükség. Mária tisztetele, mivel az istenség imádásától pontosan megkülönböztett — nem ártott a' keresztvénségnek, sőt ezt 's ennek szüzességről képzetét terjesztette. Magoknál az egyházi atyáknál is lelhetni etymologiai czélzásokat a' tengerre (mare, Mária) 's a' tengerből kelő esti csillagra (Ave maris stella) Mária innep van kilencz, u. m. 1) Gyümölcsöltő Boldogasszony napja. 2) Mária tisztulása vagy Gyertya szentelő Boldogasszony napja. 3) Mária látogatása vagy Sárlos Boldogasszony. 4) Mária Magdolna napja. 5) Mária fogantatása. 6) Mária születése, v. Kisasszony napja. 7) Mária bemutatása. 8) Mária mennybe menetele vagy nagy Boldogasszony napja. 's 9) több apró Mária-innep. — Megtartják még a' martirok és apostolok emléknappait, ugy a' különféle szentek, angyalok és Krisztus innepeit is. — Nov. 1 je minden szentek innepe. A' Görögök már a' 4. században közönséges innepet szentelének pünkösöd nyolczadán, vagy a' mai sz. háromság vasárnapján, minden martiroknak és szenteknek. Nov. 2. minden lelkek, vagy halottak emléke innepeltetik. Ugy látszik Clugni Odillo 998 vitte ezt klastromaiba, honnan lassanként az anyaszentegyházba is becsuszott.

Hogy ez még is az anyaszentegyháznak nem közönséges innepé, Campagni cardinal reformjavalata 1524 bizonyítja, melyben (cap. 20) a németbirodalmi rendek panaszaira ez innep eltörlését tüstént megengedte. Nov. 29. esik Mihály innepé, mely egyszersemind minden anygalek innepének is tekintetik. Aug. 6. Urszine változása, melyet különösen a Görögök fényes szertartással ülnék. — A keresztisztelete két innepre adott alkalmat, egyik a Keresztfeltalálás Maj. 3., másik a Keresztfelemelés innepé Sept. 1. — URNAPJA (l. e.) innepé 1264 állítottatott fel, 's sz. háromság vasárnapját követő csötörtökön ülik. Mint különös és rendkívüli innepnek említendőek még itt a templomszentelési innepnek, mellyek nyilván a zsidóságtól erednek. — A 18 században a cath. egyház számtalan innepet eltörlött vagy a vasárnapokra szorított, de számok még most is tetemes. — Kik a vallásos innepeket világiakkal, mint p. o. természet, tavasz, őszi 'sat. innepéivel vágyának felszerelni, csak erőtlen vizhangjai annak, mit e részben a francia köztársaság olly méltósággal fejeze ki. Midőn t. i. a nemzeti gyűlés Robespierre indítására egy legfőbb valóság lételet 's a lélek halhatatlanságát elhatározta, 's e valóságnak Prairial 20. nemzeti innepet rendelt, egyszersemind a tized napokra ez innepeket tűzé ki: 1) a legfőbb lény és természet, 2) az emberi nemzet, 3) a francia nemzet, 4) az emberiség jötevőji, 5) a szabadság és egyenlőség, 6) a szabadság martírjai, 7) a köztársaság, 8) a világ szabadsága, 9) hazaszeretet, 10) a zsarnokok és árulás iránti gyűlölség, 11) az igazság, 12) a törvényesség, 13) szemérmesség, 14) a dicsőség és halhatatlanság, 15) a barátság, 16) a mértékletesség, 17) a vitézség, 18) a hűség, 19) a haszonnemelés, 20) a stoicismus, 21) szeretet, 22) a házassági hűség, 23) a gyermeki szeretet, 24) a gyermekkor, 25) az ifjkor, 26) a férjkor, 27) az aggkor, 28) a szerencsétlenség, 29) a földmivelés, 30) a szorgalom, 31) az ősök, 32) az utóvilág és boldogság innepét.

INNEPÉLY (solennitas). Minden józanul munkálódó embernek kell foglalatosságában bizonyos rendet követni. Ennek megválasztása őa tetszésétől függ, 's nem is kívánhatja azt a hatalma alatt nem levő személyektől, hogy ugyanazon munkálatban, mellyet ő végezett, ezek is az általa használt rendszabásokat kövessék. A törvény, mint mindenekre egyiránt kiterjedni kellő erejű, kötelezheti azonban az embereket, hogy bizonyos cselekedeteknél, mellyek t. i. a törvénykezés körébe tartoznak, mindnyájan ugyanazon szabályok szerint munkálódjanak, 's miveteiket az általa meghatározott mód szerint intézzék. Az illy törvényes megkívánatok innepélyeknek mondatnak. A mint ezek a dolognak belsejét vagyis állományát, 's külsejét vagyis idomát tárgyazzák, a szerint két ágra oszlanak, u. m. belső és külső innepélyekre, mellyek közül a tárgy erős létehez rendszerint a külsőknek megtartatása szintolly elmulthatatlanul szükséges, mint a belsőké. Vö. KIVÁLTSÁG, ÖRÖKBEVALLÁS ÉS VÉGRENDÉLET. Azonban a dologra nézve, általában majdnem annyi félek lehetnének, a mennyi foglalatosság és tárgy magát a törvénykezésben előadja. De a mennyire kívánatos és hasznos az, hogy a nyomosabb munkálatoknál a tárgyakkal való bánásmód törvények által meghatározottassék 's mindeneknek szoros köteletségévé tétessék: olly kívánatlan és káros dolog volna ellenben, hogy minden csekély tárgyakkal körül elmellőzhetlen formalitásokkal kénytelenitessék valaki bájlódni. Törvényeink ös alkotói igen átlátták ezen igazságot, 's ennél fogva ösak kevés tárgyakra nézve rendelték innepélyeket. A szokás azonban, melly lassanként erős törvényévé vált, sok haszontalant is kevert törvénykezési rendszerünkbe; de reménylhető, hogy az idővel együtt, lassanként ez is megtisztuland. Innepélyesnek a törvény értelmében azon tárgy vagy cselekvés nevezetik, melly bizonyos szabályokkal van összekapcsolva, p. o. innepélyes ellenmondás, tilalmazás, peralku 'sat. Sőt a törvénykezésen kívül, a közeletben is innepélyesnek szokták közönségesen mondani mind azt, a

mínek végbevitelénél nem csak bizonyos rendszabásokra van figyelem, hanem egyszersmind fényes szertartások is gyakoroltatnak. Ilyen értelemben mondhatni innepélyesnek p. o. a' koronázást, temetkezést 'sat.

Kunoss.

INNSBRUCK (Innsbruck), Tirolis fővárosa az Inn mellett, mellyen egy szép hid áll. A' város (tenger felett 1754') nevezetes fiókvárosokat, szép templomokat, 574 házat és 10,200 lakost számlál. Széke az ország kapitányának és a' tirolisi kormányának. I. Leopold császár 1672 egyetemet állított benne, melly 1782 lyceummá változtatott, 1792 ismét visszaállított, 1810 ujra lyceummá tétetett, 's Maj. I. 1826 ismét egyetemé emeltetett. Ezzel egy kispap nevelő ház is van összekötve. Keztyü-, selyem-, pántlika- és kartongyárai, valamint üvegmevei is nevezetesek. Híresek művelői az udvari templom ezüst kápolnájában, I. Maximilian sirköve a' Franciscanusok templomában, az udvari vár és az Ambras kastélybeli gyűjtemények, melly utolsó most Bécsben van, 'sat. (Vö. WEL. ER.). Itt alapította az ország kormányzója, gróf Chotek Károly 1823, a' koronaörökös pártfogása alatt álló Ferdinandeumot, vagy tirolisi nemzeti muzeumot, mellynek tagjai 1825-től fogva a' „*Beitragé zur Gesch., Statist., Naturk. und Kunst von Tirol und Vorarlberg*“ című folyóiratot adják ki. 1826 a' hippodromus helyén V. Leopold főherczegnek tirolisi szobrász Gras Gáspár és rézöntő Reinhart Henrik (mind ketten a' 17 század első felében éltek) által bronzból készített szép lovag szobra álltatott fel.

INO, Cadmus és Harmonia leánya, Athamas thebai király második nője, magára vonta Juno haragját az által, hogy a' kis Bacchust, testvére Semele fiját szoptatá. Mivel pedig később, hogy ön gyermekeinek kedvezhessen, mostoha gyermekeit, Phryxust és Hellét, meg akarta öletni, hanem ezek édes anyjok Nephele megjelenése által álom közben megintetvén elszöktek: annál több okot talált Juno elleni gyűlölségének kielegítésére. Férjét Athamast megdühíté. Ez összevuzá egy kősziklán Inoval nemzett legidősbik fiját Learchust. Ino legifjabbik fijával, Melicertessel, elszaladt 's a' tengerbe szökök. A' gyermek holt teste egy delphin által partra vitetett, hol azt Sisypus király eltemeteté, 's tiszteletére a' híres ISTHMI JÁTÉKOT (I. e.) hozá szokásba, mert Venus kérésére Ino és Melicertes felvetettek a' tengeri istenek közé. Ino Leucothea név alatt tiszteltetett. Más elbeszélés szerint, Melicertes holt teste temetetlen hevert egy ideig, 's rettenetes dőghalált okozott, mellyre azt a' parancsolatot adá az oraculum, hogy a' gyermek teteme szoleott innepélyességgel takaritassék el, 's tiszteletére játékok rendeltessenek.

INQUISITIO, I. TANUVALLATÁS.

INQUISITIO (egyházi), I. SZENT HIVATAL.

INSCRIPTIO-nak (érdembér) törvényes értelemben azon nemesi birtok nevezetik, mellyet valaki, önszemélye iránt tett jeles érdemek és szolgálatok tekintetéből, másnak jutalmul ad; az érdembéradás pedig oly cselekedet, melly szerint valaki saját nemesi birtokát másnak, az ő személye iránt bebizonyított jeles tettek 's szerzett érdemek tekintetéből átadja. — Az érdembérül adott jószág vagy ősi vagy szerzemény, 's mind a' két nemű viszont vagy adománybeli vagy adományküli, továbbá vagy örökbe, vagy ideiglen adatott, és ez utolsó ismét bizonyos vagy bizonytalan ideig való. Az érdembéradás vagy ezen zárlattal tétetett: semmi jogot, semmi jogbeli vagy urasági sajátságot fen nem tartván, — vagy nélküle. A' királyi ügyészre nézve pedig vagy királyi jóváhagyással megerősített, vagy nem. Végre a' nemzetségre nézve: helyes oku vagy oknélküli; az okoknak helyes volta pedig leginkább az érdembérlevélben megnevezett szolgálattételekből ítéltetik meg. Végre az érdembér tiszta, midőn minden pénzbeli fizetés nélkül tétetik, — vagy vegyes, midőn bizonyos somma adatik érte. — Az ér-

dembért adónak megszakadása vagy hitlensége esetében csak úgy követeltethetnek vissza az örök érdembérjává a' kir. ügyész által, ha a' jávak adománybeliek, 's az érdembér-adásra nézve kir. jóváhagyás nem eszközöltetett ki; az adománykivüliek pedig csak akkor, ha azokban kir. jog lappang; de ez az ideigleni érdembéradást sem döntheti el, akár tiszta legyen az, akár vegyes. — A' rokonokra nézve itt nem szükség megkínálást (praemonitio) előbocsátni, mert az így elidegenítendő javakat nem szerezhetik meg a' rokonok, sőt a' megkínálás szükséges volta a' dolog természetével egészen is ellenkezik. — Az ideigleni érdembér-adás a' praedjudicium (joggát) alapjából nem rontatik el, valamint a' helyes oku örök sem, ha csak az ősiekből igen felesleg nem tétetett. Ha a' szolgálatok csak általánosan vannak kifejezve, tartozik azokat az inscriptionalista (érdembéres) nevek szerint előadni, 's azt is bizonyítani, hogy azok valóban tétettek, máskülönben kétes lesz, ha az érdembér-adás helyes oku-e vagy nem. Ezen zárlat: semmi jogot 'sat. itt is a' szokott sikerrel használtatik. — A' szerzeményből adott érdembér nem változtattatik meg, minthogy a' szerzeményjává szabad rendelkezés alá tartoznak.

Kunoss.

INSCRIPTIO (epigraphé), felülírás valamely épületen vagy könyvön. — *Epigraphica*, felülírasok esmerete vagy felülírástudomány, egy, leginkább a' Hollandiak (Smet Márton, Gruter János) és Olaszok (Maffei Scipio) által alapítottatott historiai segéd tudomány. Ujabb gyűjtemények e' részben: „*Inscriptionum latinarum selecta collectio*“ Orellitől (Zürich, 1828); „*Corpus inscript. graec.*“ Boeckhtől (Berlin, 1828) és „*Sylloge epigrammatum Graecorum ex marmoribus et libris.*“ Welckertől (2. kiad. Bonn, 1828). — *Epigraphicai* a' pénz azon oldala, melyen a' kép és felírás vagon; *monepigraphicai*, ha csak felülírás, *anepigraphicai*, ha csak kép van rajta.

INSOLIDUM, I. MINDNYÁJAN EGYÉRT.

INSTINCTUS, I. ÖSZTÖN.

INSTITUTUM, I. INTÉZET.

INSTRUMENTALIS MUZSIKA, I. HANGSZERES MUZSIKA.

INSURRECTIO (felkelés, lázadás). A' szó eredeti értelmében *Insurrectio* és *Insurgensek* lázadást, lázadókat tesz, még pedig rendesen akkor használtatik mind a' két szó, mikor a' zendülés közönséges, 's ekkor a' törvényes kormány iránti engedetlenség ideáját fejezi ki. Azonban másféle jó és rossz értelemben is használja a' szokás mind a' kétót. Magyarországbn nevezetesen az Insurrectionnak statutörvényi értelme van, melly szerint, ha az országot valamely külső vagy belső nagy veszedelem fenyegeti, a' király parancsára tartozik minden nemes fegyvert fogni, 's a' haza és király oltalmára sietni. Az illy felkelő nemes hadi sereg a' törvényekben Insurrectionnak, a' honvédők Insurgenseknek nevezetnek. Utolsó ízben 1809-ben látott Magyarország illy Insurrectiot, mikor a' Francziák az ország határán beütöttek, melly alkalommal a' hazafüségnek és vitézségnek sokan derek jeleit adták. A' magyar nemes embernek elejétől fogva tisztje volt a' katonáskodás, még pedig a' birtokosabbak, mint a' magnások és főpapok, nem csak személyesen mentek el hajdanta a' haddal, hanem tulajdon zászlójik alatt vezettek haderiumot is. A' magyarországi Insurrectio vagy közönséges, mikor az egész országheli nemesség felkel, vagy részes (particularis), mikor hamarjában csak az azon részben lakó nemesség kelhet fel, mellyet az ellenség legközelebb érhet, és fenyeget; de ez az utolsó ma már csak ritkán történik. A' közönséges Insurrectio ujra vagy személyes, mikor minden nemes tartozik felkelni, mint a' milyen személyes felkelés 1658-ban határozottatott meg, vagy porta szerint való, (portalis) mikor a' nemesség, birtokához képest, még katonákat is tartozik kiállítani, mint p. o. 1805-ben. Az ország portákra lévén felosztva (a' mi már ma nem udvart vagy kaput, hanem nagyobb földet jelent, úgy hogy az egész or-

szág 6210 portát tett 1805-ben) az országgyűlés határozza el, hogy egy portától hány katonát kelljen kiállítani a nemességnek. Egyébiránt a nemesi felkelés és honvédelmezés régi s újabb módjairól bővebben értekezni nem ide tartozó dolog, mivel azt Magyarország constitutiójában és historiájában, különösen pedig a magyar bandériumban kell körülállásosobban kifejteni.

A mi már az Insurrectiot a szó eredeti értelmében, mint lázadást illeti, nincs még eldönve e kérdés, hogy az törvényes e vagy nem? Annyi ugyan kétségen kívül van, mint az újabb történetek bizonyítják, hogy a hatalombitorlás (usurpatio) esetében a politica is helyesnek találta az Insurrectiot, mint p. o. mikor a Spanyolok felkelték Napoleon seregei ellen; hasonló módon a nagy elnyomtatás esetében is pártját fogta a politica némely insurrectióknak, p. o. a legújabb időkben Délamerika és Görögország felkelései lassanként helyben hagyták. Nagyon bajos azonban az erőszakos kitörésekről általánosan valamit elhatározottan mondani, mivel azok bizonyos környülmények szerint más meg más formák alatt jönnek elő, és a legerőszakosabb kitörésekben is, a mennyire azokban a nép nagy része vagy az egész nép is részt vesz, nem használhatók a törvényes és erkölcsi imputatiók szokott mértékei; mert az illy mértékek csak az egyeseknek egyes tetteikre alkalmaztathatók, s ezért az egyes tettek méltán is törvényes megítélés alá huzathatók, noha még ezen esethen is van kifogás; mert ha az egyes tettek szerencsés kimenetelűek; már azoknak indítóji kihúzták magokat a dolog jó kimenetele által a törvényes megbírálás alól, és a historia ítélete alá jutottak, melly még Tell és Washington felett nem mondotta ki ítéletét, hogy bűnösök volnának, holott mind a ketten meglakoltak volna tetteikért, ha vállalatjuk jól nem sült volna el. Ezek szerint látni való, hogy az Insurrectio szó sokat veszített régi gyűlöletes értelméből, sőt többször már egészen ellenkező értelemben használtatik. A mi az Insurgensekkel való hadi bánást illeti háboru idejében, szokás szerint nem úgy bánnak velek mint rendes katonákkal szokás bánni, mert lakhelyeiket is felégetik, magokat, ha fogságba esnek, mint vétkéseket megbüntetik; de itt is csak attól függ a dolog, milyen ereje van az Insurgenseknek, mert ha repressaliákat tudnak tenni, mint p. o. a spanyol Insurgensek: a másik fél is fog arra hajolni, hogy velek úgy bánjék, mint rendes katona sereggel. *Kállay.*

INTABULATIO (bejegyzés), törvényes cselekedet, melly szerint az adósság, azon vármegye gyűlése vagy város tanácsa előtt, mellynek törvényhatósága alatt a batorságul szolgálandó javak vannak, szokott módon kihirdettetik, s a hiteles jegyzőkönyvbe, az elsőbbségi jog megnyerése végett beiratik. A most adott határozatból eléggé kitetszik, hogy a bejegyzés joga, sem az ország bírját, sem más egyes személyeket vagy káptalanokat és szerzetes gyülekezeteket nem illeti, hanem csupán csak a vármegyék, szabad kir. városok, és privilegiumaiknál (kegyleveleiknél) fogva a Jászok és Kunok által gyakoroltathatik. Egyébiránt pedig idejére nézve azt kell megjegyezni, hogy, minekutána már a hitelezők nagyobb része összehívó (gyűltadósági) pert indita az adós ellen, több a bejegyzésnek hely nem adatik. Azonban külön hitelezők által egyenként mozdított világos adóssági perek, habár nagyobb számmal volnának is, nem gátolhatják meg azt, valamint szinte az adós félnek ellenmondása sem; mert a bejegyztetésre nézve az ő megegyezése nem kívántatik. Erejére s foganatosságára, egyet ér a bejegyzet a bírói végrehajtás által megerősített ítélettel, a pusztá ítéletet pedig felül mulja. De e tárgyban a bejegyzés ideje is bír némely befolyással, mert az előbb bejegyzett adósság eleibe tétetik a későbbinék, habár netalán ennek származása, vagy is az erről szóló adóslevél, sokkal korábbi volna amannál; az ugyanaz nap bejegyztetett adósságok közül pedig a régiebbnek van elsősege. *Kunoss.*

INTAGLIAK, melyen vésett kövek.

INTEGRALIS SZÁMVETÉS, I. INFINITESIMALIS SZÁMVETÉS.

INTELLECTUALIS, e' szótól: intellectus, értelem, sokszor csupán annyit tesz, mint értelmes, belátó; szellemiképen annyit is, mint esmerethez tartozó, esmereten alapuló, és megkülönböztetik a moralistól és aestheticaitól, p. o. kifejezésben: intellectualis műveltség. Ha esmeretekről használtatik ez a kifejezés, tehát olyanok értetnek alatta, mellyek az értelemről vették eredeteket, ellenekbe téve a' sensuális vagy sensitiv esmereteknek, mellyek az érzékekből és az érzésből erednek; tárgyai pedig ezen esmereteknek intelligibiliseknek, azaz, csak az értelem vagy az ész által megismerhetőeknek neveztetnek. Így p. o. ez a' tétel, hogy minden változásnak oka van, intellectualis esmeret. Fichte philosophiája beszél az intellectualis szemléletről, melly nem egyéb a' közvetetlen, tiszta önszemléletnél. „En szemlélem magamat,“ ugymond ő. „azon közvetetlen, magába visszamenő munkásságban, melly által én En vagyok; ez az én magam tiszta előterjesztése nem érzéki előterjesztés; nem az én érzéki tulajdonságimnak, az én személyes minőségemnek vagy individualitásomnak észrevétele vagy vizsgálása; az én empiricus magam előterjesztése már felteszi az intellectualis önszemléletet; mert En elébb vagyok, mint kérdezhetém, hogy ki vagyok. Azon actus szemlélete, melly által az En előállt, az önmagából kimenő és önmagába visszamenő munkásság közvetlenül eszmélete teszi az intellectualis szemléletet. Ha ezt szorosabban megvizsgáljuk, úgy találjuk, hogy Fichténél a' tiszta ön eszmélet ny jelenik meg, mint intellectualis önszemlélet az ő legnagyobb elvonattatásában az érzéki belső szemlélettől. Schellingnél az intellectualis szemlélet annyit ténne, mint az egység alapeszmélete általában; onnan van ő nála az általános identitásnak csupán intellectualis szemlélete. De az itt még csak úgy jelenik meg, mint előre való feltevése. Miként jött az intellectualis szemlélet az újabb philosophiába, feltalálni imez munkában: „Reinhold, Fichte und Schelling; von Jakob Fries.“

A. B. S.

INTELLECTUALISMUS, INTELLECTUALIS PHILOSOPHIA. Így neveztetik az a' nézet a' philosophiában, melly szerint az ész a' való esmeret kutfeje; mint p. o. az Eleaták állíták, kik az érzékek által való esmeretet megvetették. Az Intellectualismus tehát a' Sensualismusnak tetetik ellenébe.

INTELLIGENTIA (Intelligenz), az újabb philosophiai nyelvben okos lény, azaz olly lény, melly ész által határozza meg magát. Az ember intelligentia azon eszméletben, hogy ő, nem függve a' gyönyör és kedvetlenség érzéki benyomásaitól, használhatja eszét a' cselekvésre, szabadon s tulajdon törvényei által határozhatja meg akaratját, és az által a' dolgok más rendjébe van helyezve, nem az érzéki világba. A' legfőbb intelligentia az Istenség, mivel az Isten légiökéletesb lény, és a' dolgokat úgy esmeri, a' mint vannak, nem csupán úgy, a' hogy látszanak. Fichte szerint az intelligentiának mivolta az önnönőség énségében áll; önmagát nézi, önmagát látja; ő benne létel és tudás elválhatatlan; a' mit ő nem szemlél, az ő reá nézve nincs; ő maga is csak annyiban létez, mennyiben önmagát látja, és így önmagára munkálkodik. A' minék az intelligentiára nézve léteznie kell, annak bizonyos értelemben ő magának kell lennie, azt neki önmagában kell szemlélnie, mert az ő mivolta abban áll, hogy ő önmagát nézi. Ő nem lehet semmi, és ő benne nem lehet semmi, a' mit nem ő állit elő, a' mit ő nem lát, a' mit ő nem néz. Az előterjesztő lény minden, valami van, és valami ő reá nézve van, még pedig szükségesképen és önmagában, és ő csak annyiban intelligentia, mellynek characteré énség által fejeztetik. Ő önmagának objectuma, önmagának jelenel, önmagára munkálkodik; minden dolgoknak, mellyek ő reá nézve léteznek, ő benne kell lenniük, az ő

tulajdon önjeleneteihez kell tartozniok, az ő önnézése tárgyait kell tenniük. Ha az önmaga nézést Ideálnak 's a' létet Reálnak nevezzük, tehát azt lehet mondani: az Ideál és Reál elválhatatlanul egyesülve van. A' nézésnek és létnek, az Ideálnak és Reálnak ezen elválhatatlan, közvetlen egyesülésében áll épen az intelligentiának mivolta, az ének természeté, a' szellemnek characteré. — Nem kell feledni, hogy ezen nézetet csupán csak az idealisticus álló pontból lehet vitatni. — Közönséges értelemben az intelligencia belátást, értelmességet, okosságot jelent.

A. B. S.

INTELLIGIBILIS, I. INTELLECTUALIS.

INTENSIO, a' belső erő, tartalom, valamint a' belső erőnek nevelése, feszítése is, ellentétben az extensioval, kiterjedéssel. Így beszélünk az érzetek intensiojáról, ha azoknak buzgóságát akarjuk kijelenteni, melly értelemben az intensiv mellékszavat is használjuk. Intensiv élet az, mellynek tartását nem az idő, hanem a' munkásság szerint számítjuk. Intensiv nagyítás a' belső értékek még inkább felemelése. Intensiv ige (a' nyelvtudományban erősítő ige, például kéregetni (koldulásnak vége) intensiv ige a' kérnitől. Intensivitas épen annyi, mint intensiv erő, azaz belső, nem a' részek mineműségétől függő hatósága egy testi anyagnak.

INTERDICTUM, I. EGYHÁZI FENYÍTÉK.

INTERESSE, az a' rész, mellyet valamely dologban veszünk; magára a' tárgyra nézve azaz inger vagy fontosság, mellyel az reánk nézve bir. Onnan mondják utóbbi vagy objectiv tekintetben: interessém van a' dologban, vagy interessálva vagyok a' dolog által, azaz, részvételesítve vagyok a' körül, bele vagyok bonyolódva; továbbá: valamely tárgy interessál engemet (interessével bir reám nézve), midőn abban valami vonzó, valami fontosság van reám nézve, és azt annyiban interessánsnak, azaz, fontosnak, vonzónak, érdeklőnek nevezik, p. o. valamely személyt, ha mulattató. Elsőbb vagy subjectiv tekintetben pedig interessálom magamat valamely tárgy iránt, azaz, részvétellel vagyok iránta (innen Interessatus részesülő, részvevő), érdekeltelem általa, p. o. interessálom magamat valamely személy iránt, azaz, különös tekintettel vagyok iránta, közbe vetem magamat érte' sat. Az utolsó előre felteszi, hogy valamely tárgynak interesséje legyen reám nézve, vagy interessáns legyen előttem. Az emberek interesséje, azaz: az a' tárgy, melly iránt ők magokat interessálják, valamint az ok, a' miért, és a' mód, melly szerint magokat az iránt interessálják, különbözik az ő miveltségek minősége és gradusa szerint. A' testi ember előtt csak a' testi dolog, vagy a' haszon és nyereség interessáns, azért is ezt a' részvételt, mennél erősebb az, szorosabb és alacsonyabb értelemben vett interessének nevezik. Ebben az értelemben mondja Kant, hogy a' szép interesse nélkül tetszik; 's így nevezik a' haszonlesést, a' maga külső haszna iránt való aggódo gondskodást, 's magát ezt a' hasznot és nyereséget is interessének, kivált ha az pénzt vagy pénzterő dolgokat illet; innen nevezik a' capitálisok és fekvő jóságok kamatait is interesnek. Nem különben van minden állapotnak, minden életmódnak, minden nemnek egy saját interesséje. Ezen különös interessétől tehát megkülönböztetik azt, a' minék minden emberre nézve intessánsnak kellene lennie, következésképen a' mi magában interessáns, és a' mit mivel emberek közt általán fogva interessánsnak neveznek. Ebben az értelemben semmi köz és alacsony dolog nem interessáns, hanem csak az, a' mi a' lélekneli felsőbb munkásságait megkülönböztetett módon foglalatoskodtatja, vagy annak neminemű tulajdon kinyomása, ha bár az nem gerjesztene is mindenkor közvetlenül valamely tiszta gyönyörözést, mellyen alapul minden bizonynal nagyobb részint és kiváltképen az interesse; következésképen a' mi nagy jelentős formája vagy fontos foglalatja által magára

vonja a' mivelt ember figyelmét, a' ki ama' felsőbb tehetségeket gyakorolja és különös mértékben kipallérozza, kiváltképen pedig az, a' mi az emberiséget, annak rendeltetését és tulajdonképi rajzát illeti, vagy azzal valami különös ellenkezésben áll. Az interessáns nem mindenkor szép, ámbár a' szépek bizonyos értelemben interessálnia kell. Interessáns p. o. a' művészségben egy nagy és sajátos erőnek olly szüleménye is, melly még híjával van a' bevégzett szépségnek; és némelly személyt, annak maga viseletét, physiognomiáját mondják interessánsnak (azaz, egyes kitünő vagy sajátos vonások által a' figyelmet, kivált gyönyörködéssel, magára vonzónak); ha bár azt szépek (azaz, tökéletes kiképzett formában bizonyos jelentős characteret magában foglalónak) nem lehet is nevezni.

A. B. S.

INTERIM (Augsburgi). V. Károly császár, hogy Németországban a' political viszonyokon kívül a' vallási ügyet lábra állítsa, a' schmal-kaldi szövetség legyőzése után, egy rendelményt bocsáta ki, miképen kelljen ideiglen (innét nevezetik Interimnek), egy közönséges egyházi gyűlés elhatároztaig, az egyházi szerkezetet, tanítást és szokásoka megtartani, melly rendelménynek 1548 Augsburgban a' birodalmi gyűlésen birodalmi törvényes erőt ada. Ebben csak a' kehely az urvacsorájánál 's a' nős papság hagyaték meg a' protestansoknál; minden egyébre nézve vissza kellett volna venni a' catholicismusnak már 20 év óta szokáson kívül volt formását 's czerimoniáját. Hanem a' protestansok alkudozás és fél engedelmesség által időt tudtak nyerni, míg a' passau béke 1552, 's az augsburgi 1555 tökéletes vallási szabadságot biztosíta nekik. (L. VALLÁSBEKÉKÖTÉSEK).

op.

INTERMEZZO, közbeli játék. Nem új találmány; mert már a' régiek is esmertek némi rövid, megszagatott, 's csak tágon összekötött ábrázolatokat, mellyek által egyik darabról másakra áltmentek. Valamint náluk az elő és utószó arra való volt, hogy a' nézőt a' darabbal kielégítő viszonyba helyezze, ugy az illy közbeli játék célja abban állott, hogy az előbbi darabot a' következővel mintegy összekösse, 's a' hosszabb időközöket kipótolja. Jelenleg az intermezzo különösen apró tréfás operákat bélyegez, mellyek egy, legfelebb két személyre készültek, de sem az előbbi sem az utóbbi darabbal össze nem függenek. Mint-hogy az illy művektől, épen mivel olly kevés személyre szorítottak, a' szoros critica nem sokat kívánhat, alkalmasint kielégítettünk általok, csak szeszély és tréfás erővel jeleskedjenek, 's az annyira korlátozott cselekvés belső összefüggését szigoron nem igen rostálgatjuk. Ha Artega állításának hitelt adhatunk, az újabb intermezzok eleinte a' darabra viteles madrigálok valának, mellyeket felvonás közben több hangok énekeltek. A' legrégiebbek és legszebbek egyikét: „*Il combattimento d' Apolline col serpente*“ Bardi írta. De csak hamar eltérének e' madrigálok első rendeltetésektől, és saját cselekvéseket adának elő. Illy intermezzokban legújabb időkben Bianchi, 's a' Németeknél Elmenreich jeleskedtek.

INTERNUNCIUS, követ, vagy alsó megbízott, millyent a' pápa a' kisebb udvaroknál vagy köztársaságoknál tart. A' császároknál vagy királyoknál lévő pápai követ Nunciusnak nevezetik. (L. NUNCIÁK). Az austriai rendes követ Konstantinopolban szinte Internunciusnak nevezetik.

B.

INTERPUNCTIO, I. HELYESÍRÁSI JELEK.

INTERREGNUM, I. ORSZÁGLÁSSZÜNET, a' Németekére nézve pedig I. NÉMETORSZÁG.

INTERVALLUM, I. HANGKÖZ.

INTERVENTIO, I. KÖZBENJÁRÁS.

INTÉS vagy MEGINTÉS, az akaratnak komoly kijelentése, mellyel fogva más, valaminek teljesítésére sürgetve felszólittatik. — Ez barátságos vagy törvényes; az csak az adósságok körül használtathatik sikere-

sen az elidősítés megszakasztására, emez mindenkor valódi erővel bír, 's vagy a' szolgabíró által esküdtjével együtt, ön vármegyéjében, vagy a' kir. ítélő tábla hites jegyzője által, egész országban, tétetik meg. A' városban az irnokok, a' sz. székre nézve két plébános, vagy egy és segedje viszik azt végbe. Az intés továbbá vagy szó- vagy írásbeli, 's vagy személyes, midőn maga a' megintetendő ellen 's helybeli jelenlétekor tétetik, vagy jószágróli, midőn valamely törvényhatósága alatt lévő személy által adatik át az intőlevél, — vagy lakházi (de domo habitationis) midőn az intőlevél a' megintetendőnek háza ajtajára szegeztetik fel. Végre az intés vagy szükséges, vagy hasznos, vagy csupán kísértésből (tentandi causa) tétetett. Az első a' per kezdetéhez elmulhatatlanul szükséges és megkívántató, mint p. o. az igazságszolgáltatás végett 's a' szűkevény jobbágy, vagy nemzeti irományok visszakívánására indított perben. A' második nem elmulhatatlan ugyan, de haszonnal jár, mert például a' nem kötelezett kamat folyini kezd, ha a' meg nem tartott fizetésbeli határnap után az adós törvényesen megintetik. A' harmadik pedig csupán azért tétetik, hogy a' megintetett, az intés által tarozásnak teljesítésére bizonyosabban indíthatassék. — Az intésről, az intető fél jogainak óvására szolgálendő bizonylevelet mindig ki kell adni, melly négy részből áll, t. i. a' bevezetésből, az intés tartalmából, a' megintetettnek arra adott feleletéből, vagy hallgatásának kijelentéséből, és a' rekeszből (conclusio), mellyhez szükségesképp hozzá kell járulni a' bizonylevél költének, és a' megintő bíróság szokott aláírásának 's pecsétjének.

Kunoss.

INTÉZET, minden, valamely bizonyos célra felállított alapítvány, p. o. status, egyház, policzia 'sat. Egy idő óta ezen szó alatt leginkább csak nevelő- vagy oktató intézetet értünk, 's a' hol az oktatás bizonyos életnem, bizonyos emberosztály, vagy bizonyos művészetre van szorítva, a' cél az intézet szónak elibe tétetik, 's így lesz azután hadi-, kereskedő-, baba-, erdősz-, énekintézet; ha pedig semmi más szó nincs az intézet szó elibe téve, akkor rendszerint nevelőintézet értetik alatta, mellyben gyermekek, bizonyos fizetésért, ápoltatnak, neveltetnek, oktattatnak. Az ilyen intézeteknek az a' céljuk, hogy a' nyilvános oktatás elsősegeit a' házi nevelés hasznáival egyesítsék, 's minél inkább közelítsék a' családi szabad meghitt viszonyokhoz, a' nélkül, hogy a' tanítási és tanulási állandóságban 's vetekedésben hátra maradnának, annál jobban megfelelnek rendeltetésnek. A' hajdankor, ugy látszik, nem esmert ilyen intézeteket; mert a' mit a' spartai status a' nyilvános nevelésre nézve rendelt, az közönséges nemzeti ügy volt, hogy a' gyermekek a' status által neveltetve, a' családi köteleket elfelejtsék. Mi pedig a' középkorban támadt klastromi és egyházi iskolákat illeti, mellyek a' gyermekeket a' szülők bizonyos adománya mellett felfogadák, hogy belőlök papokat és kormányfiakat képezzenek, 's hogy a' nemzet legjobb fejeit gyermekségektől fogva az egyház céljaira neveljék: azokban rendszerint nem annyira a' nevelés, mint az oktatás volt diczére méltó, 's még ez is a' kor fogatjaihoz képest csak szűk és félszeges vala. Mint első szabadabb nevelő intézet, a' Hieronymitanusok paedagogicus egyesülete érdemel említést, melyet Geirt Groie (Gerhardus magnus) utrechti kanonok 1376 körül Deventerben alapita, 's mellyben meglelt emberek, 's mind két nemű 's minden rangu gyermekek egyesítették, dolgozás, tanítás és tanulás végett. Ennek szerkezete hasonlita a' Herrnhuterek karházaikhoz, 's mustrapéldájára alkottattak akkoriban a' Beguinák asszonyi nevelő intézetei. Más nemű volt az a' nem klastromi nevelő intézet, melyet Gemmingen-Wolf, nemes gyermekek számára Gemmingenben 1520 körül alapita, megelőzőjéül a' mai lovagacémiáknak. Hanem mint visszatérést a' szerzetesi nevelésmódhoz, ugy kell tekinteni a' 16-dik század vége felé támadt jesuita collegiumokat, mellyek az ő tudományos irányzatjuk 's okos

fenyítékjek által köz helybenhagyást nyertek ugyan, 's a' cathol. tartományokban a' férjfi gyermekek nevelését majdnem egészen magokhoz ragadták, de egyszersmind ugyan csak jól is tudták a' népre hatás ezen alkalmát használni. Mellettek mindig fenálltak a' klastromi nevelő intézetek fiuk és leányok számára; a' protestans tartományokban pedig, ha a' szülék házon kívül akarák gyermekeiket nevelni, a' divatozott fejedelmi 's világositott klastromi iskolákba küldék őket. Mivel azonban mind ezek, mind amazok régi frank formájokat 's komor szerzetesi fenyítékjeket még mind egyre megtarták, 's a' korszellem kívánati megett nagyon hátra maradtak: azért hátorkodtak végre a' 18-dik század paedagogusai az ifjuság elnyomott jogait méltóságokba visszaállítani. Franke alapítványa Halleban, 's az atyafigyülekezet gyermekintézetei, mellyek még mindig igen korán akarák a' nevéndéket asceticai kegyességre kinszeríteni, teszik az áltmenést a' régi verésfenyítéktől az emberbaráti szabad nevelésre. Basedow és barátjai ugy vélekedének, hogy Locke és Rousseau képzeiteit a' természetképesti, szabadelmű nevelésről nem lehetne könnyebben létesíteni, 's az elfajult emberiség újjászülését, melly után ezer meg ezeren ohajtoztak, nem lehetne helyesebben 's jobban eszközölni, mintha ők nevelő intézeteket állítanak fel, mellyek status és egyháztól függetlenek lévén, szabad tért nyujtsanak az akkor uralkodott paedagogiai theoriák 's világjavító tervek kivitelére. Az 1774 Dessauban alapított Philantropin lelkesedéssel fogadták, melly az ó electricai szikráját mindenfelé elterjeszté, 's létet ada csak hamar több illy nemű intézetnek. Számos nevelő intézetek állíttatának most fel, mellyek közül említésre legméltóbbak Campe és Trappé Tritowban, és Salzmanné Schnepfenthalban, 's mind ezen intézetek iránt elég fogékony volt a' közönség, mert pártfogójik és bámulójik nem kevesbet hírligettek felölök, mint hogy bennek mindent megtanulhatni 's tökéletes emberré lehetni. Nagyon elterjedt az a' vélemény, hogy a' jó nevelés theoriáját olyan intézetekben, hol az ifjuság 's dologhoz értó emberek által, 's a' legszebb theoriák szerint neveltetik 's ezé irányosan miveltetik, könnyebb létesíteni, sem mint a' házi élet háborgatásai és tökéletlenségei közt. Azonban ha tagadhatatlan is, hogy ezen intézetek külső fénye, a' bennek uralkodó derült hang 's szabadelmű bánásmódra nézve, mi által az ifjuság jó kedve 's vidámsága élénkített, valamint gymnasticai gyakorlataik 's a' nevéndékek egészségét 's testi kifejlődését tárgyazó dicséretes gondoskodásokra nézve, a' próbát nagyobb részint jelesen kiállották: mindazáltal tanításterveik, mellyekből alig maradt ki valamelly tudomány, az ó, mindent könnyítő 's édesítő tanításmódjok, gyermekinnepek, érdemtáblájik, arany és fekete szegeik, becsület és gyaláztakönyveik, érdemrendjeik 's büntetésceduláik meg nem gátolhaták, hogy egynehány, belölök szárnyra kelt felületes félig tanult 's e' mellett sokat fecsegő ifju, oktatások alapossága 's fenyítékjek komolysága ellen gyanut ne gerjesztett volna. Ez az oka, hogy több illyen intézetek, a' millyen hirtelen alapítottak, szintolly hamar el is tűntek; mások más kezre kerültek, 's csupán Salzmanné áll fen mai napig, védetve helyes gazdálkodása és azon dicsőség által, hogy szép ígéreteit nevéndékeinek testi és erkölcsi mivelésére nézve (hová a' lelkit épen nem akarjuk számláltatni) 30 esztendő oltá mindig megtartotta. Egyébiránt számos intézetek vetekedtek vele ezen idő alatt, mellyek jobban vagy kevésbé magasztaltatván, előbb utóbb elhanyaglottak. Majdnem minden nagyobb városokban találkoztak vállalkozók, kik nevelő intézeteket állítanak, 's a' szükséges tanítókat legtöbbsnyire a' legolcsóbb candidatusok 's tanulókból választák. Mert igen gyakran csak rosszul fedezett pénzvadászás volt alapjuk illyen intézeteknek, 's valóban sok házitánító lépe fel, mint nevelőintézeti igazgató, csupán azért, hogy megházasodhassék. 'S mit mondjunk a' szépnembeli ifjuságról? E' még többször került rossz kezekre. Hányszor

nem történt, hogy az igazgatóné asszony minden elsőséget csupán egy kis tudása a' franczia nyelvnek, és az tevé, hogy ideig házi nevelőné (közönségesen gouvernante) volt. Nem akarjuk azonban ezt minden leánynevelő intézetről állítani; becsülettel teljes kivételt érdemelnek itten sok magányos intézetek, valamint azok is, mellyek tőkepénzeik miatt a' status felvigyázása alatt álltak. Általában a' szépnembeli ifjúságnak még nagyobb szüksége van házi nevelésre, mint az ifjaknak, 's tartsa bár a' módias hiúság szükségeseinek a' leány-nevelő intézeteket, mellyekben minden tanítatik, mi a' finom erkölcsű körökben tetszik és tetszővé tesz: — még is bizonyos, hogy a' háziaság apró gondjai 's ártatlan örömei iránti érzelem, melly csupán jó anya után 's körül fejlődhetik ki, még szükségesebb a' jövőendő nő 's anyában. Illyen nevelő intézeteknek tehát legfeljebb is csak azon leányok számára kellene fenállniok, kiknek se anyjok nincs, se más háznál nem neveltethetnek. De fájdalom, mindig szükséges fog maradni az intézeti nevelés olly szülék fiai 's leányai számára, kik nem képesek gyermekeiket személyesen oktatni, 's ezenkívül lakóhelyekben jó tanító intézetet nem találnak, házi tanítókkal pedig irtóznak közelebbi érintésbe jönni, vagy a' kik kényelem szeretetéből, avagy házassági egyenetlenkedéseik miatt, czélirányosabbnak tartják gyermekeiket önházokan kívül neveltetni, 's elég tehetősek, az illy neveltetés tetemes költségeinek viselésére. Azonban kívánatos volna, ha az illyen nevelő intézetek fő iskolai kormányok felvigyázása alá állíttatnának mindenütt, 's így a' méltatlan vállalkozók és fánitók elmozdítottatnának a' nevelés és oktatástól, a' közönségesen igen sokat ígéro' tervek kivitele pedig biztosították. Másképen van a' dolog Pestalozzi vállalatjával, kinek intézete Yverdunben, mint próbaintézet az ő új methodusa bebizonyítása és kifejtésére, 's mint jeles gyakorló iskola tanítók számára, köz figyelemnek lön tárgya. E' mellett említést érdemelnek: Fellenberg intézete Hofwylben, a' Pestalozzi tanítványai által Éjszakamerikában, Neapolban, Petersburgban 's Németország több városaiban alapított ágintézetek, 's a' kir. oltalom alatt álló normalis intézet Karleneben, porosz Lithvaniában: mellyek egymással vetekedő mustraintézeteknek méltán nevezetnek. 'S ha bár az yverduni intézet egyik nevendéke és tanítója, Schmid Jósef, ki, mint néhány jó iskolai könyvek szerzője, esmeretes, 's nevelő intézeteket általában az emberiség gyalázatjának nyilatkoztató: még is számtalan tekintetek 's környülmények vannak még, mellyek az ő megfontolatlan ítéletét szelidítik, 's kívánatossá teszik az illyen intézetek további fenállását, mellyek, ha ésszel 's tapasztalással kezdődnek, 's józansággal, haszon nemkereséssel 's valódi atyai érzettel vezetettek, soha nem maradhatnak jótékony következesek nélkül. Mert hogy jó sikerül legyen a' nevelés, arra nem annyira teoriák, tervek és methodusok szükségesek, mint inkább érzet és munkásság a' nevelő és oktató személyekben. (Vö. PESTALOZZI és FELLEBERG). — Mi a' nevelő intézetek állapotját Magyarországon illeti: tudva van, hogy nálunk ilyenek felsőségi engedelem nélkül nem állíthatnák fel. Ez által eleje vetetik annak, hogy minden haszontalan 's másképen élni nem tudó ember, a' hiedékeny szülék és tapasztalatlan gyermekek tetemes kárára, nevelői characteret adhasson magának; de mégis gyakran megesis, kivált a' már hirre kapott intézetekben, hogy az igazgató ur vagy asszony megszünik intézetére szükséges figyelmet fordítani, 's nyereséget vadászva csak olcsó (mi a' silánnyal többnyire egy) tanítókat keres, 's így ígérétének koránt sem felel meg. Férfi gyermek-nevelő intézeteink csak igen csekély számúak, 's ezek között talám legjobb Blaschko uré Posonyban. Számosabbak a' leány-nevelő intézetek, mellyek majd nem minden nagyobb városban találtatnak.

INTÉZET (kegyes), olyan alapítvány, mellynek valami jótékony avagy kegyes célja vagon, például szegények, árvák háza, ispotályok

'sat. Egyes intézet csak úgy tekintetik morális személynek, 's csak úgy részesül ilyenek jusaiban, ha országoló fejedelem által alapított vagy megerősített. Ilyen egyes intézetek a' köztörvény szerint kiskorúak elsőseivel is bírnak; ha tehát valami módon megkárosítottak, tartoznak az igazgatónak, mielőtt erről tudósítottak, az előbbi állapotba való visszahelyeztetésért folyamodni. A' egyes intézetek némely tartományokban, 's nevezetesen Magyarországhban is, elsőséggel bírnak, ha adósok megbukván, ellene öszvehívó per kezdetik. Más tartományokban nem szabad a' egyes intézeteknek fekvő telkeket venni, nehogy a' telekek ez által holt kézre kerülvén az elők birtokából örökre kivetessenek. *op.*

INTÉZET (Nemzeti, Institut National), a' revolutio első zivatarjait után, mellyekben a' kir. Franciaország minden tudományos és művészeti academiája elenyészett, újra alkottatott nagy tudós intézet. A' IV. év Brumaire 3-kán költ végzetnél fogva lépe életbe, az előbbi Académie française, Académie des sciences, 's Académie des belles lettres et inscriptions-ból. Rendeltetése ez volt: a' művészetek és tudományokat szakadatlan vizsgálódás, új felfedezések közzé tétele, 's minden tartományok legjelesebb tudósaival folytatandó levelezés által tökéletesíteni, 's legalább oly tudományokkal és tudós munkákkal foglalatoskodni, mellyek a' nemzet általánosan hasznát és dicsőségét tárgyazzák. Az intézet bizonyos számú Parisban lakó tagokból 's ugyan annyi asszociékból állt a' köztársaság különböző részeiben; ezen kívül szabad volt minden osztálynak 8 külföldi tudóst venni társul. Elejente az intézet 3 osztályra vala osztva, mindegyik több szakaszokkal. Az első osztály a' physical és mathematicai, a' második az erkölcsi és történeti tudományokat, a' harmadik végre a' literaturát és szépművészeteket egész kiterjedésében foglalá magában; a' valódi tagok száma, az asszociékén kívül, 144-re határozottatott. Végszerkezetét mindazáltal csak a' Pluviose 3-kán a' XI. évben (Jan. 23. 1803) költ rendelmény által nyéré a' Nemzeti Intézet. Ez által 4 osztályra osztaték: 1) a' physical és mathematicai tudományok osztályára, 64 taggal; 2) a' francia nyelv és literatura osztályára, 40 taggal; 3) a' történetírás és régi literatura osztályára, 40 taggal, 's 4) a' szép művészetek osztályára, 28 taggal. A' francia császárság utolsó évében „császári intézet“ czímet vön fel, 's ez uttal még egy, az 5-dik osztály adaték hozzá, erkölcsi 's political tudományok osztályának nevezetve. A' francia királyság visszaállítása ezen tudós testben is tetemes változásokat szüle, az intézet eredeti szerkezetére emlékeztetendőket. Szabadabb elmű lévén az Intézet a' császári birodalom minden egyéb egyesületeinél, úgy látszék, nagyobb tisztításra is volt szüksége egyes részeiben; hanem minden külső behatások ellenére is fenmaradt ezen egyesület egyes tagjaiban a' függetlenség szelleme. Egy királyi rendelmény Mart. 21-kéről 1816 legelsőben is az egyes osztályok régi neveinek visszaállítását rendelé meg, úgy hogy az Intézet név csak az öszveségről használtassék, 's egyszersmind azt is meghagyá, hogy az erkölcsi és political tudományok osztálya eltöröltetvén, az Académie française, mind korra nézve legidősbik, a' sorban első legyen; hogy az Académie des inscriptions et belles lettres következék utána, erre az Académie des sciences, 's végre az Académie des beaux arts. Ezen egyesült academiák a' király személyes kormányja alatt álltak, független belső rendelkezése volt mindeniknek, 's mindegyiknek független igazgatására bízott a' számára rendelt vagyon. Apr. 24-ke, mint a' király visszatértének napja, minden academiák közös és nyilvános ülésének napjává tétetett, 's azonkívül arra is felszólítottak az academiák, alkalmaztatnák szerkezetjüket a' régi rendelményekhez. Egyszersmind az is rendelteték, hogy minden academiához 10 szabad tag is adassék, kiknek jogok legyen az ülésekben megjelenhetni. A' régi tiszteletbeli tagok és academisták, kik az udvarral részint visszatértek, törvényesen szabad tagjainak az illető academiáknak. Mind ezen osztályok tagjainak a' kir. rendelményhez képeselt

lajstroma megnevezés 's elhallgatás által határozá meg, ki legyen jövendőben ezen kör becsületére méltó vagy méltatlan. Az Académie Françaiseben, melly, a' mint tudva van, francia szótár készítésével foglalatoskodik, Villemaint tartják legékesebb szónoknak. Mivel minden Francia, ki valami csinos vaudevillle lépe fel, just tart ezen osztály 40 tagja közé számláltatni, nem csuda, hogy épen ennek tanító székein ülnek legtöbb rajoskodók. Az Académie des inscriptions et belles Lettres, ugy mondják, nem régiben tagjait öszveszámlálván, sokaságokon annyira megijedt, hogy azok számát jövendőre 30-ban állapitná meg. Észrevétetek, hogy ezen osztály, Silv. de Sacy befolyása által az orientalistáknak különösen kedvezett (Chézy, Jomard, Rémusat Abel 'sat. juthatnak itt az ember eszébe). Ezen osztály állandó titoknokságát igen soká vivé az öreg Dacier († Febr. 4. 1833, 91 éves). Szabad academicusai (Académiciens libres) közé tartozik a' tiszteletre méltó Schweighauser Strasburgban. Mindig nagy megkülönböztetésnek tartatott, ezen osztály associé étranger-e lenni; ilyen: Németországban Wolf Berlinben, Heeren Göttingában; Angliában Rennell és Wilkins; Olaszországban Sestini; Oroszországban Uwaroff; Philadelphiában Jefferson; Calcuttában Wildfort. A' levelezők száma korlátlanabb. A' legnevezetesebb tudósok ekként öszveköttetésben állnak vele (Németországban Hammer, Wilken 's mások). Ezen academia egyes osztályaira van bízva, arról gondoskodni, hogy jövendőben a' nyilvános emlékek méltólag szerkeztessenek, a' már fennlévők jó karban tartassanak 's esmeretesebbé tetessenek. Egy osztály a' feliratok készítésével 's a' pénzek mintázásával foglalatoskodik; másik a' fennlévő emlékekről érkező tudósításokat szedi rendbe, mellyek beküldésére a' belügyek ministere a' départementok praefectusait felszólította. Ugyan ezen academia néhány tagjai a' „*Notices et extraits de la bibl. du Roi*“ folytatásával vannak megbiztatva. A' „*Journal des savans*“ kiadása is, mellybe minden academiák tagjai dolgoznak; ezen academia munkakörébe tartozik. Alapítványok némelly tetemes jutalmakról, mellyeknek oda ítélesé reá van bízva, olly állapotba helyezik ezt az academiát, hogy szüntelen elevenségben tarthatja a' részvételt foglalatoságaiban, hanem néha zavarodást is okoznak neki, olly törekedés előmozdítására lévén általok kinszerítve, mellyet a' tagok többsége haszontalannak, czéliránytalannak tart (ilyen gróf Savary alapítványa a' Pasigraphiára nézve). — Az Académie des sciences, valamint előbb ugy most is, két nagy fő osztályra oszlik, a' physikai és mathematicai tudományokéra, 's általában legtöbbet tartja meg a' köztársaság idejében alkotott régi szerkezetéből. Idegen tagjainak száma 10-re van határozva. Ezen osztálynál Humboldt Sándor tartja fen Németország dicsőségét. A' physikai osztály állandó titoknoka sokáig volt a' halhatlan emlékű Cuvier († 1832); a' mathematicaié Fourier. — Az Académie des beaux arts 5 szakaszra van osztva, 's állandó titoknoka jelenleg Quatremère de Quincy. Thorwaldsen, Longhi, Schinkel, Morghen, Camuccini, Antolini külső tagjai ezen academiának, mellynek kebeléből egy biztosság jelenleg a' szepművészetek szótára készítésével foglalatoskodik. Az évenként történő változásokról egy, az Intézet könyvnyomójánál, Firmin Didotnál, e' czim alatt „*Institut royal de France*“ megjelenő kalendárium hiteles tudósításokat ad. Az utolsó időben (de még 1830 előtt) ezen tudós egyesületekben is nagy véleményi különbséget szültek a' politicalai nézetek, 's tagjait még a' st Pelagie ellen sem vedelmezé a' külső becsület, mellyben azok rendszerint részesülnek (hímzett formaruha, karszék 'sat.). Egy kérelem beadása, mellyet az Intézet az 1827-ki új sajtótörvényt ellen akart a' királynak benyújtani, egyenesen megtiltatott, 's három tagja hivatalát veszté ezen szabad lelki lépésért, n. vezetésen Lacretelle, Villemain és Michaud. X. Károly 1828 Dec. 24-kén ismét visszaállította az Intézetnek 1816 és 1823 megváltoztatott szerkezetét, példánl: a' felüliratok és litteratura rendes tagjainak hajdani számát (40) 's a' szabad academicusokét (10). A' felüliratok aca-

demiájának jövedelme 98,000 franc. Így állott a' nemzeti Intézet 1832-ig, a' midőn Oct. 27-kén Guizot, az oktatás minisztere, javalatára, az 1816-ban eltöröltetett osztály, e' czím alatt: „Erkölcsi 's political tudományok academiája“ helyre állítottott. A' tagok teljes száma ezen academiában 30, az osztályoké 5, u. m. 1) philosophia; 2) morál vagy erkölestudomány; 3) törvénykezés, status és külön törvénytudomány; 4) statusgazdaság és statusesmeret tudomány (statistisa); 5) általános és philosophiai historia. Tagjaivá lettek 1) azok, kik az osztály eltörlésekor mar rendes tagjai voltak, 2) az akkori levelezők közül azok, kik azolta az Intézet valamely osztályában tagok lettek. Ezeken kívül még 4 lépett által az Intézet többi osztályaiból ezen academiába, kik azután az 1 és 2 szám alá tartozókkal együtt a' még fenmaradt hiányt választás által töltötték be. *opq.*

INTOLERANTIA I. TÜRELMEITLENSÉG.

INTONATIO I. HANGOZTATÁS.

INTRADE I. BEVEZETÉS.

INTRIGUE I. SZÖVEVÉNY.

INTRODUCTIO I. BEVEZETÉS.

INVALIDUSOK, olly katonák, tiszték vagy közemberek, kik elerőtlenedvén, megbénítatván, csonkittatván, vagy sebet kapván, hadi szolgálatra többé nem alkalmasok, 's legtöbbsnyire a' status által középületekben tartatnak 's tápláltatnak.

INVENTARIUM (vagyonjegyzék). Így nevezetik minden íromány, mellyben valakinek minden vagyona feljegyezve találtatik; különösen pedig szorosabb összefatározat azon ingóságoknak, mellyek valaki birtokában találtatnak, akár saját keze alatt legyenek azok, akár pedig másnak igazgatása alatt létezzenek. Illyen vagyonjegyzékek vagyis inventariumok készítettnek p. o. az árvák javairól, a' gyámság kezdete alkalmával; a' meghaltak hátrahagyott javairól; valamely megvásárlott vagy haszonbérbe vett jószágnak birtokába lépéskor, a' találtott házi 's gazdasági készületekről 'sat. Hogy a' vagyonjegyzéknek törvénykezésbeli egész ereje legyen: szükség, hogy hiteles személyek által készítettessék; egyébként jobban csak esmertetésül szolgál mint bizonyításul. —no—

INVERSA METHODUS TANGENTIUM (az érintők megfordított szere). Ha valamely Görbe (Curva) érintőjének tulajdonságai esmeretek, 's azokból a' Görbe egyenletét (aequatio) kívánjuk kikeresni: akkor azon számvetésszer, mellyel a' feladás megfejtése véget élnünk kell, érintők megfordított szere névvel szokott neveztetni. Es mivel a' mondott esetekben a' feladás megfejtésére az Integratio elmellőzhetetlen, azért néha az egész Integratio felvetése a' fen kitett nevet viseli. *A. F.*

INVESTITURA, beöltözés, innepélyes felszentelés, beavatás. Investitúrának neveztek a' feudum keletkezése óta a' fejedelmek adománylevelét, mellynél fogva a' püspökök és apátok az ecclesiái fekvő javak birtokába jutottak, és azok jövedelmeit szedhették. Ennek oka volt az, hogy az uralkodók sok illy fekvő birtokot magok szakasztottak ki az ecclesiák számára, 's azért azoknak használóji vazalloknak tartattak. Nem elégedven meg azonban a' világi fejedelmek az investitura külső jegyének (gyűrű és görbebot) általadásával, hanem akarván egyszerű mind a' papi hivatalokra magok kinevezni a' személyeket, VII. Gergely pápa megtámadta az egész investiturai just, 's így e' felett hosszú per támadott, mellyet változó szerencsével folytatott sokáig az anyaszentegyház a' világi hatalom ellen, mig nem az Németországra nézve a' wormsi egyezés által 1122-ig intéztetett el, hogy a' császárnak nem lehet befolyása a' püspökök és apátok választására és investitúrájára, hanem csak a' választást erősíti meg, 's a' világi birtokba bevezetés jeléül a' sceptrumot vagy kormánypálczát adja nekik által. Azolta a' káptalanok és klastromok válaszája a' püspököket és praelatusokat Németországban; de más országokban a' világi fejedelmek megtartották kezek közt jussukat, és magok nevezik ki a' személyeket, mind a' püspök mind az érsek.

ségekre 's más egyházi fő méltóságokra, kiket osztán a' pápa in spiritalibus megerősít. A' magyar korona investitura-jusait különös energiával oltalmazta Mátyás király a' szentszék kívánságai ellen.

I N V O C A V I T. Így nevezetik a' böjt első vasárnapja, mivel a' mise ezen szavakkal kezdődik: *invocavit me, et ego exaudiam eum.* 91-ik Zsol, 15 v.

Io, Inachus (mások szerint Argus Panoptes) és Peitho, még mások szerint Jaso és Leucane leánya. Jupiter bele szeretett. Io eleinte nem akarta meghallgatni annak kívánságait; de midőn általa sűrű ködbe burkoltaték, megengedte neki az ölelkezést. Mind ezen beburkolás ellenére is észre vevé Iuno férje hűtelenségét, 's a' tetten akará mind a' kétőt meglepni. Hanem Jupiter kedvesét, hogy Juno haragjától megmenthesse, egy szép fejér tehénné változtatá; azonban Juno még is megemerte lot, és férjétől ajándékba kéré a' tehenet, 's az istenek királya semmi rosszat nem gyanítva, teljesíté ezen kérést. Juno magával vivé a' tehenet, és a' százszemű Argust tevő őrjévé. Most megbánta Jupiter sziveskedését, de a' dolgot nem leheté meg nem történné tenni. Hogy azonban Iot megszabadithassa, azt bizá Mercurra, ölje meg az őr szörnyetegét. Mercur ugyan szerencsésen járt el a' reá bízott dologban, miután az őt fuvolyája hangjával elaltatta volna; hanem Io, épen azon pillanatban, midőn már ismét szabadnak vélé magát, a' szerelemföltő Juno által megtébolyított és szünet nélkül üzetett keresztül ezen világon. Az ioniai tengerbe szökék, Illyriába juta, áltmene a' Haemuson, beköbörölte Thraciát, a' thraciai bosphoronon áltuszék Asiába, bejárá Scythiát és a' Kaukasust, 's végre Egyiptomba érkezék. A' Kaukasus hegyei közt Prometheushoz mene, ki őt vigasztalá és megmutatá neki, merre vegye utját, melly ut Aeschylus „Prometheus“-ában hosszasan le van írva. Egyiptomban véget értek kínai, itt visszanyeré elebbi alakját, 's a' Jupiter nemzette Epahust szülé, kit azonban a' Kuretoknak Juno unszolására el kellett rejténiük, a' miért őket Jupiter menyköveivel öszvevuzá. Hosszas firkészes után megtalalá végre fiát Io Syriában, 's visszament vele Egyiptomba, hol őt Telegonus király nőjének jegyzé el. Io istennévé lett, 's az Egyiptomiak, némelleyek szerint, őt Isis név alatt tisztelék.]

IOCASTE (Epicaste), Menoeceus leánya, Creon huga és Lajus thebai király nője, kinek Oepidust szülé. Miután ez atyját Lajust a' nélkül, hogy esmerte volna, agyon ütvé, a' Sphynx rejtett szavát megfejté, jutalmul Iocastét, tulajdon anyját, nyéré nőül, de ezt is a' nélkül, hogy esmerte volna. A' csalatkozás kitundódván, Iocaste kétségbe esve magát felakasztá (L. OEDIPUS.)

IODIUM (ibolyó). Ezen tengeri növények hamujából készíthető: „Fucus saccharinus, digitatus, vesiculosus, serratus, siliquosus, Filum, cartilagineus, membranaceus, rubens, nodosus, palmatus; Ulva umbilicalis, pavonia, Linza;“ ezen felül ad még ibolyót a' tengeri szivacs 's néhány conferva faj; találtatik némelley ásványforrásokban, itt ott a' kősóban stb. Az ibolyó a' közönséges légmérsékletnél merő, sötétszürke, valamennyire ásványfényű, az „Antimonium plumosum“-hoz (pelyhes dárdany) hasonló, puha, könnyen törő, a' villanyt elszigetelő anyag, viszonyulya = 4.948; szaga a' zöldlőéhez (chlorium) valamennyire közelit, de sokkal gyengébb, íze fanyar és kellemetlen; erős hatása miatt a' mérgekhez számláltatik. Felolvadására 7000 rész vizet kíván, 's ekkor a' támadó nedv narancssárga, tulajdon izü és szagu 85° R. nél izzik (foly), 144° R-nél forr, de forrpontja előtt elszál már lassanként. Az ibolyó gőzének szép ibolyaszine van, gőze 8,6195-szer nehezebb a' közönséges levegőnél, 's ha hideg testbe ütközik, jegesedésbe megy ált. Az ibolyó nem tartozik az égők közé; mint gyújtótest mindjárt a' zöldlő után következik, mert némelley teattal, p. o. a' villóval, olly könnyen egyesül, hogy a' köz. levegőben megtörténhetik egyesülések, tüztüneteménytől kisérve. Elemi természetére nézve a' brom és kénkö között áll; az

elsővel közös benne a színrontó tulajdonság. A bőr és a papíros mocskaos sötétbarna színű lesz tőle, de ezen szín az ibolyó elgőzölögésével hamar eltűnik. A keményítő leghathatóbb ellenhatója, minthogy olly nedvben is, melyben kevesebb ibolyó van, mint 0,00001, megmutatja ibolyaszín által. Több ibolyóval jöven érintésbe a keményítő, szép indigókék színű lesz. — Az ibolyó e képen készítetik. A nevezett tengeri növényeknek felolvadó része, mely a kereskedésben Varek vagy Kelp név alatt jó elő, vétetik. Ez nagyobb részint konyhasóból áll, de van benne kevés szén-savas szikag, 's még kevesebb hydrobrom-savas és hydrojodsavas szikag. Az első két só nagyobb részint elválasztathatik az utolsóktól jegesülés által, midőn a jegesülhetetlen hydrojodsavas szikag az utolsó anyalugban hátramarad. Ha ez szárazra kigőzölögtetik 's meleg alkohol öntetik reá, ez a hydrojodsavas (gyulibolsavas) szikagot (a hydrobrom-savassal együtt) felveszi, 's a többi savakat hátrabagyja. Az alkohol lehuzata után szárazon hátra maradó natrium-jodidból az ibolyó így választatik ki. Ezel nehézségű cseleggel (Manganoxyd) vegyítetik, egy szegőnyben (retortá) felsúlynyi erős kénsavany öntetik reá, 's ekkor mérsékelt hőség mellett ibolyaszínű gőz mutatkozik, mely meghűlvé a szegőny nyakában szürke jégtömeggé sűrűdik. Ható (papíros) közt megszártva és felszállítva, a támadó szürke anyag tisztá ibolyó. Legelősből készítethetik a Varek vagy Kelp el történő szappan-készítésnél hátra maradó anyalugból.

IOLAUS I. PROTESTILAEUS. — IOLAUS I. HERCULEUS.

ION, fia Xuthusnak és Creusának, Erechtheus athenéi király leányának. Euripides has. nevű szómori játéka, valamint Schlegel Aug. Vilhelme is, következő mythuson alapul. Ion tulajdonkép Apollo fia volt, ki alattomban nemzé őt Creusával. Ez a gyermeket egy ládácskába zárván, ugyan azon barlangba tévé le, melyben ő Apollóval ölelkezett. Ennek kérésére a delphusi Pythiához vivé a gyermeket, hol ez felneveltetett. Ez alatt Creusa Xuthussal kelt össze. Mivel azonban magtalan lón házasságok, azt a tervet gondolatán Apolló, hogy a kis Ion Xuthusnak mint tulajdon fiát adja által. Ezen szándék kinyitására alkalmatlanság adódott, midőn Xuthus, magtalansága miatt, az oraculumtól kéréte tanácsot. Ez azt felelé, hogy már van gyermeke, 's az az, a ki legelőbb találkozik vele. Xuthus, ki egykor Delphusban Bacchus ünnepe alkalmával egy leánnyal ölelkezék, azt vélé, hogy épen most talált gyermeke azon ölelkezés gyümölcse, 's atyai szeretettel fogadá ezt, kinek, mivel templomból kimentében találá meg, erről is ada nevet. Annál megelégedetenebb volt nője ezen új örökössel, kit valamely boldogított vetekedő társnéjától való gyümölcsnek tartá. Anyira ment gyűlölsége, hogy egy vendégség alkalmával, melyet az örvendező Xuthus ada, Ion méreg által akará kivégezni. De Ion szerencséjére nem ürité ki a méregpozarat, hanem az isteneknek áldozá. Egy galamb, mely a kiöntött italt megkóstolván tüstént kimult, felfedezé Creusa borzasztó szándékát. Ez most megkövezésre ítéltetik, az oltárhoz fut, 's midőn épen Ion el akarná ömnet rántani, a papné előhozza a ládácskát, melybe Creusa hajdan csecsemőjét tévé. Ezt megesmeri Creusa, 's egyszersmind fiát is, 's Apollot nevezi gyermeke atyjának. A papné, ki ezen mondást megerősité, reá bírja mind a kettőt, hogy Xuthust hagynák olly hiedetemben, mintha Ion saját fia volna. Ion csak hamar kimutatá magát férjfiassal tettekkel. A monda szerint, mintegy 1406 körül K. e. egy gyarmatot vezeté Peloponnesusba. Itt Aegiaea királyságát nyeré meg, melynek uralkodója Selinus, leányát nőül adá neki, őt pedig fiának fogadá. Nője tiszteletére Helice városát épité, 's a tartományt ön nevével Ioniának nevezé, valamint a lakosokat Ioniaiaknak. Ez alatt az Atheneiek az Eleusisiak elleni háborujokban vezéreknek választák. Meggyőzé a Thraciaiakat, 's az Atheneiek háladatoson adák kezébe a királyi

pálczát, 's most ők is szinte Joniaiaknak neveztetének. Atticát 4 nemzetségre (tribus) osztá, mellyeket vagy fiairól, vagy pedig ezen törzsök foglalatosságairól nevezte el, 's Kisásiában a' híres ioniai gyarmatot alapítá. Némelly tanuk szerint az utóbbinak vezére is volt, de visszatért Athenébe, 's itt is halt meg.

IONIA v. Joniának nevezetett az a' tartomány, mellyben a' Joniak, az Achaeabeliektől elnyomatva, Kisásiában megtelepedtek. Terjedt ezen tartomány a' tengerpart hosszában a' Hermus (most Sarabát) és Maeander (Minder) folyók között, Samos és Chios szigeteknek általellenében. Dél felé környékezé Caria, nyugotról az aegaeumi tenger, északról Aeolia, 's keletről Lydia 's Caria egy része. Kereskedés, hajókázás (kivált a' középtengeri partokon) 's földművelés által Kisásiá legvirágzóbb tartományinak egyike leve. Voltak 12 városi, mellyek egymás között szövetséget kötöttek, melly a' joniai szövetség neve alatt esmeretes. Ezen 12 városok voltak: Phocaea (most Fochia nevű falu), a' még most is virágzó Smyrna, Klazomene (mellynek romjain most Vourla és Kelismán áll), Erythrae (most Eretri), honnan eredt az erythraei sybilla, Chaleis, Tejos (most Segesi) Anaoreon-hazája, Mionesus (most Psili), Lebedus (most Karabus), Kolophon (most Altobosco), Ephesus (l. e.) Priene, Bias születése helye, Mijus és Miletus (most Palatsa), Thales, Anaximander és Aeschines hazája. — Ephesus volt mindnyája közt a' legjelesebb, 's egészersmind a' leghíresebb város is egész Kisásiában. — Eleinte a' Joniak uralkodási alkotmánya monarchiai volt, mivel itt több kis királyok uralkodtak, de ez nem sokára democratiára változtatott. Minden egyes város egy tulajdon szabad statust tett; még is mindnyájan egy általános szövetség által egy egészet tevének. A' joniai szövetség akkor kötöttetett, midőn Media 's egyéb ásiái országok hatalmasok kezdének lenni. Mindenik város követjei esztendőnként Neptun egyik templománál jövének össze, melly egy szent berekben a' Mycale hegy tövében, Ephesustól nem messze volt. Egy innepies áldozat után, egy prienei ifju előlülése alatt tanácskoztak a' szövetség közönséges érdekeiről. Ezen összejövétel, valamint ennek helye is, Panioniumnak nevezetett. — A' lydiai királyágh elhatalmasodván, több városok valának kénytelenek magokat ennek alája vetni; sőt Croesus az egész joniai köztársaságot hatalma alá vetette. Megengedé azonban nekik, hogy tulajdon törvényeik alatt éljenek, 's egyedül azt kívánta tőlök, hogy esztendei adót fizessenek, és segéd seregeket küldjenek. Midőn Cyrus Croesus ellen hadat izent, felszólítá őket, hogy a' lydiai király ellen, ő hozzá csatolnák magokat; de erre a' Joniak nem állottak; hanem minekutána Cyrus a' lydiai királyt Thymbránál meggyőzte, a' Joniakat követeket küldének hozzá azon ajánlással, hogy azon feltételekkel, mellyek szerint Croesusnak alája vetve voltak, neki is alája vetik magokat. De Cyrus feltétel nélküli hódolást kívánt; ekkor a' Joniak ellene hadra keltek, de minden vitéz ellentállások mellett is, egyéb ásiái Görögökkel a' persa járom alá jutottak, mellytől mindenképen törekedtek magokat megmenteni. Erre Darius Histaapis alatt adódott alkalom, midőn legeléször is a' Miletumiak lázadtak fel, kikhez hozzájok csatolván magokat a' többi ásiái Görögök is, a' persa helytartókat elűzték vagy megölték. Ezeket titkon az igazi Görögök, kivált az Athenébeliek, erősen segítették, kiknek segítségével a' lázadtak Sardos városát is elfoglalták, 's azt elégették 's elpusztították. Mivel azonban nem sokára az európai Görögök őket elhagyák, újra, még pedig keményebb persa járom alá jutottak, sőt kénytelenítettek a' Görögök 's Persák közt kiűtött háboru alkalmával tulajdon hazafiaik ellen segéd seregeket küldeni. Mennyire akaratjuk ellen tevék ők ezt, megmutaták azzal, hogy ők Themistoclesnek a' Salamisnál esett ütközetben ennek győzedelmét magok viselete által megkönnyebbitették. A' Persák többszöri megveretése után, minden egyéb ásiái Görögökkel újra ellenek támadtak.

a' Joniaiak, 's a' Spártaiak 's Athenebeliek segedelmével a' cimoni békeség által függetlenségeket visszanyerék. Az Athenebeliekhez viseltetett háladatoságból ezeknek esztendei adót fizettek, 's velek szövetséget kötöttek. De ez hasznokra nem volt; mert az Athenebeliek nyomni kezdek a' Joniaiakat, adójokat felemelék, 's kinszeríték őket a' peloponnesusi hadi költségek nagyobb részét fizetni. Artaxerxes Mnemon alatt újra elveszték szabadságokat, mivel az ifjabb Cyrushoz hajoltak. A' Spartaiak, Agesilaus vezérsege alatt, vitézül védék ugyan a' Persák ellen őket, de kénytelenek lévén otthoni háborujuk miatt seregeiket Ásiából visszahozni, a' Joniaiak kénytelenitettek a' Persáknak hódolni, mely állapotban maradtak egész Nagy Sándorig, ki őket szabadokká tette. Így voltak ők a' Romaiakig, kik Kínásia urává lévén, a' gazdag Joniát szörnyű adók által megrontották. Mind e' mellett is, iparkodások által meglehetősen tehetősek maradtak a' Joniaiak, míg végre a' Szaraczenusok hatalma ennek is véget vetett. — A' Joniaiak a' legelkényeztetettebb, de egyszersmind szeretre legméltóbb népnek tartattak a' Görögök között: mind a' kettőt a' szelid 's derült joniai éghajlat okozta. Erre mutatott nyelvek is, mely sok számú magánhangzóji miatt minden dialectusok között a' leglágyabb volt. A' legrégebb eposzi 's lyrai görög költők mivelék ki. A' fényűzés 's dobzódás mesterségi nálok szinte legfelsőbb fokokra hágtak. A' szép mivekben 's tudományokban tanítóji voltak a' többi Görögöknek. Homer, a' legelső költő, Hippocrates orvos, Parrhasius festő és Apelles joniaiak voltak, 's a' Görögök legelső bölcselkedési iskolája, mely a' természet vizsgálásával kezdődék, a' joniai iskola volt. Ehez tartoznak Thales, Anaximander, Anaximenes és Heraclitus. Pythagoras, Xeophanes és Anaxagoras szinte joniaiak voltak. A' joniai oszlop rend szinte innen vette eredetét. —

Sz. E.

IONIAI SZIGETEK, 1815 oltá új köztársaság. Görögország nyugoti tengerpartján, a' joniai tengerben, Morea csucsáig hét nagyobb 's több apró szigetek fekszenek. A' nagyobbak Korfu (a' régi Corcyra), Paxo (hajdan Ericusa) Antipaxoval 's több silány szigettel, Santa Maura (régente Lencadia), I'haca, Zanthé (egykor Zacynthus), Cephalonia, mely régi nevét megtartá, és Cerigo (Cythera) Cerigettoval (Aegylia) 's a' Strophadokkal. Ezen szigetek korán birtak lakosokkal 's Hellas virágzása idejében apró országokat képeztenek, melyek előbb nagy Sándornak, utóbb a' Romaiaknak hódoltak, 's végre a' byzantiumi császárság részei lettek. Keveset gondolván velek a' császár Konstantinápolban, használák a' jó alkalmat a' nápolyi királyok, 's a' 13 században elfoglalák Korfut, e' szigetek legnevezetesebikét. A' 14 században mind a' 7 sziget a' Velenceiek kezére került, kik akkor urai voltak a' közép-tereknek. Korfu, az adriai tenger előbástyája, 1386 önkényesen adá meg magát nekik; 's a' többi szigetek követék. A' köztársaság változtatlanul hagyá a' szigetek világi 's egyházi szerkezetét, 's egyedül Proveditorekat nevezte rájuk, fejjél a' többi felsőség és országlásnak. A' nápolyi jus pénzzel elégittetett ki, 's így a' szigetek Velence birtokában maradtak ezen köztársaság felbomlásáig 1797, noha az Ozmannok mindent elkövettek meghódításokra. Az imént megirt évben a' Francziák urai lettek Velencének, 's ezzel együtt az ioniai szigetek is hatalmukba kerültek, Butrinto városával a' görög szárazon. 1799 az Oroszok és Ozmannok foglalák el ezen szigeteket, 's Pál császár 1800 Mart. 21 kén költ oklevél által egyesült hét sziget köztársasága neve alatt, független országgá tevő őket, úgy hogy az ország nagyjai által kormányoztassanak 's a' Kapu oltalma alatt álljanak. Hanem pártok ronesolák az ország belsejét, 's a' csendet csupán az orosz seregek tarták fen. 1803 új alkotmányt ada magának, melyet Oroszország megerősít. De ez is csak 1807-ig maradt erőben, midőn a' Francziák e' szigetek birtokát 's visszaadását újra kivíván, a' szigetországot a' nagy császársággal egyesíték, de csak

Korfut tarthaták meg. A Nagybritannia és Oroszország közt 1815 Nov. 5. kötött országos egyezés által, mellyhez utóbb Austria is járult, abban állapították meg e' szigetek sorsa, hogy most „Ioniai szigetek egyesült statusa” neve alatt független országot tesszenk, de a' britt korona közvetlen 's kizáró oltalma alá vagnak állitva. Ennél fogva britt seregek őrizik e' szigeteket, 's egy britt lordfőbiztos hirdete alkotmányt a' Ioniaiaknak; egyebiránt a' ioniai kereskedési hajó lobogó szabad, független ország lobogójának vagon megesmerve. De mégis kénytelen volt Nagybritannia a' Kapuval 1819 Apr. kötött egyezésében a' szárazon Parga városát, melly függetlenségét Ali janinai basa ellen olly sokáig megőrizte, a' Törököknek átengedni. A' kétségbe esett lakosok legnagyobb részint a' ioniai szigetekre költöztek. A' ioniai vagy hét szigeti köztársasági (összesen 47 nsz. mf.) 6 város, 20 mv. és 356 faluban 250,000 legtöbbsyre vagyontalan lakost számlál, kik majdnem mind Görögök, 's görög catholica hitűek, a' többiek pedig romai catholicusok. Rendkívül szelid éghajlatjuk van ezen szigeteknek, mellyek ugyan legnagyobb részint hegyesek, 's ugyan azért kevés gabonát termesztének, 's barontenyésztések sem nagy; ellenben igen sok pamutot, malozsát, apró szőlőt, némes gyümölcsöt, sőt és halat visznek ki. Azonban a' derék földművelés, szorgalmas halászat 's nem csekély hajózás mellett sem képes a' lakosok nagy száma magát eltartani; ezek tehát részint idegen hajókon szolgálnak, részint a' azoniszéd Arnautáknál a' szárazon keresnek dolgot, hogy eleségeket megszerezhessék. — Az összes szigetek jövedelme 900.000 forintra tetetik. Nagybritannia 6400 hadi embert tart e' szigeteken, kiknek négy ezerede csupa belsőföldökből áll. A' közügyeket követeiből álló senatus kormányozza Korfuban, egy előlülő vezetésé alatt. Védura sz. Mihály vagy sz. György rendet ada a' köztársaságnak 1819. Minden szigetnek saját szerkezete és kormányja vagon. A' ioniai szigetek egyeteme lord Guilford kormányzása alatt 1823 alapítottott. Ezen kívül még más 70 iskolat is alapított Guilford a' szigeteken. *op.*

IONIAI OSKOLA I. PHILOSOPHIA TÖRTÉNETE.

IPHIGENIA, Agamemnon és Clytemnestra leánya (mások szerint Theseus és Helena természeti leánya, Clytemnéstrától örökbe fogadva). Calchas jósló tanácsára Dianának kellett volna áldoztatnia, midőn a' nevezett istenné a' neki szent szarvas tehénnek Agamemnon által vadászaton történt agyon lövésén megharagudván, a' görög hajósereget szélcsend által Aulisban tartóztatá. Ezért anyja által, olly szín alatt, mint ha Achillessele kellene öszvekelnie, az oltárhoz vezetettetett. De azon pillanatban, midőn az áldozó pap ellene halálos ítést méré, eltűnt Iphigenia, 's helyette egy szép szarvas tehén feküdt a' földön, mellynek vére az oltár fölé csurgott. Diana szánakozott Iphigenián 's egy felhőben Taurisba vivén, papnéjává tevé. Ez ország kegyetlen szokásánál fogva, minden itt kikötő Görögöt fel kelle áldoznia Midőn Orestes, Iphigenia testvére, kétségbe esve az elkövetett anya-gyilkosságon, ide 's tova bolyogván ide vetődött, 's Diana szobrát elorozni akarta, neki is az istennek kellett volna áldoztatnia. De a' templomban megesmerték egymást, 's mintán szabadulások végett tanakodtak volna, Orestes szerencsésen ellopá Iphigeniát és Diana szobrát. Több népek állitották, hogy a' taurisí Diana tiszteltetését Iphigeniától vevék. Azt tartják, hogy maga Iph. végre Lenca szigetébe menvén, miután örökké viritó ifuságot 's Orilochia nevet nyert volna, Achilles árnyékával kelt öszve. Pausanias szerint Megarában mutatják temető helyét. Glück énekes játéka és Götthe remekében „*Iphigenie auf Tauris*” Iphigenia a' fő személy.

IPSAKA I. HYDRA.

IRAK ADSCHEMI, I. PERSIA.

IRAK ARABI, a' hajdani Babylonia és Chaldaea.

IRAM (Irámszarvas, nyargalóc), szarvasfaj; szarvai hosszúak, egyesek, gömbölyegek, teteje majd tenyeres, nyakán függő serény.

je van; barna-szürke, télen fejér; lábai alacsonyak; magassága 4 lábnyit. Hajdan Némethonban is találtaték, most az éjszakibb vidékekre húzódott, hol egész csordákban tartatik. Nyáron a' hegyeken és erdőkben tartózkodik, télen a' sikos téreken. Ezer hasznóhajt az ottani lakosoknak, kik tejével, husával táplálják magokat; bőrével lakjaikat, szánjakat bevonják; szarvaiból eszközöket, csontjaiból tüket, ináiból fonalat, vízihólyagjából erszényt, palaczkot készítenek. Az iram a' lovaknál gyorsabb szánhúzó, napjában 30 's több mértföldnyire képes elnyargalni. Galyakkal és irámmohval (*Lichen rangiferinus*) él, mellyet a' hó alól kikapar. Szarva mind a' himnek, mind a' nősténynek van. —j—a.

IRAN, I. PERSIA.

IRÁNY-SZEGLET (*Parallaxis*), azon szeglet, mellyet két, ugyan azon tárgyhoz, de különböző pontokból húzott látvonat egymással formál. Vegyük ezen szeglet jelesebb megismeretetésének kedvéért fel, hogy egy egyenes vonat végpontjaiból néznének ketten valamely harmadik pontra. Azon esetben a' két látvonat a' fenékvonattal háromszöget fog formálni, és ezen háromszögben azon szeglet, melly a' nézőtárgynál (itt a' 3-dik pont) vagyon helyeztetve, az irányszeglet lesz. Ezen szegletnek főként a' csillagtudomány veszi hasznát; minthogy belőle a' csillagok távollétére következtet. Mi tudniillik minden égi testet a' földnek különböző és sokféle pontjaiból nézhetünk, 's ehez és a' testnek távollétéhez képest az ő helyzete is különböző az égen. Az égvizsgáló pedig közönségesen magát a' földnek középpontjába helyeztetve képzei, a' csillagok helyeit ezen ponthoz képest felveti, és az így meghatározott helyeket valódi helyeknek nevezi, ellenében a' tetsző helyeknek, a' mellyeket a' földszínéről valóban vizsgálja. — Ha illyen vizsgálásnál a' csillag éppen a' vizsgálat látórébé esnek, 's a' föld középpontjából a' csillaghoz egy egyenes vonat volna húzva: úgy a' látvonat a' most mondottal és a' föld radiusával egy derékszögletes háromszöget képezne, mellyben egyik szeglet (a' csillagnál lévő) az irányszeglet, és egyik oldal (a' feszéldoldal, hypothenusa) a' csillag távollétének mértéke. Itt, ebben az esetben, az irányszegletet láthatári-irány szegletnek szokták nevezni. A' láthatári irányszegletből (*Parallaxis horizontalis*) a' testnek távolságára igen helyesen lehet következtetni. Azon szegletet közvetlen vizsgálatokból nyerni ugyan nem lehet, de helyetté a' magasságbeli irány szegletet (*Parallaxis altitudinis*) lehet vizsgálni, melly nevezetl azon szegletet jelentjük ki, mellyet a' föld középpontjából és a' vizsgálatból a' csillaghoz képzelt két látvonat formál a' csillagnál, ha ez már valamennyire feltűnt a' láthatáron. A' magasságbeli irányszegletből pedig a' láthatarit számvetés által könnyű meg tudni. — A' most mondott irányszegleteken kívül, mellyeket általjában napkenti irányszegletnek szokták nevezni, még ugy nevezett esztendői vagy évi is vagyon. Az utolsó alatt általjanyosan azon különbséget értjük, melly valamely csillagnak a' nappól és a' földből látott helyzetében találtatik; szoros értelemben pedig azon szegletet, mellyet a' földpálya átmérőjének végpontjaiból valamely állócsillaghoz képzelt látvonatok képeznek egymással.

Albert F.

IRÁSMESTERSÉGE, a' gondolatok betűk vagy más jelek által, papíron vagy más tömegben való kijelentésének vagy közlésének mestersége. Ide tartozik 1) a' szép írásmestersége, vagy CALLIGRAPHIA (l. e.) 2) a' HELYSÍRÁS MEST. (l. e.) vagy Orthographia, melly a' grammatikának vagy nyelvtudománynak is része. 3) a' sebesírás-mest. vagy TACHYGRAPHIA (l. e.) 4) a' titkosírás mest. (Cryptographia) vagy STEGANOGRAPHIA (l. e.) és 5) az IRTRAJZOLÁS MEST. (l. e.). Az írásmesterségnek első alapjai voltak a' képek, mellyek által a' nevezetes személyek vagy történetek emléket fentarták, mellyekből hihető kétséghen a' HIEROGLYPHÁK (l. e.) eredtek. 1° betűírás, melly a' beszéd hangját, nem pedig mint a' képirás az előadást és dolgot jelenti, erede-

ti feltalálójának a' Phoenicziaiakat tartják. Ezek által jött a' monda szerint Cadmus által a' Görögökhöz, (azonban tulajdonképi betűírást nem sokkal lehet Solon időkoránál feljebb vinni) azután pedig a' Hetruskok és Romaiakhoz. Elsőben köre, ónra, érczre és fahéjra írtak, azután az egyiptomi papiroson K. e. 3. században, gyapju papirostra K. u. 8-dik század óta, a' 14. századtól fogva pedig vászon és rongy-papirostra (L. Amelang „*Von dem Alterthume der Schreibekunst in der Welt*“ (Leipz. 1800). Hug's „*Erfindung der Buchstabenschrift*“ (Ulm 1801), és Weber „*Versuch einer Geschichte der Schreibekunst*“ (Göttingen 1807). A' Romaiak uralkodásával mind inkább elterjedt az írás mestersége. — Volt e a' Magyaroknak eredeti írások? 's ha volt, millyen lehetett az? ezen kérdések még eddig nem feleltettek meg, 's régiségeink csakély esmerése mellett nem is volt lehető. Talám elkövetkezik majd egy jobb jövődő, mely e' részben is fog felvilágosítást nyújtani. Itt tehát lehetetlen a' magyar eredeti írást fejtegetni, 's csupán az jegyeztethetik meg, hogy a' mint romai vagy görög egyház tagjai kezdték hazánkban a' keresztényen hitet terjesztetni, a' szerint görög vagy romai nyelv és betűk kezdtek divatba jöni, mig nem végre a' romai egyház erősgyökeret vérvén, vele együtt a' romai nyelv (fájdalom) és betűk egészen meghonosodtak. Ezek használtattak majdnem hazájából kizárt 's hitaggá tett nyelvünk írására is, a' korhoz képest különbféle módosításokkal, melyeknek bővebb előadásáról l. MAGYAR NYELVTUDOMÁNY.

IRÁS (szent), l. BIBLIA.

IRELAND, l. ÍRLAND.

IRENE, 1) mythológiában a' HORÁK egyike (l. e.) a' békét jelentő, onnét neveztetik minden, a' mi békére vezet, ireneinek, 's a' polemicával ellenkezetben álló tudomány, a' különbféle pártok közt a' közönös pontot megtalálni és köztök békét eszközölni, Irenicának. — 2) Konstantinápoli császárné, szellem és szépségről, mint gonosz tetteiről egyiránt híres. Athenében szül. 769 IV. Leoval kelt öszve, kinek méreggel eszközölt halála után 780 az ország nagyjainak segítsége által magát és fiát VI. Constantint, ki még csak 9 éves vala, a' császári székre emelé. Azt vélé, hogy ezen méltóságban új gyilkoltatásokkal kell magát megerősíteni, 's ennél fogva kivégezteté megöletett férje mind a' két testvérét, kik öszveesküdtek ellene. Ekkor Nagy Károly fenyegeté a' keleti császárságot; de Irene tartóztatni tudá igéreteivel. Sőt végre fegyverrel is ellene állt, de serege 780 Calabriában végképen megveretett amaz által. Két esztendővel előbb a' második nagy egyházi gyűlést hívá öszve Nicaeába, mely főképen az Iconoclastok ellen volt intézve (l. KÉPDUÓK). Midőn Constantin felnőtt, nem akará tovább anyját a' kormányzásban részesíteni, és valóban 7 évig egyedül uralkodott, mig nem anyja elfogtá, elsőben szemeit kitolatá, azután pedig megöleté. Irene volt az első asszony, ki a' keleti császárságon uralkodék. De Konstantinápolba arany és drága kövekkel fénylő diadalkocsin való bemenetele, a' nép iránt mutatott bőkezűsége, 's a' minden foglyokat kiszabadítása, és más eselfogásai, nem voltak képesek őt vétkes tetteinek következései felől biztosítani. Több nagyokat száműzött, 's hogy a' császári székben magát megerősítse, épen öszvekelni szándékozott Nagy Károlyval, midőn őt Nicephorus, császárnak kiáltatván ki 802, Lesbos szigetére küldé, a' hol 803 meg is halt.

IRGALMAS BARÁTOK. Szerzőjük János de Deo 1540. Kolduló barátok, kik a' szokott klastromi fogadásokhoz a' betegek ápolását kapcsolják. Ugyan ez czéljuk az irgalmas apácáknak is.

IRHAKÉSZÍTÉS. A' tulajdoni írha a' csávás bőrtől csak annyiban különbözik, hogy a' zsirral 's mésszel kikészített bőrök nem csáváltatnak tovább timsóval, a' miért sok helyen a' csávás vagy lágyaragák egy uttal írhat is készítenek. E' végre fordítanak ökor-, borju-, ürü-, de leginkább zerge-, szarvas-, óz-, és jávorszarvas bőrt. Ezek méssz-

csávéban senyvesztetnek, szőrök levétetik, azután husos oldalak tompa késsel levakartatik, 's így mezitelenítve ismét 4—8 napra tétetnek mész-csávéba. Kivétetvén ismét, husos oldalak simára vakartatik, még egyszer rövid ideig mésszel csáváltatnak, 's ezután tisztára kimosatnak, és letörültetnek. Most buzakorpából és kovászból vagy élesztőből készült erejedző korpacsávéban tovább készítettnek 's kallóztatnak, hogy minden mész eltávozzék. Kifacsarás után a' halzsirral való kallózás, és rakásban való festés által (*Färben in der Braut*) érik el végső kikészítetéseket. Ha t. i. többszöri kallózás után korábbi nedvességeket elvesztették, 's helyetté halzsirt szívtak magokba, egymásra leteregetik rakásban, ezt beterítik ponyvával, 's úgy hagyják magokban, de nem igen nagyon, meghevülni. Ezen rakásban való festés által egyiránt szívják magokba a' halzsirt, 's ez által kapják meg tulajdoni hajhatóságokat. A' felesleges zsír még egyszer hamuluggal vétetik ki, 's a' bőrök simítás és szárítás által elkészítetnek. Ezen irhák színe sárga, 's nadrág és keztyű készítésre fordítottak. A—s.

IRIGYSÉG, azon való boszorkodás, hogy valaki valami vagyont bir. Az irigység tehát személyek ellen van mindig intézve, 's ha cselekedetbe megy által, egy a' foganatja a' gyűlölségével. Az a' vagyon, mellyért valaki irigyeltetik, vagy külső, vagy szerencse vagyon. Itt az irigység rendszerint az irigylett vagyon bírása kívánásából származik, a' miért könnyen változik fősvénységgé; ered azonban néha személy iránti gyűlölségből is. Itt nem szeretünk valakit valaminek birtokában látni, a' nélkül, hogy azt mi magunk ne kívánók birni, 's ez az irigylés. Ez az utóbbi annyira terjedhet, 's önséges és alacsony lelkű embereknél annyira indulattá válhatik, hogy átaljában mind azok ellen intéződik; kikkel az ilyen boldogtalan indulatn közlebbi érintésben vagyon. Azonban nagyon természetes, hogy annál gyengébben hat, minél inkább elterjed. Az irigység mindig öszve van kapcsolva azon kívánattal, hogy valaki valamelly vagyon bírásától megfosztassék. Ha pedig személyes elsőségben gyökereződik az irigység, irigy vetekedés támad belőle, mellynek a' szerelemföltés csak bizonyos faja. Az irigy vetekedés olly irigység, mellyet az ember személyes elsősegein érez valamelly személynek, ki vele az egyenlőség valamelly viszonyában áll; ez hidegebb nemű, ha haszonvágyból támad; melegebb elleuben, midőn szerelemből keletkezik. A' feltékenység magánosan 's mással való osztózás nélkül akar birni; mindig önséges, 's gyöngesége a' léleknek gyakran olly nyommasztó érzettel, hogy ő elsősegekre nézve mások után áll, 's olly tehetetlen törekvéssel összekapcsoltatva, hogy ha már el nem szedheti az irigylettektől az elsőséget, legalább azoknak befolyását és hatását semmisítse meg. Azt mondja a' példabeszéd: „*Virtutis comes est invidia*“, azaz: az irigység kísérelője az erénynek, vagy helyesebben a' jelességeknek; mert nem a' megszokott, a' közönséges, hanem a' jeles van az irigységnek kitéve. Ezért nevezi Democrit az irigységet az igazság daganatjának. *Op.*

IRIS, Thaumasnak Electrával (Oceanus leányával) nemzett leánya, a' Harpyák testvére, as istenek, kivált Zeus és Here szélesbeségű és arányszárnyu hirnöke 's szolgálója, kik őt egy monda szerint jutalomképen szivárvány alakban az égbe helyezék. Szép szűznek ábrázoltatik szárnyakkal és tarka ruhával, felette szivárvánnyal; vagy pedig fején nimbussal, melly a' szivárvány minden színeit játsza. Ezen görög mythus minden esetre a' szivárvány physicaí jelenésén alapul; azért szolgálója ő a' légisteneknek. Azt hívék, hogy a' szivárvány a' felhőbbe huzza a' tenger és folyók kigőzölgéseit, 's egy bika fővel kihörpenti a' folyókat. Az idő jelének tekintetett. Mind ezek egyesülnek ama' mythicaí személyesítésben. A' szemgolyó körüli színes gyűrű, vagy szemgyűrű is Irisnek neveztetik, valamint bizonyos szivárvány színeket játszó jegek és kvarczok is Iris kövekknek.

ITKUTSK, hasonló nevű kormányzás fővárosa sz. Pétervártól 859 mrtf. az Irkut és Angara vizei összefolyásánál, Baikal tavától nem messze, Tobolsk után egész Sibiériában legnevezetesebb város; van benne 2800 ház, és 20,000 lakos, egy papnevelő ház, hajózási iskola, néhány gyár; kivált kínai árukkal tetemes kereskedést üz. Az irkutski kormányzóság bargusini kerületében fekvő meleg ferdők cauz és süly ellen igen hasznosak, és számos vendégek által látogattnak; azért ott ezek könnyebbé végett 1779 egy falut telepítenek.

IRLAND (Ireland) a' lakosoknál Erin, a' középkorban közösen Scottiával Scotia vagy Scotia, míg II. Malcolm scotiai király alatt a' 10 század vége felé ezen utóbbi tartomány kezdék egyedül Scotiának nevezni. Egyike a' britt nagy szigeteknek, Nagybritanniától az irlandi tenger és sz. György csatorna által választatva. 1315 nsz. mf. 7,210,000 l., kik közt közel 6 millióm catholicus. A' franciaia revolutio alkalmával Lüttichből kitüzett Jesuiták Stonyhurstban collegiumot és sok iskolákat állítottak fel, 's 25 év oltá nagy előmenetelt tettek a' catholica egyház terjesztésében. Éjszak és délszakon találtnak középszerű hegyek, de a' közép tájékok egészen lapályosak, sok tavakkal és mocsárokkal. Éghajlatja mérséklett. Lakosai élelmének fő ága a' marha-tenyésztés, melly jól diszlik a' szép legelőkön. Igen jó lent és kendert-termeszt, és egyedül a' vászon fontos az itteni gyáratok közt. Gabona kivitelre termesztetik, 's ez által a' testvér sziget szüksége pótoltatik. 1829. 19,440,944 hold földből, mellyel Irland bír, 12,125,280 hold volt mivelve, 2,416,664 pedig alkalmatlan volt mivelésre. Halászata igen jövedelmes. Erdőji nem adnak annyi fát, a' mennyire szüksége van; a' tőzeg és kőzén kincsek pedig nem használhatnák ugy, hogy a' külföldről való behozást természetellené tennék. A' sziget az ásványokból csak ónt, vasat és sót szolgáltat. Irlandban 4 érsekség és 15 puspökség van. 4 tartományt és 37 grófságot foglal magában. I. Leinster tart. 1) Dublin a' sziget fővárosával (I. DUBLIN); 2) Wicklow; 3) Wexford; 4) Kilkenny; 5) Carlow; 6) Wick; 7) Queens; 8) Kings; 9) Louth; 10) Cast-Meath; 11) West-Meath; 12) Longford; 11. Ulster tart. 13) Cavan; 14) Monaghan; 15) Armagh; 16) Down; 17) Antrim; 18) Londonderry; 19) Donegal; 20) Tyrone; 21) Fermanagh; 11. Connaught tart. 22) Leitrim; 23) Sligo; 24) Mayo; 25) Roscommon; 26) Galway; IV. Munster tart. 27) Clare; 28) Tipperary; 29) Watterford; 30) Limerik; 31) Kerry; 32) Cork. — Már a' régi időből különbféle törzsökök lakják ezen szigeteket, mint Spanyolok Kerryben és Limerik 's Cork egy részében, kik most a' többi lakosokkal egészen összekeveredtek; hegyi Scotok, kik még a' régi gael vagy ers nyelvet beszélik; az Angelek maradéki Dublin egyik kerületében; és Angolok. A' lakosok több része kevert nemzetekből áll. Az Irlandi rendszert megelégedő, 's e' mellett vidor és társalkodó. A' mivészi hajlandóság kimivelésére Dublinban 1812 egy mivész iskola állitatott fel a' londoni academia mintájára. — Irland legrégebb állapotjáról I. Hibernia. A' 12 században egy ellizott leincesteri fejedelem II. Henrik királyhoz folyamodván, ez által alkalmat szolgáltatá az Angoloknak, az egész sziget elfoglalására, melly eddig még sem külső fejedelenek, sem másal közösnék nem hódolt. Irland ez által lecsillapittatott belsejében. De a' fejer és veres rózsa-háboruban Irland angol előjáróji a' yorki ház mellett nyilatkozának ki, 's IV. Henriknek fegyver által kelle őket hódolásra kinszeríteni. Ez által készítették ok a' lakosoknak az első nyomást. Alig békültek meg a' pártok, midőn a' vallásdüh őket ismét egymás ellen vészítette. Az Irlandiak hívek maradtak őseik hitéhez, míg az Angolok elhatározottan a' protestáns vallásra léptének. Agyarkodás ezen a' félen 's gyűlölség amazon elkeseredést szülének, melly 1641 kevés hónapok alatt 20,000 protestáns éltebe kerüle. Hasonló veszedelemtől való félelem okozá az Irlandiak tökéletes meggyőzetése után, az 1691 oltá minden irlandi catholicus ellen tett szoros rendszabásokat, mellyek

csak az újabb időben törültettek el. Az amerikai háború alatt kivitték az Irlandiak, ámbar nem nyugtalanság nélkül, hogy 1780 gyapju készítményeikkel 's általában a' britt gyarmatokkal szabad kereskedés, megengedték nekik, 's 1782 parlamentjek, a' britt parlamentől függetlenné tették, mellynek az előtt egészen alája vala vetve. Azonban még is megtudá az udvar, mi az országlást illeti, befolyását tartani. Az alkirály befolyása mindig megmaradt, 's midőn az irlandi parlament épen azon jogokba helyeztetett, millyenekkel a' britt (mellyel egyenlő külső szerkezete vala) Anglia és Scotiára nézve bir, ennél is ugyan azon vesztegetési rendszer uralkodott, 's ugyanazon hódolás a' királyi akaratnak. Jól érzék az Irlandiak ezen nyomtatásokat, azonban szunnyadozókedvetlenségek, az alatt, hogy jóllétek nevedek. Földmívelések, főkép a' gabona termesztés, naponként virágzóbb lön, 's a' vászonkereskedés jobban kiterjedt. De midőn a' francia revolutio mindenlivé elterjeszté a' szabadság és egyenlőség képzeteit, ezekre nézve legnagyobb fogékonyság mutatkozék Irlandiában. A' királyságban mindenféle wig a' clubok képezettek, mellyek közt a' dublini volt legfontosabb. A' parlament reformja 's a' catholicusok minden korlátoztatásának eltörlése volt az Irlandiak főkívánatja. Az országlás tanácsosnak véle semmi kemény eszközökhöz nem nyulni, 's valóban szerencsés is volt egy erőszakos zendülést jó eleve megátolni. Az irlandi parlamentben egy bill terjesztett elő, melly a' királyi hatalomnak még szűkebb határokat szabott Irlandban mint Angliában; a' király lemondá több Irlandból huzott jövedelemről, és a' catholicusok tulajdonképi nyomtatása eltörlötetett, csak ülés és szavazat a' parlamentben tagadták meg tőlök. Ez alatt folyvást tartott a' békéltelenedés. Számos lázadóok álltak össze, Defenders (VÖ ORANGEMEN és WHITBOYS) és egyesült Irlandiak neve alatt, de a' kik rablóknál nem voltak egyebek, reformatori álarczot véve magokra. Francia segítséget ígérő lázító iratok terjesztettek el, 's Dublinban egy katonai csapat szerveződött össze; mindazáltal még is meglehetősen megakadályoztatott a' kiütés, annyira hogy már 1794 év elején az Irlandiak csaknem egészen le voltak csillapítva. De kevés idő mulva megint hallatszottak a' megelégedetlenség szavai. Az országlás új taksák, szigorúság, 's a' Canada megnépesítésére czélzó, de az országra nézve káros kivándorlási terv elősegítése által a' nemzetben újra gyanút gerjeszté maga ellen. A' zendülés most is lecsillapittatott. De a' helyett, hogy a' kormány folytatott mérséklés és engedékenység által azt egészen kiirtotta volna, inkább megbánni látszék, hogy annyit engede. 1795 lord Carhamptont nevezé Irland minden seregei parancsnokává, kiterjedt hatalommal; 's just ada neki, ha szükségesnek találja, hadi erőt is használni. Ezen kívül a' parlamentben is számos pártosokat gyűjtven maga mellé, rendszabásokat tön, hogy szembe szállhasson a' következő lázadással. Ez 1796 ujra kiütött. Dublinban Februariusban egy összeesküvés fedeztetett fel, melly az alkirály meggyilkolását 's az eddigi rend tökéletes felforgatását tárgya. A' Defenderek legnagyobb kicsapongásokat vittek végbe; Nov. üte ki egy lázadás éjszaki Irlandban, melly a' krumplilázadás neve alatt lön ismeretes. Lecsillapittatott ugyan ez is, de nem gyökeresen, 's 1798 ismét kiüte a' lázadás, melly igen veszedelmes lehetett vala, ha a' francia segítség tetemesebb volt volna. Csak sok verontás után állított ismét vissza a' csend az angol seregek és a' loyalistak (angol gondolkozásnak) által. Az 1108 emberből állott francia segédseregnek meg kelle magát adni. Azt véle a' ministerium, hogy jövendőben minden hasonló jeleneteket legjobban előzhet meg, ha Irlandot Nagybrittaniával egy parlament alatt egyesíti. Ezen unio 1800 vitetett ki Pitt által, és Jan. 1. 1801 kezdődött. Irland most 4 egyházi és 28 világi lordot küld a' felsőházba, a' közös parlament alsóházába pedig 100 képviselőt, a' statusadó 1/10-ét fizeti, előbbi törvényeit és szerkeztetését megtartja, és a' status kormány és igazságszolgáltatás feje egy lord general helytartó

mint alkirály. Irlandnak adósság terhe 1816-ban 120 mill. font. ster. ment. Mégis 30,000 embert kénytelenített Anglia Irlandban tartani, 1,300,000 font. ster. esztendői költséggel. — Végre megnyerték az irlandi catholicusok 1829 O' Connel és Shiel szónokaik 's más tudósaik által az EMANCIPATIO-t (l. e.). Crofton Croker T. leirá „*Researches in the South of Ireland*“-jában (London 1824. 4) az Irlandiak jelenkori erkölcsi és polgári állapotját, valamint régiségeiket és literaturájokat is. A' „*Views of Ireland, moral, political, and religious*“ (O' Driscoltól, London 1823, 2 köt.) egy kevéssé félszegűek, de nagy felvilágosodást adnak az Irlandiak nemzeti characteréről.

IRMEN OSZLOP (Irminsul), egy a' régi Szászok által istenkép tiszteltetett oszlop, mely a' régi Németek módja szerint egy egészen fegyverkezett ferjfiut, jobbában zászlót, baljában pedig láncsát tartva képezett. Ezen oszlop legszentebb bálványoszlopok volt, és Eresburgnál a' Szászok fővárosánál (mintegy a' mostani Paderbornban) egy szent berekben állott. Nagy Károly 772 feldulá ezen erősséget 's vele együtt a' régiség azon emlékoszlopát is. Az Irmen-oszlop története és jelentése igen homályos; a' közönséges vélemény szerint Hermann, a' Németek szabadítója, tiszteletére állított; de hihető, hogy egy különös istenség, talán maga Wodan képét ábrázolá, és az Irmin vagy Herman név, mely harczférjfiut jelente, ruháztatott reá; mert Wodan a' harcz istene volt. L. Grimm Jak. alapos vizsgálódását „*Irmenstrasse und Irmenäule*“ (Bécs 1815) és Hagentól „*Irmin, seine Säule und s. Wagen*“ (Breslau 1815).

IROKÉZEK vagy Mohawkerek, 5 (előbb 6) egyesült szabad nemzet Éjszakamerikában, melyek közül mindenik saját köztársasági alkotmánnyal bír, de egy közös fő alatt. Laknak az éjszaknyugoti részen, Newyorktól az Ontario taváig. Földjük Mohawkerek földének hivatik, Pennsylvania és Maryland szomszédságában. Eloszlanak pedig 1) valódi Mohawkerekre, vagy az 5 egyesült nemzetre, melyhez tartoznak: az Onondagiak, Onnidaiak, Senekaiak, Tuskarogiak és Irundokok vagy Irokézek. 2) Mohawki pártolt atyafiakra, kik alatt a' Shawanések, Delawarek, Mikanderek, és Miamiak értetnek. 3) Huronokra. Meddig a' Franciaák Canadában, és az Angolok szomszédjaik valának, a' velek kötött egyezkedések mellett is gyakor ellenséges és kegyetlen beitéseket szenvednek tőlök. Azonban az Irokézek száma és kiterjedése mind inkább korlátoztatik. Főhelyük Anondago. 1700 még 54,560 harczfít számláltak, most csak mintegy 12—15,000; 1794 óta egy kevés földmívelést, baromtenyésztést, fonást és szövést üznek, van néhány oskolájok is; így tehát némi pallérozottságot vettek fel.

IRONIA (*σίγανία* görög szótól, mely színlést, tettetést jelent) köz életben a' guny azon finomabb neme, mely, jámbor együgyűség vagy tudatlanság színe alatt, a' büszke kábaság hibáját 's ferdésegeit kiemeli, vagy nevetségesekké teszi az által, hogy ő épen az ellenkezőt látszik cselekedni. Sem rossz szív sem rossz czél nem kívántatik hozzá, 's olly jó lélekkel 's anyai szelidséggel megfér, hogy még a' kinevetettet is egyútt nevetésre 's jobb belátásra bírhatja. Az ironia kétféleképen adathatik elő; vagy ugy teaz ugyan is a' vele élő, mintha ő is igaznak, helyesnek tartaná a' hamis véleményt, maximát (tettetett tudatlanság), holott pedig mindig erősebben világítván meg a' dolgot, olly ellenkezőbe állítja azt az igaz véleménnyel, maximával, hogy okvetetlenül izetlennek kell amannak látszani; vagy pedig gondtalan őszinteség leplebe burkolózik, mi által az ironia a' pajzánság characterét vesz magára. Hanem mind a' két esetben pajzán szeszély 's látszat komolysága teszik az alapot. Az ironiának a' tréfás és gunyoló költészségbeli használatáról leghelyesebben szólt eddig Jean Paul az „*Aesthetica előoskolájá*“-ban. Az újabbak nézeti szerint az ironia a' művész szabadságának kifejezése, ki az egyéni (individuale) mutatja az ő relatív hecsében 's az ő ellenkezetiben, 's így szüleményei felett áll. A' socratesi ironiáról

I. SOCRATES. A' valódi ironiának van egy korcsfajzatja is, melly ugyan azon eszközöket, mellyekkel amaz oktatás és javításra czéloz, mások gonosz megjátszására fordítja.

IRREGULARIS, I. RENDETTEN.

IRTRAJZ (tollal való rajzolás), eredetét a' szépírás mestereinek köszöni. A' könyvnyomtatás feltalálása idejében különösen Nürnbergben volt ezen mestereknek egy osztálya, kiket Modistáknak neveztek; ezek nem csak szépen írni, hanem írásaikat mindenféle színekkel, ékesítésekkel is emelni igyekeztek. Elsőben az apró írást találák fel; ugyan is olly apró betűkkel írtak, hogy ezek alig voltak nagyító üveg nélkül olvashatók. Ez a' 17. században és a' 18. elején volt divatban, 's még most is találni a' nyilvános könyv és képtárakban egész képeket szegélyekkel, mellyek egészen apró iratokból állnak, az ábrázolt személy történeteit, 's magasztalását vagy bibliai helyeket foglalván magokban. Mivel ezen munka nagy fáradsággal volt öszveköttve, azért a' képirók szabad tért engedvén magoknak írásaik díszítésére, különösen azoknak elejére és végére tollal egész vidéket 'stef. rajzoltak. Azonban a' jobb ízlés mind az apró írást, mind a' tulajdonképi irtrajzot feledékenysébe merítette.

IRUS, egy koldus Ithacában, kit Penelope nőszoji kisebb megbízások végbevételére használtak. Midőn Ulysses visszatérvén 's koldus ruhába öltözködve lakához közelite, hogy a' hivatlan vendégeket meglepje, Irus nem akarta beereszteni, 's Ulysseset viadalra hívta ki, mellyben Irus agyon lítettett. Még most is divatban van ezen közmondás „szegény mint Irus“.

IRVING WASHINGTON, I. WASHINGTON IRVING.

IRVING, I. EDUARD.

ISAREY (Ker. Ján.) miniaturfestő, David tanítványa; munkáját saját kecs és gyengédség ékíti; képei olly finomak, mintha csak lehelve volnának, még is teljes hatásuak, és tökéletesen találtak. Rendkívül szorgalmas kidolgozása még valódi mesterműveket teremthetne, ha egy finom hízlekedés, melly minden festményeiben tapasztalható, ezekből a' mélyebb valódiságot és szilárdabb formát gyakran ki nem szorítná. I. találta fel az igen szép kréta-rajzolásmodot a' *l'estompe*, mellyben felülmulhatlan. Gyakran rajzol és tussal árnyékoz olly alakokból álló szerkezményeket is, mellyek mind arcképi hasonlatossággal bírnak. Leghíreseb lapjai e' nembn: Napoleonnak OBERKAMPE-nál (I. e.) tett látogatása; Napoleon Malmaisonban; később lerajzolta a' bécsi gyűlésen volt minden fejedelmeket és kormányférjfiakat is. Egyik legszebb darabja a' caolnak (la nacelle), mellyben magát is háznépestől leábrázolta. Az a' *l'estompe* módosság, melly a' pontozott rézmetszéshez nagyon hasonlít, darab ideig nagy divatban volt. De csak I. mesterkezétől kell erednie, hogy bélyegtelen köddé ne fajuljon. Miniaturfestményei rendkívül szépek; csak ő versenyezhet Augustinnal Parisban, 's ha ez színeibe több erőt és melegséget adni képes; ugy I. még nagyobb könnyűséggel és színelvasztással bír.

ISÁK, Abraham fija, kit Sára öregségében szült. A' feláldozástól csudálatosan menekedett meg (I. АБРАХАМ). Hiv tisztelője az egy igaz istennek. A' mezei gazdaságot apjánál jobban kedvelvén, állandóbb lakást és csendes életet választott. Szeme gyengeségétől és hitvesétől megcsalatra az első szülötti áldást és just Jákob fíjára adá; melly miatt utóbb a' testvérek közt nagy visszavonás támadott.

ISAEUS, atticai szónok Ruboeból Chalcisból, a 4-dik század első felében élt, K. e. mintegy 357 évig; tanítója Lysias és Isocrates voltak; ő maga is, elvonulva a' statusdolgaitól, egyedül az ékesazólás tanítására szentelte életét, 's beszédeket írt másoknak. 50 beszéde közül csak 11 maradt fen, mellyek egyszerű és velős írásmóduak 's többnyire öröksé-

get tárgyazók. Ezek az atticai szónokok gyűjteményében vannak lenyomatva. B.

ISENBURG, hesseni nagyhercegségben és választó fejedelemségben eldarabolva fekvő németbirodalom-rendi uradalom, 15 nsz. mértföldön 47,500 lakossal. Földje nagy részben hegyes, ad gabonát, lent, dohányt, sok fát, ezen kívül vasat és sőt; derék marhatenyésztése és jó halászatai vannak. Legnevezetesebb városa Offenbach, 8000 lak. — Az Isenburg grófok, kiknek ősi várából Koblenz mellett még csak néhány rom áll fen, legelőször a' 10. század háborújában 's harczjátékiban nevezetnek. Most e' hercegi ház csak Felső-Isenburgot bírja, mert Alsó-Isenburg Ernest gróf halála után még 1664 a' trieri és fuldai udvarokra, 's a' Wied és Walderdorf házakra szállott. Jul. 12 kén 1806 herceg Károly, kit az uralkodásban 1820 fia Farkas Ernest követett, a' rajnai szövetséghez állott, 's ez által a' büdingi mellékágak, és a' Schönborn-Heusenstamm 's Lerchenfeld grófok birtokait is felsőségi joggal nyerte. A' rajnai szövetség elbomlása után, a' fejedelmek gyűlése határozatánál fogva, az ausztriai császár felsősége alá rendeltetett a' hercegség, utóbb pedig nagy részben a' hesseni nagyhercegnek adatott által, ki azt Starckenburghoz 's a' hesseni felső fejedelemséghez csatolta, egy részét pedig a' hanani hivatalokért kártótlásul a' hesseni vál. fejedelemségnek engedte. Jelenleg a' kurhessi tartomány vagy is az Isenburg hercegség (mellyet a' választó fejedelem címéhez és címeréhez toldott), magában foglalja a' diebachi, langenselboldi, meerholzi, liebloi, wächtersbachi, spielbergi és reichenbachi törvényszékeket, mellyek négy felsőségi tisztségekre vannak osztva. Ezekből az offenbach-birsteini hercegi ag birtokában van Diebach, Langenselbold és Reichenbach, 's hessi nagyhercegi felsőség alatt Isenburg grófságból az offenbachi fő tisztség, 's Wenigs és Wolferborn törvényszékek, együtt 7 's nsz. mf. 26,500 lakossal, és 150,000 for. jövedelemmel. A' herceg Birstein faluban lakik. E' lineának egyik mellékága Philippseich. A' grófi lineák: 1) Büdingen, hessi felsőség alatt (3 nsz. mf., 11,000 lak., és 60,000 f. jöved.) 2) Wächtersbach, kurhessi, 's limburgi része miatt württembergi felsőség alatt, (2 nsz. mf., 6000 lak., 30,000 f. jöv.) 3) Meerholz ugyan azon felsőség alatt (2 nsz. mf. 7000 lak. és 45,000 f. jöv.). J.

ISIS, az Egyptomiak első istennéje, jelképe a' természetnek, a' mindenség anyja és táplálójának. Diodor szerint Osiris, Isis, Typhon, Apollo és Aphrodite, Zeus és Herétől nemzettek. Osiris, a' Görögök Dionysusa, Isissel kelt öszve (nap és hold). Mind a' ketten a' társasági élet kellenesbé tételeit választak munkálkodások legfőbb tárgyául. Egy ember sem öletett meg többé, miolta Isis az addig vadon termett, 's az emberek előtt esmeretlen búzát 's árpát feltalálta, Osiris pedig az embereket ugyan ezen gabona eledellé készítéské megtanította. Ezért a' lakosok háladatosságból mindig Isisnek nyujtották áldozatul az elsöben kaszált kalászokat. Mit a' Görög Demeterjében dicsért, az Egyptomi mind azt Isisben magasztalta. A' földmiveléssel kicsinyenként felsőbb mivelődés támadt, 's törekvés a' szépmesterség és tudományok után. Legalább csak Isis után van szó az Egyptomiaknál a' városok alapításáról, templomok építéséről 's a' papi isten-tisztelet behozataláról; a' vitorla feltalálója is benne tiszteltetik. Plutarchus szerint Osiris és Isis Cronos és Rheának törvénytelen nemzettjei. Helios, Rhea férje, tudósittván erről, megfogadta, hogy Rhea sem hónapban sem ezzenedőben nem szüliend. Ezt hallván Hermes, ki szinte szerette Rheát 's viszont szeretett, egy eszközt talált fel, mellynél fogva Rhea azon átok ellenére is szülhetne. Játszott ugyan is a' holddal, 's annak mindenkori világosságából, egy 70-ed részt nyert el, melly részecskékből 5 napot csinálván, ezeket az érnek addig csak 360 napjához ragasztá, 's így időt készíte az istennének szülésre. Ezek voltak az Egyptomiak szökő napjai, mellyek steneik születés napjai-gyanánt innepeltettek. Elsöben Osiris született,

melly közben ezt kiáltozó egy szózat „a' világ ura született.“ Második napon Rhea Aruerist vagy az idősbik Horust, (Apollo) harmadikon Typhont, negyedikén Isist, ötödiken végre Nephthyst szülé, ki végzetnek nevezteték, ámbar másoktól Aphrodite, Nike (győződelem istennéje) nevet is nyert. Ezen öt gyermeknek három atyja volt: Helios, Cronos és Hermes. Typhon Nephthyszel kelt össze; Osiris és Isis már az anyjok méhében szerették egymást. Osiris, a' jó lélek, a' gonosz Typhontól üldöztetvén, fortélyosan egy ládácskába záratva, a' tengerbe vettetett. Isis ezen hirnek hallatára lementszvéen haja egyik fürtjét, 's gyász ruhába öltözködvén, vigasztalhatlanul bolygott fel és alá, a' ládát keresvén. Azon közben megtudá, hogy Osiris olly hiedelemben, mintha ő nála volna, testvéréhez Nephthyshez kapcsolá magát, ez pedig kitevé az ujonnan született. Isis tehát felkeresé ezt, 's Anubis név alatt felnevelé. Ez alatt a' láda, mellybe Osiris zárva volt, Byblos tájékán szárazra hajtatott ki, 's megakadt egy bokorban, melly rövid idő múlva szép nagy fává nővén egészen magába zárá. Utóbb ezen fa a' királytól mint nagy ritkaság kivágtván, palotájában oszlop gyanánt használtatott. Innét Isis a' ládát csalárdság által elorozta, azonban még is felfedezte Typhon a' holt testet és 14 darabra szaggatá. Ezt meghallván Isis, összekeverte a' darabokat, 's meg is találta mind, kivévén a' nemzótogant, de e' helyett ahoz hasonló képeze. Így történt, hogy a' Phallus megszentelteték, 's tiszteletére az Egyiptomiak innepet ültenek. Osiris ismét feltámadt, 's Isis a' hallgatás istenét Harpocratest szülé neki idétlenül, 's hibás alsó taggal. Ezután Horus fia meggyőzte egy viadalban Typhont, 's anyjára bizta őrzését. De ez szabaddá tette, a' miért Horus reá veté kezét 's leszakítá fejéről a' koronát, melynek helyére Hermes egy bika koponyát tett. Mint termékenység istennéje és közönséges jóltétőné, emberi betegségek gyógyításával is foglalatoskodott, 's még Galen idejében is voltak egynehány orvosszerek az ő neve alatt. Halála után ugy tiszteltetett mint fő istenség. Herodot szerint az Egyiptomiak Isist asszonyi alakban tehén szarvval ábrázolák; a' mint hogy szent is volt neki a' tehén. Sőt egy monda szerint, Isis mint fiatal tehén az ég egy sugara által (Osiris). Apis anyja lön: azaz nap és hold tartják fen a' földet. Ezen kívül Isist az agyán lévő lotusról 's kezében tartott sistrumról (egy hangszer, mellyet az Egyiptomiak isteni tiszteleteik alkalmával használtak) lehet megismerni. Isis öltözete szük alsó ruhából és köpönyegből áll, melyen csomóba hajta és összekepesolva. Fejét egyiptomi főkötő fedi, a' mi apáczáink fátyolának ősképe. Néha számos emlékekkel is ábrázoltatik, mint az ephesusi Artemis, a' mindenség anyja. Későbbben Isis a' Romaiaknál arczvonása, alakja és öltözetére nézve junoi caractert nyert. Csak a' köpönyegről és fátyolról, melly sallanggal van megrakva, 's egyéb attributumairól lehet reá esmerni a' távolról behozott istennére. Isis kiváltképen Memphisben, utóbb pedig egész Egyiptomban is tiszteltetett. Minden esztendőben 10 napig tartó innep (Isisinnep) ületék tiszteletére. Ezen innep köztisztálkodásban állt, 's Romába is bevitetett, de gyakran eltílatott a' visszaélések miatt. Augustus alatt Isis temploma a' légnagyobb kicsapongások szabad tere volt. Ezen istenné tisztelete Egyiptomból Görögországba is elhatott. (Oken 1817 olta Jenában egy időszaki iratot ad ki, „Isis“ czim alatt, melly tudomány, szépmesterség és politicára terjeszkedik, 's általjában szabad lelkü és velős cikkelyeiről jeles.)

ISIS TÁBLA (mensa Isiaca, tabula Bembina is), egy régi hires egyiptomi emlék, mellyen Isis istenné szolgálatja. czeremoniájával és titkával együtt elő van terjesztve. Ez kevert kék mázzal bevont, négysegü réz táblából áll, mesterségesen kirakva ezüst lapocskákkal. Fő alak az ülő Isis volt rajta. Ezen tábla Roma elfoglaltatása után (1525) Bembo cardinal kezére jutott, kitől a' mantuai herczeg nyeré meg cabinetje számára. Mantua kiraboltatása után 1630 Pava cardinalhoz került, ki a' savoyeni

herczegnek ajándékozta. Most a turini várban van. Vicus Aeneas 1559 Velenczében rézbe metszé; melly után több metszetei is vannak. B.

ISLAM (igaz hit), Islamismus I. MAHOMET.

ISLAND, dán sziget Norvégia és Grönland közt, $63^{\circ} 23'$ — $66^{\circ} 33'$ é. sz.), legujabb egész háromszégi mérés szerint legalább 1800 (közönséges állítás szerint 1405) nsz. mf., 50,000 lakossal; egyetlen városa Reykewig csak 511 lakost számlál; a többi nép leginkább elazórt udvarokban mintegy 300 mértföldnyi tengerparton lakik. Reykewigben püspöki székház és iskola van, 's benne a dán, latin és görög nyelv, hittudomány, egyházi történet, számvetés 'sat. taníttatik. Itt minden rendnél nagy felvilágultság, de nagy szegénység is uralkodik, mellyet azonban az Izlandi meglegültlen tlr. Most a' műszorgalom kezd nálók emelkedni, p. o. olly finom kazimirokat készítenek, mint az Angolok. Van a' szigeten 154 pap, 1 orvos, és 5 sebész; a' sziget saját törvényei a' Jonsböcken vannak. 4 sysselre osztatik. A' lakosok, kik e' sivatag 's a' legzordonabb égöv alatt fekvő szigeten minden elemek dühével küzködnék, halászatból és marha tenyésztésből tengődnek; földmivelésnek alig van nyoma. Kertekben terem édes káposzta, fejez répa, és sárga gyökér. Fenyőket csak 1819 ültettek. Az iramszarvast 1770 vitték be. Van juh, kecske, szarvas marha és ló is; a' partok körül pedig sok tengeri kutya. Szeptembertől Pünkösdig téli és köd orkánok, 's ha a' zajló jég közeledik, váratlan hidegek uralkodnak. A' halottak száma a' szülöttekét gyakran meghaladja; sok Izlandi vesz el a' tengeren 's veszélyes foglalatosság közt. Uszó fa és gyeptőzeg egyedül tüzelőjök. Hajdan sokkal népesebb volt Izland. Igen divatoz a' sólyomfogás, 's a' pelyhes madarak legszebb pelyheket adnak. Az islandi moh (lichen islandicus), nálunk erősítő gyógyszer, ott rendes táplálmány. Izlandnak vannak meleg és hév forrásai. Ezek közül többen, 's jelesen a' Geysir a' sziget déli részén, ugró kutakhoz hasonlitanak; mert belőlök a' viz gyakran több száz lábnyi magasságra felszökik; melly tünet a' föld vulkáni mineműségéből magyarázható. Minden hegynek, melly a' tenger felett 2700—3000' emelkedik, Jökul a' neve; a' legmagasab Oerä Fe 6240', a' tüzökádó Hekla 5210'. Vannak kénkőbányák is. — E' szigetet 861 Nadodd találta fel, 's 870 két norvégiai nemes Ingulf és Hiörleif, kik zsarnok uralkodójoktól féltőkben kibujdosának, néhány hozzájok csatlakozott Normannal megnépesíté. Ezek 's maradékaik mintegy 387 évig független aristocrafiában éltek. 1000 beviteték közbik a' keresztényen hit. Csak 1261 veték magokat az Izlandiak, még pedig szabad akaratból VI Haquin (Hakon) norvégiai király urasága alá. Izlandból találák fel 's népesíték meg Grönlandot is. Izlandban a' tudományok virágzának a' II század közepétől a' 14 század közepéig; Skalholtban már igen korán valának képző iskolák. Több Izlandiak hazájokban tanulának, mások külső iskolákra, nevezetesen Parisba menének. Utazásaikban megtanulák a' Provençalok és Troubadourok költészetét, 's a' 12 században és a' 13 elején szigetjekre vivék azt, melly rövid idő alatt sok költészt, különösen romance-dalnokot szült. Tanuja ennek a' híres islandi Edda (I. e.) A' 14 század vége felé hanyatlani kezdének Izlandban a' tudományok és művészségek; de ismét emelkedének, midőn III. Keresztély király 1540 a' reformatiót bevitte, melly azonban csak 1591 ment egészen tökéletességre. Skalholtban már 10 évvel előbb volt nyomtató mihely. Jelenleg van Izlandban egy felvilágultást terjesztő, 's ezenkívül az egyesült ó és új literaturai társaság. Rask (dán) egy islandi grammaticát adott ki. Teljesen megesmerhetni Izlandot Mackenzie: „Reise nach Island“ (1810), és Henderson: „Reise nach Island“ (Lond. 1819) című irataikból. Gliemann „Geographische Beschreibung von Island“ (Altona 1824) pontos, és Izland leghelyesebb földképével ajánlkozik. Stephenson Izland literaturájának történetét a' 18 századból ábrázolja.

ISLE DE FRANCE, most ismét Móricz szigete, hegyes sziget,

Madagaskartól keletre az indiai tengeren; (déli szél. 92° és nyug. hossz. 37°), eredete vulkáni, földje szinte olly termékeny, mint a' szomszéd Bourbon szigeté. Portug. felfedezőjük (1504) után mind a' kettő Mascarenhas nevet is visel. A' Portugálokat 1598 elűzék a' Hollandiak, 's azok az elsőt az orániai herczeg tiszteletére sz. Mörícznak nevezék. De miután a' Hollandiak 1712 elhagyták, 1721 a' Francziák foglalák el; La Bourdonnais helyesen rendbe hozá, 's Isle de France-nak keresztelé. Terjedménye mintegy 55 $\frac{1}{2}$ nsz. mrf., van benne sok kókusfa, szép papagájok, nagy tekenős békák, szép ebenfa; sok buzát és rist vet; kávé, cukor, indigo elég terem; a' szekfűbors honosítottat. 1799 kiküldött 200,000 mázsa cukrot, 6000 mázsa kávé, 3000 m. indigot, 5000 m. pamutot, és 200 mázsa szekfűborsot. E' sziget megtartása Franciaországnak többbe került, mint jövedelme, de még is megtartá, mert a' keletindiai kereskedésre nézve felette nagy fontosságu. 1799 volt benne 9000 fejer ember, 55,230 rab, és 1300 szabad Néger. Van két derék kikötője, ezek kisebbikénél épült egyetlen városa Port Louis. E' szigetet, mivel fekvése által az Angolok hajózásának nagy károkat okozott, 1810 végén ezek elfoglalák, 's az 1814 béke által meg is tarták. L. Milbert: „Reise nach Isle de France, dem Cap und Teneriffa im Jahr 1801.“ (Frankf. a. M. 1825) és Ch. Grant: „History of Mauritius, or the Isle of France“ (Lond. 1801.)

ISMAIL, nevezetes török város és erősség Bessarabiában, a' Duna éjszaki fő ága mellett, mintegy 15 mértföldnyire a' fekete tengertől. Csak egy föld sánca van, de ez magas, és pallisádkkal 's egy mély árokkal van körül véve; a' Duna felől egészen nyitva áll. Nevezetes kereskedést üz moldvai termékekkel, 's örmény lakosi szép bőrtöket készítenek. Az orosz-török háboruban (December 22-n 1790.) ez erősséget Suwarow, szinte ugy mint előbb Oczakowot, rohanással 's borzasztó vérontással vette meg, mellyben egy a' Dunára behozott orosz tengeri hajós sereg Ribas alatt, nagy segedelmére volt. Sz. E.

ISOCRATES, a' legnevezetesebb görög szónokok egyike. Született Athenében a' 86-k Olympias 1-ő évében (436 K. sz. e.), 's Gorgias, Prodicus, Protagoras 's egyéb tanítóji alatt az ékesen szólásban nagy előmeneteleket tett. Gyenge szava, 's bizonyos vele született féltékenysége miatt nem igen meré magát eleinte közönséges helyen hallatni. Annál szorgalmasabban foglalatoskodott másoknak tanításával 's mások számára való beszédek készítésével. — Hogy mind a' kettőből nagy jövedelme volt, kitetszik abból, hogy azon beszédéért, mellyet Nikokles cypriai királynak ajánlott, 20 talentomot (27.000 tallért), 's egy felszólítás irásáért, mellyet Timotheus az Athenebeliekhez intézett, 1 talentomott kapott ajándékba. Az ékesen szólásban adott leczkéket idegen hallgatóji által 1000 drachmával fizettette, 's Plutarch azt mondja, hogy ezen tanítás neki általjában 1000 minát (22,000 tallért) hozott légyen bé. Gyermekek korában játszó társa volt Platonak, 's ezen korán kötött barátság később korokra is átszállott. Egyszersmind Socratesnek is nagy tisztelője volt. Ennek ártatlanul szenvedett halála után, melly minden tanítványit félelemmel 's rettegéssel töltötte el, egyedül Isocratesnek volt azon bátorsága, hogy Athenében nyilván gyász ruhában járt. Más példáját adá bátorságának az által is, hogy Theramenest, kit a' 30 tyrannok számkivetettek, nyilván védelmezte. Utóbb, ugy látszik, elhagyta őt ezen bátorsága; mert soha se merészelt többé nyilván felállni 's a' nép gyülekezetében a' haza javára dolgozni. Ez okozta azt is, hogy ő hivatalt 's méltóságot nem nyert, mellyre kivált Athenében nyilvános szónokság által leheté szert tenni. Ezen elmellőzés nagyon megsérté az ő nagyra vágyását, 's nem pótolá azt ki az a' dicsőség, hogy királyok, vezérek, országtsztek, történetírók 's minden nemű tudósok, hallgatóji száma közé tartoztak. Egyébiránt az ékesen szólás mestersége neki sokat köszönhetett: sokat tartott ő a' kicsinosított stylye. 's a' phra-

sesek jól hangzó kerek ségére. Azért került annyi idejébe beszédjei készítése, többszöri kijobbitása 's változtatása, 's azért van az is, hogy csak keveseket készíthetett. Panathenaius (Athenét dicsérő) híres beszéde készítésével 10 esztendő telt, 's így nem is csuda, ha az a mesterséges kidolgozás mustrája lett. A' korabeli criticusok azt tulajdoníták hibául neki, hogy stylje gyakorta nehéz esetű, hosszú 's terhelve van czifraságokkal; hogy inkább törekszik a' fülnök hízelkedni, mint a' szívet megrázkódtatni; hogy gondolatjait a' szavaknak szolgaképen alájok veti, a' magánhangzók öszvejövését gyerekes félénkséggel elmellőzi, 's gyakran középszerű kitételekkel 's illetlen képekkel él, hogy periódusainak illendő kerek séget szerezzen. Mivel továbbá beszédei mind egy szabás szerint készültek, a' változtatás hiányossága végre hidegséget 's unatkozást szült. Beszédi tárgyai a' morál és politica legnevezetesebb pontjai voltak, de hibázott belőlök azon melegség, melly meggyőz és magával ragad. A' fejedelmekhez intézett intései igen szelidiek 's gyengék voltak, kiknek ő igen finom 's érdekes módon tudott hízelkedni. Egyik példája ennek azon hízelkedéssel teljes levél, mellyet Filep macedoniai királynak 90 esztendő korában irt, melly akármely udvarnoknak sem vált volna szégyenére. Mind e' mellett is Görögország szabadságát kívánta, még pedig olly nagy buzgósággal, hogy midőn a' szerencsétlen cheronei itközvetet meghallotta, 98 esztendő korában magát halálra koplaltatá. 21 hátra maradt beszédei között a' Panegyricus, (mellyben a' Görögöket egyetértésre 's a' Persák ellen háborúra buzdítja) 's a' Panathenaius legnevezetesebbek. Sz. E.

ISOLÁLNI I. SZIGETELNI.

ISPAHAN (Hispan, Isfahan) ez előtt a' világ legnagyobb 's Persia fővárosa, fekszik az Eracki (Yeracki) tartományban. Három kül. városai voltak, mellyek közt Julfa (Dsulfa) volt a' legjelesebb. Ebben laktak 100,000 Örmények, a' másodikban többnyire Georgiaiak, 's a' harmadikban Parsok vagy tűzimádók. Ezen külvárosok kerülete a' belvárossal együtt 6 német mértföldre terjedt. Széles kereskedést űztek itt a' legtöbb ásiái népek. Az ottani erősségben őriztetett a' királyi kincs. A' Seederut (Zeederut) folyója két részre osztá a' várost. Ezen híres város azon zavarok alatt, mellyek Nadir Sach halála után következtek, nagyobb részint elpusztított, 's még is 200,000-nél több ember lakik benne. S. E.

ISPOLÁLYI HIDEGLELÉS, I. LÁZ.

ISPOLÁLYOK, I. KÓRHÁZAK.

ISRAEL és ISRAELITAK I. JÁKÓB, HEBRAEUSOK és ESIDÓK.

ISTAKAR I. PERSEPOLIS.

ISTAMBUL I. KONSTANTINÁPOL.

ISTEN, vagy Istenség alatt értjük a' legfőbb valóságot, ki a' világtól szükségesképen különbözö, 's véghetetlen bölcsesége és szent akaratjánál fogva teremtett mindent, a' mi van; kinek léteben gyökerezeti okosságunk a' legfőbb jó beteljesedését, mellynek várásáról le nem mondhatunk a' nélkül, hogy magunk magunkkal ellenkezésbe ne jöjjünk. Ezekben áll az Istenről való méltó gondolat, 's lelkünk szükségait csak így elégítheti ki az Istenben vetett hit. Szükségesképen való az Istennek léte, azaz olly valóság ő, ki a' maga létének okát maga magában rejti; minthogy csak egy illy fő és más októl független valóság természetéből lehet a' világ létét kimagyarázni. Véghetetlen bölcseséggel és értelmességgel kell az Istennek birni, mellyek szerint a' világ elszervezetése megfogható lesz, a' mi véges emberi elme-erőt és tehetséget sokkal felülmul. Szent akaratjának is kell lenni, mert csak ezen feltétel alatt lehet tőle várni, hogy okos természetünket egy felsőbb erkölcsi érettségre és boldogságra fogja méltatni, 's az érdemnek és hibának irányait kiegyenlíteni. Az Istenről való idea, melly szerint ő a' világ teremtője, az okos való-

ságoknak törvényadója, és az emberi dolgok kormányozója, a' legfentebbi járó gondolat, mellyet okosságunk elérhet, minden földön tuli reménynek alapja, a' kötelességek teljesítésére leghathatósabb ösztön. Az a' rendszer, melly ezen ideának valóságát megismeri és vallja, Deismusnak, görögül pedig Theismusnak neveztetik, mellyel ellenkezik az Atheismus, vagyis az Istenséget tagadó tudomány, mellytől különbözik ujra a' Pantheismus, vagyis az a' tudomány, melly az Istent és világot egynek veszi, identificálja, melly után az okosság szükségzeit kielégítő Istenségről való idea elvész. Illy pantheismust tanított Spinoza, és némelly ujabb philosophusok is erre látszanak hajolni. Azonban a' bölcselekedők közül a' tekintetre legméltóbbak, millyenek voltak ujabb időkben Cartesius, Leibnitz, Wolf, Reimarus és Kant, a' Theismushoz ragaszkodtak, mind a' mellett is, hogy Kant az Isten léte bizonyítására nem tartja elegendő erejűeknek a' metaphysicai vizsgálatoakat. Így Jacobi is a' Theismust pártolja Schelling philosophiája ellen; sőt az ujabb francia philosophusok is, mint Cousin, Damiron és mások a' fővalóság egységéről való tudományt fogadták el. Az Isten lételére vezető bizonyítások közül legfontosabbak a' cosmologiai, physico-theologiai és erkölcsi bizonyítások. A' cosmologiai bizonyítás főbb momentumai ezek: Minden, a' mi az esmerhető valóságok világában van, tétetettnek, okozatnak látszik; vagy is minden, a' mi abban van, lételének okát nem találhatja fel magában, hanem régiebb és megelőző okoktól függ. Már az okosság nem képzelhet magának semmi feltételest feltétel, semmi alapozottat alap nélkül; az ok elegendőségéről való törvény kinszeríti az okosságot, hogy a' fogamatot okhoz kösse, 's midőn így egyik tüneményről másra, egy okból másikba lép, eljut végre az alapok ideájára, melly mintegy minden dolgokat hordoz, vagy is egy absolute szükségesképen létű valóságot fedez fel, olly valóságot, melly más ok által nem határozthatatik el, hanem a' maga létének okát magában viseli; melly minden tüneményeknek végső oka, azaz utolsó pont, mellyből sorjában fejlenek ki a' tünemények. A' physico-theologiai bizonyítás a' természetben észrevehető rendből és célirányosságból foly ki. Mert a' hol célirányosságot lehet észre venni, ott ideák szerint való munkálatot kell feltenni, és elfogadni, hogy mivel a' világ szerkeztetése planumra és célra mutat, annak oka egy ideák, eszközök és célok tudása szerint munkálódó valóságban egyesül, vagyis, maga ez a' valóság az alapító ok. Hogy a' természet szerkeztetése rendre és célirányosságra mutat, nem kélti a' természetvizsgáló. A' nap ön tengelye körül való mozgásai, a' planeták karikás forgása és tengelyek körüli mozgása, mellyek világosságot és melegséget szülnék, a' nappalt és az esztendő négy részeit előhozzák; továbbá a' föld gömb formája, melly nélkül száraz földünk az Egyenlítő körül vízbe borulna, két sarkánál ellenben minden kiszáradna; a' déli és északi, a' csendes és atlanticum tengerek, mint az új és ő világ száraz földjeinek egyenlő sulya, a' földnek és víznek mértékes felosztása, ugy egyéb elszerkeztetési is földi planetáknak, a' teremtetés célirányosságáról hathatósan szólnak. Hát ha még gondolóra vesszük lelki tehetségeinket, a' lélek és test harmoniáját, emberi testünk remekalkotását, a' nemek számának egyenlőségét, és más több tüneményeket: bizonyosan nem fogunk tovább a' dolog igazságáról kételkedni. Mind ezek, és több ezekhez hasonló jelenetek tehát a' világ főokára, annak véghetetlen hatalmára és bölcseségére mutatnak, 's a' kik ezt még sem akarják elismerni, azok a' természetben mutatkozó célirányosságot és rendet egészen elmellőzik, holott pedig az örök materialismus feltétele mellett is kénytelenek lennénk annyit elfogadni, hogy a' dolgok formájának származását ideák szerint való munkálatokból lehet csak megmagyarázni. A' természet az Istenségnek visszatükrözése, és kisugárzása, 's épen ezért vezet vissza az embert az Istenhez a' természet szorgos vizsgálata. De hogy a' természet vizsgálatja az Istenhez vezesse vissza az embert,

megkivántatik, hogy lelkében az annak megismerésére való kívánság felébredve legyen, mert sem a' cosmologiai sem a' physico-theologiai bizonyítások magokban nem apodicticai igazságok, nem olyanok t. i. mellyek az elfogadott meggyőződéssel ellenkező véleményt egészen kirekeszthetnék. Az Isten esmeretére vezető kívánság az ember erkölcsi természetében alapul, melly felteszi az Isten létéről és igazgatásáról való belső eleven hitet, mellyet az ember erkölcsi alkatja által fejt ki magából, 's így az felsőbb szükségű öntudattá válik. Az Istenben hívés és az emberi lélek szüksége közt való egybefüggés előadása, egyszersmind az Isten lételének erkölcsi behizonyítása (*morale argumentum*), mellyet különösen Kant, és az őt követők emeltek nagy erőre. Ezen bizonyításnak következő fő momentumai vagynak. Az ember erkölcsi valóság, mellynek erkölcsi természetéből foly ki a' legfőbb jónak ideája, vagy is a' véghetetlenül előható erkölcsi tökéletességről való gondolat, mellyben az erény és boldogság szoros kapcsolatban állanak egymással. Ez az idea nem csalódás, vagy vélemény, különben a' mi erkölcsi természetünkről és rendeltetésünkről való hittel is egészen fel kellene hagynunk. Hogy tehát magunkkal egyezségben lehessünk, a' legfőbb jó megvalósulását szükség várunk. Az ember körül minden csak romlás, 's a' természet nem az érdem mértéke szerint osztja mindig az örömet és boldogságot. Hogy már a' legfőbb jó megvalósulását várhassa, kénytelen az ember a' természettől merőleg különböző okát az egész természet oeconomiájának elfogadni, melly magában foglalja fentartatásunk alapokát, és az erénynek 's boldogságnak valamikori öszvehangzását. A' természet legfelsőbb okában meg kell lenni az erkölcsi törvényadással összevilló causalitásnak (erkölcsi törvényadást okozó erő) az erkölcsi törvénynek magát meg foghatónak (azaz Intelligentiának, okos valóságnak), 's a' törvényről (vagy magáról) való ezen megfoghatóság és előterjesztés szerint munkálkodónak kell lenni (akaratiának kell lenni). A' természet legfőbb okának tehát olly valóságnak kell lennie, melly okossága és akarata által okozta a' természetet (világot), 's az illy valóságot Istennek nevezzük. Az istenségről itt kifejtett ideára azonban csak az érett okosság emelkedhetik fel, 's ha kijelentés nem jött vala közbe, az Istenről való hit talán nem is lehetett volna közönséges. Míg az ember eljut az Istenről való ideára, több Isteneket hisz, mellyeknek valóságáról és munkásságáról a' nemzetek, különb különbféle előterjesztéseik szerint, különböző véleményekben voltak. Legtökéletlenebb Istenek voltak a' Fetiszek vagyis holt testek, vagy oktalan állatok, kiket mint a' jó vagy rosszlét okait Istenek gyanánt tisztelt az ember. Az állatok tisztelete Egyiptomban a' Fetismusnak egy különös neme volt, 's még ma is Afrikában sok nemzetek Fetismust követnek. A' pallérozottság magasabb fokára emelkedtek már azon nemzetek, kik a' napot és csillagokat tisztelték, mint a' mellyekről azt hitték, hogy az ember életére és fatumaira nagy befolyással vagynak. Az isteni tisztelet e' módját Sabaeismusnak nevezik. Az illy nemzeteket újra meghaladták esmeretekben azok, kik hőseiket, királyaikat, a' szükséges mesterségek feltalálójit, nevezetes idegeneket, Isteneknek vettek, 's azt tartották, hogy azok halálok után is szüntelen életben vagynak, 's hogy embert felül muló erővel bírnak, és a' földön élők állapotjára nagy befolyások van. Ugy azon nemzetek is elébb állottak, kik a' természeti erőket munkás valóságoknak vették, okossággal és akarattal bíró személyeknek nézték. Ezen uton vette származását a' Görögök és Romaiak vallása. A' több Istenekről való hitet Polytheismusnak nevezik, melly szerint a' nemzetek sorát és egyes emberek állapotját sok Istenek igazgatják, kik embert felülmuló erővel bírnak ugyan, de emberi módon éreznek és kívánnak, 's nem egészen mentek az emberi erőtlenségektől és korlátoztatásoktól. A' polytheismus nem egyéb, mint a' természet istenesítése, midőn a' Theismus felülemeli magát a' természetén, 's az Istent természet urának veszi.

A' régiség legpallérozottabb nemzetei is, u. m. a' Görögök és Romaiak, polytheismust követtek, kivéven, hogy kevés számú bölcseik, p. o. Anaxagoras, Socrates, Plato, Cicero, az egy istenségről és annak világ kormányozásáról tisztább képzetelekre jutottak, mint a' sokaság, mely között ők éltek. A' polytheismus az egész régi világban el lévén terjedve, egy ugy szólván számba sem vett népben, a' régi pallérozott nemzetek előtt alig esmeretes zsidó nemzetben kezdett legelőször is az egy istenségről való okos hit, és annak igazgatásához való ragaszkodás gyökeret verni 's elterjedni. Igaz, hogy a' Zsidók is mint más, keresztény világ előtt élt népek, a' magok Jehováját csak okos érző valóságának tartották, ki nagyobb erővel és méltósággal bír mint az emberek; de mivel csak egy istent hittek, vallásos képzeteik is könnyebben kitisztulhattak, 's az érett okosság szükségképen való kívánataihoz közelebb jöhettek. A' keresztény vallás alapítója ugy építette osztán fel a' zsidó nép monotheismusán az okossággal legjobban megegyező, annak és a' szívnék minden szükségéit kielégítő, egy igaz Istenről és isteni kormányról való hitet, melly lassan lassan több századokon keresztül elterjedvén, az emberi nemzet egy nagy részének öröke lett. Mohammed a' keresztény és zsidó vallásból szerkeztette öszve a' maga, ámbár nem egészen tisztá, de a' polytheismusnál még is jóval előbb álló vallását, melly uton az-Islamismus segédül szolgált az egy Istenről való hit elterjedésére az emberek között.

ISTENEK ELEDELE (Ambrosia). A' Görögök és Romaiak mythologiájában az Ambrosia valamelly édes és balzsamos nedvet jelentett, melly az Oceanus boldog szigetében magától szívárgott ki, 's az Isteneknek rendszeren eledelül, néha italul is szolgált, hogy halhatatlanságokat el ne vesítsék. Ha néha megesett, hogy emberek is megkóstolták az Ambrosiát, ugy az illy szerencsések szebbek, erősebbek, gyorsabbak lettek, vagyis az isteni tulajdonságokban valamennyire részesültek. *Kállay.*

ISTENI IHLÉS az Istennek rendkívüli segedelme, melly által a' tanításnak, vagy írásnak isteni tekintet szererezetik. Különösen használtatik pedig ezen szó a' sz. írás könyveinek szerzőjiről. A' régiek az isteni ihlés mivoltát és módját nem vizsgálták, de az újabb kor ezen szövevényes kérdésbe is bele avatkozott. Némellyek azt állíták, hogy a' sz. írók csak eszközök voltak, kikkel az isten még a' szavakat is közölte; mások ismét: hogy csak némelly tárgyak közöltettek az istentől; voltak, kik az ihlést a' hibától való megőrzésben helyezték. 1586-ban Less és Hamal Jesuiták következő három állítást szegék ki: 1. a' sz. írásra nem szükség, hogy minden szó a' szent lélektől származzék. 2. Nem szükséges, hogy minden igazság és állítás közvetlenül a' sz. lélek ihléséből közöltessék az íróval. 3. Valamelly könyv, mint p. o. a' Macabaeusok második könyve, melly egyedül emberi fáradsággal íratott, sz. írássá válik, ha a' sz. lélek bizonyoságot tesz, hogy abban semmi hamisság nem található. Ezen utolsó állítás ellen sokan kikeltek ugyan mindenkor, de sikeretlenül. A' sz. írás inspirációját a' protestánsok is védik, még pedig szorosabb értelemben, mint a' catholicusok. — Voltak, kivált a' mysticusok közül, kik isteni ihlésről dicsekedtek, de ezek többnyire vagy csalni akartak, vagy magok csalatkoztak.

ISTENI JELENTÉS. I. REVELATIO.

ISTENITÉLETEK. Egykor majdnem minden nemzetek azt hitték, hogy olly esetekben, midőn a' bíró az ügyet a' bebizonyítások hiánya miatt el nem intézhető, és sem a' vétkeesség sem az ártatlanság bevalósítására elegendő okok nem találtak: az igazságszerető istenség maga nyilatkoztatandja ki csuda által a' valóságot. Ezen véleménynél fogva az ollyannal, ki ellen valamelly bebizonyíthatlan gyanu támadt, olly cselekedetet vitetének végbe, mellyek a' cselekvőre nézve természetek szerint ártalmasak voltak, 's ki ha ezeket káros következés nélkül teljesíthető, ártatlannak hirdették. Az ügynek illy cselekedetek által való elintéztetése, Istenitéletnek (ordalia) mondaték, melly talán min-

den nemzetek közül a' Németeknél volt legnagyobb divatban. De már a' Hindusok legrégebb vallásos irományaiban is tetetik róla említés. Mint-hogy pedig az istenítéleteknek jó vagy bal következése, némelly egyes eseteket kivéren, mindenkor azoktól (a' papoktól) függött, kik a' cselekedethez megkivántató előkészületeket elrendelték: tágos mező nyitatték minden nemű csalásoknak és boszuállásoknak. — Németországban az Istenítéletek következő nemei gyakoroltattak: a' törvényes bajvivás, melly szerint a' meggyőzetett ítéltek bűnösnek; a' tűzbírálat, a' vizbírálat, a' szentelt falat, az urvacsora, a' keresztbírálat és a' holtetembírálat. — Ugy mondatik, hogy már a' Celtáknál szokásban volt az olly gyermeket, mellynek anyjára házasságtörési gyanu volt, egy paizsra helyezve a' Rajna vizére bocsátni, 's elmerüléséből az anya véttségét következtetni. A' Saale melléki Frankoknál már az 5-ik század elején divatozott a' hővizbírálat, mellyhez későbbben a' hideg vizbírálat is szövetkezett. A' tűzbírálat abban állt, hogy a' vádoltnak izzó szenen vagy 9 mégtüzesített esztekén kellett meztelen lábbal járnia, vagy más egyéb tüzes vasat néhány lépésnyire kezében vinnie, vagy tüzön keresztül mennie, vagy egy szikra tüzet meztelen lábán tartania; 's ha tagjai a' tűz által meg nem égtek, ártatlannak nyilatkoztak. Más esetekben, egy megszentelt falatot adott a' pap a' vádoltottnak szájaiba, átkozódások között. A' ki ezen falatot könnyen lenyelheté, 's utána se fájdalokat nem érzett, se meg nem betegedett: vétlennek tartaték. Az urvacsora bírálata csak papok és szerzetesek között volt szokásban. Ezek, ártatlanságok bebizonyítására az urvacsorájával éltek, minthogy közönségesen azt hitték, hogy az isten, a' veleélés után, tüstént előli vagy betegé teszi a' bűnösöt. A' keresztbírálat kétfélekép történt; t. i. a' vádolt és vádoltatott kiterjesztett kezekkel egy kereszt alá állítottak bizonyos ideig, 's a' ki ezenközben első mozdította meg vagy le hagyá csüggni kezét, az büntetésre kárhoztaték; vagy, a' vádoltatott ereklyékhez avagy egyházbba vezetették, hol két koczka volt, egyik — kereszttel jelelve, 's ha ezt huzá ki a' vétkesnek állítottat fél, a' büntetéstől felmenteték. Végre, a' holtetembírálat így történt: a' meggyilkoltatott sz. mihály lovára helyezteték, 's a' vádolttnak meg kellett a' holt tetet, különösen pedig annak sebéit érintnie; ha ebből ezen alkalommal vér folyt, vagy a' halott szájából hab jöve ki, ha a' tetem megmozdult, vagy rajta valamely változás történt: bizonyági jelnek tartaték, 's a' vádolt személy megbüntettetett. Néha ezen bírálatra, az egész tetem helyett csak ennek egyik keze használtatott. A' babonáskodás és csalárdság felette nagy tekintetet szerzének az illy esztelen szokásoknak, 's a' felvilágosodottabb fejedelmeknek parancsai által sem szüntethettek meg, míg végre a' pápák tilalmazásai, azoknak gyakorlatát valamennyire korlátozák, ugyanynira, hogy a' 16 század végével lassanként elenyésztek. De a' holtetembírálat a' Németeknél még a' 16 sőt 18-ik században is gyakran előfordult, 's a' bűbájoskodást hívés a' boszorkányok pereiben a' hidegvizbírálatot sem hagyá egészen elavulni. A' boszorkányoknak vélt személyek vizre tétettek, 's ha fenusztak, mint ollyanok, elkarhoztattak, ha pedig alá merültek, mint ártatlanok szabadon eresztettek. Ennek Poroszországban még a' 17 és 18 századokban is találhatni nyomait. Hasonló czélből használtatott a' boszorkány mérleg is. Megméretett t. i. a' boszorkányságról vádoltatott személy, 's ha szerfelett könnyűnek, súlytalannak találtaték: büntetés alá vettetett. Minekutána Thomasius a' boszorkányok lehetlenségét bebizonyítá, 's az elmeheli felvilágosodás a' köznép lelkébe is jobban elhatott: lassanként ezek a' bohóságok is megszűntek. — Magyarházánk szinte nem volt mentes ezen balvéleményektől, mellyek inkább vagy kevesbé Europa minden tartományaiban, sőt még keleten is uralkodtak, 's ez utóbbi helyen résznyire maig is uralkodnak. Több századig fenálltak az istenítéletek honunkban is, a' mint ezt László kir. I. K. 28. Fej. éj III. K. I. Fej. Kál-

mán kfr. I. K. 22, 76, 83 Fej. I. Máty. VI. V. 18 cz. és II. Ulászló I. V. 37 törv. cz. 'sat. bizonyítják. De a' mint a' most idézett helyekből kitetszik, eldödeinknél általánosan csak három neme gyakoroltatott az istenitéleteknek, t. i. a' hővizbirálat, az izzóvasbirálat és a' törvényes bajlvás, sőt Martinusius (Utsenics) 1550 Kolosvárott kijött *Judicium ferri candentis* című munkája szerint csak a' két első. A' boszorkányokat hívés szinte divatozott; noha már Kálmán király alatt ez a' végzés hozták (I. K. 57. Fejezet) „A' boszorkányokról, mellyek nincsenek, kérdés ne legyen;“ mégis még 1728 is fordultak elő Szegeden boszorkánypererek! — Európán kívül még most is sok nemzetnél találhatik az istenitéletek divatozása. Igy p. o. a' Senegambiaiak Afrikában izzó vasat tartanak a' vétekről gyanus személy nyelvéhez. A' guineai partokon némelly neger nemzetégek bizonyos nemű füveket és növényi héjját adnak a' vélt bűnös kezébe, 's azt hiszik, hogy azok a' vétkeseket megégetik. Siam és Pegu lakosainál a' hidegvizbirálat van szokásban. A' Tshuvassok és Ostiakok ásiái Oroszországban, a' szentelt falat bírálattal esküvel kapcsolják össze. A' Chinaiaknál a' tűz és vizbirálat gyakoroltatik; de az istenitéleteknek legtöbb nemei divatoznak a' Hindusoknál. Congoban 's más helyeken. L. „*Die Vorzeit*“ című folyóirat 3 köt. és D. Zwickernek ezen munkáját „*Über die Ordealien; ein Beitrag zur deutschen Rechtsgeschichte*“ (Göttinga 1818).

ISTENITÉS, I. APOTHEOSIS.

ISTHMUS-nak mondatik minden földszoros, különösen pedig a' corinthusi, melly Peloponnesust a' szárazzal öszveköti. Egy híres templom volt rajta Neptunnak szentelve, melly mellett az isthmusi játékok tartattak. A' templom egyik oldalán az ezen játékokban győztesek szobrai állottak, a' másik felén pedig egy fenyőliget vala. A' templomban 4 ló állt, az elefánt csontkörmön kívül egészen megaranyozva, a' lovak mellett pedig két Triton, feljülről derekokig megaranyozottan, ezen alól pedig elefántcsontból készültten. A' lovak meggett egy kocsi állt, Neptun és Amphitrite arany és elefántcsontból készített szobraival. A' templomtól nem messze egy meglehetősen nagyságu színházat és fejér kőből építettett stadiumot lehet látni, mellyen a' játékok tartatának. Az egész Isthmus Neptunnak vala szent, ki azért Isthmusnak nevezteték. Az isthmusi játékok (Isthmia solennia vagy certamina) közvélemény szerint, Palaemon, vagy Melicertes tiszteletére alapítottak (I. Ino). Mások azt állítják, hogy Theseus, Neptun tiszteletére rendelte őket. Hihető, hogy ezen, eleiute csak éjjel tartatott játékok kijöttek a' szokásból; Theseus pedig megújtván őket, nappali innepeltetéseket is parancsolá. Mivel tehát Theseus alkotója vagy legalább megújítója volt ezen játékoknak, azért az Athenéiek vívék itt az előlülést. Egész Görögország részt vön benne, csak az Eleaiai nem, következő okból. Midőn egyszer Actor fiai ezen játékra lovagolnának, Eleánál Hercules által agyon lttettek. Anyok, Melione, felfedezé a' gyilkost, ki akkor épen Argos birtokában tartózkodék. Ennél fogva elégtételt kért az Argusiaktól, mellyet midőn meg nem nyert volna, arra kéré a' Corinthusiakat, tiltának meg az Argusiaknak, mint a' köz bátorság háborgatójainak, a' részvételt ezen játékokban. Midőn pedig ezek sem teljesítették kérését, akkor Melione a' leghorzasztóbb átkot mondá minden Eleaira, a' ki ezen játékokban ismét részesülni fogna. Ezek egyébiránt szintolly pompával tartattak, mint az olympusiak és más nyilvános játékok, minden olympiasban kétszer, hihetőleg öszszel, 's a' harc gyakorlatok is ugyan azok voltak, mellyek egyéb játékoknál. A' győzők eleinte fenyőgaly, azután pedig száraz és fonnyadt zeller koszorúkkal díszesítették. Későbbben ismét bevétettek a' fenyő koszoruk.

ISTHMUSI JÁTÉKOK, I. ISTHMUS.

ISTRIA, HISTERORSZÁG, éjszakkéleti Olaszhon félszigete az adriai tenger mellett, mintegy 75 naz. mf., 140,750 l. Krain, Friaul és

Horvátországgal határos; egészségtelen levegőjű, de bővelkedik borral, finom olajjal, rétviassszal, mézzel, sóval, hajóépítésre való fával, fontos halászzattal, márvánnyal és épületekővel. A városok lakosai olasz eredetűek, ellenben a falusiak tót származásúak, 's igen durva nyelvet beszélnek. Az Istriaiak characteristicai tulajdona a' meggyőzőhetetlen hajlandóság a' henyélésre. A' közönséges ember soha sem dolgozik többet, mint a' min naponként élélhet; ha történetből egykor többet szerzett, mint a' mennyire szüksége volna, hever, míg mindennek végére nem jár, és ha valamely más történet által kimarada napi bére, mások rovására él, azaz koldul, vagy lop és rabol. Ezért olly bátoratlan az utazás ezen különben olly igen vonzó tartományban, mellynek csak minden elkövetett vétek megkérelhetlen büntetése által lehet elejét venni. Elég észrevehetőek voltak egy szigoru kormányzás jótékony következtései a' Francziák uralkodása alatt, midőn a' nyilvános utakon való rablás a' legnagyobb ritkaság volt. Istria régenten valamiut most is Illyriához tartozott, de Augustus és Tiberius által Olaszországhoz kapcsolattott. Velenceze a' 15 század elejéig kicsinyenként az egész tartományt meghódítá. A' Velenceiek az ország egy harmad részét bírák; a' többi, a' mi keletnyugotra fekszik, Austriához tartozott (aust. Istria, hol Mitterburg grófság hasonló nevű várossal) és a' Krainhercegség egy részét tevé. A' velencei részben 70,000 l. van. A' campo-formioi béke olta a' tartomány ezen nagyobb részét is Austria nyeré el, mellyhez még több velencei birtokok is járultak, 's 1804 Austriától a' triesti kormányshékhöz kapcsolattattak. De midőn az austriai császár a' posonyi békében minden velencei birtokokról lemondá, Istriát is a' franczia országlásnak kelle engednie. Későbbben az illyriai tartományhoz került vissza és 1813 Austriához. 1815 olta a' quarneroi öböl némelly szigeteivel az austriai illyriai királyság istriai kerületét teszi (103 nsz. mf. 194,000 l.) Legjelesebb helyei: Capo d' Istria (Vegiola) hajdan főváros és erősség. Rovigno (Trevigno) leggazdagabb városa 9,500 l. 's 2 kikötővel; és Pirano, jeles kikötőhely. A' polai amphitheatrum hajdan híres volt, és mintegy 18,000 embert fogadhattott magába.

István (I.), Gejza fejedeleme fia, Magyarország fejedelme 's királya 997—1038, szül. 978. Nemzeti neve, mellyet kereszteltetése alkalmával (I. GEJZA FEJED.) cserélt fel az első mártíréval, Vajk vala. Még az apja éltében felesküdték az ország nagyjai az ő hűségére; annak holtával pedig 997 általvette ő az uralkodást, és azonnal parancsot adott, hogy minden Magyar megkeresztelkedjék, és hogy a' keresztény rabszolgák szabadságba tetessenek. Ez a' parancs, és a' külföldiek nagy tekintete 's befolyása az ludvarnál, zudulást gerjesztének a' nemzetben; sőt a' somogyi fejedeleme, Kupa, fegyverre kelt István ellen. De minekutána a' német béres hadak vezérének, wasserburgi Venczelinnek, szerencsése akadott külön viadalban megölni a' győztesen haladó Kupát: szaladásra bomlott ennek serege, 's birtoka fegyverjog által Istváné lett. E' győzelem után nagyobb foganattal terjesztheté István a' kereszténységet a' külföldről behivatott egyházi személyek által, és e' végre helyeket tűzött ki püspökszékek felállítására; Esztergomot érseknek helyének szánta; a' pannonhalmi monostort a' somogyi tizeddel megajándékozta, 's ezen kívül még négy apátságot állított fel sz. Benedek szerzete számára. És jóllehet a' Kupa esete által okoztatott rémulés, darab időre legalább, elzsiabasztotta vala a' nemzet ellenszegültét: tanácsosnak tartá még is István, külső egyházi 's világi hatalom és tekintet gyámolával támogatni a' magáét. és bele alkalmazkodni az akkor divatozó nyugoteuropai rendszerbe. Annakokáért I. Otto romai német császárnak, mint a' nyugotszaki kereszténység világi fejének, tudtával és helybenhagyásával a' romai pápához küldötté követ fővel a' kalocsai püspöknek szánt Asztrikot, és a' sz. atyától királyi méltóságot és tisztebe vett egyházi rendelményeire felhatalmaztatást kéretett. II. Sylvester pápa nagy készséggel teljesítette

mind a' két rendbeli kívánatot, koronát és apostoli keresztet küldvén Istvánnak, bízhatólag pápai bullától kísértetve. E' korona későbbben, mikor, nem bizonyos, fedelül összefoglaltatott a' görög eredetű koronával (I. GEJZA I.); a' keresztet és bullát elnyelte az idők örvénye; mert az a' II. Sylvester nevével viselő bulla, melyet Inchoffer Menyhárt Jesuita közölt az olvasó közönséggel (*Annales ecclesiastici regni Hungariae. Romae, 1644 Tom. I. pag. 256*), Kercselics felfedezése szerint Levakovics Ráfael Minorita koholmánya. Nagy Boldogasszony napján, 1000 esztendőben, fejére tetette István Esztergomban a' koronát, és királyi czímet vett magára. Ezentul nagy szorgalommal munkálodék egyházi 's országlat féle intézmények alapításában és kifejtésében; mely munkálatját csak hamar félbeszakasztotta az ifjabbik Gyulának, Erdély fejedelmének, fegyverre költe az új király ellen. Ezen rokon fejedelmek közötti háborúnak valóságos oka homályban fekszik, jöllehet a' régi történetírók amannak a' kereszténység ellen szegültét jelelik annak; következménye pedig a' vala, hogy Gyula, 1002 csatában meggyőzve, feleségestől gyermekestől elfogatnék, és holtáig zárva tartatnék Magyarországon, Erdély pedig fegyverjog által István birtokába kerülne, a' ki valamelly Zoltán nevű magyar fő emberre bízta a' tartomány kormányát, és a' kereszténység terjesztése végett püspökszéket helyezett Gyulaféjérvárrá. Hasonló szerencsével élt István a' Besenyek (Bisseni) khánja, Kean, ellen, a' ki bízhatólag Gyula szövetséges társa vala, 's a' kit 1003 a' Havasalföldön meggyőzött és elejtett. Mind a' két meggyőzettek kincseiből azután a' bold. Szűz tiszteletére pompas szentegyházat építtetett Székesfejérvárra, a' hová királyi lakat is általtette Esztergomból. Már most akadály és tetemes háborgatás nélkül üzhete István számos évek rendében szándékba vett egyházi 's polgári intézményeinek teljesebb idomítását, és az istenes áhitat téteményeit. Csak 1030 keletkezett ellene komorabb boru, midőn II. Konrád romai német császár, némelly alaptalan neheztelményektől indíttatva, felülhaladó haderőt küldött ellene, mely a' Rábáig előnyomult. István, ügyét buzgó imádságban a' bold. Szűz oltalmába ajánlván, készülteket tett az ellenállásra; de minekelőtte ütközetre kelne a' dolog, hirtelen eltakarodtak a' magyar földről a' német hadak. Konrád császár fíja t. i. a' már megkoronáztatott Henrik, nagy tisztelője a' magyar királynak, önhatalmasan parancsot adott vala erre. 's Istvánnal békét kötött, melyet azután a' császár is az ő kedvéért helyben hagyott. E' fogánatot nem kételkedék István a' bold. Szűz behatásának tulajdonítani, 's azért Magyarország védasszonyának nyilatkozatát azt. Híhetőleg ekkor vezérelte István egybegyűlt hadait a' marosi hatalomtartó ellen kívánt fogánattal (I. CSANÁD). Valamint eddig is gyakorta, ugy ezentul még inkább és csaknem szakadatlanul betegeskedék István; és nagy reményű, már akkor egyetlen fíjának, Imrének, 1031 történt halála sebesen hágo haladással nevelte baját. Midőn pedig, a' köszvény miatt lábaira nem állhatván, az ágyat nyomná: alkonyban hozzá lopódott egykor egy udvari tisztviselő vagy testőr, kivont kardot rejtve köntöse alatt. De a' földre sikamlott fegyver zördültére feleszmélve, szándékát tudakozá a' király az alattomosnak; ez pedig, tekintetétől és szavától megdöbbenve, térdre rogyott előtte, 's megvallotta, hogy életétől akarta őt megfosztani. István, ki a' töredelmesben, nyilatkozásánál fogva, csak elcsábjított eszközét látá másoknak, megkegyelmezett neki, az indítókat pedig halálra ítélte. Kiktől és miféle indítványból került legyen e' mérészet, azt ki nem nyomozhatni; de ösztönül szolgálhatott az a' királynak, hogy követőjéről gondoskodnék. Vazulra irányzott szándékát azonban a' maga fiára, Péterre, tudta téríteni testvér hugának, Gizelának, fondor gonoszsága 's visszaélése batyja testi 's lelki gyengültevel (I. GIZELA II. 's PÉTER magyar kir.). Megholt I. István 1038 Aug. 15. életének mintegy 60-dik esztendejében. Alkotója vala ő Magyarországi egyházi állapotjának az által, hogy azt a' nyugotszaki keresztény szent-

egyház kebelébe vitte, midőn már a' keletzakihoz láttatnék valamennyire szívódni, mellyel nála nélkül, jöllehet talán későn, de felette hihetőleg, egyesült volna. Ha a' keletzaki szentegyház és az ahoz tartozó országok és népek utóbbi viszontagságait és kifejtődését tekintve, nyereségnek kell tartanunk a' magyar nemzetre nézve e' választást: sajnálnunk lehet még is más részről azt az egyet, hogy a' nyugotzaki kereszténység behozatásával a' diák nyelv lett udvari 's országos nyelvvé Magyarhonban, és hosszú időkre kitolta a' nemzeti nyelvet ősi jogaiból; a' mit a' keletzaki el nem követett volna, 's a' mi elkerülhető vala, ha a' külnemzeti egyháziak, Istvántól az ország első karává emeltetve, méltónak tartották volna megtanulni új honjok nyelvét. De milly keveset iparkodának ők ebben, például szolgál Sz. GELLÉRT (I. e.), a' ki Magyarföldön laktának 21-dik évében még nem tudott magyarul szólni Abához. A' kereszténység meggyökeresítésére 's kiterjesztésére 7 püspökséget állított fel István, a' gyórit, veszprémit, pécsit, egrit, bácsit, csanádit és gyulafejevárit, Pray szerint a' nagyváradit is (I. PRAY és GÁNÓCZI), és két érsekséget, az esztergomit és a' kalocsait. Az utolsó is csak püspökségnek vala tőle szárvá; de minekutána az első esztergomi érsek, a' sz. Benedek szerzetebeli Sebestyén, megvakultával a' kalocsai püspök, Asztrik, három esztendeig kormányozta vala helyette az érsekmegyét, megjövéen amannak azeme világa, méltónak tartá István, a' buzgalmas és munkás helyettest is érseki méltóságra emelni, 's ezt a' pápa helybenhagyásával véghez is vitte. A' kereszténység terjesztésében mutatott buzgalmára 's szorgalmára nézve apostolnak neveztetett I. István II. Sylvester pápától; áhitátossága, kegyessége 's a' szegények, főképen pedig az egyházak és monostorok iránti adakozása miatt pedig szentnek hirdettetett 1081, VII. Gergely romai pápától. — A' mi polgári intézeteit illeti I. Istvánnak, annyit általánosan lehet felőlök mondani, hogy a' germán nemzeteknél divatozott és bérbirtokosságon (feudalismus) alapult szerkezetet oltotta ő a' magyar nemzet országos alkotmányának még fiatal és el nem ágazott törzsökébe; jöllehet teljes apralattban, hiteles és kielégítő kutfók hija miatt, előterjeszteni azokat nem lehet. Közökbe tartozik a' nádorispányi, országbirói, főispányi tisztség, a' vármegyék szerkezete, különféle néposztályok és ezeknek jogaik, a' hadi rendszer, jogkereseti 's büntetményes szabályok. Ama' két könyvre osztott végzetei e' királynak, mellyek a' magyar törvénytestbe felvetettek, későbbben irattak esmeretlen kéztől. Egyébiránt semmi biztos nyoma nincs annak, hogy akár koronáztatása I. Istvánnak és a' király czim felvétele, akár egyéb intézetei 's rendszabásai, országgyűlésen, a' nemzet jóváhagyásával történtek és tetettek volna; sőt ugy látszik, hogy a' magyar nemzetségnagyok elmellőzésével, csupán az egyháznagyok, udvari tisztek és főispányok tanácsa szerint intézett ő mindent önhatalommal. Idő jártával mindazáltal a' szentség tündöke, melly az intézőt körülfogá, 's a' bérbirtokosi rendszer diadalma, köz jóváhagyatást szerzenek intézeteinek, ugy hogy az arany bulla bevezetése rájuk hivatkoznék. — Özvegységre maradt I. István után annak felesége, Gizela (I. GIZELA I.), a' kivel ő több gyermeket nemzett vala. Három fiai közül az egyik neve bizonyos (I. IMRE HERCEG); a' többi kettőé, Pelbart és sz. Arnulf életirója szerint, Otto 's Bernát vala; kik közül az elsőről az mondatik, hogy kisd-d korában holt el, a' másodikról pedig, hogy hat leányt nemzett, ugyan annyi európai királyok és fejedelmek házastársait. Leányai közül Ágota, Cornides nyomozásainak kerekedménye szerint, feleségül adatott Edward angol-szász királyi herczeghez, a' ki Edmund nevű öcsével együtt, minekutána apjoknak, vasderekü (Ironsides) Edmund angol-szász királynak, holta után az anyjok, Emma, Nagy Kanut dán királyhoz, Angolország elfoglalójához, ment volna férjhez, ez pedig mostoha fiaiit honjokból kiutasította volna, Magyarországra vetődött, és I. István udvarában vendégletes fogadtatást talált vala. Edmund a'

magyar földön holt meg; Edward pedig, a' dán uralkodó ház kiholta után, az apja testvérétől, a' szüz házasságban élt sz. Edward angolszász királytól koronaörökösül visszahivatott Angolországba, a' hová 1057 magával vitte Agotát, és a' hol, kevéssel megérkezte után, kimult. A' sz. Edward holta után támadott koronakövetelési háborgáskor hajóraült Agota gyermekeivel együtt, hogy visszatérjen szülő földére; de szélvész által Skótföld partjára vettetett, a' hol egyik leánya, Margit, III. Malcolm skót királynak, a' Macbettől megöletett Duncan fijának, felesége, a' másik, Krisztina, apáczáva lett; Edgar nevű fiacskájának pedig foganat nélkül iparkodék Malcolm, fegyverrel megszerezni az ősi angolszász koronát és országot. Egy másik leánya I. Istvánnak, Hedvig, nellenburgi Eppo grófhhoz; egy harmadik, nevetlen, a' ki talán legidősebbik vala gyermekei között, Dobokához (I. Csánán) adatott. Ezekon kívül némelly történetírók még több fia 's leány gyermeket is tulajdonitnak I. Istvánnak.

ISTVÁN (II.) Magyarok királya 1114—31, az apja, Kálmán király, holtá után 13 esztendő korában vette által az uralkodást. Kiskorúságát hasznokra fordították a' Velenceziek, 's Dalmátországot elfoglalták 1117-ig, melly esztendőben Ordelafo Faliere, velencezi doge, Dalmát és Horvátország herczegének kezdette magát nevezni. De már 1118 megvertett Ordelafo az ellene küldetett magyar hadaktól; és minekutána maga is elesett volna a' csatában, mindent visszafoglaltak a' győztesek, Zárára v. Jádrán és a' szigeteken kívül; az új doge pedig, Michieli, fegyvernyugatot kötött Istvánnal 5 esztendőre, mellyben mindegyik fél megtartotta, a' mit birt. A' fegyverszünet eltölte után megjelent ugyan Michieli a' dalmát földön, és annak némelly várait elfoglalta; de István, másfelé kapása miatt, elnézte ezen csonkulását birtokának. Jaroslawtól t. i., a' wladimiri herczegtől, segítségül hivatva, az orosz fejedelmek czivakodásaiba vegyült 1123; és jöllehet Jaroslaw eleste után a' magyar zászlós urak önhatalmasan felhagynának a' további hadakozással, későbbben mégis, 1127, a' svenigrodi fejedelem, Wladimir, mellett fegyverre kelve, elfoglalta Halicsot és Premisl. Csekélyebb háborgások történtek a' szomszéd Csehekkel és Németekkel is, sőt a' görög császárral, Komnén Jánossal is felbomlott a' béke, mire a' vak Álmos herczegnek (I. Kálmán) Konstantinápolba szökte adott alkalmat. Mi indította őt e' szökésre, bizonytalan; hihetőleg sugalmak által bizodalatlanság és gyanu gerjedett lelkében megnyomorítottjának fíja iránt: de ezen cselekedete, 's az a' szives fogadtatás, mellyet maga, 's a' hitel, mellyet vádolatja nyert a' görög császári udvarnál, annyira felbosszontotta Istvánt, hogy Álmost ugyan honveszetbe tenné, a' görög birodalmat pedig váratlanul haddal támadná meg 1128. A' görög császár készületlen volta sikerrel koszoruzta a' magyar király első munkálatit, mert Belgrádot megverte, rontatta, 's a' védfalak köveivel Zimonyt erősíttette meg: de előjövén későbbben a' császár, általkelt hadaival a' Dunán, és Karasó folyamnál tetemesen megverte a' magyar hadsereget, mellyet valami Stephelel nevű vezérelt, mivel a' király akkor beteg vala. Felgyógyulta után nagyobb erővel ment ez 1129 János császár ellen, és azt visszatolta; de mivel az alatt Álmos herczeg megholt, és vele a' háboru oka elenyészett vala, megbékültek a' hadakozó felek, és Álmos herczeg holt teste Magyarországra hozatott és Székesfehérvárral temettetett el. Ekkor tudta meg István azt is, hogy Álmos herczeg fia, a' vak Béla, kinek ő holt hírét vette vala, él, és a' pécsváradai monostorban tartózkodik. Minthogy Istvánnak gyermektelen volta miatt, e' szerencsétlen vala most egyedül kifogástalan örököse a' magyar koronának: herczegi jövedelmet és lakhelyet rendelt neki a' király Tolnán, és öszveadta őt Uros szerbországi zsupan leányával, Ilonával. Két esztendővel későbbben, 1131, megholt II. István 30 esztendő korában. A' melly feleséget Turóczi tulajdonit neki, t. i. Guiscard Robert apuli herczeg leá-

nyát, erről kétségtelen, hogy felesége nem lehetett. Cornides annakéért (*Regum Hungariae Genealogia*) nőtelennek tartja Istvánt; Schier ellenben (*Reginae Hungariae*) azt igyekszik megmutatni, hogy két felesége is volt egymás után, t. i. Jutta, Ferdeszáju (Kriwousti) Boleslaw leánya, a' ki korán elhalt, és Adelhaid, Henrik stefaningi landgróf és regensburgi várnagy (Burggraf) leánya, a' kivel 1125 kelt össze. Egyébiránt akár volt II. Istvánnak törvényes felesége, akár nem: annyiban megegyeznek felőle a' történetesmereti tudósítványok, hogy serdülő korától, kiváltképen pedig 1123-tól fogva felette kicsapongó vala a' szerelemben. Az említett esztendőben t. i., egy a' görög birodalomban rabló kun csapat, a' császártól szorongattatva, Magyarországra kívánczok élöle menekedni. II. István befogadta azt, és a' Duna s Tisza között telepitette meg, Tatár nevű vezérét pedig a' maga udvaránál tartotta. A' kun szépnem testi kecsesi 's kinalatossága annyira gerjegeték a' fiatal király kényét, hogy velek korlátlan és botrányos kénytöltésre vetemednék; melly nem csak házasságában, ha volt is azután törvényes felesége, nemzési tehetetlenséget szült nála, hanem életerejét is annyira kisajtolá, hogy gyakran betegeskednék, és korán dülne ki. Ugyan e' vala az oka, hogy szerfelett kedvezne a' Kunoknak. és ezeket méltányon tul pártolná, a' Magyarok kisebbségével. Egyébiránt is heves természetű vala II. István, és indulatjában gyakran kegyetlenkedésre vetemedék bosszontóji ellen. Ugy látszik, hogy elejétől fogva idegenkedék ő a' házasságtól, és hogy Borikot v. Boriosot, a' maga mostoha anyjának, Pradslawának, közvélemény szerint fattyu gyermekét szándékozik örökösévé tenni. Legalább ezivesen fogadta azt magánál 1120; összeadta Ferdeszáju Boleslaw lengyel fejedelem leányával, Juttával (a' ki tehát nem lehetett István felesége, 's legfeljebb is csak el vala neki jegyezve az apjától, Kálmántól); tartásokra a' Szepességet rendelte; 1127 pedig Halicsot és Premisl, melly tartományokat fegyverrel szerzette vala (I. feljebb), nekik ajándékozta. Mind ezekből még nem következik ugyan világosan, hogy Borikot a' maga örökösévé szánta volna; de tartott még is ettől Álmos herczeg felekezete, 's e' gyanúból és az ezzel járó féltésből ösztönözte azt a' szökésre.

ISTVAN (III.) II. Gejza fia, Magyarok királya 1161—1173. Megkoronáztatott ő ugyan azonnal az apja holta után, az idősámitás különségéhez képest 12—16 esztendőskorában: de Komnén Manuel görög császár-
 abban munkálódék, hogy a' nála tartózkodó magyar királyi herczegek, II. Gejza testvér öccsei, közül valamelyiket segíthetné a' királlyszekre, 's ez által függésbe hozhatná magától Magyarországot. Követséget küldött tehát a' magyarországi rendekhez, és azt sürgette, hogy István herczeget esmernék királyoknak, a' kinek, mint II. Gejza testvéröccsének, közelebb joga volna a' koronához önnön fiánál. Midőn e' kívánatnak ellene szegeznék magát a' nemzet, főképen az egyházi kar, melly a' keleti szent-
 egyháznak innen következhető felsúlyától tartott: haddal jött Manuel Magyarországot ellen, és megtámadásra kész hatalomtól támogatott fenyegetés, e' mellett pedig ajándékok és ígéretek által is, olly nagy részét fordította meg a' rendeknek, hogy nem István herczegnek ugyan, hanem a' bátyjának, László herczegnek, megkoronáztatása véghez mehetne, amaz pedig utána legközelebbi koronaörökösnek esmertetnék. III. István Pósonyba vette magát a' püspökök nagy részével és az esztergomi érsekkel, Lotárral együtt; a' ki, mint a' magyar szentegyház feje, egyházszert hirdetett II. László király ellen. Ez hat hónappal megkoronáztatása után, 1162 Jan. 14. már megholt; és az öccse, IV. István, ült utána a' királlyszekre; a' ki haderővel igyekezvén elnyomni 's alávetni III. István ellenszeges pártját, görög hadakat kért és nyert Manueltól. Jul. 19. 1162. csatára kelt a' dolog a' két koronás fő között, mellyben, mivel a' Magyarok közül sokan elpártoltak IV. Istvántól, ez meggyőzetett és elfogatott. III. István, az esztergomi érsek intésére, szabadon bocsátotta őt esküdt

igérete mellett, hogy többé a' magyar földön nem fog mutatkozni. Manuel ennek hallására Nándorfejérvárig jött hadaival; de békét ígért a' Magyaroknak, ha Béla herceg, III István testvér öccse, koronaörökösnek esmertetnék, hercegi birtokul Dalmátország adatnék neki, ő maga pedig Konstantinápolba küldetnék; minthogy Manuel, a' kinek fia gyermeke nem vala, őt a' görög birodalom örökösévé fogadni, 's a' maga leányával, Máriával, özveházasítani szándékoznék; e' végre pedig szükségesnek tartaná, hogy a' császári udvarban neveltessék és idomittassék rendeltetésére. Eképen igyekezék t. i már most Mánnel ösvényt nyitni magának Magyarország függésbe kerítésére, vagy legalább a' dalmát föld megszerzésére. III. István a' rendek megegyezésével elfogadta az ajánlatot békekiváratból, és Bélát elbocsátotta Konstantinápolba. De midőn Manuel Dalmátországot, mint a' maga örökösének birtokát, által akarván venni: ellenkeztek ebben a' Magyarok, azt állítván, hogy ama' tartománynak, mint Magyarországhoz tartozónak, magyar kormány alatt kellene maradni. Manuel ezt béketörésnek bélyegezte, 's 1164, hadakkal és pénzzel felkészítve, Magyarország ellen küldötte IV. Istvánt, a' ki visszaveretett ugyan, és maga Manuel sem vihetett véghez semmit III. István ellen; de még is, mivel ennek szövetséges társát, Wladislaw csehországi királyt, el tudta tőle vonni, oda ütött ki a' dolog, hogy általengedné III. István Manuelnek Dalmátországot. A' görög császár mindazáltal ezután is elnézte azt, hogy IV. István az ő birodalmából görög hadakkal nyugtalanítá Magyarországot; és minekutána a' szüntkirály Zimonyban, III. Istvántól megszalasztva, kimúlt volna 1165 (görög írók a' magyar király eszközléséből megmérgeitnek állítják), ismét elkezdette a' hadakozást, és a' Szerémséget is kicsikarta 1178 Istvántól; a' ki azután békében uralkodék ugyan, de már 1172 megholt. El volt neki jegyezve még gyermek korában a' halicsi fejedelem, Jaroslaw, leánya; a' ki már Magyarországon tartaték ugyan, de, hogy egybekelt volna vele III. István, felette kétséges, minthogy azt 1165, Manuel ösztönzésére, vissza kívánta az apja, István pedig 1166 feleségül vette Jasomirgott Henrik ausztriai herceg leányát, Agnest, a' kit teherben hagyott (I. BÉLA III). Hogy Béla eszközléséből méreg által holt volna meg III. István, azt csak egy krónika író, Helmold, említi hallomásként.

ISTVAN (IV.) II. Béla fia, Magyarország királya 1162 elején 5 hónapig. L. GEIZA II. 's ISTVÁN III.

ISTVÁN (V.) IV. Béla fia, Magyarok királya 1270—72. Előbbi történeteit I. BÉLA IV. alatt, a' kinek holta után ő a' krakovi 's szendoméri herceghez, Szemérmes Boleslawhoz, utazott, a' ki neki Kunigunda nevű nénjéről sógora vala, hogy azt szövetségre bírná Ottokár csehországi király ellen, a' ki által történt megszfztatását Stiriától el nem tudta felejteti. Távollétében legidősebbik nénye, Anna, Rostislaw bosnyák herceg özvegye, felszedvén a' királyi kincset, a' maga vejéhez, Ottokarhoz, ment által, követtetre több magyar uraktól, a' kiknek fejé Németsújvári (Güssingeni) Henrik gróf vala. A' kiköltöztek szándéka hihetőleg abban álla, hogy Anna fiát, Bélát, emeljék a' királyszékre. István, haza térte után, a' szökevények és az elorozott kincs visszaadatását kívánta Ottokartól; és midőn az megtagadtatnék, Ausztriára 's Stiriára ütött, úzzel vassal dulta e' tartományokat, és 20 ezer foglyot hűrezoltatott Magyarországra. A' következett 1271 esztendőben 80 ezer emberrel jött Ottokar Magyarországra. Posonyt, Nagyszombatot, és egyéb azon vidéki városokat megvette, 's a' Garanig nyomult elő, mindenütt szörnyű kegyetlenséget és dulást követvén el, azután visszatért Posony felé, általkelt a' Dunáu, megvette Óvárt és Mosonyt, megütközött a' magyar királyi hadsereggel, melly a' Lajtánál gyült vala öszve, 's azt általvervén a' Rábczán, Sopronyt és Gyórt is hatalmába kerítette. Árvizek, és mind a' két hadakozó fél pusztításából származott élelemfogyatkozás azonban kényteleníték őt Bécsig visszavonulni. Ekkor elorozt 30 ezer Kunokat indított

Morvára, a' kik az ottani földnépet dúlás és vérengzés által lakoltaták Ottokar tetteiért. A' prágai békekötés 1171 Jul. 14. véget vetett ezen kölcsönös zaklatásnak; István lemondott minden követeléséről Stiriára 's az elorozott becességekre nézve: Ottokar pedig a' magyar koronához tartozóknak esmerte mind azon tartományokat, mellyeknek neveik István királyi czimébe valának foglalva. Ezután István az egri püspök és a' székesi Németek kiváltságait megerősítette, 's 1272 Szerbországba vezérelt hadakat, hogy az Uros István, ottani fejedelem, és a' fia, Dragutin, között kiütközött fegyveres ellenkezésben az utolsót gyámolítaná, a' kinek ó Kata nevű hugaról sógora vala. Távollétében a' tótországi bán, Fek-tári Joakim brebiri gróf, hatalmába kerítette a' király kisebbik fiát, Andrást, és habsburgi grófhhoz, Rudolffhoz, vitte, a' ki azt fiává fogadta, 's a' maga leányát, Clementinát, neki eljegyezte. Mihelyt tudtára esett a' dolog a' királynak, azonnal sietve utána indult a' herczegrablónak, de a' szerfelett való erőködés és fáradás a' nyár legnagyobb levében betegséget és halált hozott neki 1272 Aug. 1. Eltemettetett a' Nyulak szigetén az ottani asszonymonostor egyházában. Feleségül még az apja életében egy Ersébet nevű kun leányt vett vala, a' kit némellyek a' Budán 1241 megöletett Kuten fejedelem leányának tartanak (I. BÉLA IV.). Fia három maradt: László, András és Kálmán, a' közül a' legidősebbik is csak 10 esztendős vala; leánya is három: Mária, szánta Karoly nápolyi királynak, Anna, Paleolog Mihály görög császár fiának, Androniknak, házastársa, 's Ersébet, a' ki apáczává lett a' Nyulak szigetén.

ISTVÁN herczeg, I. Károly magyarországi király harmadik fia, született 1332. A' bátyja, I. Lajos, uralkodása alatt 1346 székesi és sárosi, 1349 erdélyi, 1353 tót, horvát és dalmátországi herczeg vala. Megholt 1354. Holta után az özvegye, Margit, bajor Lajos romai-német császár leánya, kormányzá egy darabig a' herczegséget kiskoru fiacskája, János, nevében, a' kinek szánta vala azt örökségül a' király; de ez a' János herczeg gyenge korában elholt 1363. Egy leánya is maradt István herczegnek, t. i. Ersébet, a' ki elsőben Venczel csehországi koronaörökösnek jegyeztetett el 1366, azután pedig még is Tarenti Filep herczeghez adatott 1370, de ugyan abban az esztendőben meg is holt.

Fabri Pál.

ISTVÁNFÍ Miklós (Kisasszonyfalvi) született 1538 Kisasszonyfalván, Pécs vidékén. Apja Pál, anyja Gyulai Hedvig vala. Török kézre kerülvén Pécs és annak vidéke, kiszorultak az Istvánfiai ősi birtokokból; Miklós pedig az esztergomi érsek, Várdai Pál, udvarában neveltetik két esztendeig. Az érsek holta után, 1549, Oláh Miklós egri püspök fogta fel a' gyerkőczt, és annak idejében (történhetett ez 1557) a' maga testvére fiával, Györggyel, Bolognába küldötte, a' hol ő a' romai 's görög irók munkáji által idomítá lelkét és bővíté esmeretét 5 esztendeig, Sáboki János kormánya alatt. Haza jötte után 6 esztendeig, 1562—68, titoknokságot viselt Oláh Miklósnál, már akkor esztergomi érsek-nél; ennek holta után pedig ugyan azon minőségben Maximilián cs. és k. szolgálatjába lépett, sőt Liszt János alkortátnok (vice-cancellarius) kimul-talál 1576, a' kortátnoki foglalatosságok is rá valának bízva Draskovics György kineveztetéséig 1578. Rudolf cs. és k. alatt 1582 Czobor Imre helyé-be nádorhelyettségé neveztetett a' birói dolgokban. Midőn Bátori István lengyel király holta után a' maga testvér öccsének, Maximiliánnak, akarná megszerezni Rudolf a' lengyel koronát; és a' herczeg, hadsereggel küldetve a' lengyel földre, 1588 Jan. 27 Bicsinnél az ellene törő Zamoy sky féltől megveretett, elfogatott, és Krasnostawban őrizet alá tetetett volna; követséget küldött a' császár, kialkudni öccse szabadultát, és Magyarország részéről Hercsinczi Péter kortátnokkal és győri püspökkel Istvánfí Miklóst rendelte e' követségre, melly azonban csak 1589, Mart. 9. eazközölhetette a' fogoly herczeg szabadulását elég terhes feltételek alatt. Tíz esztendővel később, 1598, Bátori Sigmond erdélyi fejedelem le-

mondásának következtében, Szuhai István váci püspökkel ismét Istvánfi küldetett, mint királyi biztos, a tartomány általvetelére; a változó eszű fejedelem visszatértével pedig az Erdélyiektől társával együtt őrizet alá vettetett, de Sigmondtól nem so-ára szabadon bocsátatott (I. BATORI SIGMOND) nádorhelyettesi minőségében jószágvesztésre ítélte 1603 Illésházi Istvánt, a ki azzal vala vádolva, hogy Rudolf cs. és k. ellen botrányos gunyiratokat koholt. A' sitvatoroki békekötésben 1606 rész vett Mátyás főherceg követei között; 1608 pedig, midőn a' posonyi országgyűlésen Illésházi István választatott volna nádorrá, a' kiről tudta ő, hogy 1603-diki ítélete miatt, mellynek következtében egy időt honveszetben töltött vala Illésházi Lengyelországban; flette nehezelt ő rá, annyira megháborodott, hogy a' választás napján a' Duna partján lovagoltában megütné a' guta, 's alkalmatlanná tenné tisztsége további viselésére. Megholt 1615, 77 esztendő korában. Házastársa Bajnai Bót Ersébet vala. Egyetlen fia, Pál, még 4 esztendő korában holt el. Keresményét a' Jéssusszerzet zágrábi collegiumának hagyta. Szuhai István váci püspöktől 1598 szóval, Pázmány Pétertől pedig 1605 levél által felszólítva, megírta ő diák nyelven a' magyarországi történeteket I Mátyás király halálától fogva II. Mátyás koronáztatásáig 34 könyvben. Félbeszakasztotta munkáját, mellyet még odábh akara folytatni, 1608-diki esete, ugy hogy a' következő 4 könyvet ki nem dolgozhatná, hanem csak foglalatókat hagyhatná írásban. Pázmány Péter, a' kinek hagyta vala munkáját Istvánfi végrendeletében, kinyomatta azt 1622 Kölnben fol. Ezután több ízben újra kinyomatott az, utolszor Bécsben 1758 fol. Hihető, hogy a' korabeli történetesmeretre tartozó adatokat folyvást feljegyezgeté Istvánfi, 's ezen jegyzetekből dolgozta ki azután éltesebb korában történetírját. Hivatkozik abban néhol Tuberóra 's Joviusra is. Pray azt tartja, hogy az ugynevezett királyi könyvek is, mellyek alkoriátnoki tisztviselése közben kezei alatt valának, kutfőül szolgáltak neki; 's ezt főképen onnan következteti, mivel Rudolf császárhoz 1601 költ levelében azt a' gyanút igyekszik magáról elhárítani Istvánfi, mintha az 1538—52 terjedő királyi könyv, melly veszetbe került vala, az ő révén sikkadt volna el. Istvánfi az őt megelőzőt honi történetírókat, nevesen a' maga hajdani tanítóját Sámbookit is, finnyátlansággal, rendetlenséggel és részrehajlással vádolja Pázmány Péterhez intézett levelében; és ennél fogva a' honi történetírás jobb karba helyezését fogta magának tüzétül. Schwarz Gottfried azonban (*Anzeige von des Herrn Grafen Wolfgang de Bethlen Historie*) azt itéli Istvánfi történetírta felől, a' mint az olvasó közönség szemei előtt fekszik, hogy elejétől fogva végéig koránt sem olly biztos és részrehajlatlan az, a' millyennek tartatik; különösen pedig, hogy a' bocscai féle belhábor elbeszélésében igen gyakran különbözik Istvánfi előadása Bethlenétől, holott többnyire megmutathatni, hogy az utolsónak van igaza. E' hibákat ő mindazáltal nem magának Istvánfinak tulajdonítja, a' kinek tudományáról, ügyességéről és igazságszeretetéről tisztelettel emlékezik, hanem azoknak, a' kiknek kezeikbe került a' szerző holta után a' munka, 's a' kik azt csak évek multa után adták sajtó alá. E' nagyobb munka mellett megírta Istvánfi Forgács Ferencz váradi püspök és történetíró életét is; melly életíratot Kovácsics Márton György, *Scriptores rerum Hungaricarum minores* című gyűjteményének I kötetében a' 26-dik szám alatt olvashatni. Említésre méltó az is, hogy Turóczi János krónikájához, a' maga példánya lapjainak tiszta szélére, jegyzeteket írt Istvánfi. Ez a' példány Kercselics Boldisár Adám zágrábi kanonok birtokában vala, a' ki több helyen hivatkozik munkájában Istvánfi jegyzeteire.

Fábrí Pál.

ISZIDOR, több martirok, szentek, barátok, és püspökök neve. Jelezen Iszidor, pelusiumi szerzetes Egyiptomban; mgh. 449 körül; leveleinek gyűjteménye a' biblia magyarázatjára igen fontos. A' pápai jog történeteire nézve emlékezetes egy parancs-gyűjtemény, melly cím-

lapján szent Iszidor, sevillai érsek (mgh. 636) nevét viseli, de 9 században sok áltoldalékokkal meghamisított, 's keleti Németsországból tovább is elterjedett.

ITÉLET, közönséges értelemben az észrevételen és gondolkozáson alapult esmeret valamely dolognak minémiségéről; valamint az illy esmereten épülő kimondás is azon dolog felől; 's innen való (igaz) és hamis, a' szerint, a' mint valaki a' környülményeket helyesen megismerete, öszveköttötte, 's helyesen következtetett azokból. A' logicában, az értelem törvényében alapult meghatározása a' mi előterjesztéseink viszonyának, 's így megfogások egybekötése vagy elválasztása. Ezen megfogások az ő viszonyokra nézve az ítéletben neveztetnek subject megfogásnak (alap megfogás), praedicatumnak (képzési megfogás) és copulanak (kapocs), melly az ő viszonyjok formáját jelenti. Azon különös formák, mellyekhez az értelem az ítéleteknek ad, a' relatio categoriája szerint, a' categoricus, hypotheticus és divisiv (disjunctiv, melly több praedicatumokat hoz fel, mint részeit az egész gyanánt gondolt subjectumnak; honnan disjunctio, elkülönözés, elválasztás) formák (L. CATEGORIÁK). Analyticus (szétbonczoló) ítéletek osztán különösen azok, mellyekben csak az, a' mi az egyik megfogásban (subjectiv megfogásban) fekszik, mondatik ki; syntheticusok azok, mellyekben valamely megfogást egy másikkal, melly mint abban be nem fogalt, csupán elmékedés által esmertetik meg, kötnek öszve. — Juristai (törvényes) értelemben ítéletnek neveztetik valamely bírónak elhatározó kimondása valamely peres dolog felett. Motivált ítélet osztán az, mellynél felhozatnak azon okok (motivok), mellyek szerint 's mellyekből a' következetek kihozattak. — Izlési ítélet, az aesthetikai tehetségnek (izletnek) kimondása valamely aesthetikai tárgy felett. Mivel ez az ítélet inkább az érzéstől függ, onnan lehet kimagyarázni az izlési ítéletek különbözését. A. B. S.

ITÉLET (bírói) hozására három cselekedetet lehet megkülönböztetni: 1) az előadást vagy is mind azon környüállásoknak, vitázatoknak, és feleleteknek a' törvényszéken világos és értelmes elszámítását, mellyek a' perlekedő felek között fenforgó ügy elintézéséhez tartoznak; 2) a' megítélést vagy bírálást (deliberatio), azaz: az előadott okoknak bírói tanácskozás által való megvizsgálását; és 3) magát az ítéletet vagy is azon törvénykezési cselekedetet, melly által a' fen forgott kérdés törvényesen elhatároztatik. — Megkívánatai ezek: világosság, érthetőség, szabatoság (praecisio), tökéletesség, a' dologt jelenleg elhatározás. Hozatása teljes számú bírák által történjék, 's ha nem közönséges megegyezéssel, legalább a' szavazatoknak, votumoknak, többségével, a' vitázatok és bizonyítások szerint, a' törvény rendelkezéséhez és szokáshoz alkalmaztatva, szokott stílussal (ir-idommal), írásba foglalva, és törvény-napokon, 's végre: kihirdetessék, és az azt kérő félnek kiadassék. — Az ítélet vagy közbeszóló, vagy elhatározó; közbe szóló viszont: egyszerű, vagy az ügy velejét érintő, mellyek közül némelylek felebbvithetők, mások nem; 's végre első folyamodási vagy felebbvite-li. Az ítéletnek következése ez: megszűnik általa a' bíró hatalma azon perre nézve, a' mellyben hozatott; ha csak ereje valamely törvényes orvoslát által fel nem függesztetik, megítélt dologgá válik, azaz olly erősséget nyer, hogy azon perben többé semmit megváltoztatni nem lehet, kivéven perújítás által; a' felek között jus gyanánt szolgál, 's ha az ellene használt orvoslát sikertelen, teljes erejében megmarad. *Kunoss.*

ITÉLETLÉVEL, törvényes íromány, mellyben a' végződött perbeli elhatározó **ITÉLET** (l. e.) foglaltatik, 's melly az azt kívánó félnek, a' válttság (taxa) letétele mellett hitelesen kiadatik. —no—

ITÉLŐTEHETSÉG (iudicium). Így nevezzük az értelmet vagy a' gondolkozó tehetséget, a' mennyiben az a' dolgok viszonyjait az egyetemesnek a' különökre alkalmazása, és a' különösnek az egyetemes alá rendelése által meghatározza. (L. ÉRTELEM.) P. o. a' törvény az egyetemes,

a' bíró elébe terjesztett eset a' kütönös, mellyről neki el kell határoznia, valljon az, ezen egyetemes alatt van-e befoglalva, vagy nem. Ez az elhatározás az ítélet által történik. Az értelem képes ugyan regulák által tanitatni, de az ítélőtehetség, azaz, az a' tehetség, melly által a' különöst, mennyiben az a' regulának egy esete, feltalálhassuk, és a' regulára helyesen szabhassuk, csak saját gyakorlás által tökéletesíthetik. A' honnan az ítélőtehetség olyan értelem, melly idő előtt meg nem jön. Az ítélőtehetség nagy hiánya az tulajdonképen, mit ostobaságnak neveznek, 's egy illy fogyatkozáson teljességgel nem lehet segíteni. A' ki ítelő erőt mutat foglalatosságaiban, az okos ember. Kant tulajdon criticáját írta annak „*Kritik der Urtheilskraft*“ (2. kiad. Berl. 1793). Ebben vizsgálat alá veszi, ha valljon az ítélőtehetségnek, melly a' mi intellectuál esmerőtehetségink rendében az értelem éa. ész között egy közép tagot, vagy a' kettő között lévő kapcsolatot teszi, nincsenek-e magában is, mint már az analogia szerint is gyaníthatni, legalább subjectiv okfejei a' priori, mellyek t. i. ezen tehetségből származnak, és abban alapulnak. Vizsgálatra veszi továbbá, valljon ezen a' priori okfők constitivumok-e vagy csupán regulativumok, 's valljon az ítélőtehetséget nem lehetne-e a' mi előterjesztési tehetséginknek egy másik rendével egybekötésbe hozni, nevezetesen a' kedv és kedvetlenség érzésének nem ez adja e a' regulákat a' priori. A' „*Kritik der Urtheilskraft*“ már felállítja ezen a' priori okfejeket, mellyek az ítélőtehetségből származnak, és a' mellyek adják a' kedv és kedvetlenség érzésének a' regulákat. A. B. S.

ITHACA, sziget a' ioniai tengerben (4 1/2 nsz. mf. 7500 lak.), Cefalonia mellett; Ulysses hazája; kősziklából áll, mellyen Homer Neion nevű hegyet, 's mellette Ithaca városát, továbbá egy hollósziklát (Korakonpetra) Arethusa forrását és Reithron kikötő helyét (most Porto Vati) említi. Ithaca újabb időben Theakinak vagy Val di Compatenak neveztetett, de ismét visszanyerte a' Brittusok által régi nevét és most az ioniai statushoz tartozik. B.

ITTASSÁG azon állapot, mellybe az egyénileg bővebb szeszés ital dönti az embert. Lasanként áll be 's három foka különböztetik meg az esmeretes keleti mese szerint, mellynél fogva első pohárnál bárány, másodiknál oroszlán, harmadiknál sertés a' szeszivó. Az első vagy bárányfokon valamivel élénkebb a' vérkeringés, a' kedv nagyobb, az állati melegség valamivel emeltebb, de semmi sódoltság nincs a' tudóre vagy agyra. A' képzelődés szabad szárnya, az önerő érzése és a' bátorság emelkedtek, de még szelidék. A' második vagy oroszlánfokon az agy már szenved, az indulatok hevesebbek, előtörők, az erő emelkedett, a' sziv rejtkei megnyílnak, a' nyelv ékesen szóló, hatalmas beszédű lesz, a' szem szikrázik, a' test mozdulatai erőszakkal fenyegetők, az agy ellenmondást alig szívelhet, durvaság és az illendőség megsértése könnyen kitörhető. A' harmadik vagy sertésfokon eltűnik az öntudás, homályba burkolódik a' világ, a' szem köddel lesz fedve, a' fülek zognak (nem ritkán), az arcz ég; — a' világ forog vele, lábai nem bírják, elesik (botorkálása után), többnyire hány 's zivataros álmat vár, hogy jó időcske után józanon, de mámorosan felkelhessen. — Az ittasság meggátolására többféle szer ajánlaték, p. o. néhány kanál mandola olaj bevétele az inni kezdése előtt, mandola rágás az ivás közben, az ivásnak lassan kezdése, éhomra nem ivás stb. Ezen szerek tesznek ugyan valamit, de fő és bizonyos szer az ittasság ellen, csupán a' mérsékelt ivás marad. —j—a.

IWAN (helyesebben Ioan), Oroszország több uralkodóinak neve. Leghíresebbek: I. Iwan Wasilievitsch és II. Iwan, ki a' birodalom nagyságának alapját megveté. (L. Oroszország) V. Ivan vagy Alexejevitsch név alatt II., kire a' korona kiskorúságában szállott, I. Péter mostoha testvére volt, 's betegeskedése és gyenge elméje miatt kevés vagy semmi részt sem vett az országlásban. VI. Iwan (vagy III.) ugyan annak másodunokája, 's Anna nagyherceggasszonynak és Antal Ulrik braunschweig-

wolfenbütteli hercegnek fija. Ezt ANNA császárné (l. e.) midőn 1740 megszületett, unoka leányának kezéből kivevén, saját fijának nyilatkozta, 's önszobája mellett rendelt neki lakást. Majd koronája örökösévé nevezé a' gyermekét, 's kedvence Biron, mint gyámatya vala a' kormányt viendő. Biron csak hamar meg is téteté a' hercegnek a' hódolást, 's midőn maga is számüzetnék, míg első Péter leánya ERZSÉBET (l. e.) a' thronra lépett, a' gyermek szülei vevék által az igazgatást. A' kis Iwant bölcsőjével együtt hurezolák el a' katonák, 's számüzött és fogva tartott szüleinek sorsában osztozék. Hogy örökre Oroszországban maradjon, először Iwanogrodban a' Narwa mellett zárák el, de szülei, kik előbb Rigában tartózkodának, Németországba bocsátandók valának. Ezekhez többé nem került ő, hanem egész éltében külön helyeken, nevezetesen nyugoti Poroszországban vala fogva. Később más helyen őrzék, de H. Katalin thronra lépte után ismét Schlüsselburgba vevék; itt ült 1763., midőn Mirowsich ukrániai nemes, ki mint hadnagy a' schlüsselburgi várőrizetnél szolgált, a' herceget megszabadítani eltökélé. Nehány katonát részére vonván, egy a' császárné nevében költött álparancs segítségével Iwan tömlöczébe tört, de más két tiszt, látván hogy az ellentállás hasztalan, a' fogolyra rohant, 's azt áltszurdalá, még pedig Erzsébet császárné parancsánál fogva, ki megtámadás esetére ez utolsó esz-közt rendelé. Erzsébet mindent, mi a' fogoly hercegnek thron iránti kezelete bizonyosságára szolgálhata, szorgalmasan kinyomoztatott 's megsemmisített, sőt a' rá emlékeztető pénzek tartását is halál büntetés alatt megtiltá. Schlüsselburgban azon kápolna, mellyben a' szerencsétlen herceget eltemték, utóbb lerontatott.

IXION, a' Lapithák királya Thessaliában, közönséges állítás szerint Phlegyas vagy Leonteus fija, és Periphasnak, a' Lapithák törzsök atyja egyik fijának unokája. Diát, Dejonens leányát vevé nőül, kivel Pirithoust nemzé. Jupiter-helyet engede neki az isteni táblánál. Itt bele szeretett Ixion Junoba; de ez megcsalta őt, 's így Juno helyett felhőt ölelt, melly ölekezésből a' mesés Centaurokat származtatják. Jupiter őt ezen vétkéért a' Tartarusba zuhantá villámával, hol kígyókkal kerékhez kötözteté, melly forgó széltől mindig körbe hajtatik.

IZABELLA, I. Sigmond lengyelországi király és Sforzia Bona leánya, Zápolya János magyar király házastársa, a' kivel egybekelt 1539 Febr. 23. Székesfejérvárat, a' hol ugyan az nap királynévá meg is koronáztatott. A' következő 1540 esztendőben Budán fiv gyermekek szült, Sigmond Jánost; de a' férjét, a' ki ugyan akkor Erdélyben tartózkodék, elvesztette (l. ZÁPOLYA JÁNOS). Midőn azután I. Ferdinand a' nagyváradi békekötésnél fogva erőhatalommal is által akarná venni Zápolya birtokát, és Budát Rogendorf Vilhelm és Perényi Péter által vivatná; György barát pedig (l. UTISSENICH) erősen védelmezné azt: titkos egyetértést kapcsolt Izabella a' vívók vezéréivel, nevesen Révai Ferenczel, a' várnak kezekbe juttatására; minthogy a' nagyváradi békekötés teljesítését tartá a' maga 's fiacskája jövő sorsára nézve legbiztosabbnak. Bornemisza Tamás, a' királyné meghittje, vala tőle megbizatva, hogy a' várnak egy rejtett és földdel betöltött ajtaját éjjel nyitattná meg, és bocsátaná be azon Révai embereit. Máj. 10-dike éjjelén nyitva vala az ajtó, 's várá Bornemisza Révait. De mivel a' fővezér, Rogendorf, a' kinek tudtára adatott vala a' dolog, meg nem engedte, hogy Magyarok férkezzenek a' várba, hanem egy csapat német katonaságot rendelt a' kijelölt helyre: Bornemisza, midőn nem azok jelennének meg, a' kiket várt, meghökken és bizonytalankodék; az alatt pedig a' suttogás és a' Németek égő kanóczaí gyímelmet gerjesztének a' várban, és a' parancsnok visszaverette a' lesőket, az árulókat pedig, a' kik az ellenséghez nem tudtak hirtelen menekedni, halállal büntette. Kevéssel azután megjelenvén II. Szolimán Buda alatt, ravaszsgal és erővel, hihetőleg György barát egyetértésével is, hatalmába kerítette a' várat (Vö. UTISSENICH); Izabella pedig kénytelen vala

Erdélybe költözni, a' hol Gyulafejérvárat választotta lakhelyéül. Tíz esztendeig küzdék ő itt a' barát álnokságával, hatalom és pénzvágyával; mely küzdés folytában annyira megváltozott mind a' kettejek irányzata 's helyezete, hogy a' barát I. Ferdinánddal szövetezének, Izabella ellenben a' nagy ur pártfogásában keresne oltalmat fondorlatai ellen, melyek azonban az ő eszközeiteinél sikeresebbek valának. Mert 1551, királyi haderőtől gyámolítatva, kinszerítette a' királynét, hogy Erdélyt és a' magyar koronát általadná Ferdinándnak. Az általadás és lemondás Kolosvárott történt az erdélyi rendek gyűlésében, olly kötményekkel: hogy Sigmond János a' sléz földön az opoli 's ratibori hercezségeket kapja örökségül s' I. Ferdinand leányát, Johannát, feleségül; Izabellának pedig 100 ezer aranyok fizetessenek ki. Sirás és zokogás között adta által Izabella a' kolosvári szentegyházban a' magyar koronát, kijelentvén lelke sajditását, hogy magyar főre nem fog az többé szállni; busongva indult fijával együtt utnak Jul. 18., minekutána Nádasdi Tamás és Batori András által különbeszélgetésben intette volna Ferdinándot, hogy őrizkednék György barát álnokságától. Utjában a' Meszesen, a' honnan esengő bánattal tekintte vissza Erdélyre, három betűt vésett egy élőfa kérgebe: S. F. V. (*sic fata volunt*). Kassán egy darabig megállapodott, várván a' lekötött pénzeknek kezébe kerülnét; és midőn híjába várakoznék, előbb Luboviczki nevű Lengyel, azután a' maga udvari orvosa, Blandrata György, által sürgettette kielégittetését. Megkapván végre 1552 Jun. egy részét a' lekötött sommának, általadatta Csecsei Lénárt által Kassát is, és Petrovics Pétertől 's Csáki Mihálytól kísértetve, Lengyelországba költözött, hogy ott várná be teljes kielégittetését. Ezt ő el nem érte, hanem 1553 általadattak neki a' lekötött sléz hercezségek, és ő Opolba tette általakását; a' honnan mindazáltal, mivel az épületeket olly roskadt állapotban találta, hogy helyre állittatások hosszn időbe 's a' hercezségek egy esztendei jövedelménél (12 ezer m. for.) többé került volna, néhány hónapi mulatás után ismét Lengyelországba tért vissza az anyjához, Bonához, és testvér bátyjához, Sigmond Agost királyhoz, a' ki elégséges jövedelmet rendelt illendő tartására, míg jobbra fordulna sorsa. II. Szolimán hatalmának öregbültével és I. Ferdinándnak elgyengültével, 1556 visszahivatott Izabella a' nagy ur parancsára az erdélyi rendektől; Oct. 22. bement Kolosvárrá, 's általvette az országlást a' fija nevében, a' nélkül, hogy I. Ferdinand vezérei 's hadai megállolhatnák a' fordulatot. De addigi viszontagságai, 's azok által, a' kikben bizott, vagy helyzetéhez képest viszonyban állott vala, többszöri megcsalataása, olly gyanakodást hagytanak lelkében, hogy Petrovics Péter holta után (1557) az erdélyi nagyok minden léptét balra magyarázná, egyedül egy Nizoczkí nevű Lengyel tanácsára hallgatván. Különösen felgerjesztette gyanakodását az, hogy némelly fő emberek azt sürgeték nála, hogy a' fiját, Sigmond Jánost, a' ki már 17 esztendős vala, 's még folyvást a' gyermekszobában asszonyi gondviselet alatt tartaték, bocsátaná el magától Nagyváradra, 's bizná valamely polgári 's hadi dolgokban jártas emberre, a' kinek kormánya alatt megszerezhetné magának az uralkodóhoz illő esmereteket és tulajdonságokat. E' javaslatot álnok kelepcezőnek vélte Izabella, 's gyanakodása különösen három fő emberre, Bebek Ferenczre, Kendi Ferencz és Antalra hárult, a' kiket ő, Nizoczkí tanácsára, Balassa Menyhért és Perusics Gáspár által Gyulafejérvárott 1558 Sept. 1. éjjel megöletett. Valamint szándékjok nem egészen tiszta, ugy lakolások nem épen méltatlan vala. A' rendek gyűlésében okát adta cselekedetének Izabella; és jöllehet szemben senki sem roszalta azt, sőt pártlítóknak bélyegezte a' gyűlés a' megöletteket; alattomban még is sokaknak gyűllölége töre ezentul a' királyné ellen. Ez, a' ki ezen időtől fogva szemlátomást kezde hervadni, által akará már adni az országlást a' fijának, és II. Szolimán tudtával alkudozásba bocsátkozék az iránt Ferdinánddal (I. ZÍPOLYA JÁNOS II.), de minekelőtte bevégeztetnék az alkudo-

zás, meghalt 1559 Sep. 15. Brutus és Betlen Farkas igen kedvezőleg ítélnék föléle; nem úgy Forgács Ferencz.

Fábrí Pál.

IZABELLA (castiliai), Spanyolország kormányra termelt királynéja, II. János leánya, szül. 1451, V. Ferdinand aragoniai királlyal összekelt 1469, 's bár bátyjának, tehetetlen IV. Henriknek halála után, az uralkodás törvényesen idősbik testvérét Johannát illette volna, ennek kizárásával 1474 a' castiliai thronra lépett. Még bátyja élteben t. i. ugy magához tudá. hódítani az ország rendeit, hogy azok nagy része, IV. Henrik halála után önkényt mellé állá; a' többieket férjének győztes fegyverei, a' Toro melletti ütközet után 1476, megegyezésre kinszeríték. Ekkép a' gazdag Castilia és Aragonia egyesítetvén, Ferdinand és Izabella Spanyolország királyi czimét vevék fel. Izabella nemének kegyével 's szeretetre méltóságával bajnoki bátorságot, ministeri mély kormányészt, törvényadói éles elmét, 's hódoltatói fényes tulajdonokat párosíta. A' kormány tanácskozásokon mindenkor megjelent, 's azt kívánta, hogy a' nyilvános rendeletekben neve férjéé mellé tessék. Granada bevétele, melly után a' Maurok Spanyolországból egészen kiűzettek, 's Amerika felfedezése, leginkább I. munkáji. Minden vállalataiban a' kormányt értő Ximenes cardinál tanácsolá. Keménységgel, kevélységgel, dics és határtalan uralkodni vágyással vádolák: de e' hibák a' birodalom javát szintugy előmozdíták mint erényei 's észtehetségei. Olly szellem kívánták, mint az övé, hogy a' nagyok daczát, fellázítások nélkül lealázhassa, Granadát az afrikai csordák Európába csöditése nélkül elfoglalhassa, 's a' törvények rossz kiszolgáltatása miatt egészen elfajult jobbágyainak gonoszságát, a' jámborok veszélyeztetése nélkül, lábbal tapodhassa. A szoros udvari szertartások behozásával, mellyek a' spanyol udvarnál maig is fenállanak, a' számos felfuvalkodott nemességet eltávoztatá a' király személyétől, 's így annak ártalmas befolyását is meggátolá. Az ököljogot, melly addig a' köz csendesség kárával divatozott, egy közönséges honi béke és gyorsabb törvénykezés által megsemmisíté. VI. Sándor pápa a' „cath. király“ czimet, mellyet még VIII. Innocentius ajándékozta, 1492 mind a' két házastársra nézve megerősíté. A' cath. hit melletti buzgalom, mellyért eme' czimet is nyerék, segíté az INQUISITOR (I. e.) is, melly főkép gyóntató papjának Torquemadaúak tanácsára 1480 vitették be. I. mgh. 1504, miután férjét, kit mindig nagyon féltett, arra, hogy többé nem házasodik, megeskette. (L. V. FERDINAND.)

J.

IZLÉS (életn d o m á n y i), azon érzék, melly által a' testeknek izét tudjuk meg. Mint minden érzésnek, ugy az izlésnek is külső tárgy a' szülő anyja, melly tulajdon anyagjával, a' nyálban felolvadóval, a' nyelv izló idegeire hat, ott azon esmeretes érzést szüli, mellyről épen szólunk, az idegek által az agyhoz terjedőt 's köztudássá válót. Ugy lát-szik, hogy s' nyelv-garat-ideg, és az osztott ideg nyelvága tesz-szik az izlés miveletét. Esmeretes dolog, hogy az izlés műszere a' nyelv, 's hogy a' testeknek az izlés-idegeket ingerlése iznek mondatik. Szokottabb izek: édes, keserű, savanyu, sós, fanyar, toma (fatuus), csipős, émelgős stb. Az izlés az eledeleknél igen munkálkodván, az állati élettel nagy egybefüggésben van.

—j—a.

IZMOK (muskulus, egerecske) alatt a' testnek azon lágy részei értetnek, mellyeket közelletben husnak nevezünk. Az izmok hengeridomú, közegyenű, nedves, lágy, kevéssé rugékony, félig átlátszó, veres színű rostokból állanak. és sejtiszövet által egymással összeköttetnek. Bennek és rajtok keresztül út-vér-és szívó erek 's idegek futnak. Nyugtokban lazák, de megérintve megmozdulnak. Az izmok a' mozgás tevő eszközei. A' testbeli mozgások kétfélék, akaratiak és akarattalaniaik; ezeknek vegyitékéből származhatik egy harmadik vegyes. Akarati mozgást azon izmok szülnék, mellyek az agy és gerinczagy idegeiből kapnak idegeket, p. o. a' végtagok, arcz, nyak, mely 'sat. izmai. Akarattalan mozgása van p. o. a' szívnek, ereknek, gyomornak stb. A' mozgás az

izomnak összehúzódása és lazulása által történik. Az összehúzódást különbözőféle inger okozhatja, mint a' görcsös betegségekben látható. Legközségesebb inger az akarat, agy vagy elme ingere az akarat izmoknál, melyekre egészséges állapotban, kivált gyakorlás mellett, bámulandó befolyással van az elme. Haller számlálása szerint egy perczen 1500 betűs szót mondván ki, azon időben legalább 1500 összehúzódásnak és lazulásnak kelle a' nyelv izmaiban történni. Ezen befolyás az idegek által történik, melyek örök ingerlőji az izmoknak. De ezen mivelet további fejtése homályban van 's a' feltétemények csak feltéteményeknek jók; az erők esmeretében itt is hátra vagyunk. Az akarattalan izmok mozgása sem kevésbé nevezetes, mely a' hasaggyal kötött idegek ingerlése által történik. Mely bámulandó p. o. hogy a' sziv első képződésétől fogva, mikor mákszemnyinél nem nagyobb, szünet nélkül összehúzódik és neki tágul, mind addig, míg a' halál hidege el nem terjedt rajta. Betegségek által az izmok igen ingerlődhettek lehetnek, vagy tompák az inger iránt. A' gyenge izmu emberek általjában érzékenyek. Az étellel az ingerlődhetés és mozgás megszűnnek, a' villany azonban jó ideig halál után mozgásra tudja még az elválasztott izmot bírni, míg az életmeleg egészen el nem enyészett belőle. —j—a.

J.

J az abc tizedik betűje. A' mássalhangzók közt leglágább, 's a' nyelvnek a' fogakhoz tévése 's gyengéd reá lehelés által mondatik ki.

JACOBI (János György), szül. Düsseldorfban 1740. Theologia tanulás végett 1758. Göttingába ment, onnan pedig az akkor folyt háboru miatt Helmstädtbe. Utóbb Halleba hivatott meg philosophia és ékesszólást tanítónak. Halleban esmerkedett meg Gleim-al. A' költői talentumot ez serkentette fel és táplálta benne. Gleim buzdítására egy folyóírást adott ki „Iris“ czim alatt (1774 — 1776, 3 kötet) mely a' szépnemnek volt szánva. Azután mind inkább tökéletesítette magát a' költés pályáján. II. József meghívta 1784-ben Freyburgha (Breisgauban), hol a' szép tudományok tanítója lett. Kevéssel halála előtt maga kiadta minden munkájit (Zürich, 1813, 6 köt.) 's megholt 1814 Jan. 4. *Kállay.*

JACOBI (Fridrik Henrik), az előbbinek öccse, szül. Düsseldorfban 1743. Egy ideig Düsseldorf mellett Pempelfortban lakott, tudományokkal foglalatoskodva. Későbben jülichbergi udvari kamara tanácsos 's vámszedő biztos, majd titkos tanácsos lett Düsseldorfban, 1804 pedig Münchenben ment, mint bajorországi tanácsos, hol a' tudományok academiájában előlülő volt, 's ott is holt meg 1819 Mart. 10. J. két világban élt egyszerre, a' poesis és philosophiában. Esmeretes lett ezen munkáji által: „*Eduard Allwills Briefsammlung*“ (Königsberg, 1792); „*Woldemar*“ (Flensburg, 1779 — Königsberg 1794 2 köt.), melyek költészeti darabok; „*Briefe über die Lehre des Spinoza*“ (Breszlau, új kiadás 1789). Ezt követte egy más philosophiai munkája Mendelsohn ellen „*Mendelsohns Beschuldigungen, betreffend die Briefe über Spinoza*“ (Leipzig, 1786); „*David Hume über den Glauben oder Idealismus und Realismus*“ (Breszlau, 1787, új kiadás Ulm 1795); „*Sendschreiben an Fichte*“ (Hamburg, 1799). Közönségesen meg van esmerve, hogy Jacobi mint költő nagy erővel birt előadásában, a' természetet és az emberi szivet jól tudta rajzolni, tűz és érzés, eleven, lelkes és merész kifejezések characteristicáji költeményeinek. Más részről philosophiai mélysége, gondolatjainak

eredeti és szép előadása német Plato nevet szereztek neki, 's mind a' mellett mégis alig lehet találni olyt író, kinek munkáji felett annyira különbözének az ítéletek, mint épen az övéi felett; 's ennek okát Jacobinak tulajdon individualitásában kell keresni, melyet esmerni kell, hogy megérthessük munkájit. Kifejtezeti Schlegel (l. „*Charakteristiken und Critiken*“ B. I; p. I—46) Jacobi individualitását, 's megmutatja, hogy Jacobi philosophiája az ő individualis életének észfogatba és szavakba öntött lelkét tette. Ily környüállások között nem csuda, ha Jacobi philosophiáját sokan érthetetlennek mondták; mert észre támaszkodik az, és tudományos rendszeri formája nincs. De mind ezen hiány mellett is nagy érdemet szerzett ő a' philosophia körül polemicája által, melyben nem csak ez vagy amaz rendszer fogyatkozásait és öszve nem fügéséit fejtegeti ki, hanem a' maga idősza uralkodó gondolkodása módját criticus lélekkel, bosszankodó nagy ékesszólással támadja meg. Természetes, hogy Jacobi, tulajdon gondolkodásmódja miatt, egy philosophus iskolájába sem állott be, hanem a' kikkel öszveütközött, azokkal critical veszekedésbe jött, mint a' dogmaticus Mendelsohnnal, a' criticus Kanttal, az idealis Fichtevel, a' pantheista Schellingel. Ez utolsóval különös keserűséggel folyt veszekedése, melyre Jacobi illy czimű munkája adott okot „*Von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung*“ (Leipzig 1811). Megfelelt erre Schelling „*Denkmahl der Schrift von den göttlichen Dingen*“ czimű munkájában (Tübingen 1812) melyben [characteristikáját adja Jacobinak. Akármint üssön is ki azonban Jacobiról a' végső ítélet, annyi igaz, hogy ő azon derék fejű és szíriü emberek közé tartozik, kik nemesen fáradoztak az igazság kikeresésében, vallásos gondolkodással bírtak, és sok elrejtett lelki kincseket hoztak közéletbeli világosságra, Kállay.

JACOBINUSOK, I. ZRENDITŐK FRANCZIAORSZÁGBAN.

JACOBITÁK. Igy nevezetnek napkeleten azon monophysita keresztények, kik a' 6 század vallásbeli vizsgálódásai alkalmával nyomatva 's elszélesztve, Barclai vagy Janzalos Jakab (mgh. 578) syriai szerzetes által, Justinian uralkodása alatt, önálló vallásfelekezetté egyesítették. Háladatosságból alapítójok nevét vevék fel, 's Syriában, Egyiptomban és Mesopotamiában számos községek, püspökeik és patriarcháik valának. A' cath. anyaszentegyházról elszakadások miatt, az Arabok uralkodása alatt, kik a' 7 század közepétől fogva napkelet urai valának, csak nyerhetének. De mivel az egyiptomi Jacobiták visszaélének az Arabok kegyével, üldöztetést kelle szenvedniek, mely után igen megkevesedve, vallások gyakorlásában megszorítatva, 's ásiái feleiktől lassanként elszakasztatva, különös felekezetté képzének, mely Koptusok (l. e.) neve alatt Egyiptomban ma is fenáll. Belső egyenetlenségek és political okok ez idő tajban az abyssiniai és arméniai monophysitákat is elszakaszták a' Jacobiták főtörzsökétől, mely, noha a' pápák több ízben próbálák egyesítéseket, Syriában és Mesopotamiában maig is független felekezettet formál, 's mintegy 30—40,000 háznépet számlál. Ezen Jacobiták a' török helytartó által megerősített két patriarchától fügnek, 's ezek egyike antiochiai czimmel Diarbekirben vagy Aleppóban, a' másik Saphran monostorban Mardin mellett lakik; amaz a' syriai, ez a' mesopotámiai községek igazgatja. A' keresztelés előtti körülméletésben, 's a' Krisztus egy természetét állító tudományban (innen monophysiták) egyeznek a' Koptokkal és Abyssiniakkal, egyébiránt az eredeti görög szentegyház szerkezetétől és liturgiájától nem távoznak annyira el, mint a' többi monophysita felekezetek. — Nagybritanniában Jacobitáknak nevezék általában az 1788 ellüzött II. Jakab és maradékai párthiveit, különösen pedig az eskütől vonakodókat (non-jurors), kik az angol anyaszentegyházról csak annyiban különbözének, hogy az új királyok részére eskünni nem akartak, 's hogy ne ezekért, hanem a' Stuartokért imádkozhassanak, néhány gyülekezetet tartának. Fészkek főkép Scotia volt, de a'

praetendensek megveretése után (1745) számok nagyon megfogyott, 's II. Jakab végre Romában (1788) meghalván, III. Györgyért könyörögni kénytelenülének. Még is talált Sinclair ez idő után egy kis non-jurors községet a' Duffus egyházi megyében, mellynek saját temploma van 's papot fizet a' végett, hogy imádkozzék azon királyokért, kik többé nincsenek.

JACOBS (Fridrik keresztély Vilhelm), szül. Gothában 1764-ben, hol tanulását is kezdette, melytét Jenában folytatott, Griesbachtól és Döderleintől tanulván 1781 oltá a' theológiát; majd 1784. Göttingába ment, hol criticaí és philologiai esmereteit még jobban tökéletesítette. Következő esztendő végével Gothában tanító lett, 's legelső munkáját ott adta ki „*Specimen emendationum in Scriptorum graecorum et latinorum*,” mellyet tanítójának Heynnek ajánlott. 1790 kiadta, más dolgozatját „*Animadversiones in Euripidis Tragoedias*,” mellyhez egy criticaí levelet és Stobaeus florilegiumát kapcsolta. Ezen időtájban több társakkal egy új gyűjteményen dolgozott, melly minden nemzet költőjinek characteristicáját magában foglalja, 's mellyet a' társaság hét kötetben adott ki pótlékel Sulzer esmeretes munkájához: „*Theorie der schönen Wissenschaften*,” ennek folytatása mindazáltal a' társaság eloszlása miatt megszünt. Vellejus paterculus romai historicust 1793 fordította németre, ugy Biont és Moschust 1796; 1797 pedig kiadta „*Exercitationes criticae in scriptores veteres*,” mellynek második része nagyobb részint görög anthológiával foglalatoskodik. A' gothai herczeg II. Erneszt által könyvtárnokká tetetvén, még jobban kidolgozta a' görög anthológiát. Münchenbe 1807 a' régi literatura tanítójának hívatott meg. Egyveleg írásai és értekezései kijöttek Gothában 1823 két köt. Három esztendő eltölte után visszament Gothába, 's kiadta a' görög anthológiát egy kézirat után, mellyben az épen fenmaradt illy czim alatt „*Anthologia ad fidem codicis vaticani edita*” (1813—1817). Aestheticaí munkái is, mellyeken kitetszik a' régi literatura szorgos tanulása, nem csekély megelegedéssel fogadtattak a' német olvasó közönség által; nevezetesen: „*Alwin und Theodor*”; „*Rosalien's Nachlass*”; „*Die Feuerabende in Mainau*”; „*Die beiden Marien*” 'sat., mellyek olvasását különösen lehet a' fiataloknak mint hasznosakat ajánlani. Egyveleg írásainak 3, 4 kötetei is kijöttek Gothában 1829 és 1830, mellyekben a' régiek életmódját és a' görög művészetet hathatósan pártolja, 's elrejtett fényét másoknál jobban kiemeli; most pedig Aelianus kiadásán dolgozik, mint a' tudományos újságok hirdetik, mellyel literatutai pályáját be akarja zárni.

Kállay.

JACKSON (Andrew) tábornok, az 'éjszakamerikai egyesült országok előlülője, szül. 1767 Mart. 14-kén a' wex-sawi grófságban egy majorban; atyja birtokában. Szüleji irlandiak voltak. Anyjától egyházi pályára szánatva, oskolákat jára, midőn az Angolok a' tartományba beütöttek. A' 15 éves ifju, szüleji politicaí gondolkozásától lelkesítettve, hirtelen fegyvert ragadt, 's az önkénytesek sorába állt. Elfogatott. A' tisztt, ki elfogá, parancsolá, tisztitson neki csizmát. Midőn J. egyatalján vonakodnék ezt tenni, feje felét vágott amaz, de ő bal karjával fogá fel a' vágást, mellynek sebhelyét még most is viseli. Két testvér bátyja harcmezőn esett el, atyja meghalt, 's anyja is bujában kevéssel azután. Most a' 17 éves ifju önhajlandóságát követve, Salisburyban a' törvényeket tanulá. 1786 ügyvéd lön, 's 'Éjszakcarolinában gyakorlá tudományát. Négy évvel utóbb Nashvillebe mene Tennesseebe, hol őt polgártársai főügyvédjeknek választák. A' katonaságot is vezérlé a' vadak ellen, kiket több ízben visszavert 's további becsapásoktól tartóztatott. Ez által tábornoki őrnagyságig emelkedett a' tartomány hadi osztályában. Tennessee a' szövetség tagországává emeltetvén, tagul választaték, a' polgári kiküldöttségbe, melly 1796 Tennessee alkotmánylevelét kidolgozandó vala. Egy évvel későbbben első képviselőjének választá őt a' fiatal ország a' congressusnál, 's utóbb senatornak. De mivel az országlás formáját meg akarák változtat-

ni, lemondta hivataláról 's visszatéren Tennesseebe. Itt polgártársai 1799 a' tartomány főbirájává 's a' polg. katonaság fő parancsnokává nevezék ki. Így J. még alig 30 éves, hónapjának már 4 legfelsőbb hivatalát viselé, midőn elhatározá magában, magányéletbe vonulni. Erre Cumberland folyó melletti majorjában éle, földmíveléssel 's országpolgárhoz illő tudományokkal foglalatoskodva.

Midőn az egyesült országok 1812. Jun. 18. Nagybritanniának hadat izentek, a' congressus J. tábornoki őrnagyra bizá a' katonaság vezérlését. Ó tehát tüstént fegyverre szólítá polgártársait, 's 2500 önkénytes állá a' köztársaság zászlója alá. Ezekkel leereszkedék a' Missisippin, Ujorleansnál a' parti vidéket védelmezni. A' félt megtámadás nem történvén meg, J. parancsot vön a' katonaság elbocsátására. Miután ez ellen haszontalanul terjesztette volna fel véleményét, visszatéren jószágára. Azonban alig érkezék Tennesseebe, midőn a' Creekindianusok, kiknek a' Spanyolok Pensacolában (Florida) fegyvereket 's lőszert adtak, a' tartományba beültöttek, 's a' határokon minden telepedéseket tüzzel vassal pusztítottak. Most J. hirtelen elhatározva magát, öszvegyűjté Fayettevilennél 2500 emberét, megtámadá az Indianusokat, megveré 's Floridába tűz öket, Pensacola városát pedig, hol az Indianusok 's az ő lázitójik, néhány Angolok, bátorságban vélték magokat, bevévé rohanással. Kevéssel utóbb valóban megtámadák az Angolok Ujorleanst, Louisiana fővárosát, reményelve, hogy azt könnyen bevehetik, 's onnét azután, mint fegyver- és gyámponttól, a' fekete lakosokat fegyverre szólíthatják az egyesült országok ellen. A' veszély nagy vala, 's ellene semmi készület. A' congressus J.-ra ruházá ugyan a' serezedek parancsnokságát 's Louisiana védelmezését; hanem ő Ujorleansba érkezéttel se katonát, se fegyvert se lőszert nem talált; a' fegyvertár üres volt, 's a' kiszalás meggátlására semmi hajó had. A' lakosok legnagyobb része közönösnek mutatkozék a' veszély iránt, sőt rozsz indulatot is árula el; a' törvényhozó test pedig erő 's akarat nélkül vala. E' terhes körülmények közt J. caractere 's munkássága egész energiáját kifejté. Meggyőze minden akadályt, önkénytesek és polgári katonákból sereget alkota, mellyet felfegyverezvén, a' fenyegetett pontokon megtevé a' legszükségeseb védelmi rendszabásokat. Még nem vala minden készen, midőn az angol hajóhad 1814 Oct. 22-ről 23-ra viradó éjjel Ujorleans közelében 4—5000 embert szállita ki. J.-nak csak 2000 embere volt, 's mégis megtámadá az ellenséget, hogy annak első rendtelenségét hasznára fordítsa és tapasztalatlan seregébe bizodalmat öntsön. Az első viadalt legkedvezőbb siker jutalmazá. Nem lévén azonban elég erős az ellenség feltartóztatására, visszavonult egy már előbb kiszemelt állásba, mellyet éjjel körülsáncoltata. Az ellenség közelte ugyan hozzá, de nem meré megtámadni, mielőtt segédsapatjai megérkeznének. J. ez alatt egyesité magával a' kentuckyi önkényteseket, 's megtevé a' védelmi rendelkezéseket. Most már 3,700 embere volt. 1815 Jan. 8. megtámadák őt az Angolok 10,000 tapasztalt katonával, kik Európában Wellington alatt győztesen harcoltak. „Győződelem vagy halál!“ volt a' polgártábornok jelszava. „Szabadítsuk meg hazánkat!“ mondá harcolójijhoz, „vagy találjuk sirunkat e' sáncz utolsó árkában.“ Az ütközet véres vala, de Amerikára nézve dicsőséges. Három britt tábornok, 's köztök Packenham, a' főparancsnok, 60 tiszt 's 2600 ember maradt a' csatatéren; a' többi a' hajókra vonult, 's Jan. 18-kán elhagyá a' szabadság földjét. — Veszély idején a' törvény lassu menetele nem mentheti meg a' hazát. Ezt tudván J. dictatorságot vön fel, 's így honszabaddító lön. 'S valóban e' névvel tisztelék őt a' városok, kerületek 's törvényhozó testek az ő köszönő irataikban, midőn Nashvillebe visszatért. Hanem egy, általa a' veszély idején számüzetett tisztviselő vádolókép állá fel ellene. A' törvény elégtétet kívánt. J. 1000 dollár büntetésre ítélték. Ó ezt megfizeté; de 1000-nél több előkelő polgár önkénytes aláírással pótolá azt ki.

1816—21-ig több hadi 's más megbízásokat szerencsésen teljesítette az Indianusok elleni hadra nézve. 1821 azzal biztatók meg, hogy Spanyolországtól Florida átengedését eszközölje ki. Erre visszavonult a nyilvános életből, 's nem csak a hadi ministerséget, hanem a mexicói követséget sem fogadta el Madison alatt. Mint Cincinnatus és Washington több évig foglalatoskodék most földmíveléssel, míg 1825 polgáriársainak iránta viseltetett becsülése a tenessei törvényhozó tanács által előlülőségre ajánlata. John Quincy Adams, egy jeles polgár, volt vetekedő társa. Hevesen keltek ki az újságok mind a kettő mellett és ellen. Jackson kivált katonai lélekkel vádolták, erőszakoskodásától félték. Ő a délszak embere volt, amaz az éjszaké. Végre eljött a szavazás ideje. J. 99, Adams 84 szavat nyert; de mivel a törvény 132-re szabta szótöbbséget egyik sem nyerte el, a senátusé lön a választási jog, 's az Adamst nevezé ki. Ennek kormányával a déli országok nem valának megalégedve; ugyan azért mindent elkövettek, hogy se ő se Clay, J. leghevesebb ellenkezője, ne választassék meg. Így történt, hogy J. az új választáskor 178 szóval előlülő lön. Ezen fő méltóságát 1829 Mart. 4-kén jeles izenettel foglalá el, mint első tábornok a szövetséges országok előlülőségében. De ez a tábornok a szó magas értelmében polgár és kormányfi. Már első izenetében kifejté azon elveket, mellyeket a Szövetség ügyeinek kormányában követni fog. 'S olly hiven teljesíté szavát, olly jelesen megfelelt a szövetség nagyobb része kívánatának, hogy midőn méltósága ideje vége felé közelitne, ellenségei minden kikelése mellett is újra megválasztatnék. — Jackson magas és szikár ember; innét előbbi mellékneve Hickory — egy amerikai magas diófától. Még most is olly erős 's olly munkás, mint fiatalabb korában; szilárd character 's gyors cselekvés mellett kellemes, nyájas, 's mindenki hozzá juthat. *lm.*

JACOBSON (Israel) szül. Halberstadtban, gazdag előkelő zsidó familiából, 's elvette feleségül a volt udvari agens Herz Sámson leányát Braunschweigban. Ezen házasságnál fogva a braunschweigi udarral együtt-beköttetésbe jött, 's ipa halála után udvari agens lett. A herczeg kedvelé a gazdag és munkás embereket; azért Jacobsont is becsülte. Kevés-sel a franczia becsapás előtt titkos pénzügyi tanácsossá lett, 's kormányozta némelly fejedelmek financiaját. A westphaliai királyság rövid ideje alatt Kasselben a királyi udvarnál különféle dolgai voltak. Ott létét felsőbb czélokra használta, nevezetesen a zsidó nemzet vallásos és erkölcsi reformatiójára. Az ő sürgetésére állított fel a consistorium Kasselben, melly a zsidóságnak főegyházi törvényszéke volt egész Westphaliában, 's maga Jacobson volt annak előlülője. A királyság 's a consistorium megszüntetése után Jacobson 1813 egy falusi jószágába vonta magát csendességbe. Speculatiojait azontul is folytatá jó szerencsével, és szép vagyonra tett szert. De meg kell vallani róla, hogy munkálkodását alávaló czélok soha sem vezették, sőt nemzete javítására mindig fáradhatatlanul törekedett. Braunschweig és Göttinga között Seesenben zsidó iskolát állított fel, mellynek jótéteményeiben keresztyének is részesülhettek. Zsidó templomot is építtetett ugyan ott, melly Jacobson templomának nevezteték, és 1810 szenteltették fel. Emilitést érdemel, hogy nem csak jól érti a zsidó nyelvet, hanem Moses törvényeit és a zsidó theológiát alaposan és criticali igyekezettel tanulta meg. *Kállay.*

JACQUIN I) Miklós János, szül. Leydenben 1727, orvos doctor; 1754-ben utazást tön Amerikába, a bécsi és schönbrunni csász. kertek számára idegen növényeket gyűjtendő; 1759-ben visszatérvén chemiatanító lön a bécsi egyetemnél, és egyszersmind az egyetem kertjének igazgatója; 1806-ban báróságra emelteték; meghalt 1817. Nevezetesebb írásai: „*Enumeratio plantarum, quas in insulis caraibis vicinoque Americae continente detexit, novas aut jam cognitias emendavit*,” (Leyden 1760); „*Selectarum stirpium americanarum historia*“ 80 színezett rész-

metszéssel, (Bécs, 1763); „*Observationes botanicae*“ (4 rész, Bécs 1764—1772); „*Hortus botanicus vindobonensis*“ (300 rézzel 1770—1776, félrében); „*Florae austriacae s. plantarum selectarum in Austriae archiducatu sponte crescentium icones*“ (500 rézzel, Bécs 1773—1778); „*Icones plantarum rariorum*“ (4 rész, 100 rézzel, Bécs 1781—1794); „*Plantarum rariorum horti Schönbrunnensis et icones*“ (9 köt. Bécs, 1797—1804); „*Stapeliarum in horti vindob. culturarum historia*“ (színezett rezekekkel, Bécs 1806—1807); „*Anfangsgründe der medic. prakt. Chemie*.“ (Bécs, 1783 és a' 3-dik kiad. 1791.) 2) József Ferencz az előbbinek fija, szül. Bécsben, cs. kir. tanácsnok 's a' chemiának rendes tanítója Bécsben, ezen irásokkal jelesíté magát: „*Lehrbuch der allgemeinen medizinischen Chemie*“ (2 köt. Bécs 1793. 3 kiad. Tübinga 1803.) „*Eclogae plantarum rariorum et minus cognitarum*“ (festett rezekekkel, 6 csomó, Bécs 1811—1813 félrét.) —j—a.

JÁCZINT (*Hyacinthus*) belnövétü vagy egyszikes növény, a' liliomokhoz tartozó, ezen jegyekkel: virágai fürtösek, hártyaidomu murvák-kal, bokréája egy levelü, tölcser vagy harangidomu, hathasabu; himszálai a' csőre nőttek. Legkedvesebb faja a' keleti vagy D. szerint kancsós Jáczint, melly szépsége, korán virágzása, és jó illatja által nagy örömet szerez a' virágkedvelőknek. A' Hollandusok ezzel is nagy kereskedést, bujálkodást üztek, és egyre üznek; különösen Harlem a' jáczint hagymák rakhelye. —j—a.

JAGKLOK, I. LENGYELORSZÁG.

JAGGERNATH, Jaggernauth, Dsaggernath, tulajdonkép Dsagatnatha, azaz világ ura, a' leghiresebb és legszentebb templom Hindostanban, a' cuttacki kerületben, az orissai partoknál. A' pagóda mindjárt a' parton, a' Tschikató közelében, puszta, terméketlen homokos vidéken fekszik, 's formátlan kőtömegnek látszik. A' bálvány benne egy kifaragott tuskó, feketére festett rettenetes ábrázattal, 's nagyon feltátott vérszínü szájjal. Van benne még két más bálvány, 'Barlaram, az elsőnek fejér öccse, és Schubudra, ugyan annak sárga huga. A' templom falait fajtalanságot ábrázoló faragott mivek borítják. Magában a' templomban sok kéjleány tartatik a' zarándokok számára, valamint több szentelt bika is. Krischnának egy csontja szent ereklyeként tartatik benne. Esztendő ő szaka, de kivált a' két fő innepkor, Mart. és Juliusban, seregenként gyűlnek ide a' zarándokok, kiknek száma minden évben felmegy legalább is 1,200,000-re. Ezek közül felette sokan elvesznek utközben. A' zarándokok a' templomnak adót fizetnek, melly a' fentartási költségek levonása után, az országglás pénztárába adatik be. *lm.*

JAKAB (I.), angol kir. (mint Scotia királyja VI. Jakab) a' Stuart házból való Darnley Henrik és a' szerencsétlen Mária fija, szül. 1566. Mária negyedik hónapban volt vele viselő, midőn az esmeretes Rizzio szemei előtt agyon szurattott. Innét azt mondják, hogy Jakab a' mezitien kard látására remegett, bár mint törekedett is ezen természeti gyengeséget meggyőzni. Erzsébet halála után, ki őt anyja kivégeztetése után felváltójának választatá, fellépett a' thronra 1603. Uralkodását egy edictummal kezdé, mellynél fogva minden catholicus szerzetesek kiűzettek az országból. Ennek következése lett az ugy nevezett PUSKAPOR ö-zve-eksküvés (l. e.). A' 22 esztendeig tartó békében virágzott alatta a' kereskedés, és a' nép jó karba helyzetetett. De uralkodása sem maga országában, sem a' külföldi nemzetektől nem becsültetett. Azt veték szemére, hogy ő mint legjelesebb istápjá a' protestantismusnak Európában, semmit sem tett a' cseh háboruban annak fentartására, sőt még vejét, a' pfalzi választó fejedelmet is elhagyta, mint diplomaticus viselő magát a' hol harcolnia kellett volna, 's hogy mind a' bécsi mind a' madridi udvaroktól igen megcsalatott. Tekintetét az ország belsejében nagyon gyengítette uralkodásvágya, mellynél fogva szünteleni függésben akarta tartani a' parlamentet. De ez ellene szegezé magát, 's így támadt 1621 a' Toryak

felekezete, mely a' király mellett, és a' Whigeké, mely a' nép mellett szólt. Meghalt Aprilis 8-kán 1625, lomha inkább mint békeszerető, 's inkább gyenge mint jó fejedelem híret hagyván maga után; azonban még is meg kell vallanunk, hogy jó szívvvel, esmeretekkel, tudományokkal és kormánykossággal birt. Tetszék, mint nyilvános szónok, de gyakran keserű gúnyt vont magára azon pedantismus által, mellyel beszélni szokott. Adakozó volt egész a' tékozlásig. Látván egykor egy kedvence, hogy nagy somma pénzt visznek a' kir. kincstárba, ezt monda szomszédjának: melly boldog volnék, ha ez a' pénz az enyim lenne. A' király ennek hallatára, tüstént neki ajándékozá a' pénzt. Gyakran zavarba is hozta bőkezűsége. Midőn egyszer kikocsikázott, befogták a' törvényszolgák 50 font sterling miatt, mellyekkel az udvari nyergesnek tartozott. Testőre el akará ugyan őket üzni, de ezt a' király megtiltá, 's kifizeté a' summát, így szólván, „a' ki törvényt szab, annak azt meg is kell tartani.“ I. Jakab alatt támadtak az ang. gyarmatok Amerikában; a' földmivelés előbbre haladt; esmeretek és tudományok kimivelék az Angolok esztét 's csinosbiták a' társasági életet. Jakab volt az első, ki e' czímet felvévé „Nagybritannia királya.“ Az vala legnagyobb hibája, hogy vakon szerette elvetemedett kedvenceit, kik közt BUCHINGHAM (l. e.) herczeg jelelte ki magát leginkább. Fija I. Károly váltá fel az uralkodásban, Erzsébet leánya pedig V. Fridrik pfalzi választó fejedelemnek adatott nőül. Utóbb ezen házasság maradékaí léptek az angol thronra. I. Jakab iratai közül, mellyek 1610 félrétben Londonban jöttek ki „*Basilikon doron*“-t (a' kir. ajándék) nevezük mint legjelesebbet, mellyben korán elhalt fija Henrik javára jeles okföket fejteget a' királyok tanításáról. Ezen munka háromszor vagy négyszer fordítottott latin nyelvre 's azután francziára is többszer. Emlitjük még a' dohánnyal való visszaélés ellen irt tréfás munkáját, mellyben az azzal élés okait megczáfolni törekszik.

JAKAB (II.), I. Jakab unokája, a' szerencsétlen I. Károly második szülöttje, testvére II. Károly halála után lépe fel a' nagybritanniai királyszékre. A' természetitől az országlásra jeles tehetségekkel ruháztatott fel; de mind ezek mellett is engesztelhetetlen ellenségévé tette népe nagyobb részét, részint azon kevésre becsülés által, mellyet a' nemzet és az angol szerkezet okfejei iránt mutatott, részint azon rajoskodó ipar által, mellyel a' cathol. egyházat ismét be akára vinni. Hogy ezen megfontolatlan lépésének következései ellen biztosítsa magát, még irlandi és scot csapatokat is gyűjtött London közelébe, de ez által csak nevelte a' nép nyugtalanságát. Ez most kiirthatatlan gyűlölségre lobbant egy olyan fejedelem ellen, ki a' nemzet legkedvesebb kincsét, a' protestans vallást, lábaival akará taposni. Azonban maradt még egy vigasztalása a' népek abban, hogy a' királynak nem volt fija, 's ő maga is idős, felesége pedig beteges lévén, igen hihető vala, hogy koronaörökös nélkül fog maradni. Ezen esetben két leányára, kik a' protestans vallásban neveltettek, 's ahoz erősen ragaszkodtak, kelle vala szólni az uralkodásnak, 's a' nép ezzel meg volt elégedve. De 1687 az a' hir terjedt egyszerre, hogy a' királyné viselős. A' milly nagy volt a' catholicus szerzetesek, udvarnokok és minden pápisták ezen való öröme, szintolly nagy volt a' protestansok félelme 's az ezzel öszveköttetett gyanu. Eddig még magok a' catholicusok is kétekedtek, hogy a' királyné még egyszer szülhessen, azért terjedt most a' hir herczeg születésének megjövendőléséről 's az istenanya csudatételéről. Most a' protestansok gyűlölsége természetesen azon gyanu támasztotta a' catholicusok ellen, hogy a' királyné viselősége csak költemény. Nevelte ezen gyanut az udvar igyekezete, idegent távol tartani a' királynétól, melly által senkinek sem engedtetett meg annak viselőségét szemügyre venni. Végre Jun. 10. 1688 megtörtént a' királyné lebetegedése, 's a' népek egy kir. proclamatio által tudtára adatott, hogy az ég az országot megáldá koronaöröklővel. Nincs itt helye ezen szülés

mellett vagy ellene okokat felhordani, csak annyit jegyzünk meg, hogy a' nép nem hitte a' királyné lebetegedését herczeggel, 's ezt nyilvánosan is kinyilatkoztatta. A' protestansok mindig szorosabban és számosabban kapcsolták magokat az oraniai herczeghez, a' király vejéhez, 's még nem volt a' kis walesi kir. herczeg félesztendő, midőn amaz a' nemzet felszólítására kiszált Angolországban 's letaszítá nője atyját 's öccsét a' kir. székről. II. Jakab egész családjával együtt Franciaországba szökött Dec. 21. 1688, hol nekik XIV. Lajostól a' st. germaini kastély adatott lakásul. Innét szüntelen közösülésben állt a' király scotiai és irlandi pártosaival, kiktől segítettve többször tett próbát a' királyszeék visszanyerésére, de mindig sikeretlenül. 1692 ismét viselő lőn Jakab nője, és egy leányt szült, a' miről senki sem kételkedhetett; ez által legalább megmutattott, hogy képes a' királyné egészséges gyermekeket szülni. Meghalt 1701 St. Germainben. Most XIV. Lajos az ugy nevezett walesi kir. herczeget III. Jakab név alatt innepélyesen megesmerte Angol, Scotia és Irland törvényes királyának.

JAKAB (III.), kit a' történetírás praetendens vagy sz. Györgylovagnak is nevez. Francia- és Spanyolországoztól, a' pápától 's a' modenai 's parmai herczegektől nyilvánosan megesmertetett Anglia királyának, ellenben az angol parlament által háza árulással vádoltatott 's örökre kirekesztetett az uralkodásból. Megígérte ugyan neki XIV. Lajos, hogy mindig fogja segíteni; azonban híhető csak ijesztő váz gyanánt használta őt, kivált a' későbbi időben, hogy az Angolokat mindig félelemben tartsa. Ez alatt tetemes lázadás támadt Scotiában, hol nagy volt az elégedetlenség ezen országnak Angolországgal való egyesítése miatt. XIV. Lajos feltevé magában, a' lázadást mind saját javára mind oltalmazottjáiéra használni. Azon országban nagyra nevedett Jakab pártosainak száma, 's ugy látszott, mintha kiszálása, melly köz kívánat volt, jelszóul szolgáladna általános zendülésre. XIV. Lajos tehát sereget küldö oda a' tengeren, III. Jakab vezérlete alatt. A' védtelen állapot, mellybe az Angolok pártoskodása azon országot helyezé, élesztgeté Jakab várakozását, 's szerencsés sikert reményllete vele. Ellenben 100,000 font sterlinget teve a' parlament a' praetendens fejére, olly név, mellyet hivatalosan ez alkalommal használtak legelsőben. A' hadi hajó horgonyt vete a' scotiai partoknál. De előbb mintsem a' kiszálás hol és mikor történése felől meg tudtak volna egyezni, az a' hir terjede, hogy egy nagy angol hadi hajó közelget, 's ez a' hir elegendő volt, Jakabot Franciaországba tüsténti visszahajózásra bírni. Valamint a' scotiai táborozásban, szint ugy akarattja ellen kellett neki részt venni a' németalföldiben is, a' burgundi herczeg alatt, mint önkényes, hol a' herczeg bizonyysága szerint személyes bajnokságot mutatott. Midőn végre békére kinszerítettett XIV. Lajos, az Angolok annak feltételévé tevék a' praetendens eltávoztatását és Anna királyné megesmerését. Az utóbbi mind eddig levelezett testvérével a' praetendenssel, sőt meg is ígérte neki, ha a' protestans választ felveendi, a' királyi pálcza áltengedését. Erre lekötelezte magát XIV. Lajos az utrechti békekötésben 1713, hogy a' praetendens birtokából eltávoztatja, 's a' hanoveri öröklést semmi módon nem fogja háborgatni. Anna királyné 1714 halt meg a' nélkül, hogy nyilvánosan is megmutatta volna azon jó indulatot, mellyel a' praetendens iránt viseltetett. Mindazáltal valamint Scotiában ugy Angliában is az új király György ellen, és a' praetendens mellett voltak a' Toriek, kik akkor Jakobitáknak neveztettek. Sőt Scotiában még innepélyesen is királynak kiáltaték a' praetendens, a' ki ennél fogva 1716 ismét ott termett, de megveretvén idő közben a' scotiai zendülők a' kir. csapattól, most másodsor volt kénytelen visszatérni Franciaországba. Ettől fogva minden barátitól, sőt még Franciaországtól is elhagyatva látá magát. Midőn pedig Franciaországból is kitiltatott volna, kénytelen volt a' pápához folyamodni segedelmért, ki őt számos kíséretével együtt elsőben Avignonban tartotta,

's azután Olaszhonba hívá. Itt mindenütt mint uralkodó király fogadtattott. Ezen idő alatt újra reménnyel kecsegteté Jakabot az ő angliai és scotiai felekezete a királyszék megnyerése felől. Spanyolország, mely Angliával öszvezőrdült, elősegíté tervét 's meghívá, menne minél előbb Madridba. Ez nem késett a meghívást teljesíteni (1719). Hogy azonban az Angolok kezei közé ne kerüljön, az alatt míg Rettunonál egy spanyol hajón elindult, azt hirtelteté el, hogy szárazon, Bolognán és Mailandon keresztül utazik Spanyolhonba. Ennek az a következése lön, hogy két udvárnoka, kik valóban arra vevék utjokat, az Austriaiaktól feltartóztatattak. Ő azonban ez alatt szerencsésen átmenvén az angol hajók közt, Mart. 26. Madridba ért. Az ottani udvartól olly tisztelettel fogadtattott, millyent csak valódi királynak mutathatni. Már oda érkezte előtt küldetett egy hajósereg az Angolok ellen, de a szélvésztl szétveretvén, Cadixban kelle menedéket keresnie. Midőn ezen ismételt válsalat sem sikerült, semmit sem gondoltak többé a praetendenssel, a ki Aug. 25. ujlag kikötött Livornoba. 1727 I. György halála után még egyszer meg akará szerencséjét próbálni, 's a pápától segítettve Genuába utazott, hogy onnét Angulhonba menjen. Mi történt vele ezen uton, nem tudjuk. Csak Albanoban akadunk ismét rá, hol haláláig (Jan. I. 1766) csendességben élt. Ket fiat hagyta maga után, KÁROLY EDUARDOT (I. e.), ki atyja jogait, de szerencsétlenségét is öröklé a praetendens czimvel, és Henrik Benedeket, ki szerzetes lön 's yorki cardinal név alatt esmeretes. Ennek (Jul. 13. 1807) Frascatiban történt halálával egészen kihalt a Stuart kir. familia.

JÁKOB patriarcha, Isák fija, kinek elsőszülötti áldását cselszövényvel nyéré el, mellyért Esau tsstvértjétől üldöztetvén, Lábánhoz utaztában álmában egy menybe nyuló lajtorját lát, mellyen az angyalok fel 's alá menének. Lábánnál 7 évi szolgálatja után Ráhel helyett Liát nyéré nőül, 's hogy az elsőt megnyerje, ismét annyi ideig szolgált. Lábántól elválván Esau népétől üldöztetik; Jákob az Istenhez fohászkodik 's egész éjjel az angyallal viaskodik, mellyért Israelnek nevezetik. Esauval megbékél. Rahelt hamar elveszti, kinek leányát Dinát a Heveesok fejedelmi fija megfertözteti, mellyért Jákob fiai véres boszut állának. Mélyen megszorítottak ugyan ezen esetek Jákobot, még inkább pedig fija Ruben az anya-seplősítő, de főkép József elvesztése, kit testvérje a vadaktól felkoncizoltnak állítának, ki azonban Egyiptomban fő polczra emelkedvén, atyját és testvérjeit az éhség elől termékeny vidékre szálltá, hol Jákob fiai egyenként megáldván, 's utóbbi sorsokat megjövendőlvén megholt.

JÁKOB (Lajos Henrik), bölcselek. és törv. doctora, orosz csász. status tanácsnok, a szent Anna rend 2, és a veres Sas rend 3 osztálya viteze, Halleban a kormánytudományok rendes tanítója, szül. Feb. 26. 1759 Wettinben a magdeburgi hercegségben, hol atyja paszomántszővő volt. Tanulását a merseburgi gymnasiumban kezdé, innen a Halleibe ment, hol 1777 hittudományt tanult. Különösen a philologiai és philosophiai tudományokra szentelé magát; tanítói pályáját „*De allegoria homerica*“ értekezésével védelmezésével nyitá meg. Philologiai és philosophiai leczkéket kezdé adni, de nem sokára kizárólag az utósók mellett maradt, mellyeket állandó tetszéssel folytatott. Mint Kant philosophiájának tisztelője, ennek mind előadásai mind iratai által számos barátokat szerzett, mert a philosophiának csaknem minden részéről irt tanító-könyveket, mellyek közérthetősü előadásokért 's az észfogatok rendszeres felosztásáért több egyetemekben kalauzul szolgálának, 's több kiadásokat és másolatokat értek. Hollandban megkoronázott két jutalomiratai. az egyik „A lélek halhatatlanságáról“, másik „Az Isten létéről“, mellyekben erkölcsi indító okokat horda fel, különös kedvelést nyertek; szinte így a „Közönséges vallás“, és „Eletbölcseég alaptételei“ cziműek is, mellyek utóbb „Praktische Philosophie“ név alatt 2 köt. jelentek meg. 1795 „Philosophische Annalen“ czimű ujságot ada ki, melly végett a critica

philosophia barátai egyesülének, hogy a' tiszta észvitatás (criticismus) szellemét az új ágazat-vitatás (dogmatismus) ellen fentarthassák. De mivel Fichte és Schelling munkáinak néhány bírálatai az új oskolák követőit heves elleniratokra gyulaszták, melyeknek hangja az igazság minden nyugalmas nyomozását lehetlenné tévé, a' másod évi folyamat bevégeztével abban hagyá ujságait, 's 1800-tól fogva a' szemlélődő bölcselkedés nyomozásaiban nyilvános részt nem vett. Ettől kezdve a' törvény és törvényhozás philosophiája, a' tetteges vagy szabott törvény, és általában a' kormánytudományok tanulásával foglalatoskodék. Ekkor Halleban a' kormánytudományokból épen nem tartatának leczkéek. Ez inditá Jakobot, hogy a' politicáról 's nemzeti gazdálkodásról leczkéeket kezdene, melyekre csak hamar számos hallgatók gyülének. Ő vala Németországban első, ki a' nemzeti gazdaság theoriáját, mint a' statusgazdálkodástól különböző tudományt adá elő, mint ezt „*Lehrbuch der Nationalökonomie*“ című könyve (1805) bizonyítja. Egy időben jelent ezzel meg Soden gróf hasonló című munkája, kinek képzete a' J. által e' tudományról felállított általában összeit, ha bár a' kivitelben egymástól nagyon különböznek is. — A' hallei egyetemet Napoleon 1806 eloszlatván, elfogadá J. a' kormánytudományok charkowi tanító székére ismételve jött meghívást, 's Jul. 1807 Halléból elutazott. A' Charkowban latin nyelven tartott leczkéek mellett az orosz nyelv megtanulásán iparkodott, melyben egy év alatt annyira haladt, hogy a' választmányokban, melyekben a' vitások oroszul folytak, a' jelentéseket és szóbeli előadásokat megérthette. A' pétervári fő iskola igazgatóság csak hamar megbízá, hogy a' gymnasiumokban rendelt philosophiai cursusra tanító könyveket dolgozna. Ama' hatóság által helybenhagyott maga készítette terv szerint dolgoza tehát a' tudomány minden ágából rövid foglalatokat a' tanulók, 's magyarázatokat a' tanítók számára. Hat illy compendium orosz fordítása 1812 ment végbe, miután kinyomattak 's a' gymnasiumba bevitettek. — Időközben Németország részére „*Nationalökonomie*“ című munkáját (1809) ujonnan kiadá, mellyel együtt jelent meg másik irata is „*Grundsätze der Polizeigesetzgebung*“ (2köt.) Charkowban mintegy két évi mulatása után, a' császár, kihez egy „*Abhandlung über den Fall der Assignationen 1808 und 1809, und die Ausschleppung des Kupfergeldes aus dem Reiche*“ című kéziratot küldött be, Petersburgba hivatá, „hogy a' törvényhozás tárgyai feletti tanácskozásokban venne részt.“ I. Nov. 1809 érkezett Petersburgba. — A' választmányi tanakodásai főkép a' papirosépny javítását és a' finczrendszer megváltoztatását érdeklék. Ezek velejét Speransky már December kezdetén a' császárnak előterjeszté, ki nagy megelégedését Jan. 1. 1810 rendczimerek 's drága gyémántgyűrűk kiosztása által adatá tudtúl a' három tagnak. Néhány hónap mulva a' csász. törvénybiztossághoz, mint a' fenytő törvények rendbeszedésével foglalatoskodó osztály feje, valamivel később pedig a' finczministerium ötödik szakaszához (melly némi tudós finczosztályt képez) állitatték J. — A' törvénybiztosság mellett munkálkodásának sikerét „*Entwurf eines Criminalgesetzbuchs für das russische Reich*“ (Halle 1818) a' fincz ministeriumnál léte alatti elmélkedésének 's tapasztalásának gyümölcsét pedig „*Über Russlands Papiergeld und die Mittel, ihm einen fixen Werth zu verschaffen*“ (1819), és „*Staatsfinanzwissenschaft*“ (2köt. 1821) című iratai bizonyítják. — Azonközben honvágyát a' franczia háborúnak szerencsés bevégezése még inkább erősítvén, elfogadá Halleban a' kormánytudományok tanító székét 1816, 's Oroszországból statustanácsnoki ranggal, 's tett szolgálatai rendkívüli jutalmúl nyert évi díjjal megtiszteltetve tére vissza. Oroszországban rangja által szerzett örökös nemességét, úgy orosz czimeit és rendczimereit, a' porosz király is meghagyá.

JAMAICA, egyike a' nagy Antilláknak, 269 nsz. mf. (az éj. sz. 18° 's a' ny h. 60°) az Angolok legfontosabb szigete Nyugotindiában. Colum-

bus 1494 második utazása alkalmával találá fel, 's St. Jago nevet ada neki. Fia Diego első spanyol kormányzó volt rajta. Számos ós lakosai hallatlan kegyetlenséggel irtattak ki, néhány esztendő alatt mintegy 60,000-en meszároltatván le. 1654 Cromwell egy hajóereget küldé oda, melly a' Brittek részére foglalá el a' szigetet, 's Jamaica névvel ruházá fel. Mivel sok meglegedetlen királyi gondolkozásu és gyarmatos telepedett ide Barbadosból, csak hámar ujra népes lön, ugy hogy kevés év mulva 60,000 fejeér és 120,000 fekete laknék rajta. De azon borzasztó földindulásban, melly 1692 csaknem az egész sziget felületének más alakot ada, többen elvesztek 13,000 nél; melly szerencsétlenséget még a' következett pestis nevelé. Azon idő olta soha sem tudott Jamaica egészen felidülni, ugy hogy népessége 1826 csak 41,880 fejeér és szabad fekete, és 342,380 rabszolgából állott. Eghajlatja egészségtelen, nappal forró, éjjel pedig hideg és nedves; de földje jelesen van mivelve. Annyi czukrot, kávé, kakaot, indigot és pamutot termeszt, hogy Nagybritannia ebbeli szükségének fele egyedül innét kikerül. Szép erdeji vannak, mahagoni fája hires; derék legelőkkal bir; terem rajta fahéjfa is, melly Ceylonból vitetett oda. A' sziget belső hegyei közt egy kicsiny szerencsen gyarmat van, mintegy 2000 lakosu várossal, mellyet az Angolok függetlennek nyilatkoztatának. *St. Jago de la Vega* vagy *Spanish-Town* a' fő város; Kingston derék hely: *Port-Royal* pedig jó kikötő. A' sziget egy kir. igazgató, 12 tanácsos és a' nép követei által kormányoztatik.

X.

JAMBLICHUS, eclecticus philosophus Chalcisból, Coelesyriában, nagy Constantín országlása alatt, Porphyrius tanítványa. Mint rajoskodó, próféta, szellemidéző és csudatevő, nagy hirt szerze magának. Még isteni melléknevet is adtak neki, és sok követőji voltak. Sok iratai közül egy töredék maradt fen a' pythagoricus életrol, 's egy intés a' philosophiára. Kiesling adá ki mind a' kettőt (Leipzig, 1816). A' töredékben Pythagorasról sok különös és hihetetlen adatik elő. Némelly mathematicai munkákon kívül még az egyiptomi mysteriumokról is tulajdonítatik neki egy irat, de a' mellynek tőle származása gyanus.

op.

JAMES (St) I. LONDON.

JAMESON (Robert) szül. Leithen, Edinburgnál, egy a' legjobb britus ásványászok közül, a' természetleírás kir. tanítója az edinburgi egyetemnél, a' muzeum felügyelője, a' weneri társaság előlülője, az edinburgi kir. társaság tagja, valamint a' régiség-visgáló 's a' linnéi társaságé is. A' geológiáról, ásvány és több rokon tudományról tartott tanításai messze elhíresítették, de irásai még inkább. Első munkája: „A' skot szigetek 's Arran szigete ásványtudományának rajzolatja“ 1798-ban jelent meg. Különösen dicsértetik: „A' skot szigetek ásványtudományának ábrázolatja“ (1800, 2 köt. 4) és „Értekezés az ásványok külső jegyeiről“ (1805), melly 1816-ban bővítve jelent meg 's a' chemiai 's physical jegyeket foglalá magában. Legnagyobb munkája „Az ásványtan rendszere“ (1804, 8, 3 köt) Werner okfejein nyugszik 's önvizsgálatokkal gazdag. Ezen rendszer 3-dik kiadásában (1820) eltér Werner okfejeitől, és általjánban a' természetleírasi irányzatot követi. Cuvier e' munkáját: *Próba a' föld theoriájáról*“ 1814-ben bevezetéssel és ásványtani jegyzetekkel adá ki. Nicholson „Journal“ jához, és Thomson „Annals“ a'hoz becses darabokat adott.

—j—a.

JAMIESON (John), D., nyelvvisgáló, egy separatista gyülekezet hitszónoka Edinburgban, tagja a' kir. társaságnak ugyan ott, a' régiséget fürkésző társaság titoknoka 'stb. Előbb „Eternity“ című költeményével lön hires, mellyben a' szabadon gondolkozókat 's a' bölcselkedő keresztényeket a' hitre visszavezetni törekszik. A' hitetlenség ellen prediciókat is adott ki, 's a' szent írást Priestley tudós és mások ellen védé több munkában (1795—1802). Mint régiségesmerő és szótáriró külföldön

is tiszteltetik ezen kegyes tudós. Remek darab tőle: „A' scot nyelv etymologiai (származtató) szótára“ (1803, 2 köt. 4), mely hamar elkapván 1818-ban rövidítve viszont kiadá. Jelesek még: *Hermes scythicus*“ (1814) „Történeti hir a' régi Culdees of Jónaról“, valamint az edinburgi „Philosophical transactions“-ba adott értekezései is.

JANICSÁROK. Megrövidítve lett a' hosszabb *Jenkidschari* vagy *Jenytschjeri* szóból, mely a' török gyalogság legjobb, legnagyobb becsületben volt részét jelenté. Első Amurath vagy Murad 1362-ben állította fel őket. Kezdetben 8 vagy 9 ezer főből állott a' Janicsárok teste. Szándéka volt Amuratnak országát olly katonaság által fentartani, mely a' fenyegetések és nehézségek elviseléséhez hozzá legyen szokva, 's bizonyos elsőségek miatt szeresse szolgálatját. Minekutána Európában a' Dunáig terjesztette hatalmát, minden ötödik keresztény gyermeket erővel elszedte, két vagy három esztendeig mások gondviselésére bízta őket, hogy nehézségek elviselésére szoktattassanak, 's a' török vallásban oktattassanak. Azután fegyvergyakorlásra szorították őket, 's vérontások gyakori látása által minden érzékenységet el akartak bennük nyomni, 's ugy a' többi Jancsárok közé elosztattak. Elneveztetéseket kaptak egy derwischtől, ki őket a' felszenteléskor *Jen Ytschjeri*-nek, azaz új katonáknak nevezte, 's mivel egyik vezérjek fejére köntöse ujját tette: ázért a' Janicsárok süvegéről, mely magas és fejér színű volt, valami ujforma csüngött le. A' tulajdonképi Jancsárok száma 40.000-re ment; de az egész hadtest, mely Jancsár nevet viselt, 150.000 emberből is állott. Eleinte csak keresztény gyermekek közül szedték az ujonczokat, de azután született Törököket és Jancsárok gyermekeit is vettek fel. Mindennapi zsoldjuk, ruházaton és ételen kívül, 12 v. 15 asper volt (60 tesz egy tallért), e' mellett más elsőségekkel is bírtak, nevezetesen minden adótól, még a' fejadótól is mentek valának. Fel voltak osztva 162 (196) ezeredre (kamara, orta), és mindenik orta 800 vagy néha kevesebb főből állott. Az ortát igazgatta az *Aga*, ki alatt volt az *Orta Baschi*, vagy az orta aligazgatója, 's a' *Tehiurbaschi* vagy a' kapitány, és a' *Szakács*, ki nagy tekintetben volt, 's forma ruhájára ezüst kanalak, kések 'sat. voltak aggatva. Homlokokon bőrzacsokót hordoztak, melyben egy fakanál vala, a' nélkül meg sem jelenhettek, mert legnagyobb szerencsétlenségnek tartották főző edényeiket elveszteni, 's inkább sajnálák azokat, mint zászlójik elvesztését. Hosszu nehéz puská, rövid kard, kés, övökben egy pisztoly tévük rendes fegyvereiket, melyek béke idején Konstantinápolyban tartattak, 's akkor azok helyett hosszú bottal jártak. Minden rend nélkül, Allah (Isten) kiáltva, szokták az ellenséget megtámadni, de gyakorlott seregek előtt, kivált az újabb időkben, nem igen állottak ki a' tüzet. — A' rendes Janicsárokon kívül volt egy 100.000 főből álló külön hadsereg is, mely Janicsár seregnek nevezetett, 's többnyire mesteremberekből öszveszedett honvéd sereg volt, mellynek nem járt zsoldja, szerteszét lakott a' birodalomban, 's ritkán ment ellenség ellen. A' szultánok testőre rendes Jancsárokból állott. Az ortákban egyébiránt nagy rend és tisztaság volt, bizonyos becsületérszénél fogva tolvajokat és más rossz embereket magok közt nem szenvedtek. Sokszor akarták a' Janicsár sereget reformálni a' szultánok, de mindenkor szerencsétlen próbával; csak a' most uralkodó török császár II. Mahmud mehetett arra, hogy minekutána a' Janicsárok 1822 és 1824 zabolátlan lázadásokkal, 's a' fővárosban elkövetett kegyetlenségeikkel magát a' thronus bátorságát is fenyegették, őket végképen eltörlötte, az egész birodalomban szétosztatta, 's helyettek rendes katonaságot állított fel europai módra, zsold-fizetéssel.

Kállay.

JANINA, főváros török Albániában (Epirus) Acherusa tavnál, mellyben egy erős várú sziget fekszik, széke a' janinai basának (J. ALI és Görögök LAZADÁSA) és egy görög érseknek, 30,000 nagyobb részint gö-

rög l., kik jövedelmes kereskedést üznek Austriával, Oroszországgal és a' joniai szigetekkel. Janina eddig az Ujgörögök Olasz, Francia- és Németországokkal tartott tudományos közösülésének főpontja vala. A' mult század vége felé két híres iskola divatozott benne, mellyekben az ó görög nyelven kívül philosophia és mathematica is tanítottatott. Az egyik már a' 17 század utolsó felében alapítottott Ghioni kalmár által, a' másik 1790 körül; két könyvtárjuk 's egy természethistoriai kabinetjük volt. A' Janinaiak, kik Görögország legmiveltebb és szorgalmasabb lakosai közé tartoznak, ezen két collegium alaptökepenzét a' velencei köztársaság statuspénztárába adák, 's a' köztársaság felbomlása után egészen elvesztették. Megmentetett mégis mind a' két iskola Groszországba vándorlott három Epirota, nevezetesen Zosima testvérek, és Pikrosoy békekezisége által. Ezen oskolák kamatot is huztak a' számokra Oroszországban kiadatott egy millio rubeltől. De midőn a' várost 1820 Ali basa ögyuztatá, elpusztítottattak ezen intézetek épületei, melly alkalommal minten kéziratok 's könyvek, 's ezek közt Meletios, egy született janinai földleíró (geographus), eredeti iratai is elégték. A' Görögökön kívül Janinában mahomedanusok, zsidók és cigányok is lagnak, de mind görögül beszélnek.

JANKOVICH (Jeszenczei) Antal Szaniszló Péter Ferrerius, franciaországi báró, a' becsületrend lovagja, megye-követ (Departement de la Meurthe) a' megyebeli közöséges tanács tagja, és Marimontnak ura, szül. Lotharingiának Luneville városában 1763 Jul. 7-én; keresztatyja volt Szaniszló (Lescinszky) a' lengyel király. — Elvégezvén a' törvénytannal, mint tiszt lépett a' Truchsess nevű gyalog ezredbe, és néhány esztendeig katonáskodott. — 1786 személyesen Magyarországra jöven, Jul. 14-én magyarországi kétségtelen nemességéről Barsvármegyétől bizonyáglevelet nyert. 1789 a' közöséges rendek öszvehívására a' lunevillei nemesség tisztválasztó gyűlésében részt vett, és a' Jul. 14-ki történetek után a' nemesség az állandó biztossághoz tulajdon képviselőjévé választá. Felállván a' polgári törvényszékek, ő is szinte azoknak tagjává választatott, és midőn őt a' város bizonyos kedvezések kieszközlése végett a' ministeriumhoz küldené, azon ügyben szerencsésen eljárt; onnan visszatérvén kormányozója lett a' nemzeti őrszereknek. Ekkor Lunevilleben a' Royal Allemand, és Perche katonai ezredek között zendülés támadta, mellyből nagy baj és rendetlenség áradhatá a' városra, ha ő azt szerencsésen le nem csilapította volna. 1792 évben Paris vidékén tartózkodván, megtudá, hogy XVI. Lajos a' könnyen sejdithető fergeteg elhárítása végett pénzt szándékozik kölcsön venni; ő tehát a' királynak 15,000 frankot vitt, és ezen veszélyes időszakaszban minden hivatalról lemondván a' napához, Falconet asszonyhoz, az ezen nevű híres képfaragó menyéhez vonulva, a' rettentő idő alatt csendes magányban élt. 1808 a' közöséges megyebeli tanácsba meghívatott, mellynek ötször volt előlülője, és mint ilyan 1814 és 1815 XVIII. Lajos királyhoz küldetett a' meurthei birtokosokra vetett rendkívül való adó eltörlésének eszközése végett, a' mire a' királyt reá is birta; az orosz császártól pedig kinyerte, hogy a' Lotharingiára rovott 4,500,000 frank adónak egy harmada elengedetett; továbbá meg volt hatalmazva, hogy a' szövetséges seregek kívánságának teljesítésére a' rendes és rendkívül való pénztárakból elegendő pénzt vehessen ki. Ezen utolsó időszakaszban Bouthillier marquis távollétében a' Meurthe megyei igazgató hivatalát viselte. Ez után nem sokára az új kamara követjévé választá a' megye, melly tisztségét egész 1830 esztendeig nagy hírrel és dicsőségesen vitte; a' Chateau-salins városi választó gyűlésnek pedig négyszer volt előlülője. 1817 báróvá nevezetett 's méltóságának diszjeleivel felékesitetett a' bordeauxi herczeg keresztelése innepén, mellyre, valamint X. Károly király koronázására is, ki volt küldetve. Ő mindenkor fizetés nélkül szolgált és soha sem keresett, soha sem vállalt fel fizetéssel járó hivatalokat, 's ő volt az, ki a' kamarában azon javalatot teté, hogy a' követség-

nek ideje alatt tisztségeket vállaló megye-követek új választás alá vettesenek. X. Károly király nyílt levele által megengedé neki, hogy Anselm Szaniszló nevű egyetlen egy fíjának javára, ki a törvények doctora és a Meurthe megyében a farkasok kiirtására ügyelő hivatal hadnagyja (Lieutenant de Louveterie) volt, első szülöttségi örökösödést (majoratus) alapíthasson jószágaiban; de ezen, minden szép tulajdonságokkal felruházott nagy reményű fiu élete virágjában, 24-ik évében hivatalbeli buzgóságának áldozatja lett. A' midőn t. i. a' kártékony farkasok vadászására cselédjeivel együtt kiment volna, véletlenül elsült puskájának golyó-bísa térdét általtárta, mellynek következtében 1830 Jan. 22-én meghalt. J. 1832 nyáron magyarországi atyjafíjainak 's anyaföldének látogatására jött szomoru hitvesével, született Falconet Mária Luczia asszonnyal együtt, 's több hetekig való itt mulatását a' Magyar Nemzeti Museumnak ajándékozott több rendbeli oklevelek és emlékpénczek által kívánta örökösíteni. — Ennek édes atya

JANKOVICH (Jeszepiczai) József, szül. barsvármegyei Szklenó nevezetű helységben 1706 esztendei Febr. 22-kén, és így helytelen némelly újságoknak azon ismételt állítása, mintha ő a' Rákóczy pártütésben részt vett, 's mint olyan Magyarországot elhagyta volna. Mint oskolás gyermek Lengyelországba vetődött, és szembetűnő külseje mellett szép belső tulajdonságok fedeztetvén fel benne, Szaniszló (Lescinszky) királynak bemutatott, a' ki is őt kitaníttatván, idővel tanácsát és szolgálatját használta, 's hűségében 's tapasztalásában annyira megnyugodott, hogy őtet kincstárának ellenőrvé tette, 's több ízben legfőbb bizodalával megtisztelte. Nevezetesen 1736 Franciaországba szállítandó embereivel 's jószágának nagy részével terhelt hajóját gondviselésére bízta, Ugyan ezen Jankovich a' lengyelországi kis pecsét titoknokjának, és braclai (Kis-Lengyelországban vajdaság) Crotunszka nevű tárnokmester leányát, Szaniszló király közelről való rokonát vette házastársul, 's folyvást Szaniszló király oldala mellett, mint annak megbízottja, Lotharingiának Luneville városában lakott. 1746 Franciaországban meg nem zetisedett, 's az ország jóvédelmeiről számoló kamarának végzése szerint a' régi nemesség számába felvettetett. Meghalt 1768.

JÁNOS (I. és II.), magyar királyok, i. ZÁPOLYA JÁNOS és SIGMOND JÁNOS.

JÁNOS, a' sváb, i. SVÁBORSZÁGI JÁNOS.

JÁNOS az állandó, i. SZÁSZORSZÁG.

JÁNOS Fridrik a' nagy lelkű, i. SZÁSZORSZÁG.

JÁNOS György I, II, III, és IV, i. SZÁSZORSZÁG.

JÁNOS, a' birtoktalan, angol király, II. Henriknek 4dik fia, 1199-ben testvérnökáját, Artus bretagnei herceget, az angol koronától megfosztá. Artus három esztendővel azután, midőn János bátyját a' thronusról ellüzni iparkodnék, 'megfogott, a' roueni toronyba záratott, 's mint mondják, Jánostól saját kezével meggyilkoltattott. János királyt egész Europa vádoló ezen gyilkolással, és Constantia, a' szerencsétlen herceg átyja, Filep Anguszt francz. királytól igazságot kért a' gyalázatos tettért, melly nem csak országában, hanem egyik hűbéresén is követtetett el. A' bevádolt mint francia hűbéres a' páirtörvényszék eleibe idéztetvén, de megjelenni nem akarván, halálra ítélteték, 's minden francia országi birtoka a' király részére elszedeték. Nem is késék Filep hűbéresének vétkét lehető hasznára fordítani. Az elpuhult 's gyönyörbe merült János, elvesztvén Normandiát, Guiennet és Poitout, Angolországba mene, hol megvetve és gyűlölve vesztegett. Restsege annyira ment, hogy, midőn a' francia király előmeneteléről tudósitanák, egész hideg vérrel azt felelte: „Hadd menjen! én egy nap többet foglalom ismét vizsza, mintsem ő egy egész táborozás alatt tőlem elragadhat.“ Mindenkétől elhagyatván, ugy reménylő népeinek jóakarátját visszanyerhetni, ha két oklevelet aláír, mellyek Angolország szabadságának alapjai, de egy-

szersmind belső háborujinak kútfejei lettek. Az első oklevél az ugynevezett nagy oklevél (magna Charta), a' másik pedig az ugynevezett erdei oklevél. — Végső szerencsétlenségére a' nagy adó, mellyet a' papságtól kivánt, és azon kemény mód miatt, mellyel azt behajította, még (1212) III. Ince pápával is izetlenségbe esett. A' pápa tehát Angolországot az egyházból kirekeszteni, 's a' népeket a' király iránti engedelemtől eltiltani szándékozik. János ezen bajból csak úgy tudta megszabadulni, hogy maga és országa nevében a' szent széknék hódola. Hanem ezen hódolás nagy pártütést okozott, mellyben János népeitől több ízben megveretett. Minekntána Filep August király is 1214-ben Bouvines mellett győzött volna, az egész angol nemesség feltámadt János ellen, 's azt a' magna chartának még szorosob kötésekbe foglalására kinszerítette. De az ország báróji még ezzel sem elégedvén meg, Lajost, Filep Auguszt fiát, Angolországba meghívák, 's Londonban 1216 Majus 20. megkoronázzák, ki mindazáltal már jövő esztendőben a' koronát III. Henriknek, János 9 esztendősi fiának, átengedte. János azonban városból városba, országból országra szökődösi kénytelen, bujában meghalt 1216 Octob. 16. — Ezen király országlása Angolország történeteiben epochát csinál. A' magna charta megváltoztatá a' kormány rendét. Az ország bárói, a' nép érdekét a' magokéval összeegyesítvén, megerősíték hatalmekat, 's az által a' király hatalmát meggyengíték.

JÁNOS (III.), lengyel király, I. SOBIESKI JÁNOS.

JÁNOS (VI.), Portugalia, Brasilia és Algarbia császár és királyja, szül. Maj. 13. 1767; anyja Francisca, a' királyné, elmebetegségben sinlődvén, mint brasíliai kir. herczeg az országlás kormányozójának kiáltaték ki Portugaliában Febr. 10. 1792, fejedelemnek Sept. 1796, 's valódi országlónak Jul. 15. 1799. 1807 egész családjával együtt Brasiliába költözék, 's Jan. 6. 1808 szált ki Rio de Janeiroban. Dec. 16. 1815 királlyá tévé Brasiliát, statusait pedig egy monarchiává egyesíté. Anyjának Mart. 20-kán 1816 történt halála után király lön. 1790 házasságra lépe Sarolta kir. herczegnével, IV. Károly spanyol király leányával. Fiaról és felváltójáról Péter császárról I. BRASILIA. Második leánya, Mária, VII. Ferdinand spanyol király nője 1818 halt meg; a' harmadik, Károly spanyol kir. herczeg nője. Portugalia Angolországgal régi kereskedési szövetségben állván, J. nem volt képes Franciaország iránt szoros neutralitást tartani. 1793 a' spanyol kormánynak egy kis segédsereget küldé a' Pyrenék oltalmazására. De miután Spanyolország Franciaországgal 1795 békét, 1796 pedig szövetséget kötött volna, ezen két status Portugaliával ellenségesen bánt. János tehát Angolország oltalma alá adá magát. Végre reá bírá Bonaparte a' spanyol udvart Portugaliának megtámadására, 's ez kénytelen vala a' badajozói békében (Jan. 6. 1801) Olivenzát Spanyolországnak, Guiana egy reszét pedig Franciaországnak átengedni. A' tilsíli béke után nem elégedék meg Napoleon azon tetemes pénzadózatokkal, mellyeken eddig J. a' neutralitást megvévé; hanem még azt is kíváná ettől, hogy kikötött az Angolok előtt zárja el, minden Portugaliában tartózkodó Angolokat fogasson meg, 's szedesse el azoknak tulajdonát. Mivel pedig az országló herczeg csak az első kívánatot teljesíté (minek következtében tüstént megjelent egy angol hajósereg, a' portugaliai kikötöket zár alatt tartani, azt hirdeté a' Moniteur, hogy a' braganzai ház megszünt uralkodni (Vö. SPANYOLORSZÁG 1808 olt.) 's egy francia-spanyol sereg benyomult Portugaliába. Most elhátározá magát az országló herczeg megtenni, a' mi már 1800 ajánltatott neki, 's átszálitá udvarát Brasiliába. Viscount Strangford az angol követ, és Sidney Smith britt admiral megkönyíték e' szándék kivételét, ugy hogy a' királyi familia, miután az országló herczeg Nov. 26. kormányjuntát állított volna fel, 27 hajóra szált és Nov. 29. 8 linea hajó, 4 fregáta, 4 brig és más 20 hajóból álló hajósereggel elvitörliázott a' Tajóból, a' Junot sereg előcsapatjának szemé láttára, melly sereg a' kö-

vetkezett napon benyomult Lisabonba. Dec. 1. a' Braganza ház királyi székre emeltetésének évnapiján a' braganzai zászlók francia sasokkal váltattak fel. Egy földrendés és szeivesz, mellyel a' portugál hajósereg a' város 's az ellenség láttára küzködött, tökéletessé tevő a' Portugaliák iszonyodását 's kénytelen hódolását. Az országoló herczeg Rio de Janeiroban Maj. 1. 1808 megsemmisíté minden eddigi egyezségeit Spanyol és Franciaországgal, és szorósbabban képeselő magát, mint valaha, Angolország-hoz, melly neki, a' portugál sereg vítézsége 's a' nép lelkesedése által erősen segítettve, ismét vissza szerző europai királyságát; de ezolta nagy befolyást is gyakorlott ezen ország igazgatásába, marschall Beresford által, míg Aug. 1820 öszvehivatván a' Cortesek, ezek által új kormányrendszer nem alapított. A' Portugálok Amerikában is visszafoglalták az elvesztett Guianát 's a' francia részt is megrakák seregeikkel, azonban az utolsó visszaadá a' király 1817 Franciaországának. Nagy gondot fordított ez alatt az országoló herczeg felvilágosodott ministeriuma, Brasilia művelődésére. Az inquisitio eltörölteték, a' vallás szabad gyakorlása kihirdetteték, a' rabszolgaság enyhítették, 's előmozdították az europai kézművesek, gyártók 's kereskedők és földművelők letelepedése (igy 1819 egy nagy schweizeri gyarmat, Freyburg, állították fel). J. a' bécsi békegyülés tanácskozásaiiban is részt vön. De a' spanyol gyarmatok zendülése Dél-Amerikában (s talán Spanyolország vonakodása Olivenzát visszaadni) arra bír a' rio de janeiro udvart, hogy Monte Videot, 's a' La Plata folyó bal partját katonáival rakná meg. Ezt olly rossz néven vevé Spanyolország, kik közbenjárásra szólítaná fel Austriát, Orosz és Burkus országot 's Nagybritanniát, kik marquis Aguiarhoz, a' portugaliái külügyek statutitoknokához, intézett nyilatkozataiikk által (Paris Mart. 26. 1817) reábirák a' brasiliai udvart, hogy Monte Videoból kihívja katonáit, ha Olivenzát visszanyeri. Erre Buenos Ayressel egyezség kötötték, Artigas ellen pedig folytatták a' küzdés, 1820-ig. Egy, 1817 Lisabonban az ottani országlás ellen intézett 's felfedeztetett öszveesküvés az öszveesküdtek kivégeztetésé által elnyomatott. Ezolta keményebben üldöztek a' szabadkőművesek, mint valaha. A' portugaliái revolutio és a' Cortesek 1820-ki gyűlése következésében, mellyet a' fejedelem maga is megemert, visszatért Portugaliába 1821, a' koronaörököt Brasiliában hagyván. Ezen nagy tartomány egészen elvált az anyahontól, hol időközben ismét visszaállított a' korlátlan uralkodás. A' jó lelkű és szelid, de szerfelett gyenge fejedelem, nem vala képes az alkotmányi érzelműek 's Absolutisták pártját megegyeztetni. Kamarása és biztosa, marquis Loulé, megöleték a' kir. palotában (1824 Mart. 1.) sőt maga is veszedelemben forgott, áldozatja lenni az Absolutistáknak, (Apr. 30.), de Majus 9 kén a' Tajoban állott ang. hajó menedékhelyet ada neki. Erre eltávoztatott nője Lisabonból, 's második szülöttje D. Miguel külföldre küldték. Most Portugalia ellenséges viszonyba jöve Brasiliával is, 's csak Aug. 20. 1825 lépe VI. János, angol követ sir Charles Stuart által egyezsége fiával, I. Pedro brasiliai császárral, mellyben Brasiliát független 's Portugaliától elvált birodalomnak, fiát pedig annak császárjának megemerte, 's személyére nézve ő maga is felvevé a' brasiliai császár címet. Kevésnel ezután (Mart. 10. 1826) meghalt ezen jó gondolkozású, de ideje veszedelmeihez 's népe political elhajaltságához képest kevés saját erővel birt fejedelem, mintán leányát Isabellát portugaliái országlová kinevezte volna. (Vö. PORTUGALIA 1820 OLT.)

JÁNOS (Keresztelő, József), austriai főherczeg, II. Leopold császárnak és Mária Luisának, III. Károly spany. kir. leányának hatodik fia, szül. 1782 Január 20. a' genie és pattantyusság főigazgatója. Elméje miveltetését ezen jeles főherczeg inkább ön magának, mint tanítójinak köszönheti. Jókor megkedvelte a' hadi mesterséget, 's erre és a' történetírásra fordítá studiumát. Híjában kívánta 1797 és 1799-ben diadalkozorus testvérbátyja Károly alatt a' háborut megtanulni. De mielőttána

Károly 1800 a' seregtől eltávozott, és Krayt némely csapás érte: akkor a' fővezérség János főherczegre bízott a' már megveretett seregeken. Eleinte szerencsésen előnyomult, hanem a' Hohenlinden melletti ütközet az egész háborút eldönté. Az Austriaiak, egymást érő tévedések miatt, csak nem minden ágyut és 40.000 embert vesztek el; a' győztes Moreaut pedig egy másik ütközet Salzburgnál sem tartóztathatta fel többé. A' főherczeg ezen szerencsétlen napokon személyes bátorságot mutat, 's mindent elköve a' népek új felbuzdítása végett. A' lunevillei békeség után az erősítő és genie csapatok főigazgatójává, és az általa gyönyörű virágszóra hozott bécsi földmérői academiának, 's bécsújvárosi kadetacademiának igazgatójává nevezteték. Tirolt már 1800 Septemberben megjárta, 's azóta évenként meglátogatta, 's az ottani nép fegyverkeztesére, az erős helyek védelmeztesére, Brixenben főfegyverpont felállítására czélzó terveket készített. Midőn 1805 Septemberben a' háboru kiütése közelített, János főherczeg azon meghagyással sieté Tirolba, hogy ottan és Vorarlbergben a' katonai készüléket mennél előbb tegye. Azután a' Tirolban álló seregrészt vezérlé, mely a' Bajorokat Strub kapunál megverte, és Scharnitz folyót vitézül, de sikeretlenül oltamazta. Bécsnek menvén Bonaparte, a' főherczeg igen hőcösen Salzburgon keresztül az ellenség öszveköttetését akarta megtámadni, mely szándékát azonban Szénássy brigadjának szerencsétlensége megakadályoztatta. Így tehát Karinthiában Károly főherczeggel öszvekapcsolá magát, kinek szándékát, Bécsét és a' monarchiát megszábadítani, az austerlitz ütközet és a' posoni békeség megelőzték. János főherczeg Tirolt választá vizsgálatinak és gyűjteményének tárgyául. Ezutolsó a' innsbrucki egyetemnek ajándékozá, mely ötlet holtig rectornak választá. Tirolnak elszakasztása után, a' noricum, salzburgi, stajer és carinthiai havasokra fordítá figyelmét. Már akkor tevé fel magában a' graetzi Johanneum alapítását, mit 1811-ben véghez is vitt. Most az említett hegláncon utazott, az ő segítségével természetvizsgálók, régiséggyűjtők, rajzolók, kápirók járták be ezen országot, melynek rajzolatja történeti, népleírasi, országi és mezei gazdasági tekintetben a' lehető tökéletességig viendő és kiadandó vala. Megújulván Ausztriában, a' tiltsiti békeség után, a' hadi készülétek, János főherczeg Salzburg és Belsőaustria védelmeztesére szolgáló rendszeren dolgozott: az ő felügyelése alatt történtek meg a' tartalék sereg és a' Landwehr körüli nevezetes változtatások; Hormayr által tevé meg a' tiroli diszes felkelésre szükséges előkészületeket. 1809-ben kiütvén a' háboru, az Olaszországba és Tirolba szánt belsőaustriai sereget vezérlé. Venzone, Pordenone mellett győzött, Sacile mellett Eugen alkirályt megverte, 's már az Etschnia előre nyomult, midőn a' regensburgi veszedelem miatt visszavoqlnia kellett. A' Piave mellett ismét csatára kelt a' dolog, melynek kedvetlen kimenetele ugyan, de semmi nagy következete nem lön. A' Tarvis melletti ütközet miatt még hátrább vonult; Jelachich botlásai miatt pedig a' főherczeg szándéka, az ellenséget egyenként megverni, Tirollal az elvesztett öszveköttetés helyreállítani, 's Bécs felé menvén, Napoleon erejét meghasítani, füstbe ment. Junius 14-kén a' győri ütközetet Eugen alkirály ellen elveszté. Innen Komárom és Poson felé fordult. A' wagrami ütközetben parancsa vala, magát Károly főherczeg balszárnyával öszvekötni, 's már közelített is; és ha ezen öszvekötés megtörténhetett volna, ezen nagy és véget szakasztó csata alkalmasint másképen végződött volna. A' háboru után egészen a' genie és a' két academia főigazgatói hivatalának, 's a' nevét viselő nemzeti museumnak élt. Kesőbben Olaszországba, hol Mailandban, mint a' császár képviselője, a' hódolást elfogadta, és Schweizba utazott. Utóbb 1815-ben Hünningen ostromlását igazgatta, az általadást kiviva, 's a' veszedelmes erősség széthányatását parancsolta. Innen Parisha ment, Angolországot meglátogatta, 's 1816-ban Németalföldön keresztül Bécsbe visszatért.

János evangelista, a' keresztyén régiségek characterei közt egy a' legisztabbak és szeretetre legméltóbbak közül. Jézus hívására még ifju korában elhagyja hálóját, 's ezen órától fogva példátlan hívséggel követi isteni tanítóját. Ném csak utazásaiban van mindig mellette, 's minden körülményekben legelső biztosa; hanem akkor is, midőn a' többi tanítványok tőle futnak, elkiséri őt az itélő helyre 's egész a' keresztfáig, hol haldokló barátja által ő helyébe Máriának fiává 's ápolójává nevezetik. Azért is hivaték megkülönböztetőleg tanítványnak, kit Jézus szeretett; de való is, hogy ez senkit sem szeretett így, valamint őt sem szerette senki jobban. Azon nyájas, gyengéd, érzékeny indulat, melly János irataiból szól, leginkább képes volt az urat egészen megérteni. 'S ha már azon fellengést csudáljuk, mellyel evangeliuma felemelkedik, 's azon öszvehangzó mély egybefüggést, mellyben a' történetek ugyan azon egy célra, a' Jézus hite alapítására elrendeltetve vannak; ha sehol sem szól a' valódi keresztyén szeretet hevesebben és lelkesebben hozzánk, mint az ő leveleiben: bizonyára lehet okunk feltenni, hogy ő benne legfőbb és tulajdonabb értelemben teljesedett, a' mit Jézus az övének ígért; „a' ki engem szeret, azt az én atyám is fogja viszont szeretni, 's én is fogom szeretni, 's neki magamat kinyilatkoztatni.“ János jelenése a' leghevesebb keresztyén lelkesülés munkája, keleti szinben ugyan, de azért nem kevesbé méltó egy olly tanítványhoz, ki szívében hordozá ura egyházát, 's olly fényben látá ennek jövőndő sorsát, a' mint nem mindenkinek engedtetik azt látni. 'S elég öreg is lön János, kinek ifjui érzése Jézus kebelén ébredt fel, a' multról a' jövőndőre itélni. Az apostolok munkájában és nyomorúságiban osztozkodott. Ephesusban élt, egy ideig pedig Patmosban számkivetésben, 's talán Romában is; végre mint élemedett öreg a' neki mindenek felett kedves ephesusi gyülekezetben halt meg. Hieronymus egyházi atya érzékeny vonatot beszél élete utolsó éveiből. Noha öregségből származott gyengesége miatt nem volt képes a' gyülekezethez érthető beszédet tartani, mindazáltal még is mindig elviteté magát annak gyűléseibe, 's valahányszor megjelent, mindig ezen szavakat mondá; „Gyermekek szeressétek egymást!“ Végre megkérdezettvén, miért ismétli mindig ezen egyet, 's miért nem mond valami újat, ezt felelé; mert ez az ur parancsa, 's ha ez teljesítettik, már az is elég.

János (keresztelő), 6 hónappal előbb született Jezusnál, egy ennek anyjával rokon papi nemzetségből, Judaeában előjeledek alatt (Luk. evan. I rész), mellyek őt istentől bizonyos célra rendelt eszköznek mutatták. Olly életmódot választá, millyen az Istennek szelteltéké. A' legegyszerűbb élelmi és ruházathoz korán szokva, magányos vizgálatok 's a' szentírásba való komoly behatás által nemes függetlenséget és lelki erőt szerze, melly őt profetai felléptekor általános csudálat tárgyává tevé. Tanítása hathatós felszólítás volt a' törödelmességre, 's Istennek a' Jézus által közelgető országára való készülésre. Az evangéliomban fenmaradt beszédei élesek és hatalmasak; ugy nyilatkozik mindenütt, mint előzője egy nagyobbnak, ki utána jövőnd; és épen olly iparral, mint ön megtagadással 's alázattal teljesíté rendeltetését, a' jövőnek utat törvén. Számos követőjét keresztelé meg hitére 's tanítására, 's épen az által, hogy szintelen erénye az akkori pulyasággal ellenkezett, felette nagy tekintetet szerze magának mind a' főbb, mind az alsóbb ranguak előtt. De midőn azon keresztségekben, mellyben Jézus magát a' Jordan vízében ő általa felszenteltetté, nyilvános lön előtte ennek felsőbb küldetése, ezen új tanítóhoz küldé tanítványait, 's irigység nélkül nézé, midőn beteljesedett ezen szava „ő neki nevednie kell, nekem pedig alább szállnom.“ Semmi dícséretet, semmi hasznót nem kívánt maga részére, csak azon jogot akará megtartani, hogy az igazat kimondhassa; 's mivel ezt egy fejedelemnek kimondta, áldozatja is lön igazság szeretetének. Herodes Antipas fejedelem ugyan is, egy bosszuállást szomjuzó asszony kívánsá-

gára, Galilaeában, a' tömlőczben kivégezteté. Számos tanítványai még halála után is hivei maradtak, 's kétség kívül ő tőlök szerkeztetett keleten az Irak és Shuster körül még most is fenálló Sabiai és Jánoskeresztyén felekezet, melly keresztelő Jánost különösen tiszteli (I. SABIATAK.)

JÁNOS (Nepomuk), szül 1320 Csehországnak Nepomuk nevü városában; iskoláit Prágában végezte, hol több egyházi szónok és kanonok lön. Utóbb a' királyné gyóntató atyjának választá. Venczel király hitvesének hűségéről kételkedvén, Jánost sürgetni kezdé, hogy a' királyné gyónását nyilatkoztatná ki; de a' törvénytelen kívánságnak állhatatosan ellentállott János, miért Maj. 16. 1383 a' király parancsára a' Moldvába vettettet. 13-ik Ince pápa 1721 Jánost a' szentek közé iktatta.

JÁNOS (szent) LOVAGJAI, I. SZENT JÁNOS LOVAGJAI.

JÁNOSTÜZ. Már a' Romaiaknál is megülték Vesta innepét, táncz és öröm közt élesztett tüzzel. Korán csuszott be a' pogány előidőből a' kereszténységbe ezen szokás, szentelt fűveket meggyújtani, vagy izzó szénre tenni, a' melly János vagy fűszertüznök nevezeték. Azt hívék ugyan is azon babonás időben, hogy ezen fűvek gőze az ördögöt, fergegetet 's boszorkányt elűzi, 's azon házat, hol ezen tűz égett, egész esztendőig megőrzi a' mondott gonoszoktól.

JANSEN (Kornél) szül. 1585 Ultrajectumban, utóbb tanító és yperni püspök, a' mirigyos betegek ápolásában megholt 1633. Kéziratban Augustinus czimü munkát hagyá, mellyben az. Ágoston tanítását az isteni malasztól előadni törekedett. Könyvét a' romai egyház ítéllete alá bocsátá; de a' Jesuiták sürgetésére 8-ik Orbán azt eltültá; utóbb 75 francia püspök 10-ik Inczénél 5 különös czikkelyért vádolá, mellyeket a' pápa két évi tanácskozás után kárhoztata. Jansen baráti a' kárhoztatott értelemben a' nevezett czikkelyeket a' könyvben lenni tagadák. De 10-ik Ince, főkép pedig 7-ik Sándor ugy is kárhoztaták azokat, mint Jansen érté. Sőt 7-ik Sándor 1665 egy formularét küldött Franciaországba, melly szerint tartozott esküdni, valaki egyházi hivatalra vágyott; kik ezt tenni vonakodtak, száműzettek az országból. Illyen volt Arnould Antal híres theologus. — 9-ik Kelemen ugyan kegyesebb volt a' Jansenistákhoz, de ennek elhunytá után ujra ismét (14-ik Lajos alatt) keményen üldöztettek, ki Port-royal klastromot, a' Jansenisták fő székét földig lerontatta. Nevezetes e' tárgyban XI-ik Kelemen bullája: UNIGENITUS (I. e.)

JANUARIUS (szent) vértanu a' 4-ik százban, Neapolis patronusa, kinek tiszteletére 1738 Januarius rendje állítatott. Teste a' neapoli fő templomban van, de feje, és két üvegecske vére, egy különös kápolnában őriztetik. Május első vasárnapján jeles egyházi szertartással tiszteltetik Neapolban. A' csudákat hajhászó sokaság hiszi, hogy a' vér az üvegecskében ilyenkor felbugyog, melly ha nem történik, szomorú jövendőtől retteg.

JANUS, egy a' Romaiak és istenei közül, ki a' Görögöknél egészen esmeretlen, 's pelagis eredetűnek tartaték. A' Pelagok ugyan is két legfőbb istenséget hittek, mellyek alatt a' természetet magát 's annak termékenységét képzelék. Ezek néha mint két különböző lény, férfi és asszonyinak, néha pedig egy lénybe egyesülteknek is ábrázoltattak. Ezen istenséget az Aboriginesek vagy Latinusok is felvették a' Pelagoktól 's Janusnak nevezék. Ő benne tisztelték az istenek istenét (mint a' saliai költeményben nevezetik), az esztendő kormányzóját 's minden emberi sorsét, 's a' had 's béke parancsnokát. Jobbjában királyi pálczát, baljában pedig tálat tartva, sugárzó thronon ülve ábrázoltaték, sőt két arczal is (egy ifjuival és egy élemedettel), mellyeknek egyike előre, másika pedig hátra nézett. Ebben némelleyek a' bölcsesség jelképét esmerik, melly a' multba és jövendőbe tekint. Mások az esztendő visszatérésétől, esztendő részeitől, vagy a' világ tájékaitól, mivel négy képpel is ábrázoltatik, és kettős hivatalától, a' meny ajtaja kinyitásától és

becsukásától is származtatják azt. Plutarchus végre így magyarázta, hogy Janus Thessaliából vivén által Latiumba a földmívelést, azért néa egyik feje Görögország, a másik pedig Latium felé. Némellyek azt hiszik, hogy Janus egy személybe olvadt Olaszhon óslakosi legfőbb istenségével Saturnussal, kiről következő mythus beszélnek. Janus a Latinusok egyik legrégebb királya, népét a földmívelésre tanította 's czélinyos törvényeket és isteni tiszteletet hozott szokásba. Saturnus elűztvén fiaitól, Latiumba költözködött, hol Janustól tisztelettel fogadtatva, e' mellé uralkodónak választatott. Ezek kormánya alatt arany időkorát élé Latium. Ovid (Fastorum lib. I. 90.) azt mondja Janusról, hogy fő ajtónálló volt a' menyben és földön, kinyitá az ég kapuját, hogy kiéressze a' napot, 's ismét becsuká, midön az este visszatért. Minden kiés bemenetel az ő oltalma alatt állt; róta hivaték az ajtó januának, és minden záratlan boltozatos átjárás, mellyen egyik utzából vagy piacról a' másikba lehetett menni, Janusnak. Innét a' nap és esztendő istene is volt, 's még most is az ő nevéről neveztetik az első hónap. Néki volt szentelve az esztendő első napja 's a' nap első órája. Minden innepélyes áldozások ő vele kezdettek, 's atyának nevezteték ő. Romulus azon híres templomot építete tiszteletére, melly Numa rendelésére, háboru kezdetén ki szokott nyitvatni, 's tárva volt, míg a' had tartott, és csak akkor záratott be, midön Roma minden tartományaiuban visszatért a' béke. De ez 700 esztendő alatt csak háromszor történt, először Numa alatt, másod izben az első punicai háboru után, harmad izben pedig Augustus uralkodása alatt, Roma ép. után 744 esztendőben.

JANUS PANNONIUS I. CESINGER JÁNOS.

JAPAN. Asia keleti csucsán, az é. sz. 30—49° közt fekszik a' japani birodalom, egy nagy szigetsorozat, melly hegyek, meredek kősziklák 's egy vészés tenger miatt csaknem hozzáfárlhatlan. Áll három nagyszigetből; ezek: 1) *Nippon* (150 mf. hosszú, de olly keskeny, hogy derekán csak 13 mf.), fel van osztva 49 tartományra; legnevezeteseb városai: *Miyaco*, a' *Dairi* vagy papi császár lakhelye; minden pénzt itt vernek, minden könyvet itt nyomtatnak; *Jeddo* (1,680,000 lak.), a' világi császár — *Kubo* — lakhelye, (kinek palotája 5 órányi kerületű 's már magában derek várost formál). *Tonkay* folyam partján, mellynek hidjától számítják a' birodalom minden helyeinek távolságát, — és *Osakko*, gazdag kereskedő város. 2) *Ximo* vagy *Kiusiu* (40 mf. hosszú és 25 széles), áll 9 tartományból. 3) *Xikoko* vagy *Sikof* (18 mf. hosszú. 10 szél.) áll 4 tartományból. E' három nagy szigetet számtalan apró termékeny sziget és kopasz sziklahegy veszi körül, mellyek a' száraz földtől hihetöleg földrengés által szakadnak el. A' szigetek öszves területét 12,569 nsz. mfre, a' népesség számát 45 milliomra teszik. (A' fő ország, t. i. a' 3 nagy sziget, 7288 nsz. mf. és 13 mill. lakost számál). Japan nagyon hegyes, mint a' száraz föld általellenében fekvő partjai. Furi nevű leg híreseb hegyét örök hó fedi. Van sok tűzokádó hegye is. Kopár földjét csak a' lakosok munkás szorgalma termékenyíté meg. A' legmeredekebb hegyeket is bevetik. Országos törvény fő foglalatosságáá rendelte a' földmívelést. Kecskék és juhok Japanból számkivettettek. Amazokkal a' vészere névze ártalmasoknak tartják; a' gyapju hijányát pamúttal és se-lyemmel pótolják. Sertések csak Nangasaki vidékén vannak. Általán fogva Japanban kevés négylábu állat találtatik, a' kutyákat kivéve, mely-lyek nagy számuak. Egy kutyakedvelő uralkodó szeszélye országos tör-vennyel rendelé tenyésztéseket; honnan köz költségen tartatnak. — Tud-tak e a' régieke Japanról valami? bizonytalan. Csak a' 13 század végén jövének Európába Japanról az első hírek *Marco Polo* (l. e.) által, ki *Zi-pangu*-nak nevezé. 1542 három Chinába utazó portug. hajót vete a' szél-vész Japan partjaira; azonban ez eset nélkül is nehezen maradt volna esmeretlen e' merész kereskedő nép előtt a' szigetsország, mellyről há-jósai már Chinában tudósításokat gyűjtének. Tüstéat egy gyarmat te-

lepítették az ujdon felfedezett partokra, 's Xaver Ferencz Jesuita a' keresztény hit terjesztése végett Japanba utazott. Az egész birodalomban, kivált Ximo szigeten szabad bemenetelt 's kereskedést nyérének a' Portugálok. Egyik fő telepítvények Firandon, most Desima, vagy a' Nangasaki kikötőnél volt. Igen terjede a' kereszténység, noha a' belföldi papok ellene dolgozának. De a' világi uralkodók, különösen az apró fejedelmek, kik a' császár felsősége alatt egyes országrészeket bírának, pártolták az új hitet 's hirdetőit. 1616 a' birodalomnak majd fele, sőt számos apró fejedelmek is keresztények valának. Mintegy 50 évig akadály nélkül járák keresztül a' portug. kereskedők és hithirdetők az egész birodalmat, midőn több körülmények befolyásoknak egyszerre véget vetének. Egy lázadás (1586) minden világi hatalomtól megfosztá a' japani császárt, 's azt az első kormánytszt; a' Kubo ragadá el, amaz csupa főpapnak hagyván meg. Jejas, ki az első hatalomorzót felváltá, 1617 örökösseé tevő nemzetségében a' fő uraságot. Mind a' két új uralkodó ellensége vala a' Portugáloknak és térítőknak, mivel az új vallásfelekezet szoros szövetségét 's a' Jesuiták befolyását, kik a' politicai dolgokba elegyülének 's az új rend ellen nyilatkozának, veszélyesnek véleék. A' beszállongott Portugálok viselete általában legnagyobb mértékben gondolatlan és féketlen volt. Portugalia követei türehtelengőt árulának el, melly a' Hollandiak simuló alázatossága mellett, kik 1511-től azon állításra, hogy vallások a' Jesuitákétól különbözik, a' birodalom minden kikötőivel szabad kereskedést nyertek, nagyon szembe tűnt. Sokféle üldözések után végre 1637 a' birodalomból minden Portugálok, térítőikkel együtt, örökre kiűzetének, a' keresztények ellen halálos büntetések hozatának, 's a' birodalom kikötői, a' Hollandiakon kívül minden idegen nemzet előtt bezáratának. 40 évig folytatták a' cath. vallás ellen az üldözést, 's több milliom ember áldoztatott fel. 1665 a' birodalom minden városiban vizsgáló törvényszékek állittatának, melyeknek a' nyomozást határozatlan időkben kelle megújítaniok. Most a' Hollandiak, kik e' viszontagságokra nem keveset tevének, a' Portugálok helyébe léptek. Csak ők és a' Chinaiak valának ezentul azon nemzetek, mellyeknek hajói Japanba bocsáttattak, de mind a' ketten legkeményebb feltételek alatt. A' Chinaiak csak 600,000, a' Hollandiak csupán 300,000 tallér árut vihetének ki, 's az utolsók 1634-től fogva, midőn némü gyanura okot adának, még e' mellett is ugy megszorították, hogy egyedül Desima szigeten szabad kiszálniok, mellyet Nangasaki városával egy hid köt össze. E' szigeten, mellyen raktáraik valának, 15 hollandi kereskedő legszorosabb fogságban élt, mert kíséző, felvigyázó, és tolmács nélkül a' városban nem vala szabad lépniök. Mind e' megszorítások és zsarolások mellett is, mellyeket a' Hollandiak a' kialakdott portékák árából lehuzás, 's a' visszafizetéseknel a' pénzérték önkénytes felemelése által szenvedni kénytelenülének, igen nyereségesnek kelle lenni a' japani kereskedésnek, mert a' Hollandiak legujabb időkig évenként mindenkor két, még pedig nagy háromfedeles hajókat indítának oda Bataviából. A' 18. század közepén a' japani kereskedés haszna 4—500,000 forintra becsültetett, ide nem számítván a' magányosok legalább 250,000-re menő nyereségét, mellynek felét a' bataviai tanács kapá. — Az Angolok már a' 17 században telepítének Firandon egy gyarmatot, 's nevezetes kereskedési kedvezményeket nyertek, de kereskedések csak hamar megcsökentek; mert alkalmasint a' ravasz Hollandiaktól megtudták a' Japaniak, hogy az angol király feleségül portugáli herczegaszonyt tart. Legujabb időkben Angliában félrevettettek a' japani kereskedés megújítására tett javalatok, minthogy ott csak veres rézzel 's kámsforral rakodhatván meg a' visszatérő hajók, nyereség nem igen reménylhető, de a' japani rézzel kereskedés az angolnak Indiákra kivitelét is gátolná. — Az Oroszok is, noha a' japani országlás velek való szövetekezéstől idegenségét még 1792

kinyilatkoztatá, próbálának nem régiben Japannal közvetlen kereskedési frigyét kötni, de siker nélkül.

A' J a p a n i a k a' malaj és mongol néptörzsökök keveréke, szinte mint a' Chinaiak, kiktől nagyon hihetőleg műveltségeket is vettek. Japani művészet, időszámítás, gyógytudomány és csillagjövendölés tisztán chinai. A' mostani lakosok vagy Chinából, vagy Choreából, vagy mindenkiből származnak; de szélveszes hullámok által a' többi világtól elszakaszatva, magokra hagyatva, 's a' szomszédok későbbi beütéseitől megmenekedve, önálló néppé válnak. Nyelvek mongoli beszédmód; a' chinait tudósok használják. A' japani nyelvnek 47 törzsök szótagja van, csekély számu szabályos változtatásokkal. A' Japaniak egész Ásiában legerkölcsösebbek, legpallérozottabbak; nemes, büszke nemzet, elméncz, okos, képezhető és tanítható. Tudományt és mesterséget még azon nemzetekben is becsülnék, melyeket különben résziút rozsz viseletek, résziút az általok nyereségvágyból eltűrt gyalázatos bánás miatt utálnak. Az Európaiak ide jötte óta, ezek által tanítatva, több tudományokban kiűnének. Legbuzgóbban mivelik a' történet-, egész- és gyógytudományt; de az utóbbiban és földleírásban még is leghátrább vannak. Költészet, hangászat, és képirás szinte becsültetnek, 's ez utolsó a' Chinaiaknál messzebb vitték. Valamint azok, ugy a' Japaniak is, magoknak tulajdonítják a' puskapor és könyvnyomtatás feltalálását. A' gyermekek igen jókor oskolába küldetnek, 's szigoruan neveltetnek. Könyveket, kivált ollyakat, melyek az országlásról és orazágról tanítanak, ugy földképeket és pénzeket kivinni tilalmas. Midőn hollandi hajók érkeznek, kötelesek hitkönyveiket a' japani nangasaki-i parancsnoknak egy ládában általadni, 's azokat csak elutaztokkor kapják vissza. A' Japaniak serények, tiszták, munkások, jószívűek, vidámok és elégűtek, de egyszersmind buják, 's boszura hajlandók. Bigottságokat egy minden felvilágulást gátló papi uralkodás és számos papság táplálja. Kormányalkotmányok legkeményebb erőszakuralkodás, melly magát vértörvényekkel 's kérlelhetlen szigorúsággal oltalmazza. A' császár akarátja legfőbb törvény; ez után a' tőle függő apró fejedelmeké, kik a' tartományokban szinte olly kiméletlenül uralkodnak, mint amaz az egészen, de függések mellett is egymás ellen hadakozni szabadságokban áll. A' lakosok legnagyobb részét nagy szegénység nyomja; mert a' pór minden termésének felét, sőt némelly vidékeken két harmadát is, földesurának adni tartozik, ki magát minden földbirtok egyetlen tulajdonosának nézi. Összeeskűvések elhárítása végett törvény szerint egyik a' másiknak őrije, felvigyázója és kezese, ugy hogy mindegyik arról, kivel valami szövetekezésben áll, a' kormánynak felelni, 's vétek esetében vele együtt lakolni köteles. Igy az apa gyermekeiért, az ur szolgálóiért, szomszéd szomszédjáért, minden társaság tagjaiért jót állani tartozik. Minden vétek nem pénzzel, hanem kivétel nélkül testi és főbenjáró büntetéssel, tömlöcczel 's száműzéssel fenyittetik, 's minden büntetés fő vagy alacsony sorsun egyforma keménységgel végrehajtatik. Igy p. o. minden katoná és polgári tiszt tartozik hasát tüstént felmetszeni, mihelyt az iránt valamely bűnéért parancsot kapott. Az illy halál nem gyalázatos; innen a' Japaniak minden osztályánál a' halálnak nagy megvetése: mert általában inkább meghalnak, mint legcsekélyebb becsstelenséget szenvedjenek. — Japan első uralkodói, nemzetségek törzsök apjáról Mikadodo nevet viseltek. A' főpapot ma is Dairi-nak hívják, melly czimmal, mig a' világi és egyházi hatalmat öszvesen bírák, magok éltek a' japani császárok. A' zendülés óta, melly őket 1185, midőn birodalmi fő parancsnokká Yori-Tomo választott, világi hatalmuktól megfosztá, a' főpap Miyakoban (a' birodalomnak még eddig is fővárosában) lakik. Tekintete a' most uralkodó Djogouns ház alatt még inkább leszált. Egy a' világi császárnak számoló helytartó vigyáz rá. Hogy a' hajdani uralkodó törzsök ivadékától bátorságot szerezzen, a' világi császár ravasz politi-

cája szent személlyé tévé a' Dairit, kit emberi szemnek, kivált férjfinak, a' szolgálatjára rendelteken kívül látni nem szabad. Ha a' Dairi né-melleykor, mi csak ritkán történik, kertjében, vagy jól megerősített rop-pant palotája körében friss levegőt szivni akar, mi előtt a' nagyszentség-gű foglyot vállaikra emelnék hordozói, egy adott jelre minden távozni kénytelen. E' palotában jó világra, ebben él és hal is meg, a' nélkül hogy valaha falai közül kijöhetne, 's nevét is csak holta után sokára hirdetik ki. Árukban 's termékekben gazdag jövedelmekkel bir, mellyet a' világi császár tetemes pótlásokkal, 's a' Dairinak előleges jogul meghagyott czimezetek eladásából gyűlt pénzzel szaporit. Parancsok is adatnak ki a' Dairi nevében. A' világi császár Kubo czímet visel, 's Jed-doban lakik. Alatta, mint a' birodalom sajátképi határtalan uralkodója alatt, vannak minden helytartók és fejedelmek, 's a' császárnak szoros számot adni tartoznak. Azonban az első rangot a' Dairinak hagyja, sőt még becsületeczimeket is fogad el tőle, 's az ekkép nyert megtiszteltetést nevezetes ajándékokkal visszazonozza. Régenten a' Kubo évenként Miya-koba utazott a' Dairi tiszteletére, de lassanként megritkulának e' látogatások, 's most az ajándékokat csak követek által küldi hozzá. A' Kubo hat megélemedett férjfiakból szerkeztetett kormánytanácstól segítette viszi az igazgatást. Csupa termékekből álló jövedelmeit öt úgy nevezett császári tartományból, 's közvetlen alája rendelt néhány városból huzza, mellyekhez még a' tartományokon uralkodó fejedelmek ajándékai járulnak. Tartományában minden ilyen fejedelem örökös felsőséggel bir, 's jövedelmeit a' nélkül, hogy róla a' császárnak számolna, szabadon szedi, abból udvarát, hadierjét tartja, országutakat csináltat; szóval, minden köz költségeket pótol; de függése bizonyításául évenként 6 hó-napot Jeddoban a' császári udvarnál tölteni köteleztetik, hol feleségei és gyermekei mint hűségének kezesei némi fogságban élnek. — A' Japaniak vallása indiai eredetű, szinte ugy a' régi Xinto, mint az új Bud-zo- vagy Fo-hit, melly Chinából csuszott be. E' felekezeteken kívül van-nak még más, velek közelebb vagy távolabb rokonok is. A' nép szá-mátalan alisteneket tisztel, mellyeknek képei a' fő istenségek templomaiban állittatnak fel. A' számos papság, szerzetesek és apácák, kik feles klastromokban élnek, a' Dairitől függnek. Sehol sincs az indiai vallás bigottság és későbbi hozzáadások által úgy elidomtalnitva, mint Japan-ban. A' Siuto- (confuciusi) felekezet hasonlít a' chinai tudós felekezet-hez; ez a' néphit minden hiábanvalóságait megveti. — A' hadier ő béke idején 100,000 emberből és 20,000 páncélos lovagból áll. Sisakja csak a' gyalogságnak van. Fegyvereik: kéziv, puska, kard, tőr, igen jók. Vannak nehéz ágyuik is, de a' velek bánást még a' Chinaiaknál is kevésbé értik. Az egyes fejedelmek ezenkívül kívül kiállitanak 368,000 gyalogot és 33,000 lovat. A' tengeri erő csekély. Hajdan a' Dairiknak számos hajós sargei valának, nagy hajókat is építének cedrusfából; de a' mostani japani hajók aprók, legfelebb 90 lábnyi hoszsuk, 's a' chini-aiakhoz hasonlítanak. Hadban a' Japaniak sok bátorságot és vitézséget mutatnak, mellyet harczzalokkal 's elbeszélésekkel még inkább tüzel-nek. — Kereskedésre a' Japaniaknak nagy kedvek van. Régenten hajóik elboríták a' szomszéd tengereket, 's az Europaiak ide jötte előtt nevezetes activkereskedést 's kiterjesztett hajózást üztek, úgy hogy p. o. Amerika éjszaknyugoti partjain a' Beringut tulsó részén az europai ha-jósoknál is tovább mentek. Különösen járták Chinát, 's Keletindiát Ben-gálig. De mióta félnek, hogy a' külföldiek az országot 's a' honosok szo-kásait felforgathatnák, minden külkereskedés is minden hajózás eltil-tatott. Selyem és pamutzöveiteik, felemelt virágokkal és alakkal dísz-lő porcelán és fénymázos pléhmiveik (japani munka) híres és kedvelt kereskedési cikkelyek; aczélmiveik, kivált kardjaik 's egyéb fegyvereik jelesek, de ezek kivitele szorosán tiltva van. — Japan történetéről l. Thunberg: „Reisen“ (Schwed., 2 köt. 1792), Kämpfer: „History of

Japan etc.“ (németül Dohmtól, Lemgo 1777—79, 4, 4 köt. réz.). Vö. Golownia „japani fogságának leírását 1811—13“ (Lond. 1817), és Rémusat Abel: „*Mémoires sur la dynastie régnante des Djogouns, souverains de Japan*“ (Par. 1820) melyeket Titsingh, — ki mint hollandi residens Nangasakiban 14 évet töltött, japani eredeti szerint szerkesztetett. — A' portug. pater Rodriguéz kézírata után (Nangasaki 1604) készült „*Éléments de la grammaire japonaise, traduits de portug. par Landresse, expliqués par Ab. Rémusat*“ (Par. 1825) Alvarez és Collado japani nyelvkönyveiknél többre becsültetik.

JÁRANDÓSÁGOK (Itenten), mindazon jövedelmek, melyek nem a' személyes szorgalom gyümölcsei, 's nem is hivatalos dolgozások megjutalmazásai. Ily járandóságok: a' kiadott tőkepénzek kamatai, a' hasznobér, az örökös uri bér, holtiglani kamathuzás 'sat. Szorosabb értelemben pedig a' status-gazdálkodási tudományban az a' járandóság, a' mi az egész természetből megmarad, lehuzyan abból a' természetésre 's kuffejeinek eltartására fordított költségeket. E' szerint a' kézi közönséges munkának is lehet járandósága, de csak úgy, ha a' kézi munka többet hoz be, mint a' mennyi a' dolgozó erőt fentartja.

JÁRULVÁNY (Accessio). Majdnem minden dolgok olly alkotásnak, hogy egy benne rejtező természeti titkos ösztöntől indítatva magokat szaporítják, vagy legalább emberi elme és ipar által szaporíthatatnak. Azon szaporodás, melyet valamely tárgy egyik vagy másik erő segítségével nyer, Járványoknak mondatik. Ez, a' mint már a' mondottakból kitetszik, vagy természetes, vagy szorgalmi, vagy pedig vegyes lehet. Mind a' háromra nézve ezen közös rendszabások állanak: 1) a' külső idegen erő nélkül létesült járulvány azé, kié a' fő dolog sajátosága; 2) a' máshonnan származott 's bizonyos eredetű, előbbi tulajdonosát illeti: és 3) ha a' járulványnak egész idoma megváltozott, 's eredete bizonytalan: annak van joga ezt elfoglalni, ki azon fő tárgynak birtokában van, melyhez a' járulvány kapcsolódott. — A' mi különösen a' természeti járulványokat illeti, ezek között legnevezetesebb az állatoknak nemzés által való szaporodása, mely mindenkor a' szaporító állat tulajdonosáé; és az álló 's folyóvizekkel összekapcsolva lévő hasznok, melyek nagyobb részint ugyan a' vizek tulajdonosát illetik, de résznyire, mint p. o. a' hajózás, másokkal is közösek. A' vizek által néha okozott más egyéb járulványokról l. Vizmosási joga. Továbbá a' szorgalmi járulványok származása vagy egybekötés, vagy átváltoztatás, vagy pedig vegyítés által történik. I) Az egybekötés nemei ezek: befoglalás, hozzáragasztás, beszövés, rajzolás, irás, vésés, építés 'sat. Mind ezen munkálatok vagy saját vagyonainkon történnek, vagy idegeneken. Ha a' miénken: akkor szorgalmunk gyümölcse egészen sajátunk leend; ha nem: akkor reájok nézve ez szolgál általános szabály gyanánt: A' mellékes dolog a' fő tárgyhoz tartozik. Egyes esetekben mindazáltal, 's a' hol ezen állitástól el lehet távozni, különbözőkép intéztetik el az ügy. Így p. o. ha más drágaköve az én aranyommal tudatlanul egybefoglaltatik, de az elyálasztás lehetséges: ennek meg kell történnie. Vagy, ha valakinek telkére más idegen, megegyezés nélkül épít házat, 's ezt a' telek sajátosa megtartani nem akarja: el kell azt az oda építettőnek — ha az építési szerek az övéi voltak — onnan hordania; ha pedig netalán ezek is a' telek sajátosái: akkor ez, minden kártérítés nélkül veendi kezére a' házat. II) Az átváltoztatás, olly cselekedet, minek következtében valamely dolog előbbi idomából, neméből s tulajdonoságából egészen kivetkeztetik, 's mintegy új anyaggá teremtetik; p. o. midőn a' gabonából liszt, a' lisztből kenyér, — vagy midőn a' földből vályog, a' vályogból téglá, a' téglából fal, a' falból ház 'sat. készittetik. Itt ismét az előbbi megkülönböztetésnek van helye, t. i. valljon az átváltoztatás a' mi saját vagyonunkon történik-e avagy másokén. Ha igen: akkor két-

ségen kívül mienk az átváltoztatott dolog is; ha pedig nem, akkor a' következőket szükség megjegyezni: Mások javainak átváltoztatása, a' tulajdonos megbízása nélkül, egyáltalán tilalmas, és illő kártérítéssel, sőt néha büntetéssel is van összekapcsolva; ha pedig valaki megbízatás mellett akarna is valamely idegen vagyont átváltoztatni, 's azt ügyetlensége miatt elrontaná, haszonveheletenné tenné: szinte kárpótlásra köteleztetnék. III. A' szorgalmi járulvány vegyítés által történik, midőn t. i. külön nemű dolgok egymással összekevertetnek, p. o. roza búzával, víz borral 'sat. A' szaporítás ezen neménél is hasonlóan a' már kétszer említett megkülönböztetés lévén szükséges: a' körülményekhez képest vagy különválasztásnak (ha ez lehetséges) vagy kárpótlásnak van helye. Végre a' mi azon járulványt illeti, mely részint emberi erő és szorgalomtól, részint pedig a' természet munkálódásától nyeri lételet: ennek sajátága a' már mondottak szerint könnyen elintéztethető, hozzá adván az előbbiekhez még azt, hogy a' más vagyont illyes járulvány létesítésére gonoszul használó, nem csak a' rendszer gyümölcseit nem teheti magáévá, hanem minden fáradsága is jutalmazatlanul marad, sőt ezen felül büntetést von reá álnoksága. Egyébiránt mindezekre nézve egész meghatározottságu rendszabásokat adni lehetlen; mert az egyezetek, kötelezések, ígéretek 'sat. közbe jötte miatt, változó alakban tűnnek fel mindenkor a' járulványokat tárgyazó jogok.

—no—

JÁRVÁNY, I. EPIDEMIA.

JASPIB, I. KVARCZ.

JASSY (Jasch), Moldva fővárosa, a' Pruttól 4 mérföldnyire, a' hospodár 's a' moldvai gör. metropolita lakhelye, 25,000 lakossal. Több consul 's egy orosz és austriai posta van benne. A' catholicusok szabad vallás-gyakorlattal bírnak. Zsidók is tartózkodnak benne. A' város egy a' Jancsárok által Aug. 10. 1822 nagy részben elpusztított nyílt hely, alig számlál 2000 házat, 's utzái köterület helyett gerendákkal 's hidfákkal vannak kirakva. Az itt készült derék kanavászt, 's a' környékében fekvő Katanapouban szűrt bort Konstantinápolyba viszik ki. 1739 és 1769 Oroszok foglalták el a' várost, de békekötés által mind a' két ízben visszaadák. 1786 Ausztria birtokába került, 's Jan. 9. 1792 az Orosz és Török közt kötött béke itt iratott alá. (L. Oroszország). 1821 itt emel fel Ypsilanti a' Heteria zászlóját a' Törökök ellen. (L. Göröklázadás).

JÁSZ-BERÉNY, a' Jászok főhelye, szab. város a' Zagyvának mind a' két partján, Hatvantól keletdel felé kies helyen fekszik; számlál 12,770 lakost. Szép egyházzal, cath. gymnasiummal, a' Ferencz szerzetesek monostorával 's egy erős kőhiddal diszeskedik. A' város közepén egy, márványkőből emelt szép obelisk áll, az ország nádorának, Jósefnek nevét örökítendő! Nevezetes régiség itt a' valódinak állított Lehel kürtje, mellyel Taksonynak ezen jeles vitéze, bajtársait hajdan csatákra ébreszté.

54.

JÁSZÓ (Jósz), Abaujvármegye mezővárosa. IV. Béla király egy erősséget, mely várhegynek neveztetett, kezde építeni, hogy ez a' vidék lakosainak, a' Tatárok ellen menedékhelyül szolgálna; de még mielőtt egészen elkészülhetett volna, az itt már ekkor virágzott prépostság épületeivel együtt, feldulatott. 1436 a' praemonstratensisek klastroma véte-tetett körül tornyas falakkal, minthogy szerzetes gyülekezet (convent) lévén, már akkor nevezetes levéltárral bírt, mellynek kincseit (okleveleit) a' pusztító ellenségtől lehetőkép oltalmazni kelle. A' szerzetes gyülekezet sok viszontagságokon ment keresztül, levéltára egy ideig világiak által is gondviselteték. Most ismét virágzásban van, 's régi, becses oklevelekkel bír. Különös említést érdemel az egyház, mellyben sok alabastromszobor van. Jászó közeletén igen szép márvány taláztatik, mellyből itt asztallapok, oltárrészek, oszlopok, sarkövek 'sat. készítettnek.

54.

JÁSZOK ÉS KUNOK, I. KUNOK ÉS JÁSZOK.

Jászság. Így nevezetik azon vidék a' Mátra és Tisza között, mellyen az I László alatt hazánkban megtelepedett ijász Kunok maradékai laknak. Határai Heves- és Pestvármegye. Kiterjedése 17 1/2 nsz. mf., mellyen öszvesen 49,130, 's így egyegy nsz. mf. 2731 ember lakik 3 mvárosban, 8 közönségben és 5 pusztán. Földterülete, két halmot kivéven, egészen síkság, a' Zagyva és a' Mátrából jövő Tarna vize által öntözöttetve. Nevezést érdemel mindazáltal azon két árok, melly a' Jászságon keresztül megy, t. i. a' Csörsz felső és alsó (kis) árka, mellynek elseje Árokszállás mellett személhető, a' másik (kisebb) pedig Fénzsarutól, Jászberény és Apáti felett, a' Tisza felé nyulik el. Timon bizonyítása szerint, mind a' kettő az Avarok sánca volt, 's általok ringosnak neveztetett, nem pedig valamely későbbi erősség maradványa, mert közel hozzájuk más halmok is vannak, minden épületnyom nélkül, mellyek Tatárhányásoknak, a' jász felső sz. györgyi határnál pedig Táborhegynek neveztetnek. A' Jászság mindent, különösen pedig buzát igen bőven terem, de fában nagy szükségét lát, noha némelly közönségek már szép erdőket neveltek. Jó és tágas legelőin sok szép marha neveltetik, de az árnyéktalan vidékeken nem keveset kénytelen az szenvedni, a' változó idő viszontagságai miatt. Csak e' tekintetből is nagy figyelmet érdemel a' fatenyésztés. A' lakosok polgári állapotjáról 's szabadságairól I. KUNOK és JÁSZOK. 54.

JÁTÉKSZIN (theatrum, gör.) tulajdonkép a' színháznak azon részét bélyegzé, hol a' nézők ültek, néha az egész épületet is, de a' színpadot, mint nálunk, soha sem. Itt e' szót azon értelemben vesszük, melly szerint az egész épületet teszi. A' Görögök és Romaiaknál a' templomok után legkitűnőbb épületek valának a' színházak, mivel nem csupán mulatságra, hanem az isteni szolgálat egy részére is valának szánva. Mint Bacchusnak szenteltettek, gyakran dionyszi vagy lenaei színeknek, az ott előadott darabokat Dionysziaca, a' színjátásokat dionyszi művészeknek nevezék. Minden szembetűnő görög és romai városnak volt színháza, de mint eleinte a' SZÍNHÁZ (l. e.) alacsony pólczon állott: úgy a' helyek is, mellyeken a' darabok előadattak, rosszak valának. Egy kunyhó, faágakból minden mesterség nélkül összeállitva (innen a' Scena, σκηνή) volt a' színpad, mellyen Bacchus innepin az összesereglett nép előtt dihyrambokat énekelének az istenség tiszteletére. THESPIS (l. e.) egy szekeren vándorla, 's azon játzsá faragatlan darabjait. Susarion (K. e. 562) gunydarabjait egy deszka-álláson adá, 's csak lassanként fejté ki a' Görögök lángesze az építkezésnek ama' mestermiveit, mellyeknek düledékeit ma is csodáljuk. Utánozóik, a' Romaiak, pompában nagyságban meghaladák őket. Első kő színház az etruriai és alsó olaszországi görög gyarmatokban épült, 's Adriában, az Etruskok egyik szállitványában, még most is állanak egy színház maradványi, melly az esmeretesek közt legrégibb. Siciliában is korábban valának kő színházak mint Görögországban. Még a' 70 olymp. (K. e. 500) Atheneben fa színház volt, de mivel ez Pratinas egyik darabja előadásakor a' roppant számú nézők alatt összedült, Themistocles idejében kezdének egyet kőből építeni; ez volt első Görögországban; Bacchus színházának nevezék, 's minden későbbieknek mustrául szolgált. (L. Genelli „Das Theater zu Athen, nach Architectonik, Scenerie etc.“ Berl. 1818). A' színházak közönséges formája félkarika, az amphitheatrumoké tojáskereké volt. A' Romaiak is sok ideig csak fa színekben játszának, mellyeket a' darab előadása után ismét lerontottak. Ezek eleinte csupa deszka-állások valának a' játzsók számára, a' nézőknek állniok kelle. Legelőször Marcus Aemilius Lepidus (mgh. K. e. 13) épített színházat, a' nézőknek rendelt székekkel. Ezután nem sokára épültek Scaurus és Curio színházai, mellyek ugyan-fénnyel és nagysággal jeleskedének, de szinte csak fából készültek, 's játék végével elbontattak. Marcus Aemilius Scaurusnak, Cicero és Caesar kortársának színháza rendkívül pompás, és olly nagy volt, hogy 80.000 ember fért bele. A' színpadot 360, három szorosan egy más felett álló oszlop diszesíté. Az alsó oszlopsor

38 láb magas volt, márványból, 's 3000 szoborral ékítve; a' második sor üvegéből, a' harmadik aranyzott fából. Curio színháza mozditható volt, 's két theatrumból amphitheatrumba változtaták. Romában Pompejus építteté az első kő színházat, mellynek omladékain ma az ursini palota áll. Ez a' mitylenei színház rajza szerint vala alkotva, 's csak Caligula alatt készült el. 40,000 ember fért bele. Ezután nem csak Romában, hanem a' birodalom más városiban is kőből, és állandó színházakat építének. Ez időtől fogva a' színpadot márvánnyal boríták 's márvány oszlopokkal szegék be; sőt Nero parancsára arannyal vonák be, 's mivel a' színház egész köre, 's minden, mi a' színpadra vitetett, aranyozott vagy arannyal cifrázva volt, e' napot arany napnak nevezék. A' romai játékszínhez, mellyek, mint tudva van, feleletlenek valának, a' színpad megett egy oszloptornác ragasztott, menedéül a' nézőknek rossz idő alkalmával. Így volt ez Pompejus theatrumával is, mely egy előfakkal szabályosan kirakott, 's szökőkuttal és szobrokkal diszesített helyet foga körül. Csak a' carthagoi háboru után hozá Quintus Catulus Campaniából azon szokást, hogy a' játékszín és orchestrát a' rossz idő alkalmatlansága ellen posztóval bevonnák. Az erre fordított posztók rendszeren bitor és más eleven színekkel festettek. Későbbhen legfinomabb, legdrágább külföldi gyolcsot használnak; Nero pedig egy olly szőnyeget fordított a' végre, mely arannyal szövö, 's közepén saját képe csillagok közt, mintha a' nap szekerét igazgatná, himezve volt. Illy fedett játékszínekben a' töménytelen sokaság által okozott hőség enyhítésére szinte költséges eszközökkel éltek. Először Pompejus az utakat 's az ülésekhez vezető lépcsőket vízzel locsoltá. Azután kedves illat gerjesztés végett, vizes borba a' legjobb cilici safrányt keverék. E' crocusbor a' falakban rejlő csöveken folydogált, 's egy nyomó miv által a' legfelsőbb helyekre szökelt. Itt a' csök felette apró lyukaiból finom eső gyanánt lángházt alá az illatos bor, 's az egész színházat meghivesíté. Néha balsamot is elegyítének a' bor közé, 's a' diszszobrokat, mellyeknek üregeibe csövek szolgáltak, a' bor elfecskendezésére használák. A' színházakat, ha csak lehete, mindenkor domb, vagy hegyoldalra építék, hogy a' nézők ülései egymás felett fokonként annál könnyebben alkalmaztathassanak. Térhelyen az ülések végett előbb magas alkotmányt kelle készíteni; de ez a' Görögöknél ritkábban történt, mint a' Romaiaknál. Az épület formája félkarika volt, mellynek két végei megnyújtattak 's egy keresztépülettel kapcsoltattak össze. Fő részei ezek valának: 1) a' sajtaképi theatrum, vagy a' nézők helye félkarikában; 2) a' scena, vagy a' játszó helye a' keresztépületben; 3) az orchestra, vagy a' scena és nézők ülései közti hely. Ezekben a' görög és romai játékszínhez egyezének, de egyebekben szemlátomást különböznének. (Vö. KAR ORCHESTRUM, PROSCENIUM stb.). A' Görögök művészalkotmányához tartoztak különösen 1) balfelöli bemenetelnél a' scena feletti erómiv, szomorjátékoknál a' levegőben lebegő istenek és hősök előállítására; 2) Theologeion, olympi istenek ábrázolására, szinte a' scena felett; 3) emelőmiv, valamely személynek a' színpadról hirtelen elkapása végett felülről bocsátott lé; 4) függő kötelek, a' levegőben lebegő istenek és hősök fentartására. Egyéb erómivek a' színpad alatt rejlenek, p. o. emelőmiv a' felszállítás eszközlésére stb. A' már említettekén kívül, jeles színházak valának Segestusban, Syracusában és Agyriumban. Görögországban legpompásabb játékszínhez valának a' corinthusi, spartai (mellynek romjai még láthatók), epidaursi, 's Aegina szigetén a' megalopolisi. Az epidaurusiak még tetemes omladékaik vannak fen. — Az olasz városok színházai közül csak az újabb időkben feltalált Herculanium és Pompeji, ugy Iguvium (Umbriában) és Antium (Polában) játékszínait említjük. Romában Pompejusén kívül Cornelius Balbusé és Marcellusé (mellybe 20,000 ember fért) legjelesbek valának. — Mosti játékszínneinknek mind belső mind külső alkotása lényegesen különbözik a' Görögök és Romaiakétól.

Németországon csak később időkben épültek játékszínok, előbb a' színészi mutatóványok nyilvános vagy magányos épületekben, sőt szabad ég alatt is adattak. Most Németországon legszebbek a' müncheni, berlini új, bécsi a' Wien folyón, karlsruhei és darmstadti. Franciaországban tündöklik a' Théâtre-français és a' bordeauxi. Olaszországban legnagyobbak a' nápolyi (San-Carlo), mailandi (Scala), turini st. Németországon jelenleg számtalan színház, 's állandó fizetéssel ellátott színész társaság van. — Mit mondjunk hazánkról? Fővárosaink játékszíneiben idegen ajkon szólnak a' musák, 's ha néha honi színészeink benne fellépni kívánnak, csak vendégeknek tekintetnek. Kassa az erdélyi színész és énekes derék társaságot állandóul kebelébe fogadta. Van még egy két városinkban színház, és nemzeti színjátszó társaság, de ezek is a' rendes fizetés hiánya miatt kevés előmenetelt tehetnek. A' nem igen népes Temesvár állandó német színész társaságot tud tartani! — Theatrum név alatt nem tulajdon értelemben gyakran vétetik 1) valamely nemzetjátékszíni előadásra rendelt költészi műveinek öszvesége; 2) egyes írók öszves színészeti munkái, p. o. Schiller, Voltaire theatruma; 3) némely helyek és intézetek: p. o. boncz-theatrum, Theatrum Sheldonianum (az oxfordi egyetem épületében Sheldon érsek alapította híres nyomtató intézet), 'stb. (Vö. ANGOL, OLASZ, FRANCZIA JÁTÉKSZÍN 'stb.). J.

JAUCOURT (Louis), munkás társ a' francia „Encyclopédie“-ben, szül. Parisban 1704, mivelődése alapját Genfben veté; három évig Cambridgeben lakott, Hollandiában Boerhaave és Tronchin alatt gyógyított, utóbb pedig csak a' szűkölködőket gyógyítandónak határozá magát. Honjába visszatérvén egészen a' tudományoknak adá magát, és d'Alemberttől meghíva, nem csak a' gyógy és természeti tudománybeli cikelyek dolgozását vállalá fel az „Encyclopédie“ számára, hanem sok más értekezést is ada be, mind a' legjelesbekhez tartozót. Ereje fogyását érezvén Compiègnebe vonult vissza, hol 1799-ben meghalt. Ezen munkáin kívül több eredetiek és fordítottak is vannak tőle, többnyire orvosiak. Egy általános orvosi szótár kézírata (6 kötetre, félrétben) egy hájjal elsúlyedt az éjszakhollandi partokon, midőn a' kiadóhoz vitették Amsterdamiába.

—j—a.

JAVA, a' keletindiai Sunda-szigetek egyike; Sumatrától a' Sundaut választja; 1815-b. 2326 nsz. mértf. 4,506,000 belföldit és mintegy 95,009 idegent (Chinait és Europait) számlált. Az eredetei Javaiak a' többiekhez képest igen nagy műveltséggel jeleskednek. Mint a' Malajok és szomszéd szigetektől bevándorlottak, némi elromlott mohammed vallást követnek, melly 1406 idegen hódolatok által tolatott rájuk, 's 1475, midőn az utósó Hindu-birodalom megbukott, közönséges országos vallás lett. E' szigetet 1579 fedezék fel a' Portugálok, de ezeket a' Hollandiak 1619 elűzvé, a' szigetet is elfoglalák, 's a' hajdani Jakatra város helyére Bataviát építék. Ujabb időkben a' Francziák Hollandot meghódítván, angol hatalom alá került Java; azonban Anglia 's a' németalföldi király közt Aug. 19. 1814 kötött alkunál fogva, 1816 Hollandnak ismét visszaadott. Java, melly Németalföld tulajdona, 1520 nsz. mértföldön 2,739,000 lakost számlál. Németalföld darab időtől fogva a' benszületett fejedelmekkel szünetlen hadakozik. Ezeket az előtt fővárosaikban épített várak által tarták féken. A' kormányozó választá őket, méltóságaikban az erősíté meg, 's kereskedések ugy meg volt szorítva, hogy birtokaik természetményeit gyakran legsilányabb áron kénytelenítettének adó gyanánt áltengedni. Leghatalmasabbak e' fejedelmek közül: a' bantami király az éjszaki parton, Sundaut mellett; a' cheriboni király Bataviától kelet felé, és az ugy nevezett Samarang, vagy javai császár, ki Java éjszakkéleti részét az áltellenben fekvő Madurával együtt bírja. Mind e' birodalmak, a' bataviai birtokkal (vagy a' hajdani Jakatra birodalommal) együtt, mellyben a' Hollandiak néhány kis fejedelmet szinte megszenvednek, a' sziget éjszaki oldalán esnek, melly ugyan felette termékeny,

de az álló vizek 's azokból felpárolgó gőz és köd miatt nem mindenütt egészséges. A' sziget déli része nem olly termékeny, 's ezt a' Hollandiak kevésbé is ismerik. A' különben egészen esmeretlen belső hegyes vidéknek, melly legegészségesebb éghajlattal bír, derekas földmívelése 's nagy erdei vannak. Itt 1822 két tűzokádó hegy kirohanásaival szeretlen pusztításokat tett. Mig Java az Angolok birtokába nem jutott, alig tudánk róla valamit, csak sir Thomas Stamford Raffles angol kormányzó (1811—1815) fáradozásai által esmerők meg közelebből e' nevezetes országot. Ennek „*History of Java*“ (Lond. 1817, 2 köt. 4) értekezése szerint, Java több mint egy évezred előtt a' miveltég magas fokán állott. A' sziget keleti része, 's még inkább a' belső hegyes tájék, templomcsoporthozatok romjaira, templomhelyekkel, kőépítményekkel, hindustyben legfinomabb ízléssel 's legnagyobb tökélyvel készült, többnyire óriási nagyságu szobrászművekkel mintegy be van hintve, mellyek a' keleti régiségek bűvárainak igen gazdag zsákmányt ígérnek. A' hindu mythológiából kölcsönözött félmagas (basreliefs) művek száma töménytelen. A' hajdani javai kőfaragás néhány mesterműveinek rajzolatai után ítélve, ezek 's az ágibeti és etruriai művészet maradványai közt szembeutó hasonlatosság található. A' templomok magasan felemelt helyeken, egész csoportokban együtt fekszenek. A' Dieng vagy Prahú omladékaí egy hegyaikön állanak, melly a' körül fekvő hegyeken 600 lábbal emelkedik felül, 's 29 mindenféle romokkal, falakkal, templomokkal, bálványokkal és metszetekkel megrakott tetői vannak. A' templom teréhez egy óriási, ezer lépcsőű grádíus vezet. Még 4 tökéletesen ép templom áll fen, 's azt tartják, legalább négyszáznak nyomát kimutathatni. A' hindostanival rokon javai literatura is a' szigetnek igen jókori miveltégére mutat. A' Javaiak szántóvetők, 's az indiai oceán szigeteinek lakosait nagy részben gabonával tartják. Egyéb természetműveik: bors, kávé (mellynek kiutale évenként gyarapodott), czukor (kevés), riskása, (mellyből Bataviában arakot készítenek), indigo, indiai enni való fecskéfészkek (*cypselus fuciphagus*), mellyekkel tetemes kereskedést űznek, kivált Chinába, hol azokat képzelt hathatós erejekért a' nagyok fontonként 60 pengő forinttal örömetst fizetik; továbbá nádpálcza, drága kövek, arany, réz 's at. BATAVIA (l. e.) kereskedésében Asiának 's Európának minden terménye megfordul. Raffles „*History*“ munkája óta Crawford, a' javai szultán udvarában britt residens, is adott ki Javáról egy könyvet, 's Marchal e' kettőből készíté „*Descript. géogr. hist. et commerc. de Java et des autres îles de l'Archipel indien*“ (Brüssel 1824, 4 földképpel). Németalföldi természetvizsgáló Dr. Blume (C. C.) ki a' sziget természeti történetét helyben 9 évig tanulta, 's Bataviában „a' javai nővényország álnézetét“ 15 füzetben kiadta, 1826 Dec. gazdag gyűjteménnyel tért vissza.

J.

JÁVOR, szarvas faj; szarva lapos, száratlan, tenyeres. Éjszakon lakik, közel lónagyságu, maga 500 fontnál többet nyom, szarva 50—60 fontot. Megszelidülve nyájonként őriztetik. Husa jó ízű, bőre olly erős, hogy a' golyó nehezen járja ált. A' régiek azt regélték felőle, hogy gyakran nyavalyatörésbe esik, 's hogy a' jávor-körömből készült gyűrű, nyakra való, segít a' nehéz nyavalyában és más betegségekben. —j—a.

JAY (Antoine), egy lelkes, szabadgondolkozású író, szül. Oct. 20. 1770 Guîtresben, a' Gironde depart. Niortban tanula, hol Fouché vala tanítója, ezután pedig Toulouseban a' törvényt hallgatá. Az igazság és szabadságért már akkor is lángoló ifju, későbbben rajoskodva szított a' revolutiohoz; de a' revolutioi kiküldöttség befogatá. Felmentetése után 1795 igazgatói hivatalt nyert Libourneban, de erről lemondván, 1796 mivelődése végett egy utazást tön az egyesült státusokba; visszatérte után 1802 ügyvéd lön, de csak hamar elfogadá Fouché minister meghívását, a' ki gyermekeinek nevelését bizá reá. Ezen viszonyában Parisban hat évi minden szabad óráját tudományos mivelődésére szentelé. A' fran-

czia academiától 1806 feladott jutalomkérdés: „*Tableau littéraire du 18me siècle*“ megfejtése által, elnyeré 1810 a' jutalom felét (a' másik fele Fabre Victorinnak ítéltetett). „*Eloge de Montaigne*“-je 1812 accessitét nyere. Midőn Fouché a' kegyelemből kiesett, Jay nem hagyá őt el. De miután az exminister aixi senatoriáját választá lakhelyéül, J. visszatért Parisba, a' császári törvényszéknél ügyvéd lön, és többnyire a' gyámtalanok ügyeit vivé jutalom nélkül. 1812 főszerkeztetője lön a' „*Journal de Paris*“ -nak és a' „*Glaneur*“ -t vagy „*Essais de Nicolas Freymann*“ -adá ki; 1813 professora lön az Atheneumban a' történetírásnak, 's megmutatá belépti beszédében az ugy nevezett Romantica tévedéseit (genre romantique) 's a' középkor Németországból Franciaországba csuszott kedvelésének haszontalanságát. A' száz nap alatt 1815 tagja lön a' követek kamarájának, és több előkelő férfiakkal volt öszveköttetését a' royalisták és száműzettek javára használá, a' kamarában mindig a' szabadság ügye mellett szavazott, 's ezért a' Napoleontól adatott pótolék acta, és a' senatus végzete megvizsgálását kíváná, mivel jobban kedveztek a' despotismusnak, mint az alkotmányos rendszernek. A' waterlooi ütközet után a' kamarában, Luczián herczeg által javalá, Napoleont lemondásra biratni. Az ő készítette felszólítása a' francia országlásnak a' Paris kapui előtt álló francia sereghez, általa és Arnault, Gerat 's más által Jun. 29.-kén La Villettebe, Davoust főhadiszállására vitetett; de más itt volt a' fogságból Fouché által kieresztett Vitrolles báró, kivel J. szóváltásba ereszkedett, a' minek igen káros következései lettek Arnaultra nézve. J. a' második restauratio után „*Histoire du ministère du cardinal Richelieu*“ című alaposan kidolgozott munkáját adá ki (1815, 2 köt.) 's ezolta részt vön Etienne-el együtt a' „*Constitutionnel*“ és a' „*Nerve*“ szerkeztetésében. A' vidám J., ki soha sem tagadta meg okfejeit, Jouyval együtt 1822 a' „*Biogr. des contemporains*“ -ben szabad lelki kinyilatkoztatási miatt büntető törvényszék elébe idéztették, de ő az első ítélet által a' vád alól felmentették, Jouy ellenben bezáratásra és pénzdíjra ítélték. Mind a' ketten feljebb vitték pereket, 's a' mi igen különös, a' feljebbviteli törvényszék (Jan. 20. 1823) Jay-t is bezáratásra ítélé. Jouyval együtt St. Pelagieban állta ki tömlöcz büntetését, hol a' Németországban is igen olvasott: „*Les hermites en prison ou consolations de St. Pelagie par E. Jouy et A. Jay*“ (a' szerzők arcképevel együtt, Paris, 1823 2 köt.) című könyvet írák. Szellemmel és szeszéllyel — Jouy hevesen 's gyakran csipősen is, J. pedig csendesen és finom ironiával festik le életüket a' tömlöczben; nyelvek remeke a' könnyű társalkodási stýlnak, a' munka tartalma pedig tanuja a' nyilvános vélemény szabadságának Franciaországban. Dupinnek a' két fogoly mellett tartott védelmi beszédje, mely amahoz van mellékelve — remeke a' francz. törvényszéki szólás-szabadságnak — Jay „*Tableau*“ -ja és „*Glaneur*“ -je németre is le vannak fordítva.

JEANNE D' ARC, I. ORLEANSI SZÜZ.

JEDDO, I. JAPAN.

JEFFERSON (Tamás), Madisson előtt 1809-ig előlölője az éjszakai egyesült statusok congressusának, szül Apr. 2.-kén 1743 Shadwallban Virginiában. Miután a' földmérés-, természet- és csillagtudományban 's a' földleírás és rajzolásban szép esmereteket szerzett volna, a' gyakorlati törvénytudományra adá magát, 's annyira kitlnt ebben, hogy Virginia statusa még fiatal korában tagnak választaná a' törvényadó testhez. Irataiból is kiesmerszék a' kormány- és ügyviselésre megkívántató jeles észtehetség. A' szabadsági háboru alatt helytartó volt Virginiában, 's 2 évig tagja a' congressusnak. Itt ő javalá, Leevel együtt, a' függetlenség kinyilatkoztatását, az erről tartott tanácskozást aláírta Adamsal; ő készíté az e' tárgybeli nyilvánzatot, 's mint virginiai kormányzó, Cornwallis és Arnold beütésekor, bátran viselé magát, 's állhatatos maradt. 1786 utazást tön Angliába; innét pedig a' köztársaság

ügyeiben Parisba ment, 's különbféle kedvezéseket nyert az északamerikai kereskedésnek, mellyre az egyesült státusok követéré névezteték a' parisi udvarhoz. 1789 visszatért Amerikába, és statutitoknoka lön a' szövetséges országlásnak, mellynek nevében 1792 honjához illő egyenes és elhatározó nyilatkozatokat ada, midőn Anglia az északamerikai egy. státusok akkori politicalai gyengeségével visszaélni akart. Több, jól megfontolt tudósításokat is terjeszte a' congressus elébe, a' mérték, suly és pénz egyenlősége, 's a' halászat és az északamerikai külső kereskedés felől. Hazája neki köszöni a' himlőoltás bevitelét, mellyet még a' vadak nemzetségei közt is igyekezett elterjeszteni. Charlottevilleben, Monticello közelében, egyetemet is alapita, mellynek Virginia a' neve, 's a' theologián kívül minden tudományok tanítatnak benne. 1794 letévé hivatalát, 's kévéssel azután mint alelölülő fejevé teteték az országlásnak, hanem másodizben is visszatért a' magányéletbe. Az a' pártoskodás, melly akkor az igazgatásban uralkodott, 's mellynek J. magát ellene szegezte, volt az oka, hogy ezolta őt az oppositio fejének tekintének. Az innét mind a' két félen támadt elkezeredés következésében azzal vádolták J., mintha az alkotmányt felforgatni, 's mint szószóló a' nép fejevé lenni akarna. Hanem igen szembetűnő volt ezen vád hamissága; ugyan azért épen ellenkező következésé lön, mint ellenségei reménylék; mert Jefferson Febr. 17-kén 1801 Adams helyébe 's 1805 Febr. 17-kén másod izben is a' congressus előlülőjének választaték, melly méltóságot azonban csak 1809-ig viselé, a' midőn Madison lön helyébe választatva. Mint előlülő, állhatatosan fentartá a' köztársaság méltóságát Anglia igényei ellen. Luisiana megvétele az ő munkája, valamint Lewis és Clarke felfedező útjásai Luisianában. Egy védelmi tervet is készite, 's 1807 sorhad avagy lineasereg felállittatását javalá; szinte az ő tanácsára közönséges zár vetteté az amerikai hajókra, nehogy az amerikai kereskedés Napoleon és Anglia zárvégzeteinél fogva kárt szenvedjen. Pennsylvaniam ugra szerette volna őt előlülőnek választani; de ő kinyilatkozatá, hogy az alkotmány okfejei szerint magányéletbe fog visszalépni. A' kormányban ő alapitá meg ama' jótékony rendszert, mellynél fogva az egyesült státusok feje és veres lakosai (Europaiak és Indianusok) kicsinyenként együvé olvadni 's az utóbbiak mivelteni fognak. — Legfontosabb iratai ezek: „Angol Amerika jogainak sommás átnézete“ (1774); „Revised Code“ Virginia számára (1779); „Notes on Virginia“ (1782); „Egy alapalkotmány javalata“ (1773); „Hypothesis, hogy Asia népei Amerika Indianusaitól származnak“ (1789); továbbá „Manuel du droit parlementaire“ (francz. Pichontól, Paris 1816); és emlékiratok a' Virginiában találtatott ásványi óriáscsontokról, a Negerek lelki tehetségeiről, 's a' haza függetlenségéről. Mint előlülő, olly beszédet tartá a' sajtószabadság mellett, hogy az az Amerikaiaknál még ma is feledhetetlen. Az eke formáját geometriai okfők szerint igyekezett javítani. Egy illy mintát a' parisi Conservatoire des arts et metiers-nek ada által (l. erről irt értekezését a' „Museum d' histoire naturelle“-ben). Destutt de Tracy „Commentaire sur Montesquieu“ czimű munkáját angolra forditá 1824. 1797-től fogva előlülője volt a' philosophiai társaságnak Philadelphhiában. 1800 a' franczia nemzeti Intézet külső tagjának választá. 1814 Sept. kedvező feltételek alatt binálá meg válogatott könyvtárával a' congressust, hogy így ennek az Angolok által Washingtonban elégettetett könyvtára kipótoltassék. J. a' természet és tudományok kebelében élt Monticello nevű jószágán Virginiában, de olly zavarba jött gazdasági állapotja, hogy birtokának kijátszhatására engedelmet kérne Virginia törvényadó testétől. 1826 Jul. 4. Adamsal együtt halt meg, az egyesült státusok általa 1776 készített és aláirt függetlenségi nyilatkozatjának épen 50-dik évnapján. (l. Biddletől „Eulogy on Th. Jefferson“ Philadelphia 1827).

JEFFREYS vagy JEFFERYS (György), törvényszéki tisztviselő 's egyike az utolsó Stuartok alatt az önkényes országlási rendszabások

leggonoszabb előmozdítóinak. 1666 megjelenék az Assisek ülésén Kingstonban, hová a' dühösködő pestis miatt csak kevés törvénytudók mentenek, 's noha még nem volt felvéve az ügyvédek sorába, mégis megengedték neki a' törvényszék előtt ügyeket viselni. Jó társalkodó lévén, csakhamar annyira megkedveltetett, hogy munkával halmoztatnék 's rövid idő alatt hivatalt nyerne. Befolyása London óvárosi községébe, 's az a' buzgóság, mellyel az országglás minden rendszabásit előmozdította, utat nyitának neki nagyobb nagyobb hivatalok 's felsőbb méltóságokra, míg végre II. Jakab alatt lordcancellár lön. II. Jakab országglása alatt részt veve minden nyommasztó és önkényes rendszabásokban, sőt buzgón ingerlé ilyenekre a' királyt, mit II. Károly utolsó éveiben is cselekvék, mikoron az üldözés ideje alatt a' püspöki egyház tanításától eltávozó papok legkeményebb ellenségének mutatkozáék. Azon kegyetlen üldözések, mellyeket Monmouth herczeg követőji ellen nyugoti Angliában követett el, undokítják emlékét. Boszuállást ohajtva 's törvénytelenül bánt Algernon Sidney-el is, ki személyes ellensége vala. Hídeg kegyetlenséggel hirdeté ki az üldöztetett előtt az ellene hozott ítéletet, melly azt felakasztatni 's négy részre daraboltatni rendelé, 's gunyolva inté a' szerencsétlent, tőrje sorsát békével 's nyugodtan. „Tapintsa meg Kegyed eremet.“ felelé Sidney, kezét oda tartva, „'s lássa, nyugtalan-e vérem?“ J. a' törvényszéki ülésekben nagy ügyességgel beszélt; de ha más párthoz tartozott valamely vádoltatott személy, vagy ha annak elíteltetése az udvar előtt kedves lehetett: már akkor elfelejté hivatali kötelességét, 's alig engedé meg, hogy a' vádoltatott egy két szót ejtheszen védelmére; az ilyen szerencsétlent legalább való káromlásokkal tétézé, a' mellette kikelt tanukat nevetségessékké tevé, sőt még az esküdteket is pénzdíjjal 's börtönnel fenyegeté, ha legkeveseb átállottak a' foglyot vétkesnek mondani. Rettentő szava 's szikrázó szemei még a' vétkest is megijesztették, 's az ártatlanban is félelmet gerjesztettek. Ilyen vonatok igazolják Voltaire ezen ítéletét, hogy J. nem bírónak hanem hőhérnak született. Más alkalmakkal ellenben, hol az országglás haszna nem forgott kérdésben, megmutatá, hogy a' polgárok jogait esmeré, 's tekinetet tudá nekik szerezni. Egyszer, már mint lordcancellár olly megbízást vön az országglástól, hogy egy kétes választásnál használjon minden eszközt, az udvar kegyeltjének parlamentbe vitelére. Ennél fogva, hogy a' választókat megrettentse, választás napján a' hivatalában eljáró mayor mellé üle. Ez tudá, ki legyen előtte, tetteté azonban magát mint ha nem esmerné, 's elutasita egy választót, ki az udvarhoz szított. Dühösen kelt fel erre J. 's illetlen kifejezésekkel kíváná a' választó elöbocsáttatását, hozzá tévén, hogy ő a' lordcancellár. A' mayor nagy megvetéssel néze reá 's ezt felelé: „Kegyed nevelten magaviselete bizonyítja, hogy nem lehet az, kinek magát lenni állítja; mert ha kegyed lordcancellár volna, fogná tudni, hogy itt nincs semmi dolga, 's hogy itt egyedül én víazem az előlülést.“ Erre egy törvénytudóhoz fordulván, meghagyá ennek, hogy az idegent tüstént kivezesse, a' mi meg is történt. J. pirulva ment a' fogadóba, 's megválasztatott a' néppárthoz szító. Este meghivatik a' mayor a' lordcancellárhoz, 's midőn ez vonakodnék hozzá menni, maga jöve a' mayorhoz, 's örvendezett azon, hogy ebben olly férjfiura talált, ki az ország törvényeit jól esmeri, azokat szilárdul teljesíti, 's tisztelete bizonyosságán tüstént egy jövedelmes hivatalra emeli ennek egyik rokonát. Midőn oraniai Vilhelm Angliába kiszált, 's a' király követőji mind zavarban voltak: akkor az utált J. átruhába burkolózáék, alkalmat várva szökésre. Matroz öltözethen ült egy csapszékben, mignem jelenléte hírére a' nép oda is benyomult, őt megfogá 's átadá a' felsőségnek. A' Towerbe tetették, a' hol bujában 1689 meghalt, előbb mintsem sorsa elhatározottat volna.

op.

JÉG, általában a' folyó idomból merő idomba általment test, különösen pedig a' hevő vesztés miatt merő testté vált viz. Az első értelem-

ben, sok földtudós állítása szerint, egész földünk nem egyéb jégnél, minthogy vagy hevőben vagy vízben olvadva volt, 's csak idővel ment által mostani merő vagy kemény idomába. Ugyan a' szerint jegek a' kristálok (crystallos szóról szóra annyit tesz mint jég), mellyek egyre képződnek, 's képződésök a' kijelölt módon történik. A' második értelem szerint legesmeretesebb nálunk a' jég, mellyé mindjárt átváltozik a' víz, mihelyt elegendő hevője nincsen. Ezen bizonyos szükölködési pontot fagy pont-nak nevezük. Ennél p. o. egy vízzel töltött pohárban mindenek előtt is egy igen vékony és finom hártya vétetik észre. Nem sokára finom jégszálak erednek, az üveg falával egyenetlen szegleteket képezők, sugáridomban egymás felé terjedők. Ezen sugarakból viszont ujak lövelnek ki, míg nem a' víz egész színe csupa jég lesz. A' fagyás alatt jég fejlődik ki a' vízből, melly a' lassu fagyás idején elszál, a' gyors fagyásnál pedig bezáratik, 's néha szegidomu foltokat mutat a' jégben. A' jég könnyebb a' víznél, azért fen uszik. Esmertes, hogy az álló vizek előbb befagynak a' folyóknál; azonban a' teljes nyugvás sem kedvez a' fagyásnak, mert tapasztalák, hogy a' caendes tó nem fagyott be, noha a' hőmérő a' 0° alól állott; a' mozgás pedig mindjárt jeget teremt elő. A' tengeri 's minden sós víz nehezebben vál jéggé, mivel sójának előbb le kell csapnia, a' mi hevő szabadon bocsátással történik; innét ad tengeri jég tiszta, megiható vizet. Erősebb hidegség nagyobb keménységet ad a' jégnek 's a' földsark közeleti jeget kalapáccsal alig lehet összeverni. Nem ritkaság a' jégterem immár, sőt jégágyuk is dörögtek, mint p. o. 1740-ben Pétervárában. L. Mairantól „*Abhandlung von dem Eise.*“ 1752.

JÉG (mesterséges). Már a' Görögök és Rómaiak különbözőféle módot használtak a' hó és jég megtartására, mellyel italaikat hivesítsék; de annyira nem mentek, mint mi. Most jobban esmertetnek a' hidegokozó és szülő módok. A' physica azt tanítja, 's a' tapasztalás erősíti, hogy a' nedv elgőzölgések, vagy a' testnek durvább idomból finomabba átmenetelekor, hidegség támad. Így a' kénégeny (spirit. vitrioli) és még inkább a' válégény (spir. aetheris nitrici) által a' legmelegebb nyárban is teremtheti jeget elő. Ezen alaptapasztalás szerint készítenek a' heves nyarat félfő Hinduk Calcutta körül jeget. Télen havat, jeget hoznak a' magas hegyekről, abból egy keveset apró, cserep, máztalan lábosokba tesznek, napnyugtakor vízzel megtöltendőkké. A' lábosok 2 láb mélységű 's száraz szalmával fedett árkokba tétetnek, 's a' kigőzölgésnek szabad mező hagyatják. Tiszta időben olly erősen dolgozik a' kigőzölgés, hogy a' kevés hó és jég segítségével jéggé változtatja az egész vizet, melly mély vermekbe vitetik még napkelte előtt. A' 16 század közepe táján Olaszthonban szokás lön az italt salétrommal (válsavval) hűteni. Utób a' hó és jég hidegségét salétrom közbekeverés által kezdék emelni. Idővel mindig tovább haladtak a' mesterséges jég készítésében, 's a' mi előbb csak vizgálat vala, bujálkodási czikkely lön. A' 17-dik század kezdetén már jeges poharak 's jégbe fagyalt gyümölcsök forogtak az asztalokon; nem sokára ezután a' Francziák mindenféle jó növény nedveket fagyaltak meg, 's hoztak fel a' vendégeskedés után az asztalra. A' 18 század közepe óta a' Németek és mi is követjük példájokat.

JÉGESŐ, jéggé fagyott esőcseppek, a' levegőből lehullók. A' leeseő jegek nagysága különböző, borsó nagyságtól dió, sőt tojás nagyságuig; mondják, font nehézségű is láttaték. Télen és éjjel ritkán hull jegeső; Majus, Junius, Julius, Augustus havakban igen gyakran. Többnyire zivatar, villám és dörgés kíséri a' jegesőt; innét igen hihető, hogy a' villany jeles szerepet játszik a' jegeső képzésénél, a' többi ható okokkal együtt elvonva az eső cseppekből a' hevőt. A' dolog azonban nincs teljes világban. Jegeső háritók is készítetnek, 's a' hir szerint nem kisebb foganattal, mint a' villámfogók; vannak jégkármentő intézetek is.

JÉGHEGYEK. Hol a' hegyek tul emelkednek a' jégvonalon, örök hóval vannak fedve, melly hó keményebb az alantínál, de azért nem

jég. A' hegyek oldalain több a' hó, mint tetőiken; de ezeket nem mondjuk jéghegyeknek; mert a' jéghegyek a' hegyek lejtőjétől terjednek messze a' völgyekbe 's jóval alább a' hóvonalnál. Ők tehát inkább jégmezők a' hegyek között, hegynevezetet annyiban érdemlők, mivel valamennyire általjában hárántosak. Jegek különbözik a' tenger és folyamok jegétől; nem fekszik rétegesen, hanem csupa összefagyott hópolyhekből áll, 's innét teljesen átláthatlan, törése is szemes, nem sugaras. A' jéghegyek telvék repedésekkel, mellyekben a' jég fen zöldes, alant kéklő. Valódi-lag a' jéghegyekhez tartoznak az ő széleik, mellyeket Savoyában Mo-raines de glaciers, Islandban pedig Jökelsgiärdenek mondanak. Ezek iszapos földből állók, semmi növényéletet nem mutatók, nyáron vé-getlen mocsárhoz hasonlítók. Ezek az alsóbb jegek olvadásától látszanak (nyáron) származni, minthogy különben is egész jég-síkok csuszának a' meleg időkben alább a' völgyekbe, ott a' levegőt meghűtők, magok pedig a' naptól felmelegülők, olvadók. Egész sziklátak hajtának ezek ilyenkor magok előtt, 's a' hó omlatoktól is elősegítetnek. Az így eredt pos-ványokban sokszor egészen más vidék tört szikláit találtatnak. Táplálója az illy jéghegyeknek az engedő és váltva fagyó idő, közbe közbe hóval is bővelkedő. Az örök kigőzölgés és a' folyamok, csermelyek emésztik őket. Tirolban, Piemont, Savoya és Schweizban annyi a' jéghegy, hogy ösztetve 70 geogr. nsz. mfdt tennének. Savoyában különösen 3 mfdnyi hosszú, fél mfdnyi széles, és 20—100 ölnyi vastag jég-síkok találtatnak. Egy a' leghirezbekek közül a' Mer de Glace (jégtenger) a' Chamouny-völgyben, 5700 lábbal a' tenger felett. Frankhonban Beaumnál, a' Kar-patokban Szedlicznél földalatti jég-síkok is vannak, nagy üregtanyákban, hova a' nap soha nem juthat, 's így őket fel nem olvashatja. Lunét látható, hogy a' hévég alatt jéghegyek nem találkoznak, minthogy ott a' légmérséklet nem olly változó; — a' mit az Andesek be is bizo-yitanak.

JÉGMADÁR (Halcion, Alcedo), a' ragadozókhöz tartozó nem; jeli: orra három lapu, vastag, egyenes hosszú. Nyelve rövid; uja vetélő. Es-meretes faja: közönséges vagy europai J. (A. ispida), felül kék, vakszeme vonása sárga, farka rövid. Csaknem az egész régi világban él; a' tenger, tavak, folyók körül lakik; nagyon szép; hajdan sok mese mondaték róla. Hallal él, mellynek csontjait az emésztés után egy cso-móban kiveti, mint a' baglyok az egerek csontjait. — Orra fekete, majd két hüvelyknyi; lábai pirosak.

JÉGPONT, azon pont a' hőmérőn, melly a' viznek jéggé fagyni kezdesét mutatja 's fagypontra is mondatik. Illyen Celsius és Reaumur hőmérőjén a' 0°. Fahrenheit mesterséges jégpontot von fel, azt t. i., melly a' salmiákkal kevert hó hidegét mutatja, 's szinte 0-val jeleltetik.

JEGYPÉNZ, már a' régi Magyaroknál szokásban volt, 's II. And-rás idejében törvény által is megerősítettett. Ez, a' törvényes nőnek, meghalt férje javaiból annak örököse által kiadatandó, házassági hívés-géért való bére. Mindjárt illeti ugyan a' nőt, mihelyt a' házasság meg-kötöttetett, de azért azt még is csak férjének halála után követelheti, ki-vében ha a' férjnek bűnéért ágyra és asztalra nézve elválasztattak volna; mert akkor, valamint egyéb özvegyi jogokban, ugy a' jegypénz megfi-zetésében is elmarasztaltatik az élő férj, mellyet ez semmi tettei által sem is forgathat fel, hanem elvesztését csupán maga a' nő okozhatja bünei által. Illy bűnök a' következők: HÁZASSÁGTÖRÉS (l. e.) és a' férjet gonoszul elhagyás; ha továbbá azt másodszori férjhez menetelekor bírói megintetés után sem veszi fel, vagy a' javakat az örökösöknek kezébe átadni nem akarja; ha az örökösöket illető okleveleket 's irományokat törvényes visszakívánás után is magánál tartja; ha a' jegypénz vagy öz-vegyi jus fejében birt javakat pusztulásra jutni engedi vagy épen elide-ge-níti; ha főhatalmaskodást (major potentia) követ el; 's végre ha azt férjének önkényt elengedte. — Ha pedig a' férj temetésére feleslegesen

tett költségekkel a' javakat megterhelte, a' feleslegesség jegypénzébe számíttatik be. — A' jegypénz törvényes vagy írott avagy egyezeti. Törvényes jegypénznek az mondatik, melly a' birtokos nemesek özvegyeinek, férjeik méltosága, és javaik mennyisége szerint, maga a' törvényt által meghatározza, adatik. Ugyanis az ország fő zászlósa özvegyének 100 nehéz márka; más ország nagyjének vagy fő rendű nemesének 50 márka, kisebb birtokú nemeseknek pedig arány szerint kevesebb kevesebb rendel-tetik, 's az első férjtől ugyan az egész, a' másodiktól fele 's így tovább fizettetik. Felét a' járandóságnak kész pénzben kell lefizetni, másikat pedig könnyen pénzzé tetethető ingóságokban, azoknak valódi becsárrok szerint. Kész pénz nem léte esetében pedig az ingatlan vagyonnak egy része metszetik ki 's adatik át zálogkép az özvegynek, mellyet mind addig bír, míg nem az visszaváltatik; ez azonban, ha az özvegy második házasságra lép, csak a' belső telkeknek köz becsárán (communis aestimatio) történik, ha pedig továbbra is özvegy marad, a' becsárba a' külső telkeké is beszámítatik. — Ha egyéb javak nincsenek, a' férj által örökösen elidegenítettekben csak úgy kapja vissza az özvegy jegypénzét, ha az eladásnak idején ellene mondott 's azt eltiltotta; — ellenkező esetben pedig nem. — Egyezeti jegypénz az, mellyet a' férj, mint holta után ön javaiból nejének kifizetendőt írásban kötelez. Ez és a' törvényes közötti különbség a' következőkben áll: 1) ez ha meg nem ígértetett, nem követeltethetik: amaz ígélet nélkül is létezik; 2) ennek mennyisége egyezéstől függ: amaz törvény által van meghatározva; 3) ez mindenek között és által létesülhet: amaz csak a' birtokos nemesek özvegyeit illeti; 4) ez ha mértéken túl felesleges, megkevesítettik, amaz soha sem; 5) ezt az elidősítet (praescriptio) eldöntheti, amarra nézve nincs sikere; 6) ez a' férj adósságai között nem bír elsőbbséggel, amaz mindnyájának elébe tétetik; 7) ez, kivéven ha igen mérsékelt, csak a' szerzemény javakból, amaz az ősiekből is kifizettetik; 8) végre a' nő, ha férje előtt történik halála, erről ugyan tehet végrendeletet, de végrendelet és gyermek nélkül halván meg, a' hitvesi öröklés erejénél fogva a' férjre marad; amaz, végrendelet nélkül is, a' nő örökösé lesz. — Viszonjegypénz (contrados) az, mellyet a' nő, ennek szülei, vagy rokonai, ígérnek a' férjnek. Ez mindenkor egyezés mellett köttetik meg, és így az egyezeti jegypénzzel hasontermészetű. — Ha a' nő, gyermekek nélkül hal meg, a' férj csak viszonjegypénzének lefizettetése után ereszti által a' női javakat ennek öröklői kezére, melly jusa a' férjnek még a' hitvesi örökösödés által sem döntetik el; és az ilyen javakból, a' viszonjegypénz lefizettetésének idejéig vett gyümölcsöt még akkor sem fizetné vissza, ha ezek azt felül haladnák is.

Kunoss.

JEHOVA. Így nevezi Moses Israel Istenét. A' név eredetéről nem egyeznek a' tudósok; a' zsidók tiszteletből soha sem merik e' szót ki-mondani. Csak azoknak, kik azt vélik, hogy a' zsidók Jehovát csak nemzeti istenségnek állíták lenni, mert az írás ötet mindenkor ég 's föld teremtetőjének, és seregek urának hirdeti.

JELEK, characterek, bizonyos bélyegek valami tárgy vagy megfogás megjegyzésére. A' chinai írás tiszta jelírás, melly minden tárgyat vagy megfogást különös jegy által tesz ki. Mi is némely tudományokban, rövidség vagy meghatározottság végett, bizonyos jeleket használunk, p. o.

A) Csillagászati jelek: ☉ Nap; ☾ Hold; ● Föld; ☿ Mercurius; ♀ Venus; ♂ Mars; ☽ Vesta; ♀ Juno; ♃ Pallas; ♁ Ceres; ♃ Jupiter; ♄ Saturnus; ♅ Uranus. A' napot tizenkét jelei: ♋ kos; ♌ bika; ♍ kettős; ♎ rák; ♏ oroszlán; ♐ szűz; ♑ mérték; ♒ scorpio; ♓ nyilas; ♈ bak; ♉ vizöntő; ♊ halak.

B) Mathematicai, számvetési 'stb. jelek: A' romai számok:

I, 1; II, 2; IV, 4; V, 5; VI, 6 'stb.; IX, 9; X, 10; XX, 20 'stb.; L, 50; C, 100; CC, 200 'stb.; D, vagy IO, 500; M vagy CIO, 1000; 'sat. Algebrában az ABC első betűji: a, b, c, rendszerint adott mennyiséget, az utolsó betük ellenben: z, y, x 'stb., esmeretlen, találandó mennyiséget jelentenek. Továbbá: + több (plus), — kevesb (minus), egyszersmind az összeadás és levonás jelei; X sokszorozást, ÷ osztást, = egyenlőséget jelent. Végre: ° fok, 'percz, "másodpercz "harmadpercz.

C) Chemiai jelek: Δ levegő; ∇ föld; ∇ víz; Δ tűz; C ezüst; O arany; ♀ réz; ♂ vas; h ón; Z czin; K kénesó; S salitrom; S só; K kénkő; B borkő.

D) Geometriai és trigonometriai jelek: $\triangleleft$ szeglet; Δ háromszeg; $\square$ négyszeg (quadratum); O kör; ∞ hasonló; $\parallel$ vagy || paralellák; $\perp$ perpendicularis; L egyenes szeglet; $\square$ parallelogrammum 'sat. A' három utolsó jel azonban ritkán használtatik, mivel, főképen sebes írás közben, igen könnyen hibásan irathatik, 's tévedést okozhat.

JELENET, I. NÉZŐJÁTÉK.

JELENTŐ MÓD, I. IGE.

JELKÉP, minden érzékileg ábrázolt vagy rajzolt tárgy (kép), mely által egy tőle különböző (érzéki vagy szellemi) tárgy jelettetik, ábrázoltatik. Ezen utolsó vagy a' mutatandó tárgy maga, 's akkor a' jelkép önállásu 's tulajdonképen nevezethetik jelképnek, vagy csak tulajdonsága annak, 's az illy esetekben a' jelkép csak mellekes, lógós, 's tulajdonságnak (Attributum) is nevezetik. Hozzá tartozik az emblema is, mint jelképes kiékesítés. — Szoros értelemben jelképnek (symbolum) mondjuk az érzéki- vagy képileg ábrázolt tárgyat, mely által szellemi tárgy jelentetik vagy (Sulzer szerint) valami általános ábrázoltatik, mint p. o. ártatlan szerelem galamb jelképe által. A' jelkép becse a' képnek tárgyához való igazi belső tartozásától függ; ne magáért álljon tehát ott, hanem egy benne létező értelemre vezessen, a' nélkül, hogy világosságából vesztene. Értelemességet világos egyéniséggel (individualitas), természetességet fejező tulajdonisággal összekötni, azon nagy feladás itt, mely ritkán fejtetik meg azerencsésen. A' jelképekkel élés (symbolica) olly ó, mint a' dolgok rokonságáról 's a' természeti 's szellemi dolgok kövéről való gondolkozás. Az Egyiptomiaktól különösen mivelleték, kiknek hieroglypháik nagy részint jelképiek voltak, a' titokban (mysteria) pedig tovább terjeszteték. Szépségek és egyéniségek által jelesek voltak a' Görögök jelképei, mellyek a' Mythologiában 's görög mivemben találtatnak; az utóbbiak, az ujak nem birnak olly kifejezettel, mint azok. Mi tehát elfajultában látjuk a' symboliát, hol a' képi ábrázolás írásbeli magyarázatot vagy közelebbi meghatározást kíván. Ezen eset van az ujak jelképeinél vagy emblemáinál, mellyek által az oda mellékelt jel- vagy választott mondást akarják érzékivé tenni, 's egy bizonyos dologra vagy személyre alkalmaztatni, — ha t. i. az utolsó elmés rövidségben szinte egy rejtett gondolatot fejt ki, a' maga magát kimagyarázó képpel közegegyenesen futót, vagy azzal tréfás ellenzetet okozót. Ez utolsó esetekben elmés ábrázolatnak mondhatni, mely szemet és elmét foglalatoskodtat egyszersmind. Az első esetben az önkényesség és illóság okoz homályt. A' természet, miv és történetek mezejéről vett illyen jelképek használtattak gyakran pénzekre, emlékekre, diszkapukra 'sat. A' 16-dik században igen szokottak valának az illy jelképek; irtak rólok: Harsdörffer, Menetrier, Bonhours („*Entr. de la devise*“), Morhof („*Unterricht von der deutschen Sprache und Poesie*“). A' jelképek tudományának neve általjában Iconologia. — A' tág értelemben vett jelképekhez tartoznak az allegoriák, mesék, parabolák, talalós mesék (talányok) és hasonlítások 'sat.

JELTUDOMÁNY (Semiotica, Semiologia), azon ága a' gyógytudományoknak, melly a' külső tünetenyekből a' test állapotját esmerteti. A' test különböző miveleti vagy a' jelen ép vagy beteg állapotot jelentik (esmertető jegyek), vagy a' jövődóbelit (jóslati jegyek), vagy a' mlitát (emlékeztető jegyek); a' test minden miveletének megszűnése a' halált jelenti. Nagy feladatja a' jeltudományoknak, megkülönböztetni a' valódi halált az álhalál nemeitől, az erőszakos halált a' természetitől, 's az erőszakos halál nemeit egymástól. —j—a.

JELZÁLOG (Hypotheca), írásban lekötött zálog, melly nem adatik által, hanem a' kölcsön nagyobb bátorsága végett a' törvényhatóság jegyző könyvébe bejegyeztetik. A' hypothecának tárgya maga a' kölcsön, ennek bátorsága pedig a' lekötött hypotheca, melly rendesen ingatlan vagy fekvő vagyon, de lehet olyan is, melly magában ugyan nem ingatlan, hanem bizonyos törvényes fictionál fogva az ingatlan vagyonok közé számláltatik, p. o. a' lábán álló termés, halak a' vízben, vadak az erdőkben, bizonyos ingóságok az épületekben. Hogy a' jelzalogok a' czélnak megfeleljenek, 's szükség a' törvényhatóságoknál földbirtoki jegyzőkönyveket tartani, mellyekben a' birtokosok neve, földbirtokaik környülállásos leírása meglegyen, és a' birtok-változások is mindenkor rendesen feljegyeztessenek; különben mind a' kölcsön bátorsága szenvedhet, és könnyen megcsalathatik a' kölcsönöző, mind pedig a' törvénykezés homályosabb és nehezebb menetelű lesz. Az illy jegyző könyvek mellett megkivántatik még, hogy az oklevelekről is külön jegyzőkönyv vitessék, melly a' birtok czimét és jusát, a' vett kölcsönt időszám szerint, az egyezési feltételeket, szóval minden változásokat, mellyek vagy a' birtokos személyét, vagy magát a' birtokot, annak hasznait és terheit illetik, magában foglalja, 's mellyből, a' mikor kívántatik, kivonatokat is lehessen hiteles kéz által adatni, mint ez az austriai német örökös tartományokban régolta divatban van, hol az 1804 Februar. 14-kén költ patensnél fogva az illy jelzalogok feljegyzése jó rendbe hozatott. *Kállay.*

JEMAPPER, falu Belgium Hennegau tartományában, Mons mellett, közel a' Scheldéhez, híres a' revolutioháboru első nagy ütközetéről (Nov. 6. 1792), mellynek emlékére a' francia uralkodás alatt az egész département Jemappesnek nevezteték. Ezen ütközetnek elvesztése az Austriaiak által, legnagyobb befolyásu volt Európában a' közvéleményre, 's a' Franciaik enthusiasmusát a' legmagasb fokra emelte. Ez által veszték el a' szövetségesek Németalföldet és Lüttichet. De még sokkal nagyobb következesei lettek volna ezen ütközetnek, ha a' Franciaik a' megfutamodott Austriaiak üzésével Roernél fel nem hagynak, hanem mindjárt visszanyomják őket a' Rajna jobb partjára. A' Poroszok ugyanis az 1792-ki szerencsétlen táborozás után már visszavonultak a' Rajnához, midőn Dumouriez Németalföldet megtámadá, 's hadjaival olly okos és olly sebes mozdulatokat tön, hogy a' szövetségesek már a' jemappesi ütközetet megelőzőtt napon jól átlátták, hogy a' francia seregénél korántsem hibáznak a' jó vezérek. A' francia sereg kétszerre erősebb volt az austriainál, mellyet Albert szász-tescheni herczeg vezérlett; ez ellenben majdnem megtámadhatatlannak tartatott helyen állott. Hanem a' Franciaik enthusiasmususa 's harczias szelleme, melly itt mutatkozik legelőször tökéletes fényében, meggyőze minden nehézséget; az ágyúszócok a' marseillei hymnus harsogtatása közben rohanással szedettek el egymás után. Dumouriez a' középponton parancsolt, 's mellette volt az ifju Chartres herczeg, most Filep Lajos, királya a' Franciaiknak; Dampierre és Beurnonville a' jobb szárnyat vezérlék, Ferrand pedig a' balt. Az Austriaiak 5000-re tevék vesztésegeket. Dumouriez az ütközet után ötödik napon bement Brüsselbe. op.

JENA, sachsen-weimari város Thüringenben, a' Leuthrának a' Saale folyamba ömlésénél, egy kies völgyben; van mintegy 6000 lakosa, egy kő hidja 's egy kastélya, A' szomszédságában álló Rókatörny (*Fuchs-*

thurm) a' régi Kirchberg vár maradványa. Jenát egyeteme tevéhressé, 's azon ütközet, mellyben ott a' Francziák Oct. 14-kén 1806 Porszországot majdnem egészen tenkre tették.

JENNER (Eduard), gyógyász, a' tehénhimlő-oltás feltalálója 's elterjesztője, szül. Maj. 17-kén 1749. Berkleyben Gloucestershireben; Hunter János, híres bonczoló, tanítványa. Sok évig gyakorló orvos és seb-orvos lévén, az élettudomány és természetleírás tanulásának adá magát. A' hangáról irt, 's észrevételekben gazdag értekezése miatt tagja lön a' tudományok kir. társaságának Londonban. Kiténteté még magát a' mely-gyik (angina pectoris) jeles leírásával. 1776-olta a' tehénhimlő vizsgálásával foglalatokodék, 1798-ban első munkáját adá ki arról Londonban, melly Balhorn fordítása által (1799) Némethonban is esmeretes lön. A' tehénhimlő körül tett észrevételei Gloucestershireben 1769 oltá, vezették feltalálására. Maj. 14-kén 1796-ban oltá először tehénhimlővel; ha azilly beoltottakba azután emberi himlő oltaték, ez nem fogamodék meg. Ezen vizsgákról 1799-ben egy második írás által ada hirdetést. A' töle beoltott 6000 ember közül egy sem esett ember-himlőbe. Figyelmeztete ő a' beoltás által támadt tehénhimlő vézedelmetlenségére, szelidségére 's tovább nem ragadó tulajdonságára, és az emberi himlő alól felszabadítására. Azonban hamar észre yevé, hogy hamis tehénhimlő is van, mellynek idoma 's lefolyása a' valódiétől különbözik, 's melly az emberi himlőtől nem bátorságosit. Esmertető jegyeiket pontosan leirá. 1800-ban egy harmadik irományában, ön és más orvosok tapasztalásai által bebizonyítá az új oltás elsőseiget, 's 1801-ben még egy értekezést ira annak eredetéről. A' beoltottak nagy számából több mint 3000-be oltaték emberi himlő, de siker nélkül. Korán egyesült sok nevezetes orvos Jennerrel, további vizsgálatok végett, hol nevezetesek barátjai Woodwille és Marshall, nem különben Peorson 's mások. Nagy levelezése által rövid idő alatt egész Európában, sőt a' többi világrészekben, különösen Amerikában elterjeszté J. feltalását. Baudin franciaia körülhajókázó a' déli tenger szigeteire vivé. Londonban már 1799-ben közönséges oltóintézet állítaték fel, melly több helyen utánozást talála. Az Egyiptomba menő angol seregek is beoltattak, 's jobban kiállák az idegen éghajlatot, mint a' Francziák. Jenner érdeme mindenfelé beccültteték, de különösen Angolhonban. Az angol hajóseregbeli orvosok emlékpénzt verettek neki; rajta Apollo, melly egy beoltott katonáját ábrázolja Britannának, polgárkoszorúval 's ezen felirással: „*Jenner. Alba nautis stella refulsit.*“ Az orosz özvegy czárné 1802-ben írásával tisztelé még J.-t és egy szép gyémánttal. 1803-ban London városától egy aranytokban megnyeré a' polgári jogot, neve vertpénzek által tiszteltteték, a' parlament kétszer nyilatkoztatá ki neki a' nemzet tiszteletét, 's pénzajándékot is rendelt neki (1802— és 1807-ben), melly 30,000 fontra megy. (Levelezése többbe került 1000 fontnál 's többi kiadásait 6000 fontra teszi). Társaság alkottaték, egész Angolhonban a' himlőoltást elterjesztendő, e' név alatt: kir. Jenner-társaság, — 's pártfogóinak a' király és királyné ajánlák magokat. J. Jan. 26. 1823-ban halt meg. (Vö. TEHÉNHIMLŐ). I. „*Jenners Leben*“ Baron D.-tól (London 1827).

JENNY MACHINÁK-nak neveztetnek azon híres machinák, mellyek gyapottat fonnak, 's 1775 táján találtattak fel ARKWRIGHT RICHARDTÓL (I. e.). Midőn ez találmányára szabadságot váltott, hitvese után Jenny machinák nak nevezé el, 's minekutánna későbbben még megjavítá, Jennyi-mule (korcs Jenny) nevet adott neki mule őszvértől. E' mesterséges találmány, gyapottat fonnai, áll négy erőmivből, a' vakaróból (Cardingmill), melly a' gyapottat tisztítja, 's neki kendő formát ad; a' simítóból (Drawing mill), melly a' gyapott tisztítását elvégzi, 's azt hurka formán őszvesodorja; az előre fonóból (Bowling mill), mellyre a' gyapott, minekutánna a' lámpásban még inkább megvékonyítatott, 's egy kevéssé meg is sodortatott, felgombolyítatik, 's eként készül el

fonásra, 's azután a' tulajdonképeni fonó machinán, egy sok orsóból álló készüléken, csak kevés kezektől igazgatott csudálkozásra méltó erőmivezet által a' gyapott fonállá fonatik. E' fonó machina tulajdonképen ismét kétféle: az egyik adja a' szálfonalat (Twist), és a' másik a' belfonalat (Wef). Mondják, hogy tulajdonképen csak ez utolsó nevezetik Jenny machinának. Mind ezen erőmiveket vagy egy nagy vízi kerék, vagy gőzerőmivek hajtják.

JEREMIAS az ó test. nagy profetáinak másodika, egy nemes zsidó papi nemzetségből. Tartós türelemmel és hivatással teljesíté profetai rendeltetését, Juda országnak azon szomorú korában a' négy utolsó kfrály alatt, egész a' babyloniai fogságig, tehát tovább 40 esztendőnél. Hijában erőltette meg magát a' tanításban, kérésben, intésben, hogy az elfajult népet isteni félelemre, sorsában való megnyugvásra bírja. Szünteleni nyomás, melly alatt csak sohajthatott, rossz bánás, tömlőcz és halál veszedelem volt jutalma. De Jerusalemben feldulása után még is megtisztelte őt Nebukadnezar, mert ez, midőn az egész zsidó nép fogságra hurcoltatott, ő neki, mint nemzete legnemesibikének szabadságot engedé lakhelyet választani. Az öreg proféta a' szent város romjainál maradt, 's nem szünt meg a' hátra maradt zsidók tanácsa és tanítása által vezetgetni; 's midőn ezek végre, hogy a' helytartó nyomását elkerüljék, Egyiptomba szöktek, elkíséré őket, 's ott élemedett agg korában halt meg. Már Jojakim uralkodása alatt elkezdé tanítását, 's jóslatát Baruch irnoka által feljegyeztetni, mellyek, a' mint mi az ó test. kanonjában birjuk, leghevesebb honzeretetre 's az atyák istenébe rendíthetlen bizodalomra mutatnak, 's azt is eléggé bizonyítják, mint terhelte és nyomta le ezen profeta lelkét ön és nemzetének szerencsétlensége. Csak külső statusok iránti jóslataiban emelkedik kifejezése erőre, egyébkor hangja nyájas, mint caractere, és szomorú, mint azon idő, mellyben élt. Már előre látta Juda elenyészését, 's ezt Jerusalemben siratá meg. Ezen fájdalom gyümölcsei a' gyászénekek (innét nevezetnek Jeremiadoknak) epedő 's fájdalommal telt érzékeny elegiák, mellyek szép öszvehangzó alkatások által a' hebraeus költészség boldogabb idejére emlékeztetnek.

JERICO, meglehetősen nagy város régi Judaeában, egy síkságon Jerusalemtól éjszakkéltre, a' Jordantól pedig nyugotra; balsam kertjei, pálma és rózsza erdeiről, kiváltképen Salamon idejében híres, és virágzó balzsam 's fűszer kereskedése által. Jericho kulcsa volt Palaestinának; ugyan azért az Izraeliták, Josua alatt a' Jordánon átköltözködvén, hogy Palaestinát elfoglalhassák, miután Jerichoba kémeket küldöttek volna, megrohanták a' várost, 's hetedik napon bevévén csudálatos módon feldúlták; hanem később ismét felépítették. Ennek helyén most Rihhaz nevű fal áll, eltűnven a' kertek és erdőcskék. Most csak a' balzsam fa tenyésztetik itt. Kertjeinkben egy rekenyős csuda alkatú 's illatozó virágú növény, mellyet mi Jericho rózsának (Anastatica) nevezünk, emlékeztet bennünket e' városra. Hihető, hogy a' kereszties háboruk idejében szállítottatott ez hozzánk által.

JERMAK I. SIBERIA.

JERMOLOFF (Alexei Petrowitsch), orosz császári gyalogság tábornoka, és Grusia 's Kaukaszus tartományok fő kormányozója. Ez a' derék hadvezér és diplomaticus régebben a' német és lengyelországi háborukban, azután a' Persákkal folyt hadban mutatta ki magát. 1815 a' muszka sereg második hadtestét vezérlé, melly Barclay de Tolly alatt Lengyelországból indult ki a' Rajna felé, 's Franciaország némelly megújít elfoglalá. Georgiának vagy Grusiának fő kormányozója lett 1817, valamint a' kaukaszusi tartományoké is, hol 50 ezer válogatott katonával rakta meg a' határszéleket, 's minden fontosabb pontokat maga megjárván, Teheranba indult a' persiai udvarhoz, mint rendkívül való fő követje a' muszka udvarnak, melly nem szívelheté, hogy az angol követ-

nek nagy befolyása volt a' persa udvarnál. Pompás volt kísérete. A muszka nemesség disze kíséré őt, és néhány francia tiszt, kiket Napoleon hasonló czéliből még 1807 küldött volt Persziába, Gardanne generállal. Általadattak Jermoloffnak Gardanne tudósításai, mellyek muszka kézre kerültek vala, úgy a' francia tisztok által készítettett földrajzok is, hogy azokat használhassa. Oly okosan tudta vinni dolgát a' teherani udvarnál, használva az angol követ Willock ügyetlenségét, hogy nem soká nagyobb bizodalmat nyert, mint angol vetélkedő társa, 's így Muszkaországra nézve hasznos szövetségi és kereskedési egyezést kötött a' két udvar közt, mellyben a' még 1813 Oct. 12-én Ghulistanban kötöttett és Tiflisben 1814 Sept. 15-én meg erősítettett béke teljesítésbe vétetett, 's melly 1818 kihirdettetett. Ezen egyezésnél fogva Muszkaország bizonyos kezeséget vállalt fel a' persiai thronöröklés dolgában, 's Persia majd csak nem olyan viszonyba jöve Muszkaországgal, millyenben állott Lengyelország 11-dik Katalin alatt. A' szerencsés békekötés után visszatért Jermoloff a' maga kormányhelyére, agensnek Mazarowitsch ezeredest hagyván Teheranban. Hadseregét száz ezer főre nevelte, udvarától kapott utasítás szerint; a' Kaukasus különbféle vad népeit, kik ragadozásból éltek, zabolán tartotta, 's nagy részint a' Muszkabirodalom alá vetette 1823. Jermoloff felváltója a' kormányban Paskewitsch lön.

JERUSALEM (Soliman). Ezen világszerte nevezetes város Palaestinában, Syria egy részében, fekszik, 's a' damaszki basának van alája vetve. Vidéke pusztá 's hegyes. A' város egy bazalt hegy nyugoti lejtőjén, köszirtek és mély völgyektől körülvéve, sokkal hidegebb helyen fekszik, mint a' millyent geographiai fekvéséről lehetne gondolni. Kerülete most alig fél mf.; rend nélkül van építve, meglehetősen magasak falai, 's 6 kapuja van, mellyek még most is zsidó nevet viselnek. A' homokkőből épült három emeletű házak az alsó emeletben ablaktalanok. Ezen holt egyformaságot csak a' mecsetek csucsai, a' templomok tornyai és néhány cyprusok szakasztják félbe. 25,000 lakosa közül 13,000 muhamedanus és 4000 zsidó. Keresztyének és zsidók megkülönböztetés végett kék turbánt viselnek; az asszonyok sűrű fátyolokkal és fejez öltözetekkel, vándorló holtakhoz hasonlítanak. A' kövezetlen utakon, szüntelen porfellegettel és tisztátalansággal kell küzdeni. Nem látni egyebet beburkolott fejez alakoknál, felfuvalkodott Törököknél, tompa eszű és komoly lelkű keresztyéneknél. Hogy se tudomány se miveszség nem virágzik a' mostani Jerusálemben, könnyen képzelhetjük, ha a' Törökök despotismusát 's a' keresztyének homályos babonásságát gondolóra vesszük. Gyártói egyedül takácsok és papucsosinálók. Számos szent ereklyéket és olvasókat, mellyek hihető, nem mind a' városban, hanem vidéken is készítettnek, adnak itt el az igazhitű zarándokoknak. Egyébiránt e' város középpontja az Arabok kereskedésének Syriába, Arabiába, 's Egyiptomba. Olaj kivitetik, riskása pedig Acren keresztül behozatik. Az élelem benne felesleges és olcsó, kivált a' vad; bora igen jó. A' lakosok táplálátának még most is nagy forrása a' zarándokok, kiknek száma husvét felé néha 5000-re is megy; azonban kevés europai találtatik közöttök. Jerusálemnek egy helytartója vagy főbírája, egy fellegvári parancsnoka, és egy muftija van, ki feje az egyháznak. Még ma is sok hely és épület mutattatik benne, régi szent nevezet alatt. Fellegvára, melly Dávid várának lenni mondatik, egészen goth épület. Ez pisai toronynak is nevezetik, mivel talán a' pisaiak építették a' keresztes háború alatt. A' zarándokok mind a' Franciscanusok nagy klastromába (a' sz. megváltónál) szállnak, hol egész hónapig ingyen tartatnak. Ezen kívül Jerusálemben még 61 keresztyén klastrom van, mellyek közt az örmény legnagyobb. Jövedelmek kegyes adakozás, legtöbnyire Európából. A' sz. sir temploma már másfél század olta a' legszentebb hely Jerusálemben, több egyesített templomokból áll, 's azt mondják, a' Golgatha hegyére

van építve. Itt mutatnak egy gazdagon felékesített nagy földalatti teremben egy sirt, mely allítólag a' megráltóé, benne egy fejr márvány sarcophagot. Ugy mondják, Helena császárné építette ez egyházat a' 4 században, miután a' valódi keresztet feltalálta volna. A' zsidók legnagyobb nyomorúságban sanyargatva élnek a' város egy kis részecskéjében. Salamon temploma helyén fekszik a' mohamedanusok pompás temploma, el Haram, melyet ők a' Kaaba után legnagyobb szentségnek tartanak. Ennek belső szentségébe egy keresztýennek, egy zsidónak sem szabad lépni. Azonban még is tudjuk, hogy ez két nagy épületből áll, melyeknek egyike, El Aksa, pompás kupu, és felséges aranyzattal van felékesítve. A' másik épület 8 szegletű, 's el Saharának neveztetik; itt mutogatják a' mohamedanusok profetájok lányomait arany rostéllyal kerítve, és egy 4 lábnyi hosszú 's 2 1/2 l. szélességű koránt. Még m' is látni az olajhegyen egy keresztýen templomot, melyben az idevítő lányoma mutatattik, a' mint azt menybe menetelekor hátra hagyta. Egynehány ós israelitain kívül, számos görög és romai, 's több keresztýen, 's kivált goth emlékoszlopokat láthatni benne, melyek a' kereszties háboruból valók. Prevot a' helyszínén rajzoló Jerusaleml panoramáját. Melchisedek, Ábrahám kortársa, K. e. már 2000 évvel Salem királyának nevezetik. Ezen Salemból lett az utóbbi Jerusaleml. Akkor a' Jebusiták birták a' várost, mely midőn 1500 évvel K. e. az Israeliták elfoglalták az ígért országot, Benjamin nemzetségének jutott. Azonban ugy látszik, a' Jebusiták ismét visszanyerték jogokat, mert Dávid elfoglalá 's őn nevével nevezte a' várost, és Sion várát építé benne. Fija Salamon igen megszópitette Jerusalemet, 's tyrsi mivészek által a' templomot építeté. Utódjai alatt Jerusálem lett Juda királyság fővárosa. Ötször foglaltatott ez el 's kiraboltatott elsőben Rehabeam alatt az Egyptomiaktól, azután Joram alatt az Araboktól, Joas alatt a' Syriaiaiktól, Amazias alatt az Israelitáktól és Josias alatt ismét az Egyptomiaktól, 611 K. e. Az utolsó elfoglalásról Herodotus is tesz említést, ki a' várost Kadytasnak nevezi, mely a' Kädischára, a' szentre, emlékeztet, a' mint hogy a' Mohamedanusok e' várost még most is Elkodnak nevezik. Végre a' chaldaei király Nebukadnezar, kit Nabopolassarnak is neveznek, foglaltá el Zedekias judaeai király alatt az országot és Jerusálem városát, melyet alapostól feldulván, 586 K. e. a' Zsidókat a' babyloni fogságra vezeté. Erre 70 esztendő után megengedte nekik Cyrus, hogy visszatérhetnek 's a' várost és templomot újra felépíthetik. Ez főpapjaik Esra és Nehemia vezérlése alatt történt meg, kiknek maradéki uralkodtak is rajtok egy ideig. Hogy Sándor, minekutána Tyrust elfoglalta volna, Jerusalemet barátságosan meglátogatta, az bizonyosan csak zsidó rege, a' mint hogy Jósefen kívül nem is említi senki. Sándor félváltója, Ptolemaeus, Lagus fia, elfoglalván Jerusalemet, számos előkelő zsidókat vitt Alexandriába. Azután J., bevettve nagy Antiochus által, egy ideig a' syriai királyok parancsa alatt állott. A' Maccabaeusok alatt ismét szabadokká levének a' zsidók egy időre, és tulajdon királyokat is választának magoknak. Aristobulus, az utolsó királyok egyike, nagy Pompejusz az országba hívá, 's így került Jerusaleml 64 évvel a' mi időszámolásnknk előtt, romai uralkodás alá. Mivel pedig még most is voltak tulajdon, de csak névszerinti királyaik és főpapjaik a' romai helytartó mellett: ez szüntelen lázadásra adott okot, melynek végre azzal vetének véget Vespasian és Titus, hogy 70-dik évben egy borzasztó ostrom után a' várost rohanás által bevévék, 's a' lakosokat kiirták, és mindent elpusztítának. Így Jerusaleml egészen elenyészettnek látszott. Azonban részint még elég épületek maradtak fen a' városban, részint ismét öszvegyűltek az elszéljedt zsidók, házakat építettek 's újra felzendültek a' Romainak ellen. Hadrian császár ezen felboszonkodva, 118 mindent elpusztíttata, a' mit Titus megkímélt volt. Azután új várost építete Aelia Capitolina név alatt, melyben egy zsidónak sem volt szabad lakni. Negy

Constantin és anyja Helena azzal mutaták keresztény buzgóságokat, hogy minden pogány emlékeket kiirtatván, sok új keresztény épületeket állítottak. Julian arra a' gondolatra jött, hogy a' zsidók régi templomát ismét felépítse; de azt mondják, földalatti tűz kitörése által megakadályoztaték szándéka kivitelében. Most a' keleti császárok uralkodása alatt maradt a' város, míg 614 Kosroes persa király el nem foglalta. Hanem a' 628-ki békekötésben visszanyeré Heraclius császár a' szent várost; megtiltotta a' Zsidóknak az ott lakást, 's annyira felboszontá ellenek vallási gyűlölség által a' jerusalemi patriarchát, Sophroniust, hogy Omar az Arabok kalifája 637 kevés fáradsággal beveheté a' várost. Az Arabokról a' Turkmanokra szállt az uraság. Az első kereszties háboruban 1099 elfoglala Jerusalemet Bonillon Gouffred. Erre független keresztény ország alapítottott itten, mellynek azonban a' Törökök, 1187 véget vetettek. Sieber F. W. „Reise von Kairo nach Jerusalem“ című munkájában (Leipzig 1823) pontosan leirá Jerusalemostani milétét, hely és erkölcsi tekintetben.

JESSENI v. JESZENÉZKI (János, nagy jesseni), Turóczi vármegyében Nagy Jessenben szül. 1566. Alsóbb iskoláit hazájában végezvén, a' külföldi tudományos intézeteket szándékozott meglátogatni. Ennél fogva először Wratislaviába, azután pedig Wittenbergbe és Patariába ment, 's ez utolsóban doctori koszorút nyert. Visszatérvén Wittenbergbe, tanításokat tartott az orvosi tudományokból, mellyekre annyi hallgató gyülekezett, hogy a' teremben alig fértek el. De hírért nem csak tanításai, hanem szerencsés gyógyításai is emelték, ugyannyira, hogy a' szász választófejedelem 's több udvarok is orvosoknak választák. Wittenbergből fényes követség hívá meg őt a' prágai carolina iskola orvosi tanítószekére, mellyet ő el is fogadott. Következve, Tycho de Brahe ajánlására, kivel Jesseni barátságos viszonyban állott, Rudolf (II.) császár udvari orvosává tette; melly helyzetében Rudolf utódja Mátyás által is megtartatott. Fényes köréből ő maga lépe ki; mi által nem csak a' király kegyelmét, hanem önéletét is elveszté. Az országlással megelégedetlen cseh nagyokt. i. Magyarországra küldék, hogy ennek lakosít ékesszólásával elpártolásra 's velek egyesülésre bírja. A' reá bizottakat szerencsésen végezvén, visszamenet Bécsben elfogatott 's tömlöczbe vetetett. Ebből kicsérés útján a' cseh rendek által szabadítottott ki. De a' Fridrik nádor és Austriaiak között 1621 történt ütközet után ismét fogságba került, 's hóhér keze által végzé becses életét. — A' prágai tanulók nevért mutató arany pénzt veretének emlékezetére. — Számos nyomtatott munkái közül a' következők nevezetesebbek: 1) „Tractatus de ossibus“ 2) „Institutiones Chirurgicae“ 3) „Historia Anatomica“ 4) „Tractatus de generatione et vitae humanae periodis“ 5) „Dissertatio de sympathiae et antipathiae rerum naturalium causis“ 6) „De methodo medendi“ 7) „De mithridatico et theriaca“ 8) „De plantis“ 9) „Oratio de vita et morte Tychonis“ 'sat. mellyeket itt mind elszámálni felesleges volna. Az általa kiadott munkák Kestner „Bibliotheca Medica“-jában híven elszámáltatnak. 54.

JESUITÁK *)

JEUX FLOREAU, I. VIRÁGJÁTÉK.

JÉZUS KRISZTUS, I. KRISZTUS.

JÉZUS SIRÁK, I. SIRÁK.

JOACHIM (I. és II.), I. BRANDENBURG.

JOACHIM, nápolyi király, I. MURAT.

JOACHIMTALLÉR. Midőn 1516 Joachimsthalban Csehországban egy gazdag ezüstbányát fedezének fel, (melly 1586—1600 mintegy 305,790 mark ezüstöt adott), birtokosai, a' Schlick grófok, 1617 nagy számú két

*) Ezen czikkely, bizonyos előre nem láthatott körülmények miatt, a' pótolék kötetre maradt.

latnyi ezüst darabokat veretének, melyeket innen Joachim-^s a' nemzetsegről Schlickentalléroknek neveztek. Értékeek 1 tall. 13 gar. Ugy tartják, idővel e' nevezetből kerekedett volna a' rövidített tallér név.

JOBBÁGYOK nevezete alatt közönségesen azon személyek értetnek, kik telkeik haszonvételéért, személyekre, javaikra, 'a munkáikra nézve földes uraik hatalma alatt vannak. — Hogy a' földesuraknak és jobbágyoknak kölcsönös jogaik 's kötelességeik elvalaha szorosabban meghatározottassanak, boldog emlékezetű Mária Theresia uralkodása alatt az ország főbb törvényhatóságai által készítettett, 's a' királyi biztosoktól 1766-ban kihirdettetett az urbarium, vagy a' földes urak 's jobbágyok közt fenálló jogoknak 'a kötelezéseknek köz 's közönséges rendje. E' szerint kötelesek a' földesurak jobbágyaiknak belső telket adni, azaz házhelyet, és külső telki hozzátartozandóságokat (appertinentiákat), t. i. tűzölő és épületbeli fat, legelőt, makkosást; továbbá kötelesek valamely szerencsétlen eset által elszeljedt, de visszakivánczó jobbágyokat visszafogadni, törvényes megkérésre irántok igazságot szolgáltatni; de tartoznak egyszermind azoknak pártjokat is fogni, valamint gyermekeiknek is gyámokat adni. — Ellenben jogok van a' földes uraknak az urbarium által jóváhagyott adózásokat megkivánni; a' henyélnék vagy engedetleneknek alkalmaztatott büntetést szabni; jobbágyaikat ugyan azon vármegyében más helyre áttaltni; igazságos bérért a' külön gazdasággal nem bírókat szolgálatjokra fordítani; és, mint első folyamodású bírának, azok minden ügyeit elintézni; őket, ha ne talán kártételek, bűn, vagy adósság miatt elmarasztaltattak 's eleget tenni nem képesek, a' nyertes félnek átadni, hogy szolgálat által teljesítsék kötelezéseiket. Alattvalóikat telkeikkel együtt munkájokra és más adózáisakra nézve elidegeníthetik. Elfoglalási jogok van jobbágyaiknak magszakadása vagy hűtlensége esetében. — Továbbá elmozdithatják őket az ellenek teendő vallástételtől; malmaikat, szőleiket, törvényesen elbecsülthetik, 's azoknak javait vagy munkáit illő árron, mások feletti elsőséggel megvehetik. Végre az ő jóváhagyások nélkül a' község, a' községgel nevében pénzt nem vehet kölcsön. — A' jobbágyoknak jogai következendők: mind azt, a' mi a' köz és urasági terhektől fenmarad, magok hasznára fordíthatják; munkájok bérét 's a' földesuri telken tett javításoknak becserát méltán követelhetik; törvénytelen koru fiaik helyébe, azok halála esetére más örökösöket tehetnek. Földes urok vagy annak tisztjei kegyetlensége ellen a' vármegye védi őket. — Kötelezéseik ezek: uraik iránt minden tisztelettel, becsülettel és engedelmességgel tartoznak viseltetni. Minden héten egy napot szolgálnak marháikkal, mely két napi kézi munkába számítatik. Ha a' munka helye félnapi vagy nagyobb távolságra volna, négy egymás után következő nap tartoznak ott dolgozni, beszámoltatván mindazáltal az oda 's visszamenés ideje is. Nagyobb dolog idejében két napot köteleztetnek hetenként szolgálni. Házzal bíró szellér 18 napi, házatlan pedig 12 napi kézi munkával tartozik. — Hosszu szekerezést, négy egész helyes jobbágy négy marhával, esztendőben egyszer tesz, melyet nagy munka időben, rossz utban, menet és jövet számított négy napnál tovább megkivánni, pénzbeli fizetésre átváltoztatni, vagy a' szekeret visszajövet is megterhelni, a' nélkül, hogy ez különös robotba számítatnék, felette tilalmas. — Fajzással bíró, marhatlan jobbágyok, urok számára egy öl fát vágnak, 's azt öszverakják. Egész telkesek pedig tartoznak egy ölet oda vinni (de csak az uradalom határában), hová urok parancsolja; — a' ragadozó állatok kiirtására vadászaton három napot áldoznak fel. Minden jobbágy-nak esztendei adózása egy forint. Rendkívül, mindazáltal mérsékelve, adóznak az országgyűlésére menő, vagy hadi fogságban lévő urokért; a' pálinka főzésért minden kazántól 2 forintot; új istáttól, urokkal tett egyezésekhez képest. Végre minden esztendőben, egész telkesek (a' többiek alkalmaztatva) 2 csirkét, 2 kappant, 12 tojást, egy icze szűrt

vajat, 30 jobbágy egy borjut, vagy e' helyett 30 garast. De egyszer rendkívül is adják az előszámláltakat, t. i. földes urok vagy aszszonyok lakodalmára; ezt mindazáltal pénzben is megveheti rajtok az uraság, azonban egy telkes jobbágytól az egészért nem többet 48 krnál. Végre a' törvényes KILENCZEDT (l. e.) mindnyájan tartoznak megadni. — Az urbarium által jóvá nem hagyott, akármí czimű 's nevű követelések és zsarolások szorosan tilalmaztatnak. Egyébiránt akár minő nehézsége legyen a' jobbágynek, tartozik azt először földes urának, vagy uradalmi tisztjének bejelenteni, 's ha ott könyebbáget nem talál, panaszát a' fő vagy alispány, vagy pedig szolgabíró eleibe terjesztheti. Ezek által vagy azonnal megrendeltetik a' vizgálat, vagy azt maga a' szolgabíró teszi, mellyben mind két részt kihallgatván, ha őket barátságosan meg nem egyeztetheti, meginti a' földes urat, hogy az igazság kiszolgáltatására urszékét tartson, föglalatossága sikeréről pedig a' vármegye gyűlésén jelentést tesz. Ha a' földesur urszékét még sem tartana, ismét megintetik, mi után a' vármegye, annak akaratján kívül is, saját urbariumos törvényszékén a' kérdést egyszerűen, előlegesen 's minél elebb eldönti. A' dolog eddigi folyta a' jegyző könyvbe beiratik, fenmaradván a' felebbviteli szabadság, melly e' tárgyban a' királyi helytartó tanácsához történik, 's innen a' királyi udv. cancellaria utján, ő felségéhez. Azonban a' most előszámlált jogok és kötelezések az 1781 V. 35. cz. által, és az utóbbi, e' tárgyat egy vagy más részről érintő országgyűlések szavai szerint, csak „ideigleni gondoskodás“ (interimális provisio) gyanánt nyertek törvényes erőt: de különben is, mivel a' naponként hatalmasabban fejlődő értelmesség és közgazdaság szeretete a' jobbágyok állapotjának gyökeres megváltoztatását 's könnyebbitését kívánja: ennek 's egyéb hazai ügyeknek, az idő szelleméhez alkalmazottabban leendő elintézése végett országos tanácskozásra gyűltek össze hazánk nagyjai és nemesei a' mult 1832 évi Dec. 16. Posonyba. Remény és ohajlás emelinti millioknak kebelét annak foganatja iránt. *Kunoss.*

JOBÁGY TELEK. Értetik alatta a' jobbágynek lakhelye, épületekkel, udvarral, kerttel, és hozzá tartozó szántófölddel, kaszálóval, erdővel együtt, melly egy külön házi familiát eltart, 's mintegy kis status, a' több illy familiából álló nagyobb statusnak kis formában hív rajza. Mikor állandó életnemet kezdtek az emberek folytatni, azaz, mikor a' vadászok, pasztorok, és halászok szántásra vetésre adták legelőbb magokat, akkor támadtak az illy házi telkek; mert addig polgári társaságról nem is lehet gondolkodni, míg állandó lakhelyen le nem telepedtek a' vándorok, és szántásvetéshez nem fogtak. Az első telepedés telkei bizonyosan szabadok voltak, mint a' familiák is, mellyek azokon letelepedtek; mert akkor még csak a' fő vagy vezér, mint öregebb és tekintetesebb, parancsolt az egyenlők között, és ezek határoztak el mindent, mint egy vérségből és nemzetségből származottak. Hogy az egyenlőség soká nem tarthatott, bizonyítja a' historia; mert ha magok közt nem is, (ámbar ez is sokszor megtörtént) de idegen hatalom által csak hamar fel len forgatva az eredeti nemzeti egyenlőség, 's a' győzők parancsoltak a' hódítás jusanál fogva az elfoglalt föld lakosainak. Ezek tehát az uraság megesmerése végett tartóztak bizonyos részét mivelte földjeiknek és lakhelyeiknek a' hatalmasabb félnek átengedni, 's a' mint az közöttök maradt vagy nem, a' szerint határozottatott el azután mindenkinek birtoikos sorsa, állapotja, munkával való szolgálatja, mit az idő folyamattja törvényes jobbágyi öszveköttetéssé változtatott, úgy hogy nem lehet a' föld kerektségén olly országot találni, mellyben illy változások ne történtek volna, csak hogy különbféle színek, formák és alkatok alatt. A' jobbágy telek vagy egész, vagy fél, vagy csak pusztá lakhely. Az utóbbi lakója zsellérnek máskép fogadottnak neveztetik. Burkusország 1820 a' jobbágy telkeket szabad birtokokká változtatta.

JOCASTE, l. OEDIPUS.

JOHANNES PARRICIDA, I. SVÁBORSZÁGI JÁNOS.

JOHANNISBERG (Bischofsberg) falu és szép hegyi kastély Rheingauban a' nassauai hercegségben, mely hajdan a' mainzi választó fejedelemség felsősége alatt a' fuldai püspökséghez tartozott, jeles rajnamelléki borairól híres. A' legjobb a' várhegyen magán terem. 1807 ezen vár minden hozzá tartozandósággal együtt Napoleontól Kellermann marschallnak ajándékoztaték; Németország megszabadítása után 1816 Ferencz császártól Metternich hercegnek adaték mint feudum. 30,000 fr. jövedelmet hajt. A' bortizedet az austriai császár huzza, ki az itteni főfelsőséget magának tartá meg. Maga a' vár 1722-32 egy régi klastrom romjaira építetett.

JOHANNITÁK, I. SZENT JÁNOS LOVAGJAI.

JOHN BULL, azaz Bika vagy Ökör János. Ez a' név tréfásan jegyzi az Angolok személyesített nemzeti characterét. John Bull az angol nép nagy tömegét, öszveségét jelenti nemzeti saajtságában. Swift legelső használá e' kifejezést.

JOHNSON (Sámuel), egy a' legtudósabb emberei közül Angliának, szül. 1709 Sept. 18. Lichfieldben, a' staffordi megyében, 's már korán rendkívül való talentumainak jeleit kezdte kimutatni. A' romai és görög nyelvet könnyen és hamar megtanulta. Homerus, Virgilius, Horatius költeményeiből nagyon ifju korában szerencsésen fordított, 's e' munkái nyelvemertre és költői tehetségre mutattak. Későbbben figyelmetteséget nyert Pope Messiásának deák hexameterekben való fordítása által, melyet 1728 készített, midőn az oxfordi egyetemben tanulna. Következő esztendőben hypochondria környékezte meg, mely miatt sokat szenvedett, 's attól egészen soha sem is menekedhetett meg. Nagy szegénysége miatt kénytelen volt 1731 elhagyni az egyetemet, 's Birminghamba mene, hol tudományos dolgozásaiból élt. Akart egy nevelő intézetet is felállítani, de csak három tanítványa akadt, 's ezek közt a' később elhíresedett Garrick, kivel Londonba ment, hol eleinte hasonlóképen dolgozása után élt. Ez idő tájban irt a' parlamenti vitatások főbb tárgyai felett, Demosthenes módjára, némely beszédeket, mintha azokat a' parlamenti tagjai mondották volna, 's melyekről sokáig hitték a' megyékben, hogy valóban elmondott beszédek. Megeismerkedett a' szerencsétlen Savage-al, kinek életét későbbben remekül leírta. Elhíresedése és felemelkedése 1738 kezdődött, mikor London nevű satiráját kiadta, melyet juvenalisi nyersséggel töltött el, 's a' főváros bohóságait, mint amaz Romáéit, elmés szeszéllyel rajzolta. Egy hét alatt kétszer nyomtatott ki e' munkája, 's a' könyvnyomtatónak nagy jövedelmet, neki pedig hírt nevet szerzett. Pope úgy megkedvelé e' satirát, hogy személyesen is kívánt annak írójával megesmerkedni. Ezután kiadta a' nagy lilliputi senatus tanácskozásait, melyek az akkori nevezetesebb parlamenti beszédek kivonásai voltak, magyarázatokkal; de 1743 tul nem maga, hanem Hawkesworth folytatta 1770-ig. E' munkája: „*A compleat vindication of the Licensers of the stage from the malicious and scandalous aspersions of Mr. Brooke author of Gustavus Vasa*“ 1739 látott világot. Ebben a' lordkamarást gunyolja, ki Brooke „*Gustav Vasa*“ nevű szomorujátékát megtiltotta. Kévéssel utóbb kiadá: „*Marmor Norfolciense, or an Essay on an aneient prophetic inscription in monkish rhyme, lately discovered near Lynne in Norfolk by Probus Britannicus*“, politikai tartalmu írását, melyért rabságba esett volna, ha jókor el nem szökik. „*Life of Richard Savage*“ 1744 bocsátotta közre, 's következett esztendőben „*Miscellaneous observations of the tragedy of Macbeth, with remarks on Sir Thomas Hammers edition of Shakspeare*“, melyben egyszersmind javalokat ad Shakspeare jobb és tökéletesebb kiadására. Dodsley Robert könyváros több társaival együtt egyezésre is lépett Johnsonnal e' végre, igérvén neki kötelező írás mellett 1575 font sterlinget a' kiadás körül teendő fáradságáért. Ezt magára vállalta J.; de a'

mellett más munkákon is dolgozott, p. o. „*The vanity of human wishes*,” mely Juvénalis X. satirájának utánozása, 's melyet 1749 adott ki. Ugyan ekkor írta „*Irene*” című szomorú játékát is, mely semmi kedvezésre nem talált. 1750 egy időszaki íráshoz fogott, a „*Spectator*” idomában, 's azt két esztendeig folytatta nagy dicsérettel „*The Rambler*” (a' kóborló) cím alatt); a' mi onnan is kitetszik, hogy életében tiz kiadást látott az, melynek ugy szólván nagyobb részét egyedül készítette, midőn Addison a' maga *Spectator*át több segéd társakkal adta ki. Végre kiadta 1755 híres angol szótárát is „*Dictionary of the english language*” két kötetben, mely az angol nyelvtudományban nagy tekintetű könyv, 's már 1758 hatodszor nyomtatott ki. Ezen political románját „*History of Rasselas, prince of Abyssinia*” 1759 adta ki. Ekkor állt dicsőségének legfelsőbb fokán, és a' kormánytól 300 font sterling esztendei fizetést kapott, melyet huzott is haláláig. Shakspeare munkájuak új kiadását csak 1765 végezte el, de azal a' művészeti bírálók nem voltak megelégedve, 's ugy látszik, hogy egész kritikai tehetőségét nem is fordította reá, 's a' dolgot nagyon könnyen vette. Ujjonnan kiadta Shakspeare darabjait Steevens társaságában 1774-ben, 's másodszor 1778 tiz köt. nyolczadrét formában. Irt még azután is némely apróbb political tartalmu írásokat, 's Macphersonnal, ki Ossiant kiadta, nagy harccha keveredett a' munka eredetisége felett. 70 éves korában fogott igen is esmeretes utolsó könyvéhez „*The lives of the most eminent english poets*,” melyben a' híresebb angol költők életét aetheticai jegyzetekkel írja le, melyek azonban nem mindenkor részre hajlás nélkül valók. Ezen életrások a' költők költeményeivel együtt kijöttek 1777—1781, 's később 1790 68 köt. 12-edrét. Megholt Johnson 1784 Dec. 13. Minden munkáit kiadta Hawkins (London 1786, 12 köt. 8.) melyekben mindazáltal versei nem találhatók. Életét egy jó barátja, James Boswell, és Arthur Murphy irták le.

Kállay.

JOMELLI (Nicolo), az olasz hangművészek egyike, szül. 1714. Nápolyországi Atelli helységében; eleinte Durante alatt Nápolyban a' *de Poveri di Gesù* conservatoriumban, 's midőn ezen intézet eltörülteték, a' *della Pietà de Turchini* conservatoriumban Prota, Mancini és Leo alatt tanulta a' hangköltészségei. Eleinte csak balletokat irt, mely muzsikánem Olaszországban nem igen becsültetik; ez által olly kevés hirt szerezhete magának, hogy midőn első vig daljátékát (*L' errore amoroso*) írta, nem bátorzkodék magát azon opera szerzőjének nevezni, hanem azt Valentino, egy nem igen különös híru mester neve alatt adatta elő. Ezen daljáték azonban, melyet ő 23-dik évében, 's hihetően a' nápolyi ujszínház számára készített, nagy tetszésre talált, mi által hangköltészkedésnek folytatására buzdítottatott. Erre 1738 a' florenczi theatrum számára *Odoardo* operáját írta, és pedig még kedvezőbb szerencsével; mi őt arra vezé, hogy 1745. Romába menjen, hol első daljátéka ritka kitüntetéssel fogadtaték. 1740—1748 Roma számára 14 operát irt, melyek közül megjegyzendők: *Astianatte*, *Ighigenia*, és *Cajo Mario*; ezen utóbbiban ama' felséges ária: „*Sposo, io vado a morir*” különös tapssal fogadtatott. Ezen daljátékok közé azonban nem tartoznak azok, melyeket ugyan azon idő alatt Velence 's más városok számára készíte. Már most sz. Péter templomában karmesteri hivatalt nyert, 's ezen közben készíte egyéb motettokon kívül ama' zsolnárt: „*Benedictus Dominus Deus Israel*,” melynek muzsikája remek munka. Az akkori würtembergi herczeg megkínálá Jomellit szolgálatjával. Ez reá állott, 's a' herczegét Stuttgartba kíséré, hol 1748—1765 maradt, 's nagy hirre kapván, legkedvezőbb kitüntetésben részesüle. Midőn ismét Olaszországba visszatért, V. János portugáli király hívá őt udvarához. Ezen meghívást elmellőzé ugyan, de azért mégis több operákat irt a' király számára, 's azon kívül minden utóbbi munkájának másait is megküldé neki. Ezután Romában két operát, *Achille in Sciro*, 's még egy másikat irt, de egyik sem

tetszett, mivel Németországban a' tetszetősb, könnyebb olasz frászmódot az alaposabb német tételi művészettel cserélé fel. Erre Nápolyba ment, hol szinte szerencsétlen volt, 's ott 1774 Aug. 28-kán meghalt. Halála előtt kevéssel még egy Miserere-t készített, mely a' két énekárnak mindig egyirányosan maradó öszveköttetése miatt csudálást érdemel. Egyházi munkái közül ezen Miserere és egy Requiem a' leghiresebb. Schubar t azt hírellel Jomelli felől, hogy ő volt teremtője azon újabb muzikai izlésnek, mely a' hangszeres muzsikát is nagyobb fokra emelé, 's hogy ő az első muzikai langeszek egyike vala; hogy tüzes elméje, nagy harmoniai esmerete, melodiai bősege, merész hangejtése (modulatio), és utánozhatlan műszerezése (instrumentatio) által új pályát tört meg; hogy ő használta legelsőben is a' bassusok staccato-ját, a' muzsikai színezést crescendo és decrescendo által pontosabban ő határozta meg, 's úgy vélekedett, hogy a' hangszereknek is kellene valami dolgot adni, jobb kimivelődések végett. Némellyek Jomelli operájit egyházi műveinek elejébe teszik. A' kamarai stylusban, a' mint modják, gyengébb volt. Átaljában pedig korábbi munkájit alapos tétel hiányával, a' későbbieket mesterkélés 's huzamossággal vádolják, mellyek által ama' hiányt fedezni törekvék.

JOMINI (Henri), Sándor császár segédje és altábornok, szül. Helvetiában Payerneben, a' waadtlandi megyében 1775 Mart. 6. Franciaországban szolgált egy helvetiai ezerednél, míg az 1792. Aug. 10-kén el nem oszlattatott. Ekkor visszatért hazájába, és kereskedésre adta magát. A' polgári katonaság alezeredese volt, mikor Ney 1802 Waadtlandba küldetett, ki vele megesmerkedvén, katonai pályáján nagyon elősegítette. Jomini 1803 Parisba ment egy kereskedő házhoz, de üres idejét a' katonai tudományoknak, nevezetesen a' tactica studiumának szentelte. Ney 1804 a' maga fő tábornoktestéhez vette őrnagyi ranggal, mikor épen „*Traité des grandes opérations militaires*“ című munkáját nyomtatás alá bocsátotta. 1805 vége felé hivatalos dolgokban Napoleon császárhoz küldötték előjáróji Bécsebe, a' hol most nevezett munkájának két első kötetét maga nyújtotta be a' császárnak. Tetszést nyervén, nem sokára ezeredessé neveztetett. Később Ney tábornagy tábornoktestének fő igazgatója lön 's 1807 részt vett a' burkus és lengyel földön folyt háborukban, 's báróságot és csapatvezérséget nyert. Elkísérvén Neyt Spanyolországba, 1808 és 1809 részt vön az oitani háborukban. Mikor 1812 az orosz háboru kiütött, Jomini is elkísérte oda a' nagy sereget, és Smolensk fő kormányozója volt a' szerencsétlen hátrálás idejéig. 1813 Saxonióban tett a' tábornagyi testnél szolgálatot, és mikor Plaszwitzben a' fegyverszünet felmondatot, hir nélkül oda hagyta a' silesiai hadsereget, 's Aug. 14-kén általmat a' szövetségesekekhez, mivel Napoleon nem akarta osztályos tábornokká tenni. Mint szökött tisztet a' francia haditörvénysek halálra ítélte, Sándor császár pedig altábornokká és őn segédjévé tette, 's így ő szolgálatját a' Franciaák ellen fordította. E' cselekedetért Sarrazin tábornok, midőn a' háboru történeteit leírá, Jominit sértegető szemrehányásokkal illette. Ez elégtételt kívánt az irótól, 's minthogy azt nem nyerhetett, a' dolog felett váltott leveleket világ élibe terjesztette, illy czim alatt „*Correspondence entre le général Jomini et le général Sarrazin sur la campagne 1813.*“ Sándor császárt elkísérte 1815 Parisba, hol XVIII. Lajostól Lajoskeresztet nyert. Feljebb megnevezett munkája első kiadásban illy czim alatt jött ki „*Traité de grande tactique*“ (2 köt. 8. Paris 1805), mellyhez egy atlas is van ragasztva. A' második kiadás czime „*Traité des grandes opérations militaires, ou Relation critique et comparative des campagnes de Frédéric et de Napoléon*“, melly harmadszor 1817-ben 8 kötetben két atlással jelent meg, a' két utolsó részben a' revolutio ideje alatt folyt háborukat adva elő. Jól lehet nem minden részre hajlás nélkül irt, könyve mindazáltal a' haditörténetekre nézve igen becses, mert hitelen kulfók után dolgozott.

Más munkája „*Tableau de la campagne d'automne en Allemagne*“ k-jött Parisban 1817. Legujabb munkáját Wagner fordította le: „*Analytischer Abriss der vorzüglichsten Combinationen des Kriegs, und ihrer Beziehungen auf die Politik der Staaten*“ (Berlin 1831).

JONES (Pál), az amerikai tengeri erő alapítója, szül. 1747 Scotiában, Apja kertész volt. 13 éves korában ment Amerikába kereskedést tanulni. Midőn a' gyarmatok, Nagybritannia ellen felkelvén, hajókat is fegyvereztek fel, ajánlá szolgálóját 's 1775 első hadnagy lön. Tapasztalása és tanácsa mindenben használták, a' mi jeles tengeri tisztnek nevelését 's a' matrozok fenytékét illeté. A' tengeri erő jobb karba állításáról fontos terveket készíte, 's több képzetel még a' legujabb időkben is több ízben létesítették. 1776 kapitánnyá nevezetvén, 1778 Brestből kiszáló sereget vezete Irlandba Whitehavenbe. Erre XVI. Lajos a' mérész kapitány parancsa alá egy francia hajóseredet ada, mellyel az Anglia tengerpartjait nyugtalaníta, jeles ütközeteket nyere meg és sok hajót elfoga. E' mellett Franklinnal 's Lafayette-l szüntelen levelezett. Dicsvágyon kívül, melly neki XVI. Lajostól pompás kardot 's rendkereszetet szerze, lovagos szerelem volt legfőbb szenvedélye. A' szép és eszes Löwendahl grófné Parisban megengede a' hősnek, hogy magát az ő lovagjának hirdethesse. A' congressus az ő tiszteletére 1787 emlékpénzt veretett. Katalin Petersburgba hívá 's ellenadmirálhá tevé. Midőn az egyesült státusok alkotmányát a' császárnénak leiratban áltadná, azt jegyzé ez meg, hogy az amerikai revolutio szükségképen másokat is fog szülni, 's hogy annak minden kormányra nagy befolyásúnak kell lennie. 1788 a' kapudán basa által Oczakow előtt elszéljesített hajóseregnél helyre állította a' jó rendet, a' miért sz. Anna rendjét nyere meg. Erre győzedelmet vön a' török hajóseregen; hanem Potemkin irigy vetekedése nem engedé neki ezen dicsőséget. Panaszára visszahivatását eszközlé ki a' hatalmas kedvencz. Boszorkodva hagyá el a' megbántatott tengeri hős Petersburgot, 's Parisba ment, hol 1792 meghalt. A' nemzeti gyűlés gyászba öltözött halálán. Élete történeteit Cooper „*Kormányos*“ című románjában helytelenül adá elő. Hívebben van az rajzolva e' munkában: „*Paul Jones, der kühne Seemann und Gründer der amerikanischen Marine*“ (angolból fordítva, Leipzig, 1826). op.

JONES (Sir William), egy a' legnagyobb orientalisták közül, szül. atyja jószágán Walesben 1746 Sept. 28, a' harrowi oskolában szorgalom és észtehetség által minden tanuló társai felett megkülönbözteté magát. 16 éves korában már mint költő lépe fel, 's *Prolusions*-ait készíte, mellyeket későbbben „*Arca dia*“ czim alatt nyomata ki. 18 éves korában az oxfordi egyetembe mene, hol a' keleti literatura 's legelsőben is az arab nyelv studiumát kedvelé meg. Egy aleppoi fiatal ember segedelmével, ki az arab nyelvet ügyesen beszéle és írta, fordítgata ezen nyelvből; azután pedig nagy szorgalommal foga a' persa nyelvhez, átlátván e' kettőnek szoros öszveköttetését. Nem kevesbé tanulá az ujabb nyelveket is, kivált spanyolt és portugált. Erre 19 éves korában tanítója 's nevelője lön az ifju Spencer grófnak. 21 éves kezdé magyarázatait az ásiál költészségről kidolgozni, 's a' sinai szóbélyegek megtanulásával is foglalatokodék. 1768 a' dán király számára egy keleti kéziratot fordíta le, Nadir sah életírását, 's ezért a' kopenhagai kir. társaság tagjává nevezeték. Ezen fordítás előtt, melly 1770 francia nyelven jelent meg, egy értekezés van a' keleti költészségről, melly sok újat és vonszót foglal magában. A' tudományoknak még függetlenebbül élni kívánás arra bírta őt, hogy a' nevelői hivatalról lemondván, törvénytudói pályára lépjen. E' mellett szorgalommal folytatá a' keleti literatura studiumát, 1772 egy kis kötet költeményeket fordíta, legtöbbsnyire ásiál nyelvekből, 's 1773 tagja lön a' londoni kir. társaságnak. 1774 magisterré létekor egy beszédet írta, mellyben a' tudós esmereteket igyekezék védelmezni azon vád ellen, hogy általok a' férjfi ész gyengítették, a' szabadság csorbit-

tatfik, 's a' rabszolgai alázatosság előmozdítatik. 1774 elején jelent meg-e' derék munkája „Az ásiái költészetéről“. 1778 Isaenusnak az athenéi öröklési jogról tartott beszédjét adá ki fordításban, bevezetéssel, criticali és történeti jegyzetekkel 's magyarázattal kísérvé. Miután Paris-ba három utat tett, 's a' Moallakat név alatt esmeretes 7 arab költemény fordítását befejezte volna, főbíró lön Fort Williamban Bengalában, 's ez uttal nemesi rangra emelteték. Apr. 1783 utazott el Indiába, 's Hinzuán (Joanna) szigetét, melly Afrika keleti partja körül fekszik, igen jelesül irá le. Sept. szállt partra Calcuttában. Hivatalos foglalatosságaitól líres órájít tudományos studiumokra fordítá, mellyek leginkább India political és tudós állapotját tárgyazák. 1784 tudós társaságot alapíta Calcuttában, mellynek felállításáról az „Asiatic researches“ I kötetében ad tudósítást. Most a' sanskrit nyelvet tanulá, mint India régi történeteinek esmerésére mulhatlanul szükséges segédeszközt. 1785 egy időszaki írás jelent meg Calcuttában: „The asiatic miscellany“, mellynek tartalma legnagyobb részirt Indiára vonatkozik. Az első két kötetben sok munkája fordul elő Jonesnek, jeles bizonyosságai ügyes eszének, melly a' legkülönbözőbb nemű tárgyak és előadáshoz tudá magát illeszteti. Hogy honfijait a' Hindusok 's Mozleminek törvényei és szokásaival megismerkedtesse, a' gyűjtés munkájára, — segittetve a' kormánytól — tudós Hindusok és Mohamedanusokat választá; ő maga készíté az egésznek tervét, 's ő maga mutatá ki a' kéziratokat, mellyekből a' gyűjtemény meritendő volt. 1789 a' társaság „Researches“ e' fenemlített első kötetét adá ki Calcuttában. Saját munkái teszik annak legoktatóbb részét. Eletében még két kötet jelent meg ezen vizgálatokból, mellyek még ma is isolytatataknak. Ezek legfontosabb felvilágosításokat foglalnak magokban Ásia és kivált India története, régiségei, művészete és tudományai felől. Ugyan azon eszt. kiadá „Sakontala, vagy a' sörsgyűrű“ czimű, igen vonszó nézőjátékát Kalidasa indus költőnek, fordításban. 1794 megjelentek tőle „Menu rendeletei“ szinte fordításban, mellyek a' vallási és polgári kötelességek egész indiai rendszerét magokban foglalják. J. olly bő és különbözőféle esmeretekkel bírt a' művészetek, tudományok és nyelvekben, mint talám soha senki, legalább nagyobb mértékben bizonyosan nem bírt. Egész életét az a' nagy gondolat lelkesítette, hogy a' kelet és nyugot közt szorosabb lelki öszveköttetést eszközöljön, a' kelet-literaturai kincseit, mellyek az emberi mivelődés tiszta alaphangjait foglalják magokban, a' finomultabb Európával közölje, 's a' keletieket mind saját literaturájokra emlékeztesse, mind europai közlemények 's előhaladás iránt fogékonyokká tegye 1794 Apr. halt meg. Munkái, mellyek közt egy igen jó persa grammatica is érdemel említést, 6 köt. jelentek meg Londonban.

op.

JÓNI (János) Szepesvármegyében Iglón született. A' tudományokra adván magát, minekutána oskolai pályáját a' halai és jeni academiákban végezté, visszatért honába, hol minekutána az ügyvédi esküt letetvé, szülővárosába vonta el magát. Itt perek helyett bányászati tudományokkal 's némelly törvényes munkák kidolgozásával foglalatoskodott. Meghalt mintegy 1755 körül. Nyomatásban kijött munkái ezek: „Schediasma historico-juridicum, de auspicio regio Stephani primi Hungarorum Apostoli.“ 2) Dissertatio de usu et auctoritate juris Romani in Hungaria circa doctrinam de patria potestate.“ „Tractatus juris publici et historici“ czim alatt újra nyomatva (Jena 1756); és 3) „Commentatio historico-juridica, de origine et progressu juris Hunno-Hungarici a primis Hunnorum in Pannoniam susceptis demigrationibus, ad praesentia usque tempora continua annorum serie repetita.“ (Lőcse 1727); melly igen sok nevezeteset 's nyomos adatokat foglal magában 54.

JORDÁN. Ezen, szent emlékezetekről híres folyó az Antilibanon hegy tövében Syriában (damaski pasalik) ered, a' Keszaret vagy Tibériás' tavát képi, Palaestinán éjsz. dél felé folyik keresztül, 's miután a'

Kidron folyót magába fogadta volna, a' Holttengerbe ömlik. Partjai előbb népek s' miveltek valának, most pedig puszták, 's lassan halad sárga vize a' homokos vidéken. A' Hebraeusoknál Jordán volt a' neve, azaz: törvényszék folyója; most az Araboknál Nahar el Chiria. Az Arabok az ezen folyóbeli vallásos mósásnak nagy orvosi erőt tulajdonitnak. *op.*

JÓREMÉNYFOK. Afrika déli csúcánál (33° 55' 15"), 1493 portugali Bartholomeo Diaztól találtatott fel és csak 1497 hajóztatott körül Vasco de Gama nevű portugál által. Azonban a' Hollandiak voltak az első tengeri hajózók, kik 1600 óta ezen földcsucs becsét megemerték, melly abban áll, hogy itt az asiai archipelagusra utazók, és onnét visszatérők új eledelt és friss vizet vehetnek a' hajóra, 's a' betegeket, kik a' további utazást ki nem állhatják, ispotályba szállíthatják. A' hollandi keletindiai társaság Wankisbeck hajóorvosra bízta az első telepedés elrendelését. Azonban csak az a' czélja volt, hogy ott annyi élelmet teremtsen, mennyi az ott kikötni szokott hajóknak elegendő; csak 1652 biztosított a' fok birtoka erősség és katonák által. Fekvése és éghajlata, melly egész Afrikában legszelidebb, kedvező az új gyarmatnak. Három hegylánc, melly Cap városát fedi, oltalmazza e' birtokot. Ennek $\frac{7}{10}$ része a' száraz síkság (Karroo) és a' homókköhegyek miatt lakhatatlan. Az északkeleti szél télen, Májustól egész Szeptemberig uralkodik rajta. Illyenkor az idő rendesen kellemes, és csak néha esős, fergeteges és hideg. A' többi hónapokban a' déli szél igen dühösködik. A' nyár igen forró, kivéven a' tenger felől fuvó szél óráit, de még sem egészségtelen. Az európai fák csak egy két hónapra hulasztják el leveleiket, az afrikaiak ellenben mindig zöldelnek. Bor és gabona-termesztés, kerti és erdei gyümölcsök, marhatenyésztés, vadászat és halászat, gazdag jövedelmet adnak a' gyarmatosoknak. A' kézművesek (többnyire született németek) Cap városában, és a' hollandi parasztok a' falukon, gyakori viszálykodásban ugyan a' vad Kafferek, Hottentották és Buschmanokkal, de szorgalmuk után még is boldog állapotban szép életet élnek. Magában a' városban nagy pompázás uralkodik, főképen az evés és ruházatban. Midőn XIV. Lajos 1672 az alföldi köztársaságot végromlással fenyegette, a' republicanusok a' legrosszabb esetben inkább Capba és Bataviába szándékoztak kivándorolni, mintsem francia járom alatt nyögni. 1600 óta, a' mikor t. i. a' Hollandiak Cap várost alapították, 1806-ig, mellyben ezt a' gyarmattal együtt a' Brittek nyerték el, kiknek az 1814 teljesen át is engedték, gyarapodott ugyan a' Capváros 16,000-re menő lakosainak (kik közt 10,000 rabszolga) jóléte; de a' hollandi helytartók soha sem gondolkodtak a' gyarmatban nagy javításokat tenni, millyenek most az angol kormány által eszközöltetnek. A' város középpontja a' gyarmat kormányzásának, és fegyverhelye a' legalább 5000 emberből álló szárazföldi és tengeri katonaságnak. A' britt kormány a' Halfolyó felé terjeszté a' gyarmat birtokát, fegyveres angol munkások 's kézműveseket telepítvén azon vidékekre. De a' Kafferekkel való háboruszkodás gyakran káros vala az új telepedésre nézve. Azonban a' britt helytartó meg tudá az afrikai vadakat békeegyezés és kereskedési szövethetés által szelidíteni. Sőt egész törzsek néha még választott bíróvá is teszik őt viszálykodásaikban; a' capi britt sorsereghben egy csapat Hottentotta és keletindiai Seapoy is szolgál, kik a' vadakkal való háboru nehézségeit könnyebben eltűrnek az Európaiaknál. Még fontosabb lett a' Cap a' Brittek előtt, miolta Sz. Móríc (Isle de France) szigetét bírják. Ezen jeles kikötő és védpont ugyan is nem természet szükségesére elegendő, 's a' hiányt előbb Bourbon szigetéből nyerte, melly Franciaországra maradt. Most tehát a' Cap segíthet rajta. Madagascar is szint ezen hasznokat nyújtja. A' capi parasztok lomhasága mellett is annyi gabonát termesztenek a' gyarmat, hogy évenként sok vetni való gabonát küldhet Angolországba. Az Angolok most a' Capból — a' miről a' Hollandiak soha sem gondolkodtak — czethalfogásra járnak az ausztrali nagy szárazföld vizeire, és még a' déli földcsúc leg-

végő partjaira is. A' Capváros révtorkolatja nem egészen biztos, hanem van ezen kívül több kikötő öble a' gyarmatnak; ilyenek a' Saldanha, False, Tafel, Limon és Wood öblök. Mivel itt Passát szelek uralkodnak, majd ez majd amaz keleti vagy nyugoti parti öblök biztosok. Azonban mind ezen öblök szűkölködnek révgát (Molo) sőt itt ott forrás viz nélkül is. De a' mostani kormány kezd minden hiányon segíteni. Az elaljasodott bortermesztést az országlás tiszszeresen szaporitá meg, a' bevitt Angliába, mérsékelt vám mellett, megengedvén, egyszersmind a' keletindiai emésztést is előmozdítván, a' szőlőtőkét pedig és sajtolást policziai felügyezés alá állítván. Dohánytermesztése derék, 's jól diszlenek rajta a' juhok is, a' gyarmatnak egyetlen egy szelid állat faja. Van hajó építésre való fája egynehány lakatlan pontokon. A' britt kézi szorgalom igen munkás Afrika és Keletindia termékeit honosítani, 's ezért mozdítja elő a' Malajok és Chinaiak letelepedését. Most a' gyarmat általában jobb korban áll a' figyelmes britt kormány alatt, mint előbb. A' lakosok a' britt gyarmatrendszer következtében bizonyos korlátozott political jogokat is nyerendének. A' kormány megtartá a' birtok 8 megyére osztását, de abban egészen eltávozik a' holland kormánytól, hogy a' kis vidékeken a' letelepedést elősegíti, az elsőben letelepedett afrikai jobbagyok mértéktelen legeltetési jogát korlátozza, és a' rendes öröklési könyvek bevitele által a' földbirtokot a' britt gyarmati jog szerint megállapítja.

JORNANDES, tulajdonkép Jordanes, egy Alanus, Justinianus császár alatt élt 's jegyző volt, azután papi hivatalba lépe, de hibásan tartatik ravennai püspöknek. Munkája „*De Gothorum origine et rebus gestis*” és chronikáji „*De regnorum et temporum successionibus*”, melyek 552-ig terjednek, igen fontosak, noha barbar latin nyelven irattak. Muratori „*Scriptores rer. ital.*” vannak lenyomtatattva.

JÓSEF (I), romai német császár 's Magyarok királya, I. Leopold császárnak 3-ik hitvesével, Eleonora Magdolna nádor neuenburger hercegasszonnyal nemzett fija, szül. 1676. Még atya életében (1687) Magyarok királyává koronázták, 's 1689 romai király lön. 1699 házasságra lépe Vilhelmina Amália braunschweig-hanoveri hercegasszonnyal. 1704 Landau előtt vezérlé a' sereget. 1705, atya halála után, átvevé annak örökös tartományait 's a' német császári méltóságot. Két terhes háboru szált reá; egyik Magyarországon, az ottani felkeltekkel Rákóczy Ferencz vezérlése alatt; a' másik Franciaországban, a' spanyol öröklés miatt. A' Magyarokkal fegyverszünetet kötö ugyan 1706, de a' békealkudozások csak hamar félbe szakasztattak. A' Francziák ellen szerencsésen harczolt Németalföldön és Olaszországban. Amott 1706 a' malplaqueti, jodoignei 's 1707 az oudemardei ütközetet nyerek meg seregei, 's majdnem minden erős helyeket meghódítanak. Itt 1706 a' turini ütközet nyereték meg, honnét az Austriaiak Toulonig nyomultak, 's Olaszország az ő háborgatlan birtokában maradt. A' spanyol öröklési háboru folytatában ugy látszék, mintha XII. Károly ő ellene akarna nyilatkozni, mit azonban J. ki tudott kertiülni, a' sileziai protestansoknak tetemes szabadságokat engedvén. 1706 a' bajor és kölni választófejedelmeket, 's 1709 a' mantuai herceget, mint Franciaország szövetségeseit, birodalmi jogvesztetre bünteté. A' wetzlari birodalmi törvénykamarát helyre állitá A' spanyol öröklési háborunak nem érhető végét; a' magyarországi felkeltekkel ellenben, kik 1708 Trencsinnél megveretvén, egyre kevesedtek. Pálffy János nyomos eszközésére megkötötték a' szatmári egyezség. Meghalt 1711 himlőben.

JÓSEF (II.) romai német császár, I. Ferencz császár és Mária Theresia fija, szül. 1741 Mart. 13., épen az austriai öröklési háboru kezdetén. Mária Theresia a' Magyarok 1741-ki országgyűlésében, rendkívüles erőlködésekre szólitá fel a' rendeket, a' gyenge csecsemő jogai védelmezésé végett. Miután fiatal éveit kiterjedt esmeretek pybjítésével töltötte volna 1760 házasságra lépett parmai Ersébettel, kit gyengéden szeretett, de

a' kft már második gyermekégyében el kelle vesztene; színtíly hamar fosztaték meg 2-ik felelégétől, Josepha badeni herczegasszonytól is. 1764 romai király lön, 's 1765, atya halála után, császár. Ugyan ekkor segédországlóvá is tetetett anyja által, ki azonban csak a' hadak kormányát bizá reá, az igazgatás egyéb részeit egészen magának tartván meg. Erre heutzá országainak nagy részét, megvizsgálá a' sereg, erősségek, kereskedés és földmivelés mindenütti állapotját; Erdélyben a' pestis ellen hathatós rendszabásokat tön; az uzsorás marha kereskedőket kinszeríté a' szűkölködő városokba hajtani marhájokat; Horvátországban, Zengtől Károlyvárig, országot építettését rendelé; az Austria 's Velence közötti határokat rendbe hozá; Csehországban Schwerin porosz tábornoknak emlékoszlopot emeltete; 's egy éhség álkalmával az eleség előteremtéséről atyailag gondoskodék. 1768 Falkenstein gróf név alatt meglátogatá nagy Fridriket Neiske melletti táborában, hol mint barátok, minden ceremóniát félre téve, mulattak egymással. 1769 pedig Fridrik jöve az ő látogatására, a' morva Neustadt melletti tábörba. Ezen évben Olaszországba utazék J., hol minden nevezetességek után szorgosan tudakozódék. 1777 Brüsselből Paris és Lyonba mene. Ez évnek végével Maximilián József, a' wittelsbachi ház utolsó ivadéka, meghalván, Austria, alapos igényeinél fogva, Bajorország nagy részét megraká seregeivel. Károly Theodor, pfalzi választó, 's Bajorország követelt örököse, Austria igényeinek alaposágát maga is megesmervén, megegyezett, hogy kárptólásul neki az austriai örökös tartományokban, nevezetesen Schwabenben adásék egy rész. Hanem Poroszország irigy szemmel nézvéen Austria nevedekését, a' bajor öröklési háborut gerjeszté; de ennek, Mária Theresia eszközzésére, csak hamar véget vete a' tescheni béke, mellynél fogva Austria, hódításának legnagyobb részét visszaadá, 's meglévék az Innkerülettel. 1780 Moskauba utazott J. Anyja ez évben meghalván, átvevé a' kormányt. Seholy sem koronáztatá meg magát. Magyarországon e' helyett levelekkel tudósítá a' vármegyéket az országítás átvétele felől, 's igéré, hogy törvény és szokás szerint fog igazgatni. Mindjárt a' kormányra léptekor viseleti lajstromokat hozá be, a' tisztviselők számára; az egyházi szerzetek öszveköttetését Romával 's minden külföldi előljárójikkal eltörlé; a' királyi placetumot ujra kihirdeteté; az „*In Coena Domini*“ és „*Unigenitus*“ bullákat elnyomá; vallási türelmet parancsola; a' csupa kegyelmi nyugpénzeket megszünteté; az érsekek 's püspököknek új esküvesi formát szaba. Ezen kívül megszünteté sok férjfi és asszonyi szerzetes rendeket; a' földhez ragadt jobbágyágot eltörlé; a' nyilvános nevelést, polieziát 's földmivelést javitá; eltörlé a' halálos büntetést saját törvénykönyve által. Tovább megszünteté a' missziokat; Gergely pápa brevariumából a' fejedelmek letételéről, mint pápai jogról, szóló helyet kihagyatá; a' magyar koronát Bécsbe viteté; a' német nyelvet Magyarországon ügnyelvévé tevé; behozá ugyan itt a' házak feljegyeztetését 's számakkal bélyegeztetését; Magyarhont 10 kerületre osztá, kir. biztosok alatt, megszüntetvéen a' fő ispányi hivatalokat; a' szabados kerületeket a' nagy kerületekhez kapcsolá; a' vármegyék közgyűléseit eltöltá; pecsétjeiket 's czimereiket elszedé; a' tisztválasztásokat eltörlé; az alispányok és szolgabírák birói hatalmát megsemmisité, állandó törvényszéket állítván fel; a' városok, kerületek és egyes familiák vérbiroságát a' halálos büntetéssel együtt eltörlé; a' kegyelmezés királyi jogát a' hétszemélyes táblára, és a' kir. biztosokra ruházá; a' birtokosok és jobbágyok közti viszonyt bizonyos határok közé szorítá sat. Ezek voltak országaira nézve tett fő munkálatai. Természetes, hogy illy sok nemű óriási munka közé itt ott hibás lépés is vegyült; de J. a' neki czélirányosnak, birtokai érdekével megegyezőnek látszót sebesen, 's a' fenállóra minden tekintet nélkül akarta létesíteni. Így történt, hogy annak, a' mi kíméléssel eszközöltetve talám áldással teljes gyümölcsöt hozandott, kártékonyok levének következesai. Ezen kívül külhá-

talmakkal is volt baja. Így 1784 Hollanddal a' scheldei szabad hajózhátás miatt. Bajorhont szerette volna a' cserébe adandó Németalföld helyett megszerezni; de ezen alkudozását sikeretlenné tévé a' II. Fridrik által 1785 felállított fejedelmi szövetség. Chersonba, Katalin orosz czárného- tett utja lön oka az 1788 kiűtött török háborúnak, mely reá nézve szerencsétlenül folyt. Boszorkodva ezen, 's betegen tére vissza Bécsbe. Egy új, 1789 Nov. behozott adótvörény elégedetlenséget szüle a' parasztság között. Ugyan ekkor a' Németalföldiek is fellázadtak, a' császári seregeket elűzék, 's az engedékenység ajánlása által még daczosbak levének. Most már Magyarország is megúná a' fejedelem hatalmaskodását; a' vármegyék öszvegyülének, 's kijelenték, hogy országgyűlés nélkül se ujonczokat se gabonasegedelmet nem adnak. Tirol is nyugtalankodni kezdte. Jósef tehát békéltető eszközökhez nyula. Magyarország nézve adott rendeleteit, a' türelmin, plébanian és urbérin kívül, mind visszavévé, 's ígéré, hogy magát megkoronáztatandja. Tirolban is tetemesen változtatá parancsait. Hanem mind ezen körülmények annyira elgyengíték különben is roskadt testét, hogy 1790 Febr. 20. meghalna. Öccse, a' most országló fejedelem, Bécsben 1807, emlékoszlopot állitata neki Zauner által, méltót mind a' dicsőítetthez mind az állítóhoz.

JÓSEF (Antal János), országló fejedelemünk testvére, szül. 1770. Bátyja, Sándor Leopold, halála után 1795 Magyarország királyi helytartójává neveztetvén, 's 1796 az országgyűlés által egy szívvel lélekkel nádorispánná választatván, azolta minden idejét hazánk javára szentelé. Mint előlülő a' főrendek táblájánál, számos józan törvények hozatalát mozdította elő; mint vezére a' királyi helytartó tanácsnak, figyelmét kiterjeszté a' hon minden vidékeinek szükségei 's kívánataira; mint előlülője a' fő törvényszéknek, számos szövvényes ügyekben köz megelegetéssel tünteté ki sok izben mély belátását 's törvényesmeretét. Midőn a' hon veszélyben forgott, nem késett fő kapitányi tisztének, egész kiterjedésében, lelkesülten megfelelni. Midőn a' hon és a' fejedelem közt véleményi hasonlóság adá magát elő, törvényes közbenjáróságát honja 's fejedelme iránt egyenlő hűséggel teljesité. De nem csak fő méltósága viselésében tündöklött; hanem minden, kicsinyben nagyban, egyesekben avagy egész társaságban keletkezett szép és jó igyekezet'kegyes pártolója vala. Fejér, Tolna és Somogy vármegyék századokig poshadt, levegő rontó mocsárai kiszáríttatását főleg az ő hatalmas pártfogásának köszönhetik, mellynek hálás megesmerését azzal kívánák örökösíteni, hogy azon mocsárok száritó csatornájának „Jósef csatorna“ nevet adnának. Az ő lelkes pártfogása eszközlé ki a' Magyarnek, hogy ne csak tűzzel hanem okkal 's móddal harczolandható fiaiunk honunk kebelében neveltethessenek. A' már zsengéjében is áldott gyümölcseket kecsgetető magyar tudós társaság szinte az ő lelkes pártfogása alatt láta létet. Három izben lépe házasságra; elsőben Alexandrina Paulowna, orosz csász. hercegasszonnyal; másodsor Hermine, anhalt bernburg schaumburgi hercegasszonnyal, kivel egy fint 's egy leányt nemzett; 's harmadszor Mária Dorottya württembergi kir. hercegasszonnyal, ki szinte egy fiú 's egy leánnyal boldogította.

JÓSEF, a' kedvelt Rahel utószülött fia, atyjának Jákobnak főleg szeretett gyermeke. Testvérei ezért irigykedtek reá 's ártatlan álmainak magyarzásából felfuvalkodottságot következtetve eladák őt egy ismaelita rabszolga-kereskedőnek, ki által Potiphar, Egyiptom egyik jelesebb status tisztviselője házába jutott. Okosság, 's hűsége, mellyel ura jószágát igazgatá, enyhülést szüle állapotjának; azon ellentállása által pedig, mellyel Potiphar nője fajtalan kívánatit eligazítá, szűz melléknevet nyere. Magaviselete ezen megkisértés alkalmával, olly lelki erőre és jámborságra mutat, melly egy 20 évü ifjuban bámulásra méltó. A' megvetett asszony bosszúvágya tömlőzbe juttatá. De ő itt is meg

tudta a' felvigyázó bizodalját nyerni, 's azon vigasztalással teljes álommagyarázás, mellyel a' hasonlókép befogott kir. pohárnokot megörvendeztet, utat tör neki szerencsére. Mert midőn a' pohárnok a' kegyelmet ismét visszanyeré, egy álom alkalmával, mellynek fejtegetésével Pharaó, 's egész udvara híjában vesződött, megemlékezék ő azon hebraeus szolgáról, ki a' tömlőczben az ő álmát olly szerencsésen fejté meg. J. meghivatván, a' király álmát a' hét kövér és hét ösztövért tehenről, jeles elmejelenléttel 's tartomány esmerésével, a' hét egymás után következő bő, és ugyan annyi szűk esztendőre magyaráza. E' mellett olly czélirányos javalokat tett, a' népet az élelem szűke ellen biztosítai, hogy Pharaó ő reá bizná azoknak kivitelét. Ő neki tulajdonítatik még ma is a' 70 mfdnyi hosszúságu nagy csatorna ásatása. Erdemei, mellyeket Egyiptomra nézve szerzett, habár be is vivé a' rabszolgaságot, igazolák a' király bizodalját, ki őt a' haza atyjának nevezé és az országu második emberévé tevé. Összekelvéen egy egyiptomi nagynak leányjával, 's a' király után legfőbb hatalommal ugy szinte a' nép szeretetével is birván, teljesedve látá minden kívánságát, csak övéi után vágyódását nem. Ekkor eljöttek testvérei a' szükség esztendeiben, hogy az általa megtöltött magtárokból gabonát vásároljanak. A' nélkül, hogy magát velek megesmertetné, egynehány kemény próba által az iránta mutatott testvérietlen tett megbánására igyekezék őket birni, 's kiesmerni. Végre erőt vön rajta szive. Igen érzékeny ezen maga megesmertetése, 's azon jelenet, mellyben J. Egyiptomba hivott atyját viszont látja. Most az, kit testvérei eladtak, ezeknek jöltévője lön; a' miért Jákób utolsó áldása alkalmával Rahel két fiának egyenlő jogot ada a' többi testvérekkel; ezért tartá fen a' Hebraeusok közt két törzsök, Manasse és Ephraim, J. emlékezetét. Senki sem nézhet illetődés nélkül illy nagy talentomu, ritka erényü, illy jeles és csudálatos történeteken keresztülment férfiura, ki a' történetírás legrégibb idejébe tartozik. Élete leírása kétség kívül legszebb része Mozes iratainak, 's ámbár mindenki tudja, még is egyiránt fél 's reményl az ifju és öreg az ő szerencséje változásánál, midőn azon oklevél egyszerű előadását olvassa. Ezért kedves tárgya is József a' mivézségnék, jó képek örökösítették élete jeleneteit; költészség és románok utánozták caractere vonásait és sorsa menetelét, a' nélkül legtöbbsnyire, hogy az originált elérték volna; újabb időben ismét szinpadra alkalmaztatott Méhul ezen érzékeny játékában „Jákób és fia.“

JOSEFINOS I. AFRANCESADOS.

JOSEPHUS FLAVIUS, szül. Jerusalemben K. u. 31 évben, a' papi rendből vévén származását. Ekessége volt a' pharisaeusi felekezetnek, mellyet valla, 's egy ideig Galilaea helytartója, későbben parancsnoka lön a' sidó seregnek, 's bátorsággal, esmeretekkel és elhatározottsággal állt ki Jatapata erősségben egy hét hetes ostromot Vespasianus és Titus ellen. Árulás által átadatván a' vár az ellenségnek, 40,000 lakos konczoltatott fel, 1200 pedig fogollyá tétetett. J. egy barlangba rejtezkedik, de reá akadtak 's átadták a' romai hadvezérnek. Kz épen Nerohoz akará őt küldeni, midőn Josephusnak, a' mint mondják, olly jövendölése által, hogy Vespasianus egykor császár lőend, sikerült megnyerni annak kegyelmét, 's es által ön szabadságát. Ez arra bírta, hogy midőn Titussal Jerusalemben előtt megjelenék, földieit hódolásra szólítsa fel. Jerusalemben elfoglaltatása után Titussal Romába ment, és mint szemmel látott tanu leírá „a' zsidó háboru történetét“ 7 könyvben zsidóul 's azután görögül is; olly munka, melly minden történetírású könyvek közt legközelebb áll Liviusához. Szintolly jelesek „Zsidó régiségei“ is (20 könyvben). Ezek a' zsidók történetét a' legrégibb időktől, egész Nero uralkodása végéig foglalják magában; de azt vetik ellene, hogy kicsufolja Krisztus csodáit és mind azt, a' mi képes volna az ugynevezett pogányokat sérthetni, elnyomja és kisebbiti. Mint okos politicus,

Messias jövendölését Vespasianus császárra magyarázá. „Zsidó nemzet régiségei“ című két könyve, becses töredékeket nyújt a régi történetíróktól, és Apion, egy alexandriai grammaticus, 's a' Zsidók ellensége ellen van intézve. Munkáit legjobban adá ki Havercamp (Amsterdamban 1729, 2. köt. félrét), görögül és latinul, legújabban pedig Oberthür (Leipzig 1781—85), németül Friese Böhmert „Über des Flav. Jos. Zeugniß von Christo“ című munkája (Leipzig 1823) J. életírását is magában foglalja.

JÓSLAT. Minél kevesebb tapasztalása, esmerete, tudománya volt és van az emberiségnek és egyes embernek, annál különfélebb mestersegekhez folyamodott és folyamodik, mellyek által szűkölködésén segítsen. Az illy hiányok szülek mind azon lényeket, mellyeket mi feltétemény gyanánt 's egészen más színben látunk, mint mások, kik a' nyomtalannak is csalahatatlan igazságot tulajdonítanak. Különösen pedig a' jövendő homálya feszegeté az emberek képzeletét, tudni vágyását. Gyanujokat sokan sokfélekép jelenték ki, következtetéseket azonban a' jelentől szedtek. A' gyorsabb képzeletű, pergőbb nyelvű kezde e' mezőn is dicséretet aratni; a' rábeszéléshez értő, hitetővé lett; a' csalni akaró forrást lele haszonkeresésének. Utóbb—hihető—némmely csalt, tudta nélkül csalmagyarázótt másoknak, míg volt, ki belsejében neveté, a' mit szája mondott. A' történeteket átfutva, minden miveletlen, tudatlan nemzetnél lelünk jóslókra, 's a' setátségből erednek tapasztalunk minden jövendölést (az okozkodó 's orvos tudománybelit kivéve). A' világosodás örök ellensége volt neki, 's ez minél nagyobb, a' jósolgatás fajai annál gyérekbbek, fonnyadtabbak. Saulról tudva van, hogy először kilüzé a' jóslókat, jövendölőket, pártfőktől elég ravaszul használták. Cicero egy könyvet irt a' jóslásról (de divinatione). Cato elég felvilágosodtan mondá: csudálja, hogy az egymással találkozó Aruspexek nem nevetnek, mivel t. i. lehetetlen, hogy két korhely csaló a' magokat csalni hagyók ostoba együgyűségén ne nevelsen. Tacitus szerint, a' régi Németek nagy jósló erőt tulajdonítottak némelly asszonyoknak. A' történetek fentartják egy illy híres jósló asszonynak emlékét, kinek neve Vallada, 's a' Romaiak németországi hódoltatások idején élt (első században Kr. után). Magas toronyban lakott, elzárkózva a' világtól, mint egy Dalai Lámanó, 's csak közel rokonai vitték meg a' szent homály titkait felvilágosítva a' kérdező népnek. Szent fejr lovakat is tartottak a' régi Németek isteneknek és jóslóiknak, mert vélemények szerint a' lovak az Istenek titoknoki, biztosi valának, mint a' Romaiaknál a' madarak, nevezetesen pedig a' ludak. A' jövendő szerencsét vagy bajt ezen szent lovak nyereséből (a' mi a' Persákra emlékeztet bennünket) és nyihogásából jövendölteték magoknak. A' keresztény vallás elterjedésével elvirágozott a' pogány oraculumok aranyidője, a' jövendölők megehezve más dologhoz fogtak. Keresztény császárok is kezdvén uralkodni, megparancsolták a' hitetlen jóslók elhallgatása, de korántsem tiszta világforrásból. Most a' bibliai oraculumok jöttek fel. Valamint a' Görögöknél Sortes homericæ, a' Romaiaknál Sortes Virgiliæ voltak, ugy a' keresztényeknél Sortes Sanctorum lettek. T. i. az Isten akaratját valamelly dolog felől, 's maga a' dolog kimenetelét a' szent könyvekkel akarák megtudni. Az illyen nagy kérdésre órákig, napokig, hetekig való készület is szánaték, imádságból, böjtből 's más hiti gyakorlásokból álló, mellynek utána a' biblia felnyittaték 's az először szembe ütlő ó vagy új testamentomi vers világosítást ada. Viszaélés lön azonban vele 's több egyházi gyűlés által eltiltaték. 739-dik esztendőben Nagy

Károly is eltölté a' zsoltárokból 's evangeliomokból szokott jövendölést. De minden tilalom ellenére is tartott az egészen a' 14-dik századig. Hogy azonban ma sincs kiirtva, mindenki megengedi, sőt sokan boszongodva vallják meg. Hány felvilágosodottnak tetsző házban vetnek má is kártyát, jósolnak a' kávé findzsából? 'stb. Hány helyen lelnek hemenetelt a' kézből jósolók, az egyiptomi faj csacska, csaló asszonyai? Csupa tréfából öntetik-e karácsony éjel ön, hordatik fa, hányatik czipó 'stb.? A' nagy varakozással teljes időkor különösen bővelkedik profétákkal, mint pelda volt a' harmincz, a' hét éves háboru kezdetén. A' 19-dik században Müller volt a' híres sváb proféta; a' parisi Sybillának, Madem. Lenormandnak nem hittek-e sokan? Pesten nem hordoztatott-e a' parisi juliusi háboru után egy jövendölési lajstrom körül, melly 1832-re egész Európát vérbe fereszté? Ezek nem igen vitézkednek a' 19 század vilagosodottsága mellett.

JOSQUIN DE PREZ (Adrián; másként Josquinus, vagy Jodocus de Prato) a' németalföldi hangászkola első mestereinek egyike, születésére nézve németalföldi, melléknevét Prato nevű toscanai városban volt több esztendei tartózkodásától nyeré. Tanítványa volt Okenheim Janosnak, ki a' maga korabeli Bach Sebesténynek nevezteték; ennek vezérlése alatt tanuló Josquin a' művészi harmoniát, azután Olaszországba ment, 's 1475 a' pápa énekesei közé vétetett fel. Már itt létele alatt nagy hirt szerze magának motettjei, miséji, 's más egyházi szerzeményei által; mellynél fogva Cambrayba hivatott, 's XII. Lajos, I. Ferencz, 's végre I. Maximilian császár karmestere lett. Meghalt Brüssselben, hol sirköve sz. Gudala templomában találtatik. Mint contrapontozó méltán csudálatos még 100 évvel Palestrina és Orlando előtt; szerzeményeiben, mellyekben pontozás, canon, és fuga uralkodik, saját pályát töre magának; nem is követe ama' szokást, mellynél fogva masok minden kedvelt themákra valamit írni szoktak. Dr. Luther Márton, midőn Josquin miséjinek egyikét meghallgatta volna, így szólt: „Josquin a' kóták mestere; azoknak ugy kellett tenni, mint ő akarta; holott más szerzőknek ugy kell tennie, mint a' kóták akarják.“ Ez által bizonyosan Josquinnak a' száraz szabályok feletti szabadsága és felemelkedése jeleltetett meg. Híres tanítványai voltak: Senfel, és Gombert Mikl. Szerzeményei lajstromát, mellyek közt 3—4 énekszavu énekek is említetnek, közli Forkel, muzsikai történetének 2. kötetében 557 l.

JÓSZÁGKIJÁTSZÁS (törvényes tekintetben). Az újabb időben gyakran használták a' szerencsejátékok formáját, nehezen vagy nagyobb veszteséggel kész pénzre változtatandó tulajdonnak kész pénzérti eladására, hogy így vagy nagyobb haszon kerüljön ki a' tulajdonból, vagy zavarba jött vagyombeli viszonyok hozathassanak ismét rendbe. (I. LORTER). Minél fontosabb tehát a' tulajdonnak általmenése egyik kézből a' másikba, kivált ha e' tulajdon nagy értékű, 's legkivált földbirtokból áll, melly egyuttal a' nemzeti vagyonnak is tetemes részét teszi; más oldalról minél könnyebben csábíthat el csekély áldozatért nagy szerencsének reménysége számos embert arra, hogy tudatlanságában mások nyerekedésvágyának adózzék: annyival inkább kell a' jószágkijátszásnak törvényes felvigyázat alatt állani, 's annyival fontosabb lesz azon alaptételek kifejtése, mellyek szerint azt meg lehessen itélni. Ennél pedig leginkább az előforduló részvevőkre nézve tekintetbe kell venni: 1) a' jószágkijátszásnak arányát a' stathoz; vagy általános nézetek 's fenálló törvények szerint minő feltételek engedhetők 's törvényesek; 2) a' kijátszó arányát a' részvevőkhöz 's viszont, valamint különösen a' kijátszó arányát a' pénzbeszedőkhöz (sorseladókhoz) 's a' nyerteshez, ugy szinte ez utolsót a' kijátszott dologhoz. E' nézetek szerint írta Grollmann e' könyvét: „*Versuch einer Entwicklung der rechtlichen Natur des Ausspielgeschäfts*“ (Giessen 1797). De bővebb 's practice oktatóbb ez: „*Die Rechtstheorie von dem Ausspielungsgeschäft*“, Lange Ker. János

tól, (Erlangen 1818. 8.), mellyben a' jószágkijátszás nem csak egész mivoltában iratik le, hanem fenálló rendelkezések is különös tekintetbe vetettek. A' szerző azt veszi fel, hogy a' jószágkijátszás a' reménységvesztéshez leghasonlóbb, 's hogy a' kijátszó 's részvevők közti egyezés csak akkor valósul meg, ha a' kijátszás valósággal megtörtént, 's valamelyik részvevő a' játék törvényei szerint nyert; hogy következőleg ez időpont előtt a' kijátszandó tárgynak más célra fordítása csak valamennyi részvevő helyben hagyásával történhetik, 's hogy a' nyereség eldöntéséig sem a' közös reménységre egyaranyos jussal bíró részvevőknek nem ered a' dolog általadását kívánható jus, sem rájuk által nem mehet a' tulajdon, ennek haszna vagy kára, sem végre azon köteleztetés, hogy a' dolog költségeit ők vigyék; hogy sokkal inkább, ha akárminő okból nem történnek meg a' kijátszás, az egyezés felbomlottnak tekintethetik, 's mindeniknek jusa van berakott pénzét visszakívánhatni. — Szászországban a' jószágkijátszás egy 1784 Febr. 13-diki Generale által tiltatott meg; nálunk pedig a' jószágbirhatás természete szerint divatba sem jöhet.

Jószágok (Domainen) a' nemzeti fekvő vagyonnak azon részét tezik, melly a' kormánynak a' nemzettől az országos kiadások fedezésére adatott által, vagy hagyatott meg. A' jószágokat közönségesen meg szokták különböztetni olyanokra, mellyeket az uralkodó mint ilyen, és olyanokra, mellyeket mint különvett magános ember bir; amazok, ahöz képest, a' mint a' belölők eső jövedelem vagy közönséges országos szükségekre, vagy az udvar költségei fedezésére fordítatik, az első esetben status-jószágok szorosabb értelemben, a' másokban kamarai jószágok; ezek, a' mint vagy az uralkodó személyének, vagy egész nemzetiségének különvett tulajdona; az első esetben fej. privat-jószágok, a' másokban patrimonialis vagy ősi jószágok, néha korona jószágok is. A' jószágok nagy részét az ország első elfoglalásakor szerze meg a' kormány, 's későbbben vevés, mivelés, kihalt nemes nemzetségek jószágainak visszaesése, secularisatio, ajándékok, 's öröklések által időről időre szaporította. Hasznok vagy jószágkormányok, vagy haszonbérbe adás által vetetik. Az első esetben fizetésért szolgáló uradalmi tiszt vagy kormányzó viszi a' bevévési és kiadási számadásokat; e' használmód rendszerint a' rozszabbik, mivel rendszerint felette nehez a' kormány hasznát a' tisztekével illő arányba hozni; ezért ennél jobb a' bérbeadás; ez vagy ideigvaló, vagy örökös. A' bérbeadás hosszabb vagy rövidebb időre többé kevésbé akadályoztatja a' mivelődés haladását, 's a' szorgalomnak 's tőkepenzeknek reá fordítását; örökös bérbe adás legbiztosabban egyezteteti meg a' kormány hasznát az örökös haszonbérlelével, 's a' föld nevékedő miveltetésével. Az első megállapítandó esztendei örökbér vert pénzben, vagy természetnyekben határozathatják meg; az első esetben alája vetve van azon áringadozásoknak, mellyeknek a' nemesebb érczek hosszabb idő alatt inkább ki vannak téve, mint a' természetnyek. De akár mint használtassanak is a' kormány birtokában lévő jószágok, igen ritkán fizetnek olly jövedelmesen, mint privat jószágok. Ezért mind a' közpénztárra, mind a' nemzeti gazd aságra nézve legcélszerűsabbnak látszik lenni, az illyes jószágokat eladás által változtatni különvett vagyis privat birtakká. Az itt ott fellállított alaptétel a' jószágok eladhatatlanságáról, azon időkből 's azon constitutiókból veszi eredetét, midőn az uralkodóknak alattvalóiktól nem vala szabad adót venni, hanem tulajdon józágaikból éltek, a' tisztviselők fizetésül földbirtokot kaptak, 's minden hádi szükségek termékbeli adományokkal fedeztettek. De minden uralkodónak van jusa, sőt kötelessége is, országát olly gazdaggá és szerencsésbé tenni, a' mint csak felik tőle. Ha e' végre a' jószágok lassankénti átalváltoztatása 's eladása szolgálhat eszközül, azt minden aggodás nélkül használni is kell. Ha az illyen jószágok eladásából begyűlt summák statusadósságok lefizetésére,

vagy legalább kevesítésére fordítatnának, felszabadulna a' hitelezőknek elzálogosított vagy rendelt statusjövödelmek egy része, mi által a' status nagyobb jövödelmet nyerne, mint a' jószágokból valaha volna képes nyerni. 'S e' jövödelemhez kevés esztendő mulva még egy másik is járulna; a' privat vagyonná változtatott statusjóságok mivelletési állapotja rövid idő mulva emelkednék, 's a' föld termései szaporodásával az ország népesedése is szaporodnék; ha pedig a' népesedés, a' nemzeti jövödelem, 's készítménybeli elhasználás öregbednék, az ételembeli szükségekre vetett adónak (Consumtionssteuer) is öregbednie kellene. — Az újabb időkben majduem minden statusok jószágai eladását vették elő, 's mindenütt, a' hol az értek bevett pénz az országos adósságok lerovására hasznaltatott, e' rendszer által mind a' nyilvános pénztár, miad a' nemzeti vagyonosság nyert.

A****s.

JOURDAN (Jean Baptiste gróf), birodalmi marsall, franciaországi pair, a' becsületrend nagykeresztese 'sat. szül. Limogesben 1762, hol atyja seb orvos volt; már 1778 katonai szolgálatba lépett, de azt 1784 ismét odahagyá, hogy kereskedésre adja magát, melyet a' revolutio elején tanult volt. A' nemzeti őrsereg vezérévé 's 1791 a' haute-viennei második osztály parancsnokává nevezetvén, ezt az északi sereghez vezette. 1793 brigade-generállá, két hónap mulva pedig osztályossá nevezetett. 1794 Jun. megnyeré a' híres fleurusi ütközetet, 's ez által Németalföldet hatalmába keríté. Minekutána Pichegru a' rajnai seregél a' parancsnokságról lemondott volna, ennek helyébe lépe J., 's 1796 a' Rajna bal partján azon híres berontást vivé ki, melly által a' franconiai kerület majd minden uradalmainak birtokába jutott, 's egész Csehországig nyomolni fenyegetőzött. Ezen szándékában Károly főherczeg austriai fővezér által akadályoztatott, 's hátrálni kénytelenitetett, melynek következésében letetett, 's helyébe Beurnonville nevezetett. Jourdan teljes bizodalával birt katonájának, 's a' győzedelemben épen olly szerény volt, mint állhatatos a' szerencsétlenségben. A' katonai fenyték elenyészése, melly seregénél divatba jött, okozá azon kegyetlen kicsapongásokat, mellyek a' Franciaáknak ezen hátrálását nevezetessé tevék; és Jourdan nem merészlé e' szerencsétleneket tekintete által a' katonák dühössége ellen védeni. Azonban kimenté Parisban magaviseletét, oda hagyá a' csatatért, 's hazájában Limogesben magános életet élt. 1797 a' haut-viennei departement által az ötszázak tanácsa tagjává nevezeték, 's a' terembe leptekor nagy tapsal fogadtaték. Változatlanul megmaradt a' köztársaság mellett; kétszer nevezetett az ötszázak elöljárójévé, 's a' tulajdonóságában a' köztársaságnak nagy szolgálatot tett. Ő volt az, kb az Öszveírás nevezetes törvényét inditványba hozta. Ezután az igazgatóság végzete által a' mainzi hadak parancsnokává nevezetett, mellynek a' Rajna felső részére kelle huzódnia. Jourdan Mart. 1. 1799 ment által a' Rajnan. Svárországra benyomult, Károly főherczeget megtámadá, de Mart. 25-kén Stockachnál megveretett, 's hátrálni kénytelenitetett. April 10-én végre Masséna által felváltatott. Jourdan, kinek az igazgatóság az 1799 Franciaországra mért csapásokat tulajdonítani akará, maga Parisba ment, hogy részéről az igazgatóság ellen panaszt tegyen. Ámbár ebben nem sokat boldogult, még is az ötszázak tanácsa tagjává nevezetett. A' 18. Brumaire-i (Nov. 9-ki) revolutio után, mellynek ő magát ellene szegte, 1800 piemonti kormányzóvá, 1802 statustanácsosává 's 1805 az olasz hadak vezérévé tetetett, hol is 1806-ban marsall 's a' becsületrend nagykeresztese lön. 1806 József király alatt Nápolyországban fővezér volt, 's 1808 Spanyolországba ment, de minekutána a' híres vittorai ütközetet Wellington ellen elvesztette volna, Soult által felváltatott, 's Rouenne huzta magát vissza. Itt 1814 XVIII. Lajos részére nyilatkozattá ki magát, kitől gróffá 's a' szent Lajosrend vitézévé nevezetett. Napoleon visszatértével pairoi méltóságot nyere, 's annak megbukása után az időközbeni uralkodástól a' rajnai hadak fővezérsége biza-

tott reá, de a' hová, a' szövetségeseknek hirtelen hadi fordulásai miatt nem mehetett el. — Midón Moncey marsall a' Ney ellen intézett hadi törvényeszkél előlülőségét el nem fogadta, Jourdan lett előlülóvé, 's a' tanács ugy nyilatkozék ki, hogy ó a' marsallt meg nem ítélheti. Jourdan 1819 pair lön.

Sz. E.

JOUY, mezőváros 5000 lakossal, 's egy szép kastéllyal a' Bièvre partján, nem messze Versaillestól; az ottani kartongyárról híres, melly 1200 munkást táplál. Az itt készített karton „*Toiles de Jouy*“ nevezet alatt egész Európában esmeretes, és szép 's tartós színe által ajánlja leginkább magát.

Sz. E.

JÖVEDELEM ADÓ, azon adó, melly a' statuspolgárok birtok, tókepénz, vagy szorgalom utáni bevételére van vetve. Ezt Pitt javalatára Angliában vették be legelsőben, hol 1813, 14¹/₂ millio font sterlinget hajtott a' statusnak; de minthogy igazságosan nem lehetet felosztani, 1816 ott is örökre eltöröltetett. Különöcsnek tetszik első tekintetre, miért jött oly későn szokásba a' jövedelemadó, holott ugy látszik, hogy ez minden adók közt legigazságosabb. De ezt a' nehézséget megfejtethi, a' ki meggondolja, hogy annak kivitele, azaz igaz sinórmértékhez szabása, szörnyű sok akadállyal jár. Ugyan is 1) A' statuspolgárok jövedelme kifürkészésének módja nem csak nagyon hiányos, hanem terhes is. Kevés számú kereskedők, mesteremberek, és haszonbérlok tartnak szoros jegyzőkönyvet, mellyből magok is tisztán megtudhatnák, mi a' jövedelmek; e' részben legfeljebb is csak a' tókepénzek után élők és fizetésben lévők tudhatnak bizonyos adatokkal szolgálni. 2) Maga a' jövedelem mennyisége gyakori változásoknak van kitéve, ugy hogy minden esztendőben meg kellene igazítani az adó mennyiséget. 3) Az adó felemelése a' jövedelem nevedésétől függ; már pedig annak megtudására, szaporodott-e a' jövedelem? nincs bizonyos és általános kulcs, ugy hogy végre minden ilyen elosztás osupa önkénytől függ. 4) Igazságtalan is ez az adó annyiban, hogy a' polgárok jövedelméből, szükségükre minden tekintet nélkül vetetik fel; a' miért a' házas és gyermekek atyát inkább nyomja, mint a' nőteleut, kinek ha szinte amazzal egyenlő is jövedelme, mégis többet adhatna amannál. Ha pedig az adózók szükségét kellene előbb megtekinteni, a' mi nem egyéb mint tiszta igazság: bizonyos sinórmértéket ahoz megint nem lehetne csinálni, mert kibuzhat szoros elválasztó közfalat a' szükséges és szükségen felül való közt? Rendszerint kiki elkölti jövedelmét, sokszor azon felül is; 's így majd nem lenne, mitől adóznia. Ezen nehézségek miatt csak nagy vigyazattal lehet az adó e' nemét használni.

Kállay.

JOYEUSE ENTRÉE-nak nevezettek hajdan a' brabanti, limburgi 's egyszersmind antwerpi rendek nevezetes privilegiumai. Joyeuse Entrée (örvendetes bejövétel)-nek onnét nevezettek, mivel ezekre a' herczegeknek a' residentiába való innepies bejövetelek előtt meg kellett esküdniük. Legfontosabb pontjuk ez volt, hogy, ha a' herczeg próbálná valamellyiket azon privilegiumok közül eltörülni, egy alattvaló se tartozék többé neki engedelmeskedni.

Sz. E.

JUBA, Numidia és Mauritania egy részének királya, ki Pompejussal tartott Caesar ellen, de ez által Afrikában Thapsusnál, heves viaskodás után 's nem csekély veszteséggel meggyőzetett. Hasonló nevű fia, miután őt Caesar diadallal vezeté Romába, illendően neveltetett, 's későbbben Augustus által Mauritania és Gaetulia uralkodójává tetetett. A' mit ez Afrikáról és Arabiáról irt, azt az idősbik Plinius használta. Roma történeteit, mellyeket ő görögül irt, a' legjelesebb történetirások egyikének nevezí Plutarchus.

JUBILATE. Így nevezetik a' husvétutáni harmadik vasárnap, mivel a' mise ezen szavakkal kezdődik: „*Jubilate deo omnes terrae.*“ 68 Zsol. 2. v.

JUBILAEUM a' Zsidóknál minden 50-ik év, mellyben Mózes tör-

vénye szerint minden eladott jószág előbbi urára ingyen visszaszállott. VIII. Bonifacius 1300-ik évet jubilaummá rendelé, melyben teljes hu-
csut nyérének, kik vétkeikből kitisztulván Romába utazának, VI. Kele-
men minden 50-ik, VI. Orbán minden 33-ik, II. Pál minden 25-ik évet
jubilaummá változtató. A' szent intézet csak hamar visszaélésekkel
mocskoltatott, mellyek okot adának a' 16-ik századi reformatióra. — Az
intézetek, házas társak, áldozó papok is szoktak jubilaumot ülni.

JUDA NEMZETSÉG ÉS ORSZÁGLÁS, I. HEBRAEUSOK ÉS
ZSIDÓK.

JUDAS MACCABAEUS, I. ZSIDÓK.

JUDAEA, I. PALAESTINA.

JUDICA, így neveztetik az ötödik vasárnap böjt után, mivel a' mise
ezen szavakkal kezdődik: „*Judica me domine.*“ 43 Zsolt. I. v.

JUGURTHA, fija Manastabulnak, Masinissa egyik ágyásával nem-
zett fijának. Mint unoka öccse Micipsának, ki atya testvére 's Masin-
nissa utan numidiai király vala, épen olly jeles nevelést nyert, millyent Mi-
cipsa két fija, Adherbal és Hiempsal, 's birt is tulajdonokkal, mellyek
neki közönséges kedvelést 's tekintetet szerzének. Szép alkatu vala, tele
férjfiás erővel 's felruházva nagy tehetségekkel. Korán képezé magát har-
czolóvá. Micipsa félni kezdvén tőle, elhatározá őt maga mellől eltávolít-
tatni, 's ezért egy sereggel a' Romaiakhoz küldé segédül Numantia ellen;
de itt vitézsége 's okos magaviselete által megnyeré a' hadisereg tisz-
teletét 's Scipio barátságát. Micipsa most jószággal akará magához kap-
csolni. Örökbe fogadván, fiaival együtt közös örökösnek nyilatkoztató.
Még halálos ágyában is barátságra 's hűsre inté a' vele testvéri kö-
telékek egyesített fiai iránt; ezeknek pedig meghagyá, hogy tisztelet-
tel bánjanak Jugurthával 's erényire törekedjenek. J. úgy felelt a' haldokló
királynak, a' mint ez csak kívánhatta; noha már akkor is szándéka volt
magát Numidia egyedül uralkodójává tenni. Kevéssel Micipsa halála után
megöleté Hiempsalt, testvérét Adherbalt pedig elüzé az országból, mi-
után annak csak nem egész numidiai osztályrészt elfoglalta volna. Azon
hirre, hogy Adherbal Romába ment, ő is követeket küldé oda, annak
lépteit megvesztegetés által sikeretleníteni. A' senatus többsége az ő ré-
szére állt. Tíz meghatalmazott nevezteték ki, Numidiát Adherbal és J.
közt elosztandók, 's Hiempsal haláláról a' hely színen tudakozandók. J. ezen
meghatalmazottakat is maga részére tudá édesgetni, elannyira, hogy
ezek, Hiempsal meggyilkoltatását védelem állapotjában történetnek nyi-
latkoztaták, 's az elosztásnál Jugurthának a' leggazdagabb tartományokat
adák. Alig utaztak vissza a' meghatalmazottak, azonnal beütött Jugur-
tha, hogy Adherbalt háborura ingerelje, az ennek részére esett tarto-
mányokba, 's nagy pusztításokat követe el. Adherbal minden sérelmei
mellett is nyugodt maradt. J. ezért újra beütött Adherbal tartományaiba,
's erőszakosan kinszeríté őt védelemre. Adherbal serege Cirtha főváros-
nál megveretett 's elszéljesztetett. Ő maga is Cirthába vevé magát, hol
J. által ostromaltaték ugyan, de még is talált alkalmat Romában sorsát
előterjeszthetni. Azonban J. barátjai annyira vevék a' dolgot, hogy ismét
csak felhatalmazottak küldetének Numidiába. Természetes, hogy ezen
küldöttség sem vete véget a' dolognak. J. most erősen foga Cirtha ostrom-
lásához, Adherbalt feladásra kinszeríté, 's ámbár élete kimelését meg-
ígérte neki, mégis meggyilkoltató a' legembertelenebb módon. Most
már maga a' nép kívánta, hogy komoly rendszabások tétessenek a' vét-
kekre nézve, mellyre a' senatus háborút határozta ellene. A' fő parancs-
nokság I. Calpurnius Piso consulnak adatott, kiben nagy hadvezéri ta-
lentoma mellett legalábbvaló pénzvágy volt. Eleinte nagy tüzzel viselé
a' háborút, több városokat elfoglalt; de csak hamar alkudozásokba eresz-
kedék Jugurthával, 's mivel ez kincseit nem kiméle, igen hasznos felté-
teleket engedé neki. J. megtartá Numidiát, 's a' köztársaságnak csupán
bizonyos számú lovakat és elefántokat 's csekély summa pénzt ada. Ezzel

nem voltak Romában megelégedve, 's Jugurtha sérthetlenség ígérete mellett a' nép itélőszéke előtt megjelenni rendeltetett. De sikerült neki Romában egy népszószólót részére megnyerni. Midőn tehát mentegetnie kellett volna magát a' nép előtt, a' szószóló hallgatást parancsolt neki, 's így el kellett a' népnek széljedni a' nélkül; hogy csak legkisebbit is végzett volna. J. annyira vivé Romában felfuvalkodottságát, hogy Massivát, Gulassa természetes fiját, 's Micipsa testvérét, kinek a' romai nép hajlandó volt Numidia koronáját átadni, orozva meggyilkoltatá. Sérthetlenség lévén neki ígérve, ezen tetteért is csupán az végeztetett ellene, hogy füstént kitakarodjék. Most újra háborút izentek neki, mellynek folytatását Posthumius Albidus consubra bizák. De J. fondorgásai által ki tudta eszközölni, hogy az esztendő elmúlt és semmi sem vala végezve. Sőt még oly szerencsés volt az álnok, hogy mindjárt a' consul elutazta után ennek testvérét, Aulus Posthumium megvívén, gyalázatos békére kinszerité, seregét pedig igán meneté keresztül; melly miatt a' senatus ezen békét megsemmisítette 's a' híres Metellust küldé Numidiába. Ez meggyőző J. egy főülkőzetben, 's csak ő volt egyedül, kihez az álnok megvesztegető mestersége nem férhetett. Már alá akara írni egy gyalázatos békét 's megadni magát a' Romaiaknak, de félvén, hogy azok elkövetett vétkeiért bosszút állandanak, megváltoztatá szándékát, még egyszer igyekezék a' legvégsőt megpróbálni. Öszveszedvén utolsó erejét, oly okosan tudá munkálódni, hogy Metellus buzgó kívánságát a' háboru befejezése irant, füstbe menni látná. Marius ugyan is kivitte csinjai által, hogy Metellus visszahivatván, annak helyébe ő nevezeték fővezérré. Hanem J. Bomilcar nevű szolgájától elárultatván, majd nem kiadatott a' Romaiaknak, még Marius Romából való kiindulása előtt. Egy új győzedelem után, mellyet Metellus rajta nyert, arra határozá magát J., hogy a' Gaetuliaknál és Bocchus mauritaniai királynál könyörögjön segítségért. Mellyet midőn megnyert volna, próbát tön új seregével, országát ismét visszafoglalni. Ez alatt elérkezék Marius Afrikába, Metellust felváltandó. Miután ez Capsa városát és Mulucha erős várát elfoglalá, visszavonult a' tengerpart mellé, de utközben megtámadtatván Bocchus és J. egyesült seregétől, egy hegyre kinszerítettett vonulni. Itt körülrevék az ellenséges hadak 's dicső győzedelmet reményelve, mérséketlen örömben merülének. De midőn a' táncz és dombérozástól elbágyadva épen le akarnának nyugodni, reájok rohantak a' Romaiak a' hegyről, 's megszaszalták őket. Négy nap mulva ismét új rohanást merészle J. és Bocchus, mert a' Romaiakat gondatlan vigyázatlanságban vélek találhatni. De Marius olly vitézül fogadá őket, hogy 90.000 emberből álló seregek majdnem egészen felkonczoltatott, noha J. csudálatra méltó bajnokságot fejté ki. Most Bocchus, a' mauritaniai király, békeségre lépe a' Romaiakkal 's elhagyá Jugurthát. Sőt még arra is biratott Sylla által, hogy azt magához édesgeivén, a' Romaiaknak átadná. Bocchus tehát olly színelalatt, mintha közte és a' Romaiak közt békeséget akarna eszközölni, udvarába csalá Jugurthát, itt azonban megfogá 's átadá Syllának, ki őt lánczra veretve Cirthába Mariushoz kísérteté. Így végződött a' háboru, 's Numidia romai tartománnyá lön. Marius Jugurthával 's ennek két fiával fényesíté diadalát. Miután J. ezen alkalommal a' pórnéptől kegyetlenül sértegettetett volna, egy setét börtönbe vetteték, hol 6 nap mulva éhen halás által mult ki. Némelly írók azt állítják, hogy a' diadal után mindjárt kivégeztetett a' tömlöczben. Fiai Venusiumban maradtak fogságban. Sallustius remekül ír le a' Jugurtha elleni háborut.

JUN, az emlősökhez tartozó nem, ezen jelekkel: szarvai hátraállók 's többé vagy kevesebbé csigaidomnak; szája környéke kerekded; álla szakállal. A' kecskével annyira atyafi, hogy vele termékeny nősést gyakorolhat, 's innét Földinél, mint kecskefaj iratik le. Eredetiképen vadon sehol sem találatik többé, csak az „Argali” mellyet Földi Argali kecskének nevez. Majd az egész ó világban találatik, 's az új világba

is áltvitetvén, gyorsan elszaporodott. Majd minden házi állatok közt leginkább kivetkezett vadságából, az ember ápolására látszik szorulva lenni, melyet ő ugyan bőven és gazdagon megfizet; szinte, mint ápolója, számtalan betegségeknek vettetik, 's épen a' szelidülés miatt — alája. Esmeretes fajai ezek: 1) Argali J. (Ovis Ammon). Szarvai nagyon öszszenyomtak, töben háromszegletűek, kerekszbe sujtásosak; a' nöstényei félholdidomúak. Gyapja (szőre) sima, barnaszürke. Télen posókján, tarkán, hasán fejér. Dámvad nagyságu. Középásia hegységeiben lakik; virgoncz, erős, serény állat; jó, gyors sziklamászó; vadásztatik. 2) Sardiniai J. (Ovis Musimon) magas lábú, barna sűrű, hátgerinczén és egy oldalsujtása fekete. A' nőnek vagy nincs vagy igen kis szarva van. Sardinia és Corsika hegyein. Igen vad és gyors, fiatalságában megszeliül. A' közönséges juh törzöskfajtájának tartatik. 3) Szamaroncz J. (O. tragelaphus), gyapja (szőre) veresbarna, nyakán állán lelógó; farka rövid. Akkora mintegy kis számár. Honja Barbaria's Egyiptom. 4) Közönséges J. szarvai öszszenyomtak és holdidomban tekere-dők, a' nösténynél (anyajuhnál) ritkán találkozik. Gyapjas. Igen számos fajtái vannak, nagy és kis szarvuak, melyek néha mindenik nemnél találtnak, majd a' himnél is hibáznak. Nevezetesebb fajtái: a) a' spanyol juh, finom, sűrű gyapjuval; a' kos szarvai csigatekeredésűek; — egész Európán ált elterjedt. b) Angol juh, hosszú finom gyapjuval. c) A' hosszufarku juh (O. macroura) déli Oroszthonban közönséges; igen hosszú farku. d) A' guineai juh; nagylábú, hosszú farku, orra igen meghajlott, fülei függök; szarvtalan vagy kis szarvu, gyapju helyett rövid szőrrel. — A' persiai, tatár és chinai fajtának nincs farka, hanem egészen kövérséggé változott; a' syriai és barbariainak hosszú, de szinte kövér farka van, fülei függök, a' kos szarva nagy és vastag, a' juhé pedig közepszerű, a' gyapju szőrrel kevert. — Az islandi kosnak 3—4 és többszarva is van; a' magyar fajtának (Ovis aries strepsicerus) hosszú, felálló, tekeredett szarva van. — Igen nagy becsben van a' juh, teje, hús, gyapja, bőre, sőt zsiros ganéja miatt is. Mivel a' szabadon kell őket legeltetni, inkább a' félig mivel't 's vad tartományban tarthatók, mint a' népes és mivel'tben, hol nagy legelők alig találtnak. A' bárány két hó mulva választatik el; a' himek (kosok) hatodik hóban heréltetnek ki. Egy év mulva alkalmas a' juh a' szaporításra és pedig 10—12 évig; 5 hóig viselős. A' kos 18-dik havában bocsátatik a' juhokhoz; egy elég 30 juhhoz. Nyolczadik évek körül meg szoktak hizlatatni.

—j—a.

JUHÁSZ (Péter; nevét, görögre fordítva latin végzettel, Melius-nak is írta). Horkin, Somogyvármegyében szül. 1536. Honfiai között korának egyik legjeleseb nyelvtudósa, ki a' latin és német nyelven kívül a' görög, zsidó, török és arab nyelvekben is jártas volt. Wittenbergából mintegy 20 éves korában a' debreczeni ref. gyülekezet hívá vissza hazájába, ön kebelében egyházi hivatallal kínálván meg. Későbbben, mint nagy tudományu férjfiu és hires szónok, a' Tisza vidéki egyházak superintendense lön. Mint a' vallás hiv követője és hatalmas védőféjfi, azt tárgyazó sok latin és anyai nyelven irt munkát bocsátott közre; számra mintegy tizekettőt. A' nem-vallásos tartalmuak közül Herbariuma vagyis Nővénygyűjteménye látott napfényt (Debreczen 1572), melyet Galenus Plinius 'sat. szerint magyarul dolgozott ki. 54.

JUHNYIRÉS. Az egynyiretű juhok nyiretési ideje Majus, a' két-nyiretűeké Majus és sz. Mihály tája. Nyiretés előtti napon a' juhok megsztattatnak, 's azután vigyázni kell, hogy ennek végéig el ne piszkuljanak ujra. A' nyirés legczélirányosabban pajtában történik. A' juhok lábai a' nyirő szükségéhez képest változtatva köttetnek öszse; de az vigyázzon, hogy a' juhot meg ne sértse, mivel az ollóval ejtett sértések néha veszedelmes sebekké válhatnak. Nyirés közben egy uttal a' gyapju is külön választatik, a' mennyire lehet; külön tétetik nevezetesen a'

báránnyapju, mivel ez sokkal finomabb. A' nyiréskor nyert gyapju mennyisége igen különböző, de annyi bizonyos, hogy minden nemesített 's jól táplált juhok több gyapjat adnak. A' megnyirt juhokat legjobb legelőre kell hajtani, vagy különben jól tartani, mivel étvágyok ilyenkor mindig nagyobb. A****.

JUHTENYÉSZTÉS. A' juhtenyésztésben az Angolok, Spanyolok, és Németek szolgálhatnak például. Az angol juhtenyésztés ez előtt négy századnál jóval korábban nemesített már spanyol fajú juhoknak angol földre szállítása által. E' végre spanyol Barbariából hozták az első juhokat, mellyek igen jól diszlettek. De tökéletességre csak Erzsébet alatt emelkedett a' juhtenyésztés. Castiliai kosokat vettek, privilegiumokat, jutalmakat osztottak, 's ez által már 8—10 esztendő múlva olly tökéletes juhajt idézének elő, a' millyent alig lehetne találni Spanyolországban is. Gondosan folytatott tenyésztés még birta tartani e' tökéletességben, 's azt Angliának gazdag aranybányájává tévé. A' közfajú angol juhok többnyire szarvasok. A' kosok szarvai nagyobbak, 's oldalvást tekerednek; az anyajuhok 's kosokéi ellenben a' fejhez lapulnak, a' fülek hegyett vagy alatt vonulnak el, 's mindjárt a' szemek felett görbülnek. Soknak nincs is szarva. A' legjobb juhoknak szétdőborodott, széles, de nem kerekded hátok, vékony kurta lábok, kis fejek, egyirányos finom gyapjok, hosszú farkok, 's hosszú hattyunyakok van. Legjobb juhokat találni Treswater-, Lincolnshire-, Dorsetshire-, Wiltshire-, Hertfordshire-, Norfolk-, Wallis és Mass-ban. Minthogy a' juhok eledelének a' gyapju jóságára legnagyobb befolyása van, azoknak fajtát mindig a' legelő minőségéhez képest választják. A' juhok helyváltásakor mesterséges takarmánynövényekkel segítenek. A' nagyobb juhnyájok Angliában télen nyáron szabad ég alatt vannak; hol jobb gondviselhetés végett több apró csapatokra osztják. Az angol gazda szereti a' mesterséges réteket, 's közlegelőket is igyekszik használni. A' nyájak téli eledelül kerék répát (Turnips) és káposztát termeszt. Itt 5 hónapra 4 hold répaföldet számlál 100 juhra. Különben legalább 20—30 (1633 1/5 bécsi nsz. öles) hold földjének kell lenni 100 juhra, egy másik darabjának pimpinellával vagy utféli vadócczal bevetve, mellyre tavasz kezdetével hajthasson. A' trágyát tél közepén hordja ki száraz, kavicsos földre. A' fiatal juhokat még másképen is használja. Ezeket Septemberben veszi, a' bárányokkal a' legzsekényebb földön tartja, 's azután répalevéllal neveli fel takarékosan. Következő nyáron elébb a' megmaradt bárányokat, azután a' kövér juhokat adja el, még pedig a' mennyire lehet még Májusban, mivel ekkor van legtöbb becsek. Mások ősszel jerketoklyókat vesznek, 's ezeket répával beültetett földön aklozzák, a' hol a' répát magok tépik ki 's ugy eszik meg, 's azután hizlalják meg eladásra. Jövedelmesebbnek tartják 2—3 esztendős kosok vásárlását, mellyeket télen által káposztával 's répával táplálnak, 's ha lehet, folyvást száraz gyeplegelőn kasolják, azután mindenféle eledellel hizlalják, 's Aprilishan vagy Májusban, midőn legdrágábbak, eladják. Káposztától inkább meghiznak, mint a' répától. Némellyek Octobertől tavaszig füvel 's répával tartják, 's szükség esetében rozs és buzaföldekre hajtják, vagy ha a' föld nedves, száraz fekvésű gyeplegelőre. Ősszel az Angolok a' juhokat kátránnyal és írósvajjal kenik meg a' rüh ellen. Az angol gazda Octoberben 's Novemberben sovány juhokkal is lelegelteti a' nyári legelő maradványát, 's a' kövéreket répával 's káposztával tartja. Felsőleges a' hizlalásra széna répával, árpaliszt és malátapor is, egy szóval minden száraz eledel, még a' polyva is, répával keverve; répa len-szalomával, és néha széna. Mint sok Németek szokták, szinte igen jó foganatu. A' juhok téli eledelül az Angol különösen skot káposztát és karalábot termeszt, mellyel Májusig etethetni. Középszerű, de jól mivelte földön löhere és utféli vadóc Májusig tartó eledelt szolgáltat, de a' váltogatás kedvéért még is több ilyen föld szükséges. Februariustól kezdve az Angol a' megkeményedő répa

helyett káposztát etet. Ha van még utféli vadócza, vagy más takarmányfüve, ezt is adja. Ez időben sem a' juhokkal, sem a' bárányokkal nem éreztet szükségét, 's inkább eladja ezeknek egy részét, hogy a' másikat jobban tarthassa. Május közepe táján hajtják a' juhokat rendszerint azon legelőkre 's pusztaföldekre, mellyek gyakran tele vannak macskanadráffával és páfránnyal, 's el vannak borítva hangyabojokkal. Másutt jól bekertelt 's jó minőségű rétek vannak. E' mellett a' nyáj tulajdonsága is tekintethe jó. Ha ez csak a' bárányok 's gyapja miatt tartott sovány juhokból áll, csak középszerű legelőkre hajtják. A' hol bekertelt földek és rétek vannak, Augustusban és Septemberben juhokat vásárlanak, karácsonyig ugarföldön vagy szegény gyeplegelőn tartják, azután adnak nekik egy kevés répát vagy káposztát, 's nyárig a' lehetőség felhizlalják, hogy jó kövérek legyenek eladásra. Az Angol már Májusban kezdi az aklozást, különösen káposzta 's répaföldeken, mellyeket azután Juniusban beültet. Szinte Juniusban osztja el juhait, a' mint vagy hizlalás, vagy szaporítás, vagy gyapju végett akarja tartani. Ha az idő engedí, hozzá fog a' nyíréshez is. A' juh néhány nappal előbb egészen tisztára mosatik, ezután tiszta helyen tartatik, végre legnagyobb vigyázattal előbb hasa, lábai, czombjai, azután a' háta 's nyaka nyiretik meg. A' bárányoknak elől meg szokták hagyni a' gyapjut, hogy annál inkább biztossáak az időváltozások befolyásai ellen. Nyírés után a' juhokat még rendszerint 24 óráig szokták tiszta, szellős, és egészséges istállóban tartani. A' juhokat, hogy minden piszoktól tisztán tarthassák, mossák, fésülik, 's kefélik. Az Angol figyelmes szemmel követi a' juh természetét. Minthogy ennek a' száraz eledel kellemetlen, a' nedves pedig nem használatos: tehát mind a' kettőt együtt adja, nedves idővel a' juhokat dombokra és száraz legelőkre, száraz idővel ellenben nedves tájakra hajtja. Ugy osztja el továbbá nyáját, hogy az erősebb juhok a' gyengébbek elől fel ne falhassák az eledelt, hanem hogy mindnyája jól lakhassék. Minthogy a' nyáj jöklte eredetileg a' kosoktól függ, ezeknek választásakor minden környüállásokra szoros figyelemmel tekint. A' leendő hágó kos két esztendősnél vénebb, ha lehet iker, gyapja pedig fénylő fejez és foltatlan legyen. Azontul ne legyen időtlen, hanem második vagy harmadik ivadékbeli, tavasszal ellett, 's addig szoptatott, míg neki tettett. 40 juhra számlálnak 1 kost. Mondják, hogy Angliában 43, Scotiában és Hiberniában 30 milliom juhnál többet tenyésztenek. — A' spanyol juhtartás afrikai juhok által nemesített, mert az eredeti spanyol juhok gyapja semmivel sem finomabb mint a' német juhé. Hogy az így nemesített, Merino nevű juhnyájak el ne korcsosuljanak ismét, gondosan őrzetik minden közönséges fajokkal való vegyüléstől. A' statusgazdaság illy jövedelmes ágának folyvásti tökéletesítésére még különös intézetek is állitattak fel; így alapitattak nevezetesen különös törvényszékek mind azon tárgyak számára, mellyek a' juhokkal, gyapjuval, juhászokkal, legelővel, 'sat érintésbe jönnek. A' nemesített juhnyájakkal való bánásmód Spanyolországban rendszerint következő: A' helyett, hogy a' közönséges juhok sohasem jutnak el azon tájról, hol ellettek, 's a' téli éjtszakákon az aklokba záratnak, a' nemesített faj folyvást szabad ég alatt él, nyáron leginkább ó Castiliának hegyes részében, az ugynevezett Montannában, 's Aragonnak Molina uradalmában tartózkodik, mellyek Spanyolországnak legmagasb vidékei, 's egyuttal legjelesb legelői. Montanna a' legmagasb, 's Molina a' legalacsonyabb nyári legelő. Ama' tele van illatozó fűszeres növényekkel, mellyek emezen nem találtnak; egyébiránt vannak e' hegysegeken cser-, bük-, nyir-, magyal és mogyorófák; ugy szinte találni itt valamennyi növényeket, mellyek Helvetia bércein tenyésznek. Ha a' juhász nyájával megérkezett nyári tartózkodása helyén, legelőbb is annyi sőt ad azoknak, a' mennyit csak akarnak. Az 5 nyári hónapban 1000 juhra mintegy 20 mázsa sőt számítanak, a' mi talán sok. Junius végével a' kosokat a' juhok közé eresztik, 5-6-t 100 darabra,

egyébkor külön őrzik. A' kosok több, de nem olly finom gyapjat adnak; 1 mázsa gyapjura 12 kost, vagy 20 juhót számítanak. September közepé táján vízben felolvasztott érczmésszel jegyeztetnek meg a' lágyéktájon. Nyár végével e' hideg bérczes tájakról falkákban hajtának La Mancha, Andalusia, de kivált Estremadura déli lapályaira. Innen ered Merino, azaz vándorló juh nevek. A' déli tájékok felé September végével indulnak meg, a' midőn különös szabadságokkal bírnak. Néha 6—7 mért-földnyi utat haladnak napjában, hogy jó legelőre, 's éji tanyára érheszenek. Az egész utat a' hegyek közül Estremadura belsejéig 150 mért-földre becsülik, 's ehez mintegy 40 nap kell. Itt a' juhász legelőbb is azon van, hogy a' mult téli legelőre 's oda vezesse, a' hol legtöbb bárány elletett. E' helyet a' juhok magok megemesmerik szagáról. Itt készítenek alakokat, 's a' juhások számára gallyakból kunyhókat. A' téli tanyára érkezés után nem sokára elkezdődik a' bárányozás. A' meddő juhok rosszabb, a' még hasasok jobb, 's a' már megellettek legjobb legelőt kapnak. A' legkésőbb ellett bárányok kapják a' legjobb legelőt, hogy annál jobban megerősödjének az utra. Martiusban a' juhásoknak sokféle dolgok van a' juhok körül; mert ekkor vágják el a' bárányok farkát, tüzes vassal belyeget sűtnek az orrokra, a' szarvak hegyét elfürészelik, 's az ürteknél szánttakat kiherélik. Aprilisban érkezik el a' bérczesek felé indulásnak ideje; a' nyáj nyugtalanságával jelenti ki indulási vagyakodását, egyes juhok megazóknak, 'sat. Ha nem rossz az idő, Május elsejével kezdődik a' nyírás, melly befedett helyeken történik. Nyírás előtt nevezetes számú juhok hajtának a' nagy juhakolha, melly 4—800 lépésnyi hosszú, 's 100 (?) lépésnyi széles két épületből áll. Ezekből este felé annyit, a' mennyit másnap megnyírni szándékoznak, egy hosszú, keskeny, alacsony kunyhóba, az ugynevezett izzasztóba hajtának, hol erősen kell kigőzölnögniük. Ez által a' gyapju finomabb tapintású, 's az olló által könnyebben nyírhetővé lesz. A' gyapju szétválogattatik, elküldés előtt megmosatik, a' juhok pedig más helyre vitetnek, megbélyegeztetnek, 's a' csorbák lementszésre különválasztatnak. A' spanyolországi selyemjuhokat 8 milliomra becsülik, mellyektől eső jövedelem Spanyolországra nézve legnagyobb fontosságn. — Németországban a' juhtenyésztés legelőbb Szászországban javított a' honi faj nemesítése által. Az érczhegyek között ez csak magyar kosok által történt; de a' nemesített juhtenyésztés tulajdoni széke a' meissenai tartomány leve. Már 1765-ben hozatott 200 spanyol kos és anyabirka, kísérve két spanyol juhástól, Szászországba, mellyeket a' hajdani vadas kertbe szállította Stolpen mellett. E' spanyol törzsök 1778-ban Leon és Castilia legjobb nyájaiból válogatott merinojuhok által öregbedett, 's az intézet bővítésére Lohmenben és Renneradorfban, 's eleinte Hohnsteinban is állitattak fel juhnyájak. E' stolpeni nyáj azóta folytatott szorgalom által jeles finomságu törzssökké volt. Ő az első eredetileg spanyol juhnyáj Németországban, 's azt állitják, hogy magának Spanyolországnak sincsen már többé olyan nyája, melly az 1765-ben Szászországba hozott törzssökkel mindenben megegyeznék. Ez a' szászországi juhtenyésztés nemesítésére, 's ez által az ország szorgalmi állapotjára igen jótékony befolyású vala, mivel 1779-től 1811-ig 10,000 kos és anyajuhnál több adstott el belföldi juhos gazdáknak, meghatározott igen jutalmas áron. Ezért Szászországban az eredetileg német juhót ugy szólván sehol sem találni már, 's helyében egy új finomszórú juh faj fejlett ki, mellyet electoralis juhok, 's gyapját electoralis gyapjunak hívják. Ha mindjárt, mint némelleyek állitják (I. báró Ehrenfelsnek e' munkáját: „Über das Electoralschaf und die Electoralwolle“ Prága, 1822) az 1765 törzssöknyájának Szászországban csak ritkán találni már tiszta sarjadékát, minthogy a' szász birtokosok többnyire csak honi faju juhaikat nemesíték tiszta vagy is teli vérs electoralis kosokkal, sőt tiszta electoralis nyájakat is az által rongtottak el, hogy nagyobb gyapju mennyiség nyerhetőse végett, idegen származatu tömött szórú spanyol kosokat vegyitettek kö-

zibek, vannak azért mégis nyájak, melyekben tiszta véru ivadék találatik még, noha igaz, hogy a' szászországi juhtenyésztés a' törzsök faju állatok szokásszerinti elvesztegetése által szenvedhetne. Az 1765-diki nyájtól származó birkáknak ritkán van minden hajlások nélkül egészen sima gyapjok, hanem azoknak tiszta ivadéka vagy egészen, még pedig többnyire hullámos, vagy pedig, de csak ritkábban, igen göndör gyapjuval bír. A' királyi juhnyájakon kívül, melyek mindig tiszta véru származásúak, 's nemes tenyésztésűek, más birtokosok is kaptak Spanyolországból törzsökjuhnyájukat, 's neveltek tiszta merinojuhokat. Ide tartozik nevezetesen a' rochsburgi uradalomnak nyája az Erczhegyeken, mely közel 30 esztendő olta felséges állapotban tartatik. Egész esztendőt által istállózást tart, 's a' jól táplált esztendő toklyók teste már majdnem végképen kifejtett, 's ezért nevezetes mennyiségű igen hosszú 's erős gyapjút adnak. — Hasonló merinonyájak vannak Holiciban (Nyitravárm.), hol a' juhok nemesítését az újabb időben nagy szorgalommal üzik, 's Rambouilletben Paris vidékén. Báró Ehrenfels ur azon javaslatot tette, hogy az 1765-diki törzsöknyájbeli anyajuhokat spanyol kosokkal kellené hágtatni, 's azután német nemesítési 's párosítási alapregulák szerint tovább folytatni, hogy ez által olly gyapju nyersékek, mely a' spanyolnál magánál is sokkal jelesebb volna. — Az austriai birodalomba legelsőben paduai juhok nevezete alatt hozattak Olaszországból finom juhok a' cs. k. familiai jószágokra; későbbben pedig, Mária Theresia alatt, az első spanyol juhok Manneradorf cs. kir. familiai jószágra, hol folyvást tenyésztetik eredeti törzsök nyáj; innen terjedtek el a' többi leginkább Morvaországban fekvő cs. kir. jószágokra, minek következtében Morvaországban máé csak híreről esmerik a' nem selymes juhot, 's még a' jobbágy ember is a' legnagyobb finomság után törekszik juhainál; így szinte Sileziában is. Csehországban még sok a' honi durvább és félig nemesített faju. Altalhozattak ugyan a' cs. kir. familiai jószágokra hazánkba is, nevezetesen Holicra Nyitravármegyében, hol folyvást tartatik törzsöknyáj; innen terjedtek el a' többi jószágokra, 's vevés által egyes birtokosok jószágaira. Eredeti törzsöknyájakkal honunkban is bírnak többen, p. o. herczeg Eszterházy, Chernel 'sat. Hazánkban a' selymes juhok tenyésztése legkivált a' Dunán túl virágzik; találtnak azonban, de leginkább csak nagyobb birtokosoknál, azon innen, sőt a' Tiszán túl is szép nyájak. A' legnevezetesebb nyájak közé tartoznak: Gaal István uré Somogyvármegyében, mely némellyek vélekedése szerint elérte a' lehető legnagyobb finomságot; Chernel törzsöknyája, gróf Hunyadyak törzsöknyája Somogyban; a' magyaróvári és budaörsi nyájak, ó cs. kir. főhercege nádorunk nyájai; szép törzsöknyájjal bír gr. Festetics László Szalában, gr. Festetics Imre Patyon Sopronyvármegyében; gr. Batthyáni nyája Bólyban Baranyában a' legelsőek közé való, valamint szinte az elsőek közé tartoznak gr. Károlyiak törzsöknyájai, kivált a' tótmegyeri Komáromvarmegyében, gr. Eszterházy Miklós törzsöknyája Csákváron, Fejér, és hercz. Liechtensteiné Acson Komáromvarmegyében, 's e' nyáj egyik vala az elsőek közül, melyek Magyarországra kerültek (ez gr. Eszterházy Károly által), 'sat. A' selymes juhtenyésztés hazánkban napról napra mindig terjed. — A' nemesített juhtenyésztés főczélja a' gyapju; a' közönséges juh fajoknál azontal a' sajt, 's nálunk az alföldön brinza név alatt esmeretes turókészítés. A' selymes juhtenyésztésből eredő haszontól ingereltetve, az europai, de legkivált német juhtenyésztésnek (hova a' magyarországi is értetik, mivel a' német kereskedés által jut gyapja az angol és éjszakamerikai gyárokba) két félelmes vetélkedője támadt az újabb időben; az egyik, Muszkaországban, hol szinte kezdik a' selymes juhot honosítani, mind addig nem fog ártani, míg a' rozsz belföldi közönsülés, utak 's hajókázható csatornák hiánya miatt a' muszkaországi tenyésztő csak ünvesztésévével hozhatná gyapját az europai vásárookra; de annál félelmesebb kezd lenni a' másik, t. i. az Angolok, kik a' jöreményfoki 's

australiai bő legelőkön nagy mennyiségben kezdik tenyészteni a' selymes juhokat. Australiába az első 12 juhot 1795-ben vitte Waterhouse kapitány a' Jöremény fokáról; 1804-ben M. Arthur kapitány az elkötővetyélt windsori kir. merinonyájnak egy részével szaporítá ezt, 's 1806-ban hoztak onnan Angliába legelőször 215 font gyapjút; azolta a' juhok száma annyira szaporodott, hogy 1830-diki Decemberben Van-Diemen földén magán 665,200 juhot számláltak, 's 1831-ben Australiából 2,493,337 (mellyből Van Diemen földjére esik 1,359,203) font gyapjat hoztak Angliába; e' vetelkedőkkel tehát csak a' nyájoknak fíradhatatlan szorgalommal folytatott nemesítése által mérkőzhetni meg. — Honi nevezetesebb írók e' tárgyban: Pethe, Rummy, Angyalffy, Balásházy, Bartosság, Leibitzer 'sat.

JULIA, Augustus és Scribonia egyetlen egy leánya, kellemes társalkodóné, jeles szépségű és művelt lelkű volt. Elsőben Octavia első házasságabeli fiához, az ifju Marcellushoz ment férjhez. Hamar özvegyiségre jutván, M. Vipsanius Agrippával kelt egybe, kitől három fiut és két leányt szüle. Már ezen férje életében is fektelen életet élt. Egész Roma esmerete kicsapongásait, csak Augustus nem. Agrippa halála után Tiberius neje lön, a' ki ugyan jól esmerete viseletét, de nem meré magát a' császár akaratjának ellene szegezni. Julia ezen új házasság által sem hagyá magát szokott kicsapongásaiban háborgattatni, úgy hogy Tiberius, sem kicsapongásainak tanuja sem Augustus előtt vádolója nem akarván lenni, eltávozék az udvarból. Szentelensége annyira terjedt, hogy minden reggel annyi koronát tétetne Mars szobrára, a' mennyi szeretőt az elmúlt éjjel boldogított. Végre atyja előtt sem maradhattak titokban kicsapongásai, ki ennek hallatára legdühösebb haragra lobbanván, elsőben meg akará őt öletni, azonban még is megelégedék száműzésével Pandataria pusztja szigetére, a' campaniai partok szomszédságában, hová őt anyja Scribonia is elkíséré; 's olyan kérlelhetlen maradt Augustus, hogy még a' nép sürgető kérésére sem akart neki megkegyelmezni; hanem végre még is reá biraték, hogy a' szigetből a' szárazra Rhegium városába vitesse. Romába nem volt neki szabad visszatérni. A' császár halála után igen szomorú lön állapotja. Mig az élt, Tiberius mindig nagy gyengédséget mutatott iránta, 's gyakran kérte a' császárt, kegyelmezne meg neki. De most a' legnagyobb kegyetlenséggel bánt vele. Az előtt csak Rhegium városából nem volt szabad kimennie. Tiberius ellenben egészen házába zárá; sőt még azon kis évpénzt is megvoná tőle, mellyet Augustus rendelt volt számára, 's így száműzetése 15-dik évében; szükkőködés 's nyomorúság közt halt meg.

JULIANUS (Flavius Claudius) romai császár, kinek a' keresztýének apostata mellék nevet adtak, Julius Constansnak (Nagy Constantin testvére) második nőjével Basiliával, Julian praefectus egyik leányával nemzett fia, Constantinápolban szül. 331. Alig volt még hat éves, midőn atyját 's familiája több tagjait nagybátyja II. Constans császár (N. Constantin egyik fia) katonától meggyilkoltatni látá. Ő is alig menekedheték meg a' haláltól öccsével Gallussal. Ő maga akkor súlyos nyaralýában sinlődék, 's azt gondolák fölöle, nem fog felgyógyulni; Gallus öccsét pedig fiatal léte menté meg. Ezen két herczeg nevelése nicodemiai Eusebiusra bízott, a' ki Macedoniust adá nekik tanítóul. Keresztýen vallásban nevelék fel őket, melly akkor még igen új volt a' császári udvarnál. Sőt egyházi rendbe is adattak, hogy a' császári széktől eltávoztattassanak. Templomaikban olvasókká választatának. Ezen nevelés egészen ellenkező benyomást tett a' két testvér lelkébe, kiknek caractere már magában is különböző volt. Gallus, az ifjabbik, soha sem tért el a' keresztýen hitről, 's ez által megnyeré az egyházi írók dicséretét. Annál elevenebben érezé J. mivel már idősebb volt, azon üldözést és félelmet is, mellyben ifjuságát kelle töltenie. Ezért a' szép tudományokban és philosophiában keresé vigasztalást. 24 éves korában Athenébe és Nicodemiába ment,

hol különbéle tanítók tanítását, de leginkább Libanius Sophistáét hallgató. Itt határozta magát arra, hogy familiája gyilkosai vallásáról lemondva pogányságra térjen. Azonban úgy látszik, nem volt elég lelki ereje, hogy felül emelkedhessék az akkori hittudomány tévelygésén; azt látjuk legalább, hogy nagy hitelt adott az Astrologiának, a' Haruspexek tudományának, 's azon mesterségnek, melly által bizonyos szellemeket megnyerni, 's általok a' jövődöbe látni lehet, 's más illyes dolgoknak. Constans, ki attól tarthatott, hogy a' Németek beütnek a' romai birodalom tartományaiiba, 's nöje Eusebia reábeszélésére elhatározá magát, a' fő parancsnokságot Juliánnak adni. Ez 355 Mailandban caesarrá választatott Constans által, a' kinek testvérét Helenát nőül nyerte. Most J. csak kis számú csapatall Galliába nyomula, melly a' Németektől pusztittatott. Alig vala hihető, hogy egy ifju, ki mindéddig csak a' philosophiával és a' széptudományokkal foglalatokodék, 's kivált olly gyenge erővel képes legyen a' rettenetes Németeket meggyőzni. Sőt úgy látszik, még maga Constans sem számolt ezen lehetőségre. Miután J. a' telet a' beálló háboru előkészületeivel töltötte volna, eleibe mene a' Németeknek, elfoglalá több városaikat, győztes lön különbéle csatákban, 's egy fő ütközetben tenkre teve 7 vezért Strassburgnál, mi által Galliát egészen megszabadítá az ellenségtől. A' Németeket tul üzé a' Rajnán 's tulajdon földjökön harczolt velek. Mint országló is ritka tehetségeket mutatott J. Galliának új szerkezetet ada, a' pénzdolgát jó lábra állítá, az adókat leszállítá 's czélirányosabban osztá el, a' törvényszékekbe becsuzzott visszaéléseket eltörlé, a' legfontosabb ügyekben személyesen ítélé, 's városokat és erősegeket építete. Azonközben, hogy egy nagy tartomány javáért ekképen fáradozott, elárultaték Constansnál, mintha függetlenné akarná magát tenni. Lön is sikere ezen árulásnak; mert az agyarkodó Constans csak hamar irigy szemekkel nézé rokonjának Galliában szerencsés előmenetelét. Sőt a' mi több, elég alávaló volt a' Galliaiakat titkon ellene ingerelni, töle legjobb seregeit visszakivátni, azt adván okul, hogy azokat a' Persák ellen szükség használnia. Ezen parancs zendülést okozá a' katonák között, kik nem akartak Persiába menni, 's így caesariokat Juliant vonakodása ellen is császárnak kiálták ki 360. J. megizené Constansnak a' dolog miben létét. Ez azt parancsolá, tegye le a' császári czimet. Bár melly hajlandó volt is J. ezt cselekedni, ujlal ellene szegezék magokat a' galliai legiok. Constans most sereget küldé J. ellen, 's ez a' megtámadásra készült. Julian tehát elhagyván Galliát, hol 5 évet tölte, elfoglalá Syrmiumot, Illyria fővárosát, Aquileját pedig ostrom alá vevé. Itt tudá meg Constans császár halálát. Most Thracián keresztül Konstantinápolba sieté, hol Dec. 11-kén 361 megérkezvén, császárnak kiáltatott ki. Tüstént eltörlé szátalan rossz szokásokat, 's takarékoságot hozá be udvarába. Elődjei ezer borbélyá közül csak egyet tarta meg. A' hasonló számú szakácsokon is kiadott, egyen kívül. A' herélték is szinte elbocsáttattak, valamint az ugynevezett Curiosusok is, kik azon szin alatt, mintha a' császárt hasznos dolgokról tudósítának, veszedelmes kémek 's a' társasági élet ostorai voltak. Illyen gazdálkodás mellett elengedheté a' népnek az adó ötöd részét. Egyébiránt J. a' pogány vallást egész fényében akará ismét behozni, mi által a' keresztyénség ellen munkálkodott, de a' nélkül, hogy a' keresztyéneket, mint elődjei, kegyetlenül üldözte volna. A' keresztyén templomok gyakran nagy gazdaságát elszedvén, katonái között osztá el; próbát tön, azon keresztyének elébe, kiket édesgetés 's jótétemény által nem vala képes pogányságra birni, ollyan dolgokban, mellyek nem a' vallást illették, mindenféle gáncsot vetni. Így megtiltá nekik a' törvényszék előtt, mint ügyvéd fellépni, stathivalt viselni; sőt még nyilvános tanítók sem lehettek a' keresztyének, mert jól tudá ő, milly segédeszközkel kelljen nekik a' pogánysággal megküzdésre irataikban birniok. — Hogy Jezusnak a' jerusalemi templom iránti jövődölését megsemmisítse, megengedé a' zsidóknak ezt ujra felépíte-

ni, feldulása után mintegy 300 évben. De azt mondják, tüzes láng emelkedék fel annak mélyjéből, 's elégete több munkásokat. Azonban mindenek előtt a' Persakkal való háborút akará' befejezni. Első táborozása szerencsés volt, elfoglala több városokat, 's előre nyomula Ctesiphonig. De az élelem szűke visszavonulni kinszeríté. Ekkor Jun. 26-kán 365, veszedelmes sebet kapván, következett éjjel meghalt, életének 34 évében. Talám sem a' régi sem az új történetírásban nem akadunk fejedelemlre, kiról olly sokfélekép ítétek volna az írók; ez talám onnét ered, mivel valóban számos ellenkező volt characterében, 's némellyek azt hiszik, olly sok rossz és jó tulajdonságokkal bírt, hogy igen könnyű őt becsmérteni vagy dicsérni az igazság megsértése nélkül. Egy részről tanult, nagylelkű, méraékletes, magát megtartóztató, előre látó, igazságos, kegyes emberiséges volt, más részről pedig könnyelmű, állhatatlan, külöнкödő, rajaszkodó, 's babonás a' legnagyobb mértékben, ezen kívül dicsvágyó, 's kívánsággal teljes, ugyan azon időben Plato, Marcus Aurelius és Nagy Sándor lenni, hamis ítélettől csábíttatva egyedül csak arra törekedett, a' mi őt képes vala kiténtetni. Mind ezen vonatoknak, ugy látszik, gunyoló és sophisticai hidegség 's mesteriséges színlelés voltak alapjai. Munkáiból több beszédek, levelek és gunyiratok maradtak fen, melly utóbbiak közt a' caesarok elleni satyra, 's az antiochiai lakosok ellen készített, 's „*Misopogon*“ czim alatt esmeretes gunyirat jelelik ki magokat eszme és szeszély által. Az első nevezetesen becűltetik. A' föld első császári székén ültekről hozott critical itélet egy szigoru philosophustól, ki maga is űlt ezen thronon, valóban nem leheté nem érdekes. „*Misopogon*“-jában keményen kigunyolja az Antiochiaiakat, de a' hol maga fordul elő, ott nem kíméli a' dicséretet. Azon különbféle munkák, mellyek tőle fenmaradtak (egész, és legjobb kiadások Spanheim Ezechiel által eszközöltetett, Leipzig 1696, fol.) eléggé megbizonyítják, hogy ezen császár jeles tehetségekkel, lélekkel, élénkséggel, az előadásban könnyüséggel, és valami különös termékenységgel bírt. Azonban ugy látszik, igen hódolt századja izlésének, mellyben a' szónokság helyett csupa rhetorical declamatio, a' gondolatokét antithetisiek, 's az eszmét szójáték foglalák el. A' keresztvény vallás ellen is irt egy munkát, mellyből csak egynehány töredék maradt fen; ezeket marquis d' Argens francziára fordította (L. Neandertól „*Über Kaiser Julianus und sein Zeitalter ein historisches Gemälde*“ Leipzig, 1812).

JULIAN KALENDÁRIOMA, I. KALENDÁRIOM.

JULIUS CAESAR, I. CAESAR.

JULIUS (szent: Jakab hava), esztendőnk 7-dik hónapja, a' Romaiaknál, kik Martiussal kezdék esztendeiket, 5-dik hónap volt, a' honnét Quintilisnek neveztetett egész Julius Caesarig, kinek tiszteletére, mivel ezen hónapban születék, mai neve adatek neki.

JULIUS ROMANUS, tulajdonkép *Giulio Papi*, közönségesen *Giulio Romano*, legjelesbiké Rafael tanítványai és segédeinek, 1499 Romában szül. Rafael éltében, mindig ennél 's ennek felvigyázása alatt dolgozván, az által mérsékeltetek benne a' borzasztó és erőszakos iránti hajlandóság, melly azonban annál szabadabban tört ki mestere halála után, mi által első vete alapot, a' manirirozott festésnek. Elvégezvén Romában VII. Kelemen nagy Constantin termének festését, Mantuába me-ne gróf Castiglione hívására; de nem azért, mint hitték, hogy a' pápa haragját kikerülhesse, a' ki igen megboszonkodott reá az ő készítette 's Raimondi metszette fajtalan rajzolatokért, — mert ezek csak később jelentek meg. Itt szabad tért talála lelke erős emelkedésének mind az architecturában mind a' festésben. A' del Te palotát egészen maga, vagy felvigyázása alatt az ő tanítványai ékesítették fel. Azon iskola által, mellyet itt nyitá, esmeretesebbek lévén Lombardiában Rafael okfejei, Sangallo halála után, 1546, ő reá bízott sz. Péter templomának építése, de ő is meghalt azon esztendőben. Míg tanítóját utánozá, gondo-

kozó, nyájas, és tetszékeny volt munkáiban; de midőn egészen szabad tért engede képzelőtehetségének, akkor bámulásra indita styla merészsege, rajzai nagyneműsége, compositioja tüze, költészi képzeleteinek magassága 's kifejezésének ereje által. Ezen tulajdonokat a' gigások letaszításában (del Te palotában) és Constantin ütközeteiben (Romában) csodálhatni. Azt vetik ugyan szemére, hogy elmellőzé a' természet tanulását, 's csak egészen az antiket követte; hogy nem érté a' ránczvetést, hogy fejeiben nagy az egyformaság, hogy coloritja igen sikitó; de egy mester sem öntött miveibe több lelket és esmeretet. Legjelesebb tanítványai Rafael dal Colle, Primaticcio és Giovanni Battista Mantovano voltak.

JUNG (János Henrik), heidelbergi professor és tanácsos, szül. Grundban, a' nassaui hercegségben 1740. Ifjúságában szabó mesterséget tanult, 's nagy tanítani vágyása őt oskola-mesterségre unszolta, mellyben nem boldogultán, szabó-mesterségéhez ismét visszatért; utóbb orvosá lett Elberfeldben. — Nevezetes élete nagyobb részét maga írta le e' hires munkájában: „*Heinrich Schillings Jugend, Jugendjahre und Wanderschaft*“ — (Berlin 1787, 3 rész.). — Pietisticus iratai számosak; nevezetesebbek: „*Theobald, der Schwärmer*“; „*das Heimweh*“; „*der Volkslehrer*“; „*der christliche Menschenfreund*“ (mellyben Krisztus urunk látható megjelenését 1836-ra teszi); „*der graue Mann*“ (egy most is folytatott időszaki írás). Legnagyobb megütközést 's ellenmondást támasztott e' munkája: „*Theorie der Geisterkunde*“ (1808), mellyben az elvált lelkeknek az élőkkel való öszvejövetelét, mint véleménye szerint kétséget nem szenvedhető dolgot, úgy adja elő. Egyébiránt e'beli kegyes álmai tiszteletre méltó characterrel vannak öszveköltve. — Dicsértetik mint hires szemhályog-orvos; Matthisson állítása szerint 2000-nél több szegény vaknak nem csak visszaadta szeme világát, hanem ezek közül sokat meg is ajándékozott, 's a' gyógyítási idő alatt a' vendégfogadóban tulajdon költségén tartott.

Sz. E.

JUNIUS, I. SZENT IVÁN HAVA.

JUNIUS LEVELEI, I. LEVELEI JUNIUSNAK.

JUNO, a' Görögöknél Here, Jupiter (gör. Zeus) után a' Görögök és Romaiaknál legfőbb 's leghatalmasabb istenség, Jupiternek testrére és nője, 's Cronos (Saturnus) és Rhea leánya. Arcadia, Argos és Samos tartották magokat születése helyének. Homer szerint Oceanus és Thetis, mások szerint pedig a' Horák nevelték fel. Jupiterrel való öszvekelése Creta szigetén minden istenek jelenlétével dicsőítettetett. Homer szerint Zeus Herével szüleiik tudta nélkül ölekezett; azt is tartják mások, hogy ravasság által nyerte el, 's Samos szigetén vevé nőül. Ugyan is, midőn már sokáig szerette volna a' nélkül, hogy viszont szerettetnék, megpillantá egyszer kisérőnéitől elválva setálni Thronax hegyén 's pihenés végett ledülni. Most nagy záport ereszte, 's ez alatt egy átázott 's hidegtől didergő kakuk alakjában lábaihoz rohant. Szánakozva vevé J. köpönyegje alá a' szegény állatot, melly azonban átváltozván igazi alakjába, hogy ölekezését megnyerhesse, házasságot igért neki. De ezen istenek házassága nem volt boldog. A' kevély uralkodni vágyó 's szerelemföltő Juno nem nézheté nyugodtan férje gyakori hivtelenségét; ez pedig olly keményen bánt vele, mint a' férj régi időkben nőjével rendszerint bántani szokott. A' régi költők, különösen Homer, elég példát hoznak fel erről. Midőn Juno Hercules, férje kedvenczét, fergeteg által Kos szigetéhez üzte, úgy megharagudott reá Jupiter, hogy mind a' két kezét megkötözvén, 's lábaira két ülőt akasztván, az Olympra függeszté 's ég és föld közt lebegteté. A' többi istenek közül senki sem segíthetett rajta. Midőn pedig a' trojai had alatt Jupitert elaltatá, hogy ennek alvása közben a' Görögöknek győzdelmet szerezhessen, csak nagy bajjal menekedhetett meg azon verésektől, mellyeket Jupiter felébredtekor aeki szánt. Juno a' legrégibb költeményekben úgy festetik, mint Hercules

Íránt ellenséges Istenség, ki már az ő születésénél is szerencsétlenséget hozva jelent meg, 's őt azután mindenben, a' mihez csak fogott, akadályoztatá. Homer ezen képzetet közönségesebbé tevė 's belőle egy ellenséges istennét képezte, melyet mindig használt, ha valahol valami terv volt akadályoztatandó, vagy valami vállalat megemmisítendő. Környülállásosan leírja azon ravaszságot, melyet Juno, hogy férje parancsát elmellőzhesse, a' Görögök oltalmazására használt. Ezen kívül még ellenséges üldözője mind azon asszonyoknak, kiket Jupiter szeretett (p. o. Latona, Semele, és Alcmené), azon gyermekeknek, melyeket az ezekkel nemzett. Az utolsók közt Herculesnek és Bacchusnak legiőbbet kellett szenvedni. Még a' Thebaiak is érezék gyűlölsége foganatját, mivel Hercules ő nálok született. Athamast családjával együtt üldözte, azért, hogy ez a' kis Bacchust felnevelé. Azokkal is érezteté bosszuját, kik ő felette magoknak vagy másoknak elsőséget adtak. Juno szépsége felséges és tisztelre gerjesztő, de hibázik benne az a' gyengéd, hízlgő, szívbjáló, a' mi Venusban van. A' trojai háboruban védistennéje volt a' Görögöknek, sőt néha még maga is bele avatkozott a' csatába. Így Jupiter p. o. megengedé neki egyszer, Marst a' Trojaiak védistenét az űközethől eltávoztatni. Egy istenné sem bátorkodott vele viadalban megmérkőzni. Diana egyszer merészle illyent, de arczai nagyon megéreztek a' hatalmas Juno erejét. Jupiteről fogantatott gyermekei: Hebe, Ilythia, Mars és Vulcan. Az utolsót azonban, úgy mondják, közösülés nélkül szülé mintegy daczára Jupiternek, mivel az is fejéből bocsátá ki Minervát. Néhány írók szerint Typhon szörnyeteget is ő szülte, mellynek különben más származást adnak. Junoval közönségesen négy különböző fogat köttetik össze. Az orpheusi vallás szerint az alsó lég jelképe, mint Jupiter a' felsőé, 's néha általjában az egész levegő is. Ezzel egy más fogat vegyitetett össze, melyet Samosban a' pelasgi vallásból meritettek, 's melly szerint ő az istenek királynéja volt. Ehez járul a' phöniciiai fogat, midőn Venus Uraniát, melly név alatt a' Phoeniciaiak a' természetet imádkák, Görögországban Junoval cserélek el. Mint illyen kiváltképen Argosban tiszteltetett. Végre a' költők egy ellenséges istenné characterét ruházzák rá, a' ki Jupiter és más istenek vagy hősök és emberek szándékainak kivetlét meggátolá. Egyébiránt egész Görögországban tiszteltetett; fő helye Argos volt, mellynek közelében állott hires temploma, a' Heraeum, és Samos, a' hol született 's eljegyeztetett; innét a' többek közt Samosi mellékeve. Mint illyen a' pénzdarabokon feje félhóddal 's kezeit két pálczára téve, ábrázoltatik. Juno kísérorji a' Nymphák, Gratiák és Horák voltak. Iris (I. e.) volt legjelesebb szolgálója. Az állatok közt a' páva, lud és kakuk neki voltak szentek. Közönséges attributumai hosszudak háromszegű királyi diadema, mellynek legkurtább és tompább hegye, mint egy csucs felfelé áll. Gyakran csillagokkal himezett fátyolt visel, melly vagy fő ékességül szolgál neki, vagy pedig hátul lobog utána. Stosch gyűjteményében, egy drága kövön, nyugodt felséggel láthatni őt thronon ülni, mellynek hátul mind a' két oldalán a' nap és hold, feje felett pedig a' planeták látszanak, hogy őt mint az ég uralkodónóját characterisálják. Egy kocsiban két pávától vonatik. Egyébiránt a' régiéknél nem igen számos volt Juno leábrázolása, mert még a' művészség legnemesebb stylu idejében sem mutathattak a' Görögök ezen istennéről egészen tökéletes nagy és jeles képszóbrotot. A' metszett köveken látszó Junok legtöbbsnyire görög művészek-től készítették, a' romai császárok alatt. A' Romaiaknál Junonak szint azon characterre volt, mint a' Görögöknél. Azoknál főképen Juno regina (regia), Pronuba matrona (mint oltalmazója az eljegyeztetett szűzeknek) és LUCINA (I. e. és ILYTHIA) volt a' neve. Romában több temploma volt. A' hónapok első napjai 's az egész Junius neki voltak szentelve. A' has. nevű planetáról I. PLANETÁK.

JUNTA, egyesülés, Spanyolországban fő collegium a' status ügyei

számára. A' revolutio előtt csak két fő hivatal viselé ezen nevet, t. i. a' királyi kereskedési pénz és bányásztanács (Real Junta general de comercio, moneda, minas y dependencias de estrangeros) és a' kir. dohány igazgatóság (Real Junta de tabaco). Midőn Napoleon 1808 a' spanyol Bourbonokat jogaikról lemondani kinszeríté, Spanyolország nagyjait Bayonneba hívá össze mint Juntát. Spanyolország régiebb idejében az ország nagyjai gyűléseit **CORTESSEKNEK** (l. e.) hívák; Napoleon juntájának 150 tagból, nevezetesen 50 egyházi 's 100 világból kellett volna állnia; de csak 9 követ jelenék meg, 's ezek is elégtelen meghatalmazottsággal, mi azonban őt nem igen botránkozta. A' junta Jun. 15. 1808 d' Aganze finanszminister előlülése alatt nyitattott meg, 's egy akarat-al elfogadá az új szerkezetet. De midőn a' király, Napoleon József, Aug. 1. kénytelen volt Madridot elhagyni, a' lázadók 's fő kormányzó-jik részéről is összegyűlt egy junta. Ez elsőben gróf Florida Blanca előlülése alatt 26 tagból állott; azután 44-re emeltetett a' tagok száma. A' Francziák előnyomulta Sevillába rezzenté e' juntát, honnét későbben Cadixba szökött. Ezen középponti juntán kívül minden, Francziaktól meg nem hódított tartományban egy tartományi junta is volt, mellyeknek amaz alatt kelle vala állniok. (L. SPANYOLORSZÁG).

JUPITER I. ZEUS.

JURA, 60–80 órányi hosszú, 's 15 órányi széles hegység, a' savoyeni Alpesek éjszaki folytatasa, onnan kezdve, hol a' Rhône a' hegyet ketté vágja. A' waadi canton alacsony hegyeinél fogva összeköttetésben van a' berni magas Alpekkel. Több hosszú sorokban nyulik a' francia és schweizi határok közt éjszak felé, végre elágazik, 's keleti főága Neuchâtelén 's Solothurn cantonon fut keresztül, 's Aargau cantonban a' Rajnánál, a' Frickvölgy keleti oldalán végződik. Nyugoti ága jobban éjszak felé tart 's Voges hegység nevet vesz fel. Jurát nem fedi örök hó. Legmagasabb pontjai: Pré des Marmiers 4150 par. láb, Reculet 4130, Dole 4010 a' Leman színe felett, melly 1150 lábnyival áll a' tenger színe felett. Legmagasabb ut rajta a' Col du mont Tendre Waadlandban, (3860 l.) csupán keskeny szekerek számára. — A' Jura département Franciaországban Franche Comté egy része, a' Furieuse és a' Doubs mellékén; van ezüstje, reze, vasa, ónja, márványa és sava; fővárosa Lons le Saulnier.

JURISTITIUM I. TÖRVÉNYSZÜNET.

JURY, I. TÖRVÉNYSZÉKEK FRANCZIAORSZÁGBAN.

JUS, JOG, ez azon nagy szó, melly a' világot különböző szín alatt 's tekintetben mozgatja; ez olly képzeletet fejez ki, melly a' társas élet legszentebb sajátja, 's azt a' természeti szükség vad járma alól, a' kölcsönös jólét, szabadság és felvilágosult lélek országába emeli. A' jog szabadságot és erkölcsi kötelezést (köteg) jelent, melly néha ugyan azon személyben, néha pedig két külön egyénben jelenik meg; de azoknak hatáskörét mindenkor csak annyira terjeszti 's csak annyira tartja korlátok között, hogy minden másoknak munkásságával összehangzásban legyen. Ezen jogot az emberiség önnön természetében, azaz érzékiségében és okosságában, mint nem mulandót és nem változhatót találja fel (**TERMÉSZETJOG**, l. e.) 's csak az ennek fentartására, gyakorlására és egyes esetekben való alkalmazására nézve különböznek egymástól valamennyire a' nemzetek. És ezen különbség meghatározása végett hozott szabályok vagy is törvények lettek kutfejei, a' szabottjoknak (positivum jus), melly a' nép szelleme, mivelődése, másokkal való viszonya 'sat. szerint igen változó. Így támadott minden egyes nemzetnek önjoga, p. o. Angoljog, Magyarjog 'sat. mellynek a' természeti joggal, legalább okfejeire nézve, szükségkép meg kell ugyan egyezni, de a' mellyen a' nemzet viszontagságai, az országlás minősége, a' fejedelem magános nézetei, a' köz felvilágosodás 'stef. felettte sokat változtatának, ugyan-nyira, hogy némelly nemzetek joga, a' természetitől nem csak egé-

szen eltért, sőt vele ellenkezésbe jött. — Jog, széles értelemben, azon tudományt is jelenti, mely az emberek szabadságait és kötelezéseit, vagyis az ország törvényeit esmerni, érteni, 's a' köz életben egyes esetekre alkalmaztatni tanítja.

—no—

JUSSIEU, (Antoine és Bernard de) két testvér, a' 17-dik század utolsó éveiben születtek, mind a' gyakorió orvoslásban, mind a' fűvésztudományban jelesek voltak. ANTOINE fűvészi utazásokat tön és számos növényeket hozta Spanyolhonból. Azután természetleirási és orvosi tárgyokról irt 's 1758-ban halt meg, emberszeretetéért mindenkitől gyaszolva. BERNARD, szül. 1699. Lyonban, a' kir. fűvészkertben a' fűvészet tanítója lön. Ő adá ki másodsor Tournefort ezen munkáját: „*Historie des plantes qui naissent environs de Paris.*“ (1725, 2 köt. 12.). Örömmel látá, hogy a' libanon hegyi, előbb a' királyi kertjében hibázott, 's tőle Angliából hozott cedrusok szemei előtt minden fánál a' kertben magasabbra nőttek. Linné meglátogatóá őt Franciaországban létekor 's egyik kirándulásában jelen volt. Azt mondják, tanítványi kísérteni akarván elrontott jegyű növényeket hoztak elébe, tőle magyarázatot kérve rólok. J. mindig megesmerete a' csalást, de zavarba nem jöve, világosítást ada. Linnével szinte illyen próbát akartak ók tenni, de ő egyenesen kimondá, hogy csak az ur Isten, vagy Jussieu magyarázhatja meg. Sok évig a' növényország rendszeres felosztásával foglalatoskodván, meghalt 1777. 79 éves. Unoka öccse, ANTOINE LAURENT DE JUSSIEU, szül. Lyonban 1748, orvos, a' tudom. acad. tagja Parisban, valamint az orvosi iskoláié is, 1804-ben Baudin kap. ujhollandi útjának sikereiről tudósítást ada. A' növényboncztanban híressé lön a' tőle a' magban feltalált 's perisperme-nek nevezett test által. 1784-ben kiadá: „*Rapport de l'examen du magnetisme animal.*“ A' „*genera plantarum secundum ordines naturales disposita*“ (a' parisi fűvészkertbeli irányzat szerint) 1789 és 1791-ben jelentek meg (Zürichben és Leipzigban is). 1796-ban írta: „*Tableau synoptique de la méthode botanique de B. et A. L. de Jussieu*“; és 1800-ban „*Tableau de l'école de botanique du jardin des plantes de Paris.*“ 1817-ben Sz. Mihály rendjét nyerte meg.

—j—

JUSTINIANUS (I.), az ugy nevezett nagy, I. Justinus unoka öccse, a' keleti romai birodalom császára, 's híres törvényadó, 483 esmeretlen családból származék. Részt vön nagybátyja szerencséjében, a' ki közönséges thraciai parasztból császárságra emelkedék. Midőn 521 consulnak választatnék, pompás játékokat ada a' népnek. Szintugy hízelkedék a' senatusnak is, igyekeztvén annak kedvezését megnyerni, miért ez a' nobilissimus királyi czimmal ruházá fel. Nagybátyja élemedett lévén 's egy sebben szenvedvén, mintegy lemondá az országlásról. De Justin. még is csak annak halála után, 527 Aug. 1-jén kiáltatott ki császárnak. Most nöl vevé Theodorát, kit színjatszónéból és nyilvános kéjleányból emelt császári székre. Ez részint kedveltető mesterségei, részint valódi elsőségek által határtalan hatalmat tudá magának szerezni férjén. Uralkodása alatt elkeseredten kelének fel egymás ellen a' circus pártjai, több véres jeleneteket okozván Constantinápolban, kék és zöld név alatt. J. erőszakos eszközöket használá e' zendülés lecsillapítására; de azokkal még inkább gerjesztette a' tüzet, 's egy a' lazadás következésében kiütött égés Constantinápol nagyobb részét 's legszebb épületeit megemészte. Még J. élete is veszélyben forgott. Mintán vérpatakok és számos halálos büntetések által a' pártok dühe lecsillapított volna, véget vete J. az Isauriak ellen folytatott háborunak, 's a' Persákon Belisarius tábornoka által 523 és 529 három nevezetes győzödelmet vön. Ezen nagy hadvezér Afrikában 534 a' Vandalok birodalmát is feldulá, 's ennek királyját Gelimert fogolyképen vivé Constantinápolba. Spanyolország és Sicilia ismét elfoglaltatott; az Ostgothok, kik Olaszhont bírták, meggyőzetének. Belisar 536 benyomult Romába, és J. egy másik vezére Narses, az Eunuch, 553 véget vete az Ostgothok olaszhoi birodalmának.

Ezen hódítások ismét megadák a' romai hirodalomnak előbbeni kiterjedése egy részét. Most J. a' törvényekre fordítja figyelmét. 10 törvénytudósról bizá, csináljanak az ő tulajdon és elődjei törvényeiből Codexet. Ezen Codex után J. a' Pandectákat, Institutiokat és Novellákat következetté, melyek későbbben e' czim alatt „*Corpus juris civilis*“ egybefoglaltatának (L. CORPUS JURIS és TRIBONIANUS) Arról is gondoskodott J. hogy új városokat építsen, másokat megerősítsen, 's szép épületekkel szépsítsen; de leginkább arról, hogy a' vallási békét visszaállítsa. Több templomok közt ismét felépítetté Constantinápolban Söfia templomát, mely a' kék és zöld párt zendülése alkalmával elégett. Ez az építési művészség remekének tartatik. Az oltár benne egészen aranyból és ezüstből vala készítve 's számos legkülönbözőbb nemű drága kövekkel ékesítve. Ezen templom, mely a' Törököktől mecsetté változtatva még ma is fenáll, oly pompás volt, hogy J. midőn felszentelések legelsőben látá teljes fényében, örömben így kiáltana fel: „egyedül istené 's dicsőség; Salamon én feljül multalak téged.“ De ugy akarta szerencsétlensége, hogy valamint ezen zsidó király, ő is tul élje dicsőségét. Elete vége felé fősvénykedni kezdé, a' nélkül, hogy lemondana pompaszereztéről; agyarkodó, 's kegyetlen lévén, adókkal nyomá a' népet 's minden vádat könnyen elhitt. Ki nem esmeri háladatlanságát Belisarius iránt. Szolgái által büntetlenül hagyá a' legnagyobb vétkeket is elkövetettni. Meghalt 565. 83 esztendőskorában, uralkodása 38 évében. Szerzetesek, szentek és a' theologiai kérdések iránti szeretete nem védelmezé a' hittudósok becsmérzése ellen, mert ezeknek véleménye szerint mint eretnek halt meg. A' mi országlása alatt hasznos és jeles történt, abban ő maga igen csekély részt vön.

JUSTINUS, latin történetíró, ki hihető Romában a' 2 vagy 3 században élt. Kivoná Trognus Pompejus galliai születésű 's Augustus idejében élt történetíró 44 kötetnyi munkáját, mely a' közönséges történetírást foglalá magában, a' legrégebb idők óta, de kiváltképen a' macedoniai történeteket adá bővebben elő, 's innét van kúliiratja is „*Historiae Philippicae*.“ A' kivonatról itélve (mert maga a' fő munka elveszett), több kézzel fogható hibák találhatnak a' könyvben, kivált a' zsidó történetírásban: azonban mégis kedvesen fogadtatott ezen kivonat (mely egyébiránt épen oly czimű, és felosztása szinte az, mint ama' munkáé) mert rövidségére nézve igen sokat foglal magában a' régi történetek jelességeiből, 's ez által a' sokkal jelesebb történetírási munkákat is feljül mulja, 's az iskolákban még most is gyakran olvastatik. Előadása általában csinos 's elég tetszető, habár egészen hibázik benne az a' nemes egyszerűség 's classicus hibátlanság, mely a' remek műveket bélyegzi.

JUSTITIA (igazság), a' Görögöknél Astraea, Themis, Dike; azonban a' Romaiak Justitiája jobban istenesített elvont lény vala. Pénzdarábokon gyakran mint szüz jelenik meg, homlokkötővel, vagy diademával, néha karddal és mértékkel, néha meg egyik kezében csészét, a' másikban pedig királyi pálczát tartva; a' csésze igazságosságra 's valláosságra mutat.

JÜTLAND, I. DÉNORSZÁG.

JUVENALIS (Decimus Junius), a' Volsciások birtokából Aquinumból való, az 1-ső század utolsó felében virágzék Romában. Gyönyörűségére az ékesszólást tanulá elsőben, azután pedig a' költészségre 's kivált gunyírássra adá magát. Mivel (7-dik gunyiratában) nagyon sértegette Parist, a' kedves pantomimust: Domitian olly szín alatt, mint-ha meg akarná tisztelni. Egyiptom legvégső részeibe küldé seregvezérnek (cohortis praefectus). Trajan alatt visszatért Romába, hol 82-dik évében halt meg. Juvenalis a' Romaiak legerősebb és csipősebb gunyírói közé tartozik. 16 gunyiratot írt, (de az utobbiak töle származta kétségbe hozatik), melyekben kora balgatagságait 's romlott erkölceit ostorozza.

Stylja nem olly csinos, caractere nem olly derült 's szeszélyes, mint Horatiusé, de nem is olly homályos és komoly mint Persiusé, 's gyakran elárnlja a' szónokot. Legjobb kiadásai ezek: Henniustól (Utrecht 1685, 4. Leiden 1694, 4.) 's a' legújabb Rupertitől (Leipzig, 1801 2 k. 's megrövidítve: Göttinga, 1804 2 köt.); németre fordította Bahrdt C. F. (Dessau 1781). Prof. Fabre de Norbonne francia versekben fordítá le Juv. satyráit, magyarázást is mellékelvén hozzájuk (Paris, 1825 2 k.); magyarra ford. Kis János (Pesten, 1828).

JUVENTA, JUVENTUS, a' Romaiaknál az istenesített ifjuság, de megkülönböztetendő Hebetől, mivel nem egyéni hanem elvont lény. A' Capitoliumban kápolnája vala, 's egy saját innepe, melyet ifjak ültenek meg. Pénzdarabokon baljában áldozó csészét tartva, jobbával pedig egy háromlábúra tömjént hintve láttatik, mivel az ifjak, midőn pelyhező szakálok zsongéját neki szentelék, tömjén áldozatot mutattak fel.

JYNX, Pan és Echo vagy Peitho leánya (a' Romaiak Suadája), Jupitert loval szerelmeskedésre csábította, a' miért büntetésül Juno madárrá, ugy nevezett nyaktekercsét (Jynx torquilla) változtatá, melly még mindig birt erővel, részint magát, részint másokat is szerelemre ingerelni. Midőn a' colchisi Medeának Jasonba bele kellett volna szeretnie, Aphrodite ezt Jynx varásmadárral ajándékozta meg. 's megtanítá, miként tegye varáskerékre, 's hogy használja Medea ellen. Ezen idő olta a' Jynx egy részét tevő a' Görögök szerelemgerjesztésre használt varáskészületének. A' varásló ezen madarat négy külöö kerékhez kötő, melyet varásének közt forgata; egy más mese szerint a' madár kivetett belét feszítette a' kerékre. Egy harmadik bánásmód abban állt, hogy a' varáslóné a' madarat viaszos vászonon felolvasztá. Azt tartják, hogy az a' magusi kör is így neveztetett, melyet a' varáslók használtak, mert ez a' madár, vagy legalább a' bele volt reá feszítve. A' képző mivészesség, főképen a' buja szerelemre való rábeszélés mestersége jelképének használta. Utóbb megváltoztatott Jynx jelentése. A' mi eredetileg hódító szerelem kecsét jelentett, az most minden Musa mivészesség varázsának közönséges jelképe lön, a' költészesség és hangászat minden édesen hódító kecséé. Jynxet ezen utóbbi jelentésében Keledonnak is (filemilének) hívták, hogy nemesebb jelentése annál jobban kifejeztessék, 's mint illyen áll Sophocles síremlékén, 's a' pythiai Apollo templomán.

FOGLALAT.

	lap.		lap.
H.	1	Hajnácskó, Ajnácskó	28
Haag	—	Hajnal	—
Hab	—	Hajnalcsillag	—
Habakuk	—	Hajnali kör (circulus vél ter-	—
Habarnicza	2	minus crepusculorum)	—
Habeas corpus acta	—	Hajnali pirosság (Aurora)	—
Habes vagy Habessinia	3	Hajó	29
Habsburg	5	Hajóépítés	—
Hackert (Filep)	—	Hajóhid	—
Had	6	Hajókázás	30
Hadad	—	Hajókázás mestersége	—
Hadászság mestersége	—	Hajólobogó	33
Hades l. Pluto	7	Hajómalom	—
Hadfogoly	—	Hajózási acta	—
Hadi jel	—	Hajzálcsök	34
Hadi (András, futaki gróf)	—	Hajszáledények rendszere	—
Hadi literatura	8	Hajtogatás l. Ige	—
Hadi rendszabás (Reglement)	9	Hakim	—
Hadi tar	10	Halak	—
Hadi tudomány	—	Halál (mythologiai)	35
Hadriannus (P. Aelius)	—	Halál (természeti)	36
Hadsereg	11	Halál (polgári)	37
Hadzs	—	Halátcassák	—
Haemus	—	Halálküzdés	—
Haenke (Thaddeus)	—	Halálmadár	38
Haeresis	12	Halálos büntetés	—
Haff	13	Haláltörvénytörések	40
Hafiz (Mohammed Schems-	—	Halálüzés, Halálinnep	—
edin)	—	Halas	41
Hagedorn (Fridrik)	—	Halászat	—
Hagen (Fridrik Henrik)	14	Halasztás l. Elhalasztani	—
Hager (József)	15	Halberstadt	—
Hagyomány (Legatum)	16	Halcsont	42
Hahn (Filep Máté)	—	Halhatatlanság, lélek halha-	—
Hahnemann (Sámuel Keresz-	17	tatlansága	—
tély Fridrik)	20	Halicarnassus	44
Haimon gyermekei	21	Hallorok l. Halle	—
Haireti	—	Halifax, Ujscotiai v. Amerikáb.	—
Haiti	—	Halifax mv. Yorkshireben, An-	—
Haj	24	gliában	—
Hajadoni jog	25	Hallás	—
Hajdu városok	—	Hallástudomány l. Acustica	—
Hajékeség	—	Hallástudományi l. Acusticai	—
Hajlandóság	27	Halle	—
Hajlandóság	—	Hallein	46
Hajlat (inclinatio)	—	Halleluja	—

	lap.		lap.
Haller (Albert)	46	Hangtorlások (Rückungen)	79
Haller (Károly Lajos)	47	Hangváltás (hangcserélés)	80
Haller (László, hallerkői gróf)	49	Hangváltoztatás (hangfordi- tás)	—
Halley (Edmund)	—	Hangya	—
Hallócső	50	Hannibal	—
Haló, Haló hártya	—	Hanno	83
Halottak lajstroma	51	Hanovera királyság	—
Halotti házak	—	Hanover	89
Halurgia I. Sóaknatudomány	52	Hanoveri rendek	—
Hályog	—	Hans Sachs I. Sachs Hans	90
Hályogkövek I. Pálmák	53	Hansa	—
Hályog szemüveg	—	Hanság	91
Halványság	—	Hanswurst	92
Hamadryadok	54	Hanvay (Jónás)	93
Hamah	—	Hányad (Aliquotus)	—
Hamam	—	Hányadszerű számrend (series geometrica)	94
Hamann (János György)	—	Hányó kerék	—
Hamburg	55	Hánytatók	—
Hamilton (Antony, gróf)	58	Harag	—
Hamilton (Emma [Lyon, ké- sőbbben lady)	—	Harald (I.)	95
Hamilton (Sir William)	59	Harald (III.)	96
Hammer (József)	60	Harangjáték	—
Hámor	61	Hárantsíp (Querpfeife, Piffaro)	97
Hamu	—	Harczbárd	—
Hamuzsir I. Növényalkali	—	Harczfestés	—
Hamvazó szerda	—	Harczgát	—
Hamveder	—	Harczátnok (Sappeur)	98
Hanakok	—	Harczkarózat (Pallisaden)	—
Hanau	62	Harczkunyhó (Bollwerk)	—
Hanau iütközet	—	Harczmozgások (Manoeuvres)	—
Händel (György Fridr.)	63	Hardenberg (Károly Aug. bá- ró, későbbben herceg)	—
Hang	65	Hardenberg (Fridrik)	100
Hang (szóhang, Stimme)	66	Hardouin (János)	101
Hang, Hangnem, Hanglajtor- ja, Hangrendszer	67	Harem	—
Hangalakok (Klangfiguren)	71	Hárfa	—
Hangászat I. Muzsika	—	Harisnyakötés	102
Hanggyám I. Hang, szóhang	—	Harisnyaszövés	—
Hangjel I. Kóta	—	Harlekin	103
Hanglajtorja I. Hang, Hang- nem	72	Harlem, Haarlem	—
Hangköz, intervallum	—	Hármas öszvehangzat (Trias, Dreiklang)	104
Hangművészség I. Muzsika	—	Hármas szám (Trias)	—
Hangnem I. Hang, Hangnem	—	Harmat	—
Hangoztatás (Hangadás, hang- ejtés, intonatio)	—	Harmattan	105
Hangszer (musikalisches In- strument)	73	Harminczad	—
Hangszeres muzsika (Instru- mentalmusik)	—	Harmincz esztendő's háberu (1618—48)	106
Hangszerzés (Compositio, Hangszerzemény)	75	Harmonia vagy Hermione	108
Hangszerzési művészség (Ton- setzkunst)	76	Harmonia	—
Hangszerzők (híresebbek és ujabbak)	—	Harmonica	109
		Harmonica (Harmonik)	110
		Harmoniták	111
		Hármaskönyv (Hármas tör- vénykönyv)	—

	lap.		lap.
Háromnyomás vagy Ugarszer	111	Haug (János Keresztély Fridrik)	131
Háromság (szent)	—	Haugwitz (Keresztély Henrik Károly, gróf)	—
Három szavu tétel	112	Hauser (Gáspár)	133
Háromszeg (Trigonon)	—	Hautbois I. Oboe	136
Háromszegü fény I. Aspectus	—	Hautelisse	—
Háromszegmérés vagy Trigonometria	—	Hautrelief I. Basrelief	—
Háromszegü számok (Numeri trigonales)	113	Hauy (René Just)	—
Háromszék	—	Hauy (Valentin)	137
Harpe (Jean François, de la), I. Laharpe (Jean François)	—	Havana (st. Christoval de la)	—
Harpe (Frédéric César), I. Laharpe (Frédéric César)	—	Havaria I. Avaria	138
Harpeggio (Arpeggio)	—	Havercamp (Sigebert)	—
Harpocrates	114	Hawkesbury I. Liwerpool	—
Harpyák	—	Haydn (Jos.)	—
Harrington (James)	—	Haydon (B.)	139
Harriri	—	Hayti, I. Haiti	140
Harris (James)	—	Hazafi	—
Harrison (János)	115	Hazafiuság	—
Hartleben (Theodor)	—	Hazafiusítás	141
Hartley (Dávid)	116	Hazard- vagy szerencsejátékok	—
Haruspex I. Aruspex	—	Házasság	142
Harwey (William)	—	Házasságtörés	143
Harwich	117	Házi (János)	—
Harz	—	Házi játékszin	—
Has	118	Hazzi (József)	145
Hasbeszélő	—	Hebe	146
Häser (Charlotte Henriette)	—	Hebegés	—
Hasse (János Adolf)	—	Hebel (János Péter)	147
Hasselquist (Fridrik)	119	Hebert (Jacques René)	—
Hastings (Warren)	120	Hebraeusok	148
Hastings (Francis Rawdon)	121	Hebraeus nyelv és literatura	149
Használat (usus)	—	Hebridák	152
Haszonbér	122	Hecate	—
Hatalom (Potentia) I. Rang	—	Hecatombe	—
Hatalmaskodás	—	Hecla	—
Határ	124	Hector	153
Határjárás, Határujítás	—	Hecticus	—
Határnap	125	Hecuba	—
Határörvidék	—	Hédervár	—
Határörvonal	126	Hedlinger (János Károly)	154
Határozás (metatio)	—	Hedvig	—
Határozatlan mód	—	Heemskerk (Márton)	155
Határozó	—	Heeren (Arnold Hermann Lajos)	156
Határtalan (infinitem)	127	Hegedü (Violino, francziául Violon)	—
Hatás (Wirkung)	128	Hegel (György Vilhelm Fridrik)	158
Hátgerincz görbülése	—	Hegel philosophiája	159
Hatház	130	Hegira (Hedzsra)	161
Hatscherif, Hattischerif	—	Hegyallja	162
Hatszegü számok	—	Hegyek	—
Hattyu	—	Hegyed	164
Hatvan, mezőváros	—	Hegyprofil	—
Hatvani gyűlés, I. II. Lajos	131	Hegyvám	165
Hatvanos osztály	—	Heidelberg	—
Hátvéd (Arrière garde)	—		

	lap.		lap.
Heidelbergi könyvtár	166	Henriette (Anna), orléansi her- cegné	187
Hein (Péter Petersen)	167	Henrik (I.)	188
Heineccius (János Gottlieb)	—	Henrik (III.)	189
Heinsius (Dániel és Miklós)	—	Henrik (IV.) } német császárok	—
Heinsius, Holland nagypen- sionairje	168	Henrik (V.) }	191
Héjasállatok	—	Henrik (VII.) }	192
Hela, 1. Éjszaki Mythologia	—	Henrik (III.) } francia	—
Helena	—	Henrik (IV.) } királyok	193
Helena szigete, 1. Sz. Ilona Szigete	—	Henrik (II.) }	195
Helenus	—	Henrik (V.) }	—
Helgoland	—	Henrik (VI.) } angol királyok	196
Heliadok (Heliadae)	169	Henrik (VII.) }	—
Helicon (most Sagara)	—	Henrik (VIII.) }	—
Heliodorus	—	Henrik (az oroszán), szász herczeg	197
Heliometrum, 1. Napmérőcső	—	Henrik (ifjabbik), braunschwei- gi herczeg	198
Helios	—	Henrik, a' tengeri hajós, por- tugal herczeg	199
Helioscop (napüveg)	170	Henrik (Fridrik Lajos), po- rosz herczeg	200
Hell (Maximilian)	—	Henrik Kristóf, haitii király, 1. Haiti	201
Hellas, Hellenek, Hellenies	—	Hephästion	—
Helle	172	Hephaestus, 1. Vulcan	202
Hellenek az újabb időben	—	Heptachord	—
Hellenisták	—	Heraclidák	—
Hellenisták Egyiptomban	—	Heraclitus	—
Hellespontus	—	Heraldica vagy czimertudo- mány	—
Helmers (János Fridrik)	—	Herbarium (növénygyűjte- mény)	204
Helmintholiták (kőférgek v. fé- regkövek)	173	Herberstein (Sigmund, báró)	—
Helmont (ker. Ján.)	—	Herbst (János Fridr. Vi helm)	205
Heloise	—	Herculanum	—
Heloták	174	Hercules	207
Helsingfors	—	Hercules oszlopai	212
Helst (Bartholom. van der)	—	Herczeg	—
Heltai (Gáspár)	—	Herdar (János Gottfried)	214
Helvetiai szövetség	175	Here, 1. Juno	216
Helvetius (Claude Adrian)	177	Herélés (castratio)	—
Helvig (Amalia)	—	Héring	217
Helvoetsluis	178	Hermadad	—
Helyesírás	—	Hermann (latinul Arminius)	218
Helyesírási jelek	179	Hermann (Thüringeni)	220
Helyhatározás	181	Hermann (János Gottfr. Jakob)	221
Helytartó	—	Hermann oszlopa, 1. Irmen osz- lopa	—
Helytartó tanács (királyi)	184	Hermaphroditus (Atlantius is)	222
Helytelen vád büntetése	—	Hermbstädt (Sigmund Fridrik)	—
Hemerodromusok	—	Hermelin (Sámuel Gusztáv, báró)	—
Hemisphaera, 1. Félgömb	—	Hermeneytica	223
Hemsterhuis (Tiberius)	—	Hermes, 1. Mercurius	—
Hemsterhuis (Ferencz)	185	Hermesek	—
Hendecasyllabás	—	Hermes Trismegistus	—
Henger (cylinder)	—		
Hengerbolt	186		
Hengermiv vagy Nyujtomiv	—		
Hengist és Horsa	—		
Henil, Henile	—		
Henke (Henrik Filep Kon- rád)	—		

	lap.		lap.
Hermes (János August)	223	Heun (Károly)	244
Hermes (János Timotheus)	224	Hevenesi Gábor	—
Hermetikai mesterség, 1. Alchymia	—	Hevesvármegye	245
Hermione	—	Heves, mezőváros	—
Hermitage	—	Hévmérő	—
Hermode, 1. Éjszaki mythologia	—	Hevristica vagy Heuristica	246
Hernád	—	Hexameter	248
Hernia, 1. Sérvés	—	Hexapla	249
Hero	—	Heynatz (János Fridrik)	—
Herodes	225	Heyne (Christian Gottlob)	—
Herodes (Tiberius Claudius)	—	Hiatus, 1. Hijány	251
Herodian	—	Hibernia	—
Herodotus	—	Hidalgo	—
Herosi	226	Hidegség	—
Herosok	—	Hidegtelelés, 1. Láz	252
Heroide	227	Hiéna	—
Herald	—	Hierarchia, 1. Egyházi kormány	—
Heronlaptája	228	Hières (Hyères)	—
Herostratus	—	Hiero (I.)	—
Herrera (Hernando de)	—	Hiero (II.)	—
Herrera (Antonio)	229	Hierodulok	254
Herrhut	—	Hieroglyphák	255
Herschel (Fridr. Vilhelm)	—	Hieronymiták	256
Hertha, Jord, Joard, Hertha	230	Hieronymus pragensis	—
Herzberg (Evald Fridrik)	—	Hieronymus (szent)	—
Herzogenbusch	232	Hierophant	257
Hesiodus	—	Highwaymok	—
Hesperidák	233	Higmérő, 1. Hygrometer	—
Hesperus	—	Hihetőség (Verisimilitudo)	—
Hesz (Lajos)	—	Hijány	258
Hesz (Károly)	234	Hüdburghausen	—
Hesz (Péter és Henrik)	—	Hildesheim	259
Hesz (Kár. Adolf Henrik)	—	Hillebrand (József)	—
Hessek	—	Hiller (János Adám)	—
Hessen választó fejedelemség	235	Hiller (János, báró)	260
Hessen nagyhercezség	237	Himalaya (Himalih)	261
Hessen-Homburg, landgrófság	238	Himlő	262
Hessen nagyhercezség polgári alkotmánya	—	Himlőoltás	263
Hesychastok	239	Himmel (Fridrik Henrik)	—
Hesychius	240	Miadostan	264
Hetairák	—	Hindusok	—
Hetairia	—	Hippel (Theodor Gottlieb)	267
Hét bölc	242	Hippias	268
Heterodox és Heterodoxia	—	Hippocentaurusok	—
Heterogen és Homogen, 1. Különmű	—	Hipocrates	—
Heteroscinsok	—	Hippocrene	269
Hétesztendő háboru, 1. Mária Theresia és II. Fridrik	—	Hippodamia	—
Hetmann	—	Hippodromus	270
Hetruria, 1. Etruria	243	Hippogryph	—
Hétszegű számok	—	Hippolytus, 1. Phaedra	—
Hetye (Egyházas)	—	Hirschberg	—
Hétszemélyes tábla	—	Hirt (Alois)	—
		Hirzel (János Gáspár)	271
		Hispania	—
		Historia, 1. Történetírás	272

	lap.		lap.
Historiai festő, I. Képiró és Történeti képiró	272	Hohenlohe - Ingelfingen (Fridrik Lajos, herczeg)	—
Historiai	—	Hohenstaufen	294
Historiai Compositio, Hist. critica, Hist. mesterség, Hist. stylus	—	Hohenstaufen	295
Historiai rajzolat, I. Historai	—	Hohenwarth (Sigmund Antal, gróf)	296
Historiai tudományok és Hist. Literatura, I. Történettudományok és Történettudományi Literatura	—	Hohenzollern	—
Historicus, I. Történetíró és Történetvizsgáló	—	Hókut	298
Histriok	273	Holbach (Paul Thierry, báró)	—
Hit	274	Holbein (János)	—
Hit vagy Eskü	—	Holberg (Lajos, báró)	—
Hitelalapítás	275	Hold (jagerum)	299
Hitelrendszer	276	Hold	—
Hitszegés	277	Holdév, I. Esztendő	—
Hittagadók (renegati)	—	Holdfogyatkozások	301
Hitvallás (Confessio)	—	Heldfoltok	302
Hitetlenség	—	Holdingása	303
Hitrebizott jóság (Fideicommissum)	278	Holdképek, Holdmappák	304
Hiuz	279	Holdkör	—
Hivatal	—	Holdkórságos	305
Hivatkozás (Provocatio)	280	Holdkövek, I. Meteorokövek	—
Hó	—	Holdkulcsa, Holdszám, I. Epacta	—
Hobbes (Tamás)	281	Holdnap, Hónap	—
Hoche (Lázár)	282	Holdnegyedek, I. Holdváltózási	—
Hochheim	283	Holdrajzolat	306
Hochkirchi ütközet	—	Holdtáblák	—
Hochstädti csata és ütközet	—	Hold változásai	—
Hód (castor)	284	Holics	307
Hódító Vilhelm, I. Vilhelm a hódító	—	Holkar	—
Hoditz (Albert József, gróf)	—	Holland, I. Németalföld	—
Hódolat	285	Hollandi Literatura és nyelv, I. Németalföldi Literatura és nyelv	—
Hódolati egyezés (Pactum fundamentale subjectionis civilis)	—	Hollandi iskola, I. Németalföldi iskola	—
Hof	286	Holló	308
Hofer (András)	—	Hollókő	—
Hoffmann (Fridrik)	287	Holstein	309
Hoffmann (Lajos Kristóf)	—	Hölyt (Lajos Henrik Kristóf)	—
Hoffmann (Ernst Emil)	288	Holtak eltakarítása	310
Hoffmannsegg (János Centurius, gróf)	289	Holtak felnyitása	—
Hofwyl	—	Holt tenger	—
Hogarh (William)	290	Hölygcsák rendszere	311
Hogendorp (Gysbert Károly, gróf)	291	Hómadár	—
Hőgyész	292	Homagium	—
Hohenheim (Nagy)	—	Homály	—
Hohenheim (Francisca, birodalmi grófné)	293	Home	—
Hohenlohe	—	Homer, Homeridák	312
		Homilia	315
		Homlitás	316
		Homlokzat	—
		Homlokrend	—
		Homogeneum, I. Különnemü	—
		Homokkő	—
		Homonnai	317

	lap.		lap.
Homoród Almás	317	Huber (Mihály)	342
Homoru és Domboru	—	Huber (Lajos Ferdinánd)	—
Hompesch (Ferdinánd, báró)	—	Huber (Ferencz)	—
Hondekoeter (Melchior)	318	Huber (Therese)	343
Honneurs	—	Hubertsburg	344
Honorarium	—	Hübner (János)	—
Hontvármegye	—	Hudson (Henry)	—
Hont	319	Hudson öble	—
Hontheim (János Miklós)	—	Huehuetlapallan	346
Honvéd	—	Hufeland (Christian Vilhelm)	—
Hood (Sámuel)	320	Hugenották	347
Hooft (Péter Corneliszoon)	—	Hugo Capet	348
Hopital (Michel de l')	—	Hugo (Gusztáv)	—
Horák	321	Hugy	349
Horányi (Elek)	322	Hull	—
Horatiusok	323	Hullatagh	—
Horatius Cocles)	324	Hullin (Pierre Augustin, gróf)	—
Horatius (Quintus Horatius Flaccus)	—	Humanus, Humanitas	350
Hörsök (Marmota Cricetus)	326	Humboldt (Károly Vilhelm, báró)	—
Horeb (arab. Dsaibel Musa)	—	Humboldt (Fridrik Henr. Sán- dor, báró)	351
Horiah	—	Hume Dávid	355
Horizon, l. Láthatár	327	Hummel (Nep. János)	356
Hormayr (József, báró)	—	Hunnok	357
Hormayr (József, báró)	—	Hunter	—
Horn vagy Hornes	328	Hunnan	358
Hornfok	—	Hunyadvármegye (Erdélyben)	—
Hornemann (Fridr. Konr.)	—	Hunyad (Vajda-Hunyad)	—
Hornthal (Ferencz Lajos)	—	Hunyadi János	359
Hornya	329	Hunyadi János származása	366
Horoscop	—	Hunyadi László	369
Horpadt kör, l. Ellipsis	—	Hunyadi Mátyás, l. I. Mátyás király	372
Hortensius (Quintus)	—	Hunyadi János, l. Corvin Já- nos	—
Horus	330	Hupazoli (Ferencz)	—
Horvát Endre	—	Hur	373
Horvát István	331	Huronok	—
Horváth Márk	332	Huros hangszerek	—
Hoseas	333	Hus, l. Izmok	374
Hosianna	—	Húség	—
Hósköltemény	—	Hushagyó kedd, Fársáng és fársáangi játékok	—
Hospodar	334	Husmérés	376
Hossz (földleirási)	—	Hussózás	—
Hosszintézetek	335	Huszár	—
Hosszurét (Dluha Luka)	—	Huszforintos láb, l. Pénzláb	377
Hótorlatok, l. Lavinak	—	Huszi (István)	—
Hottentották	—	Huszi (Péter)	—
Houdon	336	Huta, Hámor	—
Heurik	—	Hutatudomány	—
Houtmann (Cornelius)	337	Hutcheson, vagy Hutchinson (Francis)	—
Houwald (Kristóf Erneszt, báró)	—	Hutten (Ulrik)	378
Hóvonal	338	Hüttner (János Kerestély)	379
Howard (János)	339	Huygens (Christian)	—
Howard (Luke)	340		
Howe (Richard, gróf)	—		
Hoym (Károly György Henr., gróf)	341		
Hozomány	—		

	lap.		lap.
Huysum (János)	380	Hygieia, Hygiea	384
Huzat	—	Hygrometer, Hygroskop (Nedv- mérő)	385
Huzó csiga, l. Huzat	—	Hylas	—
Hyacinthus	—	Hylozoismus	—
Hyadok	—	Hymen, Hymenaeos	—
Hyalith	—	Hymettus	386
Hyalurgia	381	Hymnus	387
Hyde de Neuville (Pál, gróf)	—	Hyperbole	387
Hyder Ali	382	Hyperboraeusok	—
Hydra (lernai), l. Hercules és lernai kigyó	—	Hyporion, l. Titanok	—
Hydraulica	—	Hypermnestra, l. Danaidák	—
Hydrioták, Spezzioták és Ip- sarioták	383	Hypnos, l. Somnus	—
Hydrocephalus, l. Vizkórság	384	Hypochondria	—
Hydrogenium, l. Gyuló	—	Hypotheca, l. Jelzálog	388
Hydrographia	—	Hypothecás Hitelintézetek, l. Jelzálogi Hitelintézetek	—
Hydrologia	—	Hypothenusa	—
Hydrometer	—	Hypothesis	—
Hydrophobia, l. Veszetség	—	Hypotypose	389
Hydrostatica, l. Hydraulica	—	Hypsipyle	—
Hydryadok	—	Hyrcania	—
Hyéresi szigetek, l. Hiéresi szigetek	—	Hysteria (anyakór)	—

I.

I	390	Idéző levél	399
Iambus, l. Rhythmus	—	Idioelectricus, l. Electricitas	—
Iarbas, l. Dido	—	Idioma, l. Idioticon	—
Iason	—	Idiosyncrasia	—
Ibell (Károly Fridrik)	391	Idiota	—
Iberia	—	Idioticon	—
Isis	—	Idiotismus	—
Ibycus	—	Idő	—
Icarus, l. Daedalus	392	Idő	—
Ichtyolith, Halkó, halnyomat	—	Időegyenlítés	400
Icon	—	Időesmerés	—
Ida (nagy)	—	Időfény	401
Ida (régi geogr.)	—	Időfordító	—
Idalium	393	Időkör (mythologiai négy)	—
Idea	—	Idom (Anlage)	402
Ideál	—	Idomenus	—
Idealisálni	394	Idómérő (Chronometer)	—
Idealismus	395	Idómérték	—
Ideálpénz	396	Idómulta, Elidősítés	—
Idegenek	—	Időszakaszai az életnek, l. Szakaszai az életnek	404
Idegnyavalyák	—	Időszakaszai az írásmódnak, l. Periodus	—
Idegrenszer	397	Időszakaszai a' történetírásnak l. Periodus	—
Identitas	398	Időszaki írások, l. Ujságok évi 's havi írások	—
Identitas rendszere, l. Schel- ling philosophiája	—		
Ideologia	—		
Idézés	—		

	lap.		lap.
Időszaki nyavalyák, I. Szakaszos nyavalyák	404	India, I. Kelet-és Nyugatindia	424
Időszámolás, I. Chronologia	—	Indiai literatura, I. Keletindiai literatura	—
Időszellem	—	Indiai mythologia, I. Keletindiai mythologia	—
Időtévesztés, I. Anachronismus	—	Indiai nyelvek, I. Keletindiai nyelvek	—
Idria	—	Indicativus, I. Jelentő Mód	—
Iduna, Idunna, I. Éjszaki mythologia	—	Indifferentismus	—
Idus, I. Kalendárium	—	Indigenatus, I. Hazafiusítás	—
Idylla	—	Indigo (Indigofera)	—
Iferten, I. Yverdon	405	Individualis	425
Iffland (August Vilhelm)	—	Indolentia	426
Igazgató (Director)	406	Indossalni	—
Igazhitőség (Orthodoxia)	—	Inductio (a' Logicában)	427
Igazítás (Rectificatio)	—	Indulat	—
Igazítás, Igazító villa	—	Indulgentia (bucsu, bünbocsá- nat)	428
Igazság (veritas)	407	Industria, I. Szorgalom	—
Igazságszolgáltatás jobbágyok ellen	408	Ines de Castro	—
Ige	409	Infans	429
Ijedés	410	Infantado (herczeg)	—
Iktatás, Beavatás	411	Infanteria, I. Gyalogság	430
Iliás, Iliade, I. Homer	412	Inferiák (inferiák)	—
Iliithya	—	Infinitesimalis számvetés	—
Ilium	413	Influenza (befolyási betegség)	431
Illusio, I. Áltatás	—	Infula	—
Illyésházy (Gáspár, Illyésházi)	—	Infusoria (Azalék férgek F.)	—
Illyriaiak, Illyria	—	Ingadozása a' földtengelyének (nutatio, deviatio)	432
Ikona, magyar királyné, I. Ist- ván (II.) és Béla (II.)	414	Ingemann (Bernhárd Severin)	—
Honatüze (St. Elmo v. Illéstü- ze, feu-st. Elme)	—	Ingenhousz (János)	433
Imádkozni	—	Ingenieurtudományok	—
Imaginatio, I. Képzelődes	415	Ingerens (avatkozó)	—
Imanok	—	Ingerlékenység	434
Imaus	—	Ingerlési theoria v. elmélet	—
Immatriculatio	—	Ingó vagyon (Ingóság)	436
Immediatrendek, I. Közvetet- len Rendek	—	Ingovány (Moor)	—
Immunitas	—	Inka, I. Peru. Inkaut	—
Imperator	—	Innepek	—
Impraegnatio	—	Innepély (solemnitas)	439
Improvisaterok	—	Innsbruck (Innsbrugg)	440
Imputatio, I. Tulajdonítás	418	Ino	—
Imre, Magyarok királya	—	Inquisitio, I. Tanúvallatás	—
Imre (János)	419	Inquisitio (egyházi), I. Szent Hivatal	—
Imre herczeg (szent)	420	Inscriptio (érdembér)	—
In	421	Inscriptio (epigraphé)	441
Inachus	—	In solidum, I. Mindnyájan egyért	—
Incestus, I. Vértelen	—	Instinctus, I. Ösztön	—
Inchoffer (Menyhárt)	—	Institutum, I. Intézet	—
Incognito	—	Instrumentalis Muzsika, I. Hangszes muzsika	—
Incommensurabilis	422	Insurrectio (felkelés, láza- dás)	—
Incubus (Boszorkánynyomás	—	Intabulatio (bejegyzés)	442
Incunabula	—	Intagiák	443
Incze III., IV., XI. (pápák)	423		
Independensek	—		

	lap.		lap.
Integralis számvetés, I. Infinitesimalis számvetés	443	Irene	458
Intellectualis	—	Irgalmas Barátok	—
Intellectualismus, Intellectualis philosophia	—	Irhakészítés	—
Intelligentia (Intelligenz)	—	Irigység	459
Intelligibilis, I. Intellectualis	444	Iris	—
Intensio	—	Irkutsk	460
Interdictum, I. Egyházi fenytitek	—	Irland (Ireland)	—
Interesse	—	Irmenoszlop (Irminsul)	462
Interim (Augsburgi)	445	Irokézek v. Mohawkerek	—
Intermezzo (közbeli játék)	—	Ironia	—
Internuncius	—	Irregularis, I. Rendetlen	463
Interpunctio, I. Helyesírási jelek	—	Irtrajz (tollal való rajzolás)	—
Interregnum, I. Országálászünet és Németország	—	Irus	—
Intervallum, I. Hangköz	—	Irving Washington, I. Washington Irving	—
Interventio, I. Közbenjárás	—	Irving, I. Eduard	—
Intés vagy Megintés	—	Isabey (ker. Ján.)	—
Intézet	446	Isák	—
Intézet (kegyes)	448	Isaeus	—
Intézet (Nemzeti, Institut National)	449	Isenburg	464
Intolerantia, I. Türelmetlenség	451	Isis	—
Intonatio, I. Hangoztatás	—	Isistábla	465
Intrade, I. Bevezetés	—	Islam (Igaz hit)	466
Intrigue, I. Szövevény	—	Island	—
Introductio, I. Bevezetés	—	Isle de France	—
Invalidusok	—	Ismail	467
Inventarium (vagyonjegyzék)	—	Isocrates	—
Inversa methodus tangentium (az érintők megfordított szere)	—	Isolálni, I. Szigetelni	468
Investitura	—	Ispahan, Hispahan, Isfahan	—
Invocavit	452	Ispotályi hideglelés, I. Láz	—
Io	—	Ispotályok, I. Kórházak	—
Iocaste (Epicaste)	—	Israel és Israeliták, I. Jákob, Hebraeusok és Zsidók	—
Iodium (Ibolyó)	—	Istakar, I. Persepolis	—
Iolaus, I. Protesilaus	453	Istambul, I. Konstantinápol	—
Iole, I. Hercules	—	Isten v. Istenség	—
Ion	—	Istenek eledele (Ambrosia)	471
Ionia	454	Isteni ihlés	—
Ioniai Szigetek	455	Isteni jelentés, I. Revelatio	—
Ioniai iskola, I. Philosophia története	456	Istenitéletek	—
Iphigenia	—	Istenítés, I. Apotheosis	473
Ipsara, I. Hydra	—	Isthmus	—
Irak Adschemi, I. Persia	—	Isthmusi játékok, I. Isthmus	—
Irak Arabi	—	Istria, Histerország	—
Iram (Arámszarvas, nyargalócz)	—	István (I.)	474
Iran, I. Persia	457	István (II.)	477
Irányszeglet (Parallaxis)	—	István (III.)	478
Írásmestersége	—	István (IV.)	479
Írás (szentBibliai)	458	István (V.)	—
Ireland, I. Irland	—	István herczeg	480
		Istvánfy. (Miklós, Kisasszonyfalvi)	—
		Iszidór	481
		Itélet	482
		Itélet (bírói)	—
		Itéletlevél	—
		Itélő tehetség	—

	lap.		lap.
Ithaca	483	Izabella	484
Ittasság	—	Izabella (castiliai)	486
Iwan (helyesebben Ioan)	—	Izlés (élettudományi)	—
Ixion	484	Izmok (musculus, egerecske)	—

J.

J	487	János (Keresztelő)	504
Jacobi (János György)	—	János (Nepomuk)	505
Jacobi (Fridrik Henrik)	—	János (szent) Lovagjai, I. Szent János Lovagjai	505
Jacobinusok, I. Zenditők Fran- cziaországban	488	Jánostűz	—
Jacobiták	—	Jansen (Kornél)	—
Jacobs (Fridrik Keresztély Vil- helm)	489	Januarius (szent)	—
Jackson (Andrew)	—	Janus	—
Jacobson (Israel)	491	Janus Pannonius, I. Cessinge János	506
Jacquin	—	Japan	—
Jáczi (Hyacinthus)	492	Járandóságok (Renten)	510
Jagellok, I. Lengyelország)	—	Járvány (Accessio)	—
Jaggernath	—	Járvány, I. Epidemia	511
Jakab (I mint angl. kir., mint scot. kir. VI.)	—	Jaspis, I. Kvarcz	—
Jakab (II.) angl. kir.	493	Jassy (Jasch)	—
Jakab (III.) pratendens	494	Jász-Berény	—
Jákob patriarcha	495	Jászó (Jósz)	—
Jakob (Lajos Henrik)	—	Jászok és Kunok, I. Kunok és Jászok	—
Jamaica	496	Jászság	512
Jamblichus	497	Játékszin (theatrum gör.)	—
James (St.), I. London	—	Jaucourt (Louis)	514
Jameson (Robert)	—	Java	—
Jamieson (John)	—	Jávor	515
Janicsárok	498	Jay (Antoine)	—
Janina	—	Jeanne d' Arc, I. Orleansi Szüz	516
Jankovich (Antal)	499	Jeddo, I. Japan	—
Jankovich (József)	500	Jefferson (Tamás)	—
János (I. és II.), magyar ki- rályok, I. Zápolya János és Sigmond János	—	Jeffreys v. Jefferys (György)	517
János, a' sváb, I. Sváborzsa- gi János	—	Jég	518
János, az állandó, I. Szászor- szág	—	Jég (mesterséges)	519
János Fridrik, a' nagylelkű, I. Szászország	—	Jégesó	—
János György, I., II., III. és IV., I. Szászország	—	Jéghegyek	—
János, a' birtoktalan, ang. kir.	—	Jégmadár (Halcion, Alcedo)	520
János (III.), lengyel király, I. Sobieski János	501	Jégpont	—
János (VI.)	—	Jegypénz	—
János (Keresztelő, József)	502	Jehova	521
János evangélista	504	Jelek	—
		Jelenet, I. Nézőjáték	522
		Jelentő mód, I. Ige	—
		Jelkép	—
		Jeltudomány (Semiotica, Semi- ologia)	523
		Jelzálog (Hypotheca)	—
		Jemappes	—

	lap.		lap.
Jena	523	Jószágok (Domainen)	543
Jenner (Eduard)	524	Jourdan (Jean Bapt.)	544
Jenny machinák	—	Jouy mezőváros	545
Jeremiás	525	Jövedelem adó	—
Jericho	—	Joyeuse Entrée	—
Jermak, I. Siberia	—	Juba	—
Jermoloff (Alexei Petrowitsch)	—	Jubilate	—
Jerusalem (Soliman)	526	Jubilaeum	—
Jeseni v. Jeszenszki (János)	528	Juda nemzetség és országlás,	
Jesuiták	—	I. Hebraeusok és Zsidók	546
Jeux floreaux, I. Virágjáték	—	Judas Maccabaeus, I. Zsidók	—
Jézus Krisztus, I. Krisztus	—	Judaea, I. Palaestina	—
Jezus Sirák, I. Sirák	—	Judica	—
Joachim (I. II.), I. Brandenburg	—	Jugurtha	—
Joachim, nápolyi király, I. Murat	—	Juh	547
Joachimtallér	—	Juhász (Péter)	548
Jobbágyok	529	Juhnyírás	—
Jobbágy telek	530	Juhtenyésztés	549
Jocaste, I. Oedipus	—	Julia	553
Johannes parricida, I. Svábor- szági János	531	Julianus (Flavius Claudius)	—
Johannisberg (Bischofsberg)	—	Julian Kalendárioma, I. Kalend	555
Johanniták, I. Szent János lovagjai	—	Julius caesar, I. Caesar	—
John Bull	—	Julius (sz. Jakab hava)	—
Johnson (Sámuel)	—	Julius Romanus	—
Jomelli (Nicolo)	532	Jung (János Henrik)	556
Jomini (Henri)	533	Junius, I. Szent Iván hava	—
Jones (Pál)	534	Junius levelei, I. Levelei Juni- usnak	—
Jones (William)	—	Juno	—
Jóni (János)	535	Junta	557
Jordan	—	Jupiter, I. Zeus	558
Jóreményfoka	536	Jura	—
Jornandes	537	Juristitium, I. Törvényszünet	—
József (I.) rom. ném. csász. és Magy. királyja	—	Jury, I. Törvényszékek Fran- cziaországban	—
József (II.) romai ném. császár	—	Jus, Jog	—
József (Antal József), nádorispány	539	Jussieu (Antoine és Bernard de)	559
József Rahel fija	—	Justinianus	—
Josefinos, I. Afrancesados	540	Justinus	560
Josephus Flavius	—	Justitia (igazság)	—
Jóslat	541	Jütland, I. Dánország	—
Josquin de Prez (Adrian)	542	Juvenalis (Decimus Junius)	—
Jószágkijátszás (törvényes te- kintetben)	—	Juventa Juventus	—
		Jynx	—

OSZK

Országos Széchenyi Könyvtár

